

VERHANDELINGEN
VAN DE KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN,
LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË
Klasse der Letteren — Jaargang XXXVII — 1975 - n° 76

DE DAGERAAD VAN DE REFORMATIE
IN VLAANDEREN (1520-1565)

DOOR

Johan DECAVELE

I

TEKST

1975

PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOOGSSTRAAT, 1
BRUSSEL

J. DECAVELE • DE DAGERAAD VAN DE REFORMATIE IN VLAANDEREN (1520-1565)

L

76

1975

N.V. DRUKKERIJ ERASMUS LEDEBERG/GENT

Verantw. Beb. : L. Van Wauwe, „Prinseveld“ 9990 Maldegem-Kleit

De volledige catalogus van de publikaties der Academie
MEDEDELINGEN, VERHANDELINGEN, JAARBOEK,
VERSLAGEN EN VOORSTELLEN, SPECIALE UITGAVEN,
is verkrijgbaar op het Secretariaat van de Koninklijke
Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten,
van België, 43 Kunstlaan, 1040 Brussel.

DE DAGERAAD VAN DE REFORMATIE
IN VLAANDEREN (1520-1565)

= 509 =

VERHANDELINGEN
VAN DE
KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR
WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN
VAN BELGIË

•
K L A S S E D E R
L E T T E R E N

JAARGANG XXXVII

Nr. 76

1975

PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOOGSSTRAAT, 1
BRUSSEL

DE DAGERAAD VAN DE REFORMATIE
IN VLAANDEREN (1520-1565)

DOOR

Johan DECAVELE

I

TEKST

1975

PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOGSSTRAAT, 1
BRUSSEL

WOORD VOORAF

„Das 16. Jahrhundert als weltgeschichtliche Epoche”, zo betitelde de Duitse historicus Gerhard Ritter een opstel, waarin hij aantoonde in hoe sterke mate de krachtlijnen en vormen die in die tijd door de reformatie en de inzettende contrareformatie werden ontwikkeld, het gezicht van de latere eeuwen getekend hebben¹. Vandaar dat de hervorming en de met haar verbonden persoonlijkheden steeds in het volle licht van de historische navor- sing hebben gestaan – en tot op onze dagen meer dan ooit blijven staan. Daarnaast echter wordt een steeds grotere plaats ingeruimd voor het onder- zoek naar de onderscheiden uitwerkingen en plaatselijke reacties die deze nieuwe krachten in de verschillende delen van het toenmalige Avondland teweegbrachten. Wat de Nederlanden betreft werd er op dit terrein reeds veel gepresteerd; verscheidene auteurs die zich aan een synthese waagden, hebben daarbij getracht rekening te houden met de regionale differentiatie, maar zij waren ernstig gehandicapt door het gebrek aan voorstudies en de moeilijke toegankelijkheid van vele bronnen.

Welke mogelijkheden er in een ver doorgedreven lokaal en regionaal onderzoek vervat liggen en welke nieuwe perspectieven hierdoor kunnen ge- opend worden met betrekking tot de kennis van het vroegste Nederlands protestantisme, werd aangetoond door drie kort na elkaar verschenen studies over Culemborg (1957), Friesland (1962) en Doornik (1962)². Sindsdien werden deze voorbeelden voor verschillende andere plaatsen nagevolgd³. Overall merkt men hierin het verlangen om voorgoed af te stappen van een emotionele of partijdige geschiedschrijving van het protestantisme. Uitgaande van een systematisch onderzoek van alle bronnenmateriaal gaat men de ver- schillende aspecten van de zestiende-eeuwse vernieuwingsbeweging zo kritisch en objectief mogelijk benaderen. Ook in de voorliggende studie werd getracht,

¹ G. RITTER, *Die Weltwirkung der Reformation* (München 1959), p. 9.

² O. J. DE JONG, *De Reformatie in Culemborg*; J. J. WOLTJER, *Friesland in de Hervor- mingstijd*; G. MOREAU, *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Ré- volution des Pays-Bas*.

³ De meest recente: M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *Le protestantisme à Lille jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas*, -RN, LII (1970), p. 199-216; A. J. M. BEENAKKER, *Breda in de eerste storm van de Opstand. Van ketterij tot beeldenstorm, 1545-1569* (Tilburg 1971). In België kwamen meerdere licentiaatsverhandelingen over hetzelfde thema tot stand te Luik (o.l.v. L.-E. Halkin en G. Moreau), Gent en Brussel (o.l.v. J. Craeybeckx) en Leuven (o.l.v. J. A. van Houtte).

op dezelfde leest verder te werken. De hier verworven inzichten kunnen dan weer bijdragen tot een beter begrip van de gebeurtenissen in de Nederlanden in het algemeen.

Inderdaad, haar bijzonder belang ontleent onze studie niet alleen aan de grote, zelfs uitzonderlijke rijkdom van het bewaard gebleven archiefmateriaal, maar vooral aan het feit dat Vlaanderen tot aan de Beeldenstorm een van de kerngebieden vormde van het protestantisme in de Nederlanden. Dit Vlaanderen, dat sinds de Bourgondische periode en vooral na de troonsbestijging van Karel V in een steeds groter statencomplex onder een vreemde vorst was opgenomen, had weliswaar veel van zijn middeleeuwse grootheid moeten inboeten. Bovendien ging zijn geestelijk en stoffelijk oriëntatiepunt zich uit de schoot van zijn eigen grote steden geleidelijk verplaatsen naar de snel groeiende metropool Antwerpen. Toch was het gewest nog één der meest levenskrachtige van de Lage Landen. Door zijn bijzondere ligging aan de grenzen van twee cultuurgebieden – het Engelse en het Franse – en door zijn nog steeds levendige economische relaties met de Duitse staten, was Vlaanderen een open terrein voor allerlei vreemde invloeden. Het beschikte over een voorname culturele elite die met belangstelling kennis nam van de grote Europese gedachtenstromingen; een nijvere middenstandsklasse werd door de economische groei en de welvaart geconditioneerd voor een versnelde geestelijke emancipatie; maar ook vormde er zich in de steden en op het platteland een roerig industrieproletariaat dat in de gewijzigde sociale en economische verhoudingen op zoek was naar een nieuw houvast. Hoe heeft dit Vlaamse milieu op de religieuze vernieuwingsbeweging gereageerd en welke impulsen heeft het er op zijn beurt in de vroegste periode aan gegeven? Welke was de „horizontale” en welke de „verticale” verbreiding van het protestantisme, m.a.w. : in welke gebieden en in hoe sterke mate kon het protestantisme succesrijk worden, en welke maatschappelijke standen voelden er zich het meest toe aangetrokken? Op deze vragen is het dat deze studie een antwoord poogt te geven.

Dat we in ons onderzoek teruggaan tot omstreeks 1520, de tijd waarin de invloed van de hervorming zich voor het eerst liet gelden, ligt voor de hand. Om verscheidene redenen sloten we de studie af aan de vooravond van de Beeldenstorm. Met de religietroebelen van 1566 trad het Nederlands protestantisme immers in een nieuwe fase; vanzelfsprekend had deze wel haar wortels in de gebeurtenissen van de voorafgaande jaren, maar de religieuze onderstroom werd voortaan in een veel ruimere bedding voortgestuwd door de vloed van een algemeen malaisegevoel, waarin het politieke onafhankelijkheidsstreven en het economische en sociale element evenzeer een voorname rol gingen spelen. Ontegensprekelijk biedt de *terminus ad quem* dus het voordeel dat we de hervorming kunnen bestuderen als een fenomeen dat in essentie nog religieus was, ook al hebben factoren van een andere dan zuiver religieuze aard mede een achtergrond gevormd van haar succes.

Minder gemakkelijk was het, de territoriale omschrijving te bepalen. Het lag aanvankelijk in onze bedoeling, alleen de voornaamste Vlaamse steden, Gent, Brugge en Ieper, te behandelen. Naarmate ons onderzoek vorderde bleek dit opzet evenwel te beperkt. Het was immers zo dat de nieuwgezinden in de vervolging voortdurend moesten onderduiken en nieuwe woonplaatsen opzoeken in de hoop, zich daar in de anonimiteit een tijdlang te kunnen verborgen houden voor de gerechtelijke overheid. Zo konden we herhaalde malen heel wat vernemen over de nieuwe religie in een bepaalde stad aan de hand van informaties die in een andere stad of plaats werden ingewonnen nopens inwijkelingen. Door een betrekkelijk uitgestrekt gebied als het hele graafschap Vlaanderen (zonder Vlaanderen Wallingant, het gebied Rijsel-Douai-Orchies) in ons onderzoek te betrekken, werd bovendien de mogelijkheid verschaft om het netwerk van verbindingen die er tussen een groot aantal plaatselijke kernen bestonden te achterhalen. Dit stelde ons dan weer in staat, in een ruim territoriaal gebied de verschillende infiltratieassen van het protestantisme betrekkelijk nauwkeurig te situeren en in kaart te brengen. Tenslotte en niet in het minst hebben we ons in de gebiedsomschrijving laten leiden door de aard van twee reeksen bronnen die zowat de ruggegraat vormen van ons verzamelde materiaal: het archief van de Raad van Vlaanderen en de rekeningen van de inquisitierechtbank van Pieter Titelmans, twee instellingen die over het hele graafschap rechtsbevoegdheid uitoefenden.

Het is niet de eerste keer dat de vroegste periode van het protestantisme in Vlaanderen bestudeerd wordt. Meer dan honderd jaar geleden liet de dominee van Sint-Anna-ter-Muiden, H. Q. Janssen, een tweedelig werk verschijnen met de titel *De Kerkhervorming in Vlaanderen* (1868), een uitbreiding van zijn reeds vroeger verschenen *De Kerkhervorming te Brugge* (1856). Hij leverde evenwel slechts weinig origineel werk met betrekking tot de jaren die aan de Beeldenstorm voorafgaan, daar hij zich hiervoor praktisch uitsluitend op de martelaarsboeken baseerde. Een nieuwe start en een andere aanpak werden ingeluid door de grote documentenverzamelingen van E. de Coussemaker over het thans tot Frankrijk behorende deel van Vlaanderen (1876)⁴, en van P. Frédéricq in zijn bekende *Corpus* (1889-1906), dat echter slechts tot 1528 loopt⁵. Toch werd pas een generatie later de vroegste verschijning van het protestantisme in een Vlaamse stad op een aanvaardbare wetenschappelijke manier bestudeerd, nog wel door een historicus van de economische geschiedenis! Prof. E. Coornaert wijdde inderdaad in zijn *La draperie-sayerterie de Hondskoote* (1930) een ruime aandacht aan het religieuze fenomeen. Er bleef dus nog heel wat te doen toen A. L. E. Verheyden,

⁴ *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre maritime*, 4 dln.

⁵ *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, 5 dln.

onder impuls van de Luikse hoogleraar L.-E. Halkin, tijdens de Tweede Wereldoorlog het initiatief nam om voor de voornaamste Vlaamse steden een kritische lijst op te stellen van alle terechtgestelde protestanten tijdens de zestiende eeuw⁶. Tussen 1944 en 1968 publiceerde hij de martelaarslijsten van Brugge, Gent, Kortrijk, Oudenaarde, Aalst, Nieuwpoort en Ieper⁷. Telkens ook gaf hij, grotendeels aan de hand van archiefbronnen, een beknopt overzicht van de ontwikkeling van het protestantisme in deze steden. Daarnaast werkte Verheyden aan een uitdiepend onderzoek van het anabaptisme; na zijn monografie over *De Doopsgezinden te Gent 1530-1560* (1943) verscheen in 1959 zijn belangrijke *Geschiedenis der doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*. Zijn gegevens betreffende de periode onder de regering van Karel V werden samengevat en verwerkt door L.-E. Halkin in zijn *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint* (1957), terwijl Halkin en Verheyden zelf tevoren al in deel IV van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* de bijdrage verzorgden: *De Hervorming in het Zuiden. Staat en Kerk tegenover de ketters* (1952). J. Scheerder van zijn kant vatte in 1963 in een voortreffelijk artikel zijn bevindingen samen nopens *Het Lutheranisme te Gent*.

Spijt het voorhanden zijn van waardevolle bijdragen, voornamelijk op het actief te schrijven van Verheyden, tot een meer genuanceerde kennis van het vroegste protestantisme, is er toch op nog vele punten oorspronkelijk werk te verrichten. De genoemde auteur heeft zich niet voldoende losgemaakt van het door hem verzamelde blote feitenmateriaal, dat zich hoofdzakelijk rondom de kettervervolging concentreert. Een loutere opsomming van de voorhanden zijnde gegevens geeft wel een zeker idee van, maar daarom nog geen inzicht in de aard, de intensiteit en de structuur van de zich aandienende vernieuwingsbeweging. Een exhaustieve bewerking van het bronnenmateriaal is slechts mogelijk door de disparate gegevens te bundelen, te ordenen, te interpreteren en ze in het ruimere verband te plaatsen waar ze thuis horen.

Er werd verder nog niet onderzocht in hoeverre het geestelijk klimaat conditionerend werkte voor de al dan niet vlotte penetratie van de nieuwe religie. Ook wij hebben ons overigens bij het benaderen van dit probleem beperkingen moeten opleggen: wél behandelen we de belangrijke wisselwerking met het rederijkersleven, met het humanisme en met de mentaliteitsverandering ten gevolge van de sociale en economische ontwikkeling, maar

⁶ De bedoeling was een aanvulling en correctie te brengen op de reeds eerder gepubliceerde lijsten van F. VANDER HAEGHEN, Th. J. ARNOLD en R. VAN DEN BERGHE (*Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, 2 dln., 's-Gravenhage 1890) en van J. MEYHOFFER, *Le Martyrologe protestant des Pays-Bas* (Nessonvaux 1907).

⁷ Zie de lijst in de bibliografie.

een onderzoek met de nodige diepgang naar het geloofsleven en de geloofspraktijk aan de vooravond van de hervorming moesten we, wegens het complexe karakter van een dergelijke onderneming⁸, in het kader van dit werk achterwege laten.

Een andere opvallende leemte in de huidige stand van het onderzoek, is het ontbreken van enige peiling naar de „verticale” verbreiding van het protestantisme. Slechts doorgedreven en gebundeld lokaal onderzoek kan hier uiteindelijk een gefundeerd resultaat brengen, omdat alleen daardoor iets over het beroep en de sociale stand van de individuen kan achterhaald worden. Nauw hiermee verbonden is de vraag naar de correlatie tussen de sociale en professionele structuur enerzijds en de godsdienstkeuze anderzijds. De Duits-Joodse marxist Erich Kuttner was de eerste die deze problematiek te berde bracht in zijn passionerend maar omstreden boek *Het Hongerjaar 1566*, waarin hij aandacht vroeg voor het sociaal-economisch aspect van de zaak. Verscheidene historici hebben zich na hem met de vraagstelling – voornamelijk toegespitst op het jaar 1566 – beziggehouden⁹. Enig antwoord met betrekking tot de vroegste periode van de hervorming werd evenwel nog niet gegeven.

Tenslotte betekende tot dusver de stelselmatige scheiding van de geschiedenis der Vluchtelingenkerken en deze van de plaatselijke gemeenschappen in het moederland een verarming van het totaalbeeld. Zoals men de vluchtelingen in hun vreemde toevluchtsoord niet kan begrijpen zonder enig inzicht in de omstandigheden die hen van huis deden vertrekken, zo kan men de gang van zaken in de plaatselijke kernen onmogelijk verklaren zonder rekening te houden met de grote invloed die hierop vanuit de Emigrantengemeenten werd uitgeoefend. Thuis en in den vreemde klopte de geestelijke polsslag met hetzelfde ritme!

In deze opgesomde leemten tracht de voorliggende studie te voorzien. We menen ze ook nieuw te mogen noemen omwille van de ruime documentatie die erin werd verwerkt. Dat we hierbij gebruik konden maken van zeer belangrijke, tot nu nog onbekende of althans nog nooit eerder geraadpleegde archiefbronnen, heeft, zo hopen wij althans, de kijk op de eigenheid van de plaatselijke ontwikkeling op een originele wijze verhelderd.

*
**

⁸ Cfr. de rijk gedocumenteerde studie van R. R. POST, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*. Een saillant beeld van het religieuze leven van westelijk Vlaanderen op het einde van de Middeleeuwen werd getekend door J. TOUSSAERT, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age*; zie echter de beoordeling door M. DIERICKX in *HKZNM TLG*, XIX (1965), p. 319-338.

⁹ De eerste resultaten werden besproken op het colloquium over de „Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België, sectie Moderne Tijden” te Brussel van 30 november tot 2 december 1967.

Het rijk gevarieerde bronnenmateriaal kunnen wij gemakkelijks halve indelen in vijf grote groepen :

- I. Documenten afkomstig van gerechtelijke instanties, waarbij nog eens een onderscheid kan gemaakt worden tussen de rekeningen enerzijds en de enquêtes, processen en vonnissen anderzijds.
- II. De administratieve documenten.
- III. Briefwisseling tussen allerhande besturen en tussen privaat-personen.
- IV. Documenten van sociaal-economische aard.
- V. Literaire bronnen, met martelaarsboeken, publicaties uit de tijd zelf – zoals tractaten, pamfletten, rederijkersspelen, belijdenisgeschriften, programmauitleezingen – en tenslotte kronieken en dagboeken.

I. De eerste reeks is voor de studie van de plaatselijke toestanden de belangrijkste. Men houde er immers rekening mee dat de hervorming, als verboden en dus ondergrondse beweging, vóór 1566 hier zelf weinig of geen eigen archief nagelaten heeft. Men is dus voornamelijk aangewezen op de archieven van de vervolgende overheid. Vooreerst zijn er de uitgaveposten van de baljuws aan het hoofd van rechtbanken met hoge jurisdictie; de baljuws immers waren belast met de opsporing van de misdadigers (onder hen werden de kettters gerekend) en waren bovendien openbare aanklagers en uitvoerders van het vonnis dat door de hoge vierschaar gewezen werd. Hun rekeningen, met de vermelding „pour la court”, dienden deze ambtenaren jaarlijks ter controle toe te sturen aan de Rekenkamer van Rijsel. Deze stukken zijn het die we in het fonds *Rekenkamer* van het Algemeen Rijksarchief en in de reeks B van het Departementaal Archief te Rijsel geraadpleegd hebben. Daarnaast hebben de stads- en kasselrijrekeningen hun belang, daar hierin de uitgaven voorkomen voor de onderzoeksrechters, voor de zittingen van de vierschaar en voor de terechtstellingen. Tevens werd er van deze rekeningen (vooral die van Brugge, Gent en het Brugse Vrije) gebruik gemaakt voor de kennis van de onderhandelingen in de Staten van Vlaanderen. Ze bevinden zich in de plaatselijke archieven of, in copie, in het genoemde fonds *Rekenkamer*. Een heel bijzondere plaats nemen de rekeningen in van het soeverein-baljuwschap van Vlaanderen, van de Raad van Vlaanderen en van de inquisitierechtbank van Pieter Titelmans (eveneens in het fonds *Rekenkamer*), instellingen die, onder meer in verband met de kettervervolging, over heel het graafschap rechtsbevoegdheid bezaten. We hadden bovendien het uitzonderlijk geluk, de hand te kunnen leggen op de volledige reeks van bewijsstukken bij de rekeningen van de twee laatstgenoemde rechtbanken in het fonds *Acquits de Lille* in het Algemeen Rijksarchief. Ze bevatten veel uitvoeriger en meer gedetailleerde informatie dan de meestal laconische mededelingen in de eigenlijke eindrekeningen. Ze vormen een nooit eerder gebruikte, onschatbare bron van inlichtingen en hebben, zoals we reeds vermeldden, in niet geringe mate tot de originaliteit van deze studie bijgedragen.

De eigenlijke gerechtelijke documenten bestaan voornamelijk uit enquêtes, processen en vonnissen. Ze berusten hoofdzakelijk in de archieven van de plaatselijke rechtbanken en van de Raad van Vlaanderen. Op het archief van deze laatste instelling wensen we hier heel bijzonder de aandacht te vestigen. Daar het tot voor kort wegens de gebrekkige inventarisatie moeilijk toegankelijk was, werd er omzeggens nog geen gebruik van gemaakt voor studies die in de lijn van de onze lagen. De voortreffelijke klassering en inventarisatie door Prof. J. Buntinx heeft deze onuitputtelijke bron voor de onderzoeker opengesteld. Als eerste hebben we systematisch opzoekingswerk verricht in de doorlopende reeks *Sententiën en appointementen interlocutoire* en de registers van de *Secrete camere*. Verder zijn er tal van belangrijke stukken (enquêtes, adviezen aan plaatselijke rechtbanken, minuten van verzoeken om advies aan de Geheime Raad en de landvoogdes) bewaard in de bundels en registers *Plakkaten en ordonnantiën*. Eindelijk bevat het archief enkele uitvoerige processen in verband met ketterij. Interessant waren talrijke stukken uit het archief van de centrale regering in Brussel (fonds *Staat en Audiëntie* in het Algemeen Rijksarchief); het betreft hier richtlijnen en adviezen in verband met de kettervervolging in het algemeen en bepaalde ketterprocessen in het bijzonder, afschriften van criminele enquêtes en originelen van toegestuurde brieven van de Raad van Vlaanderen. Uitvoerige informatie tenslotte over sommige „misdrijven” van ketterij, is vervat in de „lettren van remissien” (kwijscheldingen van straf) in de *registres de l’Audience* in het Archief van het *Département du Nord*.

Samen met de rekeningen van Titelmans vormen het archief van de Raad van Vlaanderen en het fonds *Staat en Audiëntie* zowat de spil van onze gegevens nopens de verbreiding van het protestantisme.

Over de waarde en de betekenis van alle genoemde rechterlijke documenten hebben wij het uitvoeriger in de tweede paragraaf van het inleidend hoofdstuk.

II. Ook de administratieve documenten zijn van velerlei aard. Ze betreffen de centrale administratie (plakkaten, ordonnanties, dépêches), de algemene administratie der steden, kasselrijen en heerlijkheden (voorgeboden, schepenresoluties, poortersboeken, certificaten, magistraatslijsten), stedelijke instellingen (reglementen van de armenkamer of „gemene beurse” en van de armschool), kerkelijke instellingen (ledenlijsten, constituties en verslagen van de consistorievergaderingen), universiteitsmatrikels (naast deze van Leuven en Keulen werden alle uitgegeven matrikels geraadpleegd van protestantse of als protestants aangeschreven universiteiten).

Het is duidelijk dat al dit materiaal, dat op het eerste gezicht dor en dood lijkt, in werkelijkheid toch een weerspiegeling bevat van het volle leven. De zendbrieven uit Brussel, de plaatselijke voorgeboden en verordeningen, de schepenresoluties waren een directe reactie op de dagelijkse actuali-

teit die steeds nieuwe beslissingen vereiste of waarin bepaalde situaties naar de mening van de overheid tot een onaanvaardbare ontsporing leidden. Zelfs streng juridisch opgebouwde reglementen, zoals deze van de „gemene beurse” (de documentenuitgaven van J. Nolf, S. De Keyser en L. Gilliodts-Van Severen) zijn een uitdrukking van de vernieuwingsideeën, de drang naar rationalisatie en sanering die in bepaalde kringen leefden.

Een heel aparte en zeer belangrijke bron vormen de door Van Schelven uitgegeven kerkeradsprotocollen van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen. Niet alleen is er de dogmatisch besluitvorming in tot uitdrukking gebracht, ze zijn tevens een levendig beeld van het wel en wee der aankomende vluchtelingen, bevatten het relaas van de in Vlaanderen rondreizende predikanten, en schetsen soms uitvoerig de situatie der geloofsgenoten in het moederland.

III. In om het even welke geschiedkundige studie die zich bezig houdt met de gedachten- en gevoelswereld van mensen, is de briefwisseling een bron van allereerste rang, ook al is een kritische interpretatie van de medegedeelde gegevens niet altijd gemakkelijk. Steeds moet nauwkeurig worden afgewogen met welke bedoeling en vanuit welke geestesgesteldheid het stuk werd opgesteld. Maar zelfs als de waarheid met opzet geweld werd aangedaan, dan nog blijft het geschrift belangrijk als uitdrukking van het standpunt dat de schrijver en de groep waarmee hij zich vereenzelvigde tegenover bepaalde feiten innamen. Een duidelijk voorbeeld hiervan vinden wij in de briefwisseling van de te Brugge verblijvende Spaanse monnik Villavicencio. De ambtelijke, louter communicatieve brieven zijn uiteraard veel gemakkelijker te hanteren.

De volgende brievenverzamelingen werden veelvuldig gebruikt : de correspondentie van en naar Erasmus (ed. P. S. en H. M. Allen), Craneveld (ed. De Vocht), Cassander en Wouters (ed. Hessels en Heinsius), Théodore de Bèze (ed. Aubert e.a.), de Vlaamse leiders der Vluchtelingenkerken (ed. Pijper en Hessels), Cornelis van Baersdorp (ed. Dewitte), de Spaanse ambassadeur in Londen (ed. Kervyn de Lettenhove), Filips II (ed. Gachard), tussen landvoogdes Margaretha en Filips II (ed. Reiffenberg, Gachard, Theissen en Enno van Gelder), tussen Margaretha enerzijds en de plaatselijke besturen en de Raad van Vlaanderen anderzijds (in het fonds *Staat en Audiëntie* te Brussel, in de reeks B van het Archief van het *Département du Nord*, in de stedelijke archieven en in het archief van de Raad van Vlaanderen), tussen de Raad van Vlaanderen en plaatselijke besturen (archief van de Raad van Vlaanderen), de briefwisseling van Titelmans (in het Stadsarchief te Brugge, het archief van de Raad van Vlaanderen, de fondsen *Staat en Audiëntie*, *Acquits de Lille* en *Handschriftenverzameling* te Brussel en in het fonds *Secretaria de Estado*, *Negociacion de Flandes* te Simancas), van Villavicencio (in het genoemde fonds te Simancas en in de *Handschriftenverzameling* te Brussel).

IV. De documenten met inlichtingen van sociale en economische aard, zoals de confiscatierekeningen, de staten van goed, de penningkohieren, de documentenverzamelingen over de draperie (uitgegeven door De Sagher en medewerkers), de documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen (uitgegeven door Verlinden en zijn medewerkers van de Gentse Rijksuniversiteit), worden uitvoeriger besproken in hoofdstuk I van Deel III.

V. De meeste literaire bronnen werden reeds herhaaldelijk gebruikt voor de studie van het protestantisme. Voor vele zijn er bovendien kritische studies van hun waarde en betrouwbaarheid voor het historisch onderzoek voorhanden. Prof. Halkin en zijn leerlingen hebben zich beziggehouden met de martyrologia van Crespin en Van Haemstede, A. J. Jelsma heel in bijzonder met dit laatste, terwijl Kühler, Pijper, Krahn, Van der Zijpp en Verheyden een evaluatie maakten van de doperse martelaarsboeken *Het Bloedigh Tooneel* van Van Braght en *Het Offer des Heeren*, waarschijnlijk van de Bruggeling Jan Gailliaert. Deze studies wezen uit dat de martyrologia een documentaire en psychologische bron van grote waarde zijn, op voorwaarde dat men ze niet als uitdiepend beschouwt en dat men in de historische feiten de „hagiografische” overdrijvingen relativeert¹⁰. Wij hebben deze bronnen zoveel mogelijk in samenhang met archiefbronnen gebruikt.

De kronieken kwamen in onze studie minder aan bod. De befaamde reeks Gentse dagboeken¹¹ en de nog weinig gekende, slechts gedeeltelijk uitgegeven kroniek van de Ieperling Augustijn van Hernighem (in de Stadsbibliotheek te Kortrijk)¹², allen bijzonder belangrijk voor 1566 en volgende jaren, verstrekten voor onze periode slechts aanvullende gegevens.

De meeste door ons gebruikte geestelijke tractaten uit het protestantse kamp werden met een kritische inleiding opnieuw uitgegeven door S. Cramer en F. Pijper in hun 10-delige *Bibliotheca reformatoria neerlandica*. Bakhuizen van den Brink verschafte een verzorgde editie van de Nederlandse belijdenisgeschriften.

Tenslotte hebben wij een ruime aandacht besteed aan de zo controversiële tractaten van Vives, Wijts en Villavicencio over de armenzorg, aan de rederijkersspelen – vooral deze van het Gentse rederijkersfeest van 1539 in de

¹⁰ Zie ons overzicht in : *Un quart de siècle de recherche historique en Belgique 1944-1968* (ed. J. A. VAN HOUTTE), p. 387-390. A. J. JELSMAN, *Adriaan van Haemstede en zijn martelaarsboek* ('s-Gravenhage 1970).

¹¹ Een overzicht en kritische bespreking in : M. DELMOTTE, *Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent*, p. 147, en A. DESPRETZ, *De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek*, p. 124-126.

¹² Zie : V. FRIS, *La chronique d'Ypres d'Augustin van Hernighem*, p. 1-15.

uitgave van Van Dis en Erné – en aan de roemruchte *Historie van Broer Cornelis*. Op deze stukken wordt uitvoerig ingegaan in deel I, hoofdstukken II en III.

*
**

In onze studie trachten we een rijk geschakeerd beeld te schetsen van de problematiek zoals hij werd opgeroepen door de verschijning van de hervorming. Het was niet onze bedoeling, een geschiedenis van de kettervervolgving te schrijven – alhoewel we aan dit aspect noodzakelijkerwijze een hoofdstuk dienden te wijden – maar wel de nieuwe krachtlijnen te volgen die het protestantisme in het geestelijke, politieke en religieuze leven en in de alledaagse realiteit van de Vlaamse bevolking deed ontstaan. Moge hier nog even de aandacht gevraagd worden voor de structuur van deze studie.

In een inleidend hoofdstuk wordt een summiere uiteenzetting gegeven van de bestuurlijke, gerechtelijke en kerkelijke context waarin ons eigenlijke studieobject dient te worden gesitueerd. Een bijzondere aandacht wordt gewijd aan het repressieapparaat; de kennis van de werking van de inquisitie en de repressie verschaft tevens een inzicht in de speciale aard van de beschikbare bronnen voor de studie van het protestantisme in Vlaanderen.

In het eerste deel gaat onze aandacht naar de spanningen die de infiltrerende protestantse denkbeelden in het geestesleven en de politiek teweeg brachten. Achtereenvolgens komen het humanistenmilieu, de verlichte magistratsgroep in de steden, en de dichters en rederijkers aan de beurt.

De eigenlijke vestiging en opbouw van de protestantse kernen vormt het onderwerp van het tweede deel. Hierin maken we een onderscheid tussen het anabaptisme enerzijds, en de beweging waarin zich aanvankelijk lutherse en sacramentarische, later gereformeerde en uitgesproken calvinistische invloeden lieten gelden anderzijds. Beide strekkingen kenden een cesuur, de eerste ca. 1538-1550, de tweede ca. 1545-1550. Vóór en na worden telkens de doperse en niet-doperse richting elk in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld. Wij hebben het gewaagd, de verspreidingsassen van de twee richtingen tijdens elk van de perioden in kaart te brengen.

De intrinsieke betekenis van de reformatie in Vlaanderen als maatschappelijk en godsdienstig fenomeen is het thema van het derde deel. Na in het eerste hoofdstuk gepeild te hebben naar de sociale penetratie van de protestantse religie en naar haar weerslag op de emigratiebeweging, trachten we in het tweede hoofdstuk de gevoelsmatig-religieuze en de dogmatische componenten van de nieuwe gezinning te onderscheiden.

In de bijlagen tenslotte brengen wij vooreest twee overzichtskaartjes met aanduiding van de plaatsen van herkomst – in en buiten Vlaanderen – van de ingeweken nieuwgezinden te Gent en te Brugge; vervolgens twee grafieken die een beeld ophangen van de omvang der kettervervolgving; einde-

lijk een alfabetische naamlijst van protestanten, vervolgd, en van protestantse sympathieën verdachte personen, vanaf 1521 tot aan de vooravond van de Beeldenstorm.

*
**

Aan het einde gekomen van deze studie, is het een aangename plicht onze oprechte dank uit te spreken aan allen die tot de voltooiing ervan hebben bijgedragen. Met grote erkentelijkheid denken we hier allereerst aan onze promotor Prof. Dr. J. A. van Houtte, die met oordeelkundige leiding en warme aanmoediging de groei van deze studie van dichtbij heeft gevolgd. Bovendien is zijn grote vertrouwen in ons, dat hij onder meer liet blijken door zijn voortdurende bekommernis om dit onderzoek in gunstige werkomstandigheden te laten verlopen, voor ons al die tijd een hart onder de riem geweest.

Met gevoelens van dankbaarheid denken wij verder aan Prof. Dr. J. Lortz, onder wiens vereerde leiding wij ons, in een waarachtig oemumenische geest, konden inwerken in de eigen problemen van de reformatie. Het was voor ons een bijzondere eer, een jaar lang onder de „vaderlijke hoede” van de grote kerkhistoricus te kunnen werken en studeren aan het *Institut für europäische Geschichte* te Mainz.

Onze dank gaat ook naar Kan. Prof. Dr. J. M. de Smet, Kan. Prof. Em. Dr. Pl. Lefèvre en Prof. Dr. J. Buntinx, die ons door hun colleges een ernstige historische vorming hebben bijgebracht. Wij danken Prof. Buntinx in het bijzonder voor zijn nooit aflatende behulpzaamheid en zijn hartelijke belangstelling. Zijn grondige kennis van het belangrijke archief van de Raad van Vlaanderen en zijn deskundigheid op het gebied van de geschiedenis der instellingen hebben ons onderzoekswerk ten zeerste bevorderd.

Graag danken wij tevens, om de verhelderende aanmerkingen die wij van hen mochten ontvangen, Prof. Dr. K. Blockx (Leuven), Prof. Em. Dr. Mag. Mgr. J. Coppens (Leuven), Prof. Dr. J. Roelink (Amsterdam), Dr. J. Scheerder (Sint-Martens-Latem), Prof. Em. Dr. H. van Werveke (Sint-Denijs-Westrem). Ook de vele anderen die ons nuttige aanwijzingen hebben gegeven mogen aanspraak maken op analoge gevoelens, evenals de heren archivariissen en bibliothecarissen die ons steeds dienstvaardig hebben bijgestaan bij onze opzoekingen.

Wij vermelden hier graag Ds. R. Schön (Behlendorf-über-Mölln) en de heer en mevrouw A. C. Duke-Jones (Reading en Southampton). Aan de vele boeiende gesprekken die wij met hen over ons gemeenschappelijke studieonderwerp hebben gevoerd, bewaren wij de allerbeste herinnering.

De vlotte afwerking van deze studie zou niet mogelijk geweest zijn zonder de steun van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek, waarvan wij de eer hadden een mandaat achtereenvolgens van Navorsingsstagiair en van Aspirant te ontvangen.

Tenslotte gaat onze erkentelijkheid naar de Klasse der Letteren van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, die onze studie heeft bekroond en ze in haar reeks Verhandelingen heeft willen opnemen.

Gent, oktober 1972.

LIJST DER AFKORTINGEN

ACFF	<i>Annales du Comité flamand de France</i>
ADGA	ARCHIEF VAN DE VERENIGDE DOOPSGEZINDE GEMEENTE AMSTERDAM
ADN	ARCHIVES DÉPARTEMENTALES DU NORD
AGN	<i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i>
AGS	ARCHIVO GENERAL SIMANCAS
AGOKR	<i>Annalen Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het tenement van Inde</i>
AL	<i>Acquits de Lille</i>
AM	<i>Audenaerdsche Mengelingen</i>
ApM	<i>Appeltjes van het Meetjesland</i>
ARA	ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL
ARG	<i>Archiv für Reformationsgeschichte</i>
ASEB	<i>Annales de la Société d'Emulation de Bruges - Handelingen van het genootschap „Société d'Emulation” te Brugge</i>
ASG	ARCHIEF SEMINARIE GENT
ASHALY	<i>Annales de la Société historique, archéologique et littéraire de la ville d'Ypres et de l'ancienne West-Flandre</i>
ASHEB	<i>Annales de la Société d'histoire ecclésiastique belge</i>
AVGBP	<i>Annalen (van de) Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme - Annales/Bulletin (de la) Société d'histoire du protestantisme belge</i>
BC	<i>Bouc van den Crime</i>
BCRH	<i>Bulletin de la Commission royale d'histoire - Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis</i>
BGN	<i>Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden</i>
BMGOG	<i>Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent</i>
BMHG	<i>Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap</i>
BN	<i>Biographie Nationale</i>
BO	<i>Het Brugs Ommeland</i>
BOGZV	<i>Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen</i>
BRGB	<i>Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België, Middeleeuwen en Moderne Tijden. Colloquium Brussel, 30 november - 2 december 1967. Leuven 1968 (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, fasc. 47).</i>
BRUG	BIBLIOTHEEK RIJKSUNIVERSITEIT GENT
BS	<i>Bouc van den Steene</i>
BSHPF	<i>Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français</i>
ca.	circa
cod.	codex
<i>Estado, NdFl</i>	<i>Secretaria de Estado, Negociacion de Flandes</i>
fo.	folio
fl.	gulden
<i>De Fontaine</i>	<i>Jaarboek van de koninklijke soevereine hoofdkamer van retorica „De Fontaine” te Gent</i>
GP	<i>De Gulden Passer</i>
gr.	groten

HB	<i>Het Boek</i>
HKZNTLG	<i>Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis</i>
HGO	<i>Handelingen Geschied- en Oudheidkundige Kring Oudenaarde</i>
HMGOG	<i>Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent</i>
ibid.	ibidem
id.	idem
KBB	KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK BRUSSEL
KR	<i>Keure Resolutiën</i>
KVATL	<i>Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde</i>
KVAWLSKB	<i>Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België</i>
LA	<i>Het Land van Aalst</i>
LTbK	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i>
NAK	<i>Nederlands(ch) Archief voor Kerkgeschiedenis</i>
NBW	<i>Nationaal Biografisch Woordenboek</i>
o.c.	opere citato
p.	pagina
p. sch. d. tourn.	pond, schelling, penning tournois; tenzij anders vermeld, zijn alle bedragen in deze munt (of in gulden: 1 p. tourn. = 1 fl.) uitgedrukt
par.	parisis
RAB	RIJKSARCHIEF BRUGGE
RAG	RIJKSARCHIEF GENT
RAK	RIJKSARCHIEF KORTRIJK
RAM	RIJKSARCHIEF MIDDELBURG
RAR	RIJKSARCHIEF RONSE
RGG	<i>Die Religion in Geschichte und Gegenwart</i>
RGP	<i>Rijks Geschiedkundige Publicatiën</i>
RHE	<i>Revue d'Histoire ecclésiastique</i>
RBPhH	<i>Revue belge de Philologie et d'Histoire - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis</i>
Rk	<i>Rekenkamer</i>
RVI	<i>Raad van Vlaanderen</i>
SAB	STADSARCHIEF BRUGGE
SAE	STADSARCHIEF EMDEN
SAEE	STADSARCHIEF EEKLO
SAG	STADSARCHIEF GENT
SAH	STADSARCHIEF HONDSCHOOTE
SAK	STADSARCHIEF KORTRIJK
SAO	STADSARCHIEF OUDENAARDE
SAR	STADSARCHIEF RIJSEL
SAS ^t W	STADSARCHIEF SINT-WINOKSBERGEN
SAT	STADSARCHIEF TIELT
s.d.	sine die
s.l.	sine loco
SR	<i>Secrete Resolutiën</i>
StA	<i>Staat en Audiëntie</i>
TG	<i>Tijdschrift voor Geschiedenis</i>
UBG	UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK GENT
VB	<i>Verlyd-boek</i>

v^o verso
WI *Wettelijke informatiën*
WP *Winkler Prins*

Betreffende de schrijfwijze der plaatsnamen buiten het huidige Belgische grondgebied werd de volgende stelregel gevolgd :

1. Nederland : de algemeen gebruikelijke conservatieve spelling (vb. Axel, 's-Hertogenbosch).
2. Frans-Vlaanderen (Département du Nord) :
 - waar de oorspronkelijke Vlaamse naam bewaard bleef, wordt de huidige spelling overgenomen (vb. Hazebrouck, Hondshoote, Godewaersvelde).
 - de plaatsen met een verfranse naam worden met de oorspronkelijke, in de zestiende eeuw nog algemeen gangbare, Vlaamse naam benoemd (vb. Bailleul = Belle, Nieppe = Nipkerke, Bergues = Sint-Winoksbergen).
3. De grote internationale steden worden met hun Nederlandse naam benoemd wanneer die nog algemeen gebruikelijk is (bv. Keulen, Straatsburg, maar anderzijds Canterbury).

BIBLIOGRAFIE

I. INVENTARISSEN EN BIBLIOGRAFISCHE REPERTORIA

- BRUCHET, M., *Archives départementales du Nord. Répertoire numérique, Série B.* 2 dln. Parijs-Rijsel 1910-1921.
- BUNTINX, J., *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen.* 5 dln. Brussel 1964-1970.
- COCKX-INDESTEGE, E. en GLORIEUX, G., *Belgica typographica 1541-1600.* Dl. I: *Bibliotheca Regia Bruxellensis.* Nieuwkoop 1968.
- COUSSEMAKER, E. DE, *Inventaire analytique et chronologique des Archives de la Chambre des Comptes à Lille.* Rijsel 1865.
- DEHAISNES, C., DESPLANQUES, H. en FINOT, J., *Inventaire sommaire des archives départementales du Nord. Chambres des Comptes de Lille.* 10 dln. Rijsel 1863-1905.
- DEHAISNES, C., *Etat général des registres de la Chambre des Comptes de Lille relatifs à la Flandre.* Rijsel 1873.
- DELEURERE, M. Th. DE, *Films van de bescheiden op de „Archives départementales du Nord à Lille” te Rijsel van het Belgisch N.F.W.O.* Gent 1967. (Stencil.)
- DUGNOILLE, J. P., *Quelques recherches récentes sur l'histoire du protestantisme en Belgique, RBPhH, XXXIII (1955), p. 155-163.*
- DURME, M. VAN, *Les archives générales de Simancas et l'histoire de la Belgique (IX-XIXe siècles).* Dl. I-III. Brussel 1964-1968. (CRH, reeks in-4.)
- DUYSE, P. VAN en BUSSCHER, E. DE, *Inventaire analytique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville de Gand.* Gent 1867.
- FRIS, V., *Bibliographie de l'Histoire de Gand.* Dl. II: *Depuis l'an 1500 jusqu'en 1850.* Gent 1921.
- GACHARD, L. P., PINCHART, A. en NÉLIS, H., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes.* 6 dln. Brussel 1837-1931.
- GERLO, A. en LAUF, E., *Bibliographie de l'humanisme belge, précédée d'une bibliographie générale concernant l'humanisme européen.* Brussel 1965. (*Instrumenta humanistica*, I.)
- HAEGHEN, F. VANDER, *Bibliographie gantoise.* 7 dln. Gent 1858-1869.
- HAEGHEN, V. VANDER, *Inventaire des archives de la ville de Gand. Catalogue méthodique général.* Gent 1896. *Etablissements religieux.* Gent 1887-1889.
- HALKIN, L.-E., *Bibliographie de la réforme 1450-1648. Ouvrages parus de 1940 à 1955.* II: *Belgique...*, p. 1-25. Leiden 1960.
- HILLERBRAND, H. J., *Bibliographie des Täufertums 1520-1630.* Gütersloh 1962. (*Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte, XXX.*)
- HOOP SCHEFFER, J. G. DE, *Archiefstukken bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. (Algemeen Archief). Inventaris.* Dl. I. Amsterdam 1883.

- HOUTTE, J. A. VAN, e.a., *Un quart de siècle de recherche historique en Belgique, 1944-1968*. Leuven-Parijs 1970. (Nationaal Belgisch Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen.)
- JAMEES, A., *Inventaris van het Archief van de Raad van Beroerten*. Brussel 1958.
- JANSSENS DE BISTHOVEN, *Het archief van het bisdom Brugge, - Album Archivaris Jos. De Smet*. (Brugge 1964), p. 207-210.
- MARNEFFE, E. DE, *Inventaire sommaire du fonds des Papiers d'Etat et de l'Audience*. Brussel s.d. (Stencil.)
- MUSSELY, Ch., *Inventaire des Archives de la ville de Courtrai*. Dl. I-II. Kortrijk 1854-1858.
- NÉLIS, H., *Inventaire analytique du fonds des Papiers d'Etat et de l'Audience*. Brussel s.d. (Stencil.)
- NYHOFF, W. en KRONENBERG, M. E., *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*. 3dln. 's-Gravenhage 1923-1961.
- PIRENNE, H., NOWÉ, H., en OBREEN, H., *Bibliographie de l'histoire de Belgique*. Brussel 1931³.
- RUWET, J., *Les archives et bibliothèques de Vienne et l'histoire de Belgique*. Brussel 1956. (CRH, reeks in-4.)
- SCHOUTEET, A. en STRUBBE, E. I., *Honderd jaar geschiedschrijving in West-Vlaanderen*. Brugge 1950.
- VEKENÉ, E. VAN DER, *Bibliographie der Inquisition. Ein Versuch*. Hildesheim 1963.
- WIJNGAARD, J., *Rapport sur l'analyse de la correspondance politique du XVIIe siècle conservée aux archives de Vienne, -BCRH, CXXVIII (1962), p. LXV-LXXXVI*.

II. BRONNEN

A. Archiefbronnen

BRUSSEL. ALGEMEEN RIJKSARCHIEF

- *Staat en Audiëntie*

- 244/2. Briefwisseling van landvoogdes Margaretha van Parma met plaatselijke besturen. 275-282. Correspondentie met Vlaanderen, Artesië en het Doornikse (1555-1567).
- 618/19-26-29-32-34. Penningkohieren Steenwerck, Mesen, Belle, Godewaersvelde, Steenvoorde.
784. Instructies voor de gouverneurs (1488-1690).
- 1177/1 tot 8. Brieven, enquêtes, instructies, verslagen in verband met de inquisitie en de kettervervolgning in de zestiende eeuw.
- 1177/19-20. Confiscaties (1567-1573).
- 1191/10. Kettters in de Nederlanden (1554-1564).
- 1191/12-13. Documenten betreffende Gent, Oudenaarde, Diksmuide, Nieuwpoort, Dendermonde en Veurne (1520-1568).
- 1249/3. Catalogi van verboden boeken (1557-1569).
- 1417/63-64, 1420/67-68, 1475/1, 1504/1, 1504/2A-2B, 1505. Stukken in verband met de ketterij in de Nederlanden en in het bijzonder in Vlaanderen (1526-1570).

1653/1-2, 1697/3, 1702/1. Correspondentie met Vlaanderen, Brugge, Gent, en de Raad van Vlaanderen.

– *Rekenkamer*

113. Sententiën van de Raad van Vlaanderen inzake troebelen en ketterij.

1172, 1173, 1187, 1188, 3159, 3160, 13.524-13.526, 13.568-13.574, 13.599, 13.607-13.614, 13.664, 13.666, 13673, 13.713-13.732, 13.783-13.785, 13.806-13809, 13.821-13.826, 13.905-13.906, 13.913, 13.921-13.923, 13.944-13.959, 14.025-14.063, 14.121-14.123, 14.233, 14.251, 14.253, 14.269, 14.279, 14.287, 14.303, 14.311, 14.326, 14.329, 14.344, 14.351, 14.352, 14.374-14.378, 14.431, 14.464-14.478, 14.531-14.532, 14.552-14.567, 14.593-14.595, 14.612-14.619, 14.648-14.649, 18.978-18.983, 21.923-21.932, 42.323-42.326, 43.536-43.545, 48.641. Rekeningen van steden, baljuws, schouten, de soeverein baljuw van Vlaanderen en de Raad van Vlaanderen (1520-1566); confiscaties (1566-1568).

– *Rekenkamer, Portefeuilles*

1396-1400. Brieven en adviezen in de relaties met de Raad van Vlaanderen (1549-1565).

– *Rekenkamer, Dozen*

261. Documenten nopens de lakennijverheid te Nieuwkerke (1545-1566).

– *Acquits de Lille*

17. Bewijsstukken bij de rekeningen van de soeverein baljuw van Vlaanderen.

285, 288, 288/2. Bundels in verband met de confiscatie in Vlaanderen.

444-463. Bewijsstukken bij de rekeningen van de Raad van Vlaanderen (1522-1565) en van de inquisiteur Pieter Titelmans (1545-1565).

– *Gebeime Raad (Spaans Regime).*

646-648, 894, 1117, 1276. Drukkersoctrooien, „lettren van remissiën”, correspondentie met de Raad van Vlaanderen (1540-1566).

– *Handschriftenverzameling*

175/Abis, 176/7, 181, 186/2, 187/B1, 187/B2, 231, 280 ter, 381 A-K, 794 A-C, 806-807, 1096, 2741, 2743. Documenten in verband met de kettervervolgving, de inquisitie, de inquisiteur Titelmans en fray Lorenzo de Villavicencio (1520-1566).

– *Raad van Beroerten*

39. Schoolmeesters (1569).

67. Godsdienstberoerten Axel.

72. Godsdienstberoerten Deinze.

77. Godsdienstberoerten Hulst.

BRUSSEL. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

16.892-16.893. Cornelis en Philips VAN CAMPENE, *Diarium Rerum Gandavensium, ab anno 1566 usque ad annum 1585, per magistrum Philippum Campanaeum.*

GENT. RIJKSARCHIEF

– *Raad van Vlaanderen*

- 177-178. Ontvangen brieven en minuten van verzonden brieven (1521-1579).
656. Registers van exploitien van deurwaarders (1515-1550).
696-724. Plakkaten, ordonnantiën, briefwisseling, criminele enquêtes (1518-1566).
802-803. Copieën van plakkaten en ordonnantiën (1512-1576).
6848, 6858. Informaties van subalterne wetten, 1551, 1564.
7520-7545. Sententiën en appointementen interlocutoire (1518-1566, met lacunes).
7609-7616. Registers van de secrete camere (1516-1570).
8310-8312. Decreten en sententiën libellieën (1562-1569).
8896. Proces tussen Lioen Pluvioen en Joos van den Driessche, eisers, en Joos de Cat, verweerder.
16.593. Enquête nopens het protestantisme te Dikkelvenne.
fiscalen II 6188 (voorl. nummer). De procureur-generaal contra Willem van Pottelsberghe, baljuw van Hulst.

– *Varia*

- 3° varia. 245-349. „Analectes historiques”, 16^e eeuw.
3° varia. 254. Varia 1458-1702.
Varia D. 3084. Bundel arresten en vonnissen van de Raad van Vlaanderen.
Varia D. 3028. Registers van brieven en copieën van de Raad van Vlaanderen (1516-1531).
Varia D. 3218. Copieën van stukken betreffende Aalst, Sluis, Hulst en Axel (1213-1565).

– *Staten van Vlaanderen*

538. Resolutieboek van de Staten van Vlaanderen.

– *Sint-Baafs*

- K2. Acta Capituli 30 juli 1563- - 24 juli 1567.

– *Sint-Pieters*, 1° reeks

- 1825-1826. Rekeningen van de proost (1527-1530).
1326. Id. (1532-1533).
1832. Id. (1554).

GENT. STADSARCHIEF

- serie 2/1. Ontvangen brieven (1450-1578).
serie 3 bis/1. Geschreven brieven (1550-1583).
serie 9/1. Resolutiën van de Staten van Vlaanderen (1564-1565).
serie 28. Penningkohieren (1544-1575).
serie 93. „De zevenenveertig registers”. Registers A, B, C, D, G, P, S, T, Q, V; registers BB - CC - DD (voorgeboden 1482-1572), II, LL, MM, OO.
serie 94. Charters, nrs. 1025, 1037, 1045, 1079, 1085, 1188, 1225, 1228.

- serie 94 bis/8. Register : documenten i.v.m. troebelen en nieuwe religie (oktober 1564 - april 1566).
- serie 95/1. Miscellanea 1408 ad 1592.
- serie 97/33 bis. Tafel criminele boeken (1515-1540).
- serie 97/33 ter. Inventaris van criminele processtukken (1549-1701).
- serie 107/1. Keure Resolutiën 1549-1569.
- serie 115. Rapporten van de uitredende schepenen ten behoeve van hun opvolgers (1561-1566).
- serie 212. Ballinc bouc (1472-1537).
- serie 213. Criminele processtukken (1549-1592).
- serie 214. Bouc van den Crime, 1515-1523, 1538-1541, 1555-1561, 1561-1563, 1563-1565.
- serie 330. Wezenboeken (1545-1547, 1557-1559).
- serie 400. Stadsrekeningen (1532-1566; 1539-1540 ontbreekt).

GENT. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Mss. 886, 2487. Memorieboek van Gent.

BRUGGE. RIJKSARCHIEF

- *Brugse Vrije*

- 17-18. Voorgeboden en plakaten (1521-1537, 1548-1556).
- 23-25. Resolutiën van het Brugse Vrije (1503-1574).
- 277-305. Rekeningen (1549-1566).
569. Register van vervreemding.
4104. Criminele informatiën.
- 17.041. Crimboek 1561-1568.
- 17.041/2. Crimboek 1569-1573.

- *Fonds Brugge*

41. Resolutieboek schoenmakers (1449-1617).

- *Fonds Réserve-Acquisitions-Sanders, II*

77. Overzicht van de privileges betreffende de vrijdom van confiscatie voor de Vrijlaten.

- *Kasselrij Ieper*

147. Rekeningen geconfisqueerde goederen Ieper, Waasten, Wervik, Poperinge en Veurne-Ambacht (1566-1568).

- *Ambachten*

207. Gilde der librariërs en schoolmeesters, rekeningen (1524-1555).

- *Nieuw Kerkarchief*

371. Register met rekeningen van dekenaten (1438-1661).
373. Staten van goederen en inkomsten der pastoriën en dekenaten Aardenburg, Brugge en Oudenburg (1527).

– *Sint-Donaas*

911. Ordonnantie nopens misbruiken in de kerken gedurende de goddelijke diensten (1556).

– *Découvertes*

203. Examinatieboek 16 september 1568 - 9 september 1598.

203 ter. Crim-informatieboek 23 september 1532 - 27 augustus 1538.

BRUGGE. STADSARCHIEF

Secrete Resolutiën (1541-1567; 1552-1557 ontbreekt).

Hallegeboden (1520-1566).

Wezenboeken van de „Zestiendeelen” :

- Sint-Donaas, nrs. 7, 8, 9.
- Carmers, nrs. 5, 6, 7.
- Sint-Jan, nrs. 10 (11 ontbreekt), 12, 13, 14.
- Onze-Lieve-Vrouw, nr. 9.
- Sint-Niklaas, nrs. 7, 8, 9.
- Sint-Jacob, nrs. 8, 9 (10 ontbreekt), 11.

Stadsrekeningen : 1523-1524, 1562-1563, 1563-1564, 1564-1565.

„Tweeden Bruynenbouc”

„Nieuwen Groene Bouck BB”

„Groenen Bouck, cotte C”

„Eersten bruunen Boeck”

Wettelijke informatiën 1542-1547, 1556-1557.

Verlyd Boeken 1490-1555.

Boeken van den Steene 18 maart 1554 - 23 februari 1557; 1 mei 1558 - 31 mei 1559.

Donkere Kamere 1315-1717.

Overleg 1560-1567.

Acten en Comissiën.

Divers 1560-1566.

Lettres et actes 1560-1569.

Varia : Ferie Camere, 1564-1565.

Commissions du Conseil, Processen ter vierschaar, 1523-1532.

Generael Vergaedingh Bouck, 1557-1678.

Staten van Vlaanderen, correspondentie 1560-1564.

BRUGGE. BISSCHOPPELIJK ARCHIEF

Reeks N. II, 53. Originele documenten en nota's van De Schrevel voor zijn „Recueil de documents...” (1560-1577).

Reeks Y, 13. Losse stukken nopens Rythovius, eerste bisschop van Ieper (1562-1583).

OUDENAARDE. STADSARCHIEF

– *Oud Archief*

75. Dagboek van de schepenen (1556-1560).
Ketterij, 4. Ordonnantie van Karel V (1545).
Criminele Zaken, 1546.
Beroerten, 1, 4, 5, 7.
Huizen, 5.
Oppervoogden, Registers van Staten en Verdeelingen (1542-1570).
19. Registers van sententien en vonnissen (16^e eeuw).
881. Ordonnantien en edicten.

RONSE. RIJKSARCHIEF

– *Stadsarchief Ronse*

- K. 2, a-e. Kerkrekeningen Sint-Hermes (1516-1566).
Staten van Goed.

– *Kasselrij Oudenaarde*

- 169-170. Correspondentie (1550-1569).

KORTRIJK. RIJKSARCHIEF

– *Stadsarchief Kortrijk*

- Uutzeghen (1459-1531).
Uutseghboeck (1531-1580).
Verlytboeck (16^e eeuw).
Crimineele proceduren (1552-1561).
Register van crimineele proceduren (1561-1570).
Criminele zaken in secrete kamer (1561-1587).
Criminele enquesten (1518-1550).
Kennesse van zaecken criminele (1541-1549).
Register van Consultatien (1548-
Bouck van der Kueren (1515-1580).
Kleine Kuerbouck (16e eeuw).
Register van Publicque Ordonnantien (1553-1640).
Parkemijnen Privilegiebouck.
Wezerijregisters, 38-63 (1506-1588).

– *Fonds d'Ennetières*

- I.37. Gerechtelijk dossier van de soeverein-baljuw (1568).

KORTRIJK. STADSBIBLIOTHEEK

– *Fonds Goethals*

- cod. 296/XI. Augustijn VAN HERNIGHEM, *Nederlandsche Historiën*. Dl. I. 1562-1566.

TIELT. STADSARCHIEF

– *Oud Archief*

1267, Armenregister (16e eeuw).

EKLO. STADSARCHIEF

– *Oud Archief*

558-560, copieën stadsrekeningen 1531-1564.

MIDDELBURG. RIJKSARCHIEF

– *Hulsterambacht*

1268. Criminele rechtspraak schepenen Hulsterambacht.

RIJSEL. ARCHIVES DÉPARTEMENTALES DU NORD

– *serie B. Chambre des Comptes*

1739-1776. Registres de l'Audience (1528-1565).

5669-5691. Rekeningen van de baljuw van Belle (1530-1568).

5859-5867. Id. Sint-Winoksbergen (1530-1567).

5932-5940. Id. Kassel (1551-1567).

6063-6083. Id. Sluis (1523-1566).

6988-6991. Confiscaties Brugge, Brugse Vrije, Oudenburg, Oostende, Nieuwpoort, Veurne, Hondshoote, Tielt (1566-1576).

7049-7051. Confiscaties Belle (1566-1573).

7450. Confiscaties Waasten (1559-1566).

7717. Bewijsstukken bij de stadsrekeningen van Ieper (1558-1633).

19.263. Depêches van Filips II en Margaretha van Parma nopens de ketterij (1556-1559).

19.265. Id. (1560-1566).

19.447, stuk 5. Rapport over een reis van 2 dienaars van de hertog van Vendôme in de Nederlanden (1562).

19.448-19.449. Documenten i.v.m. de kerkelijke geschiedenis der Nederlanden (1524-1663).

RIJSEL. ARCHIVES DE LA VILLE DE LILLE

– *Gouvernance de Lille*

12.121, Sentences de la gouvernance de Lille.

SINT-WINOKSBERGEN. ARCHIVES DE LA VILLE

CC. Rekeningen van de kasselrij Sint-Winoksbergen (1556-1566).

HONDSCHOOTE. ARCHIVES DE LA VILLE

CC. 35. Rekeningen van de baljuw (1556-1574).

- FF. 1. Criminele informaties en sententies (1560-1590).
FF. 5. Regesten van criminele sententies (1556-1566).

SIMANCAS. ARCHIVO GENERAL¹

– *Secretaria de Estado, Negociacion de Flandes*

525, 526, 528, 529, 531. Documenten nopens de kettervervolging, de inquisitie en de inquisiteur Titelmans (1560-1566).

– *Secretarias provinciales, Secretaria del Consejo supremo de Flandes y Borgoña.*

V. *Varios*

2604, stuk 8 : nopens de inquisiteur Titelmans (1564).

EMDEN. STÄDTISCHES ARCHIV

Bürgerbuch.

AMSTERDAM. BIBLIOTHEEK EN ARCHIEFKAMER DER VERENIGDE DOOPSGEZINDE GEMEENTE

– *Reeks A*

194, 382, 389a, 341-342. Stukken nopens dopers in Vlaanderen (1538-1558).

B. Gedrukte en uitgegeven bronnen²

ABEELE, R. M. van den, *Nederlandse vluchtelingen te Frankfort in de XVe (XVIe) eeuw, - Ons Heem - Onze Stam*, VIII (Antwerpen 1950), p. 1-9.

ALLEN, P. S. en H. M., *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. 12 dln. Oxford 1906-1958.

ACQUOY, J. (ed.), *Sermones oft Wtleghingen op alle de euangeliën*. Gent 1893. (*Maatschappij der Vlaamsche Bibliophielen*, IV, 10.)

ADRIAENSEN, broeder Cornelis, *Historie van Broer Cornelis Adriaensen van Dordrecht, Minrebroeder binnen de Stad van Brugge, waar in syne Sermoenen*. Amsterdam 1698.

AUBERT, H. en F., MEYLAN, H. DUFOUR, A., TRIPET, A., en HENSELER, A. DE (ed.), *Correspondance de Théodore de Bèze*, III : 1559-1561, IV : 1562-1563, V : 1564. Genève 1963-1968. (*Travaux d'Humanisme et Renaissance*.)

BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. N. (ed.), *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*. Amsterdam 1940.

BARGHOORN, E. (ed.), *Kirbliche Zeugnisse der ev.-ref. Gemeinde zu Emden, 1562-1886, Quellen und Forschungen zur Ostfriesischen Familienkunde und Heraldik*, XIII (Aurich 1964), p. 61-118.

¹ Van bijna alle stukken die voor deze studie van belang zijn bestaan er afschriften in het fonds *Handschriftenverzameling* van het Algemeen Rijksarchief. Bij voorkeur hebben wij evenwel in de voetnoten verwezen naar de originelen te Simancas, ons voor de nummering van de stukken in de verschillende legajo's baserend op de inventaris van M. van Durme.

² In de lijsten van uitgegeven bronnen en van werken zijn de artikels uit biografische woordenboeken en de publicaties die alleen gebruikt werden ter aanvulling van een detail niet opgenomen; ze worden telkens voluit geciteerd in de voetnoot.

- BATTUS, B., *De oeconomia christiana libri duo, ex sacris et profanis scriptoribus diligenti cura et labore, a Bartholomaeo Batto, Alostensi collecti: prior de officio et cura parentum erga liberos tractat; posterior qua cum obaedia parentes a liberis honorandi sunt, ostendit.* Antwerpen, G. Spelmannus, 1558.
- IDEM, *Dialogus vander christelycker huyshoudinghe, leerende hoe alle vrome vaders haer huysghesinne ende kinderen leeren regieren ende castyden sullen. Wederom hoe alle jonghers haer ouders eeren ende ghehoorsaem zyn sullen, seer profytelyck ende ook nootsaeckelyck voor alle ouders ende jonghers.* Antwerpen, P. van Tongeren, 1584.
- BEKOUW, J., *Bannelingen en vluchtelingen uit Ronse (Renaix), benevens een onderzoek naar hunne verblijfplaatsen gedurende de Spaansche overheersing.* 2 dln. Naarden 1941-1949.
- IDEM, *De emigratie uit Belle, Poperingen en Hondshoeten tijdens de Spaanse Overheersing.* - *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, VII (1953), p. 99-138; VIII (1954), p. 65-128; IX (1955), p. 159-196; X (1956), p. 107-151; XI (1957), p. 169-198; XII (1958), p. 43-62; XIII (1959), p. 147-179.
- BEMDEN, F. VAN DEN, en DELGHUST, O., *Liste des magistrats de la ville de Renaix de 1300 à 1793* (stencil). Ronse 1937.
- Bibliotheca reformatoria neerlandica*, ed. CRAMER, S. en PIJPER, F. 10 dln. 's-Gravenhage 1903-1914.
- BLAES, J. B. en HENNE, A. (ed.), *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas, 1565-1580.* 5 dln. Brussel-Gent 1859-1866. (*Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique.*)
- BOGAERTS, A. M. (ed.), *Provinciale kapittels der Dominikanen van de Nederduitse provincie. Documenten*, I: 1515-1655. Brussel 1968.
- BRAEKMAN, E. M., *Les Belges à l'étranger. Inscriptions de Réformés belges dans les registres de bourgeoisie de Genève.* - *Intermédiaires Généalogistes*, XVII (1962), p. 195-197.
- BRAGHT, Thieleman JANSZ. VAN, *Het bloedigh Tooneel of Martelaers spiegel der Doopsgeinde of weerloose christenen.* Amsterdam 1685.
- BRAY, G. DE, *Le baston de la foy chrestienne.* Lyon 1555.
- BROM, G. en HENSEN, H. A. L. (ed.), *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16^e eeuw.* 's-Gravenhage 1922. (RGP, LII.)
- CAMPENE, C. en Ph. VAN, *Dagboek. Verhael der gebeurtenissen voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot het jaar 1571.* Ed. F. DE POTTER. Gent 1870.
- CANNAERT, J. B., *Bijdragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaanderen.* Gent 1835.
- CASSANDER, G., *Georgii Cassandri opera quae reperiri potuerunt omnia.* Parijs 1616.
- IDEM, *Oratio im laudem urbis Brugensis.* Ed. C. CARTON. Gent 1847.
- CASTEELE, D. VAN DE (ed.), *Justification du magistrat de Gand concernant les troubles religieux arrivés en cette ville du 30 juin 1566 au 7 mai 1567.* - ASEB, 3e reeks, IV (1869).
- CAUWENBERGHE, E. VAN (ed.), *Verordening van het Magistraet van Audenaerde, vastgesteld den 29 october 1538, over de bestuerlyke beteugeling der bedelary.* Oudenaarde 1853.
- Confession de foy, faicte d'un commun accord par les fidèles qui conversent ès Pays-Bas...* Rouen 1561. Anast. herdruk: Genève 1855.

- CORNELIUS, C. A. (ed.), *Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich, - Die Geschichtsquellen des Bisthums Münster*, II (1853). Anast. herdruk Aschaffenburg 1965.
- COUSSEMAKER, E. DE (ed.), *Troubles religieux du XVI-ième siècle dans la Flandre Maritime*, 1560-1570. 4 dln. Brugge 1876.
- IDEM, (ed.), *Documents inédits relatifs à la ville de Bailleul*. Dl. I. Rijsel 1877.
- CRESPIN, Jean, *Histoire des vrais tesmoins de la vérité de l'Evangile*. Genève 1570. Anast. herdruk met index : Luik 1964.
- CUSTIS, Ch., *Jaerboecken der stad Brugge*. Dl. III. Brugge 1765².
- DATHENUS, P., *Eene Christelijcke verantwoordinghe op die Disputacie, ghehouden binnen Audenaerde, tusschen M. Adriaen Hamstadt ende Jan Daelman beschreuen met onwaerbeyt ende wtghegheuen door Jan Daelman voorseyt*. Antwerpen, J. Troyens, 1582.
- DEELEN, Walter, *Waerachtighe beschryvinghe, hoe dat het met de religie gestaen heeft onder Keizer Carolo V*. Antwerpen 1584.
- DEHAISNES, C., *Etude sur les registres des Chartes de l'Audience. Guerres, pillages, crimes, malheurs, mœurs, usages dans les Pays-Bas*. Rijsel 1874.
- DEWITTE, A. (ed.), *Cornelis de Baersdorp, lijfarts van Keizer Karel. Korrespondentie 1548-1561, - Scientiarum historia*, I (1959), p. 177-190.
- DIEGERICK, I. L. A. (ed.), *Analectes Yprois ou documents inédits concernant la ville d'Ypres*. Brugge-Ieper 1850.
- IDEM, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d'Ypres*. 6 dln. Brugge 1853-1868.
- IDEM (ed.), *Documents du XVIe siècle faisant suite à l'inventaire des chartes*. 4 dln. Brugge 1874-1877.
- IDEM, *Essai de bibliographie Yproise. Etude sur les imprimeurs Yprois du XVIe siècle*. Ieper 1875.
- DIERICKX, M. (ed.), *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas, 1521-1570*. 3 dln. Brussel 1960-1962. (CRH, reeks in-8.)
- DIS, L. M. en ERNÉ, B. H. (ed.), *De Spelen van Zinne vertoond op het Landjuweel te Gent van 12-23 Juni 1539*. Groningen 1939.
- DURME, M. VAN (ed.), *Correspondance Mercatorienne*. Antwerpen 1959.
- ENNO VAN GELDER, H. A., (ed.), *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*. Dl. II. Utrecht 1941. (WHG, LXXIV.)
- FABRITIUS, Chr., *Sommighe seyndtbrieuen Christophori Smits, de welcke int iaer vierentstich, den vierden octobris 't Antwerpen verbrant is...* Antwerpen, J. Verwithaghen, s.d. (1564).
- FALKENHEIMER, W., *Personen- und Ortsregister zu der Matrikel und den Annalen der Universität Marburg 1527-1652*. Marburg 1904.
- FAST, H. (ed.), *Der linke Flügel der Reformation*. Bremen 1962. (*Klassiker des Protestantismus*, IV).
- FOERSTEMANN, C. E., *Album Academiae Vitebergensis*. Dl. I. Leipzig 1841.
- Forma subventionis pauperum quae apud Hyperas Flandrorum urbem viget, universae reipublicae Christianae longe utilissima*. Parijs 1531, Antwerpen 1531.
- FRÉDÉRICQ, P. (ed.), *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*. 5 dln. Gent 1889-1906.

- IDEM, *Het Nederlandsch Proza in de Zestiendeewuwsche Pamfletten uit den tijd der Beroerten, met eene bloemlezing (1566-1600)*. Brussel 1908. (*Académie royale de Belgique, Classe des Lettres...*, Mémoires in-8°, 2° reeks, VIII.)
- GACHARD, L. P. (ed.), *Précis de la correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1558-1577)*. 5 dln. Brussel 1848-1879. Index : LEFÈVRE, J. Brussel 1936. (CRH, reeks in-4°.)
- IDEM, (ed.), *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1559-1565)*. 3 dln. Brussel 1867-1881. (CRH, reeks in-4°)
- IDEM, *Rapport à monsieur le ministre de l'intérieur sur les archives de Lille*. Brussel 1841.
- IDEM (ed.), *Relation anonyme des troubles de Gand sous Charles-Quint*. Brussel 1845.
- IDEM, *Etudes et Notices historiques concernant l'Histoire des Pays-Bas*. Dl. III, Brussel 1890.
- GAILLARD, V. (ed.), *Archives du Conseil de Flandre*. Gent 1856.
- GEISENDORF, P., *Livre des habitants de Genève*. I : 1549-1560; II : 1572-1574 en 1585-1587. Genève 1962-1963.
- GÉNARD, P. (ed.), *Personen te Antwerpen in de XVIe eeuw voor het „feit van religie” gerechtelijk vervolgd*, - *Antwerpsch Archievenblad*, VII-XIV. Antwerpen, s.d.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN, L., *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne école Bogarde à Bruges. Introduction et Appendices*. Brugge 1899. Textes. 2 dln. Brugge 1899-1900.
- IDEM, *Cartulaire de l'ancienne Estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville*. 4 dln. Brugge 1904-1906. (*Recueil de chroniques, chartes et autres documents concernant l'histoire et les antiquités de Flandre*, 3° reeks, in-8°.)
- IDEM, *Essais d'Archéologie Brugeoise*. III. *Mémoriaux de Bruges. Recueil de textes et analyses de documents inédits ou peu connus, concernant l'état social de cette ville, du quinzième au dix-neuvième siècle*. Brugge 1913.
- GROEN VAN PRINSTERER, G., (ed.), *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange Nassau*. Dl. II. Leiden 1835.
- GUGGISBERG, H. G., *Die niederländischen Studenten an der Universität Basel von 1532 bis zum Ende des 17. Jahrhunderts*, - *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, LVIII-LIX (1959), p. 231-288.
- HAECHT, G. VAN, *Kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*. Ed. R. VAN ROOSBROECK. 2 dln. Antwerpen 1929. (*Uitgaven van het genootschap voor Antwerpse geschiedenis*.)
- HAEGHEN, F. VANDER, ARNOLD, Th.-J., en BERGHE, R. VAN DEN, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*. 2dln. 's-Gravenhage 1890.
- HAEGHEN, F. VANDER, en LENGER, M.-Th., *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*. 6 delen. Brussel 1964-1970².
- HAEGHEN, V. VANDER (ed.), *Bijdragen tot de geschiedenis der Hervormde Kerk te Gent, gedurende de jaren 1578-1584 (Bloeitijd der Gentsche Reformatie)*, - *BMHG*, XII (1889), p. 182-280.
- HAEMSTEDE, Adriaan Cornelisz. VAN, *De Gheschiednisse ende den doot der vromer martelaren...* Dordrecht 1559.
- IDEM, *Historie der Martelaren*. Dordrecht 1659.
- HALKIN, L. E., en MOREAU, G. (ed.), *Le procès de Paul Chevalier à Lille et Tournai en 1564*, - *BCRH*, LXXXI (1965), p. 1-74.

- HEINSUS, D. (ed.), *Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiores, superiore saeculo scriptae vel a Belgis, vel ad Belgas*. Leiden 1617.
- HERMINJARD, A.-L. (ed.), *Correspondance des réformateurs dans les pays de langue française*. 9 dln. Genève 1866-1897.
- HESSELS, J. H. (ed.), *Ecclesiae Londino Batavae Archivum*. Dl. II en III. Canterbury 1889-1897.
- HEUPGEN, P. (ed.), *Documents relatifs à la réglementation de l'assistance publique à Mons du XVe au XVIIIe siècle*. Brussel 1929. (CRH, reeks in-8°.)
- Historie ende gheschiednisse van de verraderlicke gheuangnisse der vromer ende godsaligher mannen, Christophori Fabritij dienaer des goddelicken woords binnen Antwerpen, ende Oliuerij Bockii...* Antwerpen 1564.
- HOFMEISTER, A., *Die Matrikel der Universität Rostock*, II (1499-1611). Rostock 1891.
- HOUTTE, Soetken VAN DEN, *Een testament, ghemaeckt by Soetken vanden Houtte...* s.l., 1565. Amsterdam, Nic. Biestkens, 1579.
- HUBERT, E., *Table chronologique du „Registre sur le fait des hérésies et inquisition” (Travaux pratiques du cours d'histoire nationale de Paul Frédéricq, II)* 's-Gravenhage 1884.
- HULSHOF, A., *Nederlanders aan de Universiteit te Rostock in de 15e en 16e eeuw*, - *De Navorscher*, LVII (1908), p. 571-600.
- Het intellectuele leven in de Zuidelijke Nederlanden in de 15de-16de eeuw*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1970.
- JANSSEN, E., *Gulielmus Lindanus, Georgius Cassander en hunne correspondentie van A° 1563*, - *Jaarboek van het Limburgse Geschied- en Oudheidkundig Genootschap*, LXXXV (1949), p. 311-332.
- JANSSEN, H. Q. (ed.), *Bescheiden aangaande de Kerkhervorming in Vlaanderen*. Utrecht 1877. (*Werken der Marnix-Vereeniging*, reeks 3, III.)
- JOHNSTON, E. (ed.), *Actes du consistoire de l'Eglise française de Threadneedle Street, Londres*. Dl. I: 1560-1565. Londen 1937. (*Publications of the Huguenot Society*, XXXVIII.)
- JONGHE, Bernardus DE, *Gendsche geschiedenissen ofte Kronyke van de Beroerten en Ketterye binnen en ontrent de stad van Gend sedert het jaer 1566 tot het jaer 1585*. 2 dln. Gent 1870.
- KERVYN DE LETTENHOVE, J. M. B. C. (ed.), *Relations politiques des Pays-Bas avec l'Angleterre sous le règne de Philippe II*. Dl. I-IV. Brussel 1882-1885.
- IDEM (ed.), *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle*. Brussel 1883.
- KERVYN DE VOLKAERSBEKE, Ph. (ed.), *Verslag van 't Magistraet van Gent nopens de godsdienstige beroerten aldaer loopende van den 30 Junij 1566 tot den 30 April 1567*. Gent 1850. (*Werken uitgegeven door de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophielen*.)
- KESSEL, P. J. VAN, *Duitse Studenten te Padua*. Assen 1963.
- KEUSSEN, H., *Die Matrikel der Universität Köln (1389-1559)*. Dl. IV. Bonn 1931. (*Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde*, VIII.)
- KEYSER, S. DE (ed.), *Dokumenten over de stichting en de inrichting van de armenkamer te Gent (1535-1578)*, - BCRH, CXXXIV (1968), p. 139-238.
- KINGDOM, R.-M. en BERGIER, J.-F., (ed.), *Registres de la Compagnie des pasteurs de Genève au temps de Calvin*. Dl. I: 1546-1553. Genève 1964. (*Travaux d'Humanisme et Renaissance*, LV.)

- KIRK, R. E. G., en KIRK, E. F. (ed.), *Returns of Aliens dwelling in the city and suburbs of London from the reign of Henry VIII to that of James I.* 4 dln. Aberdeen 1900-1908. (*Publications of the Huguenot Society of London*, X.)
- KIST, N. C. (ed.), *De synoden der Nederlandsche hervormde kerken onder het kruis gedurende de jaren 1563-1577*, - *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, XX (1849), p. 113-208.
- IDEM en ROYAARDS, H. J., *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*. 20 dln. Leiden 1829-1849.
- KRONENBERG, M. E., *Uitgaven van Luther in de Nederlanden verschenen tot 1541*, - *NAK*, XL (1953), p. 1-25.
- KUYPER, A. (ed.), *Joannis a Lasco opera tam edita quam inedita*. Dl. II. Amsterdam 1866.
- IDEM (ed.), *Kerkeraards-protocolen der Hollandsche gemeente te Londen, 1569-1571*. Utrecht 1870. (*Werken der Marnix-Vereeniging*.)
- LAMBIN, J. J., *Tydrekenkundige lijst van onuitgegeven handvesten, opene brieven en andere bescheiden, rustende onder de archiven der stad Ypre*. Ieper 1829. *Nalezingen*. Ieper 1829.
- LANGHALS, E. (ed.), *Die Bürgerbücher der Stadt Wesel. Die Listen der Neubürger von 1308-1677*. Duisburg 1959.
- LAURENT, Ch., LAMEERE, J., en SIMONT, H. (ed.), *Récueil des Ordonnances des Pays-Bas*. 1° reeks (1506-1555). 6 dln. Brussel 1893-1922.
- LERBERGHE, L. VAN, en RONSSE, J., *Audenaerdsche Mengelingen*. 5 dln. Oudenaarde 1845-1852.
- LIPPENS, H. (ed.), *Le manuscrit brugeois „Découvertes N° 334-335”, source nouvelle de l'histoire locale des Frères Mineurs*, - *Franciscana*, XIV (1959), p. 19-49.
- MEERSCH, D. J. VAN DER (ed.), *Mémoire justificatif du magistrat d'Audenarde sur les troubles arrivés en cette ville, en 1566, suivi de recherches historiques sur l'origine maternelle de Marguerite de Parme*. Gent 1842.
- MEERSCH, P. C. VAN DER (ed.), *Memorieboek der stad Ghendt, 1501-1737*. 4 dln. 1852-1861.
- MEYHOFFER, J., *Le martyrologe protestant des Pays-Bas (1523-1579). Etude Critique*. Nessonvaux 1907.
- MICRON, Marten, *De Christelicke Ordinancien der Nederlantscher ghemeinten te Londen (1554)*, ed. W. F. DANKBAAR. 's-Gravenhage 1956. (*Kerkhistorische Studien*, VII.)
- IDEM, *Een waerachteghe historie, van Hoste (gheseyt Jooris) van der Katelyne, te Ghendt om het vry openlick straffen der afgodischer leere, ghebrandt ten grooten nutte en vertroostinghe aller christenen gheschreuen...* Emden, Gillis van der Erve, (1556?).
- MOENS, W. J. C. (ed.), *The marriage, baptismal and burial registers, 1571 to 1874 and monumental inscriptions of the Dutch reformed church Austin Friars London*. Lymington 1884.
- NOLF, J., *La réforme de la bienfaisance publique à Ypres au XVIe siècle*. Gent 1915. (*Université de Gand. Recueil de travaux publiés par la faculté de philosophie et lettres*, XLV.)
- Het Offer des Heeren*. S.l. 1570. Opnieuw uitgegeven door F. PIJPER, - BRN, II (1904).
- PAILLARD, Ch., *Histoire des troubles religieux de Valenciennes*. Dl. I. Brussel 1874.
- PELSMACKER, P. DE, *Registre aux sentences des échevins d'Ypres*. Brussel 1914.
- Plakkaat-boeken van Vlaanderen*, dl. I. Gent 1639.

- POTTER, F. DE, *Petit Cartulaire de Gand*. Gent 1885.
- POULLET, E., en PIOT, Ch. (ed.), *Correspondance du Cardinal de Granvelle*. 12 dln. Brussel 1877-1896.
- PRINSEN, J. (ed.), *Collectanea van Ger. Geldenhauer Noviomagus*. Amsterdam 1901.
- RAEPSAET, H. (ed.), *Mémoire justificatif du Magistrat de Renaix, 1566-1567*, - *Messenger des Sciences Historiques de Belgique*, 1853, p. 186-216.
- RAHLENBECK, Ch. (ed.), *Mémoires de Jacques de Wesenbeke*. Brussel 1859.
- RAM, FR.-X. DE, *Opinion des théologiens de Louvain sur la répression administrative de la mendicité en 1562 et 1565*, - *Bulletin de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, Classe des Lettres*, XXII (1855), p. 256-277.
- REIFFENBERG, F. A. DE (ed.), *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Phlippe II*. Brussel 1842.
- RENON DE FRANCE, *Histoire des troubles des Pays-Bas*, ed. Ch. PIOT. Dl. I. Brussel 1886.
- RORE, Jacob DE (of : de Keersmaecker), *In dit teghenwoordighe boecxken zijn veel schoone ende lieflijcke brieven, van eenen ghenaeemt Jacob de Keersmaecker...* S.I. 1577.
- ROUZET, A., *Adresses d'imprimeurs, libraires et éditeurs belges des XVe et XVIe siècles*, - GP, 1962, p. 151-207.
- RUELENS, K. (ed.), *Refreinen en andere gedichten uit de 16e eeuw*. 3 dln. Antwerpen 1879-1881.
- RUYTINCK, S., *Gheschiedenissen ende Handelingen die voornemelick aengaen de Nederduytsche Natie ende Gemeynten wonende in Engelant ende int bysonder tot London*. Ed. J. J. VAN TOORENENBERGEN. Utrecht 1873 (*Werken der Marnix-Vereeniging*.)
- SAGHER, H. E. DE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre, II : Le sud-ouest de la Flandre*. Ed. SAGHER, J.-H. DE, WERVEKE, H. VAN, en WYFFELS, C. 3 dln. Brussel 1951-1966 (CRH, reeks in-4°.)
- IDEM, *Notice sur les archives communales d'Ypres*. Ieper 1898.
- SANTBERGEN, R. VAN (ed.), *Un procès de religion à Louvain : Paul de Rovere, 1542-1546*. Brussel 1953. (CRH, reeks in-8°.)
- SAVIGNAC, J. DE (ed.), *Les mémorables de Francisco de Enzinas*. Brussel 1963.
- SCHAEERDER, J., *La „Chronijcke van Ghendt” de J. Van de Vivere et autres annotateurs*, - RHE, XXV (1939), p. 533-538.
- SCHELVEN, A. A. VAN (ed.), *Kerkeraads-protocollen der Nederduitsche Vluchtelingenkerk*. Amsterdam 1921.
- SCHILLINGS, A., *Matricule de l'Université de Louvain*. Dl. III en IV. Brussel 1958-1961. (CHR, reeks in-4°.)
- SCHOUTEET, A. (ed.), *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge 1960 (*Brugse Geschiedbronnen*, I.)
- IDEM (ed.), *Documenten betreffende de Brugsche drukkers uit de 16e eeuw*. II. *Erasmus van der Eecken*, - ASEB, LXXXIV (1947), p. 146-156.
- IDEM, *De bedelorden en het begin van de Hervorming te Brugge*, - ASEB, XCVIII (1961), p. 221-228.
- IDEM, *Indices op de Buitenpoortersboeken van Brugge 1548-1788*. Handzame 1965. (V.V.F., *Reeks poortersboeken van de Zuidelijke Nederlanden*, I.)
- SCHREVEL, A. C. DE (ed.), *Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges 1566-1568*, - ASEB, XLII (1892, verschenen 1894).

- IDEM, (ed.), *Documents relatifs à l'histoire du Séminaire de Bruges (1484-1834)*, - ASEB, XXXIII (1883).
- SEVENS, Th. (ed.), *Handvesten rakende de Wederdoopers en de Calvinisten der XVIde eeuw in de voormalige kastelnij van Kortrijk*. Kortrijk 1924.
- SIMONS, Menno, *Dat Fundament des Christelycken Leers*, opnieuw uitgegeven en van een Engelse inleiding voorzien door H. W. MEIHUIZEN, 's-Gravenhage 1967.
- SMET, J. DE, *Het proces van de protestant Jacob de Rore. Brugge 1569*, - *Haec Olim*, XVIII (1968), p. 29-35.
- STELLING-MICHAUD, S. (ed.), *Le livre du recteur de l'Académie de Genève (1559-1878)*. Dl. I. Genève 1959.
- STRAETEN, E. VAN DER, *Aldenardiana en Flandriana*. 2 dln. Oudenaarde 1867-1876.
- TEEUWEN, N. en MEIJER, A. DE (ed.), *Documents pour servir à l'histoire de la province augustiniennne de Cologne. Extraits des registres des prieurs généraux*. - *Augustiniana*, XVIII (1968), p. 116-133, 398-424; XIX (1969), p. 321-341, 597-639; XX (1970), p. 267-323.
- Tentoonstelling Erasmus en Leuven*. Leuven 1969.
- TEX, J. DEN, *Nederlandse studenten in de rechten te Padua 1545-1700*, - *Mededelingen van het Nederlands historisch Instituut te Rome*, 3^e reeks, X (1959), p. 45-165. *Aanvullingen en verbeteringen op de lijst van de Nederlandse studenten in de rechten te Padua, 1545-1700*, - *zelfde tijdschrift*, XXXII (1963), p. 1-25.
- THEISSEN, J. S. (ed.) *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*. Dl. I. Utrecht 1925. (WHG, XLVII.)
- TIHON, A., *Analyse et extraits de documents relatifs à l'histoire des Pays-Bas au XVIe siècle*, - BCRH, LXXVII (1908), p. 37-133.
- TOEPKE, G., *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*. Dl. I-II. Heidelberg 1884-1886.
- TOORENENBERGEN, J. VAN (ed.), *Stukken betreffende de diaconie der vreemdelingen te Emden 1560-1576*. Utrecht 1876. (*Werken der Marnix-Vereeniging*, serie I, II.)
- TROEYER, B. DE, *Bio-bibliographia franciscana neerlandica saeculi XVI*. I. Pars biographica. De auteurs van de uitgegeven werken. II. Pars bibliographica. De edities. 2 dln. Nieuwkoop 1969-1970.
- UTENHOVE, Jan, *Simplex et fidelis narratio de instituta ac demum dissipata Belgarum, aliorumque peregrinorum in Anglia Ecclesia: et potissimum de susceptis postea illius nomine itineribus, quaeque eis in illis cernerunt*. Basel 1560.
- VAERNEWIJCK, Marcus VAN, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt, 1566-1568*. Ed. F. vander HAEGHEN. 5 dln. Gent 1872-1881. (*Maatschappij der Vlaamsche Bibliophielen*, 4e reeks, I). Franse vertaling: *Mémoire d'un patricien gantois du XVIème siècle. Troubles religieux en Flandre et dans les Pays-Bas au XVIème siècle*. *Journal autographe de Marc Van Vaernewijck*. Ed. H. VAN DUYSE. 2 dln. Gent 1905-1906.
- VELDEN, A. VON DEN (ed.), *Registres de l'Eglise réformée Néerlandaise de Frankenthal au Palatinat, 1565-1689*. Dl. I. *Registre des Baptêmes*. Brussel 1911.
- VERHEYDEN, A. L. E., *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)*. Brussel 1961. (CRH, reeks in-4°.)
- VERLINDEN, Ch., SCHOLLIERS, E., COPPEJANS-DESMEDT, H., CRAEYBECKX, J., IMPENS, G. e.a. (ed.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, I. (XVe-XVIIIe eeuw); II. (XIVe-XIXe eeuw): A. Vlaanderen, B. Brabant.

- 3 dln. Brugge 1959-1965. (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de letteren en wijsbegeerte, CXXXVI-CXXXVII.)
- VERLINDEN, Ch. en CRAEYBECKX, J., (ed.), *Prijzen- en lonenpolitiek in de Nederlanden in 1561 en 1588-1589. Onuitgegeven adviezen, ontwerpen en ordonnanties*. Brussel 1962. (CRH, reeks in-8°.)
- VILLAVICENCIO, LORENZO DE, *De oeconomia sacra circa pauperum curam a Christo instituta Apostolis tradita et vniuersa Ecclesia inde ad nostra usque tempora perpetua religione obseruata, cum quarundam propositionum, quae huic sacrae oeconomiae aduersantur confutatione, libri tres*. Antwerpen, Chr. Plantijn, 1564.
- VIVERE, Jan van de, e.a., *Chronycke van Ghent*. Ed. F. de Potter. Gent 1865.
- VIVES, J. L., *Opera omnia*, II. Bazel 1555.
- IDEM, *De subventione pauperum. Sive de humanis necessitatibus Libri II. Ad Senatum Brugensem. Prior de subventione privata quid unumquemque facere oporteat. Alter de subventione publica, quid civitatem deceat*. Brugge, Hubrecht de Croock, 1526.
- IDEM, *Hier naer volcht een suuerlijcke Tracteyt ende ordonnancie, gemaecht by Meester Jan Loys Vives, up tonderhoudt, hulpe, bystant, ende secours van den Aermen, ghelijc al hier naer volghende in dye Copie verclaert es*. Antwerpen, Willem Vorsterman, 1533.
- VLOTEN, J. van (ed.), *Onderzoek van 's konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566-1567*. Utrecht 1873.
- VOCHT, H. de (ed.), *Monumenta Humanistica Lovaniensia. Texts and studies about Louvain Humanists of the first Half of the XVIth Century*. Leuven 1934. (*Humanistica Lovaniensia*, IV.)
- IDEM, (ed.), *Literae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528*. Leuven 1928. (*Humanistica Lovaniensia*, I.)
- VOS, K. (ed.), *De dooplijst van Leenaert Bouwens*, - BMGH, XXXVI (1915), p. 39-70.
- VREESE, W. de, *De Nederlandsche vertalingen van Desiderius Erasmus*, - HB, XXIV (1936-1937), p. 71-100.
- VRIES DE HEEKELINGEN, H. de (ed.), *Correspondance de Bonaventura Vulcanius*. 's-Gravenhage 1923.
- WACKERNAGEL, H. G., *Die Matrikel der Universität Basel*, II (1532/1533-1600/1601). Basel 1956.
- WACKERNAGEL, Ph. (ed.), *Lieder der niederländischen Reformierten aus der Zeit der Verfolgung im 16. Jahrhundert*, Frankfurt 1867.
- WAL, J. de, *Nederlanders en personen die later met Nederland in betrekking stonden, studenten te Heidelberg en Genève sedert het begin der kerkhervorming*, - *Maatschappij der Nederlandsche Letteren. Handelingen en meededelingen*, 1885, p. 59-270.
- WEISS, Chr. (ed.), *Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle (1516-1565), d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon*. 9 dln. Parijs 1841-1852.
- WINKEL, H. W. te (ed.), *De Geloofsbelijdenis van Mattheijs de le Becq, martelaar voor de Hervorming*, - NAK, N.R., VII (1910), p. 83-109.
- WOLFS, S. P., (ed.), *Acta capitulorum provinciae Germaniae inferioris Ordinis fratrum praedictorum ab anno MDXV usque ad annum MDLIX*. 's-Gravenhage 1964.
- WIJTS, G., *De continendis et alendis domi pauperibus, et in ordinem redigendis validis mendicantibus*. Antwerpen, Guil. Silvius, 1562.

III. WERKEN

- Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, o.l.v. J. A. VAN HOUTTE, J. V. NIERMEYER, J. PRESSER, J. ROMEIN en H. VAN WERVEKE. Dln. IV-V. Utrecht-Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1952.
- Biographie Nationale de Belgique*. 35 dln. Brussel 1866-1970.
- Biographisch Woordenboek van protestantsche Godgeleerden in Nederland*, o.l.v. J.-P. DE BIE, J. LINDEBOOM, G. P. VAN ITTERZON en D. NAUTA. 5 dln. 's-Gravenhage 1907-1943.
- Dictionnaire de Théologie Catholique*. 15 dln. en registers. Parijs 1923-1970.
- Flandria Nostra*, o.l.v. J. L. BROECKX, C. DE CLERCQ, J. DHONDT, M. A. NAUWELAERTS. 5 dln. Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1957-1960.
- Geschiedenis van Vlaanderen*, o.l.v. R. VAN ROOSBROECK. Dl. IV, *Vlaanderen onder de Habsburgers*. Antwerpen 1937.
- Lexikon für Theologie und Kirche*. 10 dln. en register. Freiburg 1957-1967.
- Nationaal Biografisch Woordenboek*. Dln. I-IV. Brussel 1964-1970. (*Koninklijke Vlaamse Academiën van België*.)
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, o.l.v. P. J. BLOK en P. C. MOLHUYZEN 10 dln. Leiden 1911-1937.
- PIRENNE, H. *Histoire de Belgique*. Dl. III, Brussel 1923³ Dl. IV, Brussel 1927³.
- Religion in Geschichte und Gegenwart (Die)*. 6 dln. en registers. Tübingen 1957-1965.
- Winkler Prins Encyclopaedie*. 18 dln. Amsterdam-Brussel 1947-1954⁶.

••

- ALBERDINGK-THIJM, P. P. M., *De gestichten van liefdadigheid in België van Karel de Groote tot aan de XVIe eeuw*. Brussel 1883. (*Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique*, XLV.)
- ALTMAYER, J. J., *Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas*. 2 dln. Brussel 1886.
- ARÉNILLA, L., *Le calvinisme et le droit de résistance à l'Etat*, - *Annales, E.S.C.*, XXII (1967), p. 350-369.
- ARNOLD, Th. J., *Broeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht. Een pleidooi*, - *Dietsche Warande*, nieuwe reeks II (1877-1879), p. 117-170, 256-283, 344-384, 421-453, 555-575.
- ARTS, J., *De Predikbeeren te Gent 1228-1854*. Gent 1913.
- AVERDUNK, H., *Geschiede der Stadt Duisburg*. Duisburg 1894.
- AXTERS, S., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*. Dl. III en IV. Antwerpen 1956-1960.
- BAELDE, M., *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)*. Brussel 1965. (KVAWLSKB, *Letteren, Verhandelingen*, XXVII, 60).
- IDEM, *De toekenning van de drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw*, - *GP*, XL (1962), p. 19-58.
- BAKELANTS, L., *Les rapports de l'Humanisme et de la Réforme*, - *Revue de l'Université de Bruxelles*, XVIII (1966), p. 264-282.
- BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. N., *Ecclesia. II. Een bundel opstellen uitgegeven ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar der Rijksuniversiteit te Leiden*, 's-Gravenhage 1966.

- BATAILLON, M., *J. L. Vivès, réformateur de la bienfaisance, - Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XIV (1952), p. 141-188.
- IDEM, *Erasmus et l'Espagne*. Parijs 1937.
- BAUER, G., *Anfänge täuferischer Gemeindebildungen in Franken*. Neurenberg 1966. (*Einzelarbeiten aus der Kirchengeschichte Bayerns*, XLIII.)
- BAUER, K., *Die Einstellung des reformierten Gottesdienstes in der Reichsstadt Frankfurt a. M.* Münster 1921.
- IDEM, *Valérand Poullain*. Elberfeld 1927.
- BAX, W., *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht (1505-1612)*. 2 dln. 's-Gravenhage 1937-1941.
- BEENAKKER, A. J. M., *Breda in de eerste storm van de Opstand. Van ketterij tot Beeldenstorm, 1545-1569*. Tilburg 1971.
- BERGEN, E. VAN, *Een hagepreker, - Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, XXXV (1912), p. 84-98.
- BERKELBACH VAN DEN SRENKEL, J. W., *Oranje en de Vestiging van de Nederlandse staat*. Amsterdam 1946.
- BERLIÈRE, U., *Les évêques auxiliaires de Cambrai et de Tournai*. Brugge-Rijsel 1905.
- BERTHOUD, G., DROZ, E., MEYLAN, H., e. a., *Aspects de la propagande religieuse*. Genève 1957.
- BEUNINGEN, P. Th. VAN, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*. Assen 1966.
- BEUZART, P., *Les hérésies pendant le Moyen Age et la Réforme jusqu'à la mort de Philippe II (1598) dans la région de Douai, d'Arras et au Pays de l'Alleu*. Le Puy 1912.
- IDEM, *Pierre Titelmans et l'Inquisition en Flandre (1554-1567)*, - BSHPF, LXIII (1914), p. 224-241.
- BIUNDO, G., *Geschichte der niederländisch-reformierten Gemeinde Frankenthal, 1562-1689, - Blätter für pfälzische Kirchengeschichte und religiöse Volkskunde*, XXIX (1962), p. 53-73.
- BLAUPOT TEN CATE, S., *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland*. Leeuwarden 1839.
- BLOMMAERT, Ph., *De Nederduitsche schrijvers van Gent*. Gent 1861.
- BOEHMER, E., *Spanisch reformers of two centuries from 1520*. Dl. I. Straatsburg 1874.
- BOISSET, J., *La non-violence et la tradition réformée*, - BSHPF, CXIII (1967), p. 202-219.
- BONENFANT, P., *Les origines et le caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint, - Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, III (1965), p. 115-147. (*Hôpitaux et bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas des origines à la fin du XVIIIe siècle*.)
- IDEM, *A propos des „placards" de Charles-Quint, - Miscellanea historica A. De Meyer* (Leuven 1946), II, p. 781-790.
- BOON, R., *De critiek der Reformatie op het eucharistisch offer, - NAK, nieuwe reeks*, XLVI (1963-1964), p. 129-154.
- BOUCQEY, R., *De Hervorming in de kasselrij Ieper van 1522 tot 1576*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Leuven 1971.
- BOVYN, M., *Konfiskatierekeningen van het Kwartier Derdermonde. 1568-1608, - Gedenkschriften Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 3e reeks, XIV (1965), p. 1-90.
- BRAEKMAN, E. M., *Guy de Brès. I. Sa vie*. Brussel 1960. (*Histoire du protestantisme en Belgique et au Congo belge*, VI.)

- IDEM, *Les sources de la Confessio Belgica*, - *Bulletin de La Commission de l'Histoire des Eglises wallonnes*, 5e reeks, VII (1961), p. 1-34.
- IDEM, „*Etat et Eglise*” chez Guy de Brès, - *Les Cahiers Calvinistes*, XXVII (1966), p. 13-20.
- IDEM, *Problèmes concernant l'émigration protestante belge aux XVIe et XVIIe siècles*, - *AVGBP*, 4e reeks, VII (1963-1964), p. 351-356.
- IDEM, *La pensée politique de Guy de Brès*, - *BSHPF*, CXV (1969).
- BRAND, P. J., *De geschiedenis van de Hulsterse rederijkers*, - *Jaarboek de Vier Ambachten*, 1960-1961, p. 70-133.
- IDEM, *De beeldenstorm en de religie-troebelen in Hulst in augustus 1566*, - *zelfde tijdschrift*, 1966-1967, p. 37-69.
- BRANDSMA, J. A., *Menno Simons van Witmarsum, voorman van de Doperse beweging in de lage landen*. Drachten 1961.
- BRANDT, G., *Historie der Reformatie en andere Kerkelijke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden*. Dl. I. Amsterdam 1677.
- BRENDLER, G., *Das Täuferreich zu Münster 1534-1535*. (Oost-)Berlijn 1966. (*Leipziger Uebersetzungen und Abhandlungen zum Mittelalter*, reeks B, 2.)
- BRIEGER, Th., *Quellen und Forschungen zur Geschichte der Reformation*. I: *Aleander und Luther 1521*. Gotha 1884.
- BROUWER, J. DE, *Bijdragen tot het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst volgens de verslagen van de dekanale bezoeken*. Aalst 1961.
- BRULEZ, W., *De opstand van het industriegebied in 1566*, - *Standen en Landen*, IV (1952), p. 78-101.
- IDEM, *De firma della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*. Brussel 1959. (*KVAWLSKB, Klasse der Letteren, Verhandelingen*, XXXV.)
- BUITENDIJK, W. J. C., *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contrareformatie*. Groningen 1942.
- BUSSCHER, E. DE, *Recherches sur les peintres et les sculpteurs à Gand aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*. Gent 1866.
- BUTSELE, P. VAN, *De beeldenstorm en zijn nasleep. Bannelingen, vluchtelingen en terdoodveroordeelden uit Ronse*, - *AGOKR*, XV (1966), p. 133-151.
- CAENEGEM, R. C. VAN, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. Brussel 1956 (*KVAWLSKB, Klasse der Letteren, Verhandelingen*, 24.)
- CAMBIER, A., *St. Pieters- en Hermesstift te Ronse*. Dl. II. Ronse 1960. (Stencil.)
- The new Cambridge Modern History*. Dl. II: *The Reformation, 1520 to 1559*, ed. G. R. ELTON; Dl. III: *The Counter-reformation and price revolution, 1559-1610*, ed. R. B. WERNHAM. Cambridge-Londen 1958-1968.
- CAMERLYNCK, B., *De Hervorming in de stad Ieper tussen 1520 en 1567*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Leuven 1970.
- CASSIMAN, A., *Geschiedenis der stad Deinze*, - *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze en van het land aan Leie en Schelde*, XX en XXI (1953-1954), p. 1-301.
- COLLINET, R., *La Réformation en Belgique au XVIe siècle*. Brussel 1958. (*Histoire du protestantisme en Belgique et au Congo-belge*.)
- COORNAERT, E., *Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayerterrie d'Hondschoote, XIVe-XVIIIe siècle*, Parijs-Rennes 1930.

- IDEM, *Une industrie urbaine du XIVe ou XVIIe siècle. L'industrie de la laine à Bergues-Saint-Winoc*. Parijs 1930.
- IDEM, *Draperies rurales, draperies urbaines. L'évolution de l'industrie flamande au moyen âge et au XVIe siècle*, - RBPbH, XXVIII (1950), p. 59-96.
- IDEM, *La Flandre française de langue flamande*. Parijs 1970.
- CORDEWIENER, A., *Prêche calviniste à Boeschepe (12 juillet 1562)*, - BSPHF, CXII (1966), p. 105-120.
- CROMBRUGGEN, H. VAN, *Janus Lernutius (1545-1619). Een biografische studie*. Brussel 1955. (KVAWLSKB, *Klasse der Letteren, Verhandelingen*, XVII, 23.)
- DALLE, D., *Pogingen tot heropbeuring van de wolnijverheid te Veurne. XVe-XVIIe eeuw*, - ASEB, XXXVII (1959), p. 317-342.
- DALTON, H., *Johannes à Lasco*. Utrecht 1885. (Vertaald uit het Duits door P. C. VAN OOSTERZEE.)
- DANKBAAR, W. F., *Martin Bucers Beziehungen zu den Niederlanden*. 's-Gravenhage 1961.
- IDEM, *Over de voorgeschiedenis van het ouderlingenambt, bepaaldelijk in Oost-Friesland*, - NAK, nieuwe reeks, XLVIII (1967-1968), p. 166-181.
- DAUPHIN-MEUNIER, A., *Kirche und Kapitalismus*. Aschaffenburg 1958. (Bibliothek Ekklesia.)
- DECAVELE, J., *De reformatorische geweging te Axel en Hulst (1556-1566)*, - BGN, XXII (1968-1969), p. 1-42.
- IDEM, *De correlatie tussen de sociale en professionele structuur en de godsdienstkeuze op het Vlaamse platteland (1560-1567)*, - BRGB (Leuven 1968), p. 280-285.
- IDEM, *Katharina van Boetzelaer*, - AVGBP, 5^e reeks, V (1969), p. 151-171.
- IDEM, *Jan Hendrickx en het Calvinisme in Vlaanderen*, - ASEB, CVI (1969), p. 17-32.
- IDEM, *Het religieus-politiek conflict in de kasselrij van de Oudburg tussen 1534 en 1584*. Onuitgegeven licentiaatsscriptie. Leuven 1965.
- DECHENT, H., *Kirchengeschichte von Frankfurt a. Main seit der Reformation*. 2 dln. Frankfurt 1913-1921.
- DECKER, P. DE, *Etudes historiques et critiques sur les Monts de Piété en Belgique*. Brussel 1844.
- DEDDENS, D., *Rondom het eerste geschrift van G. de Brès, „Le baston de la Foy”*, - Lucerna, III, 6 (1963), p. 817-831.
- DEGROOTE, G., *Eduard de Dene (1505-1578)*, - *Leuvense Bijdragen*, XXXIV (1942), p. 126-141.
- IDEM, *Erasmus' Colloquia in het Nederlands*, - HKZNMTLG, IV (1950), p. 76-106.
- IDEM, *Erasmus en de rederijkers van de XVIe eeuw*, - RBPbH, XXIX (1951), p. 389-420, 1029-1062.
- IDEM, *Erasmus, pelgrim van de geest*. Amsterdam-Brussel 1955.
- IDEM, *In Erasmus' lichtkring*, - HKZNMTLG, XVI (1962), p. 83-184.
- DELFOOS, L., *Kulturgeschichte von Niederland und Belgien*. Bremen 1962. (*Sammlung Dieterich*, 245.)
- DELGHUST, O., *Renaix à travers les ages*. Ronse 1936.
- DELMOTTE, M., *Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)*, - TG, LXXIX (1963), p. 145-176.
- DELUMEAU, J., *Naissance et affirmation de la Réforme*. Parijs 1968². („Nouvelle Clio”, *l'Histoire et ses problèmes*.)

- DEMEY, J., *De mislukte aanpassingen van de nieuwe draperie, de saainijverheid en de lichte draperie te Ieper (van de XVIe eeuw tot de Franse Revolutie)*, - TG, LXIII (1950), p. 222-235.
- IDEM, *Proeve tot raming van de bevolking en de weefgetouwen te Ieper van de XIIIe tot de XVIe eeuw*, - RBPbH, XXVIII (1950), p. 1031-1048.
- DESILVE, J., *Le protestantisme dans la Seigneurie de Saint-Amand (Tournaisis) 1564-1584*. Valenciennes 1911.
- DESPRETZ, A., *De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)*, - HMGOG, nieuwe reeks, XVII (1963), p. 119-229.
- DETREZ, L., *Un historien de chez nous: Jacques de Meyer*, - ACFE, XLV (1954), p. 271-280.
- IDEM, *Erasmus et ses amis du West-Quartier*, - ACFE, XLV (1954), p. 233-269.
- DEURINGER, K., *Lorenzo de Villavicencio als Anwalt der kirchlichen Armenpflege im Zeitalter der Tridentinischen Reform*. - *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, reeks I: *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, XXI (1963), p. 327-339.
- DEWITTE, A., *Het humanisme te Brugge 1515-1570*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Leuven 1956.
- IDEM, *Erasmus en Brugge, 1515-1536*, - ASEB, XCIV (1957), p. 5-15.
- IDEM, *Brugge in de zestiende eeuw. Enkele konstanten in het intellectuele leven*, - BO, VI (1966), p. 8-23.
- IDEM, *Historisch-kritische problemen bij de begripsinhoud Zuid-Nederlands Humanisme*, - *Librye*, III (1967), p. 25-31.
- IDEM, *De kapittelschool van de collegiale Sint-Salvator te Brugge, 1515-1594*, - ASEB, CIV (1967), p. 5-65.
- IDEM, *De religieuze overtuiging van Eduard de Dene. Enkele aanvullende bronnen*. - *Biekerf*, LXX (1969), p. 343-350.
- Die Diakonie der Fremdlingen-Armen 1558-1958*. Emden 1958.
- DICKENS, A.G., *Heresy and the origins of English Protestantism*, - *Britain and the Netherlands*, II (Groningen 1964), p. 47-66.
- DIEGERICK, I. L. A., *Notes sur les Chambres de rhétorique de la Flandre maritime (1517 à 1551)*, - ACFE, V (1859-1860), p. 134-154.
- IDEM, *Essai de bibliographie Yproise. Etude sur les imprimeurs Yprois du XVIe siècle*. Dl. I. Ieper 1873.
- DIERICKX, M., *Recherches sur la seconde moitié du XVIième siècle aux archives de Besançon, Rome, Madrid, L'Escorial et Simancas*. Brussel 1948.
- IDEM, *De eerste jaren van Filips II, 1555-1567*, - AGN, IV, p. 305-349.
- IDEM, *Het begin van de Katholieke Reformatie*, - AGN, IV, p. 350-368.
- IDEM, *De oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II. (1559-1570)*. Antwerpen-Utrecht 1950.
- IDEM, *La politique religieuse de Philippe II dans les anciens Pays-Bas*, - *Hispania*, XVI (1956), p. 130-143.
- IDEM, *Beoordeling van „Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age” van Jacques Toussaert*. - HKZNMTLG, XIX (1965), p. 319-338.
- IDEM, *De Beeldenstorm in Frans-Vlaanderen*, - *Ons Erfdeel*, X (1966), p. 12-20.

- IDEM, *Le début de la Réforme catholique aux Pays-Bas*, - *Miscellanea historiae ecclesasticae*, II (Bibliothèque de la RHE, fasc. 44, Leuven 1967), p. 139-162.
- DIETZ, A., *Frankfurter Handelsgeschichte*. Dl. II. Frankfurt 1921.
- DIS, L.M. VAN, *Reformatiorische Rederijkersspelen uit de eerste helft der zestiende eeuw*. Haarlem 1937.
- DOLAN, J. P., *The influence of Erasmus, Witzel and Cassander in the Church Ordinances and Reform Proposals of the United Duchies of Cleve during the Middle Decades of the 16th Century*. Munster 1958. (*Reformationsgeschichtliche Studien und Texte*, 83.)
- DROZ, E., *Les chemins de l'hérésie*. Genève 1970.
- DURME, M. VAN, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en Filips II*. Brussel 1953. (KVAWLSKB, Klasse der Letteren, Verhandelingen, XV, 18).
- DUYSE, P. VAN, *De rederijkkamers in Nederland. Hun invloed op letterkundig, politiek en zedelijk gebied*. 2 dln. Gent 1900-1902. (KVATL, Verhandelingen.)
- EERENBEEMT, H. F. J. M. VAN DEN, *Sociale spanningen en overheidsbeleid. Bestrijding der bedelarij in het Noorden van Brabant in de XVe en XVIe eeuw*, - *Varia historica Brabantica*, I ('s-Hertogenbosch 1962), p. 145-192.
- EHRLE, F., *Beiträge zur Geschichte und Reform der Armenpflege*. Feiburg im Breisgau 1881. (*Ergänzungshefte zu den Stimmen aus Maria-Laach*, XVII.)
- ELAUT, L., *Een vijftal zestiende eeuwse geneeskundigen uit Aalst*, - *LA*, III (1951), p. 83-87, 133-139.
- IDEM, *Dokter Willem Pantin uit Tiel en de humanistenkring te Brugge in de XVIe eeuw*, - *ASEB*, XCIV (1957), p. 22-35.
- ELSLANDER, A. VAN, *Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de XVe en XVIe eeuw*, - *De Fontaine*, XVIII (1968), p. 29-60.
- IDEM, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*. Gent 1953. (KVATL, reeks VI, LXXI.)
- ENNO VAN GELDER, H. A., *Van beeldenstorm tot pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw*. Amsterdam-Brussel 1964². (*Agon-bibliotheek*, 2).
- IDEM, *Revolutionaire Reformatie. De vestiging van de gereformeerde Kerk in de Nederlandsche gewesten gedurende de eerste jaren van de opstand tegen Filips II (1575-1585)*. Amsterdam 1943. (*Patria*, 31).
- IDEM, *Erasmus, schilders en rederijkers. De religieuze crisis der 16e eeuw, weerspiegeld in toneel- en schilderkunst*. Groningen 1959.
- IDEM, *The two Reformations. A study of the religious aspects and consequences of Renaissance and Humanism*. 's-Gravenhage 1961.
- IDEM, *Aantekening naar aanleiding van drie vragen omtrent het vroegste Nederlandse calvinisme*, - *BGN*, XVI (1961), p. 58-63.
- Erasme et la Belgique*. Brussel 1969. (*Centre interuniversitaire d'histoire de l'humanisme*.)
- ERINGA, S., *La Renaissance et les Rhétoriciens néerlandais*. Amsterdam 1920.
- ETIENNE, J., *Spiritualisme érasmien et théologiens louvanistes. Un changement de problématique au début du XVIe s.* Leuven 1956. (*Dissertationes ad gradum magistri canonici consequendum conscriptae*, reeks III, III.)
- EVERAERT, C., *De eerste protestanten te Brugge*, - *Biekerf*, XXXIV (1928), p. 97-104.
- FÈBVRE, L., *Au cœur religieux du XIVe siècle*. Paris 1957.

- IDEM, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*. Parijs 1962.
- FEUCHTWANGER, L., *Geschichte der sozialen Politik und des Armenwesens im Zeitalter der Reformation, - Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, XXXII (1908), p. 167-204, XXXIII (1909), p. 191-228.*
- FORSTHOFF, H., *Rheinische Kirchengeschichte*. Dl. I. *Die Reformation am Niederrhein*. Essen 1929.
- FRANZEN, A., *Herausbildung des Konfessionsbewusstseins am Niederrhein im 16. Jahrhundert. - Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein, CLVIII (1956-1957), p. 164-219.*
- FRÉDÉRICQ, P., *Les placards du 14 octobre et du 31 décembre 1529 contre les protestants des Pays-Bas, - Mélanges Godefroid Kurth, I (Luik-Parijs 1908), p. 255-260.*
- IDEM, *L'enseignement public des calvinistes à Gand. (1578-1584), - Travaux du Cours pratique d'histoire nationale de Paul Frédéricq. I: Dissertations sur l'histoire des Pays-Bas au XVIe siècle. (Gent's-Gravenhage 1883), p. 51-121.*
- FRIS, V., *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes et des Calvinistes à Gand de 1566 à 1568, - HMGOG, IX, 1909, p. 1-150.*
- IDEM, *La chronique d'Ypres d'Augustin van Hernighem (octobre 1562 - juillet 1596), - BCRH, LXXXV (1921), p. 1-76.*
- IDEM, *Histoire de Gand*. Brussel 1913, 1930².
- FROSSARD, L., *L'Eglise sous la Croix pendant la domination espagnole. Chronique de l'église réformée de Lille*. Parijs-Rijsel 1857.
- GACHARD, L. P., *Etudes et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas*. Dl. III. Brussel 1890.
- GAILLARD, J., *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse, avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*. 3 dln. Brugge 1857-1864.
- GANTOIS, J. M., *Pieter Daten, van Kassel, - Wetenschappelijke Tijdingen, XIV (1954), p. 55.*
- GERDES, D., *Historia Reformationis, sive Annales Evangelii seculo XVI passim per Europam*. Dl. III, *qui Reformationem Belgii usque ad 1558, itemque Sueciae et Daniae complectitur*. Groningen en Bremen, 1749.
- GERRETSEN, J. H., *Micronius, zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting*. Nijmegen 1895.
- Geschiedenis van de Kerk in Nederland*, o.l.v. A. G. WEILER, O. J. DE JONG, L. J. ROGIER, C. W. MÖNNICH. Utrecht-Antwerpen 1962. (Aula, 100.)
- GESSLER, J., *Tittelmänniana, - Varia Hasselensia. Schetsen uit Hasselt's verleden*. (Hasselt 1949), p. 63-77.
- GEYL, P., *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*. Dl. II & III. Amsterdam 1961³.
- IDEM, *Eenheid en tweeheid in de Nederlanden*. Antwerpen 1946.
- IDEM, *The Revolt of the Netherlands*. Londen 1958².
- GIEBEL, A., *Hermes van Wingen 1552-1608, AGOKR, 1963, p. 116-128.*
- GILMONT, J. F., *Un instrument de propagande religieuse: les martyrologes du XVIe siècle, - BRGB (Leuven 1968), p. 378-388.*
- IDEM, *La genèse du martyrologe d'Adrien van Haemstede (1959), - RHE, LXIII (1968), p. 379-414.*
- GOEBEL, H., *Wandteppiche, I. Teil: Die Niederlande*. Dl. I. Leipzig 1923.

- GOETHALS, F. V., *Lectures relatives à l'histoire des sciences, des arts, des lettres, des mœurs et de la politique en Belgique*. 4 dln. Brussel 1832.
- IDEM, *Histoire des lettres, des sciences et des arts en Belgique*. 4 dln. Brussel 1840-1844.
- GROSHEIDE, G., *Bijdrage tot de geschiedenis der Anabaptisten in Amsterdam*. Hilversum 1938.
- HAAG, E. & E., en BORDIER, H., *La France Protestante*, Dl. IV. Parijs 1884².
- HAGEDORN, B., *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert*. Berlijn 1910.
- HALKIN, L.-E., *Les Martyrologes et la critique*, - *Mélanges historiques offerts à Jean Meyhoffer* (Lausanne 1952), p. 52-72.
- IDEM, *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint*. Brussel 1957. (*Notre Passé*.)
- IDEM, *De Katholieke Reformatie in de Zuidelijke Nederlanden*, - AGN, V, p. 283-294.
- IDEM, *Erasmus et l'humanisme chrétien*. Parijs 1961. (*Classiques du XXe siècle*, 107.)
- IDEM, en VERHEYDEN, A. L. E., *De Hervorming in het Zuiden. Staat en Kerk tegenover de ketters*, - AGN, IV, p. 205-263.
- HAUTZ, J. F., *Geschichte der Universität Heidelberg*, II. Mannheim 1864.
- HENDRIKS, O., *Gerardus Geldenhouwer Noviomagus (1482-1542)*, - *Studia Catholica*, XXXI (1956), p. 129-149.
- HENNE, A., *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*. 10 dln. Brussel 1858-1860.
- HERWERDEN, P. J., VAN, *Bij den oorsprong van onze onafhankelijkheid. Een studie over het aandeel van de standen aan het verzet tegen Spanje in de jaren 1559-1572*. Groningen 1947.
- HODÜM, A., *De godsdienstige toestand der Nederlanden in de XVIe eeuw*. - *Collationes Brugenses*, 1934, p. 432-440.
- IDEM, *Het Protestantisme in de Nederlanden onder Keizer Karel*, - *zelfde tijdschrift*, 1935, p. 20-25.
- IDEM, *Pastors van het Brugse Vrije in de XVIe eeuw*, - *Album English* (Brugge 1952), p. 177-198.
- HOLLWEG, W., *Johannes Anastasius Veluanus*, - *Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes*, XVI (1967), p. 220-237.
- HOOG, I. M. J., *De martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566*. Schiedam 1885.
- HOOP SCHEFFER, J. G. DE, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*. 2 dln. Amsterdam 1873.
- HOUTTE, J. A. VAN, *Handel en verkeer*, - AGN, IV, p. 151-201.
- IDEM, *Nijverheid en landbouw (1477-1567)*, - AGN, IV, p. 202-223.
- IDEM, *Maatschappelijke toestanden (1477-1567)*, - AGN, IV, p. 224-249.
- IDEM, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*. Zeist-Antwerpen 1964.
- IDEM, *Bruges, essai d'histoire urbaine*. Brussel 1967. (*Notre Passé*.)
- IDEM, *Stadt und Land in der Geschichte des flandrischen Gewerbes im Spätmittelalter und in der Neuzeit*, - *Wirtschaft, Geschichte und Wirtschaftsgeschichte. Festschrift F. Lütge* (Stuttgart 1966), p. 88-98.
- HUBERT, E., *La législation belge en matière d'hérésie depuis Charles-Quint jusqu'à la fin de l'Ancien Régime*. - AVGBP, II (1905).
- IDEM, *Etude sur la condition des protestants en Belgique depuis Charles-Quint jusqu'à Joseph II*. Brussel 1882.
- HULLEBROECK, A., *Histoire de la tapisserie à Audenarde du XVe au XVIIIe siècle*. Ronse 1935.

- Humanisme (l') belge. Etat de la question, recherches, perspectives.* - Het Belgisch Humanisme. Stand, onderzoekingen, vooruitzichten. Antwerpen 1966. (Interuniversitair Centrum voor Geschiedenis van het Humanisme, in samenwerking met het Instituut voor de Studie van de Renaissance en het Humanisme der Vrije Universiteit te Brussel.)
- IBEAS, B., *Una cuestion historica. La revolucion flamenca y el padre Villavicencio*, - Cruz y Raya (Madrid 1936), p. 21-37.
- IDEM, *El espionaje en el Imperio. (El Padre Lorenzo de Villavicencio.)* Tanger 1941. (Publicaciones de la Sociedad de Estudios Historicos Jerezanos, 1° reeks, II.)
- IMBART DE LA TOUR, P., *Origines de la Réforme*. Dl. III. Parijs 1914.
- ITERSON, W. VAN, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland. Een rechtshistorische studie aan de hand van Noord-Nederlandse, een aantal Zuid-Nederlandse en andere bronnen*. Utrecht 1957.
- IWEINS, A., *Esquisse historique et biographique sur Rythovius, premier évêque d'Ypres*. Brugge 1859.
- JANNASCH, W., *Reformationsgeschichte Lübecks 1515-1530*. Lübeck 1958. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck, XVI.)
- JANSEN, S. A. P. J. H., *Iets over de geestelijkheid en haar opleiding aan het eind van de 15e en de eerste helft van de 16e eeuw, vooral met betrekking tot Pamele*, - Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde, XV (1967), p. 297-379.
- JANSSEN, H. Q., *Petrus Hyperphragmus of Pieter Overdhage, anders gezegd Pieter de Zuttere: eene bladzijde uit de wordingsgeschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk*. Amsterdam 1830. (Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie, verzameld door W. MOLL en J. G. DE HOOP SCHEFFER, IV.)
- IDEM en DALE, J. H. VAN, *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*. 6 dln. Middelburg 1856-1862.
- IDEM, *De Hervormde vluchtelingen van Yperen in Engeland, geschetst naar hunne brieven*. - BOGZV, II, p. 211-304.
- IDEM, *Georgius Cassander*, - BOGZV, IV, p. 145-173, 285-286.
- IDEM, *De Kerkhervorming te Brugge. Een historisch tafereel voor christenen, die voedsel zoeken voor de geest en op Gods wegen letten*. 2 dln. Rotterdam 1856.
- IDEM, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*. 2 dln. Arnhem 1868.
- IDEM, *Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend*. Amsterdam 1862.
- JANSSEN, W., *Charles Utenhove, sa vie et son œuvre (1536-1600)*. Maastricht 1939.
- JANSSENS, E., *Les premiers développements du protestantisme dans les Pays-Bas du Sud et la prise d'Audenarde par les Gueux des bois*. Luik 1951.
- JAPPE ALBERTS, W., *Karel V en de Nederlanden*. - Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof. dr. D. Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag (Groningen 1959), p. 249-263.
- JELSMA, A. J., *Adriaan van Haemstede en zijn martelaarsboek*. 's-Gravenhage 1970.
- JONES, R. L., *Reformed Church and Civil authorities in the United Provinces in the late 16th and early 17th centuries, as reflected in Dutch state and municipal archives*, - *Journal of the Society of Archivists*, IV, 2 (1970), p. 109-123.
- JONG, O. J. DE, *De reformatie in Culemborg*. Assen 1957.

- JONG, P. DE, *Can political factors account for the fact that Calvinism rather than Anabaptism came to dominate the Dutch Reformation?* - *Church History*, XXXIII (1964), p. 392-417.
- JOURNEZ, A., *Notice sur Fray Lorenço de Villavicencio, agent secret de Philippe II, - Travaux du cours pratique de l'histoire nationale de Paul Frédéricq, II : Dissertation sur l'histoire des Pays-Bas au XVIe siècle.* Gent-'s-Gravenhage 1884, p. 41-77.
- KALKOFF, P., *Die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden*, 2 dln. Halle 1903-1904.
- KATZENBACH, F. W., *Das Ringen um die Einheit der Kirche im Jahrhundert der Reformation.* Stuttgart 1957.
- KAWERAU, P., *Melchior Hofmann als religiöser Denker.* Haarlem 1954.
- KEENEY, W. F., *The development of Anabaptist Thought and Practice.* Nieuwkoop 1968
- KLASSEN, P. J., *The economics of Anabaptism 1525-1560.* 's-Gravenhage 1964.
- KNAPPERT, L., *Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme in de Nederlanden.* Utrecht 1924.
- KNUTTTEL, J. A. N., *Onze letteren in de Middeleeuwen.* Amsterdam-Antwerpen 1958.
- KRAHN, C., *Dutch Anabaptism. Origin, Spread, Life and Thought (1450-1600).* 's-Gravenhage 1968.
- KRONENBERG, M., *Verboden boeken en opstandige drukkers uit de Hervormingstijd.* Amsterdam 1948. (*Patria*.)
- KÜHLER, W. J., *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw.* Haarlem 1932, 1961².
- KUTTNER, E., *Het Hongerjaar 1566.* Amsterdam 1949, 1964².
- LANGERAAD, L. A. VAN, *Guido de Bray.* Zierikzee 1884.
- LACAZE, Y., *Philippe le Bon et le problème hussite : Un projet de croisade bourguignon en 1428-1429, - Revue historique, CCXLI (1969), p. 69-98.*
- LAROIRIÈRE, M. C. DE, *Histoire des troubles religieux au 16ième siècle dans le nord de la France, particulièrement dans la Flandre maritime.* Brussel 1863.
- LECLER, J., *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme.* 2 dln. Parijs 1955. (*Théologie. Etudes publiées sous la direction de la Faculté de Théologie S. J. de Lyon-Fourrière*, 31.)
- LEFLON, J. en TAVENAU, R., *Notes d'orientation de recherches sur la pratique et la vie religieuse au XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles, - Bulletin du Comité de Travaux Historiques, IV (1962), p. 41-47.*
- LEFRANC, A., *Histoire du Collège de France.* Parijs 1893.
- LEMAIRE, L., *Histoire de Dunkerque des origines à 1900.* Duinkerke 1927.
- LENSELINK, S. J., *De Nederlandse psalmberijmingen in de 16e eeuw van de Souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk.* Assen 1959. (Diss.)
- LÉONARD, E.G., *Histoire générale du protestantisme.* Dl. I en II. Parijs 1961.
- LEYN, A. DE, *Esquisse biographique de Pierre de Corte (Curtius), premier évêque de Bruges, ancien professeur de l'université de Louvain.* Leuven 1863.
- LINDEBOOM, J., *Het bijbelsche humanisme in Nederland.* Leiden 1913.
- IDEM, *De confessioneele ontwikkeling der Reformatie in de Nederlanden.* 's-Gravenhage 1946. (NAK, *Kerkhistorische Studiën*, III.)
- IDEM, *Austin Friars. Geschiedenis van de Ned.-Hervormde Gemeente te Londen, 1550-1950.* 's-Gravenhage 1950.

- LOOSJES, J., *De invloed der Rederijkers op de Hervorming, - Stemmen voor waarheid en vrede*, XLVI (1909), p. 21-46.
- IDEM, *Geschiedenis der lutherse kerk in de Nederlanden*. 's-Gravenhage 1921.
- LOOTEN, C., *Petrus Dathenus (1531-1588) et sa traduction flamande des Psaumes (1566)*, - ACFE, 1937, p. 64-70.
- LORTZ, J., *Die Reformation in Deutschland*. 2 dln. Freiburg im Bresgau 1963⁴.
- LOURDAUX, W., *Moderne devotie en christelijk humanisme. De geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het einde der XVIe eeuw*. Leuven 1967. (KUL. *Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie*, 5° reeks, I.)
- MAAS, P. J., *De lakennijverheid in Roeselare in de XVIe eeuw*. Roeselare 1900.
- MAEYER, A. DE, *Van ketters en andere scandaleuze spelen*, - HKZNM TLG, XIII (1959), p. 23-60.
- MAHIEU, E., *Le protestantisme à Mons des origines à 1575*, - *Annales du Cercle Archéologique de Mons*, 1965-1967, LXVI (1967), p. 129-247.
- MAK, J. J., *De rederijkers*. Amsterdam 1944.
- MALFROID, Gh., *Origine et évolution du Calvinisme en Flandre maritime. 1555-1563*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Brussel 1954.
- MARÉCHAL, J., *Le départ de Bruges des marchands étrangers (XVe et XVIe siècles)*, - ASEB, LXXXVIII (1951), p. 49-53.
- IDEM, *De kapel van de Engelsen te Brugge, 1344-1563*, - *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XXXIV (1963), p. 48-59.
- MASSAUT, J. P., *Josse Clichtove, l'humanisme et la réforme du clergé*. 2 dln. Parijs 1968. (*Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège*, CLXXXIV.)
- MAYER, J., *Brügge als Wiege neuzeitlicher Armenreform*. Freiburg im Breisgau 1935.
- MEERENDONK, L. VAN, *Tussen Reformatie en Contrareformatie. Geest en levenswijze van de clerus in stad en meierij van 's-Hertogenbosch*. Tilburg 1967. (*Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland*, 9.)
- MEERSCH, D. J. VAN DER, *Kronijk der rederijkkamers van Oudenaarde*, - *Het Belgisch Museum*, VI (1842), p. 373-408; VII (1843), p. 15-72, 232-253, 386-438.
- MEERTENS, P. J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943. (*Verhandelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, nieuwe reeks XLVIII, 1.)
- MEIHUIZEN, H. W., *Menno Simons, ijveraar voor het herstel van de nieuwtestamentische gemeente, 1496-1561*. Haarlem 1961.
- MELIS, F., *L'industrie drapière au Moyen-Age dans la Vallée de la Lys, d'Armentières à Gand, et spécialement à Comines, Wervicq, Menin et Courtrai*, - (*Gedenkboek*) Paul Ferrant-Dalle, 1885-1966 (Wervik 1967), p. 151-161.
- MELLINK, A. F., *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544*. Groningen-Djakarta 1954.
- IDEM, *Antwerpen als anabaptistencentrum tot ± 1550*, - NAK, nieuwe reeks, XLVI (1964), p. 155-168.
- MESSIAEN, L., *Histoire chronologique, politique et religieuse des seigneuries et de la ville de Commines*. 3 dln. Kortrijk 1892.
- MEYER, P. DE, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Minderbroeders te Oudenaarde*, - *Handelingen Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XII (1960), p. 42-82.

- MIERLO, J. VAN, *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*. Dl. II. Antwerpen-'s-Hertogenbosch 1949².
- MOLS, R., *Emploi et valeur des statistiques en histoire religieuse*, - *Nouvelle revue théologique*, LXXXVI (1964), p. 388-410.
- MOLTMANN, J., *Johannes Molanus (1510-1583) und der Uebergang Bremens zum Calvinismus*, - *Jahrbuch der Wittheit zu Bremen*, I (1957).
- MONSEUR, E., *Contribution à l'histoire des inquisiteurs des Pays-Bas au XVIe siècle*, - *Travaux du Cours pratique d'histoire nationale de Paul Frédéricq*, II : *Dissertations sur l'histoire des Pays-Bas au XVIe siècle* (Gent-'s-Gravenhage 1884), p. 79-102.
- MOREAU, G., *Contribution à l'histoire du Livre des Martyrs*, - *BSHPF*, CIII (1957), p. 173-199.
- IDEM, *Histoire du protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas*. Parijs 1962. (*Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège*, CLXVII.)
- IDEM, *Les synodes des Eglises wallonnes des Pays-Bas en 1563*, - *NAK*, XLVII (1965-1966), p. 1-11.
- IDEM, *La corrélation entre le milieu social et professionnel et le choix de la religion à Tournai*, - *BRHB* (Leuven 1968), p. 286-299.
- MOREAU, E. DE, *Belgique*, - *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. VII (Parijs 1934), kol. 520-756.
- IDEM, *Le clergé des Pays-Bas méridionaux à l'époque des Troubles (1566-1585)*, - *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, XXXIII (1947), p. 195-214.
- IDEM, *Histoire de l'Eglise en Belgique*. Dl. IV (1378-1559), V (1559-1633). Brussel-Leuven 1949-1952. Supplement : IDEM, en J. DE HARVING, *Circonscriptions ecclésiastiques en Belgique avant 1559*. Brussel-Leuven 1948.
- IDEM, JOURDA, P. en JANELLE, P., *La crise religieuse du XVIe siècle*. Parijs 1956. (*Histoire de l'Eglise* door FLICHE en MARTIN, XVI.)
- MOREÑA, C. G., *Juan Luis Vives*. 's-Gravenhage 1970 (*Archives internationales d'histoire des idées*.)
- MOTLEY, J. L., *De opkomst van de Nederlandsche republiek* (Inleiding door R. C. BAKHUIZEN-VANDEN BRINK). Dl. I en II. 's-Gravenhage 1878.
- MULLER, J. W. en SCHARPÉ, L., *Spelen van Cornelis Everaert*. Leiden 1920.
- NAMÈCHE, A.-J., *Mémoire sur la vie et les écrits de Jean-Louis Vivès*. Brussel 1841. (*Mémoires couronnés par l'Académie Royale des Sciences et des Belles-Lettres de Belgique*, XV.)
- Nationale Erasmus-Herdenking. Handelingen, Brussel, Gent, Leuven, Antwerpen 3-6 juni 1969*. Brussel 1970. (*Interuniversitair Centrum voor Geschiedenis van het Humanisme*.)
- NAUWELAERTS, M. A., *Erasmus et Gand*, - *GP*, XLVII (1969), p. 151-175.
- Niederschrift der „Tagung der Arbeitsgemeinschaft für westdeutsche Landes- und Volkforschung (Bonn) in Schleiden“*. Bonn 1963.
- NOLET, W., en BOEREN, P. C., *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*. Amsterdam 1951.
- NOLTE, M. E., *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*. Nijmegen 1951.
- NORWOOD, F. A., *The London Dutch Refugees in Search of a Home. 1553-1554*, - *American Historical Review*, LVIII (1952), p. 64-72.

- NOWÉ, H., *Gentse voorgedoden op de St.-Lievensbedevaart*, - *Miscellanea J. Gessler*, dl. II (s.l. 1948), p. 967-970.
- NYHOFF, W. en KRONENBERG, M. E., *Vervolging van kettersche boeken in de Nederlanden*, (c. 1518-1528), - HB, XVI (1927), p. 163-190.
- OBERMAN, H. T., *De betrouwbaarheid der martelaarsboeken van Crespin en Van Haemstede*, - NAK, nieuwe reeks, IV (1907), p. 74-110.
- PAQUOT, J. N., *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, 18 dln. Leuven 1763-1770.
- PATER, J. C. H., DE, *De aanbieding van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis aan de Koning van Spanje in 1561*. 's-Gravenhage s.d.
- PEKELHARING, K. R., *Bijdragen voor de geschiedenis der Hervorming in Zeeland, 1524-1572*, - *Archief Zeeuwsch Genootschap*, II, 6 (1865), p. 225-316.
- PERSOONS, E., *De Broeders van het Gemene Leven in België*, - *Ons Geestelijk Erf*, XLIII (1969), p. 3-30.
- PETRI, Fr., *Köln und die niederländischen Flüchtlinge*, - *Joost van den Vondel*. Keulen 1937.
- PHILIPS, G., *De publieke armenzorg te Brugge 1526-1584*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Leuven 1962.
- IDEM, *Brugse armenzorg in de 16e eeuw*. - *Spiegel Historiaal*, IV (1969), p. 19-24.
- PIJPER, F., *Jan Utenbove, zijn leven en zijne werken*. Leiden 1883.
- PIRENNE, H., *Note sur la fabrication des tapisseries en Flandre au XVIe siècle*, - *Histoire économique de l'Occident médiéval* (Brugge 1951), p. 644-665.
- IDEM, *Une crise industrielle au XVIe siècle. La draperie urbaine et la „nouvelle draperie” en Flandre*, - *Histoire économique de l'Occident médiéval* (Brugge 1951), p. 621-643.
- PIRON, A., *Lucas D'heere, peintre et poète gantois*. A. *Le Rhétoriqueur*, - AVGBP, 4e reeks, VIII (1965), p. 361-378; B. *Le Peintre*, IX (1966), p. 403-420.
- POLMAN, P., *L'élément historique dans la controverse religieuse du XVIe siècle*. Leuven 1932.
- PONT, J. W., *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*. Haarlem 1911.
- POST, R. R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1550 tot ± 1580*. Utrecht 1954.
- IDEM, *De grote crisis. Voorbereiding, Renaissance, Reformatie en katholieke herleving (1303-1648)*. Nijmegen-Utrecht 1963. (*Handboek van de kerkgeschiedenis*, III.)
- IDEM, *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*. Leiden 1938.
- POTTER, F. DE, *Gent van den ousten tijd tot heden*. 8 dln. Gent 1883-1901.
- IDEM, *Geschiedenis der stad Kortrijk*. 4 dln. Gent 1873-1876.
- IDEM, RONSE, E. en BORRE, P., *Geschiedenis der stad en kastelnij van Veurne*. Dl. II. Gent 1875.
- PREVENIER, W., *Les états de Flandre depuis les origines jusqu'en 1790*, - *Standen en Landen*, XXXIII (1965), p. 15-59.
- PRINSEN, J., *Gerardus Geldenhauer Noviomagus. Bijdragen tot de kennis van zijn Leven en Werken*. 's-Gravenhage 1898.
- PROOST, J. J. E., *Les tribunaux ecclésiastiques en Belgique*, - *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, 2e reeks, VIII (1872), p. 1-93.

- IDEM, *Recherches historiques sur le souverain baillage de Flandre*, - *Messenger des Sciences historiques de Belgique*, VII (1876), p. 259-311.
- RACHFAHL, F., *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand*. Dl. I. Halle 1906.
- RAHLENBECK, Ch., *Les réfugiés belges du XVIe siècle en Angleterre*, - *Revue trimestrielle*, 2e reeks, VIII (1865), p. 1-48.
- IDEM, *Les réfugiés belges du seizième siècle à Francfort-sur-le-Mein*, - *Revue trimestrielle*, 2e reeks, IX (1866), p. 128-155.
- RAMMSTEDT, O., *Sekte und soziale Bewegung. Soziologische Analyse der Täufer in Münster, 1534-1535*. Keulen 1966. (*Dortmunter Schriften zur Sozialforschung*, XXXIV.)
- RANKE, B., *Rederijkers in de branding. Het Vlaams rederijkerstoneel in de opstand der 16e eeuw*. Antwerpen 1941. (*De Seizoenen Reeks*, IV).
- RAULS, W., *Die Fürsorge für die Armen in der Geschichte der Braunschweigischen Landeskirche*, - *Jahrbuch der Gesellschaft für niedersächsische Kirchengeschichte*, LXVI (1968), p. 178-209.
- REITSMA, J. en LINDEBOOM, J., *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*. 's-Gravenhage 1945⁵.
- REMBRY-BARTH, *Histoire de Menin*. Dl. I en II. Brugge 1881.
- RIEMERSMA, J. C., *Religious factors in early Dutch Capitalism, 1550-1650*. 's-Gravenhage-Parijs 1967. (*Studies in the social Sciences*, II.)
- RIJSSEL, D. VAN, *De Gentse huishuren tussen 1500 en 1795. Bijdragen tot de kennis van de conjunctuur van de stad*. Brussel 1967. (*Pro Civitate, Historische Uitgaven*, reeks in-8°, 16.)
- RITTER, G., *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert*. Berlijn 1950.
- ROELINK, J., *Reformatiorische stromingen in het Noorden*, - *AGN*, IV, p. 264-280.
- IDEM, *Het Calvinisme*, - *AGN*, IV, p. 281-304.
- IDEM, *Een drietal vragen bij de Geschiedenis van het vroegste Nederlandse Calvinisme*, - *BGN*, XV (1960), p. 222-230.
- IDEM, *De Nederlandse Opstand een klassenstrijd? - Kritisch Kwintet* (Amsterdam 1964), p. 49-70.
- ROERSCH, A., *L'humanisme belge à l'époque de la Renaissance. Etude et portraits*. Brussel 1910. 2e serie: *Humanistica Lovaniensia*, III. Leuven 1933.
- IDEM, *Etude sur Antoine de Sconhove, humaniste, chanoine à Bruges*, - *ASEB*, LXVII (1924), p. 139 e.v.
- ROGGHÉ, P., *Pieter Anastasius de Zuttere. Zuidnederlands apostel van de verdraagzaamheid in de XVIe eeuw*, - *AM*, XVII (1966), p. 138-190. Aanvullingen: XX (1969), p. 290-300.
- IDEM, *De eerste protestanten te Eeklo*, - *AM*, XXII (1971). Overdruk.
- ROGIER, L.-J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*. Dl. I en II. Amsterdam-Brussel 1964³. (*Elsevierspocket*, A99-A100.)
- IDEM, *Karakter en omvang van de Nederlandse emigratie in de XVIe eeuw*, - *Historisch Tijdschrift*, XVI (1937), p. 325-367; XVII (1938), p. 3-27.
- ROKER, L.-F., *The Flemish and Dutch Community in Colchester in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, - *Proceedings of the Huguenot Society of London*, XXI, I (1966), p. 15-30.
- ROMMEL, Chr. von, *Philipp, Landgraf von Hessen*. Dl. II. Giessen 1830.

- ROMPAEY, J. VAN, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*. Brussel 1967. (KVAWLSKB, Klasse der Letteren, Verhandelingen, XXIX, nr. 62.)
- ROOSBROECK, R. VAN, *Het wonderjaar te Antwerpen (1566-1567). Inleiding tot de studie der godsdienstonlusten te Antwerpen van 1566 tot 1585*. Antwerpen 1930.
- IDEM, *Die niederländischen Glaubensflüchtlinge in Deutschland und die Anfänge der Stadt Frankenthal*, - *Blätter für pfälzische Kirchengeschichte und religiöse Volkskunde*, XXX (1963), p. 2-28.
- IDEM (schuilnaam B. VAN DINGEN), *Vlaamse geschiedenis in Rheinpaltz. De stichting van Frankenthal en Paltzgraaf Johan Casimir*, - *Kultuurleven*, XXIX (1962), p. 451-456.
- IDEM, *Willem van Oranje, droom en gestalte*. Hasselt 1962. (Vlaamse Wetenschappelijke Pockets, W4.)
- IDEM, *Emigranten, Nederlandse vluchtelingen in Duitsland*. Leuven 1968. (Keurreeks van het Davidsfonds, 109.)
- IDEM, *Niederländische Emigranten in Bremen*, - *Jahrbuch der historischen Gesellschaft Bremen*, 1971.
- ROOSE, L., *Anna Bijns, een rederijkster uit de Hervormingstijd*. Gent 1963. (KVATL, Verhandelingen, 6^e reeks, XCIII.)
- ROSENFELD, P., *The provincial governors from the minority of Charles V to the Revolt*. Leuven 1959. (Standen en Landen, XVII.)
- ROUCK, G. DE, *De Rederijkers te Ronse in de 15e en 16e eeuw*, - *AGOKR*, VI (1957), p. 9-27.
- RUDELSHEIM, M., *Lucas d'Heere*, - *Oud Holland*, XXI (1903), p. 85-110.
- RUSSE, J., *Le procès et le martyre de Hans Tuscaens à Audenarde en 1566*, - *AVGBP*, 4e reeks, II (1953), p. 90-122.
- RUTGERS, F.-L., *Calvijs invloed op de reformatie in de Nederlanden*. Leiden 1901².
- RUYS, Th., *Petrus Dathenus*. Diss., Utrecht 1919.
- SABBE, E., *De Belgische Vlasnijverheid*. I. Brugge 1943. (Rijksuniversiteit Gent, Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren, XCV.)
- SANDERUS, A., *De Gandavensibus eruditionis fama claris libri tres*. Antwerpen 1624.
- IDEM, *De Brvgensibus Claris*. Antwerpen 1624.
- IDEM, *Flandria illustrata*. 2 dln. Keulen 1641.
- SARMENHAUS, W., *Die Festsetzung der niederländischen Religionsflüchtlinge im 16. Jahrhundert in Wesel und ihre Bedeutung für die wirtschaftliche Entwicklung dieser Stadt*. Wesel 1913.
- SCHEERDER, J., *De Inquisitie in de Nederlanden in de XVIe eeuw*. Antwerpen 1944.
- IDEM, *Het Lutheranisme te Gent*, - *AVGBP*, 4^e reeks, VI (1963), p. 304-319.
- IDEM, *Gentenaars voor den Raad van Beroerte*, - *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde*, I (Gent 1943). (Faunreeks, IV, I.)
- SCHELVEN, A. A. VAN, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*. 's-Gravenhage 1909.
- IDEM, *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de XVIe eeuwse Nederlanden*, - *Handelingen en Mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, XXVIII (1914-1915), p. 126-156.

- IDEM, *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje*, - *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, reeks 6, II (1925), p. 126-129.
- IDEM, *De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de XVIde eeuwse Nederlanden*, - *TG*, 1931, p. 235-247, 337-388.
- IDEM, *Het „Heilige Recht van Opstand”*. Kampen s.d. (*Schild en Pijl*, IV en V.)
- IDEM, *Willem van Oranje*. Haarlem 1933.
- IDEM, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd*. Amsterdam 1943.
- SCHERPNER, H., *Geschichte der Jugendfürsorge*. Göttingen 1966.
- IDEM, *Theorie der Fürsorge*. Göttingen 1962.
- SCHICKLER, F. DE, *Les églises de refuge en Angleterre*. Dl. I. Parijs 1892.
- SCHOLLIERS, E., *Vrije en onvrije arbeiders, voornamelijk te Antwerpen in de 16e eeuw*, - *BGN*, XI (1956), p. 285-322.
- IDEM, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de 15e en 16e eeuw te Antwerpen*. Antwerpen 1960.
- SCHOOCKIUS, *Liber de bonis ecclesiasticis dictis*. Groningen 1651.
- SCHOUTEET, A., *De zestiende-eeuwse schilder en graveur Marcus Gerards*. Brugge 1941.
- SCHREVEL, A. C. DE, *Histoire du Séminaire de Bruges*. Dl. I. Brugge 1895. (*ASEB*, XXXVII (1887), verschenen 1895.)
- IDEM, *Broer Cornelis Adriaensz. van Dordrecht. Zijn Leven. Zijn Preeken. 1521-1581*, - *Historisch Tijdschrift*, 1925, p. 217-259.
- SCHUMACHER, B., *Niederländische Ansiedlungen im Herzogtum Preussen zur Zeit Herzog Albrechts (1526-1586)*. Leipzig 1903.
- Scrinium Erasmianum. Mélanges historiques publiés sous le patronage de l'Université de Louvain à l'occasion du 5e centenaire de la naissance d'Erasmus*. Ed. J. COPPENS. 2 dln. Leiden 1969.
- SECKENDORF, Vitus Ludovicus von, *Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranism*. Dl. I. Leipzig 1692.
- SEPP, D., *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming*. Leiden 1879.
- SEVENS, Th., *Kortrijk in het verleden. Historische schetsen en aantekeningen*. Kortrijk 1883.
- SIMONS, W., *Die Einwanderung niederländischer Glaubensflüchtlinge im 16. Jahrhundert an dem Niederrhein und ihre Bedeutung für das Wirtschaftsleben, besonders für das niederrheinische Textilgewerbe*. Diss. Keulen 1939.
- SLENK, H., *Jan Utenhove's psalms in the Low Countries*, - *NAK*, nieuwe reeks, XLIX (1969), p. 158-168.
- SMET, J. DE, *Het dagelijks leven van een Brugs kanunnik in de tweede helft van de XVIe eeuw*, - *BO*, VII (1967), p. 56-87.
- SMET, O. DE, *De Engelse Natie te Antwerpen in de XVIe eeuw, 1496-1582*. Dl. I-II Antwerpen 1950-1954.
- SMIT, W. A. P., *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw*. Groningen-Batavia 1939.
- SMITSKAMP, H., *Calvijn's Academie en de Nederlanden. (Vier redevoeringen over Calvijn)*. Kampen 1959.
- SOLY, H., *Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16e eeuw*, - *TG*, LXXXIII (1970), p. 520-535.

- SPROEMBERG, H., *Zur Geschichte der katholischen Kirche in Belgien, - Beiträge zur belgisch-niederländischen Geschichte (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, III. Berlijn 1959), p. 277-325.*
- STARK, W., *The sociology of religion: A study of Christendom. Dl. I: Established religion. Londen 1966.*
- STIASNY, H. H. Th., *Die strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der freien Reichsstadt Köln (1529-1618). Münster 1962. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, LXXXVIII.)*
- STOUTHAMER, C. M., *De hervorming in Zeeland Bewesterschelde. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Gent 1966.*
- STRAETEN, E. VANDER, *Recherches sur les communautés religieuses et les institutions de bienfaisance établies à Audenarde. 2 dln. Oudenaarde 1860.*
- IDEM, *Notice sur Liévin vander Cruyce, dit Crucius, instituteur flamand du XVIe siècle, - ACFF, VI (1861-1862), p. 428-442.*
- IDEM, *Le théâtre villageois en Flandre. 2 dln. Brussel 1881².*
- STRUBBE, E. I., *Boeken van Luther verkocht door Jan Rijckaert te Gent (1522), - ASEB, CX (1953), p. 72-76.*
- STUPPERICH, R., *Das Münsterische Täuferium. Münster 1958. (Schriften der historischen Kommission für Westfalen, II.)*
- TELLECHEA IDIGORAS, I., *Bartolomé Carranza en Flandes. El clima religioso en los Países Bajos (1557-1558), - Reformata Reformanda, II (Münster 1965), p. 317-343.*
- TOCH, M., *De levensstandaard der Gentse lagere arbeidersklassen in de 16e eeuw. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Gent 1968.*
- TOUSSAERT, J., *Le sentiment religieux, la vie et la pratique religieuse des laïcs en Flandre maritime et au Westhoek de langue flamande aux XIVe, XVe et début du XVIe siècle. Rijsel 1959.*
- TROEYER, B. DE, *De „Sermoenen” van Br. Cornelis van Dordrecht, - Franciscana, XV (1960), p. 129-144.*
- IDEM, *Lamoraal van Egmont. Een critische studie over zijn rol in de jaren 1559-1564. Brussel 1961. (KVAWLSKB, Klasse der Letteren, Verhandelingen, XL.)*
- TÜCHLE, H., *Reformatie. Hilversum 1968. (Geschiedenis van de Kerk, V.)*
- UYTVEN, R. VAN, *Bijdrage tot de sociale geschiedenis van de Protestanten te Leuven in de eerste helft der XVIde eeuw, - Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving, III (1963), p. 3-38.*
- IDEM, *Bronnen en methoden voor de studie van de vermogensgroepen in de steden (14e-16e eeuw), - Handelingen van het XXVIe Vlaams Filologencongres. Gent 29-31 maart 1967 (Gent 1968), p. 377-392.*
- IDEM, *Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen, - BRGB (Leuven 1968), p. 259-278.*
- VALVEKENS, E., *De Inquisitie in de Nederlanden der XVIe eeuw. Brugge 1949.*
- VANDECASTEELE, M., *Letterkundig leven te Gent van 1500 tot 1539, - De Fontaine, XVI (1966), p. 3-57.*
- VANDENPEEREBOOM, A., *Ypriana. Notices, études, notes et documents sur Ypres. 7 dln. Brugge 1878-1880.*
- VANDEPUTTE, J. L. Th., *De Eindries. Straten-Gebouwen-Mensen-Feiten. Brussel 1966.*
- VANGASSEN, H., *Geschiedenis van Ninove. Dl. II. Ninove 1959.*

- VERDUIN, L., *The Chambers of Rhetoric and Anabaptist Origins in the Low Countries*, - *Mennotite Quarterly Review*, XXXIV (1960), p. 192-196.
- VERHEYDEN, A. L. E., *Enkele gegevens over de Reformatie te Brugge*, - *AVGBP*, 3° reeks, VI (Brussel 1943), p. 271-280.
- IDEM, *De doopsgezinden te Gent 1530-1630*, - *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde* (Gent 1943), p. 97-130. (*Faun-reeks*.)
- IDEM, *Het Brugsche Martyrologium, 12 October 1527 - 7 Augustus 1573*. Brussel 1944.
- IDEM, *Het Gentsche Martyrologium (1530-1595)*. Brugge 1946. (*Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren, XCVI.*)
- IDEM, *An introduction to the History of the Mennonites in Flanders*, - *Mennonite Quarterly Review*, XXI (1947), p. 51-63.
- IDEM, *De Hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*. Brussel 1949.
- IDEM, *Le martyrologe courtraisien et le martyrologe bruxellois*. Brussel 1949.
- IDEM, *Le protestantisme à Audenarde au XVIe siècle*, - *Mémoires du cercle archéologique de Courtrai*, XXII (1951), p. 3-45.
- IDEM, *La Réforme à Alost pendant le XVIe siècle*, - *RBPbH*, XXIX (1951), p. 1151-1162.
- IDEM, *Le protestantisme à Nieuport au XVIe siècle*, - *BCRH*, CXVI (1951), p. 1-60.
- IDEM, *Beschouwingen bij een recente Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw*, - *Sacris Erudiri*, IV (1952), p. 384-391.
- IDEM, *Aard en karakter der XVIe eeuwse vervolgingen, bijzonder in de Zuidelijke Nederlanden*, - *Annales du XXXVe Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, II (Kortrijk 1955), p. 493-505.
- IDEM, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*. Brussel 1959. (*KVAWLSKB, Klasse der Letteren, Verhandelingen, XXXVI.*) Engelse vertaling: *Anabaptism in Flanders (1530-1650). A century of struggle*. Scottdale 1961.
- IDEM, *Le martyrologe protestant des Pays-Bas du Sud au XVIe siècle*. Brussel 1960. (*Histoire du protestantisme en Belgique, VIII.*)
- IDEM, *De Martyrologia in de optiek van de hedendaagse Martelaarslijsten*, - *BRGB* (Leuven 1968), p. 355-374.
- VERHEYDEN, P., *Drukkersoctrooien in de 16e eeuw*, - *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, VIII (1910), p. 205.
- VERHOEVEN, P. H., *Maarten van Riethoven, eerste bisschop van Ieper. Geschiedkundige levensschets*. Wetteren 1961.
- VERHOFSTAD, K. J. W., *De Regering der Nederlanden in de jaren 1555-1559*. Nijmegen 1937.
- VERMAUT, J., *Schets van de Brugse textielnijverheid tot omstreeks 1800*, - *De Gidsenkring*, V (1967), 4, p. 25-34.
- VERTENEUIL, J., *Contribution à l'étude de la législation de Charles-Quint contre les hérétiques*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Luik 1958/1959.
- IDEM, *Le privilège de non-confiscation des biens des bourgeois de Bruges et la législation de Charles-Quint contre l'hérésie (1554-1555)*, - *ASEB*, XCV (1958), p. 163-170.
- VIAENE, A., *Jacob de Meyere. Een herdenking*, - *ASEB*, LXXXIX (1952), p. 5-13.
- VISSER, C. C. G., *Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546*. Assen 1969. (*Van Gorcum's theologische bibliotheek, XLIII.*)

- VLAMINCK, A. DE, *Les anciennes chambres de rhétorique de Termonde*, - *Gedenkschriften Oudheidkundige Kring der stad en des voormaligen lands van Dendermonde*, 2° reeks, VIII (1900), p. 61-125.
- VLOTEN, J. VAN, *Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje. 1564-1581*. 2 dln. Schiedam 1572.
- VOCHT, H. DE, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517-1550*. 4 dln. Leuven 1951-1955. (Université de Louvain, *Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, 3° reeks, XLII; 4° reeks, IV, V, X. Ook: *Humanistica Lovaniensia*, X, XI, XII, XIII.)
- VOET, L., *The golden compasses. A history of the printing and publishing activities of the officina plantiniana*. Dl. I. Amsterdam 1969.
- VOGEL, P. H., *Der niederländische Bibeldruck in Emden, 1556-1568*, - *Gutenberg-Jahrbuch*, 1961, p. 166-167.
- VOS, A. DE, *Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw*, - *AM*, XII (1961), p. 57-136.
- VOS, K., *Gillis van Aken*, - *De Tijdspiegel*, LXII, 8 (1905), p. 355-371.
- IDEM, *Menno Simons, 1496-1561. Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbelden*. Leiden 1914.
- IDEM, *De doopsgezinden te Antwerpen*, - *BCRH*, LXXXIV (1920), p. 311-390.
- VOSTERS, S. A., *Juan Luis Vives en de Nederlanden*, - *Verlagen en Mededelingen van de KVATL*, nieuwe reeks, 1964 (Gent 1964), p. 65-201.
- VRAANKRIJKER, A. C. J. DE, *Voorboden van oproer in de zuidelijke Nederlanden in de jaren 1561-1562*, - *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1934, p. 153-168; 1935, p. 67-82.
- VRIES DE HEEKELINGEN, H. DE, *Genève, pépinière du Calvinisme hollandais*. Dl. I. *Les étudiants des Pays-Bas   Genève au temps de Théodore de Bèze*. Fribourg 1918. Dl. II. 's-Gravenhage 1924.
- WEE, H. VAN DER, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy. (fourteenth-sixteenth centuries)*. 3 dln. 's-Gravenhage 1963.
- IDEM, *Conjunctuur en economische groei in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw*. Brussel 1965. (*Mededelingen van de KVAWLSKB*, XXVII, 8.)
- IDEM, *La Réforme protestante dans l'optique de la conjoncture économique et sociale des Pays-Bas méridionaux au XVIe siècle*, - *BRGB* (Leuven 1968), p. 303-314.
- IDEM, *De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden*, - *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXIII (1969), p. 15-32.
- WERVEKE, A. VAN, *De eerste tien jaren kettervervolging onder Keizer Karel en de eerste Lutheraansche martelaar te Gent (1521-1530)*, - *De Vlaamsche Gids*, IV (1908), p. 468-470.
- WERVEKE, H. VAN, *Gent, schets van een sociale geschiedenis*. Gent 1947.
- WESSEL, J. H., *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de XVIe eeuw*. Assen 1945. (*Van Gorcum's historische bibliotheek*, XXXI.)
- WESSELING, J., *Geschiedenis van Axel*. Groningen 1966.
- WIEDER, F., *De schriftuurlijke liedekens*. 's-Gravenhage 1900.
- WIERINGA, W. J., *Kanttekeningen bij Webers these inzake Protestantisme en kapitalisme*, - *Kritisch Kwintet. Historische Opstellen* (Amsterdam 1964), p. 85-115.

- WILLEMS-CLOSSET, M.-P., *Le protestantisme à Lille jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas (1521-1565)*, - *Revue du Nord*, LII (1970), p. 199-216.
- WILLIAMS, G. H., *The Radical Reformation*. Philadelphia 1962.
- WILLOCX, F., *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la Principauté de Liège*. Leuven 1929.
- WINCKELMANN, O., *Ueber die ältesten Armenordnungen der Reformationszeit (1522-1525)*, - *Historische Vierteljahrschrift*, XVII (1914-1915), p. 187-228, 361-400.
- WITZEL, G., *Gewerbegeschichtliche Studien zur niederländischen Einwanderung in Deutschland im 16. Jahrhundert*, - *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XXIX (1940), p. 117-181, 419-450.
- WOLTERS, A., *Reformationsgeschichte der Stadt Wesel bis zur Befestigung ihres reformierten Bekenntnisses durch die Weseler Synode*. Bonn 1868.
- WOLTJER, J. J., *Friesland in de Hervormingstijd*. Leiden 1962. (*Leidse Historische Reeks van de Rijksuniversiteit*, VII.)
- IDEM, *De politieke betekenis van de Emdense Synode*. (*De Synode van Emden, oktober 1571*. Kampen, 1971), p. 22-49.
- WYNMAN, H. F., *Grepen uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden*. - HB, XXXVI (1963), p. 140-168; XXXVII (1964), p. 121-151.
- ZEIR, P. VAN, *De armenzorg te Brugge*, - *Biekorf*, LXI (1960), p. 357-378.
- IDEM, *De inrichting van de Armendissen van de oude Brugge stadsparochies vóór 1526*, - ASEB, XCVII (1960), p. 104-153.
- ZIJPP, N. VAN DER, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*. Arnhem 1952.
- ZUTTERE, P. DE, *Pierre-Anastase de Zuttere, théologien protestant gantois*, - AVGBP, 4e reeks, III (1954), p. 198-206.

INLEIDEND HOOFDSTUK

HET ADMINISTRATIEVE, GERECHTELIJKE EN KERKELIJKE KADER

§ 1. DE BESTUURLIJKE, RECHTERLIJKE EN KERKELIJKE INSTELLINGEN

Sinds de middeleeuwen was Vlaanderen op administratief, gerechtelijk en fiscaal gebied¹ ingedeeld in een aantal kasselrijen. Hieruit hadden zich een reeks steden losgemaakt, die als echte enclaves in de territoriale omschrijving van de kasselrij een eigen onafhankelijk regime bezaten. In de zestiende eeuw telde Vlaanderen Flamingant² de volgende kasselrijen: Oudburg (kasselrij Gent), Vier Ambachten, Land van Waas, Land van Dendermonde, Land van Aalst, kasselrij Oudenaarde, kasselrij Kortrijk, Brugse Vrije, kasselrij Ieper, Veurne-Ambacht, Belle-Ambacht, Bergen-(St.-Winoksbergen-)Ambacht, Broekburg-Ambacht, Cassel-Ambacht, kasselrij Waasten, Land van Bornem, kasselrij Ninove³.

De magistraat van de kasselrijen was heel verschillend. Soms werd hij gevormd door een schepensbank, elders door een leenhof, op nog andere plaatsen door een leenhof én een schepensbank. Soms was er – bv. in de Vier Ambachten – helemaal geen centrale magistraat. De bestuurscolleges van de kasselrijen bezaten in de meeste gevallen zowel burgerlijke als strafrechterlijke bevoegdheid. Aan hun hoofd stond de kasselrijbaljuw, de vertegenwoordiger

¹ Voor dit summier overzicht hebben wij vooral geput uit: F. L. GANSHOF, *De Vlaamse en de Brabantse Instellingen*, - *Geschiedenis van Vlaanderen*, II, p. 109-161; J. BUNTINX, *De instellingen van de vorstendommen tot het einde van de twaalfde eeuw*, - AGN, II, p. 161-166; IDEM, *De instellingen van de vorstendommen. De dertiende eeuw*, - AGN, II, p. 353-357; J. DENYS, *Inleidende nota over de lijst der heerlijkheden van Oostvlaanderen*, - *Cultureel Jaarboek voor de provincie Oostvlaanderen*, 1948, I (Gent 1949), p. 165-193; J. DE SMET, *Het bestuur van het graafschap Vlaanderen* (Brugge s.d.) (*Bond van de officieel gediplomeerde Gidsen, Brugge*); R. C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVE eeuw*, p. 6-14; A. C. F. KOCH, *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de 13e eeuw* (Gent 1951) (*Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis, Verhandelingsen*, 1); J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen*, p. 185-205.

² Zoals reeds in het Woord Vooraf werd aangestipt, hebben wij Vlaanderen Wallingant buiten beschouwing gelaten, namelijk de kasselrijen Rijsel, Douai en Orchies, het Land van la Gorgue en het Land van Alleu, gebieden die sinds hun tijdelijke aanhechting bij Frankrijk (1312-1368) institutioneel een heel ander uitzicht hadden.

³ Cfr. de lijst in het Transport van 1517 (*Plakkaat-boeken van Vlaanderen*, I, p. 550-551).

van de vorst⁴, de handhaver van diens rechten, de „maner” van leenhof en banken, de motor van het bestuur, de bewaarder van orde en recht.

Binnen de kasselrijen lag een heel net van landelijke omschrijvingen van verschillende aard. Soms vormden meerdere „parochies” samen een ambacht of een heerlijkheid, dan weer behoorden onderscheiden delen van een dorp elk tot een andere heerlijkheid of vormden een aparte heerlijkheid. Een gedeelte van de „subalterne wetten” waren rechtstreeks ondergeschikt aan de graaf en waren voor bepaalde zaken onderworpen aan de kasselrijrechtbanken. Daarnaast waren er heerlijkheden, waarover een wereldlijke of een geestelijke heer uit eigen naam overheidsrechten uitoefende onder het hooggezag van de vorst. Sommige heerlijkheden waren weliswaar onafhankelijk en bezaten een eigen baljuw en eigen schepenen die door de plaatselijke heren aangesteld werden, maar hingen dan toch af van de kasselrijwet voor de hoge rechtspraak, het beroep in rechterlijke en bestuurlijke aangelegenheden en de algemene belastingen. Tenslotte waren er heerlijkheden die wel binnen de kasselrij lagen, maar juridisch en administratief geheel en al onafhankelijk waren (bv. Sint-Pieters, Sint-Baafs en de baronie Nevele in de kasselrij van de Oudburg, het Proossche en het Kanunnikse in het Brugse Vrije, Mesen met de kamer van Mesen-Buiten in de kasselrij Ieper en Merville in Cassel-Ambacht) en enkel meegingen met de kasselrij voor de algemene belastingen. Het grootste deel van deze heerlijkheden werd rechtstreeks of onrechtstreeks gehouden van de grafelijke leenhoven, die alle feodale rechtszaken beheerden : de Wetachtige Kamer van Vlaanderen met onder haar een aantal prinselijke leenhoven. Andere lenen werden gehouden van allodiale leenhoven, bv. van Sint-Pieters en Sint-Baafs bij Gent.

Naast sommige feodale enclaves waren ook de steden uit de kasselrijgebieden geëximeerd. De steden waren gekenmerkt door hun eigen privileges, hun onder territoriaal (stadsomwalling), politiek, gerechtelijk, administratief en financieel oogpunt duidelijk afgebakend grondgebied waarover de stadschepenen rechterlijke en bestuurlijke macht uitoefenden, door de corporatieve indeling van hun bevolking, door het poorterschap met de hieraan verbonden rechten en plichten, en vooral door de centrale functie in handel en nijverheid. De machtigste steden, vooral Gent tot 1540, oefenden tevens een sterke invloed uit op het omliggende platteland, zelfs buiten de kasselrij.

Ook in de steden werden de schepenen gemaand door een baljuw. In de hoofdsteden van de kasselrijen gebeurde dit door de baljuw van de kasselrij zelf of door diens stedehouder, met uitzondering evenwel van Brugge, Ieper

⁴ Dit was evenwel niet overal zo. In de heerlijkheid Waasten bijvoorbeeld, die in het begin van de veertiende eeuw tot kasselrij verheven was, fungeerden een rechtbank en een baljuw die rechtstreeks afhankelijk waren van de heren van de heerlijkheid. (E. I. STRUBBE en P. DE SIMPEL, *Coutumes de la ville et châteltenie de Warneton* (Brussel 1958, CRH in-4°), p. VII-XII.)

en Gent, waar alleen de schout, resp. de onderbaljuws als „maanheer” optraden. De meeste kleinere steden hadden hun eigen baljuw die onafhankelijk was van de kasselrijbaljuw⁵.

Zoals de steden enclaves vormden in de kasselrij, zo lagen er in die steden soms een aantal enclaves waar het gezag van de stadsschepenen, voornamelijk op rechterlijk gebied, beperkt was. Zo waren er in Gent de grafelijke heerlijkheid van de Oudburg en de geestelijke heerlijkheden van Sint-Baafs (het Sint-Baafsdorp) en Sint-Pieters; in Brugge het Proossche onder het gezag van de proost van Sint-Donaas en het Kanunnikse onder het gezag van de kanunniken van Sint-Donaas. Al de genoemde heerlijkheden bezaten een eigen vierschaar met de drie graden van justitie.

Belangrijk voor ons onderwerp, vooral dan in verband met de kettervervolging, zijn de justitierichten die elk der gerechtelijke omschrijvingen en de daarin functionerende rechtbanken bezaten. Alle kasselrijen en steden bezaten de hoge, middelbare en lage justie; ook een aantal heerlijkheden bezaten de drie graden, sommige de middelbare en de lage, andere alleen de lage. Voor de ontbrekende graden ressorteerden de bewoners van de heerlijkheden onder de kasselrijrechtbank. Zonder dieper in te gaan op de juiste betekenis en de precieze afbakening van de drie graden, zij hier toch vermeld dat de rechtbanken met hoge justitie alle criminele en civiele zaken behandelden. Zij konden de doodstraf uitspreken, ook confiscatie der bezittingen en verbanning. Daar deze straffen in de plakaten op de ketterij voorgeschreven waren, konden dus alleen rechtbanken met hoge jurisdictie instaan voor de berechting van de kettters.

In deze rechterlijke organisatie bekleedde de Raad van Vlaanderen, met zetel te Gent, een heel aparte plaats. Zijn bevoegdheid strekte zich uit over heel het graafschap. Hij behandelde de zogenaamde „voorbehouden gevallen” (waartoe ook de goddelijke majesteitsschennis of ketterij behoorde), kwam tussenbeide krachtens het recht van preventie wanneer de andere rechtbanken te laks of te traag werkten bij het beteugelen van misdrijven of bij het in behandeling nemen van geschillen, en was vooral een beroepshof waarbij beroep kon aangetekend worden tegen de uitspraken van alle rechtbanken in Vlaanderen. Aanvankelijk kon tegen de sententies van de Raad beroep aangetekend worden bij het Parlement van Parijs. In 1521 verbood Keizer Karel dit beroep. Voortaan bezat alleen de Grote Raad van Mechelen deze bevoegdheid⁶. De specifieke betekenis van de Raad van Vlaanderen in de kettervervolging wordt verder uitvoeriger uiteengezet.

Ook de soeverein-baljuw viel buiten het gewone gerechtelijke kader. Terzelfdertijd openbaar ministerie en soeverein rechter in criminele zaken, had

⁵ Een lijst van de gebiedsomschrijvingen en plaatsen in Vlaanderen Flamingant met een eigen baljuw in: J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen*, p. 615-652.

⁶ J. BUNTINX, *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, I, p. 15-19.

hij vooral tot taak, misdaden aan het licht te brengen die zonder vervolging waren gebleven, misdadigers op te sporen en te straffen die er in geslaagd waren aan de gewone baljuws te ontsnappen of die zich niet hielden aan de uitvoering van een door een andere rechtbank opgelegd vonnis⁷.

*
**

In de standenvertegenwoordiging van het graafschap⁸ voerden de Vier Leden, Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije, in de zestiende eeuw het hoge woord. De rol van de geestelijkheid, de adel, de kleine steden en kasselrijen was beperkt tot het geven van advies op de voorstellen van de regering. Hun overwegende positie in de Staten van Vlaanderen gebruikten de Vier Leden niet zelden om in de eerste plaats hun eigen belangen te dienen en slechts als vertegenwoordigers der anderen op te treden waar het lasten en plichten betrof.

De voornaamste taak van de Staten bestond in het toekennen van de beden. Met succes verzetten ze zich tegen de pogingen van de vorst om het bedenstelsel te vervangen door een permanent belastingstelsel of door beden op lange termijn. Dikwijls lieten zij de goedkeuring van de beden vergezeld gaan van een lijst van voorwaarden. Verder konden de Staten van rechtswege tussenbeide komen in de militieaangelegenheden. In feite hadden zij ook hun zeg in een hele reeks zaken, gaande van benoemingen in hoge ambten tot openbare werken en prijzen en lonen. Vooral wanneer zij op één of ander punt hun privileges geschonden achtten – zo in de beginnende jaren zestig door het optreden van de inquisiteur – waren zij bijzonder slagvaardig.

*
**

Vóór de oprichting van de de nieuwe bisdommen in de Nederlanden in 1559 ressorteerden de Vlaamse gewesten onder vier bisdommen: onder Terwaan grosso modo de kasselrijen Veurne, Belle, Cassel, Sint-Winoksbergen, Broekburg, Waasten en West-Ieper-Ambacht; het bisdom Doornik ten oosten hiervan tot aan de Schelde, uitgezonderd de Vier Ambachten die tot het bisdom Utrecht behoorden; het bisdom Kamerijk, begrensd door de rechter Scheldeoever.

De bisdommen waren onderverdeeld in aartsdiakonaten. Voor ons gebied kwamen er zeven in aanmerking, telkens verdeeld in een aantal dekenijen:

⁷ J. VAN ROMPAEY, *o. c.*, p. 42-101.

⁸ W. PREVENIER, *Les Etats de Flandre depuis les origines jusqu'en 1790*, - *Standen en Landen*, XXXIII (1965), p. 17-59; J. DHONDT, *Ordres ou Puissances. L'exemple des Etats de Flandre*, - *Annales*, V (1950), p. 289-305.

in het bisdom Terwaan het aartsdiakonaat van Vlaanderen (dekenijen Diksmuide, Veurne, Nieuwpoort, Poperinge en Ieper); in het bisdom Doornik de aartsdiakonaten Brugge (dekenijen Aardenburg, Brugge en Oudenburg), Gent (dekenijen Oudenaarde, Gent, Roeselare en Land van Waas) en het Groot aartsdiakonaat (dekenijen Kortrijk en Helkijn); in het bisdom Kamerijk het aartsdiakonaat Brussel (dekenijen Brussel, Aalst en Pamele), het aartsdiakonaat van Brabant (dekenij Geraardsbergen); de dekenij van de Vier Ambachten in het Domaartsdiakonaat van het bisdom Utrecht⁹. Deze dekanaten, onder het toezicht van een landsdeken of „deken der christenheid” waren op hun beurt onderverdeeld in parochies.

Door de bul *Super Universas* werd de kerkelijke organisatie van de Nederlanden in 1559 totaal herzien. Vlaanderen behoorde voortaan tot twee kerkprovincies, deze van Mechelen en die van Kamerijk, en tot zes bisdommen. Van het oude bisdom Doornik werd het aartsdiakonaat Brugge als nieuw bisdom afgescheiden, terwijl het bisdom Gent het aartsdiakonaat Gent en de Vier Ambachten toegewezen kreeg. Het oude Grootaartsdiakonaat bleef bij het bisdom Doornik. Het Vlaamse gedeelte van het oude bisdom Terwaan werd verdeeld tussen de bisdommen Sint-Omaars en Ieper. Het gebied ten zuiden van de Schelde tenslotte kwam bij het aartsbisdom Mechelen¹⁰. Deze organisatie was aan het einde van de in deze studie behandelde periode nog lang niet voltooid. Zo nam de eerste bisschop van Gent, Cornelius Jansenius, pas in 1568 bezit van zijn bisschopszetel.

Tot de wél geïnstalleerde bisschoppen behoorden Maarten van Riethoven (Rithovius) van Ieper en Pieter de Corte (Curtius) van Brugge, die resp. op 11 november 1561 en 8 februari 1562 hun plechtige intrede deden in de nieuwe bisschopssteden. Alhoewel beiden een tijd lang inquisiteur waren geweest, en dit feit dus zeker voedsel gaf aan de geruchten dat de oprichting van de nieuwe bisdommen slechts een mom was voor de invoering van de Spaanse Inquisitie, werden ze toch als nieuwe bisschoppen bijzonder hartelijk onthaald door de bevolking. Hun eerste taak was wel, de decreten van het op 4 december 1563 geëindigde Concilie van Trente in hun bisdommen af te kondigen en uit te voeren. Rithovius en Curtius gingen dadelijk aan het werk om de kerk in hun bisdom van misbruiken te zuiveren en om de gelovigen pastoraal beter bij te staan. Vooral Rithovius, ongetwijfeld de edelste en meest toegewijde van alle Nederlandse bisschoppen, zette zich onvermoeibaar in voor de strijd tegen de ketterij en voor de vorming van een goed onderlegde en zedelijk hoogstaande clerus, en voor een gezuiverd kathol-

⁹ Zie kaart II in E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, Tome complémentaire, I.

¹⁰ Zie kaart in M. DIERICKX, *De oprichting van de nieuwe bisdommen*, p. 348.

licisme. Pas na 1566 echter zouden deze inspanningen de eerste blijvende vruchten gaan afwerpen¹¹.

Ook in het gerechtelijk bestel was aan de bisdommen, zowel vóór als na 1559, een aanzienlijke functie toebedeeld¹². In elk bisdom was de officiaal, als *vicarius* van de bisschop en als voorzitter van een geestelijke rechtbank, met algemene volmacht bekleed om kennis te nemen van alle zaken die onder het *forum exterum* van de bisschop ressorteerden. Hij was de verdediger van de jurisdictie-aanspraken van de Kerk, zowel *ratione loci* (asielrecht), *ratione personae* (geestelijken of in brede zin alle *tonsurati*) als *ratione materiae* (bepaalde burgerlijke en strafrechterlijke – geestelijke, profane en gemengde – aangelegenheden). In al deze zaken kon zijn rechtbank uitspraken doen en vonnissen vellen. Dikwijls evenwel gaf de rechterlijke jurisdictie aanleiding tot felle geschillen tussen de wereldlijke en de geestelijke overheid¹³.

§ 2. DE REPRESSIE

Een beschrijving van de opkomst der reformatie in de Nederlanden krijgt, in veel sterkere mate dan elders in Europa, noodzakelijkerwijze het karakter van een beschrijving van de kettervervolging. In dit deel van de Habsburgse erflanden werden alle protestantse uitingen van het begin af consequenter en systematischer bekampt dan waar ook in het Rijk. Daardoor was de reformatie, hoe moeilijk men haar invloed kon tegenhouden, gedurende heel de door ons behandelde periode een uitgesproken ondergrondse beweging, die haar sporen zoveel mogelijk voor de inquisitie diende verborgen te houden. Het is dus wel van belang, enig inzicht te verwerven in de organisatie en de concrete werking van het repressieapparaat.

Een doorzichtig schema op te bouwen van de bevoegdheden van elk der gerechtelijke instanties die zich met de kettervervolging hebben ingelaten, is onmogelijk, nog veel minder die respectievelijke bevoegdheden klaar tegenover elkaar af te lijnen. De toenmalige maatschappij, waarin Kerk en staat

¹¹ M. DIERICKX, *o.c.*, passim; IDEM, *Le début de la Réforme catholique aux Pays-Bas*, p. 139-162. Nopens Rithovius in het bijzonder: P. VERHOEVEN, *Maarten van Riethoven, eerste bisschop van Ieper (1511-1583)* (Wetteren 1961); P. DE CLERCK, *De priesteropleiding in het bisdom Ieper (1565-1626)*, - ASEB, C (1963), p. 56-67. Over Curtius wordt uitvoeriger gehandeld op p. 151 e.v.

¹² J. J. E. PROOST, *Les tribunaux ecclésiastiques en Belgique*, p. 5-93; W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*, p. 225-226; E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, III, p. 330-337; J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen*, I (Tielt 1972), p. 1-26.

¹³ Cfr. W. PREVENIER, *De verhouding van de Clerus tot de locale en regionale Overheid in het Graafschap Vlaanderen in de Late Middeleeuwen* (BRGB), p. 32-33, en de aldaar aangehaalde bibliografie.

zeer nauw verbonden waren, waarin aan de andere kant het touwtrekken om de macht tussen plaatselijke en centrale overheid een constante factor was, is er verantwoordelijk voor geweest dat allerlei juridische instanties zich met de kettervervolging bezig hielden. Dat én de Kerk én de burgerlijke overheid zich rechten aanmatigden in dezelfde materie kan men op theoretische gronden terugvoeren. Ketterij was van kerkelijk standpunt uit een zuiver geestelijk misdrijf (*crimen laesae majestatis divinae*), en moest dus door de geestelijke justitie beoordeeld worden. Anderzijds echter ging de vorst hierin een aanslag zien op zijn persoon en gezag, als behoeder van de christelijke religie bij zijn onderdanen en als beschermer van de openbare orde; het *crimen laesae majestatis divinae* was terzelfdertijd een *crimen laesae majestatis* en viel dus – steeds theoretisch – onder de bevoegdheid van de rechtbanken belast met de voorbehouden gevallen (*cas réservés*), in casu de gewestelijke gerechtshoven. Op hun beurt betwistten de plaatselijke justitiebanken van steden en heerlijkheden de exclusieve bevoegdheid van de centrale organen en eisten het recht op om zelf in deze materie te procederen.

Ging het in feit om hetzelfde delict, dan was de manier waarop de ketterij door de geestelijke en de burgerlijke overheid werd benaderd theoretisch totaal verschillend. Voor de Kerk was ketterij een misdrijf dat gepleegd werd door een gelovige die, na behoorlijke waarschuwing en voorlichting, „obstinaat” in de dwaling bleef volharden : het was dus een voortdurend delict dat kon beëindigd worden door herroeping. Daartegenover was de overtreding van de bepalingen der vorstelijke plakaten een ogenblikkelijk misdrijf dat niet meer kon ongedaan worden gemaakt : een herroeping kon alleen de aard van de doodstraf verzachten (onthoofding of verdrinking in plaats van verbranding). Dit onderscheid doet begrijpen waarom sommigen berouwhebbende protestanten eisten door de geestelijke rechtbank te worden berecht.

Al deze principes wormden slechts een *theoretische* basis van de kettervervolging. Alhoewel ze nooit definitief werden prijsgegeven, werden ze in de praktijk zodanig gemanipuleerd en „aangepast” aan de noden van het ogenblik dat ze op de duur nog nauwelijks herkenbaar waren.

a. *De inquisiteurs*

In het begin van de zestiende eeuw was de repressie van de ketterij in de Nederlanden voornamelijk de taak van de kerkelijke inquisitie. De *Inquisitio haereticae pravitatis* was een geloofsrechtbank waardoor de Kerk de kettters opspoorde en hen met onderwijs en overredingskracht trachtte te bekeren. In geval van hardnekkigheid werden ze uitgestoten en aan de wereldlijke macht uitgeleverd, die dan meestal zonder verder procederen het vonnis bevestigde. De kerkelijk inquisitie werd uitgeoefend ofwel in naam van de bisschop (door een speciaal daarvoor aangestelde geestelijke en door de

promotor en de officiaal van het bisdom) ofwel in naam van de paus (meestal door de dominicanen).

In de door deze studie bestreken periode is de bisschoppelijke inquisitie in Vlaanderen nooit helemaal verdwenen¹⁴. Het duidelijkst is haar activiteit merkbaar in de eerste jaren van de repressie tegen het protestantisme, en na 1562 in het pas opgerichte bisdom Brugge. De eerste drie terechtgestelde protestanten te Brugge (in 1529 en 1531) waren gevangenen van de officialiteit die door de bisschoppelijke inquisiteur tot hardnekkige ketters waren verklaard en dientengevolge aan de wereldlijke rechtbank werden overgeleverd¹⁵; zonder een beroep te doen op enig vorstelijk edict sprak deze laatste de doodstraf uit. Dit zijn evenwel de énige ons bekende gevallen waarin leken gevangenen van de bisschoppelijke inquisitie daadwerkelijk ter dood werden gebracht. Deze inquisitie moet wel herhaaldelijk lichte straffen hebben uitgesproken, alhoewel hierover meestal slechts indirecte informatie bewaard is aangezien bijna geen archiefmateriaal tot ons is gekomen¹⁶.

Die indirecte informatie krijgen we onder meer uit de juridische geschillen die tussen de bisschoppelijke officialiteit en de wereldlijke overheid in verband met de kettervervolgung ontstonden¹⁷. Bijna steeds kwam het con-

¹⁴ Dit schijnt niet het geval te zijn geweest in sommige andere Nederlandse gewesten; Post schrijft: „Van de activiteit van (de bisschoppelijke) inquisitie vernemen we zo goed als niets” (*Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*, p. 546.)

¹⁵ „... declaramus... te esse hereticum impenitentem et ut talem tradendum et reliquendum justicie seculari, teque ut hereticum impenitentem et incorrigibilem per hanc nostram sententiam a foro nostro ecclesiastico proicimus ac justicie seculari traduimus et relinquimus, ... rogantes eandem justiciam ut circa te citra membrorum mutilationem et mortis periculum suam sententiam moderetur”. (Vonnis Hector van Dommele, 12 oktober 1527: SAB, VB 1490-1537, f° 196 v° - 197.)

¹⁶ Hoe eng in de beginperiode de wereldlijke rechtbank en de bisschoppelijke overheid bij elkaar aanleunden in sommige gevallen, moge blijken uit het feit dat de boekhandelaar Jean Corbel uit Duinkerke in 1527 wegens verkoop van lutherse geschriften door de stedelijke rechtbank voor drie jaar uit het *bisdom Terwaan* gebannen werd. (E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 353.)

¹⁷ Zo in 1525-1526 tussen Ieper en het Geestelijk Hof van Terwaan te Ieper nopens Jacques Caudron (RAG, RVI, 7522, f° 109 v° - 110) en Lampsin Motton (ARA, Rk, 14.553, rekening 1526, f° 12 v°); in 1527-1530 tussen Veurne en dezelfde officialiteit nopens twee vreemdelingen en nopens Adriaan Clayssone uit Lampernisse (*ibid.* 14.031, f° 19; 14.032, f° 21; 14.034; 14.035, f° 18 v° - 24; RAG, RVI, 7523, f° 297-300); in 1535 tussen Hazebrouck en dezelfde officialiteit nopens Christiaan Wayers en Thomas Cepieters (RAG, *Varia D*, 3028, f° 298 v° - 302); in 1535-1538 tussen Kortrijk en de officialiteit van Doornik nopens Jan en Rouger Courtins uit Menen, Hendrik van den Broucke en Pieter van Gelder (E. MONSEUR, *Contribution à l'histoire des inquisiteurs des Pays-Bas au XVIIe siècle*, p. 96; RAK, SAK, *Perkamijnen Privilegiebouck*, f° 93-105, 431, 443 v° - 456; ARA, Rk, 13.822, rekening 1535-1536, f° 17-21); in 1542 tussen Oostende en de officialiteit van Ieper te Brugge nopens een Oostendenaar (ARA, StA, 1177/27 en 1475/1); in 1545-1546 tussen Veurne en het Geestelijk Hof van Terwaan

flict hierop neer dat de officialiteit *libere et simplice* de volledige rechtsbevoegdheid opeiste over haar gevangenen, zonder a-priori de verbintenis aan te gaan de betichten nadien ter berechting aan de burgerlijke overheid te zullen uitleveren, of zelfs maar haar eigen ingewonnen inlichtingen over te maken. Voor zover deze zaken door één der betrokken partijen of door de procureur-generaal aanhangig werden gemaakt bij de Raad van Vlaanderen, luidde de uitspraak steeds dat de gevangene aan het Geestelijk Hof moest worden gelaten, maar dat hij nadien aan de wereldlijke overheid moest uitgeleverd worden om hem eventueel te bestraffen volgens de bepalingen van de plakkaten. Hier is dus al duidelijk die dualiteit merkbaar die onder Titelmans nog meer geprononceerd tot uiting zou komen.

Inlichtingen van een andere aard zijn vervat in de Secrete Resolutiën van Brugge. Een aantekening maakt er gewag van hoe in 1542 de wijbisschop van Doornik in het Brugse schepencollege verscheen om zich te beklagen over de groeiende invloed van de ketterij in de stad en om voor zichzelf en de officiaal assistentie te vragen voor een grondig onderzoek naar de gebruikte handboeken in de stadsscholen en een systematische ondervraging van alle schoolmeesters¹⁸. Maar hier zoals elders toonde de magistraat zich allesbehalve toeschietelijk.

Alhoewel de officialiteiten na 1546 hun taak grotendeels overgenomen zagen door de nieuwe inquisitierechtbank van Titelmans, bleven ze toch niet helemaal inactief. Zo meldde de officiaal van Doornik in 1553 aan de Raad van Vlaanderen dat Jan van der Heyde uit Diksmuide, die al eens door de bisschoppelijke rechtbank gestraft was wegens ketterij, nu weer een publiek schandaal had verwekt tijdens een huwelijksinzegening¹⁹. In 1555 werd Jan Bollaert uit Jabbeke berecht door de officialiteit van Doornik te Brugge omdat hij conventikels had gehouden, „scandaleuse liedekens” had gezongen, „suspecte personen van quader secte” onderdak had verschaft, e.d.m.²⁰. Meester Nicolas Ruckenbusch werd in augustus 1560 opgesloten in de gevangenis van het Geestelijk Hof van Terwaan te Ieper op beschuldiging van ketterij²¹. In 1561 vroeg Daniël du Tertre, promotor van het aartsdiakonaat Brugge, de hulp van de Raad van Vlaanderen voor de arrestatie van Hubrecht Roeps

te Ieper nopens Elisabeth Sproots (ARA, *Rk*, 14.050, rekening 1545-1546, f° 25 - 25 v°); in 1536 en 1537 tussen de promotor van het Geestelijk Hof te Brussel en de baljuw van Geraardsbergen nopens Gillis de Vlieghere (ARA, *Rk*, 13.569, f° 56 v° - 57, 92 v°). Cfr. nog : Ch. MUSSELY, *Inventaire des Archives de la ville de Courtrai*, II, p. 49, 65-68.

¹⁸ SAB, *SR* 1541-1545, f° 53 - 53 v°. De suffragaan verklaarde zijn verzoek te doen „ex debito necessitatis sui officii quia episcopus”.

¹⁹ RAG, *RVI*, 712, f° 180 (30 oktober 1553).

²⁰ *Ibid.*, 7538, f° 381-381 v°, sententie 9 februari 1557, waarin de feiten van 1555 worden gememoreerd.

²¹ ARA, *AL*, 461, rekening deurwaarder Joos Braie, december 1560.

en Gillis Toors uit Oostende om hen door het Geestelijk Hof van „horrible blasphemien ende van ander suspicien van heresie te aensprekene ende te doen canoniche ende exemplariter punierene”²². In hetzelfde jaar vorderde de officiaal van Doornik de baljuw van Noordberkijn op, de ketter Hans Nuens te arresteren en naar de gevangenis van het Geestelijk Hof te brengen²³. En na 1562 zou de eerste bisschop van Brugge Curtius, zoals gezegd, de autoriteit van de bisschoppelijke rechtbank trachten te herstellen, voornamelijk ten nadele van de burgerlijke rechtspraak; op een bepaald ogenblik eiste hij zelfs de exclusieve bevoegdheid op in de kettervervolging²⁴.

Speelde de bisschoppelijke inquisitie dus over het algemeen slechts een ondergeschikte rol in de vervolging van leken, dan was ze wel de enige instantie die het recht bezat om geestelijken te berechten. In de meeste gevallen werden die *clerici* door de burgerlijke overheid zonder discussie aan de officialiteit overgedragen; een eventueel doodvonnis werd door de wereldlijke justitie pas uitgesproken nadat de bisschoppelijke rechtbank de schuldige had uitgestoten uit de schoot van de Kerk en hem van zijn priesterlijke waardigheid had beroofd (*degradatio*). Slechts twee uitzonderingen op deze algemeen aanvaarde regel zijn ons bekend: dit van de bedelmonnik Loys Fabri, (postuum!) terechtgesteld te Oudenburg in 1562²⁵, en dit van de seculiere geestelijke Jan Hendrickx, geëxecuteerd te Rupelmonde in 1564²⁶; in beide gevallen is overigens de reactie van de geestelijke instanties ongemeen heftig geweest.

*
* *

Keizer Karel die, tegenover het opdringende lutheranisme, in zijn patrimoniale Nederlandse gewesten zeker niet zou tolereren wat hij in het Rijk oogluikend moest toelaten, trachtte naast de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie een nieuw repressiestelsel in te voeren, aanvankelijk (sinds september 1520) alleen door edicten die richtlijnen bevatten voor de bestaande burgerlijke rechtbanken, in 1522 bovendien door de oprichting van een bijzondere koninklijke inquisitie. Hierin speelde tevens het verlangen mee van de vorst om de

²² *Ibid.*, copie van de brief aan de Raad van Vlaanderen, begin juni 1561.

²³ RAG, RVI, 7616, f° 66, sententie van 28 april 1564, waarin de feiten van 1561 worden gememoreerd; cfr. *ibid.*, 722, f° 126.

²⁴ Cfr. p. 181.

²⁵ Cfr. p. 402.

²⁶ J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 29. Nopens de proceduren die op een gevangen ketterse geestelijke werden toegepast, cfr. L.-E. HALKIN en G. MOREAU, *Le procès de Paul Chevalier*, p. 17-23.

macht van de Kerk zoveel mogelijk af te remmen ten voordele van het centrale staatsgezag. Een leek, Frans van der Hulst, lid van de Raad van Brabant, werd op 23 april 1522 tot algemeen inquisiteur aangesteld. De paus wist evenwel, door de benoeming van Van der Hulst tot pauselijk inquisiteur, althans in schijn de opperste controle te handhaven. Na de afzetting van Van der Hulst wegens ongeschiktheid en wangedrag, benoemde de paus opnieuw drie geestelijken tot inquisiteur. Maar in feite waren de opeenvolgende pauselijke inquisiteurs volkomen ondergeschikt aan het wereldlijk gezag, dat immers het recht bezat de kandidaten voor te dragen en daarenboven eigenmachtig onderinquisiteurs aanstelde voor de afzonderlijke gewesten. Deze laatsten hadden niet de minste binding met de bestaande bisschoppelijke officialiteiten; hun rechtsbevoegdheid strekte zich trouwens boven de diocesane grenzen heen uit over de burgerlijke omschrijving van de gewesten. Uitdrukkelijk werd bepaald dat de officiaal de inquisiteur in de uitoefening van zijn taak op generlei wijze mocht hinderen; laatstgenoemde diende zich van zijn kant te onthouden van immenging in zaken die reeds door de officialiteit waren aangevat ²⁷.

Voor Vlaanderen, de steden en kasselrijen Rijsel, Douai, Orchies, Doornik en het Doornikse (le Tournaisis) werden op 2 juni 1545 Pieter Titelmans, deken van Ronse, en Pollet, kanunnik van Sint-Pieters te Rijsel, afgevaardigd, respectievelijk als inquisiteur en assessor. Aan hen en aan alle gewestelijke inquisiteurs gaf Karel V op 26 februari 1546 een gedetailleerde instructie, waardoor dus nog eens hun volledige ondergeschiktheid aan de staatsmacht onderstreept wordt. Door die instructie beschikten de inquisiteurs over uitgebreide volmachten. Ze hadden het recht, eenieder ter ondervraging op te roepen, zelfs de gezagdraggers en de presidenten van de justitieraden. Op hun verzoek moesten de plaatselijke gerechtsambtenaren de verdachten arresteren. Voor het onderzoek van een verdachte kon de assistentie worden ingeroepen van een lid van de provinciale raad; dit lid diende in de inquisitierechtbank te worden opgenomen voor de uitspraak van een vonnis. Indien uit het onderzoek van de inquisiteur bleek dat iemand de plakaten had overtreden, moest de procureur-generaal onmiddellijk diens proces aanhangig maken voor de gewestelijke justitieraad ²⁸.

Blijkbaar was de Raad van Vlaanderen niet erg gelukkig met zijn knechtenrol in een door een ander gerechtelijk orgaan gevoerde inquisitie. Anderzijds bleek de inquisiteur niet geneigd te zijn om zijn inlichtingen

²⁷ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. CVIII-CXXV; J. SCHEERDER, *De inquisitie in de Nederlanden in de XVIe eeuw*, p. 34-39; E. VALVEKENS, *De Inquisitie in de Nederlanden der XVIe eeuw*, p. 181-194; L.-E. HALKIN, *La Réforme en Belgique*, p. 39-43.

²⁸ J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 39-42.

door te geven aan de fiscalen, zodat een bestraffing van de verdachten volgens de plakaten veelal uitbleef. Vandaar dat de landvoogdes op 30 mei 1549 de Raad diende te herinneren aan zijn plicht in te gaan op elk verzoek van de inquisiteur om voor de ondervragingen en het onderzoek een raadslid ter assistentie af te vaardigen. Door die gezaghebbende persoon uit de Raad zou aan de autoriteit van de inquisiteur groter gewicht worden verleend, voornamelijk bij het optreden tegen verdachten van aanzien; tevens zou het raadslid er op die manier kunnen voor zorgen dat in ernstige gevallen de informaties van de inquisiteur werden doorgegeven aan de fiscalen, wat de doeltreffendheid van de kettervervolging zeker zou ten goede komen²⁹.

Het jaar daarop, op 31 mei 1550, werden de instructies voor de inquisiteurs bevestigd maar terzelfdertijd lichtelijk gewijzigd. Voortaan dienden ze geen raadslid meer op te nemen in hun rechtbank voor het vellen van vonnissen (er zijn overigens geen aanwijzingen dat dit zelfs vóór 1550 in Vlaanderen wel zou zijn gebeurd) en bovendien konden ze nu voor het onderzoek en de ondervraging een beroep doen op de stedelijke en plaatselijke gezagdragers. Niettemin moest de gewestelijke raad te allen tijde bereid blijven om, op hun verzoek, een eigen afgevaardigde ter beschikking te stellen³⁰. Zowel de Raad van Vlaanderen³¹ als de Gentse schepenen van de keure³², – waar-

²⁹ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 187-188.

³⁰ L. P. GACHARD, *o.c.*, I, p. CXX. Die instructie werd op 28 november 1555 door Filips II bevestigd. (*Ibid.*, p. CXXV.) Cfr. SAG, serie 95/16, *register Q*, f° 235 v° - 237, 18 april 1551.

³¹ Dit blijkt uit het volgende voorbeeld: „Den XI septembris LIII waeren meestre Pieter Titelmans, inquisiteur vanden ghelove, ende meestre Jan Pollet, zynen assistent, byden hove, begheerende hemlieden gheconsenteert te werdene eenen raedtsheer omme eeneghe difficulteiten te communicquieren nopende zekeren ghevanghen die zy hadden suspect van heresie; daerup 't Hof, hemlieden ghehoort, ordonneerde dat meestre Jacop Hessels daertoe met hemlieden verstaen zoude”. (RAG, *RVl*, 7613, f° 357 - 357 v°; cfr. *ibid.*, f° 385 - 385 v° (12 december 1553) en V. GAILLARD, *o.c.*, p. 189 (5 januari 1555).

³² Enkele juristen, door de schepenen om advies gevraagd, gaven op 12 oktober 1553 als hun mening te kennen dat ze „volghende der voorseyde instructie (van) de voor-nomde inquisiteurs, ghehauden ende schuldich zyn hemlieden te assisterene ende te deputerene ofte zendene eeneghe van huerlieden medeghesellen (= van de schepenen) omme present ende jeghenwoordich te zyne in 't voorseyde examen indien de voorseyde inquisiteurs in huerlieder verzouck persisteren. Nemaer dinct de zelve gheconsulteerde dat goet ende expedient waere in 't vriendelicke te communicquieren metten voornomden inquisiteurs, ende hemlieden, indien 't doendelic es, te inducerene dat zy hemlieden van huerlieden voorseyde verzoucke zouden willen verdraeghen ende hemlieden adresseren anden provincialen raet die zy hebben binnen deser stede, hemlieden te dien fyne vertooghende ende voor ooghen legghende 't article vander voorseyde lester ordonnancie vanden jaere L., mentionnerende in effecte, dat de gheestelicke rechters hem lieden hebben 't adresserene anden voornomden raet provinciael omme inde zaeken van heresien t'in-formeren ende procederen”. Toen de inquisiteurs toch aandrongen, besloten de schepenen op 9 november 1553, twee van hun medeleden, Joris van de Saffelt en Lieven Cluetrin,

schijnlijk ook de meeste magistraten van de andere Vlaamse steden³³ – hebben zich naar deze bepalingen geschikt.

Was de inquisiteur dus in feite een staatsambtenaar, hij baseerde zich – althans in Vlaanderen – als kerkelijk rechter zowel bij vaststellingen als bij uitspraken alleen op de wet van de Kerk. Zijn taak was het, op te treden tegen personen die naar zijn mening andere leerstellingen verkondigden of aanhingen dan de Kerk. Hij trachtte door overreding en onderricht de schuldingen tot andere gevoelens te brengen. Slaagde hij daar in, dan sprak zijn rechtbank een min of meer lichte straf uit (meestal herroeping in het openbaar, eerherstel in de kerk, een bedevaart en een geldboete, één enkele maal levenslange opsluiting). In vele gevallen lukte het niet, een herroeping af te dwingen. Was de bedenktijd zonder resultaat verstreken, dan werd de betichte door de inquisitierechtbank uitgestoten uit de schoot van de Kerk en de christene gemeenschap, en als halsstarrige ketter overgeleverd aan de wereldlijke arm, die het zwaard van justitie had ontvangen en een vonnis moest vellen. De wereldlijke overheid ondervroeg de gevangene nog eens – nu dikwijls onder foltering – om gegevens los te krijgen over geloofsgenoten, voorgangers, plaatsen van bijeenkomst enz. De uitspraak van de inquisitie maakte geen melding van overtreding der plakkaten; het was dus de taak van de wereldlijke rechtbank hierover te oordelen. Praktisch gezien kwam het er dus op neer dat niet theologisch geschoolde leken tot taak hadden, over iemands geloofsleven te oordelen op grond van een louter burgerlijke wetgeving. Tot welke zonderlinge toestanden dit kon leiden, wordt treffend geïllustreerd door het – voorzeker wel wat overdreven – verhaal van de gevangen Gentenaar Oste van de Kathelijne. De president van de Raad van Vlaanderen en enkele raadslieden kwamen de betichte in de gevangenis ondervragen, „maer”, zo schreef Oste, „de arguacien en waren niet weerdich datmense soude schrijuen. Want sy waren veel te slecht : en hy heeft haer so gheantwoort dat sy daer niet toe en wisten te segghen”. En het relaas gaat verder : „Dan de President seyde : Het is ons verboden op lijf ende op goet, dat wy leecke luyden van Gods woort niet disputeren souden”. Daarop vroeg Oste „of de Schriftuere niet gheschreuen en was tot onser leeringhe ende tot onser stichtinghe ?”, waarop het antwoord kwam : „Ja sy : maer wy zijn hier gheset om Iusticie te doen van tghene dat teghen des Keysers mandament is”³⁴. Om dergelijke onmogelijke situaties te vermijden vroegen de schepenen of de raadsheren dikwijls de assistentie van een theoloog, veelal een bedelmonnik, soms ook een parochiepriester. Deze had tevens tot taak,

af te vaardigen „omme by, anne ende present te zyne ten sceerpen examen vanden ghuenen die byde voornomde inquisiteurs daertoe ghecondemneert zullen weerden”. (SAG, serie 107/1, *Keuresolutiën 1549-1570*, f° 29 v° - 30.)

³³ Uitzondering hierop maakte Brugge, cfr. p. 173 e.v.

³⁴ VAN HAEMSTEDE, ed. 1559, p. 347; ed. 1579, p. 321.

nog eens te proberen de gevangene tot inkeer te brengen. Vanaf het ogenblik echter dat er daadwerkelijk een overtreding van de plakaten was vastgesteld, stond in theorie het doodvonnis vast, ook als het vooralsnog tot een herroeping kwam. Wel kon sinds 1551 de berouwhebbende nog een uliem genadeverzoek richten tot de vorst, de Geheime Raad of de Raad van Vlaanderen, dikwijls met gunstig gevolg. In andere gevallen volgde de voltrekking van het vonnis meestal onmiddellijk op de uitspraak. Het was de bedoeling dat het volk, in zijn geweten getroffen, de executie zou bijwonen en aanschouwen als een daad van hoogste gerechtigheid.

*
**

De meest befaamde van de inquisiteurs in ongetwijfeld deze van Vlaanderen, Pieter Titelmans, geweest. Afkomstig uit Hasselt, waar hij omstreeks 1501 geboren werd, studeerde hij – vermoedelijk na zijn priesterwijding – sinds 1526 te Leuven en behaalde er in 1531 de titel van *magister artium* als éérste van 103 kandidaten. Na theologiestudies bij Ruard Tapper (de latere hoofdinquisiteur), Johannes Driedo en Petrus Curtius (die later de eerste bisschop van Brugge zou worden) werd hij in 1536 licentiaat in de theologie. Hetzelfde jaar werd hij tot president verkozen op het Houterlee-college³⁵. Een nieuw werkterrein vond hij in Ronse, waar hij op 3 maart 1539 tot deken van Sint-Hermes werd aangesteld³⁶. Daar legde hij al dadelijk een grote ijver aan de dag in het bestrijden van allerlei kerkelijke mistoestanden, voornamelijk de morele misbruiken bij de lagere geestelijkheid³⁷. Terzelfdertijd werkte hij aan de uitgave van de manuscripten die zijn overleden broer, de bekende minderbroeder en theoloog Frans Titelmans, had achtergelaten³⁸.

³⁵ Biografische gegevens in: H. DE VOCHT, art. *Titelmans (Pierre)*, - BN, XXV, kol. 352-359, met verdere literatuuropgave.

³⁶ Door De Vocht verkeerdelijk in 1540 gesitueerd. Cfr. RAR, *Ronse, St.-Hermeskerk*, 2, *Cartularia Van Delen*, I: *Statuta ecclesiae collegialis S. Hermetis Rothnaci*, f° 23 v°: „Anno 1538 stijlo gallicano Martij die iija (= 1539 n.s.) amplissimus dominus Petrus Titelmannus... Capellanie Annuntiationis in magno Begginagio Lovaniensi diocesis Leon-diensis rector, factus est decanus”.

³⁷ Cfr. een aantekening in de kapittelakten van Sint-Hermes op 2 augustus 1539 (RAR, *l.c.*, 3, II, f° 291: „Venerabiles domini de capitulo ad delationem et requisitionem venerabilis viri domini et magistri Petri Titelmanni ecclesie decani, et attendentes eidem domini magnum exoriri scandalum per cohabitationem mulierum suspectarum, cupientesque tam gravibus obviare scandalis, ordinarunt quod capellani citati infra hunc et quindecim dies suas ancillas suspectas ex suis domibus ejiciant ab eis separando, poena delinquentibus aut non parentibus infligenda, transactis illis quindecim diebus declarabitur”. Een nieuwe aanmaning volgde op 28 juli 1542 (*ibid.*, f° 293).

³⁸ Over Frans Titelmans, cfr. E. AMMAN, art. *Titelmans François*, - *Dictionnaire de théologie catholique*, XV (1946), kol. 1144-1146.

Zijn kordate, van praktische zin getuigende houding in de strijd voor het herstel van de zuiverheid in de Kerk, bezorgde Pieter Titelmans, zoals reeds aangestipt, op 2 juni 1545 de benoeming tot afgevaardigde-inquisiteur voor Vlaanderen, Rijsel, Douai, Orchies, Doornik en het Doornikse. Gedurende de twintig jaar dat hij die functie heeft uitgeoefend bouwde hij de inquisitie in zijn rechtsgebied op tot een oppermachtige, op de duur bijna totaal autonoom werkende instelling.

Enkele maanden nadat hij zijn commissiebrief van de vorst had ontvangen (28 februari 1546) zien we Titelmans reeds aan het werk als inquisiteur in Rijsel en Oudenaarde (mei, juli-augustus 1546)³⁹. Over meer concrete gegevens beschikken we evenwel pas vanaf 30 mei 1547, datum waarop de – bijna volledig bewaarde – reeks van zijn rekeningen en die van zijn helpers een aanvang nemen⁴⁰. Tussen 1546 en 1550 werkte Titelmans slechts enkele maanden per jaar voor de inquisitie, maar vanaf 1550 – na de vernieuwing van zijn instructie – tot 13 juli 1566 was hij minstens 300 van de 365 dagen ongedurig in de weer tot de opsporing, het onderricht en eventueel de bestraffing der ketteren.

Alle historici, ook de meest gematigden⁴¹, zijn het erover eens dat Titelmans in de uitoefening van zijn functie onbesuisd en meedogenloos is te

³⁹ ARA, Rk., 21.917, f° 37.

⁴⁰ De kosten van de inquisitie werden verrekend door de ontvanger van de Raad van Vlaanderen. Daartoe legden de inquisiteurs en zijn helpers elk jaar hun kostennota's voor. Daar het daghonorarium verschilde naarmate ze al of niet in hun verblijfplaats werkzaam waren, maakten de inquisitieambtenaren telkens twee verschillende rekeningen op; Titelmans legde bovendien nog een rekening voor van de algemene uitgaven, zoals voor aankoop van boeken, voor betaling van verklikkers of bespieders, voor arrestatie- en gevangenskosten, voor adviezen en medewerking van juristen en geestelijken, voor logements- en vervoersonkosten, voor kaarsen gebruikt tijdens de openlijke herroepingen, voor steekpenningen om bepaalde personen gunstig te stemmen, enz. Deze rekeningen werden als bewijsstukken meegestuurd met de algemene rekening van de „exploicten” van het Vlaamse justitiehof naar de Rekenkamer van Rijsel. Vandaar dat ze nu nog bewaard worden in de *Acquits de Lille*. De waarde van de inquisitierekeningen is voor de historicus enerzijds uitzonderlijk groot, maar anderzijds zeer ongelijk. Dat aan de authenticiteit van de meegedeelde gegevens niet de minste twijfel kan bestaan staat vanzelfsprekend boven elke discussie. Maar daar waar de posten in de beginperiode zeer omstandig melding maken van de aard, de reden en de plaats van de activiteiten, worden ze later, naarmate het werk toenam en de inquisiteur en zijn ambtenaren minder behoefte gingen voelen om uitvoerig verantwoording af te leggen van hun daden, erg summier en beperken ze zich soms tot het vermelden van de namen der personen tegen wie werd opgetreden.

⁴¹ H. DE VOCHT, *o.c.*, kol. 353: „il était d'avis qu'elles (= les hérésies) devraient être combattues moins par la science et la persuasion que par la force et la répression sévère. Il songeait non à guérir ceux qui avaient été contaminés, mais à préserver de toute corruption l'Eglise et les fidèles”. J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 75: „Titelmans was van oordeel dat men de ketterij minder door geleerdheid en overreding dan door geweld en machts-

werk gegaan. Dat hij zich bij zijn tijdgenoten in brede kring een onverzoenlijke haat heeft op de hals gehaald kan, zoals uit talrijke later te vermelden gegevens blijkt, niet worden betwijfeld. Er zijn nochtans ook lovende getuigenissen. In 1564 stelde bisschop Rithovius van Ieper in een brief aan de landvoogdes o.m. Titelmans voor als iemand die beslist in aanmerking kon komen voor één der nog vacante bisschopszetels. Als inquisiteur had hij zich immers met zeer grote vrucht van zijn taak gekwetend in het belang van de religie. Rithovius gaf toe dat Titelmans bij sommigen de naam had, hardvochtig en wreedaardig te zijn, in werkelijkheid echter was hij volgens de briefschrijver zeer vergezengszind tegenover de berouwhebbenden⁴².

„Meedogenloos” of „vergezengszind”? Een bondig onderzoek naar de activiteit van de inquisiteur kan zeker bijdragen tot een meer nauwkeurige evaluatie van zijn persoonlijkheid.

Op organisatorisch vlak bouwde Titelmans in de loop van de jaren het inquisitieapparaat in Vlaanderen stevig op⁴³. Blijkens de posten in de rekeningen van de Raad van Vlaanderen⁴⁴ en de bijgevoegde bewijsstukken⁴⁵ werd hij bijgestaan door volgende personen :

ontplooiing diende te bedwingen. Hij dacht er minder aan de besmetten te genezen, dan de Kerk en de gelovigen van het verderf te vrijwaren. In plaats van te trachten de stenge matregelen van de plakaten te verzachten, beijverde hij zich bij zijn oversten om ze nog strenger te maken”. L.-E. HALKIN, *o.c.*, p. 58 : „Pierre Titelmans... était le plus haï des inquisiteurs, parce qu'il était le plus dur de sa corporation. Sa triste renommée est due à son intransigence”.

⁴² M. DIERICKX, *Documents*, III, p. 56-57 (september 1564) : „Dominus Petrus Titelmannus, theologiae licentiatus, ex Hasselt, oppido ditionis Leodiensis, Inquisitor per Flandriam, in eo officio diu cum ingenti fructu versatus ac de religione optime meritus, qui etsi apud quosdam nomen habeat quod durus sit et crudelis, in veritate tamen satis clemens est erga penitentes”.

⁴³ De hoofdinquisiteurs Ruard Tapper en Michel Drieux hebben in 1553 plannen gehad om Vlaanderen verder onder te verdelen in districten en aan het hoofd hiervan bijkomende inquisiteurs aan te stellen : Lieven Meganck en Gabriël Vlierden, resp. scholaster en kanunnik van Sint-Baafs te Gent, voor de dekenijen Gent en Waas en voor de gebieden die onder de bisdommen Kamerijk en Utrecht ressorteerden; de wijbisschop en de officiaal van Terwaan te Ieper en de deken van Oudenaarde voor de officialiteit van Ieper. (Brief van Driutius en Tapper aan Viglius, president van de Geheime Raad, december 1553.) De bedoeling was klaarblijkelijk, de bisschoppelijke inquisitie in de pauselijke te integreren. Alhoewel aan Meganck daadwerkelijk een benoemingsbrief werd afgeleverd (23 januari 1555, ARA, *StA* 1172¹, stuk 17), wijst niets er op dat in de praktijk beide vormen van inquisitie in elkaar zijn opgegaan.

⁴⁴ ARA, *Rk*, 21.918, f° 44 v°; 21.919, f° 75-76; 21.921, f° 34 v°-36 v°; 21.922, f° 33 v°-35; 21.923, f° 26 v°-28; 21.924, f° 22-24; 21.925, f° 23-24 v°; 21.926, f° 24 v°-26; 21.927, f° 34 v°-36; 21.928, f° 32-33; 21.929, f° 46-49 v°; 21.930, f° 44 v°-45 v°; 21.931, f° 41-41 v°; 21.932, f° 49-49 v°.

⁴⁵ ARA, *AL*, 457-463.

assessoren :

Jean Pollet (28 februari 1546 - 25 mei 1556)⁴⁶

Jan van der Meulen (Molineus) (3 november 1556 - september 1557)

Pieter Eduwaert (2 november 1557 - september 1558)

Antheunis Vlaminck (mei 1559 - 30 maart 1566)

Nicolaas Ymmeloot (november 1558 - december 1565)

Olivier Fentin (september 1563)

Michiel Duyfkins (november 1564 - 29 maart 1566)

notarissen :

Nicolas de Hondt (Canis) (1549 - 17 september 1555)

Pieter van Hee (van den Heede, Hedanus) (17 september 1555 - 14 juli 1566)

promotoren :

Cornelis le Lorinier (mei 1549 - 18 januari 1554)

Gillis de Facq (18 januari 1554 - kort na 25 augustus 1554)

Nicolas de Hondt (Canis) (januari 1556 - april 1566).

De bijzonderste medewerkers hadden aanvankelijk, samen met Titelmans, hun vaste woonplaats te Ronse, van waaruit dan reizen werden ondernomen doorheen heel het rechtsgebied. Later werd uitgekeken naar gunstiger gelegen vestigingsplaatsen. Eduwaert woonde gedurende zijn ambtsperiode te Kortrijk; diezelfde stad kozen Titelmans en Van Hee in oktober 1559 tot vaste verblijfplaats, later eveneens Michiel Duyfkins. De Hondt bleef tot in januari 1566 te Ronse wonen en verhuisde op die datum naar Gent. Van Hee vestigde zich op 4 november 1561 te Ieper. Vlaminck, aanvankelijk woonachtig te Sint-Winoksbergen, trok in juli 1565 eveneens naar Ieper. Ymmeloot resideerde te Rijsel. De bedoeling van deze spreiding was klaarblijkelijk, de inquisitie regionaal zoveel mogelijk te decentraliseren om ze, door middel van een vertegenwoordiger in de kern van de meest door het protestantisme aangetaste gebieden, efficiënter te maken.

Buiten deze ambtenaren in vaste dienst kon de inquisiteur bovendien nog een beroep doen op gelegenheidsmedewerkers. Blijkens zijn rekeningen ging hij bij voorkeur adviezen inwinnen bij de dominicanen (van oudsher belast met de pauselijke inquisitie!), voornamelijk deze van Gent; op zijn voorstel was het dan ook dat de vorst op 4 augustus 1559 aan het Gentse klooster een extra-beloning toekende van 300 fl. (in drie jaarlijkse schijven van 100 fl.) voor de hulp aan de inquisitie⁴⁷. Ook seculiere geestelijken boden hun goede diensten aan, zoals de pastoor van Temse en de deken van

⁴⁶ Afkomstig uit Kortrijk (° omstreeks 1500), kanunnik van Sint-Pieters te Rijsel. Biografische gegevens in J. DE BÉTHUNE, art. *Pollet (Jean)*, - BN, XVII, kol. 915-918; O. LE MAIRE, *La Famille Pollet*, - *Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.s. XXII (1946-1948), p. 314-318.

⁴⁷ Copie in ARA, AL, 461; cfr. ARA, Rk, 21.927, f° 34 v° - 36.

het Land van Waas⁴⁸, de pastoor van Sinte-Walburga te Brugge Adriaan Smout⁴⁹, een kapelaan van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Kortrijk⁵⁰, enz. Tevens trachtte Titelmans in goede verstandhouding te leven met de bestaande bisschoppelijke officialiteiten in verband met het uitwisselen van informatie, het instrueren van processen. In de jaren zestig werkte hij nauw samen met de eerste bisschoppen van Ieper en Brugge. Vooral met deze laatste, zijn vroegere leermeester en tevens ex-grootinquisiteur Pieter de Corte, onderhield hij de beste relaties, voornamelijk met het oog op een gemeenschappelijke frontvorming van beide geestelijke rechtbanken tegen de Brugse magistraat.

Van de burgerlijke overheid eiste de inquisiteur onvoorwaardelijk gehoorzaamheid en een stipte uitvoering van de minste zijner opdrachten. Alleen tegenover de Raad van Vlaanderen toonde hij een zekere schroom. Zoals reeds aangestipt voelde deze Raad zich allerbehalve gelukkig met de knechtenrol die hem in de inquisiteursinstructie was toebedeeld. Slechts één keer werd een raadsheer aangeduid om onder het gezag van Titelmans mee te werken aan de inquisitie, namelijk in 1551, toen Jacob Martins meeding naar het Westkwartier als dienaar van de inquisiteur⁵¹. Later werden nog enkele keren raadsheren afgevaardigd om de inquisiteur van advies te dienen in moeilijke procesaangelegenheden, maar na 1555 werd ook hier een einde aan gemaakt. Titelmans van zijn kant heeft erover gewaakt dat over zijn rechtbank niet de minste voogdij werd uitgeoefend door de provinciale Raad. Uit de bronnen krijgt men dan ook de indruk dat beide gerechtelijke instanties zich zo weinig mogelijk met elkaars zaken hebben gemoeid. Wel was Titelmans aangewezen op de ontvanger van de Raad voor de uitbetaling van zijn kosten, en werkte hij samen met de deurwaarders voor de inning – ten voordele van de vorstelijke schatkist – van de door hem uitgesproken boeten. Bovendien was hij steeds bereid om als geestelijk adviseur de gevangenen van het Hof op hun rechtgelovigheid te onderzoeken; maar nooit sprak hij als rechter tegen deze gevangenen een vonnis uit.

Steeds duidelijker ging Titelmans zichzelf uitsluitend als pauselijk inquisiteur beschouwen en zag hij op de duur in de koninklijke instructie nog alleen een formele bevestiging van zijn pauselijke aanstelling. Hierop baseerde

⁴⁸ „Item voor 't gelach vanden pasteur van Temsicke ende vanden deken der christenhede vanden Lande van Waes, die ons tot Rupelmonde assisteerden in 't pronuncieren vande sententie vande dochters van Belzeele”. (ARA, AL, 460, kosten inquisitie, 1556.)

⁴⁹ *Ibid.*, 461, kosten inquisitie, 13 april 1561.

⁵⁰ „Item voor den goeden dienst van meester Machiel vanden Berghe, capellaen ende prochiepape van Onser Vrouwen tot Curtryck, de welck ons altyts ghenut in 't examineren... ende instrueren vanden ghevanghenen”. (*Ibid.*, 461, kosten inquisitie, januari 1564.)

⁵¹ *Ibid.*, 457 bis, rekening Pollet, 1551. Er is dus wel degelijk een verschil tussen deze opdracht en de latere zendingen van raadslieden naar het Westkwartier, waar deze toen, als koninklijke commissarissen, totaal onafhankelijk van het gezag van de inquisiteur werkten.

hij de volledige autonomie van zijn rechtbank, ook tegenover de provinciale Raad. Dit werd de raadslieden in 1550 duidelijk gemaakt naar aanleiding van het geval Jan de Zuttere uit Zottegem, een gevangene van de inquisitie. Titelmans en Pollet kwamen begin oktober in het hof de hulp opeisen van de beul van Gent om hun gevangene onder foltering te ondervragen. Het hof stelde op zijn beurt de vraag of ze hun informaties in deze zaak reeds hadden meegedeeld aan een raadslid; krachtens hun koninklijke instructie immers dienden de inquisiteurs, wanneer ze door hun onderzoek hadden bevonden dat iemand de plakaten op de (goddelijke) majesteitsschennis had overtreden, de informaties mee te delen aan iemand van de Raad, opdat aldus de betichte berecht zou kunnen worden „iuxta formam edictorum”, Hierop antwoordde Titelmans: „Ik oefen de inquisitie uit op grond van mijn apostolische commissie en bij het vaststellen van de straffen baseer ik mij op het kanoniek recht; aan de plakaten wens ik niet te raken en evenmin ben ik van plan mijn informaties aan een burgerlijk ambtenaar door te geven; wil die ambtenaar zelf informaties inwinnen of vervolgingen inspannen, dan heeft hij daar het volste recht toe”. In een brief aan de vorst wees de Raad op de ongerijmdheid van deze toestand: de inquisiteur doet een beroep op de instructiebrief van de koning om de assistentie van de burgerlijke functionarissen op te eisen en om betaling van zijn kosten te verkrijgen; voor de rest houdt hij zich enkel aan het kanoniek recht; daar de hoogste straf die de inquisitierechtbank kan uitspreken de levenslange opsluiting is, zullen de ketters, voornamelijk de anabaptisten, hiervan ruimschoots profiteren; indien de informaties door de burgerlijke overheid nog eens moeten worden overgedaan, zal dit een verdubbeling van de uitgaven ten nadele van de vorstelijke schatkist met zich meebrengen⁵². In feite zijn het de argumenten van Titelmans die opgeld hebben gedaan in Brussel. Door de richtlijnen van Karel V van 31 januari 1555⁵³ en de hernieuwing hiervan door zijn zoon Filips II op 1 december daaropvolgend⁵⁴ kon de inquisiteur naar eigen goeddunken een beroep doen op de hulp van raadslieden, deurwaarders en lagere justitieambtenaren in de uitoefening *ex officio* van zijn ambt, zonder dat er nog sprake was van zijn plicht om overtreding van plakaten vast te stellen, en in het positieve geval zijn gegevens over te maken aan het provinciaal gerechtshof; alleen werd nog eens onderstreept dat de door de inquisiteur opgelegde boeten door de deurwaarders geïnd dienden te worden ten voordele van de vorstelijke schatkist die dan op haar beurt bleef instaan voor de bezoldiging van de inquisiteurs. Daarop heeft de Raad van Vlaanderen

⁵² RAG, RVI, 709, f° 179, Raad van Vlaanderen aan de Geheime Raad, 4 oktober 1550.

⁵³ L. P. GACHARD, *o.c.*, p. CXXI.

⁵⁴ *Ibid.*, p. CXXV-CXXVI; P. BEUZART, *Pierre Titelmans et l'Inquisition en Flandre (1554-1567)*, p. 239-242 (tekst van de voorschriften).

uit eigen beweging elke directe medewerking door één van zijn leden aan de inquisitierechtbank gestaakt, zodat de scheiding tussen beide gerechtelijke instanties nu totaal was. Tekenend voor de houding die beide voortaan tegenover elkaar aannamen is een voorval in de vergadering van de Raad van 22 oktober 1560. Het hof had vernomen dat de echtgenote van ex-schepen Jan Hellin uit Kortrijk in verscheidene conventikels zou zijn geweest en dat de inquisiteur tegen haar bij verstek een straf had uitgesproken. Het was van oordeel dat er hier sprake kon zijn van overtreding van de plakaten op de ketterij en vroeg Titelmans daarom, zijn procesgegevens in deze zaak over te maken. De inquisiteur antwoordde echter dat hij niet de gewoonte had, zijn gegevens aan derden mee te delen. Daarop vroeg hij op zijn beurt de assistentie van een paar raadslieden voor de behandeling in zijn eigen rechtbank van enkele hangende ketterprocessen, o.m. tegen Joos van Reux uit Kortrijk; hij werd afgescheept met het antwoord dat de raadslieden hiervoor geen tijd hadden⁵⁵. Dat betekent niet dat de betrekkingen tussen de Raad en de inquisiteur op het persoonlijke vlak uitgesproken slecht zouden zijn geweest. Op één incident na⁵⁶ hebben zich geen noemenswaardige moeilijkheden voorgedaan. De Raad gaf toe dat de inquisitie een nuttig repressie-instrument was en stelde alles in het werk om haar doeltreffendheid te bevorderen. Eén keer ook heeft Titelmans bij de vorst het Vlaamse gerechtshof geprezen om zijn kranig optreden in de kettervervolging⁵⁷. Maar steeds zag hij erop toe dat de zelfstandige werking van zijn rechtbank gevrijwaard bleef. Ook op ogenblikken dat gemeenschappelijk werd opgetreden, zoals in de jaren zestig in het Westkwartier, bleven beide instanties duidelijk naast elkaar werken: Titelmans liet arrestaties verrichten en spande processen in op grond van overtreding van kerkelijke wetten, de raadsheren-commissarissen en de procureur-generaal op grond van de plakaten. Was een uitwisseling van informatie absoluut noodzakelijk, dan gebeurde die niet rechtstreeks, maar via de landvoogdes of de gouverneur van Vlaanderen⁵⁸. Er bestond een soort stilzwijgende overeenkomst dat een vonnis van de ene rechtbank

⁵⁵ RAG, RVI, 7615, f° 148 v° - 149.

⁵⁶ Cfr. p. 103-104.

⁵⁷ „Concilium Flandriae egregie quoque suo fungitur officio, unde et gratiam Deo debemus et agimus maximas.” (L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguérite d'Autriche*, II, p. 417-418: Titelmans aan Filips II, 5 september 1564.)

⁵⁸ Merkwaardig lijkt ons in dit opzicht een brief van Titelmans van 16 mei 1561 aan de Raad van Vlaanderen. Nadat hij hierin heeft meegedeeld, bijgevoegd een copie te sturen van getuigenissen die door zijn promotor te Belle waren opgetekend, schrijft hij in postscriptum dat hij om redenen die hij niet wil preciseren de informatie terug „uutghenomen” heeft! (E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 77-78.)

door de andere als definitief werd beschouwd; op één uitzondering na⁵⁹ werd nooit één en dezelfde persoon om hetzelfde delict achtereenvolgens door beide gerechtelijke instanties vervolgd. Oordeelde de inquisiteur dat één van zijn gevangenen als hardnekkige ketter lijfelijk moest gestraft worden, dan droeg hij hem ter berechting over aan de plaatselijke rechtbanken, nooit aan het provinciale gerechtshof.

Tegenover de plaatselijke gerechtelijke overheid gedroeg Titelmans zich oppermachtig. Hij wenste in niets gehinderd te worden door welk privilege ook. Ten behoeve van de Gentse magistraat, die omstreeks 1560 zijn recht betwijfelde om inwoners die de bescherming genoten van de privileges van het poorterschap uit hun huizen te halen zonder assistentie van twee schepen, stelde hij een verantwoording op; ze is een interessante uiteenzetting van de theoretische basis waarop hij de onaantastbaarheid en de suprematie van zijn gerechtsapparaat boven elk bestaand recht grondvestte. Dat hij daarbij meteen naar het wapen van grove beschuldigingen greep, is typisch voor de heftigheid waarmee hij van leer trok tegen eenieder die zijn onschendbaarheid durfde in twijfel trekken.

1. Daar de kerkelijke inquisitie een instelling is van groot gezag, noodzakelijk voor de christelijke samenleving en daarom begiftigd met uitzonderlijke voorrechten die haar boven elke burgerlijke wetgeving of privilege verheft, moet iedereen haar begunstigen en bijstand verlenen;
2. De inquisitie is een kerkelijke en geestelijke rechtspraak, door de vorst van de Apostolische Stoel – het opperste gerechtshof van de Kerk – verkregen; ze is dus niet onderworpen aan de burgerlijke of politieke wetgeving;

⁵⁹ Dit geval deed zich voor in 1555. Jacob Prevost had in zijn huis en zijn schuur te Steenwerck massale protestantse bijeenkomsten gehouden. Tevergeefs hadden de procureur-generaal en zijn assistenten getracht hem te arresteren. Prevost ging zich daarop bij de inquisiteur melden, heel goed wetende dat diens vonnis niet alleen veel milder zou zijn dan een eventuele bestraffing door de Raad van Vlaanderen, maar bovendien een definitief karakter zou hebben. Hij werd door de inquisitierechtbank veroordeeld tot afzwering, „uitzoending” en het betalen van een boete van 100 fl. De Raad van Vlaanderen bleef er echter bij dat de ketter tevens de vorstelijke plakaten had overtreden, een ééns en voorgoed bedreven misdad die niet door afzwering voor de inquisiteur kon ongedaan worden gemaakt; bijgevolg diende hij door de burgerlijke rechtbank te worden gestraft. Filips II trad deze zienswijze bij, maar gaf toestemming tot moderatie van de straf. Aldus werd Prevost nog een veroordeeld tot een boete van 500 fl., geseling op een schavot en openlijke afzwering. Hoe ver dergelijke juridische nuancerings konden leiden moge lijken uit het feit dat die tweede afzwering wéér gebeurde in handen van Titelmans, waarbij deze echter nu niet fungeerde als voorzitter van de inquisitierechtbank maar als geestelijk medewerker aan de uitvoering van een burgerlijk vonnis! (RAG, RVI, 714, f° 27 - 31; 7538, f° 114 v° - 116.)

3. Ketterij is volgens het burgerlijk en kerkelijk recht, volgens het natuurrecht en het gewoonterecht, een zo verderfelijke misdaad dat hij die deze misdaad bedrijft alle persoonlijke rechten en privileges, van welke aard ze ook zijn, verbeurd heeft;
4. Door zijn commissiebrief van de vorst kan de inquisiteur zonder enige beperking de diensten opeisen van om 't even welke ambtenaar, die als onderdaan van de soeverein opdracht heeft hieraan stipt te gehoorzamen; de inquisiteur hoeft zich dus niet te storen aan het door de schepenen ingeroepen privilege;
5. Daar tot nu toe het genoemde privilege nooit werd ingeroepen, laat het zich aanzien dat de nu aangevoerde bezwaren hun oorsprong hebben bij meelopers met de ketteris; het privilege is slechts een dekmantel voor de sinistere plannen van kwaadwilligen;
6. De voornaamste besmetting en verderfelijke invloed komt van vreemdelingen die in Gent komen wonen om in vrijheid hun ketterij te belijden, aan wie zonder enige controle logies wordt verstrekt, en die op hun beurt het simpele volkje verleiden; daarom is het niet mogelijk onderscheid te maken tussen burgers en niet-burgers, is het niet mogelijk telkens vooraf de magistraat bijeen te laten roepen, te meer daar de gerechtelijke acties veelal 's nachts of in grote haast dienen te worden gevoerd, willen ze met succes worden bekroond⁶⁰.

Voor deze argumenten is Gent moeten wijken; nochtans werden in deze stad in de loop van de volgende jaren zoveel juridische spitsvondigheden uitgedacht om zich aan de plicht tot assistentie te onttrekken of om de uiteindelijke berechting van door de inquisitie overgeleverde ketteris op de lange baan te schuiven, dat Titelmans en de landvoogdes op de duur van sabotage spraken⁶¹.

Aalst had reeds in 1553 luid geprotesteerd tegen het eigenmachtig optreden van Titelmans tegen één van zijn burgers⁶². In 1562 probeerde ook

⁶⁰ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 195-198.

⁶¹ ARA, *StA*, 280, f° 82-84 (klacht van Titelmans, 5 juni 1560); V. GAILLARD, *o.c.*, p. 206-207 (juni 1561); A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 58 (januari 1562, maart 1564); RAG, *RVI*, 7616, f° 120-120 v° (5 mei 1565). ADN, B. 19.445, stuk 4 (23 juni 1562).

⁶² De inquisiteur had Oste Huughe in Ronse laten arresteren door de plaatselijke baljuw. Aalst eiste de eerste gerechtelijke kennis op over zijn burger en wou niets horen van de speciale volmachten van Titelmans. Er volgde een – nogal vage – tussenkoms van de Raad van Vlaanderen, die overigens maar weinig effect had. (RAG, *RVI*, 712, f° 165, 167, Raad van Vlaanderen aan Aalst (19 oktober 1553), antwoord van Aalst (23 oktober), reactie van de Raad (24 oktober).) Uiteindelijk ging Pollet het Aalstse college aanmanen „qu'ilz se déportent, recognoissant leurs privilèges de bourgeoisie n'avoir lieu contre la jurisdiction spirituelle dudit seigneur inquisiteur en matière d'hérésie ou juste suspicion d'icelle : comme aussy déclarent les ordonnances de sa Majesté sur l'affaire des sectes”. (ARA, *AL*, 459, rekening De Hondt, 30 oktober 1553).

de onverzettelijke baljuw van Oosthove te Wervik zich tegen de inmenging van de inquisitieoverheid te verzetten, maar uiteindelijk diende hij te zwichten voor de oppermachtige Titelmans⁶³. Tot op dit ogenblik was Brugge de enige stad die erin geslaagd was, de inquisitie buiten de muren te houden. Tegenover de pogingen van Titelmans om, met de steun van de bisschop, ook in dit laatste bolwerk van verzet zijn autoriteit te laten gelden, trachtte Brugge sinds 1564 – met succes – de drie andere Leden van Vlaanderen warm te maken voor een gemeenschappelijke actie. Mede ten gevolge hiervan was het verzet tegen Titelmans nu algemeen. De strijd bleef onbeslist, tot in augustus 1566 de inquisitie door de landvoogdes werd afgeschaft⁶⁴.

Uit dit alles moge reeds blijken dat Titelmans, in volle bewustzijn van zijn goed recht en overtuigd dat hij voor een heilige zaak streed, niet licht geneigd was om compromissen te sluiten. Hij treedt naar voren als een wilskrachtige, rechtlijnig denkende, maar tegelijkertijd zeer autoritaire persoonlijkheid. Dat dit zelfbewustzijn bij hem soms doorsloeg naar zelfverheerlijking komt niet alleen tot uiting in de rapporten aan de landvoogdes of de vorst, waarin hij zichzelf graag afschildert als dé behoeder van de christelijke religie in Vlaanderen, ook in tal van kleine, op zichzelf wellicht onbelangrijke voorvallen: zo bijvoorbeeld zijn verzoek aan het kapittel van Ronse op 21 juni 1563 om, ter gelegenheid van zijn afscheid als deken, een herinneringsplaat aan zichzelf aan te brengen in de muur van de Sint-Hermeskerk⁶⁵.

Rechtlijnig ook is Titelmans tewerk gegaan in de kettervervolging. Zijn rekeningen bieden een indrukwekkend getuigenis van zijn nooit aflatende inzet. Onvermoeibaar reisde hij te paard met zijn dienaars doorheen het gebied tussen Doornik en Axel, Duinkerke en Sint-Niklaas, om informaties in te winnen, getuigen te horen, arrestaties te verrichten, gevangenen te ondervragen, processen te instrueren, vonnissen te vellen, magistratspersonen terecht te wijzen. Hij trotseerde vriesweer en zomerwarmte, liet zich bij overstromingen naar het huis van een verdachte overroeien, eiste paarden en karren op die gebruikt werden om de oogst binnen te halen. In de jaren zestig waagde hij zich zonder speciale bescherming in de meest door ketterij besmette plaatsen van het Westkwartier, „niet sonder pericle van zynen persoone”, zoals hij herhaaldelijk in zijn rekeningen aanstipte. Ook buiten zijn rechtsgebied ging hij getuigenissen optekenen nopens gevluichte protestanten, zoals te Brussel, Middelburg in Zeeland, en voornamelijk Antwerpen. In de laatstgenoemde stad spande hij zelfs processen in tegen verdachten, zeer

⁶³ Cfr. p. 185.

⁶⁴ Cfr. p. 30.

⁶⁵ „XXIa Junii (1563) venerabilis vir, magister Petrus Titelmannus petit a dominis in capitulo congregatis, ut in sacello dive Anne possit in muro aliquam memoriam cum imagine per eum ordinanda ponere, et domini admiserunt”. (RAR, Ronse, *Sint-Hermeskerk*, 2, II, f° 306; de herinneringsplaat is tot op vandaag bewaard gebleven.)

tot ongenoegen van de magistraat die er zich bij de Raad van Brabant over beklagde dat aldus op sluijke wijze de inquisitie in zijn rechtsgebied toch werd ingevoerd⁶⁶. De inquisiteur maakte gebruik van betaalde, soms gemaskeerde⁶⁷ bespieders, die soms dagen- en nachtenlang in een verdachte buurt op de loer lagen⁶⁸. Met extra-vergoedingen trachtte hij de stedelijke politieambtenaren gunstig te stemmen voor zijn zaak⁶⁹. Zonder schroom registreerden hij en zijn medewerkers anonieme klachten⁷⁰, roddelpraatjes, familie- en burenruzies, kortom de „poverty culture” van de kleine Vlaamse man; maar evenmin schrok hij ervoor terug binnen te dringen in de hoogste kringen, tot zelfs in middens van het hof te Brussel. Hij was er zich goed van bewust dat de nieuwgezinden op de duur een snelwerkend waarschuwingssysteem hadden kunnen opbouwen. Vandaar dat hij bij voorkeur speculeerde op het element verrassing: meestal verrichtte hij zijn arrestaties in het holst van de nacht, soms tijdens een onweer; te Ieper liet hij met een groot aantal helpers alle boekhandels terzelfdertijd onderzoeken⁷¹; om een Oudenaardse onderwijzer te verschalken verliet hij opzichtig de stad maar liet daarop zijn medewerkers een inval doen in het huis van de verdachte⁷². Zijn procesbundels en informaties, ook die van de afgehandelde zaken, liet hij door zijn helpers met de grootste zorg omringen. Hieruit liet hij lijsten samenstellen met de namen van de verdachte en beschuldigde personen, lijsten die hij op een later tijdstip en soms – gezien de migratiegewoonten van de nieuw-

⁶⁶ Cfr. J. J. MULDER, *De uitvoering van de geloofsplakkaten en het stedelijk verzet tegen de inquisitie te Antwerpen (1550-1566)* (*Werken van den praktischen leergang van vaderlandsche geschiedenis*, VI, Gent 1897), p. 35.)

⁶⁷ „Item pour ung mascre afin que ung personaige ne fuist cogneu”. (ARA, AL, 462, kosten inquisitie, maart 1564.)

⁶⁸ „Item die de husen (van anabaptisten te Gent) ons toochde ende mede ghinck”; „item den ghuenen die de saken ghesolliciteert hadden (nopens Loys Allaert en echtgenote) ende bespiedt ende veel tyts daer an ghehanghen”; „item van veele secreten te ondersoucken met grote pericle ende indignatie eenen persoon ghegheven”; (ARA, AL, 461, kosten inquisitie, 1560.)

⁶⁹ „Item voordien continuelen dienst ende ghoetwillicheynt in 't executeren van mijnder officie by nacht ende by daghe ghedaen by de dienaers der stede van Ghendt, soe wel commende ten effect als anders, ende midts datter veel scamel lieden syn, daer gheen tauxe van costen in valt, voor min danbaerheyt ende omme die affectie van hemlieden te winnen die ons gheheel noot sakelyck”. (*Ibid.*)

⁷⁰ „Item eenen brief van eenen onbekenden persoon”; „item eene bode commende van Ghendt tot Cortryck sonder zynen naeme te willen bekent zyn”; „item pour un secret service par lequel furent trois anabaptistes prinses”. (*Ibid.*, en 462, kosten 1564.)

⁷¹ „A XI sergiants à Ypres qui assistoient à moi en visitant en ung mesme temps toutes bybliothèques à Ypres”. (*Ibid.*)

⁷² Cfr. p. 375.

gezinden – op een andere plaats met vrucht kon raadplegen⁷³. Een groot gedeelte van het archief voerde hij trouwens steeds met zich mee⁷⁴.

Tot in juni 1566 heeft Titelmans' rechtbank in Vlaanderen (dus zonder Doornik, het Doornikse, Rijsel, Douai en Orchies) zowat 1600 gevallen van echte of vermeende ketterij behandeld. Als we er rekening mee houden dat de rechtbank pas in 1550 definitief met zijn werkzaamheden is gestart, betekent dit een gemiddelde van ongeveer 100 procesbundels per jaar of 1 per drie werkdagen, waarbij wel dient te worden aangestipt dat de gemiddelden tijdens het eerste decennium lager lagen, vanaf omstreeks 1560 veel hoger.

De in hechtenis genomen personen werden soms langdurig ondervraagd. De bedoeling was, ze tot een belijdenis van hun geloof te brengen. Aarzelde de ondervraagde, dan hield de inquisiteur hem listig de woorden voor van het evangelie: „Ieder die Mij bij de mensen belijdt, hem zal ook Ik als de mijne erkennen bij mijn Vader die in de hemel is. Maar ieder die Mij zal verloochenen tegenover de mensen, zal ik ook verloochenen tegenover mijn Vader die in de hemel is” (Mat. 10, 32-33) of „Weest altijd bereid tot verantwoording aan alwie u rekenschap vraagt van de hoop die in u leeft” (I Petrus 3, 15)⁷⁵. In de meeste gevallen waren de eerste en voornaamste punten die door Titelmans werden aangesneden het doopsel (om eventueel doopsgezindheid te onderkennen) en de eucharistie; vervolgens werd gehandeld over de andere sacramenten, over het kerkelijk gezag, de heiligenverering, de vasten, het vagevuur, enz. Soms duurde de ondervraging verscheidene dagen. Werd de afgedwongen geloofsbelijdenis door de kerkelijke onderzoeksrechters als kettters bestempeld, dan werden geestelijken op de betichte afgestuurd om te pogen hem tot inkeer te brengen (soms nam Titelmans zelf deze taak op zich, maar hij legde hierbij zo weinig geduld aan de dag dat zijn onderricht dikwijls eindigde met een scheldpartij). Indien de gevangene oprecht berouw vertoonde en zich bereid verklaarde zijn dwalingen te herroepen, werd hij uitsluitend gevonnist door de inquisitierechtbank; in aanwezigheid van de inquisiteur of diens afgevaardigde zwoer hij in zijn parochiekerk zijn vroegere overtuiging af; hij werd tot een boete veroordeeld in verhouding tot zijn welstand, in uitzonderlijke gevallen tot levenslange opsluiting⁷⁶. Bleef hij evenwel hardnekkig, dan werd hij door de inquisitierechtbank uit de schoot van de Kerk gestoten en overgeleverd

⁷³ *Ibid.*, 460, rekening De Hondt, 1556.

⁷⁴ De grote zorg die blijkens de rekeningen aan de processtukken werd besteed, doet ons zoveel te meer betreuren dat tot nu nog omzeggens niets teruggevonden werd van het privaat archief van Titelmans; het is natuurlijk zeer de vraag of later niet een groot deel van dit archief opzettelijk vernield is geworden.

⁷⁵ Andere aangehaalde Schriftteksten: Marcus 8, 38; Lucas 9, 26; Lucas 12, 8-9.

⁷⁶ ARA, AL, 461, kosten 1563: „om dry boecxkins ten solaes ende instructie van Willem Leeman tot Ghendt ad perpetuas carceres ghecondemneert, om zyn grote heresie”.

aan de wereldlijke arm, echter met het (louter formalistische?) verzoek, „duer de bermerticheyt Godts dat zou (= de weerlicke handt) haer vonnesse over ulieden zonder pericle des doots moderere”. Nog bleef Titelmans bereid om zijn vonnis te herzien indien de wereldlijke overheid er vooralsnog in slaagde de gevangene tot andere gevoelens te brengen en ze van de koning of diens raden toestemming kreeg om hem *citra mortem* te straffen. Enkele keren zelfs kwam hij persoonlijk tussenbeide bij de vorst om genade af te smeken voor een ten dode opgeschreven ketter⁷⁷. In de meeste gevallen echter werd de overgeleverde door de wereldlijke overheid ter dood veroordeeld. Onderstrepem we in dit alles nogmaals dat de inquisitierechtbank nooit doodvonnissen heeft uitgesproken of mensen heeft laten terechtstellen; dat berouwhebbende gevangenen van de inquisitie nooit werden overgeleverd aan de wereldlijke arm, zodat ze, – in tegenstelling tot hun geloofsgenoten die door de burgerlijke overheid werden gearresteerd en berecht – na hun herroeping niet het minste gevaar meer liepen ter dood te worden gebracht. Aldus kan men beweren dat het voor een nieuwgezinde die minder vast in de schoenen stond gunstiger was, door de inquisiteursrechtbank te worden berecht, dan door de wereldlijke rechtbank, die de plakaten moest toepassen. Het beeld van Titelmans als een bloeddorstig boeman, die zonder vorm van proces zijn slachtoffers liet vermoorden – een beeld dat door Motley nog eens extra in de verf werd gezet⁷⁸ en na hem tot op vandaag wordt overgenomen in een bepaalde vulgariserende geschiedschrijving – is dus fel vertekend.

De indrukwekkende prestaties van de inquisitierechtbank doen vergeten dat dit alles het werk was van één inquisiteur en twee à vier medewerkers in vaste dienst. Titelmans zelf achtte zijn middelen veel te beperkt om efficiënt werk te kunnen verrichten. Daarom had hij Viglius al in 1554 en opnieuw in 1556 om ontslag gevraagd⁷⁹. Sinds 1560 smeekte hij herhaaldelijk om meer assistentie, en verzocht telkens dat hij, indien op zijn verlangen niet kon worden ingegaan, van zijn inquisiteursopdracht zou ontslagen worden: een

⁷⁷ Cfr. *ibid.*, 460, rekening Molineus, april 1557, verzoek om genade voor berouwhebbende anabaptisten uit Gent; ARA, *StA*, 280, f° 82, genadeverzoek voor een jong meisje, beschuldigd van anabaptisme, 5 juni 1560.

⁷⁸ Cfr. J. L. MOTLEY, *De opkomst van de Nederlandsche Republiek*, I, 1, p. 192. „... een zonderlingen doch verschrikkelijken kwelduivel, die... de sidderende landlieden met een grooten kneppel op het hoofd sloeg, ... nooit verzadigd van gevangen te nemen, te pijnigen, te verworgen en te verbranden, zonder eenige schaduw van bevelschrift, getuigenverhoor of proces... De geschiedenis der martelaren van de provinciën wemelt van zijne moorden. Hij verbrandde de mensen om een enkel woord, om een vluchtige gedachte...”

⁷⁹ H. DE VOCHT, *o.c.*, kol. 354.

eerste keer op 5 juni 1560 bij de landvoogdes⁸⁰, een tweede keer op 16 mei 1561 bij de Raad van Vlaanderen⁸¹, opnieuw bij de landvoogdes en de Raad van Vlaanderen op 14 november 1561⁸² en op 21 november 1562⁸³.

Na de ernstige incidenten te Belle op 22 april 1561 ter gelegenheid van de overbrenging van een gevangen ketter, tijdens dewelke tegen hem openlijk doodsbedreigingen werden geuit, werd Titelmans er zich van bewust dat de groeiende haat voor hem en zijn medewerkers wel eens erg nare gevolgen kon krijgen. „Voor het ogenblik, zo schreef hij op 27 oktober 1561 naar de landvoogdes, bevind ik me met de mijnen dikwijls in groot gevaar; het volk is licht geneigd tot verzet tegen het gerecht, met het gevolg dat men nergens, ook niet in de „goede” steden, een arrestatie kan verrichten zonder dadelijk door twee- tot driehonderd personen omringd te zijn... Kon ik op vijf plaatsen tegelijk zijn, dan nog zou ik er een overvloed van werk vinden”⁸⁴. De gewelddadige bevrijding van een gevangene van de inquisitie uit het klooster van Mesen op 6 november 1561 goot nog olie op het vuur. De raadsheren die in het Westkwartier vertoefden rapporteerden aan de Raad van Vlaanderen dat de ketters het op Titelmans gemunt hadden : „Het is te vrezen dat ze hem zullen ontvoeren, iets waarvoor ze – gezien de gebeurtenissen te Mesen – zeker de middelen hebben”. Nergens konden Titelmans en zijn medewerkers zonder moeilijkheden nog onderdak krijgen : „de herbergiers zien hen ongaarne komen omdat hun aanwezigheid de gewone gasten één na één naar ander logies doet uitkijken”. In die omstandigheden stelde de inquisiteur voor dat zijn promotor tot buitengewoon deurwaarder van Vlaanderen zou worden aangesteld, met zes gewapende dienders onder zijn bevel, om aldus, zonder steeds afhankelijk te zijn van de zo onwillige plaatselijke overheid en zonder rekening te moeten houden met de grenzen van de respectievelijke jurisdicties, de vervolging van de ketters te kunnen inzetten. De Raad van Vlaanderen steunde deze eis bij Margaretha en insinueerde dat de bijzondere politieagenten eventueel ook ten dienste zouden

⁸⁰ ARA, AL, 280, f° 83 : „suppliant tres humblement que à Votre Altesse plaise prendre en gré le petijt service que en ceste qualité l'espace de XIII ou XIII ans aij faict, et scheu faire, selon la grace que Dieu m'a donné, et pense avoir faict loijalement, et veulx respondre devant Dieu et tout le monde, et me déporter doresnavant; car je treuve le paijs en telle disposition que sans aultre asistence ne scaveroije satisfaire au bon désir et voluté de sa Majesté.”

⁸¹ V. GAILLIARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 204 : „Mynheeren, 't is meer dant tyt dat men toesiet om groot grief te scuwen; indien ick gheen assistentie en cryghe ick ontlast mij voor God ende voor den coninck, want ick sien myn pericle sonder vrucht by faulte van assistentie”.

⁸² E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 87; IV, p. 55.

⁸³ V. GAILLIARD, *o.c.*, p. 326.

⁸⁴ V. GAILLIARD, *o.c.*, p. 224-225.

kunnen worden gesteld van de procureur-generaal⁸⁵. De landvoogdes wou hier echter niets van horen. Samen met de Geheime Raad was ze van mening dat weliswaar de diensten van Titelmans meer dan ooit onmisbaar waren zodat er niet kon worden gedacht aan de intrekking van zijn opdracht, maar dat anderzijds noch aan hem noch aan een ander kerkelijk gezagdrager kon worden toegestaan „d'aller ainsi avecq force de gens par le pays”; met de hulp van de speciaal aangestelde commissarissen en de procureur-generaal, de soeverein-baljuw met zijn assistenten, en vooral met de bijstand van de pas geïnstalleerde bisschop van Ieper, zou heel wat te bereiken zijn⁸⁶.

Titelmans overdreef niet toen hij schreef, zich van alle kanten belaagd, bespot en gehaat te voelen. Zijn vonnis tegen een aantal anabaptisten te Gent werd in het Gentse *Boec van den Crime* door de copiïst in de rand gecommentarieerd met een aantal hatelijke opmerkingen aan zijn adres⁸⁷; in Hondshoote zong men in 1562 schimpliederen op zijn persoon; men vond er ook pamfletten waarin hij zelf met terechtstelling op de brandstapel werd bedreigd⁸⁸; in Wervik troepte rond hem een scheldende menigte samen die aanstalten maakte om zijn gevangenen te bevrijden⁸⁹; In Axel vertelde men openlijk dat de pistolen al klaar lagen voor het geval hij zich in de stad zou vertonen⁹⁰; op het feest van de Tuindag te Ieper in 1562 moest promotor Nicolas de Hondt, die op de Markt hem verdacht voorkomende liedekens inspecteerde, ijlings de vlucht nemen in een herberg om aan de opgehitste omstanders te ontkomen⁹¹; in het Westkwartier en in de kringen van vluchtelingen in Engeland werd er druk geredetwist over de vraag of men Titelmans wel degelijk als overheidspersoon moest aanzien en hoever men mocht gaan in het openlijk verzet tegen zijn optreden⁹²; in Brugge had men slechts minachting voor zijn persoon en voor zijn rechtbank⁹³.

Spijt alle mooie beloften, spijt de daadwerkelijke bijstand van de dienaars van de soeverein-baljuw – voornamelijk van de uit het protestantse

⁸⁵ *Ibid.*, p. 227-229, 232-234; E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 56; ARA, *StA*, 280, f° 286-287.

⁸⁶ *Ibid.*, f° 290-290 v°, 292-292 v°; *StA*, 1177³, stuk 57; V. GAILLARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 486-487.

⁸⁷ Naast „Pieter Titelmans, licentiaet inder godtheit” staat : „alias tiranie”; naast „vele quade, valssche, scandaleuse, hereticque ende ketterssche, schismaticque ...opinionen” staat : „dese namen commen 't valsche gheloove vanden inquisiteur zelve toe”. (SAG, BC 1555-1561, f° 193, 193 v°, vonnis 17 februari 1560.)

⁸⁸ Cfr. p. 422-423.

⁸⁹ RAG, *RVI*, 7544, f° 144 v° - 151 v°.

⁹⁰ J. DECAVELE, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 9.

⁹¹ I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, p. 165-167.

⁹² Cfr. p. 417 en A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocollen*, p. 322.

⁹³ Cfr. p. 173 e.v.

kamp overgelopen Joris van der Hallen – voelde de inquisiteur zich totaal in de steek gelaten. Sinds 1562 raakte de uitbetaling van de inquisitiekosten door de ontvanger van de Raad van Vlaanderen steeds verder achterop⁹⁴. In juni 1564 zette de inquisiteur in een brief aan Margaretha de talrijke moeilijkheden uiteen waarmee hij te kampen had⁹⁵. Margaretha loofde de

⁹⁴ Op 21 november 1562 beklagde hij er zich over bij de Raad van Vlaanderen, sinds elf maanden slechts 60 gulden te hebben ontvangen, terwijl alleen zijn buitengewone kosten al meer dan 100 gulden bedroegen (V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 325-326.)

⁹⁵ Die brief, tevens interessant omdat hij enerzijds een inzicht biedt in Titelmans' opvattingen over werkwijze en doel van de inquisitie, anderzijds een beeld ophangt van de toestand der nieuwe religie in die dagen, laten we hier in extenso volgen :

„Ghenadighe Vrouwe,

„Desen es om Uwer Hocheyt te adverteren hoe dat ick dit voorleeden jaer ter cause van mijnder last ende office van inquisitie continuelick ghevaceert hebbe, reysende van d'een plaetse in d'andere daer 't noot sceen te wesen, ende alle debvoir ghedaen, alsoe ick noch goeden wille heb te doen byder gratie Gods, om den staet vanden lande angaende ons christen religie, te weten omme die secrete infectie te ontdecken ende naer mijn vermoghen te beteren, oeck niet sonder grote pericle; byden welcken ick bevinde grote infectie in 't secreet, de welcke by faulte van justicie van daghe te daghe pulluleert ende vermeerdert, alsoe dat te duchten es datse metter tijt haer zoude moghen vertoghen ten groten achterdeel vande onser christen religie ende ghemeente; ende te meer, midts dat die fugitiven ende ballinghen des landts sonder vreesse van justitie dicwels over comen, ende ander simpel menschen ende veel joncks volcx verleden, veel zielen die metten precieusen bloede Christi verlost zyn verdommende. Ende hoewel ick gheenen arbeyt ghespaert en hebbe soe verre in mij ende mijn ghetrauwe officiers, notaris ende promoteur es om 't zelve te beletten, ende te dien fyne veel sectarissen ghepuniert, veel in gratie ontfanghen ende veel bij proceduren fugitijf ghemact hebbe, bevinde nochtans grotelijcs van node te zijn desen bequamen tijt daer toe te imployeren om die sectarissen – soe wel sacramentarissen als herdopers – te inquieteren, vervolghen ende met alder diligentie te overvallen, sonderlinghe ten platten lande ende upde dorpen, waer toe ick wel ghedelibereert ben, mij up God betrouwende die mij tot noch toe duer zijn ghenaede bewaert heeft. Maer en hebbe gheenen middel noch bequaem assistence, want die ordinaire justice ten platten lande upde dorpen daer toe insouffisant es ende oeck onbequame, soe wij by experience bevinden, om alleen te besognieren; de dienaers vanden soeverain (= soeverein-baljuw) eensdeels tot onse assistence ghestelt, claghen dat sij niet betaelt en worden, ende midsdien moeten bij mij betaelt worden oft upden lantsman leven, d'welck geenssins wesen en mach naer de dispositie vanden tijt, want zoude onse office meer ende meer odieus maken, soe wel den goed als die quaetwillighe; ende dies ghelijcken ghebuert van andere die ons te diversce stonden in groten ghetal assistentie ghedaen hebben : soe haest als eenich exploit ghedaen es, soe hebbe ick die knechten voor mijn logijs tot datsij betaelt zijn, ende en willen met gheen assignatie te vreden zijn naervolghende d'ordonance vande Maiesteyt, noch en willen die officiers niet uutlegghen oft betalen voorde exploitien, alsoe dat ick gheenen dienst en hebbe voordere dan ick betalen can. Ende boven desen es warachtich dat ick voortijts met mindere vreesse had moghen doen vanghen met 4, 5 oft ses personen, dan ick nu soude met 15 oft 20, want ick vinde het volck alsoe gheneghen tot rebellicheijt ende om beoerte te maken, dat van node es met grote ghetalle de apprehensien te doen, om die

briefschrijver om zijn ijver, maar ontweek diens verzoek om assistentie, met een vage verwijzing naar „la malignité de temps qui apporte ceste nonchalance et négligence”⁹⁶. Een bijna wanhopig en tegelijk alarmerend memorandum aan de vorst in september daaropvolgend⁹⁷ leverde evenmin enig tastbaar resultaat op⁹⁸.

Toen op 26 augustus 1566 de inquisitie werd opgeschort verkeerden Titelmans en zijn medewerkers in een allesbehalve benijdenswaardige situatie. Over het hoofd gezien door de hoogste instanties van 's lands bestuur, veracht door de Vier Leden van Vlaanderen en de stedelijke magistraten, gehaat

quaetwillighen ende hereticken (die gheheel tot seditie gheneghen zijn) te benemen den hope ende wil van domineren; waer uut U Hoocheyt wel verstaet dat in mijn macht niet es alle dit te furniren; ende veel te men midts dat die exploicten vanden Raedt van Vlaenderen daer ick ende mijnen assesseur, promoteur ende notaris up gheassigneert zijn daghelycx met nieuwen assisnatiën ghegraveert worden, dat ick van mijn cleen tractement van vacatiën niet en can betaelt gheworden, noch mijn medehulpers, alsoe dat ick mij met ander lieden ghelt moet behelpen om mijnen dienst te continueren, ende den wille ende last van zynder Maiesteit te volcomen.

Alle welcke saken ick Uwer Hoocheyt wel hebben willen adverteren tot mijnder ontlastinghe ende up dat Uwe Hoocheyt naer haer grote voorsienicheyt daer toe bequame middelen ordonere.

Angaende mijne personen, hope mij alsoe te employeren soe verre ick daer toe middel hebbe, dat ick hope voor God ende onser alder ghenadichsten ende catholicsten coninck gheexcuseert te zijn. Voorts soe bidick Uwer Hoocheyt oetmoedelyck supplierende dat U believe mijn verclaers voorseyt goetwillichlijck te ontfanghen ende interpreteren, niet of ick begherden met hellebaerdiere oft met fortse van gendarmen achter lande te gaen, ghelyck mijn brieven t'anderen tyden zijn verstaen gheweest jehens mijn meenighe, want ick dies niet en begheyre, maer wel mij vertrauwe metter gratie Gods in allen plaetsen te gaen: maer alleenlijck als van node zal zijn eenighe apprehensie te doen oft periclen te scuwen, dat mijnen promoteur middel hebbe om souffissante assistentie te vinden ende te boven die gheene die wij daer toe versoucken en bewillighen zullen, om die quaet willicheyt te bedwinghen ende onse commissie ten behoerlickem effect te bringhen.”

„Edele, hoghe ende moghende Vrouwe, ick bid God almachtich dat Hij Uwe Hoocheyt altijd beware ende beweghe inden wech der salicheyt, met vulcomen van alle 't gheen dat ghy salicklyck soudt van hem connen begheeren.

Tot Cortryck, den XXV Junij 1564. Bijden minsten dienaer van Uwer Hoocheyt,
Pieter Titelmans
Inquisiteur.”

(ARA, *StA*, 280, f° 330 - 30 v°.)

⁹⁶ *Ibid.*, f° 354 - 354 v°, 9 juli 1564.

⁹⁷ L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II, p. 417-417, onder meer met de uitroep: „Neglectus magnus est justitiae, fere ubique, maxime quantum ad religionem pertinet, quod non mediocrem heresi prebet incrementum”, en: „ceterum ego quotidie a piis viris vocor ut heresi occuram, quod et facio quantum possum et supra vires”.

⁹⁸ *Ibid.*, III., p. 536, antwoord van Filips II aan Titelmans, waarin voor hulp wordt verwezen naar de landvoogdes (27 september 1564).

door de protestanten, trok de inquisiteur zich in stilte terug in Kortrijk, waar hij sinds 1564 een prebende bezat in de Onze-Lieve-Vrouwekerk⁹⁹. Minachtend namen de calvinistische predikatiegangers te Gent op 6 oktober 1566 kennis van een gedrukt schotschrift: *De claghe van den Inquisiteur Meester Pieter Titelmanus, Deken van Ronche*, waarin deze zich zo gezegd bitter beklaagde over het feit dat hij voortaan niet meer willekeurig „tonnoosel bloet van mannen ende vrouwen” kon vergieten¹⁰⁰. Zijn trouwe promotor Nicolas de Hondt klopte tevergeefs aan bij de ontvanger van de exploit van de Raad van Vlaanderen om uitbetaling van achterstallige lonen te verkrijgen. Zonder middelen van bestaan, diende hij met zijn echtgenote en vijf kinderen zijn woning te Gent te verlaten en onder te duiken; ontgoocheld schreef hij aan de vorst: „(ik ben) ontwyfelic zoe zeer ghehaedt ende benydt, (dat ik mij) nergens toe begheven en mach omme mynen cost te winnen noch vryelyck achter straete te ghaene”¹⁰¹.

b. De vorstelijke wetgeving en haar toepassing door de justitiehoven

De staatswetgeving tegen het protestantisme was terzelfdertijd oud en nieuw: enerzijds sloot ze aan bij de vorstelijke edicten die sinds de veertiende

⁹⁹ Over zijn bezigheden na augustus 1566 is weinig bekend. Op 11 maart drukte Filips II hem zijn medeleven uit en schonk hem 1000 gulden uit erkentelijkheid voor het gepresteerde werk ten voordele van de religie. (L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 523.) Blijkens een brief van proost Morillon aan Granvelle van 9 mei 1567 bemoeide hij zich met het geval van Willem van Oranje, die hij als een gevaarlijke ketter bestempelde. (E. POULLET, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, II, p. 429.) Verder is van zijn hand een lijst bewaard van verboden en gevaarlijke boeken die op 16 maart 1568 te Kortrijk bij de gebroeders Antoine en Roger Gheraerts werden aangetroffen. (H. DE VOCHT, *o.c.*, kol. 356.) Ook concipieerde hij nog een aantal maatregelen met het oog op een meer efficiënte werking van de plaatselijke organen van repressie en van de geestelijke inquisitie (bekend als de *Articuli Titelmani*, in: ARA, *StA*, 1177, f° 242-243.) Bij de komst van Alva werd hij in zijn gezag hersteld; pas in 1571 evenwel werden concrete plannen uitgewerkt om zijn rechtbank weer zoals vroeger te doen functioneren. (ARA, *Raad van Beroerten*, 5, f° 121 v°; 8, f° 15-16; L. P. GACHARD, *o.c.*, II, p. 687-688; cfr. vooral SAG, *Keuresolutien 1571-1574*, f° 54-55: instructie van 3 augustus 1571 waardoor Alva aan de Raad van Vlaanderen en de plaatselijke magistraten van het graafschap formeel de opdracht geeft, aan Titelmans alle gevraagde hulp te verlenen en, in het geval laatstgenoemde een hardnekkige ketter overleverde, „men procederen zal ter executie... bynnen XXIIIJ huere nae dat de voorseide leveringhe ghedaen is”.) De ziekte en de dood van de inquisiteur op 5 september 1572 te Kortrijk verhinderden de verwezenlijking van die plannen.

¹⁰⁰ Een exemplaar – niet gedateerd, zonder naam van drukker of plaats van uitgave – bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Gent. In de zesde strofe beroemt Titelmans er zich zo gezegd over dat hij duizend kettters had laten ter dood brengen, tegen méér dan tweeduizend vervolgingen had ingespannen, en wel honderdduizend op de vlucht had gedreven.

¹⁰¹ Copie van de supplicatie (niet gedateerd 1566), in ARA, *AL*, 463.

eeuw regelmatig werden uitgevaardigd tegen godslasteraars en heiligschenners, anderzijds ontstond ze uit het verlangen van Karel V om het gevaar voor religieuze dissidentie bij zijn onderdanen ten gevolge van het optreden van Luther af te weren.

Op instigatie van de pauselijke gezant Jeronimus Aleander, die met de bulle *Exsurge Domine* (15 juni 1520) naar de Nederlanden was gezonden, ondertekende de keizer in september 1520 het eerste – niet bewaard gebleven – edict, waarschijnlijk gericht tegen het verspreiden van lutherse geschriften¹⁰². Nog vóór de afkondiging van het *Edict van Worms*, vaardigde hij op 20 maart 1521 een plakkaat uit waarbij het belijden en verspreiden van de leerstellingen van de Wittenberger verboden en de verbranding van diens geschriften bevolen werd¹⁰³. Daarmee verleende hij de plaatselijke burgerlijke rechtbanken bevoegdheid in zaken van ketterij. Op 3 mei nam de Raad van Vlaanderen officieel kennis van de tekst en liet hem daarop in heel het graafschap als wet afkondigen¹⁰⁴. Reeds op 25 juli had te Gent – in aanwezigheid van Aleander en Karel V, en na voorlezing én van de genoemde pauselijke bulle én van het keizerlijk edict – een eerste boekverbranding plaats¹⁰⁵.

Naarmate de invloed van de ketterij zich in de Nederlanden sterker liet gelden nam de waakzaamheid van de regering toe en werden de plakkatens hoe langer hoe strenger¹⁰⁶. Waren de straffen oorspronkelijk : boete, heerlijke betering¹⁰⁷, verbanning of verbeurd verklaring van een deel van het vermogen, dan schreef het plakkaat van 14 oktober 1529 voor het eerst de doodstraf en de inbeslagneming van alle bezittingen voor tegen degenen die na een eerste bestraffing in hun dwalingen hervallen waren. In de schoot van de Raad van Vlaanderen rees er enig verzet tegen de afkondiging ervan¹⁰⁸. De Staten van Vlaanderen van hun kant legden zich niet neer bij de bepalingen nopens de confiscatie, protesteerden tegen het feit dat de berechting aan de

¹⁰² M. E. KRONENBERG, *Verboden boeken*, p. 28.

¹⁰³ *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2e reeks, II, p. 70-71.

¹⁰⁴ P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, IV, p. 43-46.

¹⁰⁵ Cfr. p. 236.

¹⁰⁶ Een overzicht van de wetgeving inzake ketterij in : J. VERTENEUIL, *Contribution à l'étude de la législation de Charles-Quint contre les hérétiques* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Luik, 1958-1959).

¹⁰⁷ Met „heerlijke betering” werden een reeks verplichtingen bedoeld die door de gestrafte moesten worden nagekomen, meestal : geknield voor de rechters om vergiffenis smeken aan God en aan de justitie; tussen twee dienders, met een brandende toorts in de hand, naar een kerk gaan en daar eerherstel brengen aan het Sacrament; een aantal opeenvolgende zondagen de hoogmis bijwonen in het koor van de kerk en in de processie na het Sacrament opstappen, enz.

¹⁰⁸ G. GELDENAUER, *Collectanea*, p. 90.

plaatselijke gerechten werd onttrokken ten voordele van het gewestelijke gerechtshof, en spraken de vrees uit dat de voorziene beloningen voor aanklachten tot grove misbruiken zouden leiden. Ten gevolge daarvan werden in een speciale ordonnantie voor Vlaanderen van 31 december 1529 enkele wijzigingen ingelast : bij de inbeslagneming van goederen zou rekening worden gehouden met de bestaande privileges nopens vrijheid van confiscatie; de aanklagers van onschuldigen zouden worden gestraft¹⁰⁹; de plaatselijke rechtbanken behielden hun bevoegdheid in de kettervervolging¹¹⁰. De eerste terechtstellingen in Vlaanderen in toepassing van dit plakkaat grepen in 1530 plaats te Gent en te Nieuwkerke¹¹¹.

De strenge ordonnantie van 10 juni 1535 moet in direct verband worden gebracht met de revolutionaire woelingen van de dopers in 1534-1535. De anabaptisten en hun begunstigers dienden zonder ook maar enig respijt ter dood te worden gebracht : de hardnekkigen en de leiders met het vuur, de berouwhebbenden met het zwaard, de vrouwen door begraving; genadeverzoeken indienen of amnestie toekennen werd strikt verboden¹¹².

Even onverbiddeijk was het – nu tegen alle kettters gerichte – „eeuwig edict” van 29 april 1550, het zogenaamde „bloedplakkaat”, waardoor Karel V definitief met het protestantisme wou afrekenen. Niet alleen werden alle vroegere bepalingen herhaald nopens het houden en bijwonen van vergaderingen, het omgaan met kettters, het lezen, bezitten, drukken en verspreiden van verboden boeken enz., maar ook werden enkele nieuwe punten toegevoegd, o.m. de verplichting bij elke verhuizing en vestiging in een nieuwe woonplaats een bewijs van rechtgelovigheid voor te leggen van de vroegere pastoor. Voortaan zou alles gestraft worden met de dood en verbeurdverklaring van alle bezittingen¹¹³. Tegen dit plakkaat kwam veel verzet, met name van Brabant en in het bijzonder van Antwerpen. Daarom liet ook de Raad van Vlaanderen op 28 juli 1550 bij het Hof in Brussel er op aandringen dat de ordonantie „in Vlaendren gheen effect hebben zoude vóór dattet elders alomme ooc zoude vutgheleit ende ghepubliceert wesen”¹¹⁴. Toen de landvoogdes blijkbaar van geen uitstel wou weten deed het gerechtshof een beroep op de gouverneur van Vlaanderen om te informeren „si aucune modération, limitation ou restriction est ou sera apparente estre faicte”¹¹⁵.

¹⁰⁹ Voorbeelden van dergelijke vonnissen omwille van valse beschuldigingen in : SAB, VB 1537-1555, f° 79 v° - 80 (16 september 1541, Pauwels de Vriese) en : RAG, RVI, 7544, f° 157 v° - 161 v° (12 mei 1563, Charles de Lespine uit Waasten).

¹¹⁰ P. FRÉDÉRICQ, *Les placards du 14 octobre et du 31 décembre 1529*, p. 255-260.

¹¹¹ Cfr. p. 221, 243.

¹¹² *Plakkaat-boeken van Vlaanderen*, I, p. 118.

¹¹³ *Ibid.*, p. 186-200.

¹¹⁴ RAG, RVI, 7613, f° 79.

¹¹⁵ *Ibid.*, 709, f° 131 (18 augustus 1550).

Vooral de bepaling dat ook degene die aan zijn onorthodoxe overtuiging verzaakte ter dood moest worden gebracht vond bij de raadsheren geen begrip. Reeds in 1547 en opnieuw in 1549 hadden ze het recht verdedigd van de door plaatselijke rechtbanken veroordeelde protestanten om tegen het vonnis beroep aan te tekenen. „Immers, zo argumenteerden ze, volgens het geschreven recht mag het aantekenen van beroep niet worden geweigerd wanneer de beschuldigde niet hardnekkig blijft in zijn dwalingen; nu zijn de meesten niet obstinaat, en : *appellacio est deffensio que omnibus debet esse permisa*”¹¹⁶. Al die tussenkomsten hadden weinig of geen resultaat. In de ordonantie van 1550 nochtans was voorzien dat de plaatselijke rechters zich tot het gewestelijke hof konden wenden in het geval ze van mening waren dat de voorgeschreven straffen konden verzacht worden; de Raad kon dan eventueel een moderatie toestaan. Naar deze bepaling verwees de Raad van Vlaanderen toen hij in 1551 aan de landvoogdes vroeg of ook hij hetzelfde mocht doen ten voordele van de eigen gevangenen. Inderdaad, zo meenden de raadslieden, het feit dat de schuldigen in geval van herroeping met het zwaard worden terechtgesteld in plaats van met het vuur, kan op de betrokkenen maar weinig indruk maken, zodat mag verondersteld worden „*que les contraventeurs des placarts demeurent de plus obstinez en leurs erreurs quant par répentance ne peulvent saulver leur vie sinon d'échapper le feu*”¹¹⁷; bovendien heeft de openbare afzwering soms meer effect op het publiek dan de heldhaftige marteldood¹¹⁸. Deze argumenten vonden begrip bij de landvoogdes; van dit ogenblik af maakte de Raad van Vlaanderen herhaaldelijk gebruik van zijn recht om moderatie toe te kennen.

Door het plakkaat van 1550 werd tevens de officiële lijst van verboden boeken bekrachtigd, zoals die door de theologische faculteit van Leuvense universiteit was opgesteld. Tot dan toe had men in deze materie nog geen vaste regel gevolgd. Het Edict van Worms, ook afgekondigd in de Nederlanden, had de censuur van boeken die over geloofszaken of over de Schrift handelden toevertrouwd aan bisschoppelijke afgevaardigden en aan de theologen der universiteiten. In de plakkaat van 1531 kwam weliswaar een lijst van verboden boeken voor en werd er verordend dat de niet opgenomen verdachte werken aan de gewestelijke raden ter beoordeling dienden te worden voorgelegd; betrouwbare richtlijnen ontbraken evenwel. Bij keizerlijke ordonnantie van 30 juni 1546 werd aan een eerste index van verboden boeken, samengesteld door de Leuvense theologen, kracht van wet verleend¹¹⁹.

¹¹⁶ *Ibid.*, 709, f° 46-47 (instructie voor de president van de Raad die naar Brussel reist, 6 oktober 1547); 708, f° 153 (idem, 30 oktober 1549).

¹¹⁷ RAG, RVI, 710, f° 50 (Raad van Vlaanderen aan de landvoogdes, 12 mei 1551).

¹¹⁸ *Ibid.*, f° 41 v° - 42 (24 april 1551); f° 50 v° (12 mei 1551).

¹¹⁹ *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2^e reeks, V, p. 307-312.

Wel werd de Raad van Vlaanderen hierover ingelicht, maar in oktober 1549 was nog steeds geen enkel gedrukt exemplaar in Gent aangekomen. In een uitvoerig memorandum drong de Raad er toen op aan dat de nieuw samen te stellen index heel concreet alle verboden boeken titelgewijs zou opsommen, dus met weglating van vage vermeldingen in de aard van: „gelijkaardige ketterse werken”, of „alle boeken van deze of gene auteur en zijn navolgers”¹²⁰. De index van 1550 kwam aan dit verlangen tegemoet. Van zodra de catalogus van de persen van de Leuvense drukker Servaas van Sassen was gekomen bestelde de Raad van Vlaanderen 4000 exemplaren¹²¹.

Het plakkaat van 1550 is in feite de grondslag geweest van heel de verdere jurisprudentie inzake ketterij. Ook Filips II heeft streng de hand gehouden aan de strikte toepassing van de daarin vervatte bepalingen. Was hij het niet die schreef: „Eerder zal ik mijn staten en, indien ik ze had, honderd levens verliezen, dan ook maar het minste te dulden dat tegen de religie of de dienst van God ingaat, want ik ben niet van plan noch heb het inzicht heer te zijn van ketterse onderdanen”¹²²? Alvorens definitief uit de Nederlanden te vertrekken maakte hij aan de stadhouder van Vlaanderen en aan de provinciale raad een reeks instructies over (8 augustus 1559): „De voornaamste reden van het voortbestaan van de ketterij is de onachtzaamheid van de gerechtsambtenaren; de Raad zal zich daarover informeren en tevens zelf nagaan of er in de afzonderlijke rechtsgebieden nog verdachten zijn. Niet de minste dissimulatie zal geduld worden, zelfs niet van de kant van de raadsheren zelf. De leden van de plaatselijke wetten zullen uitsluitend onder de goede katholieken worden gekozen. Op vreemdelingen en handelaars, scholen en schoolmeesters moet streng toezicht worden gehouden. Een bijzondere waakzaamheid is geboden over de druksels en de opvoering van verdachte toneelstukken. De rechtbanken spitsen hun aandacht te uitsluitend toe op de anabaptisten; ook de lutheranen en de sacramentariërs moeten streng worden vervolgd. De zon- en feestdagen en de vasten moeten beter worden onderhouden. Alle bepalingen van de ordonnanties op de ketterij moeten naar de letter worden

¹²⁰ RAG, RVI, 708, f° 152 v° - 153 (Hérésie et Luterie”, 30 oktober 1549). In een genuanceerd antwoord wees de Geheime Raad er nog op, dat het niet de bedoeling was, in het geval van lectuur van ketterse werken de straffen der plakkaaten onvoorwaardelijk toe te passen. Wellicht had de betichte alleen uit nieuwsgierigheid, jeugdige lichtzinnigheid, of om te voldoen aan een vriendenwens, zich aan de verdachte boeken gewaagd. Daarom: „cum sit inequalitas delicti, non potest esse equalitas pene”, en: „debet ergo legislator penam conformam delicto constituere”. (ARA, StA, 1177, f° 397-399 v°, 13 november 1549).

¹²¹ ARA, AL, 457 bis, bewijsstuk rekening 1550. In 1558 werden nog eens 2000 exemplaren besteld. (ARA, Rk, 21.925, f° 38).

¹²² L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 446.

onderhouden en in al hun gestrengheid worden toegepast"¹²³. Naar aanleiding hiervan zond de Raad van Vlaanderen op 15 september 1559 aan alle subalterne wetten gelijkaardige maar verder gespecificeerde richtlijnen. Hij gaf hun de opdracht, overal het plakkaat van 1550 opnieuw te publiceren¹²⁴ en zich stipt aan de daarin vervatte bepalingen te houden „zonder ulieden eenichssins 't arresterene up dat de zelve placcaten naer d'opinie van sommige zouden moghen schynen te rigoreux oft te lettel ghemodereert zynde, ghemeerct dat ghylieden noch selfs wy nyet ghestelt en zyn om danof te jugierene, nemaer op preciselick de voorseyde peynen naer 't vuytwysen vanden voorseyden placcaten te declarerene ende doen executerene, ende dat ons ende ulieden behoort ghenouch te zyne om te doen cesserer alle scrupulen"¹²⁵. Bijzonder veel verwachtte de Raad van zijn dreiging, de procureur-generaal te belasten met een informatieopdracht in alle rechtsgebieden en, ingeval deze nog ketters aantrof tegen wie niet geprocedeerd was, de gezagdragers te bestraffen.

Bleven de door het plakkaat van 1550 voorgeschreven straffen ongewijzigd, dan werd in de praktijk dikwijls hiervan afgeweken. Zo had de Raad van Vlaanderen in 1551 voorgesteld, de hardnekkige anabaptisten in het geheim met het zwaard terecht te stellen omdat hun openlijke executie op de brandstapel veeleer stichtend dan afschrikwekkend werkte op de omstanders¹²⁶. De landvoogdes stemde hiermee in¹²⁷; van deze mogelijkheid

¹²³ Copie in : SAG, serie 93/18, *register S*, f° 84-92; gelijkaardige instructies aan de bisschop van Doornik in : *ibid.*, f° 100-107. Over de intentie van de vorst met zijn eis tot strenge toepassing van de plakaten deden de meest wilde geruchten de ronde. Zelfs in Frankrijk verwekten de plannen van Filips II dadelijk grote deining in calvinistische middens, zoals blijkt uit een brief van Théodore de Bèze aan Bullinger van 12 september 1559 : „Philippus... ita furit ut Henricum dicas dumtaxat Iusisse. Ajunt enim apud Flandros renovatum atque adeo re ipsa jam usurpatam legem illam Macedonicam, si modo lex est appellanda, qua cavebatur ut si quis laesae majestatis accusaretur, non ipse modo sed etiam ipsius cognati rei essent, et illo convicto simul damnarentur. Hoc tamen exceptum audimus, ut si forte cognati papistae fuerint prius strangulenter quam comburantur". (H. AUBERT e.a., *Correspondance de Théodore de Bèze*, III, p. 21.)

¹²⁴ In Gent bijvoorbeeld gebeurde de herpublicatie op 20 augustus 1559. Vanaf dit ogenblik werd de ordonnantie geregeld „verscht", met een onderbreking in 1566-1567, tot aan de Pacificatie van Gent (22 juni, 16 november en 24 december 1560, 23 juni 1561, 24 december 1563, 23 juni 1564, 23 juni 1565, 23 juni 1568, 5 januari en 24 december 1569, 23 juni, 25 augustus en 3 november 1570, 23 juni en 24 november 1571, 26 juni en 24 december 1572, 23 juni en 24 december 1573, 23 juni en 24 december 1574, 23 juni en 24 december 1575. (SAG, serie 95/19, *register T*, f° 306-342 v°).

¹²⁵ SAG, serie 93/18, *register S*, f° 79-83 v°.

¹²⁶ „... se l'on fera faire l'exécution par le feu, entant que avons veu par expérience que aulcuns spectateurs simples et aussy non bien fondez en la foy, voians la constance de telz dévoyées, ne sont par telle exécution si bien confirmez en notre foy, ce se (= si ce) en cas nous sera permis faire faire l'exécution par l'espée. (RAG, *RVI*, 710, f° 43, 29 april 1551.)

¹²⁷ „Enoultre, voyans que lesdicts hérétiques, et signamment les anabaptistes, prennent gloire, en ce qu'ilz meurent publicquement pour par leur obstination tant mieulx pouvoir

werd nochtans slechts enkele malen gebruik gemaakt. Meer belang werd gehecht aan de toelating, sinds 1555, om aan de vorst, de landvoogdes of de raden genadeverzoeken te richten voor ketters die de doodstraf hadden verdiend; bovendien konden de lagere rechters de voorgeschreven straffen verzachten indien de gewestelijke raad erin toestemde¹²⁸. Door haar richtlijnen van 27 januari 1562 schafte Margaretha in feite de doodstraf af voor berouwhebbende ketters van wie vaststond dat ze geen leiding hadden uitgeoefend: dezen werden voortaan als galeiboeven naar de koninklijke vloot gestuurd¹²⁹. Maar reeds het jaar daarop werd deze toegeving weer ingetrokken¹³⁰.

*
* *

Reeds van bij het begin werd de uitvoering van de plakkatens toevertrouwd aan de plaatselijke rechters, onder toezicht van de Raad van Vlaanderen. Slechts sporadisch spande de procureur-generaal zelf een proces in tegen een ketter voor de Raad, namelijk wanneer hij nalatigheid had vastgesteld of wanneer de verdachte zelf een overheidspersoon was. De Vlaamse steden verkregen dat de bepalingen in het plakkaat van 1529, volgens dewelke de kettervervolgving voortaan uitsluitend door de provinciale raad zou worden gevoerd, niet op hen toepasselijk waren.

In 1540 nochtans werd, ten gevolge van de Gentse rebellie, door de Carolijnse Concessie de bevoegdheid in zaken van majesteitsschennis en goddelijke majesteitsschennis ontnomen aan Gent, Kortrijk en Oudenaarde¹³¹. Nu alle verantwoordelijkheid voor de repressie neerkwam op de Raad van Vlaanderen, daalde het aantal ingespannen processen tegen personen uit deze steden praktisch tot nul; tussen 1540 en maart 1545 werd geen enkele dood-

attirer les simples gens à leurs dampnables sectes et erreurs, vous ordonnerez ausdictes offices de nous advertir si selon la qualité des personnes condempnées ilz trouvent plus expédient de les faire exécuter en secret". (ARA, *StA*, 7711/3, f° 58-61, niet gedateerd (1551).)

¹²⁸ J. SCHEERDER, *De Inquisitie in de Nederlanden*, p. 53.

¹²⁹ RAG, *RVI*, 720, f° 24-25 (27 januari 1562), f° 57 (17 februari 1562), f° 184 (25 april 1562); SAG, serie 93/18, *register S*, f° 281-284 v° (27 januari 1562), f° 285-286 v° (4 februari 1562), f° 286 v - 287 (13 februari 1562; ARA, *StA*, 1702/1 (16 februari 1562).

¹³⁰ ARA, *Rk*, 21.929, f° 44 v° - 45.

¹³¹ Art. 14 van de Carolijnse Concessie voor Gent, art. 13 van deze voor Kortrijk, art. 12 van deze voor Oudenaarde (resp. 30 april, 4 mei en 9 november 1540). (*Plakkaat-boeken van Vlaanderen*, III, p. 237, 307, 313; SAG, *register BB*, *Nieuwen groenen bouck*, f° 93 v°, 102-102 v°.)

straf meer uitgesproken. Gerechtelijke enquêtes op het platteland tussen Oudenaarde en Gent in 1544 en te Gent zelf in 1545, die een nooit vermoede uitbreiding van de ketterij aan het licht brachten, overtuigden de Raad van Vlaanderen ervan dat voortaan een andere koers diende te worden ingeslagen. Grootscheepse klopjachten werden georganiseerd, een lange reeks meer of minder zware straffen uitgesproken, zes doodvonnissen geveld te Gent tussen 17 maart en 6 mei 1545. Meteen echter zag de Raad in dat hij met zijn beperkte middelen niet langer opgewassen was tegen het zich opdringende protestantisme, temeer daar hij ondervond dat plaatselijke magistraten er weinig voor voelden mee te werken aan de opsporing van delinkwenten over wie ze toch geen rechtsbevoegdheid bezaten. Op voorspraak van de president van de Raad van Vlaanderen¹³² werd op 25 april 1545 uitdrukkelijk aan alle ondergeschikte wetten de vroegere jurisdictie inzake ketterij teruggeschonken¹³³.

De inmenging van de Raad van Vlaanderen in de repressie bleef ook na 1545 zeer groot. Hij kwam tussenbeide wanneer twee partijen elkaar de jurisdictie betwistten en nam in dit geval eventueel zelf de berechting in handen; hij verstreekte adviezen zowel aan de plaatselijke rechters bij het vellen van een vonnis als aan de landvoogdes en de Geheime Raad in geval van een genadeverzoek; via de procureur-generaal, de advocaat-fiscaal, eventueel ook een speciaal afgevaardigd raadsheer, zag hij toe op de stipte uitvoering van de plakkatens; in perifere gebieden zoals Eeklo, de Vier Ambachten en het Land van Saaftinge, en voornamelijk in het Westkwartier waar

¹³² J. WYNGAARD, *Rapport sur l'analyse de la correspondance politique du XVIe siècle conservée aux archives de Vienne*, - BCRH, CXXVIII, 3, p. LXXII.

¹³³ SAG, *Charters*, 1025; RAG, *Oudburg, Charters*, 7; ARA, *StA*, 1177, f° 538; 1191/13; RAR, *Stadsarchief Geraardsbergen*, 129; L. P. GACHARD, *Relation anonyme des troubles de Gand*, p. 713; *Plakkaat-boeken van Vlaanderen*, III, p. 313 en de correctie van deze clausule in: SAG, serie 93/2, *register B*, f° 402 v° - 403. Gent voelde zich niet erg gelukkig met deze opnieuw toegekende bevoegdheid en was van oordeel „que les dits de vostre Conseil (de Flandre) sont gens lettrez et scavans en droist divin et humain, qui plus est et dexterrement peulvent cognoistre et débate les dites matières et dépendances d'icelles que ne polroient ou scaldroient faire les supplians”. (L. E. HALKIN, *La Réforme en Belgique*, p. 56.) In naam van de vorst werden de schepenen aangemaand, zich naar de nieuwe bepalingen te schikken; in geval er moeilijkheden waren konden ze het advies inwinnen van de raadsheren. (2 september 1545, copie in: RAG, *RVI*, 7612, zonder foliëring, sub dd. 10 september 1545; zoals blijkt uit de protocollen van de Raad van 10, 21 en 24 september legden de schepenen zich slechts met de grootste tegenzin bij deze beslissing neer.) In 1551 nam de Raad van Vlaanderen opnieuw de berechting in handen van een groot aantal ketter te Gent. De reden hiervoor was nu echter dat deze gearresteerd waren te Merelbeke, buiten de jurisdictie van de stad: immers, Gent had volgens art. 6 van de Concessie Caroline niet het recht, de berechting in handen te nemen van poorters die op een vreemde jurisdictie waren gearresteerd. (Cfr. RAG, *RVI*, 7613, f° 132 v°.)

de plaatselijke overheid helemaal in haar taak te kort schoot¹³⁴ leidde hij zelf de repressie.

Na 1561 werd het aandeel van de Raad van Vlaanderen in de kettervervolgving weer allesoverheersend. Vanzelfsprekend hield dit verband met de enorme expansie van de nieuwe religie in bepaalde gebieden. Aanleiding was de beroerte te Belle op 22 april 1561. In overleg met Egmont, gouverneur van Vlaanderen, en gebruik makend van een recht dat reeds door de plakkaten van 1529 en 1531 was toegekend, wees de Raad op 12 mei 1561 twee van zijn leden aan om de procureur-generaal bij te staan in zijn algemene informatieopdracht naar de toestand van de religie in het Westkwartier¹³⁵. Na ontvangst van de eerste alarmerende rapporten kwam de Raad begin juli in speciale zitting bijeen om zich over de kettervervolgving te beraden. Er werd voorgesteld, alle nalatige justitie-ambtenaren naar Gent te dagen om ze volgens de plakkaten te straffen. Bovendien zouden vier raadsheren met onbepaalde volmachten worden bekleed in heel het graafschap om, samen met de procureur-generaal, processen te voeren daar waar ook maar de minste overtreding van de ordonnanties op de ketterij was vastgesteld¹³⁶. Dit betekent dus dat met de procureur-generaal als openbaar ministerie en de raadslieden als rechters, in de schoot van de Raad van Vlaanderen een nieuwe, rondreizende rechtbank zou worden gevormd die, zonder rekening te moeten houden met de verschillende juridische omschrijvingen, autonoom ter plaatse vonnissen zou kunnen uitspreken in zaken van ketterij. Hier wou Margaretha echter niets van horen: „Il pourroit sembler au commun peuple, qu'on voulsist introduire une inquisition générale par forme des grandz jours, qui au

¹³⁴ De reden zal dikwijls onwil of schrik zijn geweest, in vele gevallen ook onvermogen. Relevant lijkt ons een brief van de hoofdbaljuw van Steenwerck en Zoeterstede (Doulieux) aan de Raad van Vlaanderen, dd. 29 november 1559: „Eydelle heeren, ulieden zal believen te wetene behoudens ulieden Reverencie dat veel beyter waere dat alle de personen die van die secte zin, dat alle de proceduren van de zelve persoonen voor ulieden eydelle heeren ghedaen waere dan voor onse symple jugen, dezelve sectarissen zouden duust mael meer vresen voor ulieden ende veel eer dat van hemlieden hebben dan voor onse symple jugen, die totter zaeke zeer belaeen zin, als dies niet verstaende dan al sympelle mannen van leene als lanslieden ende andere en welke sectarissen de zelve sympelle jugen niet en vrezen...” (E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 69.) Even relevant lijkt ons een tekst in de protocollen van de Raad van Vlaanderen, dd. 17 oktober 1560: de baljuws van Loker, Kemmel en Dranouter brachten in het hof verslag uit van hun activiteit na de aanmaning die hun enkele maanden vroeger in die zin was gedaan; ze verklaarden „dat zy niemant en hebben connen van huerlieden inwonende achterhalen... die zouden mogen van heresie suspect zyn”. (RAG, *RVI*, 7615, f° 145 v°). Nauwelijks enkele maanden later echter bleek dat juist die plaatsen haarden van protestantisme waren.

¹³⁵ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 76-77.

¹³⁶ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 208-209, 9 juli 1561.

pays de par deça sont incogneuz et inusitez", het volstaat, twee raadsheren en de procureur-generaal ter plaatse te sturen daar waar het echt noodzakelijk is, om de meest schuldigen te arresteren, eventueel ter berechting naar Gent over te brengen; waar de wethouders goed werk leveren mogen die raadslieden niet zelf de processen voeren, maar alleen bijstand bieden¹³⁷. Geschrokken door die reactie en anderzijds teruggevallen in een zeker defaitisme na kennis te hebben genomen van nieuwe rapporten uit het Westkwartier die het beeld nog veel zwarter tekenden, nam de Raad in een nieuw bericht aan de landvoogdes een heel andere houding aan. In dit gedeelte van Vlaanderen de plakkaten in al hun strengheid toepassen tegen de overtreders, zou volgens de raadslieden gelijk staan met het aanrichten van een verschrikkelijke slachting die niet alleen de volledige ontvolking en ondergang van het betreffende gebied, maar ook – naar kon worden gevreesd – veel andere inconveniënten zou veroorzaken. Daarom ware het beter, de weg der vergevingsgezindheid in te slaan. Alleen predikanten, leiders, degenen die hun huis voor bijeenkomsten hadden ter beschikking gesteld, en de hervallen hardnekkige kettters zouden volgens de plakkaten worden gestraft¹³⁸. Nog vond Margaretha deze voorstellen te streng. Ook tegen laatstgenoemden moest volgens haar met begrip worden opgetreden indien ze enig teken van berouw toonden. Aan het gemeen mocht, mits een verzoening met de Kerk door herroeping of afzwering, zonder meer genade worden verleend. Belangrijk was ook dat de plaatselijke gezagdragers tot meer vlijt werden aangespoord. Uiteindelijk echter zou de enige waarachtige remedie tegen al dit kwaad hierin liggen, dat de geestelijken door hun levenswijze geen aanstoot meer gaven en zich beter gingen kwijten van hun taak als geestelijke leidsmannen en als opvoeders. Veel kon dus worden verwacht van het pas opgerichte bisdom Ieper, waaronder het Westkwartier ressorteerde¹³⁹.

Spoedig zagen de afgevaardigden in het Westkwartier in, dat een verzoenende houding niets meer kon opleveren, vooral omdat er van de plaatselijke gerechtsambtenaren weinig of geen medewerking meer kwam. Het Gentse hof stelde daarom op 3 december 1561 niets minder voor dan de invoering van de staatsinquisitie naar Spaans model, uit te oefenen door een aantal raadsheren die zouden worden bijgestaan door een gewapende macht,

¹³⁷ *Ibid.*, p. 211-214, 17 juli 1561; L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 482-483, 17 juli 1561.

¹³⁸ *Ibid.*, p. 216-219, 4 september 1561.

¹³⁹ *Ibid.*, p. 219-222, 14 september 1561. Ook in haar latere instructies legde de landvoogdes er steeds de nadruk op dat een waardiger optreden van de geestelijkheid in het Westkwartier meer vruchten zou afwerpen dan een bloedige vervolging. (*Ibid.*, p. 251, 266-267; L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, I, p. 540, 554; I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, p. 245-246; J. J. LAMBIN, *Nalezingen, of vervolg van de Tydrekenkundige Lyst*, p. 28.)

en beschermd door de gouverneur¹⁴⁰. Het antwoord uit Brussel was weerom negatief: „considéré mesmes que le nom d'inquisition est odieux et peu agréable au peuple”. De enige toegeving was dat voortaan de soevereinbaljuw een meer actieve rol zou gaan spelen in de kettervervolging¹⁴¹. Nieuwe voorstellen van de Raad, onder meer om personen belast met de pointinge en zettinge¹⁴² en de huiseigenaren in te schakelen in een controlesysteem op de ketterij¹⁴³ werden eveneens afgewezen. Trouw aan haar opvatting dat de zaken slechts een keer zouden nemen door de inspanningen van de geestelijkheid, liet Margaretha alleen toe dat de pastoors van huis tot huis gingen om communicantenlijsten aan te leggen, met behulp waarvan een beter toezicht kon worden uitgeoefend op de geloofspraktijk¹⁴⁴.

Nadien heeft de Raad niet meer aangedrongen op ingrijpende veranderingen in het repressiestelsel. In al de gedane voorstellen, voornamelijk deze nopens de oprichting in zijn schoot van een nieuwe rondreizende inquisitierechtbank, moge de wil hebben meegespeeld om – gebruik makend van een gunstige omstandigheid – zijn eigen macht te vergroten, zowel tegenover de plaatselijke (zeer dikwijls nalatige!) justitieorganen als tegenover de centrale regering en de centrale raden. Voor het onafhankelijkheidsstreven tegenover deze laatste instanties is bijvoorbeeld tekenend dat de Vlaamse Raad erop aandrong, voortaan op eigen gezag moderatie van de voorgeschreven straffen toe te kennen en genadeverzoeken in te willigen¹⁴⁵. Naast dit streven naar groter gezag heeft echter ook het verlangen meegespeeld om met radicale middelen paal en perk te stellen aan de zich uitbreidende reformatorische beweging. Ten bewijze hiervan zij onderstreept dat de Raad zonder enig voorbehoud zijn steun gaf aan de aanspraken van de (concurrerende!) rechtbank van de inquisiteur om met grotere machten te worden bekleed. Maar vasthoudend aan haar politiek van gematigdheid heeft Margaretha

¹⁴⁰ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 243-244.

¹⁴¹ *Ibid.*, p. 250-251, 13 december 1561; cfr. de beslissingen van Margaretha en de Geheime Raad van 22 november 1561: ARA, *StA*, 280, f° 292-293.

¹⁴² „Pointinge en zettinge” waren de omslag over de inwoners van een plaats van de bede voor de vorst, van de kasselrijkosten en plaatselijke lasten, en ook het deel dat elkeen hierin diende te betalen. (Cfr. K. MADDENS, *Het verschil tussen de „pointinge” en de „zettinge”, voornamelijk in het Brugse Vrije, tijdens de periode 1515-1550, - Standen en Landen*, XLIV. (Brussel 1968), p. 31-51.)

¹⁴³ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 234-236, 24 januari 1562; L. P. GACHARD, *o.c.*, II, p. 490-492. Na de befaamde openlijke predicatie te Boeschepe in juli 1562 insinueerde de Raad nog, garnizoensoldaten in te zetten, of toch minstens een regionaal alarmsysteem uit te bouwen door het luiden van de kerkklokken; Margaretha wees ook deze voorstellen af. (ADN, B. 19.447, stuk 5, 31 juli 1562.)

¹⁴⁴ L. P. GACHARD, *o.c.*, p. 493-495, 3 februari 1562.

¹⁴⁵ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 209.

noch aan de ene, noch aan de andere rechtbank nieuwe bevoegdheden of enige uitbreiding van materiële middelen willen toekennen.

Over de loyaliteit van de meeste raadslieden van de Raad van Vlaanderen in de moeilijke jaren zestig tegenover de vorst en diens wetgeving op de ketterij kan geen twijfel bestaan. Sinds mei 1561 hebben bestendig twee leden, samen met de procureur-generaal, een uitzonderlijke ijver aan de dag gelegd in het opsporen van ketters¹⁴⁶. Verscheidenen onder hen, zoals Jacob Hessels, François Courtewille, Lieven Snouck, Loys van Havre, zouden trouwens onder het bewind van Alva deel uitmaken van de Raad van Beroerten, als gewoon lid of als afgevaardigde-commissarissen belast met het houden van enquêtes. Hessels moest zijn ijver (men legde hem onder meer ten laste, de processen tegen Egmont en Hoorne te hebben geïnstrueerd) later met de dood bekopen : op 4 oktober 1578 werd hij door de Gentse calvinisten zonder vorm van proces terechtgesteld¹⁴⁷. Vooral de president van de Raad van Vlaanderen, Jacob Martins (sinds 1558), werd door de Spaanse monnik Villavicencio geloofd om zijn vastberadenheid als katholiek tegen het opdringende protestantisme in de jaren zestig¹⁴⁸. Op zijn initiatief werden einde 1563 en begin 1564 enquêtes gehouden in verscheidene als verdacht aangeschreven plaatsen (Eeklo, Axel, Hulst, Casuele in het Land van Saaftinge, Haasdonk, Rupelmonde, Oostende, Nieuwpoort, Tielt, Roeselare, Izegem, Menen, Cassel, Sint-Winoksbergen, Hondshoote, Poperinge, Grevelingen, Nipkerke, Belle, Nieuwkerke, Komen, Duinkerke). Ook hij werd lid van de Raad van Beroerten¹⁴⁹. Dit alles belet niet dat de Raad van Vlaanderen sinds 1563, zonder zijn aandacht voor ketterij te laten verslappen, in de praktijk de weg opging van de verzoening. Op één uitzondering na sprak hij geen doodvonnissen meer uit. Tal van verdachten werden, zonder dat er bewijzen waren van hun onschuld, al vlug weer buiten vervolging gesteld¹⁵⁰. Op 24 juni 1566 tenslotte, op een ogenblik dat de hagepreken eenieders aandacht gaande hielden, werden alle ketters zonder meer uit de gevangenis van het Gravensteen ontslagen.

*
* *

De enige gerechtsambtenaar die door Margaretha in zijn macht werd versterkt was de soeverein-baljuw van Vlaanderen. Hier komen we bij een

¹⁴⁶ Van mei 1561 tot begin januari 1562 : Jacob Hessels en Charles l'Espinoy; van maart 1562 tot begin 1563 : Denijs Balde en Gerard Rijm; in 1563 en volgende jaren worden nog geciteerd : Joos Huusman, François Courtewille, Lieven Snouck, Loys van Havre en Jacob de Blasere.

¹⁴⁷ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 48-49; A. JOURNEZ art. *Hessels (Jacob)*, - BN, IX, kol. 322-327.

¹⁴⁸ AGS, *Estado, NdFl*, 529, stuk 23, 20 maart 1566.

¹⁴⁹ Cfr. L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 361.

¹⁵⁰ Cfr. J. DECAVELE, *De reformatiorische beweging te Axel en Hulst*, p. 12.

laatste instantie die zich met de kettervervolging heeft ingelaten. De soeverein-baljuw, van oudsher een edelman, bezat een unieke rechterlijke bevoegdheid. Niet alleen handelde hij totaal onafhankelijk van elke andere rechtbank en bezat hij rechtsbevoegdheid over heel het graafschap zonder zich te moeten storen aan de gewone jurisdicties, hij was tevens zowel openbaar aanklager als rechter, zodat hij dus soeverein recht kon spreken¹⁵¹. Hij trad overal op waar het gewoon systeem van vervolging te kort schoot, voornamelijk tegen bankbrekers, straatschenders, moordenaars en oproerstokers¹⁵². In de zestiende eeuw bemoeide hij zich ook met zaken van ketterij. Voor zover men zich, na het verlies van de meeste zijner rekeningen uit die tijd, daar een oordeel kan over vormen, is zijn aandeel in de kettervervolging tot in 1561 nochtans betrekkelijk miniem geweest. In 1534 sprak hij in Caëstre vonnissen uit tegen de kettters Franchois Maes en Jan van der Coutre¹⁵³. Uit een arrest van de Raad van Vlaanderen blijkt verder dat één van zijn stedehouders in 1555 optrad tegen Jacob Prevost te Steenwerck¹⁵⁴. Een andere stedehouder had omstreeks 1547 de Poperingenaar Cornelis Vitse ingerekend maar hem tegen betaling weer op vrije voeten getseld¹⁵⁵. Voornamelijk met het oog op de repressie van de ketterij in de streek van Belle en Hondshoote kende Margaretha in december 1561 een grotere macht toe aan de soeverein-baljuw, door hem een supplementair aantal gewapende voetknechten en ruiters ter beschikking te stellen¹⁵⁶. Onderstrepen we evenwel dat de landvoogdes ook hier geen nieuwe bevoegdheden heeft gecreëerd, maar enkel op een versterking van een bestaande jurisdictie en een vergroting van de effectieven heeft aangestuurd. In 1562 zien we de soeverein-baljuw en zijn stedehouders als kettervervolgers aan het werk in het Westkwartier¹⁵⁷ en in Brugge¹⁵⁸. Tijdens de

¹⁵¹ Waarschijnlijk had de Raad van Vlaanderen deze instelling voor ogen toen hij in 1561 de oprichting voorstelde van een rondreizende rechtbank, waarin enkele afgevaardigde raadsheren niet alleen als vervolgingsambtenaren maar tevens als soevereine rechters zouden fungeren.

¹⁵² J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen*, p. 42-101. Voor de zestiende eeuw, cfr. de commissiebrief van Karel V van 1515 voor de heer van Caëstre (SAB, *Groenen Bouck*, Cotte C, f° 382 v° - 385 v°), de aanstelling door Fernand de la Barre van Gerard Rijm tot zijn stedehouder in 1556 (SAG, serie 93/15, *register P, Nieuwen zwarten bouck*, f° 127 v. - 131), een proces nopens de respectievelijke jurisdictie tussen Kortrijk en de soeverein-baljuw in 1529 (RAG, *RVI*, 7523, f° 92 v° - 94 v°).

¹⁵³ ARA, *Rk*, 48.640 (niet gefolieerd).

¹⁵⁴ RAG, *RVI*, 7538, f° 115.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 7531, f° 7 v.

¹⁵⁶ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 486, 493; ARA, *StA*, 280, f° 292 v°.

¹⁵⁷ ARA, *AL*, 462 bis, rekening procureur-generaal, 1562.

¹⁵⁸ ARA, *Rk*, 13.726, f° 8 v° - 9; 48.641, f° 8 v°.

troebelen in het „Wonderjaar” en vooral in 1567 en 1568 speelden ze een aanzienlijke rol in de opsporing en de berechting van beeldenstormers en protestanten¹⁵⁹.

*
**

Een erg controversieel punt in de vorstelijke repressiepolitiek was de clausule nopens de confiscatie der bezittingen van veroordeelden. Vooral in Ieper is hier heel wat om te doen geweest. De reactie van de magistraat van die stad in de jaren zestig tegen de inquisitie en het repressieapparaat was niet zozeer een gevolg van zijn misprijzen tegenover deze instellingen zelf, dan wel van zijn ontstemming over het feit dat Titelmans en de afgevaardigden van de Raad van Vlaanderen herhaaldelijk inbreuk pleegden op het privilege van vrijstelling van confiscatie. Voor de eerbiediging van dit privilege had de stad een lange en hardnekkige strijd gevoerd¹⁶⁰.

Ieper¹⁶¹, Brugge¹⁶², Gent¹⁶³ en het Brugse Vrije¹⁶⁴ bezaten sinds onheuglijke tijden het privilege van niet-confiscatie, waarbij bepaald was dat in uitvoering van een straf tegen één van hun burgers, goederen ter waarde van ten hoogste 60 p. par. konden verbeurd verklaard worden. Het privilege werd voor het eerst ingeroepen tegen de kettervervolging toen Karel V in het plakkaat van 14 oktober 1529 de confiscatie van de goederen der over-

¹⁵⁹ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I-IV, passim; ARA, *Rk*, 13.726, passim. Een lijvige bundel processtukken (ondervragingen, vonnissen), opgemaakt door de luitenant van de soeverein-baljuw, Jan de Visch, bevindt zich in het RAK, *fonds d'Ennetière*, I, 37. Hij bevat voornamelijk inlichtingen over de geuzenbenden van Jan Camerlinck, Karel Hanecamp en Jacop van Heule in het Westkwartier in 1567-1568.

¹⁶⁰ Een beknopt overzicht van de reactie van de steden tegen de schending van hun privilege van niet-confiscatie in de 16e eeuw, in: W. VAN ITERSOM, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland*, p. 118-119.

¹⁶¹ Privilege verkregen van Filips van den Elzas: cfr. art. 19 van de keure van 1171 of 1174, I. L. A. DIEGERICK, *Inventaire des Chartes et Documents*, I, Annexe A, p. 302. Het privilege werd vernieuwd door Jan zonder Vrees op 3 april 1411 en bevestigd op 27 juli 1414. (Copie van beide stukken in SAG, serie 93, *register L, Vyfden swarten boeck*, f° 280-288.) Het privilege werd nog eens bezworen door Karel V op 2 december 1522; de boete van ten hoogste 60 p. par. zou worden verdeeld tussen de vorst en de stad. (ARA, *AL*, 461, copie.)

¹⁶² Brugge bezat het privilege sinds 1304. (R. C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (KVAWLSKB, Klasse der Letteren, *Verhandelingen*, XIX (Brussel 1954), p. 208.)

¹⁶³ Opgenomen in die Gentse keure van 1297. (*Ibid.*, p. 208.)

¹⁶⁴ Privilege van Lodewijk van Male van 1380. (*Ibid.*, p. 208.) Karel V hernieuwde het privilege op 20 november 1533. (O. DELEPIERRE, *Précis analytique des documents que renferme le dépôt des archives de la Flandre-Occidentale à Bruges*, II (Brugge 1841), p. 42-43.)

tredeers beval. Na tussenkomst van de Staten van Vlaanderen schafte een nieuwe ordonnantie voor Vlaanderen van 31 december 1529 deze straf af voor degenen die tegen 'e confiscatie een privilege konden laten gelden¹⁶⁵. Het probleem rees opnieuw in 1535, naar aanleiding van het plakkaat tegen de wederdopers. Gent wou het niet afkondigen alvorens de clausule van de confiscatie eruit geweerd was. Om die reden stelde de Raad van Vlaanderen de publicatie ook in andere plaatsen uit¹⁶⁶. Pas nadat de clausule gewijzigd was werd afkondiging toegestaan.

Gent behield zijn privilege van niet-confiscatie na de opstand van 1539, maar door de Carolijnse Concessie werden er enkele beperkingen in aangebracht: er zou wél confiscatie zijn in geval van majesteitsschennis (samenzwering tegen de vorst) en goddelijke majesteitsschennis (ketterij)¹⁶⁷. De drie andere Leden van Vlaanderen kwamen in januari 1543 tussenbeide om die beperkingen voor Gent weer op te heffen¹⁶⁸, maar blijkens een uitspraak van de Geheime Raad van 4 maart 1549 bleef de „vryhede ende immunitet van confiscatiën” gelden „in alle zaken, crimen ende delicten vutghesteken ende ghereserveert crimen heresis et lese maiestatis”¹⁶⁹.

Nog in 1549 legde de Geheime Raad de zaak van de confiscatie ter discussie, en wel naar aanleiding van het plakkaat op de ketterij van 1541. Het ging er in de eerste plaats om de gegrondheid na te gaan van de eis van enkele edelen, volgens dewelke in heerlijkheden met hoge justitie de confiscaties niet naar de vorst maar naar de feodale heer dienden te gaan. De Grote Raad van Mechelen en de meeste provinciale raden, in deze om advies gevraagd, waren van oordeel dat er in geval van ketterij inderdaad confiscatie moest vallen en dat de opbrengst hiervan aan de plaatselijke heren diende toe te komen¹⁷⁰. De Geheime Raad nam hier echter geen vrede mee: majesteitsschennis bleef uitsluitend aan de vorst voorbehouden; de confiscatie wegens ketterij was een totaal nieuwe maatregel die de vorst van meetaf aan voor zichzelf had voorbehouden. In deze twee gevallen kwamen de verbeurdverklaringen dus uitsluitend in de vorstelijke schatkist terecht¹⁷¹. Als gevolg van dit besluit werd op 20 november 1549 bij ordonnantie afgekondigd

¹⁶⁵ P. FRÉDÉRICQ, *Les placards du 14 octobre et du 31 décembre 1529*, p. 255-260. Cfr. RAB, *Brugse Vrije*, 23, f° 172-172 v°.

¹⁶⁶ Raad van Vlaanderen aan de landvoogdes, 30 juni 1535: RAG, *Varia D*, 3028.

¹⁶⁷ SAG, serie 93/2, *register B*, f° 276 v° - 280.

¹⁶⁸ SAB, *SR 1541-1545*, f° 134 v°, 9 januari 1543.

¹⁶⁹ SAG, serie 93/2, f° 280 v° - 281.

¹⁷⁰ Cfr. het advies van de Raad van Vlaanderen in: RAG, *RVl*, 708, f° 32-35 (4 april 1549), met talrijke bewijsstukken (f° 36-38 v°).

¹⁷¹ ARA, *StA*, 1177³, adviezen van de provinciale raden, en besluit van de Geheime Raad (21 mei 1549).

digd dat de confiscatie wegens de misdaad van ketterij voortaan over heel de Nederlanden van toepassing zou zijn, zonder dat hiertegen privileges konden worden ingeroepen¹⁷².

Al spoedig moesten op deze maatregel weer uitzonderingen worden toegestaan. Het Brugse Vrije wees op de overeenkomst van 1533, waarbij elke vorm van confiscatie uitgesloten werd¹⁷³. Al op 13 maart 1550 trok Maria van Hongarije de bepaling van 1549 voor het Vrije terug in, en bezegelde nog eens het privilege op 10 januari 1555¹⁷⁴. In 1554 wilde de ontvanger van de extraordinairen in Vlaanderen, François van den Houte, in Brugge de goederen van terechtgestelde of gevluchte ketteren in beslag nemen. Dit was voor Brugge een aanleiding om op zijn beurt te pogen, de clausule van de confiscatie ongedaan te maken. Op 27 januari 1555 kreeg de magistraat inderdaad van Karel V de toelating om de confiscatie in geval van ketterij te regelen met de rechters die daartoe zouden worden aangeduid¹⁷⁵.

Een gelijkaardige situatie deed zich in Ieper voor in 1556. Clays de Schildere uit Belle, buitenpoorter van Ieper, werd bij verstek wegens ketterij tot de verbanning veroordeeld met inbeslagneming van al zijn bezittingen. Tegen de procureur-generaal, die met de ontvanger van de Raad van Vlaanderen begonnen was met de verkoop van de goederen, spanden de erfgenamen en de Ieperse magistraat in 1558 een proces in bij de Raad van Vlaanderen. De redenering van de procureur-generaal, dat onder „crimen lese maiestatis humane te meer ooc te verstaene es crimen lese maiestatis divine” overtuigde het hoge gerechtshof niet: de erfgenamen zouden voorlopig verder over de inkomsten kunnen beschikken¹⁷⁶. De Rekenkamer van Rijsel gaf op 2 april 1560 gelijkluidende instructies in verband met de goederen van de veroordeelde ketteren Jacob Aelbrecht en Pieter de Cherf uit Belle, eveneens buitenpoorters van Ieper¹⁷⁷. Op 17 september van ditzelfde jaar bevestigde een arrest van de Raad van Vlaanderen definitief het recht van niet-confiscatie in geval van ketterij voor Ieper¹⁷⁸. Nog legde de procureur-generaal zich hier niet bij neer, maar beriep zich in 1562 weer op het edict van 1549 om de goederen van de Ieperse poorters Regnault Diericx en François Loosin, bij verstek verbannen verklaard wegens heresie, in beslag te nemen. De Raad van Vlaanderen stelde hem in zijn uitspraak van 5 september 1562 in het ongelijk¹⁷⁹.

¹⁷² *Plakkaat-boeken van Vlaanderen*, I, p. 153.

¹⁷³ Daartoe betaalde het Vrije éénmaal 3000 p. par., een tweejaarlijkse lopende rente van 5000 p. en een erfelijke rente van 100 p. per jaar.

¹⁷⁴ RAB, *Aanwinsten, fonds Sanders*, II, 77.

¹⁷⁵ J. VERTENEUIL, *Le privilège de non-confiscation*, p. 163-170.

¹⁷⁶ RAG, RVI, 7539, f° 380 v° - 382 v°, 23 augustus 1558.

¹⁷⁷ I. L. A. DIEGERICK, *Inventaire des Chartes et Documents*, VI, p. 126.

¹⁷⁸ *Ibid.*, p. 131.

¹⁷⁹ RAG, RVI, 7543, f° 346-347 v°.

De commissarissen en de procureur-generaal, die na de predikatie te Boeschepe in het Westkwartier de repressie der ketterij ter hand namen, spraken tegen buitenpoorters van Ieper boeten uit die de 60 p. par. v \acute{e} r overschreden. De inquisiteur Titelmans deed weldra hetzelfde. Om de bezwaren van Ieper te omzeilen spraken ze uitdrukkelijk van een „boete”, niet van „confiscatie”, alhoewel het bedrag van de boete in bepaalde gevallen gelijk stond met de totale waarde van de bezittingen van de veroordeelde. Ieper hield het echter bij het maximumbedrag van 60 p. par. Vandaar dat de stad sinds 1563 de activiteit van de commissarissen en van Titelmans ging dwarsbomen. Vooraleer bij de bevoegde instanties zijn rechten te verdedigen won Ieper het persoonlijk advies in van rechtsgeleerden van de Grote Raad van Mechelen, van de Raad van Vlaanderen en van de Leuvense universiteit. Zonder uitzondering waren dezen van oordeel dat de stad zich terecht tegen de hoge boeten verzette¹⁸⁰. Hierdoor gesterkt maakten de schepenen en de voogd de zaak aanhangig bij de Raad van Vlaanderen. Terzelfdertijd polsten ze de drie andere Leden van Vlaanderen – in augustus 1563 in vergadering bijeen te Ieper – om gezamenlijk een rekw \acute{e} st aan te bieden in Brussel, „mids dat 't zelve (privilegie van Ypre) zouden mueghen ten laste vande andere leden, gheen privilegie ende exemptie hebbende, ghepractequert werden”¹⁸¹. Brugge, Gent en het Brugse Vrije zegden op 1 september hun steun toe¹⁸². Het rekw \acute{e} st werd in december gepresenteerd¹⁸³.

De Geheime Raad stuurde het rekw \acute{e} st van de Vier Leden voor advies terug naar de Raad van Vlaanderen. Deze Raad won op zijn beurt het oordeel van de tegenpartij in. Titelmans onderstreepte in zijn antwoord dat hij steeds „met excessive ontfermherticheyt” de boeten gemodereerd had. Er kon overigens met geen enkel privilege iets worden ingebracht tegen zijn pauselijke commissie, waardoor hij immers geestelijke rechtsbevoegdheid bezat en totaal buiten de wereldlijke jurisdictie stond; hij kon dus de straffen naar eigen goeddunken bepalen. Bovendien begunstigde de Ieperse magistraat de kett \acute{e} rs al te zeer door hun toe te staan beheerders aan te stellen om hun goederen te verhuren en de opbrengsten naar hen, die als verbannen heretieken in den vreemde vertoefden, door te sturen; indien nu ook nog de boeten

¹⁸⁰ Copieën van de adviezen in SAG, serie 95/1, *Miscellanea 1408 ad 1592*, f $^\circ$ 84-85 (Mechelen, 31 juli 1563), f $^\circ$ 87-87 v $^\circ$ (Gent, 19 juli 1563), f $^\circ$ 88-88 v $^\circ$ (Leuven, 31 juli 1563).

¹⁸¹ Een memorandum van de magistraat van Ieper in verband met het rekw \acute{e} st (dd. 9 augustus 1563): E. DE SAEGHER, *Notice sur les archives d'Ypres* (Ieper 1898), p. 197-201. Verzoek aan de drie andere Leden tot assistentie: SAG, SR 1557-1565, f $^\circ$ 265 v $^\circ$ (14 augustus 1563), RAB, *Brugse Vrije*, 303, f $^\circ$ 34 (18 augustus 1563).

¹⁸² SAB, *Staten van Vlaanderen, correspondentie 1520-1564*, los stuk (1 september 1563).

¹⁸³ Het rekw \acute{e} st zelf hebben we niet teruggevonden. Cfr. echter de brief van Ieper aan Brugge van 3 december 1563, in: SAB, *Lettres et actes 1513-1559* (sic!), los stuk, origineel.

zouden afgeschapt worden zou het land weldra vol kettters zijn. Het enige waar de Vier Leden volgens Titelmans op uit waren, was door beschermende maatregelen hun inwonersaantal te vergroten, zelfs al moest dit gebeuren ten koste van de christelijke religie. De fiscalen van de Raad van Vlaanderen voegden daar aan toe dat talrijke inwoners van het Westkwartier het poorterschap van Ieper aanvroegen „affin de tant plus librement et sans crainte desdictes confiscations persévérer ou bien eulx adonner à toutes reprouvées sectes, opinions et scandales”. De raadslieden van de Raad van Vlaanderen waren met de fiscalen en de commissarissen van oordeel dat Ieper de uitslag van zijn processen in de Grote Raad diende af te wachten¹⁸⁴.

Klaarblijkelijk met de bedoeling, de bewering van de fiscalen te ontzenuwen, legde Ieper een lijst aan die moest aantonen dat de meeste vervolgte poorters reeds lang vóór de doorbraak van de ketterij het poorterschap van Ieper bezaten¹⁸⁵. Maar daar intussen de inquisiteur en de commissarissen van de Raad van Vlaanderen onverminderd doorgingen met het uitspreken van hoge boeten, vroeg Ieper in oktober 1564 nog eens de bijstand van de drie Leden voor het aanbieden van een rekwest¹⁸⁶. De presentatie ervan had plaats op 13 oktober, tegelijk met het smeekschrift van Brugge tegen de inquisiteur. De eis van Ieper werd door de Raad van State al op 20 oktober ingewilligd¹⁸⁷.

Nog op 11 september 1566 verkreeg Brugge van diezelfde Raad van State de bevestiging dat de confiscatie-clausule in de ordonnantie tegen de beeldenstormers niet van toepassing zou zijn in de plaatsen van Vlaanderen die het privilege van niet-confiscatie bezaten¹⁸⁸. Tot in 1567 hebben Ieper, Brugge en het Brugse Vrije zich aan de verbeurdverklaring van de goederen hunner burgers kunnen onttrekken. Wat deze drie Leden betreft is er geen enkel geval bekend – zelfs niet van poorters van Ieper die tot zware boeten werden veroordeeld – waar als straf voor de misdaad van ketterij effectief méér dan 60 p. par. werd betaald ten voordele van de vorstelijke schatkist. Alleen Gent heeft zich neergelegd bij de Carolijnse Concessie en steeds gewillig de verbeurdverklaring laten uitspreken. In 1567 echter maakte Alva definitief een einde aan de vrijstelling van confiscatie in zaken van ketterij en van rebellie; de vinnige protesten van de betrokkenen haalden niets meer uit¹⁸⁹.

¹⁸⁴ ARA, *StA*, 1702¹, adviezen van Titelmans, de commissarissen, de fiscalen en de raadsheren van de Raad van Vlaanderen, februari 1564.

¹⁸⁵ Lijsten in ARA, *AL*, 462 en 462 bis.

¹⁸⁶ Cfr. RAB, *Brugse Vrije*, 304, f° 32, 32 v°, 3 en 9 oktober 1564.

¹⁸⁷ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 329-331.

¹⁸⁸ SAB, *Divers 1560-1566*, minuut van het rekwest en copie van de apostille.

¹⁸⁹ Cfr. de rekwesten van Brugge en Ieper, en van de Vier Leden samen (december 1567, juni 1568): SAB, *Divers 1560-1570*; van het Brugse Vrije in 1572: RAB, *Aanwinsten, Fonds Sanders II*, 77.

SPANNINGEN EN STROMINGEN
IN HET CULTURELE EN GEESTESLEVEN
EN IN DE GEMEENTELIJKE POLITIEK
TEN GEVOLGE VAN DE OPKOMST VAN DE REFORMATIE

Wanneer juist de invloedssfeer van Luthers leer zich tot in de grote Vlaamse steden ging uitstrekken, is niet met nauwkeurigheid vast te stellen. De eerste gegevens hieromtrent dateren van 1521, toen de pauselijke gezant Jeronimus Aleander de vervolging inzette tegen de „nieuwlichters” in Gent en Brugge. Op dit ogenblik wist de nuntius reeds een groot aantal ketterse boeken in beslag te nemen, wat de veronderstelling wettigt, dat reeds kort nadat de Duitse hervormer met zijn kritiek op de traditionele Kerk in de openbaarheid trad, de invloed van dit gebeuren zich hier deed gelden. Zeker heeft het internationaal handelsverkeer – vooral langs Antwerpen¹ maar ook nog steeds langs Brugge – dat een snelle verbreiding van boeken en geschriften mogelijk maakte, de infiltratie van ideeën en stromingen uit den vreemde bespoedigd.

Precies in die middens, die gegrepen waren door het ritme van hun tijd en door de beroering in en om de Kerk, vonden deze geschriften een ruim afzetgebied. Alhoewel de Nederlandse vertalingen spoedig ook het grote publiek deelachtig zouden maken aan het nieuwe, moet hierbij toch in de eerste plaats gedacht worden aan de humanisten, die in de lichtkring van Erasmus niet onverschillig stonden tegenover de nieuwe intellectuele en religieuze stromingen. Door hun menigvuldige reizen, hun studies te Leuven of aan de buitenlandse universiteiten en hun internationaal gerichte correspondentie werden ze al dadelijk van heel nabij betrokken bij de discussies op Europees plan. (Hoofdstuk I.) Een van deze nieuwe geest doordrongen magistraatsgroep in de grote steden maakte zich los van de al te strakke voogdij van de Kerk maar stelde aldus, in de ogen van behoudsgezinde geestelijken, de katholieke orthodoxie op de helling. (Hoofdstuk II.) De rederijkers en dichters van hun kant hebben uit het onorganisch geheel van nieuwe ideeën die op hen afkwamen, gretig ditgene uitgepikt wat hun kritische visie op maatschappij en Kerk voedsel verschafte, zodat ze niet zelden in de bedding van de reformatie verzeilden. (Hoofdstuk III.)

¹ G. MOREAU (*Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 58) heeft kunnen vaststellen dat de eerste lutherse boeken te Doornik werden binnengebracht o.m. door handelaars die op Antwerpen reisden.

HOOFDSTUK I

HUMANISME EN OPKOMENDE REFORMATIE

Zo groot was het leiderschap van de prins der humanisten in de Nederlanden bij de dageraad van de hervorming¹, en dit niet alleen bij een kleine elite van vakgenoten maar ook bij de hogere burgerij², dat hier onmogelijk aan zijn persoon kan worden voorbijgegaan. De vraag naar de wisselwerking tussen zijn invloed hier te lande en de snelle opkomst van de hervorming wordt bijzonder pregnant, wanneer men Aleander³ die, alhoewel bezeten door een antireformatorisch en antiërasmiaans affect, de plaatselijke toestanden vlijmscherp kon ontleden, in 1521 hoort uitroepen dat Erasmus de geestelijke bederver is van heel Vlaanderen⁴.

§ 1. BRUGGE

a. *De erasmiaanse vriendenkring*

In de Gentse en Brugse humanistenkringen was de Rotterdammer een zeer geziene figuur. Herhaaldelijk vertoefde hij in hun midden en met enkelen onder hen voerde hij, ook na zijn definitief vertrek uit de Nederlanden, een drukke briefwisseling. Tussen 1517 en 1521 bracht hij een zevental bezoeken aan Brugge⁵, tijdens dewelke hij herhaaldelijk gastvrijheid genoot bij zijn

¹ Bibliografische gegevens hieromtrent in: G. DEGROOTE, *Erasmus, pelgrim van de geest*, p. 118-120. Verder: IDEM, *In Erasmus' Lichtkring*, p. 83-184; IDEM, *Erasmus en de Bourgondische Nederlanden, - De Brabantse Folklore*, XXII (1950), p. 5-37. In dit hoofdstuk beogen wij enkel een uiteenzetting te geven van de reacties die Erasmus door zijn optreden in Vlaanderen heeft opgeroepen, zonder dieper in te gaan op zijn persoonlijke houding tegenover, of zijn werkelijke plaats in de religieuze controverse. (Cfr. hierover C. AUGUSTIJN, *Erasmus en de Reformatie. Een onderzoek naar de houding die Erasmus ten opzichte van de Reformatie heeft aangenomen* (Amsterdam 1962).

² Dit werd in de hand gewerkt door de Nederlandse vertalingen die al heel vroeg van zijn werken verschenen. (Cfr. W. DE VREESE, *De Nederlandsche vertalingen van Desiderius Erasmus*, - HB, XXIV (1936-1937), p. 107.)

³ Over hem, cfr. p. 56.

⁴ M. E. KRONENBERG, *Verboden boeken en opstandige drukkers*, p. 14.

⁵ Het humanisme te Brugge in de zestiende eeuw werd bestudeerd door A. DEWITTE, *Het humanisme te Brugge 1515-1570* (Onuitgegeven licentiaatsscriptie, Leuven 1956). Voor deze paragraaf maakten we met veel vrucht gebruik van het artikel van dezelfde auteur: *Erasmus en Brugge 1515-1536*, p. 5-15.

intieme vriend, Marc Laurin, de deken van het kapittel van Sint-Donaas⁶. Niet alleen bracht Erasmus een bijzondere achting voor hem op, hij nam hem ook in vertrouwen tijdens minder voorspoedige tijden met de zekerheid bij hem begrip te vinden⁷. Toen hij zich door zijn neutrale houding in de betrekkingen met Luther te Leuven verscheidene vijanden op de hals had gehaald en tengevolge daarvan alle banden met de universiteitsstad verbrak, schreef hij een uitvoerige verantwoording, die hij aan de Brugse deken opdroeg⁸. Verder was het vooral door het middelaarschap van Laurin dat Erasmus in Brugge een ruime vriendenkring kon opbouwen⁹, met onder meer Karel Hedenbault¹⁰ de cantor van Sint-Donaas Gijsbert van Schoonhove¹¹, kanunnik Joris van Themseke¹², de stadspensionarissen Robert Hellin¹³ en Frans van Craneveld¹⁴, de onderwijzer-kroniekschrijver Jacob de Meyere¹⁵. Twee veel-

⁶ A. DEWITTE, *o.c.*, p. 7. Marcus Laurinus (1488-1540) werd na zijn studies te Leuven en Bologna kanunnik van Sint-Donaas en in 1519 deken. Heel zijn leven stond hij in nauw contact met de leidende humanisten van zijn tijd. (H. DE VOCHT, *Litterae*, p. 13-14; L. ROERSCH, art. *Laurin (Guido)*, - *BN*, XI, kol. 458.) Zijn neef, de numismaat en epigrafist met dezelfde naam, stond op goede voet met de als verdacht beschouwde drukker Hubrecht Goltzius, en met de calvinistische pastoors van Sleidinge en Zomergem, Maarten de Smet en Jan van de Castele. (J. DECAVELE, *Het religieus-politiek conflict*, p. 93-94, 98-99.)

⁷ ALLEN, III, ep. 651, 717, 740, 763, 809; V, ep. 1342.

⁸ ALLEN, V, ep. 1342, p. 203-227.

⁹ ALLEN, V, p. 205; cfr. III, ep. 666, p. 91, en ep. 669, p. 92.

¹⁰ Brugge 1444-1527, vriend van Laurin, Craneveld en Vives. (H. DE VOCHT, *Litterae*, p. 124.)

¹¹ A. ROERSCH, *Etude sur Antoine de Sconhove*, p. 142.

¹² Uit een oude Brugse patriciërsfamilie. Na in Italië of Frankrijk licentiaat in de rechten te zijn geworden werd hij in 1505 kanunnik van Sint-Donaas en bekleedde achtereenvolgens de posten van raadsheer in de Grote Raad van Mechelen (1504) en raadsheer in de Geheime Raad (1531). Hij werd verscheidene keren op gezantschap gestuurd. Begin 1536 stierf hij. Erasmus prees hem als „vir iuxta doctus atque humanus”. (ALLEN, II, ep. 412; H. DE VOCHT, *Litterae*, p. 57-58; M. BAELDE, *De collaterale raden*, p. 317.)

¹³ Afkomstig uit Frankrijk. Magister artium. Vriend van Vives. Stierf op 15 januari 1527. (H. DE VOCHT, *o.c.*, p. 124.)

¹⁴ Rechtsgeleerde, filoloog en neo-Latijns dichter (Nijmegen 3 februari 1485 - Mechelen 4 oktober 1564). Studeerde letteren en rechten te Leuven. In 1515 werd hij pensionaris van Brugge en sprak er in dié functie o.a. de welkomstrede uit voor Kardinaal Wolsey op 14 augustus 1521. In 1522 werd hij lid van de Grote Raad te Mechelen, waar hij één van de meest geziene figuren was in die kring van intellectuelen en kunstenaars die aan het hof van Margaretha verkeerden. Zijn correspondentie is zeer belangrijk voor de kennis van het Nederlands humanisme: H. DE VOCHT, *o.c.*, met inleiding en bibliografie.

¹⁵ Vleteren 17 januari 1491 - Brugge 5 februari 1552. Studeerde te Parijs en opende bij zijn terugkeer te Brugge een Latijnse school (als kapelaan van Sint-Donaas). Hij schreef een kroniek van Vlaanderen, gaf oudere kronieken uit. Vooral bekend gebleven zijn zijn

belovende krachten, Charles Sucquet¹⁶ en Leonard Casenbroodt¹⁷ – wiens twee zonen later de gereformeerde religie zouden begunstigen – hadden tijdens hun rechtsstudies te Bourges en te Padua aan Erasmus een hechte steun. Ook met de intellectuele kanunnik Jan Fevijn onderhield Erasmus bijzonder vriendschappelijke relaties¹⁸. De kanunnik, tevens scholaster¹⁹, zorgde ervoor dat het onderwijs in de Sint-Donaasschool aansloot bij de richtlijnen van de grote humanist²⁰; in dit onderricht werd een belangrijke plaats ingeruimd voor de ideeën van diens *Colloquia*, die volgens een andere kanunnik scholaster Gerard Bachusius, in niet geringe mate bijdroegen tot de geestelijke emancipatie van de Brugse bevolking²¹ maar volgens de bisschop van Doornik, Charles de Croy, de jeugd van zijn bisdom regelrecht in de armen van het protestantisme dreef²². Van het grote aanzien van de Rotterdammer bij de Brugse upperclass getuigt verder het aanbod van de magistraat in 1520, om het College der Drie Talen in stadsgebouwen onder te brengen, gezien de moeilijkheden te Leuven²³. In augustus 1521 verbleef de keizer te Brugge om er te onderhande-

postuum uitgegeven *Commentarii sive Annales Rerum Flandricarum Libri septemdecim* (Antwerpen, Johannes Grapheus, 1561). (A. VIAENE, *Jacob de Meyere. Een herdenking*, p. 5-13; L. DETREZ, *Un historien de chez nous: Jacques de Meyer*, p. 271-280.)

¹⁶ Brugge 1508 - Turijn 1532. Na sinds 1519 te Leuven te hebben gestudeerd trok hij in 1529 op advies van Erasmus naar Bourges, waar hij in 1530 tot doctor in de rechten promoveerde. Hij werd professor in Turijn, maar stierf kort daarop. (A. ROERSCH, art. *Sucquet (Charles)*, - BN, XXIV, kol. 241-242.)

¹⁷ Casenbroodt, Casembroot, Casperotus. 2 november 1495 - 26 september 1558. Studeerde vanaf 1524 rechten te Padua en bleef in nauwe betrekking met Erasmus, voor wie hij allerlei werkjes opknapte in verband met de uitgave van diens boeken. In de jaren 1535-1539 was hij stadspensionaris van Brugge, van 1542 tot 1558 zetelde hij bijna ononderbroken in de magistraat, afwisselend als raadsheer en als schepen. (H. DE VOCHT, *Literae*, p. 134; A. DEWITTE, *o.c.*, p. 5, 16-17; SAB, *Den Bouc vander wet ende vanden dekenen 1535-1571*, f° 54, 68 v°, 75 v°, 90, 96, 102 v°, 111 v°, 128, 143, 150, 164 v°.)

¹⁸ Veurne 10 mei 1490 - Brugge 1555. Na studies te Leuven in de *artes* en de rechten, behaalde hij het doctoraat in de rechten te Bologna. In 1510 werd hij kanunnik van Sint-Donaas. Hij werd geroemd om zijn grote geleerdheid. Hij was intiem bevriend met Vives en Craneveld. (H. DE VOCHT, *o.c.*, p. XCI-XCIX.)

¹⁹ A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 247-248.

²⁰ H. DE VOCHT, *o.c.*, p. 99-100, 188.

²¹ Cfr. ALLEN, V, ep. 1286, p. 68: Bachusius aan Erasmus (Brugge 27 mei 1522): „Quod ad me attinet, futurum confido vt Brugana pubes tuis e Colloquiis longe euadat doctissima, id perdocta quo et literatis sit volupe et parentum in literas inflammet animos. Gaudent nimirum qui suos rite institutos ac literatos audiunt, aliosque in id animant”.

²² ARA, *StA*, 1177/4 (1555).

²³ Cfr. hierover A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 259-260; H. DE VOCHT, *History*, I, p. 514-520.

len met kardinaal Thomas Wolsey over een Engels-Spaans bondgenootschap tegen Frans I van Frankrijk. Bij die gelegenheid trad Marc Laurin op als gastheer voor een select gezelschap uit het schitterend gevolg van beide onderhandelaars: Erasmus, Thomas More en verscheidene hoogwaardigheidsbekleders. De Wittenbergse hervormer zal daar wel een der voornaamste gespreksthemata hebben gevormd. Iemand van het Engelse gezantschap vertelde dat Hendrik VIII een werkje geschreven had ter weerlegging van de stellingen van Luther. Ook zal Erasmus de gesprekken over Luther te berde gebracht hebben met de Deense koning Christiaan II²⁴, die toen eveneens in Brugge vertoefde om de hulp van de keizer in te roepen in verband met moeilijkheden in zijn land.

Een andere hoge bezoeker was Erasmus' bittere vijand Aleander²⁵. Met voldoening schreef deze in zijn rapport dat een plechtige boekverbranding overbodig gebleken was, daar de stad helemaal zuiver was; meer nog, de vlijtige naspeuringen door religieuzen en talrijke leken naar verdachte geschriften waren volgens hem gelukkig zonder resultaat gebleven. Schamper merkte de nuntius echter op, dat er ook hier enkele van die lui woonden, die zich inbeeldden beter te zijn dan andere mensen, namelijk „enige schurken van de secte van deze *Satrapa* die hier verblijft” (bedoeld is Erasmus); om als voortreffelijke lieden te worden aangezien laten ze zich doorgaan als lutheranen²⁶. Gelijkaardige beschuldigingen had men in Brugge al eerder gehoord in de schimppredikaties van de bedelmonnikken, die door Erasmus o.a. in zijn *Lof der Zotheid* zo ongenadig waren gehekeld. In 1520, zo weten we uit een brief van Erasmus van 13 september van dit jaar²⁷, had de suffragaan van

²⁴ ALLEN, IV, ep. 1227, p. 566; V, ep. 1342, p. 205, 223.

²⁵ Aleander, geleerde en staatsman, aartsbisschop van Brindisi en kardinaal (Motta bij Venetië 13 februari 1480 - Rome 31 januari 1542). Vooral befaamd om zijn strijd tegen de opkomende reformatie. (Biografische gegevens in: J. PAQUIER, *Jérôme Aléandre de sa naissance à la fin de son séjour à Brindes (1480-1529)* (Parijs 1900); nieuwe gegevens in: G. MÜLLER, *Die drei Nuntiaturen Aleanders in Deutschland 1520-1521, 1531-1532, 1538-1539*, - *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, XXXIX (1959), p. 222-276. Over de vijandschap tussen Aleander en Erasmus: P. KALKOFF, *Die Anfänge der Gegenreformation*, I, p. 82-88; J. ETIENNE, *Spiritualisme érasmien et théologiens louvanistes*, p. 99.

²⁶ P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, V, p. 407-411.

²⁷ ALLEN, IV, ep. 1144, Erasmus aan Francesco Chierigato (Leuven, 13 september 1520): „Brugis erat Minorita quidam a suffragiis Episcopi Tornacensis, a vino lippus, qui totas horas deblateravit apud populum in Lutherum et Erasmum, subinde nos bestias, asinos, grues, stipites appellans, nec quicquam tamen refellens. Cum in altera quadam concione palam dixisset in libris meis esse quaedam haeretica, quidam e magistratu doctus adiit hominem, rogavit quid esset in libris meis tale. Vide quid hic responderit scurra Episcopus: „Non legi” inquit, „libros Erasmi. Volui legere Paraphrases, sed Latinitas erat nimis alta. Timeo igitur ne possit labi in aliquam haeresim, propter altam Latinitatem”. Cfr. ALLEN, IV, ep. 1192, p. 454, Erasmus aan Alexander Schweiss (Leuven 13 maart 1521): „Brugis Minorita quidam, suffraganeus Tornacensis, in templo diui Donatiani

Doornik, de minderbroeder Nicolas de Bureau²⁸, het nodig geoordeeld de Bruggelingen vanop de kansel van Sint-Donaas ten strengste te waarschuwen voor de humanist. In dit sermoen werden de namen van Erasmus en Luther in één adem genoemd; beiden kregen onheuse scheldwoorden als : beesten, ezels en lummels naar het hoofd geslingerd. Een volgende keer klaagde de wijbisschop de vermeende ketterij aan in het oeuvre van Erasmus. Ondervraagd door de Nijmegenaar Frans van Craneveld – zoals gezegd toen pensionaris van Brugge – waar hij dan die ketterij had aangetroffen, moest de predikant toegeven, zelf nog niets van Erasmus te hebben gelezen daar diens Latijn hem te hoog was. Zonder schaamte zou hij hier hebben aan toegevoegd : „Ik vrees dat hij omwille van dat hoge Latijn wel eens in enige ketterij zou kunnen vallen”.

Aleander en De Bureau wierpen zich duidelijk op als spreekbuis van de Brugse traditionalisten, onder wie de bedelmonniken de harde kern vormden. Het bovenverhaalde incident was symptomatisch voor de breuk, die zich met wisselende intensiteit heel de zestiende eeuw door manifesteerde, en die in niet geringe mate het stedelijk beleid ging bepalen. Erasmus hoorde zelf één van die traditionalisten preken op 28 augustus 1521, ter gelegenheid van het feest van Sint-Augustinus. Het sermoen handelde over de *Confessiones* van de grote kerkvader. Onder hilariteit van een gedeelte van de toehoorders vergeleek de predikant Augustinus met de bron in het paradijs, waaruit vier rivieren vloeien, de vier bedelorden, die door hun leer en hun heilige levenswandel de hele aarde, d.i. de Kerk, vruchtbaar maken. Uit de *Confessiones* werd aangetoond dat ook de kleinste zonde moest gebiecht worden. De uiteenzetting was zo verward, dat het gehoor op 't laatst de auto-biografie van Augustinus en het biechtsacrament niet meer uit elkaar konden houden. Vervolgens sneed de predikant het probleem van het celibaat aan, en dit tegen Erasmus die voor de priester de vrijheid had opgeëist om in het huwelijk te treden²⁹. Indien wij celibatairen er niet waren, zo ging hij verder,

totam horam concionatus est in Lutherum et in me – nam hoc consilium inter pocula condidere monachi, vt me, qui nihil habeam commercii cum Luthero, semper cum illo coniungant –, nec tamen quidquam docuit : tantum vocauit nos grues, asinos, bestias, stipites, Antichristos; adeo vt nullus in populo iudicaret hominem esse sani capitis. In altera concione dixit in libris Erasmi esse quaedam haeretica. A concione rogatus a docto quodam magistratu quaenam essent illa, negauit se meos libros legisse; voluisse quidem legere Paraphrases, sed ob altam Latinitatem metuere ne possem in aliquam haeresim prolabi. Audis scurram Episcopum perfrictae frontis”.

²⁸ De Bureau, Burelli of de Burellis, minderbroeder van Doornik, sinds 2 december 1519 suffragaan van het bisdom Doornik. Hij resideerde te Brugge tot aan zijn dood in 1551 (U. BERLIÈRE, *Les Evêques Auxiliaires de Cambrai et de Tournai*, p. 144-146; *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Bisdom Haerlem*, XXV (1900), p. 223-224.) Van zijn vijandschap tegenover de Brugse humanisten getuigt verder zijn scherpe veroordeling van Vives' *De subventione pauperum* in 1527, cfr. p. 132.

²⁹ Cfr. hierover A. RENAUDET, *Etudes érasmiennes (1521-1529)* (Parijs 1939), p. 41.

dan was het christelijk geloof al lang ten gronde gegaan. „Als men die predikanten zo iets hoort zeggen in de zeer beroemde stad Brugge, met zoveel verstandige lieden, wat moeten ze dan niet vertellen op het platteland en in hun tafeldiscussies”, zo zroeg Erasmus zich vertwijfeld af. „O columnas orthodoxae fidei!”³⁰.

Daar hij aanvoelde dat de intellectuele atmosfeer in Brugge hem allesbehalve tegemoetkomend was, meende Aleander een strenge waarschuwing te moeten richten aan het adres van twee of drie leden van de stadsraad. Hij noemt ze niet met name, maar bedoelde wellicht de stadspensionarissen Hellin en Craneveld, en misschien ook Jacob en Pieter Mostaert die toen in het schepencollege zetelden. De twee laatstgenoemden hadden in het voorjaar van 1521 de „grote ketter” Albrecht Dürer bij diens bezoek aan Brugge geestdriftig onthaald³¹. Aleander bedreigde er verder de kanunniken mee, desnoods hun prebenden te zullen laten intrekken. Hen allen wou hij nu niet direct lutheranen noemen, maar op aanstoken van hun goede vriend Erasmus stonden ze toch niet afkerig van de Wittenbergse hervormer, en zeker zouden ze liever hebben gezien dat het keizerlijke plakkaat tegen de ketterij niet verder gepubliceerd werd. Toch had de nuntius de indruk dat ze, dank zij zijn ingrijpen, op het rechte pad teruggekeerd waren en uiteindelijk de partij van de goeden hadden gekozen³².

Wanneer Aleander daarmee bedoelde dat zij allen – na aanvankelijk met belangstelling kennis te hebben genomen van de nieuwe ideeën uit Wittenberg – zich resoluut aan de kant van de orthodoxie hadden geschaard, dan had hij inderdaad gelijk. Uit de allervroegste periode van de reformatie is immers geen enkele Brugse erasmiaan bekend, die openlijk naar de nieuwe leer overging. Bij de geestelijk selecte groep humanisten leefde echter verder een sterke irenische tendens, een geest van vaagheid in de dogmatiek, een afkeer van alle gedisperseerde, en een zeker hautain misprijzen tegenover de traditionalisten, die in hun heilige eerbied voor de kerkelijke wetgeving en overlevering door de vele bomen het bos niet meer zagen. Hierdoor kwam

³⁰ ALLEN, IV, ep. 1231, p. 571.

³¹ In de lente van 1521 bracht de schilder Jan Provost, deken van de Brugse schildersgilde, Dürer uit Antwerpen naar Brugge. De avond van hun aankomst organiseerde Provost een diner ter ere van zijn gast. De volgende dag werd Dürer geïnviteerd bij de goudsmid Marc de Glasere, alwaar op een rijk middagmaal talrijke gasten werden uitgenodigd. 's Avonds volgde een banket, waarop méér dan zestig personen aanwezig waren: goudsmiden, schilders, handelaars. Op dit souper boden de gebroeders Mostaert twaalf kruiken wijn aan. Dürer was een overtuigd aanhanger van Luther; ook tijdens zijn reis in de Nederlanden kwam hij daar openlijk voor uit, zodat men mag veronderstellen dat de naam van de Duitse hervormer op de feestmaaltijden herhaaldelijk zal zijn genoemd. (A. DÜRER, *Journal de voyage dans les Pays-Bas* (vert. en inl. J. A. GORIS en G. MARLIER. Brussel 1937) p. XIV-XIX, 35-36).

³² P. KALKOFF, *Die Anfänge der Gegenreformation*, II, p. 27-29.

het enkele malen tot ernstige botsingen, tot tweemaal toe zelfs in verband met de armenzorg.

In die pogingen tot hervorming van de openbare liefdadigheid, waar verder uitvoeriger wordt op ingegaan, vonden de erasmianen een aanzienlijke bondgenoot in de Spaanse humanist Juan Luis Vives³³, die sinds 1528 bestendig te Brugge woonde. Te Leuven had hij Erasmus van heel nabij leren kennen³⁴ en aan hem legde hij zijn groot werk, een comentaar op Augustinus' *De civitate Dei* ter correctie voor³⁵. Ook later hield Vives zijn geestelijke leidsman op de hoogte van de gebeurtenissen in de Nederlanden, Engeland, Frankrijk en Spanje. Zijn voornaamste verdiensten liggen op het vlak van de opvoeding van de jeugd en het onderricht der volwassenen. In politicus ging zijn zorg vooral naar de vrede en de samenwerking tussen de christelijke staten tegenover de oprukkende Islam. Hij zette zich dan ook in voor de zedelijke en religieuze vernieuwing van de Kerk, maar spijt alle kritiek bleef hij deze Kerk onvoorwaardelijk trouw. Dit belette nochtans niet dat hij zich te Brugge en elders in de Nederlanden bittere vijanden op de hals haalde. Hoeveel ontgoocheling klinkt bijvoorbeeld in een brief die hij op 17 februari 1523 uit Brugge aan Frans Craneveld schreef: „Welk een tijd is dit toch, beste Craneveld, waarin hij die uit de dwaling getrokken wordt, zich beledigd voelt en er niet minder over geërgerd is dan iemand die met ontstoken ogen uit de duisternis in het daglicht wordt gebracht? Waarin al wat geen behagen schenkt of niet begrepen wordt een dwaling is? ... Sommigen in deze tijd noemen al wat ze niet kennen ketterij! Niemand is beter beschut tegen aantijgingen van zulk een misdaad dan hij die iedereen beschuldigt! Niemand wordt meer als christen beschouwd dan hij die allen kettters noemt! Denk

³³ Valencia 1493 - Brugge 6 mei 1540. Hij studeerde van 1509 tot 1512 filosofie te Parijs, en vestigde zich daarop te Brugge, waar hij met onderbrekingen tot aan zijn dood woonde. In 1521 doceerde hij Latijn te Leuven, en sloot er vriendschap met de leidende humanisten van zijn tijd, o.a. Erasmus, Budé, More en Frans van Craneveld. Van 1523 tot 1528 - dus op het ogenblik dat hij zijn *De subventione* schreef - onderwees hij klassieke talen en recht in het Corpus Christi College te Oxford. (Het basiswerk over zijn persoon is nog steeds A.-J. NAMÈCHE, *Mémoire sur la vie et les écrits de Jean Louis Vivès*. Intussen werden talrijke studies gewijd aan bijzondere aspecten van zijn werkzaamheid. Zie de uitvoerige bibliografie in F. DE URMENTA, *La doctrina psicológica y pedagógica de Luis Vives* (Barcelona 1949), G. MONSEGU, *Filosofía del humanismo en J. L. Vives* (Madrid 1961) en Carlos G. MOREÑA, *Juan Luis Vives* ('s-Gravenhage 1970). Belangrijk is tevens: H. DE VOCHT, *Literae*).

³⁴ Zie hierover Ch. TERLINDEN, *L'humaniste et sociologue espagnol Luis Vives à Louvain (1517-1523)*, - *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving*, VII (1967), p. 97-104.

³⁵ ALLEN, IV, ep. 1222, p. 551; cfr. echter ook VII, ep. 2040, p. 470, ep. 2061, p. 512-514, waaruit alleszins blijkt dat de verstandhouding tussen beide mannen niet altijd zo voortreffelijk was.

niet dat ik dit in scherts zeg : voor niet weinigen zijn juist zij die tegen veel anderen de beschuldiging van ketterij uiten, de beste christenen. Volgens mij was er sinds mensengeheugenis geen tijdperk waarin het begunstigen van de studie meer gehaat werd dan dit, nu alles door de secten en de tweedracht gebroken en vernietigd is”³⁶. Zijn deze woorden een barometer voor de atmosfeer in Brugge ? Vives hield tot aan zijn dood in 1540 de herinnering aan Erasmus levendig en droeg veel bij tot de verdere verbreiding van diens denkbeelden. Ongetwijfeld heeft hij inspirerend gewerkt bij zijn vriend³⁷ Jan de Witte, bisschop van Cuba³⁸, toen deze in 1540 bij testamentaire beschikking de stichting „Cuba” in het leven riep, die leerstoelen kreeg in de theologie en in de letteren³⁹.

b. *Cassander en zijn geestesgenoten*

Aan het genoemde instituut doceerde de Pitemnaar Joris Casant (Cassander)⁴⁰ sinds 1541 de letteren⁴¹. Hij had in 1531 en volgende jaren te Leuven gestudeerd, eerst aan de Artes-faculteit, daarna aan het College der Drie Talen. Vermoedelijk had hij in de universiteitsstad, waar de herinnering aan Erasmus nog bijzonder levendig was, veel van diens geest overgenomen. Geestdriftig heeft hij meermalen over de grote humanist gesproken en in zijn werken aan diens opvattingen herinnerd, het eerst bij de rede die hij ter aanvaarding van de leeropdracht te Brugge uitsprak. Als hij daarin de lof van de stad zingt, kan hij niet nalaten te vermelden dat niets hem gepaster en eervoller voorkomt dan wat Erasmus over haar heeft gezegd, toen hij de geest van Brugge met die van Athene vergeleek. In een brief aan Leonard Casenbroodt schreef deze immers : „Uw Brugge brengt kostelijke genieën voort, aan de Attische zeer gelijk”. „Ik kan niet zeggen, voegt Cassander er

³⁶ H. DE VOCHT, *Literae*, ep. 175, p. 478.

³⁷ A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 260.

³⁸ Brugge 6 augustus 1475 - 15 augustus 1540. Kreeg een opleiding als zakenman in Spanje maar trad in het klooster der dominicanen te Valladolid. Werd leraar van Eleonora en Isabella, de zusters van prins Karel. In 1528 werd hij door de keizer tot bisschop van Cuba aangesteld, maar reeds in 1530 zag hij af van zijn bisschopszetel. Kort daarop vestigde hij zich opnieuw in zijn geboortestad waar hij een teruggetrokken leven leidde. (A. C. DE SCHREVEL, *o. c.*, I, p. 249-260; II, p. 43 e.v.)

³⁹ A. C. DE SCHREVEL, *o. c.*, I, p. 259-262.

⁴⁰ Pittem 24 augustus 1514 - Keulen 3 februari 1566. Filoloog, canonist, liturgist en theoloog. Onder de voornaamste literatuur zijn vooral te vermelden : A. C. DE SCHREVEL, *o. c.*, I, p. 263-264, 387-619; M. E. NOLTE, *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven* (zie ook de literatuuropgave aldaar, p. 235-242); F. W. KATZENBACH, *Das Ringen um die Einbeit der Kirche im Jh. der Reformation*, p. 203-229; J. LECLER, *L'Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, I, p. 267-272.

⁴¹ A. C. DE SCHREVEL, *o. c.*, I, p. 263.

aan toe, hoe zeer mij deze vergelijking altijd heeft behaagd, en met welk een genot zij mijn oren en ziel heeft vervuld”⁴².

Cassander wierp zich te Brugge al dadelijk op als de woordvoerder van de erasmianen in hun latent gespannen verhoudingen met de traditionalisten. Een echo hiervan weerklinkt in de *Epistola dedicatoria* van zijn *Tabulae breves et expeditae, in praeceptiones rhetoricae*, die hij in 1542 ten behoeve van zijn studenten liet verschijnen. „Zij die de rol van geleerdheid en deugdzaamheid spelen, en schijnen aangesteld te zijn om de barbaarsheid zowel van de letteren als van de zeden uit te schakelen, honen zelfs de *humanitas* en de vroomheid, welke ze dienen te beschermen, op de scherpste wijze. Rechtschapen burgers echter, die door anderen : leken, ongewijden en wereldsen worden genoemd, hebben hun taak overgenomen”. Cassander voegt hier, tegen de beschuldigingen van de scholastieke theologen, uitdrukkelijk aan toe dat deze zogenaamde „wereldse” humanisten geen gelegenheid laten voorbij gaan, om de eer van God te vermeerderen en om hun zeer vurige genegenheid voor de ware vroomheid te openbaren, zoals ieder ogenblik het vereist⁴³.

Over de houding die Cassander te Brugge tegenover de roomse Kerk aannam is niet zo erg veel bekend. Uit de autobiografische gegevens valt nochtans op te maken dat de jonge man – bij het aanvaarden van de leerstoel in de stichting Cuba was hij nauwelijks 28 – een zeer ruime belangstelling had voor de religieuze controversen van zijn tijd. Hij las reformatorische en contrareformatorische geschriften, met een zekere voorkeur voor de eerste, omdat de *Pontificii* volgens hem met het zwaard en het vuur, veeleer dan met redelijke argumenten hun eigen ideeën wilden verdedigen en die van anderen bestrijden⁴⁴. Verder is bekend dat hij vanuit Brugge schriftelijk contact onderhield met de Spaanse hervormingsgezinde Jacob Dryander, die van zijn goede diensten gebruik maakte om onder meer bepaalde (verdachte?) boeken en geschriften in de cel van de geleerde karmeliet Christoffel van het Brugs klooster binnen te smokkelen⁴⁵. Blijkens de reacties van sommige zijner correspondenten heeft hij tevens de heftige kettervervolging in zijn vaderland aangeklaagd⁴⁶.

⁴² *Georgii Cassandri opera quae reperiri potuerunt omnia* (Parijs 1616), p. 1253; H. DE VOCHT, *History*, III, p. 296-303.

⁴³ *Opera omnia*, p. 1272-1273; M. E. NOLTE, *o. c.*, p. 43.

⁴⁴ A. C. DE SCHREVEL, *o. c.*, I, p. 403.

⁴⁵ *Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiores*, I, p. 59 : omstreeks 1542. Over de karmeliet Christoffel is ons alleen bekend hetgene Dryander over hem meedeelt : „vir doctus, et in literis sacris satis faeliciter versatus, amicus praeterea meus singularis”. Hij kan niet vereenzelvigd worden met Christophorus Fabritius, eveneens een Brugs karmeliet die omstreeks 1560 naar de reformatie overging : de laatste was op het ogenblik dat de brief werd geschreven ongeveer vijftien jaar oud. Over Jacob Dryander, cfr. : E. BÖHMER, *Spanish Reformers from 1520*, I, p. 134.

⁴⁶ *Illustrium et clarorum ...*, I, p. 3-4, 7-8, 37-45, 63-67.

Reeds begin 1543 gaf Cassander zijn achtenswaardige functie op en na enige tijd te hebben rondgereisd (o.a. Rome, Bologna, Straatsburg, Parijs)⁴⁷ vestigde hij zich in Keulen, waar hij zich op 22 september 1544 liet inschrijven aan de universiteit als student in de theologie⁴⁸. De reden van zijn vertrek wordt nergens expliciet vermeld maar laat zich wel raden. Allereerst was er de wens om zijn humanistische vorming voort te zetten in de grote centra van de *bonae litterae*. Maar de oppositie van de traditionalisten tegen zijn op de Oudheid gerichte humanistische ideaal, hun toenemend wantrouwen tegenover zijn religieuze opvattingen en de beperkingen die dit voor hem met zich meebracht⁴⁹ hebben in het besluit zeker meegespeeld. De uitgetreden dominicaan Andries Gheeraerts uit Ieper, professor aan de hervormde universiteit van Marburg⁵⁰, schreef in 1553 aan Cassander: „Mocht toch de hemelse en waarlijk christelijke leer, welke u, mij en vele anderen gedwongen heeft in ballingschap te gaan, in ons vaderland een plaats verkrijgen”⁵¹. Ten onrechte nochtans zag de Marburgse professor in Cassander een lotgenoot, maar hij had wel in zoverre gelijk, dat de Pitennaar evenals hijzelf een grotere vrijheid zocht. In 1549 immers schreef Cassander aan de Leuvense professor Van der Meulen, dat één van de redenen waarom hij zijn vaderland verlaten had, was „dat er hier (in Keulen) een grotere vrijheid van denken en menen is”⁵².

Vanuit Keulen en Duisburg gaf Cassander hertog Willem van Kleef en de keizers Ferdinand I en Maximiliaan II raad in vragen van toenadering tussen de confessies⁵³. Hij begon zich nu inderdaad meer en meer toe te

⁴⁷ *Opera omnia*, p. 1293.

⁴⁸ H. K. KEUSSEN, *Matrikel der Universität Köln*, I, p. 620, nr. 93.

⁴⁹ M. E. NOLTE, *o. c.*, p. 7; A. C. DE SCHREVEL, *o. c.*, I, p. p. 387-406.

⁵⁰ Over hem, zie p. 108-109.

⁵¹ *Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiores*, I, p. 47-48: „Sed vtinam aliquando audire detur doctrinam caelestem vereque Christianam, quae te, quae me, quae multos alios vitae innocentia commendatos coëgit exulatum ire, in patria nostra locum aliquem tandem obtinere! Vtinam, inquam, Deus Pater caelestis sic nostratibus aliquando faueat, vt Iesu Christi Filij eius salutare Euangelium pure apud eos praedicetur! Non quod ego vilo reditus in patriam desiderio tenear, sed quod innumerabilibus bonis viris, quos scio ibi cum gemitu et lachrymis ad regnum Dei aspirare, consultum toto pectore cupiam...”

⁵² *Opera omnia*, p. 1098.

⁵³ Cfr. hierover o.a. J. P. DOLAN, *The influence of Erasmus, Witzel and Cassander*. Deze auteur wijst er op (p. 88-90) dat de basisideeën van Cassanders hervormingsvoorstellen, zijn verlangen om de eenheid van de Kerk te herstellen, zijn wens om dogmatische concessies te doen met een hervormingsplan dat gebaseerd is op de gemeenschappelijke elementen uit de eerste eeuwen van de christenheid, grotendeels geïnspireerd zijn door de geschriften van Georg Witzel.

leggen op de studie van de kerkelijke oudheid, de theologie en de liturgie. Wegens zijn grote eruditie en zijn geest van dogmatische tolerantie werd hij door velen beschouwd als de meest geschikte figuur om bemiddelend op te treden bij oecumenische ondernemingen. Hij wou een verzoening tot stand brengen door uit te gaan van de Kerk der eerste eeuwen, en minder waarde te hechten aan concilies en uitspraken der Kerk uit latere tijd⁵⁴. Zijn opvattingen heeft hij vooral in twee beroemd geworden werken uiteengezet: *De officio pii viri*⁵⁵ en *De articulis religionis inter Catholicos et Protestantos controversis Consultatio*⁵⁶.

Het leven en de leer van Cassander waren een teken van tegenspraak. P. Polman heeft hem een van de meest nobele en tevens meest tragische van de irenische theologen genoemd⁵⁷. Hij werd als een twijfelachtige, dubbelzinnige figuur gewantouwd, omdat hij geen directe behoefte gevoelde om zich in het rooms-vijandige kamp op te stellen, maar evenmin de reformatische „afgedwaalden” schuld wou laten bekennen. In een periode waarin de scheiding der geesten zich reeds ging voltrekken streefde hij naar een zuiveringsproces op grond van een pacifistische gezindheid en zocht hij in de geloofsstellingen naar gemeenschappelijke raakpunten die de kloof zouden kunnen overbruggen. Dat hij, blijkens de veroordeling van enkele zijner geschriften, in zijn pogingen tot hereniging en in zijn dogmatisch reduceren te

⁵⁴ M. E. NOLTE, o. c., p. 69-144.

⁵⁵ *De Officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis Viri in hoc Religionis Dissidio* (1561), - *Opera Omnia*, p. 780-797.

⁵⁶ *De Articulis Religionis inter Catholicos et Protestantos controversis Consultatio ad invectissimos imperatores Augustos Ferdinandum I et Maximilianum II ejus successorem* (postuum te Keulen, 1577), - *Opera Omnia*, p. 892 e.v.

⁵⁷ P. POLMAN, *L'Élément historique*, p. 383. Hoezeer Cassander doorheen de geschiedenis, tot in het recente verleden, een teken van tegenspraak is geweest blijkt bijvoorbeeld uit het vernietigend oordeel van De Schrevel, die zijn conclusies in 1895 vanuit katholiek-theologisch standpunt aldus formuleerde: „... nous trouvons que, s'il était doux à l'endroit des protestants, les catholiques n'avaient pas à se louer de sa douceur. Nous pensons que la vraie humilité s'accommode mal de la mission que, simple laïque, Cassander s'attribua, de réunir les catholiques et les protestants sur le terrain dogmatique et disciplinaire, sans tenir compte des définitions et des ordonnances du concile de Trente, de dicter la loi à l'autorité ecclésiastique au lieu de recevoir la loi de l'Eglise. Au point de vue intellectuel, nous ne lui méconnaissons pas de vastes connaissances de l'histoire du dogme, de la discipline et surtout de la liturgie sacrée; mais nous ne pouvons pas lui accorder le titre de grand et judicieux théologien, encore moins celui de théologien catholique. Son système du juste milieu est un mélange de catholicisme et de protestantisme. Lorsque Cassander protesta vouloir appartenir à l'Eglise romaine, il donna de l'Eglise une définition, qui en ouvre la porte à tous les hérétiques admettant le *Credo*. (*Séminaire de Bruges*, I, p. VII.)

ver is gegaan⁵⁸, doet niets af van de oprechtheid van zijn diep-religieuze gevoelens en van de waarheidsliefde waarvan hij steeds bezielde is geweest⁵⁹.

*
**

Die geest van tolerantie van de christelijke humanist, in de latere geschiedschrijving ook wel Cassandrianisme genoemd, heeft in Vlaanderen lange tijd verder doorgewerkt. Niet alleen heeft Cassander nooit de banden met zijn vaderland verbroken (in 1555 bracht hij een bezoek aan Brugge, in 1561 aan Gent en Brugge⁶⁰), hij bleef bovendien schriftelijk uitstekende relaties onderhouden, onder meer met Jan van Pamel (Pamelius), de leraren Jan van Gelder, Jan Ottho⁶¹ en Jacob de Meyere⁶², verder met Pieter de Smet (Vulcanius)⁶³, Antoon van Schoonhove⁶⁴ en Jan Utenhove (G 1)⁶⁵; te Keulen woonde hij in 1559 een tijdlang samen met de befaamde Bruggeling Bonaventura Vulcanius, zoon van de zoëven genoemde Pieter de Smet⁶⁶.

⁵⁸ M. E. NOLTE, *o. c.*, p. 72.

⁵⁹ Treffend lijkt ons het getuigenis van Seckendorf, die hem „(ne) minime... quidem Lutheranus, sed veritatis amans” noemt (*Commentarius de Lutherismo*, I (Leipzig 1694), p. 234.) Nolte ziet in hem één der eminente *Vermittlungstheologen* der zestiende eeuw, naast Georg Witzel, Johann Gropper, Julius Pflug. J. Lecler neemt hem op in de galerij van de grote voormannen van de tolerantiegedachte in de zestiende eeuw. (*Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, I, p. 267-272.)

⁶⁰ M. E. NOLTE, *o. c.*, p. 11.

⁶¹ A. DEWITTE, *Brugge in de zestiende eeuw*, - BO, VI (1966), p. 16; A. C. DE SCHREVEL, *o. c.*, I, p. 481. Over Ottho, cfr. p. 99-101.

⁶² *Ibid.*, I, p. 399, 481. Over hem, cfr. p. 54.

⁶³ Pieter de Smet studeerde na de *Artes* te Leuven rechten en antieke talen. Einde 1532 of begin 1533 werd hij pensionaris van Brugge. Sinds zijn jeugd onderhield hij vriendschappelijke relaties met Cassander. (H. DE VOCHT, *Litterae*, p. 614-615.)

⁶⁴ H. DE VOCHT, *History*, II, p. 180. Antoon van Schoonhove, zoon van Cornelis, Brugge omstreeks 1500 - 20 november 1557. Sinds 1520 kanunnik van Sint-Donaas. Studeerde te Leuven en toonde heel zijn leven een grote belangstelling voor de Latijnse filologie; hij verzorgde kritische uitgaven van manuscripten van de abdijen van Sint-Bertijns en Sint-Baafs. (A. ROERSCH, *Etude sur Antoine de Sconhove*, p. 138-172; IDEM, *L'humanisme belge à l'époque de la Renaissance*, 2e serie, p. 67-68.)

⁶⁵ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 11-14, 50-58. Over hem, cfr. p. 80 e.v. Over de tekens G 1, M 1 naast de naam van de verschillende leden van de familie Utenhove, cfr. p. 78.

⁶⁶ H. DE VRIES DE HEEKELINGEN, *Correspondance de Bonaventura Vulcanius* p. 5, 276-277, 492. Brugge 20 juni 1538 - Leiden 9 oktober 1614. Meer dan dertig jaar lang was hij professor Grieks in Leiden. (Buiten het geciteerde werk, cfr. de bibliografische verwijzingen in H. L. V. DE GROOTE, *De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters*, - *Bijdragen tot de Geschiedenis in zonderheid van het oud hertogdom Brabant*, XX (1968), p. 30-31; zijn professoraat in Leiden: J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Bonaventura Vulcanius*

Cassander had vooral een hechte steun aan een kleine kring van intieme Brugse vrienden. De voornaamste onder hen was ontegensprekelijk zijn maeenas, Cornelis Wouters, kanunnik van Sint-Donaas en zoon van de straks te noemen Gentenaar Jan Wouters. Niet alleen verbond de geleerde kanunnik zijn levenslot aan dit van Cassander als diens trouwe reisgezel in Duitsland, hij onderschreef ook grotendeels zijn religieuze opvattingen. Zoals blijkt uit Wouters' correspondentie stond ook hij in nauw contact met de reformatoren van zijn tijd, en nam hij een erg kritische houding aan tegenover de geloofsvervolgung in de Nederlanden⁶⁷. Hij was het die in 1577 postuum Cassanders *Consultatio* uitgaf, het reeds genoemde werk waarin een verzoening werd nagestreefd tussen katholieke en protestantse leerstellingen, maar dat, naar het oordeel van De Schrevel⁶⁸, „blessait cruellement la vérité catholique”⁶⁹.

Een tweede intieme vriend was de vroegere lijfarts van Karel V, Cornelis van Baersdorp⁷⁰, bij wie de ziekelijke Cassander genezing kwam zoeken van zijn kwaal en met wie hij tevens tot aan diens dood in 1565 intellectuele contacten onderhield. Baersdorp was het, die hem aanspoorde om zijn *De officio* uit te geven⁷¹, geschreven ter gelegenheid van het godsdienstgesprek van Poissy in 1561. Hierin worden enige stellingen verkondigd over de *realis praesentia*, de fundamente van het geloof, het kerkbegrip en de betrekkelijke waarde van de excommunicatie, die door sommige katholieke theologen als onjuist en gevaarlijk bestempeld werden⁷². Baersdorp onderschreef deze stellingen volledig. Ook hij was inderdaad bezield met

en Leiden (*Varia historica aangeboden aan Prof. Dr. A. W. Byvanck*, Assen 1954), p. 151-164.)

⁶⁷ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, passim.

⁶⁸ O. c., I, p. 590.

⁶⁹ Wouters stierf in Duisburg op 12 of 22 augustus 1584. Over hem zie nog: H. DE VOCHT, *History*, II, p. 182; A. C. DE SCHREVEL, o. c., p. 389-390, 395, 407, 594-604, 832-833; A. AVERDUNK, *Geschiede der Stadt Duisburg*, p. 662-670.

⁷⁰ Biografische gegevens over de arts: A. DEWITTE, *Cornelis de Baersdorp*, p. 177-183.

⁷¹ Cassander verhaalt hoe hij zijn boek ter beoordeling aan onderlegde mannen heeft voorgelegd, „in quibus fuit D. Cornelius a Baersdorp... apud quem ad sex hebdomadas Brugis fui hospitio et familiaritate ejus suavissime usus: huic argumentum placuit, seque idem sentire, optareque quam plurimos in ea esse sententia significavit, neque abs re fore si hac tempestate, suppresso auctoris nomine, publicaretur: cujus consilio obsequuti sumus”. (*Opera omnia*, p. 1130.)

⁷² Cfr. A. C. DE SCHREVEL, o. c., I, p. 450-474; over de controverse hierover tussen Wilhelmus Lindanus en Cassander: P. Th. VAN BEUNINGEN, *Wilhelmus Lindanus*, p. 217-224. Ook de streekgenoot van Cassander, Joos Ravesteyn uit Tiel, trok ten strijde tegen dit werk in zijn *Oratio in qua demonstrat portum tutum et fidum in quo acquieschere possint pii homines* (1567).

eenzelfde dogmatisch relativisme en met dezelfde geest van verdraagzaamheid. Vandaar bijvoorbeeld zijn lovende woorden aan het adres van de Keulse magistraat om dienst gematigd optreden tegenover de anabaptisten⁷³. Vandaar ook zijn afkeer van de kerkelijke inquisitie, een afkeer die hij onder meer in 1564 liet blijken door als burgemeester van den corpse krachtig te protesteren tegen het feit dat geestelijken in Brugge rondgingen om de namen van alle communicanten op te tekenen: vroegere ervaringen hadden volgens hem geleerd dat de kerkelijke overheid hiervan gebruik maakte om huiszoekingen te doen bij degenen die ze van ketterij verdacht⁷⁴. Verder had hij in 1561 als eerste schepen, terzelfdertijd belast met het toezicht op de wezen, met vuur het standpunt verdedigd van de vernieuwingsgezinden in het heroplaaiend conflict rondom de armenzorg; Cassander zou trouwens op zijn gezag een beroep doen om de vernieuwing te bepleiten⁷⁵. Baersdorp was het ook die in 1563 als burgemeester was tussenbeide gekomen bij de bisschop om een protestantse Engelsman in gewijde aarde te laten begraven⁷⁶. Om dit alles kwam de arts in sommige middens in een kwade geur te staan. De te Brugge verblijvende Spaanse monnik Villavicencio noemde hem in een rapport aan de vorst (begin 1565) een aanhanger van de ketterse ideeën en een openlijk begunstiger van de heretieken: volgens Baersdorp, zo schreef hij, moeten de ketters niet gestraft worden maar met begrip worden tegemoetgetreden; het feit dat er tijdens zijn magistratuur geen enkele ketter werd vervolgd, bewijst – steeds volgens de monnik – ten overvloede zijn gesteldheid; men bedenke daarbij dat hij de grote ketter Cassander in zijn huis heeft opgenomen⁷⁷. Cornelis van Baersdorp verzette zich heftig tegen deze beschuldigingen van heresie, maar leed er anderzijds ook fel onder. Toen hij op 24 november 1565 stierf deed bij edelen te Brugge en aan het hof in Brussel het gerucht de ronde, dat Villavicencio de rechtstreekse oorzaak was geweest van zijn ziekte en dood, „pour le regret qu'il avoit pris d'estre déferé vers S.M. comme fauteur des hérétiques”⁷⁸. De Spanjaard zelf berichtte aan de koninklijke secretaris Gonzalo Perez dat de verwanten van Baersdorp en de Brugse magistraat zo woedend op hem waren dat ze, hadden ze daar de kans toe, hem onheil zouden toebrengen⁷⁹.

⁷³ A. DEWITTE, *o. c.*, p. 189-190 (Baersdorp aan Cornelis Wouters, 30 oktober 1561 of 1563): „Scabinorum Colonie mitior animadversio in XII. anabaptistas licet depravata ad ea sit hiemsis, Augustini doctrine et christiani pietati respondere videtur.”

⁷⁴ A. C. DE SCHREVEL, *o. c.*, I, p. 695-696.

⁷⁵ A. DEWITTE, *o. c.*, p. 182.

⁷⁶ SAB, *Overleg 1563-1564*, stuk 161.

⁷⁷ AGS, *Estado, NdFl*, 531, stuk 79.

⁷⁸ Dit deelde Viglius op 30 november 1565 mee aan Granvelle: E. POULLET, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, I, p. 18-19.

⁷⁹ AGS, *Estado, NdFl*, 529, f° 14, 8 januari 1566.

Een grondige studie over de persoon van Cornelis van Baersdorp ontbreekt vooralsnog. Uit de enkele hier samengebrachte gegevens wil het ons nochtans voorkomen dat juist hij in de beginnende jaren zestig de stuwende kracht is geweest van de steeds meer uitgesproken cassandriaanse geest die in de stadsregering leefde. Zijn geestesverwanten – over hen hebben we het later – waren wel gezaghebbende juristen, maar anderzijds toch slechts ambtenaren. Hijzelf echter – die intiem bevriend was geweest met Vives⁸⁰ en geallieerd was met voorname Brugse families⁸¹ – moet als edelman, als ex-geneesheer van Karel V, als vertrouwing in adellijke kringen, een zeer groot aanzien en een niet te onderschatten invloed hebben gehad. Noteren we nog dat zijn zoon, Filips van Baersdorp, in augustus 1566 de calvinistische hagepreken bijwoonde in de omgeving van Brugge. Hij maakte onder meer deel uit van de delegatie die op 16 september in het schepencollege waarborgen ging eisen voor de uitoefening van de nieuwe religie. Een week later trok hij naar Keulen om te studeren; en het was zeker geen toeval dat hij daar zijn intrek nam in het huis van kanunnik Cornelis Wouters⁸²!

Een groep functionarissen en magistraten van de Brugse stadsregering der jaren zestig heeft zich onvoorwaardelijk aan de zijde van Cornelis van Baersdorp opgesteld. Zij allen hadden met Baersdorp en Cassander gemeen, dat ze een grotere religieuze verdraagzaamheid bepleitten, tegen een al te straffe inmenging van de Kerk in aangelegenheden die volgens hen uitsluitend onder het burgerlijk gezag ressorteerden⁸³.

Hoe groot de invloed van Cassander te Brugge in brede kring is geweest moge blijken uit de heftigheid waarmee de orthodoxen tegen hem ten strijde trokken. Dertig jaar lang preekte de minderbroeder Cornelis Adriaensz. – hierbij in de jaren zestig nog gesteund door de Spaanse augustijn Lorenzo Villavicencio – op felle wijze tegen de hervormden, maar evenzeer tegen de volgelingen van Cassander, die naar zijn zeggen te Brugge talrijk waren⁸⁴. Broeder Cornelis ontving in 1566 en 1567 brieven onder de titel *De Magistratu* en *De Missa* op naam van Stephanus Lindius, pseudoniem van Jan van de Castele, pastoor van Sint-Jacobs te Brugge. Hierin werd de ondergeschiktheid van de wereldlijke aan de geestelijke macht bestreden, en de noodzaak onderstreept om tijdens de mis de gelovigen onder twee gedaanten te laten

⁸⁰ Bij het overlijden van Baersdorps eerste vrouw in 1529 nam Vives het voogdijschap op zich voor diens zoon met betrekking tot de erfenis van moederszijde (SAB, *Sint-Niklaas*, 7, f° 229.)

⁸¹ Zijn eerste echtgenote, Lysbette, was de zuster van de befaamde jurist Joos de Damhouder (*Ibid.*).

⁸² ARA, *Raad van Beroerten*, 70, f° 301, 327-333.

⁸³ Cfr. p. 151 e.v.

⁸⁴ A. C. DE SCHREVEL, *Broer Cornelis Adriaensz. van Dordrecht*, p. 228.

communiceren. De Schrevel heeft vastgesteld dat de inhoud van die brieven geheel, soms zelfs woordelijk, overeenkomt met beide overeenkomstige artikelen in Cassanders *Consultatio* die dus, ofschoon ze nog niet gepubliceerd was, kort na diens dood te Brugge reeds bekend was⁸⁵.

§ 2. GENT

a. *De erasmiaanse vriendenkring*

Te Gent had Erasmus eveneens talrijke vrienden en bewonderaars. Zijn geschriften circuleerden niet alleen in handen van vakgenoten, ze waren ook te koop in de Gentse boekhandels⁸⁶, wat wel getuigt van de levendige belangstelling die er in brede kring voor getoond werd. De Rotterdammer hield van de stad: „Volgens mij is er in heel de christenheid geen stad die met Gent kan vergeleken worden in omvang of in macht, naar haar staatkundige inrichting of de natuurlijke geaardheid van haar bewoners”, zo schrijft hij in een brief aan Karel Utenhove; naar aanleiding van het overlijden van diens vader Niklaas spreekt hij zijn onverholen bewondering uit voor de grote bloei van de humanistische wetenschap te Gent, en citeert haar eminente vertegenwoordigers bij naam⁸⁷. Van die florissante wetenschappelijke sfeer, die zeker in de hand werd gewerkt door het hoge niveau van plaatselijke onderwijsinstellingen⁸⁸, is een merkwaardig getuigenis bewaard van de hand

⁸⁵ Nopens Broeder Cornelis en Villavicencio, cfr. p. 152 e.v. IDEM, *Séminaire de Bruges* I, p. 802-833. De auteur veronderstelt dat Filips van Baersdorp in 1566 in Keulen een afschrift van het manuscript heeft ontvangen van Cornelis Wouters, en het naar Brugge heeft doorgestuurd; inderdaad de meest voor de hand liggende verklaring.

⁸⁶ Een getuigenis hiervan vindt men in het verzorgd en genummerd register van de Spaanse bibliotheek Ferdinand Columbus, zoon van de beroemde ontdekkingsreiziger, waarin deze ieder boek dat hij voor zijn bibliotheek aankocht nauwkeurig beschreef. (Zo kocht hij in augustus 1520 te Gent: *Epigrammata Erasmi* (nr. 1040), *Apologia* (Antwoord op Lee, nr. 1041), *Aliquot Epistolae* (nr. 1042), *Querela Pacis* (nr. 1043). (M. BATAILLON, *Erasmus et l'Espagne*, p. 107; cfr. G. DEGROOTE, *In Erasmus' Lichtkring*, p. 104.)

⁸⁷ M. A. NAUWELAERTS, *Erasmus et Gand*.

⁸⁸ Hier heeft wel in niet geringe mate toe bijgedragen de school van de Broeders van het Gemene Leven (Hiëronimieten), die sinds ± 1439 bestond. De drukker-humanist Badius Ascensius (1462-1535) zong de lof van het onderricht aldaar; enkele bekende humanisten hadden daar hun opleiding genoten. (A. CASSIMAN, *De Moderne Devotie of Geert Groote in Oost-Vlaanderen*, - OGE, XXVI (1952), p. 167-169; M. A. NAUWELAERTS, *o. c.*, p. 165, voetnoot 77.) Verder bestond er sinds het begin van de zestiende eeuw een bloeiende school op de Zandberg, tegenover het Sint-Jorishof, geleid door Elooi Houckaert. Deze was een leerling van de drukker-humanist Robert de Keysere, die zelf sinds omstreeks 1500 een Latijnse school hield te Gent. Erasmus maakte hem in september 1503 een compliment voor de voortreffelijke vooruitgang in de studie van het

van de kartuizer Lieven van der Maude (Laevinus Ammonius)⁸⁹. Deze humanist en vriend van Erasmus werd omstreeks 1540 uit Gent naar de kartuis van Arnhem gestuurd. Met weemoed dacht hij daar terug aan zijn humanistische vrienden en zijn bibliotheek, die hij in Gent had moeten achterlaten: „In mijn vaderstad was ik de gelukkigste mens: boeken in overvloed en méér dan twintig geleerden die zeer onderlegd zijn in de kennis van het Grieks en van het Latijn; bijna dagelijks kwamen ze me opzoeken, of ik ging hen vertrouwelijk groeten”⁹⁰.

Deze Lieven van der Maude was één der eerste kartuizers die Erasmus' stimulans tot literaire en theologische studie volgden⁹¹. Men bezat in de bibliotheek van de kartuis te Rooigem een zeer correcte copie van de vier evangeliën in het Grieks van zijn hand⁹². In een merkwaardige, bijna extati-

Latijn van zijn jongens. (ALLEN, I, ep. 175.) (Over De Keysere, cfr. J. VAN DEN GHEYN, *Un manuscrit de l'imprimeur gantois Robert de Keysere à la Bibliothèque de l'Escurial*, - *HMGOG*, VIII (1907-1908), p. 89-108; V. VAN DER HAEGHEN, *L'humaniste-imprimeur Robert de Keysere, et sa sœur Clara la miniaturiste*, - *ibid.*, p. 325-381; M. E. KRONENBERG, *Nog iets over Robert de Keysere, drukker in Gent en Parijs*, - *HB*, XXIV (1936), p. 41-55.) Elooi Houckaert († 1544) studeerde aan het Collège Montaigu te Parijs onder Louis Coronello. Hij was een persoonlijke vriend van Erasmus, en schreef o.m. een Latijns grafschrift te zijner ere. Hij schreef verder Latijnse werken van stichtelijke aard, een spel, en gedichten. Hij vertaalde enkele van de *Refereynen* die de Antwerpse rederijkster Anna Bijns tegen de lutherse dwalingen schreef. (H. DE VOCHT, *History*, III, p. 444.) Onder zijn eminente leerlingen zijn te vermelden: Cassander (zelf leraar van de school in 1540-1541), Cornelis Jansenius uit Hulst, (eerste bisschop van Gent), de geleerde onderwijzer Paul Liebaert uit Nieuwpoort. (M. GRYPDONCK, *Eligius Houckaert, een schoolman uit het begin der XVIe eeuw*, - *GP*, XX (1942), p. 23-57; XXI (1943), p. 29-78; F. VAN DER HAEGHEN en M.-Th. LENGGER, *Bibliotheca Belgica*, III, p. 507-508, zijn werken: p. 506-515.)

⁸⁹ Gent 13 april 1485 - Rooigem/Gent na 18 augustus 1556. Werd geprofeest in de kartuis van Ten Bossche te Sint-Martens-Lierde (bij Geraardsbergen). In 1506 nam hij zijn intrek in de kartuis van Rooigem. Vervolgens verbleef hij nog te Arnhem en te Scheut (Brussel). In deze laatste plaats schreef hij een tractaat over het noviciaat, waarin hij aantoonde hoe belangrijk het was, streng te zijn bij de aanvaarding van jonge lui, die zich aanmeldden zonder echte roeping te hebben. (F. V. GOETHALS, *Histoire des lettres, des sciences et des arts en Belgique*, I, p. 95-97; A. ROERSCH, *o. c.*, p. 57-68.) Tot zijn Gentse humanistische vrienden behoorden onder meer de dominicaan Willem de Vleeschouwer, Johannes Lacteus die een Latijnse school openhield in de stad (F. VAN DER HAEGHEN en M.-Th. LENGGER, *Bibliotheca Belgica*, III, p. 510), Omaar van Edingen en diens zoon Pieter, Antonius Clava, Karel (M 1) Utenhove, Clays (G 1) Utenhove, Gerard Rijm, Cornelis Wouters en diens zoon Jan. (A. ROERSCH, *Correspondance inédite du chartreux gantois Laevinus Ammonius*, - *BMGOG*, IX (1901), p. 5-7.) Over de meeste van de genoemde personen hebben we het dadelijk nog. Lijst van de werken van Ammonius in: H. DE VOCHT, *Literae*, p. 706-707. Zie ook nog: A. PIL, *Vijf brieven van Levinius Ammonius, kartuizer, aan Johannes de Molendino*, - *Horae Tornacensis 1171-11971* (Doornik 1971), p. 157-176.

⁹⁰ A. ROERSCH, *o. c.*, p. 17.

⁹¹ Over zijn relaties met Erasmus, cfr. M. A. NAUWELAERTS, *Erasmus et Gand*, p. 172-174.

⁹² F. V. GOETHALS, *o. c.*, p. 96.

sche brief aan zijn vriend Omaar van Edingen (10 november 1528) spreekt hij zijn bewondering uit voor het genie van Erasmus, dat volgens hem de tijd overstijgt⁹³. Omstreeks 1530 werd in de kartuis van Sint-Martens-Lierde, waar Ammonius toen verbleef, een nieuwe prior aangesteld, die in tegenstelling tot zijn voorganger vijandig stond tegenover de studie van de klassieke oudheid, en die de aanhangers van het humanisme gelijk stelde met ketters. Op die manier kreeg Lieven heel wat last bij zijn studie, wat hem in een brief aan Erasmus deed verzuchten: „Dwaas die ik was, van met achttien jaar religieus te worden, van me in deze kluisters te laten binden zonder mezelf of het kloosterleven te kennen”⁹⁴. Was dit méér dan een spontane opwelling van verbitterdheid? Misschien heeft hij zich andere keren nog meer in die zin uitgelaten: dit zou dan een verklaring zijn, waarom sommige van zijn vrienden tijdens zijn verblijf te Arnhem – waar hij zoals gezegd helemaal niet te spreken was over de levensvoorwaarden voor een humanistische geleerde – geloofden dat hij wel eens de wijk zou kunnen nemen naar het lutherse Duitsland. Hiertegen reageerde Van der Maude bij zijn terugkomst in de kartuis te Rooigem: „Lichtzinnige geesten zijn het, weinig doordrongen van de goddelijke voorschriften, die naar het protestantisme overlopen als naar de toevlucht van de verkeerde vrijheid! Begrijpen de dwazen niet dat ze, door dit te doen, het geheel verlaten voor een deel, de eenheid voor de secte, de Kerk voor de ketterij? Ja ze verlaten het schip van Christus voor de gammele boot van de schismatieken, waarvan Satan de bootsman is, en die hen naar de eeuwige verdoemenis zal voeren”⁹⁵. Deze scherpe uitval tegen de overlopers en tegen het protestantisme moet wellicht veeleer gezien worden als een *oratio pro domo* op een ogenblik dat alle ellende vergeten was, dan als een stellingname in de religieuze controverse.

Ammonius was een typisch exponent van het christelijk humanisme dat gedragen werd door de grote gedachte van christendom uit de geest van de bijbel en de kerkvaders, en voor alles een hervorming van het godsdienstig leven beoogde naar het model van de oudheid. In zijn dogmatische vaagheid verschilde hij van zijn broer, Jan van der Maude, eveneens kartuizer, die een grote bewondering opbracht voor Erasmus, maar tevens ondubbelzinnig zijn sympathie te kennen gaf voor de reformatie. Eerst werd Jan in zijn cel opgesloten, uiteindelijk kwam hij om de hardnekkigheid waarmee

⁹³ „Auguror enim futurum... vt omnibus futuris post nos saeculis celeberrimum sit Erasmi nomen... Erit ille mihi semper syncerus theologus, erit semper vir optimus, erit denique integerimus veritatis assertor”. (ALLEN, VII, ep. 2062, p. 514-515.)

⁹⁴ A. ROERSCH, *o. c.*, p. 15.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 19-20.

hij aan zijn heterodoxe opvattingen vasthield in de abdijkerker van Herne terecht, waar hij in 1539 overleed⁹⁶.

Lieven van der Maude kreeg in 1529 bij testamentaire beschikking drie Griekse werken. Ze kwamen van zijn vriend, de raadsheer in de Raad van Vlaanderen Antoon Colve (Clava), die in het begin van dit jaar overleden was⁹⁷. Clava was in 1514, na een ontmoeting met Erasmus tijdens diens oponthoud te Gent begonnen Grieks te leren. Met vertedering sprak Vives over de vlijt die de oude man hierbij aan de dag legde⁹⁸. De raadsheer bleef heel zijn verdere leven een enthousiast leerling van Erasmus en trad zowat als de bemiddelaar op tussen hem en zijn Gentse vrienden. Bij het bericht van zijn overlijden bracht de Rotterdammer zijn achting voor de oude vriend tot uiting in een brief aan de Antwerpse stadssecretaris Pieter Gillis⁹⁹. Gerdes noemt Antonius Clava een der eerste Gentenaars die de reformatie waren toegedaan¹⁰⁰. We hebben daarover geen verdere bewijzen gevonden en maken dus wel een groot voorbehoud voor deze bewering.

Precies zoals te Brugge had de prins der humanisten ook in Gent zijn jonge beschermelingen: Lieven Algoet (Algotius)¹⁰¹, Hilarius Bertholf (Berthulfus)¹⁰², Felix de Coninck (Rex)¹⁰³ en Karel Utenhove (Utenhovius)¹⁰⁴.

⁹⁶ Jan van der Maude trad in de kartuis van Edingen omstreeks 1500. Hij schreef onder meer een verslag van het doopsel van Karel V te Gent. (F. V. GOETHALS, *Lectures relatives à l'histoire des sciences, des arts, des lettres, des mœurs et de la politique en Belgique*, II, p. 110-111.) In januari 1531 verbrak Lieven alle banden met zijn broer Jan. (A. ROERSCH, *o. c.*, p. 20.)

⁹⁷ ALLEN, VIII, ep. 2197, p. 238. Clava (Gent omstreeks 1450-1529) was sinds juli 1514 lid van de Raad van Vlaanderen. In de bibliotheek van Besançon zijn acht brieven bewaard van Ammonius aan Clava. (A. ROERSCH, *o. c.*, p. 5.)

⁹⁸ ALLEN, V, ep. 1306, p. 114.

⁹⁹ M. A. NAUWELAERTS, *o. c.*, p. 162-169.

¹⁰⁰ „Erant autem in Urbe Gandavensi haud pauci, qui jam inde ab initio Reformationi favebant, inter quos prae reliquis connumeratur Antonius Clava”. (D. GERDES, *Historia reformationis*, III, p. 127.)

¹⁰¹ Einde 15^e eeuw - 25 januari 1547. Studeerde te Leuven onder bescherming van de Brugse kanunnik Marc Laurin, die hem aanbeval bij Erasmus. Deze nam hem in dienst als secretaris, maar liet hem ook verder studeren. Tot omstreeks 1531 bleef hij in Zwitserland en Engeland in de dienst van Erasmus, maar naderhand verkoos hij functies in het gevolg van Maria van Hongarije en Karel V. (A. ROERSCH, *L'Humanisme belge*, II, p. 11-31, H. DE VOCHT, *Literae*, p. 145-146.)

¹⁰² Lede of Ledeberg, einde 15^e eeuw - Lyon 1533. Genoot zijn eerste opleiding bij Elooi Houckaert te Gent en studeerde daarna te Parijs bij de Gentenaar Jan Dullaert. Daar knoopte hij tevens vriendschap aan met Vives. In 1522 kwam hij in dienst van Erasmus. In Zwitserland leerde hij het protestantisme kennen, maar religieuze vragen schijnen hem onverschillig te hebben gelaten. Omstreeks 1527 huwde hij in de Nederlanden en vestigde hij zich in Brussel. In 1532 evenwel trok hij naar Lyon en werd er de vriend van Rabelais. Hij stierf het jaar daarop aan de pest. Roersch stelt zich de

De eerste drie knapten in Zwitserland allerlei werkjes voor hem op en kregen terzelfdertijd de gelegenheid om verder te studeren; de laatste vertoefde verscheidene jaren als *familiaris* bij Erasmus in Bazel en Fribourg. Geen enkele van hen schijnt evenwel aan de verwachtingen van de leermeester te hebben beantwoord. Waarlijk grote humanisten zijn ze niet geworden¹⁰⁵. Karel Utenhove zou zich later van de roomse Kerk afwenden en toenadering zoeken tot de reformatie. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor Felix de Coninck. Na in dienst van Erasmus bij Froben in Bazel te hebben gewerkt, trok hij in december 1543 naar Pruisen, waar hij de benoeming kreeg van hertogelijk bibliothecaris. Hij won de gunst van de hertog, werd een invloedrijk personage aan diens hof te Koningsbergen en was er onder meer belast met onderhandelingen met Nederlandse kooplui. In Koningsbergen en op het platteland trok hij zich in het bijzonder het lot aan van zijn om den gelove gevluchte landgenoten, zodat hij bij de plaatselijke theologen weldra de naam kreeg van „patroon der sacramentariërs”. Hij verdedigde met vuur de tolerantie voor andersdenkenden, maar ontkende dat hijzelf betreffende de doop en het avondmaal afweek van de „ware kerkleer” – wat dit ook moge betekenen. Van 1541 tot 1547 leefde hij te Koningsbergen op vriendschappelijke voet met de bekende sacramentarische rector Willem de Volder (Guilielmus Gnapheus) uit Den Haag. Hij stierf in 1549¹⁰⁶.

In de Gentse onderwijskringen werd de lof van de grote humanist onder meer verkondigd door Sebastiaan Neusen (Noutzenus, Nousenus)¹⁰⁷. Hij was één der eersten die in Leuven bij de later naar Wittenberg uitgeweken Adriaan Adriaensz. Hebreuws hadden geleerd. In de beginnende jaren twintig verschaftte hij op zijn beurt privaat onderricht in de oude talen te Gent¹⁰⁸. Voor de geschriften van Luther bracht hij daar een meer dan gewone belangstelling op, wat wel de reden kan geweest zijn waarom hij begin 1525 naar Antwerpen verhuisde. Geleidelijk aan keerde hij zich nu af van Erasmus, omdat deze niet openlijk de partij van Luther koos en zich te lauw toonde in zijn kritiek

boeiende vraag of de Middelnederlandse woorden in het negende hoofdstuk van het eerste boek *Pantagruel* (Lyon 1532) misschien een echo zijn van de vriendschap met Rabelais. (A. ROERSCH, *o. c.*, I, p. 69-82.)

¹⁰³ Over hem : M. A. NAUWELAERTS, *o. c.*, p. 156.

¹⁰⁴ Uitvoerig wordt over hem gehandeld op p. 86-90.

¹⁰⁵ M. A. NAUWELAERTS, *o. c.*, p. 155-158.

¹⁰⁶ B. SCHUMACHER, *Niederländische Ansiedlungen im Herzogtum Preussen*, p. 52-64, 77-78.

¹⁰⁷ Afkomstig uit Saaftinge (° 1503). Studeerde aan de Artes-faculteit te Leuven, waar hij in 1520 de meestergraad behaalde. Enige tijd lang doceerde hij de oude talen aan de pedagogie „de Lelie”. (H. DE VOCHT, *History*, I, p. 376.)

¹⁰⁸ *Ibid.*

op de leiders van Kerk en staat ¹⁰⁹. De Gentenaar Gerard Rijn ¹¹⁰, die op dat ogenblik rechten studeerde te Leuven, had in zijn geboortestad geruchten opgevangen over Neusens heterodoxie, en poogde – tevergeefs – hem van zijn onvoorzichtigheid te overtuigen. Hij riep de hulp in van Maarten Lips, kanunnik van St.-Maartensdal te Leuven en vriend van Erasmus ¹¹¹. Lips raadde Noutzenus aan, zijn overtuiging geheim te houden indien hij ze niet kon veranderen, om zich aldus niet aan vervolging bloot te stellen ¹¹². Niets mocht echter baten. Op 11 september 1525 werden Noutzenus en zijn knecht door de Antwerpse baljuw ter verantwoording geroepen, omdat ze de uitgetreden pastoor van Melsen gastvrijheid hadden aangeboden en samen met hem buiten de stad conventikels hadden gehouden ¹¹³. Intussen had de leraar vriendschap gesloten met Gerard Geldenauer, die eveneens Luther toegeneigd was. Vermoedelijk verlieten de twee mannen samen Antwerpen op 17 september en trokken ze over Amsterdam, Deventer, Osnabrück en Bremen naar Wittenberg ¹¹⁴. Nog vóór het einde van het jaar liet Neusen zich aan de universiteit van deze laatste stad immatriculeren ¹¹⁵. In 1527 was hij echter verbonden aan de pas gestichte protestantse universiteit van Marburg ¹¹⁶, waar hij Hebreuws doceerde. Aan deze universiteit, waar hij van 1532 tot 1534 het gezelschap kreeg van zijn vriend Geldenauer, studeerde hij tevens recht, en bracht het aldus tot raadsheer bij het hof van de landgraaf van Hessen. Hij stierf op 18 april 1536 ¹¹⁷.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Neusen zijn lutherse sympathieën zou hebben overgedragen op zijn naaste omgeving in Gent. Nochtans heeft zijn geleidelijke verwijdering van Erasmus geen invloed gehad op de populariteit van de grote humanist. Tot Erasmus' aanzienlijke vrienden in Gent behoorde Lodewijk van Vlaanderen, één der belangrijkste politieke figuren in de Neder-

¹⁰⁹ A. HORAWITZ, *Erasmus von Rotterdam und Martinus Lipsius (Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der Kaiserl.-Königl. Akademie der Wissenschaften. Wenen 1882)*, p. 736-738.

¹¹⁰ Over hem, cfr. p. 75.

¹¹¹ H. DE VOCHT, *History*, II, p. 162. Over Lips: W. LOURDAUX, *Moderne devotie en christelijk humanisme*, p. 147-288.

¹¹² H. DE VOCHT, *History*, I, p. 377-378; cfr. W. LOURDAUX, *o. c.*, p. 188-189, 192, 233.

¹¹³ De indaging werd op 16 september nog eens herhaald. Op 18 november werden Neusen en zijn Gentse knecht bij verstek verbannen verklaard. (P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, IV, p. 402-403; V, p. 63-65.) Over de pastoor van Melsen, cfr. p. 265-266.

¹¹⁴ J. PRINSEN, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, p. 65, 126-127.

¹¹⁵ „M. Sebastianus Nausenus Flander Gandavus”. (C. E. FOERSTEMANN, *Album Academie Vitebergensis*, I, p. 127.)

¹¹⁶ W. FALKENHEINER, *Personen- und Ortsregister zu der Matrikel und den Annalen der Universität Marburg 1527-1652*, p. 116, 275.

¹¹⁷ Chr. VON ROMMEL, *Philipp, Landgraf von Hessen*, II, p. 195.

landen gedurende de regering van Karel V¹¹⁸. Ook in de Raad van Vlaanderen waren zijn vrienden, volgelingen en bewonderaars talrijk: de opeenvolgende presidenten Jan le Sauvage¹¹⁹, Niklaas Utenhove¹²⁰, Pieter Tayspil¹²¹ en Jacob de Blasere¹²², de raadsheren Jan Wouters¹²³, Jacob Hessels¹²⁴, Lieven

¹¹⁸ Gent 1488 - Brussel 7 oktober 1555. Heer van Praat. Krijgsman, staatsman en diplomaat. Hij studeerde aan de school van de Broeders van het Gemene Leven te Gent, en aan de Leuvense universiteit. Van 1515 tot 1522 was hij hoogbaljuw van Gent, en in 1517 werd hij lid van de Geheime Raad; in 1522 was hij hoogbaljuw van Brugge en het Vrije, in 1531 werd hij als ridder opgenomen in de orde van het Gulden Vlies; in 1536 werd hij lid van de Raad van State en in 1540 tevens hoofd van de Raad van Financiën; vanaf 1544 was hij stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, en sinds 1555 van Vlaanderen. Talrijke humanisten droegen hem, naar de gewoonte van de tijd, een werk op. (E. DE BORCHGRAVE, art. *Flandre (Louis de)*, - BN, VII, kol. 82-97; ALLEN, IV, p. 450; A. VERHOUSTRAETE en A. RYSERHOVE, *Leenroerig overzicht van Aalter en Knesselare* (Eeklo 1965), p. 65-69; H. DE VOCHT, *Literae*, p. 411-412; M. BAELDE, *De collaterale raden*, p. 327.) Erasmus verdedigde zich bij Vlaanderen in 1521 tegen de beschuldigingen dat hij naar het lutheranisme neigde. In 1528 schreef hij over hem als één der roemvolle zonen van Gent en noemde hem een *fortissimus patronus*. (M. A. NAUWELAERTS, *Erasmie et Gand*, p. 169-170.) De echtgenote van Lodewijks erfgenaam en achterneef, Jacob van Vlaanderen, zou van op zijn kasteel in Aalter in 1566 een van vurigste propandisten worden van het calvinisme in het Gentse. (J. DECAVELE, *Katharina van Boetzelaer*, p. 151-171.)

¹¹⁹ Gent 1455 - Saragossa 7 juni 1518. Heer van Schoubeke, Itterbeek, Ligny en Sterrebeek. Invloedrijke ambtenaar, die tegen de wens van Maximiliaan en Margaretha in, verschillende ambten cumuleerde. 1506 werd hij president van de Raad van Vlaanderen, in 1508 president van de Grote Raad, in 1509 kanselier van Brabant. In 1515 werd hij kanselier van Boergondië en in 1516 kanselier van Kastilië. Hij volbracht talrijke zendingen. In 1517 vergezelde hij de jonge Karel naar Spanje en stierf er onverwacht in Saragossa. Vlak voor zijn dood droeg Erasmus aan hem een nieuwe editie van zijn *Institutio Principis Christiani* op. Later liet hij zich evenwel minder gunstig uit over zijn behandeling door Le Sauvage. (ALLEN, II, ep. 393, p. 240; ep. 436, p. 276-277; H. DE VOCHT, *History*, III, p. 239-241.)

¹²⁰ Over hem wordt uitvoerig gehandeld op p. 85-86.

¹²¹ Nieuwkerke 1490 - Gent 30 april 1541. Vóór 1513 raadsheer in de Raad van Vlaanderen, 1522 lid van de Grote Raad van Mechelen, 1527 president van de Raad van Vlaanderen, 1531 president van de Geheime Raad. (P. BERGMANS, art. *Tayspil Pierre*, - BN, XXIV, kol. 654-655; J. BUNTINX, *Inventaris van de Raad van Vlaanderen*, I, p. 76; H. DE VOCHT, *Literae*, p. 209; M. BAELDE, *De collaterale raden*, p. 316.) Als president van de Raad van Vlaanderen heeft hij in 1529 gepoogd, de plakaten tegen de ketters te verzachten. (J. PRINSEN, *Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, p. 90.)

¹²² Brugge? - Gent 2 oktober 1534. Raadsheer vóór 1525 en president vermoedelijk sinds 1531. In 1534 nam hij vrijwillig ontslag ten voordele van zijn zoon Jacob. Op 2 oktober van hetzelfde jaar stierf hij. (H. DE VOCHT, *Jérôme de Busleyden (Humanistica Lovaniensia*, IX, Turnhout 1950), p. 355-358; J. BUNTINX, *o. c.*, p. 69; SAG, *Nota's Van Nuffel*.)

¹²³ Gent 1484-1559. Heer van Vinderhoute en Merendree. Vriend van Erasmus en Vives. Hij wist een bibliotheek samen te stellen die de bewondering wegdroeg van Jeronimus van Busleyden. (A. ROERSCH, *L'humanisme belge*, II, p. 69.) In 1508 werd hij raadsheer

van Pottelsberghe¹²⁵, Willem de Waele¹²⁶ en de reeds genoemde Antoon Colve, de advocaten-fiscaal Cornelis van Schoonhove¹²⁷ en Gerard Rijm¹²⁸,

commissaris bij de Raad van Vlaanderen, in 1511 raadsheer supernumerair en in 1514 gewoon raadsheer. Bij het overlijden van de presidenten van de Raad was hij verscheidene keren waarnemend president, onder meer tijdens de Gentse opstand van 1539. (ARA, *StA*, 1702/1, rekwes van Wouters aan de vorst om tot president van de Raad van Vlaanderen benoemd te worden, 1557.) Cassander droeg hem in 1550 vanuit Keulen één zijner werken op en herinnerde daarbij aan de vriendschap tussen Erasmus en Vives, en Wouters. (A. ROERSCH, *o. c.*, II, p. 10: „Quantus insit in te amor literarum, Vir ornatissime, cum cultus ille, et obseruatio Virorum, imprimis Ludouici Viuis, et Erasmi Roterodami – quorum alter hospitio tuo frequenter usus, alterum ab eo non uoluntas utriusque, sed fortuna distraxit – ...”.)

¹²⁴ Gent 1505-1578. Ridder, heer van Ter Kameren. Vriend van Karel Utenhove (M I) en Omaar van Edingen, zoals blijkt uit zijn brief aan Erasmus van 12 juli 1533 (ALLEN, X, ep. 2843). Hij was rechtsgeleerde en lid van de Raad van Vlaanderen. Op 28 juli 1554 werd hij voorlopig en op 12 mei 1557 effectief procureur-generaal van Vlaanderen. In 1567 verzocht Alva hem in de Raad van Beroerten te zetelen, waar hij o.a. meehielp aan de redactie van het doodsvonnis van Egmont en Hoorne. (ARA, *StA*, 1702/1, minuut van de benoeming tot procureur generaal; cfr. p. 42.)

¹²⁵ Ridder, heer van Wissekerke, Vinderhoute, Merendree en Ter Broeke. Achtereenvolgens raadsheer van de Raad van Vlaanderen, van de Geheime Raad, en ontvanger-generaal van Vlaanderen. Hij was in 1517-1518 tevens hoogbaljuw van Dendermonde, waarvan zijn familie afkomstig was. Hij stichtte in 1521 tien beurzen in de Hiëronimietenschool van de Broeders van het Gemene Leven te Gent, een stichting die in 1525 en 1529 door hemzelf en in 1542 en 1546 door zijn weduwe verhoogd werd. Hij stierf te Gent op 29 juli 1531. Erasmus aanzag hem als een „homo mea sententia grauis iuxta humanus” (ALLEN, III, ep. 751, p. 188; cfr. H. DE VOCHT, *Litterae*, p. 463-464; A. VAN DE VEEGAETE, *Lieven van Pottelsberghe: een Gents Maecenas uit het begin der XVIe eeuw*, -HMGOOG, n.r., III (1948), p. 92-104; SAG, *Nota's Van Nuffel*.)

¹²⁶ Heer van Akspoele en Hansbeke. Sinds 4 juni 1532 raadsheer in de Raad van Vlaanderen. Overleed te Gent in 1546. (H. DE VOCHT, *History*, II, p. 190; M. A. NAUWELAERTS, *o. c.*, p. 170.)

¹²⁷ Gent omstreeks 1500 - 20 november 1557. Hij was de broer van Gijsbert van Schoonhove en vader van Antoon, beiden kanunniken van Sint-Donaas en humanisten. Hij was goed bevriend met Cassander en Cornelis Wouters, en bleef met hen in contact toen ze de Nederlanden hadden verlaten. (A. ROERSCH, *Etude sur Antoine de Sconhove*, p. 139-172; IDEM, *L'Humanisme belge*, II, p. 69; H. DE VOCHT, *History*, II, p. 179-181.)

¹²⁸ Gent 1497 - 3 december 1570. Van adellijke afkomst. Studeerde te Leuven recht en klassieke talen. Hij knoopte daar vriendschappelijke betrekkingen aan met de geleerde kanunnik Maarten Lips van Sint-Maartensdal. Door diens toedoen kreeg hij van de rector de toelating om Melanchtons *Loci Communes Rerum Theologicarum* (Wittenberg 1521) te kopen en te houden, alhoewel de verkoop ervan verboden was. Zijn verlangen om protestantse werken te lezen wijst op een zeer brede interesse. In 1525 vestigde hij zich in zijn geboortestad als rechtsgeleerde en als advocaat-fiscaal, later als raadsheer in de Raad van Vlaanderen. In 1566 en 1567 moest hij als raadsheer en als baljuw van Sint-Pieters optreden tegen de beeldenstormers. (A. ROERSCH, *L'Humanisme belge*, II, p. 1-8; A. SANDERUS, *De Gandavensibus Claris*, p. 47-48; H. DE VOCHT, *History*, II, p. 160-162; RAG, *RVI*, 7616, f° 188 v°.)

de griffier Omaar van Edingen – wiens zonen later gereformeerd werden¹²⁹ – liepen hoog op met de ideeën van de grote humanist. Onder impuls van Lieven Huguenois¹³⁰, abt van Sint-Baafs, vonden Erasmus' denkbeelden ingang in de abdijen en kloosters van de stad. Niet ten onrechte schreef Lieven van der Maude in een brief aan Erasmus, waarmee hij deze er in 1529 wou toe overhalen zich te Gent of in de omgeving te komen vestigen: „Kom aan de boorden van de Leie wonen, je zal zien hoe er sinds enkele jaren veel veranderd is. Heel de Raad van Vlaanderen is je toegewijd. Een groot deel van de monniken heeft zijn bijgelovige praktijken laten varen en is naar de ware godsvrucht teruggekeerd. Indien er aanhangers van de oude dwalingen overgebleven zijn, dan zwijgen ze nu uit schrik. Ik durf bevestigen dat er in de hele christenheid geen stad is waar het evangelie vrijmoediger wordt onderwezen en waar Erasmus méér vrienden telt. Je kent inderdaad onze landgenoten: veinzen ligt niet in hun karakter”. Ammonius stelde Erasmus voor, zijn intrek te nemen in het luxueuse huis van Omaar van Edingen te Gent, of in diens buitenverblijf te Ophasselt¹³¹. De kosmopoliet dankte voor het aanbod maar ging er niet op in¹³².

In deze erasmiaanse groep toonaangevende figuren leefde sterk de geest van minnelijk overleg, van dogmatisch relativisme en van pacifisme, ook van openheid voor het nieuwe dat zich op Europees plan aan de intelligentsia aanbood. Zo bleek in 1522 dat de genoemde president van de Raad van Vlaanderen Niklaas Utenhove (M 1) en de advocaat (later raadsheer) Jan Wouters een aantal lutherse boeken bezaten en lazen, alhoewel ze

¹²⁹ Gent 1488-1532. Heer van Ophasselt, zoon van Frans (procureur bij de Raad van Vlaanderen) en van Barbara Utenhove, verwant met Karel Utenhove. In 1511 werd ook hij procureur en in 1525 raadsheer-secretaris in de Raad van Vlaanderen. Hij schreef een commentaar op Wielants Leenrechten. Hij was goed bevriend met Ammonius, met wie hij het enthousiasme voor Erasmus deelde. (ALLEN, VII, ep. 2060, p. 511 en 512, ep. 2062, p. 514-515; H. DE VOCHT, *History*, II, p. 190; RAG, RVI, 7523, f° 425.) Zijn zoon Adriaan van Edingen vestigde zich met zijn echtgenote Catharina Taelmans en zijn twee kinderen in 1537 te Frankfort, en zocht er later aansluiting bij de gereformeerde Nederduitse Vluchtelingenkerk. (A. DIETZ, *Frankfurter Handelsgeschichte*, II, p. 34.) Een andere zoon van Omaar, Pieter van Edingen, heer van Ophasselt, werd bij het begin van de troebelen in 1566 om zijn calvinistische sympathieën een tijdlang gevangen gehouden door de Raad van Vlaanderen. Op 20 juli werd hij in voorlopige, op 12 september onder bepaalde voorwaarden in definitieve vrijheid gesteld. Onder degenen die zich voor hem borg stelden bevond zich de calvinistische advocaat meester Pieter de Rycke. (RAG, RVI, 7616, f° 188 en 195.)

¹³⁰ Gent 1457-1535. Abt van Sint-Baafs sinds 10 januari 1518. (A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'Abbaye de Saint-Bavon* (Gent 1855), p. 165-169.)

¹³¹ ALLEN, VIII, ep. 2197; E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, IV, p. 147; A. ROERSCH, *o. c.*, I, p. 60.

¹³² ALLEN, IX, ep. 2485 (16 april 1531).

buiten iedere verdenking van ketterij stonden¹³³. In hun kring was er voor de geloofsvervolging zelden sympathie. Hun tolerante denkwijze bracht hen ertoe, gematigd te zijn in de toepassing van de doodstraf voor ketters, met uitzondering nochtans van diegenen wier afwijkende gevoelens een gevaar werden geacht voor de bestaande maatschappelijke orde, zoals dopers. Weigerde de opvolger van Utenhove als president van de Raad van Vlaanderen, Pieter Tayspil, in 1529 niet het keizerlijk plakkaat van 14 oktober op de kettervervolging te publiceren? Volgens hem waren de daarin vervatten bepalingen al te streng; hij zou zich dan ook liever laten afzetten dan aan zulke bevelen te gehoorzamen¹³⁴. Hoe opmerkelijk is het ook dat de jaren 1540-1545, tijdens dewelke de kettervervolging in steden als Gent, Oudenaarde en Kortrijk exclusief aan de Raad van Vlaanderen was voorbehouden, voor de nieuwgezinden van die plaatsen veruit de rustigste waren van heel de zestiende eeuw! Dat sommige familieleden van raadsleden zich openlijk de zaak van de reformatie toegedaan verklaarden, heeft die houding van tolerantie zeker beïnvloed.

b. *De familie Utenhove*

Uit deze Gentse intellectuele en politieke elite zijn in onderhavig verband vooral de Utenhove's te vermelden als begunstigers van de nieuwe leer. Hier moge dus uitvoeriger worden ingegaan op het leven en het werk van enkele leden van deze roemrijke Gentse familie. Het meest op de voorgrond treedt Jan Utenhove, de bekende ouderling van de Nederduitse Kerk in Londen. Aan zijn persoon en vooral aan zijn hervormingsgezinde activiteit als banneling in het buitenland wijdde Frederik Pijper in 1883 een uitstekende monografie¹³⁵. Talrijke punten bleven evenwel onopgehelderd. Pijper tastte in het duister nopens de aanleiding en het tijdstip van de verbanning. Ook de genealogische gegevens vertonen heel wat onnauwkeurigheden¹³⁶. In een studie over een andere Utenhove, namelijk Karel, geeft W. Janssen een samenvattend overzicht van de gegevens over de familie Utenhove, zoals ze door Pijper en D. A. Brinkerink¹³⁷ verzameld werden¹³⁸. Zijn bewering dat „la généalogie des Utenhove a été définivement tirée au clair par F. Pijper”¹³⁹ was echter wat al te voorbarig. H. De Vocht, die de gegevens van Pijper en

¹³³ P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, IV, p. 101.

¹³⁴ G. GELDENAUER, *Collectanea*, p. 90.

¹³⁵ *Jan Utenhove, zijn leven en zijne werken* (Leiden 1883).

¹³⁶ *O. c.*, p. LXXVII-LXXXV.

¹³⁷ *NNBW*, IX, kol. 1145-1151.

¹³⁸ *Charles Utenhove, sa vie et son œuvre (1536-1600)*, p. 5.

¹³⁹ *O. c.*, p. 4.

Janssen niet kende heeft in het tweede deel van zijn *History of... the Collegium Trilingue* (1953) de verwarring nog groter gemaakt¹⁴⁰.

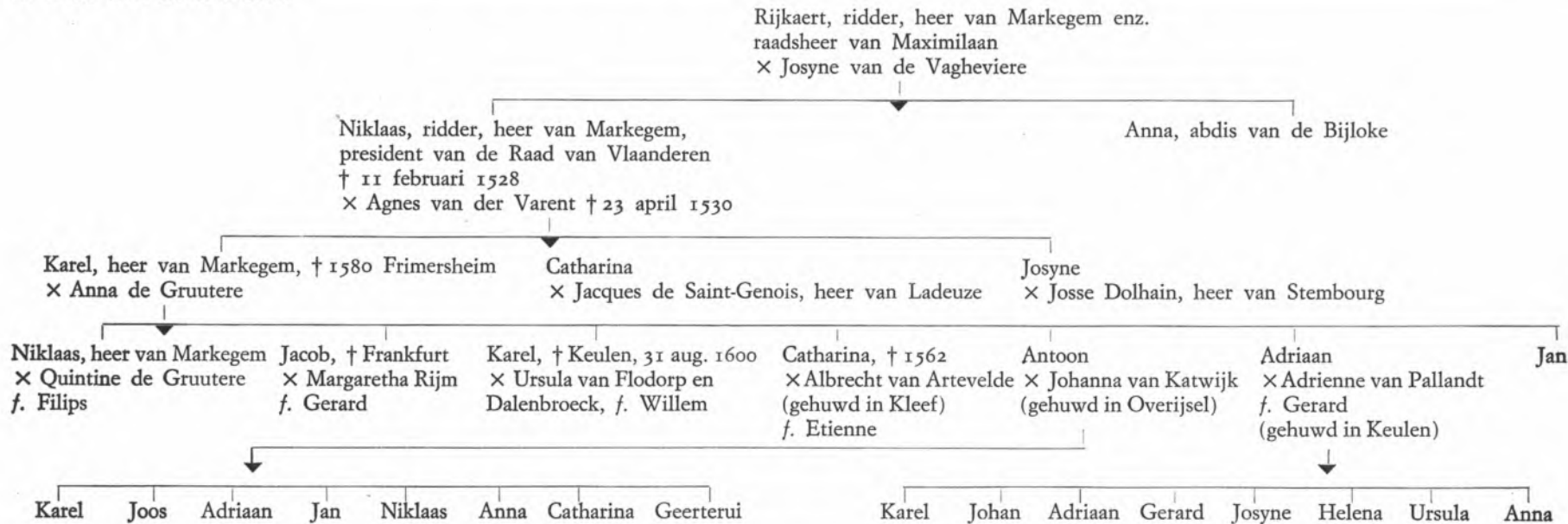
In de zestiende eeuw zijn er bij de Gentse Utenhove's duidelijk twee takken te onderscheiden, namelijk de Van Markegems en de Van der Grachts. De vergissingen van de hogergenoemde auteurs spruiten vooral hieruit voort, dat verscheidene leden van de twee takken Rijkaert, Niklaas, Karel of Jan heetten. Om elke verwarring te vermijden worden ze respectievelijk aangehaald met (M) en (G), vergezeld van een cijfer dat hun respectievelijke plaats aanduidt in elk van de stambomen. Niklaas (M 1), heer van Markegem stierf op 11 februari 1528 en niet in 1527. Hij was niet de kleinzoon van Rijkaert (G 1) en de zoon van Niklaas (G 1), maar wel de zoon van Rijkaert (M 1). Hij is slechts één keer gehuwd geweest, namelijk met Agnes van der Varent, die hem trouwens overleefde (+ 23 april 1530). Ridder Niklaas (M 1) had dus slechts drie kinderen uit één huwelijk, in plaats van vier uit één huwelijk (De Vocht) of zes uit twee huwelijken (Janssen). Zijn enige zoon was Karel (M 1), die huwde met Anne de Gruutere. Uit dit huwelijk sproten zeven kinderen, onder wie Niklaas (M 2), de dichter Karel (M 2) en Jan (M 1). Elisabeth de Gruutere, die verkeerdelijk voorgesteld wordt als de tweede echtgenote van Niklaas (M 1) was niet de moeder, maar de vrouw van Niklaas (G 1), zoon van Rijkaert (G 1), uit de tak Van der Gracht. Eén van hun zonen was Niklaas (G 2), die huwde met Anna de Lannoy. Deze was dus niet de zoon van Niklaas (M 1). Rijkaerts (G 1) tweede zoon was Jan (G 1), de ijveraar voor de hervorming. Jan (G 1) was dus niet de zoon van Niklaas (M 1); evenmin van Elisabeth de Gruutere, maar haar zwager. Hij was niet de halfbroer van de humanist Karel (M 1), maar slechts een verre verwant. Hij huwde niet met „Anna de Gruutere de Lannoy”, maar met Anna van Coyeghem. Een „Anna de Gruutere de Lannoy” wordt trouwens nergens aangetroffen. Vermoedelijk betreft het hier een kunstmatige naam uit Anna de Gruutere (gehuwd met Karel (M 1)) en Anna de Lannoy (gehuwd met Niklaas (G 2)). Met andere correcties en aanvullingen ziet de stamboom van de twee vertakkingen der Utenhove's er uit als volgt¹⁴¹:

¹⁴⁰ P. 465-466. Cfr. ook IDEM, *Literae*, p. 295.

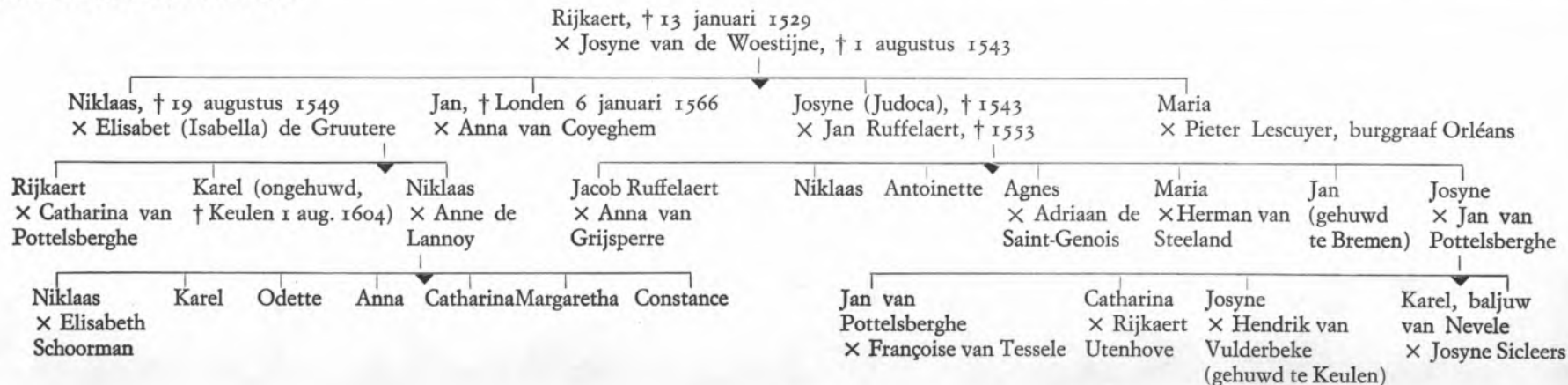
¹⁴¹ Deze gegevens uit: RAG, *Familiefonds*, 3292, uit het dossier betreffende de erfenis van Jan Utenhove (G 1) in ARA, *AL*, 455, en SAG, *Staten van Goed* 1545-1546, f° 75-77 (gepasseerd 16 september 1545).

GENEALOGISCHE TABEL VAN DE FAMILIE UTENHOVE

I. TAK VAN MARKEGEM

II. TAK VAN DER GRACHT

Jan (G 1) Utenhove werd geboren te Gent of te Roborst in 1516¹⁴². Over zijn vader, meester Rijkaert († 13 januari 1529), is alleen bekend dat hij kapitein was bij de troepen van Karel V die in 1521 Doornik veroverden¹⁴³. Jans enige broer Niklaas († 19 augustus 1549), jurist, was achtereenvolgens lid van de Raad van Vlaanderen en sinds 30 juni 1547 raadsheer in de Grote Raad te Mechelen¹⁴⁴. Jan zelf liep school te Gent bij de reeds bekende humanist Joris Cassander¹⁴⁵. Of hij nadien een universitaire vorming kreeg is niet bekend¹⁴⁶. Bij het inzetten van de vervolging tegen de deelnemers aan het ketterse spel van zinnen te Roborst dat, zoals verder wordt uiteengezet¹⁴⁷, op zijn landgoed werd gespeeld, verliet hij voor goed het land. Reeds vroeger had hij plannen gemaakt om uit te wijken, maar zijn broer Niklaas belette hem dit, door het erfdeel van de overleden vader achter te houden¹⁴⁸. Enkele weken echter na het zinnospel overleed ook de moeder (1 augustus 1543). Jan kreeg nu alvast een gedeelte én van het moederlijk én van het vaderlijk erfdeel in handen. Niets hield hem nu nog tegen om, toen hij van zijn broer – lid van de Raad van Vlaanderen – vernam dat het

¹⁴² ARA, AL, 455, verslag van de procureur-generaal, waarin vermeld wordt dat Jan bij de dood van zijn vader 13 jaar oud was; bevestigd door een nota in ARA, Rk, 21.925, f° 16 v° : in 1558 zou hij tussen 40 en 45 jaar oud zijn geweest. (Het verslag van de procureur-generaal bevat tal van gegevens die een interessante aanvulling vormen op het – voor de zestiende eeuw erg onvolledige – artikel van A. IWEINS D'ECKHOUTTE, *Roborst, ses seigneuries, ses seigneurs*, - HGO, VI (1923), p. 65-105.)

¹⁴³ RAG, *Familiefonds*, 3292.

¹⁴⁴ KBB, ms. 9938-9940 : FOPPENS, *Histoire du Grand Conseil de Malines*, f° 92; UBG, G. 14232 : L. J. VAN DER VYNCKT, *Recueil des recherches historiques et chronologiques du Conseil provincial ordonné en Flandres*, I, f° 99 en 100.

¹⁴⁵ D. A. BRINKERINK, o. c., kol. 1145.

¹⁴⁶ Volgens J. SAVIGNAC, *Les mémorables de Francisco de Enzinas*, p. 27, zou Jan te Leuven hebben gestudeerd en er contacten hebben gehad met de kring der lutheranen aldaar. Zijn naam komt nochtans niet voor in de matrikels van de universiteit.

¹⁴⁷ Cfr. p. 208 e.v.

¹⁴⁸ Reeds in 1540 wilde Jan de erfenis van meester Rijkaert onder de erfgenamen laten verdelen. Ook de later te verwerven goederen van de nog in leven zijnde moeder Josyne van de Woestijne zouden bij voorbaat te boek gesteld worden en verdeeld. Nu had Jan Ruffelaert bij zijn huwelijk met de oudste dochter, Josyne, formeel afstand gedaan van alle aanspraken als erfgenaam op de goederen van zijn schoonouders. Niklaas stemde wel in met de voorlopige schriftelijke verdeling van die goederen, maar kon tot na de dood van de weduwe verhinderen, dat de erfgenamen reeds hun deel kregen, naar hij zei omdat hij „daer ondere niet en begheerde 't hebbene den voorseyden Jan Ruufelaert, ende dat hy wiste dat hy byden zelve verdeele meer achterdeels dan prouffyct doen zoude, vuter jonste die de voorseyde huerlieder moeder meer draghende was totten anderen dan tot hem meester Clais; ooc mede datmen daerby te bet den zelve Jan Utenhove zoude houdden binnen den lande, de welcke middele zochte omme 't hebbene zyn verdeel, danof penninghen, ende hem vanden zynen quicte te maken”. (ARA, AL, 455, verslag van de procureur-generaal.)

hoge gerechtshof niet van plan was om het gebeurde te Roborst door de vingers te zien, midden 1544 naar Duitsland uit te wijken. Hij zou hierbij vergezeld zijn geweest van de prinses van Gaver, vrouwe van Egmont¹⁴⁹. Op 9 mei 1545 sprak de Raad van Vlaanderen tegen hem de verbanning uit en verklaarde al zijn bezittingen verbeurd¹⁵⁰.

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ Vonnis : RAG, RVI, 7529, f° 315-316. De familieleden wendden al hun politieke invloed aan en maakten gebruik van juridische spitsvondigheden om de inbeslagneming ongedaan te maken. Volgens Niklaas was de eigenlijke verdeling der goederen gebeurd vlak na het overlijden van zijn moeder. Hijzelf was erfgenaam van alle erfelijke lenen die aan zijn moeder hadden toebehoord en van twee derden van deze van zijn vader. Eén derde werd dus verdeeld tussen Jan Utenhove en Pieter Lescuyer (echtgenoot van Maria; zoals gezegd had Jan Ruffelaert afstand gedaan van zijn erfrecht). De rest van het onroerend bezit werd in drie gelijke delen verdeeld. De twee medeërfgenamen hadden echter alle alle onroerende goederen, zowel de lenen als andere, aan Niklaas overgedragen, tenminste zo beweerde deze laatste. Hiervoor was hij 5202 p. 11 sch. tourn. schuldig aan Jan. Ook de roerende goederen werden in drie gelijke delen verdeeld. Jan nam zijn deel mee naar Brussel. De Raad van Vlaanderen, hierin aangespoord door de regentes, weigerde dit contract te erkennen, daar de overdracht van Jans goederen aan Niklaas pas na de „misdaad” was gebeurd, en daar bovendien de verschuldigde som door deze laatste nog niet volledig uitbetaald was. Niklaas werd ervoor gewaarschuwd, geen pachtgelden te innen van Jans erfenis, op straffe van 2000 karolusgulden boete. Eindelijk, op 18 mei 1547, werd Niklaas door de Keizer officieel terug in het bezit gesteld van alle onroerende goederen, die bij erfenis aan Jan waren toegekomen. Ten gevolge daarvan gaf de procureur-generaal toelating „que la cause... fut royé(e) hors du rolle de la court comme extincte”. (RAG, RVI, 7523, f° 322, v° - 323, sententie van 10 mei 1530, na het overlijden van meester Rijckaert, waarbij een regeling werd getroffen voor de verdeling van de goederen; *ibid.*, 7612 (niet gefolieerd), 17 november 1545, *ibid.*, f° 91 v° - 92; ARA, AL, 455, rekening procureur-generaal 1545, 2 katernen; ARA, Rk, 21.915, f° 12-14; 21.916, f° 31, 31 v°, 48). Uit een brief aan Bullinger en Petrus Martyr van 13 juni 1559 blijkt dat Jan Utenhove wel degelijk de inkomsten van zijn erfenis uitbetaald kreeg; vanuit Frankfort verzocht hij om tussenkomst bij de Engelse koningin om het geld, dat in Londen achterbleef, toegestuurd te krijgen : „...quo eam pecuniam, quam ex incendio confiscationis bonorum meorum, per fratrem meum, Caroli Caesaris consiliarium, olim substraxi, ac cuidam postmodum mercatori Londiensi iam a decennio bona fide commissi, recuperare possim”. (Ed. F. PIJPER, *o. c.*, p. XXXVIII.) Op 11 december 1559 richtte Utenhove zich tot koningin Elizabeth zelf : „Qui supplex tamen decem forte ante mensibus (= 10 maanden vóór de vlucht uit Vlaanderen), imminente demum periculo, partem bonorum suorum Nicolao fratri Caroli Caesaris consiliario distraxerat, quorum cum pretio se in Germaniam tanquam ad tutum confugium anno anno 1544 recepit...”. (Ed. KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques*, I, ep. CCCXCXCV, p. 124-125.) Het proces om twee lijfrenten op de stad Gent, elk van 30 p. tourn. per jaar, kende een minder gunstig verloop voor de familie Utenhove. Josyne beweerde dat deze niet aan haar broer Jan, maar aan haarzelf toebehoorden. Het duurde nochtans tot in 1558 vooraleer de confiscatie van de lijfrenten bekrachtigd werd. Tot dit jaar had de Raad niets kunnen innen omdat hij aan de stad geen bewijs kon afleveren dat Jan nog werkelijk in leven was. Later betaalde de stad elk jaar de zestig pond uit ten voordele van de vorstelijke schatkist, de laatste keer begin 1566, met het bericht dat Jan Utenhove was

In oktober 1544 was Utenhove in Keulen¹⁵¹. Van toen af aan was hij onvermoeibaar in de weer om de vluchtelingen bij te staan en ze in hun toevluchtsoorden in afzonderlijke gemeenten bijeen te brengen. Van Keulen trok hij in begin 1545 naar Aken met enkele meisjes die hun ouders wilden raadplegen vooraleer naar het protestantisme over te gaan¹⁵². Hij nam daar de zorg op zich voor dertig Nederlandse families, voor het grootste deel Franssprekenden uit Vlaanderen en Artesië, en hielp ze bij het stichten van een gemeente¹⁵³. Sinds het najaar 1545 woonde hij in Straatsburg. Zijn drie jaar durend verblijf aldaar heeft zijn geest diepgaand beïnvloed. De Vlaming sloot er vriendschap met de kopstukken van de Elzasser reformatie, o.m. met Martin Bucer, Petrus Martyr en Paul Fagius, met wie hij lang na zijn vertrek briefwisseling zou blijven voeren. Onderwijl spande hij zich verder in om de vluchtelingen een dragelijk lot te verschaffen. Op 4 mei 1546 ging hij persoonlijk bij de stadsraad van Frankfort de toelating bepleiten voor de Nederlandse en Franse vluchtelingen in Straatsburg en Augsburg om zich in de stad te vestigen en er een eigen gemeente op te richten. Het verzoek werd echter afgewezen¹⁵⁴.

Daar na het opleggen door de keizer van het *Interim* de situatie te Straatsburg uiterst precair begon te worden voor de hervormden, ging Utenhove in de zomer van 1548 in op de uitnodiging van de aartsbisschop van Canterbury, Thomas Cranmer, die een reformatie voorbereidde met de instemming van de jonge koning Edward VI, en daarvoor naamhebbende reformatoren van het kontinent liet overkomen als raadgevers (buiten Utenhove nog Martin Bucer, Johannes a Lasco, Paul Fagius, Francisco Dryander). Dadelijk na zijn aankomst te Canterbury stichtte de Gentenaar de eerste evangelische vluchtelingengemeente op Engelse bodem. Toen hij echter in het voorjaar van 1549 Canterbury verliet, werd de gemeente – die vooral uit Franssprekenden bestond – weer opgeheven¹⁵⁵. In april 1549 was Utenhove in Brussel, op doorreis naar Straatsburg, waar hij een gezondheidskuur wou doen. Vanuit Straatsburg maakte hij een reis door Zwitserland. Hij bezocht

„trespassé le VIe jour de janvier XVc LXV dernier passé en la ville de Londres au royaume d'Angleterre, comm'il appert pas attestation, passé(e) pardevant les eschevins de la keure à Gand". (ARA, Rk, 21.925, f° 16 v°; 21.933, f° 23.) Door deze duidelijke mededeling wordt overigens een einde gesteld aan alle mogelijke gissingen nopens de sterfdatum van Jan.

¹⁵¹ J. HESSELS, *Archivum*, II, p. 2, noot 2.

¹⁵² *Ibid.*, p. 6-7.

¹⁵³ W. SARMENHAUS, *Die Festsetzung*, p. 3.

¹⁵⁴ K. BAUER, *Valérand Poullain*, p. 175-177.

¹⁵⁵ Over deze eerste gemeente, cfr. F. W. CROSS, *History of the Waloon and Huguenot church at Canterbury* (*Publications of the Huguenot Society*, XV. Lymington 1898), p. 1-10.

te Zürich Heinrich Bullinger, met wie hij spoedig intiem bevriend raakte, en wiens avondmaalopvatting een grote indruk op hem heeft gemaakt¹⁵⁶. Te Genève onderhandelde Calvijn met hem over de *Consensus Tigurinus*, waarbij voor de Zwitserse Kerk een vergelijk werd nagestreefd inzake de avondmaalsopvatting. Over Frankrijk kwam Utenhove rond 3 september 1549 opnieuw aan te Canterbury, maar op 26 november was hij in Londen, waar hij nu permanent bleef tot 6 juni 1553. Hier verzamelde hij de gevluchte Nederlanders, zowel de Nederduits- als Franssprekenden, rond zich. Sinds 1547 waren beide groepen in particuliere huizen of in ter beschikking gestelde kerken afzonderlijk bijeengekomen. Met de hulp van A Lasco, die op 13 mei 1550 in Londen aankwam, kon op 29 juni 1550 van Edward VI verkregen worden dat een Nederduitse Vluchtelingenkerk zou gesticht worden. De stichting werd bevestigd door een charter van 24 juli daaropvolgend¹⁵⁷. Men kreeg de beschikking over het schip van de voormalige kerk der Austin Friars, dat een tijdlang moest gedeeld worden met de Franse vluchtelingen. Twee predikanten werden aangesteld: Maarten de Cleyne en Wouter Deelen. A Lasco was de superintendent en Utenhove één der vier ouderlingen.

Al in 1551 kwamen verscheidene geschriften van de pers, bestemd voor het Londense gemeenteleven. A Lasco schreef een *Compendium doctrinae in qua Peregrinorum Ecclesia Londini constituta est*, dat dadelijk door Utenhove in het Nederlands vertaald werd: *Een cort begrip der Leeringhen van die waerachtighe ende eender Ghemeynten, dewelcke door de Ghemeynten der Wytlandischen te Londen ingbestelt is... enz.* Verder gaf Utenhove een vertaling uit van A Lasco's Oostfriesche catechismus voor grote kinderen: *De Catechismus oft kinderleere... enz.*, een berijming van vijftentwintig psalmen en enige gezangen in 1551¹⁵⁸ en het vragenboekje *Een corte undersouckinghe des gheloofs... enz.*, in 1553 (?). Zeker sinds 1555 werden Utenhove's psalmen in de Nederlanden gebruikt en hadden er zoveel succes dat de Nederduitse vertalingen van de psalmen van Clément Marot en Théodore de Bèze, in 1565 te Gent uitgegeven door de dichter-rederijker Lucas de Heere, slechts weinig weerklank vonden. Pas de vertaling van Datheen (in 1568 op de synode van Wezel erkend als de officiële versie voor de Nederlanden) verdrog de uitgave van Utenhove definitief¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Ook later bleef hij met hem in drukke correspondentie: cfr. J. HESSELS, *Archivum*, brieven 8, 12, 16, 22, 28, 30, 31, 32, 34, 36, 37.

¹⁵⁷ Ter gelegenheid van haar vierhonderd-jarig jubileum heeft J. LINDEBOOM een voortreffelijke studie gewijd aan de geschiedenis van de Nederlandse gemeente te Londen: *Austin Friars, Geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Londen, 1550-1950*.

¹⁵⁸ Dit was slechts een voorbereiding op het grote werk *De Psalter Davidis, in Nederlandischer sangryme... enz.*, dat in 1566 postuum in Londen verscheen. De psalmuitgaven van Utenhove: S. J. LENSELINK, *De Nederlandse Psalmberijmingen*, p. 250-403.

¹⁵⁹ H. SLENK, *Jan Utenhove's psalms in the Low Countries*, p. 158-168.

Onder het zingen van A Lasco's geliefkoosde psalm :
„Hoe rasen so die Heydenen te hoop ? En
die volcken betrachte ydel dinghen...”

scheepten op 17 september 1553 ongeveer vierhonderd leden van de Vluchtelingenkerk in te Gravesend. Na de dood van Edward VI en het aantreden van de katholieke Mary Tudor moesten ze opnieuw het land verlaten. Over die uittocht schrijft Norwood : „it stands as one of the most dramatic and heroic episodes of a colorful era”¹⁶⁰. De zeereis, de aankomst en de belevenissen in Noorwegen en Denemarken, de uitdrijving uit dit laatste land, de moeilijkheden en ontberingen tijdens verdere zwerftochten op het vasteland langs de kusten van de Oostzee, zijn door Utenhove beschreven in zijn *Simplex et fidelis narratio de instituta ac demum dissipata Belgarum, aliorumque peregrinorum in Anglia, Ecclesia... enz.*, (Bazel, Joh. Oporinus, 1560)¹⁶¹. Eindelijk werden de vaderlandslozen opgenomen door gravin Anna van Oldenburg te Emden, een stad die weldra „Moeder der vluchtelingen en ballingen” en „Herberg der uitverkorenen Gods” zou genoemd worden¹⁶². Utenhove beëindigde er zijn vertaling in verzen van het Nieuwe Testament (waarvan de verkoop overigens een fiasco zou worden)¹⁶³. Op verzoek van de kerkeraad vatte hij het plan op, als leraar rond te reizen in de gemeenten onder het kruis in de Nederlanden. Uiteindelijk echter trok hij met Johannes a Lasco via Frankfort naar Polen om daar het Woord Gods te verkondigen. In dit land trad hij in het huwelijk met Anna van Coyeghem die eveneens tot de uit Londen gevluchte émigré's behoorde. Moeilijkheden naar aanleiding van de ziekte van A Lasco en tegenwerking van de Unitariërs, die een steeds grotere greep kregen op de Poolse adel, zetten Utenhove ertoe aan, in de zomer van 1559 het land te verlaten. Over Frankfort en Friesland ging hij opnieuw naar Engeland, waar de emigranten inmiddels, na de troonsbestijging van Elisabeth en de afkondiging van de *Act of Supremacy*, waren teruggekeerd. Weer werd hij ouderling. Hij bood zijn bemiddeling aan voor het materieel welzijn van de gemeentenaren, o.m. door de koningin te verzoeken de vreemdelingen niet langer het uitoefenen van een ambacht als meester te ontzeggen. Groot was zijn gezag, niet alleen bij de verdere uitbouw van de Vluchtelingenkerken te Londen, Sandwich, Colchester en Norwich,

¹⁶⁰ F. A. NORWOOD, *The London Dutch Refugees in Search of a Home, 1533-1554*, p. 64-72.

¹⁶¹ Opnieuw uitgegeven door F. PIJPER, - BRN., IX, 29-151, met inleiding p. 3-28.

¹⁶² H. DALTON, *Johannes a Lasco*, p. 503 (= Nederlandse vertaling van P. C. VAN OOSTERZEE van het in 1881 te Gotha in het Duits verschenen werk.)

¹⁶³ Bij die vertaling heeft hij zich de medewerking verzekerd van Godfried van Wingen, en de hulp ingeroepen van talrijke geleerden, onder wie A Lasco, Maarten de Cleyne (Micronius) en Pieter Deelen (Delenus). (Cfr. C. C. DE BRUIN, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937), p. 224-233.)

ook in het oplossen van de dogmatische geschillen in de schoot van de Londense gemeente. Tegenover Adriaan van Haemstede, die onder beschuldiging van do-
perse sympathieën in 1560 als predikant werd geschorst en geëxcommuniceerd,
nam hij een onverzoenlijke houding aan, maar tegelijkertijd speelde hij het klaar
om de door tweedracht bedreigde kudde bijeen te houden. Hij stierf in
Londen op 6 januari 1566¹⁶⁴.

Alhoewel Jan na 1545 zijn geboorteland – buiten een korte doorreis in
1549 – nooit meer heeft bezocht, is zijn invloed er toch groot geweest.
Zoals verder wordt besproken bleven bepaalde Gentse kringen hem als één
van de hunnen beschouwen en onderhield hij zelf anderzijds een drukke cor-
respondentie met Nederlanders in het algemeen en met Gentenaars in het
bijzonder. Het is niet onmogelijk dat sommigen op zijn instigatie op hun beurt
de wijk namen. Het aandenken aan hem zal ook levendig gebleven zijn in
het gezin van zijn zuster Josyne, die met de aanzienlijke Jan Ruffelaert ge-
trouwd was¹⁶⁵. Hun zoon, *Jan Ruffelaert jr.*¹⁶⁶ was in 1566 als calvinist be-
drijvig in zijn geboortestad; om zijn deelneming in de troebelen werd hij in
1567 verbannen verklaard¹⁶⁷. Een ander neefje van de Londense ouderling,
Karel (G 1), zoon van *Niklaas* (G 1), was sinds 1565 eveneens de zaak van
de hervorming toegedaan. In een brief uit Parijs van 7 februari 1565 beloofde
hij aan zijn oom te Londen, dat hij in zijn studies aan de Artes-faculteit zijn
best zou doen om zich aldus later te kunnen inzetten voor de christelijke zaak
en voor de „ware Kerk”¹⁶⁸. *Karel* studeerde in 1568-1569 aan de protestantse
universiteit van Bazel¹⁶⁹.

*
**

Met *Niklaas Utenhove* (M 1), zoon van *Rijkaert*, belanden we bij tak
Markegem. *Niklaas*, op 15 maart 1515 door aartshertog *Karel* tot ridder
geslagen, was volgens het portret dat *Erasmus* in één van zijn brieven van

¹⁶⁴ Voor deze overlijdensdatum (tot nu werd verkeerdelijk de herfst van 1565 genoemd),
cfr. p. 82, n. 150.

¹⁶⁵ RAG, *Familiefonds*, 3292. *Jan Ruffelaert sr.* was in 1550 voorschepen van gedele te
Gent. (V. FRIS, *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes*, p. 132.)

¹⁶⁶ Hij had in 1549 en volgende jaren in Leuven gestudeerd. (A. SCHILLINGS, *Matricule
de l'Université de Louvain*, IV, p. 386.)

¹⁶⁷ M. DELMOTTE, *Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent*, p. 167 :
schat het vermogen van *Jan jr.* op 3.840 p. tourn. *Jan* trad in het huwelijk te Bremen.

¹⁶⁸ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 240-241. *Hessels* ziet in hem verkeerdelijk de dichter
Karel (M 2). De briefschrijver spreekt *Jan* aan met „mi patruë” (= oom van vaderszijde)
en maakt melding van zijn broers *Rijkaert* (= G 2) en *Niklaas* (= G 2); het gaat hier
dus wel degelijk om *Karel* (G 1).

¹⁶⁹ H. G. WACKERNAGEL, *Die Matrikel der Universität Basel*, II, p. 176 : „*Carolus
Utenhouius Nicolai filius, Gandavus*”. *Karel* stierf ongehuwd in Keulen. (RAG, *Familie-
archieff*, 3292.)

hem schilderde, zeer onderlegd in de kennis van het recht en van de schone letteren¹⁷⁰. Als president van de Raad van Vlaanderen (sinds 1520) liet hij zich opmerken door zijn wijsheid, zijn klaar oordeel en zijn bezadigdheid. Zijn vrije ogenblikken besteedde hij aan de studie van de Schrift. We signaleerden reeds dat zijn bibliotheek ook een aantal werken van Luther bevatte. Na zijn dood te Gent op 11 februari 1528 werd hij door Erasmus gehuldigd in twee grafschriften, in het Latijn en in het Grieks¹⁷¹.

De enige Zoon van Niklaas, *Karel* (M1), studeerde sinds 1524 te Leuven¹⁷². Hij woonde waarschijnlijk ook de cursussen bij in het *Collegium Trilingue* en leerde er Latijn en Grieks¹⁷³. Op aanbeveling van de reeds genoemde Omaar van Edingen¹⁷⁴, verwant met de Utenhove's, nam Erasmus hem in de zomer van 1528 op in zijn huis te Bazel. Aanvankelijk schijnt hij zeer tevreden te zijn geweest over zijn leerling, want in een brief aan Erasmus Schets noemde hij hem: „juvenis moribus compositissimis”¹⁷⁵. In de herfst van ditzelfde jaar maakte Karel, samen met de Poolse humanist Andries Zebrzydowski, een reis naar Parijs, waar hij vriendschap aanknoopte met de Franse reformator Louis Berquin¹⁷⁶. In februari 1529 ging hij te Padua studeren onder de bescherming van kardinaal Pietro Bembo, teneinde er contact op te nemen met de bronnen zelf van het humanisme¹⁷⁷. Heel veel schijnt hij daar echter niet te hebben uitgericht¹⁷⁸, zoals onder andere valt op te maken uit ontgoochelde brieven van Erasmus: „litterarum nec admodum diuitem nec valde cupidum”¹⁷⁹ en „iuuenem bene natum, sed parum eruditum, ac ne studiosum quidem”¹⁸⁰. In elk geval stond bekend dat hij zeker niet afkerig was van

¹⁷⁰ ALLEN, VIII, ep. 2093, p. 42-44, Erasmus aan Niklaas' zoon Karel.

¹⁷¹ *Ibid.*, p. 45; W. JANSSEN, *Charles Utenhove*, p. 3-4. A. HENNE, *Histoire du règne de Charles-Quint*, II, p. 126; V. p. 38; A. SANDERUS, *De Gandavensibus Claris*, p. 103. D. GERDES (*Historia Reformationis*, III, p. 127) rekent Niklaas ten onrechte tot de eerste Gentse hervormden.

¹⁷² W. JANSSEN, *l. c.*

¹⁷³ H. DE VOCHT, *History*, II, p. 466.

¹⁷⁴ ALLEN, VIII, ep. 2082, p. 11.

¹⁷⁵ ALLEN, VII, ep. 2062, p. 516 (30 juli 1528); cfr. ep. 2077, p. 541.

¹⁷⁶ Over hem: P. IMBART DE LA TOUR, *Origines de la Réforme*, III, p. 196-199. In Padua ontving Utenhove een lange brief van Erasmus over de marteldood van Berquin op 17 april 1529. (Uit Freiburg i. Breisgau, 1 juli 1529, ALLEN, ep. 2188, p. 210-216.)

¹⁷⁷ W. JANSSEN, *o. c.*, p. 7; ALLEN, VIII, ep. 2093, 2105, 2106, 2117, 2144, 2188, 2290.

¹⁷⁸ W. JANSSEN, *o. c.*, p. 7-9.

¹⁷⁹ ALLEN, X, ep. 2681, p. 53, brief aan Pietro Bembo (5 juli 1532).

¹⁸⁰ ALLEN, X, ep. 2682, p. 55, brief aan Viglius (5 juli 1532). Er werden nadien nog wel enkele brieven gewisseld, onder andere over de verderfelijke geest bij sommige minderbroeders (ALLEN, X, ep. 2700), maar de verdere vervreemding tussen de vroegere vrienden werd een feit. Op 2 september 1535 schreef Erasmus aan Conrad Goclenius: „Suspicior quod et Gandavi Carolum Utenhoeuium alienarit. Nihil enim scribit, solitus crebro me litteris appellare” (ALLEN, XI, ep. 3052).

de geneugten des levens; hij hield bijzonder van drinkgelagen en van moppen tappen¹⁸¹.

Begin 1531 was Utenhove terug in Gent¹⁸² waar hij zeer vriendschappelijke relaties aanknoopte met de leden van de Raad van Vlaanderen Omaar van Edingen, Willem de Waele, Jacob de Blasere en Gerard Rijm, en verder met de kartuizer Lieven van der Maude¹⁸³. In 1532 huwde hij met Anna de Gruutere, nicht van Willem de Waele. In het woelige jaar 1539 was hij voorschepen van gedele. Waarschijnlijk heeft hij zich toen aan de zijde der gematigden geschaard, want na de troebelen, in 1542, werd hij voorschepen van de keure, een functie die hij opnieuw bekleedde in 1548¹⁸⁴.

Was het aan Utenhove's rijkdom en aanzien te danken dat hij nog in 1548 voor de zo aanzienlijke functie van voorschepen uitverkoren werd? Het zal te Gent toch geen geheim geweest zijn dat hij steeds meer toenadering zocht tot de prominenten van het Nederlandse protestantisme. Hij stond inderdaad op vriendschappelijke voet met zijn verwant Jan Utenhove (G 1), met zijn stadsgenoten de priester-schoolmeester Stefaan Myelbeke en Gerard Mortaigne, met François de Bock en Bartholomeus Baten uit Aalst, met de onderwijzer Jan Ottho¹⁸⁵, met Pieter Deelen, de uitgetreden monnik Albert Rizaeus, met de Parijse professor François Baudouin uit Arras, de Poolse reformator Johannes a Lasco en de Italiaanse reformator Giacomo Contio¹⁸⁶.

¹⁸¹ Cfr. de brieven van de dienaar van Utenhove, Jacob Robbius, aan Dantiscus (einde november 1531 en 23 februari 1532), geciteerd door H. DE VOCHT, *History*, II, p. 468.

¹⁸² W. JANSSEN, *o. c.*, p. 10.

¹⁸³ H. DE VOCHT, *History*, II, p. 469. Cfr. de brief van Ammonius aan Dantiscus, 17 maart 1534, waarin hij over zijn vrienden schrijft: „quorum nemo non eruditissimus erat et Erasmo nostro addictus, inter quos tamen primas egere partes Gulielmus Vala, Edingus et Carolus Utenhouius”. (Geciteerd door H. DE VOCHT, *l.c.*). Cfr. ook ALLEN, VIII, ep. 2083. Over de genoemde personen, zie p. 74-76.

¹⁸⁴ V. FRIS, *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes*, p. 138. Karel was reeds in 1534 schepen van de keure geweest.

¹⁸⁵ Over hen, zie p. 96 e.v.

¹⁸⁶ H. DE VOCHT, *History*, II, p. 471. Pieter Deelen (Alkmaar ±1525-1530 - Londen september 1563). Sinds 1550 voorganger van de Londense Vluchtelingenkerk, tot zijn dood. Hij hielp Utenhove bij de vertaling van het Nieuwe Testament. De Emdense kerkraad wou hem in januari 1559 als predikant naar Vlaanderen sturen. (A. A. VAN SCHELVEN, art. *Delenus (Petrus)*, - *NNBW*, I, kol. 704-705.)

Albert Rizaeus uit Hardenberg, was van 1544 tot 1547 predikant aan het hof van de Keulse bisschop Herman von Wied. Later werd hij predikant te Kampen en Emden, waar hij in 1574 stierf. (J. HESSELS, *Archivum*, II, p. 3-8.)

François Baudouin, humanist en rechtsgeleerde (Arras 1520 - Parijs 11 november 1573). Doceerde recht in Parijs, Bourges, Straatsburg, Heidelberg en Angers. Dikwijls werd hij zijn weifelachtige houding verweten omdat hij zich eerst tot de reformatie wendde (achtereenvolgens calvinist en lutheraan) en later naar de katholieke Kerk terugkeerde. In werkelijkheid was hij een humanist uit de school van Erasmus, aanhanger van de bemiddelende richting zoals Erasmus. Hij had vooral aanvallen van Calvijn en Théodore de Bèze

Toen de meesten van hen na 1544 wegens de toenemende vervolgingen het land verlieten, bleef hij met hen in drukke briefwisseling¹⁸⁷. Hij begon eveneens te corresponderen met Philipp Melanchton, die hem op 30 september 1545 en 1 mei 1548 troostende woorden schreef in deze moeilijke tijd voor de hervorming in de Nederlanden¹⁸⁸.

Op 7 september 1556 werd meester Stefaan Myelbeke, met wie Utenhove zoals gezegd op zeer vriendschappelijke voet leefde, op last van inquisiteur Titelmans gearresteerd¹⁸⁹. Karel moet vernomen hebben dat ook hij door de inquisiteur in het oog werd gehouden¹⁹⁰. Met zijn kinderen nam hij daarom de wijk naar Parijs, waar hij de winter doorbracht. Nadat Myelbeke begint 1557 uit de gevangenis ontslagen was keerde Utenhove op 10 februari naar Gent terug. Cassander en Cornelis Wouters, die dit aan Jan Utenhove (G 1) meedeelden, verheugden zich over de vriendelijkheid waarmee Karel bij zijn terugkomst begroet werd door Gerard Rijn¹⁹¹ en de procureur-generaal Jacob Hessels. Ze spraken evenwel hun bezorgdheid uit over wat de

te verduren. In 1566 steunde hij de politiek van Willem van Oranje. (H. DE VOCHT, *History*, III, p. 518-529; M. E. NOLTE, *Franciscus Balduinus, een omstreden figuur in de 16e eeuw (Voor Rogier, Hilversum-Antwerpen 1964)* p. 37-49). Cfr. de brief van Baudouin van augustus 1559 aan Utenhove, die toen in Kleef verbleef: „Ik zal me steeds de woorden van lof herinneren, die mijn meester (= Gabriel van der Muyden - Mudaeus - professor in de rechten te Leuven) voor u overhad en die ik als knaap zo dikwijls heb gehoord. Ik had al de eer, met u kennis te maken te Gent. Gedurende mijn verblijf in Frankrijk heb ik dikwijls aan u teruggedacht, *want wij lijdten allen voor dezelfde zaak*. Daarom is het mij een genoegen, u deze woorden te kunnen toesturen. Ik ken uw standvastigheid in het geloof. Ik kan u niet troosten, maar laat me toe de wens uit te drukken, u eens te kunnen zien en met u te spreken, en de uwen ten dienste te kunnen zijn”. (W. JANSSEN, *Charles Utenhove*, p. 13-14.) Giacomo Contio (Jacobus Acontius), afkomstig uit Trente, jurist, wijsgeer, theoloog, ingenieur. Was eerst pastoor in zijn vaderstad, maar verliet in 1557 zijn geloof. Via Bazel, Zürich en Straatsburg kwam hij in 1559 in Engeland, waar hij tot aan zijn dood (omstreeks 1567) een belangrijke rol speelde in de Vluchtelingenkerk. (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraad-protocollen*, p. 68-69.)

¹⁸⁷ J. HESSELS, *Archivum*, II, p. 3-8, 9, 52, 59-60, 62, 162-164, 205-207; F. PIJPER, *Jan Utenhove*, p. LXXVII.

¹⁸⁸ „Sed tam tristi tempore, quid possim scribere, quod aut ad tuum dolorem leniendum aut ad meam maestitiam levandum multum differat momenti, ac vestrae quidem ecclesiae prorsus oppressae sunt servitute” (V. BRETSCHNEIDER, *Corpus Reformatorum, Phil. Melanchtonis Opera*, V, p. 489; p. 869.)

¹⁸⁹ Zie hierover p. 96-97.

¹⁹⁰ Brief van Gerard Mortaigne aan Jan Utenhove, 11 april 1557: „Dominus Carolus Utenhouius et praetor in Auwerburch (= baljuw van de Oudburg), capto magistro Stephano, coeperunt, nescio ubi gentium, delitescere, vt cederent ingruenti persequutionum tempestati”. (J. HESSELS, *Archivum*, II, p. 62.)

¹⁹¹ Rijn was ondertussen schoonvader geworden van Karels zoon, Jacob.

toekomst zou brengen¹⁹². Ook Utenhove zelf voelde wel dat Titelmans hem niet meer zou met rust laten. Nog dacht hij, zich aan vervolging te kunnen onttrekken door zich te laten doorgaan als de officiële gezant van een vreemde vorst; zijn vriend Hendrik Bars alias Olieschlager, kanselier van Jan III van Kleef¹⁹³, was bereid om daartoe bij zijn heer om geloofsbrieven te verzoeken. In afwachting raadde de kanselier hem aan, geen vertrouwen te hebben in de Leuvense theologen, en zoveel mogelijk zijn geloofsovertuiging geheim te houden¹⁹⁴. Titelmans liet echter niet af; op 25 mei, om 3 uur 's nachts, deed hij samen met zijn promotor Nicolas de Hondt, notaris Pieter van Hee en en assessor Jan van der Meulen een inval in het kasteel van Utenhove te Markegem, om er de bibliotheek te onderzoeken. Daar hij de heer des huizes niet thuis vond, plakte hij een officiële indaging aan de deur¹⁹⁵. Dit was voor Karel het sein om het land te verlaten. Hij kreeg een gastvrij onderkomen bij Herman van Neuenahr op diens slot te Frimersheim bij Düsseldorf¹⁹⁶. Titelmans begon intussen met de samenstelling van het procesdossier dat, blijkens de tijd en de moeite die eraan werden besteed, erg omvangrijk moet zijn geweest¹⁹⁷. In Leuven maakte men zich reeds klaar om, ingeval van confiscatie, de bibliotheek van Utenhove ter beschikking te stellen van een of ander college¹⁹⁸. Ongetwijfeld dank zij de voorspraak van machtige vrienden werd de beschuldigde op 29 juli 1558 alleen veroordeeld tot het betalen van een boete van 760 p. tourn.¹⁹⁹.

Karel Utenhove werd dus niet verbannen. Dit zette hem ertoe aan, einde maart 1561 een bezoek te brengen aan zijn vaderland. Te Antwerpen nam hij de verdediging op van Adriaan van Haemstede die onder impuls van Jan Utenhove door de Londense Vluchtelingenkerk dreigde uitgestoten te worden²⁰⁰. Daar intussen zijn vrouw gestorven was, huwde hij bij zijn

¹⁹² J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 57, 4 april 1557.

¹⁹³ Na rechten te hebben gestudeerd in Keulen trad Bars in 1534 in de dienst van Jan III, hertog van Kleef, wiens dochter hij huwde. Hij werd kanselier van het hertogdom en bleef dit tot zijn dood in 1575.

¹⁹⁴ A. WOLTERS, *Nachricht vom Religionswezen*, p. 54.

¹⁹⁵ ARA, AL, 460, rekening Titelmans, De Hondt en Van der Meulen; cfr. de brief van Arent de Visscher aan Jan Utenhove, 2 juni 1558: J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 80: Dominum Marchemium = de heer van Markegem, dus Karel Utenhove.

¹⁹⁶ W. JANSSEN, *Charles Utenhove*, p. 13.

¹⁹⁷ ARA, AL, 460, rekeningen van Titelmans, De Hondt, Van Hee, Van der Meulen, passim.

¹⁹⁸ Brief van de inquisiteur-generaal Ruard Tapper aan Viglius, 17 maart 1558. (ARA, StA, 1177¹.)

¹⁹⁹ In deze som waren begrepen: 500 p. als eigenlijke boete, en 260 p. voor de proceskosten. (ARA, Rk, 21.926, f° 17 v°.)

²⁰⁰ Brief van Karel Utenhove aan Jan Utenhove (G 1), 16 mei 1561. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 162-164.)

terugkeer in Frimersheim met Elizabeth Wier. Zij was zijn hechte steun toen het jaar daarop zijn dochter, die hem in moeilijke tijden steeds had terzijde gestaan, overleed²⁰¹.

Tijdens het Wonderjaar is Karel niet in de Nederlanden geweest. Toch werd hij, samen met zijn oudste zoon Niklaas en zijn derde zoon, de dichter Karel, voor de Raad van Beroerten gedaagd en op 18 juni 1569 bij verstek verbannen²⁰². Bij die gelegenheid werden zijn nog resterende goederen in het Gentse in beslag genomen²⁰³.

Onder Karels zonen heeft vooral de derde, eveneens *Karel* (M 2), bekendheid verworven én als dichter én als vooraanstaand calvinist. Zijn leven en werken waren het voorwerp van de reeds herhaaldelijk geciteerde studie van W. Janssen. Hier moge dus een korte biografische schets, aangevuld met correcties en nieuwe bijzonderheden, volstaan. Karel (M 2) werd geboren te Gent op 18 maart 1536. Onder de leraars die voor zijn eerste vorming instonden is voornamelijk – de straks nader te typeren – Jan Ottho te vermelden. Bij hem, die dacht en leerde in de geest van zijn vriend Cassander, studeerde Karel samen met zijn broers Niklaas en Jacob, en met de Bruggeling Bonaventura Vulcanius²⁰⁴. Met deze laatste trok hij begin 1555 naar Leuven²⁰⁵. In 1555 of 1556 zond vader Utenhove, die erom bekommerd was dat zijn kinderen een degelijke humanistische vorming zouden krijgen, zijn drie oudste zoons naar Bazel, waar hij immers zelf een tijdlang had verbleven. Niklaas en Jacob werden ondergebracht bij Sebastiaan Castellio²⁰⁶, Karel afwisselend bij

²⁰¹ Cfr. de brief aan Karel Utenhove aan Jan Utenhove (G 1), 4 september 1562. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 205-207.)

²⁰² A. L. E. VERHEYDEN, *Le Conseil des Troubles*, p. 392.

²⁰³ D. DELMOTTE, *Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent*, p. 168 : raamt de waarde van het vermogen op 1080 p. tourn. Het enige getuigenis dat uit de volgende jaren nog over Karel bewaard is, is een brief, waarin hij zijn secretaris laat schrijven : „je suis devenu anchien, caduque et aveugle...”. (F. BUISSON, *Sébastien Castellion*, II (Parijs 1892), p. 277.) Eenzaam stierf de oude man, die eens tot de upper ten van Gent had behoord, op het slot van Frimersheim in 1580. In volle berusting dicteerde hij op zijn ziekbed zijn eigen grafschrift : „Ecce nunc in pulvere dormio : et expecto donec veniat immutatio mea. Redimet enim Dominus animas servorum suorum : et creatura liberabitur a servitute corruptionis, in libertatem gloriae filiorum Dei. Reposita est haec spes in sinu meo”. (W. JANSSEN, *o.c.*, p. 15.)

²⁰⁴ H. DE VRIES DE HEEKELINGEN, *Correspondance de Bonaventura Vulcanius*, p. 197.

²⁰⁵ A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, p. 522.

²⁰⁶ Humanistisch protestant en verdediger van de tolerantie. Aanvankelijk volgeling van Calvijn, met wie hij onder één dak leefde te Straatsburg en Genève, brak hij in 1544 met zijn meester en vestigde zich te Bazel. Hij bestreed de calvinistische predestinatieleer en zette zich in voor een samengaan van de verschillende protestantse stromingen. (E. GIRAN, *Sébastien Castellion et la Réforme Calviniste* (Haarlem-Parijs 1914); B. BECKER, *Autour de M. Servet et de S. Castellion* (Haarlem 1953).

Castellio en Thomas Platter²⁰⁷. De oude Karel riep zijn kinderen in de herfst van 1556 naar Parijs en introduceerde ze bij Guillaume Morel²⁰⁸. Voor de jonge Karel was het verblijf bij deze drukker-humanist van doorslaggevende betekenis voor zijn verdere loopbaan: hij maakte er kennis met de grote meesters van de Franse poëzie Joachim du Bellay en Pierre Ronsard, en met wetenschapsmensen als de professoren Jean Dorat (Grieks) en Adrien Turnebus (Hebreeuws)²⁰⁹. Van 1558 tot 1562 was hij huisleraar van de kinderen van Morel. In 1562 vertrok hij met een aanbeveling van Turnebus naar Engeland, waar hij in de gunst kwam van koningin Elisabeth. Hij leefde er op vertrouwelijke voet met zijn verre verwant Jan Utenhove (G 1), op wiens aanraden hij in 1565 contact zocht met de Vluchtelingengemeente te Emden. Vanuit Emden trok hij over Düsseldorf en Frimersheim – waar zijn vader toen verbleef – naar Augsburg.

Bij de eerste berichten over de Beeldenstorm in de Nederlanden reisde Karel naar zijn geboortestad terug. In Antwerpen ontmoette hij Lodewijk van Nassau, aan wie hij beloofde, nieuws te zullen sturen over de situatie van de gereformeerden te Gent. Vervolgens ging hij bij Viglius en d'Assonville mildheid bepleiten tegenover de beeldenstormers. Op 18 september was hij in Aalter op het kasteel van Katharina van Boetzelaer. Deze adellijke dame, weduwe van Jacob van Vlaanderen, had een niet onbelangrijk aandeel gehad in het tot stand komen van het Eedverbond en in de organisatie van calvinistische predikaties in de omgeving van Brugge. Utenhove schijnt een grote genegenheid voor haar te hebben gehad²¹⁰.

Zijn belofte getrouw stuurde Karel op 19 september aan Lodewijk van Nassau een rapport over de atmosfeer te Gent. Vór van de troebelen daar af te keuren beklagde hij hierin het lot van de vervolgde medeplichtigen²¹¹. Gedurende de winter werkte hij intensief samen met het Gentse consistorie. Met Pieter de Rycke en andere consistorieleden ging hij op 7 februari 1567

²⁰⁷ Humanistisch protestant (1499 - Bazel 26 januari 1582). Volgeling van Zwingli. Van 1544 tot 1578 leraar en daarna leider van het Bazelse Gymnasium. (L. SIGNER, art. *Platter, Thomas*, - *LThK*, VIII (1963), kol. 558.)

²⁰⁸ Drukker en filoloog, 1505 - Parijs 1564. Volgde in 1556 Turnebus op als drukker van de Griekse werken in de *Imprimerie royale*.

²⁰⁹ Jean Dorat, dichter en humanist, Limoges 1508 - Parijs 1588. Sinds 1556 professor aan het *Collège de France*. Adrien Turnebus, Les Andelys 1512 - Parijs 1565. Doceerde klassieke literatuur en Griekse filosofie aan het *Collège de France*. Van 1552 tot 1556 leidde hij het drukken van Griekse boeken aan de *Imprimerie royale*. Hij stelde zich kritisch op tegenover de traditionele Kerk, werd een hevig bekamper van de jezuiteten. (Over Morel, Dorat en Turnebus, cfr. A. LEFRANC, *Histoire du Collège de France* (Parijs 1893), p. 205, 381 en passim.)

²¹⁰ J. DECAVELE, *Katharina van Boetzelaer*, p. 151-171.

²¹¹ GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, II, p. 295.

bij Egmont om advies te vragen in verband met het verbod van de Gentse magistraat de calvinistische religie in de stad nog verder uit te oefenen²¹². Maar toen kort daarop de komst van Alva elk uitzicht op enige vrijheid van godsdienst wegnam, ging hij zijn vader opzoeken in Frimersheim. In september 1567 vertoefde hij in Bacharah aan de Rijn bij Anastasius Veluanus, op doorreis naar Bazel waar hij Bullinger wenste te ontmoeten²¹³.

Ondertussen hadden ook Karels broers de partij gekozen van degenen die met de gang van zaken in de Nederlanden op religieus gebied helemaal niet instemden. Jan (M 1) studeerde sinds 1563-1564 aan de protestantse universiteit van Bazel²¹⁴. Ten laatste sinds 1565 voerde hij een briefwisseling met Jan Utenhove (G 1) in Londen. In een schrijven van 5 juni van dit jaar uit Parijs maakte hij melding van de geruchten als zou Egmont uit Spanje een brief hebben gekregen nopens de vrijheid van religie, en hij sprak daarbij de hoop uit dat „Deus eum suo numine verum esse velit”²¹⁵. Niklaas (M 2) vertoefde in 1566 evenals Karel in Gent. Hij trok daarop naar Genève, waar hij zich op 2 maart 1567 samen met zijn stadsgenoot Filips de Stoppelaere liet inschrijven aan de Academie en bij die gelegenheid trouw zwoer aan de calvinistische religie²¹⁶. In 1574 treffen we Karel en Niklaas aan als studenten te Heidelberg²¹⁷. Tijdens de calvinistische overheersing waren de broers Niklaas, Karel, Jan, Jacob en Adriaan opnieuw in Gent²¹⁸. Ze speelden een belangrijke rol aan de zijde van de gematigde orangisten. Niklaas, Karel en Jacob maakten deel uit van het College der XVIII dat op 1 november 1577 de macht overnam. Na de tussenkomst van Oranje op 19 augustus 1579, waardoor een eind werd gemaakt aan de extremistische

²¹² V. FRIS, *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes*, p. 138. Samen met zijn broer Niklaas (M 2) en zijn vader, werd Karel op 18 juni 1569 door de Raad van Beroerten verbannen.

²¹³ Cfr. brief van Veluanus aan Bullinger, 22 september 1567, in: P. BOCKMÜHL, *Eine wiedergefundene Schrift des Iohannes Anastasius Veluanus: „Ein kurtzer Wegweiser etc.”*, - NAK, N.S., VII (1910), p. 358.

²¹⁴ H. G. WACKERNAGEL, *Die Matrikel der Universität Basel*, II, p. 152: „Joannes Utenoffius Gandavensis”. Wackernagel identificeert hem verkeerdelijk met Jan Utenhove (G 1). Deze laatste heeft sinds 1559 Engeland nooit meer voor langere tijd verlaten.

²¹⁵ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 242-243.

²¹⁶ „Ego Nicolaus Utenhove religionem christianam ut in ecclesia Genevensi traditur et docetur profiteor me amplecti”; „Ego Philippus de Stoppelaere, Gandavensis, polliceor me religionem christianam servaturum in eaque, Deo favente, quam ecclesia Genevensis servat moriturum. Approbationis causa nomen meum subscripsi”. (S. STELLING-MICHAUD, *Le livre du recteur de l'Académie de Genève*, (1559-1878), I, p. 95.)

²¹⁷ J. DEN TEX, *Nederlandse studenten in de rechten te Padua 1545-1700*, p. 62.

²¹⁸ Vermelden we ook dat Rijkaert Utenhove (G 2), zoon van Niklaas (G 1) en neef van Jan (G 1), tijdens de calvinistische dictatuur hoge functies bekleedde.

drijverijen te Gent, werd Karel tot voorschepen aangesteld en tevens tot lid van het comité van toezicht op de religievrede. Dit wijst er op dat hij als humanist steeds een politiek van tolerantie tegenover niet-protestanten heeft voorgestaan. Sinds augustus 1581 – het extremisme vierde te Gent weer hoogtij – verbleef hij in Keulen, maar in maart 1584 verving hij de afgezette Hembyze. Daar echter zijn tolerante politiek al te veel kritiek kreeg, vertrok hij reeds in juni, nog vóór de overgave van de stad aan Farnese, terug naar Duitsland²¹⁹. De laatste jaren van zijn leven bracht hij achtereenvolgens door aan het hof te Kleef en te Keulen, met studie en met het schrijven van gedichten²²⁰. Hij stierf in Keulen op 31 augustus 1600²²¹.

Enkele leden uit de Gentse takken van de familie Utenhove kunnen dus beschouwd worden als typische vertegenwoordigers van de Nederlandse geleerden die reeds vóór de Opstand hun lot verbonden met de strijd voor de tolerantie in religiezaken of expliciet met dit van de reformatie. Met uitzondering echter van Jan (G 1) hebben ze daarbij in religieuze aangelegenheden geen radicale standpunten aangekleefd, nog minder zich in enge partijtwisten gemengd. Wat ze beoogden was een klimaat van tolerantie en van minnelijk overleg, waarin ze – in de geest van Erasmus – hun humanistenideaal konden verwezenlijken. Strakheid in dogmaticis was deze mensen dan ook totaal vreemd.

c. De humanistische „sociëteit” rondom Karel (M 1) Utenhove^{221bis}

Er werd reeds gezinspeeld op de reformatorischgezinde humanistenkring te Gent rond Karel Utenhove in de jaren vijftig²²². Hiervan maakte onder meer Pieter Anastasius de Zuttere, alias Overdhage²²³ (Hyperphragmus, Hy-

²¹⁹ A. DESPRETZ, *De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek*, p. 12, 32, 35, 36, 68; P. ROGGHÉ, *De Orangistische Putsch van 28 oktober 1577 te Gent* (overdruk uit *ApM*, XVIII (1967), p. 7, 8, 11, 12, 13; W. JANSSEN, *Charles Utenhove*, p. 53-55; P. ROGGHÉ, *Pieter Anastasius De Zuttere*, - *ApM*, XVII (1966), p. 56.

²²⁰ W. JANSSEN, *o. c.*, p. 62. Het is hier niet de plaats om dieper in te gaan op de betekenis van Karel Utenhove als dichter, een aspect dat overigens ook voor Janssen onvoldoende onderzocht werd. Stippen we slechts aan dat er van hem gedichten en brieven bewaard worden in de stadsbibliotheek van Hamburg (Verzameling Uffenbach en Wolf), in de universiteitsbibliotheek te Bazel en in de stadsbibliotheek te Breslau (Rehderisch Briefsammlung): cfr. H. DE VOCHT, *History*, II, p. 472.

²²¹ P. BERGMANS, *Deux amis de Roland de Lassus: les humanistes Charles Utenhove et Paul Melissus Schede*, - *Koninklijke Belgische Academie, Mededeelingen van de Afdeling Schoone Kunsten*, XV (1933), 5, p. 102.

^{221bis} Omwille van de overzichtelijkheid hebben we namen van de verschillende personen uit de kring rond Utenhove bij hun eerste vermelding gecursiveerd.

²²² Cfr. p. 87-88.

²²³ De Zuttere werd omstreeks 1520 geboren te Gent. Over hem: Chr. SEPP, *Drie evangeliedienaren uit de tijd der Hervorming* (Leiden 1879); H. Q. JANSSEN, *Petrus Hyperphragmus of Pieter Overdhage*, p. 321-369; V. VAN DER HAEGHEN, art. *Zuttere (Pieter Anast. de)*, - *Bibliotheca Belgica*, V², p. 900-908; P. ROGGHÉ, *Pieter Anastasius de Zuttere*

perphragius, Gandavus) deel uit, bij wie we een affiniteit vaststellen met de gedachtenwereld en de doelstellingen van Utenhove. Na zijn studies te Leuven²²⁴ heeft de Zuttere hoogstwaarschijnlijk Joris Cassander tijdens diens leraarschap te Gent leren kennen; in een brief van 31 maart 1558 aan Cassander noemt Johannes Anastasius Veluanus hem trouwens: „Communis noster amicus Petrus Gandavus”²²⁵. Gezien zijn vertrouwdheid met de bijbel, de kerkvaders en de klassieken, zijn kennis van het Grieks en het Latijn, moet hij een voortreffelijke humanistische vorming hebben genoten. Over de beroepsbezigheden van De Zuttere, vooraleer hij omstreeks 1552 omwille van zijn religie zijn geboortestad verliet, is bitter weinig bekend²²⁶. Wel blijkt uit een brief van 28 augustus 1546 van Valérand Poullain, predikant van de Franse gemeente te Straatsburg, dat Calvijn hem kende²²⁷. Alhoewel Poullain vernomen had dat Overdhage aan een apologie van de mis werkte en herhaaldelijk maar tevergeefs getracht had in dit verband met hem in contact te komen, noemde hij hem toch „eruditus vir et placidissimo ingenio, quique singularem Dei timorem prae se ferre videtur”²²⁸. Bij ons weten is het nooit tot de publicatie van het genoemde traktaat gekomen. Na zijn vertrek uit de Nederlanden toonde Overdhage integendeel veel sympathie voor de avondmaalsopvatting zoals ze door Veluanus in zijn *Der Leecken Wechwyser* uiteen gezet was²²⁹.

Als waarachtig *toleranticus* kwam de Gentenaar te Wezel, Emden, Hoogmade en Rotterdam in zijn predikaties en geschriften²³⁰ op voor een grotere mildheid ten opzichte van hen die een andere geloofsovertuiging

tere, - ApM, XVII (1966), p. 138-188; Id., *Pieter Anastasius de Zuttere. Nieuwe gegevens omtrent de Zuid-Nederlandse apostel der verdraagzaamheid*, - ApM, XX (1969), p. 290-300; Id., art. *Zuttere, Pieter Anastasius de*, - NBW, III, kol. 986-989.

²²⁴ Geïmmatriculeerd in 1536, bij de *Divites Falconenses*. (A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, p. 145: „Petrus Doverdaghe de Gandavo”.)

²²⁵ BRN, IV (1906), p. 95.

²²⁶ Op 15 september werd hij samen met Lieven vom Ock door de Wezelse magistraat als burger opgenomen. (W. SARMENHAUS, *Die Festsetzung*, p. 12, noot 1: „Peter Houerdage”.)

²²⁷ Het is mogelijk dat De Zuttere later, tijdens zijn verblijf in Genève in 1553, Calvijn ontmoet heeft. (E. DROZ, *Hendrik van Schor et autres traducteurs de David Joris (Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey*, Amsterdam 1966), p. 113.)

²²⁸ K. BAUER, *Valérand Poullain*, p. 82.

²²⁹ De geciteerde brief van Veluanus aan Cassander. Dat hij nooit een overtuigd volgeling van Calvijn is geworden blijkt onder meer uit het feit dat hij een grote bewondering schijnt te hebben gehad voor Michel Servet.

²³⁰ De lijst van zijn publicaties in: V. VAN DER HAEGHEN, o. c., p. 907-908, en P. ROGGHÉ, o. c., p. 189-190. De Zuttere werd ook erg gewaardeerd door Jan (G 1) Utenhove, die hem de correctie van zijn Nederlandse bijbelvertaling toevertrouwde. (Cfr. de brief van Utenhove aan Godfried van Wingen, 18 februari 1557, J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 53.)

waren toegedaan. Dit bracht hem herhaaldelijk in conflict met de leiders van de hervormingsbeweging. Ook te Gent, waar hij sinds 1579 aan de calvinistische Academie verbonden was²³¹, werd hij wegens zijn zogenaamde heterodoxe opvattingen aan de deur gezet. De calvinistische radicalen namen hem onder meer de publicatie van zijn *Saechtmoedige tsamensprekinge* (Gent, Manilius, 1581) erg kwalijk. Het boek, opgevat als een pleidooi voor tolerantie en gewetensvrijheid²³², was opgedragen aan de prins van Oranje, die begroet werd als de bemiddelaar tussen de twistende partijen in de stad²³³. Hierin toonde de Zuttere zich een geestesverwant van Cassander. Tegenover geen enkele van de bestaande religieuze groeperingen sprak hij zijn sympathie uit, hij beschouwde integendeel alle mensen als broeders en onderstreepte dat men, om zijn eigen opinie te doen eerbiedigen, eerst en vooral eerbied moet hebben voor die van anderen. Het is wel erg tekenend voor de positie die hij tussen de partijen innam, dat hij in 1584 door de Gentse calvinistische extremisten gearresteerd werd²³⁴, en een jaar nadien, bij het keren van het getij, opnieuw door de katholieke magistraat van Oudenaarde²³⁵, beide keren onder beschuldiging van ketterij! Opgejaagd door de enen, verdacht gemaakt door de anderen, begon hij in de Noordelijke Nederlanden een nieuwe zwerftocht. Herhaalde verzoeken om tot het predikambt toegelaten te worden botsten op het wantrouwen van de kerkeraden. Zelfs voor ondergeschikte functies werd hij onwaardig bevonden, zodat hij zich op hoge leeftijd nog verplicht zag, een beroep te doen op de Staten van Holland om in zijn levensonderhoud en dit van zijn groot gezin te kunnen voorzien²³⁶. Zozeer had zijn religieus eclectisme, waarin katholieke, doperse en libertijns-spiritualistische elementen vervat lagen, hem in een tijd van „scheiding der geesten”

²³¹ V. VAN DER HAEGHEN, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Hervormde Kerk te Gent gedurende de jaren 1578-1584*, - BMHG, XII (1889), p. 194.

²³² Cfr. IDEM, *Bibliotheca Belgica*, V, p. 904-906.

²³³ In de opdracht heet het onder meer: „De vvijle nu in dese besvvaerde ende benaude tijden... alle dingen hier ontsteken ende verteert zouden vvorden van den ... opgaenden brand des onuersadelijcken, afgonstigen ende verderffelijcken haets ende oneenicheden, so zijt ghy alleen als een Ouranien (dat is op het Grieksche hemelsch ofte excellent) Prince ... teghen ghecommen,... om den seluen brandt te blusschen ende vvt te lisschen”.

²³⁴ P. ROGGHÉ, *o. c.*, p. 159.

²³⁵ L. VAN LERBERGHE, en J. RONSSE, *Krimineel proces rakende de drukpers*, - AM, II, p. 425-432.

²³⁶ H. Q. JANSSEN, *o. c.*, p. 343. De Zuttere heeft heel zijn leven te kampen gehad met de armoede. Toen hij in 1552 te Wezel aankwam moest hij ondersteund worden door de armendiakonie (O. SARMENHAUS, *l. c.*). Bij zijn arrestatie te Pamele-Oudenaarde bleken zijn schulden de waarde van zijn bezittingen met 73 p. 13 sch. 2 d. par. te overtreffen (SAO, *Rekeningen van de gezworen wethouders van Pamele*, 22 mei 1585). In de Noordelijke Nederlanden moest hij verscheidene keren om financiële tussenkomst verzoeken bij de hogere instanties.

tot een uitgestotene gemaakt. Christiaan Sepp²³⁷ heeft hem als volgt gekarakteriseerd : „De Gentsche leeraar staat voor ons als een godgeleerde, wien het christendom niet is een samenstel van dogmatische leerstellingen;... tegenover het dogmatische zijner dagen worde zijn werk gewaardeerd als een grootsche poging tot lichtverspreiding; hij ijverde voor de eenheid, het verschil slechts achtende een verschijnsel van voorbijgaanden aard”.

*
**

Enige tijd al had de inquisiteur Titelmans kribbig toegezien, hoe de intelligentsia rond Karel Utenhove te Gent in de beginnende vijftiger jaren zich erg vrijmoedig uitliet over de nieuwe denkbeelden. Het aanzien van de personen in kwestie noopte hem ertoe, geen onbezonnen stappen te ondernemen. Hij kon immers verwachten dat een gerechtelijk optreden op grond van vage vermoedens, in de hoogste Gentse kringen een reactie zou uitlokken waarvan de gevolgen voor hem nauwelijks zouden te overzien zijn. Het kwam er dus op aan, deugdelijk bewijsmateriaal te vinden. Dit bewijsmateriaal werd hem onverwacht in handen gespeeld bij de arrestatie van Arent Latau uit Ronse. Op deze verbindingsman tussen de Vluchtelingenkerken en de protestanten in Vlaanderen werden belangrijke brieven ontdekt uit Emden, waarin verscheidene namen voorkwamen²³⁸.

Eén van de genoemden was de Gentse priester-onderwijzer *Stefaan Myelbeke*. Hij hield aan Sint-Agneten een school open voor rijkemanskinderen. Reeds had hij zich verdacht gemaakt door de publicatie in 1555 van een *Curt onderwijs huuter heyligher schrifture* (Gent, G. van Salenson, 1555) ten behoeve van zijn studenten²⁴⁰. Bij een huiszoeking op 7 september 1556 vond de inquisiteur op zijn schrijftafel een brief van *Gerard Mortaigne* over de zending van Johannes a Lasco in Polen²⁴¹. Ook deze Mortaigne was Gentenaar van geboorte. In deze stad had hij vriendschap gesloten met Jan Utenhove (G 1)²⁴² en Karel Utenhove (M 1)²⁴³, de ijverars voor de hervorming.

²³⁷ O. c., p. 119-121.

²³⁸ ARA, AL, 460, buitengewone uitgaven inquisitie, 2 september 1556; 460 bis, rekening Titelmans, 5 juli 1556.

²⁴⁰ MARCUS VAN VAERSEWYCK, *Van die beroericke tijden in die Nederlanden*, III, p. 272-273. Het werk kende een tweede uitgave tijdens de calvinistische overheersing te Gent, in 1578.

²⁴¹ Gerard Mortaigne aan Jan Utenhove, 11 april 1557, J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 60.

²⁴² Hij huwde met een nichtje van Jan Utenhove en werd door deze laatste tot zijn erfgenaam benoemd. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 59.)

²⁴³ Cfr. p. 87.

Kort na het beëindigen van zijn studies te Leuven²⁴⁴ was hij, op uitnodiging van Jan Utenhove, in 1550 naar Londen gegaan om er samen te werken met a Lasco²⁴⁵. Sind 1555 verbleef hij in Emden, waar hij in 1557 ouderling van de Vluchtelingenkerk werd²⁴⁶. Al op 25 juni 1555 was zijn vader *Anthoine* te Armentières door Titelmans veroordeeld tot publieke afzwering van zijn ketterse dwalingen²⁴⁷. Sinds die tijd woonde Anthoine te Mechelen, om er het verloop van zijn processen, die bij de Grote Raad aanhangig waren, van nabij te volgen. Daar was het dat hij een brief over het genoemde onderwerp van zijn zoon ontving; een kopij hiervan stuurde hij door naar zijn vriend Myelbeke in Gent.

Niet zodra had Titelmans de brief bij Myelbeke ontdekt, of hij reisde persoonlijk naar Mechelen om bij Mortaigne een huiszoeking te doen. De daar aangetroffen boeken en geschriften werden aan de procureur van de Grote Raad overgemaakt en de eigenaar werd in hechtenis genomen²⁴⁸. Nog vóór er in zijn zaak uitspraak was gedaan, stierf de oude man in de gevangenis op 3 mei 1557. Postuum werd de confiscatie van al zijn bezittingen uitgesproken²⁴⁹. Intussen was op instigatie van Titelmans ook tegen de zoon Gerard de vervolgingsprocedure ingezet. De Raad van Vlaanderen verklaarde hem op 15 juni 1557 voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen, en liet zijn goederen in beslag nemen²⁵⁰.

²⁴⁴ Geïmmatriculeerd in 1546, A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, p. 316.

²⁴⁵ Volgens de registers van de Nederduitse Vluchtelingenkerk woonde hij te Londen in bij A Lasco. (R.E.G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 204.)

²⁴⁶ Nog in 1557 was hij in Straatsburg. Over zijn verder lot is alleen bekend, dat hij in 1558 in Groningen vertoefde. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 52, 59-62; A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerkaads-protocollen*, p. 137-138; E. MEINERS, *Oostvrieschlandts Kerkelijke Geschiedenisse*, I (Groningen 1738), p. 370-371.)

²⁴⁷ ARA, AL, 459, rekening Titelmans, 1555. Het gelegenheidssermoen werd gehouden door de dominicaan Jacques Patrie uit Rijsel (ARA, AL, 460 bis, kosten inquisiteur, 1555).

²⁴⁸ ARA, AL, 460 bis, rekeningen Titelmans en Van Hee, 7-16 oktober 1556.

²⁴⁹ Brief van Gerard Mortaigne aan Jan Utenhove, 8 juni 1558: J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 87.

²⁵⁰ RAG, RVI, 7538, f° 444. In maart 1559 stelde de procureur-generaal een onderzoek in nopens Florence Mortaigne, zuster van Gerard, die eveneens verdacht werd van ketterij. (RAG, RVI, 7615, f° 35 v°, 8 maart 1559.) Voor zover bekend is bleef deze enquête zonder gevolg. De erfgenamen van Anthoine dienden bij de vorst een rekwest in, teneinde opnieuw van de inbeslaggenomen goederen te kunnen genieten. Op 9 augustus 1559 kreeg de ontvanger van de Raad van Vlaanderen bericht „que... sadicte Majesté a octroyé, consenti et accordé aux six enfans orphelins de feu Anthoine de Mortaigne, dit de Pottelles, la joyssance des biens de Gérard de Mortaigne, leur frère, déclarez confisquiez”. Ze dienden evenwel 110 p. tourn. te betalen voor de gerechtskosten. (ARA, Rk, 21.924, f° 8 v°; 21.915, f° 17, 18.) Gerard Mortaigne, ontgoocheld over het verlies

Het proces tegen Stefaan Myelbeke nam eveneens meerdere maanden in beslag. Uit een bewaard gebleven copie van de geloofsbelijdenis blijkt dat de priester-onderwijzer niet aanvaardde dat de roomse Kerk, waarin zoveel mistoestanden heersen, de Kerk van Christus kan zijn. Tot die ware Kerk behoort wél „de Duutsche Keercke” van de Nederlandse vluchtelingen, alhoewel de daar voorgehouden leer, als zou Christus niet waarlijk in de eucharistie aanwezig zijn, vals is. De roomse mis anderzijds wijkt evenzeer af van de instelling door Christus : de dood van de Heer wordt er immers niet herdacht en de communie wordt niet in beide gedaanten en aan alle aanwezigen uitgereikt. De biecht, de kerkelijke wetten op de vasten- en feestdagen, de kloostergeloften, de heiligenverering en het vagevuur zijn evenveel menselijke toevoegingen aan de leer van Christus. Om in zijn geloofsleven en in zijn daden God welgevallig te zijn, moet de mens zich uitsluitend richten naar de Schrift²⁵¹. Met voldoening kon Titelmans noteren dat zijn bemoeiingen om de priester terug in de roomse stal binnen te brengen met succes bekroond werden. Op 30 januari 1557 zwoer Myelbeke zijn dwalingen af en kwam mits een kleine boete te betalen terug vrij²⁵². In een schrijven aan Jan Utenhove van 11 april 1557 merkte Gerard Mortaigne schamper op : „agitque sacrificulum more solito...”²⁵³ Het heeft er nochtans alle schijn van dat de priester zijn terugkeer naar het oude geloof slechts had gesimuleerd uit schrik voor een zware straf. De door hem in 1557 verdedigde eis van evangelische vrijheid voor de geestelijkheid getrouw²⁵⁴, legde hij tijdens het Wonderjaar zijn priesterkleed af, bekeerde zich openlijk tot het calvinisme en trad in het huwelijk. Hij werd na de troebelen verbannen²⁵⁵.

Na de bestraffing van Myelbeke in begin 1557 werd het te Gent allengs duidelijk dat de inquisiteur het geweer van schouder veranderd had. De humanisten rond Karel Utenhove (M 1) wisten dat Titelmans over bezwarend materiaal ten hunnen laste beschikte. Utenhove verliet het land, en met hem enkele van zijn vrienden.

van zijn bezittingen, kreeg van Jan Utenhove (G 1) de belofte dat hij na zijn dood erfgenaam zou zijn van al zijn bezittingen. Maar toen Jan in 1558 zelf trouwde trok hij deze belofte terug in. (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocollen*, p. 138.)

²⁵¹ ARA, *StA*, 1177¹, stuk 12. Het stuk bevat tevens de nieuwe geloofsbelijdenis die Myelbeke bij de afzwering van zijn dwalingen uitsprak.

²⁵² Die boete bedroeg slechts 45 p. tourn., maar „par ce que ledict Estienne est povre presbytre, n'ayant pour vivre que dix ou onze enfans qu'il instruit, et luy donnant quelque gracieuseté...” kreeg hij kwijtschelding van de boete. (ARA, *Rk*, 21.925, f° 18.)

²⁵³ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 62.

²⁵⁴ ARA, *StA*, 1177¹, stuk 12.

²⁵⁵ V. FRIS, *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes*, p. 81-82, 127. Zo „povre” als hij in 1557 liet uitschijnen kan hij wel niet geweest zijn : de verkoop van zijn geconfisqueerde bezittingen bracht de respectabele som van 2.350 p. tourn. op ! (M. DELMOTTE, *Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent*, p. 168.)

Onder de vrienden van Utenhove en Myelbeke is vooral de Bruggeling *Jan Ottho* of *Oste* te vermelden. In Brugge had hij school gelopen bij *Joris Cassander*, met wie hij bovendien erg goed bevriend raakte. Kort na de afreis van zijn grote leermeester ging hij zich te Gent vestigen om er Latijn en Grieks en wellicht ook Hebreeuws te doceren²⁵⁶. Alhoewel hij als humanist enigszins in de schaduw bleef van *Cassander* was hij toch een veelzijdig geleerde, op wie de Gentse magistraat herhaaldelijk een beroep deed: zo in 1549 voor de organisatie van de blijde inkomst van prins *Filips*²⁵⁷ en in 1550-1553 voor het vervaardigen van een kaart van de stad²⁵⁸. Ondertussen schreef hij handboeken²⁵⁹ ten behoeve van zijn leerlingen, onder wie zijn eigen dochter *Johanna*, *Jan Olieschlager* en *Karel Utenhove* (M 2) later bekendheid kregen én als Latijnse dichters én als begunstigers van de reformatie²⁶⁰.

Na de bestraffing van *Myelbeke* vergezelde hij *Karel Utenhove* (M 1) naar het Land van Kleef. *Ottho* vestigde zich, samen met zijn gezin en met enkele van zijn leerlingen in *Duisburg*, waar hij zijn leermeester *Cassander*

²⁵⁶ A. SANDERUS, *De Brvgensibus Claris*, p. 52-53. Op 3 maart 1546 kocht hij in Gent het „Calle Bontincx steen” in de Talleboomstraat (nu Ursulinenstraat), dicht bij de Zandberg (P. BERGMANS, art. *Otho (Jean)*, - BN, XVI, kol. 365.) Dit wettigt de veronderstelling dat hij onderricht verstrekte in de school van *Elooi Houckaert* die op de Zandberg gelegen was (cfr. p. 68).

²⁵⁷ Cfr. zijn werk *Brevis descriptio eor. quae a S.P.Q. Gand. Philippo Austri. Caro. V. Caesar. Princip. Flandriar. filio et haeredi et futuro pricipi Flandriar. exhibita fuere Gandavi. tertio Idus Iul. An. M.D.XXXVIIIJ* (Gent, Corn. Manilius, 1549). De teksten die hij voor de triomfbogen maakte waren in het Hebreeuws, Grieks, Latijn, Frans, Nederlands en Duits.

²⁵⁸ V. VANDER HAEGHEN, *Contribution à l'histoire du grand plan de Gand, dressé en 1551 par Jean Ottho*, - HMGOG, V (1902-1903), p. 165-175. Het betreft hier het eerste belangrijke geometrisch plan van Gent.

²⁵⁹ Lijst van zijn werken: P. BERGMANS, o. c., kol. 366-367. *Ottho* was in eerste plaats classicus (uitgaven van teksten van klassieke schrijvers, een geschiedenis van Rome, een Latijnse spraakkunst). Over zijn religieuze opvattingen komt men uit zijn werken dus maar heel weinig te weten. Zijn *Sententiae insigniores et Apophthegmata illustriora e S. Scriptura* (Keulen 1571, cfr. VALERIUS ANDREAS, *Bibliotheca Belgica* (Leuven 1643), p. 546) wijzen er misschien op dat hij in zijn onderricht ook plaats inruimde voor de religie.

²⁶⁰ Ze vergezelden hun meester naar *Duisburg*. Toen *Olieschlager* (*Olivarius*) die ook in 1566 een tijdlang in *Duisburg* verbleef, omstreeks 1575 naar de universiteit van *Douai* geroepen werd, keerde hij zich af van de nieuwe leer. (A. SANDERUS, *De Gandavensibus Claris*, p. 75; A.-J. VAN DER AA, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, XIV, p. 82-83.) *Karel Utenhove* (M 2) en *Johanna Ottho* bleven hun leven lang vriendschappelijke relaties onderhouden met elkaar. (N. C. KIST, *Johanna Ottho en Karel Utenhove*, - *Kerkhistorisch Archief*, II (1859), p. 425.) *Johanna* huwde in *Duisburg* met de Gentse advocaat *Willem Mayaert*, verbonden aan de Raad van *Vlaanderen*, die om zijn deelneming aan de troebelen van 1566 in *Gent* verbannen werd. (Cfr. p. 105; V. FRIS, *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes*, p. 125.)

terugvond²⁶¹. De Duisburgse magistraat belastte hem met het onderricht in de letteren. Vanzelfsprekend gingen er te Gent geruchten dat Ottho omwille van zijn geloofsovertuiging op de vlucht was gegaan. Dit bracht de ouders van de kinderen die met hem waren meegetrokken in grote moeilijkheden. De *magister scholarum* liet daarom, ten behoeve van de Raad van Vlaanderen en van de Gentse stadsoverheid, een reeks getuigschriften afleveren, waarin de magistraat, de pastoors en de kloosteroversten van Duisburg verklaarden dat de Kleefse stad onvoorwaardelijk trouw bleef aan het katholieke geloof²⁶².

²⁶¹ „Cum... Stephanus quidam Ludimagister turpem sententiam accepisset, Joannes Ottho imminenti tempestati se subduxisset, quod nisi fecisset, certum illi naufragium manebat, quod tamen sine iactura non prorsus euasit, et Duisburgum Clivie tamquam in portum cum vxore ac liberis et aliquot discipulis, quj eum comitati sunt, peruenit, vbi nunc bonas literas docet”. (Cornelis Wouters en Joris Cassander aan Jan Utenhove (G 1), 4 april 1557: J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 58.) Het is niet uitgesloten dat Joos Oste of Ottho, onderwijzer in de Bogardenschool te Brugge, verwant was met Jan. Tijdens de dagen van paniek in de humanistenkringen werd ook zijn naam genoemd onder de verdachten van ketterij. Om die reden liet hij op 18 december 1556 bij de gouverneurs van de armenschool een attest afleveren, waarbij getuigd werd dat hij onverdacht katholiek was. (SAB, *Overleg, 1556-1557*, stuk 164, onder de genoemde datum.)

²⁶² „Amplissimis dominis praesidi et consiliariis camere regie in Flandria, necnon presentissimis et ornatissimis viris ac dominis pretori et scabinis urbis Gandensis Salutem. Nos burgimagistri et totus ordo senatorius in Duysburgo, civitate imperiali, et Anze Teutonice coniuncti, notum facimus et certificamus, honestum et eruditum virum, magistrum Joannem Othonem, honorario publico ante annum a nobis vocatum ad instituendam in civitate nostra juventutem; sed quia predictum magistrum Joannem Othonem sine causa gravari audimus a quibusdam, quod ad civitatem heresis crimine infamen vocatus advenierit, notum volumus et certificatum certificamus his presentibus tabulis et publico scripto notum facimus amplissimo consilio in Flandria, pretori et scabinis Gandensibus sub quibus antea predictus magister Joannes Otho residebat, omnibusque omnium hominum ordinibusque, civitatem nostram Duysburgum veteris religionis ceremonias et doctrinam catholicam retinere, et in eadam pro ritu moderne Ecclesie Romane sacramenta distribui, dies festos, ferias, jeiunia, abstinentiam a carnium esu, missas pro vivis et defunctis, more maiorum quotidie celebrari, invocationes sanctorum, conciones et ritus in horis cantandis tam in parochialibus quam in monasteriis devote haberi, et secundum ritum et consuetudinem cathedralis ecclesie Coloniensis, sub qua nostra diocesis est posita, reservari, cenobia, commendarias et monasteria utriusque sexus defendi, neque in illis quicquid quod ad religionem et antiquas ceremonias Matris Ecclesie pertinet mutatum, novatum aut omissum. Petimus itaque et rogamus vestram amplitudinem, ut hec vera, rata et indubitata credatis, et criminose atque impie que sparguntur a malevolis calidiosa esse et falsa, obsecrantes etiam ut magistrum Joannem Othonem, professorem nostrum, sine ullo impedimento suo munere a nobis illi imposito fungi sinatis. Ad ratificationem horum publicum nostre civitatis sigillum huic scripto appendimus. Datum in senatu et consilio Duysburgensi in vigilia Purificationis gloriose semperque virginis Marie. Anno millesimo quingentesimo quinquagesimo octavo. Subsignatum Georgius Wegmann, a secretis.”

Dit attest, samen met vijf andere, werd geregistreerd in de registers van de Gentse stedelijke kamer (SAG, serie 95/19, *register T*, f° 466-468) en van de Raad van Vlaan-

Het mocht echter niet baten. De inquisiteur liet niet af tot hij voldoende bewijsstukken in handen had om de emigrant als ketter te laten veroordelen²⁶³. Erg veel zal Jan Ottho zich daar wel niet meer bekommerd hebben, want weldra kreeg hij in zijn nieuwe woonplaats een hoog aanzien. Hij trachtte zoveel mogelijk de Nederlandse inwijkelingen bij te staan in de eerste moeilijke dagen na hun aankomst. Geëerd door burgerij en overheid overleed hij op 6 juni 1581²⁶⁴, op een ogenblik dat één van zijn zonen, Daniël, op zijn beurt leraar was geworden te Gent, en wel als vicerector van de calvinistische *Doorkuchtige Schole* aldaar²⁶⁵.

Jan Ottho moet zich in Duisburg bijzonder goed gevoeld hebben in de aldaar tot stand komende humanistenkring. Het selecte gezelschap bestond voor een groot deel uit Vlamingen die op zoek naar een vrijer klimaat hun vaderland hadden verlaten en Duisburg hadden uitgekozen, waar de verwachtingen van een weldra op te richten uniniversiteit hoog gespannen stonden. De Rupelmondse kartograaf Mercator verbleef er al sinds 1552 en verwierf in 1558 het burgerrecht. Cassander en zijn Brugse vriend Cornelis Wouters kwamen in 1558 in de Kleefse stad aan (Wouters en Cassanders vader woonden er tot hun dood)²⁶⁶. Sinds 1554 was de Oudenaardse apotheker Lieven van de Brugghe (Pontanus) er gevestigd²⁶⁷. De Nieuwkerkenaar Jan van der Meulen (Molanus) kwam in 1559 over uit Bremen om assistent te worden aan het nieuw opgerichte *Gymnasium*²⁶⁸. En van 1564 tot 1567

deren (*ibid.*, f° 464 v° - 465 v°). De bedoeling was: „omme te dilueren de voorseyde valsche straetmaere, ter gherustichede ende verzekerthede vanden ghenen die huere jonghers aldaer met hem ghesonden hebben ofte oock zouden willen senden”. (*Ibid.*, f° 466 v°.)

²⁶³ ARA, AL, 460, rekening Titelmans, 4 september 1557, 13 april 1558, 1 juni 1558; 461, 20 oktober 1559. Nadat Oste nog een laatste keer ingedaagd was werd hij op deze laatste datum veroordeeld tot het betalen van 200 p. tourn. boete en 70 p. tourn. gerechtskosten. (ARA, Rk, 21.926, f° 17.) Deze som werd geïnd door de verkoop van het Calle Bontincx steen in de Talboomstraat aan de onderwijzer Pieter van Dickele, in januari 1561.

²⁶⁴ H. AVERDUNK, *Geschichte der Stadt Duisburg*, p. 662 e.v.; A. WOLTERS, *Konrad von Heresbach* (Elberfeld 1867), p. 162.

²⁶⁵ P. FRÉDÉRICQ, *L'enseignement public des Calvinistes à Gand. (1578-1584)*, p. 97 en 121.

²⁶⁶ G. VON RODEN, *Gerhard Mercator, - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, Jubileumnummer (1861-1961) (Buitengewone uitgaven, XV, Sint-Niklaas 1962)*, p. 234-235.

²⁶⁷ Cfr. p. 507-508.

²⁶⁸ R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, p. 133. Over de stichting van het *Novum linguarum et philosophiae Gymnasium* in 1559 en de samenhang met de plannen tot oprichting van een universiteit, cfr. G. VON RODEN, *Aus der Geschichte der fast 700-jährigen Duisburger Schule, - Humanistische Schule. Gymnasium Duisburgense - Landfermann-Gymnasium 400 Jahre* (Duisburg 1959). Nopens Molanus, cfr. p. 109.

preekte in de Duisburgse Sint-Salvatorskerk de Gentse geestelijke Pieter Pieter Christman²⁶⁹. Een schaar van Vlaamse prominenten dus, die allen min of meer de nieuwe religie waren toegeedaan en van het tot dusver betrekkelijk onbelangrijke Duisburg een waarachtige „Gelehrtenrepublik”²⁷⁰ maakten.

Vermoedelijk sproot ook de *Johannes Dyrkinus* die sinds 1557 (!) in Emden wetenschappelijk bedrijvig was, uit de Gentse humanistenkring. Volgens Van Schelven moet hij worden vereenzelvigd met de advocaat Jan Dierickxz. die in 1566 lid was van het calvinistisch consistorie te Gent. Hij is op verscheidene plaatsen predikant geweest, o.m. te Aken (1558), West-Friesland en Groningen (1560-1561), in Zeeland (1574), te Kaprijke (1579). Hij is nochtans voornamelijk bekend als studax en vertaler van werken van Calvijn, Bullinger en anderen²⁷¹.

Het is niet steeds gemakkelijk de relaties te preciseren die er tussen de belangrijke humanistencentra, zoals Brugge en Gent, en de kringen in kleinere plaatsen bestonden. De overgeleverde correspondentie is soms erg schaars en bovendien moet men er rekening mee houden dat er veel persoonlijke contacten en dialogen zijn geweest. Het ligt voor de hand dat Karel Utenhove en zijn Gentse geestesgenoten aantrekkingskracht hebben uitgeoefend buiten de stadsmuren van Gent. Interessante bijzonderheden zijn in dit verband bekend nopen *Bartholomeus Baten* (Battus) en zijn gezin uit Aalst²⁷². Uit een brief van de Aalstenaar François de Bock aan Jan Utenhove (G 1) blijkt dat Battus ten laatste sinds 1542 en waarschijnlijk reeds veel vroeger deel uitmaakte van de kring van humanistenvrienden rond Karel Utenhove te Gent²⁷³. Ook hij verliet in 1557, na de bestraffing van Myelbeke, het land.

*
**

Gezien het overhaast vertrek van zoveel aanzienlijke burgers, moet er in de dagen van het proces tegen Myelbeke in bepaalde Gentse kringen een ware paniekstemming hebben geheerst. Zelfs de baljuw van de kasselrij van de Oudburg, *Joris Rockelfing*²⁷⁴ voelde zich door de inquisiteur bedreigd

²⁶⁹ R. VAN ROOSBROECK, *o. c.*, p. 133.

²⁷⁰ Het woord is van G. VON RODEN, *Gerhard Mercator*, p. 235.

²⁷¹ A. A. VAN SCHELVEN, art. *Dyrkinus (Johannes)*, - NNBW, III, kol. 546-549; IDEM, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken*, p. 216, 235, 276-278, 421-423; IDEM, *Kerkeraads-protocollen*, p. 138-139; V. FRIS, *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes*, p. 119; J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 52.

²⁷² Cfr. p. 109 e.v.

²⁷³ Op 30 mei 1545 schrijft De Bock dat hijzelf „ante triennium” door Bartholomeus Baten geïntroduceerd werd bij Karel Utenhove. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 9.)

²⁷⁴ Over hem: F. V. GOETHALS, *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles du royaume de Belgique*, IV (Brussel 1862), p. 240.

en trok zich een tijdland uit de circulatie terug²⁷⁵. Welke zijn houding was tegenover de nieuwe leer hebben we niet kunnen achterhalen. Toch laat het feit, dat twee van zijn zoons aan een protestantse universiteit gingen studeren, vermoeden dat hij inderdaad enige connecties had in hervormingsgezinde kringen²⁷⁶.

Het optreden van de inquisiteur wekte beroering tot in de hoge vergadering van de Raad van Vlaanderen. Op de zitting van 15 februari 1557 deed de procureur-generaal Jacob Hessels het relaas van een gesprek dat hij de vorige dag tijdens een lunch in de Sint-Pietersabdij met de abt had gevoerd. Volgens de prelaat zou Titelmans, die enige tijd tevoren eveneens in de abdij was komen dineren, gezegd hebben „dat hem twee heeren vanden Raede suspect waeren, ende ooc meester *Gillis Braeckelman*²⁷⁷ ende ander advocaten vanden zelven Raede”. De volgende dag werd de griffier naar Sint-Pieters gestuurd, waar de abt het gebeurde nog eens bevestigde en er aan toevoegde, dat hij zich erg boos had gemaakt op de inquisiteur, temeer daar hij Braeckelman, die juridisch consulent was van de abdij, persoonlijk kende als een integer man. Men besloot Titelmans zelf ter verantwoording in het hof te ontbieden. Deze verklaarde er dat hij die lasterlijke aantijgingen niet nam. Woedend eiste hij dat men hem de naam zou bekend maken van „de ghone die hem 't zelve zouden willen anzegghen, want hy jehghens hem meende te procederene in materie van iniurien ende hem doen repareren van 't zelve onduechdelic anzegghen, 't waere voor de Majesteit van de coninc, zynen priveen raedt ofte elders, zo hy te raede vinden zoude”. Het verslag van de raadszitting eindigt met de laconische bemerking : „Ende midts 't selve ontkennen was hem (= Titelmans) gheseyt, dat hy vertrecken zoude”, waarmee de stemming van de raadslieden tegenover de inquisiteur genoegzaam getekend wordt²⁷⁸.

²⁷⁵ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 62, brief van Gérard Mortaigne aan Jan Utenhove (G 1), 11 april 1557.

²⁷⁶ Karel Rockelfing treffen we in 1562-1563 aan in de universiteit van Bazel, waar hij medicijnen studeerde. (H. G. WACKERNAGEL, *Die Matrikel der Universität Basel*, II, p. 140 : „Carolus Rockelfingus Gandavus stud. med.”.) Een andere zoon, Willem, liet zich in april 1568 immatriculeren aan de universiteit van Heidelberg. (G. TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, II, p. 49 : „Gulielmus Rockelfyn Gandavensis”.) Vermelden we nog dat in juni 1565 Jan Utenhove (M 1) aan de Londense ouderling Jan Utenhove (G 1) vroeg een brief door te sturen naar een zekere jonkvrouw Rockelfing die naar Düsseldorf was uitgeweken. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 242.) Ook zij is vermoedelijk één van de 13 kinderen van Joris Rockelfing : inderdaad, ook andere kinderen van Joris treffen we aan in Düsseldorf, onder meer Lowijs Rockelfing. (Mededeling van prof. O.H. von der Gablentz, Berlijn.)

²⁷⁷ Hij was sinds 1545 advocaat bij de Raad. Hij stierf op 1 februari 1563. (SAG, *Nota's E. Van Nuffel*; cfr. RAG, RVI, 7612, f° 63 en 7614, f° 3.)

²⁷⁸ Het register van de Secrete Camere bevat een uitvoerig relaas van dit incident : RAG, RVI, 7614, f° 230 v° - 232.

Heeft Titelmans in een ongecontroleerd ogenblik zijn gal willen uitspuwen op leden van de Raad, van wie hij tijdens zijn recente gerechtelijke acties zeer weinig hulp had gekregen en die met een zeker misprijzen op zijn kettervervolgingen neerkeken? Of zat er enige waarheid in zijn beschuldiging? Ook de bisschop van Doornik, Charles de Croy, was reeds in 1555 scherp uitgevallen tegen de jonge raadslieden, advocaten en procureurs van de provinciale raden: „Dikwijls zijn ze jonge lui die pas afgestudeerd zijn en helemaal doordrongen van de ideeën uit de *Colloquia* van Erasmus en andere boeken, waarin meer beschimpingen van ceremoniën van de Kerk en tegen de geestelijke stand voorkomen dan wetten en juiste leerstellingen. Aan tafel en op banketten hekelen, beledigen en ergeren ze de geestelijken, om op die manier de gunst en de instemming te verwerven van het gemeen dat erg geneigd is om hen bij te vallen en zich op dit punt bij hun opinie aan te sluiten. In juridische stukken nopens zaken waarin geestelijken betrokken zijn lassen ze verwijtende woorden in, iets waarvan ze dikwijls al te vrijmoedig gebruik maken om te behagen aan de tegenstanders van de Kerk.”²⁷⁹.

Men zou kunnen opmerken dat iemand die, zoals Titelmans, behept was met een heftig anti-reformatorisch affect, in de allesbehalve enthousiaste medewerking van de erasmiaanse raadslieden allicht een protestantiserende inslag kon ontwaren. Zo iemand kon het bijvoorbeeld al ongehoord vinden dat de advocaat-fiscaal Gerard Rijm en de procureur-generaal Jacob Hessels op 10 februari een welkomstgroet gingen brengen aan de teruggekeerde Karel Utenhove (M 1), wiens geloofsovertuiging nu wel voor iedereen duidelijk was. Er was echter méér. Wel niet ten onrechte heeft de inquisiteur in sommige ambtenaren van de Raad kryto-protestanten gezien. Minder uit aanhankelijkheid aan hun aanzienlijke positie, dan uit vrees hun uitgestrekte bezittingen te zien in beslag nemen, hebben ze zo weinig mogelijk over het nieuwe gesproken. Bij de lagere ambtenaren lag de situatie wel enigszins anders. Zo is bekend dat *Willem van den Broucke* en *Joos Braie*, deurwaarders bij het hoge gerechtshof, in 1556 conventikels bijwoonden in huizen van particulieren in de stad en onderdak verschaffen aan opgejaagde verdachten²⁸⁰. Het was dan weer tekenend voor de mentaliteit van de Raad dat

²⁷⁹ ARA, *StA*, 1177/4, adviezen van Charles de Croy ter bestrijding van de ketterij, als antwoord op een verzoek van de keizer, 1555.

²⁸⁰ Op 3 juni 1556 werd Braie veroordeeld tot het betalen van een boete van 50 p. tourn. en de gevangenis- en gerechtskosten, en tot ontheffing uit zijn functie. (RAG, *RVI*, 7614, f° 177 - 177 v°.) Willem van den Broucke werd op 21 juni daaropvolgend eveneens gesuspendeerd en moest 100 p. tourn. boete betalen, dit na zijn dwalingen te hebben afgezworen. (RAG, *RVI*, 715, f° 45 (brief van de Raad van Vlaanderen aan Titelmans, 2 juni 1556; V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 190-191 (antwoord van Titelmans, 3 juni 1556, waarbij deze bevestigt dat Van den Broucke in de schoot van de Kerk is teruggekeerd); RAG, *RVI*, 7614, f° 186.)

hij, enkele maanden na de veroordeling, Braie's kwaliteiten aanpreeft bij de Geheime Raad („hij leidt een onbesproken levenswandel, hij is één van onze beste ambtenaren en heeft een groot gezin”), teneinde hem terug in dienst te kunnen nemen²⁸¹. Diens integriteit inzake geloof kan nochtans niet zo evident zijn geweest als de Raad liet voorkomen, wanneer men ziet dat hij in de zomer van 1566 één der eersten was om de calvinistische hagepredikanten achterna te lopen²⁸². In dit jaar bleek bovendien opeens, dat Titelmans in 1557 niet zonder reden beschuldigingen had geuit. Nu het hek van de dam was en er niet meer werd gesproken over sancties, wierpen de advocaten bij de Raad Pieter de Rycke, Jacob Tayaert, Cornelis Theymont, Christoffel de la Becque, Jan van Campene, Willem en Lucas Mayaert, Jacob van Migrode en Jan de Vettere, de procureurs Jan de Coninck, Jan Pyls, Jan Ruytinck en Willem Rudsemelis (ex-schooldirecteur) zich op als kopstukken van de Gentse calvinisten²⁸³. Zelfs Jacob Martins, zoon van de president van de Raad van Vlaanderen, woonde de hagepreken bij²⁸⁴. De zoon van procureur Rudsemelis, Jan, zou reeds vóór 1566 lessen hebben gevolgd aan de Academie te Genève; in het Wonderjaar was hij in Gent één der voornaamste predikanten²⁸⁵. Van alle genoemden komen alleen Willem Mayaert, Pieter de Rycke en Jacob Martins voor op de inschrijvingslijsten van de Leuvense Alma Mater²⁸⁶. Vermoedelijk hebben de meeste anderen aan buitenlandse rechtsfaculteiten gestudeerd. Onder meer op hen had het schrijven van 26 januari 1565 betrekking, waarin Margaretha bij de president van de Raad van Vlaanderen haar ongerustheid uitsprak over het feit dat een aantal jonge Gentenaars aan de universiteit van Montpellier studeerden, een universiteit die in katholieke middens in een kwade geur stond²⁸⁷. In oktober

²⁸¹ RAG, RVI, 716, f° 61, 5 maart 1557.

²⁸² Op 17 september 1566 liet hij zijn gestorven kind op protestantse wijze begraven bij de „Geuzentempel” te Gent. (RAG, RVI, 7616, f° 208.)

²⁸³ V. FRIS, *Les chefs de l'Iconoclastie gantoise en 1566*, p. 263-268; IDEM, *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes*, p. 115-116, 117, 122, 125, 131, 132, 133-136, 137; J. SCHEERDER, *Gentenaars voor den Raad van Beroerte*, p. 134, 140; RAG, RVI, 7616, f° 187, 187 v° - 188, 199 v°, 235 v°.

²⁸⁴ MARCUS VAN VAERNEWYCK, *Van die beroericke tijden in die Nederlanden*, I, p. 43.

²⁸⁵ V. FRIS, *Notes*, p. 82, 97; J. SCHEERDER, *o. c.*, p. 139.

²⁸⁶ A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, p. 324 : 1546, Pieter de Rycke; p. 484 : 1554, Willem Mayaert; p. 578 : 1558, Jacob Martins.

²⁸⁷ ARA, *StA*, 1702/1, minuut : „Ayans entendu qu'il y a en l'université de Montpellier aucuns estudians de pardeca qui auroient leurs parens demeurans en la ville de Gand, et que pour quelque bon respect nous désirerons scavoir quiz sont telz parens, à ceste cause vous avons bien voulu escrire la présente pour vous requérir que au plustost vous vous veuillez secrètement et discrètement informer s'il en y a comme dict est en ladicte ville de Gand, aucuns ayans leursdicts enfens es estudes audict Montpellier avec noms, surnoms et qualitez d'iceulx...”. De matrikels van de universiteit van Montpellier zijn slechts bewaard tot 1400.

van hetzelfde jaar wees ook Granvelle vanuit Besançon in een brief aan Gonzalo Perez op de gevaarlijke aantrekkingskracht van Franse en Duitse universiteiten²⁸⁸ op de Nederlandse jongeren; hij hekelde scherp de onwil van de regering om hier paal en perk aan te stellen. „Mijn voorstellen in die zin, zo voegt hij er verbitterd aan toe, heeft men altijd afgewimpeld, zich hierbij beroepend op de vrijheid van het land, alsof deze vrijheid erin bestond de mensen de mogelijkheid te bieden ketters te worden!”²⁸⁹

§ 3. BUITEN BRUGGE EN GENT

Lag het zwaartepunt van de humanistische bedrijvigheid in Vlaanderen ontegensprekelijk in Brugge en Gent, dan hebben toch ook de kleinere steden en zelfs bepaalde landelijke gebieden ten volle hun deel gehad in de levendige belangstelling voor de studie van de klassieke Oudheid en van de schone letteren. Een grondig onderzoek naar de betekenis van het humanisme op elk van deze plaatsen was in het kader van deze studie niet mogelijk. We dienden ons dus te beperken tot enkele aanwijzingen.

De weg naar de intellectuele ontplooiing vertrok vanuit het onderwijs, dat op verscheidene plaatsen een voordien nooit gekend niveau bereikte. Hier wezen slechts enkele namen geciteerd van eminente leraars die deze ontwikkeling hebben gestimuleerd. Jan de Spouter uit Ninove, omstreeks 1510 *ludimagister* te Komen en te Sint-Winoksbergen²⁹⁰, Pieter Megang, eveneens uit Ninove, die een bloeiende Griekse en Latijnse school leidde in zijn geboortestad en later ook in Komen en Rijsel leerde²⁹¹, en Pieter de Pape, in de jaren 1537-1542 leraar aan de befaamde Latijnse school in Menen²⁹² hadden een grote bewondering voor de geschriften van Erasmus. In Kortrijk stuurden de geleerde *ludimagistri* Peter Libbin en Jan van Handtsame hun onderwijs dezelfde richting uit²⁹³. De meest frappante ontwikkeling evenwel van het humanistisch onderwijs stelt men vast in het

²⁸⁸ De voornaamste hier in aanmerking komende universiteiten zijn: Orléans, Parijs, Montpellier, Bourges, Zurich, Lausanne, de Academie van Genève, Heidelberg, Marburg, Wittenberg, Rostock en Tübingen. Keulen en Freiburg i/Breisgau komen hier, als katholieke universiteiten, niet te pas. (Een overzicht van deze universiteiten in: H. DE VRIES DE HEKELINGEN, *Genève, pépinière du calvinisme hollandais*, I, p. 187-190.) Op Orléans na zijn er van de Franse universiteiten geen matrikels beschikbaar; van de Zwitserse universiteiten is, buiten Genève, alleen Basel belangrijk voor de Nederlanden. Wat Duitsland betreft hebben we alleen in de matrikels van Tübingen (ed. H. HERMELINK, Tübingen 1906) geen enkele Vlaming aangetroffen. De studenten aan de andere universiteiten worden geciteerd in dit hoofdstuk, en vooral in Deel II, II, hoofdstukken I en III.

²⁸⁹ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 372, 15 oktober 1565.

²⁹⁰ H. DE VOCHT, *History*, I, p. 201-214.

²⁹¹ H. DE VOCHT, *History*, III, p. 439.

²⁹² REMBRY-BARTH, *Histoire de Menin*, III, p. 246-248.

Westkwartier. Spijt zijn verwijdering van de grote haarden van cultuur ontstond er in dit gebied een – voor het toenmalige Noordwest-Europa waarschijnlijk uniek – net van degelijke scholen dat zich uitstreckte tot in onooglijke dorpjes als Boeschepe, Wylder, Wormhoudt, Herzelee²⁹⁴. Latijns, en in vele gevallen zelfs Grieks onderricht werd verstrekt in Ieper, Nieuwpoort, Belle, Sint-Winoksbergen, Cassel, Hazebrouck, Hondshoote, Duinkerke, Veurne, Waasten, Boezinge, Mesen, Boeschepe en Wormhoudt door mensen met klinkende namen in de toenmalige humanistenmilieus, als : Paul Liebaert (Leopardus) uit Izenberge bij Veurne, Pieter van den Hove (Curius) uit Sint-Winoksbergen, Jacob de Pape (Papius) uit Ieper, Stefaan de Grave (Comes) uit Belle, Lieven van der Cruyce (Crucius) uit Ename bij Oudenaarde, François de Vos (Vulpes), vermoedelijk uit Steenvoorde, Jan Laurens (Laurentii) uit Hazebrouck, Passchaas de Zoutere uit Hondshoote, Basconius (uit Belle ?), Loys Gens of Gennes (Gensius) uit Sint-Winoksbergen, Christiaan Kellenaar (Cellarius) uit Izenberge, Jacob de Slupere (Sluperius) uit Belle, Jan van Mussem uit Wormhoudt²⁹⁵. Uit dit merkwaardige humanistenmilieu sproten tal van vooraanstaande geleerden en wetenschapslui die naam maakten aan de Leuvense universiteit, in kringen van het hof, in Brugge en zelfs in Parijs²⁹⁶.

Het intellectuele klimaat dat door dit hoogstaand onderwijs werd geschapen moet indirect een weerslag hebben gehad op de beleving van de religieuze problematiek. Mogen de meeste gestudeerden zich resoluut aan de zijde van de roomse orthodoxie hebben geschaard, dan staat anderzijds het feit, dat een groot aantal geestelijken, chirurgijnen, onderwijzers uit het Westkwartier naar de nieuwe religie overgingen of er openlijk hun sympathie voor betoonden²⁹⁷, niet helemaal los van de geestelijke emancipatie die uit het humanistische onderwijs voortvloeide. Hetzelfde kan bijvoorbeeld worden gezegd namens Ronse, een stad die in de zestiende eeuw om zijn culturele

²⁹³ H. DE VOCHT, *History*, III, p. 436, 439.

²⁹⁴ E. COORNAERT, *La Flandre française de langue flamande*, p. 129-131.

²⁹⁵ L. DETREZ, *Erasmus et ses amis flamands du West-quartier*, p. 233-269; E. VAN DER STRAETEN, *Notice sur Liévin vander Cruyce, dit Crucius, instituteur flamand du XVIe siècle*, V, p. 428-442; H. DE VOCHT, *History*, I, p. 202-212; III, p. 247-251, 259-295, 437-446; J. THEYS, art. *Crucius (Cruyce), Livinus van den*, - *NBW*, IV, kol. 201-203; A. ROERSCH, art. *Sluperius, Jacob*, - *BN*, XXII, kol. 704-708.

²⁹⁶ Cfr. de lijst in E. COORNAERT, *o. c.*, p. 124, voetnoot 2; dezelfde auteur berekende bovendien dat minstens 800 jongens uit het Westkwartier tussen 1485 en 1569 te Leuven studeerden (*ibid.*, p. 125). Voegen we aan de lijst van prominenten nog de naam van Joos Clichtove uit Nieuwpoort toe, die grote bekendheid verwierf in de Parijse theologische school. (Cfr. p. 128.)

²⁹⁷ Cfr. p. 369 e.v., 517 e.v.

gezindheid in aanzien stond²⁹⁸ en waarin tevens meerdere vooraanstaanden voor de reformatie kozen²⁹⁹. Lieven van der Cruyce, pastoor en onderwijzer van de Latijns-Griekse school te Boeschepe (bij Belle) zag de gevaren in van de humanistische opgang van het Westkwartier toen hij in 1540 in een brief aan bisschop Frederik Nausea van Wenen de verschijning toejuichte van diens *Catholicus Catechismus*, een werkje dat volgens hem op tijd kwam om als tegenwicht te dienen voor de ketterse literatuur die zowel in de steden als op het platteland zo gretig gelezen werd³⁰⁰; aangezien het hier een Latijns geschrift betreft, moet de onderwijzer voornamelijk aan de intelligentsia hebben gedacht. Een intelligentsia die overigens ook wel eens relaties onderhield met het bijzonder bloeiende rederijkersleven in het Westvlaamse gebied en via dit kanaal lucht gaf aan zijn kritiek op de roomse Kerk en haar gebruiken. Was het bijvoorbeeld niet de leider zelf van de Latijnse school te Worhoudt³⁰¹, Jan van Mussem, die als factor van de plaatselijke rederijkerskamer opgebracht werd op beschuldiging van ketterij?³⁰²

Uit ditzelfde Westkwartier waren twee belangrijke humanisten afkomstig die hun carrière in het reformatorische kamp opbouwden. Hebben Andries Gheeraerds (Andreas Hyperius) en Jan van der Meulen (Johannes Molanus), twee leerlingen van de Ieperling Jacobus Papius, na hun definitieve breuk met de roomse Kerk nooit meer hun geboortestreek bezocht, dan kunnen ze toch als exponenten beschouwd worden van het milieu waarin ze de eerste voetstappen hebben gezet in de wetenschappelijke wereld; beiden hebben bovendien vanuit den vreemde schriftelijke contacten onderhouden met humanistische en kerkelijke middens in hun vaderland.

Andreas Hyperius (1511-1564) uit Ieper genoot zijn eerste opleiding in de Latijnse school van zijn stadsgenoot Jacob de Pape te Waasten. Na langdurige studie, gedurende dewelke hij door Johannes Sturm en wellicht na een ontmoeting met Erasmus zelf³⁰³ onder invloed kwam van het humanisme, en in samenhang met latere theologische studies in 1537 op reformatorische paden belandde, kwam hij via Londen in Marburg aan. Daar verwierf hij in 1542 het professoraat in de theologie als opvolger van Geldenauer

²⁹⁸ In die stad figureerden de boeken van Erasmus onder meer in de bibliotheek van het kapittel van Sint-Hermes. (O. DELGHUST, *Renaix à travers les ages*, p. 89.) Tussen 1500 en 1566 studeerden minstens 88 Ronsenaars aan de Leuvense universiteit. (J. en J. DECONINCK, *Les Renaissiens à l'Université de Louvain*, - AGOKR, 1966, p. 58-63.)

²⁹⁹ Cfr. p. 497 e.v.

³⁰⁰ *Epistolarum miscellaneorum ad Fredericum Nauseam Blancicampianum, episcopum viennensem...* libri X (Bazel 1550), p. 273-274 (12 april 1540).

³⁰¹ E. COORNAERT, *o. c.*, p. 127.

³⁰² Cfr. p. 219-220.

³⁰³ J. PRINSEN, *Gerardus Geldenhauer*, p. 132-133: hij zou in 1530 Erasmus ontmoet hebben; bij diens overlijden schreef hij drie grafschriften.

en werd hij belast met het voltooiën van de door Bucer aangevatte organisatie van de Hessische Kerk, waarbij hij een tussenoplossing zocht tussen het lutheranisme en het calvinisme (hijzelf neigde sterk naar deze laatste richting). Hij stond onder meer met Cassander in briefcontact. Blijvende bekendheid verwierf hij door zijn werken in verband met de praktische theologie en de homiletiek ³⁰⁴.

Jan van der Meulen (1510-1583) was Nieuwkerkenaar van geboorte. Hij studeerde te Ieper (eveneens bij De Pape), Rijsel en Leuven en werd achtereenvolgens schoolrector te Diest en te Mechelen. In 1553 werd hij om zijn calvinistisch overtuiging gevangen gezet. Weer vrijgekomen vestigde hij zich als leraar in Bremen. Toen hem daar echter omwille van zijn calvinistische opvattingen het leven zuur werd gemaakt door de lutherse geestelijkheid van de stadskerk, gaf hij in 1559 graag gehoor aan de uitnodiging om in Duisburg assistent te worden van Hendrik van Geldorp, rector van het *Gymnasium* waaraan ook Mercator doceerde. In 1562 ging hij, samen met zijn jonge echtgenote (dochter van Mercator) weer in Bremen leren, nu aan het *Gymnasium Illustre*, waar hij tot aan zijn dood werkzaam bleef. Door zijn talrijke relaties met Emden, Heidelberg, Frankrijk en voornamelijk de Nederlanden heeft hij veel bijgedragen tot de Europese faam van het Bremense *Gymnasium*. Tevens heeft hij de ommekeer van de plaatselijke kerk in calvinistische richting helpen bewerkstelligen ³⁰⁵.

*
* *

In verband met het hier bestudeerde aspect van het humanisme zijn er tal van interessante bijzonderheden bewaard nopens de geleerdenwereld te Aalst, de geboortestad van onder meer de befaamde – wegens zijn sympathieën voor de nieuwe religie – humanistische stadssecretaris van Antwerpen Cornelis de Schryver (Grapheus). Op de voorgrond staan hier verscheidene leden van de familie Baten (Battus).

Bartholomeus Baten, geboren te Aalst omstreeks 1514 moet een verzorgde opvoeding hebben genoten. Volgens Marcus van Vaernewijck was hij „een gheleert man, conde griecx ende latijn, die de studie ende de duecht

³⁰⁴ D. FRIELINGHAUS, *Ecclesia und vita. Eine Untersuchung zur Ekklesiologie des Andreas Hyperius (Beiträge zur Geschichte und Lehre der reformierten Kirche, 23. Neukirchen 1966)*. Cfr. het bibliografische artikel van G. KRAUSE, *Andreas Hyperius in der Forschung seit 1900*, - *Theologische Rundschau*, N.S., XXXIV (1969), p. 262-341.

³⁰⁵ H. AVERDUNK, *Geschichte der Stad Duisburg*, p. 662-670; R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, p. 133, 237, 304, cfr. F. VAN ORTROY, *Lettres de Jean Molanus (van der Molen) à Gérard et à Barthélémy Mercator*, - *BCRH*, 5e reeks, XI (LXX) (1901), p. 145-214; J. MOLTSMANN, *Johannes Molanus (1510-1583) und der Uebergang Bremens zum Calvinismus*, - *Jahrbuch der Wittheit zu Bremen*, I (1957); R. VAN ROOSBROECK, *Niederländische Emigranten in Bremen*, - *Jahrbuch Historische Gesellschaft Bremen*, 1971.

zeer lief hadde". In 1536 zat hij enige tijd gevangen in zijn geboortestad en in Gent onder verdenking van ketterij. Steeds volgens Van Vaernewijck zou hij, zonder zelf doperse sympathieën te koesteren, enkele opgejaagde anabaptisten een schuilplaats hebben verleend³⁰⁶. De rekening van de baljuw maakt daarbij gewag van „plusieurs livretz et aultres pampiers et quartulaires, contenans doctrines et propositions dampnées et reprouvées" die in zijn huis werden aangetroffen, geschriften die in tegenwoordigheid van de eigenaar werden verbrand³⁰⁷. Dit wijst dus wel degelijk op zijn meer dan gewone belangstelling voor de nieuwe ideeën. Een tekst op zijn graf in Rostock verduidelijkt dat de overledene inderdaad van kindsbeen af „bekoord was door de geheimenissen van het heilig Woord zoals ze door Luther waren geopenbaard; dat hij zich van de dwalingen en de dwangmethodes van de papisten had afgekeerd (vandaar zijn sympathie voor de vervolgde anabaptisten!) om de weg van het ware geloof te bewandelen"³⁰⁸. Dank zij de tussenkoms van

³⁰⁶ *Van die beroelicke tijden in die Nederlanden*, I, p. 27.

³⁰⁷ ARA, *Rk*, 13.569, rekening 1536, f° 22 v°.

³⁰⁸ Volgens Nathan Chytraeus luidde het grafschrift aldus :

Plurima pertuleram quondam qui nomine Christi
 Damna, sub hac recubo Bartholemaeus humo.
 Sole sub occiduo cunas praebebat Alostum,
 Lambit ubi Treviri (= de Dender) fertilis unda solum.
 A puero placuere sacri mysteria verbi,
 Illustrata tua, magne Luthere, face.
 Hinc ego Pontificum fraudes arteisque perosus,
 Sincerae tenui religionis iter.
 Quacumque Deum potui, colui pietate, fideque,
 Et labor in Christum credere solus erat.
 Tota sed in ventris studio quae turba moratur,
 Coeperat hinc studiis esse inimica meis :
 Insidias struit, et falso mihi crimina fingit,
 Donec in hoc duro carcere clausus eram.
 Sicque tenebroso desedi squalidus antro,
 Dum novies Phoebos Cynthia clara fuit.
 At Gandae Proceres, tandem (sit gratia Christo)
 Exemptum veteri restituere loco.
 Feceruntque quae civem me protinus urbis,
 Cujus ego cultor bis duo lustra fui.
 Hostibus indomitis donec gravis ira resurgens,
 Et furor et tristes me petiere minae.
 Inde meo capiti ferrumque ingnemque parabant,
 Heu quantum vera est in pietate crucis !
 Exilio mutare domos patriamque coactus,
 Coniuge cum cara pignoribusque tori.
 Plurima sustinui terraque, marique pericla,
 Taedia multa viae, toedia multa maris.
 Donec ad haec tandem deflexi littora cursum,

Gentse vooraanstaanden – ongetwijfeld Karel Utenhove en zijn invloedrijke medestanders – kwam hij na korte tijd weer vrij. Hij vestigde zich in Gent en legde zich daar verder toe op de studie. Zelf vader geworden van negen kinderen³⁰⁹, schreef hij een boek over de taak van de ouders in de opvoeding van hun kroost³¹⁰. Zijn argumenten ontleende hij aan de heidense schrijvers van de Oudheid, aan de kerkvaders en aan tijdgenoten als Erasmus en Vives. Centraal staat de vreze Gods die bij de kinderen dient te worden ingeprent. De sacramenten als genademiddelen, de goede werken, de heiligenverering, de opvoedende en leidende taak van de geestelijken, komen nauwelijks of helemaal niet te berde. Zonder het boek uitgesproken luthers te willen noemen – de reformator wordt nergens met name geciteerd – vormen talrijke passages toch de neerslag van de lectuur van Luthers geschriften³¹¹. Battus moet zelf hebben ingezien dat hij door de publicatie van zijn werkje bij sommigen opnieuw in een kwade geur zou komen te staan. In de opdracht aan Anna van Buren, prinses van Oranje, schrijft hij dat hij, spijt het aandrigen van zijn Gentse vrienden, de publicatie lange tijd uitgesteld heeft uit schrik dat hij door „eenighe quade menschen (die altyts pooghen de deucht ende alle goede lovelijcke wercken te benyden) ghelastert misprezen

Quae verae hospitium religionis erant.
 Quodque superfuerat confecto tutius aevo,
 In studiis clausi fata suprema meis.
 Sic mea me tumulo conjunx, prolesque novena
 Condidit, aeterno mens mea juncta Deo est.

(*Variorum in Europa itinerum Deliciae; seu, ex variis manuscriptis selectiora tantum inscriptionum maxime recentium monumenta* (s.l., Christophorus Corvinus, 1599), p. 395-396.)

³⁰⁹ In het begin van de tweede dialoog noemt Battus zelf zijn kinderen : Elisabeth, Anne, Jan, Lieven, Karel, Pauwels, Maria, Catharina en Barbe.

³¹⁰ In de vorm van een gesprek tussen de theoloog Theodidactus, de geleerde Theophilus en de eenvoudige Amusus, vader van negen kinderen, zet hij hierin niet alleen de algemene principes van een christelijke opvoeding uiteen, maar verstrekt tevens talrijke praktische raadgevingen, gaande van beschouwingen rond het nut van het wiegen der baby's tot de opsomming van de voorwaarden waaraan een betrouwbare huwelijkspartner moet voldoen.

³¹¹ Cfr. bv. de passage op f° 12 van de straks te citeren Nederlandse uitgave : „Men sal die kinderens beginnen te leeren, van dat sy noch seer jonk zijn, henlieden geuende eerst 't fundament vanden heyligen kersten gelooue, ooc henlieden leerende die vrees ende liefde Gods, op dat sy ten eersten leeren kennen hoe cranc ende sondich dat sy van natueren zijn, ende moghen weten dat sy van haerder bedoruen natueren weghe niet en zijn, ende niet en vermoghen sonder die hulpe Gods, die welcke sy lieden dagelijcx met oprechten betrouwen ende begeeren aenroepen sullen; voort so salmen henlieden leeren dat wy alle kinderen vanden gramschappen Gods geboren worden, ende dat wy alleene door het cruyce ende lijden vanden eenighen sone Gods Iesum Christum, worden in ghenaden ghenomen, by Godt ende met Godt den hemelschen vader...”

ende berispt sal worden”³¹². De eerste bekende uitgave, daterend van 1558 en gedrukt door G. Spielman te Antwerpen, is een Latijnse versie³¹³. Vermoedelijk bestaat er een vroegere Nederduitse uitgave: de opdracht, hernomen in de Nederduitse uitgave van Pieter van Tongheren (Antwerpen 1584)³¹⁴ is inderdaad gedateert 10 juli 1555 en bevat de mededeling dat de citaten van geleerde schrijvers hier ten gebruike van de ouders in het „Vlaemsch” vertaald werden.

Misschien wegens de reacties op dit werkje en zeker omwille van de groeiende twijfel die in bepaalde middens over zijn orthodoxie opnieuw rees, verliet Baten met zijn gezin Gent in de bewogen dagen rond de arrestatie van Stefaan Myelbeke, uit schrik voor degenen die „voor mijn hoofd het zwaard en de brandstapel klaarmaakten”. Begin 1557 kwam hij in Rostock aan, maar reeds op 24 januari 1558 stierf hij daar³¹⁵.

Bartholomeus’ oudste drie zoons, Lieven, Karel en Pauwels, lieten zich inschrijven aan de protestantse universiteit van Rostock³¹⁶. De eerste twee verwierven later als geneesheer grote roem³¹⁷. De derde broer kende een

³¹² Fo 5.

³¹³ *De oeconomia christiana libri duo, ex sacris et profanis scriptoribus diligenti cura et labore, a Bartholomaeo Batto, Alostensi collecti: prior de officio et cura parentum erga liberos tractat; posterior qua cum obedientia parentes a liberis honorandi sunt, ostendit.* Antwerpen, G. Spelmannus, 1558.

³¹⁴ *Dialogus vander christelycke huyshoudinghe, leerende hoe alle vrome huysvaders haer huysghesinne ende kinderen leeren regieren ende castyden sullen. Wederom hoe alle jonghers haer ouders eeren ende gheboorsaem zyn sullen, seer profytelyck ende ook noot-saeckelyck voor alle ouders en de jonghers.*

³¹⁵ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 9.

³¹⁶ A. HOFMEISTER, *Die Matrikel der Universität Rostock*, II, p. 133: „Levinus Battus Gandavus Flander”; p. 135: „Carolus Battus Gandensis Flandrus lic.”, „Paulus Battus Gandensis”. In april 1575 liet zich nog een Jan Baten immatriculeren, vermoedelijk een zoon van één der genoemden: *ibid.*, p. 186: „Johannes Battus Flander”.

³¹⁷ Lieven Baten (Levinus Battus) (Aalst omstreeks 1539 - Rostock 11 april 1591), leerling van Johannes Stadius te Antwerpen, studeerde achtereenvolgens te Rostock, Wittenberg (1558, wijsbegeerte bij Melancton), Venetië en Padua (1565, geneeskunde). In Rostock werd hij professor in de medicijnen en terzelfdertijd hofarts van hertog Ulrik van Mecklenburg. Hij propageerde de ideeën van Paracelsus. Zijn biograaf, L. Elaut, is nochtans van oordeel dat hij de ware Paracelsus niet of nauwelijks heeft begrepen en rangschikte hem daarom eerder onder de goede astronomen dan onder de grote medici. (L. ELAUT, *Een vijftal zestiende eeuwse geneeskundigen uit Aalst*, - LA, III, (1951), p. 83-87.)

Karel Baten (Carolus Battus) (° Aalst 1540) promoveerde in 1569 tot dokter in de medicijnen. Hij begon zijn loopbaan in Hamburg, maar kwam omstreeks 1580 naar - het toen protestantse - Antwerpen, waar hij tot *stadtsmedecyn* werd aangesteld. Na de herovering door Farnese moest hij wegens zijn protestants geloof de stad weer verlaten. Hij keerde een poos terug naar Hamburg en werd in 1588 in de functie van stadsgeneesheer van Dordrecht benoemd. Na 1600 trok hij naar Amsterdam waar hij omstreeks 1617 als

minder verheven lot. De onbesuisde Pauwels kwam terug naar Vlaanderen en ging in dienst bij Pieter van Edingen, heer van Ophasselt (zoon van de reeds herhaaldelijk genoemde Omaar van Edingen). In Ophasselt kreeg hij het echter aan de stok met pastoor Simon van der Meulen. Nadat hij de parochieherder op allerlei manieren had gechicaneerd, muntte hij het uiteindelijk, tweede Sinksen 1566, op diens leven. Heeft de driestheid waarmee de calvinistische predikatiegangers op dit ogenblik een verandering van de bestaande orde eisten, hem ertoe aangezet met zijn aartsvijand definitief af te rekenen? Zijn euvele daad kwam hem in elk geval duur te staan: op 15 juli 1566 werd hij in Gent onthoofd en zijn bezittingen werden in beslag genomen³¹⁸.

Uit het Aalsterse humanistenmilieu zijn verder twee neven van Bartholomeus Baten (kinderen van de zusters van dienst echtgenote Martine de Pissot) te vermelden: Hendrik van der Broeck (Henricus Brucaeus) en Hendrik de Smet (Henricus Smetius). Dank zij de bemoeiingen van zijn oom kreeg laatstgenoemde zijn vroegste humanistische opleiding bij de bekende Jan Ottho te Gent. Ook hij was in 1557 ingeschreven aan de universiteit van Rostock, het jaar daarop studeerde hij in Heidelberg bij Erastus³¹⁹. Brucaeus ging in Parijs studeren bij Pierre Ramus³²⁰ en Adrien Turnebus. Brucaeus en Smetius behaalden gelijk de titel van doctor in de medicijnen te Bologna in 1561. Beide geneesheren verwierven weldra goede faam, maar bij de komst van Alva verlieten ze voor goed de Nederlanden om in dienst te gaan van protestantse vorsten in Duitsland³²¹.

invloedrijk man stierf. Hij is de auteur van een filosofisch werkje *Van de Siele des Menschen*, van een *Secreetboek* van planten, maar kreeg vooral bekendheid om zijn medische handboeken. (A. J. J. VAN DE VELDE, *Het werk van den geneesmeester Carel Baten* (Gent 1540? - Amsterdam 1617?), - *Verlagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaemsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1933, p. 536-560; E. BONTINCK, *Het „Secreetboek” van Carel Baten*, - *ibid.*, 1938, p. 801-802; L. DE PAUW-DE VEEN, art. *Baten, Carel*, - *NBW*, I, kol. 79-82.)

³¹⁸ RAG, *RVI*, 7545, f° 465. Een uitvoerige beschrijving van de ophefmakende moord-aanslag in: MARCUS VAN VAERNEWIJCK, *o. c.*, II, p. 26-28; *Memorieboek*, II, p. 339; KBB, ms. 6337, p. 5-6. A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrilogium*, p. 32, en anderen beschouwen Pauwels Baten ten onrechte als een slachtoffer van de hervorming. Dat hij protestantsgezind was kan niet betwijfeld worden, maar zijn terechtstelling was uitsluitend het gevolg van de moordaan slag.

³¹⁹ G. TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, II, p. 16.

³²⁰ 1511-1572. Klassiek filoloog en wiskundige. Bekeerde zich tot het protestantisme, werd verbannen, maar bezette opnieuw zijn leerstoel in het Collège de France tot hij twee dagen na de Bartholomeusnacht vermoord werd.

³²¹ Brucaeus (Aalst 1531 - Rostock 4 januari 1593) werd professor te Rostock, waar hij roem oogste om zijn anatomisch onderricht. (L. ELAUT, *o. c.*, p. 133-139; A. HULSHOF, *Nederlanders aan de Universiteit te Rostock in de 15e en 16e eeuw*, - *De Navorscher*, LVII (1908), p. 587.) Smetius (Aalst 29 juni 1537 - Heidelberg 15 maart 1614) werd

Over François de Bock uit Aalst die, zoals aangestipt werd, omstreeks 1542 door Bartholomeus Baten bij Karel Utenhove (M 1) geïntroduceerd werd en briefcontact onderhield met Jan Utenhove (G 1) is ons verder niets bekend. Uitvoeriger spreken de bronnen over Olivier de Bock (Bockius, Caper), eveneens uit Aalst en vermoedelijk verwant met François. Na in Keulen en Rostock te hebben gestudeerd³²² ging hij in 1554 in de leer bij Melanchton aan de universiteit van de Lutherstad³²³. Acht jaar later was hij geïmmatriculeerd in Heidelberg als student in de theologie³²⁴ terwijl hij er op zijn beurt Latijn doceerde³²⁵. In september 1563 kwam hij voor privé-zaken naar zijn geboorteland terug. Men kwam te weten dat hij te Antwerpen ontmoetingen had en discussies voerde met een zekere Klebitius, die doorging voor een geheim agent van keurvorst Frederik III van de Palts. Bockius gaf bovendien, op verzoek van de calvinistische predikant Christoffel Fabritius, onderricht aan een schijnbekeerlinge, een zekere Margriete. Deze verklikte Bockius en Fabritius bij de overheid, wat op 2 juli 1564 tot hun beider arrestatie leidde. Reeds had De Bock zich, blijkens een brief aan geloofsgenoten, neergelegd bij het onafwendbaar lijkende doodvonnis, toen hij – dank zij de tussenkomst van keurvorst Frederik bij Egmont, het hof in Brussel en de markgraaf van Antwerpen – op 2 september weer op vrije voeten kwam³²⁶. Bij zijn terugkeer te Heidelberg werd hij tot rector van het *Paedogogium* benoemd³²⁷. Kort daarop echter stierf hij.

achtereenvolgens lijfarts van de graaf van Lippe in Lemgo, van Frederik III van de Palts in Heidelberg, hofarts van Frederiks zoon Casimir in Neustadt, en professor in Heidelberg. (L. ELAUT, *o. c.*, p. 186-193.)

³²² A. HOFMEISTER, *o. c.*, II, p. 120, augustus 1551.

³²³ C. E. FOERSTEMANN, *Album Academiae Vitebergensis*, I, p. 292.

³²⁴ G. TOEPKE, *o. c.*, II, p. 29, 547.

³²⁵ *Historie ende gheschiedenisse... Oliueri Bockij Professeur der Latiinscher sprake in de hooghe ende vermaerde schole van Heydelberch...* (1565), ed. F. PIJPER, BRN, VIII (1911), p. 305.

³²⁶ Bijzonderheden nopens zijn verblijf en zijn gevangenschap te Antwerpen in de geciteerde *Historie ende gheschiedenisse...* Cfr. ook : P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 183-185.

³²⁷ J. F. HAUZ, *Geschichte der Universität Heidelberg*, p. 69.

BESLUIT

In de lichtkring van Erasmus werd in het humanistische elite-milieu met aandacht kennis genomen van de intellectuele en religieuze vernieuwingen dezer dagen. Terzelfdertijd leidde de geestelijke emancipatie in Gent, Brugge, Aalst en andere plaatsen bij enkelen uit dit milieu tot een toenemende gereserveerdheid tegenover het traditionele kerkelijke patroon. In steeds grotere mate hebben zij voor het verwerven van academische graden het buitenland bereisd, waar ze onder de geestelijke invloed kwamen van humanistische, renaissancistische en reformatorische geleerden. Uit Italië, Frankrijk en Duitsland brachten ze een tegen de Kerk opstandige ideologie mee en ze maakten zich geleidelijk los uit de dogmatische en scholastieke banden die de Kerk, naar hun oordeel, te knellend om de geesten had gesmeed. Zij lieten hun afkeer blijken van de – volgens hen – spitsvondige definities en het theoretisch geharrewar van sommige theologen, en hoorden met ergernis hun soms onberedeneerde uitvallen tegen de vermeende heterodoxie in de humanistische wetenschap. Hier moest de eis van de vrijheid voor het kritische denken van de ene partij in botsing komen met het door de andere groep onaantastbaar geachte *auctoritas*-argument. De middeleeuwse structuur van een universeel katholicisme dat ten koste van alles door de Habsburgse monarchie door middel van inquisitie en plakaten brutaal werd opgelegd, vond bij de eerstgenoemden weinig of geen begrip meer. Zelfs degenen die, zoals Erasmus zelf, in beginsel het recht van de overheid erkenden de ketteren te straffen, bepleitten een soepele houding in de toepassing ervan. Het beklemmende dogmatische en streng repressieve klimaat dreef enkele humanisten in vrijwillige ballingschap. Vooral 1557, het jaar waarin de geleerdenkring rond Karel Utenhove ten gevolge van de bestraffing van de heterodoxe priesteronderwijzer Stefaan Myelbeke zich definitief naar het buitenland verplaatste, betekende een ernstige aderlating voor de humanistische wetenschap. Maar ook in de families van degenen die bleven moet die afkeer van het onwrikbaar dogmatisme levendig zijn geweest: het is opvallend hoeveel zonen van erasmiaansgezinde humanisten van de eerste generatie in 1566 vol belangstelling waren voor wat in het Eedverbond en de calvinistische consistories gedacht en beslist werd. Slechts in zeldzame gevallen nochtans hebben de humanisten zich resoluut in het rooms-vijandige kamp opgesteld. Belangrijker achtten ze het, in een geest van dogmatische tolerantie en – in het voetspoor van Cassander – door middel van een vaag gehouden programma met betrekking tot de geloofsstellingen, te zoeken naar wat de kloof tussen de verscheidene confessies kon overbruggen. Al die personen onder een confessioneel

„-isme” onderbrengen is niet mogelijk, omdat zij een groep vormden met vervloeiende grenzen, die op de duur inwendig een grote verscheidenheid gingen vertonen. De overtuigde maar kritische katholieke Vives en de even overtuigde maar kritische protestant Karel Utenhove waren van hetzelfde beginpunt uitgegaan. Iemand als de bekende Gentse kroniekschrijver Marcus van Vaerne-wijck, die de kritiek van de protestanten gegrond achtte, geen blad voor de mond nam wanneer hij het over het verval der Kerk had, heeft zich steeds vër gehouden van de „ketterij”. Bij dit alles rijst dan nog de vraag of sommigen uit opportunisme, materieel belang of maatschappelijk-praktische overwegingen, zichzelf niet een *modus vivendi* hebben opgelegd die in de gegeven omstandigheden voor hen het best uitkwam. Hoe talrijk zijn niet degenen die vóór 1566 trouw de richtlijnen van de roomse Kerk hebben opgevolgd maar tijdens de Opstand de zijde der rebellen kozen en hun lot verbonden met dit van de calvinistische religie?

HOOFDSTUK II

CONFLICTEN TUSSEN GEESTELIJKHEID EN MAGISTRAAT

Behoudsgezinde theologen en naar vernieuwing strevende magistraten stonden lijnrecht tegenover elkaar in verscheidene bestuursaangelegenheden. Elk van de partijen meende de gemeenschap in bescherming te moeten nemen tegen de aanmatigende en nefaste plannen van de andere. Zowel op theoretisch vlak als in de praktijk werd duchtig geschermd met de wapens van orthodoxie en van verdachtmaking van ketterij. Voornamelijk in Brugge en in Ieper nam de tweespalt op bepaalde ogenblikken bedenkelijke afmetingen aan.

§ I. POLEMIEKEN RONDONDE OM DE HERVORMING VAN DE ARMENZORG

Inleiding

Aan de zorg voor de hulpbehoevenden werd in de middeleeuwse Nederlanden een bijzondere aandacht besteed. Zieken, gebrekkigen en andere behoeftigen werden opgenomen in allerlei liefdadigheidsinstellingen. Elke parochie bezat bovendien een Tafel van de heilige Geest, ook wel dis genaamd, die aalmoezen uitdeelde aan de plaatselijke armen¹. Toch was er bij dit alles veel onbevredigends. De bedeling gebeurde volkomen willekeurig. Er was ook geen controle op de aard van de behoeftigheid: niemand onderzocht in hoeverre sommige werkbekwamen de gemakkelijke weg van het bédelen kozen om in hun levensonderhoud te voorzien; handige bedelaars buiten de geboden kansen al te gretig uit maar waren er aldus oorzaak van dat anderen in de kou bleven staan. Eeuwenlang sterkte, spijsde en kleepte men de armen, maar aan een efficiënte oplossing van het probleem der bedelarij dacht men niet.

¹ Zie hierover het verouderde, maar nog steeds meest overzichtelijke werk van P. ALBERLINGK-THYM, *De Gestichten van Liefdadigheid in België*. Over de aard van de inkomsten der dissens, cfr. F. LECLÈRE, *Recherches sur la charité des bourgeois envers les pauvres au XIVe siècle à Douai*, - RN, XLVIII (1966), p. 139-154. De concrete werking van de Tafels van de heilige Geest werd bestudeerd (voor Brugge) door G. PHILIPS, *De publieke armenzorg te Brugge 1526-1584* (onuitgegeven licentiaatsscriptie, Leuven 1962) en het hieruit gegroeide artikel: *Brugse armenzorg in de 16de eeuw*, -SH, IV (1969), p. 19-24.

Spijt de repressiemaatregelen die sinds Filips de Goede van staatswege werden getroffen², groeide het aantal vagebonden en bedelaars in het begin van de zestiende eeuw zo snel, dat de sociale rust, voorwaarde voor een verdere ontwikkeling van 's lands economie, ernstig bedreigd werd. Op het vlak van de godsdienstigheid en de moraliteit was de situatie niet minder ernstig³.

Dit alles deed de stedelijke magistraten uitzien naar meer rationele voorzieningen. Men dacht aan een samenwerking van de diverse instanties die het lenigen van de nood op zich namen, en men stelde als ideaal, de verschillende armengoederen in één centrale kas te brengen en onder één beheer te stellen, namelijk dit van de stedelijke overheid. Dit hield de erkenning in, enerzijds van de plicht van het wereldlijk gezag om voor alle armen te zorgen, anderzijds van het volstreekte verbod van bedelen. Juist dit principe zou het sjobbolet worden van de progressieven, het teken van tegenspraak voor de behoudsgezinden, de inzet van een verbeterd polemiëk, waarin aan de ene kant geschermd werd met begrippen als „rationalisatie”, „aanpassing aan de eisen van de tijd” en „oplossing van het armenprobleem”, aan de andere kant met beschuldigingen van „ketterij”, „lutheranisme”, „anticlericalisme”.

a. *Ontstaan van het conflict rond de armenzorg*

De discussie over de sanering van de armenzorg, die in Vlaanderen in de jaren twintig van de zestiende eeuw op gang kwam en waarin de humanisten al dadelijk resoluut de zijde van de vernieuwingsgezinden kozen, was nochtans helemaal niet zo nieuw als meestal wordt aangenomen. Eerst en

² Het verbod van bedelen voor werkbekwamen maakte reeds sinds Filips de Goede het voorwerp uit van vorstelijke plakaten. Gedurende de zestiende eeuw werden ze regelmatig opnieuw gepubliceerd; telkens werden de overtreders met strengere straffen bedreigd. Cfr. J. A. VAN HOUTTE, *Maatschappelijke toestanden (AGN, IV)*, p. 246-247.

³ Cfr. de verklaring van de Iepse magistraat in 1530: „sertein tot den daghe van hedent ('t welcke scande es dat men 't verhale) hebben zij (= de aerme lieden) ghelopen ende gheberscht ghelijc scapen die gheene herdere ne hebben, 't allen canten in de straten, in de weggen, in de doorpen, in de steden, recht ghelijckerwijs dat het geen kerstenen gheweist ne ware, zonder maniere, zonder reghelle ofte redenne, zonder werdicheit te Godewaert nochte ter heliggher kercke te draghene, zonder de heleghe sacramenten te ontfaeene, noch onderdanich te wesene” (J. NOLF, *La réforme de la bienfaisance publique à Ypres*, p. 79). De Brugse schepenen stelden in 1517 vast dat er in de stad verbleven: „grant multitude de povres gens, tant anchiennes que jeusnes, valides et sains de corps et de membres, non sachans les articles de la foy, ne les commandemens de Diex notre créateur... mendians et allans journellement pur laumoisne avant et par my ladicte ville et à l'environ, menans avecq eulx grant nombre denffans lesquelz ilz laissoient croistre et devenir grans et eaigiez en tout maliche et nicheté...”. (L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire diplomatique, Textes*, I, p. 81.) Cfr. ook de beschouwingen van Vives, uiteengezet door M. BATAILLON, *J. L. Vivès, réformateur de la bienfaisance*, -BHR, XIV (1952), p. 146.

vooral dient te worden onderstreept dat er in de Middeleeuwen op het vlak van de armenzorg reeds een vérgaande samenwerking was tot stand gekomen tussen de geestelijke en de wereldlijke besturen : in de meeste Nederlandse steden hadden de magistraten inderdaad controlerecht verworven op het beheer van de liefdadigheidsinstellingen en de armendissen ⁴. Bovendien had Bergen ⁵ en Douai ⁶ sinds omstreeks 1240 respectievelijk 1307 een „commune aumosne” opgericht, waarbij de stad een aantal personen belastte met het ontvangen en uitdelen van giften voor de behoeftigen. Blijkens een notariële akte van 25 oktober 1505, opgesteld ten behoeve van een koopman uit Rijsel, was de armenzorg te Antwerpen toen eveneens reeds sterk gelaïciseerd en gecentraliseerd ⁷. Kort daarop vaardigde Rijsel op zijn beurt een reglement uit dat sterk geïnspireerd was op het Antwerpse ⁸. Andere Brabantse steden hadden dissens of inrichtingen die hun activiteit over gans de stad uitstrekten, of van bijzondere voorrechten genoten. Zo hadden de dis van Sint-Rombauts te Mechelen ⁹ en deze van Sint-Pieters te Leuven ¹⁰ een zekere voorrang op de andere dissens van de stad. In het Noorden waren er gelijkaardige voorbeelden bekend. Amsterdam verenigde in 1515 de armengelden van de beide parochies in één „bourse” ¹¹. In Vlaanderen had Oudenaarde in 1450 een algemene „ontfangher van den aermen” benoemd ¹². De Brugse magistraat van zijn kant was sinds het einde van de vijftiende eeuw begonnen te saneren. Daar het aantal „valide mendicanten” zo groot werd „datmen buten up tland qualic aerbeyders ende dienstbooden ghecrighen can” kondigde hij door

⁴ Cfr. R. VAN UYTVEN, *Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de late Middeleeuwen* (BRGB), p. 60.

⁵ P. HEUPGEN, *La Commune Aumône de Mons du XIIIe au XVIIe siècle*, -BCRH, XC (1926), p. 319-372. Al in 1403 werd te Bergen het bédelen voor vreemdelingen aan strenge beperkingen onderworpen. (IDEM, *Documents relatifs à la Réglementation de l'assistance publique à Mons du XVe au XVIIIe siècle* (CRH, publ. in-8. Brussel 1929), p. 1-3. Gelijkaardige voorschriften kwamen in 1459 te Leiden in voege. (C. LICHTENBERG, *De armenzorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (Utrecht 1908), p. 287.)

⁶ L. LALLEMAND, *Histoire de la charité*, III (Parijs 1902-1912), p. 310.

⁷ L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, p. 374-379. Reeds sinds 1457 bestonden te Antwerpen aalmoezenierskamers die niet meer aan de parochiale dissens gebonden waren. (J. LAENEN, *De tafels van den Heiligen Geest, - La vie diocésaine*, VI (1912), p. 185.)

⁸ A. DUBOIS, *La bourse commune des pauvres de Lille au XVIe siècle*, -MSH, LXIX (1895), p. 348.

⁹ J. WITHOF, *De tafels van den Heiligen Geest te Mechelen, - Bulletin du cercle archéologique et historique de Malines*, XXXII-XXXIII (1927-1928), p. 19-21.

¹⁰ W. J. MARX, *The Development of Charity in Medieval Louvain* (New York 1936), p. 54.

¹¹ H. SCHERPNER, *Theorie der Fürsorge*, p. 202.

¹² E. VAN DER STRAETEN, *Recherches sur les communautés religieuses et les institutions de bienfaisance établies à Audenaarde*, p. 145.

het hallegebod van 26 november 1496 een algemeen verbod af voor dergelijke lieden, zich nog in de stad te vertonen. Tevens belastte hij drie personen met de omhaling in kerken en in particuliere huizen, terwijl in elk van de zes parochies een dismeester benoemd werd, die moest waken over een rechtvaardige verdeling van de aalmoezen¹³. Het hallegebod van 24 maart 1514 ging nog een stap verder: hierdoor werden zes notabelen aangesteld „ten gouvernemente vanden aermelieden kinderen te schole te doen gaen, ambochten ende neeringhen te doen leerne”¹⁴. Daartoe werd drie jaar later in het vroegere Bogardenklooster een school voor arme kinderen opgericht. Een bulle van paus Leo X (13 augustus 1517) keurde de opening van de school goed en kende haar één twintigste van de inkomsten der hospitalen en armendissen toe¹⁵.

Overall ziet men dus een streven van de magistraten om de hele armenzorg in handen te krijgen, ze te centraliseren en met voldoende middelen te voorzien. Alhoewel dit streven wegens de oppositie van de geestelijkheid nergens volledig verwezenlijkt werd, kan men toch als vaststaand beschouwen, dat veel van hetgeen onder Karel V vorm kreeg, reeds tevoren in de kiem aanwezig was. Het gaat dan ook niet helemaal op, van een revolutionaire ommekeer te gewagen die een uitloper was van de opvattingen der reformatoren, of die haar oorsprong en grondslag zou hebben gehad in de middens van de zestiende-eeuwse „aufgeklärte” magistraten en van de humanisten¹⁶. De verdienste van deze laatsten bestond er alleen in, dat ze uitgaande van bestaande elementen een aaneensluitend systeem hebben opgebouwd en er een theoretische basis hebben aan gegeven.

*
* *

¹³ L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de Bruges*, VI, p. 475-476. Cfr. SAB, *Hallegeboden 1490-1499*, f° 262 v°: „... omme dieswille dat myn heeren vander wet ter besorchsamichede vanden aermen huusweecken gheordonnert hebben drie persoonen die in alle sermoenen ende achter dese stede ommeghaen sullen omme de selve aelmoessene te ghadern, zo begheeren myn heeren vander wet, dat alle de ghuene die ghewuene syn ende devotie hebben aelmoessene te ghevene, dat zy ten sercourse vanden aermen huusweecken die gheven den voorseyde gheordonneerde persoonen, omme die ghedistribueert te wordene daer naer al soot behooren sal”.

¹⁴ IDEM, *Essais d'Archéologie brugeoise*, III, *Mémoriaux de Bruges*, p. 70-71.

¹⁵ IDEM, *Inventaire diplomatique*, I, p. 73-81. Op 24 maart 1515 werd een algeheel bedelverbod afgekondigd voor kinderen, tenzij deze een herkenningsteken droegen dat ze naar school gingen. (SAB *Hallegeboden 1503-1513*, f° 17). Die maatregel had bij de goede ingezetenen een zo groot succes, dat ze de kinderen die ze op straat ontmoetten met geweld dwongen, naar school te gaan; er was een officieel verbod nodig om hier een eind aan te maken. (*Ibid.*, f° 64.)

¹⁶ H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, III³, p. 289-290 voert de hervormingen te exclusief terug op het initiatief der humanisten.

Op uitnodiging van de hoogbaljuw van Brugge, Lodewijk van Praat¹⁷, schreef de bekende humanist Juan Luis Vives¹⁸ in Engeland in 1525 zijn beroemde werk *De subventione pauperum*¹⁹. Het boek verscheen in maart 1526²⁰ en was opgedragen aan de Brugse stadsmagistraat. Duidelijk beïnvloed door More en Erasmus²¹, maar tevens vertrekkend van principes die hij te Brugge en in andere Zuidnederlandse steden concreet had leren kennen²², zet de Spaanse humanist hierin zijn ideeën uiteen over een vernieuwing van de openbare onderstand. Het wezen en het doel van de armenzorg waarvoor hij opkomt wijken sterk af van de grondstellingen van de middeleeuwse *charitas*. Niet het opheffen van de materiële nood door de aalmoes, maar het uitschakelen van de armoede is het uiteindelijke doel waarop alle maatregelen zouden moeten gericht zijn. „Ik wou dat we het zo ver konden brengen, dat er in deze stad helemaal geen armen meer zouden zijn”²³, zo luidt de wens die doorklinkt in alle voorstellen die hij voor de uitwerking van een nieuw reglement doet. Hiermee bedoelt hij zeker niet dat de ongelukkigen uit de stad moeten worden gedreven, maar wel dat de oorzaak van hun weinig benijdenswaardige toestand moet weggenomen worden. Het woord van Christus, dat er altijd armen zullen zijn, dat als hoofdargument tegen elke dergelijke doelstelling placht aangewend te worden, betekent volgens Vives niets anders dan dat Christus de menselijke zwakheid voorzien heeft,

¹⁷ Cfr. p. 73-74.

¹⁸ Op dit ogenblik onderwees hij klassieke talen en recht in het Corpus Christi College te Oxford. Cfr. p. 59.

¹⁹ *De subventione pauperum. Sive de humanis necessitatibus. Libri II. Ad Senatam Brugensem. Prior de subventione privata quid unumquemque facere oporteat. Alter de subventione publica, quid civitatem deceat* (Brugge, Hubrecht de Croock, 1526).

²⁰ En niet in september zoals meestal vermeld wordt. In deze maand verscheen reeds de tweede druk. (H. DE VOCHT, *Litterae*, p. 483, brief 178.) De Nederlandse editie dateert van 1533 (herdruk: Brussel 1943: *Een suverlycke Tracteyt ende ordonnancie, gemaect by Meester Jan Loys Vives, op tonderhoudt, hulpe, bystant, ende secours van den Aermen*).

²¹ H. SCHERPNER, o.c., p. 71-78; tekstvergelijkingen tussen Erasmus en Vives: *ibid.*, p. 213.

²² Zo zijn de praktische voorstellen in verband met de opvoeding van de arme jeugd duidelijk geïnspireerd door het systeem van de Bogardenschool. Verder verschaften Vives' familiale betrekkingen met de kooplui van de Spaanse stapel te Brugge (zijn vrouw behoorde tot een van de meest aanzienlijke families ervan) hem een inzicht in de economische en sociale noden van de Vlaamse steden en vooral van Brugge. J. MAYER, *Die flandrische Stadt Brügge als Wiege neuzeitlicher Armenreform*, p. 177-185, die als eerste wees op de Brugse bronnen van Vives' armenschrift gaat nochtans te ver wanneer hij beweert (p. 183): „Die Armenschule von Brügge ist das Vorbild für die Theorie der Armenreform des Vives, und sie ist durch Vives zur Wiege und zum Pflanzgarten der ganzen modernen öffentlichen Fürsorge Europas geworden”.

²³ *Opera omnia*, II, p. 919: „Vellem in totum efficere possemus, ne ulli essent in hac civitate pauperes”.

waardoor steeds opnieuw armoede en hulpbehoevendheid worden veroorzaakt. Dit ontslaat echter de gemeenschap niet van de verplichting, het ideaal van een samenleving zonder armen na te streven, door een ordening van de armenzorg die erop gericht is, elke hulpbehoevende zo snel en zo grondig mogelijk uit zijn ongelukkige situatie te bevrijden. De humanist is van oordeel dat er daartoe vérgaande hervormingen moeten worden doorgevoerd. Daar de geestelijkheid niet in staat gebleken is, de hospitalen en andere liefdadigheidsinstellingen rationeel te beheren, moet die taak integraal overgenomen worden door de stad. Deze laatste zal toezien op de stipte naleving van de werkplicht voor gezonde armen. Tevens zal een voorname zorg worden besteed aan de opvoeding der kinderen die op straat worden aangetroffen. Terecht merkt Bataillon hierbij op dat Vives aldus als spreekbuis optrad van de handwerkers, meer in het bijzonder van de Nederlandse textielindustrie, die op dit ogenblik goed gebruik kon maken van ongeschoolde arbeiders²⁴. Om de gefingeerde armen uit het stadsbeeld te bannen en om op een doelmatige wijze de echte behoeftigen ter hulp te komen, stelt Vives een reeks organisatorische maatregelen voor, die veel gelijkenis vertonen met wat te Ieper in de praktijk al werd toegepast²⁵.

Inderdaad, terwijl Vives nog aan zijn manuscript werkte, werd te Ieper een armenreglement uitgevaardigd (3 december 1525), waarbij de magistraat, tegelijk met het strenge verbod van bédelen, maatregelen nam voor een behoorlijke en rationele bedéling van de stadsarmen door één centraal orgaan. Daartoe zouden alle inkomsten van de liefdadige instellingen, inclusief de fondaties voor de armen, in één „ghemeene buerse” worden samengebracht. Het reglement van de Vlaamse stad was een bijna woordelijke copie van het concept, dat het stadsbestuur van Bergen begin 1525 had laten uitwerken²⁶. Toch was het niet het Bergense, maar het Ieperse reglement dat tot model diende voor de hervorming van de liefdadigheid in andere steden²⁷, een her-

²⁴ *O.c.*, p. 148.

²⁵ F. EHRLE, *Beiträge zur Geschichte und Reform der Armenpflege*, p. 29-33; H. SCHERPNER, *o.c.*, p. 78-109.

²⁶ J. NOLF, *o.c.*, p. 1-8 : de twee reglementen naast elkaar. Een gedeelte van de documenten over de Ieperse hervorming, in Franse vertaling of omgezet in modern Frans, werd door L. P. GACHARD gepubliceerd in : *Pièces relatives au règlement de la ville d'Ypres, de 1525, sur l'institution d'une bourse commune des pauvres, - Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des Représentants. Session de 1853-1854*, II, nr. 90, annex C, p. 6-43 (dit naar aanleiding van het debat in de Kamer over het wetsvoorstel op hervorming van de liefdadigheidsinstellingen). We baseren ons evenwel uitsluitend op de rijke verzameling documenten, uitgegeven door J. NOLF.

²⁷ In de meeste steden die het voorbeeld van Ieper volgden, werden de bestaande dissens niet afgeschaft. De parochiale structuur van de stad bleef als werkkader behouden, maar de dissens werden zoveel mogelijk geïntegreerd in één centrale instelling. (Cfr. S. DE KEYSER, *Dokumenten*, p. 142-143.)

vorming die door de vorstelijke ordonnantie van 7 oktober 1531 trouwens voor alle Nederlandse steden verplicht werd gemaakt²⁸. De Ieperse magistraat spaarde kosten noch moeite om propaganda te maken voor zijn reglement²⁹, liet daartoe zelfs in 1533 het werk van Vives in het Nederlands vertalen³⁰.

Alhoewel de vernieuwing van de armenzorg in de eerste plaats een sociaal-reformatorisch en niet een religieus karakter had, werd ze, wegens de gelijktijdigheid en de grote analogie naar vorm en uitwerking met de hervormingen in de Duitse steden Wittenberg (1522)³¹, Augsburg (1522), Neurenberg (1522) en Straatsburg (1523)³², in de Nederlanden spoedig verdacht gemaakt. Winckelmann³³ en Bonenfant³⁴ zijn geneigd om inderdaad een directe beïnvloeding vanuit het Zuiden te constateren, en zien dan ook een protestantse geest waaien doorheen de Nederlandse reglementen. Ook

²⁸ J. LAMMEERE, *Recueil*, III, p. 268-270.

²⁹ In 1534 liet hij op eigen kosten exemplaren van het reglement uitdelen. (A. VANDEN-PEEREBOOM, *Ypriana*, II (Ieper 1879), p. 180.)

³⁰ *Hier naer volcht een suuerlijcke Tracteyt ende ordonnancie, gemaect by Meester Jan Loys Vives, up tonderhoudt, hulpe, bystant, ende secours van den Aermen, ghelijc als hier naer volghende in dye Copie verclaert es* (Antwerpen, Willem Vorsterman, 1533). Cfr. de „opene brieven” van de Raad van Vlaanderen op f° 1 v°, waarin de opdrachtgever Ieper vermeld wordt. Merkwaardig is wel dat de Straatsburgse reformator Kasper Hedio in hetzelfde jaar Vives' werk in het Duits vertaalde ter verdediging van het armenreglement van zijn stad. (O. WINCKELMANN, *Ueber die ältesten Armenordnungen der Reformationszeit (1522-1525)*. Bovendien kwamen er nog vertalingen in het Frans, het Spaans, het Italiaans en het Engels. (F. VAN DER HAEGHEN en M.-Th. LINGER, *Bibliotheca Belgica*, V, p. 736-737.)

³¹ In zijn geschrift *An den christlichen Adel deutscher Nation* eiste Luther in 1520, dat niemand onder de christenen nog zou bedelen. Hij richtte zijn blik daarbij vooral op de steden, voor dewelke hij de volgende richtlijnen opstelde :

- a) Elke stad zal haar armen verzorgen en geen vreemde bedelaars toelaten;
- b) Indien haar eigen middelen voor de armen niet volstaan, dan zullen de omliggende dorpen, die nu veel vagebonden voeden, eveneens betrokken worden in de verzorging der armen.
- c) Voor de armen zal een voogd aangesteld worden, die de mensen kent; hij zal de raad of de pastor meedelen wat de armen nodig hebben.

Luther verwachtte van deze maatregelen een einde van de bedelarij, waarmee zo veel bedrog gepaard ging. De bedelorden zouden worden opgeheven : wie niet werkt, zou ook niet eten. De *Leisniger Kastenordnung* van 1523 voorzag in de oprichting van een gemene kas. Ze zou gespijsd worden met de inkomsten van de kerk en de belasting van de burgers. Uit deze kassen zouden zowel de uitgaven voor de eredienst en het onderrecht als voor de armenzorg betaald worden.

³² L. FEUCHTWANGER, *Geschichte der sozialen Politik und des Armenwesens im Zeitalter der Reformation*, - *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, XXXII (1908), 2, p. 167-204; XXXIII (1909), I, p. 191-228; O. WINCKELMANN, *o.c.*, p. 205-211 en 396-400.

³³ *O.c.*, p. 376-379.

³⁴ P. BONENFANT, *Hôpitaux et bienfaisance*, p. 141-142, 147.

voor Halkin staat het vast dat „c'est l'exemple des réglemens de Nuremberg (1522) et de Strasbourg (1523) qui a orienté l'évolution de la bienfaisance aux Pays-Bas". Hij onderstreept hierbij nochtans dat Neurenberg en Straatsburg (en ook Augsburg!) in 1522-1523 nog geen protestantse steden waren³⁵, en voegt hier aan toe dat „la lutte contre la misère ne se rattache à aucune théologie particulière"³⁶. Men kan echter nog een stap verder gaan en zich de vraag stellen of de Zuidduitse armenordeningen wel degelijk zo belangrijk zijn geweest voor de Nederlandse. Zeker, over het belang van de uitgebreide commerciële en intellectuele relaties voor de ontwikkeling van de ideeën kan geen twijfel meer bestaan. Maar buiten het feit dat uit geen enkel document blijkt, dat er juist in verband met de armenzorg welbepaalde contacten zouden zijn opgenomen met de Rijkssteden³⁷, zagen de genoemde historici over het hoofd dat – zoals uiteengezet – de meeste verordeningen afzonderlijk in sommige Nederlandse steden reeds vroeger van toepassing waren geweest. De argumentatie van Scherpnier³⁸, die in Erasmus de bemiddelaar ziet, door wie de Zuidduitse verordeningen op de armen en hun principes op Vives, en via hem op de Bergense en Ieperse magistraat hadden ingewerkt, is evenmin overtuigend. Ze houdt er immer geen rekening mee dat het reglement van Bergen – waarvan zoals gezegd het Ieperse een copie was – klaar was lang vóór het werk van Vives verscheen³⁹. Bij gebrek aan

³⁵ Cfr. Stupperich tijdens de discussie hierover op de „Tagung der Arbeitsgemeinschaft für westdeutsche Landes- und Volksforschung (Bonn)" in Schleiden (29 april - 1 mei 1963) (*Niederschrift*, p. 20.)

³⁶ L.-E. HALKIN, *La Réforme en Belgique*, p. 117-118. W. RAULS, *Die Fürsorge für die Armen in der Geschichte der Braunschweigischen Landeskirche*, p. 178-179, heeft er terecht op gewezen dat men in de meeste Duitse steden, die tengevolge van de oproep van Luther een hervorming van de armenzorg doorvoerden, in plaats van een laïcisering veeleer maatregelen aantreft die erop gericht waren, de armenzorg volledig aan het kerkelijk bestuur ondergeschikt te maken. Ze maakten trouwens essentieel deel uit van de „Kirchenordnungen".

³⁷ Het vroegste bekende verhaal over de hervorming van de armenzorg te Straatsburg dat de Nederlanden bereikte, dateert van 1526 en is van de hand van Gerard Geldenauer. Deze stelt haar in een brief aan de Brugse stadspensionaris Frans van Craneveld voor als een belangrijke vernieuwing. Met geen woord rept hij over de invloed op de Bergense en Ieperse ordonnances of op het werk van Vives. (H. DE VOCHT, *Literae*, p. 515.)

³⁸ *O.c.*, p. 78.

³⁹ Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat Vives zonder betekenis was voor het realiseren van de vernieuwing. We kunnen dan ook E. DE MOREAU (*Histoire de l'Eglise en Belgique*, IV, p. 195) niet volgen waar hij beweert dat „cette influence de l'humanisme espagnol... ne peut plus se soutenir aujourd'hui". Zoals verder aangetoond wordt maakten de progressieven integendeel gretig gebruik van Vives' argumenten bij het doorzetten van hun ideeën.

voldoende bewijsmateriaal moet het probleem voorlopig dus onopgelost blijven⁴⁰.

Eén zaak althans moet duidelijk gesteld worden : wel trokken de Nederlandse vernieuwingen de sinds lang aangezette lijn naar laïcisatie verder door, maar ze waren noch protestants van inspiratie, noch anticlericaal van strekking. Men kan integendeel stellen dat de nieuwe ordening een machtig middel was om van zeer nabij controle uit te oefenen op het religieuze leven van de armen en hen hierbij desnoods onder druk te zetten⁴¹. Bovendien betekenden de namen van de proost van Sint-Maarten, andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en vertegenwoordigers van de predikorden, die deel hadden aan de redactie van het Ieperse reglement⁴², of de goedkeuring door mensen als de vooraanstaande katholieke apologeet Joos Clichtove⁴³, een waarborg voor de ondubbelzinnige orthodoxie. Het was trouwens de genoemde proost – een bekende figuur in de antireformatorische polemiek – die een geschrift publiceerde ter verdediging van het reglement. Hij was er zich wel van bewust, dat alleen de wereldlijke overheid in staat was, de zo nodige centralisatie en reorganisatie, en de even zo noodzakelijke beteugeling van de bedelarij door te voeren⁴⁴. Is het overigens niet zonderling dat pas vijf jaar na de uitvaardiging van de Ieperse ondonnantie bepaalde kringen er een verkapt doorwerken van het lutheranisme in zagen ?

⁴⁰ Wegens gebrek aan nieuwe gegevens bleef de discussie op de reeds genoemde *Tagung* te Schleiden eveneens zonder resultaat. (*Niederschrift*, p. 20-21.)

⁴¹ Zo hield de armenpolitie te Brugge toezicht op de sacramentele praktijk der armen; einde april 1536 kwam het hierdoor tot een incident met een zekere Simon Huusman. (RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 107, 5 mei 1536.) De schepenen van Gent onderstreepten in maart 1566 dat de „wethouders, gouverneurs ende regierders vande (...) aerme camere, (...) nae dat hemlieden ghebleken ofte gheinformeert zouden zyn dat eenighe begrepen onder huerlieder distributie heretycke, te biechte noch ter aultare des Heeren nyet en zouden gaen, de selve vutwysende, vut huerlieden distributie royeren zauden”. (SAG, srie 94 bis/8, f° 11 v°.) Een ander voorbeeld : in Pamele en Oudenaarde kregen de armen in augustus 1567 van stadswege het bevel, binnen de vijf dagen aan de armenmeesters een attest voor te leggen, afgeleverd door de pastoor, waarin bevestigd werd dat ze zich nooit met de nieuwe religie hadden ingelaten; in het andere geval zouden ze onherroepelijk uit het armenregister geschrapt worden. (L. VAN LERSBERGHE en J. RONSSE, *AM*, V, p. 70, 121-122.)

⁴² J. NOLF, *o.c.*, p. XXVIII. Cfr. de brief aan de keizer van 1533, waarin de Ieperse magistraat eraan herinnert dat de ordonnantie „bij goeder deliberacie ende rade van gheestelicke ende weerlicke” opgesteld was. (*Ibid.*, p. 146.)

⁴³ Over hem, cfr. p. 128.

⁴⁴ *Forma suventionis pauperum quae apud Hyperas Flandrorum urbem viget, universae reipublicae Christianae longe utillissima* (Parijs 1531 en Antwerpen 1531). Voor de beteugeling van de bedelarij beroept hij zich op de Schotse filosoof en theoloog John Major (1469-1550), professor aan de Sorbonne te Parijs, die de overheid het recht toekende, het bedelen volledig te verbieden, op voorwaarde dat zij de armen op een andere manier voldoende bijstand verleende. (Antwerpse uitgave, f° 13.)

In de jaren dertig kwam de reactie los van de kant van de bedelmonniken, die nochtans aanvankelijk hun fiat hadden uitgesproken. Ze trachtten het hele stelsel van de openbare onderstand bij de bevolking opnieuw in diskrediet te brengen. Vanop de preekstoel verklaarden ze dat de lutherse stelregels er heel duidelijk in merkbaar waren, wat niet te verwonderen was, aangezien er „t'Ypre vele Lueteriaenen waeren”⁴⁵. Op verzoek van de magistraat formuleerden de religieuzen tijdens een vergadering in het minderbroederklooster op 15 september 1530 hun kritiek op de ordonnantie. Ze beklagden er zich over dat ze in de afkondiging van het verbod van bedelen helemaal niet genoemd waren, wat volgens hen een aanslag was op hun rechten. Het absolute bedelverbod, zo betoogden ze verder, is conform aan een principe van Luther, die de vorsten ditzelfde had aangeraden, teneinde hiermee de bedelorden te treffen⁴⁶. Nochtans leven zij die in naam van Gods liefde om aalmoezen vragen, volledig naar het Woord van de Heer. Volgens dit woord mag de overheid het bedelen van de echte armen en behoeftigen niets in de weg leggen, daar het ook bij een geordende zorg gemakkelijk zou kunnen gebeuren, dat iemand door nalatigheid of onwetendheid van de verdelers zonder voldoende ondersteuning zou blijven⁴⁷. De goddelijke wet laat niet toe, de armen uit de stad te verjagen en hen als publieke vijanden van de gemeenschap te beschouwen. De afschaffing van de individuele liefdadigheid – een gevolg van het algemeen bedelverbod – vertoont bovendien al te veel overeenkomst met de lutherse leer over de zaligmaking door het geloof alleen. De burgerlijke wetgeving, die al deze nieuwigheden introduceert, is dus in tegenspraak met de goddelijke voorschriften en is een bedreiging voor het zieleheil van de gelovigen. In talrijke opmerkingen lieten de bedelorden duidelijk uitschijnen dat ze het een goddeloze maatregel vonden, leken te belasten met de controle op de inkomsten der liefdadigheidsinstellingen, en deze inkomsten naar de openbare onderstand te laten afvloeien buiten elke tussenkomst van de geestelijkheid⁴⁸.

In zijn antwoord sprak de magistraat zijn verwondering uit over het feit, dat de orden de door de Kerk veroordeelde uitspraak van Luther, die hier helemaal niet te pas kwam, in het debat brachten. Het was zeker niet zijn bedoeling, de bedelmonniken in het genot van hun aalmoezen en fundaties te storen. Reeds tevoren had de stad aangestipt dat de orden met opzet niet in het reglement vernoemd waren, en had hier enigszins spottend aan toegevoegd „que les ordres mendians savent si bien exploiter la mendicité qu'il n'est nullement nécessaire d'y pourvoir par une ordonnance”⁴⁹.

⁴⁵ J. NOLF, *o.c.*, p. 37.

⁴⁶ Namelijk in het reeds genoemde, veel gelezen vlugschrift *An den Adel...*

⁴⁷ J. NOLF, *o.c.*, p. 69-71.

⁴⁸ J. NOLF, *o.c.*, p. 41-76, vooral p. 69-71.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 44.

Nu werd nog eens herhaald, dat men opzettelijk met geen woord had gerept over de vrome lieden, die de gelofte van armoede hadden afgelegd en uit deemoed en vrijwillige vernedering bedelden. De eis van vrijheid van bedelen voor de echte armen buiten de geestelijke stand, die in vrome beschouwelijheid van aalmoezen wensten te leven, werd door de stedelijke overheid afgewimpeld met het argument, dat dergelijke armen witte raven waren tussen een meerderheid van bedelaars uit luiheid en profiteurs. Precies zoals de kloosters niet elke monnik naar eigen goeddunken laten bedelen, maar de collectes laten doen door enkele broeders en het aldus verzamelde geld onder de gemeenschap verdelen, zo heeft ook de stad enkele personen aangesteld, die in naam van de armen aalmoezen inzamelen, om ze nadien op een billijke manier te verdelen. Het gaat verder helemaal niet op te beweren, dat het nieuwe systeem een rem stelt op het verlangen van de gelovigen om goede werken te doen. De individuele liefdadigheid blijft integendeel de basis van de hele armenzorg. Niet zonder trots liet de magistraat hierbij nog opmerken, dat in 1530 méér dan 1600 armen van het nodige werden voorzien, en dat de moraliteit aanzienlijk verbeterd was⁵⁰.

Eén opmerking verdient een heel bijzondere aandacht, omdat ze een grondige kritiek bevat op het maatschappelijk bestel van die tijd. Indien de oprichting van de gemene beurs bedoeld was om de misbruiken onder de armen tegen te gaan, dan stelden de mendicanten de vraag, of men met alle rijkdommen van de stad niet even goed een gemene beurs kon oprichten ter bestrijding van de misbruiken onder de rijken. Alhoewel ze deze idee zelf al dadelijk weer verwierpen, klaagden ze toch de erge wantoestanden aan bij de gegoede klasse: overdreven luxe in kleding en voeding, ontsporingen, hebzucht. Uit dergelijke misbruiken, ze onderstreepten ze, waren de principes voortgekomen van de ketters, die de gemeenschap van goederen verkondigden⁵¹. Hier werd duidelijk allusie gemaakt op de „linker vleugel” van de hervorming, in casu de wederdopers, die op dit ogenblik een geweldige weringskracht begonnen te krijgen in de Noordelijke Nederlanden. Maar noch de monniken, die hierdoor hun eigen argument opnieuw ontzenuwden, noch de stedelijke gezagsdragers wilden aan een dergelijke herverdeling van de goederen denken. Op dit punt bleven ze eensgezind trouw aan de kerkelijke leer, die de indeling van de maatschappij in verschillende sociale klassen als een door God gewild factum zag. Hier moge trouwens herinnerd worden aan wat Vives, in zijn door de humanisten zo veelvuldig bewierookt werk over de armenzorg, antwoordde op de vraag hoe de armen zich dienden te gedragen: „Eerst en vooral moeten zij overwegen dat de armoede hun werd toebedeeld door de raadselachtige beslissing van een zeer rechtvaardige God, en dit in hun eigen belang; want dit ontnemt hun de gelegenheid en de

⁵⁰ *Ibid.*, p. 69-71.

⁵¹ *Ibid.*, p. 57-58.

aanleiding tot zonde; en deze genade werd hun geschonken opdat zij des te gemakkelijker de deugd zouden beoefenen. Daarom moet men niet alleen deze armoede gelaten dragen, maar ze met vreugde aanvaarden als een geschenk van God. Dat zij zich wenden tot de Heer die hun een uitzonderlijke blijk van liefde heeft geschonken, want wie veel bemint straft veel... Dat ze niemand haat toedragen, en niemand benijden om zijn vergankelijke goederen, maar dat ze zich onderwerpen en zo met reuzeschreden naar de onsterfelijke geneugten opstappen”⁵².

Daar het in de gegeven omstandigheden onmogelijk tot een vergelijk kon komen, zochten de Ieperse schepenen ruggesteun bij de theologische faculteit van de Parijse universiteit. De keuze van Parijs boven Leuven had vermoedelijk een heel bijzondere reden: het is niet uitgesloten dat men te Ieper reeds vooraf de opinie kende van een invloedrijke vertegenwoordiger van de Parijse theologische school, namelijk de Nieuwpoortenaar Joos Clichtove⁵³. En inderdaad, nog vóór het oordeel van de faculteit bekend was, hechtte de Vlaming zijn onvoorwaardelijke goedkeuring aan het reglement⁵⁴. Enkele dagen later, op 16 januari 1531, kwam het rapport van de theologenconferentie klaar. Hierin werd de doorgevoerde hervorming zeer nuttig genoemd voor de armen, geschikt om veel misbruiken tegen te gaan, en daarenboven een godsvruchtige, heilzame en voordelige onderneming, die volledig in overeenstemming was met het evangelie, met de leer van de apostelen en met de traditie. Toch werden enkele reserves aangevoerd: in geen geval mocht aan de geestelijke mendicanten het recht op bedelen worden ontzegd; ook aan de gewone armen moest het rondgaan om aalmoezen worden toegestaan indien de gemene beurs niet meer toereikend was voor hun onderhoud; tenslotte mocht de wereldlijke macht zich niet meester maken van de kerkelijke goederen onder voorwendsel van liefdadigheid tegenover de armen⁵⁵.

Twee Ieperse ingezetenen, Jacob de Pape⁵⁶ en Jan de Croock, spoedden zich met het advies naar Gent, waar toen Karel V verbleef. De kardinaal-

⁵² Vertaling J. DE SMET, *Het dagelijks leven van een Brugse Kanunnik*, p. 87.

⁵³ Joos Clichtove (Judocus Clichtoveus), humanist en theoloog (Nieuwpoort 1472 - Chartres 22 september 1543), leerling van Jacques Lefèvre d'Étaples; kreeg vooral beroemdheid als katholiek apologet door zijn controverstheologische geschriften tegen Luther. (Cfr. J.-P. MASSAUT, *Josse Clichtove, l'humanisme et la réforme du clergé (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 183, 2 dln., Parijs 1968).*)

⁵⁴ J. NOLF, *o.c.*, p. 110; 12 januari 1531.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 121-123.

⁵⁶ Ieper einde 15e eeuw - na 1534. Literator en theoloog. Na studies te Leuven werd hij hoofd achtereenvolgens van de Latijnse scholen te Rijsel (1510), Waasten (1523) en Ieper (1530). Aanvankelijk stond hij eerder afwijzend tegenover het bedelverbod, later verdedigde hij het vurig. (J.D.M., art. *Papius (Jacques) ou De Paep*, - *Biographie des hommes remarquables de la Flandre Occidentale*, II (Brugge 1844), p. 85-90.)

legaat Campeggi, die tot het keizerlijk gevolg behoorde, haastte zich een aflat van zeven jaar of honderd dagen af te kondigen voor de gelovigen die op bepaalde feestdagen de Ieperse gemene beurs speciaal bedachten⁵⁷. De keizer zelf gaf aan de Raad van Vlaanderen en de ondergeschikte gerechtelijke ambtenaren formele instructies in verband met de bestraffing van degenen die in het vervolg nog iets tegen het reglement zouden ondernemen. Tevens belastte hij zijn raden met het opstellen van een algemene ordonnantie, naar het voorbeeld van de Ieperse en de Bergense⁵⁸. Dit alles vermocht echter niet de verhitte geesten te bedaren. De bedelorden bleven er bij dat het Parijse advies veeleer henzelf dan de stedelijke overheid in het gelijk had gesteld. Ieper deed verscheidene keren zijn beklag bij de Raad van Vlaanderen over de ophitsende preken in de stad⁵⁹. De stemming werd er niet op verbeterd toen de theologen Christiaan Kellenaar⁶⁰ en Jacob de Pape, die aanvankelijk de vernieuwing hadden doodgeverfd, de verdediging opnamen, van de magistraat⁶¹. De steden die tengevolge van de keizerlijke ordonnantie de Ieperse armenzorg overnamen, zagen zich genoodzaakt een speciale clause op te nemen, waarin de predikanten aangemaand werden het reglement niet te bestrijden maar het bij de gelovigen zoveel mogelijk aan te prijzen.

*
* *

Buiten Ieper is slechts van twee Vlaamse⁶² steden met zekerheid bekend dat ook zij het nieuwe armenreglement min of meer naar de letter invoerden,

⁵⁷ J. NOLF, *o.c.*, p. 136-137.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 138-140; P. BONENFANT, *o.c.*, p. 143.

⁵⁹ J. NOLF, *o.c.*, p. 113-114, 134-135, 146-148.

⁶⁰ Christiaan Kellenaar (Cellarius), afkomstig uit Izenberge bij Veurne, promoveerde in 1525 tot *magister artium* te Leuven. Nadien studeerde hij theologie en woonde ook de cursussen bij in het *Collegium Trilingue*. Hij gaf onderricht in de filosofie en de pedagogie De Lelie. In 1537 studeerde hij theologie te Keulen en onderwees er sinds 1538 Grieks. Hetzelfde jaar kwam hij over Parijs terug naar Vlaanderen. Hij werd onderwijzer te Sint-Winoksbergen en in 1551 te Maastricht. Hij publiceerde verscheidene bundels Latijnse gedichten. (H. DE VOCHT, *History*, III, p. 291-296.)

⁶¹ *Oratio pro Pauperibus, vt eis liceat mendicare. Authore Christiano Cellario Furnensi* (Antwerpen, Hendrik Pieter van Middelburg, 1530) (= contra); *Oratio, Contra Mendicitatem pro noua pauperum subventionem. Per Christianum Cellarium Furnensem* (Antwerpen, Hendrik Pieter van Middelburg, 1531) (= pro; het boek is opgedragen aan de „Dispensatoribus Pauperum apud Flandros”); *D. Iacobi Papae, sacerdotis Hyperii elegiarum libri duo. Quorum prior mendicabulum publicum tuetur. Posterior vero melioribus consilijs, praesidijsque tollendum docet* (Antwerpen, Simon Cock, 1534).

Over het werke van Kellenaar van 1531, cfr. L. FEUCHTWANGER, *o.c.*, XXXIII, p. 222.

⁶² In Waals-Vlaanderen voerde Rijsel de vernieuwing door in 1527. (M. DE LA FONS-MELICOCQ, *Ordonnances pour les pauvres de Lille (1527-1556)*, - *Bulletin du Comité de la Langue, de l'histoire et des Arts de France*, III (1855-1856), p. 700-710.) Valenciennes volgde in 1530. (P. BONENFANT, *o.c.*, p. 146.) Voor Brabant zijn onder andere te vermelden: Brussel in 1534 (P. BONENFANT, *La création à Bruxelles de la Suprême Charité*,

namelijk Gent en Oudenaarde⁶³. Deze laatste stad had al op 10 februari 1529 een hervorming afgekondigd naar het model van de Ieperse⁶⁴. Vermoedelijk wegens de oppositie van bepaalde geestelijken was toen evenwel van een consequente doorvoering niet veel in huis gekomen. Een omwerking volgens de richtlijnen van de keizerlijke ordonnantie van 1532 werd op 29 oktober 1538 gepubliceerd⁶⁵. Gent riep in november 1534 de pastoors, de Heilig-Geestmeesters en enkele notabelen van elke parochie op voor de uitwerking

- *Rapport annuel de la Commission d'Assistance de la ville de Bruxelles*, 1928, p. 57-75), Bergen-op-Zoom in 1535 en Breda in 1536 (H.F. VAN DEN EERENBEEFT, *Sociale spanningen en overheidsbeleid. Bestrijding der bedelarij in het Noorden van Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw*, p. 169, 176), Leuven in 1541 (R. VAN UYTVEN, *De sociale crisis der XVIe eeuw te Leuven*, - RBPbH, XXXVI (1958), p. 382).

⁶³ Te Kortrijk werd alleen de controle op de armen enigszins verscherpt. Sinds 15 december 1526 kregen ze pas toelating om te bedelen nadat ze zich bij de dismeesters hadden laten inschrijven. In 1545 werd een algemeen verbod afgekondigd voor de armen, nog taveernes of herbergen te bezoeken. (RAK, SAK, *Register van publicque ordonnantiën*, f° 20 v°, 21.) Ook Veurne voerde enkele vernieuwingen in, waardoor de coördinatie tussen de verschillende dissens aangemoedigd werd. (F. DE POTTER, E. RONSE en P. BORRE, *Geschiedenis der stad en kastelnij van Veurne*, II, p. 108.) Uit de rekeningen van de baljuw van Oostieperambacht blijkt dat er op 23 november 1531 door de overheid van de kasselrij Ieper een vergadering werd belegd „pour communiquer touchant les povres... pour les gouverner selon que l'Empereur l'avoit ordonné”. (ARA, Rk, 14.648, rekening 1528-1531, f° 97 v°.) Welke echter de daar genomen beslissingen waren en welk gevolg er aan gegeven werd, is niet bekend. In Tielt werd op 18 februari 1546 een armenreglement afgekondigd voor de zeventien parochies van de roede. Hierdoor werd elke vorm van bedelarij verboden. De armen zouden worden onderhouden door de dissens in elk der parochies. Buiten deze traditionele structuur echter zouden van stadswegen zes „regierders” worden aangesteld die de woensdag aalmoezen zouden inzamelen om deze eens per week in het schepenhuis uit te delen. (SAT, *Oud archief*, 1267, f° 1-2.) Blijkens verdere aantekeningen waren deze aalmoezen voornamelijk bestemd voor „secrete aermen” (die dus niet in de armenregisters van de dissens waren opgenomen).

⁶⁴ ADN, B. 2363, rekening receveur-generaal, 1531; cfr. J. FINOT, *Inventaire sommaire des Archives départementales du Nord*, V (1885), p. 25.

⁶⁵ Ed. E. VAN CAUWENBERGHE, *Verordening van het Magistraet van Audenaerde, vastgesteld den 29 october 1538, over de bestuerlyke beteugeling der bedelary* (Oudenaarde 1853, 20 p.) Te oordelen naar het antwoord van de Oudenaardse magistraat op een verzoek van de Piëmontees Vincent Allofonassa om een leenbank op te richten (27 juli 1551), was de werking van de gemene beurs voortreffelijk. De stad maakte bezwaar tegen een dergelijke leenbank die, zoals vroegere ondervindingen hadden geleerd, de armen in de verleiding bracht al hun bezittingen te verpanden, tot groot nadeel voor hun gezin; „et pardessus ce” zo voegde de magistraat hieraan toe, „il est que l'on tient en ceste ville certain gouvernement et ungne conduite singulière des povres, estant alimentés de la commune aulmonne venant des bons bourgeois et riche(s) manants de ceste ville, et laquelle se cueille et rechoit par lesdicts gouverneurs et maistres, qui en font telle distribution aux povres, qu'ilz sont entretenus, vestus et alimentés, de la sorte que personne n'est admis de poursuivre l'aumoine avant la ville, au moyen de quoy chacun se remet à l'ouvrage”. (ARA, StA, 1653¹, brief van Oudenaarde aan de vorst, 27 juli 1551.)

van een reglement. Op basis hiervan werd op 8 februari van het volgende jaar een „camere van de ghemeene aermen” geïnstalleerd⁶⁶. Zowel Gent als Oudenaarde verklaarde in het eerste punt uitdrukkelijk, dat de nieuwe voorschriften niet van toepassing waren op de bedelmonniken⁶⁷. Gent liet bovendien de oude dissens bestaan en zelfs een relatief grote zelfstandigheid behouden⁶⁸. De ambtenaren van de „camere” kregen daarbij het bevel, in alles wat ze deden ruggespraak te houden met de parochiegeestelijkheid en de dismeesters⁶⁹. Spijt deze voorzorgen stootte de magistraat op het passief verzet van de bedelorden⁷⁰, maar tot een openlijk conflict kwam het niet.

Te Brugge waren de tegenstellingen van meetaf aan veel groter. Hier vormde zich rond de mendicanten een groep behoudsgezinden, die doorheen heel de zestiende eeuw, ook in de bewogen jaren zestig en in de periode 1577-1584, met wisselend succes een oppositie voerden tegen de magistraat. Het is niet uitgesloten dat de minderbroeders in de jaren dertig de afkondiging

⁶⁶ S. DE KEYSER, *Dokumenten*, p. 152-157.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 157; E. VAN CAUWENBERGHE, *o.c.*, p. 5, 17 (art. XXIII).

⁶⁸ Dit blijkt bijvoorbeeld uit het voorgebod van 1551 (19 februari): „Item, als men ten expireren vande jaere de generale rekeninghe zal willen doen, zo zal alvoren byden cleercq vanden aermen ghemaect werden van elcker prochie eene rekeninghe apart vanden ghehelen ontfanck ende uutghevene van dien jaere, die ghedaen ende ghehouden zal werden inde voorseide camere vanden aermen, ter presentie van den gouverneurs, daer over ooc gheroupen de prochiepapien, helichgheestmeesters ende ontfanghere van der prochie, danof men de rekeninghe doende es”. Uit al die rekeningen zou dan één gemeenschappelijke rekening opgemaakt worden. Hieruit zou blijken dat er alleen gestreefd werd naar een perfecte coördinatie en een beter toezicht van de schepenen op de bestaande armenkassen. (SAG, *Arme Kamer*, I, f° 16 v°; S. DE KEYSER, *o.c.*, p. 214.)

⁶⁹ SAG, *Voorgeboden*, 1535, f° 191; *Arme Kamer*, I, f° 12 v°, 13.

⁷⁰ Verscheidene keren riep de magistraat daarom de bedelorden op om loyaal hun medewerking te verlenen. Reeds vóór de ordonnantie van 1535 gepubliceerd was „waren ooc alle de predicanten ghelast, dese ordonnantie te recommanderene, vertooghende den orboir ende profflyct die daerhuut volghen zaude” (SAG, *Arme Kamer*, I, f° 8 v°). Later heette het: „so ist dat myn heeren den hoochbailliu van Ghendt, metgh myn heeren schepenen van beede den bancken, gheassisteert metten voornaemde gouverneurs, in faveure en t’hulpen vande zelve armen begheert ende versocht hebben an alle goede prelaten, pasteurs ende predicanten die t’last hebben ofte moghen d’woord Godts te prediken binnen der stede van Ghendt, in’t secrete ende openbaer, biechte, testamenten ende t’ allen sermoenen hertelicken te willen doen de loverlicke petitien vanden ommeghanck vande ghemeenen armen” (*Ibid.*, f° 15-15 v°). Deurwaarder Anthoenis van Hille berichtte nochtans uit Gent aan de Ieperse magistraat over de aanvankelijke onwil van sommige geestelijken: „hoewel daer diversche cloosteren zijn die luttel gheven in regaerde van de ghefondeirde almoesen, ende eeneghe vande vier ordenen mendicanten, zonderlinghe die graubroeders, die luttel commenderen, nietmin omme de stranghe bevelen die hemlieden van ’s heeren ende wetsweghe dickens (=dikwijls) ghedaen zijn ende verbot van prekene, zij simuleren” (J. NOLF, *o.c.*, p. 265).

van een samenhangend armenreglement hebben kunnen verhinderen⁷¹. Wel werden met tussenpozen afzonderlijke wijzigingen ingevoerd, die duidelijk aan de ordonnantie van 1531 doen denken. Men herinnere zich overigens dat de leerplicht voor arme kinderen reeds vóór de publicatie der Ieperse ordonnantie van kracht was. Het absolute verbod van bedelen is echter in de eerste helft van de zestiende eeuw nooit afgekondigd.

Tot de felste tegenstanders van de vernieuwing behoorden te Brugge de suffragaan van de bisschop van Doornik, Nicolas de Bureau, en Jan Royaert, beiden minderbroeders. In 1527 sprak de eerste een scherpe veroordeling uit over Vives' werk, en bestempelde het officieel als „haeriticum” en „factionis Lutheranae”. Vives, die dit op 16 augustus 1527 zelf meedeelde aan zijn vriend Frans van Craneveld, vreesde een aanklacht bij een kerkelijke rechtbank. Ontgoocheld deed hij zijn beklag over zoveel onbegrip bij dergelijke gezaghebbende en machtige personen, die alles wat ze niet kennen of wat hun niet bevalt, als luthers veroordelen⁷². Vanaf 1529 werd de strijd uitgevochten op de Brugse preekstoelen. De blinde Perceval van Belleghem⁷³, die zich als magister in de Bogardenschool onvoorwaardelijk achter de hervormingsplannen stelde, trok hard van leer tegen de bedelorden.

De vergadering van de oversten van die orden kwam herhaaldelijk tussenbeide bij de officiaal en bij de stadsmagistraat om de blinde onderwijzer het zwijgen op te leggen, „qui multos sua predicatione seducere visus est, tum propter rei novitatem et charitatem”⁷⁴. Zijn antagonist was de minderbroeder Jan Royaert⁷⁵ die vanop de kansel met niet minder vuur de „nieuw-

⁷¹ Ten onrechte wordt meestal aangenomen dat ook Brugge een nieuwe regeling invoerde in 1526. Van dit jaar dateert de publicatie van Vives' armenschrift dat zoals gezegd, opgedragen was aan de Brugse magistraat. Vermoedelijk heeft dit tot de onjuiste gevolgtrekking geleid.

⁷² „Quid facias tantae tyrannidj? Vt qui tantum autoritate et publica functione possunt, quaecunq; vel ignota occurrunt, vel non placent, illico pro Lutheranis damnant, cum tristissima nota!” (H. DE VOCHT, *Literae*, ep. 246, p. 633). Over de Bureau, cfr. p. 57.

⁷³ Van Belleghem bezette later de leerstoel Latijn in het Collège Gervais te Parijs. Hij bekwam er het speciale voorrecht voor de wezen van de Brugse Bogardenschool dat ze toegelaten werden als beursstudenten om er de letteren te studeren. (F. VANDE PUTTE, art. *Belleghem (Perceval de)*, - BN, II. kol. 132.)

⁷⁴ A. SCHOUTEET, *De Bedelorden en het begin van de Hervorming te Brugge*, p. 224-226, doc. 2 (28 januari 1529); doc. 3 (12 juli 1529); doc. 5 (29 juli 1532); doc. 6 (5 oktober 1536). Al in 1528 hadden de bedelmonniken de „doctrina suspecta in schola Bogardica” aangeklaagd. Werd hiermee eveneens de blinde onderwijzer gevisieerd? (H. LIPPENS, *Le manuscrit brugeois „Découvertes n° 334/5”*, p. 44.)

⁷⁵ Oudenaarde omstreeks 1480 - Brugge 3 april 1547. Omtrent veertig jaar lang preekte hij in de bijzonderste steden van Vlaanderen, maar vooral te Brugge en te Antwerpen. Hij is gardiaan geweest van de kloosters te Ieper, Sluis en Brugge. Tussen 1538 en 1546 liet hij zeven bundels preken (de meeste in de volkstaal) verschijnen bij drukker J. Steelsius te Antwerpen. (L. WILLEMS, art. *Royaerds (Jean)*, -BN, XX (1908), kol. 287-

lichters" uitschold ⁷⁶. Tijdens een speciaal bijeengeroepen vergadering van de bedelorden op 5 februari 1529 veroordeelde de gardiaan van de minderbroeders de voorstellen van de schepenen als „Non... iustum nec evangelicum” ⁷⁷. Het jaar daarop schilderde Royaert in een fel bewogen brief aan de provinciaal van zijn orde, Boudewijn Barboel, de onheilen af die na de invoering van het reglement te verwachten waren. Volgens hem was het allemaal begonnen in Saksen en Hessen, vooral in de Lutherstad Wittenberg, en het had er de schijn van dat men alhier dezelfde weg opging. Buiten het weten van de broeder werd de brief in 1533 als pamflet verspreid ⁷⁸. Het verwekte zowel te Brugge zelf als te Ieper en Gent een zo grote beroering, dat de provinciaal zich verplicht zag tussenbeide te komen.

Eindelijk, na de onderwerping van de Brugse franciscaan in april 1533 ⁷⁹, kwamen de gemoederen terug tot bedaren. De latente gespannen verhouding tussen bedelorden en magistraat zou nochtans een niet meer weg te cijferen factor blijven in het Brugse stadsleven ⁸⁰. Een van de scherpste wapens van de voorstanders van de hervorming was het boek van de te Brugge verblijvende Spanjaard Vives geweest. Weer een te Brugge woonachtige Spanjaard, de augustijn Villavicencio, zou het dertig jaar later opnemen tegen de stads-overheid, en aldus de strijd heftiger dan ooit terug doen oplaaien.

*
**

Het zou verkeerd zijn, de polemiek rond de armenzorg uitsluitend te beschouwen als een botsing tussen twee ideologieën, waarbij de toeschouwer uit de twintigste eeuw dan licht geneigd is, in het ene standpunt een kramp-

288; P. B. DE MEIJER, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Minderbroeders te Oudenaarde*. - HGO, XII (1960), p. 43-45, met de volledige lijst van Royaerts werken.) Op zijn beurt stond Royaert in 1544 onder de verdenking onorthodoxe passages te hebben ingelast in zijn geschriften. (J. N. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'Histoire littéraire*, IX, p. 349.)

⁷⁶ J. NOLF, *o.c.*, p. 158.

⁷⁷ H. LIPPENS, *Le manuscrit brugeois „Découvertes n° 334/5”*, p. 45.

⁷⁸ J. NOLF, *o.c.*, p. 161.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 154-157, 161-162, 266. In een brief aan de schepenen van Ieper, verontschuldigde zich het provinciaal kapittel van de minderbroeders, in vergadering te Diksmuide, over het geschrift van Royaert. De broeder zou het alleen hebben geschreven „om zijn geest te oefenen” en zeker niet om het in de openbaarheid te geven. Hij was trouwens bereid, mondeling of schriftelijk de zaak recht te zetten. (28 april 1533) (I. L. A. DIEGERICK, *Inventaire des chartes et documents*, VII, p. 240-241.)

⁸⁰ Op hun vergadering van 27 april 1540 achtten de oversten van de bedelorden het noodzakelijk de met de prediking belaste religieuzen te laten aanmanen „ut caveant magistratum ordinationes aut regimina secularia deprimere, vel adversus ea inclamare ne clero majus odium provocetur”! (A. SCHOUTEET, *o.c.*, p. 224, document 7.)

achtige poging te zien om in een veranderende wereld de traditionele waarden te bestendigen, in het andere de aankondiging van een moderne opvatting van staat en maatschappij. De affectieve geladenheid waarmee de strijd aan beide kanten werd gevoerd noopt er ons toe, te gaan peilen naar de achtergronden van het conflict, hoe moeilijk dit ook moge zijn.

Men kan zich moeilijk van de indruk ontdoen, dat de kritiek van de bedelorden niet in de eerste plaats geïnspireerd was door de vermeende heterodoxie van een reglement, waaraan ze in den beginne zelf hun goedkeuring hadden gehecht. Veeleer waren ze zich bewust van de dreigende consequenties voor hun eigen bestaanszekerheid. Inderdaad, alhoewel ze verder het recht hadden om hun maandelijksse omhalingen te doen, was de vernieuwing voor hen ontgensprekelijk geen goede zaak. Van de vroegere armenkassen waaruit ze hadden kunnen putten, bleven alleen nog de stichtingen over die van bij het begin uitsluitend voor hen bestemd waren. Aan de gemene beurs hadden ze geen deel meer. Het nieuwe systeem had bovendien tot gevolg, dat de vrijgevigheid van het volk tegenover de religieuzen sterk gedaald was. De diepe bezorgheid van de Ieperse monniken klinkt heel duidelijk door in hun repliek op punt 5 van de ordonnantie: „De religieuze staat, zoals deze van de bedelorden, vindt zijn oorsprong in de Heilige Schrift, en wie er anders over denkt zal als een volgeling van Luther veroordeeld worden. Men weet dat verdorven geesten er slechts op aansturen, de religieuzen elke achting te ontnemen. Men weet bovendien dat de vier bedelorden en de andere religieuzen geen enkele aalmoes van de gemene beurs ontvangen, noch wensen te ontvangen. Onze stadscollecte vermindert van jaar tot jaar; het brood en de geschenken die we vroeger van de stad ontvingen blijven sinds enige tijd uit⁸¹. En toch willen de enen ons verjagen, en de anderen bedenken ons met scheldnamen die we zeker niet verdienen. Het lijkt wel alsof onze staat nog slechts afkeer kan inboezemen.”⁸²

Die klachten van de bedelmonniken waren zeker overdreven. Toch klinkt hun ongerustheid erin door over de toenemende animositeit in bepaalde kringen tegen hun materieel bevoorrechte positie. In een refrein van na 1530 werden ze afgeschilderd als :

„Eenen hoop gesellen, die op den bedelsac leven,
Ende en geven acchijnsen noch tribuyt,
Sy en wercken, noch sy en werden geen poorters beseven
Noch met den Prince ter oorlogen en trecken sy niet wt,
Maer sy ontfangen loef, thiende ende fruyt,
Twelck alleen toebehoort den schamelen lieden.

⁸¹ De argumenten die in 1552 gebruikt werden om vrijstelling van belasting te bekomen gaan in dezelfde zin : SAG, serie 95/16, *register Q*, f° 245 v° - 246.

⁸² J. NOLF, *o.c.*, p. 50.

Die vertheert dagelicx menich lecker ghuyt,
 Die int secrete de waerheyt bespieden.
 Sy maecken statuten, sy verbieden en gebieden;
 Houden Heeren ende Princen daer onder subiect.
 Tquaet cruyt haers hofs sy niet wt en wieden,
 Maer die huerlieden sulcx vermanen houden sy suspect...''⁸³

Hierin wordt een opinie weergegeven die zeker ook buiten rederijkerskringen een ruime instemming vond. Hoe groot is bijvoorbeeld de weerslag geweest van de ideeën van een Engelse demagoog die in 1527, tijdens zijn ballingschap in de Zuidelijke Nederlanden, een *Supplicacyon for the beggars* liet verschijnen, waarin hij de Kerk, de kloosters en de geestelijkheid afschilderde als parasieten van het volk? De clerus, zo heet het in het pamflet, bezit één derde van de landerijen, werkt niet en leeft op kosten van de anderen. Wat de Kerk bezit is haar indertijd geschonken om de armen te ondersteunen maar het is nu in handen gevallen van een troep schijnheilige uitzuigers van het volk. Beter ware het daarom, al de goederen van de geestelijkheid en van de kloosters in beslag te nemen om het aan de armen uit te delen⁸⁴. Zoals verder uitvoeriger wordt uiteengezet⁸⁵ werden gelijkaardige eisen geformuleerd door de nieuwgezinden die de bedelmonniken, wegens hun felle predikaties tegen de opkomende ketterij en wegens hun optreden als inquisiteurs, tot het mikpunt maakten van hun aanvallen en dreigementen. En zelfs onverdachte katholieken, geïnspireerd onder meer door Erasmus' *Lof der Zotheid*, deden mee aan de hetze en de boycot. Zo werden de Brugse mendicanten in 1529, dus in het heetste van de strijd rond de armenzorg, opgeschrikt door het bericht, dat de deken van Aardenburg, Van Oyeghem, op grote schaal tegen hen stemming begon te maken: zijn ondergeschikten hield hij voor, de giften en aalmoezen stop te zetten; al zijn invloed wendde hij aan om de bedelmonniken uit de preekstoelen van de parochiekerken van zijn dekenij te weren en hij liet niet meer toe dat de paters op het platteland nog vlees ophaalden⁸⁶. Deze en andere feiten verklaren ten dele de emotionele reacties van de monniken. Ze verklaren waarom de Gentse dominicaan Andries de Sceppere in 1539 de spoedige uitdrijving verwachtte van de religieuzen en in zijn verbeelding hun kloosters al in de vlammen zag opgaan⁸⁷.

Maar wat heeft het oeverloos gepalaber uiteindelijk uitgehaald? De „progressieven” leken het pleit te hebben gewonnen, en toch werd het weldra duidelijk dat ze slechts een Pyrrhusoverwinning hadden behaald. De gemene

⁸³ A. VAN ELSLANDER, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*, p. 176.

⁸⁴ J. D. M. CORNELISSEN, *Waarom zij geuzen werden genoemd* (Tilburg 1936), p. 28-29.

⁸⁵ Cfr. Deel III, p. 804-805.

⁸⁶ H. LIPPENS, *o.c.*, p. 45.

⁸⁷ SAG, BC 1538-1540, f° 122 v°.

beurs kende inderdaad een feitelijke mislukking omdat ze niet volstond om het steeds groeiende pauperisme op te vangen. De armenkamer van Gent had in 1545 6 à 7.000 armen ten laste en sloot de jaarrekening af met een tekort van 4.000 p. tourn.⁸⁸. Te Brugge registreerde men in 1544 in de stadsparochies 5406 armen, in de buitenparochies 2290, wat een totaal uitmaakte van bijna 7700 armlastigen, of ongeveer één kwart van de stadsbevolking⁸⁹. De armendissen te Veurne zagen hun deficit vanaf 1544 onrustwekkend stijgen⁹⁰. Te Ieper, waar bestendig 3000 behoeftigen (ongeveer één vijfde van de bevolking) van de gemene beurs leefden, diende de magistraat in 1545 extra-hulp te verlenen aan 2700 personen. Uit een rekening, lopende van 11 januari tot 27 februari 1545 blijkt, dat in die periode drie keer per week 1800 broden uitgedeeld werden aan armen die niet bedelden en niet op de armenkas leefden⁹¹. Vanaf omstreeks 1550 stuurden de Ieperse administrateurs bijna wanhopige rapporten over het toenemend tekort aan geldmiddelen⁹². Er dienden daarom spoedig weer uitzonderingen te worden toegestaan op het algemeen bedelverbod. In 1556 werd dit verbod zelfs voor heel Vlaanderen opnieuw ingetrokken: de armen die door de *bursa communis* niet of onvoldoende werden gesteund kregen weer toelating om in hun eigen woonplaats te bedelen, mits er één jaar verblijf te hebben gehouden en mits zich vooraf te hebben laten inschrijven in de armenregisters⁹³.

⁸⁸ SAG, serie 93/2, reg. B, f° 146-148. De keizer schonk op 10 novemeber 1545 200 p. tourn. om de schuld te helpen delgen. Welke enorme bedragen in die tijd met de armenzorg te Gent gemoeid waren blijkt tevens uit een bewaard gebleven rekening, lopende van 1 mei 1543 tot 30 april 1544: de inkomsten bedroegen 12.039 p. 15 sch. tourn., de uitgaven 13.692 p. 4 sch. tourn., wat dus een tekort betekende van 1552 p. 9 sch. tourn. (RAG, RVI, 7612, f° 15, bodereel vande rekeninghe vande aermen.) Marcus van Vaerne-wijck, in 1563 gouverneur van de Arme Kamer, verklaart dat hij in het genoemde jaar 18.223 p. 16 sch. 6 d. tourn. uitgaf. (*De historie van Belgis*, II (Gent 1784), p. 221.)

⁸⁹ G. PHILIPS, *De Brugse armenzorg in de 16de eeuw*, p. 22-23.

⁹⁰ F. DE POTTER, E. RONSE en P. BORRE, *Geschiedenis der stad en kastelnij van Veurne*, II, p. 110.

⁹¹ I. L. A. DIEGERICK, *Inventaire analytique*, V, p. 305; IDEM, *La misère d'Ypres* (1545), - *ASHALY*, I (1861), p. 335-336.

⁹² J. NOLF, *o.c.*, p. 219-222, 223-225, 229-233.

⁹³ J. A. VAN HOUTTE, *o.c.*, p. 249. Ieper heeft waarschijnlijk reeds in de eerste bestaansjaren van de armenbeurs ingezien dat de voorhanden zijnde middelen niet zouden volstaan. In 1534 had de stad, met een schenking van de geestelijke Joos de Wulf, het systeem aangevuld met een „leenburse” die leningen zonder intrest toekende. Onder impuls van Gillis Wijts volgde Brugge in 1572 met de oprichting van een „Berch van Caritate”. (P. DE DECKER, *Etudes historiques et critiques sur les Monts-de-Piété en Belgique* (Brussel 1844), p. 31, 34.)

b. Scholen voor behoeftige kinderen

In de meeste Nederlandse steden die ontvankelijk waren voor de nieuwe denkbeelden in het domein van de openbare onderstand werd een speciale aandacht besteed aan de opvoeding van de arme kinderen. De pedagoog Vives weidde uitvoerig uit over de principes van deze opvoedende taak. De maatregelen die de magistraten in dit verband troffen werden overal, ook door de traditionalisten, onvoorwaardelijk goedgekeurd en raakten dus, althans in den beginne, op geen enkel ogenblik in de polemiek betrokken⁹⁴. Om die reden werd dit probleem tot nu nog maar terloops aangeraakt. Het betreft hier nochtans, van op afstand gezien, veruit de belangrijkste innovatie, niet alleen omdat dit het enige punt was dat niet door latere verordeningen opnieuw ongedaan werd gemaakt, maar ook omdat men hier bij de bakermat staat van het openbaar onderwijs, zoals het vandaag bestaat. Voor het eerst richtte de overheid kosteloos onderwijs in en kondigde de algemene leerplicht af voor de kinderen der behoeftigen. Ze bleef bovendien de voogdij uitoefenen op de minderjarigen tot dezen een beroep hadden geleerd.

Brugge opende reeds in 1517 de Bogardenschool voor „aerme knecht-kins” en voegde daar later nog een meisjesschool aan toe in de Ezelstraat⁹⁵. Omstreeks 1550 bezorgde de Bogardenschool onderhoud en opvoeding aan 230 kinderen tussen 8-9 en 13 jaar⁹⁶. Te Gent werden de arme kinderen sinds 1535 naar de bestaande stadsscholen gestuurd. Tevens kreeg de armenkamer het toezicht op twee wezenscholen: „de blauwe school” en „de roode lyvekens”⁹⁷. Oudenaarde vertrouwde in 1538 de opvoeding van de verwaarloosde jeugd toe aan de onderwijzer Jehan Mys⁹⁸. De taak van de armenonderwijzer werd door de magistraat in 1557 zeer nauwkeurig gedefinieerd⁹⁹.

⁹⁴ Zelfs Jan Royaert stelde zich volledig achter het systeem. Cfr. wat Zeger van Male in 1555 schreef: „...Ghelyc ic eens de voorn. kinders (= de kinderen van de Bogardenschool) hebbe ghehoort recommanderen van den eerzamen ende gheleerden pater Joannes Royaert, zaligher memoriën, die seyde den volcke zyn auditeuren in ghelycke recommandatie als nu present aldus: „Myn liefve vrienden, ic recommandeere hu die warachtighe ende uprechte pardoenen die te cryghen zyn ten aermen kinderen ten Bogaerde ende aerne maechdekens in de Ezelstrate, want dese pardoenen heift ghegheven Christus Jhesus...” (A. SCHOUTEET, *Een beschrijving van de Bogardenschool*, p. 69.)

⁹⁵ L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire diplomatique*, I, p. 64-65.

⁹⁶ A. SCHOUTEET, *o.c.*, p. 11.

⁹⁷ S. DE KEYSER, *Dokumenten*, p. 56, 178. Een samenhangend reglement op de armen-scholen werd uitgevaardigd op 27 maart 1550 (*ibid.*, p. 200-204). P.-C. VAN DER MEERSCH, *De l'état de la mendicité et de la bienfaisance, dans la province de la Flandre orientale, depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours (1740-1850)*, - *Bulletin de la Commission centrale de statistique*, V (1853), p. 121; F. DE POTTER, *Gent*, II, p. 42-44.

⁹⁸ E. VAN CAUWENBERGHE, *Verordening van het Magistraet van Audenaerde*, p. 11.

⁹⁹ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, V, p. 215-216. Ordonnantie van 21 juli 1557.

Te Ieper werden de kinderen die bedelend in de straten werden aangetroffen vanaf 1526 uitbesteed voor het aanleren van een ambacht¹⁰⁰. Daar dit echter tot veel misbruiken aanleiding gaf stichtten de „regierders van der aalmoessene” in 1542, in de gebouwen die bij fundatie ter beschikking van de gemene beurs waren gesteld, een school voor dertig meisjes en evenveel jongens. Het instituut werd in 1550 uitgebreid met een beroepsschool¹⁰¹. De stichtingsdatum van de stedelijke armenschool te Veurne is niet duidelijk¹⁰². Vermoedelijk startte ze pas in 1577-1578 definitief¹⁰³. De Kortrijkse magistraat verzocht omstreeks 1550 de schoolmeesters, de behoeftige kinderen kosteloos te aanvaarden¹⁰⁴. Maar daar dit blijkbaar weinig resultaat opleverde werd Jan van Thomme in maart 1562 tot „scoolmeestere van der communen aermen kinderen” benoemd¹⁰⁵. Sinds omstreeks 1570 was de Heilige-Geestsschool ondergebracht in *den Roelandt* op de Grote Markt¹⁰⁶. In Sluis besliste de magistraat, vierentwintig arme kinderen te laten school lopen bij meester Niclays Duerghijs¹⁰⁷.

Helemaal ten onrechte meende Pirenne dat de wereldlijke overheid op die manier de kinderen der armen vanaf hun prilste jeugd aan de voogdij van de Kerk onttrok en aldus meewerkte aan de vooruitgang van het protestantisme in onze gewesten¹⁰⁸. Men ziet nauwelijks dat de Kerk voordien

¹⁰⁰ J. NOLF, *o.c.*, p. 24.

¹⁰¹ *Ibid.*, p. XXXII. De school werd rijkelijk gedoteerd door de Ieperse geestelijke Joos de Wulf. (I. L. A. DIEGERICK, *Inventaire des Chartes et documents*, VII, p. 279.)

¹⁰² De disrekening van Sint-Walburga van 1537-1538 gewaagt van „coope van pampier, pennen, inte ende boucken ten oorbore van de schamel kynders, gaende ter school het gheele jaer deure”. (F. DE POTTER, E. RONSE en P. BORRE, *Geschiedenis der stad en kastelnij van Veurne*, II, p. 149.)

¹⁰³ Er werd toen een belasting geheven op het bier en de wijn „totter exercitie ende onderhoude van de gheemeene aerne schole deser stede, daer van nu goet beginsel ende groote apparentie es, by accoorde ende octroye van de wet” (*ibid.*).

¹⁰⁴ Th. SEVENS, *Kortrijk in het verleden*, p. 67.

¹⁰⁵ IDEM, *Vlaamsche Dichters en Prozaschrijvers van Kortrijk (1545-1885)*, p. 19. Van Thomme publiceerde in 1567 een polemisch werk tegen de ketterij: *Claer bewys van de warachtige Kercke Christi Jesu, buten de welke gheen salicheyt te vinden en is*.

¹⁰⁶ SAG, serie 82, 10/53, kohier van de XXe en XLe Penning van Kortrijk, 1571, f° 47 v°: „De gouverneurs vande aremeschole der stede van Curtricke hebben ghecocht metten ghelde vande ommeghanghen ende andere diversche goede lieden assistentie jeghen dhoir vande weduwe van Jan van Huele thuis ghenaeemt „den Roelandt”, ende danof ghemaect een aremeschole”. Nopens deze armenschool, cfr. T. SEVENS, *Het volks- onderwijs te Kortrijk. Historische schets en oorkonden*, - *Bulletijn van den geschied- en oudheidkundige Kring te Kortrijk*, VI (1908-1909) p. 123-127; de stukken 121 en 122 in de catalogus *Het intellectuele leven in de Zuidelijke Nederlanden in de 15de - 16de eeuw* (Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1970), p. 59.

¹⁰⁷ J. H. VAN DALE, *Toezigt van den magistraet der stad Sluis op het schoolgaen der kinderen, in 1574*, - *BOGZV*, III (1858), p. 106-107.

¹⁰⁸ H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, III³, p. 292.

voogdij zou hebben uitgeoefend op die kinderen ¹⁰⁹ ! Integendeel, de Brugse magistraat beklagde er zich in 1514 over dat de ouders hun kinderen langs de straat lieten lopen zonder „hemlieden te doen leerne het daghelicx ghebet”. De school was er volgens hen nodig om een betere opvoeding te verzekeren voor de kinderen die toen opgroeiden „en toute malice et nicheté... non sachans les articles de la foy, ne les commandemens de Diex notre créateur, ne aussi loraison dominicque et salutacion de la glorieuse Virge Marie (que tous bons cristiens doibvent du moins savoir), dont plusieurs japieca et aucuns jamais navoient esté à confesse, ne prins le Saint Sacrament de laultel...” ¹¹⁰. Ieper verklaarde dat er kinderen waren die, „als zij 12, 13 jaren of meer oudt waren, pater noster, Ave Maria noch ooc huerlieder ghelove ende Credo niet en consten, 't welcke ons grote schande was. Item, es ooc bevonden datter kijnderen waren, die 14 jaren oudt waren of meer, ende en hadden bij vader noch moeder noyt te biechte ghezonden gheweest, noch en wisten niet wat van biechte was”. Met de oprichting van de school hoopte men „met dat dit upgesteld es ter eere Gods uudt liefde omdat de jonghe kijnderen gheleert zouden zijn, dat God daer in wercken zal” ¹¹¹. In de leerprogramma's werd een grote plaats ingeruimd voor het godsdienstonderricht. Ook degenen die uitbestede waren om een ambacht te leren moest men „des heylighs daeghs ter schoole senden om te leeren haer gebeden ende dat hemlieden noodt es te weten, oock mede ter kercken gaen om Godt te dienen, misse ende sermoen te hooren ende sonderlynghe des sondaeghs ende ander hooghtydene” ¹¹².

Er kan dus bezwaarlijk gedacht worden aan een anticlericale geest waarmee de initiatiefnemers van de stadsscholen zouden zijn bezielde geweest. De voogdij van de stad was er op gericht, de kinderen aan de Kerk te onderwerpen, veeleer dan hen ervan verwijderd te houden.

c. Nieuw conflict rondom de hervorming van de armenzorg te Brugge.

1561-1565

Reeds werd er op gewezen dat men moeilijk kan nagaan, in hoeverre de ideeën van Vives in zijn *De subventione pauperum*, of de bekrachtiging hiervan door het plakkaat van 1531, te Brugge in de praktijk waren gebracht. Volgens Van Zeir, die de rekeningen van verscheidene armentafels en godshuizen heeft onderzocht, kan men nergens vaststellen dat er in de Vlaamse stad in werkelijkheid een centrale instelling, of zelfs een inmenging van

¹⁰⁹ P. BONENFANT, *o.c.*, p. 127.

¹¹⁰ SAB, *Hallegeboden 1518-1530*, f° 16 v°; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire diplomatique, Textes*, p. 81.

¹¹¹ J. NOLF, *o.c.*, p. 170, 172.

¹¹² E. VAN CAUWENBERGHE, *o.c.*, p. 11; cfr. Het Gentse voorgebod van 17 januari 1544 : SAG, *Arme Kamer*, I, f° 14.

vreemde instanties in de afzonderlijke dissen bestaan heeft¹¹³. Dit is juist, in zover men hieruit niet gaat afleiden dat de idee van een centrale armenzorg onder volledige controle van de stadsoverheid al dadelijk zou zijn opgegeven. Uit een rekwes van de Brugse magistraat aan het hof van 1539 blijkt bijvoorbeeld dat toen stedelijke ambtenaren speciaal belast waren met het weghalen van bedelaars uit de kerken en de kloosters van de stad, wat dan wel op felle tegenstand stuitte van de kant van de kerkelijke overheid¹¹⁴. Ook andere teksten wijzen er op dat van de hervorming wel degelijk werk gemaakt werd. Vooreerst is er een vermelding in de resoluties van de magistraat van 6 april 1562, volgens dewelke het nieuwe reglement op de armenzorg tot omstreeks 1545 onderhouden werd¹¹⁵. Een resolutie van 16 augustus 1543 schijnt inderdaad het bestaan van een centrale armenkas of minstens een „rekeninghe vanden ghemeenen aermen” te bevestigen¹¹⁶. Wel moet hier veeleer gedacht worden aan een soort coördinerende instantie, zoals dat bijvoorbeeld te Gent het geval was, dan aan een echte centrale kas volgens het concept van Vives of zoals ze te Ieper bestond. Ook na 1545 heeft de stadsoverheid de idee van een gemene stedelijke beurs niet laten vallen. Een pensionaris werd belast met de „ontfanghe ende distributie vande incommen voor d’armen”¹¹⁷. Uit enkele verzoekschriften en belastingsbewijzen blijkt echter dat het hier nog slechts ging om een beperkte steunverlening voor speciale gevallen (bijvoorbeeld voor vreemdelingen die niet van de dissen konden genieten), die veeleer het karakter had van een aanvullende armenzorg, terwijl het leeuwedeel van de openbare onderstand verder voor rekening van de parochiale dissen kwam¹¹⁸.

Men verlieze hierbij nochtans niet uit het oog dat de oude instellingen van liefdadigheid, – alhoewel ze dus afzonderlijk bleven fungeren –, theore-

¹¹³ P. VAN ZEIR, *De inrichting van de Armendissen van de oude Brugse stadsparochies vóór 1526*, p. 126-127; cfr. IDEM, *De armenzorg te Brugge*, p. 373-374.

¹¹⁴ De schepenen beklagen er zich over dat, „quant il advient quilz (=de armenpolitie) treuvent aucun mendiantz avant les eggliques et les commandent de eulx en déporter ou sortir dillecq, ledict promoteur au contraire commande ausdicts mendiantz de y demourer et continuer leur mendicité”. (SAB, *Tweeden nieuwen groenen bouck B*, f° 269-270.)

¹¹⁵ SAG, SR 1557-1565, f° 206.

¹¹⁶ „Eadem die was gheresolveert byden ghemeenen college van scepenen der stede van Brugghe... datmen voortan alle jaere ter rekeninghe vanden ghemeenen aermen zoude begroeten alle de prochiepapen van deser stede, ten fyne dat zy zouden moghen weeten waer de penninghen vanden ghemeenen aermen werden ghemployert, ende datmen de zelve prochiepapen zoude elck gheven ende schyncken een kanne wyns, hemlieden bid-dende de ghemeene aermen gherecommandeert thebbene”. (SAB, SR 1541-1545, f° 180.)

¹¹⁷ Tot in 1557 was dit Pieter Mouscron; op 23 december van dit jaar nam pensionaris François de Groote deze functie over en oefende ze uit tot 27 oktober 1563, ogenblik waarop hij vervangen werd door Gillis Wijts. (SAB, SR 1557-1565, f° 15 en f° 280.)

¹¹⁸ G. PHILIPS, *Brugse armenzorg in de 16de eeuw*, - SH, IV (1969), p. 24.

tisch onder de rechtstreekse controle stonden van de schepenen. Deze laatsten noemden zich inderdaad oppervoogden, opperdismeesters en opperkerkmeesters van alle kerken, hospitalen, godshuizen, dissen en armentafels van Brugge¹¹⁹, en uit hoofde van hun bevoegdheid stuurden ze elk jaar een delegatie naar de verschillende dissen om er de rekeningen te horen¹²⁰. Een nieuwigheid was dit niet, alleen een herwaardering – ten gevolge van de ordonantie van 1531 – van een bevoegdheid die in de loop van de vijftiende eeuw gaandeweg aan betekenis had verloren¹²¹. De geestelijkheid dulde echter geen inmenging in wat zij als een zuiver kerkelijke aangelegenheid bleef beschouwen. Zo verbood in 1541 of 1542 de proost van Onze-Lieve-Vrouw aan de armenmeesters, de rekeningen voortaan nog voor te leggen aan de schepenen, en kreeg hierbij zelfs de steun van de Raad van Vlaanderen¹²². Dit werd nochtans niet als precedent beschouwd, want in een gelijkaardig proces tegen het Sint-Janshospitaal kreeg de stadsraad nu wél zijn zin. Het proces illustreert hoe lichtgeraakt zowel de stad als de geestelijkheid was in een zo delicate materie als de armenzorg. Op last van de vicaris-generaal van het bisdom Doornik hadden de suffragaan, de secretaris van het vicariaat en de deken der christenheid in 1547 een onderzoek ingesteld naar de observantie van de augustijnenregel in het Sint-Janshospitaal, en tevens naar het gebruik van de goederen voor de in het huis opgenomen armen. Dit laatste was vooral bedoeld om „t obvieren jehghens diveerssche, onbehoorlicke middelen ende usurpatie ende intrusie, die de voornoomde heesschers (dus de stadsraad) daeghelicx studerende ende zouckende waren te doene ende inventerene, ter grooter schade ende prejudicie vanden voornoomden godshuuse ende vanden goedinghen van dien”. Tien jaar later hadden de schepenen hun aanspraken op rechtstreekse controle van de goederen nog steeds niet laten varen. Vandaar hun krachtig protest, toen ze in augustus van dit jaar vernamen, dat het hospitaal zijn rekening had voorgelegd aan de vertegenwoordigers van de bisschop, zonder daarin de stedelijke overheid te kennen. Ze behielden zich uitdrukkelijk het recht voor, tussenbeide te komen in de benoeming van de meester-boursier, de meesteres en nog andere leidende functies, en elk jaar in augustus de rekening te horen, dit alles in overleg met de deken der christenheid te Brugge; verder mochten ze naar believen

¹¹⁹ Cfr. P. VAN ZEIR, *De inrichting van de Armendissen*, p. 110.

¹²⁰ Cfr. vooral SR, *passim*.

¹²¹ Reeds in november 1504 was er een ernstig conflict gerezen in verband met het horen van de rekeningen der armendissen. (L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Mémoriaux de Bruges*, I, p. 43.) Over het burgerlijke en kerkelijke gezag in de armenzorg, ALBERDINGK-THYM, *De Gestichten van Liefdadigheid in België*, p. 215-249.

¹²² Uitspraak door de Raad van Vlaanderen op 12 mei 1542. (RAG, RVI, 7527, f° 452-453). Ook hier hadden de schepenen zich in hun eis uitdrukkelijk beroepen op de ordonantie van 1531.

„maken zulcke ordonnancien angaende 't gouvernement vanden temporele goedinghen... als hemlieden voor 't zelve godshuus oorboirlic ende proffytelic dynct"; tenslotte hadden ze een beslissende stem in het afzetten of vervangen van de voogden. De lui van het hospitaal repliceerden hierop dat zij, vanaf het ogenblik dat zij de augustijnenregel hadden aangenomen, alleen nog verantwoording verschuldigd waren aan de bisschop; dit hield volgens hen in dat de goederen als geestelijk bezit moesten worden beschouwd, zodat ze onder de „exemptie ende immunité ecclesiasticque" vielen. Deze argumenten werden evenwel door de Raad van Vlaanderen afgewezen¹²³.

Uit deze enkele voorbeelden moge blijken hoe de voorzieningen ten voordele van de armen een uiterst tere plek bleven in de verhoudingen tussen wereldlijke en geestelijke overheid te Brugge. De bemoeiingen van de magistraat om het hele bestel van de armenzorg naar zich toe te halen hadden alles samen maar weinig effect gesorteerd. Aanleiding tot een nieuwe aanpak van het probleem was het steeds schrikwekkender aantal vagebonden en arme zwervers in de stad¹²⁴ sinds de beginnende jaren zestig. In november 1561 werden zes juristen door de stadsraad belast met de uitwerking van een nieuw armenreglement, dat in de eerste plaats zou moeten voorzien in de „sustentatie van huisweecken ende extirpatie van de onbescaemde aermen"¹²⁵. Een eerste concept was al klaar op 9 januari 1562¹²⁶. Pensionaris Gillis Wijts¹²⁷ waarschuwde echter het college voor overhaaste beslissingen en vroeg hiermee nog te wachten tot hij zelf het hele stelsel van de armenzorg nog eens grondig had kunnen doordenken. Men moest er immers rekening mee houden dat elke poging tot veranderen op de onwil van de geestelijkheid zou stuiten en het was te vrezen dat het weinig verheffend schouwspel van de

¹²³ SAB, *Nieuwen groene bouck BB*, f° 267-270; cfr. *Groenboec onghecotteert*, f° 48 (akte van 1 september 1458), en L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Mémoriaux de Bruges*, I, p. 129-130.

¹²⁴ Zoals bekend kwamen dezen niet in aanmerking voor de kerkelijke armendissen; ze werden integendeel met kracht geweerd. Cfr. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Mémoriaux*, I, p. 272.

¹²⁵ SAB, SR 1557-1565, f° 192. Cfr. A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 304; daar de transcriptie, vooral van de Middelnederlandse teksten, in vele gevallen gebrekkig is, wordt in het vervolg naar de bronnen zelf verwezen.

¹²⁶ SAB, SR 1557-1565, f° 196 v°.

¹²⁷ Humanistennaam Aegidius Wytsius, rechtsgeleerde. Brugge, † na 1580. Sinds 30 april 1558 pensionaris van zijn geboortestad en in 1579 lid van de dissidente Raad van Vlaanderen te Gent. Naast het te citeren werk over de armenzorg verzorgde hij nog de uitgave van *De Potestatibus Romanorum* van de Florentijnse kanunnik Andreas-Dominicus Focchi (Antwerpen 1561). Hij onderhield betrekkingen met de humanisten Joos de Damhoudere, Marc Laurin, Jacob Reyvaert en vooral met zijn buurman te Brugge Hubert Goltzius. (A. C. DE SCHREVEL, *o.c.*, passim; A. ROERSCH, art. *Wyts ou Wytsius (Gille ou Egide)*, -BN, XXVII, kol. 427-429.)

jaren dertig zich zou herhalen. Hadden sommige geestelijken zelfs de aanvankelijke brede consensus rond de opvoeding van de armenkinderen al niet verbroken met hatelijke woorden ¹²⁸ ?

Wijts zette zijn ideeën uiteen in een boek, dat begin september 1562 bij Guilelmus Silvius te Antwerpen van de pers kwam onder de titel *De continendis et alendis domi pauperibus, et in ordinem redigendis validis mendicantibus* ¹²⁹. Geïnspireerd door Vives stelde Wytsius in een streng juridisch opgebouwde verhandeling, tegelijk met het absolute verbod van bedelen, maatregelen voor om onder de controle van de stedelijke overheid te komen tot een behoorlijke en rationele bedeling van alle stadsarmen. Hij weerlegde de aantijgingen, als zou hierdoor de private liefdadigheid helemaal te niet gedaan worden. Niemand van de overheid zou een vreemdeling na één nacht uit een hospitaal verdrijven; wanneer deze zich zou bereid verklaren te werken, zou hij integendeel blijvend opname krijgen. Zeer diplomatiek droeg de jurist het werk niet alleen op aan de magistraat, maar ook aan de bisschop ¹³⁰.

Blijkbaar had de Brugse overheid op de aankondiging van het verschijnen van Wijts' verhandeling gewacht, om het concept van haar reglement aan de bisschop over te maken. Sommige geestelijken wachtten niet op de uitspraak van de Leuvense theologen, aan wie Curtius het stuk ter beoordeling doorstuurde, om vanop de preekstoel tot de aanval over te gaan. Vooral de Spaanse dominicaan Alfonso de San Emiliano, de pastoor van Sint-Walburga Adriaan Smout en de minderbroeder Cornelis van Dordrecht ¹³¹ begonnen aan echte agitatie te doen. De laatste predikte op 27 of 28 augustus „dat die ordinantie vol pestilentialia corruptien, vol vuylen stinkenden etter was, die

¹²⁸ Al op 8 oktober 1549 hadden de bedelmonniken er de onderwijzers van de Bogardenschool van beschuldigd, „quod non addiscunt latinum et multas sibi congregant divitias in praeiudicium pauperum”. (H. LIPPENS, *Le manuscrit brugeois „Découvertes n° 334/5*, p. 48.). In de opdracht aan de gouverneurs van zijn beschrijving van de Bogardenschool van 1555 schreef Zeger van Male onder meer het volgende: „Ic weidt wel, want ic heb 't ghehoort ende ghevoelt, dat de aerme scholieren ten Bogaerde ende mannen die se ten besten regieren vele vervolghen, persecutie ende overlast met woorden gheleden hebben, belooghen ende gheblammeert hebben gheweist ten onghelycke, ende beduchte noch veil anvechtens hebben zullen, zonderlinghe van zommighe gheestelicke personen, hemlieden latende dyncken – duer een cranck gheloove – dat men huerlieder te min aelmossen en ende testamenten gheeft ende niet en zullen ghenouch hebben omme hemlieden te levende, ter cause dat alle goede, waarachtighe, uprechte kerstenen den aermen kynderen, in der Bogaertsche scholen wuenende, duecht ende caritate doen”. (A. SCHOUTEET, *En beschrijving van de Bogardenschool*, p. 40, n. 3.)

¹²⁹ Cfr. F. VAN DER HAEGHEN en M.-Th. LINGER, *Bibliotheca Belgica*, V, p. 879-880.

¹³⁰ De magistraat was zo tevreden dat hij de jaarwedde van de auteur tot 200 gulden verhoogde. (SAB, SR, f° 221.)

¹³¹ Over hen, cfr. p. 155-157.

gheheel roock ende stanck na die ordinantien van de vervloekte verwatene oft vermaledyde Duytschelanden, die al daer van de verdoemde Lutherianen, Zwinglianen, ende van andere kettters, heretycken, sectarissen gheordonneert waren". Hierdoor werd de klok meteen dertig jaar teruggezet. De schepenen namen echter die laster niet. Ze verzochten de bevoegde overheid dringend, broeder Cornelis en Adriaan Smout spreekverbod op te leggen. De gardiaan van de minderbroeders liet daarop weten dat de vier bedelorden overeengekomen waren niet meer in het college te zullen verschijnen, maar nog dezelfde dag werd dit tegengesproken door de prior van de dominicanen¹³². Toen de agitatie na het vertrek van broeder Cornelis ophield, besloot het schepencollege de publicatie van de ordonnantie voorlopig uit te stellen, zodat de rust in de stad terugkeerde.

Begin maart 1563 ontving Curtius uit Leuven het advies over de voorgestelde hervorming. De theologen vonden het goed dat de magistraat de werkbekwame bedelaars uit het stadsbeeld trachtte te bannen, om aldus een grotere zorg te kunnen besteden aan de echte behoeftigen. Het getuigde volgens hen van een echte christelijke geest, publieke reserves aan te leggen om hiermee de meest noodlijdenden spontaan ter hulp te komen. Dit mocht nochtans niet leiden tot de afschaffing van de individuele liefdadigheid, omdat deze in bepaalde gevallen beter tegemoet komt aan de concrete noden en in elk geval meer rekening houdt met het eergevoel van de armen die, onder andere door het dragen van herkenningstekens, hun behoeftigheid niet openlijk wensen kenbaar te maken. De Leuvense theologen brachten verder kritiek uit op het verbod voor vreemden, méér dan één nacht in hospitaal door te brengen. Ze toonden er begrip voor dat de magistraat hiermee paal en perk wenste te stellen aan de grote toeloop van vreemde bedelaars, die schadelijk waren voor de stadseconomie, maar ze verzochten niettemin, in naam van het goddelijk gebod van barmhartigheid deze clause te verzachten. Tenslotte verwierpen ze het samenvoegen van de godsvruchtige fundaties met de publieke almoezen in één gemene kas, daar aldus de oorspronkelijke bedoeling van de stichters genegeerd werd. Spijt deze restricties vroeg de theologische faculteit aan de bisschop, oog te hebben voor de goede bedoelingen van de stedelijke overheid, en aldus geen absolute veroordeling uit te spreken tegen de voorgenomen hervormingen¹³³.

¹³² *Historie van Broeder Cornelis*, I, p. 57-58. Zoals verder uiteengezet wordt zijn de Sermoenen grotendeels apokrief. De hier geciteerde passage wordt evenwel bevestigd door het relaas ervan in het schepencollege (SAB, SR 1557-1565, f° 220 v - 221.)

¹³³ *Avis de la faculté de théologie de Louvain sur une ordonnance du magistrat de Bruges, en réponse à une lettre de l'évêque de cette ville*, ed. F.-X. DE RAM. (Het antwoord draagt de datum 6 maart 1563.) Ook de theologen waren er zich van bewust dat hun advies een zeer delicaat punt betrof: „... a quampluribus doctis viris imo et publicis academiis cum magna contentione olim agitatum et tractatum...”.

Alhoewel het nieuwe reglement, voor zover kan worden nagegaan, nog steeds niet gepubliceerd werd, poogde de magistraat toch stap voor stap tot de gewenste hervorming te komen. Hiervoor beriep hij zich officieel op de vroegere vorstelijke plakaten op de vagebonden, maar gaf een grotere inspraak aan de Heilige-Geestmeesters en de pastoors der verschillende parochies¹³⁴. Vandaar dat hij, bij het voortduren van de agitatie, Gillis Wijts naar Brussel stuurde met de opdracht „dat hij te kennen gheve hoe nyet wel mueghelic en es de ordonnancie vande aermen *van zijne Majesteit* te onderhouden, ten ware het zommeghe prochiepapien by myn heere den bisschop belet wierde”¹³⁵. Over een eigen ordonnantie dus geen woord! Op bepaalde ogenblikken van de dag zou mogen gebedeld worden. Er zou echter ook een armenpolitie opgericht worden onder het gezag van de armencommissarissen en de Heilige-Geestmeesters, met als taak, dagelijks de instellingen van liefdadigheid te bezoeken om er de bedelaars en de vreemdelingen te onderwerpen¹³⁶. Van hun kant moesten de directeurs van de hospitalen deze armen-officieren vrije toegang verlenen tot hun instellingen. De werkbekwamen zouden zoveel mogelijk te werk gesteld worden¹³⁷. Terzelfdertijd stelde de magistraat concrete maatregelen voor om de gemene kas te vullen, o.a. taksen op verkopen en het sluiten van contracten¹³⁸. Bovendien keek hij nauwlettend toe dat geen enkele van de vroeger verworven rechten door de geestelijkheid geïsurpeerd werd¹³⁹.

De bisschop vroeg over dit alles het oordeel van de dadelijk uitvoeriger te belichten Spaanse monnik Villavicencio¹⁴⁰. Deze had tevoren al zijn afkeu-

¹³⁴ Lorenzo DE VILLAVICENCIO, *De oeconomia sacra* (zie verder) p. 262, 278.

¹³⁵ SAB, SR 1557-1565, f° 292 v°, 8 april 1564; cfr. ook SAB, *Divers* 1560-1565, los stuk, minuut van rekwes aan de koning, 10 december 1565.

¹³⁶ Er fungeerden drie van deze politieambtenaren: cfr. SAB, *Stadsrekeningen* 1563-1564, f° 93 v° en f° 102, waar Karel van Eylbrouck, Karel van Teteghem en Cypriaen de Clercq „beleeders, commisen ofte officiers vanden armen, vanden vaghebunden ende valide bedelaers vuter te stede te houdene” genoemd worden. In augustus 1564 gelastte het schepencollege Gillis Wijts, toen hoofd van de armenzorg, nog andere agenten te recruter. (SAB, SR 1557-1565, f° 307 v°.)

¹³⁷ De „valide mendicanten ende ander ledich ganghers” werden naar het voorbeeld van Ieper te werk gesteld aan de reien, waterlopen, vesten en straten. (SAB, SR 1557-1565, I, f° 264 v°, 11 augustus 1563; cfr. *Stadsrekeningen* 1563-1564, f° 104 v°.)

¹³⁸ Lorenzo DE VILLAVICENCIO, *o.c.*, p. 262, 296.

¹³⁹ Zo was de bisschop van plan, de kerkmeesters van Sint-Jacob en andere parochies te laten benoemen door de pastoors en aldus inspraak van de schepenen uit te sluiten. De schepenen verzochten hem dringend, dit niet te doen om schandalen te vermijden. (SAB, SR 1557-1565, f° 302-302 v°, 19 juni 1564.) Begin 1565 gelaste Curtius de dismeesters van Sint-Kruis met het verkopen van renten ten voordele van de dis. Het college zorgde er dadelijk voor dat Sint-Kruis wekelijks 30 sch. gr. kreeg van de Heilige-Geesttafel van Sint-Jacob en Sint-Walburga, opdat de bisschop verder geen reden zou hebben om hier zelf in te voorzien (*ibid.*, f° 321 v°, 19 januari 1565.)

¹⁴⁰ Cfr. p. 152 e. v.

ring laten blijken over de gematigde toon van het Leuvense advies en vond ook nu weer, dat de eisen van de magistraat alle redelijke perken te buiten gingen¹⁴¹. Hij achtte daarom het ogenblik gekomen om heel de kwestie van de armenzorg te belichten vanuit de goddelijke Openbaring en de kerkelijke overlevering. Zijn geschrift, dat terzelfdertijd een weerlegging moest zijn van het boek van Wijts en van de argumentatie der stadsoverheid, verscheen in 1564 bij Plantijn te Antwerpen: *De oeconomia sacra circa pauperum curam a Christo instituta, Apostolis tradita et in uniuersa Ecclesia inde ad nostra usque tempora perpetua religione obseruata, cum quarundam propositionum quae huic sacrae oeconomiae aduersantur, confutatione, libri tres*¹⁴². Daar de discussie hierover dadelijk op Europees plan gevoerd werd, verscheen nog hetzelfde jaar een tweede editie bij Michel Sonnius in Parijs.

Volgens de Spaanse monnik komt de armenzorg uitsluitend en onvervreemdbaar toe aan de Kerk, en dit krachtens het goddelijk en kerkelijk recht, en op grond van haar wezenlijke structuur als *oeconomia sacra*. Voor de uitvoering ervan is in eerste en laatste instantie alleen de bisschop, als *pater pauperum*, verantwoordelijk¹⁴³. Het streven naar laïcisering heeft zijn ideologische wortel in een spiritualistische kerkopvatting, die de Kerk het recht op bezit en de beschikking over financiële middelen ontzegt. Dit is in tegenspraak met de Heilige Schrift en de Overlevering, zodat elke poging om de armenzorg aan de Kerk te ontrukken als kettters moet bestempeld worden; veel meer nog, ze is een gecamoufleerde zet van personen die in het geheim het lutheranisme aanhangen maar de Kerk niet openlijk durven aanvallen, om zich systematisch meester te maken van het kerkelijk bezit. Deze personen laten bij voorkeur het nu zo populaire argument gelden, als zou de verdorven geestelijkheid de voorgestelde hervorming slechts bekampen omdat haar daardoor de mogelijkheid wordt ontzegd, zich nog verder aan het armengoed te verrijken. Maar ook dit argument kan slechts uitgevonden zijn door vijanden van de roomse religie. Verder neemt Villavicencio de kritiek weer op die de Leuvense theologen op de ordonnantie hadden uitgebracht, maar geeft er een scherpe formulering aan. De voorstellen tot vernieuwing zijn volgens hem niet zozeer een poging om de armen werkelijk te helpen, als wel een streven om deze, zonder onderscheid tussen de *veri* en de *ficti et falsi pauperes*, uit het maatschappelijk kader te verwijderen, zodat men terecht kan zeggen dat de liefde voor de behoeftige evennaaste plaats heeft gemaakt voor

¹⁴¹ AGS, *Estado, NdFl*, 526, f° 97, brief aan landvoogdes Margaretha, juli 1564.

¹⁴² In-8, 296 p. Zie hierover F. EHRLE, *Beiträge zur Geschichte und Reform der Armenpflege*, p. 51-56; K. DEURINGER, *Lorenzo de Villavicencio als Anwalt der kirchlichen Armenpflege*, p. 327-339.

¹⁴³ Dit principe werd ook door het concilie van Trente duidelijk gesteld: „*quae ad pauperes sustentandos sunt instituta, episcoporum est, ut ex officio suo juxta sacrorum canonum instituta...*” (Trid. sess. XXII, decr. VIII).

haat. De gewelddadige onderdrukking van de bedelarij werd het eerst verdedigd door Wycleff en later overgenomen door Luther, Melanchton, Brenz, Calvijn en andere reformatoren. Het is logisch dat deze kettters, na gebroken te hebben met Kerk als Bruid van Christus, ook de arme als waarachtig en levend evenbeeld van Christus lieten vallen. Bovendien ziet fray Lorenzo de expansieve armenpolitiek van de magistraat als een mateloos streven naar machtsuitbreiding, dat noch de zuiver kerkelijke sector, noch het privé-leven van de *pater familias* ontziet. In een aanhangsel publiceert de monnik nog de discussie die hij met de stadsraad over het reglement voerde¹⁴⁴. Wel duidelijk geïnspireerd op de kritiek van de vier bedelorden op de Ieperse ordonantie van 1526¹⁴⁵, maar veel fanatischer en in veel feller bewoordingen tracht hij hierin de verderfelijke en vooral de ketterse strekking van het reglement aan te tonen.

Villavicencio was er vast van overtuigd dat zijn boek een punt zou plaatsen achter de strijd om het armenreglement. Hij stuurde een exemplaar naar Filips II en vroeg hem in een begeleidend schrijven, het te laten onderzoeken door zijn biechtvader en zijn koninklijke raad¹⁴⁶. De verwachte instructie uit Spanje voor Margaretha om elke onderhandeling met de Brugse magistraat stop te zetten, bleef evenwel uit. De heftigheid waarmee de controversen gevoerd werden en het aanzien van de twee personen die er bij betrokken waren hadden de landvoogdes er intussen toe bewogen, zich door de Leuvense universiteit te laten oriënteren.

De theologen kozen weer geen partij. Volgens hen hielden beide schrijvers te halsstarrig vast aan hun ingenomen stelling, en gingen zij daarom in de toon van hun geschriften alle regels van fatsoen en christelijke liefde te buiten. De geleerden loofden het boek van Villavicencio omdat het een pleidooi was én voor de arme én voor het kerkelijk gezag dat juist toen op zoveel plaatsen aangevochten werd. Ze keurden nochtans de heftigheid af waarmee de Spaanse monnik de magistraat van heimelijke sympathieën voor het lutheranisme beschuldigde. Tevens was het volgens hen zeer onrealistisch, de armenzorg helemaal aan de lekenautoriteit te onttrekken ten voordele van het bisschoppelijk gezag. Veel strenger is het oordeel over Wijts. Samen-gevat komt het hier op neer: „Er staan enkele zinnige dingen in de uiteenzetting. Het is bijvoorbeeld toe te juichen dat een rem zou gesteld worden op de bedelarij van werkbekwamen. Toch wil de auteur de armenzorg te fel inkrimpen en haar te exclusief aan de wereldlijke overheid toekennen; zelfs

¹⁴⁴ *Sequitur deliberatio Burgimagistrorum atque Scabinorum Senatus civitatis Brugensis in negotio pauperum servanda, anno 1564 pronunciata, cum responsione fratris Laurentij a Villavicencio Xerezani doctoris Theologi, Augustiniani eremita, R. Episcopo eiusdem civitatis, qui hoc ab ipso petierat, exhibita* (*De oeconomia sacra*, p. 262-296.)

¹⁴⁵ J. NOLF, *La réforme de la bienfaisance publique à Ypres*, p. 41-76.

¹⁴⁶ AGS, Estado, NdFl, 526, f° 102, 6 januari 1565.

krijgt men de indruk dat heel zijn werk geen ander doel heeft. Ook de toon verdient afkeuring: Wijts valt uit tegen hen die het met zijn zienswijze niet eens zijn; hij noemt hen koppigaards en snateraars en bedreigt hen met straffen. Tenslotte zijn er passages, waarover de katholieken terecht verstoord zijn, en die ingaan tegen de bepalingen van het kanonieke recht. Zo bijvoorbeeld hoofdstuk XIII, waarin het recht van de magistraat verdedigd wordt om godsvruchtige wilsbeschikkingen van overledenen naar eigen goedgeunden voor andere doeleinden aan te wenden¹⁴⁷; verder ook het voorstel om de armendissen der verschillende parochies in één centrale kas samen te brengen; eindelijk de bewering dat de kerkelijke rechtbank zich niet heeft in te laten met leencontracten, tienden, huwelijksovereenkomsten en testamenten. Alhoewel we dus niet van oordeel zijn dat de auteur als kettersgezinde moet veroordeeld worden, menen we toch dat men hem moet aanmanen, met meer omzichtigheid te werk te gaan¹⁴⁸.

Daar er in het boek van Wijts dus geen sprake kon zijn van heterodoxie, legde Margaretha de beide mannen het zwijgen op, een handelwijze die later door de koning goedgekeurd werd¹⁴⁹. Toen bovendien de Brugse geestelijkheid door de Geheime Raad aangemaand werd, de toepassing van de ordonnantie op de armen niet langer te verhinderen¹⁵⁰, was de ontgoocheling van fray Lorenzo groot. Nog tijdens zijn verblijf in Spanje in 1565 liet hij zijn werk en dit van Wijts voorleggen aan de theologische faculteiten der universiteiten van Salamanca en Alcala, met de vaste overtuiging dat deze een strenger oordeel zouden uitspreken tegen zijn tegenstrever¹⁵¹.

¹⁴⁷ Villavicencio had precies hetzelfde recht opgeëist voor de bisschop: door de stichtingsakte wordt het afgestane goed bezit van de armen; de bisschop mag als *pater pauperum* volkomen willekeurig over dit goed beschikken. (*De oeconomia sacra*, p. 104.)

¹⁴⁸ *Avis de la faculté de théologie de Louvain sur les écrits de Villavicencio et de Wytsius, en réponse à une lettre de la gouvernante Marguerite de Parme*, ed. Fr.-X. DE RAM, o.c., p. 275-277.

¹⁴⁹ P. Th. VAN BEUNINGEN, *Wilhelmus Lindanus*, p. 184. In antwoord op een brief van Margaretha van 12 april 1565, waarin deze mededeling deed van het oordeel der Leuvense theologen en erop wees dat de twee tegenstanders „seulement picqués l'un contre l'autre” waren (H. A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche*, p. 35), verlangde Filips op 13 mei dat, „veu le temps présent, ... non seulement lesdicts livretz mais tous aultres semblables, qui ne servent de grande édification et dont il y ait matière d'interprétation sinistre, se debvront supprimer, sans que l'on les laisse mettre en lumière” (*ibid.*, p. 43).

¹⁵⁰ ARA, *StA*, 282, correspondentie 1565-1566, f° 90.

¹⁵¹ AGS, *Estado, NdFl*, 529, f° 39, brief aan de koninklijke secretaris Gonzalo Perez, 13 november 1565. Ook bij de Spaanse theologen was een discussie aan de gang over de armenzorg. Hun scherpe oppositie tegen elke vorm van laïcisering lag heel ver af van de tolerante houding der Leuvense collega's. (Cfr. K. DEURINGER, *Probleme der Caritas in der Schule von Salamanca* (*Freiburger Theologische Studien*, LXXV, Freiburg 1959).)

Te Brugge zelf bleef de beroering in de intellectuele middens intussen groot. Alhoewel ook allerlei andere incidenten de kloof tussen clerus en stedelijke overheid steeds dieper maakten, spitste de polemiek zich verder toe op de armenzorg. Het spreekt vanzelf dat hierover druk van gedachten gewisseld werd tijdens de maaltijden, waarop een of ander voornaam ingezetene de intelligentsia van de stad placht uit te nodigen. Zo werd op woensdag vóór halfvasten 1565 een dergelijk diner gegeven door meester Niklaas van Dycke, gezworen klerk van de vierschaar. Tot de disgenoten behoorden de geneesheer meester Willem Pantin¹⁵², de prior van de dominicanen meester Pauwels van Coeijen, schepen François van Nieuwenhuuse en de Spaanse dominicaan Alfonso de San Emiliano¹⁵³. Al bij het eerste woord over de twee verhandelingen verdeelde het hoog gezelschap zich in twee partijen. Pantin verweet Villavicencio vooral, dat hij in zijn opdracht aan de koning „danneert ende lachtert alle dit lant, ende zonderlinghe dese stede van Brugghe, alleleens ofte alle die van de stede gheïnfectert waeren van heresie”. In het heetste van de discussie die daarop volgde verklaarde fray Alfonso dat hij de zienswijze van zijn confrater volledig onderschreef. Meer nog, hij was van oordeel „dat van duisent huusen vande stede van Brugghe niet één huus ongheïnfecteert was van heresie”. De opmerking van Pantin, dat dit nu echt wel zeer onvoorzichtige praat was, hitste San Emiliano nog meer op. Zonder nog acht te slaan op de verbijstering van de disgenoten meende hij „datter gheen stede zo infect was als Brugghe, noch Antworpen, noch andere steden, ... dat de stede van Brugghe argher was dan Genève”; ook de wethouders hadden door een ketterse Engelsman in gewijde aarde te laten begraven¹⁵⁴ duidelijk laten blijken dat ze allen zonder uitzondering aangetast waren door de secte. Het overvloedige maal en de wijn¹⁵⁵ hadden de Spanjaard allicht wat al te „lichtzinnig” gemaakt, wat hem op een bepaald ogenblik zelfs deed zeggen dat hij feitelijk zelf het boek van Villavicencio had geschreven. Het tafelgezelschap echter, dat ook al van andere zijden gelijkaardige aantijgingen tegen de stadsoverheid en de Brugse poorters had gehoord¹⁵⁶, nam de zaak zeer ernstig op. De meesten sloegen om die reden de uitnodiging af

¹⁵² Tielt omstreeks 1500 - Brugge 1581. Sinds 1551 als arts te Brugge gevestigd. Befaamd in de Brugse humanistenkringen. (L. ELAUT, *Dokter Willem Pantin uit Tielt en de humanistenkring te Brugge*, p. 22-35.)

¹⁵³ Biografische gegevens, p. 157.

¹⁵⁴ Over de hoogoplaaiende twist in verband met deze zaak, cfr. p. 166 e. v.

¹⁵⁵ Het gesprek was op gang geraakt „naer dat zy goet chiere ghemaect hadden”. Hierbij moge opgemerkt worden dat de maaltijd op een woensdag in de vasten gehouden werd!

¹⁵⁶ Cfr. p. 177 e. v.

om een volgende keer in het dominicanenklooster van fray Alfonso te gaan dineren ¹⁵⁷.

Woedend bevalen de schepenen een streng onderzoek naar het incident. In een protestschrijven aan de koning spuwden ze hun gal uit op de Spaanse religieus. Ze vonden het ongehoord dat hun stad, die steeds trouw was geweest aan de roomse religie en waarin bijna uitsluitend vreemdelingen om ketterij dienden vervolgd te worden, nu slechter werd genoemd dan Genève, „commun refuge et réceptacle de tous héréticques et mescréans”. Ook de gehate Villavicencio werd nog eens genoemd als de aanstoker van alle kwaad : de rust zou in de stad slechts terugkeren indien heel de oplage van zijn boek vernietigd werd ¹⁵⁸. Margaretha vroeg daarop aan bisschop Curtius, San Emilianio onder handen te nemen, teneinde ééns en voorgoed gedaan te maken met de eeuwige haarkloverij ¹⁵⁹.

Op dit ogenblik was Villavicencio terug in Brussel, met een veroordeling op zak van Wijts' boek : „vol van ketterij en het vuur waardig”, zo luidde de uitspraak van de reeds genoemde Spaanse universiteiten. Op grond hiervan eiste Villavicencio nu op zijn beurt de openbare verbranding te Brugge van het geschrift van de stadspensionaris ¹⁶⁰. In gaan op de eis van één der beide partijen was het laatste waar Margaretha aan dacht. Ze verzocht de koning, niets te ondernemen dat de spanning te Brugge nog zou kunnen vergroten ¹⁶¹. Haar handelwijze had uiteindelijk het gewenste resultaat : de strijd om de armenzorg werd te Brugge in stilte voortgezet, maar tot openlijke conflicten kwam het niet meer ¹⁶².

¹⁵⁷ „Informatie preparatoire, ghehoort by ons Nicolas Wimpe, notaris apostolicq ende imperial, ende Jan Telleboom, notaris imperial, ten verzoucke van burchmeesters ende scepenen der stede van Brugghe”, 21 juli 1565. (ARA, *StA*, 282, correspondentie 1565-1566, VI, f° 92-95.)

¹⁵⁸ *Ibid.*, f° 90-91, rekwest gepresenteerd aan de landvoogdes op 10 december 1565; cfr. SAB, *Divers* 1560-1565, los stuk onder voornoemde datum. In dezelfde zin werd een bericht gestuurd naar Egmont : SAB, *SR* 1565-1569, f° 12 v°, 20 oktober 1565.

¹⁵⁹ ARA, *StA*, 282, correspondentie 1565-1566, VI, f° 91, minuut van de brief aan de bisschop, 20 november 1565.

¹⁶⁰ AGS, *Estado, NdFl*, 529, f° 2 : brief aan de koninklijke secretaris Gonzalo Perez, 25 december 1565.

¹⁶¹ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, p. 388, brief 9 januari 1566.

¹⁶² Hier moge nog aan toegevoegd worden dat de uitgeweken Bruggeling Simon Stevin later in de Noordelijke Nederlanden de denkbeelden van Vives en Wijts terug opnam. Hij stelde er voor, stedelijke armenraden op te richten, en deze te laten ressorteren onder een algemene landsarmenraad. (Cfr. A. DEWITTE, *Brugge in de zestiende eeuw. Enkele konstanten in het intellektuele leven*, - BO, VI (1966), p. 14.)

§ 2. DE SPANNINGEN TUSSEN DE GEESTELIJKHEID EN DE MAGISTRAATSGROEP
TE BRUGGE NA DE AANKOMST VAN BISSCHOP CURTIUS. (1562-1566)

a. *Geestelijkheid en magistraat te Brugge*

Toen de Bruggeling Pieter de Corte (Curtius) op 26 september 1561 te Mechelen door kardinaal Granvelle tot bisschop was gewijd¹⁶³ in het vooruitzicht van de inbezitneming van de pas opgerichte bisschopszetel in zijn geboortestad, was de reactie in Brugge onverdeeld gunstig. Tegenover de afgevaardigde van het hof die de intronisatie bij procuratie kwam regelen verklaarde de magistraat, verheugd te zijn over de oprichting van een bisdom in zijn stad en beloofde, de nieuwe bisschop alle nodige hulp en bijstand te zullen zullen verlenen. Ook de kanunniken van Sint-Donaas drukten hun tevredenheid uit over de oprichting van een bisschopszetel, over de verheffing van hun collegiale kerk tot kathedraal en over de persoon van de nieuwe bisschop. Ze maakten evenwel voorbehoud in verband met hun privileges, voorrechten en vrijheden, die ze in elk geval wensten gerespecteerd te zien¹⁶⁴. Op zondag 8 februari 1562 deed de bisschop zijn plechtige intrede. Op bevel van de stadsoverheid was de protocolaire ceremonie deze die gebruikelijk was voor de intrede van de gouverneur¹⁶⁵. Op een klein incident na met het kapittel van Sint-Donaas nopens de te zweren eed¹⁶⁶, kende de intronisatieplechtigheid een schitterend verloop: de seculiere en reguliere geestelijkheid van de stad, de burgemeesters van Brugge en van het Vrije met hun raden, een massa volk, en zelfs afgevaardigden van de vreemde koopliedenkolonies¹⁶⁷ stapten mee op in de stoet¹⁶⁸.

¹⁶³ Tot dan toe was Curtius professor te Leuven. Voor zijn biografie, zie A. DE LEYN, *Esquisse biographique de Pierre de Corte (Curtius)*.

¹⁶⁴ Cfr. het rapport van de afgevaardigden van de Raad van Vlaanderen aan Margaretha, 3 februari 1562: M. DIERICKX, *Documents*, II, p. 207-209.

¹⁶⁵ SAB, SR 1559-1565, f° 200 v°.

¹⁶⁶ In die eed moest Curtius zweren, de privileges van het kapittel te zullen eerbiedigen. Hij verwierp evenwel de formule die de kanunniken hem presenteerden, maar gebruikte een tekst die tevoren door zijn notaris was opgesteld. (A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 638; de tekst van de twee formules in M. DIERICKX, *o.c.*, II, p. 210-211.) Noteren we dat het meningsverschil tussen bisschop en kapittel nopens de exemptie zou aanslepen tot het einde van het Ancien Régime! (M. DIERICKX, *o.c.*, 324-326, 334-347, 361-376, 380-383, 404-405, 422-426.) Ook met Charles de Croy, bisschop van Doornik, die niet zonder meer de 4000 gulden inkomsten wou laten schieten bleven er lange tijd moeilijkheden bestaan. (Cfr. A. C. DE SCHREVEL, *o.c.*, p. 639-649.)

¹⁶⁷ Te Antwerpen was de situatie helemaal anders: daar verzetten de vreemde handelaars zich krachtig tegen de oprichting van een bisdom, wat dan ook de voornaamste reden was voor de stadsoverheid om zich tegen de intronisatie van een bisschop te keren. (M. DIERICKX, *o.c.*, II, p. 196-198, 245-254, 264-266; cfr. R. VAN ROOSBROECK, *Het verzet van Antwerpen tegen zijn bisschop (1562-1563)*, *Nederlandse Historiebladen*, I (1938), p. 81-102.)

¹⁶⁸ In die zin rapporteerde Margaretha, met een gevoel van opluchting, de plechtigheid

Op 6 november maakte Curtius voor het eerst zijn opwachting in het schepencollege. In aanwezigheid van de hoogste wereldlijke en geestelijke hoogwaardigheidsbekleders van de stad las hij de pauselijke benoemingsbulle voor in het Latijn en in het Vlaams. Nadien verklaarde hij, naar wat hij in die eerste negen maanden had kunnen vaststellen, oprecht tevreden te zijn over de stadsbevolking. Alleen zouden de dekens van de ambachten iets beter toezicht moeten houden op de viering van de zon- en feestdagen¹⁶⁹. In zijn toespraak verdoezelde de bisschop de meningsverschillen die tussen zijn geestelijke medestanders enerzijds en de stadsmagistraat aan de andere kant toen al aan het groeien waren. De meest markante figuren onder deze geestelijken dienen hier nader te worden belicht.

Een bijzonder belangrijke figuur in het religieuze, politieke, sociale en intellectuele leven van Brugge in de jaren zestig was fray Lorenzo de Villavicencio¹⁷⁰. Deze gezaghebbende Spaanse augustijnenmonnik verbleef reeds sinds 1551 in de Nederlanden. Officieel kwam hij als zielzorger voor de Spaanse handelaars in Antwerpen en Brugge¹⁷¹. Hij ging echter te Leuven studeren, waar hij in 1557 promoveerde in de theologie¹⁷². Te Leuven ver-

aan de koning. (L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II, p. 95, 15 februari 1562. Voor de beschrijving van de plechtigheid, zie BAB, bundel Petrus Curtius, 4; A. DE LEYN, *o.c.*, p. 58; A. C. DE SCHREVEL, *o.c.*, p. 637-639.)

¹⁶⁹ SAB, SR, 1557-1565, f° 230 - 230 v°; SAB, *Generael Vergaedingh Bouck 1557-1678*, f° 9 v°: „... vermanende den dekens vande ambochten beter toezicht te nemene dan zy plochten van wel te doene eeren ende vierene de heleghe ghebodene daghen ten welcken de wercklocke niet en luudede”.

¹⁷⁰ Ook wel gespeld: Villavicentio, Vigliavicenzo, of broeder Laurens, Lauwereyns, Lorenzo, Laurentius. Hij werd geboren in Jerez de la Frontera (Sevilla) omstreeks 1518 en werd in 1539 geprotest bij de augustijnen in zijn geboortestad. (P. G. MORAN, *De fratribus Laurentio de Villavicentio et Bartholomaeo de los Rios vitae curriculum et documenta*, - *Analecta Augustiniana*, XXIII (1953), p. 102.) Een omvattende studie over het optreden in de Nederlanden van de zo invloedrijke Spaanse monnik ontbreekt voorals nog. L. P. GACHARD vestigde voor het eerst de aandacht op hem (*Correspondance de Philippe II*, I, p. XLIV; II, p. XLI-L.) Enkele gegevens hieruit werden breder uitgewerkt door A. JOURNEZ, *Notice sur Fray Lorenzo de Villavicencio...*, p. 41-77. Van Spaanse zijde zijn vooral de publicaties van B. IBEAS te vermelden (*La revolucion flamenca y el padre Villavicencio - Religion y Cultura*, XXXIV (1936), p. 103 e.v.; *Une cuestion historica. La revolucion flamenca y el padre Villavicencio*, - *Cruz y Raya* (1936), p. 21-37; *El espionaje en el Imperio. El padre Lorenzo de Villavicencio* (*Publicaciones de la Sociedad de Estudios Jerezanas*, reeks I, XI. Tanger, s.d.). Een uitstekend overzicht, met tal van nieuwe bijzonderheden, verschaft P. Th. VAN BEUNINGEN, *Wilhelmus Lindanus*, p. 168-186.

¹⁷¹ „Anno quinquagesimo primo Belgium sum ingressus: Hispanos Antuerpiae et Brugis mercium causa agentes in fidei doctrinis instituendos suscepi...”. (Brief van Villavicencio aan paus Gregorius XIII (1580), ed. P. G. MORAN, *o.c.*, p. 112.)

¹⁷² A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, p. 558. In zijn theologisch werk legde Villavicencio zich in het bijzonder toe op de studie van de Schrift en van de

wierf hij al enige faam als polemist tegen al wat naar ketterij zweemde. Als zodanig werd hij ook opgemerkt door de aartsbisschop van Toledo, Bartholomé Carranza y Miranda, die tijdens zijn verblijf in de Nederlanden in 1557 en 1558 plannen uitwerkte om de repressie tegen de alhier verblijvende heterodoxe Spanjaarden efficiënter te maken¹⁷³. Graag had hij de augustijn incognito naar Frankfort zien gaan, om er in het geheim toezicht uit te oefenen op de verdachte landgenoten en op de handel in Spaanse ketterse geschriften¹⁷⁴. Villavicencio verkoos echter in de Nederlanden te blijven.

Vermoedelijk op voorstel van Carranza¹⁷⁵ nam de Spaanse augustijn op 14 oktober 1560 zijn intrek in het Brugse klooster van zijn orde, en hield er tot zijn definitieve terugkeer naar Spanje in 1566 zijn vast verblijf. Naast de opdrachten als kapelaan van de Spaanse kolonie te Brugge¹⁷⁶ en als assistent van de provinciaal van zijn orde¹⁷⁷, trad hij op als prediker, organisator en polemist in woord en geschrift tegen het steeds sneller binnendringende protestantisme. Vanuit zijn streng-dogmatische geestesgesteldheid sprong hij in de bres voor de katholieke religie en voor de rechten van de roomse Kerk: alles wat daartegen inging was volgens hem het werk van de duivel. Zelfs in de hoogste kringen van 's lands bestuur werd hij weldra zeer gevreesd omdat men in hem een geheim agent van Filips II zag, met als taak inlichtingen in te winnen over de ketterij in de Nederlanden in het algemeen, en over de ketterse Spanjaarden in het bijzonder¹⁷⁸. In overleg met zijn superieur, de Spaanse betaalmeeester Alonso del Canto¹⁷⁹, onderhield hij inderdaad een

Kerkvaders. Over zijn betekenis als theoloog, zie vooral: G. DE SANTIAGO VELA, *Ensayo de una bibliotheca iberoamericana de la Orden de san Augustin*, VIII (Escorial 1931), p. 315-336.

¹⁷³ I. TELLECHEA IDIGORAS, *Bartolomé Carrenza en Flandes. El clima religioso en los Países Bajos (1557-1558)*, - *Reformata Reformanda, Festgabe für Hubert Jedin*, II (Münster 1965), p. 317-343. Vermeldenswaard is dat de aartsbisschop na zijn terugkeer in Spanje in 1559 onder verdenking van ketterij door de Inquisitie werd gevangen genomen. (Cfr. M. GORCE, art. *Miranda*, - *Dictionnaire de théologie catholique*, X (1929), kol. 1859-1861.)

¹⁷⁴ I. TELLECHEA IDIGORAS, *o.c.*, p. 325-330.

¹⁷⁵ Sinds het begin van de zestiende eeuw bezat de Spaanse koopliedenkolonie te Brugge een eigen kapel bij de kerk van de augustijnen. De kapel was rijk versierd met kunstwerken, o.a. een triptiek van Jan Gossaert (Mabuse) uit 1521. (Cfr. J. MARÉCHAL, *La chapelle fondée par Pedro de Salamanca, bourgeois de Burgos, chez les Augustins à Bruges, 1513-1805* (*Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, Mémoires*, coll. in-8, 2e reeks, XIII, 2. Brussel 1963.)

¹⁷⁶ Wellicht heeft de aartsbisschop bij zijn bezoek aan de Spaanse natie te Brugge in 1558 Villavicencio als zielzorger aanbevolen. (M. VAN DURME, *Archives*, I, p. 42, nr. 62.)

¹⁷⁷ Hij moest onder meer meewerken aan de hervorming van zijn orde in de Nederlandse kerkprovincie. (P. G. MORAN, *o.c.*, p. 103.)

¹⁷⁸ G. DE SANTIAGO VELA, *o.c.*, p. 315.

¹⁷⁹ De contador Alonso del Canto was door Filips II aangewezen als de man die Madrid op de hoogte moest houden van de ketterij onder de Spanjaarden in de Nederlanden.

drukke correspondentie met de koning die hij, soms in zeer uitvoerige rapporten, op de hoogte hield van de politieke en religieuze verhoudingen, van de gezindheid en het gedrag der „Groten”, van de stemming onder het volk; daaruit moest blijken dat de verdwazing in deze landen algemeen was¹⁸⁰. Vooral na het vertrek van Granvelle begon de monnik, die zich in zijn stellingnamen zeer eenzijdig liet beïnvloeden door een antireformatorisch affect, een grootscheepse lastercampagne tegen het beleid van de stedelijke magistraten, de regeringsambtenaren en de edelen. Door hun tolerante politiek tegenover de opdringende ketterij leidden ze volgens hem het land regelrecht naar de afgrond. Met sterke verhalen over de wandaden van de ketters, over het plichtsverzuim en de ontrouw in de verschillende bestuurlijke en gerechtelijke instanties, poogde fray Lorenzo de koning ertoe te bewegen, in de Nederlanden persoonlijk het heft in handen te komen nemen, en zelfs niet terug te schrikken om het „ontblote zwaard met bloed te bedekken”. Want „God verhoede dat de geschiedenis later zal zeggen dat deze gewesten verloren zijn gegaan, toen ze verbonden waren met de kroon van Spanje, terwijl ze vroeger, toen ze alleen stonden, zich met succes hadden verdedigd tegen Frankrijk, Duitsland, Engeland en veel andere vijanden, waarover de hertogen van Bourgondië triomferden, omdat ze het katholieke geloof zo trouw beleden en beschermden”¹⁸¹.

In de *advertimiendos* naar Spanje werd vooral de Brugse magistraat beladen met alle zonden van Israël. Villavicencio, die spijt zijn langdurig verblijf in de Nederlanden in Spaanse termen bleef verder denken, kon helemaal geen begrip opbrengen voor de sinds eeuwen gegroeide Nederlandse stadscultuur, waarin het solidariteitsbewustzijn van de burgers en het verlangen om de eigen zaken zelf te regelen zich veel sterker hadden doorgezet dan in zijn geboorteland. In zijn boek over de armenzorg, gegroeid uit een scherpe afkeuring van concrete Brugse toestanden, raakt de monnik zelf de kern aan van de tweespalt: „De magistraten dulden niets wat hun macht op één of andere manier zou kunnen aantasten, ze zijn er integendeel steeds op uit, deze zoveel mogelijk te vergroten. Met het doel hun bevoegdheid tot alle stedelijke aangelegenheden uit te breiden, proberen ze steeds meer taken aan zich te trekken die tot nu toe uitsluitend zaak van de Kerk zijn geweest”¹⁸².

Was Villavicencio de geleerde theoloog en diplomaat die zijn strijd om de orthodoxie uitvocht aan het hof en in kringen van juristen van de stadsregering, dan had Broeder Cornelis als populair volkspredikant direct voeling

¹⁸⁰ De rapporten vindt men in AGS, *Estado, NdFl*, 525 tot 531, copieën hiervan in ARA, *Handschriftenverzameling* 186/2 en 187B/1.

¹⁸¹ Rapport van Villavicencio, 1565: P. Th. VAN BEUNINGEN, *o.c.*, p. 172-173.

¹⁸² De *oeconomia sacra* (cfr. p. 146), p. 142-143.

met de man in de straat. Juist hierom heeft zijn optreden zowel bij de tijdsgenoten als bij latere generaties een zo grote weerslag gehad. Eeuwenlang is zijn naam in de protestantse en later liberale geschiedschrijving op de grofstte wijze door het slijk gesleurd. Nog in 1879 haalde de bibliograaf Th.-J. Arnold zich door zijn pleidooi ten voordele van de minderbroeder¹⁸³ heel wat moeilijkheden op de rug¹⁸⁴.

Cornelis Adriaensz. Brouwer werd in 1521 geboren in Dordrecht, vermoedelijk als priesterzoon. In 1540 studeerde hij te Leuven de *artes liberales* en filosofie, vervolgens theologie. Van 1544 tot 1546 doceerde hij in „het Varken” filosofie. Op 29 mei 1546 werd hij naar Brugge geroepen voor de openbare leerstoel theologie. In 1547 trad hij in de orde der franciskanen, deed zijn noviciaat in zijn geboortestad en kwam omstreeks 1549 terug naar Brugge. Verscheidene keren was hij daar gardiaan van het minderbroedersklooster. Met een korte onderbreking (1563-1566) – blijkbaar wegens het conflict met de magistraat in verband met de armenzorg¹⁸⁵ – bracht hij in Brugge heel zijn verdere leven door († 14 juli 1581). Zowel in de zestiger jaren als in 1578-1581, perioden van grote beroering rondom de religie, streed hij verbeteren voor het behoud van de roomse leer en richtte scherpe verwijten tot de hervormden. Lastercampagnes tegen zijn persoon waren telkens het antwoord¹⁸⁶.

Er zijn slechts twee werken van zijn hand gedrukt: een verklaring van de Tien Geboden¹⁸⁷ en een uiteenzetting over de sacramenten¹⁸⁸. Hij schreef nog een Apologie tegen de onder het pseudoniem van Stephanus Lindius aan hem gerichte brief¹⁸⁹ en verder verscheidene preken, die echter niet bewaard zijn.

¹⁸³ Th.-J. ARNOLD, *Broeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht. Een pleidooi*, - *Dietsche Warande*, N.R., II (1877-1879), p. 117-170, 256-283, 344-384, 421-453, 555-575.

¹⁸⁴ Over de studie en de daaruit voor de auteur voortvloeiende tribulaties, cfr. W. DE VREESE, *Levensbericht van Th.-J.-I. Arnold* (Gent 1901), p. 34-44.

¹⁸⁵ Cfr. p. 144 en A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 283, 310.

¹⁸⁶ Vermelden we uit de laatste periode slechts de cynische opmerkingen van Marnix in de Franse bewerking van zijn Bijenkorf. (J. G. STERCK, *Marnix van Sint Aldegonde en broer Cornelis*, - *Miscellanea J. Gessler*, II (s.l., 1948), p. 1161-1167.)

¹⁸⁷ *De speghel der thien gheboden, huut geleijt bij B. Cornelis van Dordrecht: Predicant int conuent vanden minrebroeders binnen der stede van Brugghe*. Gheprent te Brugghe inde Noordzandt strate, inde gouden handt by my Corijn van Belle, gheswooren prentere der K.M. voor Jan Verbuere (1554).

¹⁸⁸ *De seuen sacramenten wtgeleyt ende openbaerlyck te Brugghe ghepreect by B. Cornelis van Dordrecht, minderbroeder nu ter tyt Lesere binnen den conuente aldaer*. By Jan vande Buerre, ghesworen boeckvercooper, te Brugghe op den Burght aen sinte Donaes kerckduere in 't gulden A.b.c. Met gracie ende privilegie. M.D.LVI. Het werk is opgedragen aan de stadsmagistraat. Het kende een tweede druk te Antwerpen in 1566. (Th.-J. ARNOLD, *o.c.*, p. 263.)

¹⁸⁹ Cfr. p. 67.

De slechte naam die Broeder Cornelis tot op onze dagen in bepaalde kringen is blijven behouden is vooral toe te schrijven aan de geschriften die rond zijn persoon werden verspreid. In 1569 verscheen een eerste bundel preken op zijn naam: *Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht, minrebroeder binnen die stad van Brugghe...*. Daarin komt de geschiedenis voor van de zogenaamde „secrete discipline” die Broeder Cornelis op naakte vrouwen en meisjes zou hebben toegepast, verder de sermoenen die hij tussen 24 februari 1566 en 7 juni 1568 zou hebben gehouden, en tenslotte de Nederlandse vertaling van de reeds genoemde brieven van Lindius. Het boek werd, waarschijnlijk in opdracht van Hubrecht Goltzius, door Pieter de Clercq in Brugge gedrukt¹⁹⁰. In 1578 verscheen *Het Tweede boeck van de sermoenen des wel vermaerden ... B. Cornelis*, met preken die tussen 8 juni 1568 en 24 juni 1569 zouden zijn gehouden, en twee twistgesprekken met de doopsgezinden Jacob de Rore¹⁹¹ en Herman van Vlekwijk.

De Schrevel heeft overtuigend aangetoond dat de geschiedenis van de „secrete discipline” een vervalsing is¹⁹². De sermoenen zijn wél echt, in die zin dat de daarin verhaalde feiten historisch zijn en dat ze berusten op preken die door Broeder Cornelis werkelijk werden gehouden. Wat de pamflettaire toon en de platte taal¹⁹³ betreft lijkt ons het oordeel van pater M. De Troeyer het best aan de werkelijkheid te beantwoorden: Broeder Cornelis is inderdaad vrijpostig, wellicht zelfs ruw en zeker agressief geweest. Toch was de bedoeling van de opsteller: de roomse Kerk aan te vallen in haar wezen, in haar gezag en gezagdragers, en in haar leer. De samensteller heeft zich de historisch vaststaande feiten ten nutte gemaakt om zijn vervalsing een zekere schijn van aanvaardbaarheid te geven¹⁹⁴. Samen met Villavicencio was de minderbroeder als het ware de incarnatie van de onbuigzame katholieke orthodoxie te Brugge. Daarom hebben de Cassandrianen en de hervormingsgezinden juist hem tot mikpunt van hun laster uitgekozen om die orthodoxie in discredit te brengen. Zo kan het kleurrijke, satirische beeld van Broeder Cornelis als een boosaardig, bloeddorstig monnik, een grotesk en obscene predikant, een opschepper, een sexueel geobsedeerde wiens gezondheid door venerische ziekten ondermijnd was, – een portret dat nog eens dik in de verf werd gezet

¹⁹⁰ Th.-J. ARNOLD in *Bibliotheca Belgica*.

¹⁹¹ Cfr. Deel II, hoofdstuk IV, passim.

¹⁹² *Séminaire de Bruges*, I, p. 285-297; IDEM, *Broeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht*, p. 232-233.

¹⁹³ Over de brutale taal en de scheldwoorden in de sermoenen, cfr. A. VIAENE, *Papegaai, Marteko en Kalf in partijnamen uit de hervormingstijd, 1567-1650*, - *Biekerf*, LXVI (1965), p. 79-86.

¹⁹⁴ B. DE TROEYER, *De „Sermoenen” van Br. Cornelis*, p. 143. De Troeyer ontleedt de sermoenen (p. 129-142) en verstrekt een overzicht van de voornaamste publicaties over Broeder Cornelis en diens sermoenen (p. 143-144).

door Charles de Coster in zijn *La légende d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au Pays de Flandres et ailleurs*, – interessant zijn als illustratie van de mid-delen waarmee de strijd tussen de partijen in de zestiende eeuw werd gevoerd, maar het wijkt sterk af van de historische realiteit.

Weldra schaarden Villavicencio en Broeder Cornelis zich aan het hoofd van de traditionalisten, die weliswaar sinds de beroering rond het werk van Vives met succes een waakzame oppositie hadden gevoerd tegen de al te progressieve krachten in het Brugse stadsleven, doch wier stem nu dreigde verloren te gaan in de weer op gang gebrachte discussie over een vernieuwde stads- en staatsidee. Daar in heel die discussie de armenzorg opnieuw centraal stond had men in kringen van de stadsmagistraat wel enige tegenkanting van de bedelorden verwacht. Maar fray Lorenzo wist de geest van militante oppositie weer wakker te schudden in zijn eigen klooster van de augustijnen-eremieten. En dank zij zijn groot aanzien als uitmuntend theoloog en als vertrouweling van het Spaanse hof, konden ook zijn geestesverwanten, de Spaanse dominicaan Alfonso de San Emiliano¹⁹⁵ en de minderbroeder Cornelis weldra de gedragslijn bepalen in hun respectievelijke kloosters. Pogingen om tot een breed front te komen van de vier bedelorden¹⁹⁶ stuitten echter op de onwil van de bezadigde prior van de karmelieten, Dierik Vasseur, die een openlijk conflict met de magistraat wenste te vermijden. Hier weze vermeld dat Vasseur reeds vóór zijn verkiezing tot prior, namelijk in april 1561, de aandacht naar zich getrokken had door bepaalde uitlatingen in zijn sermoenen, zo zelfs dat de inquisiteur het nodig achtte een onderzoek tegen hem te openen¹⁹⁷. Heeft de monnik het toen al opgenomen voor de stadsmagistraat, wellicht in verband met de weer oplaaiende strijd om de armenzorg? Broeder Cornelis, Villavicencio en San Emiliano konden in elk geval wél rekenen op de openlijke steun van enkele seculiere geestelijken uit de stad, vooral de pastoor van Sinte-Walburga Adriaan Smout, en van de machtige inquisiteur Pieter Titelmans. Zij allen zagen in de pogingen van de magistraat om het laken naar

¹⁹⁵ Sinds zijn promotie in de theologie aan de Leuvense universiteit in 1544 was hij te Brugge gevestigd. Evenals Villavicencio was hij biechtvader van de Spaanse koopliedenkolonie. In 1558 en 1559 was hij prior van het Brugse convent. Ook begin 1561 stond hij enige tijd als *vicarius* aan het hoofd van het dominicanerklooster. Na 1568 speelde hij als inquisiteur een belangrijke rol in de kettervervolging. Hij stierf te Bruggé op 8 maart 1572. (S. P. WOLFS, *Acta capitulorum*, p. 213.)

¹⁹⁶ Hier zij aangestipt dat te Brugge, zoals in de meeste steden van het Westen, de vier bedelorden zich hadden verenigd met het oog op de verdediging van hun gemeenschappelijke belangen. Het overlegorgaan van de Brugse *confederatio* moet in de zestiger jaren van de zestiende eeuw bijzonder actief zijn geweest en een belangrijke rol hebben gespeeld. Jammer genoeg echter zijn de resoluties van de *convocationes* uit die jaren niet bewaard gebleven (slechts tot 5 oktober 1553). (Cfr. H. LIPPENS, *Le manuscrit brugeois „Découvertes n° 334/5”*, p. 19-49.)

¹⁹⁷ ARA, AL, 461, rekening Titelmans, april 1561.

zich toe te halen de nefaste inslag van de zich snel uitbreidende afvalligheid van de roomse Kerk. De plaats van de bisschop in het oppositiefrent was aanvankelijk niet zeer duidelijk. Curtius voelde eigenlijk meer voor minzaam overleg. Pas toen de stedelijke overheid zijn weg naar een steviger geestelijk gezag met al te veel juridische voetangels ging bestrooien schaarde hij zich naast Villavicencio en Titelmans.

*
**

In de stedelijke magistratuur schaalden de voornaamste opposenten zich rond de invloedrijke Cornelis van Baersdorp. Met vastberadenheid hebben ze zich verzet tegen de vérgaande bemoeiingen van de geestelijkheid in aangelegenheden die, naar hun oordeel, alleen het stedelijk bestuur aanbelangden. Ze lokten aldus een confrontatie uit tussen twee uiteenlopende concepten van het kerkelijk en wereldlijk gezag: een eerste opvatting die aan het kerkelijk instituut als alleenordenend beginsel het volstrekke recht op controle of zelfs van directe inmenging toekende op alle niveau's van het maatschappelijk leven; een tweede volgens dewelke bepaalde domeinen van bestuur aan een te strakke voogdij van de Kerk dienden te worden onttrokken. Die laatste opvatting was zeker niet nieuw, vooral niet in de Nederlanden waar de bloeiende stadscultuur een zelfbewuste burgerij had voortgebracht die, tegenover de vorst en de Kerk, er met wisselend succes naar gestreefd had de eigen zaken zelf in handen te nemen. De dualiteit nam te Brugge in de jaren zestig van de zestiende eeuw de vorm aan van een regelrechte confrontatie omdat zich aan de ene kant enkele theologen opstelden die, in de geest van het concilie van Trente – ter plaatse verpersoonlijkt in de eerste bisschop Curtius – de greep van de Kerk op het openbare leven wilde herstellen, aan de andere kant een groep humanisten en juristen in het stadsbestuur, die een volkomen onderwerping van het burgerlijk aan het kerkelijk gezag, – een belemmering voor de uitbouw van een functioneel bestuursapparaat, – met alle hun ter beschikking staande middelen wensten te bestrijden.

Beweren dat de laatstgenoemden hun vastberadenheid uitsluitend putten uit anti-roomse of bewust reformatorische gesteldheid is een al te simplistische voorstelling van zaken. Hoe erg heeft Cornelis van Baersdorp niet geleden onder de beschuldiging dat hij de nieuwe leer zou zijn toegedaan! Toch mag men de draagwijdte van de nieuwe religieuze dankbeelden en de gewijzigde opvattingen over gezag en maatschappij die ermee vervlochten waren niet helemaal wegcijferen. Cassander, wiens ideeën te Brugge in brede kring inspirerend bleven werken, verwierp de totale onderworpenheid van het burgerlijk aan het kerkelijk gezag en eiste een vérgaande tolerantie in zaken van geloof. Enkele juristen uit de stadsregering van hun kant hadden van hun studietijd in Frankrijk een uiterst gereserveerde houding overgehouden tegen-

over het onaantastbaar geachte gezag van de Kerk¹⁹⁸. Vandaar dat er in de magistraat weinig sympathie bestond voor een meedogenloze kettervervolging; vandaar ook dat in 1566 enkele schaarse hoogwaardigheidsbekleders in de bres sprongen voor de vrije uitoefening van de gereformeerde religie.

Titelmans, Villavicencio en Broeder Cornelis hebben in hun rapporten naar het gemakkelijkste middel gegrepen om hun tegenstanders bij het hof in Brussel en bij de koning in het discrediet te brengen : een ongenuanceerde beschuldiging van ketterij. Volgens hen was het door toedoen van die tegenstanders dat de nieuwe religie zich in Brugge onder een zo gunstig gesternte kon ontwikkelen. Over de gegrondheid van de beschuldigingen tegen Cornelis van Baersdorp en de betekenis die er moet worden aan gehecht, werd elders reeds uitvoeriger gehandeld. Villavicencio had het voornamelijk op de pensionarissen gemunt, op Gillis Wijts in de eerste plaats die met zoveel hardnekkigheid een hervorming van de armenzorg wou afdwingen, maar ook op Martin Snouckaert¹⁹⁹, Marcus van de Velde²⁰⁰ en Pieter Mouscron²⁰¹, die ertoe ertoe ervan beschuldigde allerlei nieuwigheden voor te stellen die tegen het aanzien en de autoriteit van de Kerk ingingen, en door allerlei spitsvondigheden een adaequate kettervervolging onmogelijk te maken. Van de Velde zou aan een verdachte, die zijn hulp kwam inroepen tegen de inquisiteur, de raad hebben gegeven : „Vriend, we zien geen andere oplossing dan dat ge al wat ge bezit verkoopt en naar den vreemde vertrekt”. De pensionarissen waren volgens de Spanjaard ook „publicamente infamado de heregia”²⁰², een beschuldiging die men echter het best tot haar ware verhouding kan terugbrengen door erop te wijzen dat de vier juristen zich tijdens het Wonderjaar vér hebben gehouden van elke reformatorische activiteit.

¹⁹⁸ Broeder Cornelis viel scherp uit tegen de pensionarissen en griffiers, „principalic de gene die in Vrancrijk ter studien ghelegghen hebben, ende aldaer het fenynt soch wt de borsten van Johannes Calvinus ghesogen hebben”. (*Historie van Broeder Cornelis*, I, p. 63.) De voorhanden zijnde matrikels laten niet toe te preciseren aan welke Franse universiteiten deze juristen hebben gestudeerd. Op te merken valt dat Leuven, althans voor de straks te noemen stadsfunctionarissen, helemaal niet in aanmerking kwam als studieoord.

¹⁹⁹ Als pensionaris was hij sinds 1559 griffier civiel. (SAB, *Stadsrekeningen* 1559-1560, f° 56 v°; 1560-1561, f° 61 v°-62; 1561-1562, f° 60; 1562-1563, f° 60 v°; 1563-1564, f° 61; 1564-1565, f° 63; 1565-1566, f° 52 v°; 1566-1567, f° 56 v°. Nadien komt hij in die functie niet meer voor.)

²⁰⁰ Als pensionaris was hij sinds 1562 griffier van de vierschaar (griffier crimineel). (SAB, *Stadsrekeningen* 1562-1563, f° 60 v°; 1563-1564, f° 61; 1564-1565, f° 63.)

²⁰¹ Van 1562 tot 1565 was hij klerk van de wezen. (*Ibid.*)

²⁰² AGS, *Estado, NdFl*, 526, f° 137; 529, stuk 2, 22, 25; 531, stuk 79; cfr. L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. XXXVII. Mouscron was het die in 1563 in het kapittel van Sint-Donaas ging protesteren tegen de huiszoeking die de kanunniken hadden laten doen bij een van ketterij verdachte priester. (A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 833.)

Andere gezagdragers stonden dichter bij de nieuwe leer. Vooreerst was daar de koopman en jurist²⁰³ Omaar Coolman, die volgens de bisschop in 1564 diaken van de gereformeerde gemeente zou zijn geweest²⁰⁴. Hij had van september 1546 tot september 1547 als raadsheer in de stadsmagistraat gezeteld, was toen tevens belast met het stedelijk armenbeheer, en was later, als advocaat, „taelman” van de stad geworden²⁰⁵. In 1562 had hij meegewerkt aan het opstel van het zo fel omstreden armenreglement²⁰⁶. Niet alleen de bisschop, maar ook de bureu hielden Coolman voor een ketter, omdat hij het altaarsacrament versmaadde, de kerk niet meer bezocht, als stadsambtenaar geen plechtige processies meer bijwoonde en zijn kinderen verbood het Weesgegroot te bidden. Verder zou hij verschillende keren in Engeland zijn geweest. Hij was op 16 september 1566 de woordvoerder van de consistorianten die in het schepencollege een rekest presenteerden voor vrijheid van godsdienstuitoefening. Tevens woonde hij rond Kerstmis daaropvolgend een vergadering bij ten huize van de wijnkoopman Clays Cobrice, waar gesproken werd over het befaamde Drie-Miljoen-Goudguldenrekest²⁰⁷. Om dit alles werden na 1566 zijn bezittingen onder sequester geplaatst. Hij bood zich evenwel aan bij de Raad van Beroerten en werd, vermoedelijk zonder enige straf, terug naar huis gestuurd²⁰⁸.

Margaretha waarschuwde de bisschop in juni 1564 voor Gelein Kethele, die zij – vermoedelijk op aanbrengen van Villavicencio en Titelmans – als „grandement suspect” beschouwde²⁰⁹. In latere rapporten herhaalde Villavicencio zijn beschuldiging tegen deze schepen; hij zou verscheidene keren om ketterij uit Brugge afwezig zijn geweest²¹⁰. Als invloedrijk burger was hij van september 1539 tot september 1540 raadsheer geweest van de stad²¹¹ en had in het laatstgenoemde jaar voor een periode van drie jaar het gouverneur-

²⁰³ Cfr. SAB, *Overleg 1556-1557*, stuk 33. Hij woonde in de Braamberg, in de zestiende eeuw de verbinding tussen het Pandreitje en de Langestraat.

²⁰⁴ Cfr. p. 349.

²⁰⁵ SAB, *Den bouc vander wet ende vanden dekenen 1535-1571*, f° 83; AGS, *Estado, NdFl*, 531, stuk 79. In de zestiende eeuw had Brugge vier „taelmannen” in vaste dienst met als taak, de juridische belangen te verdedigen van Bruggelingen voor vreemde rechtbanken, of als procureur op te treden in de stedelijke justitie.

²⁰⁶ SAB, *SR 1559-1565*, f° 192.

²⁰⁷ A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 247, 253, 310, 374-377, 411, 473; IDEM, *Séminaire de Bruges*, I, p. 789, 838; H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Brugge*, I, p. 58; II, p. 93.

²⁰⁸ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 360.

²⁰⁹ ARA, *StA*, 281, f° 318, 8 juni 1564.

²¹⁰ AGS, *Estado, NdFl*, 531, stuk 79; 526, stuk 137 (einde 1564 of begin 1565, en 28 januari 1566.)

²¹¹ SAB, *Den bouc vander wet ende vanden dekenen 1535-1571*, f° 31.

schap van de Bogardenschool aanvaard²¹². Sinds 1550 zetelde hij opnieuw in het magistraatscollege, afwisselend als raadsheer, schepen, hoofdman van het Sint-Jacobszestendeel en van september 1560 tot september 1562 als stadsthesaurier²¹³. Villavicencio vond het ongehoord dat zo iemand in 1565 als schepen belast werd met de zittingen „ter waerhede”, en meer speciaal met de berechting van de ketters. Tijdens het Wonderjaar had Kethele „grootte hantyse” met de calvinistische predikant Herman Moded²¹⁴. Ook hij nam rond Kerstmis 1566 deel aan de genoemde vergadering bij Clays Cobrice²¹⁵. Door de Raad van Beroerten werd hij blijkbaar ongemoeid gelaten. In 1578 tot 1584 speelde hij opnieuw een belangrijke rol in het Brugse stadsleven dat toen beheerst werd door de Gentse calvinisten.

De zeer welgestelde Jan Lernaut²¹⁶, vader van de dichter Janus Lernutius, kwam eveneens voor op Villavicencio's lijst van verdachten van 1564²¹⁷. Als gouverneur, afwisselend van de meisjesschool (1561-1564)²¹⁸ en van de Bogardenschool (1564-1567)²¹⁹ bekleedde hij een van de meest in aanzien staande stadsfuncties. Zoals Kethele en Coolman was hij aanwezig op de vergadering van rijke handelaars, waar voorgesteld werd financieel het rekwest ter verkrijging van godsdienstvrijheid te steunen²²⁰. Niets wijst er evenwel op dat hij plannen maakte om zich bij de gereformeerde religie aan te sluiten²²¹; hij werd door de Raad van Beroerten overigens ongemoeid gelaten.

Een laatste verdachte was de jurist Leonard Casenbroodt, zoon van de befaamde humanistische rechtsgeleerde en magistraat Leonard sr.²²². Tot zijn grote ontstemming vernam Villavicencio begin 1566 dat hij tot pensionaris was aangesteld, nog wel met de speciale opdracht, in plaats van Gillis Wijts de gerechtelijke onderzoeken te leiden tegen misdadigers, dus in theorie

²¹² A. SCHOUTEET, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge*, p. 53. Het gouverneurschap was een erepost waaraan niet de minste vergoeding of bezoldiging verbonden was en die alleen aan welgestelde burgers werd toevertrouwd. (*Ibid.*, p. 10.)

²¹³ SAB, *Den bouc vander wet ende vanden dekenen 1535-1571*, f° III, 128 v°; 128 v°; 156 v°, 172 v°, 180, 189, 195 v°, 202, 209, 223.

²¹⁴ A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 231.

²¹⁵ *Ibid.*, p. 373-379, 383-385.

²¹⁶ In 1558 bezat hij een zeepziederij in de Vlamingstraat, die hij met toebehoorten verhuurde; hij bezat nog tal van andere huizen, zodat „de familie doorging voor één van de rijkste van Brugge”. (H. VAN CROMBRUGGEN, *Janus Lernutius (1545-1619)*, p. 8.)

²¹⁷ AGS, *Estado, NdFl*, 531, stuk 79.

²¹⁸ SAB, *Stadsrekening 1562-1563*, f° 90.

²¹⁹ A. SCHOUTEET, *o.c.*, p. 53.

²²⁰ A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 229, 374-379.

²²¹ Stippen we hier nochtans aan dat Lernaut en Kethele in 1566 in Antwerpen verbleven, waar ze onder de van ketterij verdachten uit de Doornikstraat werden gerekend. (P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 418.)

²²² Cfr., p. 55.

ook tegen ketteren²²³. Deze toch had herhaaldelijk publiek als zijn mening te kennen gegeven dat de heretieken niet met de dood hoefden te worden gestraft²²⁴. In de zomer en de herfst van 1566 nam de pensionaris het op voor de calvinisten. Op 15 september 1566 verklaarde hij in het openbaar dat aan de nieuwgezinden vrijheid van godsdienstuitoefening in de stad moest verleend worden. Op die wijze moedigde hij het consistorie aan, de volgende dag een officieel rekwest in die zin te presenteren in het schepencollege. De magistraat, ten zeerste verbolgen over de uitspraak van de pensionaris en over dienst actieve steun aan het rekwest, riep hem op 17 september ter verantwoording en vroeg hem, formeel zijn gehechtheid te bevestigen aan de „heleghen roomsche Kercke”; daar hij slechts wou horen spreken van de „catholycke Kercke”²²⁵, werd hij op 28 september uit zijn ambt ontheven en vervangen door Michiel de Muelenaere²²⁶. Zoals blijkt uit brieven aan zijn broer Jan, heer van Bakkerzele²²⁷, werkte Leonard vanaf dit ogenblik mee met de calvinistische kerkeraad en stelde deze zelfs een schenking van tweehonderd goudgulden in het vooruitzicht. Om dit alles werd hij op 30 maart 1568 door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen verklaard²²⁸.

De gebeurtenissen van 1566 tonen aan, enerzijds dat de geestelijken in hun beschuldigingen van ketterij te ver zijn gegaan²²⁹, anderzijds dat toch

²²³ SAB, SR 1565-1569, f° 19.

²²⁴ AGS, *Estado, NdFl*, 536, stuk 137.

²²⁵ SAB, SR 1565-1569, f° 64.

²²⁶ *Ibid.*, f° 65 v°, 67 v°.

²²⁷ Eveneens jurist, raadsman van Egmont. In 1566 behoorde hij tot de groep promotoren van het Eedverbond, nam onder meer deel aan de befaamde vergadering van Sint-Truiden die aan de beeldenstorm voorafging. Later op het jaar echter zette hij met zijn ruiters ongenadig de betrefing in van de beeldenstormers in Vlaanderen. Niettemin werd hij op last van Alva gevangen genomen, kreeg op 9 augustus 1568 de doodstraf en werd op 24 september daaropvolgend te Vilvoorde geëxecuteerd. (Th. JUSTE, art. *Casembroodt (Jean de)*, *seigneur de Beckerzeel*, - BN, III, kol. 360-364; A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe bruxellois*, p. 92.)

²²⁸ A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 316, 328-331. Hij bekwam intrekking van het banvonniss en werd in 1572 zelfs lid van de Raad van State. Opnieuw in verdenking geraakt bij Alva, nam hij in 1573 de vlucht naar Holland, waar Willem van Oranje hem tot raadsheer in het Hof van Holland benoemde. In verscheidene diplomatieke zendingen in dienst van de Prins, bij de voorbereiding van de Unie van Utrecht en bij het opstellen van de kerkorde van 1592 toonde hij zijn grote kwaliteiten als jurist en staatsman. Hij overleed in 's-Gravenhage op 7 maart 1604. (P. J. BLOK, art. *Casembroodt (Leonard de)*, - NNBW, VII, kol. 283.)

²²⁹ Ook Margaretha toonde zich in een schrijven aan Filips II ontstemd over de al te ongenueanceerde beschuldigingen tegen Brugse gezagdragers: „... il seroit bon, pour tant mieulx enfoncer la chose, que ceulx qui font telles et semblables dénonciations feissent subministrer quelque preuve et plus ample information et particularitez sur leurdicté dénonciation, affin d'avoir matière d'en faire la procédure, d'austant que je me treuve en

enkele door hen genoemde gezaghebbende overheidspersonen dichter bij het calvinisme stonden dan de magistraat tijdens de jaren van felle polemiek met de geestelijken wilde toegeven. Hieruit besluiten dat er sinds de beginnende jaren zestig een waarachtige reformatische geest zou hebben gewaaid in het stadscollege en doorheen de beslissingen die daar werden getroffen, is nochtans al te voorbarig. Hoever de magistraat als geheel en de meeste van zijn toonaangevende figuren in het bijzonder van het calvinisme afstonden, moge blijken uit zijn vinnige reactie tegen de plannen van de gereformeerden in 1566²³⁰.

b. *Geschillen nopens een aantal kwesties*

De groeiende controverse tussen de magistratsgroep en de geestelijkheid had zijn kristallisatiepunten in een aantal min of meer belangrijke „affaires”.

1. DE HERVORMING VAN DE ARMENZORG

Het voornaamste punt van geschil betrof de herstructurering van de zorg voor de hulpbehoevenden. Dit punt is van 1562 tot 1565 bijna zonder onderbreking een uiterst explosieve materie gebleven. Uitvoerig werd hierover gehandeld in § 1.

2. CONTROVERSIELE PUNTEN VAN VOORBIJGAANDE AARD: DE BEGRAFENIS VAN ENGELSEN, HET AANLEGGEN VAN COMMUNICANTENLIJSTEN, PROCESSIES

De al zo koele verhoudingen tussen de Brugse magistraat en de bisschop daalden helemaal tot het vriespunt naar aanleiding van de begrafenis van een Engelsman. Het is bekend dat Brugge in 1558, na heel wat diplomatieke acties, de stapel van de Engelse wol had verworven²³¹. Na de troonsbestijging van Elisabeth, toen verscheidene Engelse handelaars protestant geworden waren, had men nooit moeilijkheden gekend omwille van de religie. Ook was aanvankelijk de verstandhouding tussen de in 1562 geïnstalleerde bisschop en de Engelse stapelaars meer dan voortreffelijk²³², zo zelfs, dat de Engelse

telles choses souvent mal informée, et que à la fois il y a entremeslées des picques et baynes, car aultrement je ne délaisserois d'en faire le devoir requis” (cursivering door ons). (L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 534, 17 januari 1565.)

²³⁰ In Brugge was er tijdens het Wonderjaar geen beeldenstorm en werd er door de calvinisten niet geprekeet binnen de stadsmuren.

²³¹ L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancienne Estaple de Bruges*, III, p. 109-113, 114-123, 124-125.

²³² Cfr. het reeds vermelde rapport van Margaretha over de installatie van Curtius: volgens haar werd de bisschop te Brugge met grote tevredenheid ontvangen, „entre aultres par les nations des marchands qui volontairement luy vindrent au-devant à cheval hors de la ville”. (L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II, p. 95.)

ambassadeur Sir Nicolas Trockmorton zich hierover zeer afkeurend uitliet : volgens hem moesten de kooplui, naar het voorbeeld van hun collega's te Antwerpen, zich tegen de oprichting van een bisdom verzetten²³³. De wrijvingen begonnen pas toen op 29 augustus 1563 John Cester, een jonge beambte van de Engelse kolonie, te Brugge overleed.

Naar het heette was de jongen gestorven terwijl men de pastoor was gaan halen zodat hij de sacramenten der stervenden niet had ontvangen. Hij zou begraven worden in de kapel van de Engelse natie bij de karmelieten²³⁴, maar op bevel van de officiaal mocht de prior van het klooster, Dierik Vasseur, hiervoor geen toestemming geven, zonder vooraf overleg te hebben gepleegd met de bisschop. Daar Curtius afwezig was zochten de Engelsen contact met de deken van het kapittel van Sint-Donaas, als plaatsvervanger van de bisschop. Ook hier liepen ze een weigering op en werden ze verwezen naar de bisschop zelf.

Daarop ging de geneesheer²³⁵ François Raepaert in naam van de Engelse kolonie protesteren in het schepencollege. Twee schepenen en de pensionaris Gillis Wijts werden naar de deken van het kapittel en de deken der christenheid gestuurd, maar hun argument, als zou de koning de Engelsen toelating hebben gegeven om hier te resideren en hun religie uit te oefenen, op voorwaarde dat ze geen ergernis gaven, had niet de minste uitwerking. Ook de officiaal wou zijn verbod niet intrekken. Dan maar zonder toestemming van de kerkelijke overheid begraven, zo besloten de schepenen. Ze trachtten de prior van de karmelieten te overtuigen met er op te wijzen, dat de overleden Engelsen ook in Antwerpen, Middelburg en Bergen-op-Zoom in gewijde aarde begraven werden. Om verder schandaal te vermijden gaf de prior uiteindelijk toe, echter slechts nadat de schepenen er zich borg hadden voor gesteld dat hem van burgerlijke noch van kerkelijke zijde iets zou gebeuren²³⁶.

²³³ Met afkeuring schreef Trockmorton op 2 mei 1562 aan William Cecil : „For the marcheants staplers at Bruges dothe not only... wyllyngly accepte the investiture off the byschoppe withowte any obiecton off theyr parte, but also the sayd staplers do reverence hym, haunte hym, and be glad to show hym kyndnes yn pleasure”. (M. DIERICKX, *Documents*, II, p. 280.) De mededeling van E. E. RICH (*The Ordinance Book of the merchants of the Staple (Cambridge studies in economic history, Cambridge 1937)*, p. 47), als zouden de stapelaars de Brugse burgers hebben gesteund in hun verzet tegen de inhuldiging van een bisschop is dus niet juist.

²³⁴ Sinds omstreeks 1344 beschikte de broederschap van Sint Thomas Becket – groten-deels bestaande uit Engelse handelaars – te Brugge over een eigen kapel bij de karmelieten. Vandaar ook dat verscheidene Engelsen in het karmelietenklooster begraven werden. (J. MARÉCHAL, *De kapel van de Engelsen te Brugge, 1344-1563*, - *Tijdschrift voor Archieven en Bibliotheekwezen in België*, XXXIV (1963), p. 48-50.).

²³⁵ Cfr. SAB, *Stadsrekeningen* september 1562 - september 1563, f° 58.

²³⁶ SAB, *SR 1559-1565*, f° 266 v° - 267.

Bij zijn terugkeer, midden september, toonde Curtius zich erg verbolgen over het gebeurde. Hij verklaarde, niet meer te zullen dulden dat er in de toekomst nog Engelsen in gewijde aarde zouden begraven worden, „mids dat de zelve natie van onze religie niet en es’.’ De schepenen, die moeilijkheden vreesden, brachten Egmont hiervan op de hoogte. Van hem kregen ze de raad, in het vervolg de bisschop niet meer in dergelijke aangelegenheden te betrekken, maar zich rechtstreeks tot de landvoogdes te wenden²³⁷. San Emiliano en Villavicencio²³⁸ zorgden er voor dat de zaak nog een staartje kreeg. Ze konden er hun respectievelijke kloosteroversten en deze van de minderbroeders toe overhalen, stelling te nemen tegen de karmelieten. De bom barstte op 30 september, naar aanleiding van een jaarmis bij de franciskanen, waarop ook de andere bedelorden plachten aanwezig te zijn. De avond tevoren hadden de dominicanen, de franciskanen en de augustijnen aan de prior van van de karmelieten schriftelijk laten weten dat ze hem en zijn monniken als geëxcommuniceerd beschouwden wegens zijn houding in de zaak van de gestorven ketterse Engelsman. En de brief gaat verder : „Als ge verstandig wilt handelen zult ge morgen en overmorgen dan ook thuis blijven; we zullen immers geen kerkelijke plechtigheden laten doorgaan in uw aanwezigheid. Ziet toe dat ge in alles met bedachtzaamheid te werk gaat, opdat ge er nadien geen spijt zoudt van hebben’’²³⁹. De bisschop bleek niet bereid, tussenbeide te komen. Toch besloot de prior der karmelieten, twee van zijn religieuzen naar de plechtigheid af te vaardigen; ze kregen echter geen toegang. Na zich van de steun van de stadsmagistraat te hebben verzekerd begaf hij zich ’s anderendaags zelf naar de kerk van de minderbroeders. Hij werd er opgewacht door de gardiaan die officieel liet weten dat de andere religieuzen terstond het gebedshuis zouden verlaten indien hij er binnenkwam. Er werd nog iemand naar de bisschop gestuurd, maar deze bleef zwijgen. De karmeliet bleef dan ook niets anders over dan, na scherp te hebben geprotesteerd, onverrichterzake terug weg te gaan²⁴⁰.

Heel die dag hield het schepencollege beraad over het gebeurde. Het vreesde er vooral voor dat de Engelsen, die al geruime tijd plannen maakten om Brugge te verlaten, in de moeilijkheden wel eens een aanleiding zouden vinden om de wolstapel definitief naar een andere plaats over te brengen²⁴¹.

²³⁷ *Ibid.*, f° 271.

²³⁸ Nog in 1580, in een brief aan Paus Gregorius XII, rekende Villavicencio het tot zijn grote verdienste, persoonlijk te zijn tussengekomen in de zaak van de gestorven Engelsman. (P. G. MORAN, *o. c.*, p. 113.)

²³⁹ SAB, SR 1559-1565, f° 274-274v°; de Latijnse tekst van de brief in A. C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, I, p. 705, noot 3.

²⁴⁰ SAB, *l. c.*, f° 266 v° - 267.

²⁴¹ *Ibid.*, f° 275 : „omme te eviteren... scaden ende interesten die dese stede daerby ghescepen ware te lydene, daer die vanden staple (zo zij ghenouch hem vermeten) wilden

Weliswaar verzachtte de bisschop in de loop van de namiddag zijn strakke houding en verklaarde, een politiek van tolerantie te zullen voeren tot hij duidelijke instructies had van Granvelle. Toch besloten de schepenen, de gouverneur Egmont te schrijven „ten fyne van daerinne te voorziene eer dat byden voornoemden Cardinael yet zoude mueghen ghedaen worden”²⁴². Tevens lieten ze hun afgevaardigden „de gheheele historie ende tragedie” vertellen op de vergadering van de provinciale staten te Gent en aan het hof te Brussel²⁴³.

Kort daarop werd de bisschop van Brugge inderdaad door Margaretha aangemaand, de gestorven Engelsman te laten waar hij was, en er voor te zorgen dat het meningsverschil tussen de bedelorden bijgelegd werd²⁴⁴. De stadsmagistraat haastte zich, het goede nieuws over te maken aan de Engelse natie en aan de prior van de karmelieten. Maar fray Lorenzo legde zich hier niet bij neer. Hij liet weten „dat 't college behoorde 't voorseide crym te expieren ende datter verstandighe mannen waren inde stede die de middele om dat te doene zouden vertooghen”²⁴⁵. Terzelfdertijd poogde hij de katholieken op te stoken tegen de Engelsens. Volgens hem waren deze laatsten de meest verfoeilijke onder alle kettters : ze beschimpen het sacrament der sterwenden, ze vallen uit tegen „de God der Bruggelingen”; hun Vlaams personeel dwingen ze, op verboden dagen vlees te eten, de vasten te schenden, het ontvangen der sacramenten na te laten, de gebedshuizen te verachten en al wat heilig is te misprijzen; tijdens erediensten in hun kapel van Sint-Joris in het karmelietenklooster keren ze bij de consecratie ostentatief de rug naar het altaar²⁴⁶.

De genoemde Spaanse monnik was er verantwoordelijk voor, dat zich einde 1564 te Brugge precies dezelfde taferelen afspeelden als het jaar tevoren. Begin december stierf weer een Engelsman zonder teken van berouw en zonder biecht en communie, alhoewel hij toch langer dan één maand ziek was geweest. Curtius, hierin aangemoedigd door Villavicencio, wees het verzoek van de magistraat om de begrafenis in gewijde aarde toe te staan, van

vetrecken omme zulcke eene zake, de welcke nochtans dese stede met groote ende excessive costen ghecreghen hadde”.

²⁴² SAB, *Overleg 1563-1564*, 161, minuut van de brief aan Egmont; cfr. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancienne Estaple de Bruges*, III, p. 155-157.

²⁴³ SAB, *Staten van Vlaanderen*, correspondentie 1520-1564, los stuk : „Eerst zijn de zelve ghedeputeerde ghelast thove te vertoghene de moyte ende facherie die bijde officiers vanden gheestelick hove ende d'ander drie ordenen ghedaen es gheweest ende noch wort de carmeliten, ter cause vande sepulture ende begravenen van eenen Inghelsman, ghevende te kennen de gheheele historie ende tragedie”.

²⁴⁴ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 519.

²⁴⁵ SAB, *SR*, 1559-1565, f° 284.

²⁴⁶ P. G. MORAN, *o.c.*, p. 113.

de hand. Uiteindelijk werd het lijk voorlopig vóór de stadsmuren begraven. De raad van Egmont indachtig besloten de schepenen, hun toevlucht te nemen tot de landvoogdes. En met succes : op 12 december kreeg de bisschop van Margaretha het bevel, onmiddellijk toelating te geven om het stoffelijk overschot in het karmelietenklooster te begraven²⁴⁷. Nog wilde hij geen formeel fiat uitspreken, maar hij verzette er zich toch niet tegen dat het lijk in de Sint-Joriskapel bijgezet werd. Hij kon niet nalaten hierbij op te merken dat het schepencollege zich door dit alles de weinig loffelijke faam op de hals haalde, sympathieën te koesteren voor de ketters²⁴⁸.

Langs de hoogste kringen van 's lands bestuur om ontketenden de twee partijen daarop een diplomatieke oorlog, waarin duidelijk bleek dat de bisschop nog slechts een speelbal was in de handen van fray Lorenzo. Het lag helemaal niet in de bedoeling van de schepenen, zich in dezen rechten toe te eigenen die alleen aan de bisschop toekwamen²⁴⁹. De reactie van hun kant was alleen ingegeven door overwegingen van praktische aard, met name om de toch al zo vertrekgrage stapelaars niet nodeloos voor het hoofd te stoten. Op 6 april 1564 hadden de Engelse stapelaars inderdaad al laten weten dat ze eraan dachten, hun wol voortaan naar Oost-Friesland te verschepen : wegens de moeilijkheden tussen Engeland en Spanje²⁵⁰ was er voor hen immers een te groot risico verbonden aan de stapel te Brugge. Wel werd het college in mei 1564 door de vorst nog aangemaand, de handelaars van de stapel te beschermen en te steunen²⁵¹, maar op 7 augustus kwam het bericht dat de Engelsen met hun wol al naar Emden trokken²⁵². Met alle middelen poogde de magistraat, het getij vooralsnog te doen keren²⁵³; hij kon

²⁴⁷ L. P. GACHARD, *o.c.*, II, p. 517-518.

²⁴⁸ SAB, SR 1559-1565, f° 317 v°.

²⁴⁹ Een concreet geval illustreert dit voldoende. Op 14 mei 1565 was de Brugse orgelmaker Meysenbaert in de gevangenis overleden. Het college zond een delegatie naar de bisschop met het verzoek, de dode in gewijde aarde te laten begraven. Op Goede Vrijdag had deze immers berouw getoond over zijn ketterse dwalingen en de bisschop gevraagd, een biechtvader te sturen. Na ruggespraak met de biechtvaders van Meysenbaert gaf Curtius een negatief advies. De schepenen legden zich hier dadelijk bij neer en lieten het lijk in „t'ongewijde" begraven. (*Ibid.*, f° 327 en 329 v°.)

²⁵⁰ In 1563 was een handelsconflict uitgebroken tussen de Nederlanden en Engeland. Wegens bepaalde handelsbeperkingen van de Londense regering had Brussel naar represailles gegrepen, met het gevolg dat de Engelse kolonies van Antwerpen en Brugge voor enige tijd naar Emden verhuisden. Weliswaar kwamen ze na de conferentie van Brugge van 1565 terug, maar nieuwe moeilijkheden vanaf 1568 deden hen definitief verhuizen. (J. A. VAN HOUTTE, *Economische en sociale geschiedenis*, p. 109.)

²⁵¹ 1564 werd inderdaad een slecht jaar voor de Engelse stapel in Brugge : er werden slechts 10 zakken en 21 balen wol uit Londen aangevoerd. (E. E. RICH, *The Ordinance Book of the Merchant of the Staple*, p. 62.)

²⁵² SAB, SR 1559-1565, f° 292, 296.

²⁵³ Over de diplomatieke stappen die Brugge op het ogenblik van het incident in Enge-

in die omstandigheden dan ook niet aanvaardden dat de moeilijkheden nog vergroot werden door enkele starre wetteksten van het canoniek recht. Zijn reactie lag trouwens helemaal in de lijn van de houding die men tot dan tegenover de buitenlandse niet-katholieke handelaars had aangenomen : vóór 1568 werd nooit een Duits of een Engels zakenman om zijn geloof lastig gevallen !

Om de begrafenis van Engelsen in gewijde aarde te rechtvaardigen had het Brugse college een memorandum opgesteld in vier punten : 1) de paus heeft de Engelsen nooit in de ban van de Kerk gedaan, noch hen publiekelijk tot ketters verklaard; 2) daar de Engelsen hun doden te Antwerpen, Bergen-op-Zoom en Middelburg in gewijde aarde mogen begraven, moet hun dit te Brugge ook toegelaten worden; 3) van de Brugse magistraat hebben ze bovendien de stellige verzekering gekregen dat dit zou mogen geschieden; 4) de koning had trouwens hiermee zijn instemming betuigd²⁵⁴. Blijkens de brief aan Curtius van 12 december 1564 onderschreef de landvoogdes deze punten.

De bisschop echter werd door Villavicencio aangemaand, geen duimbreed te wijken, met het gevolg dat hij tussen twee vuren kwam te staan; enerzijds was hij in paniek geraakt door de harde taal van Margaretha, aan de andere kant vreesde hij de invloed van de machtige Spaanse monnik bij de koning. Hij wist zich evenwel zeer diplomatisch uit de slag te trekken door in zijn antwoord aan de landvoogdes elke verantwoordelijkheid voor de moeilijkheden van zich af te schuiven : „Wij zelf hebben de begrafenis niet verhinderd, maar het is mogelijk dat de pastoors en andere kerkdienaars (bedoeld is wel Villavicencio) zich door hun geweten en door de kerkelijke voorschriften hebben laten leiden om een veto uit te spreken”. Toch onderstreepte hij hierbij, met argumenten die duidelijk geïnspireerd waren door fray Lorenzo, dat er wel degelijk redenen waren voor een dergelijk verbod²⁵⁵.

De Spaanse monnik was intussen niet inactief gebleven. Al op 13 december deed hij in een geanimeerde brief aan Francisco de Erasso het omstandig verhaal van de incidenten. Hij verzocht de secretaris van Filips II al zijn invloed bij het koninklijk hof aan te wenden om het bijzetten van een gestorven Engelsman in gewijde aarde in de toekomst onmogelijk te maken, en tevens om de kettersgezinde magistraat ééns en voor goed op zijn plaats te zetten. Nog voegde hij hieraan toe, dat uit dit alles eens te meer duidelijk bleek hoe hoogstnoodzakelijk de aanwezigheid was van de koning in de Nederlanden²⁵⁶. Terzelfdertijd maakte fray Lorenzo een uitvoerig ant-

land nam, zie : L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancienne Estaple de Bruges*, III, p. 172; KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques*, IV, p. 78, 144-146, 147, 149-150.

²⁵⁴ AGS, *Estado, NdFl*, 526, f° 53.

²⁵⁵ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 517-519.

²⁵⁶ AGS, *Estado, NdFl*, 526, f° 101 v°.

woord klaar op de vier punten van het memorandum van de magistraat. Wat het eerste artikel betreft was het volgens hem een zeer ernstige misvatting, te zeggen dat de Engelsen niet in de ban van de Kerk waren omdat ze door de Heilige Stoel niet openlijk tot ketters waren verklaard. Volgens Sint-Paulus (Tit. 3, 10) veroordelen de ketters zich immers zelf door hun eigen vonnis. De Engelsen, die duizend ketterijen aanhangen en de eed van trouw hebben gezworen aan hun vorst als hoofd van de Kerk, zijn ketters. Een plechtige verklaring van de paus is dus overbodig, aangezien het canoniek recht bepaalt dat de ketters en allen die het gezag van Rome niet aanvaardden, geëxcommuniceerd zijn. Ten tweede, als Antwerpen, Middelburg, Bergen-op-Zoom en andere steden het wereldlijk goed boven het geestelijk verkiezen, en manifest de ondergang van de Kerk en het geloof nastreven, betekent dit nog niet dat dit ook wettelijk is. Het derde punt gaat al evenmin op. De magistraat van Brugge heeft geen enkel recht om buiten de bisschop om immuniteiten of kerkelijke privileges te beloven aan katholieken, laat staan aan ketters. Indien deze verdedigers van de haat tegen het geloof bovendien de aanmaning van kerkelijke personen, om hierin verandering te brengen, niet naleven, dan zijn ze ketters. Tenslotte, met te zeggen dat Filips II zelf toelating heeft verleend om Engelsen in gewijde aarde te begraven, plegen de Bruggelingen noch min noch meer een aanslag op de koninklijke waardigheid. Het is immers ondenkbaar dat een zo katholiek vorst ooit aan dorpen of steden een privilege zou toekennen dat indruist tegen het geloof en de Kerk, wiens gehoorzaamste zoon en verdediger hij is ²⁵⁷.

Begrijpelijk was het schepencollege allesbehalve ingenomen met de gang van zaken. Uit de – opnieuw strakker geworden – houding van Curtius meende het te mogen opmaken, dat bij een nieuw geval van overlijden alles zou te herbeginnen zijn. Ingaande op hun nieuw verzoek verzocht Margaretha de bisschop einde december, in dezen toch geen verdere moeilijkheden te zoeken. Als Engelsen katholiek willen begraven worden, dan is dit ongetwijfeld omdat ze in het diepst van hun hart katholiek gebleven zijn. Overigens moest men bedenken „que le temps ne permect de cercher les choses de si près”. In afwachting van verdere richtlijnen van de vorst zou men zich te Brugge voegen naar het gebruik in andere steden ²⁵⁸. De koning keurde de houding van Margaretha goed maar vroeg toch, dit punt nog nader te laten onderzoeken door theologen en canonisten ²⁵⁹. Vermoedelijk kwam hij kort

²⁵⁷ *Raçones que da el Magistrado de Brujas con las quales quieren dar tierra sagrada a los bereges muertos ingleses, en Respuesta de fray Lorenzo de Villavicencio doctor theologo.* (AGS, Estado, NdFl, 526, f° 53.)

²⁵⁸ Brief van 28 december. (L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 520.)

²⁵⁹ Brief van 3 februari 1565. (IDEM, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 553.) De landvoogdes legde inderdaad de documenten betreffende het geschil voor aan de Leuvense theologen. (ASG, *Documenten betreffende de universiteit van Leuven*, nr.

daarop in het bezit van het memorandum van Villavicencio; in een bijna aarzelend schrijven van 13 mei 1565 gaf hij als zijn mening te kennen dat het wellicht beter ware het standpunt van de bisschop recht te laten weder-
varen²⁶⁰. Maar, op het rapport van de landvoogdes, waarin medegedeeld werd dat de Raad van State zich achter het standpunt van Brugge stelde²⁶¹, kwam alleen nog een vage aanmaning, de geestelijke overheid niet te hinderen in de uitoefening van haar gezag²⁶².

Uiteindelijk had Brugge dus zijn slag thuisgehaald. Hoe ongelijk de strijd tussen de geestelijken en de stad in de grond geweest was, blijkt duidelijk uit het feit dat zelfs tijdens de nasleep van de troebelen van 1566, – op een ogenblik dat alles wat maar enigszins naar ketterij zweemde ongenadig bestraft werd, – de argumenten van 1563 en 1564 nog steeds opgeld deden. Midden 1568 werd te Brugge de Engelse handelaar Thomas Parys gearresteerd onder beschuldiging een ketter uit de stadsgevangenis te hebben helpen ontsnappen. Tijdens zijn ondervraging verklaarde hij, zich naar het bevel van de koningin onvoorwaardelijk aan de „Engelse religie” te willen houden. In een rapport aan Alva liet de magistraat opmerken dat de Engelse handelaars in het verleden om zaken van geloof steeds ongemoeid gelaten werden; bovendien zou de terechtstelling als ketter van een Engelse onderdaan wel eens kwade gevolgen kunnen hebben voor de katholieke Spanjaarden en Nederlanders in Engeland. Alva bond inderdaad in : hij zag af van de eis, Parys als ketter te laten verbranden, maar liet hem als gewoon misdadiger van gemeen recht met het zwaard terechtstellen²⁶³. Dat het resultaat in feite hetzelfde was doet hier niets terzake. Voor de zestiende-eeuwse jurist was alleen relevant dat een ketter uiteindelijk niet omwille van zijn geloofsovertuiging vervolgd werd.

*
* *

Een nieuw punt van geschil betrof het aanleggen van communicantenlijsten. Reeds in maart 1560 had de magistraat zich verzet tegen het huis-aan-huis bezoek van de parochiepriesters met het doel een lijst aan te leggen van alle kerkplichtige inwoners van hun parochie. De bisschop van Doornik

16, orig., 5 maart 1565, en nr. 17, orig., 23 maart 1565.) Het advies van de faculteit heben we niet teruggevonden.

²⁶⁰ H. A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche*, p. 43.

²⁶¹ *Ibid.*, p. 56; L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 360, brief van 22 juli 1565.

²⁶² H. A. ENNO VAN GELDER, *o.c.*, p. 100 (17 oktober 1565).

²⁶³ RAB, *Divers 1560-1570*, minuut van de brief van Brugge aan Alva, niet gedateerd (begin augustus 1568). Uitgaande van de nota in margine van deze minuut moet Parys kort na 12 augustus geëxecuteerd zijn geweest. Cfr. ook ARA, *Rk*, 13.785, rekening 1568-1570, f° 13 : als reden voor de terechtstelling wordt hier expliciet aangegeven dat de Engelsman iemand uit de gevangenis had helpen ontsnappen.

Charles de Croy had daartoe instructies gegeven naar aanleiding van een schrijven van de koning van 1559. De priesters maanden elk van de gezinnen aan, de zondagsmis en andere kerkelijke diensten in hun eigen parochiekerk bij te wonen en lieten doorschemeren dat ze in het andere geval de verdenking van ketterij op zich zouden laden. Geïrriteerd stuurde het college toen aan de deken der christenheid en de officiaal een boodschap „dat zy onredelick ende incivyl vinden dat de nieuwicheden... gheschiet zyn zonder eenich consent ofte preallable advertisement an mynen heeren vande wet”. Ze gaven toe dat ze van de koning opdracht hadden gekregen de geestelijkheid bij te staan, maar wilden die opdracht toch niet ruimer interpreteren dan zij was. Bovendien, zo argumenteerden ze, is het onredelijk, de gelovigen die liever bij de bedelmonniken ter kerke gaan, te dwingen voortaan in hun parochiekerk hun plichten na te komen. Toen speciaal naar Gent gestuurde boden berichtten dat daar de nieuwe bisschoppelijke maatregel nog niet uitgevoerd werd, eisten de schepenen ook te Brugge opschorting van de communicantenbeschrijving, tot de bisschop van Doornik „by communicatie metten andere biscoppen wiens diocesen in Vlaenderen bestrecken ende de leden (= de Vier Leden van Vlaenderen) eenen voet geadviseirt zy omme te ordonneren zulcx als ter bewaerensse vanden gheloove ende ordonnancien van onse moeder de helighe Kerke expedienst zal bevonden wesen”. Met dit doel namen ze terzelfdertijd contact op met het Brugse Vrije, Ieper en Gent²⁶⁴.

Bisschop Curtius nam vier jaar later het door zijn voorganger begonnen werk terug op. Uitdrukkelijk stelde hij, hiermee een strenger controlesysteem te wilen scheppen op het geestelijk leven van de gelovigen in de stad. De lijsten zouden gebruikt worden om na te gaan wie al of niet zijn zondagsplicht en jaarlijkse paasplicht vervulde²⁶⁵. De bisschop meende, de bezwaren van de magistraat te kunnen omzeilen door de parochiepriesters op te leggen, nergens binnen te gaan maar de nodige inlichtingen aan de voordeur op te tekenen. Maar weer stelden de schepenen hun veto: „een nieuwe aanslag op onze rechtsbevoegdheid”, zo riposteerden ze; „straks gaan de geestelijken ook huiszoeking doen, kamers en kasten doorzoeken”²⁶⁶. In een brief aan de regentes (maart 1564) wezen ze er op dat het volk hierin een verdere stap zag naar „ungne nouvelle et plus estroicte espèce d'inquisition”, iets wat in „ce temps tant subiect à diversités et mutations” erg ongelegen kwam. De regentes moge er op toezien dat de enquête onmiddellijk wordt stopgezet en dat voortaan door niemand meer getornd wordt aan de aloude vrijheden van Vlaenderen²⁶⁷. Van die zogenaamde reactie van de bevolking schijnen de rondgaande priesters maar weinig te hebben gemerkt: in een sreen verslag

²⁶⁴ SAB, SR 1557-1565, f° 121, 122 v°, 123, 125 v°.

²⁶⁵ A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 862.

²⁶⁶ *Ibid.*, p. 695-696, noot 1.

²⁶⁷ SAB, *Divers* 1560-1566, los stuk, minuut van de brief, niet gedateerd.

over zijn activiteit, dd. 31 januari 1565, schrijft Curtius aan Margaretha dat de geestelijken hun taak „elck int zyne bequamelick ende zonder beroerte der gemeynte volbracht hebben met grooter geestelicke vruchte”²⁶⁸.

*
**

Weer eens werd de spanning opgedreven toen de Raad van Vlaanderen in oktober 1565 op last van de regentes in alle steden een processie liet houden om de overwinning op de Turken in Malta te vieren. De schepenen stelden de datum en de te volgen processieweg vast, en nodigden de geestelijkheid uit om zich naar hun voorschriften te voegen. De bisschop en het kapittel van hun kant stippelden eveneens een (andere) processieweg uit en nodigden op hun beurt de stedelijke gezagsdragers uit om op de processie aanwezig te zijn. Beide partijen trokken dus het initiatief aan zich. Tien dagen lang werden er tussen het schepenvertrek en de vergaderzaal van het kapittel onvriendelijkheden gewisseld. Volgens Villavicencio zouden afgevaardigden van de magistraat tegenover het kapittel en de bisschop schandelijk zijn uitgevallen, en onder meer hebben gezegd dat ze na de dood van de koning onder Duitse heerschappij zouden komen, waar hun dan eindelijk recht zou geschieden²⁶⁹. De magistraat legde de zaak van de processie voor aan Egmont en aan de Raad van Vlaanderen. De Raad achtte het mogelijk tot een vergelijk te komen, maar de schepenen bleven bij hun stugge houding. Op 27 oktober ging de processie eindelijk uit, geleid door de bisschop en het kapittel, zeer tot ergernis van de magistraat²⁷⁰. Deze deed er in een bezwaarschrift aan de Raad van Vlaanderen op 29 oktober zijn beklag over dat alles zonder zijn toestemming was gebeurd, dat de bisschop de processie had „doen draghen lancxt de stede den grooten ommeganck, doende predeken inde zaele vanden scepen huuse, als of hy temporele heere hadde gheweest vande stede van Brughe”; zoals in het verleden zouden er ook nu geen moeilijkheden zijn gerezen, „ne hadden gheweest zekere nieuwe gheestelicken pretenderende, zo wy cunnen ghevroeden, nieuwecheden voort te stellen ten achterdele van de werlicke justitie”²⁷¹. De landvoogdes maakte een einde aan het incident door de beide partijen op te dragen, voortaan vriendschappelijk tot een vergelijk te komen in dergelijke aangelegenheden²⁷².

²⁶⁸ A. C. DE SCHREVEL, *o. c.*, p. 862.

²⁶⁹ Cfr. ook het bericht van Morillon aan Granvelle, 9 december 1565 : „ceux de Bruges qui clero insultant et di(s)ent que le Roy ne vivera pas tousiours; et l'on leur donne raison en tout”. (E. POULLET, *Correspondance de Granvelle*, I, stuk II, p. 42.)

²⁷⁰ SAB, SR 1565-1569, f° 11 - 11 v°, 12 v°, 13 - 14; SAB, *Lettres et actes* 1560-1569, los stuk, 24 oktober 1565; AGS, *Estado, NdFl*, reg 529, f° 2.

²⁷¹ SAB, *Overleg* 1565-1567, minuut van de brief aan de Raad van Vlaanderen.

²⁷² A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 114, copie van de brief van Margaretha aan de magistraat (31 oktober 1565).

3. DE KETTERVERVOLGING

In de vervolging om ketterij van zijn eigen burgers had de Brugse magistraat steeds een opvallend gereserveerde houding aangenomen. Nooit had hij in deze zaak enige inmenging geduld, zelfs niet van de inquisiteur Pieter Titelmans²⁷³. Wat meer was, hij verzette zich hardnekkig tegen elke buitensporige polemiek rondom geloofskwesties. Zo had Broeder Cornelis in juni 1560 in Sinte-Walburga een krachtig sermoen gehouden tegen de nieuwlichters. De ernst van zijn waarschuwingen had hij onderlijnd door aan de gelovigen „een figure metter penne in 't papier ghecontrefait die scandaleus was” te tonen. De wet vond het noodzakelijk, Broeder Cornelis en pastoor Adriaan Smout terecht te wijzen omwille van het gevaar, met dergelijke karikaturen de gevoelens van het volk al te zeer te kwetsen²⁷⁴. In april van hetzelfde jaar had een zekere Adriaan Robaert tegenover personen van aanzien als zijn mening te kennen gegeven dat er onder de leden van de Brugse wet „sacramentarissen ende anabaptisten” waren. De schepenen stopten het geval zo vlug mogelijk in de doofpot, en weigerden in te gaan op het verzoek van de deken der christenheid, de onverlaat – die nochtans geconsureerd klerk was – door de kerkelijke rechtbank te laten berechten²⁷⁵.

Geconfronteerd met het zich snel uitbreidende protestantisme achtte Curtius het zijn plicht en zijn recht, een einde te maken aan de aanmatigende houding van de schepenen in zaken van ketterij. Titelmans vroeg niets liever dan eindelijk vaste voet te krijgen op het tot dan toe voor hem verboden Brugs stadsgebied. Villavicencio sprong mee op de wagen door te onderstrepen dat de kettervervolging uitsluitend aan de kerkelijke overheid toekwam. Dat de geestelijke rechtbank zich ging bemoeien met zaken die tot dusver steeds door de stedelijke justitie waren behandeld, moest tot botsingen leiden, zeker in Brugge waar elke vreemde inmenging als een aanslag op de rechten van de magistraat werd beschouwd.

Het eerste door bisschop Curtius gevoerde ketterproces was dit tegen Pieter de Busschere (Petrus Silvius), onderwijzer en kapelaan van Sint-Basilius in Sint-Donaas. Deze viel uit tegen de roomse instellingen en gebruiken en week in zijn mis sterk af van het opgelegde formulier. Een huiszoeking door enkele kanunniken van Sint-Donaas bracht een aantal ketterse geschriften aan het licht, onder meer een handgeschreven catechismus vol dwalingen tegen het roomse geloof. Op 9 november 1562 werd de verdachte opgesloten onder toezicht van de kanunniken, maar de week daarop kon hij ontvluchten. In Brussel zocht hij zijn heil bij leden van de Geheime

²⁷³ Brugge is de enige Vlaamse stad die in de rekeningen van Titelmans vóór 1563 slechts uiterst sporadisch wordt vermeld.

²⁷⁴ A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, p. 302; IDEM, *Br. Cornelis Adriaensz. van Dordrecht*, p. 223.

²⁷⁵ IDEM, *Séminaire de Bruges*, p. 697.

Raad. Door hun tussenkomst en door de voorspraak van zijn zwager, de geneesheer François Raepaert, en pensionaris Gillis Wijts, mocht hij onder borgtocht opnieuw zijn eigen woning betrekken, in afwachting dat zijn proces zijn beloop kreeg. De berechting ging niet zonder juridische vitterijen gepaard. Het kapittel eiste het recht op om tegen zijn ondergeschikte te procederen. De bisschop gaf toe maar onderstreepte dat hiermee geen sprake kon zijn van een precedent voor de toekomst, daar alleen hijzelf in rechte bevoegd was om ketterprocessen in te spannen tegen om het even welke onderdaan van het bisdom. Dit lokte dan weer een fel protest uit van de kant van de kanunniken. De schepenen anderzijds lieten verbolgen vragen, met welk recht de kanunniken een huiszoeking hadden gedaan in de woning van één van hun burgers. Het kapittel antwoordde lakoniek dat gehandeld was in het belang van de christelijke religie en ter uitroeiing van de ketterij. Intussen was, in tegenwoordigheid van Titelmans, op 23 februari 1563 de uitspraak gevallen tegen Silvius. De kapelaan zwoer zijn dwalingen af. Hij diende een papier te verscheuren waarop de in de catechismus vervatte dwalingen uiteengezet waren en waarop de titels van de bij hem aangetroffen ketterse werken vermeld stonden²⁷⁶. Voor de drie volgende jaren kreeg hij verbod, aan de jeugd onderricht te verschaffen. Mits het vervullen van nog enkele andere voorwaarden werd hij, mede omwille van zijn hoge ouderdom, weer in vrijheid gesteld²⁷⁷.

Daar de beschuldigde een geestelijke was, kon Brugge geen noemenswaardige bezwaren laten gelden tegen dit door de kerkelijke rechtbank gevoerde proces. Nog vóór de zaak-Silvius een uitspraak had gekregen was Titelmans voor het eerst op het toneel verschenen. De magistraat hield op het Steen Adolf de Wachtere gevangen²⁷⁸. Op 26 februari 1563 kwam de cijpier melden dat de inquisiteur de arrestant wou ondervragen. Een pensionaris en twee schepenen gingen Titelmans waarschuwen, geen gerechtelijke vervolging in te spannen tegen hun gevangene; wel mocht hij hem in hun aanwezigheid ondervragen²⁷⁹. Aangemoedigd door dit relatief succes verscheen

²⁷⁶ Onze opzoekingen in de kapittelakten van Sint-Donaas naar de aard van die geschriften bleven zonder resultaat.

²⁷⁷ A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 655-666, 697-698; ARA, AL, 461, rekening Titelmans, februari 1563.

²⁷⁸ De Wachtere was reeds in 1560 gearresteerd geweest. Toen ontstond er een geschil nopens de jurisdictie tussen Brugge en het Vrije, dat ten voordele van Brugge beslecht werd. (SAB, SR 1557-1565, f° 138, 11 juli 1560.)

²⁷⁹ „Up 't vertooch vanden cijpier vanden steene als dat de inquisiteur an hem begheert hadde te sprekene ende examinerene Adolf de Wachtere alhier ghevanghen, was ghesolveert te zendene een pensionaris ende twee scepenen omme hem te kennen te gheven dat hy de vanghen was van myn heeren ende dat hem by dien gheene kennesse en competeirde, ...nietmin, indien hij begheert hem alleenlick te sprekene ende examinerene ter instructien van myn heeren, datmen hem'tzelve consentere inde presentie vande voornomde ghedeputeerde". (*Ibid.*, f° 244 v°.)

de inquisiteur nog dezelfde dag in het college. Hij wist enkele in de stad gevluchte saaiwevers wonen die hij van ketterij verdacht en wou graag de hulp van de schout om ze te arresteren. Toen de heren hoorden dat het vreemdelingen betrof willigden ze het verzoek in; mochten er echter toch Brugse poorters bij de verdachten zijn, dan moesten die met rust gelaten worden²⁸⁰. Op 17 mei daaropvolgend kreeg Titelmans opnieuw toestemming om met de schout huiszoekingen te doen naar *vreemde* kettters in de omgeving van de Grauwwerkersstraat, op voorwaarde dat hij de huizen op één of twee na kon aanwijzen, „ten fyne gheene rumoerte en ghebuere indien men allomme bezouck dede”²⁸¹.

Kort daarop verbraken de geestelijken definitief elk contact met het schepencollege in verband met de kettervervolging. Jammer genoeg is de motivering die zij zelf aan die beslissing gaven niet bekend. Er kunnen nochtans twee redenen worden vooropgesteld. Eenerzijds was er de strijd om de armenzorg die een kritieke fase had bereikt; Broeder Cornelis, wiens positie tegenover de magistraat onhoudbaar was geworden, verliet Brugge²⁸². Maar er waren vooral de geruchten over de enorme expansie van de nieuwe leer. Titelmans kreeg op 17 mei 1563 een tip dat de calvinistische predikant bij de Beurs in de Grauwwerkersstraat logeerde. Hij had een grote razzia gepland, maar wegens de genoemde beperkende voorschriften van het schepencollege bleven zijn huiszoekingen vruchteloos²⁸³.

Blijkens een brief van de schepenen van 7 juli 1563 moet er de daaropvolgende dagen druk geconfereerd zijn geweest tussen Titelmans, de bisschop en de pastoor van Sinte-Walburga Adriaan Smout. Deze laatste hield niet op te beweren dat „dese stede zeere van heresie besmet ende gheïnfecteert” was. Ongetwijfeld hebben de geestelijken op een vergadering besloten, zich voortaan niet meer te storen aan de beperkende maatregelen van stadswege, en tegenover de gewilde lethargie van de schepenen in verband met de ketterij, zelf de vervolging in handen te nemen. Op hun herhaalde verzoeken om informatie over twee gevangenen kettters en andere verdachte ingezetenen kregen de schepenen nog slechts afwijzende antwoorden²⁸⁴.

De gewijzigde houding van de bisschop werd al dadelijk merkbaar in

²⁸⁰ *Ibid.*, f° 245.

²⁸¹ *Ibid.*, f° 254.

²⁸² A. C. DE SCHREVEL, *Br. Cornelis Adriaensz. van Dordrecht*, p. 226.

²⁸³ Getuigenis door een stadsdienaar (SAB, *Divers* 1560-1566, los stuk, 16 februari 1566, dus drie jaar na de feiten.) Cfr. de brief van de Spaanse ambassadeur van 19 juni 1563 aan Granvelle in: KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politique*, III, p. 494.

²⁸⁴ SAB, *Divers* 1562-1563, minuten van de brieven van de Brugse magistraat aan Pieter Titelmans, 3 en 7 juli 1563. De magistraat vroeg dat de inquisiteur het zwijgen zou opleggen aan Adriaan Smout, of hem althans verplichten, de namen van de verdachten bekend te maken. Beter was het, alle nuttige gegevens aan elkaar door te geven, „als alleszins behorende in dese materie te cesserene ialousie.”

de zaak tegen de reeds genoemde Adolf de Wachtere. Op 28 april 1563 had het schepencollege besloten, de schuldige de volgende straf op te leggen : op zijn knieën de justitie om vergiffenis bidden; zelf het boek en het lied, die bij hem gevonden waren, verbranden; zes weken lang de zondagsmis bijwonen in zijn parochiekerk en hiervan een getuigschrift van de pastoor voorleggen; nooit meer ketterse stellingen verkondigen noch ketterse geschriften aanschaffen. Pensionaris Gillis Wijts en een schepen gingen 's anderendaags het advies van de bisschop over dit vonnis vragen. Curtius drukte er zijn verwondering over uit dat zijn promotor niet was uitgenodigd om het proces te volgen. Hij weigerde bovendien het ketterse boek van De Wachtere terug te geven om het te verbranden. Hij verzette zich echter niet tegen de straf. Om toch enigszins de kerkelijke overheid in het proces te betrekken en aldus het bezwaar van de bisschop te ontzenuwen, nodigden de schepenen op 30 april de proost van Sint-Donaas uit, een laatste gesprek te voeren met de beschuldigde. Het definitieve vonnis werd pas uitgesproken op 7 juni, dus na de ommezwaai van de geestelijkheid. In de notulen van het vonnis tekende de griffier aan dat de schepenen uitspraak hadden gedaan, „nietjeghenstaende datmen verstonst dat den buscop zoude 't zydert gheseyt hebben, zyn verstant te wesene dat de kennesse van heresie den juge spiritueel alleene angaet ende dat hy overzulx den voornomden Adolf wederomme (ontslegghen wesende) zoude doen vanghen ende puniëren”²⁸⁵.

De koppigheid waarmee beide partijen tegen elkaar optornden had tot gevolg dat de kettervervolging in Brugge helemaal opgeschort werd. De stedelijke gezagdragers verzetten zich zelfs tegen de plannen van Curtius om door het aanleggen van communicantenlijsten een meer efficiënte controle uit te oefenen op het geloofsleven van de bevolking²⁸⁶. Verscheidene incidenten, uitgelokt door de protestanten, brachten de opposenten geen stap dichterbij elkaar. De geestelijken lichtten het schepencollege zelfs niet in over het schandaal waarvan pastoor Adriaan Smout van Sinte-Walburga op Pasen het mikpunt was²⁸⁷, maar gingen rechtstreeks het hof te Brussel op de hoogte stellen en schoven daar alle schuld op de „ketterse” magistraat²⁸⁸. Een incident met

²⁸⁵ Uitgebreid verslag van de zaak De Wachtere : los stuk in SAB, VB, 1490-1537.

²⁸⁶ Cfr. p. 171 e. v.

²⁸⁷ Pas op 18 september werden de schepenen officieel op de hoogte gebracht door een brief van Margaretha en een mondeling rapport van de schout SAB, SR 1557-1565, f° 311 v°. SAB, *Divers*, 1564-1565, brief van de magistraat aan Margaretha, 18 september 1564 : „mondit Monseigneur le Révérendissime... avoit trouvé bon ledict fait tenir secret, iusques à le céler à nous prédécesseurs en loy et aultres persones quelconques, de sorte que iusque ores persone de nous ne l'a sceu”. Over dit schandaal cfr. p. 350.

²⁸⁸ De schepenen vernamen einde juli uit een vertrouwelijk schrijven van een niet nader genoemde raadsheer bij het hof, dat Villavicencio „zoude t'hove hebben ghezeyt dat hy 't college hiet suspect van heresie”; ook Curtius zou in die zin naar Brussel hebben geschreven. (A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 316, n. 1.)

een heiligenbeeld voor het dominicanerklooster schilderden ze af in felle kleuren²⁸⁹. Over de „affaire des placards” van einde augustus 1564 moest wel gemeenschappelijk overleg gepleegd worden omdat beide partijen van het gebeurde op de hoogte waren²⁹⁰. Maar het heeft er niet de schijn van dat de stedelijke overheid toen ernstige pogingen heeft gedaan om de daders op het spoor te komen²⁹¹. Mag ze toch maatregelen hebben getroffen, dan heeft ze in elk geval haar activiteit weer stop gezet toen Titelmans opdaagde. De omstandigheden lieten volgens de inquisiteur niet meer toe, zich nog langer te storen aan het eeuwig gezeur van de magistraat over de wederzijdse rechten. Met de steun van de bisschop begon hij informatie in te winnen, deed huiszoekingen, liet zijn promotor verdachten uit een kerk halen, dreigde degenen die aan zijn dagingsbevel geen gevolg gaven uit hun huizen te halen, en eiste de hulp op van de schout²⁹² en de gerechtsdienders om arrestaties te verrichten. In een brief aan de koning wees hij er op dat de besmetting in Brugge groot was, maar dat hij daartegen slechts efficiënt zou kunnen optreden, indien de met zijn privileges schermende magistraat het zwijgen werd opgelegd²⁹³.

De reactie van de magistraat was ongemeen fel. Aan alle gerechtsdienaars werd ten strengste verboden, de inquisiteur bij te staan. Drie van hen, die op 7 september de promotor van Titelmans hulp hadden verleend bij de inhechtenisneming van twee kettters, werden op hun beurt opgesloten. Hun vonnis werd in het openbaar voorgelezen op de Burg, om aan de bevolking en de inquisiteur duidelijk te laten aanvoelen dat elke inbreuk op het stedelijk

²⁸⁹ Ze spraken van „ungne image du cricifix” die onder het uiten van „cris dissolus et blasphemés exécrables” zou afgerukt geweest zijn, terwijl het volgens de schepenen in werkelijkheid ging om een Lieve-Vrouwebeeld dat „de nuict, secrètement et sans cris et rumeur aulcun” werd weggegooid. (SAB, *Overleg 1563-1564*, stuk 146.)

²⁹⁰ Cfr. p. 351.

²⁹¹ Als antwoord op de strenge aanmaning van Margaretha om de daders te vervolgen gaven de schepenen in hun reeds genoemd schrijven van 18 september een zeer uitvoerig maar erg ontwijkend antwoord.

²⁹² Cfr. RAB, *Brugse Vrije*, 25, f° 188 v° (7 september 1564): „De ghedeputeerde van Brugghe waeren in 't collegie te kennen ghevende, hoe myn heere de bisscop van Brugghe metten inquisiteur ande schoutheten vande stede verzocht hebben ghevanghen ende ghelevert 't hebbene ten gheestelicken hove twee personen, zonder hemlieden te communicieren de informatie by hemlieden ghenomen, noch te willen denommeren de personen die zy verzochten ghevanghen 't hebbene, verzouckende de assistentie vanden collegie omme 't hove jeghens 't voornemen vanden zelve bisscop ende inquisiteur, contrarie de oude privilegiën van Vlaenderen, provisie te ghecryghen; daerup gheresolveert was, de zelve van Brugghe te assisteren ende te lasten Messire Laureins de Aula pensionaris, wesende 't hove, hem met die van Brugghe mede te voughen ende die van Brugghe in alles te assisteren”.

²⁹³ L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II, p. 417-418 (5 september 1564).

gezag zou worden gestraft²⁹⁴. In een rekest aan het hof beklaagde de raad er zich over dat de inquisiteur het getuigenverhoor met ongewone strengheid voerde en de getuigen met dreigementen tot verklaringen dwong die hem van pas kwamen; dat zelfs ieder die zijn mening niet deelde in zijn ogen al verdacht was. De schepenen eisten daarom stipte naleving van de volgende bepalingen :

1. De inquisiteur kan slechts informaties tegen verdachte burgers inwinnen in aanwezigheid van twee schepenen. Dezen zullen er over waken dat niet de minste druk wordt uitgeoefend.
2. Vooraleer hij tot arrestaties overgaat, moet de inquisiteur de wet overtuigd hebben van de schuld van de personen in kwestie. Daarom moet hij de feiten ten laste en de namen van de getuigen vooraf meedelen.
3. Noch de schout noch de promotor kunnen op last van de inquisiteur iemand gevangen nemen zonder de uitdrukkelijke toelating van de stads-magistraat.

„En ce temps divers et dangereux” zou elke andere handelwijze die zou indruisen tegen de privileges, wel eens nare gevolgen kunnen hebben voor de rust in de stad²⁹⁵.

Dadelijk nam Villavicencio de verdediging van Titelmans op zich. Hij zond een uitvoerig rapport naar Spanje, waarin hij duidelijk zijn opvattingen afzette tegen die van de stadsraad. Het beroep van deze laatste op de privileges is hier volgens hem waardeloos, want het is onmogelijk dat een katholiek vorst een privilege zou toekennen dat tegen het geloof en de Kerk ingaat of de kettters bevoordeelt. Dat er opstand dreigt is inderdaad waar, niet echter omdat de privileges zagezegd zouden geschonden worden, wél omdat de repressie tegen de kettters niet streng genoeg is. Bij de concrete eisen van de stadsraad zijn enkele bedenkingen te maken. Indien de schepenen moeten aanwezig zijn bij de informatie tegen de kettters, dan zullen de getuigen niets durven zeggen ten laste van beschuldigde, uit vrees voor diens wraak. Onlangs nog zocht een ketter een goede katholiek te vermoorden; hij was er door de schepenen en de pensionarissen over ingelicht dat die katholiek tegen hem getuigd had. Verder, indien de schout vooraleer een verdachte te arresteren de magistraat moet inlichten, dan zal deze laatste de ketter waarschuwen, zodat hij zich tijdig zal kunnen uit de voeten maken. Dat de promotor

²⁹⁴ Cfr. brief van Villavicencio aan de koning, 20 september 1564, geciteerd in voetnoot 296. In mei 1565 deed zich een gelijkaardig incident voor. Cfr. de aantekening in de rekening van Titelmans op 26 mei 1565 : „tot Brugghe enen dienaer gheropen tot ghe-tughenesse, die welcke hadde by die van Brugghe ghevanghen gheweest ende te water ende brode ghelecht om dat hy mynen promoteur gheassisteert hadde. (ARA, AL 463.)

²⁹⁵ *Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle*, VIII, p. 436; minuut : SAB, *Lettres et actes* 1560-1569, los stuk.

slechts met toelating van de stadsoverheid iemand kan inrekenen druist in tegen het gezag van de vorst, die aan de inquisiteur en zijn promotor het recht heeft verleend om gelijk wie vast te nemen om ketterij. Nergens in het graafschap rijst daartegen verzet, uitgezonderd in Brugge. Zo ver gaat de dристheid van de wet in die stad dat toen de promotor enkele dagen geleden een ketter had gearresteerd, hij zelf drie dagen vastgehouden werd, waardoor het gezag van de inquisiteur aangetast werd. De schout van zijn kant ging in op het verzoek van pastoor Adriaan Smout om een ketter vast te nemen; de schout kreeg te horen dat hij bij een herhaling van dergelijke feiten uit zijn ambt zou ontzet worden. Dit alles rechtvaardigt de magistraat door erop te wijzen dat hij handelt naar de wens van de vorst en in het belang van de rust in de stad. Uwe Majesteit weet nochtans dat de inquisiteur en de geestelijken zeer gematigd optreden. Maar de grootste vijanden van de Kerk zetelen in de stadsraad; die is er slechts op uit om de godsdienst volledig op te heffen. Uwe Majesteit gelieve dus aan Brugge het bevel te geven, de inquisiteur in de uitoefening van zijn ambt niet meer te hinderen en hem ten volle van zijn rechten te laten genieten. Indien de stad in dezen verder de vrije hand wordt gelaten, zouden Ieper, Gent, Doornik, Oudenaarde, Kortrijk, Armentières, Rijsel, Douai, Duinkerke en andere steden die onder de bevoegdheid van Titelmans ressorteren, weldra wel eens hetzelfde kunnen doen ²⁹⁶.

Brugge presenteerde op 8 september 1564 zijn rekwēst aan Margaretha. Blijkbaar was de Geheime Raad niet geneigd om veel toegevingen te doen. Brugge ging daarom steun zoeken bij de andere drie leden van het graafschap. Op de vergadering van de Leden van Vlaanderen van begin oktober zette pensionaris Gillis Wijts de bezwaren van de magistraat uiteen. Het Brugse Vrije had al vroeger zijn volledige medewerking toegezegd ²⁹⁷. Ieper, dat in verband met de inbreuk op het privilege van vrijdom van confiscatie al even erg gebeten was op de inquisiteur, aarzelde geen ogenblik. En ook de schepenen van de keure van Gent gaven hun afgevaardigde J. Borluut de opdracht, het rekwēst te ondertekenen, op voorwaarde dat het aangeboden werd in naam van en als betreffende de hele generaliteit van Vlaanderen, en dat geen melding zou worden gemaakt van concrete voorvallen in één of andere stad ²⁹⁸. Het smeekschrift, dat in veel krasser termen was gesteld dan het vroegere Brugse, werd op 13 oktober 1564 gepresenteerd aan Margaretha in vergadering met de Geheime Raad en de Raad van State. Titelmans werd nu regelrecht een indringer genoemd, die nog niet eens zijn zozegde

²⁹⁶ AGS, *Estado, NdFl*, 526, f° 126 (brief van Villavicencio aan Filips II, 20 september 1564).

²⁹⁷ Cfr. p. 177, noot 292.

²⁹⁸ SAG, serie 94/bis/8, f° 1 (brief van Borluut, 7 oktober 1564; antwoord van de schepenen van de keure).

koninklijke commissiebrief had voorgelegd en er slechts op uit was om de aloude rechten en privileges te usurperen, daarbij gebruik makend van terreur om de gerechtsdienaars naar zijn wil te buigen ²⁹⁹.

De reacties in de Raad van State waren niet onverdeeld gunstig. Er was in het rekwest geen nadere omschrijving gegeven van de betreffende privileges noch van de buitensporigheden die de bisschoppen, de inquisiteur en de promotor zouden hebben bedreven, zodat de heren de indruk hadden dat het verzoekschrift veeleer de totale afschaffing van de inquisitie en de geestelijke jurisdictie beoogde, dan tegen een welbepaalde persoon gericht was ³⁰⁰. Men zou de vier leden erop wijzen dat de inquisitie en de geestelijke rechtsbevoegdheid al van oudsher bestonden en er dus niet kon aan gedacht worden daar nu enige verandering in te brengen. Wel mochten de leden concrete overtredingen aan Margaretha ter beoordeling voorleggen. Ze zou van haar kant de inquisiteur aanmanen, zijn ambt voortaan met „voorzichtigheid, bescheidenheid en terughoudendheid” uit te oefenen ³⁰¹. In een schrijven aan de vorst verdedigde ze echter heel wat krachtiger de zaak van Brugge en Vlaanderen door te vragen, aan Titelmans de aanwending van zulke „nieuwigheden, excessen en ongeoorloofde inquisitiemiddelen” te verbieden ³⁰².

Villavicencio was niet te spreken over de relatief milde uitspraak van de landvoogdes. In een rapport aan de koning eiste hij een strenger optreden tegen de ketters, vooral tegen de predikanten, de boekverkopers en degenen die hun huis ter beschikking stelden voor geheime predikaties. De nieuwgezinden vestigden zich vooral in de steden omdat daar, – en volgens hem is Brugge hier een eminent maar treurig voorbeeld van, – vooraanstaanden zijn die het niet bestraffen van de ketters voorstaan en vrijheid van godsdienst opeisen zoals in Frankrijk. Tal van ketterse boodschappers komen over uit Emden en andere Duitse steden, uit Frankrijk en uit Engeland. Er moet

²⁹⁹ Het rekwest is afgedrukt in L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 513-516, en in V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 345-347 (naar een copie in het archief van de Raad van Vlaanderen); een copie bevindt zich ook in SAG, serie 94 bis/8, f° 4.

³⁰⁰ „of zylyden (= de vier leden) tenderden in 't generale te weerene alle gheestelicke jurisdictie ende datter gheene inquisitie in Vlaenderen gheadmitteert en zoude werden, ofte dat zylyeden van Vlaenderen hemlieden alleen doleerden ende beclaechden van enighe excessen die byde voornomden inquisiteur ende ander gheestelicke persoonen ghecommitteert zouden mogen werden”: dit kwam in het rekwest niet voldoende tot uiting. (SAG, serie 94 bis/8, f° 4.) De edelen waren van oordeel „qu'ilz se plaignent plus de l'office en soy et de la jurisdiction spirituelle, que de la personne”. (L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 330, uittreksel uit de notulen van de Raad van State.)

³⁰¹ L. P. GACHARD, *o.c.*, p. 329-331; SAB, *Lettres et actes 1560-1569*, los stuk; L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 516.

³⁰² L. P. GACHARD, *o.c.*, III, p. 507-508 (Margaretha aan Philips II, 30 november 1564); p. 563 (goedkeuring van de handelwijze van Margaretha door de koning, 3 februari 1565).

een steviger controle worden ingesteld op de stedelijke rechtbanken, en dit kan het best gebeuren door de provinciale gerechtshoven, vooral dan door het persoonlijk toezicht door de respectievelijke presidenten, procureurs-generaal en advocaten-fiscaal. Op hun beurt moeten deze ambtenaren op hun plichten worden gewezen door de gouverneurs van de provinciën. Wat concreet Brugge betreft : daar kan de mentaliteit van de magistraat slechts veranderd worden door Cornelis van Baersdorp uit het schepencollege te verwijderen en Gillis Wijts als pensionaris te ontslaan³⁰³. In een tweede rapport stelde de Spaanse monnik de bokkigheid aan de kaak waarmee Brugge de geestelijke rechtsbevoegdheid bleef bestrijden³⁰⁴.

Nu Titelmans zich na de uitspraak van de landvoogdes en de Raad van State vér hield van Brugge, nam bisschop Curtius, aangemoedigd door Villavicencio, weer het initiatief over. Aanleiding daartoe was het overlijden van een protestantse Engelsman in december 1564, bij welke gelegenheid het weer tot heftige botsingen kwam tussen de kerkelijke en de stedelijke overheid³⁰⁵. Curtius besloot daarop, de volheid van zijn geestelijk gezag in rechterlijke aangelegenheden te laten gelden. Begin januari 1565 liet hij bij een dagingsbevel uitgaan tegen de reeds genoemde Adolf de Wachtere, tegen wie anderhalf jaar tevoren door de stadsoverheid een vonnis was uitgesproken om ketterij. De bisschop, hierover door het college ondervraagd, verklaarde in de toekomst tegen alle ketters die door de magistraat zouden worden gestraft een nieuw proces te zullen voeren, „mids dat de zelve wet huer te barre ende breed vervoorderde te kennene in 't stick vande heresie, privatelick behoirende 't zynder kennesse ende vanden gheestelicken juge". De door de wet gestrafte schuldigen konden immers geen vergiffenis krijgen van hun misdaad, want opdat hun excommunicatie – een automatisch gevolg van de misdaad van ketterij – terug zou worden ingetrokken moeten ze hun dwalingen afzweren „voor den gheestelicken juge, privatelick vermueghende hemlieden 't absolverene"³⁰⁶. Meteen werd duidelijk dat de al te vage uitspraak van Margaretha de beide partijen geen stap dichters tot elkaar had gebracht.

Zoals in 1564 gaf de bisschop wel de eerste stoot, maar nam de inquisiteur daarna het heft weer van hem over. In april 1565 kreeg de magistraat van Titelmans uit Kortrijk onverwacht een spottend, bijna cynisch schrijven in antwoord op een lang tevoren verzonden brief. Alhoewel hij de noodzaak onderstreepte van een snel functionerend gerecht, weigerde hij enige informatie te verstrekken nopens een door de magistraat gevangen gehouden

³⁰³ AGS, *Estado, NdFl*, 526, f° 141, einde 1564.

³⁰⁴ *Ibid.*, 531, f° 79.

³⁰⁵ Cfr. p. 167.

³⁰⁶ SAB, SR 1557-1565, f° 319 v° - 320.

ketter³⁰⁷. In juni kwam hij zelf naar Brugge om, met dezelfde argumenten als Curtius, een nieuw vonnis uit te spreken tegen een zekere Jan Martins, die al door de stedelijke rechtbank was gestraft.

Het schepencollege wendde zich met de zaken-de Wachtere en -Martins tot de landvoogdes. Het wees op de ernstige gevolgen die zouden voortvloeien uit het niet respecteren door de beide rechtbanken van elkaars vonnissen. Een nieuw proces mocht slechts ingespannen worden wanneer zich nieuwe strafbare feiten hadden voorgedaan. De veroordelingen door de bisschop en de inquisiteur moesten dus onverwijld nietig worden verklaard. In de rede-nering van de geestelijken was echter een nieuw element naar voren gekomen : het argument van de excommunicatie, die slechts ongedaan kon worden gemaakt door de geestelijke overheid. Om dit delicate punt te omzeilen vroeg de magistraat dat het uitvoeren van de bepalingen van hun vonnis door mensen die wel „grandement suspectez d'hérésie" waren maar niet „plaine-ment convaincz", gelijk zou staan met abjuratie³⁰⁸. Vanzelfsprekend schulde hier een addertje onder het gras : indien de magistraat zelf de scheidingslijn kon trekken tussen „verdenking" en „zekerheid", zou elke tussenkomst van de geestelijkheid voortaan kunnen afgewezen worden.

Meer en meer ging Margaretha, onder druk van de edelen in de Raad van State, de partij van de stedelijke overheid kiezen, zoals reeds kon worden vastgesteld in de conflicten rond de armenzorg en het begraven van de protestantse Engelsman. In januari 1565 beklaagde Curtius er zich bij haar over,

³⁰⁷ Eedele, wyse ende voorsienighe heeren, ick ghebiede jonstelyck an ulieder goede gratie. Ick heb over zekeren langhen tyt ontfanghen ulieder heeren brief, versouckende instructie uut myne informatiën ten laste van eenen Clays Barvoet, ulieden heeren ghevanghen; waerop ick, midts mijn divagatie in officio et daghelycse occupatiën tot noch toe niet en heb connen antwoorden, ende oeck midts die diversiteyt vanden affairen 't zelve wter memorie es gheweyst. My es leet dat justice daer duer ghediffereert es, want ons wel van node es in 't faict vande justitiën goede sorghe te draghen naer dat den tyt gaet. Ick dincke dat ulieden heeren discretie zulcs es dat den zelve Clays niet ghevanghen en es sonder tytel, waer up mij dunct ulieden Eerweerde wel doen zullen procederende, want van myn informatie te communicquieren coram tribunali layco en dunct mij niet bequame zijn noch edificatoire, maer usere daer in gherne naervolghende myne last ende commissie, alsoe ick 't anderen tyde 't zelve ulieden heeren Eerweerde noch te kennen ghegheven hebbe. Eedele, wyse ende voorsienighe heeren, indien ick iet vermach 't ulieder heeren dienst, zult mij daertoe bereet vinden. Byde gratie Gods die ulieden myn heeren verlene het vulcommen van ulieder salighe begherte. Tot Cortryck, den 9 aprilis 1564. By ulieder Eerweerde vriendt ende dienaar, Pieter Titelmans, inquisiteur. (SAB, *Lettres et actes* 1560-1569, origineel.)

³⁰⁸ Minuut van het rekwes in de zaak De Wachtere : SAB, *Divers* 1560-1566, los stuk. Het rekwes werd gepresenteerd op 15 mei 1565. De minuut van de bijgevoegde bewijsstukken, onder meer het rekwes van De Wachtere aan de Brugse stadsmagistraat (27 april 1565) : SAB : VB 1490-1537, los stuk. Over de zaak Jan Martins : A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 699, noot I (14 juni 1565); minuut van het rekwes in deze zaak : SAB, *Divers* 1560-1566, los stuk, niet gedateerd.

dat hij geen huiszoekingen mocht doen, geen ernstige getuigenverhoren kon afnemen tegen verdachten³⁰⁹. Vór van aan zijn verzuchtingen tegemoet te komen, verzocht de landvoogdes hem, de magistraat niet meer van nalatigheid in de kettervervolging te beschuldigen, maar zijn gegevens over ketterij integendeel aan de stedelijke justitie door te geven opdat die zou kunnen optreden³¹⁰. Reagerend op de twee rekwesten van Brugge schreef ze ook nu weer aan de vorst: „De handelwijze van de inquisiteur heeft niet alleen bij die van Brugge maar ook bij tal van eerbare en vooraanstaande personen in het land verbazing gewekt. Beter ware het, de instructies van de inquisiteurs te herzien volgens de veranderde tijdsomstandigheden en in overeenstemming met het geschreven recht, volgens hetwelk de Nederlandse onderdanen uitsluitend willen behandeld worden; ze houden al niet meer op luid te klagen dat het de Spaanse inquisitie is – zelfs nog strenger – die de bisschoppen en de geestelijken willen invoeren. Het geschil tussen Brugge enerzijds en zijn bisschop en Titelmans anderzijds is één der voornamste punten van misnoegdheid onder de Heren. Naar het oordeel van velen zoeken de bisschop en de inquisiteur slechts nieuwigheden in te voeren om het volk te prikkelen”³¹¹. Terzelfdertijd zette Margaretha in een uitvoerig schrijven aan Brugge de principes uiteen die bij het doorvoeren van de Trentse besluiten dienden te worden nageleefd: de magistraat moet de bisschop terzijde staan in de uitvoering van de conciliedecreten, en toezicht uitoefenen op de plichtsvervulling van de geestelijkheid; de artikelen echter die indruisen tegen de rechten en hoogheden van de vorst en zijn onderdanen zullen, naar de wens van de vorst, van geen toepassing zijn: zo zal o.m. de lekenrechtsbevoegdheid, zoals ze tot nu toe uitgeoefend werd, onaangetaast blijven³¹². Vanzelfsprekend kreeg de stadsraad hiermee een grote troef in handen. Nog in 1567 beriep hij zich op deze instructies om zijn houding vóór en tijdens de troebelen te rechtvaardigen³¹³.

*
* *

³⁰⁹ Brief van 31 januari 1565, ed. A. C. DE SCHREVEL, *o.c.*, p. 862-863.

³¹⁰ ARA, *StA*, 282, correspondentie 1565-1566, VI, f° 36 (20 maart 1565, minuut).

³¹¹ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 360-362; H. A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche*, p. 57-58 (22 juli 1565). Met dezelfde brief stuurde Margaretha de notulen mee van de vergadering der commissie van negen wijzen, waarin een moderatie van de plakaten werd voorgesteld. Met hetzelfde doel had Egmont al in januari 1565 een reis gemaakt naar Spanje, zonder veel succes evenwel. Cfr. M. DIERICKX, *De eerste jaren van Filips II*, - AGN, IV, p. 332-333.

³¹² Deze brief in: A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 112-114 (24 juli 1565). Een gelijkaardige brief werd op 11 juli aan bisschop Curtius gestuurd. (IDEM, *Séminaire de Bruges*, I, p. 715-717.) Alhoewel Filips aanvankelijk de besluiten van Trente zonder enige restrictie had willen laten publiceren, maakte hij, op advies van Margaretha en de Raad van State, later voorbehoud in verband met de bepalingen die zouden ingaan tegen „les droictz de sa Majesté et de ses vassaulx et subjectz”.

³¹³ A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 103.

De ontnuchtering volgde toen men in Brussel de befaamde brieven uit het Bos van Segovia ontving. Van enige verslapping in de kettervervolging, zoals door Margaretha en de Raad van State voorgesteld was, wou de vorst niets horen. Voor de verhoudingen te Brugge was belangrijk dat de wereldlijke rechters de opdracht kregen, de inquisiteurs in de uitoefening van hun ambt niet alleen niet te hinderen, maar hun bovendien alle gevraagde bijstand te verlenen. Hij drukte verder zijn onteverdenheid uit over het conflict tussen de geestelijke en de wereldlijke macht in Brugge. Hij was erover ingelicht dat er in die stad schanddadens gebeurden tegen de eucharistie en de heiligenbeelden, en wou dat de landvoogdes de orde daar herstelde³¹⁴. Het omslaan naar die harde koers werd, zoals Van Beuningen aantoonde³¹⁵, in niet geringe mate bewerkt door Villavicencio. De monnik was einde mei 1565 naar Spanje vertrokken, waar hij tot november aan het koninklijk hof bleef. Hij legde persoonlijk aan de koning enkele brieven en verzoekschriften voor die hij bij zijn medestanders – onder meer Titelmans – had ingezameld. Tijdens een serie audiënties lichtte hij de vorst uitvoerig in over de situatie in de Nederlanden.

Na heel wat discussies in de Raad van State maakte Margaretha op 18 december 1565 eindelijk de koninklijke instructies over aan de provinciale raden, die ze op hun beurt naar de steden doorstuurden³¹⁶. Brugge besloot, de publicatie zes maanden uit te stellen, wat voor fray Lorenzo – inmiddels in de stad teruggekeerd – een gelegenheid was om opnieuw zijn gal uit te spuwen op enkele leden van de magistratuur. De monnik zette er de bisschop en Titelmans toe aan, spijt alles de kettervervolging nu resoluut ter hand te nemen³¹⁷. Het scenario was weer hetzelfde als in 1564 en 1565. Curtius nam weer het initiatief door Adolf de Wachtere – nu al voor de derde keer! – in staat van beschuldiging te stellen. Daar van de kant van de stedelijke overheid alles anders dan gewillige medewerking kon verwacht worden, liet hij de verdachte door de dienaars van de soeverein-baljuw van Vlaanderen arresteren. Dat men 's nachts een burger uit zijn huis had gehaald vonden de schepenen ongehoord. Ze legden zich echter bij het gebeurde neer bij het bericht dat De Wachtere nieuwe strafbare feiten waren ten laste gelegd, onder meer het verkondigen in de stad van ketterse stellingen en

³¹⁴ M. DIERICKX, *o.c.*, p. 334; L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 373 (20 oktober 1565).

³¹⁵ *Wilhelmus Lindanus*, p. 178-180; cfr. F. RACHFALL, *Wilhelm von Oranien*, II, I, p. 500-501.

³¹⁶ M. DIERICKX, *o.c.*, p. 336.

³¹⁷ AGS, *Estado, NdFl*, 526, f° 137 (Villavicencio aan Filips II, 28 januari 1566); 529, f° 3 (idem aan Fr. Erasso, 27 december 1565), f° 14 (idem aan Gonzalo Perez, 8 januari 1566).

het bezit van een boek; hij werd overigens reeds na enkele weken onder borgtocht uit de bisschoppelijke gevangenis ontslagen³¹⁸.

Titelmans liet zich evenmin onbetuigd. Op 10 januari 1566 liet hij in Brugge Willem Houzeau vangen. Deze was reeds in Hondshoote gearresteerd geweest, maar had op de dag zelf dat hij voor de inquisiteur zijn dwalingen zou afzweren (31 januari 1561) de vlucht kunnen nemen³¹⁹. Begin 1562 werd hij verbannen verklaard³²⁰. Bij dit alles werd hem nu nog ten laste gelegd, zijn kind van één week oud niet te hebben laten dopen³²¹. Het college, „hier inne zeere beroert zynde” was van oordeel dat de arrestatie ten onrechte was gebeurd, daar zowel Houzeau zelf als zijn burens en de peter van zijn kind onschuld pleitten³²². Maar op last van de president van de Raad van Vlaanderen werd de verdachte overgebracht naar de gevangenis van het Geestelijk Hof, waar hij ter beschikking werd gesteld van Titelmans. De inquisiteur sprak, in aanwezigheid van de burgemeester en de schout, „con gran autoridad” zijn vonnis uit tegen de gevangene: als obstinaat ketter was hij de dood met het vuur schuldig. Overgeleverd aan de stedelijke rechtbank ter voltrekking van het vonnis werd hij op 11 maart, samen met een door de stad gevangen gehouden ketter Boudewijn Dominiessent, op de Burg verbrand³²³.

Villavicencio rapporteerde het hele gebeuren aan de vorst zelf en aan de koninklijke secretaris Gonzalo Perez. Een groot en uiterst belangrijk ogenblik, zo meende hij: nooit tevoren heeft de inquisitie een dergelijk vonnis gevelde in Brugge. Het volk heeft alles zonder mopperen meegeleefd. Alleen enkele leden van de stadsraad hebben in stilte hun ongenoegen uitgesproken. Maar het gebeurde zal afschrikwekkend zijn voor de ketters: het moge dus als voorbeeld dienen voor de toekomst. Zo zal immers paal en perk gesteld worden aan de laksheid van de magistraat, die weigert de strenge instructies van de koning te volgen³²⁴.

Villavicencio verheelde niet dat zijn terugkomst in Brugge een algemene angstpsychose had verwekt. „Men houdt mij voor inquisiteur-generaal³²⁵. Van bij mijn aankomst hebben de ketterse predikanten zich in Frankrijk teruggetrokken, zo zelfs dat voor het ogenblik in Brugge geen enkele ketterse

³¹⁸ SAB, SR 1565-1569, f° 19, 19 v°, 20 v° (4, 5, 12 januari 1566).

³¹⁹ ARA, AL, 461, rekening Titelmans oktober 1560; De Hondt, januari 1561.

³²⁰ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 313.

³²¹ ARA, AL, 463, rekening Titelmans, januari 1566.

³²² A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 743.

³²³ IDEM, *Troubles religieux*, p. 25, 108: hieruit blijkt dat Houzeau afkomstig was uit Brussel.

³²⁴ AGS, *Estado, NdFl*, 529, f° 21 (aan Filips II, 6 maart 1566), f° 22 (aan Gonzalo Perez, 11 maart 1566).

³²⁵ AGS, *Estado, NdFl*, 529, f° 22 (aan Gonzalo Perez, 11 maart 1566).

bijeenkomst meer wordt gehouden³²⁶. De Brugse stadsmagistraat beschuldigt er mij van, dat ik mij met zijn zaken bemoei en dat ik hem in rapporten naar Spanje in een ongunstig daglicht stel³²⁷. Er is nochtans niemand onder de Brugse bevolking die bezwaren inbrengt tegen de edicten van de koning, met uitzondering van twee dozijnen rijken en vooral dan drie pensionarissen. Als er opstand komt, dan zullen zij daar de aanstokers van zijn. Zij kennen alle ketters in de stad, zowel vreemde als burgers, die tussen de goede katholieken wonen; het merendeel van die ketters leeft op de armendis, en met hen kunnen de vijanden van de Kerk dus gemakkelijk relletjes uitlokken. De goeden zullen ze meeslepen, die ervan overtuigd zijn dat de vorst erop uit is, hun goederen in beslag te nemen, hen te arresteren en met het zwaard of het vuur ter dood te brengen''³²⁸. Broeder Cornelis, sinds februari 1566 weer in Brugge, ging vanop de preekstoel niet minder heftig te keer. Hij ageerde tegen sommige wethouders, klaarblijkelijk met de bedoeling ze tot ontslag te dwingen³²⁹.

*
* *

De triomf van de geestelijken, in het bijzonder van Titelmans, was bij de eigenmachtige en openlijke berechting van Houzeau groot. Volgens de Spaanse monnik hadden enkele leden van de stadsraad grimmig en met de grootste ergernis het vonnis aangehoord. Advocaat-fiscaal Jean de la Porte – volgens fray Lorenzo een voortreffelijk katholiek³³⁰ – bracht een gelijkaardig verslag uit in de Raad van Vlaanderen. Terzelfdertijd zette hij de klachten uiteen die de inquisiteur tegen de magistraat had geformuleerd. Het hof nam het op zich, als bemiddelaar op te treden tussen de twee partijen³³¹.

Brugge werd op 7 maart uitgenodigd, een afvaardiging naar Gent te sturen. Op dit bericht werkte de magistraat een manifest uit van veertien artikelen tegen de inquisitie, dat eveneens ter hand gesteld werd aan de

³²⁶ *Ibid.*, 529, f° 13 (aan Perez, 7 januari 1566).

³²⁷ *Ibid.*, 526, f° 137 (aan de vorst, 28 februari 1566).

³²⁸ *Ibid.*, 529, f° 25 (aan Perez, 3 februari 1566).

³²⁹ *Historie van Broeder Cornelis*, I, p. 61-62, preek van 24 februari: de magistraat saboteert Titelmans' activiteit; de stad is vol ketters; de laatste ordonnantie bepaalt dat de magistraat die ze niet toepast zal worden afgezet. *Ibid.*, p. 63, preek 3 maart: uitval tegen de pensionarissen en griffiers. *Ibid.*, p. 65, preek 12 maart: „Ba, ghy Wethouders van deser stadt van Brugghe, wil ick segghen, ghy zijt meest al gheveynsde Catholijcken, oft dobbelde kerstenen, ende al lieden met twee aensichten, veel argher ende schadelicker dan de openbare heretijcken oft ketters zelve”.

³³⁰ AGS, *Estado, NdFl*, 529, f° 21.

³³¹ De volgende gegevens werden grotendeels geput uit het verslag van de zittingen van de Raad van Vlaanderen: RAG, *RVI*, 7616, f° 167-169.

³³² AGS, *Estado, NdFl*, 526, f° 137. De tekst van dit manifest hebben we niet teruggevonden.

advocaat-fiscaal³³². Pensionaris Gillis Wijts en voorschepen Martin Lem gingen in Brussel daarover het advies inwinnen van Egmont³³³ en verschenen op 18 maart samen met schout Joris van Themseke en burgemeester Jan de Baenst, in het gerechtshof te Gent. De raadslieden wezen op de bevelen van de vorst en eisten dat die van Brugge tot een vergelijk zouden komen met de inquisiteur. Zonder dat de afgevaardigden hierover vooraf waren ingelicht, was ook Titelmans zelf naar Gent ontboden, maar een poging om de beide partijen in het hof met elkaar te confronteren mislukte door de weigering van de Brugse groep. „Titelmans heeft onze wethouders bij de koning belasterd. Wij zullen ons rechtvaardigen in Spanje, maar we weigeren voortaan nog met de inquisiteur te onderhandelen. We zijn bereid, hem bijstand te verlenen zoals vroeger, zonder de minste inbreuk te dulden op onze rechten en privileges”. Op formeel aandringen van de Raad hield de delegatie nog eens ruggespraak met de Brugse magistraat, zonder resultaat evenwel. „Een onderhoud met Titelmans staat gelijk met een blaam voor onszelf en voor de voorgangers in de wet”, zo luidde het antwoord³³⁴. Geïrriteerd bracht de Raad op 21 maart de plakaten, de mondelinge en schriftelijke instructies van de vorst in herinnering: strenge toepassing der plakaten op de ketterij, bijstand aan de inquisiteur, bestraffing van onwillige wethouders. Het hof had een verzoeningsplan uitgewerkt, maar daarvoor moesten de beide partijen bijeenkomen. Een weigering van Brugge zou gelijk staan met weerspanning tegen de vorst. Na weer ruggespraak te hebben gehouden³³⁵ kwamen Wijts en De Baenst op 26 maart medelen dat een samenkost met Titelmans uitgesloten bleef, aangezien de magistraat daardoor impliciet zou toegeven dat hij in het verleden nalatig was geweest in de toepassing van de plakaten op de ketterij en dat de klachten van Titelmans gegrond waren. De raadslieden, die nu inzagen dat hun verzoeningspoging op een dood punt was beland, brachten op 27 maart Titelmans op de hoogte van de stand van zaken. De onderhandelingen zouden voortaan, langs de Raad van Vlaanderen om, schriftelijk worden gevoerd. De Raad stuurde de op schrift gestelde eisen door naar Brugge met de opdracht, binnen de kortst mogelijke tijd een antwoord te laten worden.

In zijn eisen erkent Titelmans het principe dat zowel de geestelijke als de stedelijke rechtbank het recht hebben om tegen kettters te procederen. Hij eist echter dat de stedelijke gerechtsdieners op zijn mondeling of schriftelijk verzoek bijstand zouden verlenen bij de arrestatie van kettters of bij het dagvaarden van getuigen, en dit zonder vooraf toelating te moeten vragen of informatie te moeten verstrekken aan de magistraat. Deze magistraat zal

³³³ SAB, SR 1565-1569, f° 25 (9 maart 1566).

³³⁴ *Ibid.*, f° 27 (19 maart); minuut van het antwoord van de Brugse magistraat: SAB, *Overleg* 1565-1566, los stuk.

³³⁵ SAB, SR 1565-1569, f° 28 v° (21 maart).

geen enkel recht kunnen laten gelden op de gevangenen van de inquisitie. De gevangenen van de stad evenwel zullen ter beschikking worden gesteld van de inquisiteur voor ondervraging; indien ze niet met de dood gestraft worden, moeten ze alvorens uit de gevangenis te worden ontslagen voor de bisschop of de inquisiteur abjuratie doen. Er moet een register worden aangelegd met de namen van alle vreemdelingen die zich in Brugge komen vestigen; de inquisiteur zal hier ten allen tijde inzage van krijgen³³⁶.

Zoals het vroeger met succes al eens had gedaan, trachtte Brugge ook nu weer zijn positie te verstevigen door de andere drie Leden mee voor de wagen te spannen. Het Brugse Vrije, Ieper en Gent werden verzocht, op 2 april afgevaardigden naar Brugge te sturen met hun advies over het document van Titelmans. Zowel de instructies voor de delegaties van Brugge³³⁷, het Brugse Vrije³³⁸, en Gent³³⁹, als het verslag van de bewuste vergadering van de Vier Leden³⁴⁰ zijn bewaard, zodat de respectievelijke standpunten vrij nauwkeurig bekend zijn.

De Vier waren het erover eens, dat hun belangen het best zouden gediend zijn met het aanbieden van een gezamenlijk rekwes tot de landvoogdes. Volgens *Brugge* moest dit rekwes de volgende punten bevatten: De wijze waarop de inquisitie in Vlaanderen uitgeoefend wordt zet er velen toe aan, hun haardsteden te verlaten. Alhoewel in heel Vlaanderen dezelfde wetten moeten gelden, wordt de inquisitie niet overal op dezelfde wijze toegepast: ze is inderdaad nooit door de Vier Leden officieel aanvaard geworden. De inquisitie geeft aanleiding tot tal van nieuwigheden die indruisen tegen de aloude privileges, rechten en geplogendheden. Het College eist dus formeel de afschaffing van de inquisitie. Ook de bisschop moet aangemaand worden, zich op grond van zijn pauselijke commissiebrief niet meer rechten toe te eigenen dan zijn voorganger, de bisschop van Doornik. *Gent* sloot zich bij de eisen aan en wees er bovendien op dat in geen enkele van aanpalende provincies een gelijkaardige vorm van inquisitie bestond als in Vlaanderen. Dit zou vele mensen, ook goede katholieken, er kunnen toe bewegen, uit te wijken naar plaatsen „daermen derghelicke servitude nyet subject” is. *Gent* was van oordeel dat deze zaak de hele generaliteit van Vlaanderen betrof: men zou dus aan de landvoogdes de toelating vragen voor een speciale bijeenroeping van de Staten van Vlaanderen, met alle steden, kasselrijen, ondergeschikte wetten, ambtenaren, edelen en prelaten, om daar de bezwaren ter bespreking voor te leggen. *Ieper* was van oordeel dat elk van de

³³⁶ SAG, serie 94 bis/8, f° 15-17 v°, 27 maart 1566, copie.

³³⁷ SAB, SR 1565-1569, f° 29 v°.

³³⁸ RAB, *Brugse Vrije*, 305, rekening 1565-1566, f° 65.

³³⁹ SAG, serie 94 bis/8, f° 15 (in margine), 19, 20.

³⁴⁰ *Ibid.*, f° 25 v° - 26.

leden in het rekwēst best zou preciseren welke eigen privileges door de voorstellen van de inquisiteur werden geschonden, en bovendien na te gaan of de generaliteit van Vlaanderen geen privileges bezat die tegen de inquisitie konden worden ingebracht. Het krachtigste betoog kwam van de delegatie van het *Brugse Vrije*. De Leden zullen weigeren, hun privileges in een proces of bij gerechtelijke proceduren te verdedigen; overigens houden ze de Raad van Vlaanderen in dezen voor onbevoegd. In het rekwēst moet Brugge uiteenzetten hoe de moeilijkheden zijn gegroeid. Men zal erop wijzen dat de inquisiteur en de bisschop geestelijke rechters zijn en geen bevoegdheden bezitten over de wereldlijke justitie. Indien men het tegendeel zou toelaten zouden de wereldlijke rechters weldra volledig aan de geestelijke rechtsbevoegdheid ondergeschikt zijn. Volgens de oude vrijheden mag de geestelijke rechtbank slechts arrestaties verrichten na vooraf de feiten ten laste aan de schepenen te hebben kenbaar gemaakt en mits uitdrukkelijk de toelating te hebben ontvangen. De door de inquisiteur voorgestelde punten zijn „naecte nyeuwigheden”, die noch in de plakaten zijn opgelegd, noch ooit te voren in Vlaanderen rechtsgeldigheid hebben bezeten. Men bedenke overigens dat de wethouders in Vlaanderen zich strenger aan de plakaten hebben gehouden en gewilliger hun medewerking hebben verleend aan de inquisitie dan in welke omliggende provincie ook, zo zelfs, dat ze het odium op zich hebben geladen, niet alleen van hun ondergeschikten, maar ook van de aanpalende gebieden. Titelmans heeft aan de Leden nooit zijn commissiebrief ter goedkeuring voorgelegd, zodat de inquisitie in Vlaanderen nooit officieel is aanvaard. En eindelijk, voor het invoeren van nieuwigheden als deze die de inquisiteur voorstelt, is het ogenblik nu wel allerminst geschikt: in plaats van bekering en godsdienstijver volgt er „in desen beroerlicken tydt” slechts oproer, ontvolking, uittocht van de kooplui uit. Veeleer zal men rond de plakaten een oogje dichtdoen dan integendeel op de koop toe nog nieuwigheden in te voeren.

De Vier Leden boden het rekwēst aan op 10 april. In haar antwoord verwees Margaretha naar de apostille op het vorige rekwēst. Nog eens verzocht ze de inquisiteur, bij de uitoefening van zijn ambt de grootste terughoudendheid en discretie in acht te nemen³⁴¹. De Leden legden zich hier echter niet bij neer en presenteerden een nieuw smeekschrift. Ze wezen erop hoe Titelmans niet alleen de beschikking had gekregen over vier eigen gerechtsdienders, maar ook een beroep mocht doen op de twee dienders die aan de procureur-generaal waren toegewezen. Aldus kon hij arrestaties laten verrichten en vonnissen uitspreken buiten elke plaatselijke justitie om. Het gevaar was niet denkbeeldig dat iemand wegens een persoonlijke vete zijn tegenstrever – ook al was die goed katholiek – bij de inquisitie zou kunnen aanklagen, zonder dat de vervolgte zich rechtskundige bijstand zou kunnen

³⁴¹ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 555.

laten verlenen. De rechten die de inquisiteurs en de geestelijken zich aanmatigden waren strijdig met de wens van de vorst, volgens wie het naleven van de besluiten van Trente diende te gebeuren zonder inbreuken op de rechten en de hoogheden van de koning en zijn onderdanen. De Leden wensten dat Vlaanderen in deze op voet van gelijkheid zou behandeld worden met Brabant³⁴², waar de inquisitie al sinds 1550 buiten werking was. Ze vroegen dus dat het recht op uitoefening van de inquisitie onverwijld aan de bisschop, Titelmans en de geestelijken zou ontnomen worden. Weer wou Margaretha geen beslissing nemen alvorens de koning om advies te hebben gevraagd³⁴³. Wel verzocht ze Curtius, in het uitoefenen van zijn geestelijke jurisdictie niet verder te gaan dan zijn voorganger³⁴⁴. En ook de Brugse delegatie te Brussel kreeg de indruk dat Margaretha „en zoude gheen zwarichede maken ons te accorderen ons verzouck”. Op initiatief van de Brugse magistraat boden de Vier Leden een nieuw rekwes aan, waarin – nu in veel krachtiger termen – de opheffing van de inquisitie gevraagd werd naar het voorbeeld van Brabant, en dit in afwachting van definitieve instructies uit Spanje³⁴⁵. Maar de landvoogdes wou in haar antwoord van 27 april, ook nu weer geen formele toezegging doen³⁴⁶.

De dag tevoren had de Raad van State zijn goedkeuring gehecht aan een voorstel tot moderatie van de plakaten, opgemaakt in antwoord op het rekwes der Edelen van 5 april. Dit voorstel werd ter beoordeling voorgelegd aan alle provinciale raden en provinciale statenvergaderingen. Om die reden staakten de Vier Leden het aanbieden van particuliere rekwesten, om voortaan hun stem te voegen bij die van de generaliteit³⁴⁷. Maar nog vóór uit Spanje een antwoord kwam op de voorstellen tot moderatie brak in het Vlaamse Westkwartier de Beeldenstorm uit.

³⁴² Op 23 maart 1566 had de Raad van Brabant aan de Vier Leden op hun verzoek een samenvatting laten geworden van de wijze waarop in Brabant de kettervervolgging georganiseerd was. (SAG, serie 94 bis/8, f° 7-8.)

³⁴³ Rekwes gepubliceerd in: A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 104-107.

³⁴⁴ IDEM, *Séminaire de Bruges*, I, p. 748-749.

³⁴⁵ SAB, *Overleg 1565-1566*, stuk 129, (copie), instructies van Brugge aan zijn gedeputeerden te Brussel, 21 en 23 april 1566

³⁴⁶ L. P. GACHARD, *Notice historique et descriptive des archives de la ville de Gand*, p. 73.

³⁴⁷ Het advies van de Staten van Vlaanderen (25 mei) in: IDEM, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 565-567. Terwijl de Staten aan de geestelijken nog het recht wilden toekennen om vast te stellen of de geloofsovertuiging van een gevangene al of niet kettters was, wenste Brugge dat de geestelijkheid helemaal buiten de kettervervolgging werd gehouden. (SAB, *Secrete Resolutiën 1565-1569*, f° 40, 41; *Overleg 1565-1566*, stuk 106 (copie), instructies van Brugge aan zijn gedeputeerden, 26 mei 1566.)

BESLUIT

Uit de spanningen tussen een groep geestelijken en een andere groep „verlichte” magistraten van enkele Vlaamse steden, blijkt duidelijk hoe genuanceerd men de „scheiding der geesten” in de beginnende reformatietijd dient te beoordelen. Moge er in het verloop van de strijd overvloedig gebruik zijn gemaakt van termen als „ketterij, lutheranisme, calvinisme” enz., dan ging het in werkelijkheid geenszins om een confrontatie tussen twee religieuze concepties, een eerste die onder de vlag van de katholieke orthodoxie stond, een tweede die doordrongen zou zijn geweest van de ideeën der leidende reformatoren.

Alhoewel het duidelijk is dat bij sommige humanisten, Cassandrianen en juristen in de stadsregering een diffuus wantrouwen leefde tegenover de doctrinaire spitsvondigheden van de scholastiek of de institutionele vormen van het kerkelijk leven, toch zijn ze in overgrote meerderheid trouw binnen de oude Kerk gebleven. Hun pogingen om hun eigen autoriteit en de wetgevende bevoegdheid los te maken van een al te straffe voogdij van die Kerk kwamen niet zozeer voort uit anticlericalisme dan wel uit de overtuiging dat de concrete noden in toenemende mate een ordenend gezag vereisten, een taak waartegen – ook volgens eminente katholieke apologeten – de kerkelijke overheid niet meer opgewassen was. Hierin kan men de aanloop zien tot een moderne staatsopvatting, indien men er terzelfdertijd rekening mee houdt dat de pleidooien voor de meeste van deze nieuwljkende ideeën stoelden op middeleeuwse verworvenheden, rechten en privileges. Niemand dacht er evenwel aan, de roomse Kerk een meer ondergeschikte plaats te gaan toebedelen in de maatschappij. De praktijk van de nieuwe armenordeningen wijst uit dat de armen in veel sterkere mate dan vroeger het geval was aan het kerkelijk gezag waren onderworpen.

Tegenover die magistraatsgroep stonden een aantal theologen en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. In een tijd waarin de contrareformatie zich al aandienende en men een uitzuivering van het religieuze leven slechts mogelijk achtte door een sterkere greep van de Kerk op alle niveau's van het maatschappelijk leven, kwamen zij in botsing met het zich emanciperend lekengezag in de steden. Hun antireformatorisch affect, de aftakeling van het gezag der oude Kerk in de omringende landen en in het eigen milieu tengevolge van de hervorming, hebben hen in de doelstellingen van de tegenpartij uitgesproken protestantiserende tendenzen doen ontwaren. Is de Brugse magistraat in het heetst van de strijd niet steeds redelijk geweest, dan zijn vooral de geestelijken te ver gegaan in hun soms lasterlijke insinuaties. Precies in

Brugge, dat volgens laatstgenoemden in de beginnende jaren zestig op religieus gebied erger was dan Genève, heeft de magistraat zich tijdens het Wonderjaar kordaat verzet tegen elke openlijke uitoefening van de gereformeerde religie in de stad.

HOOFDSTUK III

REDERIJKERS EN DICHTERS IN DE BEGINNENDE HERVORMINGSTIJD

Het is bekend dat in de zestiende eeuw de rederijkers een betekenisvolle rol hebben gespeeld in de Diets-spreekende gebieden van de Nederlanden. Vlaanderen nam hier ontegensprekelijk de voornaamste plaats in: van de ongeveer 187 bekende Nederlandse kamers die in de eerste helft van de eeuw actief waren, zijn er niet minder dan 85 in het oude graafschap te situeren. In verscheidene steden gaf het bloeiend rederijkersbedrijf zelfs het ontstaan aan meerdere kamers naast elkaar: zes te Ieper, vijf te Gent (waaronder één op Sint-Pieters), vier te Poperinge, drie te Dendermonde, Belle en Kortrijk¹, twee te Aalst, Brugge, Oudenaarde, Menen, Lo, Nieuwkerke, Ronse en Veurne².

De kamers stonden in voor het opvoeren van toneelvoorstellingen, het inrichten van feesten, het opluisteren van processies, stoeten en optochten, maar groeiden evenzeer uit tot echte kunst- en debating clubs, waar de zelfbewuste middenstand, de kleine burgerij de actuele problemen aan de orde ging stellen³. Voor een goed begrip van deze literaire en politieke sociëteiten moet men, zoals Degroote e.a. terecht hebben onderstreept⁴, de maatschappelijke klasse indachtig zijn waartoe de leden ervan behoorden. De rederijkersproducten weerspiegelden inderdaad een soms beperkte kleinburgerlijke visie op het leven, merkbaar in de overdreven aandacht voor de vorm, in de belangstelling voor het alledaagse bestaan, in de kritiek op instellingen doorheen de vertegenwoordigers, de spot met de menselijke tekortkomingen, de wakkere zin voor rechtvaardigheid, het stoere godsdienstig bewustzijn.

¹ Th. SEVENS (*Vlaamsche Dichters en Prozaschrijvers van Kortrijk (1545-1858)* Kortrijk 1885, p. 41) spreekt van vier erkende kamers te Kortrijk in de eerste helft van de zestiende eeuw: De Barbaristen, de Antonisten of Fonteïnisten, de Kruisbroeders en de Hovelingen.

² A. VAN ELSLANDER, *Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de XVIe en XVIIe eeuw*, p. 29-60.

³ Over de oorsprong en de inrichting van de rederijkerskamers, cfr. vooral J. VAN MIERLO, *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, II, p. 149-164; J. J. MAK, *De rederijkers*, p. 9-19.

⁴ J. A. N. KNUITTEL, *Onze letteren in de Middeleeuwen*, p. 155; G. DEGROOTE, *De kunst der rederijkers*, - *Dietsche Warande en Belfort*, 1948, p. 296.

Ontegensprekelijk was het opzet van de spelen in de meeste gevallen van stichtend-didactische aard, en reeds daarom bewogen ze zich dikwijls op het moreel-religieuze terrein. Sommige dichters zetten daarbij eenvoudig de laat-middeleeuwse traditie voort. Zo iemand was bijvoorbeeld Cornelis Everaert uit Brugge die, al heeft hij soms vrij scherpe kritiek op de geestelijkheid en zegt hij, met Erasmus, stout over bedelmonniken „sen zijn niet al helich die crune draghen”⁵, al neemt hij de vasten en de aflat op de korrel, toch een trouw aanhanger is gebleven van het katholieke geloof⁶. Maar de bijzondere aandacht voor de godsdienstige vragen en kerkelijke toestanden maakten anderen ontvankelijk voor de nieuwe religieuze denkbeelden. Weliswaar was daar de Antwerpse onderwijzeres Anna Bijns, die in haar refreinen vinnig polemiseert tegen de verderfelijke secte, maar in haar bijna fanatieke ijver om de ketters te bestrijden werd zij slechts door weinigen gevolgd⁷.

Over het al of niet bewust reformatorisch karakter van sommige rederijksprodukten werd en wordt door de literatuurhistorici eindeloos gediscuteerd. Het is hier niet de plaats om alle argumenten pro en contra tegen mekaar te gaan afwegen. Maar als de dichtwerken met religieuze thematiek in al hun complexiteit op de huidige onderzoeker een zo verwarrende indruk maken⁸, hoezeer moet het dan ook de tijdgenoten aan een werkelijk houvast hebben ontbroken. Kon men in een tijd waarin reactie tegen bestaande wan-

⁵ G. DEGROOTE, *Erasmus en de rederijkers*, p. 1030. Vooral in „Tspel van den Crych” (hebzucht) – waarvan de vertoning trouwens verboden werd – neemt hij de religieuzen scherp op de korrel. Daarin luidt het o.m. (vs. 376-382 : J. W. MULLER en L. SCHARPÉ, *Spelen van Cornelis Everaert*, p. 222) :

„Wye esser die bet den crych anthiert
 Dan dese gheesteliche lieden broeders ende nunnen ?
 Al datse met den crych halen cunnen
 Se houdent vaste jn huerlieden besluit.
 Watse hebben / Daer en comt niet vut
 Quailic zoude mense yet / vuter handt caetsen”.

⁶ Zo komen in „Een Spel van den Nyeuwen Priestere” (J. W. MULLER en L. SCHARPÉ, *o.c.*, p. 422-435) mooie passages voor die de lof van de priester zingen. Over Everaert, zie verder nog : J. W. MULLER, *Een rederijker uit de tijd der hervorming*, - *Onze Eeuw*, IV (1900), p. 88-124; W. J. C. BUITENDIJK, *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuid-Nederlandse litteratuur der Contra-Reformatie*, p. 100-104. Zijn werken in : J. W. MULLER en L. SCHARPÉ, *Spelen van Cornelis Everaert*.

⁷ Cfr. L. ROOSE, *Anna Bijns*. Deze auteur (p. 35) geeft aan Everaert „een eervolle plaats... in de groep, waarvan Anna Bijns de vurige voortrekster is geweest”.

⁸ Een treffend voorbeeld is de beoordeling van het zinnospel dat door Brugge werd opgevoerd tijdens het rederijksfeest te Gent. L.M. VAN DIS (*Reformatorische rederijks-spelen*, p. 55) spreekt van „wel haast... bewust-reformatorisch” en J. W. MULLER en L. SCHARPÉ (*Spelen van Cornelis Everaert*, p. XIII) van „uitgewerkt in stellig-Protestantschen zin”, terwijl anderzijds W. VAN EEGHEM (*Cornelis Everaert op het rederijksfeest te Gent (1539) - De Toneelgids*, 1938, nr. 1-2) het zuiver rooms karakter van dit spel aantoot !

toestanden een soort modeverschijnsel was geworden en nog geen concilie van Trente klare lijnen had getrokken, van de gemiddelde rederijker verwachten dat hij de grenzen tussen de orthodoxie en de ketterij zou herkennen? In een lezenswaardige studie heeft Enno van Gelder onderstreept dat veel rederijkerswerk kan verklaard worden vanuit de invloed van Erasmus, zowel in het aanklagen van mistoestanden als in de ijver om de christelijke leer uit te zuiveren om er de figuur van Christus en de evangelische waarheden weer centraal te stellen⁹. Vanuit die geestesgesteldheid hebben sommigen theorieën verkondigd waarvan zij de onverenigbaarheid met de trouw aan de moederkerk niet of nauwelijks inzagen.

Maar hier juist ligt de moeilijkheid: hoe lang blijft de kritiek vrijmoedig maar goedbedoeld, wanneer wordt zij bewust een aanvallen of verloochenen van de oude leer? Feit is in elk geval dat de nieuwe religie reeds van in den beginne een gunstige voedingsbodem heeft aangetroffen in bepaalde rederijkersmilieus, zo zelfs dat de vergaderingen der literaire sociëteiten niet zelden het karakter kregen van conventikels. In de verdere uiteenzetting zullen we de gelegenheid hebben, hiervan erg duidelijke illustraties te vermelden. Bijzonder kenschetsend lijkt ons ook de bekentenis van de echtgenote van Jan Vervest uit Gent, die voor haar onderzoeksrechtters verklaarde, omstreeks 1552 doopsgezind te zijn geworden „ter occasie dat haren man was van de rhetoriquen, handelende mits dien de scripture, ende also zou neerstelich toehoorde zo es zou hendelinghe daerby ghevallen (in haar dwaling)”¹⁰.

Bovendien vond de nieuwe geloofsovertuiging juist in de volkse dichtwerken van de rederijkers een krachtig propagandamiddel. Uiteraard denken we hier in de eerste plaats aan de „Spelen van Zinne”, die weliswaar wegens hun starre vorm en inhoud weinig spectaculaires bevatten voor de hedendaagse lezer, maar toentertijd toch de grote massa op de been brachten en op een gretige belangstelling konden rekenen voor de in religieus en politiek opzicht veelal tendentieus voorgestelde lering. Niet minder belangrijk was het moraliserende refrein „int vroede”, waarin uiting werd gegeven aan de godsdienstige beleving en aan maatschappijkritiek; of het spotdicht van de rederijker, het luidruchtige „ontamelicke” lied van de wulpse volkszanger of straatmuzikant (en moeten die straatliederen eveneens niet dikwijls op het actief van de rederijkers worden geplaatst?), waarin de zedelijke tekortkomingen van de zieleherders of de uitwassen van de relikwieënverering en devotienwoeker op de korrel genomen worden.

Aldus kunnen we sommige toneelstukken, refreinen en liederen terzeldertijd atmosfeerweergevend – als uiting van wat onder de auteurs of de vertolkers leefde, – als atmosfeerscheppend – als voorboden van wat komen

⁹ H. A. ENNO VAN GELDER, *Erasmus, Schilders en Rederijkers*, p. 23-37; cfr. G. DE-GROOTE, o.c., p. 1061-1062.

¹⁰ SAB, *BSI* 1557-1558, f° 90 v°.

zou – bestempelen. Hoe betekenisvol is in dit verband de verklaring van de Oudenaardse magistraat die in de rederijerskamers de hoofdschuldigen zag van de godsdiensttroebelen der zestiger jaren: „Ende mits dat een yghelick kennelick es, dat de camers van der rhetorique groot voetsel ende oorsake gheweest hebben van alle vergaderynghen, heresien ende quade leerynghen, hebben de remonstranten, omme daer inne te voorsiene, alle de camers en de vergaderynghen van rhetoricien van der stede doen verbieden ende sluiten”¹¹.

§ 1. DE REDERIJERS

In het rijkgevulde rederijersleven te Gent tussen 1500 en 1540¹² dateert het eerste spoor van anti-roomse gezindheid uit 1537. Op 27 februari van dit jaar werd Willem van der Blommen, alias Poelgier¹³, door de magistraat ter verantwoording geroepen omdat hij in een wagenspel – waarvan op verscheidene plaatsen een opvoering gebracht werd – de geestelijkheid bespottelijk had gemaakt. Hij liet „drij sotten: den advocaet, den medecijn ende 't gheestelicke”, een liedeken zingen dat aldus begon:

„De sotten en synder noch niet al
Die capproenen draghen.
Zy gaen ghescoren, al waeren zij mal,
Al naer ghewin zy vraghen.
Men siet ze van duere te duere loopen;
Donnoosele die sij tvel afstroopen,
Onder haerlieder schijn van deuchden;
Zy cryghent al, wat baetet gherelt,
Huusen, Hoven ende daertoe ghelt
Daer leven zij op met vreuchden”¹⁴

De verspreiding van dergelijke gevaarlijk geachte literatuur zette er de Gentse magistraat toe aan, een voorgebod uit te vaardigen waarin de factors werden aangemaand, „gheen sticx in rethorijcke te laeten uytgaene sonder het consent van de schepenen, ende ooc die te werden eerst ghevisiteert bij de Predicheeren, up correctie van schepenen”¹⁵.

¹¹ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, V, p. 70.

¹² Cfr. M. VANDECASTEELE, *Letterkundig leven te Gent*, p. 3-57.

¹³ Is hij te vereenzelvigen met de Willem Blomme die in 1527 door de magistraat van Kortrijk werd gestraft? (Cfr. p. 288.)

¹⁴ Geciteerd door A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 3, naar het handschrift van Jan VAN DE VIVERE'S' *Chronycke van Ghendt*; cfr. *Memorieboek der stad Ghent*, II, p. 113; L. M. VAN DIS, *o.c.*, p. 29-30, 108.

¹⁵ L. M. VAN DIS, *o.c.*, p. 30.

Het is niet onmogelijk dat ook vroeger reeds „schandaleuse” stukken werden vertoond, zelfs tot in de kerken. Zo werd er sinds 1504 om de vijf jaar de woensdag vóór Kerstmis een mysteriespel opgevoerd in de Sint-Michielskerk; maar in 1534 achtte het kerkbestuur het noodzakelijk, hieraan een einde te maken, „considererende de groote dissolucie, die in tselve spel lanc zo meer wardt ghebuerende”, en het geld van de stichting voortaan in jaarlijkse aalmoezen uit te keren¹⁶. Ook de Brugse overheid stelde reeds heel vroeg geen vertrouwen meer in sommige toneelopvoeringen, zoals blijkt uit het hallegebod van 1535, waarbij het vertonen van esbattementen of zinnesspelen op het feest van Sint-Jacob en Sint-Christoffel (25 juli) onvoorwaardelijk verboden werd¹⁷. Een gevestigde rederijergilde als deze van de Heilige Geest had intussen reeds een soort zelfcensuur uitgevoerd¹⁸. Te Kortrijk was het sinds 24 december 1539 niet meer toegelaten, bij om het even welke gelegenheid zinesspelen te vertonen, refreinen voor te dragen of liederen te zingen die niet vooraf door de wet waren ingezien¹⁹.

Het is echter vooral het beruchte Gentse toneelfeest van 1539 dat voorgoed een odium heeft geworpen op de rederijerskamers. Een zestal weken tevoren had te Gent met dezelfde negentien gezelschappen een refreinwedstrijd plaats die waarschijnlijk als voorspel op het rederijkerstornooi was bedoeld. A. Van Elslander, die deze gedichten naar hun geloofsinhoud heeft onderzocht²⁰, ziet in de voorgedragen refreinen de weerslag van de verwarring op religieus gebied die in deze jaren heeft geheerst, zonder er evenwel een uitgesproken reformatorische geest in te ontwaren. Wel blijkt uit het toekennen van een centrale betekenis aan het geloof in Christus en het zijgend voorbijgaan van de middelaarsrol van de Kerk, het zich voortdurend beroepen op de Schrift, de spottende uitlatingen over bedevaart en heiligenverering, dat de nieuwe leer bij sommige dichters een sterke weerklank had gevonden. In de refreinen van Tielt en Kortrijk – om ons tot de Vlaamse gezelschappen te beperken – komen afkeurende woorden voor over de geloofsvervolgung. Ook de dichter van Sint-Winoksbergen verheerlijkt de „martelaren voor God ter dootd gheiaeght” maar spreekt anderzijds van de

¹⁶ F. DE POTTER, *Gent*, VII, p. 458.

¹⁷ SAB, *Hallegeboden 1530-1542*, f° 144.

¹⁸ Op 11 juni 1533 besliste de gilde: „...item soo en sal niement van nu vordan vanden voornoemden XIII eenich spil van sinnen, waghenspil ofte esbatement maken ofte spelen binnen der stede en scependomme van Brugge, ofte daer buten, ten sij alvooren ghe-toocht den prince ofte synen stedehouder, die hem dat consenteren sal te spelene, in alzo verre als tselve gheselscip noch denghenen daermen tvoorseijde spil ofte esbatement spelen sal, niet en scandalijzeren”. (J. W. MULLER en L. SCHARPÉ, *Spelen van Cornelis Everaert*, p. XIII.)

¹⁹ RAK, SAK, *Kleine Keurboeck 1515-1580*, f° 87 bis v°.

²⁰ A. VAN ELSLANDER, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*, p. 197-208.

„heretycken stautelick onbeschaemt”, die „Duer haer eyghen wille zijn om staeruen ghezint”, zodat men hem moeilijk hervormingsgezinde sympathieën kan toeschrijven. Erg bijtend is de kritiek van Lo op de „Babylonische zotten dul” die „metten afgoden diemen in cassen sloot”, „van worms en motten vul” over het land lopen. Kritiek dus wél; ook een weerklank van de nieuwe ideeën, maar niet uitgesproken reformatorisch. Hier zij aan toegevoegd dat de refrainen van 1539 op geen enkele lijst van verboden boeken voorkomen.

Het is bekend dat de zinnespelen die van 12 tot 23 juni 1539 door negentien Vlaamse en Brabantse kamers op het luisterrijke rederijersfeest te Gent²¹ vertoond werden, door de overheid wél als gevaarlijke literatuur werden beschouwd. De kanselier van Brabant, Adolf van der Noot, sprak van „juyz plain de malvaises et abusives doctrines et séductions, de tout tendant à l’opinion lutheriaine”. Hij raadde de landvoogdes Maria van Hongarije in een brief van 6 oktober 1539 aan, ten strengste te verbieden dat de in druk verschenen stukken zouden gekocht, verkocht of gelezen worden, aangezien dit „causera beaucoup de meaulx”²². En de Engelse handelaar Richard Clough, die in 1561 in een schrijven aan zijn meester Thomas Gresham algemene beschouwingen wijdt aan de rederijersspelen in de Nederlanden en ze een „arena for political cavil” en „the vehicle for the promulgation of religious opinions” noemt, merkt op dat in dergelijke spelen het ware Woord Gods voor het eerst in de Lage Landen werd geopenbaard. Daarom, zo voegt hij daar aan toe, werden en worden deze spelen met meer strengheid verboden dan de boeken van Luther, „as allso those plays was one of the prynsypall occasions of the dystrouccyon of the towne of Gantt”²³. Dit laatste lijkt wel overdreven, tenzij natuurlijk men in het schitterende rederijersfeest een laatste uiting ziet van de roemzucht en het hoovaardige zelfbewustzijn van het ambitieuze Gent, dat zich zelfs met de keizerlijke macht meende te kunnen meten maar hierom weldra diep zou vernederd worden.

Zeker is het in elk geval dat het hof te Brussel helemaal niet ingenomen was met de strekking van de vertoonde spelen, nog veel minder met de geweldige weerklank die ze in ruime kring bleven hebben. Hoewel de uitgave in het plakkaat van 22 september 1540 voorkomt op de lijst van de ketterse en dus verboden boeken, kende zij zeer vlug drie herdrukken (alle geantedateerd als verschenen in Antwerpen in 1539). Nog in 1564 verscheen een editie te Wezel, wat wel bewijst dat de verzameling een grotere commerciële waarde bleef bezitten dan de overheid lief was²⁴.

²¹ Uitvoerige gegevens over dit feest in : M. VANDECASTEELE, *o.c.*, p. 30-57, (met bibliografie).

²² L. P. GACHARD, *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, p. 256.

²³ L. M. VAN DIS, *o.c.*, p. 33.

²⁴ De lijst van de verschillende uitgaven in *ibid.*, p. 25-29; de lijsten van verboden

De deelnemers aan de wedstrijd dienden een antwoord te geven op de vraag : „Welc den mensche stervende meesten troost es”. In een tijd waarin de doodsgedachte zeer levendig was en de oude zekerheden aan het wankelen waren geraakt, moesten de stukken onvermijdelijk de weerslag bevatten van de aarzelingen die door de godsdienstige spanning van die dagen werden veroorzaakt. Enno van Gelder²⁵ heeft aangetoond dat de stukken veel verwantschap vertonen met de in 1531 verschenen verhandeling *Een troost ende spiegel der siecken* van Willem de Volder (Gnapheus) en met Erasmus' *De praeparatione ad mortem*. In geen der spelen immers wordt met een woord gerept over het sacrament der zieken en weinigen vinden enige troost in goede werken of kerkelijke boetedoeningen.

Centraal in bijna alle spelen staat het vertrouwen in de genade en de verdiensten van Christus. De goede werken, zoals bedevaarten, aflaten, vasten, heiligenverering, worden niet a-priori verworpen, maar ze dienen te worden ontdaan van het formalisme dat al te vaak in de beoefening ervan doorklinkt en moeten de uitdrukking zijn van een innerlijke gesteldheid. Allen leggen de nadruk op de bemiddeling van Christus, zonder dewelke de werken geen vrucht kunnen dragen. Wat de Vlaamse kamers betreft zijn de meest christocentrische stukken deze van Deinze en Kortrijk. De enige troost voor Deinze is een vast vertrouwen in de verlossende kracht van Christus' kruisdood. Vasten, heiligenverering, kloostergeloften hebben daarin niet het minste belang. Kortrijk klampt zich vast aan Gods liefde. Gods barmhartigheid biedt de stervende zekerheid. Zijn zonde wordt uitgewist door de goddelijke genade en niet „bij den toedoene van ander pleghen, als offeranden, sacrificyen ofte duer eenyge zaken uitwendigh, waermede men God waent zonderlingh paeyen”; „niet duer de waercken der rechtvaerdigheyt die eenich mensche moght hebben ghedaen, maer alleene duer zijn barmhertigh voortgaen, welcke barmhertigheyt gheleghen es in got”. Tielt heeft het over : „Sotten... die peregrynage lopen, En dan gaensy kerskins by dozynen hichten”. Nieuwerkerke is van mening dat de mens met „costelicke wtvaerden of testamenten”, met „hopen op yemandts langhe ghebeden van broeders of nonnen”, of met „eeuwighe iaerghetyden” alleen zijn „consciencye stillen en appayzieren” kan, maar daarin geen echte troost kan vinden. Nieuwerkerke put zijn zekerheid vooral uit het Woord Gods in de Schrift, evenals Ieper, dat soms bijna letterlijke schriftcitaten aanhaalt. De auteur van het Kortrijkse spel spreekt van het innerlijk licht van het Woord der Waarheid, wat Enno van Gelder

boeken waarin de uitgaven werden opgenomen : *ibid.*, p. 31. Dezelfde auteur verzorgde samen met B. H. ERNÉ een nieuwe uitgave van de spelen : *De Spelen van Zinne vertoond op het Landjuweel te Gent van 12-23 Juni 1539* (Groningen 1939). Het in het vooruitzicht gestelde tweede deel met commentaar op de teksten is nooit verschenen.

²⁵ H. A. ENNO VAN GELDER, *o.c.*, p. 27. Een boeiend overzicht van het erasmianisme in de Gentse spelen : *ibid.*, p. 23-27.

doet opmerken dat hij kennis moet hebben gehad van de doperse literatuur²⁶. Zoals verder zal worden onderstreept kan hier inderdaad een aanknopingspunt liggen, aangezien het anabaptisme in de jaren die aan het Gentse rederijkersfeest waren voorafgegaan in de Zuidvlaamse Leiestad een niet onbelangrijke weerklank had gevonden.

Uit deze enkele beschouwingen blijkt voldoende dat men op de vraag: katholiek of hervormd? moeilijk een categorisch antwoord kan geven. Zeker is wel dat het vertrouwen in de genademiddelen, zoals ze door de roomse Kerk werden voorgehouden, geschokt was, dat in het zich optrekken aan de blijde tijding van Gods genade in Christus aan het instituut van de Kerk en aan haar bedienaars bijna achteloos werd voorbijgegaan. Geen van de auteurs heeft er echter aan gedacht, met de oude religie te breken, nergens vallen ze expliciet de dogma's aan, nergens klinkt een woord van wanhoop door over het bestaande. Onder de invloed van de hervormingsgezinde ideeën en van de hernieuwde belangstelling voor de Bijbel werd gepleit voor een uitzuivering van de geloofsleer binnen de katholieke Kerk. Achteraf beschouwd zijn sommige auteurs hierin volgens de normen van die Kerk te ver gegaan, maar in beginsel wordt hiermee niets afgedaan van hun oorspronkelijke intentie. Om dit alles moet men de conclusies van Van Mierlo en Van Dis niet onvoorwaardelijk tegenover elkaar plaatsen, maar ze veeleer zien als een wederzijdse aanvulling. Daar waar de eerste onderstreept: „... feitelijk en objectief staan de spelen nog op katholiek standpunt... zij staan er eenzijdig op, zij staan er gevaarlijk op; zij leggen den vollen nadruk op de verdiensten van Christus; zij staan er soms weifelend en twijfelzuchtig op: nog hebben zij den weg der Kerk niet verlaten”²⁷, gaan we eveneens akkoord met de tweede, wanneer hij besluit: „Het verbod van de druk van 1540 was ten volle gerechtvaardigd”²⁸, waarbij dan o.i. niet zozeer moet worden onderstreept dat de gesteldheid van de auteurs uitgesproken ketters was, wél dat achteraf gezien volgens de normen van de Kerk de grenzen van het toelaatbare overschreden waren.

Een allusie op de nieuwe religie treffen we nog aan in een niet nader gedateerd en niet geïdentificeerd rederijkerspel dat in de eerste helft van de zestiende eeuw te Gent geschreven of opgevoerd werd. Daarin zegt *Cousyn*: Nichte, het werden al evangelisten, / Al en sijnt maer swijnders die achter de verckens loopen. / ... Men hoortse nu singhen op die maercten in alle hoecken, / Nichtken, het heeft nu al evangelieboecken. / ... Elc weet

²⁶ *Ibid.*, p. 31.

²⁷ J. VAN MIERLO, *Het Toneel. De Spelen van Gent, 1539 (Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden, II, Antwerpen - 's Hertogenbosch 1949²)*, p. 335. Het orthodoxe roomse karakter van de spelen wordt nog meer benadrukt door A. DE MAEYER, *Van ketterse en andere schandaleuse spelen*, p. 27-28.

²⁸ L. M. VAN DIS, *o.c.*, p. 51.

nu de schriftuere”²⁹. En hoe raak tekent een (waarschijnlijk Dendermondse³⁰) refreindichter de religieuze verwarring van die dagen : „Gae ick ter kercken om een goet vermaen, / Ick worde vernaemt eenen popelare (schiinheiligaard) en een papiste. / Ist dat ick ter kercken niet en wille gaen, / Ick worde vernaemt voor een ketter oft lutriaen”³¹. Eens te meer zien we in deze verzen dat de rederijkers zich met het actuele gebeuren intens hebben ingelaten en dat ze daarbij oog hadden voor de verwickelingen op religieus gebied.

Na 1540 heeft de overheid, die het gevaar van de rederijkersbijeenkomsten inzag, het toezicht op de werkzaamheden van de retoricijnen strenger gemaakt. Zo gaf de landvoogdes op 31 mei 1542 aan de baljuw van het Land van Waas de opdracht „de faire deffences ès limites de sa jurisdiction de non y jouer aucuns jeuz de rhétorique, que iceulx ne fussent préalablement veuz et entenduz par les officiers et gens de loy”³², een bevel dat ongetwijfeld ook aan andere verantwoordelijke gezagdragers zal zijn overgemaakt. Vermoedelijk ten gevolge daarvan verbood Gent op 20 juni 1542 „dat niemant van nu voorts an en vervoordere vut te stellene, vertooghene ofte vut te ghevene eeneghe spelen, refreynen, liedekins, loven of andere dichten van rethoricquen, of andersins in eeneghe maniere, anders dan de ghone van heere ende wet weghe ghevisiteert ende gheconsenteert, telcken opde boete van drie ponden parisis ende de correctie van scepenen”³³. Een gelijkaardige maatregel werd drie dagen later te Brugge bij hallegebod afgekondigd³⁴. De overheid van die stad achtte het op 23 juni 1544 noodzakelijk om nog eens aan het verbod te herinneren³⁵, terwijl Gent op 31 december 1546 duidelijk specificeerde tegen welk soort rederijkersproducten de maatregel gericht was : „Voorts dat hem niemant en vervoordere te makene, dichtene ofte voort te stellene eeneghe refreynen, liedekins, baladen, spraken van presenten noch anderssins, noch eeneghe scilderyen of signeren vut te stellene of conterfaictene, ten scimpe, cleenechede, diffamatie ofte vilonie van yemande, gheestelic ofte weerlic, ofte ooc smakende eeneghe suspecte materien ofte andere fameuze zaken”³⁶.

Het gevolg van dit strenge toezicht was, dat het rederijkersleven geleidelijk zijn vroegere glans en luister ging verliezen. In Veurne, waar aanvankelijk niet minder dan vijf kamers hadden bestaan, bleef er weldra nog slechts

²⁹ F. A. S., *Drie spelen van zinne, uit den tijd der Reformatie*, - Belgisch Museum, X (1846), p. 337.

³⁰ J. BROECKAERT, *Rederijkersgedichten der XVIe eeuw* (Gent 1893), p. XVI.

³¹ *Ibid.*, p. 44.

³² ADN, B. 2430, rekening ontvanger-generaal, 1542, f° 247.

³³ SAG, *Register BB*, serie 93/26, f° 299.

³⁴ SAG, *Hallegeboden 1530-1542*, f° 429 v°.

³⁵ SAB, *Hallegeboden 1542-1553*, f° 116.

³⁶ SAG, series 93/27, *register CC*, f° 39 v°.

één over³⁷. Het rederijersleven te Kaprijke lijkt tussen 1542 en 1562 wel helemaal te zijn uitgedoofd³⁸, terwijl de rederijers te Hulst na 1550 een inzinking kenden³⁹. In het register van de hoofdkamer van retorica *Alpha et Omega* te Ieper komt de laatste octrooiverlening aan een kamer uit het Ieperse kwartier voor in 1548⁴⁰. Te Ieper zelf werd het laatste rederijers-tornooi gehouden in 1550, ter gelegenheid van de processie op het feest van de *Tuindag* (= de eerste zondag van augustus)⁴¹. En van groots opgezette rederijersfeesten zoals dit van 1539 was in Vlaanderen helemaal geen sprake meer. De Gentse kamer *De Balsem* („Jhesus met de balsem blomme”) heeft het nog geprobeerd in 1561. Maar intussen was daar het plakkaat van 26 januari 1560 geweest dat rechtstreeks tegen de rederijers was gericht en waarin verboden werd „eenighsins te divulgeren, zynghen ofte spelen, doen divulgeren, synghen ofte spelen int openbare : in gheselschap oft in heymelicke, eenighe Camerspelen, Baladen, Liedekens, Commedien, Batementen, Refereynen oft ander dierghelijcke schriften van wat materien ende in wat tale die zouden wesen, soo wel oude als nieuwe, daerinne gheminghelt zijn eenighe questien, propositien ofte materien beroerende onse religie ofte ghesellicke luyden, tsy aengaende huere personen ofte staten”⁴². Nu had *De Balsem* zonder toelating van de vorst een prijskaart laten drukken en ze naar verscheidene steden in Vlaanderen, Holland, Zeeland en Brabant uitgezonden om de rederijerskamers voor 17 augustus 1561 naar Gent op te roepen. Inquisiteur broeder Pieter de Backere, „toesiender van zulcken zaecken”, had hieraan zijn goedkeuring gehecht. De Gentse magistraat echter, beducht dat „daer door groote confluentie van alle soorten van volck soude ghebueren binnen der selver stadt, ende byden zelve ghestroyt worden eroneuse ende schandelycke proposten, dichten, refereynen, liedekens”, gaf aan de kamer het bevel, de kaart onverwijld weer te doen ophalen⁴³. *De Balsem* zag hierin een louche zet van de vier andere Gentse kamers, „die de vorseide princelicke camere alleszins zochten te neder te bringhene”, en spande bij de Raad van Vlaanderen een proces aan tegen de magistraat. In zijn verde-

³⁷ Ph. BLOMMAERT, *Rederijerskamers van Veurne en omstreken*, - *Belgisch Museum*, II (1838), p. 357-358.

³⁸ G. VAN KEIRSBILCK, *Letterkundig leven te Kaprijke in de vijftiende en zestiende eeuw*, - *De Fonteyne*, XIV-XV (1964-1965), p. 41.

³⁹ P. J. BRAND, *De geschiedenis van de Hulsterse rederijers*, - *Jaarboek „De Vier Ambachten”*, 1960-1961, p. 76, 77.

⁴⁰ I. L. A. DIEGERICK, *Notes sur les Chambres de rhétorique de la Flandre maritime (1517 à 1551)*, - *ACFF*, V (1859-1860), p. 134-154.

⁴¹ A. VANDENPEEREBOOM, *Ypriana*, V (Brugge 1881), p. 117.

⁴² *Plakkaatboeken van Vlaanderen*, I, p. 815.

⁴³ Ph. BLOMMAERT, *Beknopte geschiedenis der Kamers van Rhetorica te Gent*, - *Belgisch Museum*, I (1837), p. 444; P. VAN DUYSE, *De rederijerkamers in Nederland*, I, p. 78. Beide auteurs spreken verkeerdelijk van 1560.

diging wees deze er nog eens op dat een dergelijk tornooi „van quader consequentie” zou zijn, „niet sonder dangier van schandale ende aparente onghestichticheyt, zonderlinghe in dezen dangereusen tyt”. In zijn sententie van 5 augustus 1561 bevestigde de Raad de beslissing van de schepenen. Jan Everaert, een van de proviseurs van de kamer, kreeg het bevel, in handen van de baljuw de belofte af te leggen „van ’t allen tyden inne te commene dies verzocht zynde, op peyne van gheachterhaelt te zyne als suspect van heresie”⁴⁴. Door die beslissing heeft Gent de kans gemist om in augustus 1561 te wedijveren met het beroemde Antwerpse landjuweel dat in dezelfde maand werd gehouden.

*
* *

Waarom waren de Gentse overheid en de Raad van Vlaanderen zo allersgisch voor groots opgezette rederijkersactiviteiten, en dit op een ogenblik dat Antwerpen, Brussel en andere steden luisterrijke toneelfeesten inrichtten? We hebben het vermoeden dat ze, onder druk van Titelmans, de rederijkers in eigen stad en dus bij voorbaat ook de vreemden, al te zeer wantrouwden. In juli 1561 had de inquisiteur het inderdaad nodig geoordeeld een onderzoek in te stellen nopens de Gentse ex-schoolmeester en rederijker Jan Onghena, lid van de kamer *Maria ter Eere*, en een aantal personen uit zijn kring (onder meer meester Jan Moeraert, François van Steelandt, Pauwels van Hulse)⁴⁵. De kroniekschrijver Cornelis van Campene noemt Onghena „en fray componist inde Vlaemsche rhetorijcke, dichtende menich refereyn, bemindt van edele en onedele omme zijn sonderlinghe gratie van refereynen ende ghenouchte die hy hadde inde zelve”⁴⁶. Titelmans heeft het in 1561 bij een strenge waarschuwing gehouden. Het is echter onwaarschijnlijk dat de populaire dichter zich hierdoor sterk heeft laten imponeren. In 1564 dichtte hij een – niet bewaard – refrein op alle kloosters van Gent, „voughende by maniere van huwelicke de monijcken metten nonnen ofte religieusen”⁴⁷. De inquisiteur kreeg het stuk in handen en lichtte de stedelijke magistraat in. Aan Onghena werd nu ten strengste verboden, ooit nog om ’t even welk refrein of lied te maken, of in gezelschap verzen voor te dragen⁴⁸. Anderhalf jaar lang hoorde men niets meer van hem. In 1566 evenwel nam

⁴⁴ RAG, RVI, 7542, f° 210 v° - 212.

⁴⁵ ARA, AL, 461, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1561.

⁴⁶ *Dagboek van Cornelis en Philips van Campene...*, ed. F. DE POTTER (Gent 1870), p. 161. Zie ook: A. VAN ELSLANDER, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*, p. 254-255.

⁴⁷ *Dagboek van Cornelis en Philips van Campene*, p. 161.

⁴⁸ „Den xvi en novembris lxiiii es by scepenen interdictie ghedaen mr. Jehan Onghena, meer eeneghe refreyenen of liedekins te maeckene oft by ander ghemaect te zeggene oft vut te ghevene in eeneghe verselschappen oft anderssins die eeneghe onstichticheyt oft scandale smaeken zouden, up pene arbitraire”. (SAG, BC 1563-1565, f° 352.)

hij, samen met zijn broer Lieven, de leiding van de calvinistische opstand in zijn stad op zich⁴⁹. Hij was het die op 23 augustus van dat jaar op het kerkhof van Drongen tegenover een bende Gentse beeldenvernielers verklaarde, een plakkaat te bezitten, volgens hetwelk de beeldenstorm van hogerhand toegelaten was⁵⁰. Dadelijk daarop werd de abdijkerk van Drongen vernield⁵¹. Na de troebelen vluchtte Jan Onghena naar Antwerpen, waar hij een onderkomen vond bij de reeds genoemde Pauls van Hulse. In mei 1568 werd hij echter herkend en gevangen genomen, en op 2 augustus daaropvolgend stierf hij te Gent aan de galg⁵².

Kan Onghena's sympathie voor het protestantisme vrij duidelijk in de beginnende jaren zestig gesitueerd worden, dan is het moeilijker uit te maken van wanneer de overgang naar de nieuwe leer van de Gentse schilder-rede-riker Lucas de Heere⁵³ dateert. Uit de biografische gegevens weten we dat hij bij de komst van Alva in 1567 de wijk nam, en op 27 november 1568 verbannen verklaard werd, wat er dus op wijst dat hij zich al te zeer met de nieuwgezinden had ingelaten. In Londen werd hij overigens een van de vooraanstande leden van de Vluchtelingenkerk. Maar daarmee is de vraag, of hij reeds vóór het Wonderjaar als reformatorisch dichter moet worden beschouwd nog niet beantwoord.

In een uitvoerige studie heeft Marten Rudelsheim zich met het probleem bezig gehouden⁵⁴, zonder er evenwel een bevredigende oplossing te kunnen aan geven. Het kan als vaststaand worden beschouwd dat De Heere in 1558 nog tegen de hervorming gekeerd was, aangezien hij in dit jaar een werkje van de dominicaan - en inquisiteur! - Pieter de Backere inleidde met een sonnet, waarin o.m. het vers „Vliet dan als fenijn alle Ketterlicke leeren” voorkomt⁵⁵. Rudelsheim wijst er terecht op dat zijn huwelijk in 1560 met de dochter van de als protestant bekend staande bur-

⁴⁹ M. DELMOTTE, *Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent*, p. 161-162.

⁵⁰ De pastoor van de Sint-Janskerk (Sint-Baafs) te Gent getuigde: „dat de voorseyde meestere Jan Onghena op 't kerchof van Dronghene... las eenen brief, maintenerende te wesene zeker placcaet uut crachte van 't welcke zij de voorseyde brekinghe deden”, (ARA, *Raad van Beroerten*, 76, f° 293.)

⁵¹ J. DECAVELE, *Het religieus-politiek conflict*, p. 67-69.

⁵² A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 46-47; vlak voor zijn dood schreef hij nog een vers met een waarschuwing voor de geuzen: J. LOOSJES, *De invloed der Rederijkers op de Hervorming, - Stemmen voor Waarheid en Vrede*, XLVI (1909), p. 636.

⁵³ Gent 1534?-29 augustus 1584. Biografische gegevens in: J. GROOThAERT, *Leven en Werken van Lucas de Heere (1534-1584)* (onuitgegeven licentiaatsscriptie, Gent 1943); W. WATERSCHOOT, *Het Leven van Lucas D'Heere, - De Fontaine*, XIV-XV (1964-1965), p. 55-66, met verdere bibliografie.

⁵⁴ M. RUDELSHEIM, *Lucas d'Heere, - Oud-Holland*, XXI (1903), p. 85-110.

⁵⁵ Geciteerd in *Ibid.*, p. 89.

gemeester en rentmeester van Veere (Walcheren) hem in zijn opvattingen kan hebben beïnvloed, maar de stelling van de genoemde auteur, als zou de dichter in 1562 een tijdlang te Antwerpen zijn geweest en er zelfs samen met de calvinistische predikant Joris Wybo zou hebben gepreekt, houdt, zoals Lenselink aantoonst⁵⁶, geen steek.

Twee in 1565 verschenen werken van De Heere's hand, namelijk *Den Hof en Boomgaard der Poësie* (Gent, Ghelein Manilius) en *Psalmen Davids* (ibid.) werpen nauwelijks méér licht op de geloofsovertuiging van de auteur. Beide werden overigens op 3 oktober 1564 door de kerkelijke censuur goedgekeurd, waarbij dan wel te noteren valt dat in die jaren de keuring niet meer zo streng was. Het eerste werk is een bundel oden, sonnetten en refreinen „ieghens d'Erdoopers”. Nergens wordt een bewust anti-katholieke klank gehoord⁵⁷. In een boeiend onderzoek heeft Lenselink echter dieper gepeild naar de bronnen van de psalmvertaling. Hij stelde vast dat De Heere zich voornamelijk gebaseerd heeft op het psalter van de Franse hugenoten van 1562 (met psalmen van Clément Marot en Théodore de Bèze), op de Liesvelt- en Vorsterman-bijbels, op de psalmen van Jan Utenhove (G 1)⁵⁸. Bewijzen voor zijn geloofsovertuiging zijn dit vanzelfsprekend niet⁵⁹, wél aanwijzingen dat de Gentenaar zich toen reeds bij voorkeur in protestantse literatuur heeft verdiept, en wellicht aan een compromis heeft gedacht. De eigenlijke breuk met de roomse Kerk kan zich pas in 1566 hebben voorgedaan.

De religieuze overtuiging van de veel volksere, losbandige, maar daarom niet minder onderlegde Brugse rederijker Eduard de Dene⁶⁰, factor van *De Drij Santinnen*, stelt al evenzeer enkele problemen. Hij heeft nooit enige straf opgelopen om ketterij en komt op geen enkele lijst van verdachten voor. Toch heeft hij op bepaalde ogenblikken een zeer kritische houding aangenomen tegenover de roomse Kerk en haar gezagdragers. A. Dewitte heeft dit genoegzaam kunnen aantonen, aan de hand van enkele citaten uit het tusen 1557 en 1561 geschreven (tot nu nog niet uitgegeven) *Testament Rhetoricael*⁶¹. Het refrein *Hoort al ghy gildekens* bevat een regelrechte aanval

⁵⁶ S. J. LENSELINK, *De Nederlandse psalmberijmingen in de 16e eeuw*, p. 439.

⁵⁷ Cfr. S. ERINGA, *La Renaissance et les Rhétoriciens néerlandais*, p. 102-103.

⁵⁸ S. J. LENSELINK, *o.c.*, p. 433-470.

⁵⁹ Daarom lijkt ons de omschrijving door Lenselink van De Heere's geloofsovertuiging in 1565 als „een sterk naar het Calvinisme neigende reformatorische gezindheid” (p. 479) overdreven.

⁶⁰ Brugge 1505 - ca. 1576-1579. Biografische gegevens in G. DEGROOTE, *Eduard de Dene (1505-1578)*, p. 126-141; A. SCHOUTTEET, *De Brugse Rederijker Eduard de Dene, - West-Vlaanderen*, XII (1963), p. 213-219.

⁶¹ A. DEWITTE, *De religieuze overtuiging van Eduard de Dene*, p. 343-350. De typisch doopsgezinde inslag die de auteur in sommige teksten meent te ontwaren ontgaat ons evenwel.

op de beeldenverering in het algemeen en de schilders en beeldenmakers in het bijzonder. En in het refrein *O Heere God almachtig* stelt de dichter de geestelijken voor als zijn bloeddorstige belagers, die hem verbieden in de bijbel te lezen :

„Veel grijpwulfveghe caecken
Nu myne vervolghers zyn
Om barnen end om blaecken.
Bloedsturters up elck termyn,
Zupers der babylonssche wyn
Hebben tzweerd upgheheven.
Al stroyen zy huerlieder venyn
Willet hemlyen vergheven.
Zy hebben my verboden
Te lesene Gods woordt.
Als ick volgd huer afgoden
Doe ghinc wel met my voort.
Nu zynse nydich up my ghestoort...⁶²”

Bovendien denkt J. J. Mak een anti-rooms pamflet uit 1564, *Warachtighe nieuwe tijdinghe van een Boer, die met crancheyt bevaen hem heeft ghebiecht teghen sijnen Prochiaen*, aan de De Dene te kunnen toeschrijven⁶³. Het betreft hier een uit het Duits vertaalde dialoog, waarin de biecht ongenadig over de hekel wordt gehaald.

*
* *

Uit wat voorafgaat blijkt voldoende dat de reformatorische ideeën in het retoricale leven van vóór 1566 ruimschoots aan bod zijn geweest. Tal van gegevens wijzen er bovendien op dat van sommige lieden die zich in rederijderskringen bewogen een krachtige reformatorische impuls is uitgegaan. Het duidelijkst is dit merkbaar in het gebied Oudenaarde-Ronse, in Ieper en in het Westkwartier, en te Deinze.

Een opvallend personage in dit op de nieuwe religieuze stromingen gerichte rederijdersleven was de Oudenaardse onderwijzer Pieter Scuddemate, die naast zijn beroepsbezigheden als opvoeder een belangrijke rol speelde (wellicht als factor) in de plaatselijke rederijderskamers der *Kersouwieren* en *Pax-Vobianen*⁶⁴. In 1532 werd de onderwijzer-rederijker gestraft wegens ketterij. Het stuk dat hierover inlichtingen verstrekt, namelijk het verzoek van de veroordeelde aan de Geheime Raad om intrekking van de straf⁶⁵,

⁶² *Ibid.*, p. 345-346.

⁶³ J. J. MAK, *De rederijders*, p. 119-120.

⁶⁴ Over het rederijdersleven te Oudenaarde in het algemeen, cfr. M. VAN LAUWE, *De Rederijderskamers van Oudenaarde*, - *De Fonteyne*, XII-XIII (1962-1963), p. 114-119.

⁶⁵ RAG, *Varia D*, 3028, f° 150 v° - 151.

bevat jammer genoeg geen precieze bijzonderheden over de eigenlijke aard van het delict. Had dit misschien iets te maken met het straks te noemen rederijkersspel van Roborst, dat volgens de gedrukte tekst reeds in 1532 zou zijn tot stand gekomen? Wat er ook van zij, Scuddematte zocht na de aanraking met het gerecht een andere werkkring. Hij vestigde zich als schoolmeester in Antwerpen, waar hij op 24 oktober het poorterschap verwierf⁶⁶. In de jaren veertig was hij lid van de Antwerpse rederijderskamer *De Violieren*⁶⁷. Op 15 januari 1545 werd hij alweer ingedaagd, nu om ketterijen in geschrifte te hebben verspreid. Volgens de akte van beschuldiging had hij een ballade geschreven op de hypocrisie bij de minderbroeders, had hij meegewerkt aan een Nederlandse bijbelvertaling, en het – tot nu onbekend gebleven – zinnespel *Den Babel van Vilvoorden* geschreven voor de rederijderskamer *De Olijftak*⁶⁸. Na meer dan twee jaar gevangenschap werd de Oudenaardenaar op 26 mei 1547 als ketter voor het Antwerpse raadhuis onthoofd⁶⁹.

In hoeverre Scuddematte zijn stempel heeft gedrukt op het rederijdersleven te Oudenaarde kan moeilijk worden afgewogen. Niets laat bijvoorbeeld toe een Matthijs de Casteleyn, die in de eerste helft van de zestiende eeuw zowat de toonaangevende factor is geweest der beide kamers van de stad, als een sympathisant van de hervorming te beschouwen⁷⁰. Anders was het nochtans gesteld met sommige van diens vrienden en geestesgenoten. In het Oudenaardse rederijdersmilieu zijn meester Adriaan Meynfroot en Joos de Pape te situeren. Over laatstgenoemde schreef De Casteleyn in zijn refrein *Memorie, der zomighen* (1525)⁷¹ onder nummer X: „... Ioos de Pape... (In den sangh expeert ende ind latijn) ... Gheen beter drinckebroere en mochte sijn...”. Beide retoricijnen kwamen in 1548 fel in opspraak omdat ze in Brussel hun vriend, meester Lieven Wervier, die om wille van ketterij ingerekend was, uit de gevangenis hadden bevrijd⁷².

In hun connecties met of hun sympathieën voor reformatorische groepen stonden De Pape en Meynfroot zeker niet alleen. Dat was enkele jaren vóór

⁶⁶ H. L. V. DE GROOTE, *De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters, - Bijdragen tot de geschiedenis, inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, XIX (1967), p. 302.

⁶⁷ L. ROOSE, *Anna Bijns*, p. 10, 26.

⁶⁸ H. L. V. DE GROOTE, *o.c.*, XX (1968), p. 30.

⁶⁹ P. GÉNARD, *AA*, VIII, p. 364-376; cfr. Ch. RAHLENBECK, *Mémoires de Jacques de Wesenbeke*, p. 68.

⁷⁰ Pamele 1485-1550, priester gewijd in 1508, in 1530 apostolisch notaris. Als rederijker was hij, blijkens zijn *De Const van Rhetoriken* (Gent, Jan Cauweel, 1555, 220 p.) ongelooflijk productief. Hij schreef onder meer het spel dat door Oudenaarde op het rederijdersfeest van Gent in 1539 werd opgevoerd. (Cfr. vooral J. VAN LEEUWEN, *Matthijs de Casteleyn en zijne „Const Van Rhetoriken”* (Utrecht 1894).)

⁷¹ In: *De Const van Rhetoriken*.

⁷² ARA, Rk, 13.608, rekening 1547-1549, f° 10 v°.

hun arrestatie genoegzaam gebleken naar aanleiding van de opvoering van een kettters rederijkersspel te Roborst (Tussen Oudenaarde en Zottegem) op 2 juli 1543. Over het bestaan van dit spel was tot voor kort weinig of niets bekend⁷³. Het werd pas in 1570 (in Emden?) gedrukt onder de titel: *Een seer schoon Spel van zinnen. Ghemaect by mijn Heer Johan Wtenhove Anno 32. ende is ghespeelt Anno 1543*. De personages waren: „Item eerst *Evangelische Leeraer* knielende, zijnen Boeck ghenaemt *Gods verholenthey*. De tweede *Personaige een Dienaer Gods*, zijnen Boeck ghenaemt, *d'Evangelische Waerheyt*, oock knielende, De derde *Personaige een man ghenaemt Ongheleert volck*, met eenen Pater noster in zijn hant, die heet *Veel woorden*, een thiene aen zijne gordel hangende, ghenaemt *Cleyn aendacht tot Godt*, zijnen Boeck die heet, *Betrouwen op Creatueren*”⁷⁴.

Het spel werd opgevoerd op het landgoed van Jan Utenhove, vlak bij de kerk te Roborst⁷⁵. Deze was het ook die zich bemoeide met het vinden van de nodige acteurs en figuranten onder de nieuwgezinden van de streek. Verscheidene aangezochten schrokken terug voor medewerking en hij diende zijn invloed en positie aan te wenden om een volledige bezetting te verkrijgen⁷⁶. Uiteindelijk kon de toneelmeester Hanskin van der Schelden, speciaal overgekomen uit Ieper⁷⁷, de namen inschrijven van Gillis Joyeux, alias den Drom, Rycxken du Mont en Simon de Dondere (hoofdpersonages), Arent de Kethele en Pieter van Rackelbosch (figuranten). Matthijs de Mulder uit Oudenaarde had tot taak, tussen de bedrijven door een lied te zingen⁷⁸. Luidens de gerechtelijke stukken kwam er op de bewuste dag een massa volk op uit Roborst zelf, uit Zingem, Asper, Oudenaarde, Welden, Mater,

⁷³ Er wordt allusie op gemaakt in de *Bibliotheca Belgica*, I, p. 488-489, maar er wordt niet verder op ingegaan: „au mois de juin 1543, on y (= à Burst) joue un drame composé par Jean Utenhove, de Gand, lequel drame est considéré comme 'erroneux et sentant la nouvelle secte'”. In de gerechtelijke documenten wordt „Borst” vermeld. Het gaat hier evenwel niet om Burst (tussen Aalst en Zottegem), maar om Roborst.

⁷⁴ In 1957 ontdekte prof. G. Kuiper (Amsterdam) een gedrukt exemplaar in de *Bibliothèque Nationale* te Parijs. De uitgave van dit belangrijke spel zal verzorgd worden door dr. J. J. Mak.

⁷⁵ Na de dood van zijn moeder had Jan Utenhove de lenen te Roborst en te Geluwe geërfd. Alhoewel de inboedel van het ouderlijk huis te Roborst eveneens onder de erfenamen verdeeld werd, bleef Jan een kamer van het kasteel bewonen tot zijn vlucht in 1544. (ARA, *Rk*, 21.915, f° 12-14; ARA, *AL*, 455, verslag van de procureur-generaal nopens de goederen van Utenhove, 1545).

⁷⁶ „...de rollen van dien daerte vooren diverssche personen vutghegheven omme 't zelve te spelene, 't welc eeneghe gherefuseert hadden te doene, ende andere by inductie ende persuatie 't zelve gheleert ende gheholpen hadden...” (uit het vonnis van Utenhove: RAG, *RVI*, 7529, f° 316.)

⁷⁷ Over Vander Schelden, cfr. p. 218-219.

⁷⁸ RAG, *RVI*, 7529, f° 287-287 v°, 297, 312, 316.

Beerlegem, Zottegem, Paulatem, Allerheiligenzwalm, Sint-Maria-Latem, Meilegem en Ronse.

Nopens het auteurschap bestaat enige verwarring. De arresten van de Raad van Vlaanderen wijzen Gillis Joyeulx aan als eigenlijke auteur⁷⁹, terwijl Jan Utenhove alleen een helpende hand zou hebben toegestoken⁸⁰. Nochtans werd het zinnespel in 1570 uitgegeven op naam van Jan Utenhove. Op de achterzijde van het titelblad wordt daar trouwens nog aan toegevoegd :

„Siet hoe vol minnen was met ionstighen zinnen
Mijn heer Johan Wtenhove die dit Spel excellent
Heeft ghestelt en omtrent vier mijlen van Ghent
Te Borst doen spelen op zijn Heerlichhede”.

Bij gebrek aan voldoende betrouwbare gegevens – o.i. zal ook het onderzoek van de stijlkenmerken maar weinig resultaat opleveren aangezien noch van de hand van Utenhove noch van Joyeulx een ander rederijkersspel ter vergelijking voorhanden is – moet men zich beperken tot het vooropstellen van twee hypothesen : ofwel heeft de Raad van Vlaanderen de goede naam van de familie Utenhove willen ontzien⁸¹ door de eigenlijke schuld op ondergeschikten af te wentelen, ofwel vond de uitgever het stuk bij Utenhove's papieren en concludeerde te haastig tot diens auteurschap. Indien die bijkomende vermelding in de gedrukte tekst, als zou het stuk al van 1532 dateren, juist is, dan wint de laatste hypothese aan gewicht. Het is inderdaad weinig waarschijnlijk dat Jan al op zestienjarige leeftijd helemaal alleen een dergelijk rederijkersspel zou hebben geschreven.

De plaatselijke overheid, die zeker niet erg gesteld was op inmenging van vreemde gerechtelijke instanties, zelfs in zaken waarover ze zelf geen bevoegdheid bezat, zal het wel vertikt hebben de Raad van Vlaanderen in te lichten⁸². Toch is het zo goed als uitgesloten dat die Raad niet op de hoogte zou zijn geweest van het gebeurde te Roborst. Het valt bovendien aan te nemen dat de pastoor van dit dorp allerminst ingenomen was met het „kettens gedoe”, dit openlijk liet blijken en zich daardoor het misprijzen van

⁷⁹ „Ende boven dien hadde de voirnomde Gillis de Droom hem vervoordert te makene ende componerene een spel vul heresien ende dwalinghen, inhaudende de leeringhe ende secte vanden voirnomde Martinus Luther” (*ibid.*, f° 312).

⁸⁰ „Ende boven dien haden den voirnomde Jan Vutenhove... hem vervoordert te helpen maken ende componerene een spel vul heresien...” (*ibid.*, f° 316).

⁸¹ Men bedenke dat op dit ogenblik Jans broer, meester Niklaas Utenhove, raadsheer was in de Raad van Vlaanderen !

⁸² Eén van de redenen waarom de bevoegdheid in zaken van goddelijke majesteitsschennis in 1545 opnieuw aan de plaatselijke overheid toegekend werd was : „que nostre dict bailli ne fait toutte diligence en l'appréhension des transgresseurs de noz ordonnances statuées sur le fait de ladite luterie quant ladite cognoissance lui est ôtée”. (Cfr. p. 38.)

de nieuwgezinden op de hals haalde ⁸³. Maar heel de onderneming was getekend: Jan Utenhove, en aanzien, rijkdom en politieke macht van diens familie zullen het aanvankelijk op de strengheid van de keizerlijke verordeningen hebben gewonnen. Het was pas één jaar na de voorstelling, dan nog op uitdrukkelijk bevel van de landvoogdes, dat de procureur-generaal van Vlaanderen zich naar Oudenaarde en omgeving begaf om het gerechtelijk dossier samen te stellen ⁸⁴.

Het rederijkersspel is een culminatiepunt geweest van de nieuwgezinde activiteit zoals ze jaren lang in de genoemde streek was gegroeid. De door de Raad van Vlaanderen aangewezen auteur, Gillis Joyeux alias den Drom, behoorde tot de reformatorische voormannen van de streek: we zien hem inderdaad in 1543 verschijnen op de conventikels van de invloedrijke Pauwels Tophuve te Ronse ⁸⁵. De twee figuranten in het spel, Pieter van Rackelbosch en Arent de Kethete, waren belangrijke tapijtwevers uit de streek ⁸⁶. Drie vooraanstaande Oudenaardenaars, namelijk de tapijtondernemer Gillis de Waele (ook opgemerkt op de conventikels te Ronse!), de onderwijzer Andries Alzuut en de arts Jan van den Broucke moeten evenzeer van heel nabij betrokken zijn geweest bij de opvoering ⁸⁷. En zoals zou blijken uit de gerechtelijke enquête van 1545 hebben talrijke toeschouwers in het rederijkersspel de vertolking gezien van hun kritiek, hun gedachten, gevoelens en aspiraties. De gretigheid waarmee bepaalde groepen van de bevolking uit het genoemde gebied zich aan dergelijke rederijkersprodukten vastklampten moge bijvoorbeeld blijken uit het feit dat nog in 1547, dus lang na de tussenkomst van de gerechtelijke overheid, bij Adriaan Bauters te Semmerzake een aantal verboden „jeuz et esbatemens” aangetroffen werden ⁸⁸.

In het weinige dat we over het rederijkersleven te Oudenaarde en omgeving in de tweede helft van de zestiende eeuw nog weten blijft de invloed van de nieuwe ideeën verder merkbaar. In juni 1550 werden te Leupegem en op de Oudenaardse buitenwijk Ter Bailden ⁸⁹ spelen vertoond die door de inquisiteur als verderfelijk werden bestempeld ⁹⁰. De magistraat schijnt dus

⁸³ Joos Martins uit Roborst werd gestraft om in het bezit te hebben gehad: „certaines livres deffenduz, ensamble aussy escript lettres schandaleuses au curet dudit lieu”. (ARA, Rk, 13.571, rekening 1546-1547, f° 11 v°.)

⁸⁴ ARA, Rk, 21.915, f° 41-42 v°. Over die gerechtelijke actie hebben we het uitvoeriger op p. 275 e.v.

⁸⁵ RAG, RVI, 7528, f° 413 v°.

⁸⁶ Cfr. p. 527.

⁸⁷ Cfr. p. 374, 378.

⁸⁸ ARA, Rk, 13.571, f° 12.

⁸⁹ Over deze buitenwijk op de weg naar Edelare, cfr. J. L. Th. VANDEPUTTE, *De Eindries*, p. 29. In 1566 wees de Oudenaardse magistraat aanvankelijk deze plaats aan voor de oprichting van het protestantse kerkgebouw.

⁹⁰ ARA, AL, 457 bis, rekening Titelmans, 1550.

enige reden te hebben gehad om de rederijkers te wantrouwen. In 1546 reeds had hij een einde gemaakt aan de aloude traditie van het passiespel dat door de Paxvobianen in de Paasdagen werd vertoond. Pas vanaf 1560 heeft hij zijn houding opnieuw ietwat versoepeld, en wel spijt het strenge plakkaat van 26 januari van hetzelfde jaar. De schepenen rechtvaardigen hun koerswijziging door te onderstrepen dat „'t spel ende vertooch vander Passie Ons Heeren es eene zaleghe vermaninghe tot devotien van alle kersten menschen, ende zonderlinghe dat vele simpele ende ydiote personen daer deure gheleert werden tot compassien ende medelijden, ende versterct werden in onsen heleghe kersten ghelooove...”⁹¹. Maar toen *De Kersouwe* in 1564 voor het eerst weer als gastheer mocht optreden voor enkele vreemde gezelschappen, liep het rederijkersfeest uit op een schandaal. Twee jaar later hebben de rederijkers een ruim aandeel gehad in de godsdienstberoerten, reden waarom *De Kersouwe* en *Vax Vobis* na het Wonderjaar definitief gesloten werden⁹².

Over het rederijkersleven te Ronse in de zestiende eeuw zijn slechts weinig gegevens voorhanden⁹³. Maar alles wat we erover vernemen is omhangen met een waas van heterodoxie. Hier zij nog eens herinnerd aan de conventikels bij Pauwels Tophuve, waar verscheidene rederijkers uit de streek aan deelnamen. Het eerste bericht over het bestaan van een vast gezelschap dateert pas van 1548. Voor vastenavond van dit jaar (14 februari) nodigde de Ronsense kamer de Oudenaardse Paxvobianen en Kersouwieren uit om prijzen te winnen voor de beste intrede en een vastenavondspel. Te oordelen naar de toelage die te Oudenaarde van stadswege aan de twee kamers werd verstrekt om de onkosten te dekken, moet het een schitterend feest zijn geweest⁹⁴. Nu stelde Pieter Titelmans in april en mei daaropvolgend een grootscheeps onderzoek in omtrent de opvoering van het *Het spel van der bruyt*, dat volgens hem uitgesproken ketters van inslag was⁹⁵. Het is mogelijk dat hiermee het stuk wordt bedoeld dat Ronse op vastenavond had vertoond. Waarschijnlijker nochtans lijkt het ons dat de inquisiteur het nieuwe spel, dat door de Ronsenaars werd ingestudeerd voor het groot rederijkersfeest te Geeraardsbergen op 31 mei 1548⁹⁶, heeft in beslag genomen. Men kan zich

⁹¹ D. J. VAN DER MEERSCH, *Kronijk der Rederijkkamers van Audenaerde*, - *Belgisch Museum*, VII (1843), p. 59.

⁹² IDEM, *Mémoire justificatif du magistrat d'Audenarde*, p. 108-109.

⁹³ Eén der belangrijkste bronnen voor de kennis van de rederijkers-activiteiten in de zestiende eeuw, namelijk de stadsrekeningen, zijn voor Ronse niet bewaard gebleven.

⁹⁴ G. DE ROUCK, *De rederijkers te Ronse in de 15e en 16e eeuw*, p. 18.

⁹⁵ ARA, AL, 457, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1548. Het inbeslaggenomen spel omvatte 14 folio's in handschrift. Voor zover we hebben kunnen nagaan werd het nooit gedrukt, zodat ons verder niets bekend is over de inhoud ervan.

⁹⁶ Over dit feest waarop, buiten Ronse, nog Oudenaarde, Ieper, Aalst, Leuven, Brussel, Ninove, Bevere-Oudenaarde, Edelare, Zarlardinghe en Zottegem aanwezig waren, cfr. G. DE ROUCK, *o.c.*, p. 19.

immers nauwelijks voorstellen dat Titelmans, die gevreesd was om zijn vinnige reacties en daarbij als deken van het Sint-Hermeskapittel goed wist wat er zich te Ronse afspeelde, twee maanden zou hebben gewacht alvorens in te grijpen. Het valt dan ook aan te nemen dat de rederijkerskamer van Ronse *Het spel van der bruyt* nooit heeft kunnen opvoeren, maar voor het feest een ander stuk heeft moeten instuderen.

De auteur van het gewraakte spel was meester Jan de Zuttere, afkomstig uit Zottegem en onderwijzer te Ronse. Hij moet ook een tijdlang in het Land van Waas hebben gewoond, aangezien de baljuw van deze kasselrij, Lowijs van Steelant, bepaalde inlichtingen over hem kon verstrekken en bovendien enkele refreinen van zijn hand bezat. Méér dan twee jaar lang bleef de verdachte in voorlopige hechtenis. Op 22 september 1550 veroordeelde Titelmans hem in overleg met de officiaal van Kamerijk te Brussel en de inquisiteur-generaal tot openbare afzwering van zijn ketterij te Zottegem en Ronse, en tot levenslange opsluiting⁹⁷.

Op 14 augustus 1552 werd op het kerkhof van Ronse opnieuw een ketters spel vertoond. Nog dezelfde dag werd de initiatiefnemer (factor?) de droogscheerder Lowijs Elinck, door notaris De Hondt gedagvaard om zich hierover te verantwoorden. De verdachte, die zich inderdaad meldde, werd tot gevangene van de inquisitie verklaard, maar mocht mits betaling van een borgsom naar huis terugkeren, in afwachting van het verdere onderzoek⁹⁸. Op 20 augustus echter vernam de inquisiteur dat hij zijn bezittingen begon te verkopen en aanstalten maakte om uit te wijken. Toen De Hondt hem de volgende dag wou arresteren vond hij alleen nog zijn echtgenote thuis; enkele dagen later was ook zij verdwenen. Vanzelfsprekend bleven de dagingsbrieven die overal in de stad waren uitgeplakt zonder gevolg. Op 9 mei 1553 was Elincks echtgenote weer in Ronse om er enkele zaken te regelen. Aan de bureu vertelde ze dat ze uit (het als toevluchtsoord voor nieuwgezinden bekende) Wezel kwam, „dat huer man (daar) wel was ende dat zou blijde was”. De Hondt reisde haar de volgende dag achterna, kon haar volgen tot in Oudenaarde, maar verloor haar toen uit het oog. Op 26 juni werd Elinck dan tot ketter verklaard, iets waarvan de Ronsenaars de zondag daarop officieel op de hoogte werden gebracht door de pastoor van Sint-Pieters⁹⁹.

⁹⁷ ARA, AL, 457 bis, rekeningen Titelmans en Pollet, 1550.

⁹⁸ ARA, AL, 460 bis, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1552; „Naerdien Loys Elinck... hadde doen exhiberen zeker spel up 't keerchhof te Ronsse, by laste vanden zelve inquisiteur dachvaerde den notaris den zelve Elinck te compareren des anderdaechs omme 't zelve spel 't andtwoordene ende anderssins; den welcken comparerende den XVen ende gheandtwoordt hebbende was verclaerst ghevanghen, hoewel hij vuyt zekere causen was laeten thuijs gaen op verbandt”.

⁹⁹ ARA, AL, 460 bis, rekening Titelmans, 1552 en 1553.

In mei 1554 kreeg de inquisiteur een tip dat de teruggekeerde Elinck gezien was in Pamele. De 19-de werd de ongelukkige daar van zijn bed gehaald en opgesloten in het huis van de amman. Daar bracht hij dertien moeilijke maanden door, vol twijfel en innerlijke tweestrijd. Afwisselend kregen angst voor de dood en vertrouwen in de waarachtigheid van zijn geloofsovertuiging de bovenhand. Tot driemaal toe toonde hij berouw over zijn dwalingen, maar telkens weer verklaarde hij enkele dagen later, in het evangelische geloof te willen leven en sterven¹⁰⁰. Nadat hij op 30 maart 1555 nog als „heretyck penitent” tot levenslange hechtenis was veroordeeld¹⁰¹, werd hij uiteindelijk op 7 juni toch als „relaps, impenitent ende obstinaet” aan de wereldlijke rechter overgeleverd. Nog dezelfde dag besteedde hij in Pamele de brandstapel¹⁰². Het hoeft geen betoog dat zijn terechtstelling zowel in de Ronsense als in de Oudenaardse rederijersmiddens een grote ontsteltenis zal hebben verwekt.

De eerstvolgende geplande activiteit van de Ronsense kamer waarover inlichtingen bewaard zijn stond alweer in het teken van de ketterij. De inquisiteur kwam op 15 mei 1562 te weten dat het gezelschap 's anderendaags in eigen stad een spel zou opvoeren. IJlings kwam hij uit Kortrijk over om de teksten in te zien, „ende waren quaet bevonden ende verboden te spelen”. Zoals in het vorige geval weten we helemaal niets over de aard en de inhoud van het spel. De hoofdverdachte was ditmaal Joos Elinck, ook een droogscheerder en ongetwijfeld een verwant van Lowijs¹⁰³. Daar hij in het daaropvolgend onderzoek een overtuigd protestant bleek te zijn, werd ook hij op 17 september 1562 te Ronse op de brandstapel terechtgesteld¹⁰⁴. In die omstandigheden valt het licht te begrijpen dat in mei 1564 het verzoek van de rederijerskamer, om ter gelegenheid van de processie een tornooi te

¹⁰⁰ ARA, AL, 459, rekening Titelmans, mei, september, oktober 1554; maart 1555.

¹⁰¹ *Ibid.*, maart 1555. Op dezelfde dag werd hij ondervraagd naar de medeplichtigen en naar protestantse geloofsgenoten. Misschien was de weigering, méér bijzonderheden te verstrekken, de reden waarom hij uiteindelijk toch de doodstraf kreeg.

¹⁰² *Ibid.*, verzoekschrift aan de keizer van Jacob Dierins, amman van Pamele, met bijgevoegd schrijven van Titelmans, 7 juni 1555 (origineel); ARA, Rk, 21.922, f° 35 v°.

¹⁰³ ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 1562. De Ronsense familie Elinck (de Elinck, Delinck) kende talrijke aanhangers van de hervorming. Op het ogenblik van de arrestatie van Joos verbleven Hubrecht Elinck, eveneens droogscheerder, en zijn zuster Anne in de protestantse Vluchtelingenkerk te Londen. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 270, 280.) Tijdens de twisten in de schoot van die Vluchtelingenkerk in 1564 was Hubrecht een voorman van de diakenpartij. (A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse vluchtelingenkerken der 16e eeuw*, p. 166.) In 1569 was hij ouderling in Londen. (A. KUYPER, *Kerkeraads-protocollen*, p. 3 en passim.) Tijdens het Wonderjaar manifesteerden nog zes andere leden van de familie zich als hervormingsgezinden: Daniel, Hermes, Jenette, Mark, Pieter en Willem. (P. VAN BUTSELE, *De Beeldenstorm en zijn nasleep*, p. 139.)

¹⁰⁴ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, AM, II, p. 254; ARA, Rk, 21.928, f° 33.

organiseren met vier zusterverenigingen uit Oudenaarde en één uit Kortrijk¹⁰⁵, door de landvoogdes onvoorwaardelijk afgeslagen werd, alhoewel nochtans de uitnodigingskaart door Titelmans was goedgekeurd. In een schrijven aan de Raad van Vlaanderen drukte Margaretha er op, dat geen enkele rederijkersmanifestatie nog mocht geduld worden, „craindant les dangiers et inconveniens qui pourraient advenir contre notre foy catholique” en „puis qu’il n’en peut venir du bien, mais plustost scandalle en inconvenient”¹⁰⁶.

Alhoewel het verbod gold voor „iceulx de Renaix et aultres” speelde de Oudenaardse kamer *De Kersouwe* het klaar om enkele weken later, in de eerste dagen van juni, een rederijkersfeest te organiseren. Niet alleen waren daar Kortrijk, Tielt, Poperinge, Roeselare, Deinze, Brussel, Leupegem, maar ook twee kamers uit Ronse, namelijk *Laus Deo* en *De Wyngaerdeniers*¹⁰⁷. Maar wat te Oudenaarde gebeurde deed voor de inquisiteurs de maat overlopen. Vooral Ronse had het blijkbaar weer te bont gemaakt; Nicolas de Hondt noteerde in zijn rekening : „Prima junii, wesende Veneris Sacramenti, speelden die van Laus Deo een schandaleux spel, waerby ick verzochte magna molestia de rollen..., ita ut curarim diversos citari...”¹⁰⁸. Kortrijk ging evenmin vrij uit : de notaris van de inquisitie, Pieter van den Heede, had enkele dagen vóór het Oudenaardse tornooi de „bathementen ende spelen” van de Leiestad onderzocht en ze suspect bevonden¹⁰⁹.

Het rederijkersleven is te Ronse slechts moeilijk tot ontwikkeling kunnen komen. De voornaamste oorzaak was dat de retoricijnen telkens weer in het reformatorische vaarwater terechtkwamen en op die manier al te zeer in de kijker liepen van de inquisiteur, die metterwoon in hun stad was gevestigd. Het élan werd telkens gebroken maar hun enthousiasme bleef : hiervan getuigt het feit dat ze in 1564 met twee gezelschappen naar Oudenaarde togen. Na dit feest echter werd het volledig stil. Het zou duren tot in de zeventiende eeuw vooraleer opnieuw een schuchter begin werd gemaakt met de rederijkersactiviteit¹¹⁰.

*
* *

De opvoering van ketterse spelen was te *Deinze* de rechtstreekse aanleiding voor het optreden van de inquisiteur tegen de nieuwgezinden van de

¹⁰⁵ Over dit feest : E. VANDERSTRAETEN, *De rederijkerskamer in Ronse in 1564*, - *Alde-nardiana*, I, p. 150-157.

¹⁰⁶ ARA, *StA*, 1702¹; RAG, 722, f° 89; SAG, serie 95/20, *register V*, f° 7 v° (brief van 27 mei 1564).

¹⁰⁷ D. J. VAN DER MEERSCH, *Kronijk der rederijkkamers van Oudenaerde*, - *Het Belgisch Museum*, VII (1843), p. 82-85.

¹⁰⁸ ARA, *AL*, 462, rekening De Hondt, 1564.

¹⁰⁹ *Ibid.*, rekening Van Hee, 26 mei 1565.

¹¹⁰ G. DE ROUCK, *o.c.*, p. 27.

stad. In mei 1549 werd te Petegem bij Deinze een zinnespel vertoond, dat door Titelmans verdacht bevonden werd. Er werden toen enkele arrestaties verricht en de magistraat van Deinze werd om verklaring verzocht, maar tot gerechtelijke vervolgingen kwam het niet¹¹¹. Vijf jaar later echter, op Hemelvaartdag 1554, zouden *De Nazarenen* te Deinze weer een spel vertonen. De inquisiteur achtte het ogenblik gekomen om zich persoonlijk te gaan vergewissen van de echtheid der geruchten over kettersgezinde Deinzenaars. In januari van dit jaar had hij immers vernomen dat de Gentse augustijnenbroeder Hermes in die stad niet zonder bijval onorthodoxe stellingen had verkondigd vanop de preekstoel¹¹². Samen met drie deurwaarders en drie gerechtsboden van de Raad van Vlaanderen, en drie gewapende gerechtsdienders van de stad Gent, verraste hij nu de rederijkers „quy illec estoient assemblez pour jouer quelque mauvais jeu”. Vijf werden er gepakt, en meegevoerd naar de gevangenis van het Gravenkasteel¹¹³. Eén van hen, Jan Haelbrecht uit Veurne, bleek de factor van het spel te zijn; de geschriften die men bij hem had gevonden werden later in zijn tegenwoordigheid verbrand¹¹⁴.

Uit de ondervraging van de gevangen rederijkers bleek nu dat het geplande zinnespel gepatroneerd werd door een aantal vooraanstande ingezetenen van Deinze, die op middelen zonnen om hun nieuwe overtuiging ook bij anderen ingang te doen vinden. Men noemde onder meer de handschoenmaker-ondernemer Willem Baudart, Jan van de Moere, Joos Goetghebuer, zoon van de amman van Deinze¹¹⁵, Jan Fiers en Willem Danis. Alleen de eerste twee konden nog gearresteerd worden¹¹⁶. Samen met de spelers werden ze door de inquisiteur veroordeeld om te Deinze in het openbaar hun dwalingen af te zweren¹¹⁷. Maar kort daarop hebben enkelen de hervormingsgezinde

¹¹¹ ARA, AL, 457, rekeningen Titelmans en De Hondt, mei-juli 1549; noch deze opvoering noch die van 1554 worden vermeld in de lijst van „Gespeelde stukken volgens de stadsrekeningen”, gepubliceerd door A. CASSIMAN in *Geschiedenis der Stad Deinze, - Bijdragen tot de Geschiedenis aer Stad Deinze en van het Land aan Leie en Schelde*, XX-XXI (1953-1954), p. 186; hier vindt men evenwel verdere gegevens over de rederijderskamers.

¹¹² ARA, AL, 460 bis, kosten inquisitie, 1554.

¹¹³ ARA, Rk, 21.921, f° 42 v°, ARA, AL, 459, rekening van de drie deurwaarders. De gevangenen waren: Mattheus van Quekenborne uit Edegem, Filips van der Beken, Jan van den Dorpe en Filips de Hondt uit Deinze, en Jan Haelbrecht uit Veurne.

¹¹⁴ ARA, Rk, 21.921, f° 66. Na 1566 werd Haelbrecht om zijn deelneming in de troebelen door de Raad van Beroerten verbannen verklaard. (A. L. E. VERHEYDEN, *Le Conseil des Troubles*, nr. 88.)

¹¹⁵ Cfr. A. CASSIMAN, *o.c.*, p. 78.

¹¹⁶ ARA, AL, 459, rekening Titelmans, 1554, 11 tot 21 juli. Danis en Fiers werden nog eens voor de inquisiteur gedaagd in 1558; ze verbleven toen echter vermoedelijk reeds in het buitenland. (ARA, Rk, 21.925, f° 29.)

¹¹⁷ ARA, AL, 459, rekening Titelmans, 1554, 7-8-30-31 juli.

activiteiten hernomen. De ontsnapte Goetghebuer en zijn stadsgenoot Loys Callant geraakten in de zomer van 1559 in de val. De laatste kreeg op 26 november 1560 genade¹¹⁸, de eerste werd de volgende dag te Kortrijk als berouwhebbend protestant met het zwaard onthoofd¹¹⁹. Callant en de reeds in 1554 gestrafte Willem Baudart waren in 1566 lid van het calvinistisch consistorie te Deinze¹²⁰. In dit jaar toonde ook de onderbaljuw van de stad, Joos Fiers, ongetwijfeld verwant met de reeds vermelde Jan Fiers, zich een overtuigd calvinist, wat hij onder meer liet blijken door zijn kind in een protestantse bijeenkomst ten doop te houden. Dat in het Wonderjaar „verden meerderen deel van Deinze ende Peteghem gheinfecteert” genoemd werd¹²¹ wijst er voldoende op dat de nieuwgezinden al die jaren verder hadden geijverd voor hun geloofsovertuiging.

*
**

Dendermonde mag hier niet onvermeld blijven. Het kleine stadje moet een bloeiend rederijkersleven hebben gekend, zoals blijkt uit het feit dat daar in de zestiende eeuw niet minder dan drie kamers bestonden: *De Roos*, *De Distelboom* en *De Leeuwercke*¹²². Eén van de drie kamers voerde in juli 1556 een kettters spel op¹²³. Het daaropvolgend onderzoek wees uit dat de voornaamste verantwoordelijken, namelijk Pieter Mathelins, alias de Blauwere, Jan van de Velde en Pieter de Pau, van de roomse leer afwijkende ideeën aanhingen. Het incident werd evenwel op 20 november gesloten met de herroeping door de verdachten van hun dwalingen in de kerk van Dendermon-

¹¹⁸ ARA, AL, 461, rekening De Hondt, 1560.

¹¹⁹ A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologue courtraisien*, p. 34.

¹²⁰ ARA, Raad van Beroerten, 72, f° 9 v°; cfr. J. VAN VLOTEN, *Losse aantekeningen betreffende den vrijheidsoorlog*, - BGOZV, III (1858), p. 139. Baudart had reeds in 1565 een tijdje in Engeland verbleven. (A. CASSIMAN, *o.c.*, p. 79.) Na 1566 ging hij zich, samen met zijn vrouw en zijn zes kinderen, te Sandwich vestigen. Willem jr. (° 1565) bezocht de Franse school van meester Paul le Pibere te Canterbury, vervolgens de Franse school van meester Pieter Ente te Sandwich. Na de Pacificatie van Gent kwam moeder Baudart met haar zes kinderen terug en vestigde zich in Gent. Willem studeerde daar aan de Latijnse school. In 1585 was hij te Leiden, waar hij verder studeerde. Hij werd een belangrijk predikant in de Verenigde Provinciën van de zeventiende eeuw en publiceerde meerdere belangrijke historische werken. (P. FRÉDÉRICQ, *L'Enseignement public des Calvinistes à Gand (1578-1854)*, I, p. 96; F. VAN DER HAEGHEN en M.-Th. LENGIER, *Bibliotheca Belgica*, I, p. 185-214. Vermelden we nog dat een Lieven Baudart uit Deinze in 1610 te Londen in het huwelijk trad met Tanneken James uit Antwerpen. (C. ROODENBURG, *Vlaamse emigratie naar Engeland*, - *Vlaamse Stam*, IV (1968), p. 205.)

¹²¹ ARA, Raad van Beroerten, 72, f° 6 v°.

¹²² Cfr. hierover de uitvoerige studie van A. DE VLAMINCK, *Les anciennes chambres de rhétorique de Termonde*, p. 61-125.

¹²³ In de stadsrekeningen van dit jaar wordt alleen melding gemaakt van een Meispel, opgevoerd door de Distelieren. (*Ibid.*, p. 107.)

de ¹²⁴. Begin 1565 verscheen Titelmans met zijn dienaars weer in de stad omdat hij alarmerende geruchten had opgevangen over de groeiende invloed van de nieuwe religie aldaar. Zes personen werden opgebracht, maar tal van anderen hadden zich tijdig in veiligheid kunnen brengen. Nauwelijks hadden de processen hun beloop gekregen, of de inquisiteur werd ingelicht over „zeker quaet spel dat die camere hadde willen spelen”. Opnieuw werden enkele verdachte vluchtelingen ingedaagd, vermoedelijk de organisatoren ¹²⁵. Eén van hen was meester Filips Haelshuut ¹²⁶, „francoisen schoolmeester” te Dendermonde. Hij zal een vooraanstaand personage zijn geweest in het Dendermondse rederijersmilieu, wat valt af te leiden uit het feit dat hij kort voor zijn indaging „met zyne scholieren een spel van zinnen in franchoise tale” gespeeld had ¹²⁷.

*
* *

Het heeft er alle schijn van dat het rederijersleven ook te *Ieper en in de omgeving* een niet onbelangrijk verbreidingskanaal is geweest voor de nieuwe religie. Sommige van de eerste nieuwgezinden moeten inderdaad in het rederijersmilieu worden gesitueerd. Het is wel niet toevallig dat het zinnospel van de Ieperse kamer *Alpha et Omega* voor het Gentse rederijersfeest van 1539 een uitgesproken bijbels – daarom nog niet strikt reformato-riek! – karakter had, alhoewel dan weer het Ieperse refrein voor het kort tevoren gehouden refreinfest op het stuk van de religie onverdacht is ¹²⁸. Zoals zich aan de ene flank van een grote middengroep zich fervente katholieken hebben bewogen, zo zijn aan de andere flank enkele hervormingsgezinden te signaleren.

Alvorens daar in de volgende paragraaf dieper op in te gaan, moge hier al gewezen worden op een merkwaardig proces van 1555, dat er enig idee van geeft hoe de verdachte zinnespelen, refreinen en liederen niet alleen in het openbaar opgevoerd, voorgedragen of gezongen werden, maar te Ieper in de jaren veertig ook gelezen, bestudeerd en op school als studiemateriaal gebruikt werden. Jacob Wattel, alias Buucq, werd ervan beschuldigd, „eene pampieren geschreven bouck met synder eyghen handt binnen synen huuse te hebben ende te houdene, vul spelen van syne, refereinen ende balladen, inde welcke diversche passagen stonden vul dwaelyngen ende here-

¹²⁴ ARA, AL, 460, rekening Jan van der Meulen, 1556; 460 bis, rekeningen Titelmans, Van Hee en De Hondt, 1556.

¹²⁵ ARA, AL, 462, rekening Titelmans, 1565; 463, rekening De Hondt, 1565.

¹²⁶ Rekening de Hondt, 27 april 1565, l.c.

¹²⁷ A. DE VLAMINCK, o.c., p. 124. Was hij verwant met de (ook al verdachte!) Oudenaardse onderwijzer-rederijker Andries Alzuut (Haelshuut)?

¹²⁸ A. VAN ELSLANDER, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*, p. 197-208.

sien, merckelick een spel van synne by den selven placcaete by expressen verboden". Het betrof hier een schoolschrift uit omstreeks 1545, toen Wattel leerde lezen en schrijven bij Joannes de Repere. De onderwijzer had zijn leerling – en vermoedelijk niet alleen hem! – het boek ter beschikking gesteld en hem daaruit verscheidene stukken laten afschrijven¹²⁹. Uit geen enkel ander document treedt onderwijzer De Repere als actief hervormingsgezinde naar voren. De keuze van het studiemateriaal laat nochtans veronderstellen dat het reformatorische hemd hem nader was dan de rok waarmee hij zich als rechtzinnig katholiek in de openbaarheid zal hebben vertoond. Zijn leerling Wattel is consequenter geweest. Om zijn houding als hervormingsgezinde werd hij op 28 februari 1556 op de brandstapel terechtgesteld¹³⁰.

Anders dan De Reepere en zijn leerling gaf de Ieperse rederijker Hanskin van der Schelden in de jaren veertig wél openlijk zijn sympathie voor de nieuwe leer te kennen. Hij werd in 1543 door Jan Utenhove aangezocht om als toneelmeester op te treden van het rederijkersspel te Roborst. Het is mogelijk dat hij een toevallige kennis was van Utenhove, maar veel waarschijnlijker is dat de sympathie voor de hervorming beide mannen tot elkaar had gebracht. In elk geval wist de Ieperling – zoals trouwens al degenen die bij de opvoering betrokken waren – dat het spel reformatorisch van inslag was. Misschien had hij enige naam in rederijkerskringen: P. van Duyse¹³¹ maakt gewag van een niet nader bekend Vlaams kluchtspel uit de eerste helft van de zestiende eeuw, waarin het hoofdpersonage een zekere Hanske van der Schelde was! Om zijn deelneming aan het Roborstse spel werd de Ieperling op 1 april 1545 door de Raad van Vlaanderen voor vijftig jaar verbannen¹³². Hij bleef nochtans in het land maar viel op 8 september van hetzelfde jaar in handen van het gerecht te Semmerzake. Zijn vroeger vonnis werd bevestigd¹³³. Nog stoorde hij zich niet aan de banvloek en gang zich gewoon opnieuw in zijn geboortestad Ieper vestigen. Daar werd hij echter in 1552 opnieuw verbannen om zich met de ketterij te hebben ingelaten, waarbij hem nog eens werd ten laste gelegd, negen jaar tevoren te Roborst

¹²⁹ H. BOSSAERT, *Un jugement en 1555*, - *ASHALY*, I (1861), p. 229-237.

¹³⁰ A. L. E. VERHEYDEN, *De Martyrologia in de optiek van de hedendaagse Martelaarslijsten*, p. 367 (1566=1556!). Tevoren, in 1555, had Wattel reeds een straf opgelopen: na vergiffenis te hebben gesmeekt werd hij, terwijl zijn boeken werden verbrand, op een schavot tentoongesteld; tenslotte moest hij blootshoofds meelopen in de eerstvolgende processie-generaal. (H. BOSSAERT, *o.c.*, p. 237; *ARA, Rk*, 14.563, rekening 1555, niet gefolieerd.) De herziening van dit vonnis gebeurde wellicht op aandringen van de Raad van Vlaanderen.

¹³¹ *De rederijkkamers in Nederland*, II, p. 38-39.

¹³² *RAG, RVI*, 7529, f° 297.

¹³³ *ARA, AL*, 455, rekening deurwaarder Jan van de Putte, 1545.

te zijn geweest „sur le bruit quy courroit que l'on y joueroit ung jeu en rhétorique”¹³⁴.

Was Hans van der Schelden misschien ook betrokken bij het spel van zinne, dat omstreeks 1545 te Wormhoudt (aan de IJzer) of in de omgeving opgevoerd werd, en dat in kringen van het hof te Brussel eveneens als uitgesproken ketters bestempeld werd? De auteur was meester Jan van Mussem, kapelaan en onderwijzer van de Latijnse school te Wormhoudt en tevens factor van de plaatselijke rederijderskamer *De Communicanten van Wormhoudt*¹³⁵. Daar hij volgens Brussel „seroit suspect de quelque secte reprouvée” werd hij door de procureur-generaal van Vlaanderen naar Gent overgebracht. Gelukkig voor hem vond men in zijn bibliotheek – buiten het gewraakte handschrift – geen verdachte boeken. Zijn pastoor en andere getuigen gaven een zeer mild getuigenis, zodat Van Mussem op bepaalde beloften terug naar huis werd gestuurd¹³⁶. Meer zuidelijk gelegen dorpjes van het Iepers Kwartier hebben zich door deze tussenkomst van de overheid niet of nauwelijks laten afschrikken. Pieter van Guelen, onderwijzer te Loker, liet in *Kemmel* in de Paasweek van 1548 een zinnespel opvoeren dat volgens de wet van Loker en volgens de Raad van Vlaanderen vol ketterse dwalingen was¹³⁷. In 1556 werd te *Dranouter* een ketters rederijdersspel in beslag genomen dat daar in juli van dit jaar opgevoerd was¹³⁸. Kort daarop stelde het provinciale gerechts-

¹³⁴ ADN, B. 1763, 1552.

¹³⁵ Op 20 augustus 1548 zien we Jan van Mussem, in het gezelschap van baljuw François Hocquet, te Ieper verschijnen om er aan de hoofdkamer van retorica van het Kwartier, *Alpha et Omega*, octrooi te verkrijgen voor de Wormhoudtse rederijderskamer. De naam *Communicanten van Wormhoudt* werd bevestigd en tevens werd de toelating verleend om als symbool een figuurlijke voorstelling te gebruiken van het Laatste Avondmaal met daarboven de Heilige Geest („den gheest maect levende”) en ervóór het knielende volk; rond de afbeelding kwam de tekst: „concordia res parvae crescunt, discordia dilabuntur”. Wou men hiermee bevestigen dat men na de moeilijkheden van 1545 resoluut de rechte weg was opgegaan? (I. L. A. DIEGERICK, *Notes sur les Chambres de rhétorique*, p. 149.) Jan van Mussem is vooral bekend gebleven als auteur van *Rhetorica, dye edele const welseggbene, ghenomen wt die oude vermaerdeste Rhetorisieren ende Orateuren, als Cicero, Quintilianus ende meer andere... overghestelt wt den Latyne in ghemeender vlaemscher spraken* (Antwerpen 1553), een werkje dat nog in 1607 een nieuwe uitgave kende in Gouda. (E. COORNAERT, *La Flandre française*, p. 127-128.)

¹³⁶ ARA, AL, 455, rekening procureur-generaal, 1546; ARA, Rk, 21.915, f° 51 v°, rekening deurwaarder Ydrop Oste. Onze opzoekingen naar de aard of de titel van het stuk, dat alleen in manuscript blijkt te hebben bestaan, bleven zonder resultaat.

¹³⁷ Op advies van de Raad van Vlaanderen sprak de wet van Loker op 28 april 1548 de eeuwige verbanning uit tegen Van Guelen, met inbeslagneming van zijn bezittingen. (RAG, RVI, 707, f° 83.) In 1550 diende de gestrafte een genadeverzoek in bij de Raad van Vlaanderen. (*Ibid.*, 709, f° 109.) Er is niets bekend over het bestaan van een vast rederijdersgezelschap te Loker of Kemmel, evenmin in het straks te vermelden Dranouter.

¹³⁸ *Ibid.*, 715, f° 200, 27 november 1556. Eigenaardig genoeg werd de vervolging deze keer ingespannen door de officiaal van het bisdom Terwaan te Ieper. De Raad van Vlaan-

hof een onderzoek in naar „vergaderingen en leseriën” te *Hondschoote*¹³⁹. Vermoedelijk betrof het ook hier rederijksactiviteiten: de overheid van de kasselrij liet immer in Gent „’t placcaet ende verbodt” halen „van te moghen spelen noch lesen eeneghe spelen ofte batementen jehghens onse religie”¹⁴⁰. Over het retorische leven in het Westkwartier in de zestiger jaren is weinig bekend. Het valt nochtans aan te nemen dat de zich snel uitbreidende nieuwe leer ook daar gretig heeft geprofiteerd van allerhande dichtwerken waarin de roomse leerstellingen in een ongunstig daglicht werden gesteld. Zo weten we dat omstreeks 1561 te *Waasten* onder de deelnemers aan conventikels zinnespelen werden uitgewisseld¹⁴¹. Ook de priester-onderwijzer van *Boeschepe*, Willem Damman, die later calvinistisch predikant werd, hield zich onledig met het maken van dichtwerken in dienst van zijn overtuiging¹⁴².

§. 2. LIEDEREN, REFREINEN, BALLADEN

In de vorige paragraaf werd reeds het belang onderstreept – naast de spelen van zinne – van de volkse refreinen, liederen en balladen. We gaan hier voorbij aan de schriftuurlijke liedekens, daar we weinig kunnen toevoegen aan de voortreffelijke studies van Wieder en Linselink¹⁴³. Onze gegevens slaan grotendeels op de spottende en polemische rijmelarij die, omdat ze meestal in een weinig verheven, directe, soms platte taal geschreven of voordragen werd, de populaire verbeelding sterk heeft aangesproken. Het lied en het volkse refrein waren in de zestiende eeuw – en lang daarna! – geliefkoosde middelen om volgens een zwart-wit procédé aan ongenadige maatschappijkritiek te doen¹⁴⁴. Op markten, ter gelegenheid van feestelijkheden, ja zelfs op processies en bedevaarten werden ze vertolkt door volkszangers, die terzelfdertijd hun gedrukte blaadjes aan de man brachten. De samensteller van het *Deuoot ende profitelijck boecxken* (Antwerpen, Symon Cock, 1539)

deren vroeg evenwel om inzage van de inbeslaggenomen spelen, teneinde zelf het proces verder te kunnen voeren. Dit gegeven doet ons eens te meer het verlies betreuen van de archieven der officialiteiten uit die jaren. Ze zouden ongetwijfeld interessante gegevens hebben verstrekt over de rederijksactiviteit.

¹³⁹ ARA, *Rk*, 21.923, f° 25 v°.

¹⁴⁰ SASStW, CC, kasselrijrekeningen, 1559-1560.

¹⁴¹ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 260. Jan de Huusere had aan Rogier Rebaut vier „jeuz de rhétorique, plains d’hérésie, escriptz de sa main” overhandigd. Over de auteur kon of wou geen van beiden verdere bijzonderheden verstrekken. (Cfr. RAG, *RVI*, 720, f° 10, advies van de Raad van Vlaanderen op het genadeverzoek van de Huusere, 20 januari 1562.)

¹⁴² Cfr. p. 405.

¹⁴³ F. WIEDER, *De schriftuurlijke liedekens*; S. J. LENSELINK, *De Nederlandse psalmberijmingen*.

¹⁴⁴ Cfr. bv. SAB, *VB 1490-1537*, f° 221-221 v°; SAB, *Hallegeboden 1513-1530*, f° 482.

klaagt de verderfelijke invloed van dergelijke lichtzinnige gewrochten aan wanneer hij schrijft : „onder veel ander dingen die den mensche tot boosheyt ende sonden trecken / dat sonderlinghe periculoes ende hinderlic sijn / veel ontamelike / oneersame weerlike liedekens ende refereynen : die dagelijcx inde handen van den iongen lieden sijn ende heel ghemeyn”¹⁴⁵.

Of we hier vér afstaan van de eigenlijke activiteit der rederijerskamers is zeer de vraag. Uit meerdere, straks op te sommen voorbeelden, blijkt dat veel van wat aan die volksdichters, straatmuzikanten, liedjeszangers en andere onmaatschappelijken wordt toegeschreven, in het rederijersmilieu moet worden teruggebracht. De brutale lach, de schalkse spot waren ook de gevestigde rederijker niet vreemd. Hoe dikwijls is hij opgetreden als leverancier van tendentieuze stukken, hoe dikwijls heeft hij zelf met zijn rijmen succes gezocht bij het brede publiek, of heeft hij zijn vaardigheid aangewend om ruchtbaarheid te geven aan zijn persoonlijke overtuiging en om anderen daarvoor te winnen? Spijtig genoeg komen we hierover meestal slechts iets te weten op het ogenblik dat de gerechtelijke overheid bestraffend optrad.

Voor het eerst werd een dergelijke straf opgelegd aan de Kortrijkse rederijker Loy de Velare, die op zondag 28 oktober 1528 in de „scole van rethoricke” van zijn geboortestad een liedeken gezonden had, „fameus ende diffamatoire op den gheestelicken state, 't zelve liedekin beginnende : Ic en wete wat singhen, dincken of spreken, bels, brassers, etc., ende hendende : Kieriesom”. Hij gaf later toe, het lied zelf te hebben gemaakt, reden waarom hij door de schepenen drie jaar buiten de kasselrij Kortrijk werd verbannen¹⁴⁶.

Twee jaar later werd te Nieuwerkerke Willem Cousture, alias Lersekin opgebracht. Men beschuldigde hem ervan, verboden boeken te hebben gelezen en ketterse liederen te hebben gemaakt. Deze liederen had hij in het openbaar gezongen. Alhoewel hij er tijdens zijn langdurige gevangenschap kon toe overgehaald worden, bij een Ieperse augustijn te biechten, bleef hij tot op het ogenblik van zijn terechtstelling zijn anti-roomse overtuiging gestand. De baljuw van de kasselrij Belle, die de openbare verbranding van de liederen en de executie bijwoonde, kon niet nalaten in zijn rekening Lersekins laatste woorden tot de aanwezige massa op te tekenen : „Messieurs, (je) vous pries que ne baillies nulz aulmosnes pour dire messes de Requiem pour mon âme, car je ne requiers point”¹⁴⁷. In 1535 betrapte de

¹⁴⁵ Geciteerd door S. J. LENSELINK, *o.c.*, p. 189.

¹⁴⁶ Op zijn eigen verzoek en dank zij de voorspraak van vrienden mocht hij reeds op 1 oktober 1529 naar zijn geboortestad terug komen. (RAK, SAK, *Uutzeghen 1459-1531*, f° 139 v°.) Merken we hier op dat zijn zoon Gaspar, die te Kortrijk een schooltje openhield en er leerde „lire et escripre en flameng” zich later tot de nieuwe leer aangetrokken voelde. (ARA, *Raad van Beroerte*, 32, schoolmeesters 1569.)

¹⁴⁷ ADN, B. 5669, rekening 1530, f° 6 v° - 9; RAG, RVI, 708, f° 37 (vonnis 16 juli 1530).

baljuw van de kasselrij Ieper de te Zuidschote wonende Joos de Baer op het verkopen van verdachte boeken, liederen en pamfletten. De arrestant werd hierom gezeseld¹⁴⁸. Lersekin en De Baer waren twee van die „heimatlosen” waar de tijd zo zwanger van was, mensen die hun geboorteplaats en hun familie verlaten hadden op zoek naar een broodwinning. De eerste was afkomstig uit Kortrijk, de tweede was Bredaënaar van geboorte maar had zijn jeugd doorgebracht in Engeland. Beiden waren naar Nieuwkerke gekomen met de hoop, daar in de expansieve nieuwe draperie een beter bestaan te vinden. Erg schitterend zullen ze het nochtans als ongeschoolde loonarbeiders wel niet hebben gehad : de Kortrijkzaan wordt expliciet „povre homme” genoemd. Die allesbehalve aantrekkelijke situatie was voor De Baer een reden om na enkele jaren zijn geluk te beproeven in het venten van druksels in de steden en op het platteland. Dat het voornamelijk druksels waren die weinig vleidend waren voor het voorvaderlijk geloof is wellicht niet alleen relevant voor de persoonlijke voorkeur van de kramer, maar tevens voor de smaak van het koperspubliek. Hiervan krijgen we een nieuw getuigenis in het geval van de Ieperse schilder-rederijker Franchois de Jonghe, die in 1538 of 1539 in zijn geboortestad gearresteerd werd om herhaaldelijk het plakkaat op de ketterij te hebben overtreeden. Zo had hij een refrein uitgehangen op de stok : „Schamen moeten zij hen die beelden dienen”. De schilder-rederijker werd in het bezit gevonden van door hem zelf gecopieerde liederen en refreinen, waarin aanvallen voorkwamen tegen de roomse leer van het vagevuur, de biecht, de gebeden voor de overledenen, en waarin de paus de Antichrist werd genoemd¹⁴⁹. Met deze refreinen had hij de streek van Ieper afgereisd : Veurne had hij aangedaan, Haringe, Beveren, Hondshoote en Diksmuide, wel niet toevallig plaatsen waar de nieuwe leer enige successen had geboekt. De straf was zwaar. Na een geseling in het openbaar en de verbranding in zijn bijzijn van alle bij hem gevonden boeken en geschriften¹⁵⁰ werd hij naar de gevangenis terug geleid, in afwachting van verdere instructies uit Gent. Alhoewel de Ieperse schepenen afkerig stonden van een strikte toepassing van de straffen zoals die in het vorstelijk plakkaat waren bepaald, moesten ze zich toch neerleggen bij de onverbiddelijke eis van de Raad van Vlaanderen van 18 augustus 1540 : de dood met het zwaard, tentoonstelling van het lichaam op een rad, het hoofd op een spil¹⁵¹. Kort daarop werd die straf aan de ongelukkige voltrokken¹⁵².

Het initiatief van De Jonghe was in de plaatsen die hij bezocht niet zonder weerklank gebleven. In Diksmuide schreef Etienne van der Meersch zijn rijmen af maar werd, waarschijnlijk toen hij ze op zijn beurt gebruikte

¹⁴⁸ RAB, *Kasselrij Ieper*, W.D.H., 93 (vonnis 23 januari 1535).

¹⁴⁹ I. L. A. DIEGERICK, *Inventaire des chartes et documents*, V, p. 245.

¹⁵⁰ ARA, *Rk*, 14.553, rekening 1538-1539, f° 141 - 141 v°.

¹⁵¹ I. L. A. DIEGERICK, *l.c.*

om de roomse religie aan te vallen, door de Diksmuidse overheid gestraft¹⁵³. Ook te Veurne moet De Jonghe enig gehoor hebben gevonden : in 1543 of 1544 werd daar Clay Remer ingerekend bij het zingen op de Grote Markt van liederen, waarin de geestelijkheid over de hekel werd gehaald¹⁵⁴.

Zoals reeds werd aangestipt bij de zinnespelen zag de overheid zich weldra genoodzaakt, het zingen van liederen en het verspreiden van refreinen aan een strenger toezicht te onderwerpen. Verscheidene stedelijke verordeningen zijn zelfs specifiek tegen laatstgenoemde poëziegewrochten gericht. Brugge verbood op 28 februari 1545 aan de liedekens- en schilderijen-kramers, zich op het ogenblik van de zondagsmis nog in de nabijheid van de kerken te tonen, omdat onder meer daardoor „’t volck binnen deser stede hem zeere qualick quict in ’t vieren vanden zondach ende andre heleghe daghen”¹⁵⁵. Het hallegebod van 31 december 1552 ging nog verder door voortaan het zingen van liederen of het lezen van refreinen op de Grote Markt, de Burg en andere openbare plaatsen strafbaar te maken¹⁵⁶. In Kortrijk schijnt intussen het zingen en dichten zeer populair te zijn geweest, waarbij dan uiteraard de verbeelding de vrije teugel werd gelaten. Zo moest de stadsmagistraat optreden tegen de spelers in het toneelspel dat traditioneel na de processie op Sacramentsdag werd vertoond. Aan hun rol voegden ze „vut huerlieden eyghen mouvement” zelfgemaakte passages toe, of ze spraken bepaalde woorden en zinnen opzetelijk verkeerdelijk uit, zodat daar „grootte onghereghelthede ende insolencie” uit voortvloeiden¹⁵⁷. In dezelfde stad was het tijdens de warme zomerdagen ook de gewoonte, op straat dansfestijnen te organiseren en bij die gelegenheid prijzen – zoals hoedjes, pluimen of konterfeitsels – uit te loven aan jongelui voor het beste lied. „Ende dat alderarchste”, zo merkte de magistraat op, „es zo hebben zomighe personen hemlieden vervoordert in zulcke openbare dansen te zinghene eenighe fameuse liedekins, ghetrocken ende ghetranslatert vuter heilighe Schriftuere ende theologie”, en hebben „eenighe quade gheesten” daarin „libellen vul venyne valsche leeringhen ende herezien” ingelast. Daar dit volgens de gezagdragers in de toenmalige oorlogstijd de gemoederen al te zeer zou kunnen beroeren werd op 8 juli 1553 in de stad omgeroepen dat hij die in zijn liedjes toespelingen maakte op de Schrift voortaan bestraft zou worden

¹⁵² ARA, *l.c.*, rekening 1540, f° 163. Deze terechtstelling ontbreekt in de Ieperse martelarenlijst van A. L. E. VERHEYDEN.

¹⁵³ I. L. A. DIEGERICK, *l.c.* Omstreeks 1555 werd te Diksmuide weer een ketterse liedjeszanger ingerekend : Roeland Kyndt (RAG, *RVI*, 716, f° 33.)

¹⁵⁴ ARA, *Rk*, 14.048, rekening 15 april 1543-1544, f° 15 v°.

¹⁵⁵ SAB, *Hallegeboden 1542-1553*, f° 158.

¹⁵⁶ *Ibid.*, f° 453 v°.

¹⁵⁷ RAK, SAK, *Register van politique ordonnantien*, f° 13 v° : „Keure omme te remedieren de quade manieren vande speelders”, 20 mei 1553.

met een boete van 3 p. par.; bovendien werd, precies zoals te Brugge, aan de straatzangers algeheel verbod opgelegd, nog voor het verzamelde volk op te treden¹⁵⁸. Na het Verdrag van Cateau-Cambrésis werd er opnieuw luidruchtig gezongen in de Kortrijkse straten, „up 't pretecht datmen tollerert ende ghedoocht, ghemerct den tyt van payse, te zynghene liedekins achter straete niet suspect noch fameus”. Maar al te dikwijls werden hierin weer thema's uit de heilige Schrift behandeld en het was te beduchten „dat simpel lieden niet ghelert vut de liedekins ghetrocken vuter heilighe Scrif-tuere, diemen in 't openbar singhende es achter straete, hoe wel die in huer-lieden zelve niet quaet en zyn, nochtans daervute zouden moghen vallen in quaet verstant, dolinghen ende erreuren; ende dat oick niet betamelick en es datmen in idelheyt ende brootdranckeschip tracteren vande heleghe Scrif-tuere”. Vanaf 4 september 1559 gold daarom te Kortrijk het verbod om in de liederen nog toespelingen te maken op bijbelse thema's¹⁵⁹. Hieraan moge de bedenking van W. A. P. Smit worden aangeknoopt, die van oor-deel is dat men vroege uitingen van reformatie in de allereerste plaats in het lied dient te zoeken, dat de hervormingsgezinden hun gemoeds- en gedachtenleven bij voorkeur in liederen hebben vertolkt, dat de sacramenta-riërs voortkwamen uit kringen waar het geloof zonder het lied haast on-denkbaar was¹⁶⁰.

Een dergelijk succes van rijmelarij waarin de oude religie en haar vertegenwoordigers over de hekel werden gehaald moet muziek zijn geweest in de oren van sommige drukkers. Zo iemand was de Brugse drukker Erasmus van der Eecken, over wie we het elders uitvoeriger zullen hebben. Omstreeks 1549 werd hij gestraft om een aantal verdachte refreinen te hebben gedrukt die een gretige afname hadden gevonden in de omliggende steden¹⁶¹. Vermoedelijk werd op deze druksels gezinspeeld in een proces dat in de be-ginnende jaren vijftig te Kortrijk werd gevoerd. De baljuw van de kasselrij had in Menen de Gentse boekenleurer Willem Arents¹⁶² betrappt toen hij daar in het openbaar uit verboden geschriften voorlas, ketterse liederen zong, en deze druksels verkocht¹⁶³. Een diepgaand onderzoek wees de Kortrijk-zaan Joos Broeszone aan als de „facteur desdictz chansons et ballades”¹⁶⁴.

¹⁵⁸ RAK, SAK, *Register van politicque ordonnantien*, f° 11 - 11 v°

¹⁵⁹ RAK, SAK, *Kleine Keurboeck 1515-1580*, f° 109.

¹⁶⁰ *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw* (Groningen 1939), p. 25-26.

¹⁶¹ Cfr. p. 338.

¹⁶² Hij bezat sinds 30 augustus 1550 de officiële toelating om zich in Gent als boek-handelaar te vestigen. (RAG, RVI, 7613, f° 1 v°.)

¹⁶³ Als straf werd Arents geblinddoekt geschavotteerd vóór het Kortrijkse stadhuis, met roeden geseld, en behangen met boeken en liederen; drie jaar lang werd hij in zijn geboortestad Gent gebannen.

¹⁶⁴ Broeszone werd één jaar in Kortrijk gebannen.

Kortrijk liet daarop aan Brugge weten dat de gewraakte druksels van de persen kwamen van een te Brugge wonende drukker, waarschijnlijk dus Erasmus van der Eecken¹⁶⁵. Dat deze éne zaak in niet minder dan vier steden werd afgewikkeld (Brugge, Gent, Kortrijk en Menen) illustreert genoegzaam hoe wijdvertakt de contacten waren met het oog op de verbreiding van heterodoxe geschriften!

Zoals Van der Eecken heeft ook de Ieperling Joos Destreez zich laten overhalen tot het drukken van anti-roomse literatuur. Wellicht minder als uiting van zijn houding tegenover de katholieke religie dan wel uit commercieel belang heeft hij toegegeven aan de vraag van zijn koperspubliek. Toen hij in 1546, na negen jaar drukkerspraktijk¹⁶⁶, aan de Geheime Raad toelating vroeg om zijn drukkerszaak en zijn boekhandel te mogen voortzetten, kon de Ieperse magistraat getuigen dat op zijn persen of in zijn winkel nog nooit verdachte geschriften waren aangetroffen en dat hij zelf op het stuk van de religie onbesproken was¹⁶⁷. In 1554 lekte nochtans uit dat hij zich aan minder orthodoxe drukkerspraktijken schuldig maakte. In het feestgewoel van de tweede Tuindag van dit jaar was op de Grote Markt van Ieper de Brugse liedjeszanger Pieter Vondelinck gearresteerd, een arme drommel die op feesten en kermissen verscheen om zijn zangblaadjes aan de man te brengen. Hij had onder meer het refrein: „O vertroit cleen volc, en verstryct u niet” gezongen, dat door de inquisiteur als „zeer scandeleus ende suspect, contrarie de leeringhe ende ordinantie der heleghe Kerke” bestempeld werd¹⁶⁸. Vondelinck noemde de drukker van zijn koopwaar; Destreez, voor de vierschaar van de schepenen ter verantwoording geroepen, moest toegeven „suspecte bouxkens, liedekens, baladen ende refreinen” te hebben gedrukt en verkocht. De eis van de executie met het zwaard, zoals was bepaald in het edict van 29 april 1550, werd nochtans afgeslagen, wellicht uit vrees dat hierdoor de enige drukker van de stad zou verdwijnen. Met een milde straf werd de schuldige weerom op vrije voeten gesteld¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Over deze zaak: ARA, *Rk*, 13.823, rekening 1550-1553, f° 21, 22.

¹⁶⁶ Cfr. P. VERHEYDEN, *Over Ypersche boekdrukkers*, - TBB, VII (1909), p. 37-38.

¹⁶⁷ IDEM, *Drukkersoctrooien in de 16de eeuw*, - TBB, VIII (1910), p. 1910; cfr. ook: RAG, *RVI*, 712, f° 3 en ARA, *Geheime Raad (Spaans regime)*, 1276.

¹⁶⁸ ARA, *AL*, 459, rekening Titelmans 1554 en 1555. Vondelinck werd op last van de inquisiteur publiekelijk aan de kaak gesteld.

¹⁶⁹ I. L. A. DIEGERICK, *Essai de Bibliographie Yproise. Etude sur les imprimeurs Yprois. 1547-1834*, p. 15-16. Destreez († tussen 1569 en 1573) werd nadien nooit meer op het drukken van onorthodoxe werken betrapt. Van hem zijn 23 drukwerken bekend, waaronder enkele geestelijke tractaten van de Ieperse karmeliet François Amelry (een bekend figuur in de anti-reformatorische polemiek, cfr. F. VAN DER HAEGEN en M.-Th. LINGER, *Bibliotheca Belgica*, I, p. 67-72), en officiële reglementen. (Cfr. de lijst in I. L. A. DIEGERICK, *o.c.*, p. 21-39 en 50-51.) Het is niet onmogelijk dat een zekere Rijckaert Destreez, die in september 1561 door de inquisiteur te Ieper wegens ketterij opgespoord werd (ARA, *AL*, 461, rekening Titelmans, 1561), met hem verwant was.

Intussen echter zullen de druksels van Van der Eecken en Destreez reeds een ruime afzet hebben gekend. Vermoedelijk is Destreez de leverancier geweest van François de Houck, alias Franche de Zanghere, uit Sint-Jans-Cappel bij Belle, die als „zangher ende vercooper van quade liedekins ende refereynen” en „suspect de hérésie et ketterie” te Deinze op de Paasjaarmarkt van 1554 ingerekend werd¹⁷⁰. Tien jaar later diende de baljuw van Eeklo op te treden tegen Pieter Vondelinck (dezelfde die indirect de aanleiding was geweest tot Destreez' arrestatie), Willem Arents (reeds genoemd als verkoper van Van der Eeckens druksels) en Hans Wouters uit Middelburg, omdat ze, tot grote ergernis van de plaatselijke geestelijkheid, op de markt verboden liederen hadden gezongen¹⁷¹.

Met dergelijke straatzangers en liedjeskramers hebben Titelmans en de plaatselijke gerechtelijke instanties het overigens niet onder de markt gehad, zoals genoegzaam blijkt uit talrijke aantekeningen in hun respectievelijke rekeningen. In 1548 of 1549 werd op het marktplein te Aalst de refreinleurerder Pieter Snoeys uit Antwerpen gepakt¹⁷². Het meer zuidelijk gelegen gebied rond Ninove werd in het midden van de vijftiger jaren afgereisd door de boeken- en liedekensventer Gillis Huerlebos uit Appelterre; Titelmans achtte het door hem aangerichte kwaad zo ernstig, dat hij bij de openlijke herroeping in de kerk van Appelterre op 16 januari 1558 zelf het gelegenheidssermoen ging houden¹⁷³. De Brugse magistraat diende op 29 juli 1556 op te treden tegen Hanskin Drieszone uit Nijmegen en Hans Dierckx uit Gorkum, die schandaleuze prenten hadden verkocht en liederen hadden gezongen¹⁷⁴. Op 2 februari 1557 kwam de Leidenaar Damiaan Vincentszuene, alias broeder Jacob, aan de beurt. Reeds kort vóór Kerstmis 1556 was hij uit Gent verbannen; hij had daarop zijn actieterrein verlegd naar Duinkerke en Nieuwpoort, maar was naar Brugge gekomen „omme noch liedekins te doen prentene by eenen persoon wuenende in 't Peerdestratekin”¹⁷⁵. Te Gent werden vervolgingen ingespannen in juni 1553 (een zin-

¹⁷⁰ Als straf stond De Houck op de marktdag van 18 april 1554 te Deinze één uur lang op het schavot, waaraan zijn ketterse boeken, liederen en refreinen waren opgehangen; die werden daarop in zijn aanwezigheid verbrand. (ARA, Rk, 13.905, rekening, 1550-1554, f° 11; ARA, AL, 459, rekening Titelmans, 1554.)

¹⁷¹ ARA, Rk, 13.923, rekening 1560-1564, f° 14 v°, 7 v°: „suspicionnez (d') avoir chanté sur le marchié des chansons défenduz”. Drie dagen lang zaten ze opgesloten.

¹⁷² Hij werd voor drie jaar uit Aalst verbannen. (ARA, Rk, 13.571, rekening 1548-1549, f° 29 v°.)

¹⁷³ ARA, AL, 460, rekening Titelmans, 22 september 1557, 16 januari 1558; ARA, Rk, 21.925, f° 26 v° - 27.

¹⁷⁴ SAB, BS 1554-1557, f° 59 v°.

¹⁷⁵ Op 19 maart werd hij na publieke geseling tien jaar uit Vlaanderen verbannen. (*Ibid.*, f° 87 - 88 v°; ARA, Rk, 13.785, rekening 1556-1560, f° 14 v°.)

gend echtpaar)¹⁷⁶, in oktober 1554 (Hans Aelbrecht uit Antwerpen)¹⁷⁷, op 21 maart 1556 (dezelfde : had gezongen „zekere liedekens daer inne ghe-nompt staet vande Babilonische hoere“)¹⁷⁸, begin 1556 (een niet met name gekende straatzanger)¹⁷⁹, op 7 juli 1560 (Andries de Zanghere)¹⁸⁰, op 1 maart 1564 (Hans Driegghe : kon tijdig ontvluchten maar moest een voorraad boeken en liederen achterlaten)¹⁸¹, in augustus 1565 (Aelbrecht Ghysinc uit Goor in Overijssel)¹⁸², in november 1565 (Willem van 's-Hertoghenraet en Michiel van 's-Hertogenbosch)¹⁸³, op 26 juni 1566 (Hans van der Beke uit Oudenaarde)¹⁸⁴. Laatstgenoemde had zijn liederen gezongen in opdracht van een Gentenaar. Is die opdrachtgever wellicht Jan Onghena geweest, van wie we weten dat hij reeds enkele malen gestraft was om ketterse refreinen te hebben gedicht? In Deinze werd in 1554 buiten de genoemde François de Houck nog de Brusselaar Gedeon de Beer ingerekend. Ook hij had op 28 juni „fameuze“ liedekens gezongen. Aan de ingangdeuren van het hospitaal en van de kerken had hij opschriften aangebracht als : „Cecidit Babulum magnam“ en „Vaghevier, zielemissen, pelgremagien gaen, es 's papen vischpaen“. Een zeer zonderlinge figuur moet hij zijn geweest. Na in Brussel student te zijn geweest bij de Broeders van het Gemene Leven, had hij later het monnikskleed aangenomen in het klooster van de Seven Bornen, maar was weldra op zwerftocht gegaan. Daar hij nog geen wijdingen had ontvangen werd hij niet als apostaat beschouwd door de justitie die er zich mee vergenoegde, hem drie jaar uit het schependom van Deinze te ver-

¹⁷⁶ ARA, AL, 460 bis, kosten inquisitie, 1553.

¹⁷⁷ ARA, AL, 459, rekening van de Gentse beul Mathijs du Mont, oktober 1554.

¹⁷⁸ SAG, BC 1555-1561, f° 10.

¹⁷⁹ ARA, AL, 460 bis, rekening Van Hee, 1556. Vermoedelijk betreft het de reeds genoemde Damiaan Vincentszuene.

¹⁸⁰ ARA, AL, 461, rekening De Hondt, 1560.

¹⁸¹ ARA, AL, 462, rekening DE Hondt, 1564.

¹⁸² Sinds omstreeks 1558 had hij in Engeland en in Frankrijk rondgereisd, alwaar hij in protestantse middens had vertoefd. Hij werd er in Gent van beschuldigd : „openbaerlic te plackene ofte hechtene, zo wel inde kercke van Senter Niclus deser stede als in de zale van castele (= Gravensteen), zeker papieren daerinne gheprent waeren eeneghe gheestelicke liedekins ende ander zaeken, ende hoe dat die in hem zelve niet quaet en waeren, hebt nochtans 't zelve ghedaen ter quaeder intentie ende meenende zegghende dat ghy de waerheyte placke die elcken behoorde bekent te zyne; ende bovendien te duersnyden zeker gheestelick ghebet, al in meslichtinghe ende versmadesse van heleghe religie catholicque ende ter onstichtinghe vanden volcke...'. De Raad van Vlaanderen bande hem op 25 augustus 1565 voor zes jaar op de galeien. (RAG, RVI, 7545, f° 117.)

¹⁸³ ARA, AL, 463, rekening Titelmans, 1565.

¹⁸⁴ Hij was reeds liedjeskramer sinds 1553. Zijn ketterse koopwaar haalde hij voornamelijk te Antwerpen. Op 26 juni 1566 werd hij door de Gentse stedelijke overheid voor zes jaar verbannen. (SAG, BC 1566-1567, f° 23.)

bannen¹⁸⁵. Nog in 1554 zat te Ronse een tijdlang een man gevangen die „chansons mauvaises” had verkocht¹⁸⁶. In dezelfde stad was tien jaar later een refreindichter aan het werk die onder meer op het tabernakel schreef: „Alzo warachtig als Godt leeft, zo en eyst den paus niet die de sonden vergeeft”¹⁸⁷. In Roeselare en Axel werd in 1557 resp. 1564 door de inquisiteur een onderzoek ingesteld naar de activiteiten van liedekens- en refreinverkopers¹⁸⁸. In Eeklo zong Daneel Pays in 1562 op de Markt een schandaleus liedeken op de melodie van het *Tantum Ergo*¹⁸⁹; twee jaar later werden in dezelfde stad drie verdachte liedjesventers terzelfdertijd ingerekend, één uit Brugge, één uit Gent en één uit Middelburg¹⁹⁰. Op de Markt te Ieper bracht men in augustus 1562, ter gelegenheid van het feest van de Tuindag, onder grote toeloop verdachte liedekens ten gehore; de tussenkomst van promotor Nicolas de Hondt leidde tot relletjes¹⁹¹. De verlopen dichter Nicasis Calemout uit Wormhoudt maakte in 1563 in de gevangenis van de officiaal teksten en liedekens op de terechtstelling van een aantal protestanten te Ieper, en liet ze „in diverssche quartieren” verspreiden¹⁹². In Hondshoote werden op 9 december 1564 „onbehoorlicke bryefven smakende van heresie” verbrand die door de in de Sint-Salvatorsparochie te Brugge wonende Hondshootenaar Jan Robyn verkocht waren geweest¹⁹³.

Met deze gegeven uit gerechtelijke documenten is hoogstens een tip opgelicht van de sluier waarmee de activiteiten van de volkse liedjesdichters en straatzangers bedekt is. Hun toespelingen op het maatschappelijk gebeuren, het onvormelijke en directe contact dat ze met de toehoorders hadden, de sterk gekruide teksten waarmee ze dikwijls op de zucht naar vermaak en ontspanning en niet het minst naar sensatie inspeelden, en de nonchalante waarmee ze al wat heilig en onaantastbaar werd geacht op de helling plaatsten, hebben in brede kring een stempel gedrukt op de gedachten- en gevoels-

¹⁸⁵ ARA, *Rk*, 13.905, rekening 1550-1554, f° 10 v°.

¹⁸⁶ ARA, *AL*, 460 bis, kosten inquisitie, 1554.

¹⁸⁷ ARA, *AL*, 462, rekening De Hondt, 1564.

¹⁸⁸ *Ibid.*, en 460 bis, kosten inquisitie. De zanger te Axel was „Langhen Hans” uit Brugge.

¹⁸⁹ ARA, *StA*, 281, f° 109. Aan de pastoor die hem om zijn lied berispte antwoordde de zanger: „Heere, wilt ghij seggen dat ick een lutheriaen oft ketter ben, ick wil bewijsen vuter heijliger scriftuer dat ghij selver een sijt!”

¹⁹⁰ ARA, *Rk*, 13.923, rekening 1560-1564, f° 7 v°, 14 v°.

¹⁹¹ I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIIe siècle*, II, p. 165-167, 19 september 1562, vonnis Michiel Tant, alias Brixis.

¹⁹² Vonnis 14 juni 1563, RAG, *RVI*, 7544, f° 256 - 262 v°, cfr. voornamelijk 260 v° - 261. Om zijn talrijke misdrijven werd Calemout voor eeuwig op de galleien gebannen.

¹⁹³ SAH, FF 5, f° 42. De schuldige werd drie jaar buiten de kasselrijen Veurne en Sint-Winoksbergen gebannen.

wereld van hun populair gehoor. Geen wonder dat deurwaarder Sijbrand Claissonne in 1555 tijdens een grootscheeps onderzoek in Zuidwest-Vlaanderen een groot aantal liederen en refreinen aantrof in particuliere huizen te Wervik, Komen, Waasten, Reningelst en Belle¹⁹⁴. Of hoe kan men anders verklaren dat de machtsontplooiing van de inquisiteur te Wervik in 1562 door het volk beantwoord werd met het zingen van agressieve liederen, waarvan de teksten dus blijkbaar uit het hoofd gekend waren?¹⁹⁵ En is het niet erg kenschetsend dat de traditionele wijsjes die tijdens de zomeravondlijke straatdansen als begeleiding werden gezongen, in de beginnende jaren zestig te Oostende de plaats hadden geruimd voor „vele schandaleuse liedekins, als vande Babelonische hoere ende andere”?¹⁹⁶ In Ieper ging Franse van Hende in juli 1564 gelijkaardige straatdansen succesvol begeleiden met het zingen van een lied op de martelaarsdood te Veurne van Hubrecht Ghijs; het „schandaleus liedeken” bevatte „quade ende schandaleuse opinien grootelicx tenderende tot blamatie ende verachtinghe so vander gheestelicke als ooc weerlicke overheit, ende ooc tot seditie ende uproer van den ghemeene volke”¹⁹⁷. Hoe veelzeggend ook is de klacht van de pastoor van Eeklo in 1562: „... tot diversche tijden hebben die ketters bij nachten voer mijn venster comen vande heijligen sacramente ende priesters ende religieusen scimpige liekens singen”¹⁹⁸.

¹⁹⁴ ARA, *AL*, 459, rekening deurwaarder Claissonne, 1555.

¹⁹⁵ RAG, *RVI*, 7544, f° 146 v°.

¹⁹⁶ RAG, *RVI*, 722, f° 122 v° : getuigenis van pastoor Andreas Aernouts, 5 februari 1564.

¹⁹⁷ I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, p. 218-219, vonnis Franse van den Hende, 18 augustus 1564.

¹⁹⁸ ARA, *StA*, 281, f° 109 v°.

BESLUIT

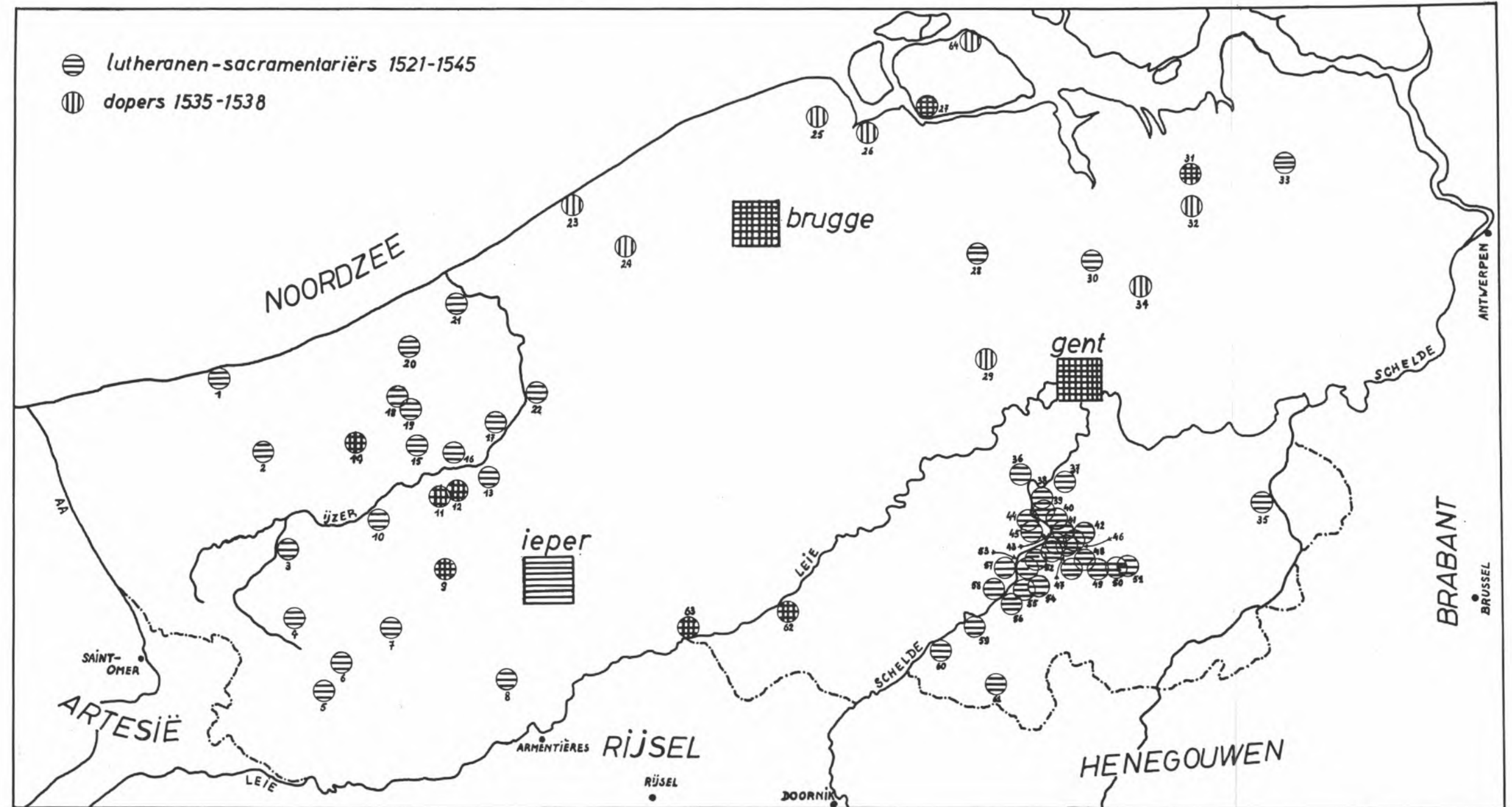
We hebben onze aandacht eenzijdig toegespitst op wat in het toneel en in het volkslied afbreuk deed aan de officiële orthodoxie. Ontegensprekelijk kan men daarnaast een veel ruimer verspreide en rijk geschakeerde katholieke literatuur plaatsen. Dit doet niets af van het feit dat de rederijker en de straatzanger elk op hun manier het licht van de nieuwe religieuze denkbeelden op de kandelaar hebben helpen zetten. Weliswaar hebben ze zich slechts zelden radicaal van de oude religie afgekeerd. Dikwijls ook was hun kritiek goedbedoeld of was zij niet veel meer dan zucht naar sensatie. Maar zowel in deze gevallen als daar waar achter de dichtwerken en opvoeringen bewust reformatorische propagandadoeleinden schuilgingen – de meest frappante voorbeelden zijn Jan Utenhove (G 1) en het zinnenspel van Roborst, en de vertoning te Deinze in 1554, – is de achtergelaten indruk bij een deel van het publiek niet slechts van voorbijgaande aard geweest, te meer nog daar heel wat van die rijmen in geschrift of in druk van hand tot hand gingen, of zelfs uit het hoofd werden geleerd. Het is dan ook niet zo zonderling dat bij sommige verdachten tijdens huiszoeken niet de geschriften van één of andere grote reformator werden gevonden, wél anonieme refreinen of andere dichtwerken. Wat de rederijerskamers zelf betreft zijn er geen bewijzen voorhanden dat de meerderheid van de leden uiteindelijk niet trouw zou zijn gebleven aan de voorvaderlijke religie. Evenmin echter kan ontkend worden dat de nieuwe ideeën in deze literaire sociëteiten een gunstige kweekbodem hebben gevonden. Het kan geen toeval zijn dat bijvoorbeeld bijna alle bewaard gebleven gegevens over de kamer van Ronse betrekking hebben op heterodoxe activiteiten; dat de Oudenaardse rederijers dé grote aanstokers werden genoemd van de religietroebelen van 1566; dat de nieuwe religie het vlugst furore heeft gemaakt in het Westkwartier, een gebied dat veruit het dichtste net rederijerskamers bezat. Daarom bevat een bewering van Titelmans – al moge ze niet getuigen van veel zin voor maat – een kern van waarheid: de inquisiteur zag in het feit dat de heilige mysteriën van het katholiek geloof in profane vertoningen behandeld werden door leken, voornamelijk door de rederijerskamers, de oorzaak van alle ketterijen, dwalingen en opstandigheidsgevoelens; „immers, zo voegde hij eraan toe, deze *conventicula seu conventus*, waarin ze voortdurend disputeren en gewijde en profane zaken door elkaar mengen, betekenen het verderf van de staat en de ondergang van de religie”¹⁹⁹.

¹⁹⁹ *Articuli Titelmanni*, in: ARA, *StA*, 1177, f° 242.

VESTIGING EN OPBOUW VAN HET PROTESTANTISME

Aan de hand van een gedetailleerd onderzoek naar de reformatorische uitingen op lokaal vlak, wordt in dit deel gepeild naar de „horizontale” verbreiding van de nieuwe religie in Vlaanderen tijdens de jaren die aan de Beeldenstorm voorafgaan. We onderscheiden hierin twee perioden : een eerste – met lutherse en sacramentarische invloeden (Hoofdstuk I), een korte tijd doorbroken door de wervingskracht van de wederdopers (Hoofdstuk II) –, die afgesloten wordt met de strenge repressie van 1544-1545 waardoor de penetratie van het protestantisme bijna volledig afgeremd werd; een tweede met de nieuwe en definitieve vestiging van de reformatorische stromingen vanaf ca 1550, gedragen door een militante gereformeerd-calvinistische richting aan de ene kant (Hoofdstuk III), anderzijds gekenmerkt door de groeiende aantrekkingskracht van de leer van Menno Simons (Hoofdstuk IV).

1. Duinkerke	23. Oostende	45. Zingem
2. Sint-Winoksbergen	24. Oudenburg	46. Paulatem
3. Wormhoudt	25. Westkapelle	47. Sint-Maria-Latem
4. Cassel	26. Sluis	48. Munkzwalm
5. Hazebrouck	27. Oostburg	49. Roborst
6. Caëstre	28. Eeklo	50. Strijpen
7. Godewaersvelde	29. Merendree	51. Zottegem
8. Nieuwkerke	30. Ertvelde	52. Welden
9. Poperinge	31. Axel	53. Nederename
10. Haringe	32. Zuiddorpe	54. Mater
11. Westvleteren	33. Hulst	55. Volkegem
12. Oostvleteren	34. Sint-Kruis-Winkel	56. Pamele
13. Reninge	35. Aalst	57. Eine
14. Hondshoote	36. Eke	58. Oudenaarde
15. Gijverinkhove	37. Melsen	59. Melden
16. Pollinkhove	38. Semmerzake	60. Berchem
17. Nieuwkapelle	39. Gavere	61. Ronse
18. Wulveringem	40. Dikkelvenne	62. Kortrijk
19. Vinkem	41. Meilegem	63. Menen
20. Veurne	42. Dikkele	64. Breskens
21. Nieuwpoort	43. Hermelgem	
22. Diksmuide	44. Asper	

HOOFDSTUK I

DE VROEGSTE REFORMATORISCHE INVLOEDEN (OMSTREEKS 1520-1545)

Inleiding

Bij de studie van de beginperiode van de hervorming in de Nederlanden heeft men al te dikwijls gezocht naar duidelijke afgebakende invloedssferen: Wittenberg, Zürich, later Genève; enkele auteurs gingen de wortels van het protestantisme in het eigen Nederlandse verleden zoeken en spreken van „nationaal-gereformeerden”. Het is uiterst delicaat de structuren zoals ze zich uiteindelijk hebben gevormd al te ver terug te projecteren, of in de eerste decennia van de hervorming bij degenen die niet langer met de roomse Kerk tevreden waren naar een vast omschreven confessioneel patroon te zoeken. Rekening houdend met het nog vage karakter der verschillende stromingen wordt in dit hoofdstuk nagegaan wanneer, waar en hoe voor het eerst gereageerd werd op de prikkel van de grote kerkelijke vernieuwingsbewegingen.

§ 1. GENT

De reeds herhaaldelijk genoemde Jeronimus Aleander, die op verzoek van paus Leo X in 1520 naar de Nederlanden reisde in verband met de uitvoering van de bul *Exsurge Domine*, werd zich bij zijn aankomst dadelijk bewust van het grote gevaar dat hier van de pers uitging. Toen hij op 17 juli 1521 in het gevolg van de keizer te Gent aankwam, stelde hij er vast hoe hier – precies zoals te Leuven en te Antwerpen, waar hij een groot aantal boeken in het vuur had laten werpen¹ – de propaganda voor de nieuwe ideeën zeer snel uitbreiding nam dank zij de grote verspreiding van ketterse geschriften. Hoe juist zijn inzicht in de situatie was, wordt aangetoond door het feit dat de bestrijding van de ketterij te Gent tussen 1521 en 1535 grotendeels een hardnekkige poging was, om het verkopen en lezen van hervormde druksels tegen te gaan.

In nauwelijks één week tijd bracht de pauselijke nuntius, hierbij geholpen door de Gentse bedelmonniken, méér dan driehonderd lutherse ge-

¹ P. KALKOFF, *Die Anfänge der Gegenreformation*, I, p. 21-22; II, p. 9.

schriften bijeen, deels gedrukt in Duitsland, deels in de Nederlanden. Volgens het – enthousiaste! – rapport van de organisator waren er verscheidene luxueus ingebonden boeken bij, één zelfs in fluwelen band. Moet men daaruit besluiten dat de oogst vooral in de huizen der rijken en in de kloosters werd opgehaald? De plechtigheid van het auto-da-fé op 25 juli ging met een buitengewone luister gepaard. De keizer zelf, zijn gevolg, koning Christiaan II van Denemarken, talrijke edelen en hoogwaardigheidsbekleders die voor de vergadering van de Staten-Generaal te Gent verbleven, en duizenden Gentenaars woonden het schouwspel bij². Kronenberg³ merkt terecht op, dat dergelijke boekenbranden een geweldige indruk moeten hebben gemaakt op de toeschouwer van die tijd. In de vroege zestiende eeuw hing nog een atmosfeer van eerbied om het boek. Oorspronkelijk alleen in handen van een kleine schare geleletterden, of in kloosters en kerken bewaard, was het pas geleidelijk bezig zich te democratiseren, maar daarom nog lang geen alledaags voorwerp.

Of nochtans de eerbiedige stilzwijgende instemming van het publiek zo algemeen was als Aleander in zijn verslag wil doen voorkomen, moet sterk worden betwijfeld. Uit een in 1522 ingespannen proces blijkt althans dat de bakker Lieven de Zomere tijdens de boekenbrand bij de minderbroeders stond en er niet voor terugschrok tegenover één van hen, de bekende Jan Royaert⁴, zijn misprijzen uit te spreken over het gebeurde. Op het gezag van een jonge minderbroeder verklaarde hij, dat men de boeken ten onrechte verbrandde; hij „wilde wel een article zien oft weten waer omme men de selve behoort te verberne”. Volgens hem was het „jammere... datmen dese helighe leeringhe aldus te nieuten doet”, maar nog waren Luthers boeken niet allemaal verbrand; overigens, „al machmen de boucken verbernen, men mach daer omme niet te nieuten doen datmen in 't herte heeft”. Op zijn zak kloppende voegde hij hieraan toe: „daer es noch eenen bouc van Luuter inne, niement en satten my doen verberrenen, ende ic hebber noch thus”. Broeder Jan zag er blijkbaar tegen op, de bakker bij de overheid aan te geven. Hij trachtte veeleer hem tijdens de volgende maanden van zijn overtuiging af te brengen in gesprekken, en overhandigde hem daartoe zijn Nederlandse vertaling van de veroordeling die door de Parijse universiteit tegen Luther

² Cfr. het verslag van Aleander in: P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, V, p. 405-406 (zie ook p. 400) en de korte memorie-aantekening van Geldenauer in diens *Collectanea*, p. 11-12. Nederlandse vertaling van het rapport van Aleander in: E. I. STRUBBÉ, *Boeken van Luther verkocht door Jan Rijckaert te Gent (1512)*, p. 73-74.

³ M. E. KRONENBERG, *Verboden boeken*, p. 29.

⁴ Cfr. 132 e.v.

was uitgesproken⁵. De Zomere onderhield verder connecties met een zekere meester Gillis in de Walpoort; daar was het dat hij enkele passages had gelezen – of door meester Gillis had laten vertalen? – uit Luthers *De captivitate Babilonica Ecclesiae*⁶, maar „by dat hem de materie te hooghe was” had hij het geschrift al vlug weer op zij gelegd. Een boek dat hij zelf bezat en waar hij met voorliefde naar teruggreep was Luthers *Vanden tien gheboden*, vermoedelijk een uitgave van Claes de Grave te Antwerpen⁷. Bovendien bezat hij naar hij zei nog veel andere boeken van de Wittenbergse hervormer, „’t welke waeren zo hy meende boucken van retorycken”. Wat hij hier juist mee bedoelde is niet duidelijk; men moet vermoedelijk denken aan gedrukte rederijkersspelen of refreinen, die toen al op soms scherpe wijze de Kerk en haar bedienaars hekelden⁸.

Dit proces tegen De Zomere, dat voor hem eindigde met de verbranding van zijn boeken en met zijn openbare tentoonstelling op een schavot⁹, laat er geen twijfel over bestaan dat ook na het auto-da-fé van 25 juni 1521 de ketterse geschriften van hand tot hand gingen¹⁰. Daar zorgden onder meer de boekhandelaren voor, wellicht niet altijd in de eerste plaats omdat ze hun verlangens verwant voelden met de daarin gepropageerde ideeën, maar omdat er in de gretige interesse die er voor dergelijke koopwaar bestond muziek zat voor de zakenman in hen. Zo zagen de Gentse magistraat en de Raad van Vlaanderen zich begin 1522 genoodzaakt, ketterse boeken in beslag te nemen bij de boekbinders-verkopers Jan Rijckaert¹¹ en Gillis van de Walle¹², om ze

⁵ Naar het zeggen van de monnik had hij zelf deze vertaling te Antwerpen laten drukken. We vermoeden dat met de *Condemnacie*, die verder in het proces wordt vermeld, de vertaling van Royaert bedoeld is, en niet de *Condemnatio doctrinalis librorum M. Lutheri* door de Leuvense en Keulense universiteiten, zoals M. E. KRONENBERG (*o.c.*, p. 35) en na haar C. Ch. VISSER (*Luther's geschriften*, p. 5) voorstellen.

⁶ *De captivitate Babylonica Ecclesiae. Praeludium Martini Lutheri* (Antwerpen, Michiel Hillen van Hoochstraten, 1521) of *De captivitate Babilonica Ecclesiae: Praeludium Martini Lutheri Vvitenberge* (Leiden, Jan Seversz. c. 1521). (Cfr. C. Ch. VISSER, *o.c.*, p. 49.)

⁷ *Vanden tien gheboden ons liefs heeren Ihesu Christe...* (Antwerpen, Claes de Grave, 1520): een vertaling van Luthers *Decem Praecepta Wittenbergensi predicta populo* van 1518. (C. Ch. VISSER, *o.c.*, p. 31-32.)

⁸ Cfr. p. 196 e.v.

⁹ SAG, BC 1521-1523, f° 245 v° - 248, onnauwkeurig gepubliceerd in: P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, IV, p. 110-113. Cfr. J. SCHEERDER, *Het Lutheranisme te Gent*, p. 309-310, 315-316.

¹⁰ In begin november 1522 liet de Raad van Vlaanderen verscheidene in beslag genomen ketterse boeken en geschriften naar inquisiteur Frans van der Hulst te Antwerpen overbrengen. (J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 310.)

¹¹ E. I. STRUBBE, *o.c.*, p. 74-75. Rijckaert bleef tot 1546 werkzaam te Gent en blijkt geen overtuigd hervormingsgezinde te zijn geweest.

¹² J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 315. Deze auteur maakte slechts de veronderstelling dat bij Van de Walle ketterse boeken in beslag zouden genomen zijn. Bij zijn ondervraging op 29 fe-

daarna te laten verbranden. Op 13 augustus 1526 kwamen nog eens twee boekbinders in aanraking met de justitie : Michiel Neetezone en Jan van den Steene, die geschriften van Luther hadden gekocht en in hun huis bewaard, en met anderen over de nieuwe leer hadden gesproken. In toepassing van het strengere keizerlijke plakkaat van 17 juli 1526 werden ze tot vijftig jaar verbanning uit Vlaanderen veroordeeld¹³, een straf die evenwel al spoedig weer werd ingetrokken¹⁴. Nog bleven er verdachte boeken te koop in de winkel van Sander Huubert, die nu nochtans de duidelijke taal van de plakkatens moest verstaan hebben. Een huiszoeking in zijn zaak in 1536 bracht zoveel bezwaarend materiaal aan het licht, dat de boekverkoper een strenge straf niet meer kon ontlopen : het werd de executie op de brandstapel, waarvan de voltrekking gebeurde op het Veerleplein op 16 juni 1536, tegelijk met de verbranding van de inbeslaggenomen boeken¹⁵. Vermoedelijk stond ook de gevangenneming en foltering van de Gentse boekhandelaar Jan de Noeuville in 1541 in verband met het verkopen van onorthodoxe geschriften¹⁶. Vijf jaar later evenwel kreeg hij weer officieel de toelating om zijn zaak verder uit te baten¹⁷.

Al deze gerechtelijke tussenkomen betroffen de verkoop van ketterse boeken en niets wijst erop dat sommige van die druksels in Gent zelf van de pers zouden zijn gekomen. Pas in 1545 werd voor het eerst een proces gevoerd tegen een drukker, de typograaf Joos Lambrecht¹⁸. Hij was de drukker van de befaamde Gentse Spelen van Zinne, waarvan de verkoop in 1540 verboden werd. In 1545 nu had hij een werkje gedrukt van de hand van meester Cornelis van der Heyden, getiteld : *Corte Instruccye ende onderwijs, hoe een ieghelic mensche met God, ende zynen even naesten, sculdigh es,*

bruari 1529 verklaarde de boekhandelaar nochtans expliciet dat hij verdachte boeken had bezeten, maar dat „de procureur generael ende de advocaet fiscael die van hem ghehaelt (hadden) ende also inde greffie ghedreghen”. (SAG, BC 1521-1523, f° 241.)

¹³ J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 316.

¹⁴ In het *Ballinc-boeck* (SAG), f° 203 - 203 v° zijn de namen doorstreept, wat erop wijst dat de straf werd ingetrokken. Overigens komen beiden in 1546 voor als beëdigde boekverkopers. (RAG, RVI, 7612, f° 2 v° en 3.)

¹⁵ J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 319.

¹⁶ ARA, Rk, 21.911, f° 53 : vergoeding voor de beul van Gent „pour par ordonnance de la court avoir mis à la torture Jehan de Noeuville, libraire demeurant à Gand”.

¹⁷ RAG, RVI, 7612, f° 2 v°.

¹⁸ Drukker, graveur, grammaticus en dichter; gestorven omstreeks 1556. Biografische gegevens in : V. VAN DER HAEGHEN, art. *Lambrecht (Josse)*, - BN, XI, kol. 203-209.

ende behoord te leven¹⁹. Lambrecht zelf vertelde tijdens het onderzoek „dat hy niet en kende by naeme noch toenaeme noch residentie vanden man die hem 't ghescreven boucxkin ghebrocht hadde”²⁰. Enkele dagen later kwam aan het licht dat die Van der Heyden een kanunnik was van Mechelen met verblijf in Friesland en Overijsel²¹.

Het geschrift is een stichtelijk tractaat, waarin de schrijver er de gelovigen toe aanzet, hun leven in dienst te stellen van God en zich in alle levensomstandigheden te laten leiden door een zuiver religieuze intentie. Hij keert zich resoluut tegen het bijgeloof waarmee de beeldenverering was omhangen: sommigen verlaten God, zoeken hulp bij houten, stenen en zilveren beelden, en schamen zich niet met die ziellose materie te spreken. Anderzijds echter wil hij het vervaardigen van beelden en figuratieve voorstellingen niet verbieden, op voorwaarde dat ze niet misbruikt worden. De priesters en de bisschoppen blijven gehandhaafd, alhoewel een bijzondere nadruk wordt gelegd op hun voorname taak van bedienaars en predikers van het zuivere Woord Gods. De avondmaalsopvatting staat dicht bij die der sacramentariërs: wat daar gebeurt is volgens de auteur een uitdrukking van de broederlijke liefde en een gedachtenisviering van Christus' dood. Er kan hier nochtans geen sprake zijn van uitgesproken reformatorische opvattingen, laat staan van stellingnamen tegen één of ander roomse geloofspunt. F. van der Haeghen merkt dan ook terecht op dat het werkje als verdacht kon worden beschouwd om wat er in verzwegen wordt, veeleer dan om wat er werkelijk in wordt uiteengezet (geringe aandacht voor kerkelijke genademiddelen, weinig nadruk op de middelaarsrol van de heiligen, van de priesters).

Alvorens het geschrift te drukken had Lambrecht het manuscript ter beoordeling voorgelegd aan de secretaris van de Raad van Brabant en aan inquisiteur broeder Jan de Bundere²² uit Gent. Beiden hebben de toelating tot drukken verleend maar zullen waarschijnlijk enkele voorwaarden hebben gesteld of wijzigingen aanbevolen. De Gentse drukker werd inderdaad ten laste gelegd, „in 't prenten van zekeren lettren van octroye in daten eersten van maerte XVc vierenveertich (= 1545 n.s.), gheteeckent Facuwez, te mesbruucken de zelve lettren ander dan zy inhoudende ofte behelsende zyn”²³

¹⁹ In 1545 verschenen twee Dietse drukken en één vertaling in het Frans (van de hand van de augustijn Liévin Robert uit Rijsel). (F. VAN DER HAEGHEN, *Bibliographie gantoise*, I, p. 82; IV, *Supplément*, p. 9-10.) Een heruitgave van de Nederlandse tekst werd in 1906 verzorgd door F. PIJPER, - *BRN*, IV, p. 15-77. Nopens Liévin Robert en de verspreiding van het werkje in Rijsel: M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *Le protestantisme à Lille*, p. 203.

²⁰ RAG, *RVI*, 7612, 5 november 1545.

²¹ ARA, *StA*, 1653/4, 14 november 1545.

²² Over hem, cfr. p. 297.

²³ RAG, *RVI*, 7530, f° 43.

en „de attestatie ofte ghetuughenesse, ghescreven ende gheteekent by broeder Jan de Bundere, dominicaen ende inquisiteur vande heresie” uit het boek te hebben weggesneden²⁴; de landvoogdes was in elk geval niet te spreken over het werkje, „vu que en ce livret re retrouvent aucuns erreurs”; de theologische faculteit te Leuven beaamde dit kort daarop: „mauvais, offensif et scandaleux aux chrestiens”²⁵. Op 29 oktober 1545 werd bij keizerlijke verordening de inlevering bevolen van alle reeds verhandelde exemplaren, zowel de Nederlandse als de Frans uitgaven²⁶. Voor Joos Lambrecht werd het incident op 28 november daaropvolgend (na anderhalve maand gevangenschap) gesloten met het betalen van een boete van 40 gulden en de gevangenskosten. Op 3 september 1546 kreeg hij, gezien „zynen goede faeme, naeme ende conversatie” weer toelating om boeken te verkopen²⁷.

Volgens F. van der Haeghen verkocht de Gentse drukker in augustus 1553 een deel van zijn drukkerij te Gent aan de vader van de typograaf Hendrik van den Keere. Dezelfde auteur plaatst de sterfdatum van Lambrecht omstreeks 1556 maar verkeert in het ongewisse nopens diens activiteiten tijdens de laatste drie jaren van zijn leven. Vermoedelijk is Lambrecht in die periode werkzaam geweest in Wezel. Volgens een verklaring van Katherine Boudins uit Hondshoote zou haar echtgenoot Lieven de Vos, weggelopen pastoor van Offekerque (tussen Grevelingen en Calais), in 1554-1555 in Wezel drukkersknecht geweest zijn bij Joos Lambrecht²⁸. Verder beweert P. Bockmühl²⁹ dat de Gentse protestantse emigrant Pieter Anastasius de Zuttere na de dood van Joos Lambrecht te Wezel diens lettervoorraad overnam en er zelf begon te drukken. Met dit gegeven is in overeenstemming dat De Zuttere inderdaad begin 1557 in Wezel was³⁰. Bovendien is het opmerkelijk dat de boeken die De Zuttere in Wezel van de pers liet komen hetzelfde drukmerk dragen als die van Lambrecht: *Sat(is) quercus*. Uit dit alles mag worden opgemaakt dat Lambrecht zich in 1553 of begin 1554 in Wezel heeft gevestigd en daar tot aan zijn dood is blijven drukken.

* *
*

²⁴ *Ibid.*, 7612, 17 oktober 1545.

²⁵ F. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, VI, p. 9: cfr. L.-L. FROSSARD, *Chronique de l'église réformée de Lille*, p. 27.

²⁶ Cfr. SAG, serie 75/4, *reg. D*, f° 146 v° - 147 v°.

²⁷ RAG, RVI, 7612, f° 3.

²⁸ SAB, BS 1554-1557, f° 65 v°.

²⁹ Art. *Overd'baghe*, Pieter Pietersz., - NNBW, IV, kol. 1050.

³⁰ P. ROGGHÉ, *Pieter Anastasius de Zuttere*, p. 150.

In zijn voortreffelijke studie over het vroegste „lutheranisme” te Gent stelt J. Scheerder vast, dat in de periode 1521-1530 achtentwintig personen om de „quade leeringhe” vervolgd werden. Sommigen werden méér dan eens gestraft, omdat ze gewoon met hun ketterse activiteiten doorgingen. Dat was het geval met de bakker Lieven de Zomere, die we reeds zagen optreden tijdens de plechtige boekverbranding van 1521. Na zijn veroordeling van 1522 kwam hij vermoedelijk in contact met de lutherse onderwijzer Sebastiaan Neusen. Om zich aan de vervolging te onttrekken vestigde laatstgenoemde zich begin 1525 met zijn knecht Joos Lambertz. te Antwerpen. Kort daarop viel Lieven weer in de handen van het gerecht. In ballingschap gestuurd³¹ ging hij met zijn echtgenote de onderwijzer achterna. De vier Gentenaars ontplooiden te Antwerpen een ongemeen drukke lutherse activiteit: ze organiseerden in hun huis en buiten de stadsmuren bijeenkomsten, en moedigden de verlopen pastoor van Melsen aan in zijn ketterse predikaties. Om die reden werden ze op 18 november 1525 door de Antwerpse magistraat verbannen³². Dat de Gentenaars juist Antwerpen hadden uitgekozen als toevluchtsoord, getuigt van de grote uitstraling van de handelsmetropool als hervormingscentrum. Al in 1524 was daar de Gentse snoermaker Jan van de Putte ingedaagd³³ en in 1528 werd nog een zekere Gillis Vertrue gesignaleerd die uit schrik voor de repressie uit Gent was gevlucht³⁴. In 1526 werd anderzijds in de omgeving van Gent een Antwerpse schoenmaker gearresteerd, Cornelis de Meyer, onder verdenking van ketterse propaganda te hebben gevoerd. Hij had in 1522 tot de groep protestanten behoord, die de prior der Antwerpse augustijnen uit de handen van het gerecht had bevrijd³⁵.

Men mag aannemen dat sommigen bij hun bestraffing op hun stappen terugkeerden, zij het uit vrees voor verdere vervolging, of eenvoudig omdat hun sympathie voor het nieuwe eerder nieuwsgierigheid was geweest dan echte overtuiging. Anderen nochtans hadden een definitieve keuze gemaakt en zouden in de jaren die volgden consequent het protestantisme toegedaan blijven. Zo iemand was de smid-ketellapper Jan de Pruet, die op 13 augustus 1526 verbannen werd³⁶ en op de ledenlijst van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen van 22 juni 1561 voorkomt als „cacabarius senex”³⁷. Onder

³¹ J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 315.

³² P. GÉNARD, *AA*, II, p. 318, 319; VII, p. 143-144.

³³ *Ibid.*, VII, p. 130.

³⁴ Door tussenkomst van goede vrienden bekwam hij te Gent genade, mits het betalen van een boete van 40 gulden. (J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 317.)

³⁵ Op last van de soeverein-baljuw werd hij op 7 december 1526 te Gent geseseld, werden zijn haren kortgesneden, en werd hij 10 jaar uit Vlaanderen verbannen. (ARA, *Rk*, 48.460, rekening 11 oktober 1527 - 10 april 1528, niet gefolieerd.)

³⁶ J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 316.

³⁷ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, I, p. 275.

de beeldenstormers te Gent in 1566 bevond zich een Jan de Pruet, smid van beroep³⁸. Of het hier om Jan sr. of om Jan jr. gaat is moeilijk te achterhalen. In dezelfde Londense ledenlijst komt inderdaad een zoon voor van de ketel-lapper, eveneens Jan geheten („Jan de Pruet filius”), naast een tweede zoon Geert³⁹. Een andere Gentenaar, de legwerker Gillis van der Erfven, op 20 mei 1525 veroordeeld tot openbare boetedoening⁴⁰, was sinds 1550 ouderling van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen⁴¹.

In de kurve van het aantal vervolgingen per jaar trekt vooral de piek van 1528 de aandacht: elf Gentenaars, onder wie negen de Sint-Pietersparochie bewoonden, liepen in dit jaar een straf op⁴². Eén van hen was de ridder van het heilig Graf, Joos de Backere. Volgens het Gentse *Memorieboek*⁴³ was de ridder „een zeer devoot man die den aermen zeer gheduldich was; want hy deelde in zynen levne alle 't goet dat hem jaerlicx overscoet den aerne”. De ernst waarmee een zo invloedrijk personage trachtte te leven „naer de leeringhe van der Evangelie” moet in zijn omgeving respect afgedwongen hebben. Vooral bij de armoezaaiers – en die waren zeer talrijk in het Sint-Pietersdorp – zal hij een enorme invloed hebben gehad en misschien heeft hij, ook zonder daarom bewust een propagandist te willen zijn, door zijn voorbeeldig leven sympathie gewekt voor de geloofshouding die de zijne was. Slechts van Jan van den Damme wordt uitdrukkelijk gezegd dat hij met De Backere over de leer van Luther had gesproken, maar mag men dit om bovenvermelde redenen niet veralgemenen? De ridder werd zwaar gestraft: zijn tong werd doorstoken, zijn haar afgebrand; drie jaar lang moest hij een rood

³⁸ V. FRIS, *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes*, p. 83, 87.

³⁹ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 275 en 280. Geert staat reeds ingeschreven in de lijst van kinderen die in 1551 te Londen catechismusonderricht volgden (*ibid.*, p. 210), wat laat vermoeden dat ook de ouders tot de eerste leden van de pas opgerichte Vluchtelingenkerk behoorden. Er zijn redenen om aan te nemen dat Jan de Pruet sr. na zijn bestraffing te Gent en vóór zijn vlucht naar Engeland in Ronse heeft gewoond. Inderdaad, zijn zoon Jan wordt in de rekening van de inquisiteur van 1556 uitdrukkelijk geciteerd als zijnde gevlucht uit Ronse naar Emden. (ARA, AL, 460, rekening De Hondt, 1556.) Een tweede aanwijzing vinden we in het feit dat Jan sr. *patruus* (oom) was van de Ronsense boekverkoper Bartholomeus Huusman (eveneens een belangrijke personage in de Vluchtelingenkerk). (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraad-protocollen*, p. 180.) Tenslotte is het opvallend dat Geert in 1566 juist te Ronse actief betrokken was bij de religietroebelen. (P. VAN BUTSELE, *De Beeldenstorm en zijn nasleep*, p. 145.) Cfr. nog onze gegevens nopens het calvinisme te Eeklo in de zestiger jaren van de zestiende eeuw, p. 369-370.

⁴⁰ J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 316.

⁴¹ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 202.

⁴² A. VAN WERVEKE, *De eerste tien jaren kettervervolgung*, p. 468-470.

⁴³ II, p. 79.

kruis op zijn rechtermouw dragen. Hij bleef nochtans zijn overtuiging trouw en werd daarom op 28 november 1530 op de Vrijdagmarkt verbrand ⁴⁴.

Het had er de schijn van dat door deze eerste ketterverbranding een punt was geplaatst achter de hervormingsgezinde activiteit in Gent. De eerstvolgende jaren werd aan de magistraat geen enkel geval van ketterij gesignaleerd ⁴⁵. Pas op 29 mei 1534 werden weer banvonnissen geveld, tegen Martin de Sceppere, en tegen Jan de Baerdemakere die reeds in 1528 op de heerlijkheid van Sint-Pieters gestraft was ⁴⁶. Het jaar daarop stelde de plotse wervingskracht van het anabaptisme het probleem van de kettervervolgving voorgoed aan de orde.

Alhoewel de doperse richting enkele jaren lang een allesoverheersende aantrekkingskracht uitoefende op de nieuwgezinden, kende buiten haar invloedssfeer ook de sacramentarische onderstroom een nieuwe impuls. De voornaamste representanten waren een kleine groep Gentse geestelijken: heer François Hellinck ⁴⁷, heer Jacob Hannins ⁴⁸ en de diaken Jan van Dieghem ⁴⁹, tegen wie de Raad van Vlaanderen in 1535 diende op te treden. Of hun aanhang nochtans zo groot was als Gerdes en Schoockius willen doen voorkomen moet erg betwijfeld worden. Volgens deze auteurs zou de befaamde Pierre Brully, de latere predikant van Doornik, in 1537 het evangelie hebben gepredikt te Gent voor ruim driehonderd toehoorders, en zou hij daar een dergelijk succes hebben gekend dat een aantal volgelingen die niet voldoende Frans begrepen zijn woorden tegen betaling lieten vertalen ⁵⁰. Dit bericht

⁴⁴ RAG, *Sint-Pieters*, 1825, f° 4 v°; A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 1.

⁴⁵ De beschuldiging in 1532 van Jan van Hauwe tegen twee Gentse poorters, „vande heresie van Martinus Luther” te zijn, berustte op een persoonlijke vete veeleer dan op werkelijke feiten. (SAG, *Ballinc-Bouc*, 22 januari 1532.) Van Hauwe werd om zijn valse beschuldiging 50 jaar verbannen.

⁴⁶ *Ibid.*, f° 223 - 223 v°. Beiden werden vijftig jaar verbannen.

⁴⁷ Na van 10 april tot 18 mei 1535 opgesloten te zijn geweest in het Gravensteen werd hij uitgeleverd aan de promotor van het Geestelijk Hof te Brugge. (ARA, *Rk*, 21.906, f° 46, 57; ARA, *AL*, 450, rekening deurwaarder Pieter Mayaert, 1535.)

⁴⁸ Op 18 juli 1535 werd hij op de Hooiaard gevangen genomen „ter causen van heresie”. (ARA, *Rk*, 21.906, f° 47 v° - 48; ARA, *AL*, 450, rekening deurwaarder Antheunis van Hille, 1535.) Uit een voor de Raad van Vlaanderen ingespannen proces om het bezit van de pastorij van Sint-Maria-Latem (die later door zijn - eveneens hervormingsgezinde! - broer heer Michiel Hannins zou bezet worden) blijkt dat Jacob Hannins tussen 1527 en 1531 in Gelderland had vertoefd. (RAG, *RVI*, 7524, f° 80 v° - 81 v°, 20 juli 1531.)

⁴⁹ Op 15 oktober 1535 tot 12 karolusgulden boete veroordeeld, „pour l'amende civile du mezuz par luy commis pour soy avoir meslé de la secte luthérane et avoir communiqué avecq personnes suspectz d'icelle”. (ARA, *Rk*, 21.907, f° 5 v°.)

⁵⁰ M. SCHOOCKIUS, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, p. 462; D. GERDES, *Historia reformationis*, III, p. 126: „Caeterum quod anno sequenti A. 1537 jam in urbe Gadavensi, numerati fuerunt ultra trecenti asseclae Petri Brulii, Doctoris Evangelici, natione

wordt evenwel in geen enkele eigentijdse bron bevestigd; bovendien zijn er redenen om aan te nemen dat de dominicaan pas in 1540 of begin 1541 zijn klooster te Metz verliet⁵¹. De authenticiteit van het gegeven moet dus ten zeerste betwijfeld worden. Overigens dient te worden opgemerkt dat de stem van een zo groot aantal nieuwgezinden maar al te duidelijk zou geklonken hebben in het algemene gejoel van de kritieke jaren 1539 en 1540.

Weliswaar is het religieuze element niet totaal afwezig geweest uit de Gentse rebellie, maar een constante of dominante factor is het zeker op geen enkel ogenblik geworden. Voor enig inzicht in het aandeel van dit religieuze element in de beroerten zijn we aangewezen op een viertal bronnen. Daar is vooreerst de dreigende taal van de doperse voorganger Mahieu Waghens, die tijdens zijn gevangenschap in 1538 profeteerde „datter noch vele ende diversche waeren binnen deser stede van huerlieder verstande, ende dat zeer corts in diversche zaken remedie ghedaen zoude werden, dwelcke nyet gheschien zoude zonder groote bloetsturinghe”⁵². Een tweede bron is een relaas van de gebeurtenissen te Gent, geschreven door een Rijselnaar in 1541. Deze wijst verscheidene malen op de verderfelijke invloed van de lutheraanse secte in de eis om tot een soort gemeenschap van goederen te komen; volgens hem was de enige bedoeling van het gepeupel, een einde te maken aan de rijkdom van de Kerk, de edelen en de hoge burgerij, „ce qui estoit l'opinion de plusieurs luthériens...”⁵³. Een volgende aanwijzing zien we in het feit dat één der meest invloedrijke demagogen in de Gentse opstand Laureyns Claeys was⁵⁴, dezelfde die reeds in 1526 omwille van zijn militant anticlericalisme voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen was geweest. Hij had toen, naar aanleiding van de beslissing van de magistraat om de bedelmonniken vrij te stellen van belastingen en accijnzen, in heftige woorden geprotesteerd tegen deze discriminatie en voor 15 augustus 1526 met een volksoproer bedreigd; verder had hij voorspeld „dat het zeere corts een reformatie commen zoude, zowel onder gheestelick als weerlick”⁵⁵. De zaak van de – naar de mening

Lotharingi, dein Concionatoris Argentoratensis et denique Martyris, a fide dignus relatum est scriptoribus; Erat ipse Brulius, eloquio admodum potens, ac spiritu fervidus, ut ab ejus ore jam tum penderent innumeri, et quanquam non nisi Gallico sufficeret idiomati, tantam tamen ejus cum celebritatem tum existimationem fuisse referunt, ut qui minus linguae Gallicae periti erant, singulari tamen fervore perciti, sibi pretio oblato ea explicari curarint, quae ab eo dicta erant...”

⁵¹ G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 93.

⁵² SAG, BC 1538-1540, f° 3.

⁵³ L. P. GACHARD, *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, p. 23, 35, 37.

⁵⁴ Toen de ambachten in augustus 1539 zich van het bestuur van de stad hadden meester gemaakt, werd Claeys één van hun meest oproerige woordvoerders. In september was hij één van de stedekiezers voor het verkiezen van de nieuwe magistraat. (V. FRIS, *Histoire de Gand*, p. 179, 184.) Na de onderdrukking van de opstand werd hij op 17 maart 1540 op het Veerleplein onthoofd. (*Memorieboek*, II, p. 180.)

⁵⁵ SAG, *Ballinc-Bouc*, f° 200 v°, 4 mei 1526.

van velen ongerechtvaardigde – vrijstelling van accijnzen zou ook in 1539 weer dringend aan de orde worden gesteld⁵⁶. Een laatste gegeven is het gerechtelijk onderzoek in het proces dat in 1539 tegen de protestant Gillis Damman werd ingesteld. Volgens de getuigen viel de verdachte in een platte, brutale taal de heiligenverering, het altaarsacrament, de biecht, de collectes in de kerken aan; hij ruide het volk op tegen de bedelmonniken; tijdens een sermoen van een karmeliet tegen de lutheranen in de kerk van Heilig-Kerst was hij woedend weggegaan met de woorden: „hy waere beter vuten stoele ghesmeten, hy gaet daer al buuten d'evangelie”; hij had ermee gedreigd „dat hy 't al verbernen zoude dat in de kercke es ghelyc ander handt”⁵⁷. In hoeverre deze felle anti-paapse gesteldheid in werkelijkheid representatief is geweest voor een bepaalde groep rebellen is vanzelfsprekend moeilijk te achterhalen. Hoe hardnekkig echter de geruchten over een nakende religieuze ommekeer de ronde deden, hoe groot de ongerustheid van de bedelmonniken bleef, blijkt uit de woorden van de Jacobijn Andries de Sceppere, die tijdens een sermoen in Sint-Jacobs op 8 september 1539 de vrees uitsprak „dat alle kercken, cloosters ende clusen alle gheraseert, de broeders vutghejaecht ende... al verbernt zouden werden eer vyf jaer...”; de predikant gaf daarom als zijn mening te kennen dat „die nyet anders en ghelooft dan de heleghe evangelie, die waere beter verbrant aen eene stake”⁵⁸.

Dit alles laat natuurlijk nog geenszins toe, de troebelen van 1539 en 1540 vanuit een reflex van religieuze misnoegdheid te verklaren. Er is immers geen enkel geval bekend waarbij daadwerkelijk iets zou zijn ondernomen om in het godsdienstig – laat staan het godsdienstig-repressief – bestel enige verandering te brengen. Ook het sociaal-revolutionaire doperdom naar het model van Mahieu Waghens heeft na de bloedige vervolgingen van 1538 niet de minste weerklank meer gevonden. De nieuwe confessionele stroming bezat toen nog niet het allereerste begin van de innerlijke dynamiek en van de uiterlijke kracht van het aantal, die haar in de jaren zestig tot een waarsachtig machtsapparaat zou maken. Men kan alleen besluiten dat er, althans bij enkele individuen, in de onderstroom van de opstandigheid religieus-revolutionaire aspiraties hebben meegespeeld. In mindere mate was dat in 1539-1540 het geval in Kortrijk⁵⁹ en in veel sterkere mate te Oudenaarde⁶⁰.

⁵⁶ Cfr. p. 605.

⁵⁷ SAG, BC 1538-1540, f° 71-73 v°; op 19 juli 1539 werd hij veroordeeld tot openbare boetedoening.

⁵⁸ *Ibid.*, f° 122 v°.

⁵⁹ De procureur-postulant Hector Becte liet zich tijdens de troebelen te Kortrijk opmerken, zowel door zijn scherpe kritiek op de gerechtelijke overheid als door zijn onorthodoxe geloofsopvattingen. Hij werd daarvoor na de beroerten een tijdlang uit zijn functie ontzet en werd tot een openbare boetedoening veroordeeld. (ARA, Rk, 13.822, rekening 1539-1541, f° 17 v° - 18.)

⁶⁰ Cfr. p. 271-274.

De executies om ketterij van de Weldenaars Joos de Vos en Joos de Pape op 27 maart 1545⁶¹, de eerste te Gent sinds méér dan zes jaar, werden bijgewoond door Martin Hueriblocq. Laatstgenoemde zou volgens Van Haemstede de ongelukkigen in hun laatste ogenblikken troostende woorden hebben toegesproken⁶². De stedelijke overheid hield Hueriblocq vanaf dit ogenblik scherp in het oog. Toen ze van de pastoor van zijn parochie vernam dat hij weigerde, de communie op roomse wijze te ontvangen, liet ze hem op 17 april 1545 door de onderbaljuw arresteren. Daar de stad zelf tengevolge van de Carolijnse Concessie geen bevoegdheid meer had om ketteren te berechten, werd de zaak nog dezelfde dag in handen gegeven van de Raad van Vlaanderen⁶³. Het hoge gerechtshof had enkele maanden tevoren, bij het gerechtelijk optreden in het Oudenaardse, de ondervinding opgedaan, dat elk uitstel van handelen de kans verkleinde om medeplichtigen op het spoor te komen. De Raad kwam daarom in spoedzitting bijeen en stuurde de procureur-generaal, een deurwaarder, een raadsheer en een advocaat-fiscaal naar de buurt waar Hueriblocq woonde. Een zekere Paesschier in de Wellinckstraat verklikte drie verdachten, die dan ook prompt ingerekend werden: de kleermakers Joos van der Beke en Jan de Bucq, en de echtgenote van de laatste, allen wonende op Onderbergen. Niet zodra had De Bucq op de pijnbank nog zes andere geloofsgenoten aangewezen, of de procureur-generaal bracht een uitgebreide politiemacht op de been, waarmee hij een grootscheepse razzia organiseerde op Onderbergen, op de Vrijdagmarkt, aan de Sint-Michielskerk en op de Brabantdam. Opnieuw werden drie personen voorgeleid, maar het huis van vijf andere verdachten werd leeg gevonden. De volgende dagen schortte de Raad van Vlaanderen zijn normale werkzaamheden op om zich volledig te kunnen wijden aan het verzamelen van verdere gegevens. Het had er inderdaad de schijn van dat de ketterij in de stad tijdens de jaren van tolerantie een nooit vermoede uitbreiding had genomen. Op 22 april werden de moeder en de zuster van Hans van Overdam op de Brabantdam gearresteerd. In de nacht van 23 op 24 april werd in het centrum van de stad een nieuwe razzia gehouden. De leiding berustte nu bij deurwaarder Ydrop Oste, daar de procureur-generaal zelf door het vele dag- en nachtwerk oververmoeid te bed lag. Er kon ditmaal slechts één verdachte gepakt worden, de priester Joos Dhauwe; drie anderen hadden zich tijdig uit de voeten gemaakt. De procureur-generaal was de volgende dag alweer op de been om informatie te gaan inwinnen op de Brabantdam, de Princenhoek, de Veerstraat, de Mortierstraat, bij de Sint-Baafsbrug en aan de Hoogpoort. Op grond van die informatie werden op 27 april nog eens vijf personen gearresteerd, terwijl

⁶¹ Cfr. p. 276.

⁶² A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 102 v° - 103; J. CRESPIEN, f° 149.

⁶³ RAG, RVI, 7612, f° 80.

er vier „fugitief” bevonden werden⁶⁴. Elf dagen koortsachtig speuren had geleid tot de inhechtenisneming van vijftien van in totaal zeventwintig verdachten.

Uit de verhoren – waarvan het omstandig verslag jammer genoeg niet bewaard gebleven is – bleek dat de betichten herhaaldelijk samengekomen waren bij Kerste Smets⁶⁵, Jan de Bucq⁶⁶ en Hans van Overdam⁶⁷. De organisator en bezieler van de bijeenkomsten was duidelijk de rijke en invloedrijke Martin Hueriblocq⁶⁸, die in 1540, in vervanging van de bij de troebelen betrokken Lieven Dherde⁶⁹, tot deken van de viskopers en tevens „hueverdeken” aangesteld was⁷⁰. Na aanvankelijk een allesbehalve voorbeeldig leven te hebben geleid was hij, onder invloed van een priester – vermoedelijk de reeds genoemde Joos Dhauwe – die „scheen de Waerheydt eensdeels te openbaren”, en op aansporen van een „goedt ende godtvruchtigh man” in de ban van de nieuwe leer gekomen. Hij zou een drietal maanden uit Gent afwezig zijn geweest om zich in den vreemde in het nieuwe geloof te laten onder-

⁶⁴ *Ibid.*, f° 80 - 80 v°; ARA, AL, 455, rekening procureur-generaal, „à cause de plusieurs sacramentaires et aultres, prins audict Gand pour crisme de hérésie et luterie”, 1545; ARA, Rk, 21.915, f° 50 - 50 v°, 54 - 54 v°.

⁶⁵ „Omme dat ghy Kerste Smets ghedoocht hebt, t’uwen huuze te commen zeker suspecte personen...”. (RAG, RVI, 7529, f° 316 v°.)

⁶⁶ De verdachten werden ervan beschuldigd, „d’avoir fréquenté sa (= De Bucq) maison et y avoir leu, argué et disputé par plusieurs fois du saint Sacrament et de plusieurs pointz de la sainte Escripiture...”. (ARA, AL, 455.)

⁶⁷ De procureur-generaal schreef in zijn verslag: „(il a été) trouvé y avoir tenu conventicles illicites et que plusieurs y estoient venuz, y argué et disputé de la sainte Escripiture”, (*Ibid.*)

⁶⁸ Hij was de zoon van Jacob, vermoedelijk de Jacob Hueriblocq die van 1509 tot 1531 raadshier was geweest in de Raad van Vlaanderen. (J. BUNTINX, *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, I, p. 53.) Onder de verwanten die later bij de verkoop van zijn bezittingen aanwezig waren komen voor: een Jacob Hueriblocq, een meester Christoffel Hueriblocq en een Loys Hueriblocq. Martin had een zoon, Francois. (ARA, AL, 455; Rk, 21.917, f° 50; RAG, RVI, 7612, 11 mei 1548.) De Francois Hueriblocq die op 29 december 1568 om zijn deelname in de troebelen te Gent, in Vilvoorde terechtgesteld werd (A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe bruxellois*, p. 92) was, blijkens een verzoekschrift aan Alva (ARA, Raad van Beroerten, 1, f° 207-208) niet de zoon van Martin, maar de zoon van de vroegere raadshier in de Raad van Vlaanderen Jacob, en dus vermoedelijk de broer van Martin. Over de omvangrijke bezittingen van Martin Hueriblocq, cfr. p. 525.

⁶⁹ Dherde werd in 1540 terechtgesteld om zijn deelname in de opstand. Zijn zoon Lieven was in 1566 betrokken bij de religietroebelen te Gent. (J. SCHEERDER, *Gentenaars voor den Raad van Beroerte*, p. 136.)

⁷⁰ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 7. Stippen we hierbij aan dat sinds de *Concessio Carolina* niet langer gekozen dekens aan het hoofd van de ambachten stonden, maar wel aangestelde oversten die altijd onder de edellieden, poorters en notabelen gerecruteerd werden. (J. CRAEYBECKX, *Maria van Hongarije landvoogdes. De oorlogen tegen Frankrijk*, - AGN, IV, p. 104-107.)

wijzen⁷¹. Onder zijn leiding kwam de kleine gemeenschap tot stand, met als bijzonderste leden de geestelijke Joos Dhauwe en de kleermakers Jan de Bucq, Clays van Bampoele en Hansken van Overdam. Onder de overige leden treft men nog eens vier kleermakers aan, een wagenmaker en schoenlapper, twee linnenwevers, een bollepijpmaker, een boodschapper van de schepenen van de keure, een bakker en de zoon van een kastelein. Uit de schaarse gegevens nopens het bezit mag men stellen dat deze laatsten, op een enkele uitzondering na, kleine lui waren.

Jammer genoeg vermelden de bronnen niets over de plaats waar Heuriblocq tijdens zijn afwezigheid heeft vertoefd. Dat deze voorman, die zo sterk zijn stempel heeft gedrukt op de groep nieuwgezinden te Gent, zijn religieuze overtuiging in den vreemde had gevormd, wijst nog eens op het belang van de contacten naar buitenuit voor de infiltratie van de nieuwe ideeën. Bovendien mag men geredelijk aannemen dat de Gentse edelman Jan Utenhove, die in de veertiger jaren als hervormingsgezinde vooral in de streek van Oudenaarde werkzaam was⁷², zich ook voor het groepje gelijkgezinden in zijn geboortestad heeft geïnteresseerd. Misschien is hij het geweest die de relaties tussen Oudenaarde en Gent heeft bevorderd: het is bijvoorbeeld bekend dat de Oudenaardse arts Jan van den Broucke verscheidene keren een bezoek bracht aan de Gentse kring⁷³.

De nieuwgezinden te Gent kwamen bijeen om in de bijbel te lezen, naar uiteenzettingen te luisteren en aan discussies deel te nemen. Men had het vooral over het vagevuur, het gebed voor de overledenen en de eucharistie⁷⁴. Wat er precies over het avondmaal gezegd en gedacht werd, wordt meege-deeld door Van Haemstede die, vermits andere door hem versterkte details volledig met de gegevens uit de archiefbronnen overeenkomen⁷⁵, ook op dit

⁷¹ A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 103; J. CRESPIN, f° 149 - 149 v°.

⁷² Cfr. p. 80 e.v.

⁷³ Cfr. p. 378.

⁷⁴ Uit de vonnissen „indiscretelic ghesproken hebbende vanden vagheviere ende vander penitentie naerde doot” (Lieven van Speybrouck); „indiscretelic ghesproken vanden vagheviere” (Gillis Vlaminck); „indiscretelic ghesproken 't hebbende vanden vagheviere ende constitutien van onzer moedere de heleghe kercke” (Geron de Rycke); „te meer stonden ende in diverssche plaetzen ende met diverssche personen te disputeren, argueren ende sustineren aengaende den helegghen sacramente vanden altaere, den vagheviere, biddene over levende ende de overledene ende danof ghy qualic ghevoelt ende zeere ghedelt hebt” (Clays van Bampoele). (RAG, RVI, 7529, f° 316 v° - 317.)

⁷⁵ Vergelijk bijvoorbeeld de sententie van de Raad van Vlaanderen met de formulering door Van Haemstede: „Omme dieswille dat ghy Marten Hueriblocq u vervoordert hebt te vel ende meer stonden ende diverssche plaetsen ende met diverssche personen vergaderinghen ende conventiclen te maken, die t'instrueren, seduceren ende verleeden aengaende den helegghen sacramente vanden altaere, den vagheviere ende biddene over de overledene, danof ghy al qualic ghevoelende zyt, al contrarie onzen kerstene ghelove, der iustitie ende ordonnancie van onzer moedere de heleghe kercke ende den placcaten

stuk wel te betrouwen is. Voor zijn rechters verklaarde de viskoper dat het brood en de wijn in niets een verandering ondergaan, maar dat ze, wanneer men ze ontvangt volgens het gebod van Christus, „heylyge teecken van grote verborgentheydt” zijn ⁷⁶. Wat valt hieruit op te maken? Het lijkt ons gewaagd, Hueriblocq alléén op grond daarvan „un ardent disciple de Calvin” ⁷⁷ te noemen of te beweren dat zijn belofsbelijdenis „niet den minsten twijfel overlaat betreffende de calvinistische overtuiging” ⁷⁸. Wel houden we er rekening mee dat Pierre Brully reeds einde 1544 de leer van Calvin had verkondigd in Doornik, Valenciennes en Rijsel, en dat diens nagelaten geloofsbelijdenis op het stuk van het avondmaal sterke gelijkenis vertoont met deze van de Gentenaar. Maar tevens dient te worden onderstreept dat laatstgenoemde niets anders beleed dan bijvoorbeeld de Bruggeling Hector van Domele in 1529 of – dichterbij – dan de Ronsenaar Pauwels Tophuve in februari 1544 (dus verscheidene maanden vooraleer Brully in Doornik aankwam!). Zolang er geen concrete aanduidingen zijn van daadwerkelijke contacten met de calvinistische invloedssfeer van de Waalse steden in het zuiden, dient men het predikaat „calvinistisch” omzichtig te hanteren. Veel liever heten we, met de procureur-generaal, de verdachten van 1545 „vray sacramentaires” en „notoirement sacramentaires” ⁷⁹ of meer positief: gereformeerden, waarbij we bij gebrek aan nauwkeurige informatie in het midden moeten laten bij welke zijde van het gereformeerd protestantisme ze het sterkst hebben aangeleund.

Alleen diegenen, die zich tijdens het gerechtelijk onderzoek tegen de roomse avondsmaalsleer keerden, kregen de doodstraf, wat erop wijst dat de overheid precies in deze afwijking de ergste dwaling zag. Martin Hueriblocq, de enige die zijn overtuiging tot het bittere einde gestand bleef, werd op

’s keyzers ons gheduchts heeren, zonder dat ghy, wat devoir ooc ghedaen es gheweest om u te goeden ghelove te bringhen, daertoe hebt willen verstaen, maer blyft gheheel obstinaet ende in uwe dwalinghen ende erreuren. Zo eyst dat u ’t hof condempneert ende over recht ter doot ghebrocht te wordene metten viere ende u lichaem verbrant tot asschen; ende verclaerst al u goedt, tzy leen, erfve ofte catheyl waert ghestaen ofte gheleghen es, verbuert ende gheconfisquert ’s keyzers ons gheduchts heeren prouffte”. (*Ibid.*, f° 314 v°.)

„Ende omdat hy dickwils met verscheyde persoonen vergaderinghe gehouden hadde, ende qualick gevoelde van de Majesteyt des Sacraments, van ’t Vagevyer, van ’t bidden voor de Dooden, ende omdat hy dickwils vermaent zynde, nochtans niet en heeft willen af staen, noch oock zyn gevoelen veranderen; soo is de sententie gegeven, dat hy op de plaetse de Verlen genaemt, levendigh en tot assche verbrant soude worden”. (A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 103 v°.)

⁷⁶ *Ibid.*, J. CRESPIEN, f° 149.

⁷⁷ L. E. HALKIN, *La réforme en Belgique*, p. 101.

⁷⁸ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 5.

⁷⁹ In wat volgt gebruiken wij herhaaldelijk het woord „sacramentariërs”. Wat hieronder dient te worden verstaan wordt uiteengezet in Deel III, hoofdstuk II.

8 mei 1545 op het Veerleplein met het vuur terechtgesteld⁸⁰. De volgende dag grepen nog drie executies plaats, nu echter niet door verbranding daar de betrokkenen in de gevangenis hun geloof hadden afgezworen: Clays van Bampoele en Jan de Bucq werden – eveneens op de Veerleplaats – onthoofd, terwijl Tanneken van de Velde, de echtgenote van De Bucq, levend begraven werd te Mariakerke⁸¹. De goederen van deze vier personen werden in beslag genomen. Inmiddels waren, wegens plaatsgebrek in de gevangenis, de minst schuldigen reeds terug naar huis gestuurd, mits betaling van de kosten en op de belofte, zich in de toekomst niet meer met de ketterij in te laten: Joos van der Beke, Lieven van Biervliet, Clays van Hansselare, Jan van Loo, Daneel de Moorlose, de moeder en de zuster van Hans van Overdam, en Arent van de Waerden⁸². In de zaak van de overige gevangenen, tegen wie evenwel de beschuldiging van afwijzing der roomse avondmaalsleer niet weerhouden werd, viel de uitspraak op 9 mei. Jacob Fenijn, die te arm was om een boete te kunnen betalen, werd op de Vrijdagmarkt gegeseld; Gillis Vlaminck en Geron de Rycke moesten hun gevangenskosten betalen en werden drie jaar in Gent gebannen; Kerste Smets en Lieven van Speybrouck werden, buiten het betalen van de kosten, tot een boete van 25 respectievelijk 100 karolusgulden veroordeeld⁸³; de priester eindelijk werd uitgeleverd aan de promotor van het Geestelijk Hof te Brugge⁸⁴.

Het was de gewoonte dat het lichaam van een geëxecuteerde tentoongesteld werd op een rad te Mariakerke. Nu vernam de Raad van Vlaanderen op 10 mei dat het lijk van Clays van Bampoele van het rad was afgehaald. Deurwaarder Ydrop Oste ging ter plaatse vaststellen of er wellicht kwaad opzet in het spel was en of de geloofsgenoten van Van Bampoele er de hand in hadden⁸⁵. Wat er ook van zij, de hervormingsgezinde activiteit in de stad werd na de vonnissen nog niet volledig gestaakt. Op 8 juli liet de procureur generaal weten „datter noch eeneghe secrete assembleen ghehouden zouden zyn hier binnen deser stede”⁸⁶. Een verdachte vrouw, Lisbette Hebbelincx, werd nog aangehouden⁸⁷, drie andere personen, namelijk Joris van den Dorpe, Geert Piferoen en Andries van der Haghen waren op de vlucht gegaan.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 6.

⁸¹ *Ibid.*, p. 10-11.

⁸² RAG, RVI, 7612, f° 80 v°; 81 v°; ARA, AL, 455.

⁸³ RAG, RVI, 7529, f° 316 v° - 317 v°; 7612, 82 v° - 83.

⁸⁴ ARA, AL, 455. Of Joos Dhauwe door het Geestelijk Hof gestraft werd is niet bekend. In elk geval is hij na zijn vrijlating uitgeweken: in 1550 treffen we hem aan als ouderling van de Nederduitse Kerk te Londen. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 202.)

⁸⁵ ARA, Rk, 21.915, f° 48.

⁸⁶ RAG, RVI, 7612, f° 88.

⁸⁷ *Ibid.*, (zonder f°), 24 september 1545.

Samen met Andries van Coppenole, Gheerkin de linnenwever, Franchois de Groote, Christiaan Moerman en Jan de Muenck, die reeds bij de gerechtelijke actie in april de wijk hadden genomen, werden ze tot eeuwige verbanning veroordeeld, met confiscatie van de bezittingen⁸⁸. Het is niet uitgesloten dat verscheidene onder hen hun toevlucht zochten te Leiden. Immers, omstreeks 1547 werd te Eeklo een zekere Hendrik Janssins gepakt die brieven bij zich droeg van in de Hollandse stad verblijvende protestanten uit Gent, gericht aan vrienden in hun geboorteplaats⁸⁹.

§ 2. BRUGGE

De eerste reformatorische gemeenschap waarin duidelijk enig groepsbewustzijn naar voren trad, werd omstreeks 1525⁹⁰ opgebouwd rond Hector van Dommele in de parochie van Onze-Lieve-Vrouw. De leden waren bijna zonder uitzondering ambachtslieden, zowel werknemers als werkgevers. Bovendien waren er een groot aantal vreemdelingen bij die te Brugge waren komen wonen, zo blijkt tenminste uit de bewaarde gegevens. Daar echter enkel de namen van de *veroordeelde* nieuwgezinden bekend zijn, kan men zich natuurlijk afvragen in hoeverre de Brugse overheid haar eigen burgers in bescherming heeft genomen; uit latere berichten blijkt immers dat dit inderdaad heel dikwijls is gebeurd. Hector van Dommele, wél een Brugs poorter, werd overigens niet door de stedelijke justitie maar door de Brugse officiaal van het bisdom Doornik gearresteerd. Toch is het precies dank zij de verslagen van de gerechtelijke ondervragingen – hoe éénzijdig ze dus ook mogen zijn – dat er betrekkelijk uitvoerige inlichtingen over de eerste protestantse kern te Brugge tot ons zijn gekomen.

De mutsenmaker⁹¹ Van Dommele moet zeker een méér dan gewone vorming hebben genoten; hij las Latijn, citeerde bijbelteksten met vindplaatsen uit het hoofd, en bezat een uitgebreide bibliotheek met voornamelijk lutherse geschriften, waaruit hij tijdens de bijeenkomsten voorlas. Hij was het wellicht die ervoor zorgde dat ook de geloofsgenoten van literatuur voor-

⁸⁸ RAG, *RVI*, 7529, f° 386 v° - 387 (18 augustus 1545); 7530, f° 76 - 77 (24 december 1545); 7612, f° 97 - 98; ARA, *Rk*, 21.915, f° 19 - 19 v°, 27.

⁸⁹ ARA, *Rk*, 13,921, rekening 1547-1550, f° 11.

⁹⁰ SAB, *VB* 1490-1537, f° 198 v°.

⁹¹ Nu eens wordt aangegeven: mutsemaker of bonnetier, dan weer: mutsescheerder; waarschijnlijk wordt hiermee hetzelfde bedoeld, daar degene die de mutsevelen bereidde vermoedelijk ook de mutsen zelf maakte.

zien werden⁹². Sommigen van hen hadden evenwel voldoende aan een reproductie van Luthers portret die ze dan ook piëteitsvol bewaarden⁹³.

Tot de eerste getrouwen behoorden buiten Van Dommele nog twee andere mutsenmakers, namelijk Lancelot Louchier alias De Walcker, uit Rijsel, en Antheunis van der Cloet; verder ook de messenmaker Jacob Lambrechtszuene uit Schoonhoven (Holland), de ondernemer⁹⁴ Maarten de Smet en zijn werkman IJzebrant Willem Dierickxsz. uit Utrecht, de kleermakers Erasmus (Raes) de Pours uit Hazebrouck, Adriaan van der Venne uit 's-Hertogenbosch en Pieter Gheeraerts, de schoenmaker Lieven Wedemael, de lakenscheerder Andries le Roy uit Houtem (bij Veurne of bij Komen?), de brouwer Jan Wytinc, de Brugse stadsbode Joris de Vync, Graciaan Gaignie, Claeys Spuers, Adriaan Peels, Adriaan Sleimans en Hendrik van den Eecke. Al deze personen kwamen tussen 1527 en 1531 in aanraking met het gerecht. Drie van hen, die hun overtuiging niet wilden afzweren, werden terechtgesteld: Van Dommele op 12 oktober 1527, Le Roy en Van der Cloet op 22 april 1531⁹⁵. Ongetwijfeld uit schrik voor de dood hadden ze nochtans alle drie eveneens één ogenblik getwijfeld. Van Dommele was „daerte vooren beghonnen bekeeren ende ghenouch up den goeden wech omme af te gane van zyn quade opinie” tot hij een vernieuwde vastberadenheid putte uit de lezing van het Nieuwe Testament, dat hem heimelijk in de gevangenis was bezorgd door twee geloofsgenoten⁹⁶. Ook Van der Cloet had tijdens zijn gevangenschap berouw getoond, maar werd uiteindelijk toch als *relapsus* door de geestelijke rechters aan de wereldlijke arm overgedragen⁹⁷. Le Roy eindelijk was reeds een eerste keer in 1529 gearresteerd geweest, had toen zijn nieuwe geloofsovertuiging afgezworen en was aldus op vrije voeten gekomen; daar hij echter al dadelijk zijn hervormingsgezinde activiteit weer opnam, werd hij opnieuw

⁹² Bij de terechtstelling van Van Dommele werden 36 boeken verbrand die men in zijn woning had aangetroffen. (ARA, Rk, 13.784, rekening 1528, f° 8.) Ook bij de bestraffing van de anderen werden telkens boeken verbrand. (*Ibid.*, f° 7: „grandt quantité de livres”; rekening 1530, f° 16.)

⁹³ Zo bijvoorbeeld Graciaan Gaignie. Op 18 januari 1528 werd hij op de Burg aan de schandpaal gesteld met het portret op de borst. (SAB, VB 1490-1537, f° 200 v°.)

⁹⁴ Dit mag men afleiden uit het feit dat hij een eigen atelier had en dat hij kort na zijn veroordeling, waarbij hij drie jaar binnen Brugge gebannen werd, opnieuw toelating kreeg om voor zijn zaken buiten de stad te reizen. (*Ibid.*, f° 188, in margine, f° 198 v.)

⁹⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 29-30. Jan Fevijn, kanunnik van Sint-Donaas maakte in een brief van 17 oktober aan Frans van Craneveld melding van deze ketterverbranding: „Hic exustus est Lutheranus, cuius anime misereatur Christus, etiamsi noluerit pro se orationes fundi”. (H. DE VOCHT, *Literae*, ep. 249, p. 643.)

⁹⁶ Maarten de Smet en IJzebrant Willem Dierickxsz. reikten hem vanuit een leegstaand huis, dat uitzicht bood op de gevangenis, met een lange stok het Testament over. Ze hadden het boek vooraf moeten lossnijden om het in afzonderlijke deeltjes door het tralievenster te krijgen. (SAB, VB 1490-1537, f° 198 v° - 199 v°.)

⁹⁷ *Ibid.*, f° 225-226.

ingerekend en tot de doodstraf veroordeeld⁹⁸. Tegenover de overigen, die zich berouwwol hadden getoond, was de overheid bijzonder mild: alleen brouwer Wytinc en schoenmaker Wedemael werden voor eeuwig verbannen verklaard, de anderen kregen slechts zeer lichte straffen⁹⁹. Nog in 1531 sprak het college van het Brugse Vrije de doodstraf uit tegen Gillis de Clerc. Over hem is verder niets bekend. Hij werd te Brugge om „luterie” met het zwaard onthoofd¹⁰⁰.

Een tijd lang hoorde men te Brugge weinig of niets meer van de nieuwgezinden. Met vier executies en vijf verbanningen was het groepje immers aanzienlijk verminderd. Daarbij kwam dat enkelen, uit schrik voor de repressie, hun reformatorische activiteit stopten, terwijl anderen om dezelfde reden uit eigen beweging de wijk namen naar plaatsen waar ze hun religie vrij konden uitoefenen. Onder meer hierdoor werden evenwel de contacten met vreemde protestantse centra verder uitgebreid. De verbannen brouwer Wytinc bijvoorbeeld ging in 1528, via Antwerpen, de jaarmarkt in Frankfort bezoeken. Het beviel hem daar zo goed dat hij op 8 oktober van dat jaar de raad van die stad schriftelijk om opname verzocht voor zijn gezin. Als reden voor dit verzoek voerde hij aan dat wie in Vlaanderen en in Brabant over het evangelie sprak met de doodstraf bedreigd werd; het was daar volgens hem zelfs verboden het Nieuwe Testament in huis te bewaren of te lezen¹⁰¹.

Dat Wytinc precies langs de jaarmarkt om kennis maakte met Frankfort en de aldaar heersende religieuze verhoudingen, laat veronderstellen dat hij er de eerste keer om commerciële redenen naar toe was gegaan. Dit doet meteen de vraag rijzen naar het belang van de religieuze contacten die in het spoor van de handelsbedrijvigheid tot stand kwamen. Alhoewel het taalaanpassingsvermogen van de Nederlander toen al spreekwoordelijk was (was het Luther zelf niet die in één van zijn *Tischreden* zei: „Wan man ein Nieder-

⁹⁸ *Ibid.*, f° 211 v° - 212, 225-226.

⁹⁹ *Ibid.*, f° 196 - 196 v°, 199 - 200 v°, 211-212; SAB, *Commissions du Conseil, processen ter Vierschaar 1523-1532*, f° 63; ARA, *Rk*, 13.784, rekening 1530, f° 16; 13.714, rekening 1529-1530, f° 15 v°; P. GÉNARD, *AA*, VII, p. 165. Graciaan Gaignie, die tot drie jaar verbanning uit Vlaanderen veroordeeld werd, kreeg reeds kort na zijn veroordeling weer toegang tot de stad (ARA, *Rk*, 48.640, rekening 1528-1529, geen fol.). Hendrik van den Eecke zwoer zijn dwalingen af te Brugge en in het hof van de Raad van Vlaanderen; ten gevolge hiervan werd hij door de Geheime Raad buiten vervolging gesteld. (RAG, *Varia D*, 3028, f. 115 v°.) Jan Wytinc en Lieven Wedemael weken uit naar Antwerpen. De laatste gedroeg zich daar als een uiterst roerig papenvreter. Op 27 januari 1529 werd hij veroordeeld tot een bedevaart naar Rome, om een predikant tijdens zijn sermoen te hebben gestoord en hem bij de kleren te hebben getrokken. Daar de schoenmaker zich aan die straf niet wou onderwerpen, werd hij op 3 mei 1536 nog eens op bedevaart gestuurd, nu naar Nicosia op Cyprus. (P. GÉNARD, *AA*, VII, p. 165-166.)

¹⁰⁰ ARA, *Rk*, 13.714, rekening 1531-1532, f° 11 v° en 12. De Clerc is niet opgenomen in het martyrologim van Verheyden.

¹⁰¹ K. BAUER, *Valérand Poullain*, p. 175.

lander in eine sack durch ein landt truge, wurde er doch des landts sprach begreifen" ¹⁰² ?), houde men, wat Noord-Duitsland betreft, er in elk geval rekening mee dat de ideologische beïnvloeding zeker nog in de hand werd gewerkt door het feit dat daar Nederduits werd gesproken. Het is bijzonder kenschetsend dat Hendrik van Westfalen, een verlopen monnik uit het Land van Kleef, zich voordeed als een Duits koopman om in het geheim de nieuwe leer te komen preken in Vlaanderen ¹⁰³. Hoe lang hij hier te lande heeft rondgereisd en welke er zijn invloed was kan moeilijk worden nagegaan. Volgens Schoockius zou hij de eerste zijn geweest die omstreeks 1525 te Kortrijk de „reformata religio" verkondigde ¹⁰⁴.

Een wisselwerking via de handelaars van de Hanze mag geredelijk worden aangenomen. Zo werd in de Hanzestad Lübeck al in 1520 een spotgedicht op de „Papen unde Monneke" gedrukt, dat volgens Jannasch ¹⁰⁵ van Vlaamse – en gezien de handelsbetrekkingen met Brugge waarschijnlijk van Brugse – origine was. Hetzelfde geldt voor een satire, de „*dudesche Vigilie*", die in 1527 eveneens te Lübeck verscheen : opgevat als een parodie op de Latijnse verzen van het dodenofficie worden hierin de „godeloze papisten, monniken en priesters" op scherpe wijze gehekeld ¹⁰⁶. In hoeverre anderzijds de handelaars van de Hanze de reformatische beweging rechtstreeks hebben beïnvloed, valt uit het voorhanden zijnde bronnenmateriaal moeilijk op te maken. Wel zijn er enkele aanknopingspunten. Het is bekend dat een zekere Olaf Roterdus uit Lübeck, die in Wittenberg had gestudeerd en vanaf 1522 één der grondleggers van het lutheranisme in zijn vaderstad was geweest, sinds 1528 als koopmansklerk te Brugge woonde ¹⁰⁷. Dat hij ook in zijn nieuwe woonplaats zal hebben geijverd voor religieuze ideeën die hij in Lübeck met succes ingang had doen vinden, kan nauwelijks worden betwijfeld. Wat er ook van zij, blijkens het getuigenis van Cornelis de Muer was de „manniere van Oostland" in elk geval goed bekend te Brugge ¹⁰⁸. Het zal verder wel niet toevallig zijn geweest dat de reeds genoemde Lancelot Louchier zich, na zijn

¹⁰² Dr. Martin Luthers Werke (Weimarer Ausgabe). Tischreden, IV, p. 594.

¹⁰³ CRESPIN (*Le Livre des Martyrs*, ed. Genève 1554, p. 631) vermeldt uitdrukkelijk dat hij bij zijn arrestatie een „habit de marchand" droeg.

¹⁰⁴ M. SCHOOCKIUS, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, p. 468-469. Hendrik werd in maart 1526 te Kortrijk gearresteerd. Tijdens zijn proces, dat voor het Geestelijk Hof te Doornik werd gevoerd, viel hij scherp uit tegen de geestelijkheid en toonde hij zich overtuigd lutheraan. Daarom werd hij op 13 juli 1528 te Doornik verbrand, aan de Porte de la Sainte-Fontaine op de weg naar Kortrijk. (P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, V, p. 337-343, 431; G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 64-66, 257.)

¹⁰⁵ W. JANNASCH, *Reformationsgeschichte Lübecks*, p. 203.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 91-92.

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 95.

¹⁰⁸ RAB, *Découvertes*, 203 ter, *Crim-informatieboek*, f° 181.

betraving door de Brugse magistraat, in de Noordduitse Hanzestad ging vestigen. Via zijn schoonzoon Cornelis de Clerc bleef hij van daar uit nauwe betrekkingen onderhouden met Brugge¹⁰⁹. Deze schoonzoon en zijn echtgenote vertoefden in 1534 op hun beurt een tweetal maanden in de Hanzestad. Bij zijn terugkeer kreeg De Clerc het met zijn mede-arbeiders al dadelijk aan de stok nopens de religie. Hij vertelde in de werkpaats dat men te Lübeck geen vastendagen kende, dat men er niet bij de priesters te biecht ging maar rechtstreeks voor God, dat de mis er was afgeschafft. Toen iemand hem vroeg of hij dan zelf de eucharistie en de mis verwierp, antwoordde hij, dat men in Lübeck „hemlieden... een hostie gaf ende men zeyde : Neemt dat in myn ghedynckenesse”. Nog voegde hij daaraan toe : „Ghylieden zyt hier zeer nauwe, ghy en zout hier niet durven binnen den daghe dat ghylieden ten sacramente gheweist hebt nauwelic upde eerde spughen...”. De reiziger zette heel zijn argumentatie kracht bij met citaten uit de brieven van Sint-Paulus, geput uit een boekje dat hij in Lübeck van zijn schoonvader had gekregen. Een werkmakker vond dat het een leek allerminst paste, over de godsdienst te discutereren, en snauwde De Clerc toe : „Wech ghy cafcoemprekere, maect hu wech, wilt ghy hooren preken, laet 't sermoen inde kercke hooren, wy en willen't hier niet hooren”. Naar aanleiding van dit incident werd De Clerc, die na zijn terugkeer uit de Noordduitse stad in Brugge pas twee dagen in dienst was, door de werkgever ontslagen¹¹⁰.

Een andere Oostlandvaarder was de timmerman Cornelis de Muer. Bij zijn terugkeer omstreeks 1533 trad hij in dienst van de heer van Bavinkhove te Beerst. Maar toen daar uitlekte dat hij in ketterse boeken las – misschien had hij die uit Duitsland meegebracht – en maar weinig respect toonde voor de voorvaderlijke religie, kreeg hij zijn opzeg. Hij ontsnapte aan gerechtelijke vervolging door zich tijdig uit de voeten te maken. De achtergelaten boeken werden evenwel in beslag genomen en in het openbaar verbrand. De Muer ging zich naderhand als mutsenmakersknecht te Brugge vestigen. Daar gaf hij als zijn mening te kennen dat er, naar wat hij in het Oostland had gezien, slechts één priester nodig was „die 't evangelie preken can ende messe zynghen”. Alle andere papen moeten weggejaagd worden, in de eerste plaats de regulieren omdat dezen volgens hem parasieten („mestverckens”) waren van de gemeenschap. Het beste ware nog, alle kloosters en andere kerkelijke gebouwen met de grond gelijk te maken, met uitzondering evenwel van de parochiekerken „daer men alle den dienst behoort in Vlaemsche te doene”. Verder sprak hij vol misprijzen over de biecht, over de eucharistie en over de heiligen- en reliquieënverering. Precies zoals De Clerc haalde hij hiervoor zijn

¹⁰⁹ *Ibid.*, f° 79.

¹¹⁰ RAB, *Ibid.*, f° 79-80; SAB, *Informations criminelles 1492-1659*, los stuk; SAB, VB 1490-1537, f° 249 v° - 250 (vonnis 9 april 1535, 50 jaar verbannen).

bewijsplaatsen voornamelijk uit de brieven van Sint-Paulus ¹¹¹. Bij sommige mede-arbeiders had hij meer succes dan De Clerc. Adriaan Gheeraerts ¹¹² leende één van zijn boeken om zich over het nieuwe geloof nader te informeren. Hij voelde zich na de lezing nochtans niet erg gerust en ging raad vragen bij broeder Pieter van Leene ¹¹³. Diens strenge, afkeurende woorden werden evenwel weggewimpeld door Adriaans broer, Gijsbert Gheeraerts, die intussen een overtuigd sacramentariër was geworden en verscheidene keren bijeenkomsten leidde te Brugge ¹¹⁴. Toen Gijsbert op 4 augustus 1542 om zijn geloof terechtgesteld werd ¹¹⁵, zocht Adriaan zijn heil in de vlucht naar Walcheren. De Brugse rechters echter, aan wie dit ter ore was gekomen, lieten niet af en verzochten hun collega's te Middelburg, scherp uit te zien naar de verdachte. Gheeraerts werd er inderdaad gepakt, maar nadien vermoedelijk opnieuw buiten vervolging gesteld ¹¹⁶.

Wijzen deze gegevens op een – al of niet directe – beïnvloeding vanuit Noord-Duitsland, dan bevatten de voorhanden zijnde bronnen zeer weinig over eventuele relaties tussen Brugge en Zuid-Duitsland. Er is geen enkel geval aan te wijzen van contacten met de Lutherstad Wittenberg. Alleen Neurenberg komt heel even ter sprake in het proces van Wouter Bassee in 1540. Deze mutsenmaker had inderdaad omstreeks 1526 een tijdlang in de rijksstad gewoond en had er het lutheranisme leren kennen van een verlopen priester ¹¹⁷. Daar hij nadien te Rijsel had afgegeven op de heiligenbeelden, op de priesters en de kerkelijke wetten, had men hem daar in 1533 in ballingschap bestuurd. In Brugge had hij verscheidene keren voorgelezen uit een anoniem boekje dat hij, naar hij zelf vertelde, uit Neurenberg had meegebracht ¹¹⁸. Hierom werd hij op 15 januari 1541 op de Burg te Brugge onthoofd ¹¹⁹.

Is het overdreven te stellen dat al deze inlichtingen slechts een zeer onvolledig beeld ophangen van de religieuze betrekkingen met Duitsland?

¹¹¹ RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 180 v - 181, 20 mei 1538. Over een mogelijke straf is niets bekend.

¹¹² Vermoedelijk was hij verwant met de in 1527 gestrafte Pieter Gheeraerts, die eveneens mutsenmaker van beroep was.

¹¹³ RAB, *l.c.*, f° 181.

¹¹⁴ SAB, *VB 1537-1555*, f° 86 v° - 87.

¹¹⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 34.

¹¹⁶ K. R. PEKELHARING, *De Hervorming in Zeeland*, p. 255.

¹¹⁷ Hoogstwaarschijnlijk was die priester Wolfgang Vogel. Deze verlopen pastoor van Eltersdorf maakte te Neurenberg in de jaren 1525-1527 geweldig furore als predikant, vooral bij de kleine lui. Om de gelijkenis van zijn ideeën met de doperse denkbeelden, weld Vogel op 27 maart 1527 te Neurenberg onthoofd. (G. BAUER, *Anfänge täuferischer Gemeindebildungen in Franken*, p. 127-134.)

¹¹⁸ SAB, *BV 1537-1555*, f° 68 v° - 69.

¹¹⁹ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 33-34.

Niet alleen bij de kleine ambachtslui, op wie onze informatie grotendeels betrekking heeft, maar ook in de kringen van de kooplieden zal de bekendheid met en de sympathie voor wat er in de lutherse landen omging groter zijn geweest dan de bronnen meestal laten vermoeden. Weliswaar moeten alarmerende berichten als dit van de vorstelijke raadsheer Cornelis de Schepere in 1531¹²⁰ als al te voorbarig worden beschouwd, maar toch merkt men dat er in sommige middens in Vlaanderen bijvoorbeeld onverholen sympathie heeft bestaan voor de protestantse partij in de Schmalkaldische oorlog.

Tekenend is het volgende vooral te Brugge. In november 1545 kwamen twee Fransen en een Spanjaard dineren in „De Rebbe” in de Steenstraat. De waard Jan van der Mote, tevens goudsmid, gaf als wisselgeld een Joachimsdaalder terug met de beeldenaar van de keurvorst van Saksen. Hij kuste eerst het geldstuk drie maal, omdat deze vorst „goet evangelis” was. Eer een jaar verlopen was zou de keizer het zich volgens hem beklagen dat hij in deze landen lutheranen op de brandstapel had laten terechtstellen. Hij was er immers vast van overtuigd dat de protestanten uiteindelijk het pleit zouden winnen¹²¹. Misschien maakte ook de hervormingsgezinde Dierik van Eeno hierop een allusie toen hij, tijdens de brand van Rijsel in 1545, het over de voorbeeldige manier van leven had in het evangelische Duitsland, en daar aan toevoegde: „Men heift hier te Brugghe ghecooct, 't mochte God wel verdrieten dat hier noch alzo ghebueren zoude ghelyc daer (nl. te Rijsel)”. Hij zelf zou al lang naar Duitsland getrokken zijn, ware het niet dat de zorg voor zijn opgroeiende kinderen, van wie er bovendien één blind was, die beslissing dubbel moeilijk maakte. Een Duitser had hem immers een aantrekkelijk beeld opgehangen van zijn vaderland: „'t Volc es daer vele uprechtere, men en loopt niet te wette ghelyc hier, zy leven vele broeder-

¹²⁰ Uit Spiers schreef De Scheppere aan Karel V: „De lutheranen zijn in Duitsland al zo machtig, dat hoogstens de priesters een oorlog tegen hen aanraden. Iedereen is ervan overtuigd dat, indien men de wapens tegen hen zou opnemen, de vlam van het oproer dadelijk naar de Nederlanden zou overslaan, vermits de adel en de hoge kringen daar goede betrekkingen onderhouden. De bisschop van Spiers heeft me verzekerd dat alleen de angst de Nederlanders ervan weerhoudt, naar de reformatie over te gaan, en dat de steden met vreugde haar overwinning zouden begroeten”. (K. LANZ, *Korrespondenz Karls V.*, I, p. 464, 3 juni 1531.)

¹²¹ SAB, WI 1542-1547, f° III-II2 v°; ARA, Rk, 13.784, rekening 1545-1546, f° 5 v°. Van der Mote werd veroordeeld tot het betalen van een boete van 9 karolusgulden. De keizer liet op 13 januari 1546 weten dat die straf al te licht was en helemaal niet in toepassing van de plakaten, „d'autant plus que aulcuns banniz des pays de pardeca se sont vantez de susciter quelque mutinerie en iceulx pays” (ARA, StA, 1653/2A, minuut). Nog eens werd Van der Mote aan een streng verhoor onderworpen, „mais riens ne confesyt de grosse importanche”. Consequent in zijn overtuiging week de waard-goudsmid later uit naar Frankfort, waar hij in 1555 lid werd van de Vluchtelingengemeente. (R. M. VAN DEN ABBEELE, *Nederlandse vluchtelingen*, p. 7.)

licker, die bet heift deelt den anderen mede''¹²². Voor deze mensen en de gelijkgezinden moet het een ontgoocheling geweest zijn, in september 1548 te vernemen dat de landgraaf van Hessen-Kassel, Filips I de Grootmoedige, in het kasteel van Oudenaarde opgesloten werd¹²³.

*
**

Het is opvallend dat men te Brugge kennis kreeg van de gebruiken in het protestantse Duitsland voornamelijk via kleine lui, die voor een groot deel van niet-Brugse origine waren en meestal tot het ambachtelijk milieu behoorden. Ditzelfde patroon vindt men terug in het beeld van de Brugse hervormingsgezinden. Vermoedelijk werd er in de ateliers dikwijls gediscuteerd over het oude en het nieuwe, vooral daar waar vreemdelingen waren te werk gesteld. Het ambacht der mutsenmakers bleef, zoals in de beginjaren, het grootste aantal hervormden of hervormingsgezinden tellen: de reeds genoemden Cornelis de Clerc, Cornelis de Muer, Adriaan en Gijsbert Gheeraerts en Wouter Basse, en verder nog Franchois Ghynckele en Pieter Levy, die in 1535 van ketterij verdacht werden. Bij de laatstgenoemde werden zeker sedert 1534 bijbellezingen gehouden, die bijgewoond werden door onder meer een messenmaker (waarschijnlijk de reeds in 1527 vermelde Adriaan van der Venne), een glazenmaker en een zekere Pieter de Cliene¹²⁴. In het schoenmakersambacht – waar, zoals verder wordt uiteengezet, ook het anabaptisme enige weerklank vond – lieten Hans van Houtte en Jacob Christiaens zich opmerken. De eerste was omstreeks 1538 uit Menen te Brugge komen wonen. Alhoewel hij in zijn geboortestad reeds zijn ketterse overtuiging had afgezworen, bleef hij in zijn nieuwe woonplaats de hervorming toegedaan, „zyn besten doende om anderen te leerene''¹²⁵. Op 12 februari 1543 werd hij om die reden te Brugge naar de brandstapel geleid¹²⁶. Christiaens was sinds omstreeks 1542 notoir aanhanger van de nieuwe leer, sprak

¹²² SAB, WI 1542-1547, f° 115.

¹²³ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, III, p. 8-9.

¹²⁴ RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 79 v° en 81 v°.

¹²⁵ SAB, VB 1537-1555, f° 93 v° - 94 v°.

¹²⁶ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugse Martyrologium*, p. 34-35. Ook op andere plaatsen had de hervorming een bijzondere aantrekkingskracht op de schoenmakers, zo bijvoorbeeld in Zeeland en meer speciaal te Vere. J. VAN IPEREN (*Historische redevoering by het ontdekken der gedenknaalde van Joannes van Miggrode*, Amsterdam 1774, p. 87-98) bracht dit in verband met het feit dat Karlstadt vooral aanhang vond onder lieden van dit bedrijf. (Zie de bewijsstukken in het genoemde werk, p. 97-134.) We kunnen dit, althans voor Brugge, alleen onderschrijven in zoverre hiermee bedoeld wordt dat we hier voor een analoge situatie staan met een dezelfde aard van ontvankelijkheid tegenover de nieuwe leer. Een directe beïnvloeding van de leer van Karlstadt kan evenwel niet aangetoond worden.

herhaaldelijk in taveernen smadelijk over de eucharistie, de vasten, de heiligenverering, de priesters en de kerkelijke „ceremoniën”¹²⁷. Opmerkenswaard is dat Christiaens als knecht in de dienst stond van de kleermaker Raes de Pours, een der eerste aanhangers van de hervorming te Brugge. Sinds zijn veroordeling in 1529 had De Pours het tot meester gebracht en in de jaren veertig bezat hij een eigen atelier bij de „Naelde”, in het centrum van de stad¹²⁸.

De Pours is één van degenen wier hervormingsgezinde activiteit te Brugge zich over een vrij lange periode uitstreckte. Hetzelfde geldt voor de vaatspoeler Roeland van Nieuburch – zoon van een schoenlapper (!) bij de Smedenpoort, – die volgens sommige getuigen al sinds omstreeks 1533 de ketterij was toegedaan. Hij behoorde in de jaren veertig tot de zeer actieve kring rond de karmozijnwezer Jan Sheerlambrecht, afkomstig uit Kortrijk. In het huis van laatstgenoemde in het Clophamerstraatje werd tijdens de hoogmis en ook wel eens 's nachts druk vergaderd. Onder de aanwezigen zag men, buiten de vaatspoeler en zijn vader, ook de metsersknaap Geraard van der Eecke, eveneens uit het Clophamerstraatje, de fusteinwever Joos de Decker van de Oude Gentweg, de boekbinder en -verkoper Joris van bij de Gentpoort, de Brugse cipier Jan de Cramere en zijn broer (zwagers van Sheerlambrechts), en de olieslager Gillis Sonnevyle. Het groepje was naar buitenuit zeer bedrijvig. Van der Eecke placht 's zomers voor zijn deur in de bijbel te lezen en zette voorbijgangers ertoe aan hetzelfde te doen; aan Joos de Decker, die blijkbaar nieuwsgierig naar de inhoud van het geschrift informeerde, verstreekte hij leesonderricht: de fusteinwever schafte zich daarop eveneens een boekje aan en werd in de kring der bijbellezers opgenomen¹²⁹. De pogingen van Roeland van Nieuburch om vooral jonge mensen voor zijn overtuiging te winnen waren minder succesvol. Een 22-jarige schoenmakersgezel, aan wie hij het „geestelic ABC” had bijgebracht, kreeg van zijn ouders geen toelating om een boekje te gaan kopen bij Joris aan de Gentpoort¹³⁰. Een 21-jarige buurjongen toonde aanvankelijk wel enige sympathie voor Roelands ideeën, maar ging later toch geleidelijk diens gezelschap schuwen¹³¹.

Een tweede groepje schijnt zich in 1544 gevormd te hebben rond de timmerman Dierik van Eeno, zwager van de in 1542 terechtgestelde Gijsbert Gheeraerts. In zijn huis hield hij discussies over het geloof met de doekschilder Adriaan Boudewyn en de chirurgijn meester Jan de Vos. Aanvankelijk

¹²⁷ SAB, WI 1542-1547, f° 76, 77 v°, 82, 82 v°.

¹²⁸ *Ibid.*, f° 82.

¹²⁹ SAB, WI 1542-1547, f° 81-84.

¹³⁰ *Ibid.*, f° 81 v°.

¹³¹ *Ibid.*, f° 76 v°.

trachtte het drietal de bedoeling van hun vergaderingen zo veel mogelijk geheim te houden voor de bureu. Op zekere dag echter liet Van Eeno aan de Snakersbrug een boekje uit zijn mouw vallen, dat door drukker Joos Bierman herkend werd als een „Fonteynkin” waarvan er te Antwerpen „wel duisent verbarnt waren die zyn (=Biermans) meestere, wesende een prentere, toebehoorden”¹³². De bureu vertelden op het gerechtelijk onderzoek in november 1545 dat ze de drie verdachten sinds die tijd zoveel mogelijk meden; dit belette nochtans niet dat ze heelwat konden vertellen uit gesprekken die ze nadien nog hadden gevoerd!¹³³ Van Eeno zou gezegd hebben dat „die hier gherecht waren als lutherianen... bet storven dan de apostels, allegierende daer toe eenighe capitels ende helighe scriftuere, zegghende datter ghescreven stont datter noch eenighe commen zouden die voor 't gheloo-ve sterven zouden”. Zelf voelde hij zich evenwel niet geroepen voor de marteldood. Om zich aan eventuele vervolgingen te onttrekken dacht hij eraan, zich in Duitsland te gaan vestigen. In talrijke andere opmerkingen liet Van Eeno duidelijk zijn wantrouwen blijken tegenover de roomse Kerk. Aan een buurvrouw die haar koortsig kind naar het beeld van de heilige Mauritius wou dragen, gaf hij de raad, geneesmiddelen toe te dienen liever dan geloof te hechten aan de zogezegde goddelijke kracht van stenen of houten afbeeldingen. Een andere keer viel hij uit tegen de papen, die hij boeven noemde wier enige bekommernis het was, de mensen uit te schudden. Vele van hun kerkelijke wetten, zoals deze op het vasten, hadden volgens hem niets met het goddelijk gebod te maken. Vermoedelijk hebben de drie betichten tijdens het voorarrest de hun ten laste gelegde feiten ontkent; op 3 december 1545 werden ze onder borgtocht in vrijheid gesteld¹³⁴.

¹³² Het betreft hier *Fonteyne des Levens*, vertaling van een Latijns origineel van onbekende oorsprong. Er kwamen verschillende uitgaven van de pers, onder meer bij Michiel Hillen van Hoochstraten en Willem Vorsterman in 1534 en Adriaan van Berghen in 1535, te Leiden bij Peter Jansz. in 1540. (NYHOFF-KRONENBERG, *Nederlandsche bibliographie 1500-1540*, I, nr. 3035 en 3036; III, inleiding, nr. 0517, 0518.) Bierman alludeerde vermoedelijk op de uitgave van Van Berghen: deze Antwerpse drukker werd inderdaad in 1526 gestraft om ketterse geschriften te hebben gedrukt. (M. E. KRONENBERG, *Verboden boeken*, p. 90-91.) Over de verbranding van een zo groot aantal exemplaren is uit andere bronnen niets bekend.

¹³³ Dat sommige van die bureu wel niet zo afwijzend stonden tegenover de nieuwe leer als ze wilden doen voorkomen blijkt uit het feit dat bijvoorbeeld de nagelmaker Jan de Pachtere in 1542 van Van Eeno een bijbel leende. Waarschijnlijk was hij verwant met Marten de Pachtere, eveneens nagelmaker van beroep. Deze was in 1533 om zijn anticlericale houding in de stad gebannen, maar bleef nadien verder de spot drijven met de biecht en met degenen die schuld hadden aan zijn bestraffing. Op zondag 9 maart 1533 vertelde hij in de kerk van Sinte-Kruis tot de gelovigen die er op de aanvang van de hoogmis wachtten, nooit op bezoek te willen gaan bij de pastoor, daar „deze mocht menen dat hy kwam om zyn meisen te nemen”. (RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 12 v°).

¹³⁴ SAB, WI 1542-1547, f° 113 v° - 115.

Ook buiten deze ambachtelijke kringen werd druk ketterse literatuur gelezen, zo althans meende de suffragaan van Doornik, Nicolas de Bureau. Op 22 juni 1542 kwam hij in het schepencollege meedelen dat hij goede redenen had om verscheidene voorname ingezetenen van de stad van ketterij te verdenken. Zekerheid had hij in elk geval nopens twee herbergwaarden, namelijk die van het „Cuentsen” in de Oude Zak en die van „Den Hert” in de Steenstraat. Erg verdacht leken hem verder de schoolmeester bij de Sint-Lowyskapel, een andere onderwijzer en zijn vrouw achter het Sint-Lowyshuis, en meester Niklaas, de schoolmeester van Sint-Jacobsparochie¹³⁵. In de scholen werd uit ketterse boeken geleerd¹³⁶. De suffragaan eiste daarom : 1) dat het plakkaat op de verboden boeken onmiddellijk zou afgekonddigd worden; 2) dat alle Franse en Dietse boeken die uit het Latijn waren vertaald op een nader aan te duiden plaats zouden bijeengebracht worden, teneinde ze zorgvuldig te onderzoeken; 3) dat twee onverdachte leden van het schepencollege zouden afgevaardigd worden om met hem de schoolboeken ter plaatse te gaan controleren; 4) dat alle onderwijzers zouden verschijnen voor een raad, bestaande uit hemzelf, de officiaal en twee gedelegeerden van het stadscollege¹³⁷. Het is niet waarschijnlijk dat de stad aan deze eisen gevolg heeft gegeven; hier is althans geen spoor van in de resolutieboeken.

Volgens Schoockius¹³⁸ zou de Alkmaarse predikant Wouter Deelen reeds omstreeks 1545 een tijdlang de Brugse gemeenschap hebben geleid. Alhoewel andere bewijsplaatsen hiervoor ten enenmale ontbreken, zijn er wel redenen om aan deze bewering geloof te hechten. Delenus was tot dan toe inderdaad voorganger in de conventikelen te Middelburg¹³⁹. Men stelt nu vast dat er wel relaties bestonden tussen de Brugse en de Middelburgse hervormden. Reeds werd aangestipt dat Adriaan Gheeraerts in 1542 na de terechtstelling

¹³⁵ In de rekeningen van de gilde van Sint Jan en Sint Lucas (librariërs en schoolmeesters) van 1542 komen twee onderwijzers voor met die naam : meester Clays de Wytte en meester Clays Stallynck. (RAB, *Ambachten*, 207, f° 71 en 71 v°.) Vermoedelijk is hier de laatstgenoemde bedoeld : we weten immers dat zijn zoon Jacob vóór 1550 openlijk naar de hervorming overging en hiervoor overigens in 1559 zou worden terechtgesteld. (Cfr. p. 345.)

¹³⁶ Al in 1528 hadden de Brugse bedelmonniken het ketterse onderwijs aangeklaagd in de Bogardenschool. Het betrof hier echter waarschijnlijk een vete met de onderwijzer Van Belleghem, die zich in de strijd rond de armenzorg achter de stadsmagistraat opstelde (Cfr. p. 132.)

¹³⁷ SAB, SR 1541-1545, f° 53 - 53 v°.

¹³⁸ *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, p. 465.

¹³⁹ J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der Kerkhervorming*, p. 512. Wouter Deelen (Delenus). (Alkmaar ? - Londen 1569) was, na zijn optreden als predikant in de Nederlanden, nauw betrokken bij de stichting van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen. Later werd hij predikant te Londen en te Emden. (J. P. DE BIE en J. LOOSJES, *Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, II, p. 424-427.)

van zijn broer precies in deze Zeeuwse stad een onderkomen zocht. Al in 1538 had de magistraat van Middelburg te Brugge een onderzoek laten instellen nopens een gevangen ketter, de Brugse foorkramer met de bijnaam Fyne Kammen¹⁴⁰. Een verdere aanwijzing vindt men in het feit dat op 8 maart 1539 in het rechtsgebied van Sint-Donaas te Brugge een zekere Coppen Carre werd gearresteerd, die bij procureur Lieven Kesteloot te Middelburg een verdacht Nieuw Testament had gekocht¹⁴¹. Tenslotte zij nog vermeld dat ook de anabaptisten van de beide steden met elkaar in verbinding stonden¹⁴². De bewering van Schoockius, als zou Delenus al kort na zijn aankomst opnieuw uit Brugge vertrokken zijn, klinkt eveneens zeer aannemelijk. In 1545 voerde de magistraat inderdaad een scherpe repressiepolitiek tegen de sacramentariërs: Roeland van Nieuburch, Passchier Troye en Aechte Leeftinck kregen de doodstraf, Gillis Sonnevyle werd tot openbare geseling veroordeeld¹⁴³.

§ 3. NOORD-VLAANDEREN

In het door boekhandelaars druk bereisde gebied tussen Gent en Antwerpen en Brugge waren reeds heel vroeg verdachte geschriften in omloop. In Sint-Gillis-Waas arresteerde baljuw Lodewijk van Steelant in november 1529 Simon van Grethem en Jan Gheerts; ze werden ervan beschuldigd, aanhangers te zijn van de leer van Luther en met hun boeken te hebben gepoogd anderen voor hun overtuiging te winnen¹⁴⁴. Een post in de Hulsterse stadsrekening van 1529-1530 maakt melding van de aankoop van een viendeel buspoeder dat moest dienen om er ketterse boeken mee te verbranden¹⁴⁵. Te Eeklo liet omstreeks dezelfde tijd de Hollander Adriaan van Tricht van zich spreken als verkondiger van de nieuwe leer en als eigenaar van talrijke

¹⁴⁰ K. R. PEKELHARING, *Hervorming in Zeeland*, p. 254.

¹⁴¹ RAB, *Proostdij van Sint-Donaas*, 102, 1, f° 6.

¹⁴² Zie p. 307.

¹⁴³ Roeland van Nieuburch werd op 14 maart 1545 onthoofd, Passchier Troye op 20 april daaropvolgend (A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 35. Troye was niet afkomstig van Nukerke, zoals deze auteur vermeldt, maar van Nipkerke (= Nieppe). Aechte Leeftinck, van wie geen melding wordt gemaakt in het Martyrologium van Verheyden werd rond dezelfde tijd als de twee voorgaanden wegens ketterij terechtgesteld. Over haar is verder niets bekend. Zij moet nochtans een aanzienlijk personage geweest zijn, want haar nagelaten bezit was het voorwerp van een langdurig proces voor de Raad van Vlaanderen tussen de schout van Brugge en de ontvanger van de extraordinair in Vlaanderen. (ARA, *Rk*, 13784, rekening augustus 1543-1545, f° 6; rek. 1545-1546, f° 5; rek. 1546-1547, zonder foliëring.) Over de straf van de olieslager Sonnevyle: *ibid.*, rek. 1543-1545, f° 15.

¹⁴⁴ ARA, *Rk*, 14.463, rekening 1528-1529, f° 15 v.

¹⁴⁵ J. ADRIAANSE, *Gedenkboek der Hulstersche stede 1180-1930* (Amsterdam 1930), p. 87.

verdachte druksels die hij klaarblijkelijk probeerde aan de man te brengen ¹⁴⁶. In 1532 liet Gent te Hulst getuigen horen nopens de Hulstenaar Joos de Naghele, die gevangen was om de „secte lutriane” ¹⁴⁷. Dank zij de op die manier verkregen inlichtingen kwam de magistraat van Hulst te weten dat deze De Naghele geen alleenstaand geval was in het stadje. Baljuw Joos de Kueeckere arresteerde nog drie verdachten : Cornelia, echtgenote van Jan Faes, Jan de Hollandre en Jan Dingheszone. Cornelia leek eveneens te Axel goede relaties te hebben, zodat het niet uitgesloten is dat ook daar geloofsgenoten woonden. De Raad van Vlaanderen stuurde nog eens een extra-copie van het laatste plakkaat nopens de ketterij naar Hulst, en spoorde de overheid aan, het gerechtelijk onderzoek zeer zorgvuldig te doen, „regardt hebbende upde voorseyde ordonnantie ende up dleven ende qualiteit van de voorseyde personen”. Bij sententie van de Raad en met bekrachtiging hiervan door de stedelijke schepenbank werden Cornelia Faes en Jan de Hollandre kort vóór 9 september 1533 ter dood gebracht, respectievelijk door begraving in een put en door onthoofding met het zwaard, bovendien voor beiden met inbeslagneming van de bezittingen. Dingheszone kwam er van af met openbare geseling op een schavot ¹⁴⁸. Over een mogelijke betraffing van Joos de Naghele is niets bekend. Hij kwam in ieder geval vrij; 33 jaar later zou hij zich als één der meest fervente aanhangers van de nieuwe religie manifesteren ¹⁴⁹. Hieruit blijkt al dat het kordate optreden van de overheid een snelle uitbreiding van de hervormde ideeën wel heeft tegengehouden, maar een in stilte verderleven ervan toch niet kon verhinderen.

Aan het einde van de jaren dertig gingen er opnieuw geruchten over ketterij. Zeger de Reytere, terzeldertijd cipier en onderwijzer te Eeklo ¹⁵⁰, werd door de procureur-generaal te Gent ter verantwoording geroepen. Hij had onder meer in september 1539 verhinderd dat aan een zieke vrouw de sacramenten der stervenden werden toegediend en was bij die gelegenheid schamper uitgevallen tegen het heilig oliesel; verder had hij op een vigiliedag

¹⁴⁶ ARA, *Rk*, 13.921, rekening 1528-1531, f° 6-7. Tijdens zijn openlijke afzwering was op zijn borst een papier gespeld waarin de ketterse dwalingen waren uiteengezet; zijn boeken werden in zijn bijzijn verbrand.

¹⁴⁷ J. ADRIAANSE, *o.c.*, p. 87.

¹⁴⁸ RAG, *Varia D*, 3028, f° 209 v° - 210 (Raad van Vlaanderen aan Hulst, 1533); *RVI*, 708, f° 38 (bewijsstukken bij een memorie van de Raad met vragen aan de Geheime Raad nopens de interpretatie van de plakaten in verband met confiscatie der bezittingen, 4 april 1549); ARA, *AL*, 129, kwitantie van Joos de Kueeckere, 9 september 1533).

¹⁴⁹ J. DECAVELE, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 39.

¹⁵⁰ P. ROGGHÉ (*De eerste protestanten te Eeklo*, - *ApM*, XXII (1971), overdruk) somt voor de periode 1521-1538 een vijftal personen op die hij - o.i. ten onrechte - protestanten noemt.

met opzet vlees voorgeschoteld aan zijn werkvolk¹⁵¹. In Hulst zou Fransyne Hoymans zich smadelijk hebben uitgelaten nopens de kerkelijke wetten en instellingen. Marten Haesbaert van zijn kant bekende, verscheidene keren in het gezelschap van ketters te hebben vertoefd. Tot deze laatsten behoorde ongetwijfeld Jan Loen uit Lamsweerde in Hulsterambacht, die eveneens in 1540 gepakt werd om „hereticque proposten” te hebben gehouden¹⁵². De – betrekkelijk lichte – straffen die tegen de verdachten werden uitgesproken hadden een tijdlang het gewenste effect. Het duurde nu inderdaad tot 1556 vooraleer in de betreffende streek weer enig spoor van protestantisme werd ontdekt. Maar dat Jan Loen er in de zomer van 1566 dadelijk bij was om de calvinistische predikaties te gaan horen¹⁵³ laat over zijn overtuiging gedurende al die jaren geen twijfel bestaan.

In Ertvelde ging de baljuw zelf van het ambacht Assenede zich ten laatste sinds 1527 als een fervente aanhanger van de hervorming opwerpen. Waarschijnlijk was hij het die in 1526 in de kerk van zijn woonplaats een gebrandschilderd raam had laten aanbrengen met spottende voorstellingen van God en de apostelen en van het roomse geloof¹⁵⁴. In plaats van zich als ambtenaar van justitie om de vervolging van verdachten te bekommeren liet Martin de Coninck zich tijdens de zittingen van de vierschaar misprijzend uit over de kerkelijke fundaties, die volgens hem „niet dan afgoderye” waren. Op allerlei bijeenkomsten viel hij uit tegen de eucharistie, de biecht, de aflaten, het vagevuur en de heiligenverering. Op het proces, dat einde 1529

¹⁵¹ Een heel verheven figuur schijn De Reytere wel niet te zijn geweest: hij leefde in onmin met zijn vader en had hem zelfs eens duchtig afgeranseld; verder werd hem als cipier afpersing tegenover de gevangenen ten laste gelegd. Om al die misbruiken veroordeelde de Raad van Vlaanderen hem op 17 december 1541 tot openlijke boetedoening, tot het betalen van een boete van 200 fl., en tot het bijwonen, gedurende één jaar, van de zondagsmis in zijn parochiekerk. (RAG, *RVI*, 7527, f° 353 v° - 356.) Een Zeger de Reytere wordt in de Eeklose stadsrekeningen van 1531-1533 procureur genoemd. Wellicht is dit dezelfde persoon (SAEE, 558, rek. 1531-1533, p. 27.)

¹⁵² Fransyne werd op 24 juni 1540 uit de gevangenis van het Gentse Gravenkasteel ontslagen mits een boete van 12 fl. te betalen (RAG, *RVI*, 7527, f° 52 v° - 53; ARA, *Rk*, 21.909, f° 11). Haesbaert moest, buiten het betalen van 18 fl., om vergiffenis bidden in het hof van de Raad en bij de schepenen van Hulst (RAG, *l.c.*, f° 94). Loen werd op last van het college van Hulsterambacht gezeseld en op bedevaart gestuurd (RAM, *Archief Hulsterambacht*, 1268).

¹⁵³ Om zijn aandeel in de troebelen werd hij op 19 april 1569 als „relaps” ter dood veroordeeld (J. DECAVELE, *o.c.*, p. 40.)

¹⁵⁴ ADN, B. 2333, f° 219 v°: betaald aan meester Joris van Espleghem „pour..., le second jour de may, ...prendre informacion du personnaige qui, en l'église d'illecq, avoir fait ériger et mectre en une verrière scandaleuse figure d'aucunes ymages en dérision de Dieu et de ses apostres et de la foi chrétienne”.

door de Raad van Vlaanderen tegen hem werd ingespannen¹⁵⁵, voerde hij te zijner verdediging aan dat hij zijn overtuiging uit een Vlaams Nieuw Testament had gehaald. Hij vertelde er niet bij dat het boek „prefacien, prologien ende apostillen” bevatte, „inhoudende suspecte leeringhen ende doctrinen, ende scandaleuze figuren ende alzo verboden ende gheinterdicert byde placaten 's keyzers ons gheduchs heeren”¹⁵⁶. Daar De Coninck inkeer toonde oordeelde de Raad dat het door een zo invloedrijk personage aangerichte kwaad het best kon hersteld worden door hem in het openbaar zijn dwalingen te laten afzweren. Dit deed hij te Gent op 11 december 1529 en de zondag daarop vóór en tijdens de hoogmis te Ertvelde. Bovendien moest de baljuw 24 fl. betalen aan de kerkfabriek, „ter decoratie van de cyborie van den helighen sacramente”, plus 120 fl. boete. Eindelijk werd hij uit zijn ambt ontzet en ongeschikt verklaard om in Vlaanderen nog ooit een openbare functie uit te oefenen¹⁵⁷.

§ 4. HET SCHELDEGEBIED STROOMOPWAARTS VAN GENT

Bijna gelijktijdig met de grote centra kregen ook het platteland en de „smalle” steden voeling met de reformatorische denkbeelden. Het vroegst en het duidelijkst is dit merkbaar in het Scheldegebied tussen Gent en Oudenaarde. Een ruime, voor de periode 1533-1545 zelfs uitzonderlijke documentatie laat toe, de geleidelijke groei van het protestantisme hier op de voet te volgen. Bovendien kan men, beter dan op welke andere plaats ook, vaststellen dat in den beginne de oppositie tegen de oude Kerk in niet geringe mate aangevoerd werd door haar eigen priesters.

Aldus is het haast symbolisch dat de eerste geestelijke die in Vlaanderen wegens ketterij gestraft werd een religieus was uit de omgeving van Oudenaarde, die te Brugge de lutherse denkbeelden had gepropageerd¹⁵⁸. Een andere volgeling van de Wittenbergse hervormer was heer Gillis, de pastoor van Melsen (tussen Zevegem en Eke, ongeveer 15 km ten zuiden van Gent)¹⁵⁹. Na begin 1525 om zijn ketterse opvattingen uit zijn pastorij te

¹⁵⁵ Het verslag van het getuigenverhoor, waarbij 31 inwoners van Ertvelde en Assenede ondervraagd werden, omvatte niet minder dan 178 folio's! (ARA, AL, 447, rekening commissarissen van de Raad van Vlaanderen, november 1529; ARA, Rk, 21.900, f° 55 v°.)

¹⁵⁶ Het boek werd op de Veerleplaats in Gent in het openbaar verbrand. (ARA, Rk, 21.901, f° 54 v°.)

¹⁵⁷ RAG, RVI, 7523, f° 262 v° - 264 (vonnis), f° 424 v° - 425, (copie van de afzweringsformule); ARA, Rk, 21.901, f° 5 v°; ARA, AL, 448, rekening beul Gent, 1529; UB Gent, ms. 131, p. 375.)

¹⁵⁸ Einde 1521 of begin 1522 werd hij in het openbaar op een schavot tentoongesteld te Brugge. (P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, IV, p. 134.)

¹⁵⁹ J. G. DE HOOP SCHEFFER (*Geschiedenis der Kerkhervorming*, p. 242) maakt melding van een „zekere Curio, pastoor te Melzen in 't land van Beveren twee uren bewesten

zijn gezet, trad hij, samen met de uitgetreden Ieperse augustijn Niklaas, te Antwerpen op als protestants leerverkondiger. Hij moest zijn preken in het open veld houden omdat er geen enkel gebouw gevonden werd om de grote schare toehoorders in onder te brengen. De ex-priester beschuldigde zichzelf er in het openbaar van, vroeger een goddeloos leven te hebben geleid, door van het misoffer een koopwaar te hebben gemaakt : „Wij zijn veel slechter dan de verrader Judas, die Christus wel heeft verkocht maar nadien ook heeft uitgeleverd; wij echter verkopen Hem en leveren Hem niet. Zo doen alle celebranten in hun „spectakelmessen”, die de hostie tonen maar ze aan niemand geven”¹⁶⁰. De Antwerpse stadsmagistraat stelde op 29 juli 1525 strenge straffen op het bijwonen van de ketterse sermoenen en loofde tevens een premie van 100 goudgulden uit voor wie aanwijzingen kon geven die tot de arrestatie van één der predikanten zouden leiden. De augustijn Niklaas werd gepakt en op 31 juli in de Schelde verdronken, maar heer Gillis kon tijdig ontkomen¹⁶¹.

Het geval van de Melsense pastoor is interessant om verscheidene redenen. Het onderstreept nog eens de belangrijke rol die geestelijken (niet alleen de regulieren !) in het allereerste uur hebben gespeeld bij de verkondiging van de nieuwe leer. Het is ook de eerste keer dat men een eenvoudig plattelandspriester de leiding ziet nemen van de nieuwgezinden in een grote stad. Tenslotte krijgt men een beter inzicht in de verbreiding van het protestantisme. Het is inderdaad opvallend dat heer Gillis te Antwerpen nauwe betrekkingen onderhield met uitgeweken Gentenaars : de bakker Lieven de Zomere, die op 9 juni 1525 als ketter en om in het bezit bevonden te zijn van lutherse boeken uit Gent verbannen was¹⁶², Lysbeth, Lievens echtgenote; meester Sebastiaan Neusen en zijn knecht Joos Lambrechtsz.¹⁶³, die aan de uitgetreden

de stad” (= Antwerpen). Hij baseert zich hiervoor op I. RABUS (*Historien der heyligen ausserwöhlten Gotteszeugen*, IV (Straatsburg 1554) f° 36-37), die inderdaad spreekt van „einer mit namen Curio in der statt Meltza, welche zwo kleiner meilen von Antdorff gelegen”. Rabus heeft zijn gegeven vermoedelijk uit een Latijns handschrift gehaald en kwam aldus aan de naam Curio (= „parochiepriester”). Verder bestaat er geen Melzen in het land van Beveren. H. Q. JANSSEN, *Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend* (Amsterdam 1862), p. 117, stelt Melsele voor. In de door P. GÉNARD gepubliceerde Antwerpse archiefstukken blijkt evenwel dat het hier gaat om de pastoor van Melsen : „heer Gielis, prochiaen tanderen tyden geweest... van Melsen”, „heeren Gielise, prochiaen anderwylen van Melsene”, „weerlick priester, verjaecht van zyne cueren tot Melsene”. (AA, II, p. 316-317, 318, 319; VII, p. 143-144.)

¹⁶⁰ I. RABUS, l.c.

¹⁶¹ Buiten de reeds geciteerde plaatsen ook nog : A. VAN HAEMSTEDÉ, *Historie der martelaren*, f° 47, 50 v°; G. BRANDT, *Historie der Reformatie*, I, p. 91; P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, IV, p. 302, 378-384, 399-400, 402; V, p. 64-65.

¹⁶² J. SCHEERDER, *Het Lutheranisme te Gent*, p. 309 en 310-311.

¹⁶³ Over hen, zie p. 72-73.

priester gastvrijheid aanboden¹⁶⁴. De veronderstelling dat het gebied tussen Gent en Oudenaarde juist door de Gentse hervormden voeling kreeg met de protestantse leer en over Gent in contact kwam met Antwerpen, wordt hierdoor zeer aannemelijk.

De gegevens over het binnendringen van de nieuwe ideeën in het Oudenaardse blijven aanvankelijk nochtans betrekkelijk schaars. In de rekening van de baljuw van Aalst en Geraardsbergen van 1526 wordt wel melding gemaakt van een proces dat door de hoogbaljuw van het Land van Aalst ingespannen werd tegen de heer van Pamele, betreffende de arrestatie van Barbele Sciestraete uit Volkegem (heerlijkheid van Pamele), „chargié(e) de hérésie”¹⁶⁵, maar verdere bijzonderheden hierover ontbreken. Dat echter het verschil van mening betreffende bepaalde roomse gebruiken korte tijd later in dezelfde streek aanleiding kon geven tot een hoogoplaaiende twist, laat toe, tot een veel grotere bekendheid met het nieuwe te besluiten. Het bewuste vooral gebeurde te Pamele in 1528. Jacob de Mets knoopte in een herberg een gesprek aan met de waard Gauthier Gheene, een zekere Pieter van Spiere en een jonge man uit Gent, Pieter van Trappen. Op zeker ogenblik had hij het over „’t vermoghen vande santinnen van Gode van hemelrycke, zegghende dat men gheen trouwe ofte ghelove en behoorde te stellene up eeneghe santen noch ooc dat zy niet en vermochten, nemaer dat men aleenelic behoorde te betrouwene up God; zegghende voorts dat hy de helegghen ende santen niet en achte, sustinerende ooc dat alle aerne lieden waeren die huerlieden betrouwen up eeneghe santen stellen ende dat men niet en behoorde te bichtene jegghens eeneghe steerffelycke meinschen, met vele meer andere odieuse redenen, smakende heresien ende lutheriaensche leeringhe”. Tijdens de geanimeerde discussie die daarop volgde werd de Gentenaar opeens zo woedend dat hij zijn gelagmaat een mes in het gezicht stak; acht dagen later stierf De Mets aan de opgelopen verwondingen¹⁶⁶.

Of er te Oudenaarde zelf toen al aanhangers waren van het nieuwe, valt niet zo duidelijk uit te maken. Wel is bekend dat daar ten laatste sinds 1526 verdachte geschriften in omloop waren¹⁶⁷. De magistraat besteedde daar aanvankelijk weinig aandacht aan, maar kwam in 1532 toch tot de ontdekking dat ook in zijn rechtsgebied een kleine kern was ontstaan, die meerdere verboden boeken bezat. Eén van het groepje, Arent de Man, wiens bijnaam „het Licht Gots” misschien slaat op zijn rol van bijbelverklaarder, werd het

¹⁶⁴ P. GÉNARD, *AA*, VII, p. 143-144.

¹⁶⁵ ARA, *Rk*, 13.568, rekening 1526, f° 56.

¹⁶⁶ ADN, B. 1739, f° 110-111. De straf was bijzonder mild, waarschijnlijk een gevolg van de voor De Mets compromitterende omstandigheden waarin de misdaad gebeurde. Van Trappen werd reeds in september 1528 buiten vervolging gesteld.

¹⁶⁷ „Item, ghepresenteert, den XIIIn in Lauwe, den gardian van den Frere-mineuren, van dat hij, bij laste van scepenen, ghevisiteert heeft zekeren bouc, II stopen wijns te x schellingen den stoop”. (P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, V, p. 97.)

volgende jaar onthoofd¹⁶⁸. Jeroen de Mueleneere legde men voor eeuwig het zwijgen op door hem de tong te doorsteken¹⁶⁹. Zoals te Gent en te Brugge stelt men ook hier weer vast, dat het succes van de hervorming in hoge mate te danken was aan de verspreiding van verdachte geschriften. Niets wijst erop dat te Oudenaarde toen al onorthodoxe werken werden gedrukt, zodat men mag aannemen dat vreemde boekhandelaars uit Gent en Antwerpen naar Oudenaarde overkwamen ten gerieve van de nieuwgezinden. Het ligt voor de hand dat dezen onderweg tijdens de haltes niet zullen nagelaten hebben, hun waar warm aan te prijzen. Wat er ook van zij, vanaf de beginnende jaren dertig vonden de steeds talrijker wordende hervormde druksels hun weg tot in de kleinste Vlaamse dorpjes. De pastoor, de onderwijzer, de chirurgijn en de dorpingen die door hun opleiding voldoende rijpheid bezaten om zich over de traditionele religieuze waarden te bezinnen, lazen en spraken over de nieuwe ideeën. Ook ongeletterden, die zich voordien wellicht nooit hadden afgevraagd waar hun geloof op berustte, luisterden nu met veel belangstelling naar godsdienstige uiteenzettingen. En in tegenstelling tot de stad gebeurde dit, althans aanvankelijk, niet op geheime conventikels, maar in het openbaar in gelagzalen van dorpskerken die – toen zoals nu – het natuurlijke kader voor discussie en uitwisseling van informatie vormden.

Reeds vóór 1533 waren er bijbels in de volkstaal verspreid in de dorpen tussen Gent en Oudenaarde¹⁷⁰. In plaats van het gebruikelijke *Onser Vrouwen Gheteyde* brachten enkele gelovigen voortaan een Vlaams Nieuw Testament mee naar de kerk¹⁷¹. In Dikkelvenne en omgeving werd in de herbergen de zondag na de hoogmis druk commentaar geleverd op de zo pas gehoorde lezing uit het evangelie, waarbij vooral de deugdelijkheid van de bijbelvertalingen aangetoond werd¹⁷². De meest geïnteresseerden sloten zich geleidelijk samen tot een vaste bijbelgroep, die onder de leiding stond van een landbouwer uit Dikkelvenne, Jan Taelman¹⁷³, en de pastoors van Hermelgem en Sinte-Maria-Latem, heer Jan de Wulf en heer Michiel Hannins. Er

¹⁶⁸ A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenarde*, p. 4-5 en 25.

¹⁶⁹ ARA, Rk, 13.608, rekening 1532-1534, f° 6 v°-7. Ook de onderwijzer-rederijker Pieter Scuddematte behoorde tot dit eerste groepje bijbellezers. (Cfr. p. 206-207.)

¹⁷⁰ Deze en de volgende gegevens werden voornamelijk ontnomen aan het getuigenverhoor van 30 september 1535 in de zaak Jan Taelman (RAG, RVI, *Processen*, 16.593).

¹⁷¹ Toen een gelovige van Dikkelvenne „hoorde preken 't evangelye vanden daghe, dede open zynen boucke ende zeyde totten ghenen daer neffens hem zaten : „ziet daer staedt ghescreven ende 't es zo". (Getuigenis Joos Leutens).

¹⁷² Getuigenis Pieter van der Weede uit Meilegem.

¹⁷³ Volgens een getuige was hij een landbouwer „die zynes selfs labeur op zyn eyghen landt doet met zyne waghene ende perden". Uit het getuigenis van Gillis Laers blijkt evenwel dat hij ook met personeel werkte, zodat hij zeker niet tot de lagere klasse zal hebben behoord. Bovendien was hij geletterd.

waren verder nog twee Zingemnaars, een Ekenaar en vier inwoners van Dikkelvenne. Tijdens de bijeenkomsten in de herbergen van Jan van der Beke te Gavere of van Hendrik de Hende te Dikkelvenne las telkens iemand een passage voor uit het Nieuwe Testament en gaf daarbij een korte verklaring; hierop begaf men zich twee aan twee naar de binnenkoer om er de beluisterde teksten te bespreken; eindelijk — hoe modern is die werkwijze! — werden in een nieuwe voltallige vergadering der verschillende bevindingen aan elkaar getoetst¹⁷⁴. Geen enkele deelnemer aan de gespreksgroep dacht eraan, een andere levensbeschouwing op te bouwen dan die waaruit de officiële kerkleer voortkwam, nog minder zich tegen de Kerk en haar leer te keren of zich af te scheiden. In tegenstelling met heer Gillis, hun collega uit Melsen, vervulden de twee priesters verder trouw hun ambt, alhoewel ze — zoals verder uiteengezet wordt — op eigen initiatief enkele vernieuwingen invoerden. De overigen gingen elke zondag ter kerke en woonden zelfs in groep de processie bij in de één of andere parochie¹⁷⁵.

Dit gezamenlijk optreden en de gesloten — alhoewel niet geheime! — vergaderingen omgaven het groepje nochtans al te vlug met een waas van geheimzinnigheid voor de buitenstaander. Vooral nadat de pastoor van Dikkelvenne in het openbaar een veroordeling tegen de „nieuwlichters” had uitgesproken en daarbij herinnerde aan de strengheid van het plakkaat op de ketterij, werden de grenzen scherper getrokken. Ook de terechtstelling van Arent de Man in het nabijgelegen Oudenaarde zal hier in niet geringe mate hebben toe bijgedragen. In het midden van de bijbellezers rees nu felle kritiek op bepaalde geestelijken¹⁷⁶, terwijl anderzijds het volk sprak van „persoonen suspect ende adhererende de opinie van Luther ... ende dat zy anders waeren ghevoelende dan den ghemeenen man was in 't kersten gheloove ghevoelende”. Toch gaven de meeste getuigen op het gerechtelijk onderzoek van 1535 toe, niet te weten „wat opinien de voorseyde Luther houdende es ende offer cause ende redene es dat de fame jehghens hemlieden militeert”¹⁷⁷.

Einde 1534 had de Raad van Vlaanderen lucht gekregen van de ongeoorloofde vergaderingen. Op 28 november werd pastoor Michiel Hannins van Sinte-Maria-Latem voor ondervraging opgebracht¹⁷⁸, maar vermoedelijk kort daarop weer vrijgelaten. In juni 1535 begon een gerechtelijke enquête,

¹⁷⁴ Getuigenis Joos Leutens.

¹⁷⁵ Zo greep de bijbelvergadering tijdens de Kruisdagen van 1534 pas plaats, „naer dat zy alle tsamen gheweest hadden inde processie metten anderen prochiaenen van Hermelgem”. (Getuigenis Pieter van der Weede.)

¹⁷⁶ Jan Taelman wist weinig goeds van de pastoor van Dikkelvenne: „ic heb hem dicwils hooren preken ende ic zoude lievere vuter kercke gaan dan hem meer hooren preken ende also lief biechte ic my jehghens eenen boom als jehghens hem”.

¹⁷⁷ Getuigenis Antheunis Goethems uit Gavere.

¹⁷⁸ ARA, AL, 450, rekening van deurwaarder Pieter Roose.

die de volgende maanden leidde tot de arrestatie van een zestal verdachten, onder wie de pastoor van Hermelgem¹⁷⁹. Jan en Laurens Mathys, Pieter Rous, Jan Taelman en Jan Eechout werden op 20 november in het openbaar gege-seld en kregen boeten lopende van 30 tot 150 gulden¹⁸⁰.

Die tussenkomst van het provinciale gerechtshof bracht ongetwijfeld een radicalisering van de standpunten met zich mee. Degenen die nog steeds het recht bleven opeisen om vrij kennis te nemen van de nieuwe ideeën werden nu geacht een meer dan gewone belangstelling te hebben voor het protestantisme; anderen wierpen zich op als militante verdedigers van de officiële orthodoxie. Weliswaar vormden zij allen slechts een kleine minderheid, naast een grote middengroep „gematigden”, twijfelaars of onverschilligen. Het was dan ook uitzonderlijk dat de beide partijen lijnrecht tegenover mekaar kwamen te staan, zoals dat in Sinte-Maria-Latem gebeurde. Inderdaad, kort na de gerechtelijke actie verkondigde de reeds genoemde pastoor van dit dorp vanop de preekstoel geloofswaarheden, die meer en meer gingen afwijken van de roomse leer. Hij stak de draak met de verering van de heiligen en met de offergaven die men bij hun beelden placht neer te leggen. De biechtelingen liet hij weten „dat hy de stinckende zonden vanden penitenten niet hooren en wilde, nemaer dat zy die Gode van hemelrycke biechten zouden”¹⁸¹. Bij enkele van zijn parochianen vond hij instemming, maar er werd tevens spontaan een soort comité van verzet gevormd – een uniek feit in de geschiedenis van het Vlaams protestantisme vóór 1566.

Het comité spaarde geen middelen om heer Michiel Hannins het leven zuur te maken: verdachtmaking¹⁸², boycot van de kerkelijke diensten, bedreigingen¹⁸³. Het werd op het einde zo erg, dat de pastoor zich niet meer

¹⁷⁹ Voor het gerechtelijk onderzoek werden méér dan 80 getuigen opgeroepen. (*Ibid.*, rekeningen van een baljuw van het land van Aalst en van deurwaarders Pieter Roose, Pieter de Cupere en Jan van de Putte; ARA, *Rk*, 21.906, f° 37, 41 v°, 48, 48 v°; 21.907, f° 32, 37, 37 °.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 21.907, f° 7-7 v°, 50, 51. In de registers „sententies en appointementen interlocutoire” van de Raad van Vlaanderen is er een leemte voor de periode december 1533 tot april 1536, zodat men niet beschikt over de tekst van de vonnissen.

¹⁸¹ Voor het merendeel van de gelovigen die, in het bewustzijn van hun onvolmaaktheid, in de biecht een veilig afweermiddel zagen tegen de eeuwige verdoemenis, moet dit bijzonder alarmerend hebben geklonken. Het is in dit verband tekenend dat een zekere Gillis Laers uit Dikkelvenne weigerde naar de bijbellezingen te luisteren uit vrees dat zijn pastoor hem in stervensgevaar het biechtsacrament zou onthouden. (RAG, *RVI*, 16.593.)

¹⁸² Zonderlinge verhalen deden de ronde in het dorp: de misdienaar die bij de pastoor inwoonde zou volgens sommigen een gehuwde vrouw zijn geweest, die heer Michiel als bijzit in huis had opgenomen. De mannenkledij en de geschoren kruin moesten dienen om het „quaet te deckene”.

¹⁸³ Michiel Hannins was slechts plaatsvervanger van de pastorij van Sinte-Maria-Latem voor zijn broer heer Jacob uit Gent. Aan deze laatste liet het comité weten niet langer

op straat durfde vertonen, of alleen in de pastorie de nacht doorbrengen. Buiten zijn weten liet men religieuzen naar Sinte-Maria-Latem overkomen om er te preken. De spanning bereikte een hoogtepunt op 23 juni, de vooravond van Sint-Jan, 1538. De koster, die tot de verzetsgroep behoorde, sloot de kerkdeur en gaf de sleutels in verzekerde bewaring in het Schuttershof. Pas op 25 juni waren er opnieuw kerkdiensten, nu echter verzorgd door een vreemde priester die, naar later bleek met de stilzwijgende instemming van de deken, gewapend binnengebracht was. Uiteindelijk spande de moegesarde heer Michiel tegen de leiders van het verzet een proces in voor de Raad van Vlaanderen¹⁸⁴. Het hoge gerechtshof stelde hem echter in het ongelijk. Hij werd wél veroordeeld tot het betalen van de proceskosten, maar voor de rest toch buiten vervolging gesteld.

*
* *

Het is moeilijk na te gaan in hoeverre het uiterst gematigd optreden van de Raad van Vlaanderen ingegeven was door het verlangen, de gemoe-deren in die tijd van gezagscrisis niet nodeloos nog meer op te zwepen. Evenmin kan de directe samenhang tussen de opstandigheid tegen het vorstelijk gezag in 1539 en de doorbraak van de protestantse leer in de besproken streek bewezen worden. Het is nochtans niet uitgesloten dat er – misschien onbewust – een solidariteitsgevoel ontstond tussen degenen die zich om heel verschillende redenen wilden losvechten van het als vreemd aanvoelde staatsdirigisme. Het is toch wel erg opvallend dat op het platteland de aanhangers van de rebellerende Gentenaars juist in Asper, Zingem, Meilegem, Dikkelvenne en Gavere biezonder actief waren¹⁸⁵ en daar in die tijd de ver-

vrede te kunnen nemen met de plaatsvervanger. Jacob (die in 1535 eveneens onder beschuldiging van ketterij vervolgd was geweest! cfr. p. 243) reageerde niet. Hierop werd de kerkelijke overheid ingelicht. Heer Michiel werd bij de officiaal te Brussel ontboden, maar kwam na betaling van een borgsom van 100 gulden weer op vrije voeten.

¹⁸⁴ Volgens de pastoor was een diepe vernedering van de tegenpartij het enige middel om zijn eigen gezag op de parochie terug te krijgen. Zijn eis was dan ook drastisch: de oproermakers zouden hem in het gerechtshof bloothoofds en met een kaars in de hand om vergiffenis smeken; hetzelfde zou nog eens herhaald worden op een hoogdag in de kerk van Sinte-Maria-Latem, bij het binnenkomen van de processie, in aanwezigheid van de plaatselijke prominenten en van de vrienden en verwanten van de pastoor. Bovendien zouden ze „doen makene eene ghelazen veynstere binnen der zelve kercke vande weerde van XII p. gr., verwapent ende verbeeldt met zulcken wapenen ende beelden als den heesschere believen zoude, daeronder ghescreven staen soude in grooten leselicken lettren de cause waeromme ende by wien die daer gestelt zyn”; tenslotte zouden ze nog 100 gulden schadevergoeding betalen.

¹⁸⁵ Afgevaardigden van deze dorpen waren aanwezig op opstandige vergaderingen te Kruishoutem, Huise en in het schepenhuis van de keure te Gent (Aswoensdag 1539). Ze spraken er zich uit tegen de betaling van de 400.000 gulden aan de vorst en wensten zich

spreiding van ketterse geschriften een nieuwe stimulans kreeg. Had misschien ook Jan Daelmans uit Berchem-Oudenaarde, op wie in 1539 de verdenking viel van ketterij¹⁸⁶, iets met de opstand te maken?

Wat Oudenaarde zelf betreft, was de pensionaris Laurens de la Hamaide formeel in zijn verklaring, dat er bij sommige woelmakers in de stad een sterk anticlericalisme heerste: „Velen vonden er een groot genoegen in de priesters te pesten, vooral de deken, sire Godefroet van der Meere”. Voor diens huis bevond zich op een bepaald ogenblik een grote groep kwaadwilligen, die hem zeker groot onheil zouden hebben toegebracht, ware hij niet juist afwezig geweest¹⁸⁷. Eén der leidende rebellen, Lowys Pryndael, ging op 20 oktober overmoedig in het schepencollege de verbreking eisen van een vonnis uit 1538, waarbij hem verbod was opgelegd nog iets te misdoen aan de priesters van de stad, op straffe van zes jaar verbanning. Hij wist zich gesteund door de straat en verzocht daarom, zijn geval te laten voorleggen aan de vergadering der gildedekens. De deken der tapijtwevers weigerde dit. Maar daar er gevaar bestond voor nieuwe rellen in het geval men Pryndael op die manier terug afscheepte, stemden de dekens toe in zijn arrestatie¹⁸⁸.

Van de anti-roomse stemming tijdens de opstand getuigt verder een incident op 7 oktober. Nadat de rebellen vanwege de stadsmagistraat enkele toegevingen hadden verkregen, trok een groot aantal van hen de Sinte-Walburgiskerk binnen. De overheid vreesde voor een plundering en vernieling van de kerk, maar durfde niet tussenbeide te komen. De menigte vierde haar woede bot op een heiligenbeeld, dat een ketter in uitvoering van een vonnis der schepenen enkele jaren tevoren had moeten laten plaatsen. Terwijl het stukgeslagen beeld buitengeworpen werd, vroegen enkelen naar de naam van de persoon die ten tijde van het vonnis burgermeester was geweest, met de bedoeling hem hiervoor ter verantwoording te roepen. Het tumult bedaarde echter¹⁸⁹. Moet men deze „plusieurs à grande compaignies” als nieuwgezinden bestempelen? Dit zou zeker overdreven zijn. Veeleer waren ze groten-deels – naar het woord van de genoemde pensionaris – „gens hors de sens”,

te houden bij het besluit van Bevere. Eén van de leiders was Hendrik Heuse, zoon van Claeys, uit Zingem. Misschien was hij de zoon van Clays Heyse uit Zingem, die in 1535 en in 1545 om het lezen van ketterse geschriften en het bijwonen van verboden vergaderingen veroordeeld werd. (ARA, AL, 452, supplieken van Zeger van den Plassche en Hendrik Heuse, kwijtscheldingsbrief voor Willem van den Ryne, alle ongedateerd (1539).)

¹⁸⁶ ARA, StA, 1182, f° 253 v°; A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenarde*, p. 6.

¹⁸⁷ „Minute, recueil et advertisement des affaires avenues depuis nagaires en la ville d'Audenarde en l'an trente et neuf”, ed. L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, AA, I, p. 58-59.

¹⁸⁸ *Ibid.*, p. 160-161.

¹⁸⁹ *Ibid.*, p. 57.

die, op een ogenblik dat ze oppermachtig dachten te zijn, alle zin voor maat hadden verloren en zich, opgehitst door agitatoren, tegen alles keerden wat aan de vroegere maatschappij herinnerde. Het is een bekend verschijnsel in de geschiedenis, dat de slachtoffers van een overwonnen gewaand verwerpe-lijk regime, in dit geval de veroordeelde protestant, tot helden worden uitgeroepen.

Onder de rebellenleiders bevonden zich evenwel ook enkelen, voor wie de sympathie voor de hervorming méér was dan een onberedeneerde mee-loperij. De onderwijzer Andries Alzuut, wiens protestantse gezindheid een publiek geheim was¹⁹⁰, trad in 1539 op als de spreekbuis van de ontevreden ambachten. Hij was het die de vierendertig „Articlen” opstelde, „by den Neeringhen deser stede over het ghemeente van diere, Scepenen van Audenaerde overghegheven, up den laetsten Octobris anno XVcXXXIX”¹⁹¹. In zijn veroordeling van 10 juli 1540 werd hem onder andere ten laste gelegd, een strenge controle te hebben geëist op de prijzen van de kerkelijke diensten waardoor volgens hem de „insetenen... grootelicx ghetraveliert zyn”¹⁹². In dit verzoekschrift brachten de gilden tevens hun wrevel tot uitdrukking over de bevoorrechte positie in handel en nijverheid van de kloosters, die buiten fiscale verplichtingen een ongelijke concurrentie konden voeren¹⁹³. Tenslotte eisten ze dat de geestelijken evengoed als de andere burgers zouden bijdragen in het optrekken van de wacht, ofwel persoonlijk, ofwel door zich op eigen kosten te laten vervangen¹⁹⁴.

Een bijzondere aandacht verdient de – op zichzelf nochtans onbelangrijke – figuur van Jan van de Velde. Samen met zijn vader was hij te Oudenaarde in 1539 „een van de principaelste meutmaekers”, maar bovendien trad hij duidelijk als hervormingsgezinde naar voor. Hij at ostensief vlees op vrijdag, ontkende in het openbaar de waarde van de goede werken en verwierp het bestaan van het vagevuur. Hij had in de stad dan ook de reputatie „dat hy meer hielt metter luteriaensche secte dan metten andren hemlieden contra-

¹⁹⁰ Cfr. p. 374.

¹⁹¹ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *o.c.*, I, p. 174-193.

¹⁹² *Ibid.*, p. 185-186. Naast heerlijke betering werd hem een verblijf van twintig jaar opgelegd in zijn geboortestad Leuven. (*Ibid.*, p. 389-390.) Vermoedelijk kreeg hij ont-heffing van die straf, aangezien hij in 1544 nog steeds school hield te Oudenaarde.

¹⁹³ Die ongelijke concurrentiemogelijkheid van de kloosters gaf ook in andere steden aan-leiding tot religieuze opstanden (zo in Trier in 1559, cfr. E. ZENZ, *Gewerbe und Handel des Trierer Landes in Römerzeit, Mittelalter und Neuzeit bis 1855* (Trier 1955), p. 9-29).

¹⁹⁴ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *o.c.*, I, p. 189; L. P. GACHARD, *Relation des troubles*, p. 704, doc. 20. Hier zij nog vermeld dat zich onder de promotoren van het opstellen van een stedelijke wacht, die moest dienen om het binnentrekken van een vorstelijk garnizoen te verhinderen, de onderwijzer Alzuut, en verder Joos van der Eecken en Gillis de Waele bevonden, allen personen die later om ketterij zouden vervolgd worden.

rierende"¹⁹⁵. Hij woonde op de Eindries en was een typisch exponent van het uiterst roerige milieu van de armoezaaiers in die Oudenaardse buitenwijk¹⁹⁶, waar het vuur van opstandigheid bestendig smeulde onder de asse van fatalisme en berusting. Hier heerste in 1539 een complete chaos¹⁹⁷. Zeven jaar later, in mei 1546, op een ogenblik dat de graanprijs zeer hoog opgelopen was¹⁹⁸, kwam het er opnieuw tot ernstige rellen. Er gingen te Oudenaarde geruchten dat zestig tot zeventig personen van de Eindries klaar stonden om de stad binnen te rukken, de zolders van de wethouders en de rijken leeg te plunderen en de geestelijken te molesteren. En weer was Jan van de Velde één der voornaamste oproerkraaiers¹⁹⁹.

Tot tweemaal toe dus in zeven jaar keerde het in ellende verzonken proletariaat zich tegen het rijke „establishment”, waarbij ook de geestelijken gerekend werden. Nu is het tot op onze dagen zo dat de houding van velen tegenover de Kerk medebepaald wordt door hun sympathie voor of hun afkeer van de bedienaars van die Kerk. De agitatie tegen de roomse leer in bepaalde kringen van de volkrijke buurt in de Eindries vindt in deze geestesgesteldheid een gedeeltelijke verklaring. Maar er zij tevens op gewezen dat hier reeds in 1517 Torrekin van de Perre werd gezeseld om de eucharistie belachelijk te hebben gemaakt²⁰⁰. Hier werd in 1533 Jacob Cornelisz. gearresteerd omdat hij er zich in het openbaar op beroemd had, een mis te hebben gelezen zonder priester te zijn²⁰¹. Van hier was Inghel van der Straeten afkomstig die in 1539, het jaar van de opstand, te Veurne beschuldigd werd van ketterij (en hekserij!), en die in 1543 of 1544 te Eine bij een

¹⁹⁵ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *o.c.*, I, p. 396 (vonnis : 31 augustus 1540); SAO, *Criminele zaken*, 10, procesbundel „Beroerte 1546”.

¹⁹⁶ Deze buitenwijk bevatte het gebied tussen de Schelde en Bevere, in noordelijke richting tot aan de grens van Eine(zie het plan van Jacob Deventer, ± 1550, gereproduceerd bij : J. L. Th. VANDEPUTTE, *De Eindries*, tussen p. 12 en 13). In dit Oudenaardse stadsdeel, voor een groot deel bewoond door ongeschoolde arbeidskrachten uit de tapijtnijverheid, werd om de vier jaar de jaarmarkt gehouden. Al wat de magistraat liever niet binnen de stadsmuren zag, verwees hij naar de Eindries : de galg, pesthuizen, begraafplaats voor pestlijders, enz. (*Ibid.*, p. 16-17, 26-27.)

¹⁹⁷ „De la quelle porte (= Einepoort) vindrent à grand nombre du dict Eyndriesch, qui est ung des grans faubours de la dicte ville, là ou demeurent la plus part gens desréghelés, lesquels augmentoient bien fort la dicte commotion, cryans et vociferans ensemble si impétueusement, que la plus part de nuit on les ouoit à grande distance hors de la dicte ville”. (L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *o.c.*, I, p. 45.) Op 9 oktober werd de Einepoort gesloten „pour ce la plus grande partie du dict Eyndriesch estoient gens desréglés; dont beaucoup ne se contentèrent point”. (*Ibid.*, p. 147.)

¹⁹⁸ De prijs bedroeg 10 sch. tourn. per meuken koren (1 meuken = 1/8 zak = 105,64 liter).

¹⁹⁹ SAO, *Criminele zaken*, *l.c.*

²⁰⁰ P. RRÉDÉRICQ, *Corpus*, I, p. 515.

²⁰¹ A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenarde*, p. 5.

messengevecht – het tekent met milieu ! – gedood werd²⁰². Hier werd, enkele jaren na Van de Velde, de tapijtwerker Gillis van der Moten in hechtenis genomen en, op beschuldiging van het plakkaat op te ketterij te hebben overtreden, op 8 augustus 1549 onthoofd²⁰³. Het was zeker geen toeval dat in 1566 de eerste calvinistische hagepreken in het Oudenaardse juist op de Eindries gehouden werden en dat zijn bewoners een belangrijk aandeel hadden in de daaropvolgende troebelen²⁰⁴. Op die plaats was het ook dat van oktober 1566 tot april 1567 de Geuzentempel stond²⁰⁵.

*
**

Toen in 1540 door de Carolijnse Concessie aan de overheid van de stad en de kasselrij Oudenaarde als straf voor de rebellie elke bevoegdheid in de kettervervolging ontnomen werd, brak een gunstige tijd aan voor de hervorming. De verspreidingsas Gent-Oudenaarde werd doorgetrokken tot in Ronse : in beide laatstgenoemde steden ontstonden actieve hervormingsgezinde kernen. De boekhandelaars trokken evenwel ook van dorp tot dorp, van hofstede naar hofstede, en met succes ! Het duurde tot in 1544 vooraleer dit alles uitlekte. Aanleiding tot de nieuwe gerechtelijke actie was de opvoering van een kettters zinnospel te Roborst in 1543, waarover elders reeds uitvoerig werd gehandeld²⁰⁶. Toen de procureur-generaal het jaar daarop het onderzoek opende stelde hij tot zijn grote verbazing vast dat het rederijkerspel geen losstaande manifestatie was van enkele individuen, maar integendeel een vertolking van wat in brede kring al lang gemeengoed was geworden. Karel V reageerde op zijn alarmerend rapport met de aanstelling van Jacob de Blasere en Denijs Baelde²⁰⁷, raadsheren van de Raad van Vlaanderen, tot speciale gevolmachtigde commissarissen voor het toepassen van de plakaten nopens de ketterij in de betreffende streek²⁰⁸.

Tijdens het vooronderzoek, dat meerdere maanden in beslag nam, werden honderden getuigen gehoord²⁰⁹. Terzelfdertijd deed de procureur-generaal

²⁰² ARA, *Rk*, 14.045, rekening baljuw Veurne 1539-1540, f° 15; *ibid.*, 13.608, rekening baljuw Oudenaarde 1533-1544, f° 7 v° - 8 v° : hij werd vermoord door Gillis Liebaert.

²⁰³ A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 26; ARA, *AL*, 456, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1549.

²⁰⁴ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *o.c.*, III, p. 29-30, 34-36, 39-41, 44-45.

²⁰⁵ J. L. Th. VANDEPUTTE, *o.c.*, p. 29-30.

²⁰⁶ Cfr. p. 208 e.v.

²⁰⁷ Denijs Baelde werd later vervangen door Jacob Taccoen.

²⁰⁸ ARA, *AL*, 455, copie van de commissiebrief (28 oktober 1544); cfr. ARA, *Rk*, 21.915, f° 51 v°.

²⁰⁹ *Ibid.*, f° 39 v° en 44; de procesbundel die tijdens de enquête samengesteld werd bevatte 300 dichtbeschreven folio's; we konden hem evenwel niet terugvinden.

met zijn dienaars invallen in de huizen van de verdachten om er bezwarend materiaal in beslag te nemen. Hierbij bleek weer eens, dat de partijvorming al die jaren nog scherpere vormen had aangenomen: in de rekeningen van het Gentse gerechtshof wordt verscheidene malen melding gemaakt van uitgaven voor verklikkers, die de huizen van de leden der „lutherse partij” aanwezen²¹⁰. De aldaar gevonden boeken en geschriften werden per eigenaar zorgvuldig in linnen zakjes verpakt en zo naar Gent overgebracht om er gevisiteerd te worden²¹¹. Vervolgens werd al het samengebrachte materiaal, de boeken inclusief, naar de Geheime Raad gestuurd. Reeds kort daarop kreeg de procureur-generaal uit Brussel een lijst met de namen van negenenvijftig te arresteren personen; deurwaarders moesten luidens de commissie terzelfdertijd zorgen voor de inbeslagneming van de bezittingen. Daar de verdachten een uitgestrekt gebied bewoonden en daar er tevens gevaar bestond dat degenen die niet dadelijk konden gepakt worden op de vlucht zouden gaan, werd besloten in de nacht van 29 op 30 december 1544 op verscheidene plaatsen tegelijk razzia's te houden. Niet minder dan drieënzestig gerechtsdieners, verdeeld over vier groepen, werden voor de klopjacht ingezet²¹². Maar spijt deze machtsontplooiing konden amper vierentwintig personen ingerekend worden. De anderen hadden tijdens het vooronderzoek blijkbaar vermoed wat hun te wachten stond en zich tijdig uit de voeten gemaakt. De gevangenen werden naar het Gravensteen overgebracht voor verdere berechting. Uiteindelijk kregen twee Weldenaars, Joos de Vos en Joos de Pape²¹³, de doodstraf; ze werden op 27 maart 1545 op het Veerleplein onthoofd²¹⁴. Negen personen werden flink beboet, terwijl de overigen ongestraft terug huiswaarts konden keren. Tegen achttien van de meest verdachte vluchtelingen, onder wie Jan Utenhove, werd de eeuwige verbanning uitgesproken²¹⁵.

Dank zij het proces van Pauwels Tophuve uit Ronse, gegevens in de baljuwsrekeningen, en het gerechtelijk optreden in het Oudenaardse — waarover tot nu niets bekend was en waarvan ook geen spoor te vinden is in de martyrologia of de kronieken — zijn we betrekkelijk goed ingelicht over

²¹⁰ Zo te Zingem, Sinte-Maria-Latem, Welden, Hermelgem, Mater en Oudenaarde.

²¹¹ ARA, *AL*, 455, rekening procureur-generaal over de jaren 1544 en 1545.

²¹² De overvalgroepen werden aangevoerd door de procureur-generaal, zeven deurwaarders van de Raad van Vlaanderen, de luitenant van de hoogbaljuw van het Land van Aalst en de onderbaljuw van Oudenaarde. Bij ons weten is de samenwerking van zo veel verschillende gerechtelijke instanties in één gecoördineerde actie uniek voor het zestiende-eeuwse Vlaanderen.

²¹³ Bij zijn arrestatie woonde De Pape te Gavere (ARA, *Rk*, 21.915, f° 7 v°.)

²¹⁴ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 5 en 6, beschouwt De Vos en De Pape verkeerdelijk als leden van de Gentse kring.

²¹⁵ Het verloop van het gerechtelijk optreden kan men op de voet volgen in de rekeningen van de procureur-generaal over de jaren 1544 en 1545 (ARA, *AL*, 455).

wat zich tijdens de voorafgaande jaren had afgespeeld. Te Ronse, Berchem, Eine, Mater, Roborst, Strijpen, Zottegem, Munkzwalm, Sint-Denijs-Boekel, Nederename, Welden, Hermelgem, Allerheiligenzwalm, Sint-Maria-Latem, Paulatem, Dikkele, Beerlegem, Meilegem, Dikkelvenne, Gavere, Eke, Semmerzake, Asper en Zingem waren er op grote schaal bijbels en ketterse boeken verspreid. Er grepen, meestal bij particulieren, regelmatig „quade vergaderinghen ende conventiclen” plaats²¹⁶, tijdens dewelke de verering van de heiligen en vooral van de Moeder Gods, de bedevaarten en processies, de aflaten aangevallen werden. Men ontkende het bestaan van het vagevuur; de afgestorvenen krijgen integendeel onmiddellijk hun definitief oordeel, zodat elke uitvaartmis, elke jaargetijde, elk gebed voor de overledenen volkomen zinloos zijn. Blijkens de vonnissen van 1545 vonden deze geloofspunten in ruime kring instemming²¹⁷.

Maar spijt deze fundamentele kritiek op de roomse leer, die zelfs ging tot het verwerpen van principiële geloofspunten, stonden de vervolgdgen qua mentaliteit nog heel dicht bij de vroegere bijbellezers. Wel werd, zoals hoger reeds werd aangestipt, hun anders-zijn weldra heel scherp gevoeld in het gesloten kader van de parochiegemeenschap, maar toch lieten slechts weinigen na, hun traditionele plichten te vervullen in de kerk. Ook de nieuwe pastoor van Sinte-Maria-Latem, Pieter du Bois, die nochtans samen met het ambt blijkbaar ook de met de roomse leer strijdige ideeën van zijn voorganger had overgenomen, liet in niets blijken dat hij de roomse Kerk als afgedaan beschouwde²¹⁸. Dit zal evenmin het geval zijn geweest met Jan van der Meulene, pastoor van Gavere, alhoewel deze zich toch al te zeer gecompromitteerd voelde en het, naar aanleiding van de enquête nopens het rederijkersspel te Roborst, veel veiliger achtte zich terug te trekken; zijn verdachte boeken en geschriften liet hij achter bij twee van zijn parochianen, reden waarom dezen later nog last kregen met de justitie²¹⁹.

Enkelen evenwel hadden met het oude totaal gebroken. Ze keerden zich tegen de roomse (ook tegen de lutherse!) avondmaalsleer, door als hun vaste overtuiging te kennen te geven „dat Godt niet en es noch en rustede inder kercke onder de specie vanden broede, maer dat niet en was dan broot, zeggende ooc dat 't broot wezende in (hun) schapraede also goet was als 't zelve

²¹⁶ ARA, AL, 455, brief van de keizer aan de raadsheren De Blasere en Baelde, 28 oktober 1544; RAG, RVI, 717, niet gedateerd stuk (waarschijnlijk juni 1548); *ibid.*, 7529, f° 312.

²¹⁷ *Ibid.*, 7529, f° 288, 289, 296 v°, 297, 312, 313; *ibid.*, 7612, f° 73 v°, 74, 75, 76 v°, 77; ARA, Rk, 21.915, f° 6-6 v°, 7-8 v°; SAO, *Criminele zaken*, a° 1546, 22 mei 1546.

²¹⁸ ARA, AL, 455.

²¹⁹ ARA, Rk, 13.571, rekening 1546-1547, f° 11 v°. De twee parochianen in kwestie waren Pieter van der Beecque en Ruebrecht van den Berghe. De in hun huis gevonden boeken werden in het openbaar verbrand.

broot ende dat God nieuwers en was dan inden hemele”²²⁰. Maar ook bij deze radicalen was de ontwikkeling zeer geleidelijk gegaan. Een duidelijke illustratie hiervan biedt het geval Tophuve, dat intressant genoeg is om er even bij stil te staan.

De lakensnijder en -bereider Pauwels Tophuve uit Ronse was kort na 1540 in het Nieuwe Testament beginnen lezen. Weldra kon hij met de steun van de Oudenaardse bijbellezers een groep van gelijkgezinden rond zich verzamelen. Aanvankelijk zag de bevolking hier blijkbaar niets kwaad in, want zelfs voor de plaatselijke priesters bleef Tophuve een biezonder gezochte gespreks- en spelpartner. Tijdens de discussies bleek echter geleidelijk dat de standpunten inzake geloofskwesties onverzoeenbaar werden. Midden 1542 brak Tophuve daarom de vriendschap met de priesters af. Maar onverminderd ging hij door, zijn ideeën te verkondigen in de herbergen te Ronse, Berchem, Oudenaarde en Kortrijk (in deze stad nog wel op een marktdag). Volgens de beschuldiging zou hij daarenboven op verscheidene plaatsen geheime conventikels hebben geleid. Hij leerde er dat de heiligen niet meer macht hebben dan hijzelf; integendeel, „indien dat de santen wisten datmense eerde ende ommedroughe, sy soudens hemlieden schamen”. Hij bracht kritiek uit op de bedevaarten en verwierp het bestaan van het vagevuur. Met argumenten uit de bijbel toonde hij aan „dat Ons Heere niet gheordineert en hadde datmen hem biechten soude, noch zyn ghebreken belien voor eenen sterfvelicken mensche, nemaer dat Onsen Heere gheseyt hadde : „Vertoocht u den priestere ende comt tot my”, ’t welcke was omme te weten hoe vele schaepen hy onder hem hadde”. Tijdens zijn aards leven had Christus bovendien de zonden vergeven, zonder penitentie op te leggen. De avondmaalsopvatting van Tophuve benaderde heel dicht die van Joos de Vos en Joos de Pape; de priesters hebben niet de macht om „te consacrerene ende te makene den almoghenden God in vleessche ende in bloede” in de mis, daar Hij sinds alle eeuwigheid bestaat. Overigens had „Onse Heere niet inghestelt... messen te doene”, waaruit volgt : „dat de kercke alleenlic ghemaect was omme ’t Woordt Gods te prekene”. Dit alles sloot een ontkenning in van de priesterlijke macht. Het gevolg was dat de vroegere vriendschap met de Ronsense geestelijkheid plaats maakte voor een diepe haat. Uiteindelijk kwam het begin 1544 – alweer in een herberg – tot een handgemeen tussen enkele geestelijken en Pauwels Tophuve. Het is dank zij de gerechtelijke vervolging die naar aan-

²²⁰ RAG, *RVI*, 7529, f° 288 v°; 7612, f° 74 v° - 75, sententies van De Pape en De Vos. De – alhoewel gereserveerde – mening van A. L. E. VERHEYDEN (*l.c.*), als zouden we hier voor het eerst in voeling treden met het calvinisme, kunnen we niet delen. De geloofsbelijdenis van de twee veroordeelden, die we in de sententies van de Raad van Vlaanderen hebben teruggevonden, wijken in niets af van vroeger gedateerde geloofsbelijdenissen. Zolang er geen aanwijzingen voorhanden zijn van contacten met de leer van de Geneefse hervormer kan men niet spreken van enige calvinistische inslag.

leiding van dit incident tegen de Ronsenaar werd ingespannen dat men over bovenverhaalde uitvoerige inlichtingen beschikt ²²¹.

Een gedetailleerde geloofsbelijdenis is verder bewaard gebleven van de in 1545 verbannen Oudenaardse tapijtwever Jan van Oosthende ²²². Ook hij keerde zich tegen de roomse avondmaalsopvatting, tegen de biecht, de mid-delaarsrol van de heiligen, de verplichtingen van vasten en vleesderven. Hij verwierp het opperherderschap van de paus, en wenste zich slechts te houden aan het Woord van het evangelie zonder de kerkelijke toevoegingen ²²³.

Spijt het eenvormig verloop van de beweging in de betreffende streek zal er van enige organisatie in ruimer verband toen wel nog geen sprake zijn geweest. Dit sluit natuurlijk niet uit dat er intense contacten bestonden tussen de verschillende plaatselijke kringen : de beste illustratie bieden wel de schare toehoorders uit meer dan twintig plaatsen op het ketters spel te Roborst. Eénmaal wordt zelfs melding gemaakt van een (waarschijnlijk rondreizend) predikant. Jan van de Velde uit Oudenaarde bekende tijdens zijn verhoor „dat hy hadde hooren spreken binnen desen stede, datter maer twee weggen waeren, nemaer en heeft den name vanden predicant niet onthouden” ²²⁴. Misschien was het die predikant die de verbinding tot stand bracht met bijbellezers en nieuwgezinden in andere plaatsen, o.a. in Gent ²²⁵ en Ieper ²²⁶.

De ontdekking van de nooit vermoede uitbreiding der nieuwe ideeën deed, zoals elders werd uiteengezet ²²⁷, de ontnuchterde Raad van Vlaanderen kapituleren voor de onmogelijk geworden taak, nog verder alleen in te staan voor de kettervervolgung. Nu deze bevoegdheid opnieuw aan de plaatselijke magistraten werd toegekend, zagen de nieuwgezinden zich op het eigen nest begluurd. De gevolgen zouden voor hen minder ernstig zijn geweest indien niet in hetzelfde jaar Pieter Titelmans tot inquisiteur van Vlaanderen werd aangesteld. Onvermoeibaar doorkruiste hij het graafschap op zoek naar ver-

²²¹ RAG, RVI, 7528, f° 413 v° - 415 v°, vonnis van Pauwels Tophuve, 23 februari 1544. De uitspraak was bijzonder mild, blijkbaar omdat de beschuldigde geen „obstinaat ketter” bleek te zijn : hij moest de justitie te Gent en te Ronse om vergiffenis bidden, eerherstel brengen aan het heilig Sacrament, en een boete van 120 gulden betalen.

²²² RAG, RVI, 7529, f° 312.

²²³ Uit de ondervraging tijdens zijn gevangenschap te Antwerpen in 1551. (A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 139 v° - 140; J. CRESPIEN, f° 191 v° - 192; cfr. Ch. RAHLENBECK, *Mémoires de Jacques de Wesenbeke*, p. 68; P. GÉNARD, *AA*, VIII, p. 395, 414.)

²²⁴ A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenarde*, p. 6.

²²⁵ De Oudenaardse arts Jan van den Broucke, één der voormannen der nieuwgezinden, zou verscheidene keren de Gentse kring hebben bezocht. (ARA, AL 455, rekening procureur-generaal.) Er zij ook aan herinnerd dat de pastoor van Sinte-Maria-Latem zijn onorthodoxe ideeën had van zijn broer Jacob te Gent, eveneens een geestelijke.

²²⁶ We menen dit te mogen afleiden uit het feit dat men de toneelmeester van het spel te Roborst, Hans van der Schelden, speciaal uit Ieper had laten overkomen.

²²⁷ Cfr. p. 38.

dachten, en waar de gezaghebbers zich in hun houding tegenover de ketters te veel lieten leiden door het devies : „leven en laten leven”, spaarde hij geen verwijten noch dreigementen. Het bleek al vlug dat er definitief een punt was gezet achter de periode van relatieve rust.

Juist in die tijd echter namen personen van aanzien, kapitaalkrachtigen, intellectuelen, de leiding van de reformatorische beweging op zich, zodat er, spijt de vervolgingen, nauwelijks een verslapping valt waar te nemen in de hervormingsgezinde bedrijvigheid. In het Oudenaardse werden de plattelandsdorpspastoors — tussen 1525 en 1545 hadden niet minder dan zes onder hen zich aan het hoofd gesteld van de bijbellezers resp. nieuwgezinden — opgevolgd door onderwijzers en middenstanders uit de stad. Door hun opleiding waren dezen bekwaam om zich in de gedachten- en discussiewereld van de intelligentsia in te werken, maar anderzijds stonden ze door hun afkomst en hun dagelijkse bezigheid tussen het volk. Meestal nauw betrokken bij het rederijkersleven — het spel te Roborst is hiervan de beste illustratie — sloegen ze de brug tussen de humanisten uit de upper-classes en de eenvoudige sacramentariërs.

§ 5. IEPER EN HET WESTKWARTIER

Buiten enkele gegevens met betrekking tot de Ieperse augustijnen²²⁸ zijn de berichten over de vroegste infiltratie van de nieuwe ideeën te Ieper, in vergelijking met Gent en Brugge, eerder schaars. Uiteraard is dit gedeeltelijk toe te schrijven aan de gebrekkige informatie na de vernieling van bijna alle documenten in verband met de stedelijke justitie. Hoe onherstelbaar dit verlies ook is, het wordt toch enigszins goedge maakt door bronnen die buiten het stadsarchief werden bewaard en dus aan de brand ontsnapten. Uit die bronnen nu krijgt men de indruk dat Ieper in de beginperiode van de reformatie in mindere mate dan de andere grote Vlaamse centra geconfronteerd werd met nieuwgezinden binnen zijn muren. Dit wordt bevestigd door de vaststelling dat in het archief van de Raad van Vlaanderen uit het begin van de zestiende eeuw slechts weinig stukken — adviezen, informaties, instructies — voorkomen betreffende Ieper. Het valt tenslotte op dat in gegevens nopens relaties tussen nieuwgezinden van verschillende steden bij de opkomst van de hervorming maar zelden de naam Ieper verschijnt.

In de baljuwsrekeningen worden tussen 1526 en 1529 de namen vermeld van een vijftal personen die om ketterse uitlatingen of om het lezen en bezitten van verdachte geschriften bestraft werden : Christiaan Heckebaert²²⁹,

²²⁸ Cfr. p. 291-292.

²²⁹ ARA, *Rk*, 14.553, rekening 1525-1526, f° 27 v°; straf : om vergiffenis bidden Cfr. ARA, *AL*, 446.

Lamsin Motton²³⁰, Jan Paeuwaert²³¹, Joachim Uutendale²³² en Tram van der Cruce²³³. Met nog anderen — zoals blijkt uit de posten betreffende Paeuwaert en Uutendale — zijn ze vermoedelijk nu en dan samengekomen om in de bijbel te lezen en de gedachten uit de „livres suspectz” te bespreken, waarbij ze, nog eens volgens de rekening, fel uitvielen tegen de roomse Kerk. Het groepje was opvallend homogeen, zowel wat de sociale stand als wat de intellectuele gerichtheid betreft : onder de gestraften was er een goudsmid, een klerk, twee barbiers en een boekbinder. Bij hen moet verder de onderwijzer Pieter de Mol worden gerekend die, misschien naar aanleiding van het plakkaat van 1529 en het daaropvolgende strenge voorgebod van de stadsmagistraat²³⁴, uit Ieper naar Middelburg in Zeeland vertrok, maar daar in mei 1530 om ketterij verbannen werd²³⁵.

Geruime tijd bleef het daarna stil rond de nieuwe leer te Ieper. Er is nog de uitroep van de bedelmonniken in 1530 dat er in de stad veel „lutheraanen” waren²³⁶, maar dit lijkt een emotioneel geladen verwijt in het heetst van de polemiek rondom de hervorming van de armenzorg, veeleer dan de weergave van een werkelijke toestand. Wel moet het zo zijn geweest dat een aantal mensen met enige ontwikkeling verder een meer dan gewone belangstelling bleven vertonen voor de nieuwe ideeën. Reeds werd erop gewezen hoe in de dertiger en veertiger jaren bepaalde personen uit het milieu van rederijkers en onderwijzers achter de verdachte rijmwerken stonden die te Ieper en omgeving circuleerden; drukker Destreez werd er zelfs toe overgehaald, dergelijke rijmen ter perse te leggen²³⁷.

Hebben de rederijkersproducten of de volkse spotdichten de grote massa bereikt en aldus een kritisch klimaat ten opzichte van de oude religie helpen scheppen, dan waren het toch vooral de meer dogmatisch gerichte geschriften en tractaten — weliswaar op kleine schaal verspreid — die de doorbraak van de hervorming hebben gestimuleerd. In de beginperiode, toen er van rondreizende predikanten niet of nauwelijks sprake was (met uitzondering

²³⁰ ARA, Rk, l.c., f° 29 v°. Waarschijnlijk gaat het om een klerk die lagere wijdingen had ontvangen, reden waarom hij door het Geestelijk Hof van het bisdom Terwaan voor berechting werd opgeëist van de baljuw van Ieper, wat dan tot heel wat gepolemiseerd nopens de wederzijdse jurisdictie aanleiding gaf.

²³¹ *Ibid.*, rekening 1526-1527, f° 38; straf : 20 p. par. boete.

²³² *Ibid.*, rekening 1528, f° 47 v°; straf; 16 p. par. boete.

²³³ *Ibid.*, rekening 1529, f° 62 v° - 63; straf : aan een schandpaal met brief waarop het delict stond aangegeven.

²³⁴ J. J. LAMBIN, *Nalezingen, of vervolg van de Tydrekenkundige Lyst* (Ieper 1829), p. 25.

²³⁵ J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis van de Kerkhervorming*, p. 510.

²³⁶ J. NOLF, *La réforme de la bienbaisance*, p. 37.

²³⁷ Cfr. p. 225.

wellicht van doopsgezinde leraars), kan het belang van die boeken nauwelijks onderschat worden.

Het lijkt geen twijfel dat er in Ieper reeds in de twintiger jaren verdachte boeken werden afgezet. Tot in 1527 verkocht Jan Corbel „luttersche bouxkens” in Duinkerke²³⁸. Het heeft er de schijn van dat voornamelijk de boekhandelaars van Sint-Winoksbergen hebben ingestaan voor de verspreiding van heterodoxe literatuur in het Westkwartier, alhoewel rekening dient te worden gehouden met de mogelijkheid dat, wegens het ontbreken van gegevens nopens andere plaatsen, de aandacht te zeer op deze stad toegespitst wordt. Enige tijd na de publicatie van het plakkaat van 1527, waarbij op het kopen of verkopen van ketterse boeken zeer strenge straffen werden gesteld, gingen de keurheren van Sint-Winoksbergen de voorraden in de stedelijke boekhandels controleren. Bij Dierik Kits troffen ze een grote hoeveelheid verdachte druksels aan, zowel boeken als prenten en pamfletten. Men legde de boekbinder en -verkoper ten laste, niet te zijn ingegaan op het bevel alle verdachte drukwerken ter verbranding bij de overheid in te leveren, en bovendien na de uitvaardiging van het genoemde plakkaat nog bestellingen te hebben ontvangen uit Antwerpen, o.a. van :

- 't boucxken beghinnende : Sermodor Marthinj Lutherj, etc.
- t' boucxken beghinnende : Ad librum magistrj nostrj magistrj Ambrosij Catharinij, etc.
- den bouck beghinnende : Den zouter wel verduytscht, etc.
- Alle almanactien, elc beghinnende : Een gheestelic almanac ofte laetbrief, etc.
- Alle paternoster bouck in Vlaemssche, beghinnende metter ABC, etc.
- Het crucifix, daer onder die figure staet gescreven : Pauwels dat vutvercoren vat Goids, etc.

Na lange tijd gevangen te hebben gezeten werd Kits op 21 maart 1528 voor eeuwig uit Vlaanderen verbannen, en dit nadat zijn boeken in de halle van Sint-Winoksbergen waren verbrand. Vier jaar later diende hij bij de keurheren een verzoek in om intrekking van het banvonnis. De Raad van Vlaanderen reageerde positief en verleende hem, mits betaling van een boete van 8 gulden of mits een bedevaart naar Rome, de volledige kwijtschelding van zijn vroeger opgelopen straf²³⁹. Na Dierik Kits zullen er in de stad nog andere boekhandelaars zijn geweest die goede zaken deden met verdachte literatuur : toen op last van de Raad van Vlaanderen in 1546 een onderzoek werd ingesteld naar de verspreiding van het te Gent door Joos Lambrecht

²³⁸ Op 13 oktober 1527 werden zijn boeken verbrand en werd hij zelf drie maanden uit het bisdom Terwaan verbannen. (E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 353.)

²³⁹ ADN, B. 1743, f° 72-73 v°; RAG, *Rvl*, 7524, f° 440-441 (definitieve intrekking van de ban op 16 september 1533).

gedrukte boek : *Corte Instrukcyen* van Cornelis van der Heyden²⁴⁰, trof men er in de Bergense boekenwinkels een groot aantal exemplaren aan²⁴¹. De inquisiteur Titelmans, die elf jaar later op zijn beurt een kijkje ging nemen, vond opnieuw een aanzienlijke hoeveelheid verdachte druksels in de boekhandel van Jacob Maren. Jacob bezat, samen met Thomas Maren (zijn broer ?), sinds 26 november 1546 licentie om boeken te verkopen²⁴². De nu aangetroffen werken werden ter visitatie naar Ieper overgebracht; een heel vat vol werd daarop via Kortrijk, Gent en Antwerpen naar de inquisiteur-generaal te Leuven gestuurd. Titelmans liet de handelaar in kwestie, diens echtgenote en de boekbinder Antheunis Voet gevankelijk naar Ieper overbrengen. Op 19 februari 1558 deed Jacob Maren openbare boetedoening in de kerk van Sint-Winoksbergen²⁴³. Maar toen de promotor van de inquisitie, Nicolas de Hondt, in september 1560 weer eens informeerde naar Jacob Maren, bleek deze intussen op de vlucht te zijn gegaan²⁴⁴. De inquisiteur zelf onderwierp de winkel van Calleken Maren — zij had vermoedelijk de zaak van Jacob overgenomen — op 8 december 1562 aan een grondig onderzoek, wat erop wijst dat er nog steeds een verdenking van ketterij rond de familiezaak bleef hangen²⁴⁵. In hetzelfde jaar werden bovendien een Danneel Maren en zijn echtgenote Janneken Dammians opgebracht, „sustinerende de opinie van leeringhe van Calvinus”²⁴⁶; beiden werden, waarschijnlijk begin 1563, als hardnekkige ketteren te Sint-Winoksbergen terechtgesteld²⁴⁷. Intussen had de inquisiteur tegen nog een Bergense boekhandelaar een proces ingespannen : Jan Matsaert (de Maetse) werd voor het Geestelijk Hof te Ieper gedaagd om zich „van zijnen ghelove te verandwordene, als suspect van heresien”, maar naar het voorbeeld van zijn collega Jacob Maren verkoos hij de wijk te nemen²⁴⁸.

* * *

²⁴⁰ Cfr. p. 238-240.

²⁴¹ ADN, B. 5861, rekening 1545-1546, f° 30 v°.

²⁴² RAG, RVI, 7612, f° 4.

²⁴³ ARA, AL, 460, kosten inquisitie, 1557; rekening De Hondt, 26 juli 1557; rekening Van Hee, 1558.

²⁴⁴ ARA, AL, 461, rekening De Hondt, 11 september 1560.

²⁴⁵ *Ibid.*, kosten inquisitie, 1562.

²⁴⁶ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, III, p. 311.

²⁴⁷ RAG, RVI, 722, f° 127 v°; de gezagdragers van Sint-Winoksbergen verklaren op 10 januari 1564 „hoe dat onlanx by hemlieden lyfvelick gheexecuteert zijn als hereticquen Danneel Maren ende Janneken Dammians zyn huisvrouw”. De terechtstellingen worden in geen enkel martelaarsboek vermeld.

²⁴⁸ ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1561; E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, III, p. 73 : zijn bezittingen werden op 9 november 1561 onder sequester geplaatst.

Dat de boekhandelaars van Sint-Winoksbergen zo hardnekkig verdachte literatuur bleven betrekken uit den vreemde, ook al wisten ze goed wat ze daardoor op het spel zetten, wijst er voldoende op dat er een grote vraag bestond naar dergelijke literatuur. In westelijk Vlaanderen hadden de nieuwe ideeën inderdaad stevig wortel geschoten. Ieper buiten beschouwing gelaten werden in het genoemde gebied tussen 1526 en 1545 een vijfendertigtal processen gevoerd tegen nieuwgezinden (uit Nieuwpoort, Veurne, Diksmuide, Nieuwkapelle²⁴⁹, Wulveringem, Vinkem, Gijverinkhove, Reninge, Oostvleteren, Westvleteren, Poperinge, Haringe, Hondshoote, Sint-Winoksbergen, Wormhoudt, Godewaersvelde, Caëstre, Hazebrouck).

In omzeggens al de genoemde plaatsen kwam men tot de ontdekking dat zich, meestal rond een paar geletterden, kleine kernen vormden die hun vergaderingen doorbrachten met het lezen in het Nieuwe Testament (er wordt nergens over het Oude Testament gesproken!) en in andere Vlaamse boeken, waarvan sommige uit het Latijn vertaald waren. De bijbellezers onttrokken zich niet aan de kerkelijke verplichtingen, zoals het ontvangen van sacramenten, het vasten en vleesderven, het bijwonen van de zondagsmis, maar het kwam wel eens voor dat iemand met de bijbel in de hand kritiek uitoefende op het sermoen van een priester en hem zelfs, zoals in 1534 te Caëstre gebeurde, openlijk uitschold voor een valse profeet²⁵⁰. De heiligenverering, in het bijzonder de devotie tot Onze-Lieve-Vrouw werd het scherpst op de korrel genomen. Joris Colin uit Reninge was van oordeel „que la benoiste vierge Marie estoit une ribaulde et les saintz et saintes de petite valeur”²⁵¹. Willem de Vos uit Gijverinkhove dreigde ermee, een pas opgericht Maria-kapelletje te zullen in brand steken²⁵². Michiel de Merrivoorde uit Veurne gaf als zijn mening te kennen „que les saintz ne furent au ciel, mais en ung lieu secret, ou ilz attendoient le jugement de Dieu”²⁵³. Verder ging men te keer tegen de dodenmissen, de aflaten voor overledenen, de vasten, het wijwater.

Alhoewel dus in heel westelijk Vlaanderen reeds vroeg nieuwgezinden werden gesignaleerd, werd toch vooral in het gebied Veurne-Poperinge-Hondshoote een drukke reformatorische activiteit aan de dag gelegd. Onder de

²⁴⁹ Joos de Meeste uit Nieuwkapelle werd in 1543 terechtgesteld. Ook zijn vrouw werd gestraft. Hun goederen werden verbeurdverklaard. (RAG, RVI, 708, f° 37 v°.)

²⁵⁰ ARA, Rk, 48.640, rekening soeverein-baljuw, 1534, niet gefolieerd: de posten nopens François Maes en Jan van der Coutre; beiden hadden zelf bepaalde geschriften uit het Latijn in het Vlaams vertaald, en die dan samen met „simples gens” gelezen en bestudeerd. Cfr. ook het geval Jacquemyne Yweins uit Godewaersvelde: ADN, B. 5677, rekening Belle, 1538-1539, f° 6-6 v°.

²⁵¹ ARA, Rk, 14.039, rekening Veurne 1533-1534, f° 14-14 v°.

²⁵² ARA, Rk, 14.049, rekening Veurne 1544-1545, f° 17-17 v°.

²⁵³ ARA, Rk, 14.048, rekening Veurne 1543-1544, f° 15.

eerste arrestanten bevonden zich daar minstens zeven vreemdelingen²⁵⁴ – vermoedelijk mensen die over Nieuwpoort naar het binnenland waren gekomen²⁵⁵, wier meegebrachte ideeën ongetwijfeld de plaatselijke protestantiserenden hebben beïnvloed. De impuls van die vreemden is echt belangrijk geweest in de jaren dertig, bij de opkomst van het anabaptisme. Dat deze beweging nochtans, zoals elders uiteen gezet wordt²⁵⁶, juist in dit gebied ruime recruteringsmogelijkheden vond, was in niet geringe mate te danken aan een zekere traditie op religieus gebied die daar – ongeveer gelijklopend met het Scheldegebied rond Oudenaarde en met de Noordvlaamse kuststreek – al enige tijd aan het groeien was. Hier wezen in dit verband enkele markante gebeurtenissen belicht.

Na de publicatie van het plakkaat van 17 juli 1526 maakte de overheid van de stad en de kasselrij Veurne werk van de kettervervolging. Het bleek dat in enkele plattelandsdorpen ongeveer halfweg tussen Veurne en Poperinge nogal vrijmoedig gediscuteerd en gesproken werd over de nieuwe religie. Men kwam al vlug te weten dat schoolmeester Adriaan Clayssone uit Pollinkhove de spil was waar alles om draaide. Hij gaf in en buiten zijn school onderricht in de „ghereproberde ende pernicieuse leeringhe ende doctrine van Martinus Luther”, had het over het altaarsacrament en de biecht, over de heiligenverering en de godsvrucht tot Onze-Lieve-Vrouw, over de macht en het gezag van de concilies en van de roomse hiërarchie, over de aflaten, de vasten, de offergaven voor overledenen. Bij de plaatselijke bevolking kende hij een groot aanzien en tot in Veurne liet hij van zich spreken. De onderwijzer werd tussen 15 april 1527 en 15 april 1528 opgebracht, maar daar zijn berechting als *clericus tonsuratus* aanleiding gaf tot lang uitgesponnen juridische bekvechterijen tussen de vierschaar van Veurne en het Geestelijk Hof van Terwaan te Ieper²⁵⁷, kreeg het proces pas in 1531 zijn beslag. Toen nu bekend raakte dat de beschuldigde ter dood zou worden veroordeeld gonsde het te Veurne van geruchten over een te verwachten opstand tijdens de executie. De stad trof daarop uitgebreide voorzorgsmaatregelen: rond de executieplaats liet ze een afsluiting aanbrengen, die dan nog eens verzekerd werd door een haag van vijftig speciaal ter hulp geroepen gendarmen; tien van vuurwapens voorziene dienders bewaakten tijdens de uitspraak van het vonnis de deur en de ramen van de vierschaar, terwijl achttien man aan de stadspoorten en op de kerktoren het omliggende platteland afspiedden. Clays-

²⁵⁴ Te Veurne betroffen de allereerste arrestaties van kettters drie vreemdelingen. (ARA, Rk, 14.031, rekening Veurne 1526-1527, f° 19; 14.033, rekening 1528-1529, f° 2.)

²⁵⁵ A. L. E. VERHEYDEN (*Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 40) vermoedt dat de nieuwgezinden druk gebruik hebben gemaakt van de haven van Nieuwpoort.

²⁵⁶ Cfr. 313-314.

²⁵⁷ Cfr. p. 8, voetnoot 17.

sone werd ter dood gebracht, maar de verwachte incidenten bleven uit²⁵⁸. Het zou interessant zijn geweest, te vernemen of de wilde geruchten een werkelijke grond hadden. Dat de overheid zo ernstig rekening hield met mogelijke rellen wijst er in elk geval op dat de atmosfeer in de stad erg geladen was en dat een gedeelte van de publieke opinie – zonder daarom noodzakelijk stelling te kiezen in de religieuze problematiek – aan de kant van de veroordeelde stond.

Hoezeer in elk geval die problematiek reeds de geesten beroerde in dit gebied, moge blijken uit een ophefmakend voorval in Hondshoote, waar het in maart 1536 tot een handgemeen kwam nopens de nieuwe religie, eindigend op doodslag. Een zekere Malijn Mateel had in een herberg felle kritiek geuit op de sermoenen van de pastoor en op de verering van de heiligenbeelden – voor hem slechts stukken hout – zeer tot ergernis van Fransken Rebat die zijn opponent in het gezicht geslingerd had: „ghy zyt een valsch lutheriaen, altyts vermaent ghy vande predicanten ende huerlieden sermoenen; laet ons goed ront gheloeven ende bidden den sancten en de heilighen voer ons”. De woordentwist was op een verwoede vechtpartij uitgelopen. Gelijkaardige feiten herhaalden zich de volgende dagen, maar nu had Mateel zich met vrienden omringd. Door hun schampere opmerkingen nopens de heiligenverering zozeer „van bloede beroert” en in de overtuiging dat „zy allen lutherianen ende vianden Goids waeren” bracht Rebat aan zijn tegenstrever een dodelijke messteek toe²⁵⁹.

In Veurne duurde het tot in 1541 of begin 1542 vooraleer men opnieuw een ketter durfde terechtstellen. Het betrof dan nog een sukkelaar, die drie jaar tevoren als vagebond uit Ieper verbannen was, nu weer bijna zonder kleren aan het lijf van de straat opgeraapt was, daarbij nog volslagen gek bleek te zijn, maar niettemin door de Ieperse dominicaan Lieven de Mil als hardnekkig ketter bestempeld werd en daarom zijn leven op de brandstapel moest eindigen²⁶⁰. Kort na de terechtstelling van Clayssone was nochtans een zekere Rycke de Cool gearresteerd, die strikt genomen veeleer die zware straf verdiend had. In 1528 of 1529 had hij al eens een boete opgelopen om reden van zijn ketterse gedragingen²⁶¹. Nu, vier jaar later, gaf hij toe, sindsdien nog verscheidene personen in de hervormde leer te hebben onderwezen. Maar

²⁵⁸ ARA, *Rk*, 14.032, rekening 1527-1528, f° 21; 14.034, rekening 1529-1530; 14.035 rekening 1530-1531, f° 18 v° - 24; RAG, *RVI*, 7523, f° 296 - 300; ADN, B. 19.448, stuk 19.

²⁵⁹ ADN, B. 1748, f° 119 - 119 v°. Genadeverzoek van Rebat aan de vorst, ingewilligd in april 1537.

²⁶⁰ ARA, *Rk*, 14.046, rekening 1541-1542, f° 11 v° - 12. Jan Killiet – zo heette de arme drommel – had geweigerd, eerbied te betonen voor het heilig sacrament in de Sint-Niklaaskerk te Veurne; bovendien had hij gezegd dat Onze-Lieve-Vrouw niet beter is dan een andere vrouw.

²⁶¹ ARA, *Rk*, 14.033, rekening 1528-1529, f° 1 v°.

na op een schandverhoog te hebben gestaan en met een kruis in de wang te zijn gebrandmerkt, werd hij terug huiswaarts gestuurd ²⁶².

Twee terechtstellingen zijn nog te vermelden in 1544. Ze waren het gevolg van razzia's te Veurne en Gijverinkhove in april van dit jaar, tijdens dewelke telkens drie verdachten ingerekend werden. Michiel de Merrivoorde uit Veurne en Pieter de Hoossche uit Gijverinkhove werden respectievelijk op 6 juni en na 16 oktober 1544 met het zwaard ter dood gebracht. Tijdens hun ondervraging was gebleken dat ze herhaaldelijk en op verscheidene plaatsen samen met veel anderen conventikels hadden gehouden. Ze kregen daar onderricht van een zekere Jacob de Cupere — alweer een schoolmeester ! — die echter niet kon gearresteerd worden ²⁶³.

§ 6. KORTRIJK

Een uiterst merkwaardige stedelijke verordening van 24 juli 1524 maakt melding van een toen al ruime verspreiding van de nieuwe ideeën in Kortrijk. De magistraat van die stad was te weten gekomen dat enkele ingezetenen, zowel mannen als vrouwen, geregeld in private huizen bijeenkwamen om in „Vlaemsche ofte Walssche boucken, ghetranslateert vut der heilighe Scrituere ende theologie” te lezen en hierover met elkaar van gedachten te wisselen. Het bestaan van die groep en de namen van de personen die er deel van uitmaakten waren in Kortrijk al lang algemeen bekend, zo zelfs dat de bijbellezers op straat achternageroepen werden en dat schimpliederen op hen werden gemaakt. Dat zelfs de man in de straat zich al bewust was van het anderszijn van die bijbellezers wijst er voldoende op dat Kortrijk reeds geruime tijd vóór 1524 voeling had gekregen met de nieuwe leer.

Het voorgebod wekt de indruk alsof het er de magistraat vooral om te doen was, de inwendige orde en rust in de stad te herstellen. Wie het Woord Gods wou horen uiteenzetten werd aangemaand, niet meer naar de conventikels te gaan, maar de sermoenen bij te wonen in de kerken; de spotters kregen anderzijds het verbod opgelegd, voortaan de bijbellezers nog te beschimpen ²⁶⁴. Krachtige taal tegen de „nieuwlichters” klinkt er dus wel niet op uit deze verordening. Als men bovendien vaststelt dat het eerste doodvonnis tegen een ketterse ingezetene pas in 1553 uitgesproken werd (in 1536 was reeds een vreemdeling geëxecuteerd), krijgt men de indruk dat de Kortrijkse magistraat niet erg te vinden was voor een al te strikte toepassing van de plakaten op de ketterij. Was dit wellicht de reden waarom Jan de Conte in oktober 1529

²⁶² ARA, Rk, 14.038, rekening 1532-1533, f° 12 v°.

²⁶³ ARA, Rk, 14.048, rekening 1543-1544, f° 14 v° - 15; 14.049, rekening 1544-1545, f° 12, 18 - 18 v°, 22 v°, 24 v°; 14.050, rekening 1545-1546, f° 22 - 25 v°.

²⁶⁴ RAK, SAK, *Register van politique ordonnantien*, f° 10 v°.

tijdens de publicatie van het keizerlijk plakkaat luidop tot de omstaanders zei „dat messchien die 't vutrieppen oft deden vutroepen waeren lutheriaenen”²⁶⁵ ?

Wel waren er intussen reeds lichtere straffen uitgesproken. Pieter Notebaert werd er in 1526 op betrapt, twee lutherse boeken in zijn bezit te houden, waarin beledigingen voorkwamen aan het adres van de Moeder Gods, de heiligen, de paus en de kardinalen. De uitvoering van zijn straf betekende meteen de eerste boekverbranding te Kortrijk²⁶⁶. Omstreeks dezelfde tijd werd de stadstimmerman Hendrik van den Broucke ter verantwoording geroepen omdat hij „Luthers opinie favoriseerde”²⁶⁷. Wellicht mag men in deze twee personen volgelingen zien van de lutherse Kleenaar Hendrik van Westfalen, die in 1526 inderdaad enige tijd in Kortrijk vertoefde en daar herhaaldelijk het woord voerde²⁶⁸.

Er werden onverminderd ketterse geschriften binnengesmokkeld ten behoeve van de groepjes bijbellezers. Tegen enkele leden van een dergelijk groepje, namelijk Willem Blomme, Loys Mourman, een zoon en een dochter van Rogier de Houc, en anderen, werden einde 1527 of begin 1528 straffen uitgesproken²⁶⁹. De kritiek van de nieuwgezinden richtte zich, blijkens enkele vonnissen, vooral tegen de heiligenverering, meer in het bijzonder tegen de Moeder Gods; Catheline van Hansaem, de echtgenote van Mathys Spillebeen en Jan Beghyn werden respectievelijk in 1528 en 1530 ten laste gelegd, „blasphemie te spreken in cleenicheden ende versmaetheden vande reynder Maghet Maria, moedre van Ihesum Christum onsen heer God”²⁷⁰.

Telkens hadden de straffen slechts een tijdelijke opschorting van de activiteit der bijbellezers tot gevolg. De verdachte bijeenkomsten buiten de stad evenwel hadden in april 1530 een dergelijke omvang aangenomen, dat

²⁶⁵ RAK, SAK, 155, *Uutzeghen 1459-1531*, f° 140 v°; ARA, Rk, 13.821, *rek.* 1528-1529, f° 11. Na aanvankelijk op 28 oktober 1529 voor drie jaar buiten de stad en het schependom te zijn gebannen, werd de straf van De Conte op 9 november teruggebracht tot een bedevaart naar het H. Bloed te Wilsenaken.

²⁶⁶ ARA, Rk, 13.821, rekening november 1525-1526, f° 10. Straf: één uur lang op een schavot, boekverbranding, één jaar uit Vlaanderen verbannen.

²⁶⁷ Th. SEVENS, *Handvesten*, p. 7; Ch. MUSSELY, *Inventaire*, II, p. 49-50. Als straf moest hij meegaan in de processie. De geestelijkheid van Sint-Maarten echter verzette er zich tegen dat een „ketter” naast het Sacrament zou gaan. Er waren een aanmaning van de keizer en een persoonlijke tussenkomst van de procureur-generaal van Vlaanderen nodig om de opgelegde straf te kunnen uitvoeren.

²⁶⁸ Cfr. p. 254.

²⁶⁹ Ze werden tot een lichte boete veroordeeld (samen 42 fl.). ARA, Rk, 13.821, rekening november 1527-1528.

²⁷⁰ RAK, SAK, 155, *Uutzeghen 1459-1531*, f° 139; ARA, l.c., rekening 1527-1528, f° 10 v°; rekening 1529-1530, f° 10. Catheline van Hansaem werd op 18 juni 1528 tot 10 jaar verbanning veroordeeld, een straf die op 14 juli daaropvolgend, onder borgtocht van haar broer, terug ingetrokken werd. De twee anderen werden zes jaar lang uit de kasselrij Kortrijk gebannen.

de landvoogdes de Kortrijkse magistraat tot krachtdadig ingrijpen diende aan te zetten; desnoods kon de hulp van de soeverein-baljuw worden ingeroepen om de invloed van de „valse doctrine” met geweld in te dijken²⁷¹. Kort daarop ontstond er alweer deining rondom religieuze aangelegenheden. Er werd een heftige haatcampagne gevoerd tegen sommige geestelijken van de stad, vermoedelijk omwille van de prijzen voor kerkelijke diensten. 's Nachts werden pamfletten rondgestrooid, „mencie ghenouch makende van conspiracie ende benderie dien men zoude ghemaect hebben ter causen vanden ghesille vande prochepapen”. Een stedelijke verordening van 29 oktober 1533 had tot doel, een einde te maken aan de tweedracht²⁷². Omstreeks het tijdstip van die verordening verrichtte de baljuw huiszoekingen bij verscheidene verdachten, wat doet aannemen dat de nieuwgezinden wel degelijk de hand hadden in de hetze tegen de priesters; een aantal in beslag genomen ketterse boeken werden op bevel van de schepenen op de Grote Markt verband²⁷³.

Uit dit alles mag men besluiten dat er te Kortrijk sinds de beginnende jaren twintig reformatorische geschriften in omloop waren, die in hoofdzaak gebruikt werden door kleine groepjes bijbellezers. De nieuwe geest vond vooral zijn uitdrukking in de kritiek op de heiligenverering en op de vertegenwoordigers van de roomse Kerk. Die kritische houding zou weldra worden opgevangen door het anabaptisme, dat omstreeks 1536 de overheersende hervormingsgezinde strekking werd in Kortrijk en in heel de Zuid-Vlaamse Leiestreek.

§ 7. DE REGULIEREN IN DE BEGINNENDE HERVORMINGSBEWEGING

Het is bekend dat de snelle infiltratie van de lutherse ideeën in de Nederlandse handelsmetropool in niet geringe mate te danken was aan de Antwerpse ordebroeders van de Wittenbergse hervormer. De opeenvolgende prioren, de Ieperling Jacob Proost (Praepositus) en Hendrik van Zutfen, hadden samen met Luther enkele jaren te Erfurt en Wittenberg doorgebracht. Ze kozen onvoorwaardelijk diens zijde in de religieuze controverse en preekten te Antwerpen tegen de aflaat. Het onfortuinlijke Antwerpse augustijnenklooster, hierdoor ten zeerste gecompromitteerd, werd op bevel van de keizer in 1523 opgeheven en met de grond gelijk gemaakt. Uit de communautiteit kwamen nog tenminste een drietal leden voort, die met lutherse sympathieën besmet waren: Hendrik Voës en Jan van Esschen bekochten hun overtuiging met de marteldood, wat voor Luther aanleiding was om in 1523 een schrijven

²⁷¹ Ch. MUSSELY, *o.c.*, II, p. 55.

²⁷² RAK, SAK, *Kleine Keurboeck 1515-1580*, f° 62 v° - 63.

²⁷³ ARA, Rk, 13.821, rekening april 1534-1535, f° 12 v°.

te richten „An die christen ynn Holland, Braband und Flandern”²⁷⁴; Lambert Thoren, die Hendrik van Zutfen als prior was opgevolgd, stierf in de gevangenis²⁷⁵.

Buiten het Antwerpse stonden ook de Dordrechtse en Doornikse augustijnenkloosters onder lutherse invloed²⁷⁶. Veel minder is bekend over de houding van de Vlaamse augustijnen. Het enige klooster dat daar tot de Saksische Observantencongregatie (vicariaat)²⁷⁷ behoorde was dit van Gent²⁷⁸. Onder impuls van prior Melchior Miritsch, die evenals zijn Antwerpse confraters bij Luther in de leer was geweest, nam een deel van de monniken het op voor de Duitse ordegenoot. Diens leer werd er, volgens een bericht van Aleander in januari 1521, openlijk verkondigd als de leer van Paulus, ja zelfs als de leer van Christus²⁷⁹. Miritsch probeerde de binding met Wittenberg zoveel mogelijk te bevorderen, door jonge broeders naar de universiteit aldaar te sturen; in de matrikels komen in 1520 en 1521 de namen voor van drie Gentse augustijnen: Maarten Berlin, Joris Lechard en Jan Blanckherdt²⁸⁰. Lang niet iedereen echter was het met deze strekking eens. Integendeel, de de tegenstelling tussen de aanhangers van de Saksische observantie en de traditioneel gerichte conventuelen werden er maar scherper door²⁸¹. Deze laatsten kregen in 1521 de steun van de pauselijke gezant Aleander, zo zelfs,

²⁷⁴ P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, IV, p. 223; D. DRIJVER, *Twaalf brieven van Luther* (Deventer 1917), p. 28-32.

²⁷⁵ H. Q. JANSSEN, *Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend* (Amsterdam 1862); F. PRIMIS, *Het „vette Vlaminkje”, Jacobus Praepositus, - Antverpiensia*, reeks III, jg. 1929, p. 66-73; verder ongeveer alle werken over de beginjaren van het Nederlands protestantisme.

²⁷⁶ A. DE MEIJER, *Augustijnen in conflict met de Dordtse magistraat? Eerste tekenen van Lutheranen in Nederland*, - *AGKKN*, V (1963), p. 343-350; G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 59-60, 63.

²⁷⁷ De Saksische congregatie had zich op het einde van de vijftiende eeuw van de algemene orde losgemaakt met de bedoeling, naar een strengere observantie van de regel te streven en de theologiestudie aan te moedigen. Over de houding van die congregatie, waartoe ook Luther behoorde, in de hervormingstijd, cfr. T. KOLDE, *Die Deutsche Augustiner-Congregation und Johann von Staupitz* (Gotha 1879), aan te vullen o.a. door: A. V. MUELLER, *Der Augustiner-Observantismus und die Kritik und Psychologie Luthers*, - *ARG*, XVIII (1921), p. 1-31, en R. WEIJENBORG, *Neuentdeckte Dokumente im Zusammenhang mit Luthers Romreise*, - *Antonianum*, XXXII (1957), p. 147-202.

²⁷⁸ Johann von Staupitz was het, die kort vóór 1520 het Gents klooster had weten te onttrekken aan het gezag van de provinciaal van Keulen. Vóór die hervorming waren de morele en religieuze verhoudingen in het klooster allesbehalve voorbeeldig. (Cfr. N. TEEUWEN en A. DE MEIJER, *Documents*, - *Augustiniana*, XX (1970), p. 268-271, vooral ook voetnoot 188.)

²⁷⁹ P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, V, p. 394.

²⁸⁰ C. E. FOERSTEMANN, *Album Academie Vitebergensis*, I, p. 97, 100.

²⁸¹ Th. BRIEGER, *Quellen und Forschungen*, p. 262.

dat prior Miritsch zich verplicht zag, Luther met de lippen te verloochenen. Dat hij het inderdaad slechts in schijn deed om zichzelf en zijn volgelingen buiten schot te houden, wordt aangetoond door het feit, dat hij reeds in 1522 als prior werkzaam was te Maagdenburg en er met succes de invoering van de reformatie bewerkstelligde²⁸². Voor Gent maakte dat geen verschil uit, aangezien nu ook de stadsmagistraat al zijn invloed bij de landvoogdes aanwendde om niet alleen het klooster van zijn eigen stad, maar ook die van andere steden uit de — naar zijn oordeel verderfelijke — invloedssfeer van de Duitse observantie los te weken²⁸³. Op 23 november 1522 werden de kloosters van Gent, Edingen, Dordrecht en Haarlem op verzoek van Margaretha verenigd in een afzonderlijk vicariaat, onder leiding van Jan van Mechelen, prior van Dordrecht. De kloosters van Keulen, Enkhuizen en Antwerpen bleven voorlopig trouw aan de Duitse vicaris Johann von Staupitz²⁸⁴. Gent schikte zich in deze nieuwe situatie, wat dan weer niet uitsloot, dat bij sommige leden van de communiteit de belangstelling voor wat bij de Duitse ordebroeders gebeurde groot bleef. De Gentse broeder Jan Vaernewyck hield in 1532 te Middelburg in Zeeland preken, die door de ontvanger van Zeeland-Bewesterschelde „verdacht” en „schandelijk” genoemd werden. Maria van Hongarije, hiervan op de hoogte gebracht, maande de wet van Middelburg aan, de gevaarlijke augustijn uit de kansel weg te houden. De inquisiteurgeneraal Jan Coppin, die het geval Vaernewyck onderzocht, adviseerde op zijn beurt op 12 juli 1532, de predikant de toegang tot Middelburg te onzeggen. Aan dit alles stoorde broeder Jan zich niet; zowel te Middelburg als te Kaprijke ging hij door met preken, biecht horen en „aultrement mal édifier et suborner le peuple par ses mauvaises doctrines”. In september 1532 kon men er hem eindelijk toe bewegen, zijn intrek te nemen in het augustijnenklooster te Leuven, waar hij van de prior de toelating kreeg om te preken maar niet om biecht te horen. Kort daarop keerde hij naar zijn moederklooster te Gent terug. Enkele raadsheren van de Raad van Vlaanderen gingen zich persoonlijk vergewissen van de orthodoxie van de preken. Het viel mee: men achtte het alleen nog nodig, de Gentse prior te vragen verder een oogje in 't zeil te houden en in geen geval toe te staan dat de broeder de stad zou verlaten²⁸⁵.

Over het Ieperse augustijnenklooster bericht Diercxsens dat, toen de Antwerpse prior Jacob Proost (Praepositus) er na zijn herroeping in februari

²⁸² P. KALKOFF, *Die Anfänge der Gegenreformation*, I, p. 55.

²⁸³ IDEM, *o.c.*, II, p. 20; A. HENNE, *Histoire du règne de Charles-Quint*, IV, p. 309; P. FRÉDÉRCQ, *Corpus*, IV, p. 132-135.

²⁸⁴ Al die kloosters, met uitzondering van dit van Antwerpen dat, zoals gezegd, in 1523 werd opgeheven, zouden in 1533 weer verenigd worden onder de provincie van Keulen. (N. TEEUWEN en A. DE MEIJER, *o.c.*, - *Augustiniana*, XVIII (1968), p. 412.)

²⁸⁵ Alle documenten over deze zaak in: RAG, *Varia D*, 3028, f° 206 v° - 209.

1522 heen werd gestuurd – hij was immers filius van dit klooster! – hij er vurige aanhangers vond van Luther, die er zelfs de rechtstreekse oorzaak zouden van geweest zijn, dat hij in zijn ketterij herviel²⁸⁶. Dit zal allicht iets overdreven zijn geweest. We weten nochtans dat minstens twee monniken uit de Ieperse communiteit tot de vroegste leerverkondigers van het lutheraanse behoorde. De eerste, een zekere broeder Niklaas, werd op 31 juli 1525 te Antwerpen wegens ketterij terechtgesteld²⁸⁷. Omstreeks dezelfde tijd preekte te Middelburg in Zeeland de augustijn Frans, bijgenaamd van Ieper naar de plaats vanwaar hij afkomstig was. Men verdacht hem ervan, vanop de kansel onorthodoxe stellingen naar voren te brengen. In april of mei 1527 werd hij gevankelijk naar Vilvoorde overgebracht, kreeg echter kort daarop de vrijheid terug en vluchtte naar Wezel, waar hij in het huwelijk trad²⁸⁸. Alhoewel de monniken zich in de jaren die volgden ijverige medewerkers toonden in de kettervervolging, bleef er voor de buitenwereld toch een waas van heterodoxie rondom het augustijnenklooster hangen. Kwamen boeken die daar geschreven werden niet op de index?²⁸⁹ En was de calvinistische predikant Jacob de Buyzere, die sinds 1560 een ophefmakende rol speelde in de vluchtelingenkerken in Engeland en in 1566 in zijn geboortestreek, geen lid geweest van de communiteit?²⁹⁰

Brugge bleef volledig buiten de invloedssfeer van de Saksische observantie. Dit was volgens Aleander de verklaring, waarom daar de invloed van de Wittenbergse hervormer bijna onbestaande was²⁹¹. De „papistische” gesteldheid van het klooster moet de visitator van de vicarianen, Wenzeslaus Link, die in 1521 de uitstraling van de Saksische groep in de Nederlanden trachtte te versterken, ervan afgeschrikt hebben, ook aan Brugge een bezoek te brengen²⁹². Hij zou daar overigens maar weinig enthousiasme hebben gevonden voor de strenge observantie van de regel. Tevoren had de generaal van de augustijnen, Gabriele della Volta, er bij de provinciaal van de Keulse provincie herhaaldelijk op aangedrongen, het klooster te Brugge te reformeren. Blijkbaar slaagde de provinciaal Antoon Concilli, zelf van het Brugse klooster,

²⁸⁶ *Antverpiana*, p. 361, cfr. H. Q. JANSSEN, *o.c.*, p. 84 en 249.

²⁸⁷ J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland*, p. 113, 242.

²⁸⁸ *Ibid.*, p. 506-507, 512.

²⁸⁹ ASG, *Documenten betreffende de universiteit van Leuven*, 5: lijst, opgesteld door de Leuvense universiteit, van gevaarlijke boeken die door de wereldlijke overheid moeten verboden worden (9 mei 1545), waarin o.a.: „*Van de xii articulen des christen gheloofs*” van de Ieperse augustijn Boudewijn de Smet.

²⁹⁰ Zie p. 402-403.

²⁹¹ P. KALKOFF, *o.c.*, I, p. 55.

²⁹² W. REINDELL, *Doktor Wenzeslaus Link von Colditz, 1483-1547*, I (Marburg 1892), p. 154.

daar niet in ²⁹³. Het uittreden van broeder Blaise de Rombus in 1523 was voor de magistraat te Brugge een aanleiding om nog eens de noodzaak van de hervorming te onderstrepen ²⁹⁴. De overheid van de orde liet op 12 juni 1523 een krachtig bevel in die zin worden aan de prior ²⁹⁵. Met de hervormingsplannen zal het in den beginne wel niet een zo grote vaart hebben gelopen ²⁹⁶, maar toch trad geleidelijk een verbetering in, waarbij bovendien het klooster volledig buiten de lutherse invloedssfeer kon worden gehouden.

Niet alleen bij de augustijnen, ook bij andere regulieren bestond er enige belangstelling voor de nieuwe geest. In Gent vertelde Gillis van de Walle in 1522 dat de franciscanen, broeder Filips van Sint-Agneten en broeder Denijs van het klooster op Meerhem, enkele lutherse boeken bezaten ²⁹⁷. De minderbroeder Pieter de Zomere van zijn kant zou vanop de kansel een tijdland „gelutherd” hebben, maar preekte in 1522 toch al weer tegen de opdringende ketterij ²⁹⁸. Had die andere minderbroeder, Pieter Brunhals, misschien de lokstem van Wittenberg gehoord toen hij in 1521 zijn klooster-geloften verbrak en op zwerftocht ging door het land? ²⁹⁹ Een overtuigd volgeling van Luther zien we in elk geval in een derde minderbroeder, Jan de Brune, die lange tijd vanuit Gent heimelijk briefwisseling voerde met Wittenberg en in april 1532 zelf in die stad bij Luther vertoefde ³⁰⁰.

²⁹³ N. TEEUWEN en A. DE MEIJER, *o.c.*, p. 408, 412-413.

²⁹⁴ *Ibid.*, p. 414.

²⁹⁵ „Litteris ad conventum Brugensem datis enixissime eos ad vite reformationem hortati sumus, ne domum suam alienis aliquando trancitam luceant... volentes ut... neque ullus sacrista, supprior aut procurator sit concubinarius, infamis aut publico scelere notatus”. (*Ibid.*, p. 412-413.)

²⁹⁶ In 1524 moesten tuchtmaatregelen worden genomen tegen de augustijnernonnik Gillis Vlieghe, die in het openbaar en in beperkte kring ergerlijke stellingen verkondigde, en de staat en de regel van de religieuzen in het belachelijke trok. (A. SCHOUTEET, *De Bedelorden en het begin van de Hervorming te Brugge*, - ASEB, XCVIII (1961), p. 223-224.)

²⁹⁷ P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, IV, p. 101.

²⁹⁸ SAG, BC 1521-1523, f° 245 v°.

²⁹⁹ Hij werd op het platteland rond Gent gearresteerd door de procureur-generaal, die hem uitleverde aan de gardiaan van de franciscanen. (ARA, Rk, 21.893, f° 42.) Op 27 augustus 1537 werd door de soeverein-baljuw van Vlaanderen nog eens een minderbroeder-apostaat van Gent gepakt; ook deze werd in het Gentse klooster opgesloten. (P. C. VAN DER MEERSCH, *Memorieboek*, II, p. 119.)

³⁰⁰ J. W. PONT, *Geschiedenis van het Lutheranisme*, p. 253. Misschien is hij te vereenzelvigen met de Jan de Brune die vermeld wordt als aanstoker, op 5 januari 1521, van een parodie op de offergaven ter verkrijging van aflaten: twee mannen renden in en rond de Sint-Janskerk (= later Sint-Baafs) en de Wijnaart met een draagberrie, waarop de „ghescilderden coufre vande graciën” stond, „roupende zeer leelick: Ley, ley, ende noch zeker andre woorden.” (SAG, BC 1521-1523, f° 198.)

Elders werd reeds verhaald, hoe in de katuizerabdij van Rooigem bij Gent een uitgesproken erasmiaanse geest leefde, die één enkele keer aanleiding gaf tot een meer dan gewone sympathie voor het lutheranisme³⁰¹. Dit was eveneens het geval in de kartuis van Genadendal te Brugge, zo althans luiden de geruchten die Aleander ter ore kwamen op 26 augustus 1521, op het ogenblik dat hij zich klaar maakte om in het keizerlijk gevolg naar Brussel te reizen. Hem was gezegd dat er in deze priorij, alsook bij de benedictijnen en benedictinessen, verstokte lezers waren van Erasmus, en dat ze talrijke verdachte boeken bezaten. De nuntius trok vooral van leer tegen de katuizers, die volgens hem schijnheiligaards en leeggangers waren³⁰². Zijn rapporten leren dat hij zinnens was, ze in kapitulaire zitting bijeen te roepen en hen nadrukkelijk te wijzen op de gevaren die in de schelmerij van die nieuwe Arius (bedoeld is Erasmus) en van Luther verborgen lagen. Veel verwachtte hij daarbij van de dreiging, hun alle bezittingen te ontnemen indien ze hun houding niet wijzigden. Tot zijn genoegen kon hij evenwel vaststellen dat de monniken van Genadendal zich weliswaar één ogenblik op het pad van de ketterij hadden gewaagd, maar nu toch onder de leiding van de prior resoluut de weg van de orthodoxie waren ingeslagen. Of Aleander nog de tijd vond om eveneens tegen de benedictijnen van Sint-Andries, die een uur buiten de stad woonden en ook minder talrijk waren, te keer te gaan, is niet erg waarschijnlijk. Nochtans was er daar — zo luidden sommige geruchten — een broeinest van erasmianisme en lutheranisme³⁰³. In hoeverre de Erasmus-hater Aleander, voor wie erasmiaans humanisme gelijk stond met ketterij, het beeld van de toestand in de twee abdijen heeft vertekend, is niet met zekerheid na te gaan. Toch mag het wellicht aan het doorwerken van de nieuwe ideeën worden toegeschreven dat in 1522 een monnik van Sint-Andries, en in 1524 een katuizer van Genadendal hun kloostergeloften ongedaan maakten; de laatste nam zich een vrouw, waarmee hij openlijk door de Brugse straten wandelde³⁰⁴. Ook de dominicanen, die nochtans berucht waren als kettermeesters, hadden te kampen met afvalligheid in de eigen

³⁰¹ Cfr. p. 69-70.

³⁰² Misschien maakte hij hiermee een allusie op het zedelijk leven van sommige monniken. Van Cornelis Govaert is bijvoorbeeld bekend dat hij „propter suos pessimos mores” naar de kartuis van Zierikzee diende te worden overgeplaatst. (H. J. J. SCHOLTENS, *Het Kartuizerklooster Dal van Gracien Brugge*, - ASEB, LXXXIII (1940-1946), p. 187, noot 159.)

³⁰³ P. KALKOFF, *Die Anfänge*, II, p. 30-32; N. HUYGHEBAERT, *De bibliotheek van de oude Sint-Andriesabdij*, - ASEB, XCII (1955), p. 152-153.

³⁰⁴ A. GOETHALS, *Chronica Sancti Andree juxta Brugas*, ed. W. H. WEALE, (Brugge 1868), p. 174; cfr. N. HUYGHEBAERT, *De Bursfelder Reform in de Sint-Andriesabdij*, - *Horae Monasticae*, I (*Fulgens radiatur*) (1948), p. 250-251. H. DE VOCHT, *Literae*, p. 230.

rangen³⁰⁵. Om hieraan het hoofd te kunnen bieden was op het provinciale kapittel te Zierikzee in 1525 beslist, dat elk dominicanenklooster twee kerkers zou laten bouwen, waarin de broeders die op het lezen van lutherse of andere ketterse schriften betrapt werden, of die met ketterij besmet leken, zouden opgesloten worden³⁰⁶. Dat die gevangenis er in Brugge gekomen is staat vast³⁰⁷, maar het is niet waarschijnlijk dat ze dikwijls is moeten gebruikt worden.

Samenvattend kan men dus zeggen dat de grote, ook de door de roomse orthodoxie gewraakte gedachtenstromingen van het begin der zestiende eeuw tot binnen de muren van de Vlaamse kloosters en abdijen waren doorgedrongen. In enkele augustijnenkloosters bestond uit een gevoel van solidariteit met de Duitse ordebroeder aanvankelijk een neiging tot meegaan in diens verzet. Het bleef nochtans bij weinige en geïsoleerde gevallen. Een echte impuls voor de gedachte van de kerkvervolging is er dus, althans vóór 1550, van de religieuzen niet uitgegaan.

De bedelorden hebben zich integendeel opgeworpen als dé heftige bekampers van de afwijkende leerstellingen. Te Gent en te Brugge kwamen ze bij de eerste wenk van de pauselijke nuntius in beweging om mee te helpen aan de opsporing van verdachte boeken en om dagelijks vanop de preekstoel te waarschuwen voor de verderfelijke sekte. Toezicht op de orthodoxie van de preken werd uitgeoefend door de Concordiën van de bedelorden. De oversten van de dominicanen, minderbroeders, augustijnen en karmelieten kwamen met hun geleerdste monniken om de drie of vier maanden samen om hun gemeenschappelijke belangen te bespreken, om hun positie tegenover de ketterij te bepalen, om de leer der religieuzen te discuten of te censureren. Te Gent namen de bijeenkomsten een aanvang op 26 januari 1530; er zijn evenwel geen verslagen van de beraadslagingen bewaard³⁰⁸. Het *Liber convocationis* van de Brugse bedelorden loopt van 1537 tot 5 oktober 1553³⁰⁹. Verscheidene keren wordt er melding gemaakt van „propositiones scandalosae”, „invectiones in sanctae Ecclesiae ceremonias aut etiam contra prisca

³⁰⁵ Eén van de monniken, afkomstig uit het Oudenaardse, werd in 1521 of 1522 gestraft om het lezen van ketterse boeken en het propageren van verdachte denkbeelden. In 1528 trad Walter van Kortrijk uit. (S. P. WOLFS, *Acta capitulorum*, p. 94; A. HENNE, *Histoire du règne de Charles Quint*, IV, p. 309.)

³⁰⁶ S. P. WOLFS, *o.c.*, p. 68.

³⁰⁷ Zo blijkt uit het geval van Jacob de Scaepere in 1545. (*Ibid.*, p. 176.)

³⁰⁸ J. SCHEERDER, *Het Lutheranisme te Gent*, p. 307.

³⁰⁹ H. LIPPENS, *Le manuscrit brugeois „Découvertes n° 334/5”*, - *Franciscana*, XIV (1959), p. 19-49, was de eerste om de aandacht te vestigen op dit *Liber convocationis*.

ejusdem ecclesiae dogmata exclamationes”³¹⁰, maar waarschijnlijk moet hier niet direct aan ketterse uitlatingen gedacht worden³¹¹.

In het voetspoor van voortrekkers als Jan Royaert en Jan Herenthals te Gent, Nicolas de Bureau te Brugge en Thomas van Herenthals te Ieper legden de minderbroeders een bijzondere activiteit aan de dag in het fulmineren tegen de nieuwlichters. Eerstgenoemde vertaalde de veroordeling van Luther door de theologische faculteit van de Parijse universiteit in het Nederlands. Hij was het, die tijdens het eerste auto-da-fe te Gent op 25 juli 1521 de boeken aanreikte aan de beul³¹². In de jaren die daarop volgden zou hij erg berucht worden om zijn fanatieke preken tegen de vernieuwing van de armenzorg. De Ieperse franciscaan Thomas van Herenthals was veel bezadigder. Met veel gezag preekte hij sinds 1519 in Sint-Maarten om de gelovigen tegen de nieuwe leer te wapenen. In 1529 schreef hij een uiteenzetting van het christelijk geloof, die in 1532 postuum verscheen te Antwerpen: *Den Spiegel des Kersten Levens. Beslutende 't verklaers van den thien gheboden Gods en van den VII sacramenten der heyligher Kercken, also verre als den ghemeynen Kerstenen noot is te ghelooven en profyt te weten om metten wercken te beleven*; het was het eerste werk in de volkstaal, in populaire trant geschreven, dat zich bezig hield met de gevaren die voor een eenvoudige gelovige in de ketterij verscholen lagen. Het kreeg in korte tijd niet minder dan vijf nieuwe edities³¹³.

In de anti-protestantse polemiek zijn naast de minderbroeders de dominicanen te vermelden. Daar ze al sinds de strijd tegen de Waldenzen en de Albigenzen in Zuid-Frankrijk naam hadden gemaakt als verdedigers van het geloof, werden ze ook nu weer bij voorkeur aangezocht als inquisiteurs. In de ketterprocessen vallen vooral de namen op van:

- Sebastiaan de Witte, filius van het klooster van Brugge, verscheidene keren prior van het klooster. Op 13 juni 1525 werd hij benoemd tot inquisiteur van het bisdom Doornik³¹⁴;
- Paul van Neeren, achtereenvolgens prior te Sint-Winoksbergen, Ieper en Gent, provinciaal van zijn orde, en tevens inquisiteur³¹⁵;

³¹⁰ H. SCHOUTEET, *De bedelorden en het begin van de Hervorming te Brugge*, - ASEB, XCVIII (1961), p. 223-224.

³¹¹ De enige expliciet aangegeven dwaling, namelijk de mogelijkheid om door het gebed verzachting van straf te bekomen der verdoemden, kan zeker niet op het actief van de reformatie geschreven worden. (*Ibid.*, p. 224.)

³¹² SAG, BC 1521-1523, f° 246 v° - 247.

³¹³ E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, IV, p. 235.

³¹⁴ Stierf in 1531, (S. P. WOLFS, *Acta capitulorum*, p. 29); hij was het die o.a. het onderzoek leidde tegen Hector van Dommele en Andries le Roy te Brugge in 1527. (SAB, VB 1490-1523, f° 196 v°, 197.)

³¹⁵ Stierf 9 juni 1538. (B. DE JONGHE, *Belgium Dominicanum* (Gent 1719), p. 71.)

- Jan Denijs, filius van het klooster van Gent, inquisiteur, stierf als prior van Ieper ³¹⁶;
- Andreas van den Coole, filius van het Brugse klooster, verscheidene keren prior van Brugge, inquisiteur sinds 1539 ³¹⁷;
- Lieven de Mil, prior te Ieper, door Paulus III benoemd tot inquisiteur voor het bisdom Terwaan ³¹⁸;
- Jan van den Bundere, herhaaldelijk prior te Gent, door Paulus III op 8 mei 1542 tot inquisiteur voor het bisdom Doornik aangesteld ³¹⁹;
- Pieter de Backere, prior van de kloosters te 's-Gravenhage, Brussel, Leuven, Kalkar en Gent, ook een tijdlang professor te Leuven; sinds 1560 inquisiteur te Gent, werd hij door het bewind van die stad in 1578 bij verstek ter dood veroordeeld; na de herovering keerde hij terug om zijn taak te blijven uitoefenen tot aan zijn dood ³²⁰.

Vermelden we tenslotte dat Gent in 1553 een toelage verleende om een vijftal jonge geestelijken te Leuven te laten studeren „in de goddelijke sciencie ten fine hiernamaals binnen deser stede gheestelicke onderherders of herders ende pasteurs te moghen werdene ter extirpatie van den erreuren ende ketterijen nu regnerende” ³²¹. Sinds 1556 kregen de Gentse dominicanen bovendien een vaste jaarlijkse bezoldiging van 100 p. tourn. voor hun werk ten voordele van de inquisitie ³²².

³¹⁶ Stierf 20 november 1557. (*Ibid.*, p. 74; S. P. WOLFS, *o.c.*, p. 159.)

³¹⁷ Stierf te Gent 1540. (S. P. WOLFS, *o.c.*, p. 29.)

³¹⁸ Stierf 24 oktober 1563. (E. MONSEUR, *Contribution à l'histoire des inquisiteurs des Pays-Bas au XVIIe siècle*, p. 105.)

³¹⁹ Hij was geboren te Gent in 1481 en stierf er op 8 juni 1557. Hij genoot een groot aanzien als geleerde; schreef verscheidene polemische werken in het Latijn tegen de ketterij: tegen het lutheranisme (1551), het anabaptisme (1553) en het sacramentarisme van Anastasius Veluanus (1556). Cfr. F. QUÉTIF en J. ECHARD, *Scriptores ordinis Praedicatorum*, II (Parijs 1721), p. 160-161; J. ARTS, *De predikbeeren te Gent 1228-1854* (Gent 1913), p. 164-179; S. P. WOLFS, *o.c.*, p. 23.

³²⁰ Geboren te Gent in 1517 en er gestorven op 12 februari 1601. Behaalde het doctoraat in de theologie te Leuven in 1548. Hij was terzelfdertijd een uitmuntend theoloog, een geprezen dichter en een groot predikant. Hij viel krachtig de protestantse leer aan in een groot aantal Latijnse en Nederlandse werkjes en tractaten, o.a. de zwingliaanse avondmaalsleer (Gent 1556). Meermaals werd hij door zijn orde met hoge opdrachten belast. (F. QUÉTIF en J. ECHARD, *o.c.*, p. 317; G. SEGUIER, L. A. VAN DES MEERSCH, art. *De Backere (Pierre)*, - *BN*, IV, kol. 742-744; J. ARTS, *o.c.*, p. 222-232.)

³²¹ SAG, *Stadsrekeningen 1553-1554*, f° 201, geciteerd door A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 78.

³²² ARA, *AL*, 461.

BESLUIT

Het vroegst en het duidelijkst is de reformatorische invloed merkbaar in de grote steden, in de eerste plaats te Gent maar vóór 1530 ook al in Brugge, Aalst, Oudenaarde, Kortrijk, Ieper, Veurne, Nieuwpoort, Duinkerke, Sint-Winoksbergen, Eeklo, Hulst, Ertvelde/Assenede; na 1530 bovendien in heel het plattelandse industriegebied aan de Schelde tussen Oudenaarde en Gent, te Ronse, en in het Westkwartier met als kern de streek Veurne-Poperinge-Hondschoote. Bijbels en reformatorische literatuur, verspreid door ijverige boekhandelaars, vonden gretig aftrek. Belangrijk voor de penetratie van de nieuwe ideeën waren de groepjes bijbellezers die op vele plaatsen ontstonden en dikwijls geassocieerd waren met de rederijdersgezelschappen. In Pamele en in Hondschoote konden respectievelijk in 1528 en 1534 hoogoplaaiende discussies nopens de religie zelfs tot doodslag leiden, terwijl in de jaren dertig de oude en de nieuwe religie een gevaarlijke tweespalt verwekten in de parochiegemeenschap van het plattelandsdorp Sinte-Maria-Latem. In de steden en kasselrijen waar de Carolijnse Concessie van toepassing was kon de reformatorische beweging zich sinds 1540 ongehinderd ontplooiën, maar vanaf einde 1544 werd hieraan, ten gevolge van de strakkere houding van de Raad van Vlaanderen, een einde gemaakt. In sommige kloosters en abdijen werd met belangstelling kennis genomen van de door Luther en zijn volgelingen gepropageerde stellingen, maar een echte impuls voor de gedachte van de kerkhervorming is er van de regulieren in deze vroegste tijd niet uitgegaan.

HOOFDSTUK II

DE OPKOMST VAN HET ANABAPTISME TIJDENS EN ONMIDDELLIJK NA HET „SION" VAN MUNSTER (1534-1538)

Inleiding : doperse invloeden in de sacramentarische geloofswereld omstreeks 1530

Op 4 september 1529 werd Herman Bystervelt voor vijftig jaar uit Gent en uit het graafschap Vlaanderen verbannen, omdat hij het gewaagd had „in diversche plaetsen binnen der stede de insetenen der selve te prekene, communicuerne ende leerene de valsche ghecondempneerde leeringhe van Martinus Luther ende zynen adherenten" ¹. De leerverkondiger was afkomstig uit Oost-Friesland, wat Scheerder de vraag deed opwerpen, of het hier wellicht om een volgeling van Melchior Hofmann gaat ². Alhoewel deze veronderstelling al te voorbarig is, daar de Zwaabse predikant toch pas in 1530 van Straatsburg naar Emden overkwam, kan men zich terecht afvragen of Gent langs Bystervelt niet in voeling is gekomen met de doperse geloofswereld, zoals die in Oost-Friesland aan het groeien was. Vanzelfsprekend doet de toevoeging in het vonnis : „de leeringhe van Martinus Luther" hier weinig ter zake, daar dit tot diep in de zestiende eeuw een gangbare term was om de ketterij in het algemeen aan te duiden. Nu zijn er sinds 1528, misschien al een jaar eerder, in Emden tekenen van doperse invloeden merkbaar. Zoals Cornelius Krahn onlangs nog heeft aangetoond, kan weliswaar van anabaptisme in de betekenis die het in Zwitserland en in Zuid-Duitsland had gekregen en die het weldra ook in de Nederlanden zou krijgen, in de Oostfriesche stad vóór

¹ J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 319.

² *Ibid.*, p. 313. Melchior Hofmann of Hoffman (Schwäbisch Hall vóór 1500 - Straatsburg november 1543), bontwerker van beroep, kwam na omzwingingen door Lijfland en de Skandinaafse landen als luthers predikant in 1527 te Lübeck en te Kiel. Wegens zijn sacramentarische opvattingen moest hij zijn toevlucht zoeken in Straatsburg, maar omwille van zijn eschatologische prediking werd hij uit de stad verjaagd. Hij vestigde zich nu te Emden, waar hij met veel succes het anabaptisme predikte. Teruggekeerd in Straatsburg, om er op de zeer nabije vestiging van het Godstrijk te wachten, werd hij gearresteerd; hij stierf in gevangenschap. (F. O. ZUR LINDEN, *Melchior Hofmann : ein Prophet der Wiedertäufer* (Haarlem 1885), p. 86-103; P. KAWERAU, *Melchior Hofmann als religiöser Denker* (Haarlem 1954), met verdere bibliografie.)

1530 nog praktisch geen sprake zijn³; dit neemt nochtans niet weg dat er grote groepen waren die door hun gedachtenwereld voorbestemd waren om spoedig in de doperse invloedssfeer op te gaan. Vooral had de spiritualiserende tendens, die concreet een toepassing gevonden had in de avondmaalsopvatting, zich onder invloed van Karlstadt en zijn volgelingen uitgebreid tot het doopsel, waardoor deze handeling veeleer als een teken werd gezien dan als een waarachtig sacrament. Men kwam aldus tot een spiritualistische visie op de betekenis van het doopsel, die onder impuls van Hofmann na 1530 zou omgeleid worden naar het doopsel van de gelovige, waarbij degene die als kind al gedoopt was, na een persoonlijke geloofsbelijdenis opnieuw gedoopt werd⁴. Als exponent van deze „pre-anabaptistische” opvattingen moet Bystervelt bij de Vlaamse nieuwgezinden zeker bijval hebben genoten. Hij trof er niet alleen de spiritualistische avondsmaalsleer aan, in bepaalde kringen was er ook een tendens om het doopsel nog slechts als een teken te zien, zoals reeds in 1527 duidelijk was geworden tijdens het proces tegen de Bruggeling Hector van Dommele⁵.

Die enkele gegevens laten toe te besluiten dat er onder de sacramentariërs in Vlaanderen, met hun uitgesproken spiritualistische leer, vóór 1530 allerlei ideeën en invloeden merkbaar werden die, zonder anabaptistisch te zijn, weldra toch in de bedding van de herdoperij zouden worden geleid. Wanneer dit juist gebeurde kan moeilijk gespecificeerd worden. De vermelding in de *Gendsche Geschiedenissen* van pater Bernard de Jonghe, als zouden er te Gent sinds 1530 herdopers geweest zijn⁶, zou het onderzoek een heel stuk vooruit hebben geholpen ware het niet dat er twijfel bestaat over de authenticiteit van dit gegeven⁷. De tekst van het vonnis dat in december 1530 tegen Lieven van de Velde uitgesproken werd laat evenmin toe in die Gentenaar een anabaptistisch leerverkondiger te zien⁸.

³ C. KRAHN, *Dutch Anabaptism*, p. 91-94.

⁴ E. KOCHS, *Die Anfänge der ostfriesischen Reformation*, - *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, XX (1920), p. 30-31. Cfr. K. Vos, *Is er een doopersche beweging in Noord-Nederland vóór het optreden van Melchior Hoffman?* - *Doopsgezinde bijdragen*, LIV (1917), p. 81.

⁵ Zie p. 593.

⁶ I, p. 2.

⁷ De inlichting komt niet voor in de eerste uitgave van de „*Ghendtsche Geschiedenissen*” van 1746, alleen in de door J. L. Roothaese herwerkte en uitgebreide uitgave van 1870. (Cfr. J. SCHEERDER, *o.c.*, p. 313.)

⁸ SAG, *Ballinc bouc*, f° 214 v°.

§ I. WERVINGSKRACHT VAN DE CHILIASTISCHE DOPERS UIT HET NOORDEN
(1534-1535)

Pas in 1534-1535, tijdens en na het avontuur van Munster, krijgen we een duidelijker inzicht in de anabaptistische activiteit. In het conglomeraat van humanistische, lutherse en spiritualistisch-sacramentarische elementen, dat kenmerkend was voor de vroegste reformatorische beweging in Vlaanderen, tekende zich voor het eerst een verduidelijking af van de begrippen. Er trad een radicalisering in van de geestelijke opvatting van de beide sacramenten — het doopsel en het avondmaal — die aanvankelijk doordrongen was van een chiliastische geest. Mellink heeft aangetoond dat het anabaptisme niet over Antwerpen (De Hoop Scheffer), niet over de Beneden-Rijn, maar vanuit Straatsburg over Emden in de Nederlanden geraakte. Pas nadat Melchior Hofmann zich in 1530 in de Oostfriesche stad had gevestigd en er zijn kerk der „Bondgenoten” had gesticht door het toedienen van de volwassendoop, begon het anabaptisme zich over de Nederlanden te verbreiden⁹. De uitzonderlijke verdorvenheid die ze rondom zich meenden te zien, en de profetieën die in hun kring veelvuldig voorkwamen, deden Hofmann en zijn aanhangers in de verwachting leven van een spoedig einde van de wereld, waarbij alle kwaad zou vernietigd worden en zij het Godsrijk zouden binnengaan. In dit Melchioritisch dopersdom, waarin de toekomstverwachting dus vrijwel alles-overheersend was, verwierf Jan Mathysz. uit Haarlem een onaangevochten leidersplaats. Hij en zijn opvolger Jan van Leiden voerden de beweging weldra op revolutionaire paden. Ze poogden de komst van het Rijk Gods op aarde te bespoedigen door een beroep te doen op de „uitverkorenen”, om mee te werken aan de gewelddadige vestiging van het Nieuwe Jeruzalem te Munster¹⁰. Mellink heeft de these van Kühler en Van der Zijpp, als zou er vóór, naast en na de gewelddadige Munsterse strekking een veel grotere groep vreedzame Nederlandse dopers hebben bestaan¹¹, aangevochten door er op te wijzen dat de Munsterse richting tot in 1535 véruit overheersend was¹².

Ook in Vlaanderen waren de eerste anabaptisten mensen die onder de indruk waren gekomen van de radicale chiliasten uit het Noorden. In 1534

⁹ A. F. MELINK, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544*, p. 345-346.

¹⁰ Over het Sion van Munster bestaat een uitgebreide literatuur. Het basiswerk blijft: C. A. CORNELIUS, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs*, 2 dln. (Leipzig 1855-1860), en de daarbij behorende bronnenpublicatie: *Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich, - Die Geschichtsquellen des Bisthums Münster, II* (1853) (1965²); de recente literatuur wordt opgesomd door G. BRENDLER, *Das Täuferreich zu Münster, 1534/35* (Berlijn 1966).

¹¹ W. J. KÜHLER, *Het Anabaptisme in Nederland, - De Gids*, 1921, p. 250; N. VAN DER ZIJPP, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*, p. 37.

¹² A. F. MELLINK, *o.c.*, p. 367-368.

of 1535 trokken Vlamingen op naar de „Arke des Behouds te Munster”¹³. Het is nochtans onwaarschijnlijk dat één der apostelen, die door Jan Mathysz einde 1535 vanuit Amsterdam waren uitgestuurd, in Vlaanderen heeft rondgereisd. Evenmin valt na te gaan in hoeverre Jan van Leiden aantrekkingskracht uitoefende op het werkmilieu in Vlaanderen, waar hij vóór zijn bekering een tijdlang vertoefde „umb sin hantwerck to driven”¹⁴. Wel schijnen tweederangsfiguren in Vlaanderen doperse propaganda te hebben gevoerd¹⁵. Verder is bekend dat Jan van Geelen, één der militantste afgezanten van de Munsterse koning van Sion, in de lente van 1535 te Antwerpen aankwamen om er aanhangers te winnen¹⁶ en dat onder degenen die zijn oproep volgden om te Munster het Godsrijk naderbij te brengen, zich de droogscheerder François bevond, die overgekomen was uit Hazebrouck¹⁷. Deze liet zich in de bischopsstad herdopen door Bernhard Rothman, maar kort daarop reisde hij naar Straatsburg bij Hendrik Rol¹⁸. In 1535 was hij weer in Antwerpen, waar hij samen met een Duitse vluchteling uit het Rijngebied agitatie voerde voor het anabaptisme¹⁹. Naast van Geelen preekten in 1534 te Antwerpen nog de vroeger priester Cornelis Lenaert en Jacob van Herwerden. De laatste noemde vóór zijn terechtstelling te Deventer in februari 1535 de namen van dertien anabaptisten te Antwerpen met onder meer meester Lieven, een

¹³ N. VAN DER ZIJPP, *o.c.*, p. 34. Op 2 april 1534 bracht Anton van Lalaing, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, Karel V ervan op de hoogte dat in de Zuiderzee bij Kampen 27 schepen gezien waren bemand met ongeveer 3000 personen „sortiz non seullement dudict Hollande, mais aussi de Brabant, Flandres, Zélande et Frise... pour de là tirer oultre vers la cité de Munster...” (geciteerd door A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 28.)

¹⁴ C. A. CORNELIUS, *Berichte der Augenzeugen*, p. 369 (bekenentissen afgelegd door Jan van Leiden op 25 juli 1535). Het genoemde „hantwerck” was het ambacht van kleermaker. Van Leiden was bovendien rederijker, zodat hij tijdens zijn verblijf in Vlaanderen zeker in de kijker heeft gelopen.

¹⁵ J. PLANQUAERT, *Oudenaarde en het Land tussen Schelde en Leie* (Kortrijk 1939), p. 84, beweert dat in Oudenaarde reeds in 1533 een Jan Seraphier in hechtenis genomen werd om doperse propaganda te hebben gevoerd.

¹⁶ A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 25.

¹⁷ In hetzelfde jaar werden te Hazebrouck Christiaan Wayers en Thomas Capieters gearresteerd, „grootelicx belast van diverssche abuusen, smakende der secte lutherane”. (RAG, *Varia D*, 3028, f° 298 v° - 299, 299 v° - 300, 301 v° - 302.) Ging het hier eveneens om anabaptisten?

¹⁸ Rol, die eveneens in Munster had vertoefd, werd nog in 1534 predikant van de doopsgezinden te Maastricht, maar werd in september in die stad terechtgesteld. (L. E. HALKIN en F. LEMAIRE, *Un procès d'anabaptistes à Limbourg en 1536*, - BCRH, CXXI (1946), p. 30.

¹⁹ P. GÉNARD, *AA*, VII, p. 316; A. F. MELLINK, *Antwerpen als anabaptistencentrum tot ± 1550*, p. 158-161.

diamantslijper uit Gent²⁰. Deze gegevens, hoe schaars ze ook zijn, laten vermoeden dat het anabaptisme over Antwerpen zijn wervingskracht uitbreidde naar Gent en naar meer westelijk gelegen gebieden. Voor de streek van Brugge was evenwel ook Middelburg in Zeeland belangrijk als aantrekkingspool. Marc Cornelisz uit Westkapelle in Vlaanderen had in 1533 in de Zeeuwse stad de kleermaker Jacob de Grave leren kennen „die hem gheinstrueert heeft, dat gheloovende men behoirde hem te laten verdopen”. Weldra sloot Cornelisz zich bij de doperse gemeenschap aan. Daar werd geleerd dat men niet bij de priester maar bij God zelf moest biechten, dat „als men broot eeten zoude, zoe behoirde men gedenckenisse te hebben van dat ons Heere 't broot gegeven hadde zynen apostelen”, en dat er geen vagevuur was : allemaal geloofspunten die ook door de sacramentariërs aangehangen werden. Omstreeks Kerstmis 1534 greep er in het huis van Jan Pietersz te Middelburg een vergadering plaats ter gelegenheid van de komst van een Hollandse herdoper. Deze vertelde dat de broeders zinnens waren Amsterdam en andere steden in te nemen, „begierende datze mede opwärts commen wilden ende den hoop vermeerderen”. Naar de Vlaming Cornelisz tijdens het gerechtelijk onderzoek beweerde, toonden de Middelburgse anabaptisten maar weinig enthousiasme voor dit plan. Dit belette niet dat de overheid in hen een gevaar voor de maatschappelijke orde bleef zien : Cornelisz werd op 30 april 1535 te Middelburg terechtgesteld²¹.

§ 2. OPBOUW VAN DE EERSTE DOPERSE KERNEN IN VLAANDEREN NA DE VAL VAN MUNSTER (1535-1538)

Sommige wederdopers, die na de woelingen in het Oldeklooster tussen Bolsward en Sneek (30 maart - 7 april 1535), te Amsterdam (10-11 mei 1535) en vooral na de val van Munster (25 juni 1535) de meedogenloze vervolging trachtten te ontvluchten²² zochten hun heil in de Zuidelijke Nederlanden. Een post in de rekening van de ontvanger-generaal van de vorstelijke schatkist, lopende van 1 januari tot 31 juli 1535, maakt melding van brieven van de landvoogdes aan de hoogbaljuw van Gent,

²⁰ K. VOS, *De Doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw*, - BCRH, LXXXIV, (1920), p. 316-319. Op 20 februari 1535 werd meester Lieven voor de Antwerpse magistraat gedaagd. (P. GÉNARD, *AA*, VII, p. 316-317.)

²¹ K. R. PEKELHARING, *Bijdragen voor de geschiedenis der Hervorming in Zeeland, 1524-1572*, p. 244-246; J. W. TE WATER, *Kort verhaal der Reformatie van Zeeland in de zestiende eeuw* (Middelburg 1766), p. 12, 13.

²² C. KRAHN, *Dutch Anabaptism*, p. 154; J. J. WOLTJER, *Friesland in de Hervormings-tijd*, p. 84-85.

„pour appréhender aucuns luthériens²³ qui s'estoient reffugiez audict Gand”²⁴. Tijdens de klopjacht die daarop volgde kon de overheid drie herdoopten arresteren, terwijl dertien andere tijdig konden ontvluchten. Willem Mulier werd op 15 juli 1535 vóór het Gravensteen onthoofd²⁵, Jan van Gendtbrugge en Arent de Jaeghere vier dagen later²⁶. Op 23 juli resp. 4 augustus werden de gevluchten verbannen verklaard²⁷. Eén van hen, de linnenwever Jan de Bloc, werd in augustus 1538 gevangen genomen te 's-Hertogenbosch, samen met een tiental mannen en vrouwen, en op 9 september daaropvolgend gewurgd en daarna verbrand te Vught²⁸. Minder dan een jaar na de eerste terechtstellingen werden te Gent nog eens twee executies voltrokken van herdoopten: Lieven van de Walle werd op 5 juni 1536 onthoofd, Jenijn van Reechove op 12 juni daaropvolgend²⁹.

Slechts van twee veroordeelden, namelijk Jan de Bloc en Simon Goethals, weten we met zekerheid dat ze Gentenaars waren. Misschien waren ook alle anderen van Gentse origine, wat dan de verklaring zou zijn waarom de gerechtelijke overheid het overbodig achtte, de plaats van herkomst in het vonnis te vermelden. Wie zijn echter de „reffugiez” uit de brief van de landvoogdes? Hiermee moeten niet alleen sommige Gentenaars bedoeld zijn, die na de mislukking van de wederdoperse drijfverijen in het Noorden naar hun vaderstad waren teruggekeerd, maar ook vreemdelingen die hun toevlucht hadden gezocht in de Vlaamse stad. Immers, kort na haar eerste schrijven maande Maria van Hongarije de hoogbaljuw van Gent aan, onverwijld opsporingen te beginnen naar een Hollander, „que l'on disoit estre au nombre des diacres et séducteurs principaulx retirés en laditte ville”³⁰. Hier stelt zich alweer het probleem van de identificatie. Het is mogelijk dat Jan Mathysz uit Middelburg³¹ vóór zijn vertrek naar Engeland in mei 1535 een tijdlang te Gent verbleef. Hij had een belangrijk aandeel gehad in de relletjes te

²³ Zoals gezegd moet men zich niet blindstaren op het woord „luthériens”.

²⁴ ADN, B. 2386, f° 82 v°.

²⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 1.

²⁶ *Ibid.*, p. 2.

²⁷ SAG, *Ballinc bouc*, f° 224 en 225. De bannelingen waren: Antheunis Strythem, Simon Goethals, Pieter en Martin Bate, Jan de Smet, Jan de Bloc, Martin Dhondt, Willem van de Walle, Lieven Ruuthooren, Hendrik de Pape, Adriaan Hendricx, Jacob Sergeant en Bauwen Clappaert. Strythem en Goethals waren niet herdoopt. De laatste verkreeg op 4 juli 1538 intrekking van het vonnis, mits betaling van 25 karolusgulden. (RAG, RV1, 7526, f° 99 - 99 v°.)

²⁸ T. J. VAN BRACHT, II, p. 42.

²⁹ A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 2.

³⁰ ADN, B. 2386, f° 83 v°.

³¹ Niet te verwarren met Jan Mathysz uit Haarlem, de koning van Sion te Munster.

Amsterdam³², wat de reden zou kunnen zijn waarom hij als een Hollander werd aangezien. Dat hij ook in latere jaren in Vlaanderen vertoefde kan er op wijzen dat hij daar reeds in 1535 contacten had gelegd. Of moet hier aan Mahieu Waghens gedacht worden, die in Gentse documenten van 1538 voorkomt? Met de brief van de landvoogdes komt overeen dat de kleermaker inderdaad „diacre des rébaptiseurs” genoemd werd. Hij was nochtans niet afkomstig uit Holland, maar uit Noortberquin³³. De revolutionaire taal die hij te Gent uitsloeg wijst er wel op dat hij in het Noorden was geweest tijdens de woelingen aldaar, waarbij dan weer de bedenking past die nopens Jan Mathysz werd gemaakt. Zoals zo dikwijls in deze beginperiode van het anabaptisme moet hier het antwoord op de vraag naar de juiste identificatie wegens gebrek aan duidelijke gegevens uitblijven. Eén zaak staat nochtans vast: er zijn te Gent in 1535 vreemdelingen geweest die bij het inzetten van de vervolging weer vertrokken zijn. Ze ontsnapten aan de arm van het gerecht omdat de stedelijke overheid over weinig middelen beschikte om op hen, anders dan op de eigen ingezetenen, controle uit te oefenen. Daarbij kwam dat de anabaptisten over een goed functionerend waarschuwingssysteem beschikten: zo kwamen bij de arrestatie van Van de Walle en Van Reechove twee broeders naar Lieven de Jaeghere „adverterende dat tyt was dat hy hem wech maecte”³⁴.

Andere Vlaamse steden zagen zich eveneens geconfronteerd met teruggekeerde wederdopers. De baljuw van Rupelmonde arresteerde in 1535 Lysken Rems uit Holland, „famée estre entachée de la secte dicte melchiorite et comme telle suspectée d'avoir estre rebaptisée”. Ze was gevlucht uit Antwerpen, waar ze had samengewoond met een zekere meester Gheeraert³⁵. Te Kortrijk werd in 1536 of begin 1537 de Brusselse schoenmaker Jacob van der Mase verbrand. Hij had zich samen met zijn vrouw in 1534 te Haarlem laten herdopen³⁶. Met de revolutionaire dopers was hij actief geweest te Den Haag, Delft, Rotterdam, Dordrecht, Gorinchem en Geertruidenberg. Na de ineenstorting van Munster keerde hij naar Brussel terug, kwam te Vilvoorde in de gevangenis terecht, maar kon opnieuw ontsnappen³⁷. Met een groep gelijkgezinden trok hij nu naar Brugge, dat gedurende enkele jaren het „land van Belofte” zou zijn voor de dopers. Naast Van der Mase en zijn echtgenote Josyne Schricx, verbleven te Brugge de Brabander Jan Inghels,

³² G. GROSHEIDE, *Anabaptisten in Amsterdam*, p. 104-105.

³³ ARA, *Rk*, 14.043, rekening baljuw kasselrij Veurne, 15 april 1538-15 april 1539, f° 10. Op het optreden van Mahieu Waghens wordt verder uitvoeriger ingegaan.

³⁴ SAG, *BC* 1538-1540, f° 46 v°.

³⁵ ARA, *Rk*, 14.344, rekening 1534-1535, f° 11 v°.

³⁶ ARA, *Rk*, 13.822, rekening 1536-1537, f° 9 v°; dat het echtpaar de wederdoop in 1534 ontving weten we uit het getuigenis van de vrouw te Brugge (A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 31.)

³⁷ IDEM, *Le martyrologe coutraisien*, p. 31.

en zijn echtgenote Margriete, verder Margriete Musinghe, weduwe van de Brusselse tapijtwever Pieter Doyscheet, Eva Pieters uit Alkmaar, weduwe van Gerard Listync, die in Munster was geweest en zich daar had laten herdopen, Cornelia Andries, echtgenote van Adriaan Adriaensz uit Dordrecht, Wouter Heyne en zijn echtgenote Laurentie Jans uit Gapinge (bij Veere in Zeeland), Magdalena de Vos uit Oostvleteren, Karel de Vos uit Poperinge en zijn echtgenote Adriane de Vync uit Westvleteren, Willem Pillaert uit Poperinge, Pauwels Vermaete uit Sluis en een zekere Pieter de Bontwerckere. Enkel en onder hen kregen in 1537 de volwassenendoop toegediend uit de handen van Jan Mathysz uit Middelburg of Jan Smeitgen uit Maastricht³⁸.

Hebben de anabaptisten te Brugge zelf de grootste geheimhouding bewaard over hun geloofsovertuiging — er is geen enkele Bruggeling bekend die tot de kring zou zijn toegetreden! — hun uitstraling buiten de stad was des te groter. Vooral waren er intense contacten met de dorpen op de verbindingswegen naar andere anabaptistencentra. Onder die vreemde centra namen Middelburg en Veere ongetwijfeld een voorname plaats in. Tussen Walcheren en Brugge was er aldus een komen en gaan van doopsgezinden, wat de verbreiding van hun leer op het platteland tussen Brugge en de Hont erg in de hand werkte. We zagen reeds in 1535 de Westkapellenaar Marc Cornelisz bij de revolutionaire wederdopers van Middelburg. In hetzelfde jaar werd er tussen de Raad van Vlaanderen, de landvoogdes en de officiaal te Ieper druk gecorrespondeerd namens Franchois Ellaut, de pastoor-onderwijzer van Oostburg. Deze zou herhaaldelijk naar Veere gereisd zijn, dat toen in de ogen van de overheid een echt ketternest was³⁹, en in zijn onderricht nogal wat afwijkende religieuze stellingen hebben verdedigd⁴⁰. Uit Sluis was de mandenmaker Pauwels Vermaete afkomstig, die zich omstreeks 1537 te Brugge liet herdopen⁴¹. Na 1535 vestigden zich in Oostburg-ambacht en in het land van Breskens „diversche vromde persoonen diemen zyde wesende vander secte lutheriane ofte annabaptisten”⁴². Betreffende één van hen,

³⁸ IDEM, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 31, 32. Jan Smeitgen, die zich te Brugge Jan van Tricht noemde, was bisschop van de dopers. Begin 1535 had hij met zijn volgelingen Maastricht moeten verlaten. In de zomer van 1536 was hij samen met Jan Mathysz uit Middelburg aanwezig op het convent der wederdopers te Bocholt (bij Wezel in Rijnland); beiden verdedigden daar een gematigd Melchioritisch standpunt. Op 24 mei 1537 werd Smeitgen te Antwerpen verbrand. (W. BAX, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht (1505-1612)*, I, p. 120-123; A. F. MELLINK, *Antwerpen als anabaptistencentrum tot ± 1550*, p. 163.)

³⁹ J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland*, p. 512-516.

⁴⁰ RAG, *Varia D*, 3028, f° 293-295 v°.

⁴¹ SAB, *BS 1558-1559*, f° 17 v°.

⁴² RAB, *Brugse Vrije*, 278, rekening 1538-1539, f° 50. We wezen er reeds op dat de benaming „secte lutheriane” niet in de strikte betekenis mag opgevat worden.

Adriaan Jansz, is bekend dat hij een kleermaker was uit Middelburg in Zeeland, die zijn ambacht achtereenvolgens in zijn geboortestad, in Arnemuiden, Veere, Goes, Yerseke en Groede (tussen Breskens en Oostburg) uitoefende³⁴. Hieruit moge blijken dat de doopsgezinde beweging in de omgeving van Brugge voor een goed deel haar wortels had in Zeeland. Zagen we trouwens niet reeds Wouter Heine en Laurentie Jans uit Gapinge bij Veere, Jan Pietersz en Jan Mathysz uit Middelburg in de Brugse kring verschijnen?

Een andere belangrijke reisweg voor de dopers was deze tussen Brugge en Gent. Ongeveer halfweg ligt Merendree. In dit dorpje werden de neven Jan Steyaert en Pieter de Pau voor het anabaptisme gewonnen. Ze trokken naar Duitsland om er de doop te ontvangen maar kwamen, teleurgesteld over de opstandige atmosfeer bij de dopers aldaar, weldra naar hun geboortestreek terug. Vermoedelijk werden ze in 1538 ingerekend, maar het doodvonnis viel pas op 17 mei 1542, bij sententie van de leenmannen en schepenen van Vinderhoute-Merendree⁴⁴. Als eigenaar van uitgestrekte landerijen in de heerlijkheid Lovendegem moet Steyaert een gezaghebbend personage zijn geweest in zijn geboortestreek. Het is daarom aan te nemen dat hij en zijn neef De Pau de grondslag hebben gelegd van een anabaptistenkern in het gebied rond Merendree, die na 1550 weer zou opbloeien en tot rond het midden van de zeventiende eeuw zou standhouden. Het aandeel hierin van hun respectievelijke families was wellicht niet gering: in december 1544 werd in de heerlijkheid Vinderhoute-Merendree Hannekin Steyaert onthoofd „pour ses démerités, faulx opinions contre la foy et lèze majesté divine”⁴⁵; de dochter van schepen Olivier Steyaert uit Merendree, Calleken, stond in 1562 te Gent onder arrest om haar doopsgezinde overtuiging⁴⁶; vermelden we tenslotte dat Willem de Pau en Arent Steyaert uit Merendree na de troebelen van 1566 als anabaptisten vervolgd werden⁴⁷.

Het was vermoedelijk vanuit Brugge dat de Hollander Jan Albard de doperse propaganda leidde te Oudenburg. In zijn rekening noteerde de baljuw

⁴³ *Ibid.*, f° 56 v°.

⁴⁴ RAG,RVI, 708, f° 38 v°. Volgens Van Braght (II, p. 44) zouden de neven Jan en Pieter „Steyaertsz” uit Merendree in 1538 te Vinderhoute zijn terechtgesteld. Nergens hebben we in de gerechtelijke stukken op die datum een spoor gevonden van een executie. We menen daarom dat deze Jan en Pieter kunnen vereenzelvigd worden met de in 1542 te Vinderhoute terechtgestelde Jan Steyaert en Pieter de Pau. Uit latere berichten is bekend dat de families De Pau en Steyaert met elkaar geallieerd waren, zodat Van Braght het wel terecht over „neven” heeft; dit kan mogelijks een verklaring bieden waarom beiden in het martelaarsboek dezelfde familienaam dragen.

⁴⁵ ARA, Rk, 3159, rekening 1544.

⁴⁶ Cfr. p. 455.

⁴⁷ J. DECAVELE, *Het religieus-politiek conflict in de kasselrij van de Oudburg (1535-1585)*, p. 129, 133, SAG, BC 1566-1567, f° 121.

van die stad „que ledict Albard avoit plusieurs adhérens et qu'il estudoit atraire à son intention las habitans de la ville"⁴⁸. Zozeer schijnen de ideeën van de Hollander te zijn ingeslagen, dat de prior der Brugse dominicanen het in februari 1538 nodig achtte, te Oudenburg een sermoen te houden, waarin hij de dwalingen van de ketter uiteenzette en weerlegde⁴⁹.

Een niet onbelangrijk recruteringsgebied was verder de streek van Poperinge. In 1538 verbleven te Brugge en Gent minstens zes doopsgezinden uit Poperinge, Westvleteren en Oostvleteren⁵⁰.

Het actieterrein van de Brugse kring lag nochtans voornamelijk in de streek van Kortrijk en Menen, die overigens al heel vroeg in aanraking moeten zijn gekomen met het anabaptisme⁵¹. Uit het feit dat Jacob van der Mase te Kortrijk gearresteerd werd, mag men opmaken dat de verbreiding van de doperse invloedssfeer naar het zuiden in grote mate op het actief van deze te Brugge wonende Brusselaar moet geschreven worden. Dat hij predikant was blijkt uit zijn optreden in zijn geboortestad na de val van Munster⁵²; alles pleit er voor dat hij zowel te Brugge als in Zuid-Vlaanderen de leiding had van de doperse beweging. Het zal aan zijn tussenkomst te danken zijn geweest dat de verlopen priester Pieter van Gelder, die eveneens het avontuur van Munster had meegemaakt, aan Brugge en aan Kortrijk een bezoek bracht... en precies als Van der Mase in laatstgenoemde stad in handen van het gerecht viel⁵³. Een derde arrestatie te Kortrijk betrof Margriete Musinghe, ook woonachtig te Brugge⁵⁴, een aanduiding te meer voor het bestaan van een verspreidingsas Brugge-Kortrijk.

Talrijke gegevens in de baljuwsrekeningen onderstrepen de snelle expansie van de nieuwe leer in de Zuid-Vlaamse Leiestreek. In een schrijven van 10 april 1536 sprak de landvoogdes van „plusieurs personnes du quartier de Menin, infectées de la secte luthérienne"⁵⁵. Er werden daarop aanhoudingen verricht te Menen (de gebroeders Jan en Rouger Courtins, Jan van Hursele en zijn echtgenote), te Marke (Ampleunis van Daele), te Kortrijk (Oste Adin) en te Lauwe (de gebroedres Jacob en Rouger Terryns). Van de

⁴⁸ ARA, Rk, 14.326, rekening 1538-1544, f° 5 v°.

⁴⁹ *Ibid.*, rekening 1537-1538, f° 3.

⁵⁰ Te Brugge: Willem Pillaert, Karel de Vos, Adriane de Vync, Magdalena de Vos; te Gent: Martin Valcke en zijn echtgenote Anna Pillaert.

⁵¹ Denijs Steen werd op 17 april 1533 uit Kortrijk verbannen omdat hij zijn echtgenote verboden had, haar kind te laten dopen. (A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 17.)

⁵² IDEM, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 27.

⁵³ IDEM, *Le martyrologe courtraisien*, p. 18.

⁵⁴ ARA, Rk, 13.822, rekening 1536-1537, f° 10 v°; Margriete werd terug vrijgelaten, alhoewel vaststond dat ze in relatie stond met Van der Mase.

⁵⁵ RAK, SAK, *Parkemynen Privilegieboeck*, f° 443 v°.

laatste vier gevangenen wordt gespecificeerd dat ze de heiligen en de heiligenverering belachelijk hadden gemaakt. Zijn afkeer van de heiligenbeelden had de fanatieke Van Daele er vroeger reeds toe aangezet, te Brugge verscheidene Lieve-Vrouwebeeldjes te verminken⁵⁶. Toen wist hij zich echter aan de vervolging te onttrekken door de Brugse dienders, die hem kwamen arresteren, om te kopen. Nu kreeg hij een zware straf: één uur lang werd hij op een schavot ten toon gesteld met boven zijn hoofd een opschrift waarin zijn misdaad uiteengezet was; nadat zijn tong doorpriemd was werd hij tot bloedens toe geselsd en tenslotte voor tien jaar verbannen. De anderen kwamen er met lichtere straffen van af⁵⁷.

Alhoewel nergens melding wordt gemaakt van de wederdoop of van geloofspunten die typisch dopers kunnen genoemd worden, hadden de acht veroordeelden vermoedelijk toch in het anabaptistische vaarwater hun kritiek tegen de gebruiken van de roomse Kerk geformuleerd. Hiervoor pleit niet alleen het samenvallen van hun optreden met dit van de Brusselse predikant, tevens het feit dat familieleden die later in aanraking kwamen met het gerecht uitdrukkelijk anabaptisten werden genoemd. Dit was het geval met Gauthier Courtins, broer van Jan en Rouger⁵⁸, met Jan⁵⁹ en Joris⁶⁰ Terrynds die, aangezien ze van Lauwe afkomstig waren, verwant zullen zijn geweest met Rouger en Jacob; Jacob zelf werd trouwens om zijn doopsgzinde activiteiten in oktober 1560 op nieuw opgespoord te Lauwe⁶¹.

De arrestatie van vier geloofsgenoten in zijn stad in 1536 zette er de Menense kleermaker Looy de Visschere toe aan, een veiliger onderkomen te zoeken. Hij vestigde zich te Brugge en las daar op zon- en feestdagen voor uit de bijbel. Zijn trouwste volgeling werd de schoenmaker Jacob du Cellier⁶². Laatstgenoemde was in 1537 op zijn beurt actief te Gent als anabaptistisch

⁵⁶ ARA, *Rk*, 13.822, rekening 1537-1539, f° 38.

⁵⁷ *Ibid.*, rekening 1535-1536, f° 9 v° - 10, 17, 18 - 18 v°, 19, 20 - 20 v°. Adin moest enkel om vergiffenis bidden en als eerherstel een toorts dragen tot bij het heilig Sacrament in de Sint-Maartenskerk. De gebroeders Terrynds stonden één uur aan de schandpaal, hun boeken werden in het openbaar verbrand, en bovendien moesten ze, buiten een openlijke boetedoening te Lauwe, een bedevaart doen naar de Drie Koningen te Keulen. De Menenars werden één uur ten toon gesteld, werden geselsd, moesten eerherstel doen te Kortrijk en te Menen, en werden op bedevaart gestuurd naar Keulen of naar Sint-Petrus en Sint-Paulus te Rome.

⁵⁸ Cfr. bijlage, nr. 637.

⁵⁹ Jan behoorde tot de doopsgezinden die in 1559 uit de gevangenis van Waasten konden ontsnappen. (RAG, *RVI*, 7615, f° 35 v°.)

⁶⁰ Joris werd in juni 1560 te Lauwe opgespoord om anabaptistische vergaderingen te hebben bijgewoond of georganiseerd. (ARA, *AL*, 461, rekening De Hondt, 16-22 juni 1560.)

⁶¹ *Ibid.*, rekening Titelmans, 9 oktober 1560.

⁶² RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 130 - 131.

leerverkondiger. Al spoedig echter echter liep hij daar in de kijker. Het onderzoek dat tijdens zijn arrestatie en berechting werd ingesteld, bracht aan het licht dat ook hij nauwe relaties onderhield met personen uit de Zuid-Vlaamse Leiestreek. Voortgaande op deze inlichtingen werden door de procureur-generaal en de pensionaris van Kortrijk huiszoekingen verricht bij Pieter van der Helst — hij zou de auteur zijn geweest van randnotities in een bij Du Cellier aangetroffen boek — en bij de reeds genoemde Gauthier Courtins te Menen. De gerechtelijke enquête die bij die gelegenheid te Menen werd gehouden bracht opnieuw verrassende feiten aan het licht : zowel Menen zelf als Kortrijk en Wervik waren haarden van doperse bedrijvigheid geworden, zo scheen het ⁶³. Men had het al verdacht gevonden dat Jan de Graet en Pieter de Stercke bij de gevangenneming van Jacob van der Mase plots uit Kortrijk verdwenen waren ⁶⁴. Nu lekte het uit dat De Graet verscheidene keren onderdak had verschaft aan anabaptisten ⁶⁵. Van haar kant had Sijnken de Cruel aan de Rijselse dominicaan Jehan van Essche verteld dat ze samen met De Graet, met Lowijs Croesin en met de echtgenote van Pieter de Stercke in het huis van deze laatste de volwassenendoop had ontvangen ⁶⁶. Verder had Joos de Cruel, broer van Sijnken ⁶⁷, ketterse stellingen verkondigd te Antwerpen en te Olsene (in de herberg „Wulfeccke” op de grote weg tussen Gent en Kortrijk) ⁶⁸. Tenslotte kwam de gerechtelijke overheid te weten dat de stadstimmerman Hendrik van den Broucke, die al in 1527 wegens ketterse uitlatingen een straf opgelopen had ⁶⁹, in zijn huis weer verdachte vergaderingen belegde ⁷⁰.

Over veruit de belangrijkste persoon van de doopsgezinde beweging dezer jaren, niet alleen in het Kortrijkse maar in heel Vlaanderen, werd tot nog toe niets gezegd. Daar hij nooit gearresteerd werd is over hem bitter weinig bekend. We weten dat hij Hendrik heette, een verlopen religieus was uit Kortrijk, de wederdoop had ontvangen en vanuit zijn geboortestad Vlaanderen doorkruiste om de anabaptisten te onderrichten. Vermoedelijk heeft

⁶³ ARA, *Rk*, 13.822, rekening 1537-1539, f° 25 - 26 v°.

⁶⁴ *Ibid.*, rekening 1536-1537, f° 10 v° - 11.

⁶⁵ *Ibid.*, rekening 1537-1539, f° 27.

⁶⁶ *Ibid.*, rekening 1536-1537, f° 16 - 17. Over Sijnken de Cruel, cfr. p. 459.

⁶⁷ Beiden worden „van Gheldre” genoemd, waaruit we deze familie-verwantschap menen te mogen opmaken. (*Ibid.*, rekening 1537-1539, f° 28; ARA, *AL*, 462 bis, rekening De Hondt, 10 maart 1562.)

⁶⁸ ARA, *Rk*, 13.822, rekening 1537-1539, f° 28-29.

⁶⁹ A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 15.

⁷⁰ IDEM, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 39. De Kortrijkse magistraat liet te Brugge informeren of de terechtgestelde anabaptisten tijdens het onderzoek de naam van Van den Broucke niet hadden vermeld. (ARA, *l.c.*, f° 29 v°.) Werd hij er wellicht van verdacht, zich in de Brugse anabaptistenkring te hebben opgehouden ?

hij na de dood van Jacob van der Mase de fakkel van hem overgenomen. Hij kwam dikwijls te Hondshoote en omgeving⁷¹. Bij elk oponthoud in de tekstielstad logeerde meester Hendrik in de herberg van de priesterzoon Karel Herman („Charlo” of „Strontkin” in de volksmond). In dit trefpunt van „rebaptiseurs, prophètes et aultres de la secte des annabaptistes” maakte hij kennis met Mahieu Waghens uit Noortberquin⁷². Toen laatstgenoemde zich, samen met zijn echtgenote Mayken Maris en vermoedelijk nog enkele geloofsgenoten uit de streek van Poperinge, te Gent ging vestigen en daar de leiding van de broederschap op zich nam, bleef hij verder met meester Hendrik in verbinding. In het huis van Mahieu en bij Jacob du Cellier die, zoals reeds gezegd werd, van Brugge naar Gent was overgekomen, grepen discussies plaats, die tevens herhaaldelijk bijgewoond werden door een zekere Lauwereyns uit Zeeland⁷³. In de kleine Gentse gemeenschap, die relaties onderhield én met plaatsen ten noorden van de stad, én met Brugge, én met Kortrijk, én met Poperinge, én met Hondshoote, én met Zeeland, vermoedelijk zelfs met Aalst, bestond een zeer groot samenhorigheidsgevoel. Dit vond zijn uitdrukking onder andere in de vriendenkus bij de begroeting⁷⁴.

De genoemde Lauwereyns zal onderweg uit Zeeland naar Gent niet nagelaten hebben, telkens een bezoek te brengen aan de broeders te Axel, Zuid-dorpe en Sinte-Kruis-Winkel. Over het bestaan van doopsgezinde kernen aldaar had de overheid niet het minste vermoeden, tot ze in de zomer van 1538 ingelicht werd door het verraad van een lid van de Gentse anabaptistenkring, de Poperingenaar Martin Valcke.

§ 3. VOORLOPIG EINDE VAN DE ANABAPTISTISCHE EXPANSIE TEN GEVOLGE VAN DE REPRESSIE VAN 1538

Aan de oorsprong van het wijdomvattend gerechtelijk optreden tegen de dopers in Vlaanderen ligt vermoedelijk de arrestatie en de terechtstelling van Jacob du Cellier te Gent in het begin van dit jaar. Deze moet tijdens zijn gevangenschap — misschien onder foltering — gegevens hebben losgelaten nopens geloofsgenoten en de auteurs van enkele nota's in een bij hem gevonden boek hebben geïdentificeerd⁷⁵. Het valt aan te nemen dat zich onder de genoemden Valcke bevond, die dan na zijn inhechtenisneming, uit schrik voor een gelijkaardige straf, is gaan praten. Zijn inlichtingen en die van Du Cellier

⁷¹ ARA, Rk, 14.043, rekening 1538-1539, f° 9 v°.

⁷² *Ibid.*, f° 10.

⁷³ SAG, BC 1538-1540, f° 3 v°, 7-7 v°, 9 v°.

⁷⁴ A. L. E. VERHEYDEN, *De doopsgezinden te Gent*, p. 102.

⁷⁵ IDEM, *Le martyrologe courtraisien*, p. 18. In het door Verheyden geciteerde stuk wordt verkeerdelijk Nicolas in plaats van Jacob aangegeven als voornaam van Du Cellier.

brachten op verscheidene plaatsen het gerechtelijk apparaat in beweging, wat voor de doopsgezinde broederschap uiteindelijk noodlottig zou worden.

In de rekening betreffende zijn activiteiten in 1538 vermeldde de procureur-generaal van Vlaanderen : „Item voor dat hy verleit heeft voor de mont-costen van eenen ghenaeamt Martin Valcke, denunchiateur van diverssche herdoopte, die metten zelve procureur reysde vander stede van Ghendt naer Wincle, Zudorp, Axele ende daerontrent by nachte hem tooghende de huusen waer zekere herdoopte woonden”. Inderdaad, samen met de verklikker en een uitgebreide politiemacht had de procureur zich onverwijld ter plaatse begeven om er een grootscheepse razzia te houden. Er was nochtans tijdig alarm geslagen, vermoedelijk dank zij het waarschuwingssysteem onder doopsgezinden dat, zoals vastgesteld werd, reeds vroeger zijn goede diensten had bewezen. Alleen drie vrouwen konden gepakt worden : de echtgenoten van Lieven van Haverbeke te Sinte-Kruis-Winkel, van Jacob Loys te Zuiddorpe en van Jacob Dauwere te Axel, allen herdoopt. De mannen en ook nog Adriaan Brael uit Sinte-Kruis-Winkel hadden met de boot van schipper Jacob Loys tijdig de vlucht genomen naar Zeeland. Tijdens een nieuwe razzia die enkele dagen later geleid werd door deurwaarder Ydrop Oste in overleg met de plaatselijke koster Joris Godschalck, bleken ook Copkin Everwijn en Martine de Meyer hun heil te hebben gezocht in Zeeland. Navraag bij familie te Assenede, Zelzate en Ertvelde kon de vlucht van de jeugdige verdachten slechts bevestigen ⁷⁶.

Voor Martin Valcke was er nu geen weg meer terug. Hij moest de procureur-generaal vergezellen naar Brugge en daar de huizen van herdoopten aanwijzen ⁷⁷. Zeven werden er gearresteerd; allen werden ze, na een proces voor de stedelijke overheid, tussen 17 en 28 augustus 1538 te Brugge terechtgesteld ⁷⁸. Valcke verklikte de doopsgezinden te Oostburg en Breskens, maar het bevel van de overheid van het Brugse Vrije tot inhechtenisneming van de verdachten kwam hier veel te laat ⁷⁹. Tevoren was een gerechtelijk optreden te

⁷⁶ In ARA, AL, 452 zijn drie rekeningen bewaard die uitvoerige inlichtingen verstrekken over de razzia's : twee van deurwaarder Ydrop Oste en één van de procureur-generaal. Die rekeningen evenmin als andere documenten uit de Raad van Vlaanderen, zeggen niets over een mogelijke bestraffing van de gearresteerde vrouwen.

⁷⁷ *Ibid.*, rekening van de procureur-generaal.

⁷⁸ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 31-33. Alle terechtgestelden waren vrouwen; twee onder hen, de echtgenote van Jan Inghels en Magdalena de Vos, zwoeren hun overtuiging af en werden daarom niet verbrand maar levend begraven. De mannen hadden tijdig de wijk genomen (cfr. Wouter Heyne : K. R. PEKELHARING, *o.c.*, p. 254; Pieter de Bontwerckere week uit naar Londen maar werd daar om zijn geloof verbrand : SAB, BS 1558-1559, f° 23 v°, A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 45, n. 1.)

⁷⁹ Alleen Adriaan Jansz. werd te Groede gearresteerd. Hij werd gevankelijk naar Brugge overgebracht en in het Steen opgesloten. (RAB, *Brugse Vrije*, 278, f° 32 - 32 v°.) Over het vonnis is niets bekend.

Oudenburg met meer succes bekroond geweest; de reeds genoemde Jan Albard stierf daar op 4 februari 1538 de vuurdood⁸⁰.

De procureur-generaal stelde verder een uitgebreid onderzoek in te Kortrijk, Menen en Wervik, dat in twee eerstgenoemde steden tot een aantal arrestaties leidde. Maar daar de gevangenen zonder uitzondering het poorterschap van Kortrijk bezaten, bewogen de schepenen van de Leiestad hemel en aarde om hen tegen de strenge eisen van de Raad van Vlaanderen en van het Geestelijk Hof te Doornik in bescherming te nemen⁸¹. Volgens hen moest aan de verklaringen van Sijnken de Cruel maar weinig waarde worden gehecht, daar ze lange tijd als vagebond had rondgezworven en bovendien te Kortrijk een bordeel had uitgebaat⁸². Er waren onvoldoende bewijzen voorhanden om op de verdachten de in de plakaten voorgeschreven straffen toe te passen. Het afschrikwekkend voorbeeld van de executie van (de vreemdeling!) Jacob van der Mase zou er hen trouwens wel van afhouden, zich nog verder met de ketterij in te laten. Wegens „la diversité d'opinions” van de schepenen kon de vierschaar niet tot een definitief oordeel komen. Nadat Kortrijk garanties had verstrekt voor de beteugeling van de ketterij in de toekomst stemde de Raad van Vlaanderen er uiteindelijk mee in dat alle verdachten weer op vrije voeten werden geplaatst⁸³.

Na Kortrijk zette de procureur-generaal zijn onderzoek verder te Sint-Winoksbergen, Duinkerke, Hondshoote en Cassel, „daeronder diverssche herdoopte hemliden hilden, zomen zeide”. Hier hadden de meeste verdachten tijdig een veiliger onderkomen kunnen zoeken. De arrestatie van Jacob Grigore te Hondshoote leek alle kans op slagen te bieden, maar, zo tekende de procureur-generaal verontschuldigd aan, „ingheroct wesende, zo bevonden zy dat hy 's navents te vooren ghewaerscuwet en de ghevlucht was”⁸⁴. Twee Hondshooteenaars konden wél opgebracht worden: Malen Dye en de priesterzoon Karel Herman⁸⁵. Bij vonnis van de overheid der kasselrij Veurne werd de eerste als anabaptist op 25 augustus 1538 te Hondshoote terecht-

⁸⁰ ARA, *Rk*, 14.326, rekening 1537-1538, f° 2, 3. Rond de executieplaats stond een wacht opgesteld omdat „l'on doubtoit la fureur du peuple”.

⁸¹ Tevoren had de Kortrijkse magistraat het al klaar gespeeld, Courtins buiten de greep van het Geestelijk Hof te houden. Verder werd met de eis van de procureur-generaal van Vlaanderen, die de doodstraf vroeg, geen rekening gehouden. (ARA, *Rk*, 13.822, rekening 1535-1536, f° 18-19.)

⁸² *Ibid.*, f° 16-17.

⁸³ *Ibid.*, rekening 1537-1539, f° 26 v°, 27, 29, 29 v°.

⁸⁴ ARA, *AL*, 452.

⁸⁵ Ter gelegenheid van de arrestatie ving men te Veurne berichten op over het bestaan van een plakkaat nopens de anabaptisten, dat nochtans al in 1534 uitgevaardigd was! Noch te Veurne zelf, noch in de kasselrij was een exemplaar vindbaar, zodat men er uiteindelijk een diende te halen in Brugge.

gesteld⁸⁶; de tweede moest, om zijn taveerne te hebben opengesteld voor vergaderingen der doopsgezinden, één uur lang aan de kaak staan met het zwaard van justitie boven het hoofd, ten teken dat hij de doodstraf verdiend had⁸⁷. Te Cassel werd de molenaar Filips de Cors (Keurs), na een langdurige gevangenschap, op 20 december 1540 terechtgesteld⁸⁸.

Nog in 1538 werd Rosiane Kemels, de echtgenote van de in 1536 te Gent terechtgestelde anabaptist Lieven van de Walle, gevangen te Schelderode. In 1539 werd ze op haar beurt geëxecuteerd te Aalst⁸⁹. Het valt wel aan te nemen dat ze al die tijd betrekkingen had onderhouden met Gent. In die laatste stad eindelijk vielen Mahieu Waghens en de echtgenote van de verklikker, Anna Pillaert, in handen van het gerecht. De eerste eindigde op de brandstapel⁹⁰, de tweede kwam onder bepaalde voorwaarden terug op vrije voeten⁹¹.

Dat een over heel Vlaanderen gecoördineerde gerechtelijke actie tegen verschillende doopsgezinde kernen mogelijk was na verklaringen van slechts één of hoogstens twee personen, wijst er op hoe nauw deze kernen bij elkaar aanleunden in alles wat ze deden of beslisten. Dit zal trouwens levensnoodzakelijk zijn geweest voor groepjes mensen die zich in de verdrukking naar een ondergronds bestaan gedreven zagen. Dat men nochtans alles wist van elkaar kon, zoals het dramatisch gebeuren aantoont, bij het minste lek voor de hele gemeenschap noodlottig worden. En niet alleen voor de gemeenschap in Vlaanderen! Martin Valcke wist blijkbaar ook heel wat te vertellen over de doopsgezinden elders in het land: hij werd naar Brussel ontboden om er ondervraagd te worden nopens het anabaptisme in Brabant; vandaar werd hij ter beschikking gesteld van de gerechtelijke overheid in Mechelen en in Holland, om daar ter plaatse aanwijzingen te geven⁹². Is het op grond hiervan overdreven te beweren dat er, tenminste in een groot deel der Nederlanden, een hechte eenheid bestond in de toenmalige doopsgezinde beweging?

⁸⁶ ARA, *Rk*, 14.043, rekening 1538-1539, f° 9 v°; SAH, CC. 76, rekening 1539; f° 3 v°.

⁸⁷ *Ibid.*, f° 4; ARA, *J.c.*, f° 10. Een derde verdachte, Martin Allaert, werd vermoedelijk zonder straf weer in vrijheid gesteld.

⁸⁸ RAG, *RVI*, 708, f° 37 v°; VAN BRAGHT, II, p. 41 (vermeldt verkeerdelijk 1537 als datum der terechtstelling).

⁸⁹ A. L. E. VERHEYDEN, *La réforme à Alost*, p. 1161. Rosiane zat 177 dagen in de Aalsterse gevangenis. Ze had haar dwalingen afgezworen, reden waarom de justitie-ambtenaren aanvankelijk „furent difficulté de procéder à l'exécution”. (ARA, *Rk*, 13.569, rekening 1539-1542, f° 79 v° - 80.)

⁹⁰ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 4.

⁹¹ SAG, *BC* 1538-1540, f° 20. Anna Pillaert werd niet als doopsgezinde gestraft, maar enkel omdat ze „qualic ghevoelt (had) inde sacramenten vander heligher Kercken, sonderlinghe vanden aultaere”.

⁹² ARA, *AL*, 452, rekeningen van de procureur-generaal en van François de Brune, raadsheer en advocaat-fiscaal van de Raad van Vlaanderen, 1538.

§ 4. ANARCHISTISCHE UITLOPERS VAN DE DOPERSE BEWEGING NA 1538

Gedurende drie jaar hadden de dopers een betrekkelijk rustige tijd gekend in de anonimiteit van de Vlaamse steden. De strenge repressie, uitgelokt door iemand uit eigen rangen, was catastrofaal voor hun nog maar pas ontluikende gemeenschappen. Verscheidene anabaptisten uit het Noorden, diep teleurgesteld over de dramatische afloop van een onder zo gunstige auspiciën gestarte onderneming, konden de weg terug naar het gewone leven niet vinden en bleven het platteland onveilig maken. Zulke lui waren Simon Martensz. Vernouwen uit Alkmaar, de Hollanders⁹³ Hendrik, bijgenaamd „den dove”, Albert Rubbertsz.⁹⁴ en Lauwers Weselin⁹⁵; verder Jan Pietersz., bijgenaamd „den rechtvaardighe Jan” uit Middelburg⁹⁶, Cornelia Wouters, alias Nele Buels⁹⁷ en Pieter Jacob Wouters⁹⁸, beiden uit Amsterdam en wellicht met elkaar verwant, Jan Willemsz. uit Hoorn⁹⁹ en Pieter Heyndrixz. uit Utrecht¹⁰⁰, die allen na 1538 als vagebonden en kerkrovers het gebied tussen

⁹³ De plaats van herkomst wordt hier niet verder gepreciseerd.

⁹⁴ Vernouwen, den dove Hendrik en Rubbertsz. werden onder beschuldiging van herdoperij en heiligschennis in kerken op last van de procureur-generaal van Vlaanderen begin 1544 opgespoord in Oudenaarde, Doornik, Valenciennes. Alleen Vernouwen kon gepakt worden; midden juli 1544 werd hij uitgeleverd aan de substituut van de procureur-generaal van Holland. Te oordelen naar de aard van zijn in beslag genomen bezittingen moet hij van beroep schilder geweest zijn. (ARA, *Rk*, 21.914, f° 27, 33 v°, 36 v°, 56-56 v°; ARA, *AL* 454, rekeningen van deurwaarder Ydrop Oste, 1544.) Blijkens het vonnis, uitgesproken door het Hof van Holland op 31 juli 1544 (brandstapel), had de Alkmaarse anabaptist zich vooral schuldig gemaakt aan kerkroof in de omgeving van Brugge en Gent. Hij was trouwens al in 1540 uit Antwerpen gebannen wegens omgang met heiligschenners. (A. F. MELLINK, *Antwerpen als anabaptistencentrum tot ± 1550*, p. 165.)

⁹⁵ Na de arrestatie van zijn maat Albard te Oudenburg vluchtte deze Hollander naar Nieuwpoort, maar werd daar op zijn beurt ingerekend. Alhoewel hij schuldig bevonden werd aan landloperij en wederdoperij, wordt in de rekening van de baljuw van Nieuwpoort geen melding gemaakt van een mogelijke straf. (ARA, *Rk*, 14.287, rekening 1537-1538, f° 9 v°-10.)

⁹⁶ Hij had tot de Middelburgse revolutionaire anabaptisten behoord. Op Kerstdag 1534 belegde hij in zijn huis een vergadering, waarop een afgezant van de Hollandse wederdopers een oproep deed voor gewapende bijstand aan de broeders. (K. R. PEKELHARING, *o.c.*, p. 245.) In 1540 of 1541 werd hij te Brugge op de brandstapel terechtgesteld. (ARA, *Rk*, 13.784, rekening 1539-1541, f° 28.)

⁹⁷ Op 23 januari 1540 werd Nele te Brugge veroordeeld, levend begraven te worden (SAB, *VB* 1537-1555, f° 59; ARA, *Rk*, 13.784, rekening 1539-1541, f° 28.)

⁹⁸ In 1541 werd hij wegens ketterij te Nieuwpoort gegeseld. (ARA, *Rk*, 14.287, rekening 1541-1542, f° 4 v°.)

⁹⁹ In 1541 uit Nieuwpoort verbannen om ketterij. (*Ibid.*, f° 9 v°.)

¹⁰⁰ In 1540 als heiligschenners gehangen te Nieuwpoort. (*Ibid.*, rekening 1539-1540, f° 8.)

Brugge en Nieuwpoort en rond Oudenaarde teisterden ¹⁰¹. De bende waartoe Cornelie Wouters behoorde opereerde zowat over heel de Nederlanden : ze was verantwoordelijk voor kerkplunderingen op Duiveland bij Zierikzee, te Oudenbosch en Tielt in Brabant, in het Brusselse, te Blankenberge en te Eeklo ¹⁰². In Dendermonde werd in 1538 de landloper Gillis Martins gestraft die niet alleen op het omliggende platteland en in de omgeving van Breda brutaliteiten had begaan, maar tevens de naam had een „lutheraan” te zijn ¹⁰³. Korte tijd tevoren waren eveneens in Dendermonde banvonnissen uitgesproken tegen de landlopers Geert de Bruyne uit de „Sion”-stad Munster en Cornelis Stickere uit het Land van Kleef ¹⁰⁴. Tot het soort mensen die zich niet meer konden aanpassen behoorden ook de vijf Friezen, die op 7 oktober 1539 te Gent werden gearresteerd en er verklaarden dat ze „den duvel om ghelt dienen zoude (n)” ¹⁰⁵. Deze ontspoorde heimatlosen hadden helemaal geen betekenis meer voor het verdere verloop van de reformatorische beweging in het graafschap. De religie was voor hen bijzaak geworden; ze leefden in geïsoleerde groepen of groepjes aan de rand van de maatschappij en vonden zelfs geen aansluiting bij de revolutionaire bewegingen in Vlaanderen, waarvan de jaren 1538 en 1539 nochtans zo zwanger waren. Om die reden mag men 1538 als het eindpunt beschouwen van de eerste periode van doperse expansie in Vlaanderen.

* * *

Excursus : een religieus-anarchistische secte ?

We beschikken over enkele gegevens nopens een anarchistische groep met — zo schijnt het — bepaalde principes op religieuze grondslag, die zich voornamelijk in het Land van Aalst ophield maar verder over zowat de hele Nederlanden opereerde. De voornaamste bijzonderheden zijn vervat in twee uitvoerige rapporten van Villavicencio uit Brugge aan Filips II, van december

¹⁰¹ Misschien moet bij hen ook Adriaan Adriaensz. uit Dordrecht worden gerekend, die in 1543 of 1544 wegens ketterij te Oostende geseld werd en voor eeuwig uit Vlaanderen verbannen werd. (ARA, *Rk*, 14.311, rekening 1543-1544.) Is hij te vereenzelvigen met de Adriaan Adriaensz., eveneens uit Dordrecht, die in 1555 het burgerrecht van Emden verwierf ? (SAE, XIX, 1, *Bürgerbuch*.)

¹⁰² SAB,VB 1537-1555, f° 57 v° - 59.

¹⁰³ Als straf werd hij geschavotteerd, moest in de processie gaan en een bedevaart doen naar Rome. (ARA, *Rk*, 14.376, rekening 1535-1538, f° 15.)

¹⁰⁴ *Ibid.*, f° 19, 25 februari 1538.

¹⁰⁵ SAG, BC 1538-1540, f° 192 v°.

1564 en januari 1565¹⁰⁶. Hierin doet de Spaanse monnik het zonderlinge verhaal van de levenswijze van een groep straatschenders, zoals hij het uit de bekentenissen van twee gevangenen te Brugge en één te Breda zou hebben kunnen optekenen. Die gevangenen zouden tot een bijzondere secte hebben behoord die al sinds omstreeks 1540 actief was en haar zetel had in Antwerpen.

Men werd opgenomen na een proeftijd van 4 à 5 jaar om zijn bekwaamheid tot stelen en moorden en tevens zijn gehardheid tegen folteringen te bewijzen, en na een eed van trouw. Er werden tevens bepaalde morele eisen gesteld: dronkenschap werd streng gestraft. Men kende elkaar slechts bij toenaam om elk gevaar van verklikking te vermijden¹⁰⁷. Na een vastentijd van drie dagen, gedurende dewelke allen naakt in een landhuis samenbleven, koos de gemeenschap een voorganger, wiens voornaamste taak het was huwelijken te sluiten of te ontbinden. Zich baserend op het Oude Testament werd de polygamie ingevoerd: elke man van minstens 23 jaar mocht zich zoveel vrouwen nemen als hij kon onderhouden; een had er zes, de meesten evenwel twee. Die vrouwen waren volkomen onderworpen aan de willekeur van hun man: ze dienden hem „heer” te noemen, naar het voorbeeld van Sara tegenover Abraham; waren ze weerspannig, dan werden ze ter dood gebracht¹⁰⁸. Het was de bedoeling zoveel mogelijk kinderen te krijgen om de continuïteit en de uitbreiding van de groep van binnenuit te verzekeren. Die kinderen werden opgevoed door voedsters; ze werden alleen maar gedoopt om in de „wereld” geen argwaan te wekken. De voornaamste activiteit der bende bestond in het belagen van rijke katholieken en het plunderen van kloosters, waarmee geacht werd een aan God welgevallige daad te doen. Betrof het een mannenklooster, dan nodigden ze elkaar zagezegd uit op het huwelijk van hun zoon; werd een vrouwenklooster geviseerd, dan werd op het huwelijk van een dochter geïnviteerd.

De mededelingen uit de pen van Villavicencio — wiens enige bedoeling het was de vorst met gruwelijke verhalen tot een krachtdadig optreden in de Nederlanden te bewegen — zouden ongeloofwaardig klinken, ware het niet dat sommige details elders bevestigd worden. Al in juni 1538 werden dicht bij Gent, op de jurisdictie van het Land van Aalst, „kettters” gesignaleerd die

¹⁰⁶ Cfr. L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, *Introduction*, p. XXV-XXXIV; KERVYN DE LETTENHOVE, *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle*, I (Brussel 1883), p. 15-20.

¹⁰⁷ GACHARD (*o.c.*, p. XXVIII) citeert archivalische bronnen waaruit inderdaad hun gehardheid tegen folteringen blijkt en waarin gewag wordt gemaakt van de moeite die de gerechtelijke overheid had om hun ware naam te vernemen.

¹⁰⁸ Op 21 december 1564 ontdekte de consul van de Spaanse natie te Brugge een vrouwenlijk in een koffer; men vermoedde dat het om een lid ging van een bepaalde secte die door haar man zou zijn vermoord. (KERVYN DE LETTENHOVE, *o.c.*, p. 15.)

meerdere vrouwen zouden hebben gehad¹⁰⁹. En op 2 oktober 1550 ging de procureur-generaal met de prior der Gentse dominicanen confereren nopens „zekere personen, zo vrouwen als mans, die regneren zouden in 't Landt van Aelst, wesende vande opinie dat huerlieden lichamen ende vleesch ghemeene wesen zoude”¹¹⁰. Wordt in deze ambtelijke teksten over dezelfde gemeenschap gesproken als die waarover Villavicencio het heeft? Duidelijk in elk geval vinden diens detailbeschrijvingen van de door de groep begane misdaden in de jaren zestig bevestiging in een aantal archivalische gegevens. We weten inderdaad dat op 7 november 1561 een roofoverval werd gepleegd op het klooster van de dominicanessen (Spermalie) buiten Brugge, waarbij twee geestelijken werden vermoord en de ontvanger dodelijk gewond¹¹¹. Volgens Margaretha was de overal een „fruit, comme il fait à penser, produit par ces sectaires”¹¹². Twee jaar later, op 23 oktober 1563, kregen de kartuizerinnen, even buiten Brugge, op hun beurt dreigbrieven toegestuurd. In Brugge zelf en in het klooster werden de meest strenge voorzorgsmaatregelen getroffen, terwijl klopjachten werden georganiseerd in Sint-Michiels, Sint-Andries en Varsenare¹¹³. Omstreeks dezelfde tijd werd in het Land van Aalst een echtpaar gearresteerd dat naar de vrouwenabdij van Ten Roosen brieven had gebracht, „lesquelles contenoient de brusler ledict cloostre”¹¹⁴. De maandag na Driekoningen 1564 raakte Brugge weer in opschudding door een overval op het huis van de Spaanse koopman Fernando de Matança bij de Beurs, waarbij een veertigtal rovers betrokken waren. Vier der medeplichtigen konden enkele dagen later in Aalst gepakt worden. Tijdens hun ondervraging bleek dat ze niet alleen in Brugge waren geweest, maar in november 1563 tevens hadden deelgenomen aan de plundering van de loterij te Antwerpen, van het klooster van Herkenrode in het prinsbisdom Luik, en wellicht van het klooster Ter Lee bij Leiden¹¹⁵. Een Brugs lid van de bende had tijdens de grootscheepse

¹⁰⁹ ARA, *StA*, 1182, f° 24. Er gingen greuchten dat het „lutheriens et anabaptistes” betrof.

¹¹⁰ RAG, *RVI*, 7613, f° 92 v°.

¹¹¹ SAB, *SR 1557-1565*, f° 190, 8 november 1561; RAB, *Brugse Vrije*, 4104, f° 8-8 v°, ondervraging van Lieven van Hecke uit Nieuwpoort die van tevoren ingelicht zou zijn geweest over de overval door iemand die zichzelf „de Inghelsche Kercke” noemde; V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 239-241; ARA, *Rk*, 21.929, f° 43 v°, informatie nopens Loys Adriaens, verdacht van medeplichtigheid.

¹¹² ARA, *StA*, 280, p. 324 en 325.

¹¹³ SAB, *SR 1557-1565*, f° 279 v°, 280; RAB, *Brugse Vrije*, 303, f° 163 v° - 164.

¹¹⁴ ARA, *Rk*, 13.573, rekening 1562-1563, f° 25, 30.

¹¹⁵ RAB, *Brugse Vrije*, 303, f° 43 v°; L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite de Parme*, II, p. 222, 251; en vooral de door dezelfde auteur verstrekte bijzonderheden in: *Correspondance de Philippe II*, II, p. XXVII-XXX, voetnoten; naast de daar vermelde terechtstellingen in Antwerpen, Leuven, Aalst, Breda, Brussel, Gent en Brugge, greep

gerechtelijke acties van januari 1564 de vlucht genomen „als bekend geworden voor een van de capiteinen ende logierders van eenen quaden hoop ende secte van roovers ende moordenaers”¹¹⁶. Zijn zontje werd door de schepenen in de Bogardenschool geplaatst. Op 3 december 1564 nu trachtten twee jongemannen het knaapje te ontvoeren. Tevergeefs echter: met list konden ze worden gevangen genomen. Na zware folteringen bekenden ze, tot de bende te behoren die de overvallen op de kloosters en op het huis van de Spaanse handelaar te Brugge op haar actief had¹¹⁷. Van die twee gevangenen was het dat Villavicencio inside-informatie kreeg over de levenswijze van de troep¹¹⁸.

Moet men hier werkelijk denken aan een religieuze secte? Veel geestelijke verwantschap met de volgelingen van Loy Pruystinck (Loïsten) of met de libertijnen van het Huis der Liefde van Hendrik Niklaesz. kan men bij deze misdadigers niet ontdekken. Het heeft er veeleer de schijn van dat het om een roversbende gaat waarvan de organisatie en het bindelement op een pseudo-religieuze basis berustten. Dat ze nochtans al omstreeks 1540 zou zijn ontstaan laat veronderstellen dat er wellicht aanknopingspunten zijn met de zogenoemde „Batenburgers” of met de anarchistische uitlopers van het doperdom.

SLOTBESCHOUWINGEN

Tijdens deze eerste periode hebben de anabaptisten die na de woelingen in het Noorden hun toevlucht hadden gezocht in Vlaanderen, in en buiten de steden waar ze zich vestigden sympathie ontmoet bij sommigen die al vroeger enige wrevel hadden laten blijken tegenover de roomse Kerk; anderen hebben onder hun impuls definitief het oude rug toegekeerd. Het valt immers op dat hun aanwezigheid samenvalt met een intensifiëring van de reformatorische bedrijvigheid, voornamelijk in Zuid- en West-Vlaanderen. Men kan dan ook stellen dat in het vaarwater van het anabaptisme de golfslag van de kritiek op de roomse leer en gebruiken breed uitgedeind is. De toenadering verliep des te vlotter daar er een nauwe verwantschap bestond tussen de traditionele sacramentarische gedachtenwereld bij de plaatselijke bevolking en de anabaptistische ideeën. Toch stelt men vast dat slechts enkele Vlamingen zich toen al

ook in Assenede op 19 januari 1564 een executie plaats van een bendelid (ARA, *Rk*, 14.253, rekening 1563-1564, f° 2 v° - 3).

¹¹⁶ A. SCHOUTEET, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555*, p. 191-192. Het betrof Jacob Gheerraerts, alias den Hollander; zijn echtgenote en zijn meid werden als medeplichtigen op de Burg terechtgesteld.

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 191-192.

¹¹⁸ AGS, *Estado, NdFl.*, 526, f° 133.

definitief in het doperdom lieten opnemen, door het ontvangen van de volwassendoop. Een afdoende verklaring hebben we hiervoor niet gevonden. Het is mogelijk dat in die korte tijd slechts weinigen voldoende konden voorbereid worden op de doop die, als teken van geloof, pas na een grondige kennis van de leer kon worden toegediend. Daarbij rijst nog de vraag of men in voldoende mate een beroep kon doen op de Oudsten (uitsluitend Noord-Nederlanders!), de enigen die gerechtigd waren om de doop toe te dienen. Een laatste factor was wellicht de hypotheek van Munster die op de anabaptisten bleef wegen, een Munster dat, in vergelijking met Noord-Nederland, maar een matige aantrekkingskracht had uitgeoefend in Vlaanderen. Weliswaar verdwenen de chiliastische aspiraties bij de overgekomen dopers geleidelijk naar het achterplan: het verwachte einde van de wereld was immers niet gekomen en bovendien kon wegens de repressie niet gedacht worden aan een hergroepering van de krachten, zodat een nieuwe poging om met geweld het Godsrijk op aarde te stichten uitgesloten was. Toch bleef de herinnering aan Munster levendig, wat onder meer kan opgemaakt worden uit de revolutionaire taal die de toch toonaangevende Mahieu Waghens tijdens zijn gevangenschap te Gent in 1538 sprak¹. Hebben sommigen zich daardoor laten afschrikken? Ligt hier de verklaring waarom Jan Steyaert en Pieter de Pau uit Merendree naar Duitsland trokken op zoek naar een serene leefmilieu? Hoe schril tekent hun gelatenheid in het oog van de dood zich af tegen de opstandigheid van Waghens: „Strijt vroom mijn lieve broeder”, zo spraken ze elkaar moed in, „want ick sie den Hemel boven ons open”².

De plannen van de overheid om het doperdom volledig uit te roeien lijken succesvol te zijn geweest. Na 1538 verneemt men gedurende méér dan tien jaar zo goed als niets meer over het bestaan van doopsgezinde kernen. Velen uit de vroegere anabaptistenkringen zochten terug aansluiting bij de sacramentariërs. Zo manifesteerde zich de schoenmakersknaap Hans van Houtte, enige tijd na de afzwering van zijn dwalingen te Menen in 1538, opnieuw als hervormingsgezinde te Brugge, „zyn besten doende om anderen te leerene”. Geen van de door hem verkondigde geloofspunten kan nog typisch dopers worden genoemd. Het duurde tot 1543 vooraleer hij in de val liep: op 12 februari van dit jaar werd hij naar de brandstapel geleid³. Gelijkaardige gevallen waren deze van Lowijs Croesin en Joos de Cruel uit Kortrijk, op wie in 1536 resp. 1538 de verdenking van anabaptisme viel. De eerste werd op 3 augustus 1545 als sacramentariër gestraft te Kortrijk⁴. De Cruel

¹ Cfr. p. 244.

² T. J. VAN BRAGHT, II, p. 44.

³ SAB, BV 1537-1555, f° 93 v° - 94 v°.

⁴ RAK, SAK, 159, *Kennesse van zaecken criminele 1541-1549*; f° 88; ARA, Rk, 13.823, rekening 1545, f° 26 v°; straf: om vergiffenis bidden, 15 gulden boete betalen, 1 jaar binnen het schependom Kortrijk blijven.

zocht kort na 1550 zijn toevlucht in de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen — waar de anabaptisten al evenzeer gehaat waren als de roomsen ! —. Begin 1554 vestigde hij zich in Ronse en werd er, na op 22 april zijn ketterij te hebben herroepen, verder met rust gelaten⁵. Later evenwel kwam hij opnieuw in de ban van de hervorming, nu onder invloed van het calvinisme; dit werd hem uiteindelijk noodlottig : op 15 februari 1565 werd hij te Ronse terechtgesteld⁶.

Hier zij aan toegevoegd dat Sijnken de Cruel, zuster van Joos, die er in 1538 eveneens van beschuldigd was, zich te laten herdopen, op 21 juli 1562 te Gent als doopsgezinde verbrand werd⁷. Een andere broer, Laurens de Cruel, trad ten laatste sinds 1554 op als rechterarm van de doopsgezinde bisschop Gillis van Aken te Kortrijk⁸ en besteed op 21 mei 1557 als anabaptist de brandstapel⁹. In tegenstelling met Joos hebben beiden dus later opnieuw aansluiting gezocht bij het anabaptisme. Vermoedelijk hebben velen alsdus gehandeld. Omstreeks 1550, bij de heropbloei van het doperdom wierpen ze zich op als de meest fervente aanhangers en propagandisten. Vermelden we, buiten broer en zuster de Cruel, slechts de voorbeelden van de families Terryns uit Lauwe, De Graet uit Kortrijk, Courtins uit Menen; van Pauwels Vermaete, omstreeks 1537 herdoopt te Brugge en in de jaren vijftig de spil van de Brugse doopsgezindenbroederschap; van Jacob Everwijn uit Sinte-Kruis-Winkel, die zich in 1538 de huid kon redden door naar Zeeland te vluchten, maar in de jaren vijftig samen met zijn echtgenote Naenken lid was van de Gentse broederschap¹⁰; van Adriaan Brael uit Sinte-Kruis-Winkel, die in 1538 eveneens naar Zeeland uitweek, later in het huwelijk trad met de zopas genoemde Sijnken de Cruel, omstreeks 1560 de leider werd van de Brugse broederschap, maar in die stad op 10 december 1561 de brandstapel beklom. Zij allen hebben ervoor gezorgd dat in de brede stroom van het sacramentarisme waarin ze na 1538 werden opgenomen een vage doperse traditie bleef bestaan. Het duidelijkst wordt dit aangetoond door het feit dat precies de gebieden waar in de eerste periode het zaad was uitgestrooid, de verbreiding van het anabaptisme in de jaren vijftig het sterkst was : Zuidwest- en West-Vlaanderen, de streek rond Merendree en natuurlijk Brugge en Gent. Daarentegen bleef het gebied Deinze-Oudenaarde-Ronse zowel in de jaren dertig als in latere tijd praktisch volledig buiten de doperse invloedssfeer !

⁵ ARA, AL 459, rekening Titelmans, 1554.

⁶ *Mémoire justificatif du magistrat de Renaix*, p. 209.

⁷ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 29.

⁸ RAB, 17.041/2, *Crimbouck 1568-1573*, f° 9 v°

⁹ P. GÉNARD, AA, VIII, p. 434, 438.

¹⁰ Beiden werden op 3 februari 1557 te Gent door de inquisiteur gearresteerd. (ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1557.)

HOOFDSTUK III

DE EXPANSIE VAN HET GEREFORMEERD PROTESTANTISME NA 1545

Inleiding

Door de strenge repressie in 1545 werd een gevoelige slag toegebracht aan het protestantisme in Vlaanderen. Nu de jurisdictie inzake kettervervolgging opnieuw aan de plaatselijke magistraten was toegekend zonder dat daarbij de Raad van Vlaanderen zelf zijn aandacht liet verslappen, nu bovendien de befaamde Titelmans tot inquisiteur was aangesteld, leek de verdere ontwikkeling van de nieuwe religie op bijna onoverkomelijke hinderpalen te zullen stuiten. Sommige gebieden, zoals het platteland tussen Oudenaarde en Gent, raakten voor een periode van bijna twintig jaar volledig afgesloten voor nieuwe religieuze invloeden. Ook in de grote Vlaamse steden werd de geestelijke afzondering slechts moeilijk weer doorbroken. Pas omstreeks 1550 herstelde het contact met het gereformeerd protestantisme zich geleidelijk, voornamelijk via degenen die in 1545 en volgende jaren aan de opbouw hadden meegewerkt van de Nederduitse Vluchtelingenkerken in den vreemde. De leer van Calvijn, zoals zij door de prediking van Pierre Brully in enkele Waalse steden zijn intrede had gedaan in de Nederlanden, kon slechts tijdelijk de pas worden afgesneden. Vooral na de Vrede van Cateau-Cambrésis in 1559, waardoor het grensverkeer met het hugenootse Frankrijk versoepeld werd, zou het calvinisme in toenemende mate zijn stempel drukken op het gereformeerd protestantisme.

§ 1. GENT

De even plotse als krachtige heropleving van het anabaptisme te Gent na 1550 verkleinde aanvankelijk de kansen van de gereformeerde streek om opnieuw in de brede basis ingang te vinden. Het gereformeerd protestantisme had zich hier na 1545 trouwens ontwikkeld in de richting van een soort salonprotestantisme, wat de doorstroming naar onderen vanzelfsprekend niet bevorderde. De aantrekkingskracht bleef dan ook enige tijd beperkt tot de geletterde en kapitaalkrachtige middens. De enige van die Gentse groep die geprobeerd had het isolement enigszins te doorbreken was de Doornikse

onderwijzer Mathieu de le Becque¹. Blijkens zijn geloofsbelijdenis was hij inderdaad van oordeel dat het niet volstaat het waarachtige geloof in het hart te dragen, maar dat men het ook aan anderen moet meedelen, elk volgens zijn eigen talent dat hij van God heeft ontvangen: „car ung chascun a enffantz ou famille ou servantz, frères, soeurs, amys et familiers et aultres qui desireroient oyr les bénéfices de Dieu, ausquelz ung chascun... doibt annoncer ces bénéfices...”². Deze eerste pogingen om buiten het elite-kringetje te treden werden verijdeld door de terechtstelling te Gent op 27 september 1549 van de Doornikse schoolmeester en twee zijner volgelingen, Lieven Claus en Joos Cockuut³.

De ideeën der gereformeerden deden nu voornamelijk opgeld in de humanistengroep rond Karel Utenhove (M I)⁴. Verscheidene Gentenaars van goeden huize lieten zich inschrijven aan protestantse universiteiten, voornamelijk die van Heidelberg en Bazel⁵. De leraar Karel Bonotz en de drukker Gillis van der Erven weken omstreeks 1550 om godsdienstige redenen uit naar Londen en waren vanaf 1554 werkzaam te Emden, de eerste als opvoeder aan het hof aldaar⁶, de tweede als vooraanstaand drukker van bijbels en reformatorische geschriften⁷. In kringen van *clerici* bleef de nieuwe religie

¹ Het valt aan te nemen dat hij in 1545 op de hoogte is geweest van de prediking van Brully in zijn geboortestad, alhoewel hij toen reeds metter woonst in Gent gevestigd was. Tijdens de vervolgingen van ditzelfde jaar in laatstgenoemde stad had hij een schrijven gericht tot de heren van de Raad van Vlaanderen met het dringende verzoek „dat sy haer handen niet en souden ontreyningen met het ontschuldich bloedt der rechtveerdige te storten”. (A. VAN HAEMETEDE, f° 124.)

² H. W. TE WINKEL, *De Geloofsbelijdenis van Mattheys de le Becq*, p. 99.

³ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 11-12.

⁴ Cfr. p. 93 e.v.

⁵ Te Heidelberg: François van de Kethulle (14 april 1554), Jacob Varent en Christiaan Hardewijn (Harduinus, baccal. in beide rechten) (31 oktober 1558), Jan Hendrik (Henricus, 18 november 1559), Pieter van Keulen (Colonius, 22 februari 1560), Lieven Clavarius (baccal. in beide rechten, 6 november 1560), Jan Bolyander (14 mei 1561), Christiaan Mactinius (20 juni 1565). (G. TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, II, p. 1, 16, 19, 20, 24, 26.) Te Bazel: Maarten de Cleyne (1547-1548), Gijsbert Volcart (1556-1557), Karel Rockelfyn (1562-1563). Jan Utenhove (M I) (1563-1564). (G. H. WACKERNAGEL, *Die Matrikel der Uniservität Basel*, II, p. 51, 102, 140, 152.) Te Rostock, cfr. p. 112-114. Wittenberg had na 1540 zijn aantrekkingskracht in Gent grotendeels verloren. Men noteert er alleen nog de inschrijving op 28 december 1558 van Jan Hendrik (Henricus), die overigens reeds in november 1559 in Heidelberg studeerde. (C. E. FOERSTEMANN, *Album Academiae Vitebergensis*, I, p. 354.) Marburg kwam als studieoord helemaal niet meer in aanmerking. Wat Genève en de Franse universiteiten betreft, cfr. p. 105-106, 330-332.

⁶ R. VAN ROOSEBROECK, *Emigranten*, p. 93.

⁷ Gillis van der Erven of Gelius Ctematius is in Emden de drukker geweest van de meeste werken die in de zestiende eeuw uit de kring der Nederlandse vluchtelingen

evenmin zonder weerklank. Reeds stipten we het geval aan van de priester-onderwijzer Stefaan Myelbeke, tegen wie in 1557 een proces werd gevoerd. Het karmelietenklooster kwam in het nieuws door de uittrekking, resp. in 1549 en 1565, van Karel de Coninck en Gerard Cools; de laatste preekte tijdens het Wonderjaar het calvinisme te Gent⁸. Vooral echter het klooster van de augustijnen vertoonde een grote openheid voor het nieuwe. Promotor Nicolas de Hondt vond op 15 februari 1557 „vele diverssche quaede boucken ende gheschriften” in de cel van broeder François Clays, en verzocht daarom de procureur-generaal, hem gevangen te nemen⁹. In december van hetzelfde jaar was Titelmans zelf bij de Gentse augustijnen, nu om uitvoerige inlichtingen in te winnen nopens de ketterij van broeder Hermes Petri¹⁰, die overigens reeds in januari 1554 niet zonder succes heterodoxe stellingen zou hebben verkondigd in Deinze¹¹. Nog omstreeks 1557 verliet broeder Jan Beufy¹² het klooster. Tevoren was hij er tot driemaal toe uitgetrokken, maar telkens had hij zich vrijwillig weer bij de prior aangemeld. Een vierde keer legde hij definitief het monnikshabit af, trok naar „plusieurs lieux suspectz”, en trad in het huwelijk met een weduwe uit Cassel. Vermoedelijk is hij te vereenzelvigen met de Gentenaar Jan „Bufker” die in 1557 het poorterschap verwierf in Emden¹³. In april 1564 werd hij opgepikt te Aalst, in het bezit van meerdere verdachte boeken en brieven¹⁴.

Daar één na één die invloedrijke nieuwgezinden hun heil zochten in den vreemde kwam het zwaartepunt van de gereformeerde activiteit stilaan

zijn voortgekomen. Hij stierf er in 1566. Over zijn verblijf in Londen en Emden en zijn drukkersactiviteiten in deze laatste plaats, cfr. A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocolen*, p. 256-257, voetnoot; en vooral: H. F. WIJNMAN, *Grepn uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden*, I, - HB, 3e reeks, XXXVI (1963-1964), p. 140-166.

⁸ MARCUS VAN VAERNEWYCK, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden*, I, p. 310; V. FRIS, *Notes pour servir à l'histoire des Iconoclastes et des Calvinistes*, p. 24-25, 80.

⁹ ARA, AL, 460, rekening De Hondt, 1557. Waarschijnlijk werd hij ter bestraffing overgelaten aan de overheid van het augustijnenklooster.

¹⁰ *Ibid.*, rekening Titelmans, 27 december 1560. Zelfde opmerking.

¹¹ Cfr. p. 215.

¹² Hij wordt afwisselend genoemd: Jan of Pauwels Beufy, Buf, Bufken, Godeon Janszuene, naar de dekenamen waaronder hij zichzelf uitgaf.

¹³ SAE, *Bürgerbuch*.

¹⁴ Daar de prior en de provinciaal van de augustijnen weigerden, hem nog eens in het klooster op te nemen, bleef hij in het Gravensteen opgesloten, zeker tot in februari 1566. (RAG, RVI, 718, brieven van de Raad van Vlaanderen aan Aalst (27 april 1564), Aalst (8 mei 1564), de officiaal van Doornik (23 september 1564), Titelmans (12 december 1564); ARA, AL, 462, rekening procureur-generaal en raadsheer Joos Huusman, 1 mei en december 1564; AL, 463, rekening De Hondt, 1 februari 1566. Vermoedelijk werd hij tijdens het Wonderjaar op vrije voeten gesteld. In 1579 was hij calvinistisch predikant te Meetkerke. (E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 344.)

in de Nederlandse Vluchtelingenkerken te liggen. De troonsbestijging van Mary Tudor in Engeland in 1553 had ook voor het protestantisme in Vlaanderen vërreikende gevolgen. Een groot gedeelte van de uit Engeland verdreven emigranten vond een nieuw toevluchtsoord in Emden en Wezel, vlak bij de grens van de Nederlanden, of in Frankfort. De Vluchtelingenkerken daar werden uiterst actieve operatiebases voor de verbreiding van de nieuwe leer in het vaderland. De relatieve rust die opnieuw in de kettervervolgung was ingetreden, zette er anderzijds een minstens even grote groep toe aan, over te steken naar Calais, Grevelingen, Nieuwpoort of Oostende, om zich in de grote steden of op het sterk geïndustrialiseerde platteland van het Westkwartier een nieuw bestaan op te bouwen. Ze vonden er aansluiting met de ontluikende calvinistische gemeenschappen in Noord-Frankrijk, maar vooral van Doornik, Valenciennes, Rijsel en de metropool Antwerpen.

Twee van de meest eminente emigranten waren de Gentenaars Karel de Coninck (Regius) en Maarten de Cleyne (Micronius), die in 1549 waren aangekomen in Londen. Beide jonge mannen hebben met groot gezag gedurende meerdere jaren hun beste krachten gewijd aan de protestantse zaak, in het bijzonder aan de opbouw van het gemeentelijk leven bij hun hervormingsgezinde landgenoten in de vreemde; beiden moesten hun onbaatzuchtige inzet met de dood bekopen op nauwelijks 34- resp. 36-jarige leeftijd: de eerste werd tijdens een bezoek aan geloofsgenoten in zijn geboorteland gearresteerd en te Brugge naar de brandstapel geleid, de laatste bezweek tijdens het uitoefenen van zijn predikantentaak te Norden in Oostfriesland aan een besmettelijke ziekte. Hun vroegtijdige dood, op een ogenblik dat van hen nog veel kon verwacht worden, doet hen weliswaar enigszins terugwijken in de schaduw van de andere groten der Vluchtelingenkerken. Samen met hun stadsgenoot Jan Utenhove (G 1) en met Johannes a Lasco hebben ze nochtans een belangrijk aandeel gehad in de „Gestaltung” van deze kerken, niet het minst door hun geschriften voor binnenkerkelijk gebruik.

Karel de Coninck¹⁵ werd in 1523 geboren te Gent, als zoon van Maarten, een niet onaanzienlijk Gents poorter. Op zijn eenentwintigste jaar trad hij in bij de karmelieten. Na zijn priesterwijding in 1546 werd hij speciaal belast met het preken in plattelandsparochies rond de stad. Heeft de prior van het Gents klooster de ambitieuze jonge man, die veeleer een studax was en zich graag in intellectuele middens bewoog, aldus tot meer nederigheid willen aanzetten? Karel kon echter niet aarden in het volkse landelijke milieu. Daarbij kwam dat hij kennis maakte met de nieuwe leer en er zich erg toe aangetrokken voelde. Eén en ander zetten er hem in 1549 toe aan, „zyn

¹⁵ De hier medegedeelde gegevens berusten hoofdzakelijk op het eigen levensverhaal van De Coninck voor zijn Brugse rechters in 1557. (SAB, BS 1554-1557, f° 80 v° - 81 v°; 82 v° - 83; 84 - 85; 96 v° - 97; 99 v° - 100.) Enkele bijkomende gegevens in A. VAN HAEMSTEDE, p. 240 a.

religieën ende habyt" af te leggen en uit te wijken naar Engeland. Voortaan kon hij zich ongestoord aan de studie wijden. Hij werd de leerling van Martin Bucer die, wegens zijn afkeer van het Augsburgse Interim, zijn geboorteland had moeten verlaten en eveneens in 1549 naar Engeland was overgekomen. Om in zijn levensonderhoud te voorzien gaf de Gentenaar onderwijl op zijn beurt onderricht aan de kinderen van de Nederlandse immigranten. Hij bleef overigens, ook toen hij met Bucer in Cambridge was, nauwe contacten onderhouden met de Nederduitse Vluchtelingenkerk in Londen¹⁶. Na de dood van zijn meester (28 februari 1551) ging hij als privé-secretaris in de dienst van de aartsbisschop van Canterbury, de *Governor* van de Engelse Staatskerk Thomas Cranmer, naar hij zelf zei „omme zeker boucken hem te scriyven ende ander saeken". De troonsbestijging van Mary Tudor en de restauratie van het rooms-katholicisme in Engeland betekenden het einde van zijn pijlsnelle carrière. De aartsbisschop kwam in de gevangenis terecht, zodat De Coninck naar een andere bezigheid moest uitkijken, liefst zo ver mogelijk van zijn vroegere werkkring. Weer hield hij — nu in het geheim — een schooltje open in de onmiddellijke omgeving van Londen, maar reeds in begin 1554 ging hij zijn naar Emden geëmigreerde landgenoten achterna. Alhoewel hij in de Oostfriese stad actief deelnam aan het gemeentelieven en zijn gezag er groot was, bekleedde hij toch geen enkele leidinggevende functie. De kerkleiding stelde hem integendeel in de gelegenheid om zich verder volledig toe te leggen op de studie en het opstellen van geschriften ten gerieve van de gemeente. Hij vertaalde onder meer een commentaar op de Apocalypse van Johannes uit het Engels¹⁷, de biografie van Francisco Spira uit het Duits¹⁸ en *Le Baston de la Foy* van Guy de Bray uit het Frans¹⁹.

In begin augustus 1556 nam de Gentenaar het kloek besluit, een bezoek te brengen aan zijn vaderland, om er de verdrukte geloofsgenoten te onderwijzen en te sterken. Van verscheidene zijden raadde men hem die reis af, daar er te grote risico's aan verbonden waren. Nog tijdens zijn eerste oponthoud op Nederlands grondgebied, namelijk te Groningen, trachtte zijn

¹⁶ Hij figureert in de ledenlijst van 1550: R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Return of Aliens*, p. 203.

¹⁷ *Den standt ende de bilde der beyder ghemeynten na de alder wonderbaerste ende hemelscher Openbaringhe Joannis den Evangelist, begrijpende een zeer nuttelicke uitlegginghe op de selve... Vergadert door Joannem Balen. Overghestelt wten Ynghelsche int' Duytsche door Carolum Regium. Anno 1553.*

¹⁸ *Een verschrikkelijke historie van Francisco Spira, hoe dat hij in grouwelicker vertwyvelinghe ghevallen is... overgheset uut den Hoogduytschen.*

¹⁹ Er is geen enkel exemplaar van deze vertaling bekend. D. DEDDENS (*Rondom het eerste geschrift van G. De Brès, „Le baston de la Foy", - Lucerne, III, 6 (Goes 1961), p. 817-831*) vermoedt dat het gedrukt werd op de persen van Gillis van der Erven, die overigens ook de twee vorige werken drukte.

gastheer hem van het gevaarlijke voornemen af te brengen. De Conincks besluit stond echter vast. Onder de schuilnaam De la Porte reisde hij door naar Antwerpen, waar hij een ontmoeting had met Gaspard van der Heyden, een oude bekende „die ghezonden zoude wesen van Hemde (= Emden) omme de nieuwe secte te leeren ende stroyen”. Van begin september tot omstreeks 10 december was hij in zijn geboortestad Gent. Tijdens zijn opthoud te Brugge, waar hij een drukke werkkring vond, werd hij rond Oudejaarsavond tijdens een vergadering van nieuwgezinden in de Ezelstraat gevangen genomen. In de gevangenis kreeg hij het bezoek van zijn broer, eveneens karmeliet te Gent, die hem voorstelde, de monnikspij terug aan te nemen. Toen Karel dit halsstarrig weigerde, trachtte een niet nader genoemd lid van de Brugse magistratuur hem ertoe te bewegen, bij de paus dispensatie van zijn kloostergeloften aan te vragen, met de stellige verzekering dat hij bij een gunstige uitslag in het bezit zou gesteld worden van een kanunnikenprebende. Niets mocht echter baten. De Coninck verklaarde „dat hy als noch gheen redenen en can ghevynden by de welcke hij de zelve zyn opinien soude ghemoveert worden te laeten vaeren, zo hy oic by al de ghene die by hem ghevisiteert hebben, noch daer toe niet en heeft cunnen ghepersuadeert wesen omme van die te scheden, nemaer ter contrarie by zyn oude ghelove ende opinie te persisteren, ghemerct de crancke redenen die hem in destructie van dien gheallegheert zyn ghewist”²⁰. Moeilijkheden tussen de Brugse magistratuur en het Geestelijk Hof nopens de jurisdictie over de gevangene betekenden een kort uitstel van executie. Na echter door de geestelijke rechtbank tot „heretijcq impenitent” te zijn verklaard en in het openbaar uit zijn priesterlijke waardigheid te zijn ontzet, werd hij op 26 maart 1557 op de Burg verbrand²¹. Vermelden we nog dat zijn zoon Jacobus Regius later een vooraanstaand predikant werd van de calvinistische gemeenten in de Nederlanden; in 1578-1584 stond hij als voorganger te Gent²².

Evenals De Coninck werd ook Maarten de Cleyne²³ in 1523 geboren te Gent. Omstreeks 1547 week hij omwille van de religie uit naar Straatsburg en trok vandaar naar Bazel, waar hij zich aan de universiteit liet immatricu-

²⁰ SAB, BS 1554-1557, f° 96 v° - 97.

²¹ Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 39-41. Zich baserend op Van Haemstede en Crespin wijst deze auteur 27 april 1557 verkeerdelijk aan als datum van de terechtstelling. Zoals blijkt uit het genoemde *Bouc van den Steene* (f° 80 v°, in margine), uit een brief van Cornelis Wouters en Joris Cassander aan Jan Utenhove (J. HESSELS, *Archivum*, II, p. 57, cfr. p. 61), en een brief van de magistratuur van Brugge aan burgemeester Jacob Despars (SAB, *Overleg*, stuk 109, 24 maart 1557) greep de executie plaats op 26 maart.

²² Art. *Regius* (*Jacobus*), - NNBW, IV, kol. 1130-1132.

²³ Over Micronius, cfr. J. H. GERRETSEN, *Micronius, Zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting* (Nijmegen 1895).

leren, tezamen met de uit de Nederlanden gevluchte Spaanse reformator Francisco Dryander, en met nog twee andere — voor de rest ons niet bekende — Vlamingen, Lodewijk Willems (Guilelmus) en Jan de Cortewill²⁴. In de Zwitserse stad was hij zeer gerenommeerd als arts²⁵. Hij kwam in contact met zijn stadsgenoot Jan Utenhove, die hij vóór zijn vertrek uit Vlaanderen al moet gekend hebben, en met de Engelse hervormer John Hooper. In 1548 studeerde hij te Zürich bij Bullinger, met wie hij en Utenhove later een drukke briefwisseling zouden blijven onderhouden. Rutgers heeft aangetoond dat Micronius in die jaren ook in verbinding stond met Calvijn, die hem later trouwens met schriftelijke adviezen bijstond. In het gevolg van Hooper kwam de Gentenaar op 10 mei 1549 aan in Engeland. Met Utenhove, Johannes a Lasco en Wouter Delenus ontfermde hij zich over de Nederlandse vluchtelingen in Londen en werd, zoals reeds gezegd, samen met laatstgenoemde in 1550 bij koninklijk besluit tot voorganger aangesteld van de gemeente. Voor de jeugd gaf hij in 1552 een *Kleyne Catechismus* uit, terwijl hij degenen die tot het avondmaal wensten te naderen, begeleidde met: *Een claer bewijs, van het recht gebruyck des Nachmaels Christi, ende wat men van de Misse houden sal*²⁶. Zijn ruime bekendheid dankt hij echter vooral aan een beschrijving van de organisatie en de liturgie van de Londense gemeente naar A Lasco's *Forma et Ratio*, die nadien van grote betekenis zou worden voor de liturgie der gereformeerde gemeenten in de Palts en in de Nederlanden: *De Christelicke ordinancien der Nederlantscher ghemeinten te Londen (1554)*²⁷. Dit werk verscheen niet meer in Londen. Micronius had inderdaad in 1553, na de dood van Edward VI, de zwerftocht moeten meemaken met de uitgedreven Nederlandse geloofsgenoten. In het ongestuvige Noord-Duitsland schrok hij er niet voor terug, ophefmakende disputen te voeren, o.a. met Menno Simons in Wismar en met de lutherse predikant Joachim Westphal in Hamburg. Toen zijn broeders een nieuwe thuishaven gevonden hadden te Emden werd hij predikant in het nabijgelegen Norden. Daar stierf hij op 12 september 1559 aan de pest.

Van de Vluchtelingenkerken ging een grote aantrekkingskracht uit op het moederland. Minstens twaalf Gentenaars werden tussen 1553 en 1560 te Emden als poorters opgenomen²⁸. Uit die stad kwam de graveerder en

²⁴ H. G. WACKERNAGEL, *Die Matrikel der Universität Basel*, II, p. 47, 51, 53.

²⁵ In 1549 verscheen van hem in Bazel: *In libros de placitis Hippocratis en Platonis argumenta*.

²⁶ Ed. F. PIJPER, *BRN*, I, p. 437-563.

²⁷ Ed. W. F. DANKBAAR, *Maarten Micron. De Christelicke ordinancien der Nederlantscher ghemeinten te Londen (1554)* (*Kerkhistorische Studiën*, VII, 's-Gravenhage 1956).

²⁸ Vincent Beuzen, Karel Bonotz, Lieven Bouwens, Jan Bufker, Gillis van der Crucen, Laurens de Cuper, Lieven de Grave, Joris van de Kathelijne, Pieter Maijer, Laurens Rots, Laurens Vos en een zekere meester Jacob.

damastbewerker Joris van de Kathelijne²⁹ in de vasten van 1555 terug naar zijn geboortestad Gent. Tijdens een preek van broeder Pieter de Backere in de Sint-Michielskerk over de eucharistie ontstak hij plots in woede. Met luider stemme wees hij de gelovigen op de valsheid in de woorden van de predikant die voorhield dat Christus waarlijk aanwezig is in het brood. Van de Kathelijne deed daarop niet de minste moeite om aan de gerechtsdieners van de Raad van Vlaanderen te ontkomen. In een brief die hij in de gevangenis aan zijn stadsgenoot Maarten de Cleyne te Emden schreef, op een ogenblik dat zijn doodvonnis welhaast zeker was, beschreef hij zijn komend martelaarschap als een genadegave van God, die aldus getuigenis zou afleggen van zijn ware Kerk. En inderdaad, terechtstellingen zoals deze die op 27 april 1555 aan Joris van de Kathelijne werd voltrokken³⁰, moeten op het talrijke publiek een enorme indruk hebben gemaakt. Het valt dan ook aan te nemen dat De Cleyne's relaas van de gevangenschap, de ondervraging en de executie van zijn stadsgenoot, gedrukt te Emden door Gillis van der Erven (1556?)³¹, in ruime kring verspreid is geweest.

Eveneens uit Emden kwam de kleermaker Pieter Geeraerts en ook hij liep in de kijker door zijn schampere opmerkingen over het altaarsacrament. Na een zwerftocht over Hamburg, Lübeck, Holstein, Haarlem en Antwerpen was hij zich in de Gentse wijk Meerhem komen vestigen. Op 22 juni 1564 verwekte hij in de Sint-Janskerk (= later Sint-Baafs) schandaal door na de consecratie het volk te vragen „wat zy aenbiddende waeren, broot of deeseme...”, dat den pape het gruus hat ende vande reste wittebroot bueck”. Op een andere keer maande hij de kerkgangers aan: „En gaet daer in de kercke nijet, 't es al rabaurie” en voegde daar aan toe „dat hy de papen noch doot smyten zoude”³². Dit is slechts één incident naast de vele die in Gent en elders werden uitgelokt en waarin men verscheidene keren de hand bemerkte van teruggekeerde vluchtelingen. Overigens zal straks, bij de behandeling van de reformatie te Brugge, het gebied Eeklo-Axel-Hulst, het Westkwartier

²⁹ Sinds 1550 was hij, samen met zijn vrouw Christine, lid van de Vluchtelingenkerk te Londen. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 206. Kort vóór zijn afreis naar Gent had hij te Emden het burgerschap ontvangen: SAE, *Bürgerbuch 1554-1571*, f° 7 v°: „Joris van der Catholijne heft sine eidt gedaen” (12 januari 1555).)

³⁰ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 21-22, en RAG, *RVI*, 7537, f° 268 v° (vonnis 18 april 1555). Een merkwaardige, omstandige rekening van de laatste maaltijd van de terdoodveroordeelde is bewaard in ARA, *AL*, 459.

³¹ *Een waerachtighe historie, van Hoste (gheseyt Jooris) vander Katelyne, te Ghendt om het vry openlick straffen der afgodischer leere, ghebrantt, ten grooten nutte ende vertroostinghe aller christenen*. In 1911 opnieuw uitgegeven door F. PIJPER, *BRN*, VIII, p. 187-253.

³² SAG, *BC 1563-1565*, f° 311-314, 319, 338. Daar hij niet bij zijn dwalingen bleef beperkten de schepenen er zich toe, hem vóór het schepenhuis te laten geselen, zijn tong te laten doorboren en hem 20 jaar uit Vlaanderen te bannen.

en Oudenaarde-Ronse nog herhaaldelijk moeten worden gewezen op het belang van de contacten met de uitheemse Vluchtelingenkerken.

* * *

Ongetwijfeld ging dus het initiatief in de allereerste plaats uit van de Vluchtelingenkerken, wier consistoriën, samen met deze van Antwerpen en Doornik, in grote mate de gedragslijn hebben bepaald van de achtergebleven gereformeerden. Zo begrijpt men waarom bij voorbeeld de Gentse priester-onderwijzer Stefaan Myelbeke in 1557 juist de „ecclesia fugitivorum... dicta „de Duutsche keercke”...”, cui... prefuerunt Joannes a Lasco et Joannes Uutenhove et alii...” uitdrukkelijk aanwees als de waarachtige Kerk van Christus³³.

Geleidelijk nochtans liet zich eveneens enige beïnvloeding voelen vanuit het hugenootse Frankrijk. Of de aantrekkingskracht van het Genève van Calvijn vóór 1566 zo erg groot is geweest, is niet zo duidelijk te stellen. We noteren de opneming als burgers van die stad van slechts twee Vlamingen, namelijk de Kortrijkzaan Jan Humbert op 25 mei 1556 en de Gentenaar Jan Trechour op 8 mei 1559³⁴, terwijl de eerste bekende inschrijving aan de calvinistische Academie van een Vlaming, namelijk van de Gentenaar Jacob Commelin³⁵, pas van 1 april 1566 dateert³⁶. Dit betekent niet dat de directe invloed van de grote reformator totaal onbestaande zou zijn geweest. Het is bekend dat tussen hem en Jan Utenhove (G 1) een wederzijdse achting bestond. Micronius van zijn kant liet zich herhaaldelijk door Calvijn adviseren³⁷. Als predikant van Frankfort en Frankenthal onderhield de bekende Casselnaar Petrus Dathenus, die vanaf 1566 een toonaangevende rol zou spelen in het Nederlands protestantisme, een bestendig briefcontact met Calvijn³⁸. Carolus Furnius, die in een brief van de Bazelse hoogleraar Simon Sulzer „ex Flandria” wordt genoemd en wellicht afkomstig was uit Veurne, was al omstreeks 1550 naar Genève gegaan om er Calvijn te leren kennen : in augustus 1551 maakte

³³ ARA, *StA*, 1177¹, stuk 12.

³⁴ *Livre des habitants de Genève*, I (Genève 1957), p. 68, 173.

³⁵ Lid van een aanzienlijke protestantse familie, afkomstig uit Douai. Bij het uitbreken van de troebelen te Gent kwam hij uit Genève terug om er, samen met zijn schoonbroer Jude de Bonnenuict, een actieve rol te spelen. Hij werd aangesteld tot penningmeester voor de oprichting van de calvinistische tempel en was lid van het consistorie. Op 6 april 1568 werd hij bij vonnis van de Raad van Beroerte te Koekelberg terechtgesteld. (P. BEUZARD, *Les hérésies pendant le Moyen Age et la Réforme*, p. 156-158; A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe bruxellois*, p. 76-77.)

³⁶ S. STELLING-MICHAUD, *Le livre du recteur de l'Académie de Genève*, I, p. 89. Volgens Fris zou Jan Rudsemelis uit Gent reeds vóór 1566 een tijd lang lessen hebben gevolgd aan de Academie. (Cfr. p. 105.)

³⁷ F. L. RUTGERS, *Calvijns invloed op de reformatie in de Nederlanden*, p. 14, 129-134.

³⁸ Th. RUYS, *Petrus Dathenus*.

hij plannen om met de hulp van de Geneefse reformator de nieuwe religie te gaan dienen in Frankrijk³⁹. De Gentse rechtsgeleerde Pieter van Keulen (Colonius) is tijdens een bezoek aan Genève omstreeks 1558 op aanraden van Calvijn predikant geworden en bleef tijdens zijn ambtsuitoefening in Metz en Heidelberg steeds erg gehecht aan zijn leermeester⁴⁰. Colonius, die weliswaar nooit meer naar zijn vaderland is teruggekeerd maar zich niettemin steeds Nederlander is blijven voelen, zou zijn geraadpleegd geweest bij het totstandkomen van de Nederlandse geloofsbelijdenis in 1561, en trad later tevens op als raadgever van Willem van Oranje⁴¹.

Tenslotte zij Paul Knibbe uit Tielt vermeld, die sinds de beginnende jaren zestig te Zürich woonde. In december 1563 trok hij met een aanbevelingsschrijven van Bullinger naar Théodore de Bèze en naar Calvijn, met de bedoeling hun Kerk te leren kennen en met hen te spreken⁴². Later, als professor van het *Domus sapientiae* te Heidelberg, stond Knibbius verder in briefcontact én met Zürich én met Genève⁴³.

Vanzelfsprekend gebeurde de uitstraling ook in de omgekeerde richting, vanuit Frankrijk en via de Waalse industriesteden Rijsel, Doornik en Valenciennes. Hier echter bewogen de vroegste duidelijk waarneembare relaties zich niet op het hoge intellectuele niveau, maar werden in de ambachtelijke middens tot stand gebracht. In Gent zelf werden een aantal uit Frankrijk overgekomen calvinisten gesignaleerd. Reeds in 1551 werd tegen Guillaume de Hebbo uit Piëmont de eeuwige banvloek uitgesproken⁴⁴. Misschien behoorde hij tot de groep nieuwgezinden die, volgens twee te Dendermonde gearresteerde leden van die groep, einde 1549 of begin 1550 vanuit Valenciennes

³⁹ F. L. RUTGERS, *o.c.*, p. 12, 116.

⁴⁰ E. en E. HAAG, en H. BORDIER, *La France Protestante*, IV (Parijs 1884²), p. 529-533; M. KREBS, *Quellen zur Geschichte der Täufer. IV. Baden und Pfalz* (Gütersloh 1951); p. 181. Pieter van Keulen was één der voornaamste predikanten van Metz, van waaruit hij echter verscheidene keren naar de Palts moest uitwijken. Op 28 mei 1571 nam hij als afgevaardigde voor Heidelberg deel aan het *Frankenthaler Religionsgespräch*, samen met o.m. Gaspard van der Heyden en Pieter Datheen.

⁴¹ F. L. RUTGERS, *o.c.*, p. 12, 110-114.

⁴² Bullinger aan Bèze, 12 december 1563: „Qui has tibi affert literas, Paulus Knibbius Flander, annis aliquot apud nos vixit et bene se gessit, cupit etiam vestram videre ecclesiam, et tecum et cum D. Calvino colloqui aliosque videre bonos”. (H. AUBERT, H. MEYLAN, A. DUFOUR, A. TRIPET, *Correspondance de Théodore de Bèze*, IV (1562-1563) (Genève 1965), p. 241.)

⁴³ *Ibid.*, p. 242, voetnoot. In 1578 vertoefde Paul Knibbe in Gent waar hij door het calvinistisch stadsbestuur aangezocht werd om stadspensionaris te worden. (A. DESPRETZ, *De instauratie van de Gentse Calvinistische Republiek*, p. 159.)

⁴⁴ RAG, RVI, 7534, f° 224 v°, 1 juli 1551.

naar Maastricht waren getrokken⁴⁵. Vermelden we hier al dat omstreeks 1553 ook in Brugge calvinistische leerstellingen werden verkondigd door Franssprekende ambachtslui⁴⁶. In 1560 arriveerden weer enkele verdachte Fransen te Gent. Ze kwamen er op bezoek bij de gebroeders Jacques en Jean Rogghe uit Rijsel, die niet alleen als protestanten maar bovendien als vals-munters bekend stonden⁴⁷. Uit Frankrijk zelf was dan weer meester Sébastien de Hannelin afkomstig, geboren te Brive-la-Gaillarde in Bas-Limousin. Toen Margaretha op 13 september 1562 hoorde van zijn arrestatie te Gent omdat hij in de herberg „De Gouden Leeuw” ketterijen had verkondigd, zette ze de procureur-generaal aan tot een bijzondere waakzaamheid, daar ze vermoedde dat de arrestant slechts één was van de velen die vanuit Frankrijk systematisch de Nederlanden kwamen bewerken⁴⁸. Ze werd in haar overtuiging gesterkt door het feit dat maître Sébastien talrijke verdachte boeken had meegebracht, onder meer *L'Inventaire des corps des Saintz* van Calvijn en *Cruisons historiques* van Sleidanus, klaarblijkelijk met de bedoeling, ze hier aan de man te brengen⁴⁹. Reeds in 1561 had de landvoogdes tegenover de Raad van Vlaanderen haar ongerustheid uitgesproken over de import van calvinistische geschriften uit Frankrijk⁵⁰. Ze beschikte over gegevens betreffende de verspreiding in Vlaanderen van de *Sermons* van de bisschop van Valence, „suspect van te favoriseren de sectarissen van Vranckricke” en van een Franse bijbel gedrukt te Lyon door Sébastien Honoré⁵¹, „inhoudende diverssche zaken zowel inden text als inde annotatien gheheel ghecorrumpert, veranderende 't goet verstandt vande heleghe schrifture”⁵². In 1565 stelde de inquisiteur op zijn beurt een onderzoek in te Gent naar „libros ex Gallia advectos”⁵³.

Over directe contacten tussen Doornik, Rijsel en Valenciennes enerzijds en Gent anderzijds zijn maar weinig concrete gegevens voorhanden. Die

⁴⁵ ARA, *Rk*, 14.383, rekening 1550, f° 10 v°; Gillis Darras en Jacques le Couvreur bekenden te Dendermonde „que plusieurs fugityf(s) de Valenciennes estoient demourant à Maestricht et que le burgmaistre les entrenoyt les n'estant en oeuvre” (=de werklozen).

⁴⁶ Cfr. p. 339-340.

⁴⁷ SAG, *BC 1545-1561*, f° 201 v°.

⁴⁸ ARA, *StA*, 1702/1, Margaretha aan de Raad van Vlaanderen, 13 september 1562.

⁴⁹ RAG, *RVI*, 7615, f° 281; ARA, *AL*, 462, rekening deurwaarder Jan Symoens. De boeken werden op 7 oktober 1562 te Gent verbrand.

⁵⁰ In hetzelfde jaar werden in Duinkerke Franse calvinistische geschriften ontdekt bij Pieter Annoot en Daniël Gallant, cfr. p. 414. Nog in 1561 werd te Waasten de boeken-colporteur Jan Hacke gearresteerd, die zowel te Doornik als in het Westkwartier calvinistische geschriften had aan de man gebracht, cfr. p. 418.

⁵¹ Cfr. J. BAUNDRIER, *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs de Lyon au XVIe siècle*, IV (Lyon 1899), p. 174: *La sainte bible en Français* (1558).

⁵² RAG, *RVI*, 719, f° 252, 30 oktober 1561.

⁵³ ARA, *AL*, 463, rekening De Hondt, 14 juni 1565.

zullen er zeker geweest zijn, zoals gezegd via het ambachtelijk milieu⁵⁴, maar wellicht voornamelijk via de rondreizende predikanten. Zo had, volgens de verlopen priester Jan Hendrickx, de calvinistische leraar Joris Wybo⁵⁵, na gesprekken te hebben gevoerd met de Doornikse predikant Guy de Bray, omstreeks 1562 voor een tiental personen een vergadering geleid in zijn huis te Gent⁵⁶. We weten ook dat de predikant van Valenciennes, Paul Chevalier, bij zijn terugkeer van de synode te Antwerpen in mei 1564 enige tijd in Gent

⁵⁴ Zo werd in 1562 de saaiwever Jean Dondele uit Rijsel in Gent gestraft door de soeverein-baljuw, om oneerbiedig te hebben gesproken over de sacramenten. (ARA, Rk, 48.641, rekening 1562, f° 3, 8 v°; rekening 1562, f° 3.)

⁵⁵ Joris Wybo, alias Georgius Wybotius of Sylvanus, of meester Joris de Vlamynck. Geboren te Pittem omstreeks 1530, vermoedelijk als zoon van de baljuw-rederijker Jacob Wybo (V. ARICKX, *Baljuw Jacob Wybo uit Pittem, Prins van de Rederijkerskamer van Tielt in 1539*, - *Biekerf*, LXIII (1962), p. 48-50.) In 1550 - hij was toen al schoolmeester - werd hij enige tijd vastgehouden onder verdenking van ketterij. In 1551 studeerde hij aan de Leuvense universiteit. Na zijn studies werd hij onderwijzer te Menen, waar hij in 1556 een handboek van retoriek schreef ten behoeve van zijn leerlingen (F. VAN DER HAEGHEN en M.-Th. LENGGER, *Bibliotheca Belgica*, V, p. 876-877.) Hoogstwaarschijnlijk bleef hij tevens leiding geven aan de jongelui uit zijn geboortestreek: één van zijn leerlingen uit Tielt, Christophorus Chimarius, studeerde in 1554-1555 aan de protestantse universiteit te Bazel (H. G. WACKERNAGEL, *Die Matrikel der Universität Basel*, II, p. 89); een andere leerling Jaspar Boddins, vluchtte kort na 1560 uit Tielt onder verdenking van ketterij (RAG, RVI, 722, f° 116: „discipule van meester Jooris Wybau”). Wellicht heeft Wybo ook in Nieuwkerke-bij-Belle enige tijd onderwijs verstrekt: op de lijst van bannelingen van 1562 komt daar een „meester George van Thielt” voor (ARA, AL, 462 bis, rekening commissarissen Westkwartier). De Pittemnaar verbleef in elk geval sinds november 1559 in Antwerpen, na weer vier maanden lang de gevangene te zijn geweest van Titelmans (ARA, AL, 461, rekening Titelmans en Van Hee, 1559). In Antwerpen was hij vanaf dit tijdstip als predikant werkzaam. In 1562 was hij lid van de synode aldaar waarop gehandeld werd over het probleem van het aanwenden van geweld (A. A. VAN SCHELVEN, *Het begin van het gewapend verzet*, p. 136-140), en op 24 juni 1563 woonde hij in dezelfde stad eveneens de generale synode bij (L.-E. HALKIN en G. MOREAU, *Le procès de Paul Chevalier*, p. 13, 47, 64). Hij was later werkzaam in Holland, in Breda en in 1564 te Mechelen. In het Wonderjaar preekte hij in Antwerpen, Tielt, Oedelem (J. DECAVELE, *Katharina van Boetzelaer*, p. 155), Eeklo, (A. DE VOS, *Godsdienstberoerten te Eeklo in de XVIe eeuw*, p. 61), Gent, (J. SCHEERDER, *Gentenaars voor den Raad van Beroerten*, p. 133) en Ronse (H. RAEPSAET, *Mémoire justificatif du magistrat de Renaix*, p. 200). Op 10 april 1567 nam hij als predikant afscheid van Antwerpen. Uit Emden en Londen, waar hij afwisselend verbleef, kwam hij nog enige keren over naar de Nederlanden: in 1572 naar Vlissingen en Oudenaarde, later naar Haarlem. Hij stierf in Londen op 23 juni 1576. (Cfr. vooral de biografische schets door A. A. VAN SCHELVEN, - *NNBW*, III, kol. 1494-1497; zijn werken in: F. VAN DER HAEGHEN en M.-Th. LENGGER, *o.c.*, V, p. 876-879, en W. A. P. SMIT, *Dichters der reformatie*, p. 95-97.)

⁵⁶ RAG, RVI, 722, f° 152. Vermoedelijk heeft Wybo ook de „assemblée au bois... des hérétiques” op Baarleveld, enkele mijlen van Gent, geleid, waarnaar op 14 augustus 1562 een onderzoek werd ingesteld. (ARA, Rk, 21.928, f° 32; ARA, AL, 462 bis.)

verbleef⁵⁷. Hij was vergezeld van Mathijs Remy, diaken van de calvinistische kerk te Rijsel, die zelf herhaaldelijk in de stad aan Leie en Schelde vertoefde⁵⁸. Hoe goed men overigens op de hoogte werd gehouden van de situatie der gereformeerden in de Waalse steden, en terzelfdertijd hoe sterk de weerklank van het calvinisme zich te Gent liet voelen, moge blijken uit een voorval in begin 1564. Toen de calvinist Daniël du Bois in uitvoering van een vonnis van de magistraat van Valenciennes naar de galeishepen in Zeeland werd overgebracht, werd hij met zijn begeleiders opgewacht aan de Gentse stadspoort door zowat vierhonderd personen, die een drietal dagen tevoren vanuit Valenciennes over zijn komst waren ingelicht. Slechts met de grootste moeite kon de dreigende en schreeuwende massa op afstand worden gehouden. De verwarring steeg ten top toen een grote menigte zich voor de deur van de stadsgevangenis opstelde om te verhinderen dat de arrestant daar opgesloten werd. Margaretha toonde zich ten zeerste verbolgen over het gebeurde⁵⁹, maar uit geen enkel officieel document blijkt dat de Gentse magistraat stappen zou hebben ondernomen om de aanvoerders van de rebellie op te sporen of te straffen.

Over de toestand van de nieuwe religie te Gent aan de vooravond van het Wonderjaar is een relaas bewaard van Alonso Armenteros, op 20 augustus 1565 geschreven aan zijn broer. Daarin heet het dat de meeste Gentse magistraten en anderen die voorname functies bekleden in de stad met veel vrijheid over de religie en met weinig respect over de vorst spreken. Ze zijn van oordeel dat, wegens de aankomst van het Turkse leger bij Malta, de vorst te veel zal beziggehouden worden in Italië en Spanje; zo zal het hem onmogelijk zijn, zich niet te schikken naar hun wil en opinie. Hun arrogantie tegenover de regering is groot⁶⁰. Dat Armenteros de toestand in Gent zo scherp stelde, moet zeker ten dele worden toegeschreven aan zijn wrok tegenover de Staten van Vlaanderen en tegen Gent in het bijzonder, dat immers alle mogelijke middelen aanwendde om de Spanjaard van het door hem zozeer begeerde ontvangerschap van de kasselrij van de Oudburg weg te houden⁶¹.

Toch moet er in werkelijkheid inderdaad een zeker klimaat van verdraagzaamheid zijn ontstaan te Gent, zij het dan niet officieel. Daardoor zou kunnen verklaard worden waarom de calvinisten het aandurfdën, op

⁵⁷ L.-E. HALKIN en G. MOREAU, *Le procès de Paul Chevalier*, p. 15; M.-P. CLOSSET, *Le protestantisme à Lille*, p. 214.

⁵⁸ L.-E. HALKIN en G. MOREAU, *o.c.*, p. 38, 54: getuigenis van Chevalier: „Mathyas... solebat frequentare domum cuiusdam domicelle prope Gandavum, quam etiam putat esse sectariam”.

⁵⁹ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 509, 14 juni 1564.

⁶⁰ *Ibid.*, I, p. 367.

⁶¹ E. en Ch. POULLET, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, I, p. 98.

1 mei 1565 een verzoekschrift tot tolerantie in godsdienstzaken publiek te maken, met deze inhoud :

„Weet, gebieders van de stad Gent, dat de christenen van deze stad u verzoeken, hier in vrede te mogen leven. Wij zullen voor u bidden en u in alles gehoorzaam zijn, zoals Sint Paulus het ons leert. Voorwaar, we zullen de Heer bidden dat gij, met zijn genade, zijn Kerk en zijn gemeente beschermt, want gij zijt zeer standvastige lidmaten van het Lichaam van Christus, dit is van zijn Kerk. Wij, burgers van deze stad Gent, bidden u dat ge er zoudt in toestemmen ons een kerk of een huis te geven, waarin we openlijk het evangelie mogen preken en twee sacramenten naar het bevel van Christus toedienen. En wanneer ge ons het openlijk preken niet wilt verzekeren, zo bidden we u dat de christenen de papisten mogen terechtwijzen als dezen leerstellingen voordragen die tegen het evangelie indruisen, en dat ze in het openbaar voor het volk in een kerk tegenover de genoemde papisten mogen disputeren, opdat elke werkman en elke burger uit de lekenstand moge horen en oordelen welke partij de waarheid bezit en navolgt. Want de heilige Augustinus disputeerde dikwijls in het openbaar tegen de donatistische kettters en tegen de arianen. De waarachtige christenen zijn bereid te disputeren, niet alleen tegen de papisten, maar ook tegen de onwaardige anabaptisten, die in vier of vijf punten dwalen. Ze zullen tevens tegen alle andere sectariërs disputeren als de magistraat de gevraagde vrijheid verleent. Wanneer ge ons echter die vrijheid niet geven wilt die we verlangen, dan bezweren we u dat ge de genoemde anabaptisten evenmin straft als onze christenen. Want alhoewel de dopers in enige punten dwalen, zijn zij toch goede en vrede-lievende mensen; ze voeren een heilig en voorbeeldig leven. De Turken laten de christenen, die toch vijanden van hun wet zijn, in hun steden leven, als ze hun maar de opgevoerde belastingen betalen. Om dezelfde reden bidden we u dat ge ons, die christenen zijn, in uw steden laat leven, daar we u de belastingen betalen die ge van ons vraagt. Daarvoor zijn nog andere redenen, die hier niet kunnen opgesomd worden.”

„Hemelse Vader, wij bidden U voor onze koning Filips en al zijn edelen, voor al zijn raadslieden : moogt Ge hen verlichten en onderwijzen in hun duistere geest, opdat ze erkennen dat ze in de zonde van het ongeloof volharden. We bidden U, hemelse Vader, voor alle dienaars van de justitie, die door de autoriteit van koning Filips tot hoge waardigheid beroepen werden”⁶².

⁶² AGS, *Estado, NdFl*, 529, nr. 43. De landvoogdes, wellicht verkeerd ingelicht, had het al dadelijk over „billetz de menaces allencontre des catholicques et magistrats” en gaf de procureur-generaal het bevel, onverwijld een streng onderzoek in te stellen. (ARA, *StA*, 282, f° 57 (15 mei 1565).)

§ 2. BRUGGE

Na 1545 bleef de reeds genoemde Kortrijkzaan Jan Sheerlambrecht één der personen rond wie de reformatorische beweging te Brugge verder gestalte kreeg, aanvankelijk — wegens de strenge vervolgingen — in het diepste geheim, maar later, naarmate de betrekkingen met degenen die in 1545 en volgende jaren naar Duitsland en vooral naar Engeland waren uitgeweken intenser werden, meer en meer in het openbaar. De intellectuelen onder de vluchtelingen, die zich in hun vaderland zelden of nooit met hun geloofsgenoten uit de lagere standen hadden ingelaten, spanden zich nu in om een goed georganiseerde vluchtelingenkerk uit te bouwen en van daar uit aan de achtergeblevenen steun en leiding te geven. In de hervormingscentra konden ze bovendien vrijuit boeken en propagandamateriaal drukken, om het naar de Nederlanden door te sturen. Dit had een zeer gunstige uitwerking op de plaatselijke kernen, die hun geïmproviseerd karakter verloren en geleidelijk een goed ingerichte kerkgemeenschap gingen vormen, waarvan het gezichtsveld niet meer tot het proletariaat beperkt bleef.

Sheerlambrecht stond aldus in bestendig briefcontact met de uitgetreden Gentse karmeliet Karel de Coninck die — zoals reeds vermeld — sinds omstreeks 1549 aanzienlijke posten bekleedde te Londen. Hij vroeg hem raad in zaken van geloof en in verband met de concrete houding die de gemeenschap te Brugge diende aan te nemen. Uit Londen kreeg hij „diversche boucxkins”, volgens de overheid „vul heresyse abusive ende verdoolde leerin ghen, ghemaect by diverssche ghereprobeirde auteurs”, toegestuurd. Bovendien trad hij op als tussenpersoon tussen de plaatselijke gereformeerden en de Nederduitse Vluchtelingenkerk. Door zijn toedoen was het dat een Brugs „relligieux, die zyn religioen ghelaeten ende versaectt hadde” en niet meer wist van welk hout pijlen gemaakt, liefdevol opgenomen werd te Londen⁶³. Te Brugge zelf leidde hij bijeenkomsten in het open veld, buiten de stadsvesten⁶⁴. Of hij rechtstreeks betrokken was bij de — nog uitvoeriger te beschrijven — zaak van de aanplakbiljetten tegen het altaarsacrament, die begin 1553 op de deuren van drie Brugse kerken aangetroffen werden, kan niet worden bewezen. Wel weten we dat Cornelis Junsius, één van de initiafnemers van dit plan te Londen, kort tevoren te Brugge bij hem een vergadering had bijgewoond⁶⁵.

⁶³ Om wie het hier ging is moeilijk te preciseren. Te Brugge traden tussen 1545 en 1550 minstens drie paters uit hun klooster en namen de wijk: de karmelieten Karel de Coninck (cfr. p. 325) en Joos Baltens (in 1579 calvinistisch predikant te Blankenberge: E. DE COUSSEMAEKER, *Troubles religieux*, I, p. 343) en de dominicaan Jacob de Scaepere (S. P. WOLFS, *Acta capitulorum*, p. 176.)

⁶⁴ SAB, VB 1537-1555, f° 259 v° - 260.

⁶⁵ SAB, BS 1558-1559, f° 55 v°.

Toen in 1546 de rijke en ontwikkelde Cornelis Volckaert naar het protestantisme overging, ontbrak het ook niet meer aan financiële middelen. Deze goudsmid, zwager van de aanzienlijke koopman en stadthesaurier Bernard Winckelman⁶⁶, voorzag niet alleen in het levensonderhoud van behoeftige emigranten, hij trad bovendien op als geldschieter voor de aankoop van boeken in den vreemde ten behoeve van de Brugse hervormden⁶⁷. De goudsmid ging zich aldus geleidelijk opwerken als de grote voorman van de hervorming in zijn stad, degene die achter de schermen de boekencolportage dirigeerde, degene ook die optrad als geestelijk leidsman voor nieuwe bekeerlingen⁶⁸. Omstreeks 1547 probeerde hij te Brugge een eigen boekenproductie op gang te brengen. Erasmus van der Eecken drukte voor hem vijfhonderd boekjes met de vertaling uit het Hoogduits „vander doot ende overlydene van Maartin Luther, ghemaect by zekere ghereprobeerden ende quade leerare, ter grooter eere, loove ende glorie vanden zelven Luther”, en honderd exemplaren van „een epistele van Sinte Pauwels, ghescreven an die van Lardiceën, niet begrepen binnen den Nieuwen Testamente dat d’heleghe Kercke approbeert”⁶⁹. De opdrachtgever Volckaert stuurde driehonderd exemplaren van het eerste werkje en een deel van de oplage van het tweede naar Engeland, de rest bracht hij aan de man te Brugge⁷⁰.

Wat heeft Van der Eecken ertoe aangezet, in het „hol van de leeuw” ketterse boeken te drukken, alhoewel hij — blijkens het getuigenis van Volckaert — heel goed wist wat hij hierdoor op het spel zette? Men kan bezwaarlijk beweren dat hij een overtuigd protestant was, aangezien hij even-goed religieuze tractaten drukte in opdracht van onverdachte personen⁷¹. Pas

⁶⁶ Volckaert was gehuwd met Katherine Winckelman, zuster van Bernard. Ze hadden zes kinderen: Cornelis, Denijs, Hanneken, Tanneken, Mayken, Antoniken. Na de terechtstelling van de goudsmid trad Bernard Winckelman op als voogd voor diens kinderen. (SAB, *Wezenboek Sint-Jans-Zestendeel*, 13, f° 26, 15 november 1554.)

⁶⁷ SAB, VB 1537-1555, f° 257-257 v°.

⁶⁸ Tijdens een huiszoeking bij Lucas van den Carniere werden ketterse boeken gevonden die door Volckaert verkocht waren. Tevens trof men er een brief aan waarin de goudsmid uitvoerig zijn geloofsbelijdenis uiteenzette. (SAB, *l.c.*, 258 v°.) Jammer genoeg is die brief niet bewaard gebleven.

⁶⁹ Blijkens een brief van de Brugse magistraat aan de vorst ging het hier om een vertaling uit het Latijn van: *Epistola beati Pauli ad Laudicenos*. (RAG, RVI, 712, f° 108.) Het betreft hier de zogeh. brief aan de Efesiërs.

⁷⁰ SAB, VB 1537-1555, f° 258, 262 v° - 263. Van Haemstede (f° 146) en Crespin (f° 191 v°) vermelden nog een zekere Hubrecht, eveneens drukker, die in 1552 te Brugge om ketterij zou zijn terechtgesteld. Werkte ook hij in opdracht van Volckaert? (Cfr. wat A. L. E. VERHEYDEN over hem schrijft: *Het Brugsche Martyrologium*, p. 35, noot 9.)

⁷¹ De orthodoxie van de drukker werd bevestigd door een magister in de theologie die in begin november 1553 een onderzoek had ingesteld naar zijn geloofsovertuiging. (RAG, RVI, 712, f° 188.)

in 1544 had hij samen met Robert Wouters een boekhandel en drukkerszaak geopend in de Sint-Jacobsstraat. Erg florissant was het bedrijf wel niet, wat de drukker in 1546 deed uitwijken naar Gent, om zich echter het volgende jaar alweer te Brugge te vestigen, nu in de Wapenmakersstraat⁷². Te oordelen naar zijn povere bezittingen⁷³ is zijn zaak nooit ver van de grond geraakt. Voor zo iemand moet het aanbod om ketterse boekjes te drukken en er goed voor betaald te worden zeer aanlokkelijk zijn geweest. Naast de reeds genoemde druksels kwamen – naar hij zei buiten zijn weten – een aantal refreinen van zijn drukpers, die in de omliggende steden een ruim afzetgebied vonden. Volgens het vonnis van 1553 moet hij hiervoor reeds in 1547 of 1548 een straf hebben opgelopen. Nadien had hij van een Engeland-reis ketterse geschriften meegebracht, waaronder Utenhove's vertaling van de Catechismus van Joannes a Lasco⁷⁴, en ze in zijn winkel aan de man gebracht. Tijdens het proces tegen Volckaert kwamen al de feiten aan het licht. Op advies van de Raad van Vlaanderen werd Van der Eecken hiervoor op 28 november 1553 streng gestraft: na in het openbaar vergiffenis te hebben afgesmeekt over zijn misstappen en op de Burg vanop een schavot de verbranding van de boeken en refreinen te hebben bijgewoond, werd hij gezeseld tot bloedens toe; tenslotte werd hij vier jaar in Brugge gebannen, met het algeheel verbod ooit nog iets te drukken⁷⁵. Van een geldboete, zoals de Raad van Vlaanderen had voorgesteld⁷⁶, was geen sprake, wat misschien nog eens zijn precaire financiële situatie onderstreept. Deze broodroof betekende de doodsteek voor Van der Eecken. Begin 1554 zag hij zich verplicht, zijn huisraad en drukkersgerief te verpanden. In juli daaropvolgend stierf hij, nauwelijks 35 jaar oud⁷⁷.

De meest opvallende groep volgelingen van Volckaert en Sheerlambrecht bestond uit een aantal vreemdelingen, meestal sukkelaars, handwerkers die op zoek naar werkgelegenheid te Brugge waren komen wonen. Zulke lui waren de Kortrijkse fusteinwevers Lucas van den Carniere, Pieter van Huele en Joos Cauwelier. Van bij zijn aankomst, omstreeks Pasen 1552, ging de eerste niet meer te biecht en te communie, „midts dat hem dochte dat hy't met vryer conscientien wel mochte laeten, ende dat hyer ooc niet behoorde

⁷² A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende de Brugsche drukkers uit de 16de eeuw. II. Erasmus vander Eecke*, - ASEB, LXXXIV (1947), p. 146, 156. Een – wellicht niet onbelangrijk – detail: ook Volckaert woonde in de Wapenmakersstraat!

⁷³ A. SCHOUTEET, *o.c.*, p. 155-156.

⁷⁴ Van der Eecken zou te Londen zelf hebben meegewerkt aan het drukken van dit werk. (RAG, RVI, 712, f° 108.)

⁷⁵ SAB, VB 1537-1555, f° 262 v° - 264; ARA, Rk, 13.785, rekening 1552-1554, f° 12.

⁷⁶ De instructie van de Raad luidde: een geldboete in verhouding tot zijn bezittingen. (RAG, RVI, 712, f° 188, 9 november 1553.)

⁷⁷ A. SCHOUTEET, *o.c.*, p. 156; RAB, *Ambachten*, 207, f° 112 v°.

te ghaene als hem dynckende quaet zynde, en in 's Heeren wordt niet en bevinde datmer dehoorde te ghaene"⁷⁸. Pieter van Huele was om den brode uit Kortrijk eerst naar Komen uitgeweken. In 1549 had hij ginds door zijn religieuze houding de aandacht van de inquisiteur getrokken. Daar er toch „faulte van neeringhe” was nam hij ijlings de vlucht, terug naar Kortrijk, zonder zich nog om zijn gezin en zijn bezittingen in Komen te kunnen bekommeren. In 1550 kwam hij zonder vrouw en kinderen naar Brugge. Ook hij liet elke sacramentele praktijk varen. Meer en meer begon hij openlijk kritiek te leveren op de sacramenten, de roomse Kerk en de priesters, en putte hiervoor inspiratie uit ketterse refreinen⁷⁹. Zoals Van Huele had Joos Cauwelier Kortrijk verlaten op zoek naar werk. Zijn eerste pleisterplaats was Gent, waar hij kennis maakte met de uit Emden teruggekeerde Oste van de Kathelyne, „die zeer goet ende de beste man was in 't ghelove”. Na diens terechtstelling zocht de fusteinwever een onderkomen te Brugge bij vakgenoten uit zijn geboortestreek, maar zijn uitvallen tegen de „valscherie ende afgoderie” in de mis en tegen de papen, „veel snoodere synde dan hy”, vielen daar niet erg in de smaak. Uiteindelijk vond hij met zijn maitresse — zijn eigen vrouw was in Kortrijk achtergebleven — logies bij de fusteinwever Christiaan Callebergh en diens echtgenote Diebette van den Weghen, die beiden algemeen als „lutheriaenen” bekend stonden. Evenmin echter als te Gent vond hij hier vast werk. Volgens sommige geruchten zou hij langs oneerlijke weg in zijn levensonderhoud hebben voorzien, onder meer door diefstal van lakens en metaal⁸⁰.

In ditzelfde ambachtelijke milieu treffen we voor het eerst duidelijke sporen aan van een direct contact met de calvinistische invloedssfeer. Het waren alweer vreemdelingen, Franssprekenden ditmaal, die in Brugge het eerst de leer van de Geneefse hervormer propageerden. Pierre le Roux uit Festhubert bij Béthune en Philibert de la Haye uit Quesnoy-le-Comte in Henegouwen gingen er rond onder de „domesticz” en „compaignons” om het calvinisme uiteen te zetten en aan te prijzen. Beide propagandisten maakten hierbij gebruik van het door Calvijn uit het Grieks vertaalde Nieuwe Testament en van een geschrift getiteld *La confession crestienne*⁸¹. Alhoe-

⁷⁸ SAB, VB 1537-1555, f° 258 v° - 259.

⁷⁹ SAB, l.c., f° 260 v° - 261 v°. Hij werd op 9 augustus 1553 veroordeeld om openlijk vergiffenis te smeken en boete te doen. Twee jaar lang mocht hij de stadsmuren niet meer verlaten en al die tijd zou hij streng gecontroleerd worden op zijn religieus gedrag.

⁸⁰ SAB, WI 1555-1557, f° 21 - 21 v°, december 1555.

⁸¹ Om welk boek het hier gaat is moeilijk te preciseren. In de Nederlandse versie van het vonnis wordt de titel vertaald als „De kersten biechte”. Vermoedelijk echter werd „confession” door de vertaler verkeerd begrepen en moet veeleer gedacht worden aan „confessie”, „geloofsbelijdenis”. Maar dan nog blijft het moeilijk deze „confession crestienne” te identificeren. Betreft het een Franse vertaling van één der drie *Confessiones* die ter gelegenheid van de rijksdag te Worms in 1530 werden opgesteld? Of heeft de

wel bij hun ondervraging bleek dat ze in de gereformeerde centra van Frankrijk en Zwitserland waren geweest, zou het overdreven zijn, in hen echte leerverkondigers te willen zien die uit deze plaatsen uitgezonden waren. Veeleer waren ze eenvoudige arbeiders — een schrijnwerker en een passementswever — die in de hoop op betere levensvoorwaarden in begin 1553 te Brugge waren komen wonen, maar er in de overtuiging van de waarachtigheid van hun geloof, hun werkmakkers voor het nieuwe trachtten warm te maken ⁸².

Aan deze gereformeerde activiteiten werd voorlopig een eind gemaakt door het strenge optreden van de Brugse magistraat in de zomer van 1553. De twee leiders, Volckaert en Sheerlambrecht, werden onthoofd. Hetzelfde lot kenden Van den Carniere en De la Haye. Le Roux belandde, als enige die tot het bittere einde zijn geloofsovertuiging trouw was gebleven, op de brandstapel ⁸³. Tegen enkele anderen werden straffen *citra mortem* uitgesproken.

Waarschijnlijk zijn de vervolgingen van 1553 te Brugge de aanleiding geweest tot de eerste min of meer georganiseerde uittocht van nieuwgezinden. Niet alleen een betrekkelijk grote groep arbeiders verlieten de stad, maar ook een aantal aanzienlijke kooplui. Men kan daaruit afleiden dat het protestantisme te Brugge in de voorafgaande jaren een veel ruimere verspreiding heeft gekend dan men op grond van de gerechtelijke documenten zou veronderstellen.

Op 4 december 1553 kwamen inderdaad een zestal Brugse handelaars en ondernemers aan te Duisburg, samen met ongeveer 40 knechten. De meesten van die knechten waren Franssprekende textielarbeiders, zodat mag worden aangenomen dat het werklieden uit de kasselrij Rijsel, het Doornikse of Artesië betrof die te Brugge in de textielnijverheid werkzaam waren geweest ⁸⁴. Vermoedelijk waren de 26 Franssprekende arbeiders uit Brugge, die het jaar daarop te Frankfort belandden, een gedeelte van deze groep uit Duisburg. Samen met de zeer aanzienlijke Brugse koopman Augustin le Grand (de Groote, Magnus) verwierven ze op 21 oktober 1554 het burgerrecht van Frankfort ⁸⁵. Karl Bauer noemt deze 21 oktober een „Markstein” in de geschiedenis van de calvinistische Vluchtelingengemeente aldaar ⁸⁶. Inderdaad,

copiïst verkeerd genoteerd en is de Franse uitgave van Calvijn's *Institutio christiana* hier bedoeld?

⁸² SAB, VB 1537-1555, f° 254 v° - 255 v°, 364-366. Le Roux had al in 1543, naar aanleiding van bepaalde uitlatingen in een herberg, Béthune moeten verlaten. Na zijn zwerftochten belandde hij in 1552 te Nieuwerkerke en vandaar in Brugge.

⁸³ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 36-39.

⁸⁴ R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, p. 131-132.

⁸⁵ A. DIETZ, *Frankfurter Handelsgeschichte*, II, p. 27.

⁸⁶ Valérand Poullain, p. 206.

Le Grand, niet alleen de meest vermogende calvinist van de stad maar bovendien een krachtige persoonlijkheid, heeft bijna 25 jaar lang onbetwist de leiding gehad van de ingeweken Franssprekende calvinisten. Al dadelijk na zijn aankomst leidde hij de oppositie tegen de — naar zijn mening — heerszuchtige Valérand Poullain en bereikte uiteindelijk diens afzetting als predikant⁸⁷. Le Grand kreeg in zijn nieuwe woonplaats weldra het gezelschap van vermaagschapte kooplui uit Brugge : zijn zwager de lakenhandelaar Johan Jansz.; de lakenhandelaar Willem Walter, zwager van Jansz.; de zijdehandelaar Jan van den Abbeele, zwager van Walter; verder nog Martin de Pasteur uit Valenciennes, eveneens met hem verwant⁸⁸. Zij allen behoorden tot de leidende calvinisten van Frankfort, zodat mag worden gesteld dat niet alleen commerciële maar ook religieuze overwegingen hen uit Brugge hebben doen vertrekken⁸⁹.

Hetzelfde geldt voor de Brugse koopman-uitgever Johan Gailliart. Ook hij verliet, samen met zijn echtgenote en zijn zoon Willem, omstreeks 1553 zijn geboortestad om zich in het stadje Buderich aan de Rijn (tegenover Wezel) te vestigen. Op 9 januari 1555 werd hij burger van Emden. Terwijl zijn zoon Willem een kleine drukkerij exploiteerde, kreeg Johan zelf naam én als kapitaalkrachtig uitgever (geassocieerd met Steven Mierdman), én als bewerker van twee Emdense bijbeluitgaven (1556 en 1558), én als eerste vertaler van werken van Calvijn en van Erasmus' *Lof der Zotheid* in het Nederlands⁹⁰. Wynman meent verder te kunnen aantonen dat hij de samensteller is geweest van het bekende doopsgezinde martelarenboek *Het Offer des Heeren*, dat voor het eerst in 1562 te Emden verscheen. Gailliart was in Emden lid van de gereformeerde gemeente, maar behoorde, gezien zijn eerder libertijnse geestesgesteldheid⁹¹, waarschijnlijk in het geheim tot de aanhan-

⁸⁷ *Ibid.*, p. 233-234, 237, 239-241, 244-245, 248, 250-251, 254-258.

⁸⁸ A. DIETZ, *o.c.*, p. 34, 271-272.

⁸⁹ Le Grand introduceerde in april 1562 tevens een vijftal Vlaamse gezinnen in Neurenberg (R. VAN ROOSBROECK, *o.c.*, p. 187) en vertoefde in 1575 en 1586 enige tijd in Dantzig (A. DIETZ, *o.c.*, p. 34).

⁹⁰ *Van dat scuwen der afgoderie, valschen godsdienst ende gheveynstheyt. Een seer fijn ende Christelijck onderwijs, door den eersamen Johannem Calvinum. Noch een epistel, vander seluer materie, by den auteur voornoemt.* (1554); *Excuse van Johan Calvinus, tot mijn heren die Nicodemiten, op een claegbrief, die zy wtgheuen van zijnder groote ruydicheyt*, enz. (1554); *Dat constelyck ende costelyck boecxken, Moriae Encomium: dat is een lof der sotheyt van Erasmus Roterodamo speelwijs beschreven.* (1560).

⁹¹ Vandaar zijn bijzondere voorliefde voor Sebastiaan Franck, die afkerig stond van een geconfessionaliseerd en geïnstitutionaliseerd christendom; Gailliart vertaalde een achttal van diens werken in het Nederlands.

gers van het befaamde Huis der Liefde van Hendrik Niklaesz. Hij overleed te Emden in 1574⁹².

* * *

Ten gevolge van de troonsbestijging van de katholieke Mary Tudor in Engeland trad het protestantisme in Vlaanderen in een nieuwe fase. De Brugse overheid zag zich al dadelijk met teruggekeerde protestanten geconfronteerd, en het was daarbij uiterst zeldzaam dat sommigen, zoals de rijke graanhandelaar Jacob van Hecke, zich vrijwillig kwamen aanmelden om hun leedwezen uit te spreken over hun vlucht naar Engeland⁹³. Er was integendeel een komen en gaan, hetzij voor familie- of vriendenbezoeken, hetzij voor het leiden van bijeenkomsten, of eenvoudig maar op doorreis. Dit was het geval met de invloedrijke bontwerker Lowys Thierry (Thuerrin, Tyry), die al omstreeks 1550 uit Brugge naar Engeland was geëmigreerd, maar in 1554 met zijn Engelse vrouw in Antwerpen woonde⁹⁴. Van daar uit onderhield hij relaties met een aantal vooraanstaande burgers in zijn geboortestad. Eén van hen, de welgestelde Joos van de Westhuuse, ging op zijn beurt naar de nieuwe religie over en vestigde zich — misschien op instigatie van Thierry — te Antwerpen⁹⁵. Van de Westhuuse's echtgenote, Christine de la Croix, keerde

⁹² H.F. WYNMAN, *Grepen uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendukkerijen te Emden*, I, - HB, 3e reeks, XXVI (1963)1964), p. 148-152, 166-167.

⁹³ ARA, AL, 459, rekening Pieter Pollet, september 1554; ARA, Rk, 21.923, f° 21 v° : hij werd veroordeeld tot het betalen van een boete van 23 fl.

⁹⁴ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 207, cfr. 273-278. Te Antwerpen werd Thierry ouderling of diaken. Hij verleende er gastvrijheid aan predikanten, onder wie Gaspar van der Heyden en Adriaan van Haemstede. Op 7 januari 1559 werd hij voor de magistraat gedaagd (P. GÉNARD, AA, II, p. 308-309), maar toen was hij vermoedelijk al niet meer in de stad. Op 1 november 1559 werd hij ouderling van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen. Weldra werd hij één der voornaamste leden van de kerkeraad. Sinds 1564 was hij aan de zijde van predikant Godfried van Wingen verwickeld in de moeilijkheden i.v.m. de getuigen bij het toedienen van het doopsel, de kerkleiding, en (na 1566) de Beeldenstorm. Toen Van Wingen in 1570 de nederlaag leed werd ook Thierry niet meer verkozen. Financiële betwistingen deden hem vanaf die tijd bestendig in een gespannen verhouding leven met het consistorie. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II en III, reg. in voce; A. KUYPER, *Kerkeraad-protocollen*, p. 4 en passim; A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 422.)

⁹⁵ Hij trad in 1556 te Antwerpen op als getuige bij het doopsel van Thierry's kind. (SAB, BS 1554-1557, f° 82.) Vanuit Antwerpen trok hij, samen met een dertiental families omstreeks maar 1558 naar Aken, en werd er één der voornaamste gemeenteleden. Hij kwam tussenbeide bij de Emdense kerkeraad om een predikant te krijgen voor de kleine groep Nederlandse vluchtelingen. (A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 275-276, 421-423.) Later vestigde hij zich in Frankfort en sinds 13 juni 1562 was hij in Frankenthal. (A. VON DEN VELDEN, *Registres de l'Eglise Réformée Néerlandaise de Frankenthal*, I, p. IX.)

kort daarop naar Brugge terug, eveneens als overtuigd hervormingsgezinde, Ze vertoefde er in de kring van de lakenhandelaar Jean Toulet (hij zou weldra een vooraanstaande rol spelen in het gereformeerd protestantisme)⁹⁶, Jan van Vijven, neef van de baljuw, de ondernemer-mutsenreder Jacob de Buus⁹⁷, de koopman Jan Rueffelaert⁹⁸, en verder Karel de Knopenmaecker en Helias de Steenhauwer⁹⁹. Bij deze personen — in een brief uit Antwerpen worden ze „broeders” genoemd¹⁰⁰ — was het dat de uit Emden teruggekeerde ex-karmeliet Karel de Coninck van omstreeks 10 december 1556 tot 1 januari 1557 een onderkomen vond. De aanleiding voor dit bezoek aan Brugge was het verzoek van Joos van de Westhuse, te proberen zijn broer Jan „te bekeeren van zynen dissolute leven, mits dat hy t' zynen onmettelick verteert ende dicwils droncke drynct”. Het werden drie weken van ongemeen drukke reformatorische bedrijvigheid. De gezaghebbende De Coninck legde huisbezoeken af, gaf godsdienstonderricht en zat vergaderingen voor¹⁰¹. Door zijn arrestatie en die van Christine de la Croix werd hier bruusk een punt achter gezet¹⁰².

* * *

Intussen was het te Brugge en op andere plaatsen herhaaldelijk tot schandalen gekomen. In verschillende daarvan hadden teruggekeerde vluchtelingen de hand. In oktober 1555 werd de Geheime Raad erover ingelicht, dat in de kasselrij Rijsel en in Vlaanderen ten allen kanten pamfletten werden uitgeplakt, bij voorkeur aan openbare gebouwen en aan herbergen. Er kwamen teksten op voor als :

⁹⁶ Afkomstig uit Armentières, burger van Brugge. Over hem cfr. p. 352-353.

⁹⁷ In december 1556 vertoefde hij enige tijd in de gevangenis op beschuldiging van ketterij. (SAB, BS 1554-1557, f° 78 v°.)

⁹⁸ In 1557 verwierf hij het poorterschap te Emden (SAE, *Bürgerbuch*), waar hij aanzien verwierf als koopman in lakens en specerijen (B. HAGEDORN, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert*, p. 103 en 125.)

⁹⁹ De steenhauwer-beeldsnijder vluchtte einde 1556 naar Antwerpen. (SAB, BS 1554-1557, f° 100.)

¹⁰⁰ *Ibid.*, f° 82 v°.

¹⁰¹ *Ibid.*, f° 80 v° - 81 v°, 82 - 83, 84 v°, 96 v° - 97, 100 - 100 v°, 103 - 104.

¹⁰² De Coninck speelde het klaar om nog in de gevangenis twee brieven te laten worden aan zijn geloofsgenote (*ibid.*, f° 99 v°). Christine verloochende evenwel haar protestantse overtuiging en kreeg daarop op 13 april 1557 een zeer milde straf : vergiffenis vragen in de vierschaar, een kaars naar de Bloedkapel dragen en er een dienst bijwonen, een boete betalen van 25 fl. en een even grote som aan de armen schenken. (*Ibid.*, f° 103, in margine; ARA, Rk, 13.785, rekening 1556-1560, f° 7 v°.) De Coninck werd op 26 maart 1557 terechtgesteld. (Cfr. p. 327.)

„Ung riche presbytre et ung gras chien, ne servirent jamais bien”, of :
„Waren de papen, scapen ende ratten doot, zoo en waren de dyvels,
wolven ende catten van gheendre noot”¹⁰³.

Pamfletten die te Brugge verspreid werden staken niet alleen de draak met de geestelijkheid, maar bevatten ook aanvallen tegen de roomse leer. Zo lazen enkele vroege kerkgangers begin 1553 aan de deuren van Sint-Donaas, Sint-Jacob en Onze-Lieve-Vrouw een brief, waarin de katholieke sacramentsleer afgewezen werd. Een vierde pamflet werd nog gevonden in de Sint-Jacobstraat. Van de daders geen spoor. Om elk schandaal te vermijden gaf de magistraat helemaal geen ruchtbaarheid aan het gebeurde. Het jaar daarop echter omstreeks 1 mei, herhaalden zich dezelfde feiten. Nu waren er op een nacht twintig tot dertig „brievkens ende gheschriften” uitgeplakt of in de straten rondgestrooid, „innehoudende quade ende hereticque leeringhen, te versmadenese ende ter verlachteringhe vanden helegghen sacramente vanden outlare ende der roomsche kersten Kercke”¹⁰⁴. Gealarmeerd door de felle beroering bij de stedelingen loofde de magistraat een premie uit van vijftig gulden voor wie het gerecht op het spoor van de dader kon brengen; het stond bovendien eenieder vrij, zelf de schuldige te pakken en hem bij de politie uit te leveren, waaraan dan een beloning van honderd gulden vastzat; wie aanwijzingen bezat en ze niet kenbaar maakte zou als medeplichtige worden beschouwd en dientengevolge als ketter worden terechtgesteld¹⁰⁵. Het is niet waarschijnlijk dat de plaatselijke hervormden vooraf op de hoogte waren gebracht van deze Brugse *affaire des placards*. Uit een gerechtelijk onderzoek, dat bijna vijf jaar na de feiten ingesteld werd, weten we nochtans dat het hele plan was bekokstoofd in Engeland, in kringen van aldaar wonende Bruggelingen die nauwe betrekkingen onderhielden met hun geboortestad. Eén van hen, Cornelis Junsius, had in elk geval een vergadering bijgewoond bij Sheerlambrecht te Brugge kort vóór de feiten. Een tweede, de uitgetreden priester Jan van der Houde¹⁰⁶, correspondeerde met zijn broer Jacob, die „stedegarsoen” was te Brugge. De Nederlandse teksten en de Latijnse toevoegingen in de rand waren opgesteld door de geleerde Jan van Hertsfoorde¹⁰⁷. Het vermenigvuldigen en afficheren van de brieven eindelijk werd toevertrouwd aan eenvoudige handwerkers : de eerste keer aan de Bruggeling Jacob Stal-

¹⁰³ ARA, *StA*, 1177/1, stuk 19.

¹⁰⁴ De beginwoorden luiden : „O ghy pape bodt...”. We konden geen exemplaar terugvinden.

¹⁰⁵ SAB, *Hallegeboden 1553-1564*, f° 29.

¹⁰⁶ In 1558 woonde Van der Houde in Dantzig.

¹⁰⁷ Hij moet in Engeland leerverkondiger zijn geweest, aangezien Stallynck van hem vertelde dat hij soms een vermaning deed.

lynck, zoon van de reeds genoemde onderwijzer Clays Stallynck, de tweede keer aan de Ninovenaar Jan de Mol¹⁰⁸.

De opwinding over het gebeurde was nauwelijks bedaard of een nieuw incident verwekte op 22 juni 1554 weer beroering onder de Brugse bevolking. Een nachtwaker, Loupes Bernier, vertelde dat hij bij het invallen van de nacht vanop het belfort een troep lieden had gezien, die buiten de stadsvesten in een soort processie de roomse sacramenten geparodieerd hadden. De overheid hechtte maar weinig geloof aan het zonderlinge verhaal. Om de praatjes de kop in te drukken liet ze rondzeggen dat Bernier heel de zaak verzonnen had, dat hij een boosaardige leugenaar was en bijgevolg ontslagen was uit de dienst van de stad¹⁰⁹. Ging het hier inderdaad om een verzinsel van een sensatiejager, of heeft de magistraat opzettelijk de waarheid verzwegen om zich niet de woede van Brussel op de hals te halen? Die laatste veronderstelling wint aan waarschijnlijkheid wanneer men vaststelt dat de saaiwever Pieter de Visch, één van de personen die in deze onverkwikkelijke zaak genoemd werden¹¹⁰, in 1556 een tijdlang gevangen gehouden werd om het bezit van verboden boeken en onder verdenking van ketterij¹¹¹.

* *

Na de dood van Karel de Coninck ging het de gereformeerde kern — voor zover die nog in enig organisatorisch verband samengehouden werd — allesbehalve voorspoedig. Pas na 1560 kwam daar enige verandering in. Parallel met de snelle doorbraak van het calvinisme in andere Nederlandse steden en bovendien in de hand gewerkt door het feit dat de twisten tussen de Brugse magistraat en de geestelijke overheid nopens de kettervervolgning

¹⁰⁸ SAB, BS 1558-1559, f° 45, 49 v°, 50, 55 v°; *Divers 1564-1565* brief van de Brugse stadsmagistraat van 18 september 1564 waarin deze feiten gememoreerd worden. Stallynck, passamentwever van beroep, had zich reeds in 1550 in Londen gevestigd. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 207.) Samen met De Mol, eveneens passamentwever, vestigde hij zich na het herstel van het katholicisme in Engeland te Antwerpen. Beiden reisden enkele tijd door Vlaanderen, maar stonden in april 1556 opgetekend als leden van de Nederduitse Kerk te Frankfort. (SAB, BS 1558-1559, f° 55 v°; R. M. VAN DEN ABEELE, *Nederlandse vluchtelingen te Frankfort*, p. 3.) Stallynck werd tijdens een verblijf te Brugge gearresteerd en werd er op 1 februari 1559 onthoofd. (A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 48 : vermeldt verkeerdelijk 1558, zonder verdere tijdsaanduiding.)

¹⁰⁹ SAB, *Overleg 1556-1557*, stuk 153, minuut van een brief van de Brugse magistraat aan landvoogd Emanuel Philibert van Savoye, 9 januari 1556, waarin de feiten van 1554 gememoreerd worden.

¹¹⁰ *Ibid.*, stuk 150.

¹¹¹ SAB, BS 1554-1557, f° 65-65 v°. Op 26 oktober 1556 werd De Visch onder borgtocht vrijgelaten.

in de praktijk een verslapping van het toezicht tot gevolg hadden, nam de invloed van de nieuwe leer hand over hand toe. Zelfs tot in de kloosters van de stad bleef het calvinisme niet zonder weerklank. Minstens vijf Brugse bedelmonniken legden kort na 1560 hun pij af, gingen op de vlucht, sloten zich in hun toevluchtsoord aan bij de protestantse kerken, en kwamen later terug als calvinistische predikanten: de karmelieten Loys de Voghele¹¹² en Christoffel de Smet (over wie dadelijk meer), de dominicaan Balthasar Pieters¹¹³, de minderbroeder Filips Garcy¹¹⁴ en broeder Jacob Orphanus¹¹⁵.

Beslissend in de „Gestaltung” van de gemeente was de komst van gezaghebbende en leidinggevende voormannen uit Engeland. Sinds maart 1562 kregen de Brugse gereformeerden verscheidene keren het bezoek van de ex-karmeliet Christoffel de Smet (Fabritius, Faber, Marissael). In 1561 had hij zijn klooster te Brugge verlaten, wellicht gesticht door het voorbeeld van zijn Gentse ordebroeder De Coninck, van wiens vuurdood op de Burg hij in 1557 getuige was geweest. In september 1561 was hij in Londen aangekomen en had er onderdak gekregen in de woning van Jan Utenhove

¹¹² Predikant te Antwerpen en Eeklo, cfr. p. 369.

¹¹³ Toen hij op 1 september 1566 uit Antwerpen als calvinistisch predikant naar Hulst overkwam was hij gehuwd en had twee kinderen; hij moet dus verscheidene jaren vóór 1566 zijn klooster te Brugge hebben verlaten. Van september tot november preekte hij te Axel, Hulst en Zuiddorpe, nadien nog enkele maanden te Gent. (B. DE JONGHE, *Gendsche geschiedenissen*, I, p. 14, 57; ARA, *Raad van Beroerten*, 55, f° 251 v°; W. TE WATER, *Historie der hervormde Kerk te Gent* (Utrecht 1756), p. 17; J. DECAVELE, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 19-23.) Waarschijnlijk is hij te vereenzelvingen met de niet met name genoemde afvallige dominicaan uit het Brugse klooster die begin juli 1566 in Brugge terugkeerde, waar hij volgens de prior van de augustijnen „zoude gheprickt hebben hadde hij xxv mannen connen ghecrighen t'zynder bewarenesse ende garde, ende zo hy die niet en hadde connen ghecrighen, dat hy vertroocken was”. (SAB, SR 1565-1569, f° 48 v°, 16 juli 1566.)

¹¹⁴ De minderbroeder verliet in 1562 het klooster en week uit naar Engeland. Vermoedelijk was hij de „dominus Philippus”, over wie in april 1562 in het Londense consistorie werd gehandeld. (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraards-protocollen*, p. 307.) Op 27 mei 1563 liet hij zich immatriculeren aan de universiteit van Heidelberg. (G. TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, II, p. 30.) In 1566 predikte hij het calvinisme te Deinze. (H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, I, p. 171.) Na de troebelen werd hij in Londen ouderling van de Vluchtelingenkerk; voor het laatst wordt hij daar vermeld op 8 oktober 1570. (A. KUYPER, *Kerkeraards-protocollen 1569-1571*, passim, cfr. register in voce.) Tijdens de calvinistische overheersing in Vlaanderen kwam hij naar zijn geboortestreek terug; sinds 1579 was hij calvinistisch predikant te Tielt. (Jean BALLIN, *Catalogue et noms de faux prophètes*, ed. E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 343.)

¹¹⁵ Het is niet bekend tot welke orde hij behoorde. Hij zou verscheidene keren omwille van afvalligheid en ketterij in de kloosterkerker zijn opgesloten geweest, tot hij in 1560 kans zag om te ontsnappen. In 1579 was hij calvinistisch predikant te Damme; hij stierf er in mei 1581. (*O.c.*, p. 312.)

(G 1) ¹¹⁶. Zijn geloofsgesteldheid en zijn bijzondere gaven moeten het Londen consistorie reeds vóór zijn vertrek uit Brugge bekend zijn geweest, want amper enkele dagen na zijn aankomst werd hij, samen met anderen, aangeduid om beurtelings tijdens de kerkdienst voor te lezen. Sinds januari 1562 hield hij herhaaldelijk de vermaning ¹¹⁷. Hij had dus reeds groot gezag in gereformeerde middens toen hij in maart 1562 voor het eerst in Brugge terugkwam, op doorreis naar Antwerpen waar hij door de kerkraad als predikant was beroepen ¹¹⁸. In de Scheldestad schaarde hij zich bij de partij van de radicalen in de discussies over het weerstandsrecht ¹¹⁹.

Einde 1562 te Londen teruggekeerd werd hij uitgestuurd naar Sandwich ¹²⁰. Reeds in oktober 1563 kwam hij, in het gezelschap van de Reningelstenaar Passchaas Lamoot via Grevelingen en Broekburg naar Cassel, waar hij enige tijd schijnt te hebben gepreekt ¹²¹. De allesbehalve voorspoedige situatie van de nieuwe religie in het Westkwartier heeft er hem evenwel al vlug toe aangezet, in te gaan op het nieuwe verzoek van zijn Antwerpse geloofsgenoten om hun voorganger te worden. Vanuit Antwerpen bracht hij bezoeken aan Gent en voornamelijk aan zijn geboortestad. In Brugge ging hij zijn door een besmettelijke ziekte aangetaste moeder en zuster in hun doodstrijd sterken ¹²². Zijn niets ontziende inspanningen om in Antwerpen nieuwe bekeerlingen te winnen werden hem uiteindelijk noodlottig. Een vrouw, bijgenaamd Lange Margriete, die voorwendde zich bij de gemeente te willen voegen, verklikte hem bij de Antwerpse overheid. Op 1 juli 1564 werd hij, samen met Olivier de Bock uit Aalst, opgebracht, en op 4 oktober stierf hij op de brandstapel ¹²³.

¹¹⁶ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerards-protocollen*, p. 246.

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 258, 281, 283. In november 1561 trad hij in het huwelijk met Maria van Graffscepen uit Eecke. (*Ibid.*, p. 263.)

¹¹⁸ Hierover berichtte de Spaanse ambassadeur in Londen uitvoerig aan Granvelle: KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques*, II, p. 674-675 (6 maart 1562), p. 683, 686 (3 april 1562).

¹¹⁹ Bij zijn terugkeer in Londen diende hij, alvorens opnieuw tot het avondmaal te worden toegelaten, openlijk eenieders plicht te erkennen „der oeverheyt... om geenderley wijze enigh ghewelt te doen”. (A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 390.)

¹²⁰ IDEM, *Christophorus Fabritius*, - NAK, XI (1914), p. 157 (cfr. p. 155-160).

¹²¹ IDEM, *Cassiodorus de Reyna, Christophorus Fabritius en Gaspar Olevianus*, - NAK, VIII (1911), p. 328.

¹²² P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 177.

¹²³ De uitspraak van het doodvonnis en de executie gingen gepaard met de grootste verwarring, uitgelokt door geloofsgenoten van Fabritius. (Hierover: A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe protestant*, p. 183-184, 193-195.) Over de arrestatie en de berechting zijn talrijke bronnen bewaard. De gerechtelijke documenten werden gepubliceerd door P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 169-273. Een uitvoerig verslag (van de hand van Joris Wybo of van Adriaan van Haemstede) werd, samen met verscheidene in de gevangenis geschreven

Een tweede predikant die bij de gereformeerden van zijn geboortestad geen onbekende is geweest was Geleijn d'Hoorne, alias Muelenaers, die vóór zijn vertrek naar Londen het ambacht van schrijnwerker had uitgeoefend in Brugge. Alhoewel hij evenmin als Fabritius vast verbonden is geweest aan de Brugse gemeente heeft hij tijdens zijn verblijf in Zeeland als predikant (van 1559 tot 1567 voornamelijk in Middelburg en Vlissingen) de bindingen met zijn bekenden en gelijkgezinden uit de vroegere woonplaats levendig gehouden ¹²⁴.

Hebben Fabritius en d'Hoorne bij gelegenheid persoonlijk adviezen verstrekt, dan is hun optreden toch niet echt leidinggevend geweest te Brugge, waar ze immers veel te goed bekend waren om er langere tijd ongemerkt verblijf te kunnen houden. De belangrijkste organisator en voorganger is Pieter Gabriël (Van Schaghen, Schagius) geweest, een uitgetreden monnik van Zeeuwse afkomst ¹²⁵. De Spaanse ambassadeur in Engeland maakte in een schrijven aan Granvelle van 11 april 1563 melding van het vertrek uit Londen van de predikant met bestemming Brugge, waar hij naar verluidt 260 geloofsgenoten telde ¹²⁶. In mei gonsde het inderdaad van geruchten over een ongemeen drukke activiteit van de gereformeerden in en rond de stad. Titelmans hield grootscheepse informaties nopens die „predicant calvinist diemen seyde overghecomen te zyn om 't volck te verleyden” ¹²⁷. Het Brugse Vrije werd ervan in kennis gesteld dat buiten de stadsmuren op Sint-Andries „in velden, busschen ende bromsticken... zekere suspecte vergaedinghen ende conven-

brieven, in 1565 gedrukt, kende verscheidene herdrukken, ook in de Franse vertaling van Guy de Bray, en werd bovendien gedeeltelijk opgenomen in de verschillende uitgaven van de Martelaarsboeken van Crespin en Van Haemstede van na 1564. (Cfr. *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, I, p. 117-149.) Een heruitgave van de eerste druk werd verzorgd door F. PIJPER, *Historie ende gheschiednisse van de verraderlicke ghevangnisse der vromer ende godsaligher mannen, Christophori Fabritij dienaer des Goddelicken woords binnen Antwerpen, ende Oliueri Bockij Professeur der Latinscher sprake in de hooghe ende vermaerde schole van Heydelberch...*, - BRN, VIII, p. 282-460. Pijper verwerpt de authenticiteit van twee brieven (ed. *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, I, p. 140-143) waaruit moest blijken dat Fabritius op het laatste ogenblik zijn geloof zou hebben afgezworen (*Inleiding*, p. 265-267).

¹²⁴ A. A. VAN SCHELVEN, art. *Hoorne (Geleijn Jansz. d')*, - NNBW, IV, kol. 782-783; IDEM, *Kerkeraads-protocollen*, p. 200, 229, 349; J. VAN VLOTEN, *Onderzoek van 's konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566 en 1567* (Utrecht 1873), p. 3, 66. Na het Wonderjaar vestigde hij zich opnieuw in Engeland. Hij ging voor in de gemeenten van Norwich en Yarmouth. In 1574 was hij opnieuw in Middelburg, maar reeds op 23 juli 1575 stierf hij daar.

¹²⁵ Door een Brugse stadsiender werd hij beschreven als zijnde „eene apostaeet denwelcken men zeyde te zyne een predicant ende minister ghecommen vut Zeelandt, hebbende eene leepe hooge (oog)”. (SAB, *Divers 1560-1566*, los stuk.)

¹²⁶ KERVYN DE LETTENHOVE, *o.c.*, III, p. 317.

¹²⁷ ARA, *AL*, 461, rekeningen Titelmans, mei 1563.

ticlen" werden gehouden¹²⁸. De apostaat had volgens bepaalde geruchten zijn vaste intrek genomen bij de Beurs in de Grauwwerkersstraat. Alhoewel hij tengevolge van een opsporingsactie van Titelmans enige tijd diende onder te duiken¹²⁹, bleef hij volgens Adriaan van Haemstede tot einde november 1564 als predikant vast verbonden aan de Brugse gemeente. Steeds volgens Van Haemstede zou er in die tijd een volwaardig consistorie zijn opgebouwd, met diakens en ouderlingen¹³⁰. Slechts twee leden zijn ons met name bekend: een zekere Marc die Nayere, die op 27 juni 1563 als „diener der ghemeente te Brugge" in het consistorie van de Vluchtelingenkerk te Londen verscheen¹³¹, en Omaar Coolman, in 1564 door bisschop Curtius diaken van de calvinisten genoemd¹³². Een derde lid was waarschijnlijk Geert Martensz. de Haen, die als correspondent fungeerde met de Londense kerkraad en bovendien goede relaties onderhield met het Antwerpse consistorie¹³³. Hij was het die Londen in mei 1563 in kennis stelde van interne moeilijkheden in de Brugse gemeenschap, veroorzaakt door Clays de Moennick: deze onruststoker, zelf enige tijd lid van de Londense kerk¹³⁴, had met zijn beweringen „dattet een monike-rie ware, hem tot den ghemeente met belijdenisse zijns gheloofs te begheven... bijna die principaelsten te Brugge verleyt... met zijn schoon spreken"¹³⁵.

Toen de kettervervolgning in 1564 wegens de toenemende onenigheid tussen de stedelijke en de geestelijke overheid helemaal opgeschort werd, speelden de nieuwgezinden hoog spel. Ze reageerden op de meest cynische

¹²⁸ RAB, *Brugse Vrije*, 301, f° 69, 17 mei 1563. Cfr. *ibid.*, 25, f° 166, 18 mei 1563: „Vergaderynghe van Hughenoisen. Was rapport ghedaen vande informatie ghehoort upde vergaderynghe dier gheschiede zomen zeyde buuten Brugghe, als inde prochie van Sint-Andries ende daerontrent, van eeneghe kettters, ende dat die aldaer zouden ghepreect hebben, ende midts dat daerof niet claerlick en bleeck, was gheresolveert dat myn heeren de burchmeesters huerlieder vuterste debvoir doen zouden omme te doen betrapen de ghueene die aldaer vuuter stede conventiclen houden, al waere dat 't zelve 't lant een redelicke penning costen zoude, daerof de burchmeesters byde lande zullen gherempbourseert werden". Herman van Vlekwijk uit het Land van Kleef doelde waarschijnlijk op deze vergaderingen toen hij in 1569 vertelde, lang voor de „open tijd" sermoenen te hebben bijgewoond in het open veld te Sint-Andries. (RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/42., f° 8.)

¹²⁹ Cfr. p. 175.

¹³⁰ VAN HAEMSTEDE, f° 412.

¹³¹ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerads-protocollen*, p. 426.

¹³² AGS, *Estado, NdFl*, 531, stuk 79.

¹³³ In brieven die hij in augustus 1563 vanuit Brugge naar Londen schreef rapporteerde hij uitvoerig over de „haet ende verbitteringe Herman Stryker's ende Pieter Haesaert's tegen onse gemeente tot Londen" en over „eenen twist tusschen Herman ende Magister George (= Joris Wybo) belangende het wederstaen der overhey". (A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 487.)

¹³⁴ A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 373, 374.

¹³⁵ *Ibid.*, p. 378, 416-417. Hier werd aan toegevoegd dat De Moennick „gesien ware gheweest te Brugge int hoerenhuse converseren, ghenaept die Palmboom".

wijze tegen het aanleggen van communicantenlijsten door de geestelijkheid en tegen haar strengere toezicht op het volbrengen van de paasplicht. Op Pasen 1564 woonde een protestant de mis bij in Sinte-Walburga. Na de communie te hebben ontvangen nam hij de hostie terug uit de mond, wikkelde ze in een doekje, en ging ze, samen met een brief waarin de communie onder twee gedaanten werd geëist, dopeneren op de stoep van de pastorie¹³⁶. De tekst luidde aldus :

„Aen Heere Adriaen Smout onsen Parochi-Pape. Weet heer Adriaen Smout, dat ick u hier weder brenge dat gene ghy my heden gegeven hebt, want ick en wil 't geensins aldus onder één specie hebben. Ende door dien dat ghy-lieden oft u voorsaten de instellinge Christi hebt verandert, soo en houde ick u-lieder tafel niet voor de tafel des Heeren, maer houde die voor de tafel des Duyvels, daer ick niet deelachtigh van wesen en wil : ick hebbe 't ontfangen met een wroegende conscientie, ende daerom terstont uyt mijnen mondt gevaeght aen dit snuytkleedt, doet er nu voort mede wat u goet dunckt, want ick en wil my niet besmetten met u-lieder afgrijselicheyd : ghy hebt my met u opschrijven een droevigh en benauwt herte gemaect, maer siet dit komt'er nu af, van de lieden alsoo vervaert te maecten, laet my op een ander tijdt in mijn conscientie gerust blijven : Niet te min, ick en sal voortaan op alle u dreygementen niet meer achten, my kome daer af dat wil, hadde ick geweten dat ick inwendigh alsoo daer van soude beroert geweest hebben, ick hadde veel liever gevallen in de handen der menschen, dan in de gramschap Godts : maer ick betrouwe aen Godt den Heere, dat hy my om het groot leedtwesen ende weenen van mijn arm gevallen mensche ontfermen sal”¹³⁷.

Het kan zeker geen toeval heten dat juist Adriaan Smout, de pastoor van Sinte-Walburga, bij het incident betrokken werd. Hij toch stond bekend als de grote ketterhater en, zoals reeds werd aangestipt bij broeder Cornelis, kozen de nieuwgezinden de meest onbuigzame behoudsgezinden uit om hun spot op de roomse religie bot te vieren. Volgens het getuigenis van Willem Hosens, die in 1566 als calvinist te Brugge zou terechtgesteld worden, had juist Adriaan Smout in 1564 niet in geringe mate schuld aan de steeds hardnekkiger wordende geruchten over een nakende invoering van de Spaanse Inquisitie. Inderdaad, „men sagh wel hoe neerstigh dat Smout in de Vasten

¹³⁶ Hier zij genoteerd dat het tractaat van Cassander : *De sacra communione christiani populi in utraque, panis et vini specie* (*Opera omnia*, p. 1015-1048) juist in 1564 verschenen was. (Cfr. H. Q. JANSSEN, *G. Cassander*, - *BOGZV*, IV (1859), p. 162.)

¹³⁷ De tekst van de brief werd in 1567 gedrukt in de *Beliidenisse vande Martelaer Guilielmus Hoseus, de welcke te Brugghe... metten viere op-gheoffert is den xi. van Maert* (1566), f° (ciiij) v°, en in de uitgaven van het martelaarsboek van Van Haemstede. Dit laat veronderstellen dat een copie van de brief bewaard werd in de schoot van de Brugse gereformeerde gemeenschap.

het volck liep beschrijven, ende dreyghde dat men nu goeden middel gevonden hadde om wel sekerlick te weten, wie dat nu niet te biechten ende te sacramente komen soudent : ende men sagh oock wel hoe neerstigh dat hy in sijn kercke sat, ende beschreef de namen van die te biechten quamen”¹³⁸.

De Brugse bevolking is niet op de hoogte geweest van het incident¹³⁹. Smout, Curtius, Titelmans en Villavicencio, blijkbaar de éniigen die er iets van afwisten, bewaarden immers het diepste stilzwijgen, zelfs tegenover het schepencollege. Maar hun discrete opsporingen naar de dader leverden weinig of geen resultaat op¹⁴⁰. Margaretha werd hiervan op de hoogte gebracht; de koning, op zijn beurt door haar ingelicht¹⁴¹, schreef onthutst : „de daad is zo abominabel en verfoeilijk, en van een dergelijk verderfelijk voorbeeld, dat niets onverlet mag worden gelaten om, indien mogelijk, de onverlaat te arresteren en hem te bestraffen volgens de ernst van dergelijke schanddaden”¹⁴².

Een volgende actie van de kant der protestanten moest wel opzien baren in Brugge. Op een morgen einde augustus 1564 waren niet alleen aan de pastorie van Adriaan Smout maar ook aan de ingangdeur van verscheidene parochiekerken ketterse brieven aangeplakt, waarin met name genoemde geestelijken werden aangevallen¹⁴³. De schepenen lieten de brieven in het college brengen, maar de bisschop verzocht hen, ze niet bij hallegebod te publiceren teneinde niet meer ruchtbaarheid aan de zaak te geven dan nodig was¹⁴⁴. Kort daarop vernam het college dat een ketter een Lieve-Vrouw-beeld had weggehaald van voor het klooster der dominicanen, en het in de fontein op de markt had gegooit¹⁴⁵. In beide gevallen werd geen spoor gevonden van de dader.

¹³⁸ *Beliidenisse*, f° 103 v° - 104.

¹³⁹ Volgens de *Historie van B. Cornelis Adriaensen* (Dordrecht 1628), p. 65, zou broeder Cornelis er voor het eerst in het openbaar op gezinspeeld hebben in zijn sermoen van 28 maart 1566.

¹⁴⁰ Smout verdacht er een vrouw van, de daderes te zijn geweest, „om dat het geschrifte des briefs een vrouw geschrifte scheen te wesen”. (*Beliidenisse*, f° 104). In 1568 beschuldigde hij er Catharina Arents formeel van, minstens de hand te hebben gehad in het gebeurde. (A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 448.) Over deze Catharina, cfr. p. 355 e.v.

¹⁴¹ L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II, p. 351, 12 juni 1564.

¹⁴² *Ibid.*, II, p. 382, 30 juli 1564.

¹⁴³ L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 445 (Margaretha aan Filips II, 8 oktober 1564); SAB, *Divers 1564-1565*, (de magistraat van Brugge aan Margaretha, 18 september 1564, minuut).

¹⁴⁴ SAB, *SR 1557-1565*, f° 311 v° - 312 : „...nyet te publiceren waert zo dat 't anderen tijden up ghelycke briefkens zijn zulcke debvoiren ghedaen dat de facteurs achterhaelt zyn”.

¹⁴⁵ SAB, *Overleg 1563-1564*, stuk 146, niet gedateerd (1564). De dader zou afkomstig zijn geweest uit Valenciennes.

In een rapport van einde 1564 verstrekte Villavicencio aan Filips II tal van inlichtingen over de protestantse gemeenschap. Hij wist te vertellen over een ondernemer die twee keer per dag een vermaning hield voor zijn familie en personeel. Een koorknaap van Sint-Donaas, die bij deze verdachte in de leer was, noemde zijn meester, — zeer tot ergernis van de monnik — een man van grote en goddelijke kennis. Tijdens de hoogmis werden in een private woning in één der hoofdstraten van Brugge predikaties gehouden. Toen iemand de bisschop hierover inlichtte, kon deze daartegen niets ondernemen of laten ondernemen, daar elke inval in een privaat huis zonder toelating van de magistraat verboden was. Intussen kwamen de ketters te weten dat men hen op de hielen zat, zodat ze ruimschoots de tijd hadden om zich uit de voeten te maken. Tekenend voor de mentaliteit in Brugge was volgens de Spaanse monnik, dat tijdens een sacramentsprocessie een knaap van amper twaalf jaar oud ongestraft een schimplied had kunnen zingen op de geestelijkheid. Verder had de bisschop in het schepencollege vier vooraanstaande apothecarissen of ondernemers en drie handelaars van ketterij beschuldigd. Er werd besloten, ze de volgende dag te arresteren, maar toen het zover was hadden de betrokkenen reeds veiliger oorden opgezocht, volgens Villavicencio een bewijs dat ze door een lid van de magistratsgroep gewaarschuwd waren. Dergelijke feiten deden zich volgens de monnik al te dikwijls voor. Sommige vooraanstaanden gingen zich verontschuldigen bij de stadsoverheid en deden zich voor als voortreffelijke mensen en goede katholieken. Anderen namen de wijk; ze droegen hun echtgenoten op, goederen en huizen te verkopen, achterstallige betalingen te innen, om hen met het kapitaal en de kinderen achterna te komen naar Engeland, Duitsland of Frankrijk¹⁴⁶.

Heeft Villavicencio de gebeurtenissen soms wat al te dik in de verf gezet, dan verstrekt hij in zijn rapporten toch zoveel concrete bijzonderheden dat men ze moeilijk als louter verzinsels kan wegschuiven. Enkele schaarse gegevens uit andere bronnen verhogen zijn geloofwaardigheid. De invloedrijke lakenhandelaar Jean Toulet, reeds in 1556-1557 opgemerkt bij de Brugse gereformeerden¹⁴⁷, vertoefde inderdaad in de herfst van 1563 opnieuw in Brugge¹⁴⁸. De Brugse bontwerker Lowijs Thierry, één der voornaamste leden

¹⁴⁶ AGS, *Estado, NdFl*, 526, stuk 53.

¹⁴⁷ Cfr. p. 343.

¹⁴⁸ Afkomstig uit Armentières, burger van Brugge. Na zijn vertrek uit Brugge in 1557 vestigde hij zich te Frankfort, maar verscheen met zijn koopwaar verder regelmatig op de markten van Brugge en Armentières. In Frankfort sloot hij vriendschap met de Spaanse protestant Cassiodorus de Reyna, met wie hij na 1560, toen deze predikant was geworden van de Spaanse vluchtelingen te Londen, nauwe relaties onderhield. (Cfr. M. F. VAN LENNEP, *De Hervorming in Spanje* (Haarlem 1901), passim; A. A. VAN SCHELVEN, *Cassiodorus de Reyna, Christophorus Fabritius en Gaspar Olevianus*, - NAK, N.R., VIII (1911), p. 323-327.) In 1563 legde de overheid de hand op een brief, waarin Toulet aan

van de Londense kerkraad, onderhield in de zestiger jaren nauwe betrekkingen met zijn geboortestad en is er wellicht af en toe op bezoek geweest¹⁴⁹. In januari 1563 won Titelmans informatie in nopens het geloofsleven van Hans van Cleve¹⁵⁰, de latere deken van het handschoenmakersambacht¹⁵¹. De reeds genoemde handelaar en magistraat Omaar Coolman zou omstreeks 1564-1565 om religieuze redenen enige tijd in Engeland hebben vertoefd. Uit een aantekening in de schepenenresoluties blijkt verder dat de apothecaris Pieter Dhevele begin 1565 naar Engeland was vertrokken en dat zijn vrouw in april aanstalten maakte om hem, samen met de kinderen, achterna te gaan¹⁵². Nog in 1565 vertrokken de echtparen Karel de Vos en Loyse, en kammaker Jacques Ponchies en Mayken, naar Dantzig, met een door de schepenen afgeleverd gunstig getuigschrift op zak¹⁵³. Ongetwijfeld hebben deze lui de koopkrachtige klandizie gevormd van de boekverkoper Clays Barvoet, die in begin 1564 door de stedehouder van de soeverein-baljuw te Brugge aangehouden werd „omme ghedisperseert ende vercocht t' hebbene suspecte boucken”¹⁵⁴.

Moge de magistraat nog steeds weinig hebben gevoeld voor een systematische kettervervolging, het verhaal van Villavicencio en de enkele andere

zijn neef Jan Beuvet in Londen zijn voornemen kenbaar maakte, zich als koopman te Lyon of te Genève te vestigen. De brief (dd. 27 juli 1563), vooral interessant omdat er onthullingen in voorkomen over de schakels in het netwerk van verbindingen met Engeland, luidde als volgt: „Mon cousin, je pense demeurur l'yver que vient à Franckfort, mais après, si les affaires de France vont bien, je me retireray à Lion ou à Genève, si les choses de par decha ne aumende. Si vous plaist de me mander de voz et aussy des affaires d'Angleterre, pourrez faire adresser la lettre à votre frère ou à Jan Barbern ou en Anvers à Guillaume le Grand, demeurant en la haulte rue; en ce faisant, me ferez plaisir, et pourrez demander à Casiodore (= de Reyna) s'il vous veult bailler aussy quelque lettre, ou vous le pouvez le faire délivrer à Izidore de la Vallée, demeurant en la halle d'Armentières audict Anvers”. Naar aanleiding van die brief liet de landvoogdes een arrestatiebevel uitgaan tegen Toulet. (ARA, *StA*, 281, f° 239, met een copie van de geciteerde brief: Margaretha aan de schouteet van Brugge, 10 oktober 1563, minuut.) De Brugse magistraat antwoordde dat hij weliswaar in de stad gesignaleerd was, maar sinds enkele tijd spoorloos was. (SAB, *Divers 1560-1566*, los stuk, 16 februari 1566, waarin de feiten van drie jaar vroeger gememoreerd worden.) In november 1564 was Toulet in Antwerpen (L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 327), maar kort daarop alweer in Frankfort, van waaruit hij reizen ondernam naar zijn geboortestad en naar Brugge (IDEM, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 536-537.)

¹⁴⁹ Cfr. p. 342.

¹⁵⁰ ARA, *AL*, 461, rekening Titelmans, 1 januari 1563.

¹⁵¹ SAB, *Bouc vander wet ende vanden dekenen (1535-1571)*, f° 228 : 1565.

¹⁵² De echtgenote kreeg het bevel, met de kinderen in Brugge te blijven. (SAB, *SR 1557-1565*, f° 326.)

¹⁵³ SAB, *Overleg 1565-1566*, stuk 156, 9 oktober 1565.

¹⁵⁴ SAB, *Overleg 1563-1564*, stuk 70, 11 maart 1564 (n.s.)

losse gegevens wijzen er toch op dat de gereformeerden het sinds 1564 vér van gemakkelijk hadden. Vandaar dat, volgens Van Haemstede, na de arrestatie van Isbrand Meysebaert op 25 november 1564 verscheidene prominente leden van de gereformeerde gemeenschap één voor één op de vlucht gingen. Predikant Pieter Gabriël, aan wie niemand nog onderdak durfde verschaffen, ging in Antwerpen wonen. Tot in het voorjaar van 1565 kwam hij nochtans om de veertien dagen naar Brugge om daar in 't geheim een vermaning te houden¹⁵⁵. De inhechtenisneming van Boudewijn Dominiessent en een aantal van diens geloofsgenoten op 16 april 1565 maakte ook hier een eind aan. Voortaan waren de gereformeerden aangewezen op gelegenheidspredikanten uit het Westkwartier en Armentières¹⁵⁶. Uit die hoek kregen ze bovendien onverwachte steun ten gevolge van sociaal-economische omstandigheden. Op 16 augustus 1565 werd inderdaad in het schepencollege gerapporteerd „angaende 't apparent dangier vanden duren tydt van coorne ende 't groet ghetal van aerme, als van IIIc (= 300) menagen die ghecommen zouden weesen binnen deser stede vut den quartiere van Armentières, zoo't te beduchtene es gheinfecteert wesende van heresie”. De volgende dag werkte de magistraat daarom een aantal ingrijpende maatregelen uit¹⁵⁷. De terechtstelling van de reeds genoemde Dominiessent, zelf afkomstig uit Armentières¹⁵⁸, op 11 maart 1566, was ongetwijfeld als afschrikkingsvoorbeeld bedoeld voor die nieuwgezinde vreemdelingen. Enkele maanden later echter namen in de omgeving van Brugge de hagepreken een aanvang, waardoor de nieuwe religie plots een nooit gekende werfkracht kreeg.

* * *

Er is weinig bekend over de verhouding tussen anabaptisten en calvinisten in Vlaanderen in de jaren zestig. Men mag aannemen dat er in de vervolging een spontaan solidariteitsgevoelen tot stand kwam — vandaar dat de Gentse gereformeerden in hun rekwesit aan de president van de Raad van Vlaanderen en aan de stadsmagistraat in 1565 tevens om begrip vroegen voor de doopsgezinden — maar dat anderzijds beide groepen zoveel mogelijk

¹⁵⁵ VAN HAEMSTEDÉ, f° 412. Over de verdere lotgevallen van Gabriël, achtereenvolgens als predikant te Amsterdam (1566), Emden (1567), en Delft (1572), cfr. A. A. VAN SCHELVEN, art. *Gabriel (Petrus)*, - NNBW, VI, kol. 541.

¹⁵⁶ VAN HAEMSTEDÉ, *l.c.*

¹⁵⁷ SAB, SR 1557-1565, f° 338 v°. Op 6 augustus 1565 was het al tot een plundering gekomen op de korenmarkt. (*Ibid.*, f° 337.)

¹⁵⁸ Dominiessent was via Antwerpen naar Brugge gekomen. In Antwerpen was hij op 29 april 1562 ingedaagd, „ten wiens huysse bevonden syn verbodene quaede, heretieke en seditieuse boekxkens in Fransche taele”. (P. GÉNARD, AA, IX, p. 132.)

elk contact hebben vermeden. Niets wijst er zelfs op dat disputen tussen doopsgezinde en calvinistische voorgangers, zoals er één plaats greep te Axel in 1564¹⁵⁹ of zoals er omstreeks dezelfde tijd zouden gehouden zijn geweest door Andries Baerdeloos in Hondshoote¹⁶⁰, niet eerder uitzonderlijk zijn geweest. Toch zijn de grenzen niet steeds zo scherp geweest als de auteurs van de respectievelijke martelaarsboeken willen doen voorkomen. In Brugge zijn daarvan enkele voorbeelden merkbaar.

Zo had de Hondshoote saaiwever Jan Camerlinck — later de bekende calvinist en leider van een guezenbende die in 1567 en 1568 in het Westkwartier opereerde — omstreeks 1562 te Brugge voor het eerst voeling gekregen met de nieuwe religie via doopsgezinde kringen¹⁶¹. Verder is er het geval Herman van Vlekwijk. Na in 1561 samen met een groep dopers even buiten Brugge gearresteerd te zijn geweest, zocht die Klevenaer na zijn vrijlating toenadering tot de gereformeerden, woonde in mei 1563 de grote predikatie van Pieter Gabriël bij op Sint-Andries¹⁶², maar werd later, door toedoen van Jacob de Rore, weer één van de voortrekkers van de menistengemeenschappen te Gent en te Brugge¹⁶³.

Meer relevant is het geval van Catharina Arents uit Gent. Op verzoek van haar zwager Pieter van den Hende¹⁶⁴ verleende ze omstreeks 1550 te Gent onderdak aan vreemde doopsgezinden. Ze woonde de doopsgezinde vergadering van einde 1551 te Merelbeke bij en werd er, samen met een vijftiental geloofsgenoten, ingerekend¹⁶⁵. Alhoewel de Raad van Vlaanderen tijdens het vooronderzoek was te weten gekomen dat ze sinds één jaar niet meer te biecht of te communie was geweest, werd ze toch niet schuldig bevonden aan ketterij, zodat ze, mits af te zweren en een boete te betalen, op 15 juli 1551 weer vrij kwam¹⁶⁶. Kort daarop verhuisde Catharina naar Brugge, waar ze in het huwelijk trad met de bonnettenmaker en garenkoopman

¹⁵⁹ J. DECAVELE, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 6.

¹⁶⁰ VAN HAEMSTEDÉ, f° 364 v.

¹⁶¹ Volgens zijn eigen verklaring (Ieper, 25 oktober 1568) waren tijdens het verblijf van zijn gezin te Brugge in 1562, zijn echtgenote en zoon aan een besmettelijke ziekte gestorven; voor de begrafenis — in ongewijde aarde! — zorgden drie anabaptistische geloofsgenoten van zijn vrouw: een zekere Adriaan, zoon van de deken der kammakers te Brugge, verder een kammaker uit Holland, en een zekere Betkin uit de omgeving van Diksmuide. (RAK, *d'Ennetière*, I, 37, f° 104.)

¹⁶² RAB, *Brugse Vrije*, 1.041/1.042, f° 8.

¹⁶³ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 57.

¹⁶⁴ Catharina's eerste echtgenoot was Michiel van den Hende, die evenwel vóór 1551 overleden was. Pieter werd op 11 juli 1551 te Gent als anabaptist geëxecuteerd. (IDEM, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 15-16.)

¹⁶⁵ RAG, *RVI*, 710, f° 85 v°.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 7534, f° 237-237 v°: vonnis en afzweringsformule.

Jan de Brabant. Blijkbaar floreerden de zaken uitstekend want het echtpaar opende een „groote wyncle” achter Sint-Donaas en had verscheidene arbeiders in dienst. De ondernemende vrouw reisde met haar koopwaar de markten af, en vertoefde zodoende geregeld te Antwerpen, Gent, Kortrijk, Rijsel, Doornik, Saint-Omer¹⁶⁷ en in het Westkwartier¹⁶⁸. Vermoedelijk kwam ze op die plaatsen opnieuw in contact met nieuwgezinden — in Saint-Omer zat ze zelfs enige tijd gevangen onder verdenking van heresie — en, alhoewel ze persoonlijk het anabaptisme toegedaan bleef¹⁶⁹, knoopte ze tevens goede relaties aan met de calvinisten. Al sinds 1556 kreeg ze regelmatig het bezoek van de Doornikse calvinist Jean Visart, factor van de handelaars van zijn geboortestad te Brugge¹⁷⁰. Haar knecht Fermijn Vlamynck werd omstreeks 1558 calvinist¹⁷¹. Zijzelf bood herhaaldelijk gastvrijheid aan in haar huis aan de anabaptisten die in 1562 na langdurige gevangenschap op vrije voeten waren gesteld¹⁷². Sinds 1562 leefde ze bovendien op vertrouwelijke voet met de schoenmaker Pieter van Dycke¹⁷³, de glazenmaker Jaspar Goedyck¹⁷⁴, Jan de Schepper en de speldenmaker Pauwels, die evenmin nog ter kerke gingen en in 1566 betrokken waren bij de religieuze beroerten¹⁷⁵. Pastoor Adriaan Smout was op de hoogte van deze ketterse bedrijvigheid. Hij deed stappen bij de kanunniken van Sint-Donaas, die eigenaars waren van de winkel, om het gezin De Brabant eruit te zetten. Het kapittel wenste nochtans

¹⁶⁷ Wellicht heeft in Saint-Omer relaties onderhouden met de calvinistische handelaars Jean en Robert du Wal, die beiden het poorterschap van Brugge bezaten. Toen hun bezittingen door de baljuw van Saint-Omer onder sequester werden geplaatst onder beschuldiging van ketterij, deden ze als poorters van Brugge, vanuit Frankfort met succes een beroep op de Brugse magistraat om de confiscatie ongedaan te maken. (RAG, RVI, 717, f° 49, Raad van Vlaanderen aan Saint-Omer, 19 juni 1559; C. DEHAISNES, *Etude sur les régistres des chartes de l'Audience*, p. 51, aan Robert du Wal ten laste gelegde feiten, 1560; RAB, *Staten van Vlaanderen*, correspondentie 1520-1564, Jean du Wal aan Brugge, 22 februari 1563; copie van een brief van de paltsgraaf aan Egmont, 2 februari 1563; copie van een advies van Saint-Omer voor de Geheime Raad, 4 maart 1559; RAB, SR 1557-1565, f° 143, 12 augustus 1560; f° 165, 12 april 1561.)

¹⁶⁸ A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 222, 452, 465.

¹⁶⁹ *Ibid.*, p. 448. Omstreeks 1558 zocht ze toenadering tot de Brugse broederschap.

¹⁷⁰ *Ibid.*, p. 464, cfr. p. 449. Deze Visart was ook tijdens het Wonderjaar in Brugge; hij werd op 5 april 1568 te Doornik wegens beeldstormerij op de brandstapel terechtgesteld.

¹⁷¹ Ook hij onderhield verbindingen met Doornik : hij trouwde er kort vóór 1566, kwam opnieuw naar Brugge, maar vestigde zich later in Poperinge. (*Ibid.*, p. 447, 461, 464.)

¹⁷² *Ibid.*, p. 449.

¹⁷³ In 1566 werd Van Dycke „de apostel van Sinte-Walburga” genoemd omwille van zijn belangrijk aandeel in de propaganda voor de nieuwe leer. (*Ibid.*, p. 447.)

¹⁷⁴ Wegens zijn deelname in de troebelen werd hij op 21 december 1566 te Brugge gestraft. (*Ibid.*, p. 70, 74.)

¹⁷⁵ *Ibid.*, p. 447, 462.

het advies van Titelmans af te wachten, maar daar deze, wegens de moeilijkheden met de magistraat, niets tegen Catharina Arents kon ondernemen, werd de zaak voorlopig in de doofpot gestopt. Het huis achter de Sint-Donaaskerk bleef dan ook verder een toevluchtsoord voor de nieuwgezinden. Volgens dezelfde pastoor van Sinte-Walburga wisten de bewoners ervan heel goed wie de schimpbrief tegen de eucharistie met de geconsacreerde hostie op Pasen 1564 voor zijn deur had gelegd¹⁷⁶. Alhoewel ze verder haar doopsgezinde overtuiging trouw bleef¹⁷⁷, speelde Catharina een vooraanstaande rol in de calvinistische beweging van het Wonderjaar: ze toog ter predikatie, ontving de consistorieleden bij zich thuis, en liet toe dat er op het atelier Franse psalmen werden gezonden¹⁷⁸. Om dit alles werd ze in 1568 door de Raad van Beroerten ter verantwoording geroepen. Haar berouwvolle houding en de tussenkomst van haar biechtvader, de augustijnereremiet Roger de Jonghe, redden haar van de dood.¹⁷⁹

§ 3. NOORD-VLAANDEREN

Zoals in het volgende hoofdstuk wordt uiteengezet kwam na 1550 de nieuwe impuls voor de reformatorische beweging te Oostende van het doperdom. Er zijn echter redenen om aan te nemen dat sinds omstreeks 1560 het gereformeerd protestantisme daar geleidelijk het menisme heeft overvleugeld. Vanzelfsprekend moet men geen artificiële grenzen trekken tussen deze en gene strekking, vooral niet in een kleine plaats als Oostende, waar er van een strakke organisatie of van gesloten groepen weinig of geen sprake kan zijn geweest. Toch valt het op dat de in maart 1561 gearresteerde François Haghebaert¹⁸⁰, die gewillig toegaf in bijeenkomsten van de nieuwe religie te zijn geweest, uitdrukkelijk ontkende dat hij in het gezelschap van anabaptisten had vertoefd, noch wist wie hun leraar was. In zijn eigen groep had hij wel kritiek horen uitoefenen op de roomse avondmaalsopvatting, de biecht en de heiligenverering, „maer vande doopsele en spraken niet”¹⁸¹.

¹⁷⁶ *Ibid.*, p. 447-448.

¹⁷⁷ Ze bleef het kinderdoopsel verwerpen: *ibid.*, p. 448, 449.

¹⁷⁸ *Ibid.*, p. 449, 458, 465.

¹⁷⁹ *Ibid.*, p. 458-459, 474-475.

¹⁸⁰ Hij werd kort vóór 31 maart 1561 door het Brugse Vrije gearresteerd (RAB, *Brugse Vrije*, 300, f° 49 v°) en op 20 februari 1562 op last van de Raad van Vlaanderen uit de gevangenis ontslagen mits een boete te betalen van 100 gulden (RAG, *RVI*, 7543, f° 19 v° - 20). Over zijn gevangenschap en de moeilijkheden in dit verband tussen het Vrije en de inquisiteur, cfr. RAB, *Brugse Vrije*, 25, f° 145 - 146; 300, f° 50, 52 v°, 63; 301, f° 31; ARA, *AL*, 461, rekening Titelmans 1561.

¹⁸¹ Dit en de volgende gegevens uit: RAB, *Brugse Vrije*, 4104, f° 2 - 2 v° (verklaringen afgelegd door François Haghebaert, 20 november 1561), en RAG, *RVI*, 722, f° 121 v° - 123 (verslag van een enquête door de Raad van Vlaanderen gehouden te Oostende, 5 februari 1564).

Zowel Haghebaert als pastoor Andries Aernouts wezen barbier Adriaan Lhermite aan als de centrale figuur bij de Oostendse gereformeerden. In diens huis hadden de vergaderingen plaats, werden bijbellezingen gehouden en liederen gezongen¹⁸². Een zekere Zacharias Juliaens, afkomstig uit Oostende maar woonachtig in Hondshoote, verzorgde de contacten tussen de beide steden. Af en toe werd bij Lhermite een sermoen gehouden door rondreizende calvinistische predikanten, onder meer door de ex-priester Jan Hendrickx¹⁸³ en door de ex-bedelmonnik Loys Fabri, alias „Loys de Leerare”¹⁸⁴. Van de religieuze situatie in Frankrijk werden de nieuwgezinden op de hoogte gehouden door de zoon van François Haghebaert die in Parijs verbleef en het in zijn brieven aan zijn vader over de „leerynghe van Vranckrycke” had. De meesten gingen zelden of nooit meer ter kerke. In het openbaar noemde de invloedrijke en welgestelde herbergwaard Jeronimus Oliviers de kerk het huis der afgoden en zei dat alles wat daar gebeurde afgoderij was. 's Avonds werd er in de Oostendse straten gedanst op de melodie van liedekens waarin de „Babelonische hoere” bespottelijk werd gemaakt. De pastoor fulmineerde tegen dit alles in krachtige termen vanop de preekstoel, maar kreeg daarom 's nachts herhaaldelijk onbekenden voor de deur die dreigementen uitten en hem „eene grypende wolf” noemden.

Bij de arrestatie van Haghebaert in maart 1561 begonnen verscheidene nieuwgezinden hun bezittingen te verkopen. In 1561, 1562 en 1563 vertrokken éénendertig personen, allen „grootelicx berucht wesende van heresie”, met hun gezinnen uit Oostende, de meesten naar Harlingen in Friesland of naar het „Oostland”. Onder hen bevonden zich enkele van de meest aanzienlijke families van het kuststadje. Kort na zijn vrijlating volgde overigens ook Haghebaert hun voorbeeld.

In de dorpjes ten zuidoosten van Oostende werd er in de beginnende jaren zestig eveneens druk vergaderd, en wel in de huizen van de paardenkoopman Jacob Massue te Moere en van de wagenmaker Stevin de Calf te Gistel, mensen die beroepshalve veel met vreemdelingen hadden te doen of zelf op reis dienden te gaan. Naar de bijeenkomsten kwamen een twintigtal personen uit Moere, Gistel, Jabbeke, Zerkegem, Westkerke, Westkapelle, en zelfs uit Ieper. Bijzonder opgemerkt werd de broer van Jan Bove, die wegens ketterij uit Cassel verbannen was. Massue bracht mensen in zijn woning samen om ze te leren lezen en schrijven; als handboek gebruikte hij bij voorkeur een Nieuw Testament dat hij omstreeks 1557 in de Breydelstraat te Brugge gekocht had. Al die personen vervulden zoals vroeger elke zonen feestdag hun kerkelijke plichten; sommigen namen echter een Testament

¹⁸² De tekst van een dergelijk lied werd tijdens zijn gevangenschap bij Haghebaert ontdekt.

¹⁸³ J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 24.

¹⁸⁴ Over Fabri, cfr. p. 401-402.

mee naar de kerk als gebedenboek, anderen namen plaats in de zijbeuk om de consecratie niet te zien, „dynckende dat 't ghelove alzo vele doet als 't ghesichte”. De bijeenkomsten waren volgens Jacob Massue niet bedoeld om kritiek uit te brengen op de roomse religie, wel om elkaar aan te zetten „dat eenyghelick zoude zo leven dat hy de minste zoude zyn, want men vynter ghenouch die de meeste willen zyn”. Massue werd overigens algemeen geprezen als een voorbeeldig huisvader¹⁸⁵.

Waarschijnlijk stonden Cornelis Hubrechtsz. en zijn broer, afkomstig uit Jaarsveld (tussen Schoonhoven en Culemborg) en sinds omstreeks 1558 als landarbeiders werkzaam te Leffinge, met dit groepje in verbinding. Van zijn vader had Cornelis de Psalmen van David gekregen, van zijn broer een „Evangeliboucckin”. Hij ontkende echter de beschuldiging dat hij de mis zou hebben beschimpt¹⁸⁶. De verdenking van ketterij viel eveneens op de gebroeders Mark en Karel de Hane uit Ichtegem. Zij werden door de dorpingen als „lutherianen” achternageroepen. Als visverkopers kwamen ze regelmatig op de markten van Cassel, Steenvoorde, Hondshoote en Ieper. Daar zullen ze met de nieuwe leer in aanraking zijn gekomen. Toen op het octaaf van Sacramentsdag 1564 de Christusbeelden op het kerkhof te Ichtegem en aan de pastorij verminkt aangetroffen werden, kregen zij de schuld. Bij gebrek aan bewijzen werden ze echter buiten vervolging gesteld¹⁸⁷.

Uit dit overzicht blijkt genoegzaam dat de doorbraak van de nieuwe religie in Oostende en omgeving in niet geringe mate te verklaren is door de contacten met het Westkwartier. Zowel in de gegevens over de anabaptisten als in deze over sacramentarische of gereformeerde midden komt telkens opnieuw de naam Hondshoote voor, ook wel eens Ieper, Cassel, Steenvoorde...

* * *

Een gunstige weerklank vonden de nieuwe religieuze ideeën in het Oostkwartier van het Brugse Vrije, het gebied Sluis-Oostburg-Breskens. In deze streek, die doorsneden werd door de natuurlijke verbindingsweg tussen Brugge en Middelburg in Zeeland — de reisweg voor de hervormden van de beide steden die met elkaar contact zochten — zagen we reeds vóór 1538 een kleine anabaptistenkern aan het werk. Vooral wegens de nooit aflatende in-

¹⁸⁵ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041, f° 53-55, 17-23 september 1563.

¹⁸⁶ *Ibid.*, f° 31 v° - 32 v°. De aanleiding tot zijn arrestatie was een twist met de koster van Leffinge. Op 25 november 1562 werd hij tot een lichte straf veroordeeld.

¹⁸⁷ *Ibid.*, f° 90, 91 - 91 v°.

filtratie van het protestantisme uit Zeeland¹⁸⁸ is de overheid er hier niet in geslaagd, de ketterij in dit grensgebied volledig te onderdrukken.

Vanaf het begin van de jaren vijftig zijn er opnieuw — zoals steeds voornamelijk uit gerechtelijke documenten — concrete gegevens voorhanden. Er werden aanhangers van de „lutherie” opgemerkt in het kustplaatsje Breskens. De vader van Pauwels Dricht zat een tijdlang gevangen om ketterse boeken te hebben gelezen. Pauwels zelf, baljuw van de heerlijkheid Breskenszand, en zijn echtgenote verzamelden rond zich een groep mensen „die dagelicx hen vervoiddreden te argueren(d)e ende disputerene van dingen angaende der heyliger scriftueren”.¹⁸⁹ Volgens hen moesten de kruisbeelden van de kerk verbrand worden; de oorbiecht had geen enkele reden van bestaan, „mer es een insettinge vande giericheyt der papen”; het was verder verkeerd, een bijzondere verering te hebben voor de Moeder Gods. Men benaderde de pastoor, Pauwels Wolleffinckel, met het verzoek afstand te nemen van de roomse ceremoniën om zich bij het groepje aan te sluiten. Dit deed voor Wolleffinckel de maat overlopen. Kort voor Kerstmis 1552 ontbood hij verscheidene parochianen om zich over de omvang van de ketterij te informeren. De baljuw van zijn kant zette, met de steun van „veele van der prochien”, het tegenoffensief in. Met personen die tegen hem hadden getuigd kwam het tot handtastelijkheden, die naar het zeggen van de pastoor zo ernstige afmetingen aannamen „dat wonder es datter nyet twee oft dri doden en bleven”. Daar kwam nog bij dat de ontvanger van de heerlijkheid de uitbetaling van de tienden (36 fl. per jaar) aan de parochieherder staakte¹⁹⁰. Moegesard wendde de pastoor zich uiteindelijk tot de keizer om bijstand in zijn precaire situatie¹⁹¹.

¹⁸⁸ In de beginnende vijftiger jaren kende het gereformeerd protestantisme een eerste doorbraak in Zeeland. We kregen geen inzage in de onuitgegeven licentiaatsscriptie van C. M. STOUTHAMER, *De hervorming in Zeeland Bewesterschelde* (Gent 1966).

¹⁸⁹ Onder andere werd een Nieuw Testament gebruikt, gedrukt bij Hendrik Peetersen van Middelborch „in den Mol” te Antwerpen. Vermoedelijk betreft het de bijbeluitgave van 1541. (E. COCKX-INDESTEGE en G. GLORIEUX, *Belgica typographica 1541-1600*, I, nr. 462, p. 35.)

¹⁹⁰ „... ende den ontfangere vander plaetsen valt my pastoir rebelle ende geheele contrarie om dat ic dese leelicke heresie niet en wille sustineren ende gedogen in die voorseide prochie, want den voerseide ontfangere (tot eenen wraeck) heeft mi pastoir ghenomen ende ghinterdiceert niet te willen geven ende te betalen die redemptie vander thienden, te weetene sesse ponden groot, de welcke die pastoeren ende voirvaders paysselick ontfangen hebbe(n), ende willen alsoe den pastoir hongeren ende benauwen om hem te verdryvenen”.

¹⁹¹ ARA, *StA*, 1475/1, orig., niet gedateerd (1553). De Raad van Vlaanderen nam de zaak in handen. Op 5 juli 1553 werden de pastoor en de baljuw in het hof te Gent met elkaar geconfronteerd. Vermoedelijk kwam het tot een overeenkomst, wat de Raad deed afzien van de verdere vervolging, teneinde de gemoederen in het plaatsje niet nodeloos weer

Te Sluis was het evenmin stil rond de nieuwe leer. Op 22 juni 1553 werd in het havenstadje Jacob de Muelenaere, alias Goossins, gestraft om zich misprijzend te hebben uitgelaten over de eucharistie¹⁹². Voornamelijk echter leden van de familie Ratgheers traden hier bijzonder op de voorgrond. Jerome Ratgheers kwam in 1555 in aanraking met het gerecht¹⁹³. Tien jaar later, op 5 april 1565, werd te Sluis voor het eerst sinds mensengeheugenis een brandstapel opgericht, voor Michiel Ratgheers die tot op het laatste ogenblik zijn protestantse geloofsovertuiging gestand bleef. Hij schijnt echter nauw aangeleund te hebben bij de dopers: naast de beschuldiging uitgevallen te zijn tegen het altaarsacrament, werd hem ten laste gelegd „byzonderlick te lachten ende niet te ghelooven an thelich doopsel, twelcke hy in zijne kijndsche jaren ontfanghen heeft”¹⁹⁴. Hieruit moge blijken dat na het vertrek van de doopsgezinde Pauwels Vermaete naar Brugge en later naar Gistel omstreeks 1538, zich een zekere doperse traditie gehandhaafd had in het stadje, die zich liet gelden naast het sacramentarisme. Of kan men, beter nog, hier eens te meer een aanduiding zien van de soms uiterst vage afbakening tussen sacramentarisme en doopsgezindheid?

Ook Groede was in het midden der jaren vijftig één van de verdachte plaatsen. Op 19 april 1556 begaven pensionaris Adolf van Meetkerke en twee schepenen van het Brugse Vrije zich daarheen „omme hemlieden te informeerene offer in dat quartier waeren eeneghe persoonen besmet van heresie, sacramentariissen ofte anabaptisten”¹⁹⁵. Deze informatiereis bleef voorlopig zonder gevolg tot het Vrije opgeschrikt werd door een schandaal. Op 17 mei 1556 had de pastoor van Koksijde tijdens de hoogmis een felle preek gehouden tegen de ketters en daarin gezegd: „dat de ghuene, die hemlieden zegghen te zyne evangelysche lieden, leeren datmen eenen yeghelic tzyen af rooven zoude”. Een zekere Mayken Milles was rechtgesprongen om te protesteren: „Heer, en liecht niet, maer predict de waerheyt, zulcx hebbe ic van hemlieden niet ghehoort!” En met de woorden: „men behoorde waerheyt te prekene” in de mond was ze naar buiten gegaan. Het daaropvolgend gerechtelijk onderzoek op het Steen te Brugge reveleerde dat Mayken verscheidene katholieke geloofspunten in twijfel trok, dat ze afkomstig was uit

op te zwepen. (RAG, RVI, 7613, f° 295 v°, 345; ARA, Rk, 21.921, f° 32; ARA, AL, 459, rekening Jacob Martins, 24 april 1554.)

¹⁹² H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming te Brugge*, II, t. 244-245. Hij werd veroordeeld tot het volbrengen van een „heerlijke betering”.

¹⁹³ Na geknield om vergiffenis te hebben gesmeekt moest hij beloven, zich voortaan als een goed christen te zullen gedragen (ARA, Rk, 13. 719, rekening 1554-1557, f° 37.)

¹⁹⁴ ADN, B. 6082, rekening Sluis 1565-1566, niet gefolieerd; H. Q. JANSSEN, o.c., p. 243: vonnis 15 maart 1565; J. H. VAN DALE, *Beroerte van Onze-Vrouwekerk te Aardenburg*, -BOGZV, III (1858), p. 309.

¹⁹⁵ RAB, *Brugse Vrije*, 295, rekening 1555-1556, f° 109.

Gulik (Jülich) maar woonachtig te Schoondijke (tussen Groede en Oostburg)¹⁹⁶ redenen dus om opnieuw even een kijkje te nemen in het reeds vroeger geïmagineerde gebied.

Men kwam te weten dat een tiental personen te Groede en Oostburg geregeld bijeenkwamen voor bijbellezingen, die telkens ongeveer één uur duurden. Anders dan te Breskens mochten ze op de sympathie rekenen van een geestelijke, de kapelaan van het Sint-Jans-hospitaal te Oostburg Simon Oosterlynck¹⁹⁷. Er werd verteld dat „eeneghe vreemde ghezellen vut Vrieslant herwaertsovere ghecommen zynde” in één van hun huizen conventikels zouden gehouden hebben. Hiervan kon men evenwel geen bevestiging krijgen¹⁹⁸. Wel stond vast dat de handelaar Lenaert Floris uit Oude-Tonge op het eiland Overflakkee (Zuid-Holland) soms overkwam en onder de mom van koopmanschap ketterse propaganda maakte. Misschien was hij te Groede gebracht door een lid van de bijbelgroep, Denijs Thys, die voor zaken dikwijls in Vlissingen vertoefde. Een ander lid, de ex-stokhouder van Brugge Jan de Cramer, zwager van de Kortrijkzaan Jan Sheerlambrecht, merkten we reeds in 1545 op in het groepje bijbellezers te Brugge. Spil van heel het gebeuren nochtans was de Groedense wagenmaker Toussain Cruso, afkomstig uit Artesië. Aan eender wie het horen wilde zette hij zijn opinie uiteen nopens de eucharistie, de biecht en andere sacramenten. Het Brugse Vrije stelde alles in het werk om hem van zijn overtuiging af te brengen. De burgemeesters werden naar het Steen gestuurd, ook de provinciaal der augustijnen en de prior van het Brugse klooster, enkele minderbroeders, onder wie de

¹⁹⁶ *Ibid.*, f° 50 v°, 60, 66. Zoals dat voor haar gebruikelijk was sprak de overheid van het Vrije voor Mayken ten beste bij de Raad van Vlaanderen, teneinde op haar niet de straffen te moeten toepassen zoals die in het plakkaat bepaald waren. Het is immers duidelijk, zo pleitte het Vrije, „dat zou haer twyfelachticheyt afghegaen heeft, ghelovende zulcx als kerstemenschen schuldich zijn te ghelovene ende dat zou es een simple vrouwe, niet connende lesen noch scriven, ghecomen vut een lant daer, zo zou zecht, diverssche kettters hemlieden houdende zyn” (RAG, RVI, 715, f° 112, 16 augustus 1556.) De Raad gaf toestemming om de straf te modereren. (*Ibid.*, f° 114, 19 augustus 1556.) Daar er helemaal geen gegevens voorhanden zijn over een mogelijke straf stelde het Vrije zich vermoedelijk tevreden met de bede om vergiffenis en de belofte, voortaan als goed katholiek te zullen leven.

¹⁹⁷ De deken van Aardenburg nam in 1559 de opbrengst van de kapelanij in beslag omdat Oosterlynck „studuit Luterie”. Over mededeling van de deken dat dit geval van ketterij door de Raad van Vlaanderen werd behandeld kon in het archief van de Raad van Vlaanderen geen bevestiging gevonden worden. (RAB, *Nieuw Kerkarchief*, rekening dekenij Aardenburg, 1559, zonder foliëring.) (Vermelden we hierbij dat te Oostburg reeds in 1535 een ander priester in hechtenis was genomen om ketterij, cfr. p. 306.)

¹⁹⁸ Eén van de Friezen zal François Lievins zijn geweest, woonachtig te Cadzand, die in 1558 door het Brugse Vrije uit Vlaanderen verbannen werd. (RAB, *Brugse Vrije*, 297, f° 218.)

befaaude Broeder Cornelis¹⁹⁹. Toen dat allemaal tevergeefs bleek te zijn werd op 19 september 1556 tegen Cruso, als hardnekkig ketter en als hoofdverantwoordelijke voor de hervormingsgezinde activiteit in zijn woonplaats, de doodstraf met het vuur uitgesproken²⁰⁰. Denijs Thys was minder standvastig en werd de volgende dag geblinddoekt op een schavot tentoongesteld²⁰¹. Tot de bijzonderste nieuwgezinden behoorde verder brouwer Karel Hulendonk²⁰², maar deze had zich tijdig in veiligheid kunnen brengen te Gent. Alle andere verdachten²⁰³ beloofden, zich in het vervolg niet meer met ketterij te zullen inlaten, en werden op vrije voeten gezet²⁰⁴.

Blijkbaar is de strenge waarschuwing ingeslagen, aangezien nadien nog slechts sporadisch vermeende gevallen van heresie worden gesignaleerd in het betreffende gebied. Zo liet de magistraat van het Brugse Vrije in augustus 1560 Geert Cogghe en Adriaan van Cokelberghe arresteren in Oostburg-ambacht, onder verdenking van ketterij. Erg zwaar zullen de tenlaste gelegde feiten evenwel niet zijn geweest²⁰⁵. In december 1564 werd te Oostkerke de Sluizenaar Jan Danckaert opgebracht die, na een half jaar in Rijsel te hebben gewoond, naar zijn geboortestreek was teruggekomen en daar niet zonder sympathie had gesproken over de religie van Engeland²⁰⁶. Laureys van Moerdyke uit Heist liep een straf op omdat hij in februari 1565 in Middelburg (Vlaanderen) tijdens het voorbijtrekken van de processie „énormes et blasphématoires propos et parolles... du saint sacrement de l'eucharistie" had gesproken²⁰⁷. Maar op grond van deze individuele gevallen kan

¹⁹⁹ „Betaelt Broeder Cornelis van Dordrecht, lesere vanden cloostere vande minrebroeders in Brugghe, voor zyne moyte ende dienst den lande ghedaen omme te instrueren eenen Toussain Cruso ende Denijs Thys, beede ghevanghen van heresie, 10 sch. gr." (RAB, *Brugse Vrije*, 296, rekening 1556-1557, f° 201.)

²⁰⁰ De executie van Cruso wordt niet vermeld in het *Brugsche Martyrologium*.

²⁰¹ De Raad van Vlaanderen vond deze straf niet streng genoeg. Na een nieuw onderzoek legde hij zich echter bij het vonnis neer. RAG, *RVI*, 715, f° 225-226, brief van de Raad aan het Brugse Vrije, 11 decmeber 1556; 717, zonder foliëring, antwoord van het Vrije, 6 januari 1557 (verkeerdelijk op 6 december 1556 gedateerd); *ibid.*, 716, f° 46, de Raad aan het Vrije, 12 februari 1557; ARA, *Rk*, 13.719, rekening 1554-1557, f° 53 v°.)

²⁰² Hij trouwde te Gent met de weduwe van een schepen van Sint-Pieters.

²⁰³ Hun namen : de reeds genoemde Jan de Cramer en zijn echtgenote, Antheunis de Cramer en echtgenote, Christiaan Tant, Lieven Filgiers alias Francx.

²⁰⁴ Buiten de in voetnota 201 geciteerde bronnen, nog : RAB, *Brugse Vrije*, 296, rekening 1556-1557, f 49, 50 v°, 73 v°, 200, 202 v°, 203, 204, 206 v°.

²⁰⁵ RAB, *Brugse Vrije*, 299, f° 64, 5 augustus 1560. Onder borgtocht werden de verdachten weer vrijgelaten : ARA, *Rk*, 13.721, rekening 1560-1561, f° 15.

²⁰⁶ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041, f° 103, 23-24 december 1564.

²⁰⁷ *Ibid.*, f° 111, 111 v°; RAB, *Brugse Vrije*, 304, f° 56 (14-15-22 maart 1565); ARA, *Rk*, 13.724, rekening 1563-1565, f° 36.

men bezwaarlijk nog van enige reformatorische wervingskracht van betekenis spreken.

* * *

Een heel andere ontwikkeling stelt men vast in het oostelijk deel van Noord-Vlaanderen. Nadat de reformatie daar in de jaren vijftig een nieuwe impuls had gekregen, kende ze in de beginnende jaren zestig een merkwaardige uitbreiding, die zou uitmonden in de religietroebelen van 1566. Vooral de stadjes Eeklo, Axel en Hulst staan hierbij in het volle licht. Door hun commerciële en intellectuele contacten met Antwerpen, Gent en Brugge en zelfs alleen al door hun ligging op de reiswegen tussen deze steden kregen ze opnieuw voeling met de reformatorische ideeën. Maar juist daarom is het des te eigenaardiger dat ze praktisch volledig buiten de doopsgezinde invloedssfeer zijn gebleven die in de genoemde grootsteden een zo voorname component vormde in de reformatorische beweging van die jaren. De enige anabaptist die in het te behandelen gebied gearresteerd werd was de Gentenaar Clays Vrancke, omstreeks 1558 verbrand te Kaprijke²⁰⁸. In 1562 werd nog een anabaptist gesignaleerd in Eeklo, een zekere Willem die Voelft²⁰⁹. Wellicht hebben de gereformeerden uit de streek omstreeks diezelfde tijd de steeds groter wordende druk van de doperse beweging willen neutraliseren. Is het om die reden dat ze bijvoorbeeld op 1 oktober 1563 te Axel een dispuut op touw zetten tussen een gereformeerde en een doopsgezinde predikant uit Antwerpen²¹⁰? Hoezeer men het gereformeerde karakter van Eeklo, Axel en Hulst tegenover de dopers heeft willen veilig stellen blijkt wel uit het feit dat de predikant van het Westkwartier, Pieter Hazaert, in de jaren zestig speciaal overkwam om leiding te geven.

Dat men in dit gebied uiteindelijk de gereformeerde richting is ingeslagen ligt vermoedelijk aan de personen die daar het eerst de hervormingsbeweging weer op gang hebben gebracht en naast wier opvattingen aanvankelijk geen alternatief werd gebracht van doopsgezinde zijde. De voornaamste van deze eerste propagandisten schijnt Michiel de Clerck uit Kaprijke te zijn geweest, iemand die als handelaar dikwijls in Antwerpen en Gent kwam. Wellicht was het in zijn huis dat de promotor van het Geestelijk Hof van Brugge in 1551 of 1552 „zeker boucken... smaeckende heresie” liet ophalen²¹¹. In 1556 werd de Raad van Vlaanderen erover ingelicht hoe De Clerck zich in Eeklo was gaan vestigen en er zowel in zijn huis als op de Westmolen con-

²⁰⁸ Cfr. p. 450.

²⁰⁹ ARA, *StA*, 281, f° 109.

²¹⁰ J. DECAVELE, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 6.

²¹¹ ARA, *Rk*, 33.089, rekening 1551-1552, f° 5 v°.

ventikels leidde. De baljuw en de schepenen van Eeklo werden op 9 december aangemaand, „de zelve muelene ende 't huus vanden voornomden Michiel gaede te slaene ende neerstich toesich te nemene omme den zelve met zynen complicen, houdende de voorseyde conventiclen, te attraperene”; bovendien moest voortaan nauwkeurig controle worden uitgeoefend op de getuigschriften van goed leven van de vreemdelingen die zich in de stad kwamen vestigen²¹². Kort daarop werd De Clerck aangehouden door de baljuw van zijn geboorteplaats Kaprijke, die blijkbaar een veel grotere ijver aan de dag legde in de vervolging van ketters dan zijn collega uit Eeklo. Samen met een zekere Job Janssens uit Aardenburg, die ook al misprijzende woorden had gesproken over de eucharistie, werd de verdachte in 1557 gestraft²¹³.

Tegelijk met De Clerck in de streek van Eeklo was de Elverselenaar Antheunis Verdrickt als propagandist bedrijvig in de omgeving van Sint-Niklaas. Ook hij was in de beginnende jaren vijftig door zijn koopmanschap in kanefas te Antwerpen in contact gekomen met nieuwgezinden en had hun overtuiging tot de zijne gemaakt. Ook nadat hij zich definitief in Antwerpen had gevestigd om er in de plaatselijke gemeenschap de functie van diaken uit te oefenen, reisde hij, volgens Van Haemstede, „dickwils over in syn Vaderlandt, in Vlaenderen, ende dede alle neerstigheydt daer toe dat hy daer het Euangelium planten moghte... soo dat se (= zijn Landtluyden) oock van daer af tot Antwerpen quamen om de vermaninge te hooren”. Zijn eerste bekeerling was zijn jongere broer Gillis. Deze trok op zijn instigatie naar Norden in Oostfriesland, om er in de leer te gaan bij de Gentenaar Maarten de Cleyne; later studeerde hij Grieks bij predikant Wouter Deelen te Emden, en ging zijn opleiding voltooien in Zürich²¹⁴. Antheunis onderhield tevens goede relaties met Johanna, Andriesijne en Kathelijne van de Voorde uit Belsele, een nabuurdorp van zijn geboorteplaats. De drie zusters werden in juni 1556 onder verdenking van ketterij gevankelijk naar het kasteel van Rupelmonde gebracht²¹⁵. De inquisiteur beschuldigde er Johanna van „dat ghy... u selven van over ontrent drye oft vier jaeren gemoyet hebt met de misterien van onsen heilighen christen geloove 't ondersoucken ende willen verstaen naer uwen eyghen sin, naer 't ingeven ende secreet onderwys van sommighe valsche ende bedriechelicke revelatien ende inspiratien vanden vyant die ghy (alzo ghy secht) vast hilt van God te wesen, alzo dat ghy diverssche quaedelicke opinien aenghenomen, ghelooft, gehouden ende met woirden ende ghewercken naer ghevolcht hebt, die notoirlic contrairie zyn

²¹² RAG, *RVI*, 715, f° 213.

²¹³ ARA, *Rk*, 13.808, rekening 1554-1558, f° 9-9 v°; cfr. de brief van de Raad van Vlaenderen aan de Geheime Raad van 16 september 1563: RAG, *RVI*, 721, los stuk, en SAEE, 560, rek. 1563-1564, p. 21.

²¹⁴ VAN HAEMSTEDE, f° 310, 319.

²¹⁵ ARA, *Rk*, 14.468, rekening 1556, f° 15, 15 v°.

ende ghy oic zelve wel considereert contrarie te wesen den sekeren geloove...”²¹⁶.

In 1558 keerde Gillis Verdrickt terug uit Zürich, voldoende voorbereid om het ambt van predikant op te nemen. In september van dat jaar vertoefde hij in zijn geboortedorp Elversele naar aanleiding van het overlijden van zijn zwager. Bij die gelegenheid trok hij tegenover de parochiegeestelijkheid heftig van leer tegen de uitvaartmis en de gebeden voor overledenen. Titelmans, hierover ingelicht, liet een dagingsbevel uitgaan tegen Gillis, Antheunis en de jongste broer Hans, die blijkbaar ook al als verdachte was aangeklaagd²¹⁷. Gillis achtte dit ogenblik gunstig om publiekelijk zijn goed recht te bepleiten tegenover de hele dorpsgemeenschap: hij spijkerde op 3 september een verweerschrift op de kerkdeur van Elversele, waarin hij Titelmans verweet, onschuldig bloed te vergieten en slechts uit te zijn op het naasten van bezittingen²¹⁸. De inquisiteur beschouwde het incident voor gesloten toen hij in november daaropvolgend vernam dat de Elverselenaar kort na zijn aankomst te Brussel — waarheen hij door de gereformeerden aldaar tot predikant beroepen was — ingerekend was. Gillis besteeg op 24 december 1558 de brandstapel; Antheunis, die tijdens een bezoek aan zijn gevangen broer in de Brabantse stad op zijn beurt in de val was gelopen, kende hetzelfde lot op 12 januari 1559²¹⁹.

Waarschijnlijk hebben de gebroeders Verdrickt ook de Vier Ambachten „bewerkt”. Van hun volgelingen, de reeds genoemde gezusters Van de Voorde uit Belsele, is in elk geval bekend dat ze goed thuis waren in Hulst. In Axel begonnen, volgens het getuigenis van pastoor-deken Hermes Bukenole, enkele ingezetenen omstreeks 1556 kritiek te uiten op de roomse Kerk en haar avondmaalsopvatting. Hier is aanvankelijk de chirurgijn Pauwels Daelman de drijvende figuur geweest. Hij was het die omstreeks 1558 exemplaren van Anastasius Veluanus’ *Der Leecken Wechwyser*²²⁰ bestelde om ze zijn

²¹⁶ RAG, *Land van Waas*, 1894, f° 18 - 19 v°. Daar ze berouw vertoonde werd de kerkelijke banvloek tegen haar door Titelmans opgeheven. De inquisiteur veroordeelde haar op 6 november 1556 tot de volgende straf: plechtig haar dwalingen afzweren, de drie eerstvolgende zondagen met een kaars in de processie gaan en de hoogmis bijwonen, één jaar lang elke zon- en feestdag de hoogmis bijwonen, binnen de twee weken na haar vrijlating en verder drie jaar lang op Kerstmis, Pasen en O.L.V.-Hemelvaart biechten en communiceren en op die dagen de processie en de hoogmis volgen, zes weken lang elke maandag, donderdag en zaterdag mis horen, alleen met de toestemming van de inquisiteur of de officiaal van Doornik Belsele verlaten.

²¹⁷ ARA, AL 460, rekening Titelmans, 1558.

²¹⁸ VAN HAEMSTEDE, f° 310 v° - 312.

²¹⁹ A. HENNE en A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles* (Brussel 1845), I, p. 391.

²²⁰ Verschenen in 1554. Over de auteur en het werkje: W. HOLLWEG, *Johannes Anastasius Veluanus, - Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes*, XVI (1967), p. 220-237. Ook in Gent moet de *Wechwysers* al vroeg bekend zijn geweest, zo

volgelingen ter hand te stellen²²¹. Kort daarop evenwel vertrok hij definitief uit Axel om zich aan te sluiten bij de Nederlandse Vluchtelingenkerk te Londen²²².

De vlucht van Meester Pauwels Daelman volgde op de tussenkomsten van Titelmans in april 1558 te Axel, Hulst en Eeklo²²³ en in september te Elversele. Ongeveer drie jaar lang werd het in de hele streek nu stil rond de nieuwe leer. Dat het de kleine gemeenschappen niet precies eender vergaan is als de kernen in Noordwest-Vlaanderen, is te verklaren door de hernieuwde contacten die in de beginnende jaren zestig ontstonden met de Vluchtelingenkerken en met de Kerken onder het kruis van het Westkwartier en Antwerpen. Voorgangers die van daaruit overkwamen konden al dadelijk weer rekenen op de aanhankelijkheid van de vroegere nieuwgezinden²²⁴ en weldra ook van een veel bredere schare sympathisanten. Erg gunstig voor hen was daarbij dat de plaatselijke gezagdragers niet geneigd waren om krachtdadig tegen hen op te treden. Integendeel! Willem van Pottelsberghe en Jan Bocxtale, respectievelijk baljuw van Hulst en Hulsterambacht, werden zelf van ketterij verdacht²²⁵. Baljuw Jan Stevins en griffier Lieven Pit van Axel hielden in stilte de gereformeerden de hand boven het hoofd; laatstgenoemde zou trouwens in 1566 de calvinistische predikant Gaspar van der Heyden in Axel binnenbrengen en als „principael hoofd” van het consistorie

zelfs dat de dominicaan Jan de Bundere (Bunderus) het in 1556 nodig achtte een omvangrijk tegengeschrift op te stellen; hiervan verscheen in 1557 bovendien een Nederlandse vertaling van de Gentse dominicaan Pieter de Backere: *Den scilt des gheloofs... teghen tfeninich gescut Aanastasi Veluani. De welcke gheerne soude brynghen in de heilighe Kercke een nieuwe ghelove, sacramenten, ende andere ceremonien* (Gent, Corn. Manilius).

²²¹ J. DECAVELE, *o.c.*, p. 2-3.

²²² A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerdaars-protocollen*, p. 246.

²²³ Gelein de Smet, Cornelis de Ram, Pauwels Daelman, Lucas de Cleene en Jacob van Houcke uit Axel, Pieter Pauwels Lem uit Eeklo, en de baljuw van Hulsterambacht Jan Bocxtale werden gestraft. (ARA, *AL*, 460, rekening Titelmans en De Hondt, 1558; ARA, *Rk*, 21.925, f° 17 v°, 18, 23, 27 v°.)

²²⁴ Voor Axel, cfr. J. DECAVELE, *o.c.*, p. 3; Hulst: de hierboven reeds vermelde Joos de Naghele en Jan Loen. Eeklo: Michiel de Clerck kwam na zijn bestraffing te Kaprijke weer in Eeklo wonen; vóór april 1563 woonde hij daar ongeveer dertien calvinistische bijeenkomsten bij. (RAG, *RVI*, 718, 16 september 1563.)

²²⁵ De pastoors van Hulst getuigden dat baljuw Willem van Pottelsberghe zelden of nooit ter kerke kwam. (J. DECAVELE, *o.c.*, p. 11.) De procureur-generaal van zijn kant verweet hem in 1564, te „dissimuleren t'ombehoirsamen faveur ende oogluukinghe by hem toeghedregghen diversche heretycken wonende binnen de voironde stede van Hulst”. (RAG, *RVI*, fiscalen, II, 6188; cfr. *ibid.*, 7616, f° 99 v°.) Jan Bocxtale, baljuw van Hulsterambacht, reeds in november 1558 door de inquisiteur ter ondervraging opgeroepen, diende zich in juni 1564 opnieuw te verantwoorden over zijn ketterse sympathieën. (ARA, *AL*, 462 bis, rekening raadsheer Joos Huusman, 1564.)

een voorname rol spelen in de godsdiensttroebelen. De adjunct van de baljuw, François Baers, tevens procureur van de vierschaar, was zowat de leider der plaatselijke gereformeerden. De magistraat van Axel toonde niet de minste toeschietelijkheid tegenover de op strenge maatregelen aansturende geestelijkheid²²⁶. De ex-burgemeester (1558-1559) van Eeklo, chirurgijn Jan Lippens, was op het stuk van de religie evenmin onverdacht²²⁷. En inderdaad, na een laatste ambtstermijn van twee jaar als schepen, vertrok hij in 1565 naar Emden, kwam nog hetzelfde jaar terug naar Breda als predikant²²⁸, maar was in 1566 weer in zijn geboortestad waar hij de onbetwistbare leider was van de calvinisten²²⁹.

Tussen 1561 en 1564 hebben een hele reeks personen de banden met de Vluchtelingenkerken en met Antwerpen en het Westkwartier nauwer aangehaald. Op de rol die Pieter Hazaert en zijn adjunct Jan Hendrickx hierin hebben gespeeld zal verder uitvoeriger worden ingegaan. De voornaamste onder de plaatselijke predikanten schijnt Loys de Voghele te zijn geweest. Eeklonaar van geboorte, was hij karmeliet geworden te Brugge. Omstreeks 1560 legde hij de monnikspij af en trok naar Antwerpen, waar hij enkele jaren zijn vaste verblijfplaats hield. Van daaruit bezocht hij de gereformeerde gemeenschappen van zijn geboortestreek. Hij was het die in de Paasdagen van 1562 een openbaar sermoen hield in de kapel van (het nu verdronken) Casuele in het Land van Saaftinge, nog wel op uitnodiging van de plaatselijke kapelaan. De gereformeerden van de hele streek waren hier tevoren over ingelicht, zodat er „menichte van volcke” opkwam²³⁰. Voor zover bekend was dit de eerste openbare predikatie der calvinisten in Vlaanderen, dus nog vóór de befaamde preek op het kerkhof van Boeschepe in juli van hetzelfde jaar. In 1564 was De Voghele in Emden, waar hij in het huwelijk trad²³¹. Na

²²⁶ J. DECAVELE, *o.c.*, p. 7, 9, 11, 16, 19, 21.

²²⁷ ARA, *StA*, 281, f° 111; L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, III, p. 535.

²²⁸ Namelijk als opvolger van de straks te noemen Loys de Voghele. (A. J. M. BEENAKKER, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, p. 41, 43.)

²²⁹ A. DE VOS, *Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw*, p. 108-109. Via Breda (A. J. M. BEENAKKER, *o.c.*, p. 122) vluchtte hij na de troebelen naar Engeland.

²³⁰ In ons reeds geciteerd artikel, p. 5, hebben we, voortgaande op een getuigenis van een zekere Maarten Claus uit Waasmunster, verkeerdelijk Jan Clayssone (eveneens uit Eeklo) als de bewuste predikant aangewezen. De president van de Raad van Vlaanderen had het uitdrukkelijk over „eenen apostae” (RAG, *RVl*, 7615, f° 247 (= 256 !), en de verlopen kapelaan van Mannekensvere Jan Hendrickx verklaarde tijdens zijn gevangenschap te Rupelmonde formeel: „... de predicatie te Casueele... ghedaen gheweest te zyne (door) broeder Loys de Voghele, van te vooren munck” (*ibid.*, 722, f° 149.).

²³¹ Getuigenis van Jan Hendrickx, *l.c.*,

in 1565 te Maastricht en Breda als predikant te hebben gediend²³², was hij in de zomer van 1566 opnieuw in zijn geboortestreek om er zich actief te bemoeien met de hagepreken in de omgeving van Eeklo²³³.

Eveneens Eeklonaar van geboorte was Jan Clayssone, koopman van scheerwol. Omstreeks 1562 ging hij zich in Antwerpen vestigen „omme de vehemente suspitie t'zynen laste wesende van herezie ende qualic te ghevoelen van onsen heleghe kersten gheloove”, waardoor hij in Eeklo al te zeer in de kijker liep. Tijdens de reizen die hij beroepshalve regelmatig maakte door het Land van Saaftinge en de Vier Ambachten, fungeerde hij tevens als voorganger voor de gereformeerden. Te Axel leidde hij bijeenkomsten op Kerstavond en Kerstdag 1562, 1 oktober 1563, Pasen en Sinksen 1564²³⁴. Ook in Eeklo gingen er in september 1564 geruchten dat hij daar „daghelic es commende ende frequenterende... ende aldaer secretelic vele quaets es doende tot grooter scade vande insetenen ende ander ghemeene landslieden”²³⁵. Tijdens het Wonderjaar speelde hij een actieve rol in de beroerten van zijn geboortestad²³⁶.

In 1562 maakte de pastoor en Eeklo, Pieter Bryel, gewag van „eenen ketelboeter geboren van Ronts, daer af dat die fame gaet dat één van dese nieuwe predicanten es”²³⁷. Vermoedelijk moet hier gedacht worden aan een lid van de familie De Pruet. We maakten reeds melding van de ketellapper („ketelboeter”) Jan de Pruet die in 1526 uit Gent werd verbannen om ketterij en wiens gezin later vanuit Ronse uitzwermd naar de Vluchtelingenkerken van Emden en Londen²³⁸. Nu is het bekend dat leden van die familie inderdaad terug overgekomen zijn naar de Zuidelijke Nederlanden: Jan sr. of Jan jr. behoorde in 1566 tot de beeldenstormers te Gent, Geert was in hetzelfde jaar actief tijdens de religietroebelen te Ronse. Wie van hen nu als predikant te Eeklo zou zijn opgetreden is moeilijk te preciseren. Alleen

²³² E. F. HARKENROTH, *Nader berigt van den eersten kerkstaat van de Gemeente binnen Breda onder het kruis, uit de stukken, bewaart bij de Oude Moederkerk van Nederland te Emden, - Maandelyke uittreksels of Boekzael der Geleerde Werelt (1731)*, p. 337-339.) Daar hij door het Emdense consistorie niet bekwaam werd geacht om zelfstandig een gemeente te leiden, was hij op 16 april 1565 zonder getuigenis naar Breda vertrokken; de kerkraad van deze laatste stad, tevreden over De Voghele's diensten, verzocht op 3 mei 1565 zelf om een dergelijk getuigenis. (Gegevens, ons gesignaleerd door dr. Beenakker, Rotterdam.)

²³³ A. DE VOS, *Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw*, p. 121.

²³⁴ J. DECAVELE, *o.c.*, p. 5-6.

²³⁵ RAG, *RVI*, 718, Raad van Vlaanderen aan de baljuw van Eeklo, 1 september 1564.

²³⁶ A. DE VOS, *o.c.*, p. 75, 97. In 1568 werd hij bij verstek verbannen verklaard. Hij bleef te Antwerpen wonen, waar hij evenwel op 23 oktober 1571 als calvinist gehangen werd. (P. GÉNARD, *AA*, III, p. 170.)

²³⁷ ARA, *StA*, 281, f° 110.

²³⁸ Cfr. p. 241-242.

van Jan jr. en Jan sr. is met zekerheid geweten dat ze ketellappers waren van beroep. Anderzijds komt op de lijst van degenen die in 1563 uit Eeklo verbannen werden een „Geeraert de Pruet” voor²³⁹, die misschien te verenzelvigen is met de genoemde Geert. Indien deze gissingen juist zijn en met de Ronsense „ketelboeter” te Eeklo inderdaad een lid van de familie De Pruet wordt bedoeld, dan stelt dit geven de reformatorische activiteit van deze familie — die zich over een tijdspanne van meer dan veertig jaar uitstrekt! — in een merkwaardig relif.

Lauwereys de Vos, teruggekeerd uit Emden, was omstreeks 1562-1563 zowat de spil van het reformatorisch gebeuren in het gebied tussen Antwerpen en Gent. Zijn huis te Eeklo was een soort ontmoetingscentrum, waar niet alleen de rondreizende predikanten maar ook de voornaamste nieuwgezinden uit het stadje zelf, uit Axel, Hulst en het Land van Saaftege, een gastvrij onthaal genoten²⁴⁰. Dat zijn aanzien in gereformeerde kringen groot moet zijn geweest valt af te lezen uit het feit dat hij in 1558 te Emden de respectabele functie van diaken voor de vreemdelingen had bekleed²⁴¹ en dat, blijkens een in het consistorie van Londen voorgelezen brief (15 maart 1561), ook met zijn stem als verdediger van de zaak van Adriaan van Haemstede terdege rekening werd gehouden²⁴². Op het ogenblik dat hij opnieuw in Eeklo woonde was Van Haemstede predikant in Antwerpen. Ontegensprekelijk zal dit de goede relaties met de Antwerpse Kerk onder het kruis in de hand hebben gewerkt. Was De Vos wellicht degene die ervoor zorgde dat er — zoals de pastoor van Eeklo het zei — „diversche predicanten commen preken, zo van Antwerpen als van veertich of vichtich milen daer boven”²⁴³? Einde 1563 diende Lauwereys de Vos met zijn echtgenote een veiliger onderkomen te zoeken²⁴⁴. Vermoedelijk is hij weer naar Emden gegaan, waar hij in 1575 vermeld wordt als weldoener van de vreemdelingendiaconie²⁴⁵.

De Gentenaar François van der Spurt kwam eveneens terug over uit Emden. In de Oostfriese stad had hij op 7 december 1560 het burgerrecht

²³⁹ ARA, *Rk*, 13.923, rekening 1560-1564, f° 20 v°.

²⁴⁰ J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 24.

²⁴¹ *Die Diaconie der Fremdlingen-Armen 1558-1958* (Emden 1958). De Vos moet ten laatste sinds 1556 te Emden hebben vertoefd. Op 9 januari van dit jaar trad hij daar op als getuige voor het huwelijkscontract van de Bruggeling Willem Gailliart. (H. F. WYNMAN, *Grepn uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden*, I, p. 149, noot I.)

²⁴² A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 138.

²⁴³ ARA, *StA*, 281, f° III.

²⁴⁴ ARA, *Rk*, *l.c.*; SAEE, 500, rek. 1562-1563, p. 35.

²⁴⁵ J. J. VAN TOORENENBERGEN, *Stukken betreffende de Diaconie der vreemdelingen te Emden. 1560-1576*, p. 53. In hetzelfde jaar overleed De Vos. (*Ibid.*, p. 6).

verworven²⁴⁶. Over hem is echter niet veel meer bekend dan dat hij zich bij zijn terugkomst in Ursel vestigde, nauwe relaties onderhield met Eeklo waar hij weldra als „grootelicx suspect van heresie” aangeschreven stond, en einde november 1565 gevankelijk naar Gent werd overgebracht²⁴⁷.

Hoezeer men aan de zijde van de kerkelijke en wereldlijke overheid het gevaar inzag van al die personen die vanuit reformatorische centra overkwamen, moge blijken uit de verklaring van de reeds genoemde pastoor van Eeklo nopens de kreupele Cornelis Wydet : „d'welck es een sacramentarijs, versmadende die materiael kercke, die priesters ende meesdagen, gelijs elck binnen Eeckloo wel weet, *want hij in veel vremde landen gewest heft*”²⁴⁸.

Het bestaan van een energieke groep hervormingsgezinden was sinds 1562 voor niemand meer een geheim. Men wist dat ze regelmatig in particuliere woningen of in het open veld vergaderden, te Eeklo aangevoerd door Michiel de Clerck en Lauwereys de Vos, te Axel door de overmoedige François Baers (afkomstig uit Mechelen), te Hulst door de messenmaker François Zoete, te Casuele door een zekere Marinus. Men wist dat verdachte boeken in groten getale aangevoerd werden uit Antwerpen, onder meer door de Casueelse visverkoper Gelein Brant; één der kapelaans van Eeklo had er, op een plaats die hij niet wou noemen, een hele zak vol gezien. Zozeer werd de kritische houding tegenover Kerk en geestelijkheid overgedragen op grote groepen van de bevolking dat zelfs de straatbengels de kerkgangers nariepen : „Ghij gaet nae die Babilioensch hoere”. In Eeklo ontzegden sommige ouders de onderwijzer het recht, voortaan hun kinderen nog „te leeren de messe ende kercke dienen”. Herhaaldelijk kwam het tot schandalen, ter gelegenheid van sermoenen, van uitvaarten of processies. Nicasius Vlassen uit Axel „zoude zyn brouck afghesteken hebben ziende passeren het helich sacrament”. Toen een priester in Eeklo de sacramenten der stervenden naar een zieke droeg, spotte iemand : „Heer comt hier, mijn swijn es sieck, gefte hem 't heijlich sacrament”. François Zoete riep te Hulst uit dat het een schandaal was dat de parochiepriesters „den luyden doen gelooven in sulck eenen God die hemselven vanden muysen ende wormen niet en can bewaren”. Hun afkeer van de roomse avondsmalsleer lieten de Eeklose nieuwgezinden blijken door een bord met een figuurlijke voorstelling van de eucharistie aan de muur van het Zusterhuis te vernielen. In hetzelfde klooster stond op een morgen in augustus 1562 „eenen duvel met een ciborie vanden heyligen sacramente” geschilderd.

In dergelijke omstandigheden hadden de geestelijken het bijzonder moei-

²⁴⁶ SAE, *Bürgerbuch*.

²⁴⁷ RAG, *RVI*, 718, 23 november 1564; ARA, *Rk*, 21.930, f° 41-41 v°.

²⁴⁸ ARA, *StA*, 281, f° 109.

lijk, tenzij ze zich, zoals enkele priesters uit het Land van Saaftinge²⁴⁹, bij de nieuwgezinden aansloten. 's Nachts weerklonken voor het raam van de pastoor van Eeklo schimpliederen²⁵⁰. De parochieherder van Axel ontving doodsbedreigingen; zijn kapelaan werd met messteken gewond door een protestant, die daarbij uitriep: „Ghy met alle ulieder consorten muecht ulieder bachuis wel stoppen ofte ghy mochtet ulieder hoofd wel daerane crauwen éér een jaer”²⁵¹. Reeds in 1562 had een andere het einde van de heerschappij der geestelijken voorspeld en daaraan toegevoegd: „'t Es al om één ofte twee jaeren te doene”²⁵². De komst van de inquisiteur werd met gerust gemoed afgewacht, want „wy syn ghestoffeert van twee ofte drie pistoletten”²⁵³. Deze dreiging met geweld zal vermoedelijk niet veel meer zijn geweest dan verbale krachtpatserij, maar loopt anderzijds toch wel parallel met de toenemende brutaliteit van de gereformeerden van het Westkwartier in die jaren. Een psychologische aanloop tot de religietroebelen kan men er in elk geval wel in zien. Hoezeer zouden de woorden van Nicasius Vlassen bewaardheid worden, die reeds in 1563 de gewelddadige verwijdering van de beelden uit de kerken zou hebben voorspeld!²⁵⁴

De Raad van Vlaanderen, ingelicht door de procureur-generaal en de raadsheren Joos Huusman en François Courtewille die in april en mei 1563 poolshoogte waren gaan nemen over de religieuze situatie te Eeklo²⁵⁵, bekeek dit allemaal met een kwaad oog. Hij drong bij de plaatselijke magistraten aan op een strengere repressieve houding. Baljuw François de Baets beperkte zich echter tot het optekenen van de namen van zestien verdachten die na de komst van de Gentse gezagdragers de wijk hadden genomen; negen onder hen werden einde 1563 bij verstek voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen, terwijl hun bezittingen onder sequester werden geplaatst²⁵⁶. Alleen de „vreemdelingen” Michiel de Clerck (uit Kaprijke) en Gillis Steyaert (uit Oostwinkel) werden in Eeklo ingerekend. Daar de procureur-generaal geen vertrouwen stelde in de plaatselijke justitieoverheid liet hij beiden ter berechting naar

²⁴⁹ Namelijk de kapelaan Christoffel van Casuele, (J. DECAVELE, *de reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 5) en heer Jan de Voocht uit Sint-Laurens (ARA, Rk, 21.931, f° 44; ARA, AL, 463, rekening Titelmans, 1565, 1566: op 25 januari 1566 deed heer Jan in zijn eigen parochiekerk, in tegenwoordigheid van de inquisiteur, herroeping van zijn dwalingen).

²⁵⁰ ARA, StA, 281, f° 109 v°.

²⁵¹ RAG, RVI, 722, f° 136.

²⁵² J. WESSELING, *Geschiedenis van Axel* (Groningen 1966), p. 429.

²⁵³ RAG, l.c., f° 138.

²⁵⁴ ARA, Raad van Beroerten, 42, f° 14.

²⁵⁵ ADN, B. 6989, f° 11 v°, 12 v°, 13; ARA, AL, 462, rekeningen van de betrokken personen; V. GAILLARD, *Conseil de Flandre*, p. 331-332.

²⁵⁶ ARA, Rk, 13.923, rekening 1560-1564, f° 20-21; SAEE, 560, rekening 1562-1563, p. 35.

het Gravenkasteel te Gent overbrengen. Hun deemoedig berouw leidde ertoe dat ze, met instemming van de Geheime Raad in naam van de vorst, genade kregen en op 15 december 1563, resp. 20 april 1564 op een schavot te Eeklo hun dwalingen afzwoeren²⁵⁷. Dat zou er hen overigens niet van afhouden om in het Wonderjaar opnieuw haantje-de-voorste te worden van de calvinisten²⁵⁸.

In Axel en Hulst kwam de repressie veel moeilijker op gang. Dat omstreeks de tijd dat de Gentse commissarissen in Eeklo vertoefden de pastoors van de twee stadjes vanop de preekstoel dreigend de snelle groei van de ketterij bij hun parochianen hadden aangeklaagd, had allerwegen kwaad bloed gezet. Zijn ze er daarom van teruggeschrokken, al te vlug de Raad van Vlaanderen in te lichten? Pas in de lente van 1564 gingen de commissarissen ook hier en in het Land van Saaftinge grootscheepse informaties houden²⁵⁹. Weer dienden ze zich te beklagen over de onbetrouwbaarheid van het plaatselijk justieapparaat²⁶⁰. Lang hebben ze evenwel niet aangedrongen; drie gevluchte Hulstenaars werden verbannen verklaard en voor de rest werd tegen alle gedetineerden vrij spoedig elke verdere procedure gestaakt. Tegen het einde van het jaar had molenaar Jan de Grave — één der bannelingen — het ongeluk, in handen van de justitie te vallen. Omdat hij het tegen hem uitgesproken banvonniss niet had gerespecteerd en bovendien niet bereid was om zijn hervormingsgezinde overtuiging af te zweren, werd hij op 26 februari 1565 op de Grote Markt van Hulst op de brandstapel geëxecuteerd²⁶¹.

Einde 1564, in 1565 en begin 1566 schijnt het in Eeklo, Axel en Hulst volkomen rustig te zijn geweest. De tenoren van de reformatorische beweging der beginnende jaren zestig zouden echter bij het uitbreken van de religietroebelen in elk van de drie stadjes luider dan ooit hun stem verheffen in het algemeen gejoel.

²⁵⁷ Gillis Steyaert: RAG, RVI, 718, 16 september 1563 (advies van de Raad van Vlaanderen nopens het genadeverzoek aan de Geheime Raad); 7544, f° 448 v°, vonnis. Tijdens zijn herroeping werden zijn ketterse boeken verbrand; verder werd hij veroordeeld tot een boete van 32 fl., werd hij drie jaar in Oostwinkel gebannen, en diende elke zondag in de processie te gaan en de hoogmis bij te wonen. Michiel de Clerck: 718, 16 september 1563, 24 april 1564; 7616, f° 64 v°-65, vonnis. Hij werd geeseld tot den bloede, werd drie jaar in Eeklo en Kaprijke gebannen, en diende eveneens elke zondag de hoogmis en de processie te volgen.

²⁵⁸ Michiel de Clerck was op 23 augustus 1566 betrokken in de poging tot beeldenstormerij te Eeklo. Hij en zijn echtgenote gingen op de vlucht en werden in 1568 verbannen verklaard. (A. DE VOS, o.c., p. 98.) Gillis Steyaert behoorde op 24 augustus 1566 tot de beeldenstormers te Oostwinkel. Ook hij werd in 1568 bij verstek verbannen verklaard. (J. DECAVELE, *Het religieus-politiek conflict*, p. 71, 130.)

²⁵⁹ IDEM, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 11.

²⁶⁰ RAG, RVI, f° 142 (Axel); 7616, f° 130 v° (vonnis van de schout en cipier van Saaftinge); papieren van de fiscalen, II. 6188 (de aan de baljuw van Hulst ten laste gelegde feiten in verband met de kettters Victor de Grave en de echtgenote van Adam Janssone).

²⁶¹ J. DECAVELE, o.c., p. 12-13.

§ 4. HET GEBIED OUDENAARDE-RONSE

In het gebied Oudenaarde-Ronse verschoof het zwaartepunt zich geleidelijk van het platteland naar de stad. In toenemende mate kwam de leiding van de reformatorische beweging in handen van de stedelijke burgerij. Vooral een aantal onderwijzers traden hierbij sterk op de voorgrond. Van hen ging voortaan, en wel gedurende heel de zestiende eeuw, een krachtige stimulans uit. De bekendste van die schoolmeesters was Pieder Scuddematte, wiens rol we hebben belicht in verband met het Oudenaardse rederijkersleven²⁶². Na zijn vertrek uit Oudenaarde werd zijn taak zowat overgenomen door de Leuvenaer Andries Alzuut (Haelshuut), die sinds 1529 als onderwijzer in de Zuidvlaamse Scheldestad was gevestigd. In 1539 voegde hij zijn stem bij het geschreeuw van de oproerige ambachten en trachtte het algemeen malaisegevoel uit te spelen tegen de roomse geestelijkheid. Na de troebelen werd hem hiervoor naast een „uitzoending”, een verblijf van twintig jaar opgelegd in zijn geboortestad Leuven²⁶³. Vermoedelijk kreeg hij opheffing van die straf, aangezien hij in 1544 nog steeds school hield in Oudenaarde. Weer werd hij er op betrapt, bepaalde roomse gebruiken, vooral dan de verering der heiligen, in het openbaar belachelijk te maken. Daarom werd hem in 1545 het recht ontzegd, ooit nog onderricht te geven aan kinderen²⁶⁴. Daar dit nochtans zijn enige broodwinning was en hij dus geen middelen van bestaan meer had voor zichzelf, zijn vrouw en zijn vier kinderen, mocht hij de betaling van een boete van 30 gulden spreiden over een periode van twee jaar²⁶⁵. Alzuut trachtte in de jaren die volgden als notaris in het levensonderhoud van zijn gezin te voorzien, maar blijkbaar was hij met dit ambt niet erg gelukkig. Inderdaad, toen kapitein Blommaert in 1572 Oudenaarde innam en de protestantisering van de stad onafwendbaar bleek te zijn, achtte hij het ogenblik gekomen om zijn schooltje te heropenen. Blommaert zelf steunde hem hierin. Maar het grote uithangbord dat de nieuwe bestemming van zijn huis aan de bevolking moest kond doen hing slechts korte tijd aan de voorgevel. Op 54 december 1572 werd de oude man ter verantwoording geroepen door de magistraat. Hij werd veroordeeld om in zijn hemd, blootshoofds en met een toorts in de hand boete te doen in de kerk²⁶⁶.

Op 19 april 1554 hield Titelmans in de herberg „de Baes” te Oudenaarde samen met zijn notaris Nicolas de Hondt en met de luitenant-baljuw van de stad heel de dag geheim beraad nopens Gelein de Mueleneere, alias Caen, die

²⁶² Cfr. p. 206-207.

²⁶³ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, I, p. 389-380; cfr. p. 359.

²⁶⁴ RAG, *RVI*, 7612, f° 73 v°, 24 maart 1545.

²⁶⁵ ARA, *AL*, 455.

²⁶⁶ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *o.c.*, II, p. 294.

als legwerker werkzaam was in de plaatselijke tapijtnijverheid en daarnaast in een bovenkamer van zijn woning een privaat schooltje openhield. Misschien behoorde de onderwijzer tot de familie van de in 1532 om ketterij gestrafte Jeroen de Mueleneere²⁶⁷. Hij moet in elk geval nauw verwant zijn geweest met Antheunis de Mueleneere, eveneens bijgenaamd Caen en eveneens legwerker van beroep. Deze was, waarschijnlijk naar aanleiding van de opvoering van een ketters rederijkersspel op de Oudenaardse buitenwijk Ter Bailden²⁶⁸, in juli 1550 door de wereldlijke overheid gearresteerd geweest. De schepenen vonden deze wel enigszins met ketterij besmet maar daarom nog niet schuldig aan overtreding van het vorstelijk plakkaat. Om die reden stelden ze hem ter beschikking van Titelmans die eventueel een lichte straf zou kunnen uitspreken²⁶⁹. De inquisiteur nam de zaak echter niet zo licht op: geduldig verzamelde hij meer gegevens en trachtte hij de gevangene uit te horen naar andere verdachten te Oudenaarde²⁷⁰. Assessor Jan Pollet kon er in december de Raad van Vlaanderen toe overhalen, in deze zaak „den voornaemden meestere Jan te desen reise niet alleenelic met twee raedtsheeren, maar metten gheheelen collegie 't assisterene". De Raad gaf vervolgens toelating om de gevangene te folteren²⁷¹. Waarschijnlijk is Caen door de knieën gegaan en heeft hij nuttige informatie verstrekt. Dit zou dan verklaren, waarom hij, met instemming van de deken van Oudenaarde Godefroot van der Meere, op 13 december 1551 — dus na anderhalf jaar gevangenschap — zonder verdere straf maar mits betaling van de gevangenskosten terug op vrije voeten werd gesteld²⁷².

Maar keren we terug naar 19 april 1554. Het gonsde in Oudenaarde van wilde geruchten over komende arrestaties. Het bleek later dat verscheidene nieuwgezinden hun pakken hadden gemaakt om bij het eerste teken van onraad op de vlucht te gaan. Om dat te verhinderen wekte Titelmans, door 's avonds opzichtig de stad te verlaten, de schijn dat hij het voor deze keer hier zou bij laten. 's Anderendaags echter, in de vroege morgen, werd onderwijzer De Mueleneere opgehaald. Over deze bewogen ogenblikken is van zijn eigen hand een aangrijpend relaas bewaard, dat door Van Haemstede werd gepubliceerd²⁷³. Hij verhaalt hoe zijn vrouw juist naar de markt was gegaan, iets wat ze nochtans sinds drie maanden niet meer had gedaan; hoe hijzelf

²⁶⁷ Cfr. p. 268.

²⁶⁸ Cfr. p. 210-211.

²⁶⁹ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, III, p. 11, 14 juni 1550.

²⁷⁰ ARA, *AL*, 457 bis en 458, rekeningen Titelmans 1550 en 1551.

²⁷¹ RAG, *RVI*, 7613, f° 112, 13 december 1550.

²⁷² L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *o.c.*, III, p. 12-13.

²⁷³ Gepubliceerd samen met zijn geloofsbelijdenis, die uit de gevangenis gesmokkeld werd: *Historie der Martelaren*, f° 146 v° - 153 v°. Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Le protestantisme à Audenarde*, p. 7-8.

klaar stond om bij haar terugkomst onder te duiken; hoe zijn vijf kinderen en de meid hartverscheurend begonnen te huilen; hoe de schoolkamer overhoop werd gehaald op zoek naar verdachte geschriften; hoe hij zich bij zijn opsluiting op de celgrond wierp en hete tranen schreide... Het proces begon op 24 april. De Mueleneere wou aanvankelijk tussen de klippen doorzeilen door halsstarrig alles te ontkennen. Uiteindelijk kon Titelmans hem toch tot een geloofsbelijdenis brengen. Er werd verscheidene keren langdurig gediscuteerd over het gezag van de paus, over 'het avondmaal, het doopsel, de biecht, de goede werken en het vagevuur, de heiligenverering en de beelden, waarbij de onderwijzer de inquisiteur verweet, het keizerlijk plakkaat te misbruiken als gezagsargument. Op geen enkel punt kwamen de twee dichtertot elkaar. Daarop probeerden de vier pastoors van Oudenaarde een beroep te doen op De Mueleneere's gevoelens van echtgenoot en vader. Het mocht niet baten. Op 10 juli werd hij als hardnekkig ketter aan de Oudenaardse justitie uitgeleverd²⁷⁴ en op 19 juli werd hij op de Grote Markt gewurgd en verbrand²⁷⁵. De magistraat achtte het door een zo invloedrijk personage aangerichte kwaad bij de stedelijke bevolking tamelijk ernstig. Hij verzocht de welbespraakte minderbroeder (later bisschop van Deventer) Jan Mahieu — die reeds in 1549 in de stad zes maanden lang tegen de ketterij had gepreekt maar intussen tot gardiaan was benoemd in het klooster van Brussel — terug naar Oudenaarde te komen, daar „zijn sermoenen zoveel goed hebben gedaan bij het volk dat omringd wordt door ketterij”²⁷⁶.

De figuur van de Ronsense onderwijzer meester Jan de Zuttere werd reeds belicht in verband met een kettters rederijkersspel²⁷⁷. Naast hem zal de schoolmeester Hermes Bacquereel een niet onaanzienlijke invloed hebben gehad, temeer daar hij, als zoon van een schepen²⁷⁸, tot de hogere maatschappelijke kringen zal hebben behoord²⁷⁹. Sinds 1533 had hij universitair onderwijs genoten in Leuven²⁸⁰ en zich nadien vermoedelijk toegelegd op de opvoeding

²⁷⁴ ARA, AL, 459, rekening Titelmans, 1554; sententie: L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, o.c., III, p. 16-17.

²⁷⁵ *Ibid.*, p. 18.

²⁷⁶ P. B. DE MEYER, *De minderbroeders te Oudenaarde (1230-1797)*, - HGO, VII (1956), p. 169; over Mahieu, cfr. IDEM, *Mgr. Jan Mahieu, eerste bisschop van Deventer, o.f.m.*, - HGO, XII (1961) p. 123-155.

²⁷⁷ Cfr. p. 212.

²⁷⁸ Zoon van Hermes Bacquereel, die van 1503 tot 1507 en in 1529-1530 schepen was van Ronse. (F. VAN DEN BEMDEN en O. DELGHUST, *Liste des magistrats de la ville de Renaix* (stencil, Ronse 1937).

²⁷⁹ Biografische gegevens in: A. A. VAN SCHELVEN, art. *Backerel (Hermes)*, - NNBW, II, kol. 57-58 (hij wordt daar welstellend genoemd).

²⁸⁰ A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, p. 97: immatric. 6 november 1533.

van de jeugd in zijn geboortestad. Blijkens de banvloek die in 1558 door de Raad van Vlaanderen tegen hem uitgesproken werd²⁸¹, vertrok hij omstreeks 1548 naar het buitenland. Reeds van bij de stichting van de Nederduitse Vluchtelingenkerk in 1550 was hij in Londen ouderling en schoolmeester²⁸². Na de troonsbestijging van Mary Tudor werd hij één der leidende figuren van de Emdense kerkeraad. Hij verleende hulp aan zijn uitgeweken landgenoten te Aken, Worms en Frankfort²⁸³, kwam te Antwerpen bemiddelen in de zaak Adriaan van Haemstede, en werd vóór 1566 tot predikant beroepen te Jemgum in Oost-Friesland. Door de Emdense kerkeraad tijdens het Wonderjaar naar de Nederlanden gestuurd, werd hij één van de meest op de voorgrond tredende predikanten in zijn geboortestad Ronse²⁸⁴. Maar bij het inzetten van de repressie trok hij opnieuw naar Engeland, waar hij omstreeks 1582 overleed²⁸⁵.

Naast de onderwijzers, wier betekenis voor de doorbraak van de nieuwe geest bij de jeugd en bij het gewone volk niet mag onderschat worden, bekenden nog verscheidene andere leden van de burgerij zich tot de hervorming. Met die schoolmeesters hebben zij gezorgd voor een continuïteit in de reformatorische beweging te Oudenaarde en te Ronse. Men kan moeilijk beweren dat ze altijd „heldhaftige” belijders zijn geweest, tenminste zolang ze het besef hadden dat ze hierdoor hun bezittingen of zelfs hun leven op het spel moesten zetten. Ze zijn nochtans veelal in stilte trouw gebleven aan hun éénmaal gemaakte keuze en hebben in hun omgeving een klimaat tot stand gebracht waarin, bij het opschorten van de vervolgingen, de nieuwe religie verbazend snel tot ontplooiing kon komen. Voor enkelen onder hen kunnen we dit proces volgen gedurende een periode van meer dan twintig jaar.

Zo was door de lakenondernemer Pauwels Tophuve uit Ronse, die in de jaren veertig in zijn geboortestad de eerste geheime bijbellezingen organiseerde²⁸⁶. Hij was vermoedelijk de zoon of de kleinzoon van de Pieter Tophuve die tussen 1494 en 1503 ononderbroken schepen was geweest²⁸⁷.

²⁸¹ RAG, RVI, 7539, f° 247 v°, 22 april 1558; reeds in 1552 was hij door de inquisiteur ingedaagd, en op 31 oktober 1553 bij verstek geëxcommuniceerd. (ARA, AL, 460 bis, rekening Titelmans.)

²⁸² R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 202, 212.

²⁸³ Cfr. A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 278, 404-405, 421.

²⁸⁴ P. VAN BUTSELE, *De Beeldenstorm en zijn nasleep*, p. 135.

²⁸⁵ Is hij te vereenzelvigen met de Hermes Bacquereel uit Ronse die in 1574 in Londen in het huwelijk trad met Agnes van Peene uit Roeselare, en in 1579 met Jakemyne van Peene? (Cfr. C. ROODENBURG, *Vlaamse emigratie naar Engeland*, - *Vlaamse Stam*, IV (1968), p. 205.)

²⁸⁶ Cfr. p. 278 e.v.

²⁸⁷ F. VAN DEN BEMDEN en O. DELGHUST, *Liste des magistrats de Renaix*. Pauwels wordt „zoon van Pieter” genoemd.

Pauwels was in het Wonderjaar reeds gestorven, maar zijn weduwe nam actief deel aan de godsdienststroevelen in Ronse, reden waarom ze nadien door de Raad van Beroerten verbannen werd verklaard²⁸⁸. Op de vergaderingen bij Tophuve omstreeks 1543 was o.m. de gezaghebbende Willem Bruneel tegenwoordig²⁸⁹, die van 1560 tot 1562 schepen zou worden van Ronse²⁹⁰. Verder zag men daar Jacob Bellins. Deze werd acht jaar later, namelijk op 14 november 1551 door de inquisiteur als ketter geëxcommuniceerd²⁹¹. Hij verbleef toen echter reeds in Londen, als lid van de Nederduitse Vluchtelingenkerk²⁹². In 1555 kreeg hij het burgerrecht te Emden²⁹³. Enkele van zijn in Ronse achtergebleven verwanten sloten zich in 1566 aan bij de nieuwe religie²⁹⁴.

Tot de reformatorische voormannen van het eerste uur te Oudenaarde behoorde de tapissier Gillis de Waele. Ook hij woonde in 1543 de conventikels bij in de tuin van Pauwels Tophuve te Ronse²⁹⁵. Hij was betrokken bij het befaamde rederijkersspel te Roborst. In 1545 werd hij om zijn ketterse activiteit gestraft²⁹⁶. In zijn huis zal de belangstelling voor de nieuwe religie levendig gebleven zijn. In 1566 was hijzelf reeds overleden, maar zijn weduwe zette zich in voor de doorbraak van het calvinisme; ze verschaftte onder meer onderdak aan de calvinistische predikant Herman Gheetins²⁹⁷.

Nog in Oudenaarde trof men tijdens de grootscheepse gerechtelijke enquête van 1544 bij de arts meester Jan van den Broucke — hij was een goede vriend van de reeds genoemde onderwijzer Alzuut! — een aantal verdachte boeken aan. Een tweede huiszoeking bracht nog eens „grande abondance de livres” aan het licht²⁹⁸. Het bleek bovendien dat hij in het bijzijn van anderen bepaalde punten van het roomse geloof, zoals de leer van het vagevuur, over de hekel had gehaald. Om dit alles werd hij met 200 gulden beboet en kreeg hij verbod, de eerstvolgende twee jaar Oudenaarde te verlaten²⁹⁹. Het vonnis vermocht hem nauwelijks te doen wankelen in zijn

²⁸⁸ P. VAN BUTSELE, *De Beeldenstorm en zijn nasleep*, p. 147.

²⁸⁹ RAG, *RVI*, 7528, f° 413 v°.

²⁹⁰ F. VAN DEN BEMDEN en O. DELGHUST, o.c.

²⁹¹ ARA, *AL*, 460 bis, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1551; op 22 april 1558 werd Bellins door de Raad van Vlaanderen bij verstek verbannen verklaard. (RAG, *RVI*, 7539, f° 247).

²⁹² R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 206.

²⁹³ SAE, *Bürgerbuch*.

²⁹⁴ P. VAN BUTSELE, o.c., p. 136.

²⁹⁵ RAG, *RVI*, 7528, f° 413 v°.

²⁹⁶ *Ibid.*, 7612, f° 74; straf: 60 gulden boete en in de processie gaan te Oudenaarde.

²⁹⁷ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, V, p. 76.

²⁹⁸ ARA, *AL*, 455, rekening procureur-generaal, 1544.

²⁹⁹ RAG, *RVI*, 7612, f° 75, 27 maart 1545.

geloofsovertuiging : nog maar pas had hij aan de opgelegde straffen voldaan of hij werd alweer door de magistraat ter verantwoording geroepen wegens ketterij³⁰⁰. Nu vernemen we helemaal niets meer over hem tot in het Wonderjaar. Met heel zijn gezin en met zijn vrienden trok hij toen naar de hagepreken, en met de predikanten stond hij weldra op zeer goede voet. Hij werd, om zijn gezindheid tijdens de troebelen en om te hebben deelgenomen aan de kerkbraak in zijn geboortestad, op 14 april 1567 terechtgesteld³⁰¹.

De jongste zuster van de chirurgijn, Agnes van den Broucke, huwde met Jacob Blommaert, zoon van de aanzienlijke tapijtfabrikant Adriaan van het Spey te Pamele. Bestond er enig familieverband tussen deze Blommaerts en de Olivier Blommaert die in 1545 samen met dokter Van den Broucke opgebracht werd en drie jaar buiten Oudenaarde verbannen werd om „scandaleuselic (te hebben) ghesproken vande salutatie vande maech Marie”³⁰² ? Jacob Blommaert ging, nadat hij zich in 1555 in zijn eigendom in de Baarstraat had gevestigd, een drukke reformatorische activiteit ontplooiën. Als kapitaalkrachtig burger was hij in 1566 lid van het calvinistische consistorie, en werd hierom in 1567 door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen verklaard³⁰³. Tot kapitein bevorderd in het leger van Oranje nam hij op 6 januari 1572 Vlissingen in. Vervolgens kreeg hij opdracht, de officieren die in Saint-Ghislain gevangen genomen waren en in het kasteel te Oudenaarde opgesloten zaten, te bevrijden. Op 7 september 1572 nam hij zijn geboortestad in. Het kwam er tot ernstige wanordelijkheden, waarbij alle kerkelijke gebouwen geprofaneerd werden en op 3 oktober zes priesters in de Schelde geworpen werden³⁰⁴.

Naast Jan van den Broucke treffen we nog een tweede chirurgijn aan onder de Oudenaardse hervormingsgezinden : meester Adriaan Meynfroot. Toen in 1548 zijn vriend, meester Lieven Wervier, in Brussel opgesloten was, „prys criminelement tant pour hérésie que pour aultres divers délictz”, ging hij hem, met de hulp van de Oudenaardse rederijker Joos de Pape, met nagemaakte sleutels bevrijden. Het was de eerste keer dat zo iets gebeurde. Zoals verder wordt uiteengezet zou de vraag, of men geloofsbroeders mocht helpen ontsnappen — wat een aanslag betekende op het gezag van de overheid — in de jaren zestig het voorwerp worden van hoogoplaaiende discussies in gereformeerde kringen. De baljuw van Oudenaarde kreeg op 12 januari 1549 uit Brussel de formele instructie, het proces met strakke hand te leiden.

³⁰⁰ A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 7.

³⁰¹ *Ibid.*, p. 28.

³⁰² RAG, RVI, 7612, f° 76 v°, 1 april 1545. Hij kreeg een boete van 25 gulden.

³⁰³ J. L. Th. VANDEPUTTE, *De Eindries*, p. 33-34; G. L. MEESTERS, *Blommaert, - Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, 1971, p. 248.

³⁰⁴ L. ROBYN, *Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der ketterye binnen en omtrent Audenaerde* (Gent 1721), p. 75-134. Blommaert werd na het verlies van Oudenaarde tijdens een gevecht gedood te Sint-Eloois-Vijve.

De Pape bleek slechts als helper te zijn opgetreden, reden waarom hij al spoedig weer in vrijheid gesteld werd. Meynfroot echter werd op last van de Raad van Vlaanderen onder foltering ondervraagd³⁰⁵. Titelmans van zijn kant besteedde niet minder dan tien volle dagen aan het onderzoek naar het geloof van de meester³⁰⁶. Heeft deze zich als orthodox katholiek voorgedaan? Hij werd in elk geval kort na 9 mei 1549 op zijn beurt opnieuw vrijgelaten, maar hem werd drie jaar lang een verplichte verblijfplaats opgelegd in Oudenaarde³⁰⁷. Toch moet hij zijn protestantse geloofsovertuiging gestand gebleven zijn. We treffen hem later inderdaad aan als lid van de Nederduitse Vluchtelingenkerk in Londen³⁰⁸.

Ook te Ronse was er een chirurgijn betrokken bij relletjes omwille van de kettervervolging. Op 26 december 1553 was er in die stad een speciale wacht uitgezet op verzoek van Pieter Titelmans. Pauwels van Hauwaert, een van de wachters, had in het bijzijn van zijn gezellen tot de baljuw gezegd dat hij er niet aan dacht aan enig verzoek van de inquisiteur gevolg te geven. Toen in het daardoor ontstane gewoel de baljuw trachtte Pauwels van Hauwaert te arresteren onder verdenking van heresie, werd deze laatste met geweld ontzet door zijn broer, de chirurgijn meester Hermes van Hauwaert³⁰⁹. Om die reden woog ook op de arts de verdenking van ketterij³¹⁰. Na de troebelen van 1566 werd Gillis van Hauwaert, eveneens chirurgijn te Ronse en vermoedelijk de zoon van Hermes, om zijn ketterse activiteit verbannen verklaard³¹¹.

Dit overzicht toont aan dat enkele leidende figuren van het Wonderjaar zijn voortgekomen uit een reformatorische beweging die in Ronse en Oudenaarde al in de jaren veertig gestalte had gekregen en gedurende al die jaren een continu verloop had gekend. Ook zij die in de uitwijking het enige middel zagen om hun geloof ongestoord te belijden hebben hier indirect op ingespeeld, en wel langs hun brieven, wellicht ook langs de literatuur die ze

³⁰⁵ ARA, *Rk*, 13.608, rekening 1547-1549, f° 10 v°, 11, 12.

³⁰⁶ ARA, *AL*, 457, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1549.

³⁰⁷ ARA, *Rk*, *l.c.*, f° 12 v°.

³⁰⁸ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, I, p. 278. In 1574 trad ene Adriaan Mainfroid te Frankenthal in het huwelijk met Jacquemynken Becaus uit Nukerke bij Oudenaarde. (J. HENDRICKX, *Vlaamse families te Frankenthal*, - *Vlaamse Stam*, IV (1968), p. 163.) Gaat het hier om dezelfde persoon?

³⁰⁹ Hermes van Hauwaert komt voor in de matrikels van de Leuvense universiteit van 1541 (25 februari). (A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, p. 221.)

³¹⁰ RAG, *RVI*, 7536, f° 436-438, 20 maart 1554; ARA, *AL*, 459, rekening deurwaarder Ydrop Oste, 1554.

³¹¹ P. VAN BUTSELE, *o.c.*, p. 141. Tot de kring van artsen en apothekers moet ook Jan de Pourc, apothecaris uit Oudenaarde, worden gerekend, die in 1566 te Deinze en te Gent optrad als calvinistisch predikant. (J. SCHEERDER, *Gentenaars voor den Raad van Beroerte*, p. 133.)

hun verwanten lieten toekomen. Dit gebeurde door verbindingsmannen als Arent Latau uit Ronse, die in juli 1556 te Aalst ingerekend werd met een pak brieven uit Emden bestemd voor Ronse³¹². En hoe dikwijls zijn andere boden over en weer gereisd zonder dat ze door de overheid opgemerkt werden?

* * *

De uitwijking was reeds in 1544 begonnen. Negenentwintig verdachten uit het Scheldegebied waren tijdens de razzia in december van dat jaar spoorloos; tegen achttien werd later door de Raad van Vlaanderen de banvloek uitgesproken. Waarschijnlijk zijn ze allen, zoals in het vonnis van Pieter Peyte uitdrukkelijk wordt vermeld, meegegaan met Jan Utenhove „naer Duutsche landen”³¹³. In Ronse begon de emigratie in 1548³¹⁴. Tot de eerste leden van de Nederduitse Vluchtelingenkerk in Londen in 1550 behoorden minstens zeventien inwoners van Ronse en Oudenaarde, terwijl we over de namen beschikken van achtendertig personen uit die steden die zich tussen 1555 en 1565 naar Emden begaven. Enkele markante persoonlijkheden dienen hier nader te worden belicht.

In 1554, het jaar van de ophefmakende terechtstelling van onderwijzer Gelein de Mueleneere, vestigde apotheker Lieven van de Brugghe (Pontanus) uit Oudenaarde zich in Duisburg. Hij verklaarde er, „purus christianus” te zijn er zich te houden aan Gods Woord³¹⁵. Begin april 1558 was hij opnieuw in zijn vaderland maar al kort na zijn aankomst werd hij door Titelmans gearresteerd te Gent³¹⁶. Dit vernam de landgraaf van Hessen, Filips de Grootmoedige, in wiens dienst de apotheker getreden was. De Duitse vorst drong er bij de Nederlandse landvoogd, Emanuel-Filibert van Savoye, op aan dat de gevangene onverwijld zou worden vrijgelaten, wat dan ook geschied-

³¹² ARA, *Rk*, 13.572, rekening 1556-1557, f° 30.

³¹³ RAG, *RVI*, 7529, f° 287.

³¹⁴ *Ibid.*, 7539, f° 247-248.

³¹⁵ R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, p. 132.

³¹⁶ ARA, *AL*, 460, rekening Titelmans, 1558 : Jan Utenhove (G1) werd hierover ingelicht door Arent de Visscher in een brief dd. 2 juni 1558 : „Levinus Pontanus Erasmi filius adhuc Gandavi a Decano captus in carcere detinetur, liberandus tamen, vt dicitur, per Lantgravij literas”. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 80.) Zou dit er op wijzen dat Van der Brugghe al vroeger contacten onderhield met Utenhove en de Vluchtelingenkerk?

de ³¹⁷. Ook Lievens vader, Erasmus, die in dienst was van de priorij van Ename, werd in juni 1558 door de inquisiteur lastig gevallen ³¹⁸.

De rijke Oudenaardse tapijtondernemer Willem de Visscher vertoefde sinds 1550 te Londen en werd daar diaken van de Nederduitse Vluchtelingenkerk ³¹⁹. In 1558 treffen we hem aan te Emden. Hij werd daar een van de meest op de voorgrond tredende leden van de kerkraad. In 1561 bemoeide hij zich onder meer met de zaak Adriaan van Haemstede ³²⁰. Pauwels van Wynghen, in 1548 samen met zijn echtgenote uit Ronse vertrokken ³²¹, was na 1550 eveneens diaken te Londen ³²². In 1562 verkreeg hij het poorterschap van Emden ³²³. De tapijtwever Hendrik Moreels uit Oudenaarde, een der eerste leden van de Vluchtelingenkerk te Londen ³²⁴, ging zich na de troonsbestijging van Mary Tudor in Antwerpen vestigen. Toen daar tegen hem op 20 december 1558 en 7 februari 1559 dagingsbevelen uitgingen ³²⁵, trok hij opnieuw naar Londen, waar hij tapijtwever werd in de koninklijke manufactuur ³²⁶. In de kerkeraad trad hij bemiddelend op ten voordele van Adriaan van Haemstede ³²⁷. De invloedrijke lakenhandelaar Jan Celosse uit Ronse was sinds 1558 diaken voor de vluchtelingen te Emden ³²⁸, evenals

³¹⁷ Cfr. de brief van Emanuel-Filibert aan Titelmans (ARA, *StA*, 279, f° 167, minuut) : A vénérable, notre treschier et bien aimé, le doyen de Renaix, Emanuel, etc. Vénérable, treschier et bien aimé, Ceste servira pour vous dire comment nous ayant esté fait rapport des responses et confession de Lievin vande Brugghe, apothicaire du Lantgrave de Hessen et prisonnier à Gand, nous, en considération de ce que ledict Lantgrave a escript en son endroit l'ayant adnomé son serviteur, et pour aultres bons respectz, avons au nom du Roy monseigneur esté contents que vous relaxez ledict Lievin parmy abjuration. Et si tant fust qu'il ne voulssit abiurer, que toutsfoijs le relaxez, mais qu'en ce cas luy interdites à jamais la hantise et fréquentation en ces Pays Bas sur paine que, si par cy après il soit trouvé en iceulx, d'estre procédé contre luy à sa punition comme d'ung subiect de Sa Majesté, s'estant dépayé pour fruster ses ordonnances, dont vous avons bien voullu advertir pour se lon ce vous conduyre. A tant vénérable, etc. d'Anvers, le jour de la Penthecouste 1558" (29 mei 1558).

³¹⁸ ARA, *AL*, 460, rekening De Hondt, 1558, 17 en 18 juni.

³¹⁹ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 202.

³²⁰ A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 144-151.

³²¹ RAG, *RVI*, 7539, f° 247 v° - 248, vonnis 22 april 1558.

³²² R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 202.

³²³ In de daaropvolgende jaren kwamen nog andere leden van zijn familie zich in Emden vestigen : Lodewijk in 1565, Hermes in 1565, Johannes in 1567, Gillis in 1570.

³²⁴ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 205.

³²⁵ P. GÉNARD, *AA*, II, p. 308-309.

³²⁶ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 274.

³²⁷ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerads-protocollen*, p. 60, 66, 76.

³²⁸ SAE, *Bürgerbuch*; ARA, *AL*, 460, rekening De Hondt, 1557; vóór juli 1557 was hij met zijn echtgenote en zijn gezin uit Ronse vertrokken. Ook zijn verwanten Jaspas Celosse (in 1550 reeds in Londen : R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 206) en Hermes Celosse werden resp. in 1556 en 1557 te Emden als burgers opgenomen.

de Ronsense lakenondernemer meester Jacob Payen ³²⁹ en later Hans (N) Oorman ³³⁰. Bartholomeus Huusman uit Ronse vestigde zich, na sinds 1550 lid te zijn geweest van de Londense Vluchtelingenkerk, in 1554 als boekhandelaar in Emden ³³¹ en werd een invloedrijk lid van de kerkeraad. In 1560-1561 was hij diaken van de Vluchtelingenkerk te Londen, maar wegens moeilijkheden met de predikant Godfried van Wingen ging hij later naar de Engelse staatskerk over ³³². Jan van den Hende, zoon van de Ronsense schepen Jan ³³³, vertrok in 1556 naar Emden ³³⁴. Jan van den Hende „l'ancien”, dus vermoedelijk de ex-schepen, was in 1566 betrokken bij de troebelen en werd daarom verbannen verklaard ³³⁵.

*
*
*

Bijzonder frappant is het schijnbare hiaat in de reformatorische opgang bij de intellectuele burgerij na 1556 en dit tot in het midden van de jaren zestig. Hoogstwaarschijnlijk is een opmerkenswaardige omstandigheid hier de oorzaak van geweest. Jan Daelmans uit Berchem-bij-Oudenaarde die in 1539 onder beschuldiging van heresie opgebracht was geweest ³³⁶ en volgens Datheen ook nadien herhaaldelijk had moeten onderduiken om reden van zijn geloofsopvattingen, werkte in de jaren vijftig voor zichzelf een soort godsdienstig compromis uit. Hij verwierp voortaan de idee van een religieuze hervorming buiten de roomse Kerk en ijverde voor een vernieuwingsbeweging van binnenuit. Hij stelde : „Dat die Roomsche kercke die kercke Christi is, hoe seer dat het Religioen daer in gecorrumpeert is; Dat die hem vander Roomscher kercken scheidet, die scheidet hem vander kercken Christi; Dat een Christen alle Roomsche supersticien ende afgodendiensten, sonder sonde mede ghebruycken mach, als hy die salicheyt daer niet in en soeckt”; daarbij moest de gelovige zich losmaken van elke uiterlijke of innerlijke wet want volgens Paulus I Timot. 1 is er de rechtvaardige geen wet gegeven. Deze ideeën zette Daelmans in 1557 uitvoerig uiteen tijdens een godsdienstgesprek te Ouden-

³²⁹ Sinds 1557 in Emden (ARA, AL, l.c.); was diaken voor de vluchtelingen van 1558 tot 1567 (J. H. BEKOUW, *Bannelingen en vluchtelingen uit Ronse*, I, p. 124.)

³³⁰ In 1556 naar Emden gevlucht; in 1562 diaken. (*Ibid.*, p. 134.)

³³¹ *Ibid.*, p. 112.

³³² A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 181-182.

³³³ F. VAN DEN BEMDEN en O. DELGHUST, *o.c.*

³³⁴ ARA, AL, 450, rekening De Hondt, 1556.

³³⁵ P. VAN BUTSELE, *o.c.*, p. 414.

³³⁶ ARA, *StA*, 1182, f° 253 v°.

aarde met de predikant Adriaan van Haemstede³³⁷. De resultaten van het dispuut legde hij neer in een schriftelijke uiteenzetting die weldra „alder wegen seer ghelesen wert”, en bij de protestantiserende intelligentsia heel wat indruk maakte. Datheen richtte in 1559 vanuit Frankenthal een strenge waarschuwing tegen de gevaarlijke afvallige uit eigen rang: *Eene Christelijcke verantwoordinghe op die Disputacie, ghehouden binnen Audenaerde, tusschen M. Adriaen Hamstadt ende Jan Daelman beschreuen met onwaerheyt ende wtghegheuen door Jan Daelman voorseyt*³³⁸. Het valt aan te nemen dat dit verweerschrift heel spoedig in Oudenaarde werd verspreid.

* * *

Niet te verontachtzamen zijn de relaties die er bestonden tussen de Oudenaardse, Brusselse en Doornikse gereformeerden. Deze waren niet alleen gegroeid uit de intellectuele contacten — hiervan getuigt het incident waarbij de Oudenaardenaar meester Adriaan Meynfroot en de Brusselaar meester Lieven Wervier betrokken waren³³⁹ — maar tevens in het spoor van de industriële bedrijvigheid, meer concreet de tapijtnijverheid. Daar de recruitering voor deze gemeenschappelijke industrie gedeeltelijk op dezelfde arbeidsmarkt gebeurde, was er tussen Oudenaarde, Brussel, Doornik, en wellicht ook andere tapijsteden³⁴⁰ een komen en gaan van tapijtwerkers, wat de verbreiding van de nieuwe ideeën van de ene stad naar de ander zeker in de hand heeft gewerkt. We beschikken in dit verband slechts over enkele gegevens, die nochtans erg relevant zijn voor de genoemde situatie.

Al omstreeks 1544 maakte een Brusselaar deel uit van de Oudenaardse nieuwgezinden³⁴¹. In juni 1556 werden Hubrecht Stalyns en zijn neef Joris

³³⁷ Dit gesprek had plaats tussen 21 juli 1557 en 30 augustus 1557, vóór de afreis van Van Haemstede naar Oostfriesland. (Cfr. W.G. GOETERS, *Dokumenten van A. Van Haemstede*, - NAK, NS., V (1908), p. 43-44, voetnoot 1; J.-F. GILMONT, *La genèse du Martyrologe d'Adrien van Haemstede* (1559), - RHE, LXIII (1968), p. 386, voetnoot 2.)

³³⁸ Blijkens het voorwoord heeft Pieter Datheen het werkje voltooid in Frankenthal op 1 mei 1559. Vermoedelijk werd het reeds hetzelfde jaar in Frankfort gedrukt. Ons is nochtans alleen de uitgave van 1582 bekend, te Antwerpen gedrukt door Jaspar Troyens (in-12, 95 f°s; een exemplaar in de Universiteitsbibliotheek te Gent, M. 8736).

³³⁹ Cfr. p. 379.

³⁴⁰ Zo moge het van intense contacten met de nabije tapijsteden Edingen getuigen dat daar op de eerste calvinistische preek op 27 augustus 1566 drie tot vierhonderd toehoorders uit Oudenaarde zouden zijn aanwezig geweest. (R. VAN UYTVEN, *Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen*, p. 268.)

³⁴¹ Op 28 april 1545 werd hij bij verstek verbannen verklaard. (RAG, RVI, 7529, f° 312.)

Stalyns, beiden tapijtwevers³⁴², te Oudenaarde gearresteerd onder verdenking van ketterij. De schepenen stuurden Joris terug naar Brussel, alwaar hij woonachtig was³⁴³. Hij kreeg evenwel Titelmans op de hielen die in de Brabantse stad – dus buiten zijn rechtsgebied! – aan de hand van in Oudenaarde verzamelde inlichtingen informaties inwon nopens andere verdachten³⁴⁴. Hubrecht Stalyns bleef te Oudenaarde opgesloten en stierf na een kort proces op 21 juli 1556 als hervormingsgezinde de vuurdood.³⁴⁵ Op 26 november daaropvolgend onderging Elias Hauweel, alias Paykin, die eveneens – vermoedelijk als tapijtwerker³⁴⁶ – in Brussel had verbleven, hetzelfde lot³⁴⁷. Op dit ogenblik vertoefde Filips Jacquemart, patroonmaker van de tapijtwevers, in de Oudenaardse gevangenis. Hij had in Brussel gewerkt, was verder naar Duitsland getrokken (onder meer naar Wezel, waar hij „veel volckx ghezien hadden van dese landen van quaeden secten ende opinien”), en had te Brugge de aandacht op zich getrokken door zijn afwijzende houding tegenover de sacramenten. In zijn geboortestad teruggekeerd werd hij door de justitie ingerekend³⁴⁸. Joos van den Dorpe had vóór zijn arrestatie in Oudenaarde in 1563 onder beschuldiging van ketterij, lange tijd zijn woonplaats in Brussel gehad³⁴⁹. En Hans Tuscaens, die in mei 1566 te Pamele een hostie uit de handen van een priester rukte³⁵⁰, was als tapijtwever in Brussel in de leer geweest en was overigens vlak vóór zijn euvele daad met enkele gezellen van een reis naar die stad teruggekeerd³⁵¹.

De contacten met calvinisten te Doornik in het spoor van de industriële bedrijvigheid zijn er oorzaak van geweest dat de religieuze spanningen van 1561 en volgende jaren niet zonder weerklank zijn gebleven in nieuwgezinde middens te Oudenaarde. Eén der meest actieve leden van de Doornikse kerk onder het Kruis in die jaren was Jean de Lannoy uit Dergneau bij Ronse³⁵².

³⁴² Hij bezat een eigen merkteken voor zijn tapijtproducten sinds 1545. (A. HULLEBROECK, *Histoire de la tapisserie à Audenarde*, p. 40.)

³⁴³ SAO, *Oud Archief*, 75, *Dagboek schepenen 1556-1560*, f° 1 v°, 23 juni 1556.

³⁴⁴ ARA, *AL*, 460 bis, rekening Titelmans, 1556.

³⁴⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenarde*, p. 26.

³⁴⁶ Zijn zoon Arent, die in 1572 betrokken was bij de inname van Oudenaarde door de geuzen, wordt uitdrukkelijk „lechwerker” genoemd.

³⁴⁷ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, III, p. 21 (deze terechtstelling wordt ten onrechte niet vermeld in het martyrologium van Verheyden).

³⁴⁸ SAB, *Overleg 1556-1557*, 186 en 187 (onderzoek door de Brugse schepenen op verzoek van de magistraat van Oudenaarde, 30 oktober 1556).

³⁴⁹ ARA, *Rk*, 13.611, rekening 1563, f° 18, 18 v°; ARA, *AL* 461, rekening Titelmans, 17 juli 1563.

³⁵⁰ Cfr. p. 387-388.

³⁵¹ ARA, *StA*, 282, f° 178.

³⁵² G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 325-326.

Deze had zijn beroep van tapijtwever uitgeoefend in Brussel, Edingen, Ronse en Oudenaarde. Na zich te Doornik te hebben gevestigd is hij vermoedelijk relaties blijven onderhouden met zijn vroegere werkmilieu. Door zijn kennis van het Nederlands — hij las voor uit een Vlaams Testament — kan hij daar gemakkelijk zijn ideeën hebben uitgedragen. Zo zou dan te verklaren zijn waarom bijvoorbeeld François de Dondre uit Etikhove bij Oudenaarde omstreeks 1561 bij hem in de leer ging en weldra zijn religieuze opvattingen overnam³⁵³. Het was ook een Doorniknaar, Jehan Pasquier, die — na uit zijn geboortestad te zijn gevlucht omdat hij wist dat men het oog op hem had wegens zijn actieve rol tijdens de publieke religieuze manifestaties — bij de tapijtwevers te Oudenaarde opruiende taal kwam spreken³⁵⁴.

* * *

Vanaf omstreeks 1562 begon de inquisiteur zich ernstig zorgen te maken over de omvang van de ketterij in de stad die hij zowat als zijn „thuis” beschouwde. Hij diende op te treden tegen de boekhandelaar Willem Pyn die goede zaken scheen te doen met verdachte geschriften³⁵⁵. Op 8 juni kwam hij te weten dat Loys Hughe, die tussen 1552 en 1560 ononderbroken te Ronse het schepenambacht had bekleed, met zijn echtgenote in alle stilte de wijk had genomen³⁵⁶. Intussen organiseerde de militante calvinist Joris Duite uit Hondshoote — hij was reeds in 1546 om zijn ketterse overtuiging berecht in zijn geboortestad³⁵⁷ — conventikels te Ronse³⁵⁸. De grote vergadering der Ronsense nieuwgezinden op Palmzondag 1564³⁵⁹ en de geplande opvoering van een kettters rederijkersspel door *Laus Deo*³⁶⁰, zetten er de inquisiteur in november toe aan, een „generale inquisitie” te houden, „wel van node zynde midts zeer grote infectie”³⁶¹. Hij heeft er van afgezien, naar radicale middelen te grijpen ter bestrijding van de ketterij. Alle personen tegen wie hij toen informaties heeft ingewonnen behoorden nochtans tot de harde calvinistische

³⁵³ *Ibid.*, p. 314.

³⁵⁴ Daar het banvonniss te Doornik pas was uitgesproken op het ogenblik van zijn arrestatie te Oudenaarde, kon hij niet als „relaps” worden beschouwd. Oudenaarde diende dus af te zien van het voorgenomen doodvonniss; de arrestant werd levenslang op de galeien gestuurd. (ARA, *Rk*, 13.611, rekening 1563, f° 22 v° - 23.)

³⁵⁵ ARA, *AL*, 462 bis, rekening Titelmans, 1562.

³⁵⁶ F. VAN DEN BEMDEN en O. DELGHUST, *o.c.*; ARA, *AL*, 1.c.

³⁵⁷ RAG, *RVI*, 708, f° 38.

³⁵⁸ ARA, *AL*, 461, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1563.

³⁵⁹ ARA, *AL*, 462, rekening De Hondt, 1564.

³⁶⁰ Cfr. p. 214.

³⁶¹ ARA, *AL*, 462, rekening Titelmans, 1564.

kern, wat twee jaar later duidelijk werd toen uit hun midden de vurigste voorstanders van de nieuwe religie opstonden ³⁶².

Aangemoedigd door de enorme wervingskracht van het calvinisme in de omliggende steden gaven de Oudenaardse nieuwgezinden na 1560 meer en meer openlijk lucht aan hun ontevredenheid. Ze manifesteerden dit in Asper, Oudenaarde en omgeving onder meer door tijdens de vasten publiekelijk vlees te braden en te eten ³⁶³. Hun aanvallen richtten zich evenwel in toenemende mate tegen het altaarsacrament. Kort nadat Jan de Clercq om die reden te Oudenaarde een straf had opgelopen ³⁶⁵ liet Titelmans te Pamele Lieven de Bleeckere arresteren. Deze patroonschilder voor tapijten bleef tijdens zijn ondervraging halsstarrig de roomse avondmaalsopvatting verwerpen. De uitspraak van het doodvonnis te Pamele op 21 januari 1566 ging gepaard met ernstige rellen, tijdens dewelke vooral de aanwezige bedelmonniken klappen opliepen. Slechts de bezwerende woorden van de terdoodveroordeelde zelf, die de menigte vroeg de wraak aan God over te laten, konden verhinderen dat de executie in een volksoproer uitmondde ³⁶⁵. Een openlijke aanval op het sacrament op 30 mei daaropvolgend verwekte opnieuw grote opschudding. De tapijtwever Hans Tuscaens, zoon van de reeds lange tijd als verdacht aangeschreven Simon, greep tijdens de consecratie de omhooggeheven hostie uit de handen van de celebrant, brak ze in stukken en wierp ze ter aarde, met de woorden „dat hy de zelve niet langher ghesien en conste, ende dat zij (de priesters) God den uppersten heer zo blameerden met huer-

³⁶² Gillis Hannynck, verdacht in 1564, stierf omwille van de rol die hij in 1566 speelde op 11 juni 1570 de vuurdood te Ronse, drie weken nadat zijn zoon Jan om dezelfde reden onthoofd was. (P. VAN BUTSELE, *o.c.*, p. 136, 149.) Adriaan Schuddematte, ook ondervraagd in 1564, was in 1566 calvinistisch predikant in zijn geboortestad. (*Ibid.*, p. 135.) Filips Maelreyt, stiefzoon van de lakenhandelaar Jan van Winghen, die in de rekeningen van 1564 als verdachte genoteerd staat, speelde samen met zijn stiefvader en zijn moeder tijdens het Wonderjaar een belangrijke rol. (*Ibid.*, p. 142, 149.) Hermes Moyaert, die met zijn echtgenote in 1562 naar Emden was gevlucht (SAE, *Bürgerbuch*, 5 juni 1562) werd op 19 september 1563 door de inquisiteur bij verstek tot een boete van 100 p. tourn. veroordeeld, te betalen door zijn achtergebleven moeder, weduwe van Hugo Moyaert. (ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1563; RAR, SAR, KI, *Sint-Hermes, kerkrekeninge e*, 1566-1567, f° 12 v°.) De oude vrouw werd op 30 juni 1569 geëxecuteerd om in de zomer van 1566 een schuur ter beschikking te hebben gesteld voor calvinistische predikaties. (J. DE BROUWER, *Bijdragen tot het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst*, p. 133, 138.)

³⁶³ RAG, RVI, 7615, f° 179, 7 maart 1561.

³⁶⁴ ARA, Rk, 21.930, f° 51; RAG, RVI, 718, 12 en 15 maart 1565, waarin geëist wordt dat De Clercq in het openbaar en in aanwezigheid van de inquisiteur of een vertegenwoordiger van het Geestelijk Hof zijn dwalingen zou herroepen.

³⁶⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenarde*, p. 27, en de aldaar geciteerde bronnen. Van Haemstede's verhaal van de opstootjes wordt bevestigd in de rekening van Nicolas de Hondt (ARA, AL, 463): informatie „upde fortse ende violentie ghedaen d'offitie in 't executeren van de vorsejde Lieven de Bleeckere, obstinaet sacramentarijs”.

lieden afgoderie die zy daer verziere ende eten up huerlieden altaer, den welcken... niet wonende in tempels met handen ghemaect... maer woent inden hemel daer hy sidt an die rechte hant zyns vaders''³⁶⁶. De auteur van de *Particularium informatio de statu religionis* (1566) ziet een onmiddellijk verband tussen dit voorval en een gelijkaardig incident te Brussel op 26 december 1565: daar had toen een calvinist een kelk hosties uitgestrooid en een pamflet getoond waarin volgens hem de waarachtige avondmaalsleer uiteengezet was³⁶⁷. Het valt inderdaad aan te nemen dat Tuscaens, die lange tijd in Brussel had gewerkt, hier ooggetuige van is geweest. Belangrijk lijkt ons verder dat hij kort vóór zijn eigen daad in het gezelschap van zijn broer en van enkele vrienden naar de hoofdstad was gereisd om er de aanbieding van het Smeekschrift aan de Landvoogdes bij te wonen. Is de houding van die protesterende edelen voor hem een stimulans geweest?

Volgens de auteur van genoemde *Informatio* bracht Tuscaens slechts tot uiting wat ook door zijn geloofsbroeders in alle scherpte werd gesteld. Voor die nieuwgezinden is de executie op 9 juni dan ook olie op het vuur van de opstandigheid geweest. Een passage uit de verantwoording van de Oudenaardse magistraat over zijn houding tijdens de troebelen van 1566 spreekt in dit verband klare taal: „Ende zo de remonstranten sichtent by ghemeene fame verstaen hebben, hadden zy voor hemlieden ghenomen up de mart van der stede te doen preken, ter plaetse daer zeere onlancx, te wetene ontrent viii of x daghen gheleden, eenen Hans Tuscaens, om ghelyke zaken verbernt hadde gheweest; twelke de sectarissen zeere speet, ende dicmael te vooren quam hemlieden vanterende ende beroemende tzelve noch te wreken, waer toe vele van de vrienden, maghen ende gheallierde van den zelve Hans groot debvoir deden, utroepende ten dien fine tghemeene peuple van huerlieder sorte, zoo men uut diversche dreeghementen te meer stonden ghehoord heeft; bovendien ooc in alle brekynghen ende andere foullen in stede gheschiet, hebben de zelve vrienden altyts van de eerste ende meeste gheweest, daer toe meer andere treckende ende upstokende''³⁶⁸.

§ 5. IEPER EN HET WESTKWARTIER

In Ieper en het Westkwartier was er vóór 1554 nauwelijks enige wijziging merkbaar in de toestand van de nieuwe religie. Gerechtelijke documenten en voor het eerst ook de martelaarsboeken lichten ons in over enkele processen, die in een paar gevallen uitliepen op een doodvonnis.

³⁶⁶ ARA, *StA*, 282, f° 178 - 179; cfr. f° 176, 177, 184, 185. De zaak Tuscaens wordt behandeld door J. RUSSE, *Le procès et le martyre de Hans Tuscaens*, p. 90-122; aan te vullen met het dossier in: ADN, B. 2580.

³⁶⁷ G. BROM, *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, p. 182.

³⁶⁸ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, V, p. 20.

De magistraat van Ieper-stad verwees in 1547 een jeugdige schoenmakersknaap naar de brandstapel. Het betreft hier één van de weinige doodstraffen die te Ieper vóór de Beeldenstorm tegen ketterse Ieperlingen werden uitgesproken. Het was dan nog na zeer lang aarzelen dat men zich schikte naar de strenge strafbepalingen van de plakATEN. Er werd een rijke verwant naar de jongen afgestuurd om hem van zijn ongelijk te overtuigen: „ghy zijt nog jonck: wat lust u sulckx meer te doen dan andere: Al is de Papen leven quaedt, ende haer leeringhe valsch, wat gaet u dat aen? Leeft ghy wel ende swijght al stille, laet haer blijven zoo sy zijn, ende behoudt ghy u leven”³⁶⁹. De jonge man wist van geen wijken. Hebben anderen, die wellicht zijn religieuze opvattingen deelden, wel volgens de stelregel van diens verwant geleefd?

Betreffende de reformatie te Veurne en Veurne-ambacht na 1545 beschikken we slechts over weinig méér gegevens dan de namen der veroordeelden. Ze wijzen er voldoende op dat Veurne niet de minste toeschietelijkheid heeft getoond tegenover de nieuwgezinden. Bij zes personen, wellicht met een zekere intellectuele ontwikkeling, werden ketterse geschriften ontdekt³⁷⁰. Zes anderen werden niet alleen als kettters gestraft, maar tevens als vagebonden en straatschuimers³⁷¹. In 1551 werd de doodstraf uitgesproken tegen Michiel de Rue, omdat hij „te meer stonden ghesproken zoude hebben diversche blasphemien vande leden ende wonden Godts, metghaders vande sacramente des altaers, ende danof metghaders vande goede en lovelicke institutien vande heleghe Kercke qualick ghevoelt” had³⁷². Zowel de Rue als de zes vagebonden durven we slechts met enig voorbehoud protestanten noemen, omdat hun uitvallen tegen de Kerk, hun zweren en vloeken, een uiting zullen zijn geweest van een anti-gesteldheid, veeleer dan van een positieve geloofs-overtuiging.

³⁶⁹ A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 113. Over deze terechtstelling is slechts één archivalisch gegeven bewaard, namelijk een vermelding in de rekening van de inquisiteur Titelmans van 1550, waarin de berechte schoenmakersknaap Martin Peetry wordt genoemd. (ARA, AL, 457 bis, 20 juli 1550.)

³⁷⁰ Jan Vlesch uit Houtem of Leisele, gevangen (ARA, Rk, 14.052, rekening 1548-1550, f° 20 v°); Jaspas Troy uit Roesbrugge en Omar Schemjaert uit Ghyvelde, beiden gevangen; Lieven Malegheer, boeken verbrand en haren afgebrand (*ibid.*, 14.053, rekening 1550-1553, f° 42 v°); meester Jan Vernywe en Gauwin de Paris, geseseld, boeken verbrand en verbannen op 20 januari 1556 (*ibid.*, 14.056, rekening 1555-1556, f° 7 v° - 8).

³⁷¹ Copkin de Clercq uit Duinkerke en Lieven van Gheldre, in september 1549 geseseld en verbannen (*ibid.*, 14.052, rekening 1548-1550, f° 19, 19 v°, 20 v°), Karel Baille uit Houtem, geseseld (*ibid.*, 14.057, rekening 1556-1559, f° 38), Leurin Danckaert en echtgenote Coline Platevoets uit Eversham en Vachin Blocque uit Pénin, geseseld in augustus 1557 (*ibid.*, f° 33 v°.)

³⁷² Hij werd op 9 mei 1551 te Veurne onthoofd. (RAG, RVI, 710, f° 48, 49, advies van de Raad van Vlaanderen, 9 mei 1551; ARA, Rk, 14.053, rekening 1550-1553, f° 37 v° - 38.)

Talrijke gevallen van ketterij werden gesignaleerd in het gebied Hond-schoote-Sint-Winoksbergen en Belle-Nieuwkerke. De overheid van de eerstgenoemde stad liet op 25 augustus 1546 de saaiwerker Karel de Rovere terechtstellen, terwijl aan Joris Bleren en Joris Duite een straf werd opgelegd³⁷³. Omstreeks dezelfde tijd stond de te Hond-schoote woonachtige Adinkerkenaar Jan Pauwels aan de kaak te Veurne omdat hij de heiligenverering had gekritiseerd³⁷⁴. De justitie van de kasselrij Sint-Winoksbergen sprak in 1546 of 1547 de doodstraf uit tegen Jean Mary uit Rumegies in Artesië, „convaincu d'avoir soustenu plusieurs propositions sentans la secte erronieuze luterane et hérétique”³⁷⁵. In Hond-schoote schreven in 1547 Willem van den Damme en Pieter Revaert – ongetwijfeld met medeweten van de reeds in 1544 om zijn kettters onderwijs opgemerkte Veurnse schoolmeester Jacob de Cupere³⁷⁶ – twee brieven aan pastoor Maillaert Ostin, waarin ze deze, naar aanleiding van diens sermoenen in de hoogmis, verweten erger te zijn dan Arius, Thomas of Scotus („menende dat dezelve Scotus ende Thomas waren ghelicke here-ticke als Arrius” !); zij trokken de geldigheid van de verdiensten in twijfel daar er volgens hen „noynt yement was die wat mochte verdienen”, schreven dat de biecht slechts was ingesteld „omme den prochiepape zynen balg te vullen”, en dreven de spot met de zogezegde kracht van het wijwater en het doopwater. Van den Damme bezat verscheidene verdachte boeken, onder meer een bijbel gedrukt door Jacob van Liesvelt te Antwerpen in 1543, een Nieuw Testament, zonder datum, gedrukt door Hendrik Peetersen van Mid-delburch te Antwerpen³⁷⁷, de Refreinen van Gent (1539) gedrukt door Joos Lambrecht, een boekje van de persen van Matheus Crom, zonder datum³⁷⁸ en een paar almanakken³⁷⁹. Deze boeken werden op 7 november 1547 in het openbaar te Hond-schoote verbrand; op dezelfde dag kreeg de eigenaar ervan, op advies van de Raad van Vlaanderen, de doodstraf³⁸⁰. Zijn medeplichtige,

³⁷³ SAH, CC. 76, rekening 1547, f° 4 v°; RAG, RVI, 708, f° 38.

³⁷⁴ ARA, Rk, 14.051, rekening 1546-1547, f° 16 v°, 20, 22.

³⁷⁵ ADN, B. 5862, rekening 1546-1547, f° 23.

³⁷⁶ Tegelijkertijd en samen met de processen tegen Van den Damme en Revaert werd in de Raad van Vlaanderen inderdaad de zaak tegen onderwijzer De Cupere behandeld; hij werd tot 10 jaar verbanning veroordeeld. (SAH, CC. 76, rekening 1547, f° 7.)

³⁷⁷ Het betreft vermoedelijk de uitgave in-8 van 1540 (NIJHOFF-KRONENBERG, *Nederland-sche bibliographie*, II, nr. 2374.)

³⁷⁸ Misschien gaat het hier om het door Crom gedrukte boekje: *Kinder leere, Dat christen gheloove, de thien geboden, den paternoster, vander wet ende vanden evangelie*, dat door het plakkaat van 13 januari 1543 verboden werd. (RAG, RVI, 705, f° 2; SAG, serie 95/4, register D, f° 32-32 v°.)

³⁷⁹ Een *Pronosticatie*, gedrukt in 1543 te Antwerpen door Hendrik Peetersen, en *Eenen gheestelicken Almanac of Laetbrief*, gedrukt te Antwerpen in de Gulden Hand.

³⁸⁰ SAH, FF. 1, los stuk; RAG, RVI, 708, f° 37.

Pieter Revaert, werd terzelfdertijd twintig jaar uit Vlaanderen verbannen³⁸¹; maar toen hij zich in de zomer van 1551 weer in Hondshoote toonde werd hij er opgepikt en op 11 augustus eveneens onthoofd, samen met een andere ketter, Hans Boye³⁸². Uit Killem bij Hondshoote was Hendrik Billet afkomstig, die door woorden en daden zijn afkeuring over bepaalde roomse gebruiken liet blijken, en daarom in 1548 of 1549 te Sint-Winoksbergen om vergiffenis moest bidden³⁸³. In 1551 achtte de Raad van Vlaanderen het noodzakelijk, informaties in te winnen nopens ketterse activiteiten in de kasselrij Belle (Nieuwkerke, Nipkerke, Steenwerck, Wulvergem en Erquinghem). Cornelis Liebaert uit Nieuwkerke en Jan Costenoble uit Nipkerke werden door de inquisiteur tot een boete veroordeeld³⁸⁴.

* * *

De repressie van die jaren dreef verscheidene nieuwgezinden op de vlucht, voornamelijk naar de pas opgerichte Vluchtelingenkerk te Londen. De meest illustere onder de émigré's was Pieter Datheen (Dathenus), afkomstig uit Cassel (° tussen 1530 en 1532). Omstreeks 1551 verliet hij het karmelietenklooster van Ieper — waar hij zich op het priesterschap voorbereidde — en vestigde zich als typograaf in Londen. Alhoewel hij vóór september 1566 vermoedelijk zijn vaderland niet heeft teruggezien, is zijn invloed aldaar op de gang van zaken in gereformeerde middens niet onbelangrijk geweest, vooral toen hij, achtereenvolgens als predikant te Frankfort (1555-1562) en Frankenthal (sinds 1562), om zijn klare geest en zijn voorname relaties — o.m. met Calvijn³⁸⁵ — een steeds groeiende waardering genoot bij de Nederlandse Kerken onder het Kruis³⁸⁶.

Bepaalde gegevens doen veronderstellen dat Datheen tijdens zijn studies te Ieper goede contacten heeft gehad met een streekgenoot, de onderwijzer

³⁸¹ SAH, CC. 76, rekening 1547, f° 8.

³⁸² *Ibid.*, rekening 1554, f° 6, 8 v° - 9.

³⁸³ ADN, B. 5865, rekening 1548-1549, f° 33 v° - 34.

³⁸⁴ ARA, *Rk*, 21.918, f° 37 v°, 38, 45, 46.

³⁸⁵ F. L. RUTGERS, *Calvijs invloed op de Nederlanden*, p. 15, 137-138.

³⁸⁶ Zijn in 1563 uitgegeven Nederlandse vertaling van de op last van de keurvorst van de Palts samengestelde catechismus werd (en is!) als „Heidelbergse Catechismus” het leerboek van de Nederlandse gereformeerde kerken. Zijn psalmvertaling (1566) ging spoedig alle andere gelijkaardige berijmingen verdringen. (Over die psalmberijming: S. J. LENSELINK, *De Nederlandse psalmberijmingen in de zestiende eeuw*, p. 493-563.) Zowel in 1566-1567 (predikant te Gent, Maastricht, Antwerpen, Vlissingen, Zierikzee, Middelburg, Sint-Winoksbergen, Poperinge, Nieuwkerke), als in 1578-1579 (Gent) was hij één der kopstukken van het radicale verzet der calvinisten. Hij stierf te Elbing in Pruisen, op 17 maart 1588. Een voortreffelijke studie werd aan Datheen gewijd door Th. RUYS, *Petrus Dathenus* (Utrecht 1919).

Joos Laureins uit Zuytpeene (bij Cassel). Het is niet uitgesloten dat zijn vlucht uit het klooster verband hield met de arrestatie van meester Joos op 31 december 1551. Titelmans had inderdaad vernomen dat laatstgenoemde herhaaldelijk op en neer reisde tussen Zuytpeene en Ieper, en wel om gesprekken te voeren met prominenten en om boeken aan te kopen; een huiszoeking bracht aan het licht dat het hier voornamelijk verdachte geschriften betrof³⁸⁷. Na in juni 1562 openlijk zijn leedwezen te hebben uitgesproken tegenover de inquisiteur, schijnt Laureins nochtans zijn interesse voor de nieuwe religieuze denkbeelden nauwelijks te hebben verloren. De inquisiteur meende drie jaar later in elk geval redenen te hebben om weer een onderzoek tegen hem te openen³⁸⁸.

* *

Een heel nieuwe situatie werd geschapen na de troonsbestijging van Mary Tudor in Engeland, die een einde maakte aan het bloeiende bestaan van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen. Verscheidene émigré's staken het Kanaal over naar Calais, Grevelingen of Nieuwpoort om zich in het industriegebied van West-Vlaanderen te vestigen. Daar immers kon de anonieme arbeider zonder veel beperkende voorschriften in het productieproces opgenomen worden, er heerste ook een open, vrije geest op handels- en nijverheidsgebied, niet minder op religieus gebied, er was tenslotte een voortdurend wisselende bevolking die praktisch aan elke controle van hogerhand ontsnapte.

Einde 1554 leidden raadsheer Jacob Hessels en deurwaarder Sybrand Claissonne, in samenwerking met de inquisiteur, een grondig onderzoek naar de activiteit van de teruggekeerde vluchtelingen in het gebied Belle-Armentières. Ze richtten hun aandacht vooral op het doen en laten van Symphorien des Barbieux³⁸⁹, „l'un des chiefz et hérésiarque des hérétiques retiré d'Engleterre et ayant semé ses hérésies et erreurs en plusieurs lieux". De verdachte was afkomstig uit Watrelos maar woonde op de markt te Belle, van waaruit hij bijna dagelijks naar Armentières trok. Toen hij op 10 december 1554, dank zij de inlichtingen van bespieders die zijn huis te Belle een week lang in het oog hadden gehouden, door deurwaarder Claissonne van zijn bed werd gehaald, trof men in zijn kast talrijke ketterse geschriften aan. Hij werd

³⁸⁷ ARA, AL, 457 bis, rekening Pollet, 1551; ARA, Rk, 21.919, f° 64 v°.

³⁸⁸ ARA, AL, 459, rekening 1555; in oktober sprak Titelmans een vonnis uit tegen Laureins; de aard is ons echter niet bekend.

³⁸⁹ In mei 1553 was Lambert des Barbieux gestraft geweest om zijn broer Symphorien te Quesnoy-sur-Deûle onderdak te hebben verschaft. Vermoedelijk was dit de aanleiding geweest voor Symphorien om naar Engeland te vluchten. (M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *Le protestantisme à Lille*, p. 206.)

naar de gevangenis van Ieper overgebracht. Na méér dan een jaar voorlopige hechtenis werd hij op 1 januari 1556 door de inquisiteur tot eeuwige opsluiting veroordeeld³⁹⁰.

Na de arrestatie van Des Barbieux droeg Maria van Hongarije de inquisiteur op, onverminderd door te gaan met het inwinnen van inlichtingen, „attendu que plusieurs desdicts hérétiques se retirent dudict Engleterre pour le fait de la religion, et habordent es pays de pardeca, lesquelz porroient estre rempliz desdicts hérétiques, au grant détrimet et préiudice des subgetz d'iceulx...”³⁹¹. En inderdaad, meester Jan van Muelene en Clays de Schildere, beiden uit Steenwerck, die omstreeks 1549 naar Engeland waren uitgeweken, verschenen sinds 1554 op de conventikels in hun geboortestreek of belegden er zelf bijeenkomsten³⁹². Ze colporteerden met „zekere verboden bouckxkins, heresyne smaekende”³⁹³. De procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen liet in november 1555 aan de nieuwe vorst Filips II weten, dat de teruggekeerde emigranten in de streek van Belle en het Land van Alleu sinds minstens één jaar nachtelijke bijeenkomsten organiseerden en op grote schaal ketterse geschriften verspreidden. In de schuren van Jacques Prevost en Pieter Anoot te Steenwerck kwamen regelmatig twintig tot vijftig (andere bronnen gewagen van „plus de cent cinquante”) personen samen om er te luisteren naar de bijbellezingen en predikaties van de droogscheerder Loys de Sandre.

³⁹⁰ ARA, AL, 459, 460 bis, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1555, 1556; ARA, Rk, 14.563, rekening 1555; ARA, StA, 1177/1, stukken 31 en 33, Maria van Hongarije aan Titelmans, 11 januari 1555. In mei 1557 verkreeg Des Barbieux van de Geheime Raad, in naam van de vorst, kwijtschelding van zijn straf, mits de gevangenskosten te betalen. (ARA, StA, 1702/1, 19 mei 1557; ARA, Geheime Raad (Spaans Regime), 895.)

³⁹¹ ARA, StA, 1177/1, stuk 31.

³⁹² In zijn rekening van 1561 tekende de baljuw van Belle nopens Clays de Schildere aan: „lequel s'exercoit à prescher et tenir conventicle en divers lieux, ayant ainsy argué XV ou XVI ans”. Daaruit zou blijken dat hij reeds vóór zijn vertrek naar Engeland tot de hervormingsgezinde voortrekkers behoorde.

³⁹³ Op 19 juni 1556 werden ze door de Raad van Vlaanderen bij verstek verbannen en werden hun bezittingen in beslag genomen. (RAG, RVI, 7538, f° 282 v° - 283; cfr. E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 272.) Nopens het verzet van Ieper tegen de inbeslagneming van de goederen van De Schildere, cfr. p. 46. In oktober 1561 werd Clays de Schildere opnieuw ingerekend te Belle, na een verblijf o.m. in Emden, Londen en Frankfort. Daar hij zijn calvinistisch geloof afzwoer kreeg hij genade van de vorst; na op Aswoensdag 1562 in de parochiekerk van Belle openlijk en tijdens een sermoen van Titelmans spijt te hebben getoond over zijn dwalingen werd hij, mits een boete van 900 (!) gulden te betalen, weer op vrije voeten gezet. (I. L. A. DIEGERICK, *Inventaire des Chartes et Documents*, VI, p. 145-146; E. DE COUSSEMAKER, *Documents inédits relatifs à la ville de Bailleul*, I (Rijsel 1877), p. 272-273, 280-282; V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandres*, p. 215-216, 256-258; E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 270-275, 287; RAG, RVI, 7615, f° 280-280 v°: R. M. VAN DEN ABEELE, *Nederlandse vluchtelingen te Frankfort*, p. 2: op de ledenlijst van de vluchtelingenkerk te Frankfort van 1556 komt hij voor onder de Latijnse naam Nicolaus Pictor.

Er moet toen in die streek reeds een zekere organisatie hebben bestaan, want toen de gerechtsdieners in januari 1555 een inval deden in het huis van één der verdachten, werden op een minimum van tijd een veertigtal geloofsgenoten gewaarschuwd³⁹⁴. Alleen al te Steenwerck noteerde de procureur-generaal de namen van 55 verdachten³⁹⁵. De inquisiteur van zijn kant verrichtte arrestaties te Belle, Reninge, Boeschepe en Reningelst³⁹⁶. Maar hoezeer de bevolking intussen in de greep van de nieuwe religie was geraakt moge bijvoorbeeld blijken uit de smeekbede van de religieuzen van het hospitaal Sint-Antoonius te Belle, die er hun beklag over deden dat de aalmoezen, bijna hun enige bron van inkomsten, zeer sterk verminderd waren, o.m. „à cause des sectes d'hérésies”³⁹⁷.

Ook te Hondshoote stelde de Raad van Vlaanderen in 1556 een onderzoek in naar de „vergaderinghen ende leserien” der nieuwgezinden³⁹⁸. Een grote invloed moet daar zijn uitgegaan van de zeer aanzienlijke Jacob de

³⁹⁴ RAG, *RVI*, 714, f° 27, 28, 29-30, 31. Prevost bezat verscheidene verboden boeken, onder meer een nieuw Testament. Zelf had hij, „met zynder hant diversche pointen ende articlen angaende 't avontmael, jehghens 't helich sacrament vanden altaere” geschreven. Hij zwoer op 22 mei 1555 in het openbaar te Steenwerck zijn dwalingen af (19 artikelen, spijtig genoeg niet bewaard) in tegenwoordigheid van Titelmans en werd door deze laatste tot een boete van 100 gulden veroordeeld. De Raad van Vlaanderen veroordeelde hem op 20 december 1555 nog eens tot openbare geseling, afzwering, en het betalen van een boete van 500 gulden. (ARA, *AL*, 459, rekening Titelmans, 1555; ARA, *Rk*, 21.921, f° 54, 62 v°; 21.923, f° 20 v°; 21.927, f° 24; RAG, *RVI*, 7538, f° 114 v° - 116.)

³⁹⁵ RAG, *RVI*, 714, f° 29, Raad van Vlaanderen aan de Geheime Raad, 6 november 1555.

³⁹⁶ ARA, *AL*, 459, rekening Titelmans, 1555; cfr. rekening deurwaarder Jan Cobbaert nopens Mahieu de Keyser en Pieter van Stavele die door de baljuw van Belle uit de gevangenis werden ontslagen: ARA, *Rk*, 21.921, f° 45. Pieter Fentin uit Reningelst werd om zijn uitvallen tegen de mis op 31 maart 1556 door de Raad van Vlaanderen gestraft. (RAG, *RVI*, 7538, f° 226 v°; 7614, f° 163 v°, 189; ARA, *Rk*, 21.923, f° 26, 30, 35, 41, 45.) Regnault Diericx en Franchois Loosin uit Reningelst namen in 1557 met hun echtgenoten de wijk naar Emden en werden daarom bij verstek verbannen verklaard. (I. L. A. DIEGERICK, *Inventaire des Chartes et Documents*, VI, p. 151-152; RAG, *RVI*, 7543, f° 346-347 v°; ARA, *Rk*, 21.925, f° 29, 29 v°.) Diericx kwam begin 1558 naar zijn geboortestreek terug om er zijn familieleden en vrienden te bezoeken. Tijdens zijn terugreis naar Oost-Friesland werd hij te Monnikerede bij Brugge gearresteerd. Men vond bij hem een pakje brieven voor geloofsgenoten te Emden. Hij stierf op 22 maart 1558 te Monnikerede de vuurdood. (ARA, *AL*, 460, rekening Titelmans, 9 maart 1558: „ende vercreech diversche briefven die hy meende naar Embden te draghen”; A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 239 a; H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming te Brugge*, I, p. 178, 179.)

³⁹⁷ SAB, *Staten van Vlaanderen*, correspondentie 1520-1564, rekwes van de religieuzen teneinde vrijstelling te krijgen van de accijnzen op het bier, april 1557; cfr. de argumentatie nopens ditzelfde hospitaal in 1561: L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II, p. 45 (19 december 1561.)

³⁹⁸ Het onderzoek, dat drie weken duurde, werd geleid door raadsheer Joos Huusman. Het dossier omvatte 207 bladen! (ARA, *Rk*, 21.923, f° 25 v°.)

Peystere³⁹⁹. De saaiondernemer Willem Scipman liet zijn knecht Joorkin Rebaut voor zichzelf en zijn huisgezin voorlezen. Op zon- en feestdagen stelde hij een kamer ter beschikking voor bijeenkomsten, waar verscheidene te Hond-schoote werkende „ghesellen” naar toe kwamen. Scipman zelf onderhield zijn paasplicht niet meer; een keer had hij ook „scandaleuse woorden gheprofe-reert” tot „lachte ende blaemte van zynes parochiepaepes sermoenen”⁴⁰⁰. Jehanne Jeurdekins, die een privaat schooltje openhield waar ze kinderen leerde lezen en schrijven, verzamelde eveneens twee tot drie keer per week en voornamelijk op zon- en feestdagen rondom zich een groep mensen, voor wie ze uit de bijbel voorlas (ze maakte daartoe gebruik van de Liesvelt-bijbel). Op andere keren werd in open lucht vergaderd bij de Slyngherenmolen⁴⁰¹. Men zag daar Jooris de Hondt en zijn echtgenote⁴⁰², Jan de Heeghere, Clais de Vos, Frans de Vos (in 1557 overleden), Hanskin Wale, Hanskin Liebaert, Filips de Bree en Mayken Sclercx⁴⁰³, Jan Bollaert, Roeland Kyndt⁴⁰⁴, Antheunis Plateel⁴⁰⁵, Mayken Rutebent⁴⁰⁶ en de olieslager Gillis Sonnevyle uit Eeklo, die reeds omstreeks 1544 gestraft was geweest te Brugge⁴⁰⁷.

Nieuwgezinde inwijkelingen, zoals de laatstgenoemde, zullen er wel meer zijn geweest. De Raad van Vlaanderen gipte in december 1556 de overheid van Sint-Winoksbergen-ambacht scherp omdat ze had verzuimd het plakkaat op de ketterij in de heerlijkheid Hond-schoote te publiceren, waardoor „binnen

³⁹⁹ Op het ogenblik dat hij zich klaar maakte om zijn dwalingen af te zweren vluchtte hij uit de kerk. Op 5 november 1556 werd hij bij verstek verbannen en werden zijn goederen geconfisqueerd. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 130-131.) In 1562 treffen we hem aan in Frankenthal. (A. VON DEN VELDEN, *Registres de l'Eglise réformée néerlandaise de Frankenthal*, I, p. IX.)

⁴⁰⁰ RAG, *RVI*, 716, f° 36. Op 10 februari 1557 werd hij veroordeeld tot openbare boete-doening en tot het betalen van een boete van 30 p. par. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 132-133.)

⁴⁰¹ RAG, *RVI*, 715, f° 86, 201; 716, f° 32-35.

⁴⁰² Op 10 februari 1557 veroordeeld tot heerlijke betering en het betalen van een boete van 60 p. par. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 131-132.) Ze weken uit naar Frankfort, later naar Frankenthal. (A. VAN DEN VELDEN, *o.c.*, I, p. VIII.)

⁴⁰³ Beiden gevangelijk naar Gent gebracht maar later uit de gevangenis ontslagen. (RAG, *RVI*, 7416, f° 218, 10 december 1556.)

⁴⁰⁴ Op 19 maart 1557 voor tien jaar verbannen. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 133-134.)

⁴⁰⁵ Op 20 januari 1557 op borgtocht onder eed uit de gevangenis van Hond-schoote ontslagen. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 131.)

⁴⁰⁶ Straf op 9 augustus 1557: ketterse boeken in het vuur werpen, „uitzoending”, zes jaar verbannen. (*Ibid.*, p. 134-135.)

⁴⁰⁷ Gevangelijk naar Gent overgebracht, maar geslaakt op belofte van te Eeklo te biechten. (RAG, *RVI*, 7416, f° 218, 10 december 1556.)

der voorseyde heerliche... diverssche sectarissen ende suspect van heresie gherefugiert zouden wesen''⁴⁰⁸.

Vooraf na de troonsbestijging in 1558 van Elisabeth, die de vluchtelingen liet terugkomen en ze zelfs openlijk in bescherming nam, kon de propaganda vanuit Engeland systematisch ter hand genomen worden. De voorgangers die de conventikels leidden te Belhout, op de Kemmelberg, op de Katsberg, te Nieuwkerke, Steenwerck, Belle en op andere plaatsen, kwamen bijna allen uit Engeland over. Ze vonden een ruime weerklank, vooral in de middens die in de loop der jaren geleidelijk van de roomse Kerk vervreemd waren geraakt. De deken van Belle gaf in 1559 toe dat een 200-tal van zijn ongeveer 3500 communicanten sinds jaar en dag niet meer gingen biechten noch communiceren. Hij voegde hier vergoelijkend aan toe dat het vooral „oylicke rapaillen ende lieden van cleender estime'' betrof terwijl „zonderlinghe den rycke ende ghestaete lieden zeer kerckelich ende den pasteurs obedientich'' bleven. Hij had verder wel vernomen dat er conventikels waren gehouden te Belhout, maar de geruchten als zouden daar 600 tot 800 personen aanwezig zijn geweest vond hij sterk overdreven. De magistraat van Belle van zijn kant sprak van hoogstens 24 personen, voornamelijk afkomstig uit Steenwerck en Stegers (Estaires). Maar zullen de Bellenaars zelf zich wel zo afzijdig hebben gehouden van de protestantse bijeenkomsten als de magistraat liet voorkomen? We weten in elk geval dat in 1559 minstens 17 inwoners van Belle opgespoord of vervolgd werden onder beschuldiging van ketterij⁴⁰⁹.

De nieuwe leer had intussen ook leidende intellectuele en religieuze kringen niet onberoerd gelaten. Hendrik de Beer, één der pastores van Hondskoote, zat omwille van zijn heterodoxe opvattingen van maart tot september 1557 opgesloten in de gevangenis van het Geestelijk Hof te Ieper⁴¹⁰; hij werd er van beschuldigd, de ketters te begunstigen en in zijn preken niet de orthodoxe leer tegenover de omstreden kwesties te plaatsen⁴¹¹. Terzelfdertijd voerde Titelmans een proces tegen Pieter Vlaminck, schoolmeester te Nieuwkerke⁴¹². Later, in 1561 vertrok deze naar Londen en werd vandaar als onderwijzer ter beschikking gesteld van de pas opgerichte Vluch-

⁴⁰⁸ RAG, *RVI*, 715, f° 230, 12 december 1556.

⁴⁰⁹ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 67, 68, 72. (Jan van Steenkiste en echtgenote, de weduwe van Pieter Vrammont, Jan Zwynghedau en echtg., Pieter Beicke, Jan Erle, Joryne van de Walle, Jacquemyne Loycx, Willem de Veye, Mayken Wecsteen, Claisse Gallant en dochter Kathelyne, Pieter Damman en Frans Brues, echtgenote van Franchois van Waelscappel, de dochter van Franchois de Bels.)

⁴¹⁰ ARA, *AL*, 460, rekening Titelmans, 1557.

⁴¹¹ ARA, *StA*, 1674/2. Hij werd veroordeeld tot het betalen van een boete van 30 p. tourn. en werd uit zijn pastoraat ontzet. (ARA, *Rk*, 21.925, f° 18.)

⁴¹² ARA, *AL*, 460, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1557.

telingenkerk te Sandwich⁴¹³. De geestelijke Pieter Hazaert, afkomstig uit Belle of uit Dadizele, legde in 1557 zijn priesterkleed af en zocht aansluiting bij de Vluchtelingenkerk te Emden⁴¹⁴. Gillis Beck, schoolmeester te Waasten, nam in 1558 de wijk naar Frankfort, alwaar hij op 8 december als burger werd opgenomen⁴¹⁵. De priester Willem Damman uit Boeschepe vestigde zich omstreeks 1558 eveneens in Frankfort⁴¹⁶. Kapelaan Hendrickx uit Alveringem, in 1560 opgespoord door de officiaal van het bisdom Doornik, zocht een onderkomen bij calvinisten te Hondshoote en sloot zich op zijn beurt aan bij de nieuwe religie⁴¹⁷. Ook de geestelijke Filips Vasseur uit Duinkerke kwam ten gevolge van contacten met verscheidene protestanten in het buitenland en na lectuur van verboden geschriften in de ban van de nieuwe religie⁴¹⁸. Meester Joos Seys, onderwijzer te Mesen, en zijn zoon Roeland, liepen in 1560 op hun beurt in de kijker nadat ze in juli van dat jaar vlak bij de kerk van Verlinghem luidop een tirade hadden afgestoken tegen de heiligenverering en de bedevaarten⁴¹⁹. Kort nadat hij door de inquisiteur en door de procureur-generaal in april 1560 ter verantwoording was geroepen over zijn heterodoxe opvattingen⁴²⁰, vluchtte de kapelaan van Nieuwkerke-bij-Belle, Karel Wicke, naar Londen⁴²¹, hierin weldra gevolgd door een zekere Pieter, de nog jeugdige schoolmeester van Hazebrouck⁴²². In 1561 trof Titelmans een reeks ketterse

⁴¹³ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocollen*, p. 247, 248.

⁴¹⁴ IDEM, art. *Hazaert (Pieter)*, *NNBW*, I, kol. 1037.

⁴¹⁵ IDEM, art. *Becius (Johannes) (1)*, - *NNBW*, I, kol. 267. Er is van zijn hand een brief bewaard gericht aan Jan Utenhove (G1) te Londen. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II, brief 56.) Becius werd de stamvader van het gelijknamige Nederlandse theologengeslacht. (A. A. VAN SCHELVEN, *ibid.*, kol. 267-271.)

⁴¹⁶ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 324.

⁴¹⁷ J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 18.

⁴¹⁸ Reeds in augustus 1560 waren door de inquisiteur tegen hem inlichtingen ingewonnen. In juli 1561 werd hij gearresteerd te Ieper, omdat hij „duer het hanthieren ende frequenteren van suspecte persoonen in diversche landen, ende 't lesen van ghereprobeerde boucken" overtuigd hervormingsgezinde was geworden. Op 17 september 1562 werd hij als obstinaat ketter levend verbrand te Duinkerke. (ARA, *AL*, 461, rekening Vlaminck, 1561; 462 bis, rekening De Hondt, 1562; E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 359-360.)

⁴¹⁹ RAG, *RVI*, 717, 30 juli 1560; 718, f° 99, 100, 101, 109, 19 augustus 1560; f° 120, 9 september 1560; f° 136, 20 september 1560; 7615, f° 137, 140 v° - 141 : vonnis 28 september 1560; ARA *AL*, 461, rekening raadsheer Antheunis van Hille, 19 september 1560.)

⁴²⁰ ARA, *AL*, 461, rekening Titelmans, 1560.

⁴²¹ Hij trouwde in Londen met zijn meid. (E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 59, 351.) Waarschijnlijk is hij te vereenzelvigen met de *dominus Wicherus* die te Emden op 8 juni 1562 de opdracht kreeg om in de zaak Adriaan van Haemstede te bemiddelen. (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocollen*, p. 328, voetnoot 1.)

⁴²² A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 236, 268.

boeken en geschriften aan bij de pastoor van Watou, heer Jan Reubelinc, die bovendien vanop de preekstoel afwijkende geloofsstellingen zou hebben verkondigd.

* * *

Onder meer uit deze groep personen werden voorgangers gerecrueteerd die vanuit de Vluchtelingenkerken te Emden en Londen werden ingezet voor de opbouw van degelijke kaders in het moederland.

De meest heftige onder de predikanten die vóór 1566 in het Westkwartier werkzaam waren was *Pieter Hazaert*. Dadelijk na zijn overgang naar de nieuwe religie in 1557 nam hij de taak op zich van leerverkondiger in Zuid- en West-Vlaanderen. Vooral sinds omstreeks 1560 was hij daar zeer actief, zowel in de streek van Hondshoote als in de kasselrij Belle. Hij preekte er in het open veld en reikte in particuliere huizen het avondmaal uit ⁴²³. In juni 1561 was hij in Londen maar kort daarop alweer in Vlaanderen ⁴²⁴, waar hij, nu samen met Willem Damman, als predikant te Hondshoote stond ⁴²⁵. In augustus was hij te Sandwich, vermoedelijk om aldaar de oprichting en de organisatie te regelen van de nieuwe Vluchtelingenkerk. Begin 1562 vertoefde hij in Emden, kwam in februari 1562 opnieuw naar Hondshoote, maar vertrok na de arrestatie van Willem Damman in die stad naar Parijs, waar hij de opstandige bijeenkomsten bijwoonde van de Franse hugenoten. Op de vlucht gedreven na het bloedbad van Vassy (1 maart 1562) verbleef hij op de terugreis verscheidene weken te Amiens en voerde daar talrijke gesprekken met Guy de Bray, vermoedelijk in verband met de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de te volgen gedragslijn in de Nederlanden. Begin juni was hij weer in Londen om er deel te nemen aan de discussies over het zo omstreden vraagstuk van het weerstandsrecht tegen de overheid ⁴²⁶. Daar, en tijdens de zitting van de befaamde synode te Antwerpen enkele dagen later, stelde hij zich resoluut op aan de zijde van de radicalen ⁴²⁷. Vanaf dit ogenblik bleef hij voornamelijk werkzaam in de omgeving van Antwerpen en in het Westkwartier; we treffen hem echter ook aan als rondreizend predikant in de kleinere centra: te Oostende, Nieuwpoort, Eeklo, Axel, Casuele, Veurne ⁴²⁸. Trouw aan het standpunt dat hij al die jaren bleef verdedigen en

⁴²³ J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 18-19.

⁴²⁴ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraards-protocollen*, p. 213-216.

⁴²⁵ *Ibid.*, p. 237.

⁴²⁶ J. DECAVELE, *o.c.*, p. 20-23.

⁴²⁷ A. A. VAN SCHELVEN, *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje*, p. 136-140.

⁴²⁸ J. DECAVELE, *o.c.*, p. 24-25; IDEM, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 7-8; RAG, RVI, 7544, f° 433 v° - 434.

volgens hetwelk de protestanten met hun houding van lijdelijkheid tegenover de kettervervolging helemaal niets konden bereiken, trad hij in 1566 in het Westkwartier op de voorgrond niet alleen als predikant, maar tevens als leider van het daadwerkelijk verzet tegen de overheid⁴²⁹.

Sinds 1560 was Hazaert meestal vergezeld van zijn bekeerling *Jan Hendrickx*, ex-kapelaan van Alveringem en Mannekensvere. Met uitzondering van korte perioden (begin 1562, einde 1562 - begin 1563), gedurende dewelke hij in Engeland, Emden - waar hij achtereenvolgens bij drukker Gillis van der Erven en boekbinder-handelaar Lucas Silvius baantjes aanvaardde - en Keulen verbleef, stond Hendrickx de predikant bij tijdens diens talrijke zwerftochten, of trad voor hem op als boodschapper. Hij schijnt zijn meester in heftigheid ver te hebben overtroffen. In Emden gedroeg hij zich zo schandelijk dat de kerkraad hem wegstuurde; Hazaert zelf achtte het nodig, zich bij de Emdense kerk over zijn aanbevelingsschrijven voor zijn protégé te verontschuldigen⁴³⁰. Pieter Hueseck van zijn kant vertelde tijdens zijn gevangenschap omstreeks 1563 dat de ex-kapelaan „zeer rouckeloos van leven” was, „hem wel vermat jehens justicie te verwetene”, en „zeer onbeschaempt was”⁴³¹. Lang vóór 1566 dacht hij al in termen van gewapend verzet en van geweldadige beeldenvernieling, wat hij heel duidelijk liet blijken tijdens zijn gevangenschap in het kasteel van Rupelmonde. Op 3 augustus 1564 werd hij daar, nadat hem als rebel tegen de gerechtelijke overheid de rechter vuist was afgehakt, als ketter op de brandstapel terechtgesteld⁴³².

Een heel ander andere persoonlijkheid ontmoeten we in de figuur van *Godfried van Wingen* (Wingius). In gerechtelijke documenten is weinig of geen spoor te vinden van zijn optreden in Vlaanderen, zodat mag worden verondersteld dat hij zich veel minder dan Hazaert aangetrokken voelde tot jachtige propagandatochten of massapredikaties. Afkomstig uit het prinsbisdom Luik had hij zich sinds 1553 te Londen en later te Emden dienstig gemaakt door zijn geschriften voor kerkelijk gebruik. Zeer populair is zijn zogen. „Deux-aes”-bijbel geworden, een vertaling van het Oude en het Nieuwe Testament die met aanpassingen en verbeteringen tot in 1635 zou herdrukt

⁴²⁹ E. VAN BERGEN, *Een hagepreker, - Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, XXXV (1913), p. 84-98. Na de troebelen treffen we Hazaert aan als predikant van Norwich, maar al spoedig zocht hij aansluiting bij de Nederlandse vluchtelingen aan de Beneden-Rijn, met een onderbreking in de jaren 1579-1580 tijdens dewelke hij achtereenvolgens te Oudenburg en in Naaldwijk predikte. Op doortocht door deze laatste plaats stierf hij in 1598. (A. A. VAN SCHELVEN, art. *Hazaert (Pieter)*, - NNBW, I, kol. 1037-1040.)

⁴³⁰ A. A. VAN SCHELVEN, *Een brief van Pieter Hazaert*, - NAK, n.s., VIII (1911), p. 203-204, 9 maart 1562.

⁴³¹ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 347.

⁴³² J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 17-32.

worden ⁴³³. In mei 1559 werd hij door de Emdense kerkraad ingezet als geloofsverkondiger in Vlaanderen. Na in begin 1560 een tijdje te Londen te hebben vertoefd, nam hij zijn werk als rondreizend predikant terug op aan de overzijde van het Kanaal. Blijkens zijn aanbevelingsbrieven ten voordele van emigranten heeft hij zijn werkterrein beperkt tot West- en Zuid-Vlaanderen ⁴³⁴. Hij was het die in juli 1560 bij het Londense consistorie om tussenkomst verzocht voor de drie te Veurne gevangengenomen geloofsbroeders ⁴³⁵. Tot zijn bekeerlingen behoorden onder meer de Ieperse monnik Jacob de Buyzere, en een schoolmeester uit Hazebrouck ⁴³⁶. In tegenstelling tot Hazaert heeft Van Wingen in het gebied waar hij werkzaam was en voornamelijk bij de calvinistische gemeenschap van Nieuwkerke, die hij in 1561 als vast predikant schijnt te hebben geleid, een matigende invloed trachten uit te oefenen op de verhitte geesten en steeds elke vorm van geweld tegen de wettige overheid afgekeurd ⁴³⁷. Wegens het verraad van een geloofsgenoot zag hij zich in begin oktober 1561 genoodzaakt, samen met talrijke volgelingen uit Nieuwkerke naar Engeland te emigreren ⁴³⁸. Eerst in 1566 kwam hij voor korte tijd naar Vlaanderen terug, om er te preken in de buurt van Cassel; alhoewel iemand uit zijn omgeving verantwoordelijk was voor de vernieling van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Cassel, kan niet bewezen worden dat hij zelf tot opstandigheid en geweld zou hebben aangezet ⁴³⁹.

Zoals Hazaert gebruik kon maken van de diensten van Jan Hendrickx, kreeg ook Van Wingen in september 1560 vanwege de Londense kerkeraad de beschikking over twee dienaars „tot hulpe in den dienst des Woorts, om die broeders te vermanen uut Gods Woort ende te troosten”, namelijk *Hans Broiteur* en *Willem de Schildere* ⁴⁴⁰. Broiteur, afkomstig uit Steenwerck,

⁴³³ C. DE BRUIN, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937), p. 224-235.

⁴³⁴ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraad-protocollen*, p. 146, 154, 165, 166, 183, 236, 244, 250, 251.

⁴³⁵ *Ibid.*, p. 22, Cfr. p. 412.

⁴³⁶ *Ibid.*, p. 78, 236.

⁴³⁷ Cfr. p. 420.

⁴³⁸ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 176, brief van Jacob de Buyzere aan Pieter Deelen, 1 oktober 1561: „Godefridum Wingium hic indies expectamus, qui iam (vt fertur) cum plerisque Neoclesiane Ecclesie ministris, quorum huc quidam appulerunt, ob persecutionum seuitiam cogitur Flandria excedere. Sunt enim omnes per falsum quendam fratrem delatj”.

⁴³⁹ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, II, p. 44. Na de troebelen keerde Van Wingen naar Londen terug. Hij raakte daar in een onmogelijke positie door zijn eis dat er bij het doopsel getuigen zouden aanwezig zijn. Van einde 1572 tot begin 1574 was hij werkzaam in de classis van Dordrecht. Later was hij opnieuw te Londen, waar hij tot zijn dood (na 1581) bleef. (A. A. VAN SCHELVEN, art. *Wingius (Godfridus)*, - *NNBW*, III, kol. 1433-1437.)

⁴⁴⁰ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraad-protocollen*, p. 49.

was reeds in mei 1555 door de inquisiteur ingerekend geweest omdat hij verboden boeken bezeten en gelezen had, maar was toen onder borgtocht weer op vrije voeten gekomen⁴⁴¹. In 1561 was hij met Van Wingen werkzaam te Nieuwkerke, zoals blijkt uit de verklaringen van Pieter Heuseck uit dit dorp, die later de Steenwerckenaar uitdrukkelijk aanwees als degene die hem tot het calvinisme had gebracht⁴⁴². In juni 1561 was Broiteur opnieuw in Londen⁴⁴³ en sinds augustus van hetzelfde jaar ging hij voor in de prediking te Sandwich⁴⁴⁴. Hij stond aan het hoofd van het groepje calvinisten dat vanuit deze stad in oktober 1563 Hansken Nuens uit het kasteel van Nieuwpoort ging verlossen.⁴⁴⁵ In 1566 is hij vermoedelijk naar zijn geboortestreek teruggekeerd; hij werd in elk geval na de troebelen bij verstek verbannen verklaard. Te oordelen naar de opbrengst van zijn verbeurdverklaarde goederen moet hij een zeer rijk en aanzienlijk personage zijn geweest. Willem de Schildere, een schoenmaker uit Dranouter, was daarentegen van heel nederige afkomst. In 1559 werd hij te Antwerpen, waarheen hij met geloofsgenoten uit schrik voor de kettervervolging was gevlucht, door de markgraaf ingerekend. Op 10 november kon hij evenwel uit de gevangenis ontsnappen⁴⁴⁶. Na zich vanuit Londen bij Van Wingen te hebben gevoegd kwam hij reeds midden 1561 naar het Engelse toevluchtsoord terug en werd er op 22 juni 1561 tot diaken aangesteld⁴⁴⁷. Op 4 mei 1562 werd hij te Dranouter bij verstek verbannen verklaard⁴⁴⁸.

Zeer schaars zijn de gegevens nopens de predikant *Loys Fabri*. Hij was een uitgetreden bedelmonnik afkomstig uit Duinkerke⁴⁴⁹, die omstreeks 1560 voornamelijk in het Westkwartier en in de kuststreek werkzaam was. François Haghebaert vertelde in 1561 dat hij voor de Oostendse gereformeerden

⁴⁴¹ ARA, AL, 459, rekening deurwaarder Sybrand Claisson, 25-28 mei 1555; rekening De Hondt, 26 mei 1555.

⁴⁴² E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 346.

⁴⁴³ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 280.

⁴⁴⁴ A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 242.

⁴⁴⁵ RAG, RVI, 722, f° 152.

⁴⁴⁶ P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 15; op 12 december 1559 werd hij door de inquisiteur en de stedehouder van de soeverein-baljuw opgespoord te Dranouter. (ARA, AL, rekening Titelmans, 1559.)

⁴⁴⁷ A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 214.

⁴⁴⁸ ARA, AL, 462, 462 bis.

⁴⁴⁹ Elders wordt hij Favri, Savary, Sabry genoemd, klaarblijkelijk ten gevolge van het verkeerdelijk overschrijven van de naam; F-S en b-v zijn in bepaalde gevallen moeilijk van elkaar te onderscheiden. Wij hebben de lezing verkozen zoals ze voorkomt in de rekening van de baljuw van Oudenburg. Misschien is Fabri te vereenzelvigen met de door Jean Ballin genoemde verlopen Duinkerke franciscaan Loys Severy. (E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 344.)

had gepreekt, bij wie hij bekend stond als „Loys de Leerare”⁴⁵⁰. In mei 1561 kreeg Titelmans een tip dat hij in Poperinge was gezien⁴⁵¹. Nicolas de Hondt van zijn kant deed op 3 september 1562 om 12 uur 's nachts een inval in de herberg „t Paukin” te Ieper, waar hij naar verluidt logeerde⁴⁵². Beide speuracties bleven evenwel zonder resultaat. Er werd nu een beloning van 100 gulden uitgelooft voor wie de „dogmatiseur” kon uitleveren, „à cause que ledict apostat avoit journellement séduict les gens par sa fauce doctrine”. Deze premie viel ten deel aan de baljuw van Oudenburg bij Oostende. Waarschijnlijk had broer Loys de „vergaderinghe by daghe... in zekeren boghaert achter 't cloostere van Oudenburch” geleid, waarvan de pastoor van die stad gewag maakte⁴⁵³. Nauwelijks in de Oudenburgse gevangenis opgesloten pleegde de predikant zelfmoord. Niettemin werden op de marktplaats van het stadje aan het lijk de voorgeschreven straffen voltrokken: de brandstapel wegens ketterij, vervolgens de strop wegens zelfmoord, dit alles op advies van de Brugse jurist Joos de Damhoudere. De baljuw van Oudenburg leverde de boeken, brieven en geschriften die hij bij Fabri had gevonden in handen van Titelmans te Ieper⁴⁵⁴.

Alhoewel hij vóór 1566 niet heeft gepreekt in Vlaanderen, dient hier eveneens de figuur te worden belicht van *Jacob de Buyzere* (Bucerus). Hij is immers vanuit Sandwich een der drijvende krachten geweest van het opstandig protestantisme zoals het zich sinds 1561 manifesteerde in het Westkwartier. De Buyzere, afkomstig uit Hondeghem bij Hazebrouck, was een uitgetreden augustijnernonnik van het klooster te Ieper. In november 1560 komt hij via Nieuwpoort en Duinkerke na een avontuurlijke overtocht⁴⁵⁵ aan te Londen⁴⁵⁶. Geacht om zijn grote eruditie wordt hij al dadelijk de vertrouwensmans van het consistorie van de Vluchtelingenkerk⁴⁵⁷, en krijgt hij op 1 april 1561 de benoeming tot hulppredikant bij de ziekelijke Pieter Deelen⁴⁵⁸. Op 24 augustus 1561 treedt hij in het huwelijk met de niet

⁴⁵⁰ RAB, *Brugse Vrije*, 4104, f° 2.

⁴⁵¹ ARA, *AL*, 461, kosten inquisitie, 1561; op 20 mei 1562 werd hij officieel ingedaagd. (*Ibid.*, 462, rekening Van Hee, 1562.)

⁴⁵² *Ibid.*, 462 bis, rekening De Hondt, 1562.

⁴⁵³ RAG, *RVI*, 722, f° 119 v°. Deze vergadering zou onder meer zijn bijgewoond door Arnout van den Broucke, een metser die dikwijls in Zeeland vertoefde.

⁴⁵⁴ ARA, *Rk*, 14.326, rekening 1557-1562, f° 5 v° - 6 v°; E. FEYS en D. VANDE CASTEELE, *Histoire d'Oudenbourg* (Brugge 1873), p. 289.

⁴⁵⁵ Cfr. VAN HAEMSTEDÉ, f° 360.

⁴⁵⁶ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraards-protocollen*, p. 78.

⁴⁵⁷ *Ibid.*, p. 105-107, 127, 132, 167, 175, 180.

⁴⁵⁸ *Ibid.*, p. 164, 172.

onbemiddelde Catharina de Raedt uit Nieuwkerke, weduwe van Pieter Buen⁴⁵⁹. In september daaropvolgend wordt hij als predikant naar de nieuw opgerichte Vlaamse Vluchtelingenkerk te Sandwich gestuurd⁴⁶⁰. Hij organiseert daar een opvangdienst voor de vluchtelingen uit het Vlaamse Westkwartier en volgt terzelfdertijd via correspondenten de gebeurtenissen in dat gebied op de voet⁴⁶¹. In juli 1566 is hij in Vlaanderen terug. Hij schaart zich aan de zijde van de radicale predikanten die in krachtige taal tot gewelddadig verzet aansporen. Op 10 augustus leidt hij de vernieling van het Sint-Laurensklooster te Steenvoorde, waardoor de lawine van de beeldenstorm over heel de Nederlanden aan het rollen gaat. Hij preekt en bedient het avondmaal in talrijke dorpen van de kasselrijen Belle en Cassel. Zowel bij de slag bij Wattrelos als bij deze te Oosterweel is hij van dichtbij betrokken. Maar als de zaak der opstandelingen wanhopig wordt vertrekt hij via Amsterdam terug naar Engeland, waar hij in juni 1572 overlijdt⁴⁶².

Geestesgenoten van De Buyzere waren de broers *Sebastiaan* en meester *Gerard Matte* uit Ieper. Sebastiaan mutsenmaker van beroep, vertoefde ten laatste sinds augustus 1560 te Londen. Op 27 augustus kondigde hij daar zijn afreis aan naar Emden om er te studeren⁴⁶³. Hier zal echter niets van terechtgekomen zijn. Hij werd immers in september met een speciale opdracht naar Vlissingen gestuurd⁴⁶⁴. In maart 1561 was hij weer in Londen, waar hij de functie van ouderling bekleedde⁴⁶⁵. Omstreeks 1562 was hij als „lerare ende voorstaendere” bedrijvig in het Westkwartier, voornamelijk in de omgeving van Armentières. Vermoedelijk trad hij reeds in die tijd het radicalistische standpunt bij van Hazaert, De Buyzere en vooral van zijn broer Gerard, die in 1562 de réfugié's in Engeland wou overtuigen om de procureur-generaal en zijn dienaars met geweld uit Hondshoote te verdrijven⁴⁶⁶. In 1566

⁴⁵⁹ *Ibid.*, p. 236, 241; E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 349. Catharina was de zuster van de eveneens hervormingsgezinde lakenfabrikant François de Raedt, sinds 22 juni 1561 diaken te Londen (A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, I, p. 214) en later woonachtig te Sandwich (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 348).

⁴⁶⁰ A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 251; cfr. IDEM, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 179, 180.

⁴⁶¹ Dit blijkt bijvoorbeeld uit een bewaard gebleven brief aan Pieter Deelen van 27 april 1562, waarin hij tal van interessante bijzonderheden weet te verhalen over de kerk te Hondshoote en het Westkwartier. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 195-197.)

⁴⁶² A. A. VAN SCHELVEN, art. *Bucerus (Gerson)*, - NNBW, III, kol. 179; E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 53-55. Zijn zoon Gerson de Buyzere is bekend als bijbelvertaler. (Cfr. C. A. TUKKER, *Gerson Bucerus-Jakobus I - De Statenvertaling*, - NAK, L (1969), p. 56-66.)

⁴⁶³ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraards-protocollen*, p. 35.

⁴⁶⁴ *Ibid.*, p. 41-44.

⁴⁶⁵ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 283; A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 128.

⁴⁶⁶ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 349.

trachtte Sebastiaan aan deze extreme ideeën gestalte te geven. Samen met De Buyzere was hij verantwoordelijk voor het losbreken van de Beeldenstorm te Steenvoorde en te Poperinge. Hij, „die van den Heere met stercke voys ende andere ghaven, eenen predicant van node, beghavet” was, trok vanuit zijn standplaats Hondshoote onvermoeibaar rond in het Westkwartier om – soms vier keer per dag – te preken. Niet zelden werden zijn sermoenen gevolgd door ernstige wanordelijkheden. Na de troebelen ging hij studeren te Heidelberg⁴⁶⁷. Hij stierf als voorganger van de Vluchtelingenkerk te Frankfort in januari 1575⁴⁶⁸.

Of de gebroeders *Willem en Gelein Damman* uit Boeschepe als gezaghebbende predikanten een vooraanstaande rol hebben gespeeld is onzeker. Beiden echter zijn, meer dan wie ook van hun collega's, reeds vóór 1566 in het nieuws gekomen, de eerste omwille van de spectaculaire manier waarop hij uit de gevangenis werd bevrijd⁴⁶⁹, de tweede omwille van zijn optreden als voorganger van de ophefmakende massabijeenkomst te Boeschepe. Zoals reeds werd aangestipt legde de onderwijzer⁴⁷⁰ heer Willem Damman in 1558 het priesterkleed af en begaf zich naar Frankfort. In 1559 trad hij in Antwerpen in het huwelijk met Claerken Hendrickx uit het Land van Kleef, en dit in een private woning tijdens een calvinistische bijeenkomst⁴⁷¹. Sinds 1560 was hij, samen met Pieter Hazaert, bedrijvig als predikant in de omgeving van Belle en te Hondshoote⁴⁷². In 1561 wordt hij uitdrukkelijk „hondiscotanae ecclesiae minister” genoemd⁴⁷³, wat er schijnt op te wijzen dat hij toen vast verbonden was aan de Hondshoote Kerk onder het Kruis. De vergaderingen hield hij 's nachts, zowel in het open veld als in verlaten huizen⁴⁷⁴. Enkele keren bediende hij het avondmaal, niet alleen te Hondshoote maar ook te Nieuwkerke. Het was na een dergelijke avondmaal-

⁴⁶⁷ G. TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, II, p. 52; 28 september 1569.

⁴⁶⁸ A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 35-36, voetnoot 1; H. Q. JANSSEN, *De hervormde vluchtelingen van Yperen in Engeland*, - *BOGZV*, II (1857), p. 287; E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 38-40. Vermelden we nog dat een derde broer, Jacob Matte, in de zestiger jaren tot de calvinistische vluchtelingen in Wezel behoorde. (SAK, *Fonds d'Ennetière*, I, 37, f° 39.)

⁴⁶⁹ Cfr. p. 425.

⁴⁷⁰ Volgens Pieter Hueseck was hij „lerare van de kinderen”. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 346.)

⁴⁷¹ ARA, *AL*, 462 bis, copie van het vonnis tegen Claerken Hendrickx, 2 mei 1562.

⁴⁷² A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 75, 191.

⁴⁷³ *Ibid.*, p. 213.

⁴⁷⁴ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 142, getuigenis Jacob Olivier; I, p. 354, getuigenis Sanders de Hane.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, IV, p. 323-326.

⁴⁷⁶ Gepubliceerd in de *Gheestelycke Liedekens* van Joris Wybo (ed. 1596).

viering te Hondshoote op 16 februari 1562 dat hij samen met acht deelnemers door de procureur-generaal werd ingerekend. Bij zijn arrestatie droeg hij verscheidene „scandaleuze” liedekens bij zich⁴⁷⁵. Vermoedelijk betrof het eigen dichtwerken. Er zijn inderdaad enkele liedekens van zijn hand bewaard, onder meer op de marteldood van Jan Herwyn en over de benarde toestand van de gereformeerden te Hondshoote na de aankomst van de procureur-generaal, en verder een jammerklacht, geschreven in de gevangenis van het Geestelijk Hof te Ieper⁴⁷⁶. Uit deze gevangenis werd Damman op 12 mei door geloofsbroeders bevrijd⁴⁷⁷. Vanaf dit ogenblik verliezen we hem uit het oog. Vermoedelijk is hij met zijn bevrijders meegegaan naar Sandwich. Daar althans werd hij, naast De Buyzere, in 1570 tot predikant aangesteld⁴⁷⁸.

Willems broer, *Gelein Damman*, was wever van beroep⁴⁷⁹. In 1559 werd hij op last van de officiaal van het bisdom Terwaan te Ieper in de gevangenis gebracht⁴⁸⁰. Na een half jaar opsluiting zwoer hij op 10 december 1559 zijn hervormingsgezinde overtuiging af in de parochiekerk van Boeschepe⁴⁸¹. Weldra werd het duidelijk dat hij slechts in schijn naar de roomse Kerk was teruggekeerd. In de schaduw van zijn broer werd hij een ijverig geloofsverkondiger in het Westkwartier. Hij was het die op 12 juli 1562 de eerste publieke en door gewapende lieden beschermde predikatie hield op het kerkhof van zijn geboortedorp. Dezelfde dag preekte hij nog in beperkte kring te Belle en te Steenvoorde⁴⁸². Wegens de ongemeen felle reactie vanwege de Raad van Vlaanderen zag hij zich genoodzaakt onder te duiken. Drie maanden lang werkte hij als metselaarsknecht te Grevelingen. Vandaar stak hij het Kanaal over naar Sandwich. Volgens het getuigenis van Pieter Hueseck had men daar alle moeite om hem in Engeland te houden, „willende altyts in Vlaenderen commen omme te lerene, als daertoe by de heleghe Gheest begroet zynde”⁴⁸³.

In de beginnende jaren zestig schijnen *Gaspar van der Heyden* uit Mechelen en de ex-monnik *Albertus Ritzer (Rizaeus)* uit Hardenberg enige tijd als rondreizende predikanten door het Westkwartier te hebben gezworven. De Bellenaar Joris Valcke⁴⁸⁴ vertelde in 1563, hen te hebben horen preken

⁴⁷⁷ Cfr. p. 425.

⁴⁷⁸ A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken*, p. 180.

⁴⁷⁹ H. E. DE SAEGHER, *Recueil*, II, 1, p. 641.

⁴⁸⁰ ARA, *Ré*, 21.926, f° 27; V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 351.

⁴⁸¹ ARA, *AL*, 460, rekening Van Hee, 1559.

⁴⁸² Cfr. p. 428 e.v.

⁴⁸³ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 346.

⁴⁸⁴ Valcke was samen met zijn echtgenote Mazyne Camerlinx in 1561 te Londen. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 281; A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 281.) Op 4 mei 1562 werd hij te Belle bij verstek verbannen verklaard. Hij kwam zich in het voorjaar van 1563 vrijwillig melden bij de deken van Belle en bij de inquisiteur.

in het Westhof tussen Nieuwkerke en Belle. Alhoewel bekend is dat Rizaeus⁴⁸⁵ nadat hij in 1561 Bremen had moeten verlaten, zijn werkterrein zocht in de Zuidelijke Nederlanden⁴⁸⁶, is dit toch het enige concrete gegeven over zijn daadwerkelijk optreden als predikant in Vlaanderen. De aanwezigheid van Van der Heyden wijst er op dat deze in die tijd niet bestendig in de Palts heeft vertoefd zoals tot nu werd aangenomen⁴⁸⁷. Het is niet uitgesloten dat hij toen ook al kennis maakte met de gereformeerden te Axel en Hulst die hem immers in 1566 gingen opzoeken om hun gemeente te leiden⁴⁸⁸.

Zoals reeds blijkt uit de voorbeelden van Gelein Damman, Willem de Schildere, Hans Broiteur en anderen, waren de predikanten niet altijd lieden die een min of meer grondige intellectuele opleiding hadden genoten. Gebrek aan geschoolde predikanten was vanzelfsprekend niet vreemd aan deze situatie. Toch heeft hierin ook bewust het verlangen meegespeeld om mensen in te zetten die door hun afkomst en beroepsbezigheden dicht bij de man in de straat stonden en bovendien, door het feit dat ze zich gemakkelijker konden laten opnemen in het gewone productieproces, minder vlug opgemerkt werden door de gerechtelijke overheid. Het verzoek van Vlissingen aan de Londense kerkeraad om een predikant „die een ambachtsman zijnde ende een vrijghesel zij”⁴⁸⁹ spreekt in dit verband klare taal.

Hoe simpel maar direct zullen bijvoorbeeld de woorden zijn geweest van de droogscheerder *Loys de Sander* en van *Clays de Schildere*, die we reeds omstreeks 1555 te Steenwerck zagen optreden voor hun werkmakkers; of van de lakensnijder *Loys de Zomere* uit Belle, die omstreeks 1559 „preecte

Op 3 juli bad hij de Raad van Vlaanderen om genade. (ARA, AL, 462, rekening Vlamincq, 1563.)

⁴⁸⁵ A. A. VAN SCHELVEN, art. *Hardenberg* (*Albertus Rizaeus of Ritzer*), - NNBW, I, kol. 1023-1026. Rizaeus (Hardenberg 1510 - 18 mei 1574 Emden) verliet in 1543 de abdij van Aduard om in Wittenberg te gaan studeren. Na sinds 1544 in de dienst van de Keulse aartsbisschop Herman von Wied te zijn geweest werd hij in 1547 predikant te Bremen. Wegens zijn zwingliaanse avondsmaalsopvatting werd hij daar op 18 februari 1561 uit zijn ambt ontzet. In het Wonderjaar preekte hij o.m. te Elburg, Harderwijk en Amsterdam. Van oktober 1567 tot aan zijn dood was hij predikant te Emden.

⁴⁸⁶ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 102-103.

⁴⁸⁷ J. P. DE BIE en J. LOOSJES, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in de Nederlanden*, III, p. 807-816. Van der Heyden (Mechelen 1530 - Bacharach/Rijn 1586), aanvankelijk bestemd voor de geestelijke stand, verliet rond 1546 zijn geloof en vestigde zich als handwerker te Antwerpen. Na een verblijf te Emden werd hij eerst predikant te Frankfort, dan te Frankenthal, waar hij in 1564 de opvolger werd van Datheen. In 1566 was hij enige maanden werkzaam in de Zuidnederlandse Kerken onder het Kruis. Toen in 1574 Middelburg door de Staten veroverd was, werd hij er predikant. Hij speelde tussen 1579 en 1586 een leidende rol in het opstandige Antwerpen.

⁴⁸⁸ J. DECAVELE, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 15-19.

⁴⁸⁹ A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 436.

ende doceerde de leerynghe van Calvinus" op de Ravensberg buiten Belle, te Belhout en in een verlaten huis tussen Belle en de Katsberg ⁴⁹⁰.

De linnenwever *David Cambier* was rond 1560 in Nieuwkerke „groot houdere van conventiclen" ⁴⁹¹. Volgens de commissarissen die in 1562 het onderzoek leidden te Belle zou hij in zijn huis een twintigtal vergaderingen hebben voorgezeten, waarop hij voornamelijk jonge lui inviteerde ⁴⁹². Zijn knecht Pieter Marquet stelde hij ter beschikking van de gereformeerden als briefdrager en boodschapper, met als bijzondere taak, de uitwijkelingen uit het Westkwartier naar Nieuwpoort te brengen, waar ze konden wachten op een gunstige gelegenheid om het Kanaal over te steken ⁴⁹³. De procureur-generaal maakte op 18 november 1561 een einde aan de activiteit van Cambier ⁴⁹⁴.

Joris Vrambout uit Sint-Jans-Cappel was sinds 1559 verkondiger in de West-Vlaamse heuvels en in Steenvoorde. In deze laatste plaats vergaderde hij met zijn volgelingen in de gelagzaal van kastelein-brouwer Pieter van de Weghe. De brouwer zelf hoorde hem in 1560 ongeveer twaalf keer preken ⁴⁹⁵. De strenge vervolgingen van 1561 zetten er de predikant toe aan, zijn heil te zoeken in Londen ⁴⁹⁶. Later was hij woonachtig te Sandwich van waaruit hij, zonder zich te storen aan het banvonniss dat op 4 mei 1562 tegen hem

⁴⁹⁰ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 102. Toen hij in 1560 op last van Titelmans ingerekend werd toonde hij berouw over zijn calvinistische opvattingen. De inquisiteur gaf aan zijn verzoekschrift aan de vorst om genade een gunstig advies mee. (ARA, *StA*, 280, f° 115.) Op 15 oktober 1560 herriep de lakensnijder na een gelegenheidssermoen door de inquisiteur zijn dwalingen in de kerk van zijn geboorteplaats. (ARA, *AL*, 461, rekening Titelmans, 1560.)

⁴⁹¹ ARA, *AL*, 462, rekening procureur-generaal, 1561; E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 97.

⁴⁹² RAG, *RVI*, 702, f° 216.

⁴⁹³ J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 25, n. 43. In 1564 woonde hij in de omgeving van Calais van waaruit hij de contacten verzekerde met de Antwerpse gereformeerden. (RAG, *RVI*, 722, f° 722, f° 149 v°.)

⁴⁹⁴ Men legde tijdens zijn gevangenschap de grootste omzichtigheid aan de dag, daar men een herhaling vreesde van de feiten zoals ze zich in Mesen hadden afgespeeld. Op 11 juni 1562 diende de arrestant een verzoekschrift om genade in bij de Geheime Raad. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 279.) Na ongunstig advies van de Raad van Vlaanderen werd dit evenwel verworpen. Hij werd op de galeien gebannen. Of hij ooit op een galeischip heeft gediend is onwaarschijnlijk: immers toen hij op 12 januari 1563 naar Brugge werd overgebracht was hij, ten gevolge van de kluisters die hij in de gevangenis méér dan een jaar had gedragen, niet meer in staat zich te bewegen. (ADN, B. 5690, rekening 1561-1564, f° 11 v°, 12 v° - 13°.)

⁴⁹⁵ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 326-328.

⁴⁹⁶ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 282.

was uitgesproken⁴⁹⁷, omstreeks 1563 nog regelmatig overkwam naar de streek van Watou en Steenvoorde⁴⁹⁸.

Erasmus Top, een wever uit Hondshoote, verbleef sinds 1560 als lid van de Vluchtelingenkerk te Londen. Vanaf oktober van dit jaar werd hij reeds bij gelegenheid belast met het houden van vermaningen⁴⁹⁹, een bewijs van zijn meer dan gewone onderlegdheid in de Schrift. Op 28 november nam hij afscheid om zich in Vlaanderen ter beschikking te stellen van de broeders „in causa Evangelii”, maar om onbekende redenen stak hij reeds na een viertal maanden het Kanaal weer over⁵⁰⁰. In mei 1561 werd hij op verzoek van de gemeente te Vlissingen als predikant daarheen gestuurd⁵⁰¹. Naar Vlaanderen, waar op 8 augustus 1562 tegen hem de eeuwige banvloek werd uitgesproken⁵⁰², schijnt hij niet meer te zijn teruggekeerd.

Pieter Carpentier, naar het heet van zeer eenvoudige afkomst, was Mese-naar van geboorte. Omstreeks 1560 week ook hij uit naar Londen. Daar kreeg hij enige faam om zijn kennis van het Latijn. Omstreeks 1563 trok hij uit Sandwich naar Antwerpen om er te preken, en tijdens het Wonderjaar zien we hem als predikant optreden in het Gentse, te Aalter, Tielt en Deinze, plaatsen waar hij zich verzette tegen de gewelddadige beeldenvernietiging. Na de troebelen was hij genoodzaakt zijn toevlucht weer in Engeland te zoeken. Waarschijnlijk is hij te vereenzelvigen met de Pieter Carpentier die van 1572 tot 1592 predikant was te Schiedam⁵⁰³.

Adriaan Obry was vermoedelijk afkomstig uit Lampernisse (tussen Veurne en Diksmuide), waar hij het ambacht van schoenmaker uitoefende. In dit dorp althans was het dat de promotor Nicolas de Hondt hem in november 1562 liet opsporen⁵⁰⁴. Hij woonde intussen echter reeds in Londen⁵⁰⁵. In 1563 kwam hij zich als saaiwaver in Hondshoote vestigen⁵⁰⁶. Dààr en in Nieuwpoort – waar hij enige tijd als havenarbeiders werkzaam was – trad hij op als actief propagandist. Begin 1564 had hij volgens de pastoor van Nieuwpoort opnieuw de wijk genomen⁵⁰⁷. In 1566 treffen we hem aan als

⁴⁹⁷ ARA, *AL*, 462, 462 bis.

⁴⁹⁸ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 353.

⁴⁹⁹ A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 62, 64, 69, 71.

⁵⁰⁰ *Ibid.*, p. 78, 125.

⁵⁰¹ *Ibid.*, p. 191; cfr. p. 55, noot 1.

⁵⁰² ARA, *AL*, 462 bis.

⁵⁰³ J. DECAVELE, *Katharina van Boetzelaer*, p. 156, 161; E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 354.

⁵⁰⁴ ARA, *AL*, 462 bis, rekening De Hondt, 5 november 1562.

⁵⁰⁵ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 273, 278.

⁵⁰⁶ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 350.

⁵⁰⁷ RAG, *RVI*, 722, f° 125.

gereformeerd predikant in Veere en als hulppredikant in Middelburg⁵⁰⁸. Na het Wonderjaar vestigde hij zich in Sandwich, maar raakte daar verwickeld in een felle leerstellige strijd nopens de twee naturen van Christus. Vanuit Maidstone, waar hij sinds 1576 stond, kwam hij in oktober 1577 naar Vlaanderen terug, als predikant van Hondskoote en Lo. Kort na 10 mei 1578 stierf hij in Duinkerke⁵⁰⁹.

Gillis de Queeckere, een wever afkomstig uit Nieuwkerke, trad in zijn nieuwe woonplaats Hondskoote toe tot de gereformeerde kerkgemeenschap, die hij volgens de goed ingelichte Jacob de Buyzere diende als ouderling⁵¹⁰. De angstpsychose na de komst van de commissarissen van de Raad van Vlaanderen dreef hem in de lente van 1562 naar Sandwich. Alhoewel hij op 4 mei 1562 bij verstek verbannen verklaard werd, kwam ook hij in 1563 naar Hondskoote terug als geloofsverkondiger. In 1566 behoorde hij tot de radicale predikanten die onder toezicht van Sebastiaan Matte in de kasselrij Sint-Winoksbergen werkzaam waren⁵¹¹.

Tenslotte zij hier nog de aandacht gevestigd op vier personen, wier predikactiviteiten weliswaar pas van het Wonderjaar dateren, maar die toch reeds lang tevoren de partij der hervormingsgezinden hadden gekozen.

Jan Lamoot, een wever uit Reningelst, was reeds omstreeks 1554 protestant geworden. Hij was vermoedelijk een lid van de Reningelstse familie Lamoot die in de beginnende jaren zestig en opnieuw in 1566 een zo belangrijke rol speelde in de religieuze beroerten. Sinds 1555 vertoefde hij in Emden waar hij op 5 november het burgerrecht verwierf⁵¹². In 1560 was hij diaken van de Nederduitse Kerk te Londen, in 1562 ouderling. In deze laatste functie stelde hij in de kerkeraad het probleem van het weerstandsrecht tegen de overheid aan de orde⁵¹³. Welke houding hij daar zelf heeft aangenomen is niet bekend, maar uit het feit dat hij zich na de troebelen in de discussies over het recht van beeldenstormerij aan de zijde der tegenstanders schaarde, mag worden opgemaakt dat hij de pacifistische lijn heeft verdedigd. In 1566, toen hij door de calvinisten van Sint-Winoksbergen tot predikant werd beroepen, heeft hij zich persoonlijk kunnen vergewissen van het onheil dat door de radicalen in het Westkwartier werd aangericht⁵¹⁴. Na tijdens de repressie onder Alva weer als kerkeraadslid in Londen te hebben vertoefd,

⁵⁰⁸ J. VAN VLOTEN, *Onderzoek van 's konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566-1567* (Utrecht 1873), p. 2, 91.

⁵⁰⁹ A. A. VAN SCHELVEN, art. *Obrius (Adrianus)*, - *NNBW*, III, kol. 925-926.

⁵¹⁰ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 196.

⁵¹¹ Cfr. 404.

⁵¹² SAE, *Bürgerbuch*, f° 12 v°.

⁵¹³ Cfr. p. 421.

⁵¹⁴ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 56-57.

werd hij achtereenvolgens predikant te IJsselmonde (1574), Kortrijk en Brugge (1578-1580), Oostende (1585). Hij stierf vóór 1592⁵¹⁵.

Andries Baerdeloos (Bertheloot) diende in de beginnende jaren zestig onder te duiken. In Hondshoote, waar hij tot een welgestelde handelaarsfamilie behoorde, had hij zich laten opmerken door zijn felle polemieken met katholieken en doopsgezinden betreffende de religie. Ook in zijn toevluchtsoord Antwerpen liep hij zo hard van stapel dat zijn geloofsgenoten het veiliger achtten, hem naar Engeland te sturen⁵¹⁶. In 1562 huwde hij in Londen de zuster van Pieter Gabriël⁵¹⁷. Kort na zijn huwelijk vestigde hij zich in Sandwich⁵¹⁸. In 1566 kwam hij als predikant naar zijn geboortestreek terug. In oktober preekte hij even buiten Aalst; al spoedig werd hij daar ingerekend en op 2 november 1566 werd hij gehangen⁵¹⁹.

Karel Ryckewaert uit Nieuwkerke verliet einde 1562 het land⁵²⁰. Vermoedelijk heeft hij zich naar Frankenthal begeven, waar toen een zekere Jan Ryckewaert, eveneens uit Nieuwkerke, een van de voornaamste kerkeleden was⁵²¹. We zien Karel immers in 1566 in het gezelschap van de Frankenthalse predikant Datheen in Ieper verschijnen, waar hij het woord voerde in het Frans. Na de troebelen nam hij de wijk naar Norwich. Kort na 1578 overleed hij, op een ogenblik dat hij weer te Ieper stond als predikant⁵²².

De te Hondshoote wonende *Melchior van Hatthem* was afkomstig uit de omgeving van Alkmaar. In juli 1564 werd hij gestraft, niet alleen omdat men bij hem een aantal verboden boeken had aangetroffen, maar tevens om de „injurie ende lacherie” die hij „ten achterdeele ende versmaedenesse van de gheestelicke personen deser stede” had gezegd⁵²³. In 1566 werd hij

⁵¹⁵ A. A. VAN SCHELVEN, art. *Lamoot (Jan)*, - *NNBW*, III, kol. 733-734; H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, I, p. 121-123.

⁵¹⁶ VAN HAEMSTEDÉ, f° 364 v°; CRESPIEN, p. 527.

⁵¹⁷ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 187.

⁵¹⁸ RAG, *RVI*, 722, f° 149 v°.

⁵¹⁹ A. L. E. VERHEYDEN, *La Réforme à Alost*, p. 1162.

⁵²⁰ ARA, *AL*, 462.

⁵²¹ A. VON DEN VELDEN, *o.c.*, I, p. VIII. Jan was wever van beroep. Na 1566 werd hij, samen met zijn echtgenote, bij verstek verbannen verklaard. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 328.) Tot diezelfde familie zal ook Michael Ryckewaert („natione Flandrus”) hebben behoord die, nadat hij enkele maanden in Zürich had vertoefd, op 13 februari 1564 met een aanbevelingsschrijven van Bullinger en een gunstig getuigschrift van de predikant van Frankenthal Datheen, naar Théodore de Bèze werd gestuurd. (H. AUBERT, H. MEYLAN, A. DUFOUR, A. DE HENSELER, *Correspondance de Théodore de Bèze*, V, p. 27.)

⁵²² E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 56-57.

⁵²³ Hij diende in de vierschaar om vergiffenis te bidden, terwijl zijn boeken werden verbrand; de eerstvolgende zondag moest hij met een kaars in de processie gaan en de hoogmis bijwonen; vóór 15 augustus moest hij hebben gebiecht en gecommuniceerd. (SAH, FF 5, f° 39 v°.)

„predikant van der nieuwe religie”⁵²⁴. Onder meer beklom hij op zondag 13 oktober de preekstoel van Rexpoede om daar nog eens scherp uit te vallen tegen de geestelijkheid. Om die reden werd hij in Hondshoote tot bloedens toe gezeseld en zes jaar uit Vlaanderen verbannen⁵²⁵. Een hoogstaand personage schijnt hij niet te zijn geweest: volgens de stadsrekeningen van Hondshoote was hij een dronkaard, die een „desolut ende irregulier leven” leidde⁵²⁶.

Deze lijst van méér dan twintig voorgangers, predikanten, hulp-predikanten, „weetdoenders”, of hoe men ze ook mag noemen⁵²⁷, wier namen verbonden zijn aan het calvinisme in het Westkwartier vóór de definitieve doorbraak van 1566, biedt een welhaast indrukwekkend beeld van de dynamiek waarmee de nieuwe religie in dit gebied zich toen al manifesteerde. Weliswaar zijn sommigen naderhand, onder druk van de repressie, op hun stappen teruggekeerd. Toen anderen echter na het opschorten van de vervolgingen de fakkel met evenveel vuur opnieuw uitdroegen, konden ze vaststellen dat hun pionierswerk van jaren tevoren niet vruchteloos was geweest.

* * *

Heel wat opschudding verwekte de arrestatie in juni 1560 van drie teruggekeerde vluchtelingen. De lakenondernemer Christiaan de Queeckere, de chirurgijn Jacob Dieusart (beiden afkomstig uit Nieuwkerke)⁵²⁸ en Naentkin Salomé (uit Steenwerck)⁵²⁹, die sinds omstreeks 1559 lid waren van de

⁵²⁴ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 246.

⁵²⁵ *Ibid.*, IV, p. 290.

⁵²⁶ *Ibid.*, IV, p. 289.

⁵²⁷ Wie juist gerechtigd was om de titel „predikant” of „minister verbi” te voeren is in die periode wel moeilijk te achterhalen. De voornaamste predikanten schijnen wel belang te hebben gehecht aan een expliciete zendingsofdracht vanwege de kerkeraad van één der Vluchtelingenkerken of van plaatselijke Kerken onder het Kruis. (Cfr. A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken*, p. 118-119.)

⁵²⁸ Beiden waren niet onaanzienlijke personen in de Londense kerk. In zijn testament maakte Jacob Dieusart zijn uitgebreide bezittingen over aan de armen van de Vluchtelingenkerk. (Cfr. A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraad-protocollen*, p. 14, 21, 34, 41, 42, 45, 47, 110.)

⁵²⁹ De met elkaar verwante families De Queeckere en Salomé zouden in de volgende jaren een belangrijke rol gaan spelen in de calvinistische beweging van het Westkwartier. Martynken Salomé, zuster van Naentkin, trouwde in 1559 in Nieuwkerke voor een protestantse predikant met Gillis de Queeckere, broer van Christiaan. Het echtpaar woonde op 16 februari 1562 in Hondshoote de door Willem Damman geleide avondmaalsplechtigheid bij. Op 17 februari werd Martynken in de gevangenis van Hondshoote opgesloten, maar met de hulp van buitenuit kon ze ontsnappen; ze ging in Sandwich wonen. Op 2 mei 1562 werd ze verbannen. (ARA, AL, 462 bis, copie van de sententie.) Twee dagen later werd tegen haar echtgenoot dezelfde straf uitgesproken. (E. DE

Londense Vluchtelingenkerk, kwamen voor zaken over naar Hondshoote. Al bij hun aankomst in Nieuwpoort werden ze nauwlettend in het oog gehouden door de justitie. De Queeckere bleef wegens een ongesteldheid enige tijd in de havenstad achter. Hij hield daar uiteenzettingen over de nieuwe leer en bracht reformatorische geschriften aan de man. De baljuw van de kasselrij Veurne rekende hem in en liet terzelfdertijd de twee gezellen oppikken die intussen in Hondshoote waren aangekomen. Ook zij bleken ketterse literatuur mee te voeren. Tijdens talloze ondervragingen te Veurne over de Kerk en de sacramenten bleven de drie arrestanten hardnekkig de roomse leerstellingen afwijzen. Het moet dus al vlug bekend zijn geweest dat zij op de brandstapel zouden terechtkomen.

Op 14 juli 1560 bereikte het bericht de Londense kerkraad. Het consistorie verzocht daarop de tussenkomst van de bisschop van Londen, Edmund Grindall. De bisschop beloofde een brief te zullen richten aan Veurne in zijn functie van commissaris van de koningin, en deze te laten medeondertekenen door de aartsbisschop van Canterbury Matthew Parker⁵³⁰. Op 21 juli overhandigde Gillis de Langhe het bisschoppelijk schrijven aan die van Veurne, waarin er werd op aangedrongen, de gevangene onverwijld vrij te laten; indien dat niet gebeurde zou men in Engeland wel eens met dezelfde maat kunnen meten tegenover de aldaar verblijvende katholieken⁵³¹. De publieke opinie werd onmiddellijk ingelicht over de inhoud van de brief: op een minimum van tijd werden — waarschijnlijk door toedoen van predikant Godfried van Wingen die toen in Vlaanderen rondreisde⁵³² — een aantal copieën in de originele Latijnse versie en in Nederlandse vertaling verspreid.

Aan het hof te Brussel zat men wel enigszins met het geval verlegen. Niettemin wenste Margaretha de harde lijn te volgen en gaf aan Veurne de opdracht, tegen de gevangenen te procederen volgens de voorschriften van de plakaten. Aan de Spaanse ambassadeur in Londen gaf ze de raad om, in het geval koningin Elisabeth zich persoonlijk met de zaak zou bemoeien of

COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 311.) Beiden kwamen in 1563 uit Engeland opnieuw in Hondshoote wonen. (*Ibid.*, I, p. 353.) Gillis de Queeckere was in 1566 één der radicaalste calvinistische predikanten onder Sebastiaan Matte, o.a. te Sint-Winokbergen, Warhem en Veurne. Hij preekte het gewapend verzet. Bij het inzetten van de vervolgingen kon hij tijdig ontsnappen maar werd verbannen verklaard. (*Ibid.*, IV, p. 40-41.) Op 22 april 1569 werd zijn vrouw te Hondshoote veroordeeld tot de strop. (*Ibid.*, IV, p. 199.) Er is nog een Marie Salomé bekend, zuster van Naentkin en Martynken, die op 4 mei 1562 verbannen werd. Jacquemyne de Queeckere, zuster van Christiaan en Gillis, kreeg op dezelfde dag dezelfde straf. (*Ibid.*, I, p. 311, 313; ARA, AL, 462 en 462 bis.)

⁵³⁰ A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 14, 21, 23.

⁵³¹ Het origineel, gedateerd 20 juli 1560 berust op het Algemeen Rijksarchief, ed. L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, I, p. 251-252.

⁵³² A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocollen*, p. 22.

vergeldingsmaatregelen zou treffen tegenover de katholieken, erop te wijzen dat de arrestanten onderdanen waren van Filips II en dus onder de toepassing van diens plakkatenvielen⁵³³.

Op de dag van de terechtstelling, 22 augustus 1560, waren te Veurne zowel aan de stadspoorten als rond de executieplaats (afgeschermd met een houten schutsel) uitgebreide veiligheidsvoorzorgen genomen, „à cause que la renommée estoit que le commun peuple feroit quelque trouble et empeschement pour par tel moijsen lever hors mains de justice lesdits hérétiques”⁵³⁴. Uit de menigte klonken wel hier en daar troostende en aanmoedigende woorden op, maar tot ongeregelheden kwam het niet⁵³⁵. De regentes kon opgelucht aan de koning rapporteren dat alles zonder noemenswaardige incidenten verlopen was⁵³⁶. De Spaanse ambassadeur van zijn kant stelde haar vanuit Londen gerust in verband met de houding van koningin Elisabeth. Wel sprak hij de vrees uit dat de zending van de drie ongelukkigen naar hun vaderland wel eens zou kunnen deel uitmaken van een uit Londen geleide groots opgezette boekencolportage in de Nederlanden. Jan Utenhove had volgens hem een boekje klaar tegen de inquisitie en het oversmokkelen van dergelijke geschriften kon erg kwade gevolgen hebben⁵³⁷.

In heel het industriegebied rond Hondshoote bleef het na deze terechtstellingen nochtans vrij woelig. De onvervaarde Titelmans doorkruiste echter de hele streek op zoek naar ketters, — „in groot pericle van zynen persooone”, zoals hij in zijn rekening optekende⁵³⁸. De stemming werd er te Hondshoote niet beter op toen bekend raakte dat de volkse brouwersknecht Jan Herwyn in handen van het gerecht gevallen was. Hij was lange tijd soldaat geweest, hij was een avonturier die in de lagere middens veel bekendheid moet hebben gehad. Sinds Pasen 1560 had hij in Londen vertoefd en was er in contact gekomen met de aldaar wonende gereformeerde Nederlanders. Bij zijn terugkeer in Hondshoote werd hij door de baljuw van de kasselrij Veurne opgebracht. Op verzoek van de gevangene nam de magistraat van Hondshoote de berechting in handen. Daar Herwyn de roomse leer over de eucharistie

⁵³³ KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques*, II, p. 524-525, 15 augustus 1560; cfr. het rapport van Margaretha aan Filips, 27 augustus: L. P. GACHARD, *o.c.*, I, p. 250-253.

⁵³⁴ ARA, *Rk*, 14.058, rekening 1559-1563, f° 21 v°.

⁵³⁵ *Ibid.*, f° 22 v°, 33. Een (met de archivalische gegevens vrij goed accorderende) verslag van de gebeurtenissen werd, samen met de geloofsbelijdenis van de gedetineerden, opgenomen in VAN HAEMSTEDÉ, f° 344-349, en J. CRESPIÑ (1570), f° 559 v° - 561 v°. Cfr. ook S. RUYTINCK, *Gheschiedenissen ende Handelingen*, p. 57. Jan Utenhove schreef een lied op de drie slachtoffers. (F. C. WIEDER, *De Schriftuurlijke liedekens*, p. 17.)

⁵³⁶ L. P. GACHARD, *o.c.*, I, p. 328-329, 2 november.

⁵³⁷ KERVYN DE LETTENHOVE, *o.c.*, II, pp. 526-527, 27 augustus.

⁵³⁸ ARA, *AL*, kosten inquisitie, 23 augustus, 5 november 1560.

verwierp, werd hij op 4 november 1560 tot de brandstapel veroordeeld⁵³⁹. Er ontstond rumoer onder toeschouwers. Enkelen hieven een lied aan. Karel Acquaert riep uit: „Slaet doot”, en terwijl hij met een stok op de beul toeliep, vorderde hij de omstaanders op „omme... eendrachtelic tumulte, uploop en rudesse te doene up die vande justicie”⁵⁴⁰. Het snelle ingrijpen van de gerechtsdieners kon verder onheil beletten.

Drie weken later werden alweer ophefmakende aanhoudingen verricht, nu te Duinkerke. Pieter Annoot uit Belle, Daniel Gallant uit Steenwerck⁵⁴¹, en anderen uit de kasselrij Belle bevonden zich op 29 november in de havenstad en wachtten er op gunstige weersomstandigheden om naar Engeland over te steken. Nu was de baljuw de dag tevoren ingelicht over de aankomst te Duinkerke van de Mesenaars François Bolle⁵⁴² en Jan Godschalck⁵⁴³, beiden met hun echtgenote, de Ieperling Gerard Matte en zijn huisgezin, en de verlopen monnik Jacob de Buyzere, die wegens de ongunstige windrichting na hun afvaart uit Nieuwpoort terug naar het vasteland waren moeten varen. De grootscheepse razzia in de herbergen van de stad leidde tot de arrestatie van Pieter Annoot en Daniël Gallant⁵⁴⁴. Zij werden in het bezit bevonden van verscheidene verboden boeken, namelijk: het door Calvijn uit het Grieks vertaalde en van commentaar voorziene *Nouveau Testament*, een Catechismus „ende andere quoyerkins daer by gevonden al vul quader leeringhe”, de geloofsbelijdenis van de Franse calvinisten (1559), *De kleyne Cathechismus*

⁵³⁹ Vonnis in E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 136-137, Cfr. A. VAN HAEMSTEDE, f° 350-352; J. CRESPIEN (1570), f° 561 v° - 562 v°. De predikant van Hond-schoote, Willem Damman, schreef een lied op de marteldood van Herwyn. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 337-338.)

⁵⁴⁰ SAH, FF 5, f° 25. Acquaert werd op 4 december gezeseld en voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 281.) Cfr. A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerads-protocollen*, p. 77-78.

⁵⁴¹ Wever († Oud-Beijerland 1603). Sinds 1560 ouderling der Londense gemeente en terzelfvertijd boodschapper met als taak het contact met het vasteland te verzekeren. Sinds omstreeks 1578 werkzaam als predikant in de Nederlanden (o.m. te Belle in 1581-1582: A. C. DE SCHREVEL, *Le protestantisme à Ypres et dans les environs de 1578 à 1584, d'après les comptes contemporains, - Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXXIX (1913), p. 149-245, passim). Van 1584 tot 1603 was hij predikant van Oud-Beijerland. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 275; A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 8-9.)

⁵⁴² Welstellend landbouwer. Sinds 1562 diaken te Londen. In 1563 woonachtig te Sandwich. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 274; A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 204, 214.) Inventaris van zijn bezittingen in: ARA, AL, 462.

⁵⁴³ Linnenwever, sinds 1560 met zijn echtgenote en vier kinderen woonachtig te Londen. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 275, 285.) In maart 1562 werd hij voorgesteld voor het diakenschap. Hij werd later handelaar te Sandwich en Norwich en vervaardigde er stoffen. (A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 296.)

⁵⁴⁴ A. VAN HAEMSTEDE, f° 360.

oft Kinderleere der Duytsscher Ghemeynte van Londen van de Gentenaar Micronius⁵⁴⁵ en daarbij ingebonden *Een corte ondersouckinghe des gheloofs ouer de ghene die haer tot de Duytsche ghemeynte, die te Londen is, begheuen willen*⁵⁴⁶, en het *Nieuwe Testament*, gedrukt door Steven Mierdman in 1545⁵⁴⁷ en door de plakaten verboden. Na een half jaar gevangenschap werden de arrestanten op 18 april 1561 voor het Duinkerkse stadhuis als obstinate kettters verbrand⁵⁴⁸. Ook hier stond rond de executieplaats een uitgebreide politiemacht van meer dan tachtig gewapende mannen opgesteld, om op elke eventualiteit voorbereid te zijn⁵⁴⁹.

De driestheid van de gereformeerden tegenover de gerechtelijke overheid, zowel te Hondshoote als in de streek van Belle-Nieuwerkerke, werd steeds groter. Toen Titelmans op 22 april 1561 Hans de Clercq uit de gevangenis van Belle liet overbrengen naar Ieper ontstond er een waarachtig volksoproer in eerstgenoemde stad, waar de spanning sinds de terechtstelling van de Berthenaar Jan de Creus op 23 december 1560⁵⁵⁰ voelbaar was blijven hangen. Tegen de inquisiteur werden doodsbedreigingen geuit, een diender werd met een mes gestoken, iemand wierp een stok tussen de poten van het paard van de promotor. „Diefleders, coordesleepers, judasbloet”, en „slaet doot”, zo schreeuwde de toegelopen massa tallenkanten. De aanstichters van de rel hadden zich vooraf verzameld in een herberg, wat laat vermoeden dat er wel degelijk opzet in het spel was. Onder die oproerstokers treffen we een Andries Futsmael aan, wever uit Steenwerck, die gescheiden leefde van zijn vrouw en geen al te beste naam had, maar tevens een Willem Godschalck uit Nieuwerkerke, een welgesteld man van hoog aanzien⁵⁵¹.

Naar aanleiding van deze incidenten gaf de Raad van Vlaanderen, hierin gesteund door Egmont, aan de procureur-generaal en twee leden-commissarissen de opdracht om, in nauwe samenwerking met de inquisiteur, een grondig

⁵⁴⁵ Emden, Gillis van der Erven, 1559, cfr. p. 328.

⁵⁴⁶ Emden, 1558. Opnieuw uitgegeven door A. KUYPER, *Joannis à Lasco opera*, II, p. 477-492. Cfr. hierover: A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 76-77.

⁵⁴⁷ Er zijn twee uitgaven van Mierdman met jaartal 1545.

⁵⁴⁸ Vonnis in: E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 354-355. Een ultieme tussenkomst vanuit Londen had ook nu niet meer mogen baten. (S. RUYTINCK, *o.c.*, p. 57.) Samen met een brief van Pieter Annoot werd op 27 april aan de Londense kerk een omstandig relaas overgemaakt van het gebeurde. (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerads-protocollen*, p. 180; cfr. VAN HAEMSTEDÉ, f° 360-361 v°; J. CRESPIEN, f° 569-569 v°. Een lied op hun marteldood in de *Schriftuurlicke Liedekens* (ed. Leiden 1595).

⁵⁴⁹ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 361-362.

⁵⁵⁰ ARA, *Rk*, 14.616, rekening 1556-1561, f° 52 v°; ADN, B. 5689, rekening 1558-1561, f° 14 v° - 15 v°; A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 352 v° - 353; J. CRESPIEN (1570), f° 562 v° - 563.

⁵⁵¹ Zie hierover: RAG, *RVI*, 7542, f° 188 v°, 374 v°; 7543, f° 16 - 17; E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 74-77, 365-366; V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 199, RAG, *RVI*, 718, advies van de Raad nopens Gijsel Peenaert, 1 september 1563.

onderzoek in te stellen naar de nieuwe religie in de kasselrij Belle⁵⁵². Op een vraag om meer bijzonderheden antwoordde Titelmans met een somber beeld van de toestand: „Van ure te ure commen clachten van alle plaetsen”, zo schreef hij; in Kemmel zou een vergadering zijn gehouden „van menichte van volck” en ook de pastoor van Nieuwkerke had gewag gemaakt van „eene zeer grote vergaderinghe van... vier of vyf hondert volck” in de bergen. „Mynheeren”, zo besloot Titelmans, „tes meer dan tyt dat men toesiet om groot grief te scuwen”⁵⁵³. Kort daarop stuurden de afgevaardigden-commissarissen en de procureur-generaal een al even alarmerend rapport over de verbreiding van de nieuwe leer te Nieuwkerke, Kemmel, Wijtschate, Dranouter, Reningelst, Steenwerck, Mesen en Hondshoote. Na aanvankelijk rigoureuze maatregelen te hebben voorgesteld aan de landvoogdes, adviseerde de Raad van Vlaanderen later een verzoenende houding⁵⁵⁴, temeer daar „pour... en cest endroit suyvre et à la rigueur exécuter (les placcartz) contre tous les transgresseurs diceulx, (il) faudroit user dune terrible effusion de sang, qui causeroit non seulement l'entière dépopulation et destruction dudict quartier, mais aussy, commil fait a craindre, plusieurs aultres inconveniens”⁵⁵⁵.

* * *

De „inconveniens” waren al lang niet meer denkbeeldig. Precies in die tijd was het, dat de weerstandstheorie tegen de overheid het voorwerp werd van hoogoplaaiende discussies in de calvinistische gemeenschappen, zowel te Londen en Sandwich als te Antwerpen en het Westkwartier⁵⁵⁶. In het Westkwartier had Godfried van Wingene alle moeite om te „wederstaen het aengheven ende drijven van sommigen”. Op aandringen van enkele Vlaamse

⁵⁵² RAG, RV1, 7615, f° 189 - 189 v°, 9 mei 1561. De twee raadsheren waren Karel Lespinoy en Pieter de Cock; de laatste werd later vervangen door Jacob Hessels.

⁵⁵³ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 203-204, 16 mei 1561.

⁵⁵⁴ Cfr. p. 39.

⁵⁵⁵ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 216-217, 4 september 1561.

⁵⁵⁶ Al in 1559 moet die kwestie de geesten hebben beroerd. In een geschrift, gericht aan de hervormden in Vlaanderen en die van Oudenaarde in het bijzonder, wees de predikant Pieter Datheen erop dat het verzet tegen de overheid kon verantwoord zijn indien het uitging van de *magistratus inferiores*, maar dat particulieren zich van zulk verzet hadden te onthouden. (*Een Christelijcke verantwoordinghe op die Disputacie, ghebouden binnen Audenaerde*, f° 6 (over dit werkje, cfr. p.384.)) In de volgende bladzijden kunnen wij slechts enkele elementen aanbrengen voor het zo omstreden vraagstuk van het weerstandsrecht. De voorhanden zijnde documentatie uit de jaren die aan de Beeldenstorm voorafgingen, laten niet toe, op een grondige wijze de problematiek te benaderen zoals hij door A. A. VAN SCHELVEN (*Het „Heilige Recht van Opstand”, - Schild en Pijl*, IV en V, Kampen, s.d.) werd uiteengezet.

broeders schreef hij op 14 februari 1561 een brief aan de Nederduitse Kerk te Londen met de volgende vragen :

- 1) Off men alle middelen van verlossinghe mochte aanwenden om te verlossen de ghevanghen broederen, of onghevanghen te beschermen, so verre daer geen bloedt vergoten worde, in wederstandt der oeverheyt, in kerckerbrekinghe ende ontweldinghe der ghevangenen etc.;
- 2) Oft men een kettermeester of syns gelijcken met haeren scarianten (= sergeanten) schuldigh is voer een oeverheyt te bekennen, om hem wederstandt te doen, so sij die handt aen iemandt sloeghen;
- 3) Offer men oeck zijn geloof voer den selven of uut versoeck desselven schuldigh is naectelick te belijden ende te openbaren;
- 4) Off een Christen voer die wereltlicken oeverheits... — die toch godloos ende in Religiezake onverstandigh is etc. — sijn geloof naectelick te belij' ⁵⁵⁷.

Pieter Deelen, de predikant van de Vluchtelingenkerk, besefte heel goed dat vooral de eerste twee punten erg controversieel konden worden. Hij legde ze op zijn beurt ter beoordeling voor aan de Franse Kerk te Londen en formuleerde ze daartoe heel scherp : is het toegelaten wapens te dragen om zich te verdedigen of toch ten minste om de vijand schrik aan te jagen; mag men de gevangenissen openbreken om de broeders te verlossen; mag men de inquisiteur Titelmans gevangen nemen, vermits hij toch geen overheidspersoon is. In naam van de Franse Kerk antwoordde predikant Nicolas de Gallars op 9 april als volgt : „Het is niet geoorloofd de gevangenissen met geweld open te breken, maar men mag wel proberen met nagemaakte sleutels of gelijkaardige middelen de broeders te bevrijden; wapens dragen als afschrikmiddel kan worden toegestaan, niet echter ze daadwerkelijk gebruiken, zelfs niet tegen de inquisiteur die toch „quelque couleur de magistrat” bezit ⁵⁵⁸.

Hieruit, en uit straks nog te citeren teksten, blijkt dat in die jaren de hele discussie rond het weerstandsrecht zich toegespitst heeft op de vraag, wie nu precies als wettige magistraatspersoon moest beschouwd worden. Het

⁵⁵⁷ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraards-protocollen*, p. 411, 428. Zie de brief zelf in : J. H. HESSELS, *Archivum*, II, nr. 100.

⁵⁵⁸ E. JOHNSTON, *Actes du consistoire de l'Eglise française de Threadneedle Street, Londres*, I, p. 38. Nog dezelfde dag werden die punten afgekondigd door de Nederlandse Vluchtelingenkerk. Alleen over het bevrijden van de gevangenen werd een aarzelend advies uitgebracht : „difficile hic consulere, bonis et quietis utantur mediis; Dominus non deerit suis”. (A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 167.) Interessant is de mening van Calvijn zelf nopens deze kwestie : „Quant à moy ie noseroie point donner tel conseil ny l'approuver, mais quant telles entreprises se feront ie prieray Dieu qui lissue en soit bonne et me sioyray si quelquung eschappe sans tumulte ne scandalle...”. (G. BAUM, E. CUNITZ en E. REUSS, *Corpus Reformatorum, Joannis Calvinii opera quae supersunt omnia* (Brunswijk 1871), X, i, kol. 257.)

is duidelijk dat een grote groep nieuwgezinden de wettelijke autoriteit van Titelmans ontkende. Stippen we hier aan dat deze in dezelfde tijd ook buiten het protestantse kamp, namelijk in verscheidene stadsrekeningen, heftig werd afgewezen⁵⁵⁹. Naast Titelmans traden de procureur-generaal en de soevereinbaljuw op als vervolgers; maar hadden zij het recht zich te mengen in justitiezaken van plaatselijke rechtsgebieden en konden zij dientengevolge in deze rechtsgebieden voor waarachtige magistraatspersonen worden gehouden?

Het advies uit Londen op deze vragen was dus zeer terughoudend. Nochtans bleef de vraag hangende. Vooral in de roerige kringen van het Westvlaamse industriegebied was men niet geneigd, rekening te houden met de adviezen uit Londen, zoals reeds overduidelijk blijkt uit de ernstige incidenten te Belle op 22 april. Enkele maanden later poogden de nieuwgezinden hun broeders met geweld te bevrijden uit de gevangenissen. Op 8 september 1561 kregen Christiaan de Lansheere, zijn echtgenote Maye Schellewaert en zijn bastaardzoon, Cleophas, uit Kemmel, in de gevangenis van Waasten het bezoek van twee personen die vroegen of ze wensten bevrijd te worden. De geloofsgenoten „waeren stercq genouch”, zo was hun verzekerd⁵⁶⁰. Op 5 november daaropvolgend werd in de gevangenis van Mesen een gelijkaardig voorstel gedaan aan de Nieuwkerkse boekencolporteur Jan Hacke⁵⁶¹. In de avond van 6 november verzamelde zich een grote groep mannen (de door de getuigen aangegeven getallen schommelen tussen 50 en 200) te Wijtschate, gekleed in lange donkere mantels⁵⁶² en voorzien van wapens, stokken, lantaarns en pistolen. Rond middernacht hielden ze beraad in de Langemeers, even buiten Mesen. Vandaar ging het naar het klooster van de stad, waar ook de gevangenis was ondergebracht. Terwijl een aantal belegeraars de ramen met stenen bekogelden om te beletten dat iemand van de bewoners getuige zou zijn van wat er zich afspeelde, hieuwen anderen een groot gat in de muur, beukten de celdeur in en bevrijdden Hacke. Opnieuw werd er op de Langemeers vergaderd, waar Hacke van zijn klusters werd ontdaan

⁵⁵⁹ Cfr. Deel I, hoofdstuk II.

⁵⁶⁰ ARA, *StA*, 280, f° 319 v°.

⁵⁶¹ Hij was o.m. te Doornik opgemerkt geweest, waar hij boeken van Calvijn verkocht. (G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 166, n. 2) Samen met zijn echtgenote Peronne Sbaels vluchtte hij na zijn bevrijding naar Sandwich (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 348), alwaar hij vóór 1564 stierf (RAG, *RVI*, 722, f° 148 v°).

⁵⁶² Volgens een getuige hadden ze „vuyt huerlieden cleederen gheen maniere dat eenighe landslieden zouden zyn, maer best coopliden... oft drapiers ende ter maerct trocken ofte van daer quamen midts dat zij zeer hebbelic ghecleedt waeren”. (ARA, *StA*, 280, f° 301v°.)

en waar een dankgebed werd uitgesproken. Toen de cipier eindelijk de alarmklok kon luiden, was de groep spoorloos verdwenen ⁵⁶³.

Uit later ingewonnen informaties blijkt dat het hier om een gemeenschappelijke actie ging van gereformeerden uit verschillende plaatsen van het Westkwartier en émigré's in Engeland. Onder de voornaamste verdachten werden de saaiwerker Joris Boye uit Hondshoote ⁵⁶⁴ en de aanzienlijke drapiers Joos Leupe ⁵⁶⁵ en François de Raedt ⁵⁶⁶ uit Nieuwkerke genoemd. Zij waren sinds omstreeks 1560 lid van de Vluchtelingenkerk te Londen, waar laatstgenoemde op 22 juni 1561 zelfs tot diaken was aangesteld ⁵⁶⁷. Uit het feit dat ze na hun optreden te Mesen naar Sandwich vertrokken ⁵⁶⁸ mag worden opgemaakt dat ze reeds in augustus 1561 met Jacob de Buyzere meegegaan waren naar deze laatste stad en dus daar het besluit hadden genomen om naar Vlaanderen over te komen. Andere deelnemers aan de gevangenisbraak waren: de saaiwerker Karel Pielaert uit Hondshoote ⁵⁶⁹, de wever François Ente ⁵⁷⁰, Joris van der Hallen ⁵⁷¹, de kaardenmaker Jacob de Schilt ⁵⁷² en een

⁵⁶³ ARA, *StA*, 280, f° 294-320, getuigenverhoor door de schout en de schepenen van Mesen en door de commissarissen van de Raad van Vlaanderen, 7-10 november 1561; L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II, p. 18-19, brief 19 december 1561; V. GAILLARD, *o.c.*, p. 234, 238-239, 246.

⁵⁶⁴ Vluchtte naar Sandwich, werd daar diaken, maar kwam omstreeks 1563 opnieuw te Hondshoote wonen (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 350, 353), alhoewel hij daar op 8 augustus 1562 bij verstek verbannen was verklaard (ARA, *AL*, 462 bis).

⁵⁶⁵ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 273, 291. Omstreeks 21 maart 1562 werd hij te Duinkerke gearresteerd, maar enkele dagen later kon hij ontsnappen. (V. GAILLARD, *o.c.*, p. 279-283.) Op 4 mei 1562 werd hij bij verstek verbannen. Hij overleed te Londen vóór 1564. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 350.)

⁵⁶⁶ Op 1 september 1560 was hij in Londen gehuwd met Catherine Carpentier uit Mesen. (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkekaards-protocollen*, p. 496.) Op 4 mei 1562 werd hij bij verstek verbannen verklaard. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 311.) Omstreeks 1564 woonde hij te Sandwich. (*Ibid.*, I, p. 348.)

⁵⁶⁷ R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 281; A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 214.

⁵⁶⁸ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 348, 350.

⁵⁶⁹ Op 8 augustus 1562 werd hij bij verstek verbannen. (ARA, *AL*, 462.) Hij verbleef ton echter reeds in Frankenthal. (A. VON DEN VELDEN, *o.c.*, I, p. VIII.)

⁵⁷⁰ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 273; E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 315. Hij was een belangrijk personage in Nieuwkerke. In 1555 was hij stedehouder van de soeverein-baljuw — in die functie o.m. belast met de kettervervolging! — en in 1557 toezichter op de wevers. (H. E. DE SAGHER, *Recueil*, II, 2, p. 175.) Hij nam de wijk naar Engeland. In 1564 werd hij te Armentières gesignaleerd, waar hij garen kwam kopen. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 352.)

⁵⁷¹ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 237-238. Hij werd omstreeks 17 november 1561 aangehouden, maar later weer vrijgelaten. Vanaf dit ogenblik stelde hij zich als verklikker in dienst van de procureur-generaal en van de soeverein-baljuw. Hij fungeerde o.m. als voornaamste getuige ten laste na de predikatie te Boeschepe. (ARA, *AL*, 462, rekening procureur-generaal, 1563-1564.) Na de troebelen van 1566 speelde hij een zeer actieve rol, als

zekere Jacob Bastaert⁵⁷³, allen uit Nieuwkerke; verder Charles Plachie, de zijdevever Gillis Desbonnetz, Daneel Verlije, Ysenbaert le Roi en een zekere Jennin, knecht van Philippe Desbonnetz, allen uit Deulemont en omgeving⁵⁷⁴. Op aandringen van deze laatste begaven zich, kort na het voorval te Mesen, een zestigtal met pistolen en stokken gewapende mannen naar Armentières om op hun beurt Philippe Desbonnetz te bevrijden. Daar werd echter tijdig een grote politiemacht op de been gebracht, zodat het opzet mislukte⁵⁷⁵.

De gewelddadige bevrijding te Mesen had een enorme weerklank, niet alleen bij de plaatselijke overheid die zich voortaan geplaatst zag tegenover het niet meer denkbeeldige gevaar dat de nieuwgezinden wel eens naar doorslaande middelen zouden grijpen, maar ook bij de emigranten in Engeland en in de Kerken onder het Kruis. In de schoot van de Vluchtelingenkerken tekenden zich nu duidelijk twee strekkingen af, die mettertijd lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan.

De predikant van de Nederduitse Kerk te Londen, Pieter Deelen, hield onwrikbaar vast aan de pacifistische lijn. Hierin werd hij gevolgd door Godfried van Wingen, die tijdens zijn rondreizen door het Westkwartier deed wat hij kon om de gemoederen te bedaren. Deze laatste schreef in zijn apologie van 1570 dat hij sinds zijn komst in Vlaanderen steeds het respect voor de wettige overheid had geprekeet. De burgerlijke overheid is door God zelf aangesteld; alleen God kan dus belonen of straffen indien ze goed of slecht handelt. Geheel in Calvijns geest⁵⁷⁶ stelt hij dat een wettig aangestelde gezagsdrager die goddeloos is enkel kan terechtgewezen worden door een andere gezagsdrager of door de Staten van het land; onderdanen en individuele personen moeten hem onvoorwaardelijk gehoorzamen, tenzij een bevel zou ingaan tegen de wil van God. Maar dan nog mogen de ondergeschikten tegen verdorven magistraten enkel geestelijke wapens gebruiken. Gelovigen die in de handen van deze verdorven magistraten zouden kunnen vallen, en vrezen niet standvastig te zullen zijn, moeten tijdig vluchten. Indien ze echter standvastig genoeg zijn moeten ze openlijk hun geloof belijden, zelfs tot de

luitenant van de soeverein-baljuw, in het opsporen en arresteren van ketters in het Westkwartier. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 339-340; SAK, *Fonds d'Ennetière*, I, 37.)

⁵⁷² E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, p. 237-238. Vluchtte naar Sandwich.

⁵⁷³ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 291.

⁵⁷⁴ *Ibid.*, p. 276-277; ARA, *Rk*, 14.618, rekening 1563, f° 18. Charles Plachie, Gillis Desbonnets en Jennin werden op 5 juni 1562 door de Raad van Vlaanderen levenslang op de galeien gebannen. (RAG, *RVI*, 7543, f° 167 - 167 v°.)

⁵⁷⁵ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 243, 246.

⁵⁷⁶ Een genuanceerde behandeling van het recht op weerstand zoals Calvijn het zag in : L. ARÉNILLA, *Le calvinisme et le droit de résistance à l'Etat*, - *Annales*, XXII (1967), p. 350-369.

dood toe. Degenen die gevangenen bevrijden en denken daarmee een werk van barmhartigheid te doen, zijn oproerlingen en rebellen. Zij dwalen die het opstandige geloof verdedigen door te zeggen dat Christus al degenen die kochten en verkochten uit de tempel dreef, en dat ieder dit voorbeeld mocht volgen door de openlijke reformatie van de Kerk. Noch wapens opnemen, noch beelden vernielen, noch geestelijken beledigen kan dus toegelaten zijn ⁵⁷⁷.

Maar daartegenover werd het dringen van de radicale vleugel steeds heftiger. Naar aanleiding van het geval Hacke stelde ouderling Jan de Meldere tijdens een vergadering van het consistorie te Sandwich in het huis van Jacob de Buyzere nog eens de vraag of men de gevangenen mocht bevrijden en zich aldus tegen de gerechtelijke overheid verzetten ⁵⁷⁸. Het gevolg was een kortsluiting tussen de radicalen met Hazaert, Hendrickx en De Buyzere, en de pacifistische ouderlingen. Deze laatsten schijnen uiteindelijk het pleit te hebben gewonnen want Hazaert, ontevreden over de gang van zaken, verliet daarop Engeland ⁵⁷⁹. Op zijn beurt bracht ouderling Jan Lamoot ⁵⁸⁰ de zaak op 19 april 1562 te berde in Londen; hier echter achtte men het beter de behandeling voorlopig uit te stellen ⁵⁸¹. Het Londense consistorie maakte zich wel ongerust over de „woorden der broederen so bij ons so te Sandwijck, die wonderlicke woorden hen laten ontvallen, die tot oproer tenderen, dat exempel in sonderheit van Jan Hacke te Meesen” ⁵⁸².

In het Westkwartier werden intussen veiligheidsmaatregelen getroffen. De meeste gevangenen waren erg bouwvallig, zodat men de arrestanten zoveel mogelijk naar Ieper overbracht teneinde een herhaling van de gebeurtenissen te Mesen te voorkomen ⁵⁸³. Ter gelegenheid van de terechtstelling op de brandstapel van de Haringenaar Hubrecht Ghijs op 23 december 1561 werd te Veurne een indrukwekkende politiemacht op de been gebracht ⁵⁸⁴. Heel bijzondere voorzorgen werden getroffen te Hondshoote, volgens de commissarissen „l'azile et soeur (sûr) refuge de la pluspart de ceulx que trouvons entachez de mal sentir de nostre sainte foy” ⁵⁸⁵; de bannelingen en

⁵⁷⁷ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 342-347 (6 augustus 1570).

⁵⁷⁸ A. A. VAN SCHELVEN, *Het begin van het gewapend verzet*, p. 134.

⁵⁷⁹ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 347.

⁵⁸⁰ Cfr. p. 409.

⁵⁸¹ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocollen*, p. 307.

⁵⁸² *Ibid.*, p. 320.

⁵⁸³ ADN, B. 5690, rekening 1561-1564, f° 11 v°; ARA, *Rk*, 13.956, f° 26 - 26 v°; 14.616, f° 52 v° - 53 v°.

⁵⁸⁴ Hubrechts Ghijs was, samen met zijn zuster Machelyne, met Pieter de Smet, Jan Doens en Hans Outers door de inquisiteur gearresteerd te Proven; zijn echtgenote had tijdig de wijk kunnen nemen. (ARA, *AL*, 461, rekeningen Titelmans en De Hondt, oktober, november 1561; ARA, *Rk*, 14.058, f° 32.)

⁵⁸⁵ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 228-229, rapport 13 november 1561.

vluchtelingen uit Belle en andere plaatsen „se sont en grand nombre fourez audit Hontscote, pour y cuider estre encognuz à cause qu'il y a si grande multitude des gens que l'on estime bien porter à XVIII ou XXm testes en tout”⁵⁸⁶; overigens zouden de meeste gevangenisbrekers uit laatstgenoemde stad afkomstig zijn geweest. Op aanraden van de Raad van Vlaanderen, de Geheime Raad en de Raad van State besloot Margaretha, de commissarissen en de procureur-generaal te Hondshoote te laten bijstaan door de soeverein-baljuw van Vlaanderen met 78 voetknechten en ruiters⁵⁸⁷. Maar bijna uitdagerend liet men liedekens circuleren waarin de procureur-generaal en de gerechtelijke gezagdragers bloeddorstige wolven werden genoemd⁵⁸⁸. En terzelfdertijd hielden Pieter Hazaert en Willem Damman bijna dagelijks geheime bijeenkomsten en avondmaalsvieringen in de onmiddellijke omgeving van de stad.

Op een tip van de afvallige geloofsbroeder Joris van der Hallen zette de procureur-generaal, bijgestaan door 35 gerechtsdienaars, op 16 februari 1562 een val op voor de deelnemers van een avondmaalsviering. Negen onder hen, onder wie Willem Damman zelf, werden gepakt. Ze werden opgesloten in het streng bewaakte schepenhuis⁵⁸⁹. Hierdoor steeg de spanning in de stad ten top. Op 24 maart werden in de preekstoel en op straat dreigende pamfletten gevonden. Het eerste was gericht aan de keurheren van Hondshoote en ondertekend door de „onderdane onderzaten der overheyt van Hontscote, maer wrekers van het onschuldich bloet over dese tyrannen”. De schrijvers verklaren daarin, de magistraat van Hondshoote als hun wettige, door God aangestelde overheid en als „surchdraeghers vuer 't ghemeyne” te erkennen. Maar aan de vreemde tirannen die in de stad verblijven, namelijk de procureur-generaal, de inquisiteur Titelmans, de stedehouder van de soeverein-baljuw en vooral de „verrader ende bloetsuyper” Joris van der Hallen, kunnen ze niet gehoorzamen, daar ze geen „oordentlicke overheit” zijn. De taak van de overheid bestaat hierin, dat zij het rijk Gods, d.i. zijn gemeente, moet helpen opbouwen, dat ze de vrede en de eendracht bewaart en de gemene welvaart begunstigt. Die vreemde tirannen nu doen het tegenovergestelde: de massale vlucht van werklieden doet de nijverheid teniet gaan, eerlijke mensen moeten vluchten of komen op de brandstapel terecht. Tegen een dergelijk gezag dat doof blijft voor het Woord Gods is opstand gerechtvaardigd. Indien de tirannen niet vertrekken zullen ze binnenkort met geweld verdreven worden. De magistraat van Hondshoote dient te weten „datter ons een groot ghetal, als wel hondert duserit es, die altemaele eens ghezinnet

⁵⁸⁶ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 58, rapport 28 maart 1562.

⁵⁸⁷ L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II, p. 18-19, bericht aan de vorst, 19 december 1561.

⁵⁸⁸ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 67. Vermoedelijk was Damman de auteur.

⁵⁸⁹ ARA, *AL*, 462 bis, rekening procureur-generaal, 1562. Cfr. hierover: A. A. VAN SCHELVEN, *Een brief van Pieter Hazaert*, - *NAK*, n.s., VIII (1911), p. 204.

zyn, om het bloet der onnoselen ende onschuldeghen up dese vervolghers te verhaelen ofte wreken". Indien de negen gevangenen in 't geheim weggevoerd of berecht worden, dan zullen de tirannen de „slach up haer alder onvoorsienste op den hals cryghen". Het geschrift eindigt met de uitroep : „CAVETE VOS". De tweede brief was zogenaamd geschreven in naam van de keurvorsten Frederik van Naumburg en Gerard van Sevenberghe (Siebenbürgen); indien de negen calvinisten terechtgesteld werden, zouden „veertich benderen knichten ende... hondert benden peerden" naar Vlaanderen worden gestuurd om Hondshoote, Brugge, Veurne, Sint-Winoksbergen, Belle, Rijsel, Doornik en Ieper uit te moorden en in brand te steken, en de inquisiteur op de brandstapel te executeren ⁵⁹⁰.

De procureur-generaal kreeg het vermoeden dat de oproerlingen zoniet uit Sandwich waren overgekomen, dan toch vanuit die stad gesteund werden. Niet ten onrechte. Uit de latere bekentenissen van Jan Hueseck weten we inderdaad dat de te Sandwich wonende Ieperling Gerard Matte „gheerne de broeders in Ynghelant gheperswadeert" zou hebben, „de procureur general ende zyn volck uuit Honscote te slaene" ⁵⁹¹. Terzelfdertijd kreeg de procureur-generaal lucht van een valsemunterszaak in Hondshoote, die in kringen van de gereformeerde vluchtelingen in Sandwich en – via de Hondshoote saai-handelaar Karel Thieule – ook in Gent vertakkingen had ⁵⁹². Als verbindings-

⁵⁹⁰ Copieën van deze brieven in : RAG, RVI, 720, f° 116, 118. Afschriften werden doorgestuurd naar de landvoogdes en naar Egmont. (*Ibid.*, f° 128 v°.) Er bestaat een grote gelijkenis met de dreigbrief die omstreeks dezelfde tijd ten gevolge van twee arrestaties in Valenciennes werd ontvangen : „...sy vous en fait persécution, croyé certainement que grand nombre de gens s'élèveront contre vous, et y aura grand tumulte et confusion de sang répandu". (Ch. PAILLARD, *Histoire des troubles religieux à Valenciennes*, II, p. 160-161.)

⁵⁹¹ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 349.

⁵⁹² Het was niet de eerste keer dat gereformeerden betrokken waren bij valsmunterij. Een gelijkaardige zaak was reeds in 1560 te Gent aan het licht gekomen bij protestanten uit Rijsel. De gebroeders Jacques en Jean Rogghe uit die stad, resp. bonnettenmaker en riemenmaker, waren omstreeks 1551 om ketterij naar Antwerpen gevlucht. Jan trad daar in het huwelijk; zijn echtgenote was de schoonzuster én van Antheunis Labault, én van Lieven de Pape, én van Hendrik van Hauwaert, allen uit Gent. De laatste twee weken op hun beurt „ter causen van heresie" uit naar Lübeck, de eerste wordt in de inquisiteursrekening van 1558 als verdacht genoteerd. (ARA, AL, 460, rekening Titelmans, 1558.) Het milieu waarin de Rogghe's verkeerden was dus duidelijk protestants. De broers trokken omstreeks 1554 naar het Oostland, waar ze handel dreven in grauwe lakens, onder meer in Hamburg, Bremen, Stade, Lüneburg, Lübeck. Alhoewel zijn vrouw in Rijsel nog leefde, trouwde Jacques omstreeks 1555 in Emden, voor de Gentse predikant van de Vluchtelingenkerk Maarten de Cleyne. Nadat de Rijselnaars zich in 1556 te Gent hadden gevestigd, zetten ze in het huis van Filips Stuerbout een valsmunerszaak op, die in mei 1560 ontdekt werd. (SAG, BC 1545-1561, f° 198, 201, 201 v°.) Bij sententie van 13 juli 1560 werden Jacques en Jean Rogghe en Filips Stuerbout geëxecuteerd aan de galg. De echtgenoten van Jacques Rogghe en van Stuerbout werden verbannen verklaard. (RAG, RVI, 7541, f° 235 v° - 236, 240, 241, 370 v°.) De verkoop van de bezittin-

man in die zaak tussen Hondshoote en Engeland had ouderling Gillis Ente van de Vluchtelingenkerk te Sandwich⁵⁹³ gefungeerd, een lakenwever afkomstig uit Nieuwkerke⁵⁹⁴ en broer van de François Ente die had deelgenomen aan de gevangenisbraak te Mesen. De zeer rijke lakenondernemers Jan Suerbroot en Michiel Godschalk⁵⁹⁵, de Willem Godschalck die in 1561 de incidenten tegen Titelmans te Belle had uitgelokt, en de protestant Jan Bollaert uit Jabbeke⁵⁹⁶ waren de kopstukken in Hondshoote. Volgens bepaalde geruchten zouden er met dit geld wapens zijn gekocht. Met bezorgdheid beloofde de procureur-generaal daarom te informeren naar de namen van de vluchtelingen te Sandwich, teneinde „leurs dessains” te trachten uit te vissen. Hij legde dadelijk een verband tussen „t fait van stroyenes” van de oproerige pamfletten en de valsmunterszaak. De saaikoopman Maillaert Zoete uit Hondshoote — die vroeger ook al als protestant veroordeeld was geweest maar genade had gekregen⁵⁹⁷, en een assistent van de soeverein-baljuw werden naar Sandwich gestuurd. Maar vér van daar iets te kunnen uitvissen, werden ze aangehouden onder beschuldiging van „plusieurs crimes, comme d’espie et poursuiveurs des bons Chrétiens”. Pas na de tussenkomst van de Spaanse ambassadeur in Londen kon Zoete terug vrijraken⁵⁹⁸. Hoe de zaak verder haar beloop heeft gehad weten we niet. In elk geval heeft de procureur-generaal ernstig rekening gehouden met de mogelijkheid van een groots opgezet complot met religieuze implicaties.

* * *

gen van Jacques Rogge bracht 1215 p. 13 s. 6 d. op, terwijl zijn tegoed bij schuldenaars 198 p. 18 s. par. bedroeg. (ARA, *Rk*, 21.927, f° 10 en 10 v°.)

⁵⁹³ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 196.

⁵⁹⁴ Sinds 1561 woonde hij in Engeland. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 280). Hij trouwde in de Nederduitse kerk te Londen met Jacquemijne van de Wale uit Mesen. Begin april 1562 werd hij te Hondshoote gearresteerd. Alhoewel hij volgens Titelmans „es ghenouch houdende die leeringhe van Calvinus” (van zijn standvastigheid getuigt ook zijn geschreven geloofsbelijdenis die omstreeks 25 april in Sandwich aankwam: J. H. HESSELS, *l.c.*), werd hij, gezien zijn jeugdige leeftijd, op 15 mei door de Raad van Vlaanderen eenvoudig drie jaar in Nieuwkerke gebannen. (V. GAILLARD, *o.c.*, p. 293, 306; RAG, *RVI*, 7543, f° 148 v° - 149.) Zoals kon verwacht worden was hij kort daarop alweer in Engeland. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 352.)

⁵⁹⁵ Cfr. E. COORNAERT, *La draperie-sayetterie d’Hondshoote*, p. 277 e.v.

⁵⁹⁶ Cfr. p. 512.

⁵⁹⁷ Reeds op 23 juni 1561, toen hij nog in Engeland verbleef, was hem een vrijgeleidebrief aangeboden door de Raad van Vlaanderen. (RAG, *RVI*, 719, f° 146.) Wegens zijn gewillige medewerking werd hij, mits een boete van 36 fl. te betalen, van elke verdere vervolging ontslagen. (ARA, *Rk*, 21.928, f° 11 v°.)

⁵⁹⁸ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 65-66, 69; ARA, *AL*, 462 bis, rekening procureur-generaal, 1562.

Spijt de beste voorzorgen liepen voortdurend berichten binnen over uitbraken uit gevangenissen, al of niet met hulp van buitenuit. Op 21 oktober 1561 ontvluchtte de Duinkerkenaar meester Pieter van Beveren uit de kasselrijgevangenis van Ieper⁵⁹⁹. Niet minder dan dertien kettters ontsnapten omstreeks 26 maart 1562 uit de gevangenis van Grevelingen⁶⁰⁰. Filips Grevier verdween begin april uit de gevangenis van Diksmuide⁶⁰¹. De drie vrouwen onder de gevangenen te Hondshoote werden in de nacht van 13 op 14 april „met hulpe ende grote liste” uit het schepenhuis bevrijd⁶⁰². Dit zette er de commissarissen, in overleg met de baljuw, schepenen en keurheren van Hondshoote toe aan, spoed te zetten achter de berechting der overigen. Joos van de Putte stierf nog voor het zover kwam⁶⁰³. De nog jeugdige Lieven van de Putte en Jan Meeussins werden in juni onder borgtocht vrijgelaten⁶⁰⁴. Jan Weyns en François Aechte werden op 3 juli voor zes jaar op de galeien gebannen⁶⁰⁵. Karel Criecke uit Mesen tenslotte, de enige die zijn calvinistische overtuiging standvastig getrouw bleef, stierf op 20 april 1562 de vuurdood te Hondshoote⁶⁰⁶.

De voornaamste arrestant, heer Willem Damman, was intussen overgebracht naar de gevangenis van het Geestelijk Hof te Ieper. Daar werd hij op 12 mei „fortselingen uutghehaelt ende wechgelyt met pistoletten ende andere wapen”⁶⁰⁷. Zoals in het geval van Jan Hacke te Mesen waren de plannen weer beraamd te Sandwich. Onder de voornaamste daders werden genoemd⁶⁰⁸:

⁵⁹⁹ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 343-344; RAG, *RVI*, 7544, f° 464-465.

⁶⁰⁰ Gillis Behagle en Peronne de Langhe uit Waasten, molenaar Jacob van der Muelen, wever Joos Leupe en smid Jan Hannock uit Nieuwkerke, Jan Bale, Grietken Bale en Jan de Coninck uit Hondshoote, Mailion Scroyes, Balthasar Temmermans, Mailion Temmermans en zijn echtgenote, en Mayken Buels. (V. GAILLARD, *o.c.*, p. 279-283.)

⁶⁰¹ RAG, *RVI*, 7543, f° 128 - 128 v°.

⁶⁰² De drie vrouwen, Claerken Hendrickx (echtgenote van Willem Damman), Martynken Salomé uit Steenwerck en Calleken Hobbels uit Belle werden op 2 mei bij verstek verbannen. (ARA, *AL*, 462 bis.) De ontsnapping was georganiseerd door de waardin van „t Meuleken” en haar meid (tevens meid van het schepenhuis), en door de zuster van Calleken Hobbels. In „t Meuleken” vond men een brief van Willem Damman, en ketterse liedekins. (*Ibid.*, rekening procureur-generaal, 1562; V. GAILLARD, *o.c.*, p. 300-301.)

⁶⁰³ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 273.

⁶⁰⁴ *Ibid.*, p. 308-312; ARA, *StA*, 1702¹, Margaretha aan de Raad van Vlaanderen, 23 juni 1562.

⁶⁰⁵ RAG, *RVI*, 7543, f° 201 - 201 v°. Ze konden ontsnappen en vestigden zich te Sandwich. Beiden hadden reeds in 1560 een boete betaald aan de inquisiteur. (ARA, *Rk*, 21.927, f° 23 v°; 21.928, f° 12 v°.) Cfr. J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 18.

⁶⁰⁶ ARA, *Al*, 462 bis, copie vande sententie.

⁶⁰⁷ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, III, p. 74; cfr. I, p. 310; RAG, *RVI*, 722, f° 151 v°.

⁶⁰⁸ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 348.

de lakenscheerder Olivier Moenins, afkomstig uit Danouter, die zelf al eens uit de gevangenis van Antwerpen was kunnen ontsnappen⁶⁰⁹, de blauwverver Jan Beaugrandt, afkomstig uit Poperinge en op dit ogenblik ouderling te Sandwich⁶¹⁰, Dierik Bette uit Belle, de houtzager Jacob Masselis, afkomstig uit Boeschepe⁶¹¹ en de wever Mahieu Marreel, afkomstig uit Meteren⁶¹².

De toenemende animositeit in bepaalde gereformeerde kringen moet worden gezien tegen de achtergrond van de politieke en religieuze agitatie in Frankrijk en vindt zijn verklaring in het groeiend zelfbewustzijn van de aanhangers der nieuwe religie die zich tegenover een onverzettelijke overheid geplaatst zagen. De voornaamste predikant van het Westkwartier, Pieter Hazaert, was samen met zijn assistent Jan Hendrickx in de Franse hoofdstad tijdens de woelige dagen na de weigering van het Parlement van Parijs om het *Edit de janvier* te registreren; beiden woonden er de opstandige bijeenkomsten bij die uitmondten op het bloedbad van Vassy (1 maart 1562)⁶¹³. Bij zijn terugkeer onderstreepte Hazaert tijdens de befaamde Antwerpse synode het recht op weerstand tegen de overheid, en was er daardoor mede oorzaak van dat de verhoudingen met de Londense kerkeraad tot het vriespunt daalden⁶¹⁴.

Al op 16 juli 1561 had Margaretha haar diepe ongerustheid uitgesproken over de toestand van de religie in Vlaanderen: voornamelijk ten gevolge van de nabijheid van Frankrijk en Engeland schijnen volgens haar talrijke personen de oren te spitsen, en daar de sectarissen zo ijverig zijn in het propageren van hun ideeën moet gevreesd worden dat van die kant het vuur op zekere dag zal oplaaien⁶¹⁵. De hugenoten, zo vertelde een Fransman in

⁶⁰⁹ Op 10 november 1559 ontsnapte hij uit de gevangenis te Antwerpen, waar hij wegens ketterij opgesloten was. (P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 15.) Sinds 1560 was hij in Londen. (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerads-protocollen*, p. 56.) Hij trouwde daar met Jacomynten van der Meesen. (*Ibid.*, p. 495.) Op 4 mei 1562 werd hij verbannen verklaard en werden zijn goederen verbeurd verklaard. In augustus 1565 werd zijn zaak opnieuw behandeld door de inquisiteur, vermoedelijk omdat hij een verzoek had ingediend om zich weer in het land te mogen vestigen. (ARA, *AL*, 463, rekening Vlaminck, 1565.)

⁶¹⁰ Reeds in 1558 werd te Antwerpen een prijs gesteld op zijn hoofd (P. GÉNARD, *AA*, II, p. 308-309.) Sinds 1560 was hij lid van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen; later was hij afwisselend te Londen en te Sandwich als ouderling. (A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 29, 30 en passim.)

⁶¹¹ Sinds 1560 verbleef hij te Londen. (*Ibid.*, p. 65, 495.) Op 4 mei 1562 werd hij bij verstek verbannen verklaard en werden zijn goederen te Reningelst en Boeschepe in beslag genomen. (ARA, *AL*, 462 bis.)

⁶¹² Sinds 1560 met echtgenote en kinderen te Londen. (A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 497; R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *o.c.*, p. 276.) Op 4 mei 1562 verbannen verklaard met inbeslagneming van zijn goederen.

⁶¹³ J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 21.

⁶¹⁴ A. A. VAN SCHELVEN, *Het begin van het gewapend verzet*, p. 136-140; IDEM, *Kerkerads-protocollen*, p. 320, 322-323, 349, 386-392; J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 357.

⁶¹⁵ L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, I, p. 500.

1562, trachten via Vlaanderen schade toe te brengen aan de Nederlanden en hopen hun doel te kunnen bereiken door „la communication que ceulx de ce pays-là ont avecq ceulx des villes frontières de Franche, si comme Calays, Ardre et aultres”⁶¹⁶. Intussen was het in de Waalse gewesten tot ernstige wanordelijkheden gekomen. Tijdens de *chanteries* te Doornik in september 1561 hielden de calvinisten een massaal machtsvertoon⁶¹⁷; te Valenciennes bevrijdden honderden nieuwgezinden op 27 april 1562 twee geloofsgenoten op het laatste ogenblik van de brandstapel en droegen ze in triomf door de stad (*jour des maubruez*)⁶¹⁸. De Doornikse handelaar Amandt le Roux, op 27 november 1561 uit zijn geboortestad verbannen om de rol die hij had gespeeld in de *chanteries*, ging zich in Ieper vestigen en verstrekte er logies aan „plusieurs personnes de sa secte et hérésie” — waarbij dan wellicht aan andere gevluchte Doorniknaars moet worden gedacht⁶¹⁹. De te Cassel wonende Doorniknaar Jacques Taffin van zijn kant, algemeen ontvanger van de kasselrij Cassel en van het Bos van Nieppe (tussen Hazebrouck en Merville), onderhield nauwe relaties met zijn broer Nicolas, pensionaris van Doornik en één der grote figuren van het protestantisme aldaar⁶²⁰. Hebben ook deze Doorniknaars ertoe bijgedragen om de atmosfeer in het Westkwartier te vertroebelen? Of bestonden er zelfs rechtstreekse contacten met Doornik over de taalgrens heen? Bronnen uit Watrelos vertellen hoe men in augustus en september 1561 groepjes zingende mensen zag passeren die in de bossen bij Doornik de predikaties hadden bijgewoond en nu doorheen het dorp nog verderop naar huis trokken⁶²¹.

Nauwelijks waren in dit Westkwartier de commentaren op de gewelddadige bevrijding van Willem Damman bedaard, of de overheid werd opgeschrikt door een openlijke massademonstratie van de kant der gereformeerden.

⁶¹⁶ IDEM, *Analectes historiques*, III (Brussel 1856), p. 466.

⁶¹⁷ G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 168-191.

⁶¹⁸ Ch. PAILLARD, *Histoire des troubles religieux à Valenciennes*, I (Brussel 1874), p. 68-74.

⁶¹⁹ Begin 1563 werd hij in Voormezele bij Ieper gearresteerd; hij werd kort na 8 oktober 1563 te Ieper met het zwaard terechtgesteld. (ARA, *Rk*, 14.619, f° 7, 8; RAG, *RVI*, 721, f° 161, 228.) Zijn weduwe Isabeau Pétillion kreeg in 1564 genade. (C. DEHAISNES, *Inventaire sommaire*, III, p. 129.)

⁶²⁰ Jacques Taffin werd in januari 1562 gevankelijk naar het Gravensteen te Gent overgebracht op beschuldiging te Doornik een preek van Guy de Bray te hebben bijgewoond en de minderbroeder — later calvinistisch predikant — Adrien Saravia uit zijn klooster te Saint-Omer te hebben helpen ontvluchten. Bij gebrek aan bewijzen werd hij in maart terug in vrijheid gesteld. In 1566 hielp hij de predikaties opzetten te Ieper. Over Nicolas en Jacques Taffin, en de derde broer Jean, calvinistisch predikant te Metz, cfr. G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 149-150, 345-346; E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, II, p. 47-50.)

⁶²¹ J. PIAT, *Watrelos, mille ans d'histoire* (Watrelos 1970), p. 28.

Op zondag 12 juli 1562 hield Gelein Damman, broer van Willem, op het kerkhof van Boeschepe tijdens de hoogmis een publieke predikatie. Er waren ongeveer tweehonderd toehoorders — „onder de zelve diversche voorzien van langhe stocken ende messen”⁶²², anderen van pistolen⁶²³ — opgekomen uit Boeschepe zelf, uit Westouter, Reningelst, Berthen, Belle, Eecke, Godewaersvelde, Loker, Dranouter, Steenwerck, Sint-Jans-Cappel, Meteren en Steenvoorde. Volgens getuigen waren er bovendien talrijke teruggekeerde vluchtelingen uit Engeland⁶²⁴. Er gingen geruchten dat gewapende lieden waren opgesteld in de omringende bergen om in geval van nood ter hulp te snellen⁶²⁵. De dag te voren was voor de preek in heel de streek een groot-scheepse propaganda gevoerd, onder meer op een bruiloftsfeest te Westouter⁶²⁶ en op de markt te Steenvoorde⁶²⁷. Aan de gereformeerden waren briefjes rondgestuurd met het verzoek, familieleden, vrienden en kennissen uit te nodigen en hun te zeggen „dat 's anderendaechs te IX hueren de bisschop of een gheleert man uut synder name, het evangelium te Boeschepe vercondighen zoude ende uutlegghen wie die valsche profeten waren”⁶²⁸; men moest „de naeme vanden bischop daer inne becleeden... omme de zaecke te bedecken”⁶²⁹. Meer dan één uur lang sprak Gelein Damman over de roomse Kerk, het gezag van de paus, de mis, de eucharistie, en plaatste daartegenover de gereformeerde geloofsstellingen⁶³⁰. Er was slechts een kort incident op het ogenblik dat de paštoor van Boeschepe naar buiten kwam en de aanwezigen ertoe aanzette, zijn mis te komen bijwonen. „Broeders,” zo reageerde iemand, „laet ons by een blyven”. Slechts enkele Boeschepenaars gaven gehoor aan de oproep van hun parochieherder⁶³¹. Aan het einde van het sermoen vroeg de predikant zijn gehoor neer te knielen „omme te bidden voor alle princen, gheestelic ende weerlic dat God hemlieden zouden willen verlichten datmen den waerachtegen dienst Gods zoude moghen gebruuken”⁶³²; een speciaal gebed werd gedaan voor „de broeders die in stocken ende blocken laeghen dat zy zouden moghen volstandich blyven in huerlieder gheloove, midsgaders dat God de princen zoude willen bekeeren van 't onnoosel bloedt

⁶²² I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, p. 167-168.

⁶²³ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, II, p. 61.

⁶²⁴ I. L. A. DIEGERICK, *o.c.*, II, p. 204-205.

⁶²⁵ *Ibid.*, p. 235.

⁶²⁶ *Ibid.*, p. 183-188.

⁶²⁷ *Ibid.*, p. 188-189.

⁶²⁸ *Ibid.*, p. 179-180.

⁶²⁹ *Ibid.*, p. 189-191 en 181-183; RAG, RVI, 718, 23 maart 1565.

⁶³⁰ I. L. A. DIEGERICK, *o.c.*, II, p. 235.

⁶³¹ *Ibid.*, p. 204-205.

⁶³² RAG, RVI, 7544, f° 419 - 419 v°, sententie Jan de Bert, 5 november 1563.

niet meer te vervolghen”⁶³³. De vergadering werd besloten met een psalm. Beschermd door een zestiental gewapende mannen uit Steenvoorde en omgeving ging Gelein Damman daarop naar Godewaersvelde, waar het middagmaal gebruikt werd in de herberg van Andries Meynghe. De predikant hield er een schriftlezing en zong met zijn disgenoten enkele liederen. De daaropvolgende nacht preekte hij in een leegstaand huis te Steenvoorde. Zijn plannen echter om nog een publiek sermoen te houden, nu in de kasselrij Belle, bleven onuitgevoerd; uit schrik voor de inzetende vervolgingen week hij via Nieuwpoort uit naar Engeland⁶³⁴.

De repressie was inderdaad ongemeen heftig. De dag na de feiten was Titelmans al ter plaatse. De baljuws van Cassel, Belle en Ieper sloegen de handen in mekaar. De procureur-generaal en talrijke gerechtsdeurwaarders van de Raad van Vlaanderen, de soeverein-baljuw van Vlaanderen en zijn assistenten, en weldra ook de koninklijke commissarissen Robert du Cellier en Jacob de Blasere, kregen uitgebreide volmachten om de berechting van de schuldingen tot een goed einde te brengen en om definitief een punt te plaatsen achter de reformatorische bedrijvigheid in het Westkwartier⁶³⁵. In de loop van de volgende maanden werden negen deelnemers aan de predikatie terechtgesteld: zes te Ieper⁶³⁶ en drie te Cassel⁶³⁷. Anderen kregen straffen, gaande van openbare boete tot eeuwige verbanning op de galeien met verbeurdverklaring van de bezittingen. De eeuwige verbanning werd bij verstek uitgesproken tegen een tweehonderdtal personen die vrijwillig op de vlucht waren gegaan, sommigen omdat ze zich werkelijk schuldig achtten, anderen „sur la crainte que leur auroit causé ung bruyt qui pour lors courroit, que

⁶³³ I. L. A. DIEGERICK, *o.c.*, II, p. 196-197.

⁶³⁴ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 323-325; I. L. A. DIEGERICK, *o.c.*, II, p. 201-204.

⁶³⁵ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, II, p. 61-78.

⁶³⁶ Gelein Brues, waard in „De Croone” te Loker, onthoofd 28 november 1562 (I. L. A. DIEGERICK, *o.c.*, II, p. 167-168); Hendrik Butseraen uit Westouter, onthoofd 28 november 1562 (*Ibid.*, p. 169); Pieter Pollet uit Reningelst, onthoofd 23 januari 1563 (*ibid.*, p. 179-180); Christiaan Schaephoofd uit Reningelst onthoofd 23 januari 1563 (*ibid.*, p. 177-178); Mahieu van Peperstraete uit Westouter, onthoofd 23 januari 1563 (V. GAILLARD, *o.c.*, p. 330-331; I. L. A. DIEGERICK, *o.c.*, II, p. 178-179); Robert de Croock uit Cassel of Steenvoorde, verbrand 20 februari 1563 (*ibid.*, II, p. 201-202). Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Martelaarslijst van Ieper 1547-1595*; ons ontgaat de betekenis van diens mededeling als zou Van Peperstraete een directe medewerker zijn geweest van Jan Denijs, als recruiteringsagent voor de legers van Oranje; hier wordt over feiten gesproken die zich vier jaar na de dood van de Westouter naar voordeden!

⁶³⁷ François Bogaert, alias du Ploicx en Gauthier de Zautere uit Steenvoorde, en Clays Vlasman, alias Bernaert, uit Godewaersvelde, allen onthoofd op 10 oktober 1562. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, II, p. 129; ARA, *AL*, 462 bis.)

tous ceulx qui s'estoient trouvé audict presche de Boeschepe seroient capitalement punis" 638.

Ook Hondshoote had zich intussen niet laten intimideren. De anabaptistenkring werd genadeloos uitgeroeid 639. De calvinist Karel Eylinck uit Meteren, die in mei 1562 op last van de inquisiteur was gevangen genomen, stierf in deze stad op 3 oktober 1562 de vuurdood. Hij schijnt de revolutionaire ideeën van sommige zijner geloofsbroeders niet te hebben gedeeld. Op een vraag van zijn onderzoeksrechters welke zijn houding was tegenover de magistraat, antwoordde hij dat ieder die zich verzet tegen de overheid ingaat tegen het bevel van God: de magistraat die het zwaard gebruikt om de slechten te straffen staat in dienst van God; men zal bidden voor de overheid opdat de christenen met haar bescherming een vreedzaam en heilig leven zouden kunnen leiden 640.

Cassel ging op zijn beurt over tot de berechting van reeds vroeger gevangen genomen calvinisten. Clays Mocke uit Nieuwkerke, die reeds in 1555 een straf had opgelopen te Ieper 641 werd begin 1563 geëxecuteerd met het zwaard. Jacob Cambier uit Cassel zelf eindigde op 13 februari 1563 op de brandstapel 642. In hetzelfde jaar werd door de baljuw van Cassel te Hazebrouck de Kortrijkzaan Joos van Reus (Roelx) onthoofd 643; omstreeks 1553 had hij reeds een straf opgelopen te Geraardsbergen 644.

De rigoureuze maatregelen sorteerden, zo leek het, een bevredigend effect. Op enkele incidenten na 645 bleef het voortaan rustig. Wie niet op de vlucht was gegaan verlegde zijn reformatorische activiteit voortaan naar de binnenhuiskamers en werd dan ook, voor zover hij de openbare orde niet verstoorde, met rust gelaten. Met de resultaten van de generale enquête van

638 RAG, RVI, 718, advies van de Raad van Vlaanderen, 23 maart 1565. Verslag van de commissarissen over hun werkzaamheden, 4 januari 1563: E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 95-97.

639 Cfr. p. 503 e.v.

640 E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 138, 284; A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 377, 379 v°: CRESPIN (1570), f° 598 v° - 600: hierin ook de geloofsbelijdenis van Eylinck en een brief aan zijn geloofsbroeders te Hondshoote.

641 ARA, Rk, 14.616, rekening 1556-1561, f° 52 v°.

642 E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, II, p. 129-130.

643 *Ibid.*, p. 131.

644 ARA, Rk, 13.571, rekening 1553-1555, f° 26 v° - 27.

645 Tijdens de overbrenging van 32 gevangenen — waaronder verscheidene ketteren — naar de galeisepen te Vlissingen in maart 1563, werden de bewakers op de overvaart van Sluis naar Vlissingen om het leven gebracht; tal van ontsnapte nieuwgezinden vestigden zich in de omgeving van Grevelingen en ontplooiden er een tijd lang een drukke activiteit. (ARA, StA, 281, f° 294 - 294 v°; RAG, RVI, 721, f° 70.) In de nacht van 23 op 24 oktober 1563 werd de ketter Hansken Nuens, afkomstig uit Noortberquin, met geweld bevrijd uit de gevangenis van Nieuwpoort. (Cfr. J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 26, noot 47; RAG, RVI, 7616, f° 66; V. GAILLARD, *o.c.*, p. 335-336.)

januari 1564, op last van de Raad van Vlaanderen gehouden onder meer te Hondshoote, Belle, Sint-Winoksbergen, Duinkerke, Nieuwpoort, Cassel en Ieper, kon de overheid tevreden zijn. Nergens werd nog enige min of meer belangrijke activiteit van de calvinisten opgemerkt⁶⁴⁶. En inderdaad, de calvinistische rondreizende predikant Jan Hendrickx moest bij zijn arrestatie te Daknam in 1564 toegeven dat „het volck in 't Westquartier gheen ghehoor meer en darf gheven den leraers ende predicanten”, en dat hij zelf daar „qualick erghens zoude hebben weten logeren ofte slapen”⁶⁴⁷. Na het beëindigen van de opdracht der gevolmachtigde commissarissen in het begin van 1563 werd in het Westkwartier nog slechts één doodvonnis uitgesproken tegen een calvinist, namelijk te Hondshoote : Jan van de Cruce uit Verlinghem besteede daar op 18 september 1564 de brandstapel⁶⁴⁸.

Het is duidelijk dat de kleine lui zich door al dat machtsvertoon hebben laten afschrikken. Talrijk waren degenen die uit vrije wil hun excuses gingen aanbieden aan hun pastoor of aan een vertegenwoordiger van de inquisiteur. Het waren nu opnieuw vooraanstaanden – mensen die voldoende zelfstandig dachten om het keurslijf dat hun aangemeten werd niet te nemen – die zich voornamelijk in de kijker werkten. In de rekeningen van de inquisiteurs van 1563 en volgende jaren worden als verdachten onder meer vermeld : meester Robert Flamynck (Flameng), schoolmeester te Ieper⁶⁴⁹; meester Lowies Borre, chirurgijn te Quaëdyne; meester François de Deckere, chirurgijn te Hondshoote⁶⁵⁰; meester Filips Roussel, chirurgijn te Morbecque⁶⁵¹; Jan Pesquier, koster te Zuidkote; de koster van Deulemont; meester Colaert Wycmille, chirurgijn te Lampernisse; heer Jan Spanooghe, priester-onderwijzer te Herzele; meester Lambrecht de Puudt, schoolmeester te Ieper; de baljuw van Elverdinge; Caeye Mannens, boekhandelaar te Ieper; heer Pieter de Mey, pastoor van Caestre; Machiel van de Graefscpe, zoon van schepen Wouter te Caestre; Jan de Codts, landmeter te Hondshoote; meester Noë Touret, schoolmeester te Hondshoote; de karmelietenbroeder Filips van Ieper.

Maar intussen bleef de verbittering in brede lagen van de bevolking groot, vooral bij diegenen wier verwanten of vrienden de wijk hadden moeten

⁶⁴⁶ RAG, RVI, 722, f° 125-130.

⁶⁴⁷ *Ibid.*, f° 149.

⁶⁴⁸ SAH, FF 5, f° 42.

⁶⁴⁹ Hij is wel te vereenzelvigen met Robertus Flaminus die in 1566 werkzaam was als predikant in Ieper. (H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, I, p. 256.)

⁶⁵⁰ Sinds 1563 verbleef hij in Londen. (A. A. VAN SCHELVEN, *o.c.*, p. 428, 434.)

⁶⁵¹ In september 1563 was hij gevangen in het Gravensteen te Gent. Zijn verdachte boeken werden in zijn aanwezigheid verbrand, maar dank zij de tussenkomst van de inquisiteur raakte hij, met een lichte straf, weer vrij. (RAG, RVI, 721, f° 222, 23 september 1563.)

⁶⁵² L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II, p. 468, 25 februari 1562.

nemen, en niet het minst bij de vluchtelingen zelf. Reeds in begin 1562 had de pauselijke nuntius in Madrid aan Filips II een rapport overgemaakt dat vanuit Engeland naar Rome was gestuurd en waarin stond dat Vlaanderen, Brabant en Henegouwen opstand zouden plegen indien de protestantse geloofsbelijdenis niet getolereerd werd; meer dan 30.000 vluchtelingen beraamden in Engeland een samenzwering om in hun vaderland de geloofsvrijheid af te dwingen⁶⁵². Op 9 april 1563 schreef Christophe d'Assonleville uit Engeland aan Granvelle: „Men hoort hier luidop zeggen dat de vluchtelingen in de verwachting leven van een spoedige en gewelddadige ommekeer, niet alleen van de religie, maar ook van de politieke ordening in ons land; ze wachten slechts op dit ogenblik. In hun preken durven ze zelfs aanduiden wie hun leidsmannen zullen zijn, vanwaar de hulp zal komen...⁶⁵³. De ketters hier, vooral de Vlamingen, moedigen elke dag in hun sermoenen onze vluchtelingen aan, vol vertrouwen te zijn daar, in navolging van Frankrijk en Engeland die — naar hun zeggen — het licht van het evangelie ontvangen hebben, binnenkort ook in Vlaanderen het getij zal keren”⁶⁵⁴.

* * *

Een aparte ontwikkeling deed zich voor in het havenplaatsje Nieuwpoort. De pastoor, heer Vincent Pauwels, kon in januari 1564 nog getuigen dat zijn parochie, die om en bij de 2000 communicanten telde, nauwelijks door de nieuwe leer was aangetast. De stedelijke overheid bevestigde dit en voegde eraan toe dat ze, om te verhinderen dat „leeraers ofte hereticquen, passerende de zee van ofte naer Inghelant, en zouden diverteren binnen der voorseyde stede, ofte aldaer eeneghe conventiclen stichten”, een strenge controle uitvoerende op de herbergen waar logies werd verstrekt aan vreemden. Wel was er, na de terechtstelling van Geert de Moer omstreeks 1554⁶⁵⁵, nog enige ketterse activiteit opgemerkt bij mensen als meester Jan Lippens, schoolmeester te Oostende en later pastoor te Lombardzijde, een zekere Clais, werkmans uit Belle, de smid Jacob Cheys, de havenarbeider Adriaan Obry en Pieter Janszuene uit Den Briel. Zij hadden echter allen de wijk genomen⁶⁵⁶. Mayken Chrispijns van haar kant had in maart 1563 te Veurne om vergiffenis gesmeekt over haar ketterse dwalingen⁶⁵⁷.

Kort na de al te geruststellende rapporten van de kerkelijke en de wereldlijke overheid bleek dat Nieuwpoort dan toch niet zo apatisch was

⁶⁵³ KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques*, III, p. 310, ep. 1068.

⁶⁵⁴ *Ibid.*, p. 312-313.

⁶⁵⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Nieuport*, p. 12.

⁶⁵⁶ RAG, RV1, 722, f° 125 - 125 v°.

⁶⁵⁷ ARA, Rk, 14.059, f° 21.

gebleven tegenover het protestantisme. Als voortrekkers van de nieuwgezinden manifesteerden zich de rijke Jacob Lauwers — reeds in 1539 of 1540 gestraft wegens ketterij⁶⁵⁸ — en zijn echtgenote (vermoedelijk de zuster van de zoëven genoemde Brielenaar), Willem van den Steene, deurwaarder van de Grote raad te Nieuwpoort⁶⁵⁹, Jan Pauwels, graanhandelaar en ontvanger van de accijnzen te Nieuwpoort en de schepenen Jan Caut en Jacob Seu. Tussen september 1565 en januari 1566 werd door de inquisiteur of door de commissarissen van de Raad van Vlaanderen tegen niet minder dan 56 personen een proces ingespannen omwille van ketterij. De meesten van hen hadden met hun gezin de wijk genomen naar „suspecte plaetsen”, anderen toonden berouw en verkregen vergiffenis⁶⁶⁰.

BESLUIT

Nadat het anabaptisme in 1538 bijna volledig uitgeroeid was geworden, werd door de repressie van 1544-1545 ook aan de sacramentarisch-gereformeerde richting een gevoelige slag toegebracht. Slechts moeizaam richtten de gemeenschappen zich weer op, en wel dank zij impulsen van twee kanten: enerzijds de steun van enkele intellectuelen en personen uit de gegoede middenklasse, anderzijds het herstel van de contacten met reformatorische centra buiten Vlaanderen, heel in het bijzonder met de snel in betekenis winnende emigrantengemeenten op vreemde bodem. Onder deze Vluchtelingenkerken stonden Londen (tot 1553 en opnieuw sinds 1559), Emden (sinds 1554) en Sandwich (sinds 1561), niet ver van de Nederlanden, op de voorgrond. Van hieruit werden predikanten uitgestuurd (een dertigtal zijn ons met name bekend) die niet alleen leiding uitoefenden over de achtergebleven gereformeerden in het moederland, maar tevens actieve leerverkondigers waren tijdens geheime conventikels. Naast de Nederduitse kerken in den vreemde ging er sinds het einde van de jaren vijftig en vooral vanaf de beginnende jaren zestig een groeiende invloed uit van Antwerpen enerzijds en van de Waalse industriesteden in het Zuiden anderzijds, die tevens de brug sloegen naar het Franse Calvinisme.

Gent, Brugge, Oudenaarde, Ronse, Axel, Hulst, Eeklo en Oostende herbergden omstreeks 1560 een relatief belangrijke gereformeerde kern, de meesten vermoedelijk kort na dit jaar al met een eigen kerkorganisatie. Het zwaarte-

⁶⁵⁸ ARA, *Rk*, 14.287, rekening 1539-1540, f° 7 v°.

⁶⁵⁹ RAG, *RVI*, 718, Raad van Vlaanderen aan Grote Raad, 16 november 1564; 722, f° 196, Grote Raad aan Raad van Vlaanderen, 21 november 1564; 7545, f° 45-45 v°: vonnis 11 mei 1565, 50 jaar verbannen met inbeslagneming van zijn bezittingen.

⁶⁶⁰ ARA, *AL*, 463, getuigschriften van pastoor Gillis Bosschier en van de magistraat van Nieuwpoort, 25 oktober 1565; rekeningen Titelmans, Vlaminck, Van Hee, De Hondt, 1565; ARA, *Rk*, 21.931, f° 24 v°-25.

punt evenwel lag ontegensprekelijk in het Westkwartier. Dit geïndustrialiseerde gebied werd sinds 1559 de invalspoort voor terugkerende Nederlandse émigré's uit Londen en later uit Sandwich, en lag bovendien — mede door zijn uitgebreide commerciële relaties — na het verdrag van Cateau-Cambrésis (1559) open voor de invloeden uit het aanpalende hugenootse Frankrijk. In dit Westkwartier voltrok zich, — parallel met de ontwikkelingen in Frankrijk, in Doornik, Valenciennes en Rijsel — een toenemende radicalisering van de religieuze standpunten, in 1561 en 1562 culminerend in een openlijk verzet tegen de inquisitie en in een publieke machtsdemonstratie in het dorpje Boeschepe. De strenge repressie evenwel wist deze innerlijke dynamiek tijdelijk af te remmen, maar in 1566, mede ten gevolge van de politieke ontwikkelingen, manifesteerde deze zich sterker dan ooit, nu in zijn meest extreme vorm, en leidde tot zineloos geweld.

HOOFDSTUK IV

DE HEROPBLOEI EN DE DEFINITIEVE DOORBRAAK VAN HET ANABAPTISME NA 1550

Inleiding : de „stille” jaren veertig

Het repressiejaar 1538 was voor de doopsgezinden in Vlaanderen rampzalig geweest. Alle leiders waren verdwenen. De gemeenschappen, al gehalveerd door menigvuldige terechtstellingen, vielen helemaal uiteen daar velen hun heil zochten in den vreemde¹. Wie bleef kon individueel, buiten elk groepsverband, zijn doopsgezind geloof verder belijden², maar daar hij in alles aan zichzelf overgelaten was zocht hij veelal aansluiting bij de sacramentariërs. Die overgang verliep des te gemakkelijker daar er tussen beide strekkingen een zo nauwe verwantschap bestond en ook later bleef bestaan, dat de precieze scheidingslijn soms moeilijk te trekken is. Bij de heropbloei na 1550 zou trouwens het doperdom in hoofdzaak opnieuw bij de sacramentariërs recruteren, hetzij bij groepen die al vroeger nauw hadden aangeleund bij het anabaptisme, hetzij bij nieuwe bekeerlingen. Gezien dit alles staan we erg sceptisch tegenover de mening van Verheyden, als zou „de doopsgezinde strekking (...) tussen 1540 en 1550 uitgegroeid (zijn) tot de sterkste reformatorische manifestatie” in de Zuidelijke Nederlanden³. De doperse beweging werd kort voor 1540 bijna volledig teruggedleid in de bedding waaruit ze was voortgevloeid, namelijk die van het sacramentarisme, om er zich pas tien jaar later onder de stuwning van leiders uit het Noorden opnieuw uit los te maken. Voegen we hieraan toe dat de stilte rondom het doperdom na 1540 geen typisch Vlaams verschijnsel was, maar ook in andere delen van de Nederlanden duidelijk kan worden vastgesteld⁴.

¹ C. KRAHN, *Dutch Anabaptism*, p. 178, 216.

² Zo iemand was de Oostendse schoenmaker Clays van der Goore, alias Clays Lecx, die tijdens een verhoor op het stadhuis van Oostende aan zijn kinderdoopsel verzaakte, de priesters verweet dat ze de bijbel verkeerd uitlegden, en die definitief gebroken had met de roomse Kerk. Op 28 juni 1545 werd hij als hardnekkige ketter in zijn geboortestad met het zwaard terechtgesteld. (ARA, *Rk*, 14.311, rekening 1544-1548, f° 5-6; VAN BRAGHT, II, p. 81, dateert verkeerdelijk : 1548.)

³ *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 44.

⁴ Zo in Friesland : J. J. WOLTJER, *Friesland in de Hervormingstijd*, p. 109.

§ 1. DE PENETRATIE VAN MENNO SIMONS' IDEEËN VIA ANTWERPEN OMSTREEKS 1550

De nieuwe impuls omstreeks 1550 kwam rechtstreeks uit de kring rond Menno Simons. Deze ex-pastoor van het Friese dorpje Witmarsum had na het debâcle van Munster de vreedzame krachten weten te hergroeperen en werd aldus de leider van een steeds groeiende groep dopers van een nieuwe generatie, die de oorspronkelijke idealen van een zuivere gemeente weer op de voorgrond stelden. Met zijn geschriften, vooral met *Dat Fundament des Christelyken leers* (1538), oefende hij een grote invloed uit. In een eenvoudige taal zette hij de grondstellingen en de ethische beginselen uiteen, gebaseerd op het Nieuwe Testament, ten behoeve van een zijn eigen weg zoekende groep bekeerlingen, die in deze bevattelijk gehouden geschriften de gids vonden waarnaar ze hadden gezocht⁵. Menno's onaangetast leiderschap blijkt uit het feit dat zijn volgelingen weldra menisten of mennonieten werden geheten, een naam die ze tot vandaag blijven dragen.

Erg belangrijk voor de verbreiding van die nieuwe ideeën in de Nederlanden was de beslissing van Menno Simons en Dirk Philips – zelf dienden ze zich wegens de vervolgingen voornamelijk buiten de grenzen op te houden – rondtrekkende leraars aan te stellen. Tussen 1542 en 1547 waren dit er een zestal: Gillis van Aken, Antoon van Keulen, Frans Reines de Cuyper, Adam Pastor, Hendrik van Vreden en Theunis van Hartenrath⁶. Vooral de rusteloze activiteit van eerstgenoemde was beslissend voor de verdere ontwikkeling van het anabaptisme in het Zuiden. Tijdens zijn reizen tussen Aken, Antwerpen, Gent, Kortrijk en Amsterdam doopte hij talrijke volgelingen⁷.

Antwerpen werd aldus omstreeks 1550 het bruggehoofd waarlangs de doperse beweging opnieuw in Vlaanderen ingang vond. De metropool zou ook in de volgende jaren de aantrekkingspool en het uitstralingscentrum blijven van het anabaptisme in heel de Zuidelijke Nederlanden. De nieuwe generatie doopsgezinden bestond dan ook in hoofdzaak uit personen die een tijdlang te Antwerpen hadden gewoond. Alles wijst er trouwens op dat

⁵ C. KRAHN, *Menno Simons (1496-1561). Ein Beitrag zur Geschichte und Theologie der Taufgesinten* (Karlsruhe), p. 48-55. Over Menno Simons, zie vooral K. Vos, *Menno Simons, 1496-1561* (Leiden 1914).

⁶ C. KRAHN, *Dutch Anabaptism*, p. 183.

⁷ ° Omstreeks 1500 in Susteren in het huidige Nederlands-Limburg, was vermoedelijk priester, maar trad reeds omstreeks 1531 op als anabaptistisch predikant. Na zijn aanstelling tot Oudste in 1542 door Menno Simons werd hij één van diens nauwste medewerkers. In 1557 werd hij te Antwerpen gearresteerd, herriep zijn doperse opvattingen, maar werd toch op 10 juli 1557 onthoofd. (G. GROSHEIDE, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Anabaptisten in Antwerpen*, p. 252-256; K. Vos, *Gillis van Aken, - De Tijdspiegel*, LXII, 8 (1905), p. 355-371.)

Gillis van Aken omstreeks 1550 in de Scheldestad vooral enthousiaste aanhangers heeft gevonden in kringen van immigranten: ontheemden, mensen die op zoek naar betere bestaansmogelijkheden of omwille van de religie hun geboortestreek hadden verlaten en in het vreemde, vijandige werkmilieu opgevangen werden door de doperse broederschap, waarin ze aan elkaar en in de religie een nieuw houvast vonden. Op hun beurt hebben ze achtergebleven familieleden en vrienden ertoe aangezet, zich bij de broedergemeente te komen voegen. Zo zien we Jan van den Driessche en Karel Nys, die in Antwerpen de volwassenendoop hadden ontvangen, in 1549 aan het werk in hun geboortestad Wervik. Met de stilzwijgende instemming van de baljuw van de heerlijkheid Oosthove belegden ze vergaderingen, waarop ze, volgens de ontvanger der extraordinaire inkomsten van de vorstelijke schatkist, vooral eenvoudige lieden trachtten te winnen⁸. Te Gent werd een zekere Clays de Wale opgespoord die uit Antwerpen was gekomen om „par aulmosnes et aultrement attirer les simples gens à la secte des anabaptistes”⁹. Ongetwijfeld is ook de Gentenaar Hans van Overdam, in 1545 wegens ketterij verbannen¹⁰ en nadien te Antwerpen herdoopt, in zijn geboortestad volgelingen komen werven.

§ 2. DE BROEDERSCHAP TE GENT

De eerste te Antwerpen gearresteerde dopelingen van Gillis van Aken waren de Gentse bakker Jan Lievens en de Komense lakenbereidersknecht Pieter van den Broucke. Hun terechtstelling op de brandstapel — resp. op 14 en 18 augustus 1550¹¹ — was voor de broederschap het sein om onder te duiken of om uit te zien naar een veiliger toevluchtsoord. Een grote groep trok naar Lier, maar toen ook daar al dadelijk na de aankomst een meedogenloze repressie inzette die eindigde met een aantal terechtstellingen op 31 januari 1551¹², trok hij, klaarblijkelijk onder de leiding van de reeds genoemde Hans van Overdam, naar Gent.

Maar het noodlot zat de ronddolende doopsgezinden op de hielen. De hoogbaljuw van Gent kreeg op 16 maart 1551 lucht van hun verblijf in het Sint-Baafsdorp en kwam te weten dat ze plannen maakten om de volgende

⁸ RAG, RVI, 7537, f° 263 - 263 v°; 7538, f° 23 v° - 25.

⁹ ARA, AL, 458, rekening Pollet, 1551.

¹⁰ Cfr. p. 246 e.v.

¹¹ P. GÉNARD, AA, VIII, p. 389-390.

¹² Godevaert Merttens (kasseier) uit Sint-Pieters buiten Maastricht, Maria Vlemincx uit Sint-Truiden, en Anna van Roosbroeck en Gielis van Aerde (linnenwever) uit Lier werden op de Grote Markt te Lier verbrand. (A. BERGMANN, *Geschiedenis der Stad Lier* (Antwerpen 1873), p. 202-203; A. L., *Anabaptisten te Lier - 't Land van Ryen*, 1965, p. 94-96.)

nacht opnieuw te vertrekken. Er moest dus snel worden gehandeld. Daar hij zelf geen rechtsbevoegdheid bezat op Sint-Baafs en daar de baljuw van deze heerlijkheid afwezig was, ging de hoogbaljuw bij de procureur-generaal van Vlaanderen vragen, de gerechtelijke actie in handen te nemen. Toen beide hoofden van justitie samen met een kleine politiemacht binnenvielen in het huis van Jacob de Decker vonden ze daar inderdaad acht personen, die bij hun bagage op de duisternis zaten te wachten. Een negende verdachte, de Lierse schoenmaker Jacob Leerse, kon tijdig ontsnappen¹³.

Daar op één na alle verdachten uit Lier afkomstig waren zag de Raad van Vlaanderen dadelijk het verband tussen hun aanwezigheid te Gent en de executies enkele maanden tevoren in Lier. Hij verzocht daarom de magistraat van de Brabantse stad om uitvoerige inlichtingen over de terechtgestelden, of ze „eeneghe complicen verclaert hebben wesende van desen lande ende graeffscip van Vlaenderen”. De gevangenen hadden intussen bekend dat ze allen tussen 1548 en 1550 te Antwerpen herdoopt waren door Gillis van Aken¹⁴.

Voor de kleermaker Goris Cooman, de schilder Wouter van de Weyer en diens echtgenote Margriete vanden Berghe, allen uit Lier, en voor Naenkin Bornaige uit Gent¹⁵ werd op 11 april 1551 een brandstapel opgericht op het Veerleplein. Verscheidene raadslieden en geestelijken hadden hen nog tot andere gevoelens willen brengen, maar ze verklaarden tot in de dood hun geloof trouw te zullen blijven¹⁶. Vlak voor hun terechtstelling spraken ze de omstaanders toe; de Raad van Vlaanderen moest zelf toegeven „que aucuns spectateurs simples et aussi non bien fondez en la foy, voyants la constance de telz dévoyés, ne sont par telle exécution si bien confirmez en notre foy”¹⁷. De nieuwgezinden waren zich daar zeer goed van bewust en zouden in de toekomst nooit meer nalaten in de ogenblikken die aan de terechtstelling

¹³ ARA, AL, rekening procureur-generaal, 1551; voegen we hieraan toe dat Goris Leerse uit Lier, vermoedelijk verwant met Jacob Leerse, op 9 november 1560 als anabaptist te Antwerpen terechtgesteld werd. (P. GÉNARD, AA, IX, p. 115, 129.)

¹⁴ RAG, RVI, 710, f° 22, Raad van Vlaanderen aan burgemeester en schepenen van Lier, 17 maart 1551.

¹⁵ Ook zij had nochtans te Lier verbleven.

¹⁶ RAG, RVI, 7613, f° 137 v° - 138; cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 13-14, met verdere bronnenvermelding. Buiten Van Braght maakt geen enkele bron melding van een Catharina van Lier.

¹⁷ RAG, RVI, 710, f° 43, brief van Raad van Vlaanderen aan de landvoogdes, 24 april 1551. Een bevestiging hiervan in het getuigenis tegenover de inquisiteur van Claes de Praet, die in 1556 op zijn beurt als doopsgezinde te Gent gearresteerd was: „Doen ghy op de Verle plaetse die vier pylkens van Liere plucte over vijf jaer ... doen ter tijt begonste ic te ondersoecken, om wat gelooove dat die lieden daer starven so vrymoedigh ende ick ondersocht de schrifture”. Kort daarop was De Praet naar Emden vertrokken waar, volgens zijn getuigenis, vele Gentenaars verblijf hielden. In 1552 kreeg hij te Antwerpen de volwassenendoop toegediend. (BRN, II, p. 239-240, 246.) Op 10 mei 1556 werd hij te Gent op de brandstapel terechtgesteld. (A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 23.)

voorafgingen, — ogenblikken van intense gemoedsbewogenheid bij de toeschouwers — hun geloof krachtig te belijden.

Margriete Kieckens had intussen in de gevangenis haar geloof afgezworen. In een uitvoerige brief vroeg de Raad van Vlaanderen de landvoogdes om erbarmen voor de vrouw die, samen met een dochter van 13 jaar, een zoontje van 2 jaar en een baby van 3 maanden, ziek in de gevangenis lag¹⁸. Hij wees er op dat Margriete onder dwang van haar man¹⁹ naar de nieuwe leer was overgegaan, maar dat ze in haar hart „seroit persistée en sa première bonne et catholycque foy, hantant l'église et y envoiant sesdicts enfans secrètement et au desceu de sondict mary”²⁰. Gelijkwaardige stappen ondernam de Raad ten voordele van de jeugdige Hanskin Gauderier (18 jaar), Barbelkin Janssins (19 jaar) en Hans Lober (21 jaar), die aanvankelijk standvastig hun doopsgezind geloof hadden beleden maar nadien toch toegaven, zich uitsluitend op instigatie van hun meesteres, de reeds genoemde Margriete van den Berghe, te hebben laten dopen²¹. De landvoogdes stemde toe in een soepele interpretatie van de straffen zoals ze in de plakaten waren opgelegd: mits afzwering van hun geloofsovertuiging en mits de belofte van een streng godsdienstige levenswandel, waarop twee jaar lang toezicht zou uitgeoefend worden, kregen de vier gevangenen op 9 resp. 23 mei de vrijheid terug²².

De terechtstellingen van 11 april werden bijgewoond door Hans van Overdam. Hij maakte later een lied op de slachtoffers²³, waarin hij o.a. de eerlijke bedoelingen van de dopers uiteenzette²⁴. Hij stelde tevens een

¹⁸ Cfr. rekening cipier: ARA, AL, 458.

¹⁹ Naar ze zelf zei had hij haar daarvoor verscheidene keren afgeranseld; hij had haar uitgaanskleren weggenomen om haar te beletten nog ter kerke te gaan, en er uiteindelijk mee gedreigd, haar met haar kinderen te laten zitten indien ze niet spoedig naar het anabaptisme overkwam.

²⁰ RAG, RVI, 710, f° 40 - 43, Raad van Vlaanderen aan de landvoogdes, 29 april 1551. Dit getuigenis werd bevestigd door de schout van Lier, die „verclaerde met weenende ooghen, dat den man van Margriete (haar) bedwongen hadde af te gaene van huer goet kersten ghelove, ende anne te nemen d'opinie vande erdopers”. (*Ibid.*, f° 52 v°.) De brieven aan de landvoogdes waren pas verstuurd na drukke beraadslagingen met Leuvense theologen, met de inquisiteurs-generaal, met de magistraten van Antwerpen en Lier, met de Geheime Raad en in de Raad van Vlaanderen zelf. In afwachting van een definitieve beslissing had men de brandstapel op het Veerleplein laten staan, tot grote ergernis van vele Gentenaars. (RAG, RVI, 709, f° 103; 710, f° 37; ARA, Rk, 21.918, f° 40.)

²¹ RAG, RVI, 710, f° 50 - 51.

²² RAG, RVI, 7534, f° 186 v° - 187, 195 v° - 196 v°; 7613, f° 145, 147 - 147 v°, 149 v° - 150 v°; ARA, AL, 458, rekening cipier, 1551.

²³ Ten onrechte wijst S. CRAMER (BRN, II, p. 98 en 568) de Gentenaar ook aan als de auteur van het lied op de terechtgestelden te Lier; dit is, zoals blijkt uit het getuigenis van Margriete Kieckens, van de hand van de Werviknaar Jan van den Driessche (RAG, RVI, 710, f° 52 v°.)

²⁴ *Het Offer des Heeren*, - BRN, II, p. 516-521.

vinnig manifest op dat op verscheidene plaatsen te Gent werd uitgeplakt en waarin de geestelijkheid en de magistraat beschuldigd werden van flagrant machtsmisbruik tegenover weerlozen, die niet eens de kans kregen om voor onpartijdige rechters de oprechtheid van hun overtuiging aan te tonen. Om die reden daagde de Gentenaar de stadsoverheid uit, een openbaar debat te organiseren tussen katholieke en doopsgezinde vooraanstaanden, mits aan deze laatsten waarborgen voor hun persoonlijke vrijheid werden verleend²⁵.

Op 16 mei 1551 belegde de procureur-generaal een spoedvergadering, waarop hij alle baljuws ontbood die enige jurisdictie uitoefenden in de stad (Gent, Sint-Pieters, Sint-Baafs, de Oudburg). Hij gaf opdracht, onverwijld opsporingen te beginnen naar Hanskin Bufkin, „gheseyt den voo(r)looper van Gillis den herdoopere” (= Gillis van Aken), en de kreupele Lambrecht de Cramer, beiden herdoopt, die sinds enkele dagen in de stad werden opgemerkt²⁶. Wegens het verraad van een geloofsgenoot, die volgens Hans van Overdam de „alder vroomste Broeder (scheen) te wesen van alle die daar waren”, kende de gerechtelijke actie onverwacht een sensationele ontknoping. Einde mei, tijdens een vergadering op een vroege zondagmorgen in een bos te Merelbeke, waarop van Overdam van zijn geloofsbroeders afscheid zou nemen alvorens naar Antwerpen te vertrekken, werden acht doopsgezinden gegrepen. Nog dezelfde dag arresteerden de baljuws van Merelbeke, Gent en Sint-Pieters zeven andere verdachten. Op 2 juni, tijdens de overbrenging van de gevangenen uit een kasteel op het grondgebied van het Land van Aalst (waartoe Merelbeke behoorde) naar het Gravensteen, werden nog eens vier personen ingerekend die de dopers sterkte hadden toegewenst²⁷.

Zoals enkele maanden tevoren nam de Raad van Vlaanderen²⁸ ook nu weer de berechting in handen. Weer bleek al vlug dat negen personen te Antwerpen herdoopt waren, het merendeel door Gillis van Aken; een tiende wenste vurig de doop te ontvangen. De gevangenen weigerden over hun geloof in dispuut te treden met geleerden, tenzij ze dit allen samen konden doen. De Raad wou evenwel niet ingaan op deze eis, daar hij vreesde dat op die manier de minder standvastigen zich aan de woorden van hun beter onderlegde voorgangers zouden optrekken, zodat elke kans op bekering uitgesloten zou zijn.

Het hoge gerechtshof besloot, elf personen te laten terechtstellen, maar over de manier waarop en de plaats waar dit moest gebeuren werd langdurig gediscuteerd. Sommige raadslieden waren van mening dat, in toepassing van

²⁵ De brief is afgedrukt in: *ibid.*, p. 113-117. (Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 74-76.)

²⁶ RAG, RVI, 7613, f° 148 v°.

²⁷ *Ibid.*, 710, f° 128. Cfr. het verhaal van de aanhouding geschreven door Van Overdam zelf in: *Het Offer des Heeren*, - BRN, II, p. 86-94; A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 76-77.

²⁸ En niet de stedelijke overheid zoals Verheyden verkeerdelijk meende.

de plakATEN, tenminste Hans van Overdam en Hans Bufkin, „qui sont estez les principaulx séducteurs” in het openbaar dienden te worden verbrand. De meerderheid echter opteerde voor een geheime terechtstelling in de gevangnis : het was immers duidelijk dat de dopers aanstuurden op een heldhaftige dood in het bijzijn van de massa om haar aldus tot hun geloof te overhalen; hadden ze niet zelf verteld dat op de dag dat een dergelijke executie werd voltrokken te Antwerpen er zich niet minder dan dertig personen tot hun secte bekeerden²⁹ ? Een bijkomende moeilijkheid was dat de baljuw van Merelbeke zich, wegens het onttrekken van de gevangenen aan zijn jurisdictie, erg verongelijkt voelde en het recht opeiste, zoniet de berechting dan toch de vonnissen zelf op zijn eigen rechtsgebied te mogen voltrekken³⁰. De landvoogdes was blijkbaar niet geneigd, op het eerste punt toegevingen te doen. Over het tweede werd een compromis bereikt. De Gentenaar Hans van Overdam en de Wervikenaar Hans Bufkin werden op 9 juli op het Veerleplein verbrand; twee dagen later werden vier anderen naar Merelbeke gevoerd : Pieter van den Hende uit Stekene en Willem de Camp uit Kortrijk werden ter dood gebracht met het vuur, Jacob Currick uit het Land van Kleef en Willem de Brouwere uit Leiden met het zwaard³¹.

Intussen was Anna van den Hende geschrapd van de lijst der elf te executeren personen. Ze gaf toe dat ze de onorthodoxe opvattingen over het altaarsacrament, de biecht, de vasten en kerkelijke bepalingen geleerd had van haar broer Pieter. Het feit dat ze niet herdoopt was stemde de inquisiteurs en de onderzoeksrechters gunstig tegenover het voorstel van de Raad, ze „citra mortem” te straffen³². Van dit precedent maakte het gerechtshof gretig gebruik om ook Lieven van der Leyen en Margriete Bacheleers, die nochtans wel de volwassenendoop hadden ontvangen, ontoerekenbaar te verklaren en aldus van de dood te redden³³. De twee overblijvenden, Gillis de Gusseme, zwager van de reeds vroeger terechtgestelde Adriane Bornaige, en Liesbette Pierssins, echtgenote van Pieter van den Hende, bleven tot het einde hun geloofsovertuiging trouw en werden op 21 juli 1551 op het Veerleplein naar de brandstapel geleid³⁴. Tegen zeven gevangenen tenslotte, allen Gentenaars,

²⁹ RAG, RVI, 710, f° 86, Raad van Vlaanderen aan de landvoogdes, 30 juni 1551.

³⁰ *Ibid.*, f° 128 - 129 v°, 3 juli 1551.

³¹ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 14-16.

³² RAG, RVI, 710, f° 93 - 93 v°, 9 juli 1551. Na haar dwalingen te hebben afgezworen werd ze, mits de gevangenskosten te betalen en op bepaalde voorwaarden, in vrijheid gesteld op 15 juli 1551. (*Ibid.*, 7534, f° 239 v° - 240.)

³³ Zelfde straf als Anna van den Hende op resp. 15 juli en 16 september 1551. (*Ibid.*, f° 239 - 239 v°, 289 v° - 290.)

³⁴ *Ibid.*, f° 248 v°; VAN BRAGHT, 1685, II, p. 105-106. Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 17. Aanvankelijk had men toch de terechtstellingen te Merelbeke gepland. De ervaring die men met de vorigen had opgedaan, namelijk dat „le long espace de les là mener les donne loisir de beaucoup parler et prescher et instruire le

werd alleen de beschuldiging weerhouden, de anabaptisten onderdak te hebben verleend of hun bij de arrestatie moed te hebben ingesproken. Jan van Musschoot, Catharina Arents (weduwe van Michiel van den Hende en schoonzuster van de reeds genoemde Pieter en Anna van den Hende), Josine Bornaige (echtgenote van Gillis de Gusseme en zuster van Adriane Bornaige) en haar zoon Lieven de Gusseme, Jan en Lieven van der Leyen, en Hendrik van der Haghen werden zonder meer ontslagen of moesten alleen een lichte straf volbrengen³⁵. Zo ongeïnteresseerd in het anabaptisme als ze lieten voorkomen waren ze nochtans niet, althans niet allen. Catharina Arents zou in de jaren zestig te Brugge van zich laten spreken als begunstigster én van de doopsgezinden én van de calvinisten³⁶. David van der Leyen, broer van Lieven en Jan, werd als doopsgezinde te Gent verbrand³⁷. Titelmans veroordeelde een zuster en een broer van de genoemden, Tanneken en Laureys van der Leyen, op 15 mei 1554 tot openbare boetedoening³⁸; ze trokken daarop naar Antwerpen, lieten zich daar herdopen, maar vielen weer in handen van het gerecht: Tanneken werd op 4 oktober 1555 in een zak gebonden en in de Schelde verdronken³⁹, Laureys stierf op 8 november 1559⁴⁰. Naar aanleiding van de straffen die in 1554 tegen broer en zus uitgesproken waren ontbood de Raad van Vlaanderen ook Lieven opnieuw, maar daar hij niet kwam opdagen bande het gerechtshof hem op 1 juni 1555 als ketter voor vijftig jaar uit Vlaanderen⁴¹. Hun aller moeder, de weduwe van Pieter van der Leyen⁴¹

peuple", deed de Raad van dit plan afzien. (RAG, RVI, 710, f° 96.) Op 23 juli kwam men de procureur-generaal melden dat de verbrande lijken, die te Mariakerke op een paal tentoon hingen, spoorloos waren (en dus waarschijnlijk door familieleden ter aarde besteld). (*Ibid.*, 7613, f° 167.) De lichamen van de vroeger terechtgestelde mannen waren reeds tijdens de nacht na de executie door onbekenden naar beneden gehaald. (ARA, AL, 458, rekening van de beul van Gent.)

³⁵ RAG, RVI, 710, f° 85 v° - 86; 7534, f° 237 - 239.

³⁶ Cfr. p. 355 e.v.

³⁷ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 20. Voortgaande op Van Braght (II, p. 160) wordt hier als datum van terechtstelling 14 februari 1554 aangegeven. Volgens de rekeningen van Titelmans en Pollet (ARA, AL, 459, 1554) werd David nochtans pas begin oktober 1554 als „anabaptiste du tout obstiné” aan de wereldlijke arm overgeleverd, zodat zijn terechtstelling zeker later moet hebben plaats gehad, misschien op 14 februari 1555 (n.s.). Op hem en op Lievine Ghiselins werd een lied gemaakt (in alle uitgaven van *Liedtboecxken* van het *Offer des Heeren*), waarvan de auteur waarschijnlijk Davids broer Laureys is (VAN BRAGHT, II, p. 269.)

³⁸ ARA, AL, 459, rekening Titelmans en De Hondt, 1555.

³⁹ P. GÉNARD, AA, VIII, p. 428.

⁴⁰ *Ibid.*, IX, p. 5.

⁴¹ RAG, RVI, 7537, f° 318 - 319.

⁴² Volgens Van de Vivere (geciteerd door A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 21) zou ook Pieter zelf doopsgezind zijn geweest, maar werd hij wegens ernstige ziekte ongemoeid gelaten.

liep op 26 juli 1557 op haar beurt een straf op⁴³. Een jaar later werd te Gent nog een zekere François van der Leyen op de brandstapel als doopsgezinde terechtgesteld⁴⁴; zijn familierelatie met de voorgaanden is ons evenwel niet duidelijk. Samen met de genoemde weduwe werd ook Josine Bornaige nog eens gestraft om in kringen van doopsgezinden te hebben verkeerd⁴⁵. Het heeft er de schijn van dat haar huis later bleef openstaan voor nieuwgezinden, aangezien haar knecht, de linnenwever Joos de Vandere, in 1558 van ketterij werd verdacht⁴⁶!

Uit dit alles moge reeds blijken dat er, na de zwarte dagen en de talrijke terechtstellingen, van enige verslapping in de menistische beweging nauwelijks iets merkbaar was. Zoals het voorbeeld van de Van der Leyens aantoonde — we zullen in wat volgt nog heel wat dergelijke gevallen dienen te vermelden — was de toetreding tot de broederschap van één lid van een gezin, familie, vriendenkring of belangengroep soms voldoende om een groot aantal mensen in de anabaptistenschuit samen te brengen. Ook sacramentariërs schepten mee in: zo bijvoorbeeld Michiel Florijn uit Gent, die de nieuwe leer had aangenomen op aanstoken van zijn zwager, de geestelijke Pauwels Ghiselins, „de welcke, zo hy hem zeide, by vele goede redenen vuter heligher Scriture totter rechten wech begheerde te bringhene”; Florijn knoopte daarop — omstreeks 1550 — te Antwerpen kennis aan met Gillis van Aken, woonde er een vergadering bij, en kwam aldus in de ban van het menisme⁴⁷.

Ongetwijfeld bleef Antwerpen het roer in handen houden, maar ook plaatselijke kernen in Vlaanderen kenden een verbazend snelle uitbreiding, die fel in de hand werd gewerkt door het feit dat de leden voortdurend van woonplaats dienden te veranderen teneinde zich aan het Argusoog van Titelmans te onttrekken. Er kwamen predikanten over uit het Noorden, zoals Cornelis Clayssone uit Leiden, die echter te Gent gepakt werd en samen met de doopsgezinde „principaelste”, Willem van Leuven, op 17 februari 1553 op de brandstapel eindigde⁴⁸. In het huis van Van Leuven in Gent

⁴³ SAG, serie 93/15, reg. P, *Nieuwen zwarten bouck*, f° 444 - 445.

⁴⁴ A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 24 (28 april 1558); ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans, De Hondt en Eduwaert, 1557, 1558.

⁴⁵ SAG, *l.c.*

⁴⁶ SAG, BC 1545-1561, f° 61, 27 april 1558.

⁴⁷ Na aanvankelijk standvastig te zijn geweest in zijn nieuw geloof, toonde hij nadien berouw en voerde ter verontschuldiging aan „dat hy vut simpelheit, onwetentheit ende menschelicke crancheit inde dolinghe ghebrocht zou gheweest zyn”. Daar hij de volwassenendoop niet ontvangen had stemde de Raad van Vlaanderen in met een milde straf, die op 9 januari 1552 uitgevoerd werd. (SAG, serie 95/16, reg. Q, f° 140 - 143.)

⁴⁸ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 18; in 1554 of 1555 werd ook de weduwe van Van Leuven, Lievine, terechtgesteld (cfr. wat we zegden nopens de datum van terechtstelling van David van der Leyen). Hun zoon François stierf te Gent in 1573. (A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 63.)

zou bisschop Gillis van Aken zelf in 1552 of 1553 aan verscheidene mensen de volwassenendoop hebben toegediend⁴⁹. Dit alles gebeurde nochtans slechts occasioneel. In steeds groeiende mate liet zich de behoefte voelen aan een gezaghebbend persoon, die de doopsgezinde activiteit in Vlaanderen zou coördineren en op wie ten allen tijde een beroep zou kunnen worden gedaan.

We menen dan ook dat de niet gedateerde brief van Adriaan van Kortrijk aan de Antwerpse broederschap dient te worden gesitueerd in de jaren vijftig⁵⁰. In dit schrijven wordt, in naam van verscheidene Vlaamse gemeenten, die „over al ionc” zijn en wier „aerme swacke broederen jamerlic loopen over al als schapen zonder heerder”, een doopsgezinde leider gevraagd. Deze zou, in nauw contact met de Antwerpse gemeente en onder toezicht van de Vlaamse diakens, als plaatsvervanger van de bisschop „alom duer Vlaenderen een opsicht hebben op alle de gheme(e)n ten”. Was het wellicht

⁴⁹ SAB, BS 1557-1558, f° 89 v° en 90 v° : getuigenis van Vervests, die verklaarden te Gent door Van Aken herdoopt te zijn geweest in het huis van Willem van Leuven; dit moet vóór 17 februari 1553 – datum van terechtstelling van Van Leuven – zijn gebeurd.

⁵⁰ ARA, StA, 1191/10 De brief werd ontdekt door Verheyden, die hem tussen 1540 en 1550 dateert (*De Doopsgezinden te Gent*, p. 105-106; *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 34-35; in *Le martyrologe courtraisien*, p. 19, specificeert hij nog nauwkeuriger : 1545 of 1546). We gaan akkoord met deze auteur wanneer hij de aanvangsperiode van het anabaptisme (1530-1535) als tijdstip van ontstaan van de brief uitsluit. We volgen hem evenwel niet wanneer hij argumenteert : „Het ware immers vrijwel onlogisch de uitdrukking „over al ionc” te verschuiven naar de tweede helft van de XVIe eeuw, wanneer de gemeenten te Brugge en te Gent reeds een traditie van 20 jaren of meer achter de rug hadden” (*Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 35). Zoals reeds werd uiteengezet was er tussen 1538 en omstreeks 1550 een hiaat in de doopsgezinde beweging, zodat de nieuwe gemeenten in de jaren vijftig inderdaad nog „ionc” waren. Overigens dateren de vroegste gegevens over de gemeenten te Hondshoote, Roeselare, Nipkerke en Waasten, wier afgevaardigden eveneens de brief ondertekenden, uit de jaren na 1555. Als terminus ad quem zouden we 1557 willen vooropstellen : onder de in de brief genoemde gemeenten ontbreekt immers Brugge, waar sinds dit jaar een zich snel uitbreidende anabaptistenkern ontstond. Over de opsteller van de brief, Adriaan van Kortrijk, is verder omzeggens niets bekend. Vermoedelijk is hij te identificeren met de „Adriaen, een middelbaer man van bequamen ouderdom”, vóór wie Mayken Christiaens omstreeks 1560 te Nipkerke in het huwelijk trad. (P. GÉNARD, AA, XII, p. 360-361). Dezelfde was het wellicht die in 1559 in de omgeving van Armentières de huwelijksplechtigheid leidde van Jacob de Rore uit Kortrijk. Daar werd hij echter „Adriaen van Aermentiers” genoemd. (RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/2, *Crimbouck 1568-1573*, f° 16.) Men bedenke echter dat de dopers meestal de familienaam van hun geloofsgenoten niet kenden, uit onwetendheid omdat ze elkaar alleen met de voornaam aanspraken, of bewust uit veiligheidsoverwegingen (ook in het Martyrologium van Van Braght worden de meeste martelaren alleen met de voornaam genoemd !). Dikwijls werden ze daarom naar hun beroep („de Wever”, „de Stroydecker”) of naar een bepaalde plaats genoemd. Dat die naam wel eens kon veranderen, bewijst het geval van voorganger Pauwels de Backere, die eens Pauwels van Thielt, dan weer Pauwels van Meenen wordt genoemd.

in antwoord op deze brief dat Lenaert Bouwens⁵¹, in 1553 door Menno Simons tot bisschop gewijd, in 1554 naar het Zuiden kwam? Hij maakte zijn eerste rondreis tussen 1554 en 1556, gedurende dewelke hij in Vlaanderen aan 99 geloofsgenoten de volwassenendoop toediende en er enkele bekwame broeders met het leerambt bekleedde⁵².

Het aantal dopelingen in Bouwens' lijst is een waardevolle maatstaf voor het bepalen van de omvang van het menisme in of in de omgeving van de respectievelijke steden, waarbij dan nog eens rekening dient te worden gehouden met het feit dat velen zich vooralsnog in Antwerpen lieten herdopen. De cijfers voor Gent (46 in de jaren 1554-1556 en ongeveer 70 in 1557 en volgende jaren⁵³ vinden een bevestiging in talloze gegevens in andere documenten, zodat de stad aan Leie en Schelde als het voornaamste centrum in Vlaanderen moet worden beschouwd.

* * *

Op 11 april 1557 schreef Gerard Mortaigne aan Jan Utenhove (G 1) dat er te Gent ongeveer zeventig doopsgezinden ingerekend waren⁵⁴. Uit de rekeningen nu van de inquisiteurs weten we dat Titelmans en zijn promotor van 3 februari tot omstreeks 18 maart 1557 in Gent waren, en er zowel op het rechtsgebied van de stad als op Sint-Pieters „grand nombre des anabaptistes” lieten arresteren⁵⁵. Dat het er in werkelijkheid zeventig zouden geweest zijn valt evenwel moeilijk aan te nemen. We beschikken over de namen van een zevenendertigtal personen (bijna allen anabaptisten) die in 1557 en 1558 het voorwerp waren van vervolgingen te Gent, maar verscheidenen van hen werden zeker pas na 11 april – datum van de genoemde brief – gearresteerd. Wat er ook van zij, de opmerking van de brieveschrijver: „Sed crescunt illi (= Mennoniani), nec mirum persequutione” beantwoordde niettemin wel degelijk aan de werkelijkheid.

⁵¹ Sommelsdijk 1515 - Hoorn 1582. Was waarschijnlijk schipper, tevens rederijker. In 1551 werd hij door Menno tot Oudse gewijd. Na aanvankelijk in Oostfriesland, Friesland en Groningen te hebben rondgereisd, deed hij verscheidene tochten doorheen Vlaanderen. In 1556 moeide hij zich in de heftige strijd rondom de ban, als aanvoerder der strenge banners. In 1561 en opnieuw in 1565 werd hij geschorst om zijn heerszucht en om misbruiken. Zijn optreden was mede aanleiding tot de scheiding tussen Vlamingen en Friezen in 1568. (K. Vos, art. *Bouwens (Leenaert)*, - *NNBW*, IV, kol. 271-272.)

⁵² IDEM, *De Doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw*, p. 390.

⁵³ IDEM, *De dooplijst van Lenaert Bouwens*, p. 48-50.

⁵⁴ „Gandavi ex Mennonianis capti sunt plus minus 70”. (J. HESSELS, *Archivum*, II, p. 61.)

⁵⁵ ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1557; buitengewone uitgaven, 1557.

Jammer genoeg bevatten de aantekeningen in de rekeningen, buiten de namen der verdachten, maar zelden gegevens over het eigenlijke reilen en zeilen van de doopsgezinde kern te Gent, die vanaf omstreeks 1556 weer minstens even krachtig, zoniet krachtiger was als vlak vóór de bloedige vervolging van de beginnende jaren vijftig. Een zeldzaam relaas als dit van Roeland van Loo – hoe bondig het ook moge zijn – is daarom zo waardevol voor de kennis van de manier waarop de anabaptisten hun overtuiging uitdroegen. De beenhouwer-visverkoper Van Loo kreeg van zijn werkmakker Victor Seyssins in de zomer van 1556 een uitnodiging voor een wandeling in de stad om over ernstige zaken te spreken. Hij werd de daaropvolgende dagen meegetroond naar verscheidene bijeenkomsten, nu eens in een korenveld buiten de stad, dan weer in een particulier huis van leden van de broederschap. Een predikant zette zijn gehoor aan tot zedelijke vernieuwing, en noemde concreet de dronkaards en overspeligen voor wie in het Rijk Gods geen plaats zou zijn. Men moest God danken en loven omdat de waarheid eindelijk de bovenhand had gehaald, daar waar „men zo langhe tyt zo deerlick verleet gheweest hadde”⁵⁶. Toen Roeland van Loo toch nog niet erg geneigd bleek te zijn om tot de groep toe te treden, klampten verscheidene personen hem in het Gentse Vleeshuis aan met de vraag wat hem ervan afhield. Kort na Nieuwjaar 1557 kwam voorganger Jacob de Rore, samen met een achttal gelijkgezinden, Van Loo in zijn huis zelf opzoeken om over de bijbel te spreken. Maar de komst van Titelmans in de stad maakte een einde aan de overredingspogingen⁵⁷. Verheyden onderstreept in het verhaal van Van Loo de grote omzichtigheid en het psychologisch doorzicht waarmee de doopsgezinden hun wervingsacties voerden. Bovendien waren de propagadisten zich wél bewust van de grote risico's, omdat ze nooit tevoren wisten hoe de kandidaat-bekeerling op hun voorstellen zou reageren. Vandaar wellicht dat ze hem veelal met onbekenden confronteerden, opdat hij in geval van verraad zo weinig mogelijk aan de gerechtelijke overheid zou kunnen verklikken. Hoe noodzakelijk, maar ook hoe ontoereikend hun voorzorgsmaatregelen waren moesten ze weldra ondervinden toen Roeland van Loo, Laureins van der Beke en Jan Mannens bij hun arrestatie gingen praten.

Interessante aanwijzingen zijn verder vervat in de ondervraging van Antoine Rocque uit Douai tijdens diens gevangenschap te Antwerpen op 23 mei 1558. Na te Douai, Brugge, Saint-Amand (tussen Doornik en Valenciennes), opnieuw Douai, en Bouvigny te hebben gewoond kwam deze zich omstreeks 1556 met zijn echtgenote in Gent vestigen, even buiten de stadsmuren bij het Spanjaardenkasteel. In zijn pogingen om een menswaardig

⁵⁶ SAG, serie 95/19, *register T*, f° 419 v°. Het gaat hier om een afschrift van de kwijtscheldingsbrief van de vorst voor Roeland van Loo (mei 1557), waarin de tekst van het genadeverzoek helemaal herhaald wordt.

⁵⁷ A. L. E. VERHEYDEN, *De doopsgezinden te Gent*, p. 109-110.

bestaan op te bouwen (achtereenvolgens als kousenmaker, messenmaker, veehouder, bakker, handelaar in mercerie, boter kaas, linnen en kaarsen) was hij niet van tegenslagen gespaard gebleven. Een ogenblik had hij eraan gedacht zich in Antwerpen te vestigen, maar „à cause que les maisons et héritages estoyent trop chères en ceste ville” koos hij uiteindelijk Gent. Hij kocht daar enkele koeien, alhoewel er bij zijn schamel huis noch stal noch waterput behoorden. Een zekere Jan, anabaptist (wellicht te vereenzelvigen met de straks te noemen Jan van der Beke), bood hem een meer geschikte woning aan. Op dat ogenblik werden Rocque en zijn vrouw getroffen door een slevende ziekte, zodat ze zich verplicht zagen hun vee en hun laatste bezittingen te verkopen. Ze werden dan toch uit de nood geholpen door dezelfde Jan, die nu aan hun ziekbed herhaaldelijk kwam voorlezen uit een niet nader omschreven boek, en zei dat het droevig was dat zo weinig mensen zouden worden gered, „assavoir seulement ceulx-là qui auroyent receu le baptesme après la foy”. Uit schrik voor de verdoemenis liet het echtpaar zich daarop de volwassenendoop toedienen door een zekere Lenard (wellicht Lenaert Bouwens, wat er dan zou op wijzen dat de befaamde Noordnederlandse bisschop ook in die jaren in Gent zou hebben vertoefd)⁵⁸. Uit dit verhaal blijkt weer eens dat het anabaptisme een bijzondere wervingskracht had in milieu's van ontheemden en sukkelaars.

Uit andere bekentenissen weten we dat een vijftiental personen herhaaldelijk bijeenkwamen in het huis van Jan van der Beke⁵⁹, of bij de „Looxkins”-molen achter een berg, of bij een zekere Callekin op de Vrijdagmarkt. Op bepaalde dagen zouden ze ook in kleine groepjes rond de Vrijdagmarkt hebben gewandeld om met elkaar over hun geloof te spreken. Vóóruit het voornaamste verzamelpunt echter was het huis van Alardin Parisis in het Sint-Agnetenstraatje aan de Leiebrug, waar soms tot dertig personen bijeen waren⁶⁰.

Over deze Alardin Parisis is weinig geweten. Hij moet nochtans een belangrijk personage zijn geweest in de doopsgezinde beweging, niet alleen in Gent en Antwerpen, maar zelfs in Doornik. Het is bekend dat het anabaptisme in Franssprekende gebieden nooit vaste voet heeft kunnen krijgen. Zonder hier dieper op dit probleem in te gaan moge toch verwezen worden

⁵⁸ ADGA, A. 389, a, f° 6, copie.

⁵⁹ Werd op de brandstapel terechtgesteld. Verheyden (*Het Gentsche Martyrologium*, p. 23) plaatst de terechtstelling in maart 1557. Een document van 17 maart 1557 (cfr. volgende voetnoot), waarin melding wordt gemaakt van „Jan van der Beke, ghexecuteert metten viere” laat toe, de executie in de eerste helft van maart te situeren; tevens blijkt eruit dat Van der Beke een doopsgezinde was; het valt in dit geval aan te nemen dat de twee personen die gelijk met hem de brandstapel bestegen eveneens menisten waren.

⁶⁰ RAG, RVI, 716, f° 71 - 72, instructies van de Raad van Vlaanderen aan Gent, 17 maart 1557.

naar een brief van de Dadizelenaar Hans Busschaert, die als bisschop der dopers uit Keulen schreef: „Oock die Waelen liggen jaemerlick. Ick can se quaelicke helpen om der sprake wille. Oock hoore ick, dat sy niet veele naer ons verlanghen”⁶¹. Overigens is ons geen enkele Franssprekende doopsgezinde bisschop bekend. In Parisis echter menen we één van de personen te mogen zien over wie gepoogd werd een brug te werpen naar de Waalse gewesten⁶².

Alardin Parisis stond in nauwe relatie met zijn zwager Adrien Vanneaulx, een garekoopman en knopenmaker in Doornik. Nadat deze reeds einde 1549 te Doornik wegens ketterij was gestraft kwam hij, naar hij zei onder invloed van Parisis, in de ban van het anabaptisme. In 1554 ontvingen zijn echtgenote en zijn dochter Marguerite de volwassenendoop in zijn huis, wellicht uit handen van Gillis van Aken die tijdens zijn eerste rondreis door de Zuidelijke Nederlanden (1554-1556) drie keer in Doornik kwam. Werd Van Aken door Parisis naar Doornik uitgenodigd? In 1555 ging Vanneaulx zich met zijn gezin in Antwerpen vestigen en woonde daar samen met zijn zwager. Beide mannen verschenen verscheidene keren op doopsgezinde bijeenkomsten in Antwerpen, Gent en Doornik. Waarschijnlijk in Antwerpen leerde Marguerite Vanneaulx de Brusselaar Jeronimus van der Capellen kennen, die al sinds omstreeks 1552 tot de broederschap behoorde. Met Parisis kwam het paar in 1556 in Gent wonen en trad er in het huwelijk vóór de menistengemeenschap⁶³. Ook zij zullen de vergaderingen in het huis aan de Leiebrug hebben bijgewoond. Bij het inzetten van de vervolgingen in Gent begin 1557⁶⁴ zocht heel de familie opnieuw een onderkomen in Antwerpen, waar echter het noodlot toesloeg⁶⁵.

Het is duidelijk dat de menisten in bepaalde Gentse kringen enige steun moeten hebben ondervonden. Zo was daar bijvoorbeeld Elisabeth Hauweels, echtgenote van de deurwaarder bij het Hof van de Raad van Vlaanderen Willem van den Broucke⁶⁶. In 1556 verschafte ze aan twee anabaptisten

⁶¹ K. Vos, *Menno Simons*, p. 383.

⁶² Cfr. bovendien de inlichtingen nopens enkele Waalse anabaptisten te Gent, in 1560, p. 455.

⁶³ ARA, *StA*, 1177³, stuk 31: „s'estans entremariez l'ung à l'autre à Gand, sans les cérémonies et ordonnance de la Sainte Eglise sinon en présence d'aucuns tesmoings de leur secte”.

⁶⁴ Cfr. de aantekening in de rekening van de markgraaf van Antwerpen bij de naam van Jeronimus van der Capellen: „van herdoopshalven van Gent met zynder huysvrouwen ghevloten”. (P. GÉNARD, *AA*, VIII, p. 469.)

⁶⁵ Drie leden van de familie werden terechtgesteld. Voor de gegevens over de familie Vanneaulx: G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 118-120; P. GÉNARD, *o.c.*, VIII, p. 433-434.

⁶⁶ Willem van den Broucke had, eveneens wegens ketterij, reeds in 1556 een straf opgelopen. (Cfr. p. 104.)

onderdak, namelijk aan Hendrik van Cuelen en Lieven Barbier. Heeft zij hen door haar relaties met het hof wellicht tijdig kunnen waarschuwen? Hun namen komen in elk geval niet voor in de rekeningen van de vervolgingen. Verder lekte uit dat de vrouw na de arrestaties van februari in de gevangenis bezoeken bracht aan de doopsgezinden en hun voedsel bezorgde. Ze kocht ketterse literatuur, ging zelden of nooit ter kerke, at vlees op verboden dagen en spoorde anderen aan hetzelfde te doen. Voor dit alles werd ze op 15 juni 1557 (bij verstek) verbannen verklaard en werden haar bezittingen aangeslagen⁶⁷.

Intussen was de bestraffing van de gevangen dopers begonnen. In maart en april stierven de negen voornaamsten op de brandstapel op de Vrijdagmarkt⁶⁸. Een aantal andere arrestanten hadden de volwassenendoop nog niet ontvangen en werden op last van de inquisiteur en in overleg met de Geheime Raad na mei 1557 weer op vrije voeten gesteld⁶⁹. Nog eens negen gevangenen, blijkbaar wél herdoopt, dienden méér dan één jaar op hun vonnis te wachten. Herhaalde malen vroeg de Raad van Vlaanderen aan de vorst en zijn Geheime Raad om ze *citra mortem* te mogen straffen. De koning wees het verzoek niet af maar drong er telkens op aan dat ze nog eens grondig zouden ondervraagd worden naar hun geloofsovertuiging. Indien ze vrijgelaten werden — en in dit geval dienden ze in aanwezigheid van geestelijken en van de inquisiteur hun dwalingen in het openbaar af te zweren — moest erover gewaakt worden dat ze zich niet terug bij hun familieleden en vrienden gingen voegen, daar ze aldus gauw in de ketterij zouden hevalen⁷⁰. Drie

⁶⁷ RAG, RVI, 7538, f° 443 v°.

⁶⁸ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 23-24.

⁶⁹ ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans en De Hondt, april-mei 1557; buitengewone uitgaven, april-mei 1557. Uit een brief van Titelmans van 1560 valt op te maken dat ter gelegenheid van het bezoek van Filips II aan Gent op 9 maart 1557 (op doorreis naar Engeland) deze eveneens aan een vijftal anabaptisten genade verleende. (ARA, StA, 280, correspondentie 1560-1561, f° 82 - 84.)

⁷⁰ Instructies van de vorst aan de Raad van Vlaanderen (6 augustus en 29 oktober 1557) en aan Pieter Titelmans (6 augustus 1557), in ARA, StA, 1702¹; van de vorst aan de Raad van Vlaanderen (24 maart 1558) in ADGA, A 382 (copie, het origineel hebben we niet teruggevonden). Het was inderdaad zo dat velen dadelijk na hun vrijlating hun doopsgezinde overtuiging terug aannamen. Over de gebroeders Lieven, Gillis en Joos van Bullaere en de echtgenote van deze laatste, allen in 1557 als berouwhebbenden vrijgelaten, schreef Titelmans in 1560: „Lesquels depuis sont relaps et retirez”. (ARA, StA, 280, f° 81.) Juist om die reden stond Filips zo weigerig tegenover de gratieverlening, zoals hij schreef aan de Raad van Vlaanderen: „quoiqu'il regrette que plusieurs autres entachiez de semblables sectes detenuy en Anvers et ailleurs en noz pays de pardeca commencent à tirer ceste vye de grace en conséquence”. AGDA, A 382 (31 maart 1558, copie).

gevangenen bleken zich inderdaad slechts in schijn van hun overtuiging te hebben afgekeerd. Ze werden in april en juli 1558 geexecuteerd ⁷¹.

Door de vervolgingen werd de anabaptistenkern voor de zoveelste keer uiteengedreven. Weer eens moesten velen hun woonplaats verlaten op zoek naar een veiliger onderkomen. De meesten zullen zoals de familie Vanneaulx naar Antwerpen zijn gegaan ⁷². Anderen, zoals de familie Vervest, trokken naar Dordrecht en verder naar het noorden ⁷³. Lysbette Seyssins — wellicht een zuster van de reeds genoemde Victor ⁷⁴ — Jan Verput (of Verpoorte) ⁷⁵ en Jan Van Haversbeke ⁷⁶ vestigden zich in Emden. Mayken Daniels ⁷⁷ en Lieven van Male ⁷⁸ gingen in Zeeland wonen. Terwijl Betkin de Haze naar Antwerpen emigreerde ⁷⁹ zocht haar broer Christoffel de Haze een nieuw arbeidsveld in de omgeving van Oudenaarde ⁸⁰. Clays Vrancke ging rondzwerven in de streek van Kaprijke ⁸¹. Andries Adriaensz. uit Langestraat in Brabant hield zich op in de omgeving van Lokeren ⁸², waar hij vermoedelijk

⁷¹ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 24-25.

⁷² Al kort na zijn aankomst in Antwerpen, einde februari of maart 1557, werd de anabaptist uit Laarne Loys Luycx gevangen genomen. Alhoewel hij de vorst berouwvol om vergiffenis smeekte (ARA, *StA*, 1177³, stuk 48) werd hij op 12 april 1558 terechtgesteld. (P. GÉNARD, *AA*, VIII, p. 444.) De anabaptist Pieter van der Beke uit Petegem bij Deinze werd reeds op 21 mei 1557 terechtgesteld. (*Ibid.*, p. 434, 438.) Antoine Rocque, die in 1556 te Gent de volwassenendoop had ontvangen, kreeg op 10 juni 1558 de doodstraf, zijn echtgenote op 19 augustus daaropvolgend. (P. GÉNARD, *AA*, VIII, p. 464.)

⁷³ Cfr. p. 464.

⁷⁴ Getuigenis van haar echtgenoot : SAG, serie 95/1, *Miscellanea 1408 ad 1592*, f° 62 v°.

⁷⁵ Getuigenis van de Vervests : SAB, *BS 1557-1558*, f° 92 - 92 v°; en van Martin van de Walle : *ibid.* 1558-1559, f° 17 v°.

⁷⁶ Getuigenis van zijn echtgenote Jozyne Ameye : SAG, *BC 1551-1561*, f° 126.

⁷⁷ Op 15 juli 1558 gearresteerd, werd ze pas op 21 februari 1559 in Middelburg terechtgesteld. (K. R. PEKELHARING, *Bijdragen voor de geschiedenis van de Hervorming in Zeeland*, p. 259-260.)

⁷⁸ Vóór juni 1558 in Zeeland „overleden vande scrite”. (Getuigenis Jacob de Zwarte : SAB, *BS 1557-1558*, f° 91 v°.)

⁷⁹ Betkin de Haze werd op 28 juni 1559 te Antwerpen terechtgesteld; vermelden we nog de terechtstellingen te Antwerpen van de Gentse anabaptisten Mayken Filgiers, Mattheus de Smet, Mayken de Corte, Laureys van der Leyen (1559) en Elizabeth Berendts (1560). (P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 3-5.)

⁸⁰ Hij was reeds in 1555 te Oudenaarde opgemerkt. Op 25 juni 1557 sprak de inquisiteur tegen hem als berouwhebbend anabaptist een lichte straf uit. (ARA, *AL*, 460 bis, rekening Titelmans, 1555; 460, *id.*, 1557.)

⁸¹ Hij werd ingerekend door de soeverein-baljuw. Door de schepenen van Kaprijke werd hij in 1557 of 1558 tot de vuurdood veroordeeld. (ARA, *Rk*, 13.808, rekening 1554-1558, f° 9 en 26 - 26 v°.)

⁸² De 22-jarige Brabander werd op 7 maart 1557 door de procureur-generaal gearresteerd op de weg van Rupelmonde naar Gent. Hij viel op door „son maintien et fachon de faire et saluer les gens”, waardoor de procureur-generaal „l'apperchevoit ... estre sec-

in verbinding trad met een groep plaatselijke anabaptisten, onder meer met het echtpaar Jan Brabon - Claire van Melle⁸³. Een grote groep vluchtelingen tenslotte hergroepeerde zich weldra in Brugge⁸⁴.

* * *

Gent bleef een geliefkoosd toevluchtsoord voor anabaptisten uit Zuid-Vlaanderen. In juli 1557 werd Andries de Heyghere uit Wervik er gearresteerd⁸⁵. Een zekere Jacob uit Komen besteedde in hetzelfde jaar de brandstapel op de Vrijdagmarkt⁸⁶. In februari 1558 kwam in Gent een groep Kortrijkse lijnwaadwevers aan, die stadsgenoten tot het anabaptisme poogden aan te trekken⁸⁷. Nog in 1558⁸⁸ liepen Jan de Blauwere en Jacob Butselaers uit Kortrijk, Gillis Roze uit de omgeving van Kortrijk, Joris van der Meersch uit Menen en nog twee anderen uit Zuid-Vlaanderen, allen anabaptisten, te Gent in de val. Alleen Butselaers werd terechtgesteld⁸⁹. De Gentse schepenen

taire". Hieruit zou dus blijken dat de doopsgezinden een eigen groet hadden. (*ADGA*, A 382, Raad van Vlaanderen aan de vorst, 26 maart 1558, copie; het origineel hebben we niet teruggevonden.) Daar Adriaensz. dadelijk na zijn arrestatie zijn overtuiging en de volwassenendoop afzwoer werd hij, met toestemming van de koning, slechts tot een lichte straf veroordeeld, waarbij hem één jaar lang een verplichte verblijfplaats werd opgelegd te Gent. (*ARA, StA*, 1177³, stuk 51; *ARA, Rk*, 21.924, f° 28 v°; 21.925, f° 39; *RAG, RVI*, 7539, f° 225 v° - 226; 7614, f° 348 - 349 (vonnis 5 april 1558 en afzweringsformule).)

⁸³ Claire had zich onder druk van haar echgenoot, — „zeer fel, rouckeloos ende overdadich ... van levende, (haar) smytende, seer qualick tracterende ... naer dat hy inde selve dolinghe ghecommen was" — laten herdopen te Antwerpen door Gillis van Aken. Brabon kon ontsnappen. Claire werd, na gunstig advies van Titelmans en met toestemming van de vorst (*ARA, StA*, 1177³, stuk 52) door de rechtbank van het Land van Waas op 10 maart 1558 te Rupelmonde tot afzwering veroordeeld. Ze werd in het klooster van Nazaret bij Lier ondergebracht, waar ze twee jaar diende te blijven. (*RAG, Land van Waas*, 1894, f° 23; *ARA, Rk*, 14.469, rekening 1557, f° 23 - 24.) Samen met Claire van Melle werden door de schout van Lokeren nog drie andere kettters gearresteerd, onder wie twee de volwassenendoop hadden ontvangen. (*RAG, RVI*, 716, f° 58, 4 maart 1557.) Vermoedelijk hebben ze berouw getoond en werden ze met een lichte straf weer in vrijheid gesteld.

⁸⁴ Cfr. p. 462 e.v.

⁸⁵ *ARA, AL*, 460, rekeningen Van Hee, De Hondt, 1557.

⁸⁶ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 23.

⁸⁷ Cfr. p. 473.

⁸⁸ In een brief van 5 juni 1560 vermeldde Titelmans als tijdstip: „passé deux ou trois ans". (*ARA, StA*, 280, f° 83.)

⁸⁹ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 24: hier wordt hij „Jaeckin van Kortrijk" genoemd. We menen hem te mogen vereenzelvigen met Jacob Butselaers, die op 12 maart 1558 door de inquisiteur overgegeven werd aan de wereldlijke arm. (*ARA, AL*, 460, rekening Titelmans, 1558; *ARA, Rk*, 21.925, f° 17 v°.)

en de procureur-generaal stelden de berechting van vijf anderen zo lang uit, dat dezen uiteindelijk begin juni 1559 de kans schoon zagen om uit de gevangenis van het Gravensteen te ontsnappen⁹⁰.

Het vermoeden rees dat er hulp was gekomen van buitenuit. En inderdaad, kort na Pasen was een grote groep doopsgezinden uit Menen, Kortrijk, Waasten en Nipkerke, via Kortrijk in Gent aangekomen. Vermoedelijk hebben zij de ontsnapping van hun geloofsbroeders georganiseerd. Maar tijdens een razzia omstreeks 14 juni werden veertien volwassen leden van de groep en drie kinderen opgebracht. De Raad van Vlaanderen ontbood op 19 juni de onderbaljuw, de pensionaris en de tweede schepen van de keure, en droeg hun op, deze keer onverwijld met de berechting te beginnen om niet nog eens het risico van een ontsnapping te lopen⁹¹.

Titelmans, de dominicaan Pieter de Backere, de pastoor van Sint-Michiels Willem Lievens en de advocaat bij de Raad van Vlaanderen Antheunis van Hille konden geen enkele van de gevangenen van hun overtuiging afbrengen. Dezen verklaarden graag bereid te zijn om te sterven; ze stelden voor, zelf onderricht te geven aan hun onderzoeksrechters opdat dezen eveneens de zaligheid zouden verwerven⁹². Daar er niet de minste hoop op bekering bleek te bestaan, werd besloten vier menisten ter dood te brengen. Tevergeefs vroegen de schepenen toelating aan de Raad van Vlaanderen om de executies in het geheim te mogen voltrekken, „omme oproup ende diverssche inconvenienten te schuwene”⁹³. Als afschrikkingsmiddel voor de andere gevangenen hadden de terechtstellingen helemaal geen effect; integendeel, op 5 augustus moesten pastoor Willem Lievens en broeder Pieter de Backere toegeven „dat zy zichtent dat huerlieden medeghezellen nu onlancx gheexecuteert waeren, zy vulstandegher in huerlieden gheloove bedeghen zyn dan zy te vooren waeren”⁹⁴. Twee dagen later werden nog eens zes menisten verbrand. Om de massa weg te houden had men de executies onaangekondigd een dag verschoven en ze heel vroeg in de morgen laten geschieden.

Twee vrouwen die een kind verwachtten kregen uitstel van executie. Volgens Titelmans gaven ze vanachter de tralies onderricht aan voorbijgangers, schreven brieven en wekten de medegevangenen op, hun geloof stand-

⁹⁰ *Ibid.*, f° 23. In juni 1560 deed Titelmans er zijn beklag over dat de ontsnaptten nog steeds „journallement grand mal et scandale” veroorzaakten, „en séduisant plusieurs autres”. (ARA, *StA*, 280, f° 83 v°.)

⁹¹ RAG, *RVI*, 7615, f° 121 v°.

⁹² SAG, *BC 1556-1561*, f° 125 v°, 130 v°.

⁹³ RAG, *RVI*, 7615, f° 59 v° - 60.

⁹⁴ SAG, *BC 1556-1561*, f° 143.

vastig te belijden⁹⁵. Pas op aandringen van de Geheime Raad werden ze op 27 juni 1560, na ruim één jaar opsluiting, ter dood gebracht. Voor het eerst gebeurde dit in het grootste geheim, door onthoofding op de binnenkoer van het Gravensteen, „regard nemende dat de voorseyde hereticque ghemeenlic hemlieden glorieren gande ter doot, ter grooter ontstichticheit vande ghe-meente”⁹⁶.

* * *

Sinds 1560 was de inquisitie om zo te zeggen het privé werkterrein van Pieter Titelmans. De stedelijke justitie kwam pas in werking wanneer een hardnekkige ketter door de kerkelijke rechtbank ter berechting aan de wereldlijke arm werd overgedragen. Hoe goed de inquisiteur zijn opsporingsapparaat ook opbouwde, hij was niet meer opgewassen tegen het toenemend aantal ketterse vreemdelingen die in de moeilijke jaren zestig in Gent aan een beter levensonderhoud trachtten te komen of eenvoudig de veilig geachte grootstedelijke anonimiteit opzochten. Titelmans beklagde er zich in juni 1560 bij de landvoogdes over de stad zo „fort infectée par estrangiers” was, dat „(il) fait à craindre que quelque jour grand mal adviendra”⁹⁷. Uitgaande van de plaats van herkomst kunnen we een vijftal groepen onderscheiden :

1) Zo kwam kort voor 1560 een groot gedeelte van de menistenkern uit *de streek van Merendree* zich in Gent vestigen. Die kern was, na bijna vijftien jaar lang een kwijnend bestaan te hebben gekend, in het midden van de jaren vijftig weer tot een ongemeen hoge bloei gekomen. Tussen 1559 en

⁹⁵ ARA, *StA*, 280, f° 83; cfr. brieven van Geheime Raad aan de hoogbaljuw van Gent, 6 maart en 15 juni 1560, L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 478, 479-480.

⁹⁶ RAG, *RVI*, 7615, f° 59 v° - 60. In totaal werden twaalf mennisten van de Zuidvlaamse groep terechtgesteld tussen 5 juli 1559 en 27 juni 1560: Karel Tanghereedt, Abraham Tanghereedt en echtgenote Peronne Witgans, Mayken Flours, Jacob Spilleboet, allen uit Nipkerke of Nukerke (in de bronnen wordt nu eens „Nipkercke”, dan weer „Nupkercke” vermeld; veel verschil maakt het niet uit aangezien beide dorpjes vlak bij elkaar gelegen zijn), Hans de Vette en echtgenote Myntken Sduucs, Hans en Martin de Smet, allen uit Waasten; Pieter Coerte uit Menen, Tanneken Gressy uit Kortrijk, Antheunis Hellegoete uit Oudezeele bij Cassel. (A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 25.) Calleken Symers (echtgenote van Hans de Smet) en Baudeken Flours uit Nipkerke (amper 12 jaar oud!) en Callekin van Acker uit Kortrijk kwamen terug vrij. (SAG, *BC 1555-1561*, f° 119 v°, 121.)

⁹⁷ ARA, *StA*, 280, f° 83.

1562 werden zestien leden van de broederschap geëxecuteerd⁹⁸. De inquisiteur spande verder een proces in tegen Olivier de Baedts, doopsgezinde uit Merendree, die echter in december 1559, mits het betalen van de gerechtskosten, weer op vrije voeten kwam⁹⁹. De ondernemer Jacob de Baedts stelde zijn huis open voor doopsgezinde bijeenkomsten, nam personeelsleden in dienst en huisvestte gasten van dezelfde religie. Begin 1562 werden bij hem

⁹⁸ Adriaan Pan en echtgenote Neelken Jacobs uit Nevele. Beiden herdoopt. Adriaan onthoofd, Neelken verdrinkte te Antwerpen op 18 juni 1559. (P. GÉNARD, *AA*, VIII, p. 8.) Lucas Heindrickx uit Landegem. Landarbeider. Op 10 december 1561 als doopsgezinde te Brugge verbrand. (A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 49.)

Michiel van Houcke, zoon van Pieter (° 1537), uit Nevele, Landarbeider. Enkele jaren vóór 1560 herdoopt. Op 7 januari 1560 door Titelmans gearresteerd en op 2 maart daaropvolgend op de Vrijdagmarkt te Gent verbrand.

Pieter van Maldegem en echtgenote Betkin Martins, uit Nevele (Betkin geboren te Deinze). Op 30 december 1561 gearresteerd. Beiden reeds geruime tijd vóór die datum herdoopt. Hadden een nog niet gedoopt kind van 2,5 jaar oud; een ander hadden ze zonder doopsel laten sterven. Pieter werd op 16 juli 1562 op de Vrijdagmarkt te Gent verbrand, zijn vrouw op 21 juli daaropvolgend.

Pieter de Joncheere, zoon van Gerolf (° 1532), uit Merendree. Linnenwever. Herdoopt. Had twee kinderen, David en Betkin. Op 26 september 1561 gearresteerd. Op 12 maart 1562 op de Vrijdagmarkt te Gent verbrand.

Aldegonde (° 1534), Vijntken (° 1530) en Janneken de Joncheere, dochters van Gerolf, uit Merendree. De eerste twee op 26 september 1561 gearresteerd, de laatste op 30 december 1561. Vijntken en Janneken waren herdoopt. Aldegonde wenste het nog te worden. Alle drie op 21 juli 1562 te Gent verbrand.

Jan van Eenhoorne uit Landegem (° 1527), linnenwever, en echtgenote Janneken Kinkens (° 1538 Moerbeke bij Geraardsbergen). Op 26 september 1561 gearresteerd. Enkele jaren tevoren gehuwd tijdens een doperse bijeenkomst. Hadden drie kinderen, David, Betgen en Tanneken, het laatste op het ogenblik van de arrestatie 8 maand oud en nog niet gedoopt. Zelf waren de ouders nog niet herdoopt maar ze wensten het te worden zodra ze er de gelegenheid toe hadden. Jan werd verbrand op de Vrijdagmarkt te Gent op 12 maart 1562, Janneken werd 12 dagen later in het Gravensteen onthoofd.

Willem van Daele uit Hansbeke. Zoon van Maurits, die tijdens en na de troebelen van 1566 de leiding op zich nam van de broederschap in de streek van Merendree. (Cfr. J. DECAVELE, *Het religieus-politiek conflict*, p. 84-85.) Kleermaker. Gearresteerd te Gent op 24 maart 1562, toen hij als getuige weigerde een eed te doen. Pas op 19 augustus bekende hij, herdoopt te zijn. Op 23 december op de brandstapel terechtgesteld.

Pieter van Maele, zoon van Willem (° Gent 1523), metser, en echtgenote Lynken de Meyere (° 1536). Uit hun woonplaats Landegem (cfr. BRUG, ms. 2487 onder de datum 24 maart nopens Lynken: „van Landeghem ofte daer ontrent”) naar Gent gekomen. Gehuwd in een doopsgezinde vergadering. Pieter was herdoopt, Lynken verlangde het te worden. Hadden een kind van een vijftal dagen oud zonder doopsel laten sterven. Op 26 september 1561 werden ze gearresteerd. Lynken werd onthoofd in het Gravensteen op 24 maart 1562, Pieter verbrand op de Vrijdagmarkt op 16 juli daaropvolgend. (Bibliografische verwijzingen nopens de te Gent terechtgestelden in: A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 27-29; cfr. de rekeningen van de cipier met waardevolle aanvullende gegevens in: ARA, *AL*, 462 bis.)

⁹⁹ ARA, *AL*, 461, rekening Titelmans, december 1559; ARA, *Rk*, 21.927, f° 24.

een aantal doopsgezinden gearresteerd, onder wie zijn echtgenote Calleken Steyaert. Wetende dat die echtgenote de dochter was van Olivier Steyaert, in 1562 schepen van Merendree¹⁰⁰, kan men aannemen dat ook Jacob uit dit dorp afkomstig was en wellicht verwant was met de reeds genoemde Olivier de Baedts. Jacob kon zich tijdig in veiligheid brengen¹⁰¹; Calleken werd weldra, als „wat simple van verstande” zijnde, door de inquisiteur uit de gevangenis ontslagen¹⁰². Die vervolgingen in Gent zijn voor het „thuisfront” geen afschrikkingsmoment geweest, veeleer een spoorslag om hun overtuiging gestand te blijven. Het is opmerkenswaard dat tijdens het Wonderjaar het calvinisme geen voet in huis heeft weten te krijgen in het „menistische” Merendree en slechts in geringe mate in de omliggende dorpen. Uit Merendree zelf werden na de troebelen zestien anabaptisten vervolgd¹⁰³. De anabaptistenkern in dit gebied zou nog tot omstreeks 1650 stand houden¹⁰⁴.

2) Een tweede min of meer duidelijk te onderscheiden groep dopers te Gent was afkomstig uit *de Waalse gewesten*: Robert Martin uit Bergen¹⁰⁵, Mathieu de Ramon, vermoedelijk uit Doornik of omgeving¹⁰⁶, Gerard en Guillaume de Monstreul, vermoedelijk uit Rijsel of omgeving¹⁰⁷. Logies werden te Gent aangeboden door Jan Weyns¹⁰⁸, maar de vergaderplaats was het huis van hun geloofsgenoot Hans de Vrieze. Volgens Titelmans waren ze zeer voorname leiders van de menistenbroederschap („principaulx chiefs et séducteurs fort obstinez”)¹⁰⁹. De gedurende bijna drie weken zorgvuldig uitgekende plannen van promotor Nicolas de Hondt werden in de nacht van 21 op 22 maart 1560 met succes bekroond door de arrestatie van de vijf dopers in het huis van De Vrieze¹¹⁰. Reeds enkele dagen nadien droeg de inquisiteur de gevangenen als obstinate ketters over aan de stedelijke recht-

¹⁰⁰ Cfr. AL, 462 bis, getuigschrift van de meier en de schepenen van Merendree nopens Pieter de Joncheere.

¹⁰¹ Hij werd veroordeeld tot een boete van 100 p. tourn. (ARA, Rk, 21.932, f° 32 v°.)

¹⁰² V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 294, 304.

¹⁰³ J. DECAVELE, *o.c.*, p. 129-130.

¹⁰⁴ RAG, *Bisdom Gent*, B. 5239; N. KERCKAERT, *De heresie in het Meetjesland tijdens de eerste helft der XVIIe eeuw - ApM*, VI (1955), p. 5-29.

¹⁰⁵ E. MAHIEU, *Le protestantisme à Mons*, p. 221; na zijn ontsnapping uit de Gentse gevangenis verzocht Titelmans aan de baljuw van Henegouwen, hem op te sporen.

¹⁰⁶ Het geval van een zekere Magdalena de Ramon, die misschien met hem verwant was, werd in 1558 door de inquisiteurs behandeld te Doornik. (ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans, De Hondt en Eduwaert, juni 1558.)

¹⁰⁷ Misschien verwant met Pierre de Monstreul, die in 1564 voor de inquisiteur moest verschijnen in Rijsel. (*Ibid.*, 462, rekening Van den Heede, 1564.)

¹⁰⁸ Op 5 juli 1560 werd Weyns hiervoor door de Gentse magistraat ter verantwoording geroepen. (SAG, BC 1556-1561, f° 105 v°.)

¹⁰⁹ ARA, StA, 280, f° 82.

¹¹⁰ ARA, AL, 461, rekening De Hondt, 1560.

bank, met het vrezook zo snel mogelijk tot de berechting over te gaan¹¹¹. Groot was zijn misnoegdheid toen hij bij een bezoek aan de Gentse gevangenis op 31 mei de „gevaarlijke” ketters daar nog steeds aantrof, en wel „inde schoonste ende eerlicxste camer vande voornomde vanghenesse, ghe-naempt 's-Poorters camer, alle vijfve t'samen libre ende ongheboyt, vermoghende met elcanderen te gaene achter de voorseyde camere ende vryelic hauden zulcke propoosten ende communicatien ende tractaten als hemlieden ghevanghenen goet dochte”¹¹². Titelmans zette de cipier ertoe aan, ze on-verwijld in de boeien te klinken, daar ze „straffe ghezellen” waren, vooral één van hen die zeer bedreven bleek te zijn als ijzerbewerker¹¹³. Alles bleef echter bij het oude, met het gevolg dat Martin, De Ramon, de twee Monstreuls en De Vrieze op Sinksenavond konden ontsnappen¹¹⁴.

3) Een volgende groep nieuwgezinden was afkomstig uit *Noord-Brabant en Zuid-Gelderland*. Bij hen rekenen we de schoenmaker Willem Palinck en de kleermaker Willem van der Eecke die, na in 1557 moeilijkheden te hebben gehad met de inquisiteur¹¹⁵, naar het Noorden trokken, om omstreeks 1559 met werkmakkers uit Gelderland via Antwerpen terug naar Gent te komen¹¹⁶. De magistraat werd voor het eerst opmerkzaam gemaakt op de aanwezigheid van de vreemdelingen naar aanleiding van een incident tijdens de sacramentsprocessie op 20 juni 1560 in de Sint-Niklaasparochie. Ver-

¹¹¹ *Ibid.*, rekening Titelmans, 2 april 1560; cfr. V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 352; ARA, *Rk*, 21.927, f° 56.

¹¹² RAG, *RVI*, 7541, f° 398 v°.

¹¹³ *Ibid.*, 7615, f° 124 v° - 125.

¹¹⁴ Verontwaardigd deelde Titelmans het gebeurde op 5 juni mee aan de landvoogdes en voegde eraan toe: „davantaige le garde des prisons dondt les susmentionés cinque anabaptistes le jour de Pentecostes sont escapés tient pour l'heure les aultres en garde”. (ARA, *StA*, 280, f° 82 - 84). Daar Gent op de brief van Margaretha van 15 juni (L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 479-480) niet reageerde, bemoeide de Raad van Vlaanderen zich met de zaak. Alhoewel de Raad aanvankelijk van advies was dat de cipier, Joos de Costere, voorbeeldig moest gestraft worden omdat ontsnappingen van ketters al te dikwijls voorkwamen (RAG, *RVI*, 718, f° 89, 4 juli 1560), veroordeelde hij hem op 17 december 1560 toch slechts tot 20 gulden boete (*ibid.*, 7541, f° 398 - 400 v°). De cipier verontschuldigde zich met de bewering dat de ontsnapping slechts mogelijk was geweest met de hulp van buiten uit. En inderdaad, op 15 mei 1562 liet de luitenant van de amman van Brussel aan de Raad van Vlaanderen weten dat hij een vrouw had gearresteerd die bekende, haar man in de gevangenis te Gent beitel en touwen te hebben bezorgd. (*Ibid.*, 720, f° 212.) Vermoedelijk is één van de ontsnapt, Willem de Temmerman, te vereenzelvigen met Guillaume de Monstreul, die in ARA, *Rk* 21.927, f° 56 als gevangen anabaptist vermeld is. Is hij wellicht de „Willem de Temmerman” die op 12 oktober 1567 te Antwerpen als anabaptist verbrand werd? (P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 469.)

¹¹⁵ ARA, *AL*, 460, rekening Titelmans, april 1557.

¹¹⁶ Getuigenis Van der Eecke; SAG, *BC* 1561-1563, f° 155.

scheidene gezellen in de kleermakersateliers van Jan van den Bos tegenover het stadhuis en van Appolonis Dhulst in de Donkersteeg hadden bij het voorbijgaan van de processie gewoon doorgewerkt zonder hun muts af te nemen. Eén van de verdachten was Hendrik Pietersz., afkomstig uit 's-Hertogenbosch. Hij zal in Gent op vertrouwelijke voet hebben verkeerd met Lynken Clais uit Maren bij 's-Hertogenbosch, die op 14 augustus 1561 als doopsgezinde in het Gravensteen zou onthoofd worden¹¹⁷. Een tweede verdachte was Hans Quynckaert, afkomstig uit Loberik (Lobberich) bij Venlo. Deze had, vooraleer naar Gent te komen, een half jaar te Antwerpen gewoond. Te Gent vond hij een onderkomen bij Adriaan de Block, wel niet toevallig iemand die vroeger ook al met de inquisiteur in aanraking was gekomen¹¹⁸. Alhoewel de dominicaan Pieter de Backere hem ervan verdacht, herdoopt te zijn, ontkende Quynckaert tot de anabaptistengemeenschap te behoren. Toch gaf hij toe dat hij nu en dan met enkele van zijn landgenoten ging wandelen, dat er onder hen menisten waren, en dat bij die gelegenheden wel eens over de nieuwe religie en over de broederschap werd gepraat¹¹⁹. Hieruit zou dus blijken dat er te Gent inderdaad een aantal doopsgezinde immigrés uit Gelre verbleven.

Nieuwe aanwijzingen krijgen we in 1562. Op 24 maart werd, samen met de reeds genoemde Hansbekenaar Willem van Daele, de kleermaker Dierik Lambrechts gearresteerd. Hij was afkomstig van Voorthuizen (tussen Amersfoort en Apeldoorn), had met zijn broer Jacob één jaar in Den Briel gewoond en was met diezelfde broer omstreeks 1559 naar Gent gekomen. Jacob werd al dadelijk weer vrijgelaten. Dierik bekende zich van het oude geloof te hebben afgekeerd. De enige reden waarom hij de volwassenendoop nog niet had ontvangen was, dat hij nog niet de juiste gesteldheid had kunnen verwerven, want „men aenden zelve[n] doop nyet en gheraect (zo de ondervragers) meenen, ende... men alvooren zyn leven daertoe scicken moet”¹²⁰. Na méér dan een jaar opsluiting werd hij op 12 april 1563 als hardnekkig ketter op de Vrijdagmarkt verbrand¹²¹.

¹¹⁷ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 27.

¹¹⁸ ARA, *l.c.*, rekening Titelmans, februari 1557.

¹¹⁹ Alhoewel bleek dat hij zijn Pasen niet had gehouden, en inderdaad geen eerbied had betoond voor het voorbijtrekkende sacrament, werd hij op 3 juli uit de gevangenis ontslagen op belofte van te biecht en te communie te gaan. Drie andere kleermakers, de reeds genoemde Hendrik Pietersz., Jan Roose (afkomstig uit Steenwerck) en Adriaan van der Beke (afkomstig uit Geraardsbergen), die evenmin reverentie hadden gedaan en, naar sommigen zeiden, liederen hadden gezongen op het atelier, werden met een lichte straf terug huiswaarts gestuurd. (SAG, BC 1555-1561, f° 203 - 204 v°.) Van der Beke was al in juli 1558 als verdachte door de inquisiteur opgeroepen geweest. (ARA, *l.c.*, rekening inquisiteur, juli 1558.)

¹²⁰ SAG, BC 1561-1563, f° 283.

¹²¹ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 29.

Belangrijke onthullingen werden in 1563 gedaan door Petronella van de Velde uit Nieder-Kruchten in Gelderland. Zij was één van die typische straatventers, veeleer vagebonden dan eerlijke zakenlui, die van stad naar stad en dorp naar dorp trokken om hun koopwaar – in haar geval voornamelijk linnen – aan de man te brengen. Niet minder dan vijf buitenechtelijke kinderen had ze gehad. Om vertrouwen te wekken bij de mensen had ze namen van aanzienlijke Gelderse families aangenomen, zo „Gabriele Sgrammen” en „Marie Zweerts”. Ze sloot zich aan bij de nieuwgezinden, naar het oordeel van de Gentse schepenen „nyet om eeneghe religie (zomen ghenouch by uwen levne bevint) nemaer omme by dien middel te bet ieghens zommige personen van ghelycker qualiteyt te userene van uwe ghecostumeerde bedriegherien”¹²². In Harlingen liet ze zich in 1558 uit handen van Lenaert Bouwens en in aanwezigheid van Joos Vermeeren de volwassenendoop toedienen. Later zocht ze, via de ouderling Loys Thierry uit Brugge, te Londen, toenadering tot de gereformeerde Nederduitse Vluchtelingenkerk. Ook in Emden verkeerde ze enige tijd en leefde er samen met de Gentenaar Hieronymus Tinnepotghietere, uit Gent gevlucht „om de schrifte”.

In 1562 was Petronella in Vlaanderen. In Kortrijk leerde ze de menist Antheunis Steen kennen. Op Kerstavond 1562 trad ze met hem in het huwelijk te Gent. De plechtigheid had plaats in het huis van een zekere Willem, bijgenaamd „God van Haerlebeke” bij het Sluizeken¹²³. Op die vergadering zouden ongeveer honderd menisten aanwezig zijn geweest. De Dadizelenaar Hans Busschaert diende er de doop toe en deed verscheidene vermaningen. Eén van de dopelingen was de kleermaker Herman van Vlekwijk uit Kervendonk (Kervenheim) in het Land van Kleef, de latere vriend en reisgezel van predikant Jacob de Rore¹²⁴; drie anderen waren de hoedenmaker Adriaan Rogiers uit Rossemland in Gelderland¹²⁵, Pieter van der Meulen uit Meulebeke en Michiel de la Roeyere uit Kortrijk¹²⁶. Deze gegevens zijn de enige beschikbare getuigenissen over deze memorabele vergadering. Maar hoe schaars die aanduidingen ook zijn, ze bewijzen voldoende het belang van Gent, naast Antwerpen, als centrum van doopsgezinde activiteit in het Zuiden.

¹²² SAG, *l.c.*, f° 305.

¹²³ Hoogstwaarschijnlijk is hij te vereenzelvigen met de Willem Beecman, alias „den God” die op 28 december 1562 (vier dagen na de genoemde vergadering) samen met zijn echtgenote en een ongedoopt kind van 15 maand door Titelmans gearresteerd werd. Deze aanhouding zou er op wijzen dat Titelmans op de hoogte was van de vergadering, maar waarschijnlijk veel te laat kwam om in te grijpen. (ARA, *AL*, 462 bis, rekening 28-31 december 1562.)

¹²⁴ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/42, f° 10.

¹²⁵ Bij zijn arrestatie in 1572 verklaarde hij, sinds omstreeks 1560 in Gent te wonen en daar in 1562 de volwassenen doop te hebben ontvangen. Op 4 december 1572 besteedde hij de brandstapel. (A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 59.)

¹²⁶ Ook zij hadden in 1562 te Gent de doop toegediend gekregen. (ARA, *StA*, 282, f° 215.)

Wegens haar slecht gedrag werd Petronella weldra uit de broederschap gestoten. In Brussel viel ze in handen van de justitie, maar kwam, na haar ketterse dwalingen te hebben afgezoren, terug vrij¹²⁷. Ze begaf zich daarop naar Kortrijk bij haar zwager Jacob Steen. Van hem kreeg ze 52 daalders los, zagezegd om haar man die in Leeuwarden omwille van de religie opgesloten was uit de gevangenis te bevrijden. Jacob Steen reisde haar vol wantrouwen achterna naar Gent en bemerkte daar al vlug het bedrog. Hij deed aangifte bij de justitie zodat Petronella opnieuw opgebracht werd. Na acht maanden gevangenschap werd ze op 17 juni 1564 veroordeeld om tot bloedens toe geselsd te worden, en vervolgens met het brandmerk van de stad op haar rug getekend te worden; met een banvloek van vijftig jaar werd ze uit de stad gejaagd¹²⁸.

4) Voor anabaptisten uit de *Zuidvlaamse Leiestreek* bleef Gent een liefkoosd toevluchtsoord. De Kortrijkse onderwijzer Coppens Bostijn, reeds in november 1555 door Titelmans opgespoord¹²⁹, viel in maart 1562 in handen van de inquisitie¹³⁰, en werd op 16 juli van dat jaar op de Vrijdagmarkt geëxecuteerd¹³¹. Sijnken de Cruel, alias de Gheldere, één der allereerste leden van de Kortrijkse broederschap (omstreeks 1538 herdoopt!) onderging enkele dagen later hetzelfde lot¹³², nadat haar echtgenoot Adriaan Brael¹³³ reeds op 10 december de vuurdood was gestorven te Brugge¹³⁴. Nog in 1562 werd het Kortrijkse echtpaar Daniel Caillot-Vijntken Delmeere in Gent door de inquisiteur ingerekend. Daniel kreeg op 10 maart vergiffenis¹³⁵. Vijntken werd als hardnekkig doopsgezinde aan de wereldlijke arm overgeleverd, maar zwoer op het laatste ogenblik haar geloofsovertuiging af zodat ook zij op 22 augustus weer vrij kwam¹³⁶. Petronella van de Velde, zoals gezegd zelf met een Kort-

¹²⁷ ARA, *StA*, 281, f° 136 - 136 v° : getuigenis van inquisiteur Joos Ravesteyn dat Petronella haar dwalingen heeft afgezworen; f° 134 - 135 v°, inwilliging van het genadeverzoek door de Geheime Raad.

¹²⁸ Uitvoerige bijzonderheden en verslag van de ondervraging in : SAG, *BC 1561-1563*, f° 47, 51, 52, 154, 172, 284. Vonnis : f° 305 - 306. Cfr. ook de correspondentie tussen Gent en de landvoogdes : ARA, *StA*, 281, f° 314 (24 mei 1564), f° 317 (6 juni 1564).

¹²⁹ ARA, *AL*, 460 bis, rekening Titelmans, november 1555.

¹³⁰ *Ibid.*, 462 bis, rekening Titelmans, maart 1562.

¹³¹ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 28.

¹³² *Ibid.*, p. 29. Sijnken de Cruel is wel degelijk te vereenzelvigen met Sijnken van Gelder.

¹³³ En niet Adriaan Brave, zoals verkeerdelijk vermeld door VERHEYDEN, (*ibid.*); cfr. SAG, *BC 1561-1563*, f° 251.

¹³⁴ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 48.

¹³⁵ ARA, *AL*, 462 bis, rekening Titelmans, 10 maart 1562.

¹³⁶ Getuigschrift van de magistraat van Gent, waarbij verklaard wordt dat Vijntken Delmeere haar menistische geloofsovertuiging en haar tweede doopsel heeft afgezworen, 25 mei 1562 : SAG, *BC 1561-1563*, f° 197 - 198; cfr. *ibid.*, f° 231. Verzoek van de Geheime Raad aan de Raad van Vlaanderen om advies op het genadeverzoek van Vijntken,

rijkse menist getrouwd in Gent, getuigde in 1563 dat er meerdere anabaptistische Kortrijkzanen in de stad aan Leie en Schelde verbleven. Ze had er in „De Zwaan” onder meer Loys vanden Berghe gezien¹³⁷. Ze stond verder op goede voet met Steven Segaert en zijn moeder Jozyne Steeghers, van wie ze onder meer vernam dat haar echtgenoot intussen hertrouwd was¹³⁸. Deze moeder en zoon werden op 7 april 1564 te Gent met het vuur ter dood gebracht¹³⁹.

5) De aanwezigheid van enkele doopsgezinde vrouwen uit *Oudenaarde* lijkt op het eerste gezicht eerder zonderling. Inderdaad, zoals we reeds konden vaststellen heeft het anabaptisme weinig of geen vat kunnen krijgen op de laatstgenoemde stad. Bij nader toezicht blijkt dat de vrouwen geenszins als doopsgezinden uit Oudenaarde vertrokken zijn: minstens twee van hen behoorden in hun geboortestad tot de sacramentarische groep nieuwgezinden, en namen pas bij hun aankomst in Gent de doopsgezinde leer aan. Zoetken van den Houte was de weduwe van de tapijtwerker-onderwijzer Gelein de Mueleneere, die op 19 juli 1554 te Oudenaarde als sacramentariër was terechtgesteld¹⁴⁰. Ze zocht in haar nieuwe woonplaats Gent contact met gelijkgezinden en kwam aldus bij de anabaptisten terecht die daar, zoniet de enige, dan toch de sterkste groep nieuwgezinden vormden. In 1557 ontving ze de volwassenendoop¹⁴¹. Tanneken Delmeere, echtgenote van Jacob Massois, had zich in Oudenaarde omstreeks 1550 bij de bijbellezers aangesloten; naar Gent geëmigreerd kreeg ook zij in 1558 contact met de menistenbroederschap en ontving in 1560 de volwassenendoop uit handen van Joos Vermeeren¹⁴². Zoetken werd met haar stadsgenote Martha Baert en met Lijnken van Heercke uit

23 juni 1562: ARA, *StA*, 1702¹. Gunstig advies van de Raad van Vlaanderen, 1 juli 1562: V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 312. Vergiffenis verleend door de Geheime Raad, in naam van de vorst, bevestigd door de Raad van Vlaanderen, 22 augustus 1562: RAG, *RVI*, 7543, f° 314 - 314 v°.

¹³⁷ SAG, *BC 1561-1563*, f° 47; Loys was één van de zeven kinderen van Oste van den Berghe, die zich allen bij het anabaptisme aansloten.

¹³⁸ SAG, *BC 1561-1563*, f° 284.

¹³⁹ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 30.

¹⁴⁰ Cfr. p. 376.

¹⁴¹ SAG, *BC 1555-1561*, f° 237 - 239. In haar testament heeft Zoetken van den Houtte haar terechtgestelde echtgenoot bij het anabaptisme trachten onder te brengen op een subtiële manier: „Al ist dat ons partie (= tegenstrevers) u seggen dat u vader ende ick diuersch van gelooue zijn, en geloouet niet, want hy heeft vanden Doop ende Menschwerdinge Christi de waerheyte beleden *in al dat hy begrijpen conde*... ende zijn leuen daer voor ghelaten. (Cursivering van ons. *Bibliographie des protestants néerlandais*, p. 175; de verschillende uitgaven van het testament: *ibid.*, p. 173-191.) Die woorden zijn nochtans voor Van Haemstede geen reden geweest om De Mueleneere uit zijn martyrologium weg te laten, of voor Van Braght om hem in zijn martelaarsboek op te nemen.

¹⁴² SAG, *BC 1561-1563*, f° 27-31.

Hamme op 20 november 1560 in het Gravensteen onthoofd, Tanneken Delmeere kende hetzelfde lot op 14 augustus van het daaropvolgende jaar¹⁴³. Ook de Oudenaardse timmerman Adriaan van den Burye ontving tijdens zijn verblijf te Gent de volwassenendoop. Na zijn terugkeer in zijn geboortestad werd hij in februari 1565 gearresteerd en, spijt een genadeverzoek aan de koning, op 10 juli 1565 naar de brandstapel geleid¹⁴⁴.

Vermelden we tenslotte onder de terechtgestelde vreemdelingen nog: Joos de Vinck uit Poperinge († 2 maart 1560), Joos de Vlaminck uit Brugge († 2 maart 1560), Antheunis Behaghe uit La Bassée in Artesië († 9 november 1563), Pierijntgen en Martijnken van Malebosch uit Tielt († 12 december 1564), en een zekere Pieter van der Meulen († 15 december 1564). Dit maakt dat van de negenenveertig doopsgezinden die tussen 1559 en 1564 te Gent terechtgesteld werden, er minstens zevenendertig vreemdelingen waren.

Na de doodvonnissen van 12 resp. 15 december 1564 hebben de Gentse stedelijke rechtbank en de Raad van Vlaanderen hun vervolgingen tegen de doopsgezinden stopgezet¹⁴⁵. Alleen op de geestelijke heerlijkheid van Sint-Pieters werd nog begin februari 1566 het doodvonnis voltrokken aan de menist Willem le Duc (Duyck)¹⁴⁶. In een brief aan Filips II loofde Granvelle de abt voor zijn moed en onderstreepte dat, waar de andere rechters vorendden schrik te hebben voor mogelijke gevolgen, de executie op Sint-Pieters zonder incidenten verlopen was¹⁴⁷.

Maar met zijn rigoureuze maatregelen stond de abt alleen. Er brak dus sinds 1565 een relatief gunstige tijd aan voor de broederschap te Gent. In de rekeningen van de inquisiteurs wordt herhaaldelijk melding gemaakt van bijeenkomsten in particuliere huizen. Wel lieten Titelmans of De Hondt nog verscheidene verdachten inrekenen, maar meestal werden dezen al vlug weer in vrijheid gesteld¹⁴⁸. De Raad van Vlaanderen ontsloeg zijn laatste gevangen anabaptisten (Thomas Strick uit Wachtebeke, Pieter van der Meulen uit

¹⁴³ A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 26-27.

¹⁴⁴ IDEM, *Le Protestantisme à Audenarde*, p. 26; RAG, *RVI*, 718, 23 februari en 3 maart 1565.

¹⁴⁵ Het zou duren tot in maart 1568 vooraleer Gent opnieuw een anabaptist naar de brandstapel verwees.

¹⁴⁶ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 31 plaatst de terechtstelling ten onrechte in 1565. Uit de rekeningen van Titelmans van 1566 (ARA, *AL*, 463) en uit een brief van Morillon aan Granvelle van 17 februari 1566 (E. POULLET, *Correspondance de Granvelle*, I, p. 133: „L'on at depuis XV jours, bruslé vif ung hérétique en la ville de Gand, mais ce fut Mr de St Pierre que fait faire l'execution") weten we dat de terechtstelling omstreeks 2 februari 1566 gebeurde.

¹⁴⁷ E. POULLET, *o.c.*, p. 151, 10 maart 1566.

¹⁴⁸ ARA, *AL*, 463, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1565, 1566.

Meulebeke¹⁴⁹ en Michiel van den Roeyere uit Kortrijk) op 24 juli 1566 uit de gevangenis zonder enige straf¹⁵⁰. Op dat ogenblik noteerde Marcus van Vaernewijck in zijn dagboek dat de menisten, die tot dan zeer omzichtig waren te werk gegaan, nu „beghonden... haer hooren up te steken”¹⁵¹.

§ 3. DE BROEDERSCHAP TE BRUGGE

Een aantal doopsgezinden, die bij het inzetten van de vervolgingen te Gent in 1557 schielijk op de vlucht waren gegaan, hergroepeerden zich te Brugge. Deze stad was na 1538 omzeggens volledig buiten de doperse invloedssfeer gebleven. Wel had een zekere Jan Helleman reeds einde 1551 geprobeerd zijn overtuiging uit te dragen door in het openbaar uiteen te zetten wat hij dacht over het altaarsacrament, het doopsel, de biecht, het vagevuur, maar hieraan was door zijn arrestatie en terechtstelling een eind gemaakt¹⁵². Nu echter, vier jaar later, werd Brugge opeens het centrum van de anabaptistische activiteit van het graafschap¹⁵³.

De meest op de voorgrond tredende figuur was hier de zijdetwijnder Martin van de Walle uit Gent. Hij had omstreeks 1550 te Antwerpen de doop ontvangen uit handen van Gillis van Aken. Hij was het, die op Pasen 1558 tijdens een vergadering bij een zekere Jacob de Mutsescheerder – elders Jacob de Droochscheerder genoemd, naar de beroepsbezigheid die hij uitoefende – aan de Gentpoort een vermaning deed voor een vijftiental geloofsgenoten, waarin hij hen aanspoorde een onberispelijke levenswandel te leiden en hun, aan de hand van een hoofdstuk uit de brief van Paulus aan de Christenen van Korinthe, leerde „hoe datmen moet bidden voor Christus den Heere”. In zijn onmiddellijke omgeving droeg hij met vuur zijn geloofsovertuiging uit. Zijn vrouw Neelkin, ook herdoopt, stond hem hierbij flink terzijde. De twee jongste kinderen hadden het roomse doopsel niet ontvangen, maar stierven vroegtijdig. Martins broer, Jan, zou in 1571 als anabaptist te Antwerpen

¹⁴⁹ Niet te verwarren met de op 15 december 1564 terechtgestelde menist met dezelfde naam.

¹⁵⁰ ARA, *StA*, 282, f° 214, 215 (verzoekschriften aan de vorst om genade, begin juli 1566), f° 240 (gunstig advies van de Raad van Vlaanderen, 13 juli 1566); RAG, *RVl*, 7616, f° 187, 189 (vrijlating 24 juli 1566, afzwering 29 augustus 1566); ARA, *AL* 463, rekeningen cipier Gravensteen. Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *De Doopsgezinden te Gent*, p. 115, noot 56.

¹⁵¹ *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden*, I, p. 241; cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 114-115.

¹⁵² SAB, *VB*, f° 224 - 224 v°. Op 16 januari 1552 werd hij gewurgd en verbrand: A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 36.

¹⁵³ Tenzij anders vermeld komen alle volgende gegevens uit: SAB, *BS* 1557-1558, f° 89 - 95; 1558-1559, f° 17 - 18, 18 v° - 19 v°, 23 v° - 25, 66, 67 - 67 v°, 73 v°.

terechtgesteld worden¹⁵⁴. Het heeft er dus wel de schijn van dat een groot deel van de familie Van de Walle naar de nieuwe leer is overgegaan.

Martin van de Walle verstrekte logies aan Pauwels Vermaete en diens achttienjarige dochter Callekin. Pauwels, die al in 1537 de wederdoop had ontvangen maar na de uitroeiing van de broederschap in kringen van sacramentariërs had vertoefd, werd door toedoen van zijn huisbaas opnieuw een van de vurigste aanhangers van het anabaptisme. Samen lazen ze in het Nieuwe Testament, in de psalmen van David en in een Martelaarsboekje. Callekin maakte in haar kinderlijke spontaneïteit en aanhankelijkheid elk woord van haar „vaerkin” tot het hare. Een tijdlang was ze uitbesteed bij een koordenmaker te Antwerpen, en deed er de indruk op „datmen 't Antwerpe dese Kercke (= de roomse Kerk) meest letter acht”.

Pauwels kon op zijn beurt zijn broer, de schoenmaker Jan Vermaete, warm maken voor zijn overtuiging. Via die broer kreeg hij contact met schoenmaker Robert Plateel uit Béthune, maar naar laatstgenoemde tijdens het gerechtelijk onderzoek verklaarde, luisterde hij maar met een half oor naar de schriftverklaringen, „al hebbende ghenouch te doene met hem zelven”.

Martin van de Walle's werkgever, de zijdewever Robert de la Merre, luisterde wél met open oren naar de uiteenzettingen over de nieuwe leer, en liet op zijn atelier discussies toe ten aanhore van ieder die er werkte. Hij woonde zelf één keer een doperse vergadering bij, maar definitief naar het anabaptisme overgaan schrok hem af. Hiervoor kreeg hij verwijten toegestuurd van zijn vrouw, zijn schoonvader en zijn zwager die, na een verblijf te Utrecht, waar ze vermoedelijk de doop hadden ontvangen, voor zichzelf de knoop hadden doorgehakt. De echtgenote beviel in de Noordnederlandse stad van een zoon, die ze niet op de roomse wijze wou laten kerstenen. Toen na het inzetten van de vervolgingen te Brugge de hele familie te Antwerpen onderdook, was De la Merre wel verplicht mee te gaan, daar hij zich wegens ziekte niet alleen kon behelpen. De onenigheid tussen de echtelieden duurde voort. De vrouw had daar iets over losgelaten bij de Antwerpse zijdeleveranciers, met het gevolg dat dezen, uit vrees dat De la Merre wel eens de plaat zou kunnen poetsen, nog slechts onder waarborg grondstoffen wilden leveren. Begin 1559 was de ondernemer met zijn vrouw — blijkbaar verzoend — terug in Brugge. Bijna onmiddellijk werd hij opgebracht. Uit aanzien nochtans voor zijn persoon en op voorspraak van de pastoor van Sint-Salvator, misschien ook van Broeder Martin de la Merre, zijn broer, stelde de gerechtelijke overheid hem met een relatief lichte straf terug op vrije voeten. Hij beloofde, aangifte te zullen doen van elke doopsgezinde activiteit die hij op het spoor zou komen. Die belofte was blijkbaar even vlug vergeten als gedaan. Hij heeft in elk geval niets verteld over zijn eigen bastaardzuster Tannekin de la Merre, echtgenote van Jacob Massois, die reeds sinds omstreeks 1549 con-

¹⁵⁴ P. GÉNARD, *AA*, XIV, p. 78-79.

tacten onderhield met sacramentariërs, zich in 1559 te Gent aansloot bij de doopsgezinden en er het daaropvolgende jaar de volwassenendoop ontving van een zekere Joos¹⁵⁵. Op 14 augustus 1561 werd ze wegens haar geloofs-overtuiging in Gent onthoofd¹⁵⁶.

Martin van de Walle verkeerde te Brugge op zeer vriendschappelijke voet met de Gentse familie Vervest, bij wie hij al sinds zijn jeugd kind aan huis was. Jan Vervest, een actief rederijker, had samen met zijn echtgenote Vijntken Verwee in zijn geboortestad vóór 1553 de volwassenendoop ontvangen van Gillis van Aken¹⁵⁷. Opgejaagd door de vervolgers trok het op de rand van de armoe levende gezin begin 1557 uit Gent over Dordrecht naar Amsterdam, maar „vute dien dat daer niet te werckenen en was” ging de tocht terug naar Brugge, nu in het gezelschap van een Hollandse geloofs-genoot, Cornelis de Scalledeckere. Tijdens de zwerftocht, vol ellende en ontbering, stierven de drie jongstgeborenen: Cornelis (3 j.), Neelkin (2 j.) en Suzanneken (1 j.), allen zonder het roomse doopsel te hebben ontvangen. Te Brugge kreeg Jan werk bij de zijdeweaver Franchois Dhondt en kon aan zijn vrouw weldra meedelen „dat dese zaecken betere zyn dande voorgaende”. Inmiddels waren de drie oudste kinderen uitbesteed voor het leren van een ambacht. Hanskin (° 1543) was te Gent een tijdlang bij Michiel de Draetreckere, eveneens doopsgezinde; Betkin (° 1545) leerde te Antwerpen naaien bij Gerard Harinck, tot deze „als wesende scrifs ghesint” opgespoord werd; Lievekin (° 1546) wou kousebandlintwever worden. Toch zagen de ouders nog geen mogelijkheid om de overblijvende mondjes te spijzen. Ze dienden Betkin, Cijntkin en Machielkin onder te brengen bij verwanten en vrienden te Gent. Toen het gezin in juni 1558 te Brugge gearresteerd werd waren de vader en de moeder nog slechts een hoopje ellende. Jan stierf in de gevangenis op 24 augustus; Vijntken beviel op 11 september van een doodgeboren zoon en overleed zelf vijf dagen later. De oudste zoon had het intussen klaargespeeld om de ijzeren staven van de gevangenis door te vijlen, zodat hij met aaneengeknoopte slaaplakens kon ontsnappen. Het enige wat de Brugse overheid nog kon doen was Lievekin en Betkin onder brengen bij hun tante, Nele Verwee... Een van die kleine drama's dat, blijkens de manier waarop het hele gebeuren in het Brugse Bouc van den Steene werd opgetekend, ook de overheid niet onberoerd heeft gelaten¹⁵⁸.

Samen met het gezin Vervest werden ook twee neven van Jan gearres-

¹⁵⁵ SAG, BC 1561-1565, p. 32.

¹⁵⁶ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 27.

¹⁵⁷ Namelijk in het huis van Willem van Leuven, die op 17 februari 1553 terechtgesteld werd. We gaan niet akkoord met de chronologie, zoals ze door Verheyden (die de familie Vervest reeds in 1551 naar Noord-Nederland laat vertrekken, en in 1553 te Brugge situeert) werd opgemaakt in *Het Brugsche Martyrologium*, p. 42-44.

¹⁵⁸ Cfr. p. 462, voetnoot 153.

teerd, namelijk Jacob de Zwarte en Hans van den Broucke, die herhaaldelijk in de Brugse kring der doopsgezinden vertoefden. Over eerstgenoemde en zijn familie uit Belle en Nipkerke hebben we het verder uitvoeriger. Van den Broucke was Gentenaar van geboorte en schrijnwerker van beroep. Hij kreeg pas op twintigjarige leeftijd de doop toegediend, alhoewel hij daar al veel vroeger had om verzocht. Na zijn vertrek uit Gent heeft hij vermoedelijk enige tijd in Dordrecht vertoefd, waar hij tewerk gesteld was bij de Menenaar Joris Wippe.

Maar keren we terug naar Martin van de Walle. Alhoewel uit de getuigenissen blijkt dat er bij verscheidene leden van de groep bijeenkomsten plaatsgrepen, was toch vooral zijn huis het centrale verzamelpunt voor de doopsgezinden. Buiten de reeds genoemden zag men daar Jan de la Beecke, een mutsenscheerder uit Komen, die tot in 1557 als oogstmaaier de kost had verdiend bij zijn schoonvader te Wervik. Volgens Jan Vervest had hij een tijdje te Gent gewoond en pas daar aansluiting gezocht bij de doopsgezinden. Nog in 1557 kreeg hij te Brugge — naar zijn zeggen samen met nog anderen — de doop toegediend, alhoewel zijn vrouw, Tannekin van Revauls, hem hierin helemaal niet volgde. Verder was daar een zekere Franchois, een wollewever uit Ieper, die optrad als boodschapper, maar één enkele keer zelf de vermaning deed. Tenslotte werden nog Jacob de Droochscheerder en zijn echtgenote genoemd die, zoals de meeste anderen, te Gent hadden gewoond. We noemden Jacob reeds als degene die op Pasen 1558 zijn huis ter beschikking stelde voor een religieuze viering. Bij de arrestatie van zijn geloofsgenoten kon hij zich tijdig uit de voeten maken en ging zich te Emden vestigen.

Aan dit bloeiend gemeentelven werd bruusk een einde gemaakt door het strenge optreden van de Brugse overheid. Het begon met de arrestatie, in juni 1558, van de familie Vervest. Het gezin kon al vlug tot bekentenissen overgehaald worden; de ene inhechtenisneming volgde nu op de andere. Drie arrestanten kregen hun vrijheid terug, twee anderen stierven in de gevangenis. De overigen, namelijk Jacob de Zwarte, Pauwels Vermaete, Martin van de Walle, Jan de la Beecke en Hans van den Broucke werden op 15 oktober terechtgesteld¹⁵⁹.

Het verhaal van de wederwaardigheden van de Brugse groep schildert op een bijna aangrijpende wijze het trieste lot dat verscheidene leden hebben gekend. Opgejaagd door de gerechtelijke overheid, onvoldoende gesteund door de broederschap die immers zelf over weinig of geen financiële middelen beschikte, hebben ze zich in de zwarte dagen opgetrokken aan hun religieuze overtuiging. Zozeer hadden ze zich van de „boze wereld” afgezonderd dat hun

¹⁵⁹ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 41-42, 45-47. Jacob de Zwarte was niet afkomstig uit Nukerke, maar uit Nipkerke (= Nieppe); hij werd niet op 15 augustus maar op 15 oktober geëxecuteerd.

gezichtseinder zich nog slechts beperkte tot de eigen geloofsgenoten. Hun kinderen besteedden ze uit bij nieuwgezinden, zij zelf zochten hun levensonderhoud te verdienen bij mensen die hun opvattingen deelden. Deze merkwaardige solidariteit is nochtans meestal niet bij machte geweest, de grootste nood te lenigen. Dat ze goed wisten dat aan het eind van hun ellendig bestaan een brandstapel kon opflakkeren verhoogt voor de toeschouwer slechts de tragiek van het lot van deze – naar het woord van Menno Simons zelf – „slachtscaepkens Christi”.

* *

Enkele Brugse leden van de broederschap zochten hun heil in vreemde steden¹⁶⁰, maar weldra verzamelde zich in Brugge zelf opnieuw een groep rond Adriaan Brael, echtgenoot van de reeds herhaaldelijk genoemde Sijnken de Cruel uit Kortrijk. Herman van Vlekwijk, een kleermaker uit het Land van Kleef, verklaarde later dat deze Adriaan hem te Brugge in de doopsgezinde leer had onderricht¹⁶¹. De vergaderingen grepen plaats in het open veld buiten Brugge, bij het klooster van de Jacopinessen. Maar ten gevolge van een roofoverval op dit klooster op 7 november 1561¹⁶², sloeg het noodlot weer toe. Tijdens een grootscheepse speuractie naar de daders stotten de Brugse politie en de soeverein-baljuw van Vlaanderen op een vergadering van doopsgezinden. Daar ze er aanvankelijk van overtuigd waren, met de roversbende te doen te hebben, eisten ze dat alle wapens zouden afgegeven worden. Die bleken er evenwel niet te zijn; iemand van de broederschap zei: „Wy zijn 't volk niet die ons selven zoeken te wreken, maer laten God de wrack doen, die sal 't sijner tijd wel wreken”¹⁶³. Dertig personen (volgens andere bronnen één- of tweeëndertig) konden gepakt worden en werden in de stadsgevangenis opgesloten¹⁶⁴.

In een brief aan de Brugse magistraat drukte de landvoogdes haar tevredenheid uit over de flinke vangst, en herinnerde terzelfdertijd aan de wens van de vorst dat de plakkatens op de ketterij in alle gestrengheid zouden toe-

¹⁶⁰ Joos Vlaminck stierf op de brandstapel te Gent op 2 maart 1560. (A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 26), François de Corte en Betken Laureys stierven in Anwerpen de verdrinkingsdood, resp. op 24 juli 1561 en 14 november 1562 (P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 123-124, 143).

¹⁶¹ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/2, f° 8.

¹⁶² Cfr. p. 318.

¹⁶³ VAN BRAGHT, II, p. 288.

¹⁶⁴ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 239, Raad van Vlaanderen aan Egmont, 17 november 1560; SAB, *SR 1557-1565*, 12 november 1561; de cipier nam zes extra-gevangenisbewakers in dienst.

gepast worden ¹⁶⁵. De magistraat echter wenste de zaak zo discreet mogelijk behandeld te zien. Hij liet zijn afgevaardigden aan het Brusselse hof vragen, of de terechtstellingen niet in het geheim mochten geschieden ¹⁶⁶. Vermoedelijk werd dit toegestaan: niets wijst er inderdaad op dat de Bruggelingen kennis hebben gehad van de executie op 10 en 11 december van twaalf herdoopten ¹⁶⁷. Wel heeft er op de eerste dag een doopsgezinde bijeenkomst plaats gehad in Brugge ¹⁶⁸, een aanduiding dat de plaatselijke broederschap – wellicht door een uit de gevangenis naar buiten gesmokkeld schrijven – wél ingelicht was. Op 13 mei 1562 stuurde de soeverein-baljuw zijn eigen gevangene voor zes jaar op de galeien ¹⁶⁹. Een aantal andere arrestanten kregen op verzoek van de Brugse overheid en met de instemming van Titelmans ¹⁷⁰ en bisschop Curtius ¹⁷¹ kwijtschelding van straf; tien onder hen (vier hadden

¹⁶⁵ ARA, *StA*, 280, correspondentie 1560-1561, f° 325, 22 november (minuut): „Chiers et bien aimez, nous avons esté advertie comment, cerchant en la ville de Bruges ceulx qui pouvoient avoir commis l'outraige nagueres advenu au cloistre des Jacopinesses lez ladictie ville, l'on auroit rattainct et appréhendé trente ung tant anabaptistes que aultres sectaires, la plus part estrangers, ce que nous a esté plaisir d'entendre, ne faisans doubte que, comme vous cognoissez le dangier auquel la ville et le pays pourroit tomber par gens de ceste qualité et que scavez par tant de déclarations est intention du roy monseigneur, ne veuillant que l'on dissimule aulcunement avecques eulx, ains que contre iceulx soit usé de toute vivante sérieuseté et rigueur, vous procéderiez en ce cy de sorte que sa Majesté puisse entendre le bon zèle que portez à la manutention de nostre anchienne religion et à l'entretènement et observation des placarts de sadictie Majesté de la part de laquelle vous enchargeons bien expressément de ainsy le faire le requérant oultre la conservation de nostre sainte foy et religion catholicque et le bien et reposit du publicq, aussy vostre bien et seureté propre et particulier. De Bruxelles, le xii jour de novembre 1561”.

¹⁶⁶ SAB, *SR* 1557-1565, f° 192, 26 november 1561.

¹⁶⁷ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 48-51. Meester François Rapaert, genesheer, en Jan Pilsters, chirurgijn, kregen de toelating om twee verbrande lijken „af te nemene... tot huerlieden cunste ende sniederie, behouden dat zy 't zelve secretelic doen”. (SAB, *l.c.*, f° 198.)

¹⁶⁸ Dit blijkt uit een los stuk in SAB, *Overleg* 1563-1564, stuk nr. 132: „Upden XVII en dach van decembre in 't iaer eenentzestich zo was by sententie van burchmeestre ende scepenen der stede van Brugghe ter camere Pierkin van Hackre filius Jacob ghecondemneert, gheleyt te werdene in een gat te watre ende broode den tydt van drie daeghen, ende dat uut causen dat hy den tiensten dach vander zelver maent met zekere annabaptisten ofte herdoopers hem ghetransporteert ende ghevonden hadde in zeker conventicle binder zelver stede, welcke voornomde sententie 't voornomde Pierkin stapans volcam”.

¹⁶⁹ Namelijk Cornelis van den Wynckele, alias Dreelinck, „à cause qu'il s'esoit advanché d'aller et se trouver en plusieurs congrégations là ou estoient assemblez aulchuns hérétiques qu'on dict nouveaulx chrestiens, et fut trouvé sur luy ung Nouveau Testament en langhe flamenghe suspect”. (ARA, *Rk*, 13.726, f° 8 v° - 9; 48.641, f° 8 v°.)

¹⁷⁰ ARA, *AL*, 461, 462 bis, rekeningen Titelmans, 29 december 1561, 1 januari en 19 januari 1562.

¹⁷¹ Cfr. de brief van de bisschop aan de landvoogdes, 31 januari 1565: ed. A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 862.

nochtans de volwassenendoop ontvangen!) zwoeren hun dwalingen af en werden op 18 juni 1562 vrijgelaten, met het verbod de eerstvolgende drie maanden de stad te verlaten¹⁷².

Het heeft er alle schijn van dat de vervolgingen de uitstraling van de broederschap slechts tijdelijk hebben afgeremd, temeer daar de nieuwgezinden nu ruimschoots konden profiteren van de betrekkelijk gunstige situatie ten gevolge van het conflict tussen stad en geestelijkheid inzake ketterbestrijding. Pastoor Adriaan Smout zal dan ook niet zo ver van de waarheid af zijn geweest toen hij, terugblikkend op de vervolgingen van 1562, zei: „...van de twee-en-dertigh die in 't spiegelken sonder lucht gevangen waren, daer der maer twaelve af ghebrant en werden, het scheen dat de reste afweken, ende als sy los waren, was 't al 't selve”¹⁷³.

De anabaptisten hergroepeerden zich voor de zoveelste keer, nu rond de orgelmaker Isbrand Meysembaert, die reeds sinds 1560 bij gelegenheid de vermaning had gehouden. Hij was zelf tijdens een doopsgezinde vergadering getrouwd. Zijn groot huis stelde hij voortaan open voor de bijeenkomsten van de gemeente¹⁷⁴. De overheid werd echter over zijn activiteit ingelicht door Pierynken van Malebosch uti Tielt, schoonzuster van de bekende doopsgezinde predikant Pauwels de Backere, en haar zuster, die bij hun arrestatie te Gent verklaarden dat ze bij de Brugse orgelmaker onderricht hadden gekregen en er samen in Martelaarsboeken hadden gelezen¹⁷⁵. Meysembaert werd daarom op 25 november 1564 te Brugge opgebracht, maar daar de schepenen zich verzetten tegen een proces bleef hij in de gevangenis. Hij stierf er begin mei 1565¹⁷⁶. De twee Tieltse vrouwen werden op 12 december 1564 in het geheim terechtgesteld in het Gravenkasteel te Gent¹⁷⁷.

Volgens Titelmans werd na de dood van de orgelmaker diens leidende taak overgenomen door Karel Hannebeel uit Waasten. Op zijn beurt werd deze begin 1566 opgejaagd te Brugge, zocht een onderkomen in Drongen, maar werd door de soeverein-baljuw ingerekend en door de inquisiteur ter

¹⁷² SAB, SR 1557-1565, f° 209, 2 mei 1562; f° 214, 18 juni 1562. Onder de vrijgelatenen bevonden zich de reeds genoemde Herman van Vlekwijk en Jacob de Waleys. Laatstgenoemde kreeg op 19 juni het poorterschap van Brugge, „omme dat hy hem te bet wachten zoude” uit de stad te vertrekken. (*L.c.*, f° 214.)

¹⁷³ A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 412.

¹⁷⁴ A. VAN HAEMSTEDÉ (*ibid.*) verstrekt deze inlichting, maar vergist zich wanneer hij Meysembaert als beschermheer voorstelt van de gereformeerden. Villavicencio noemt hem uitdrukkelijk „herege anabaptista i heresiarcha”.

¹⁷⁵ Rapport van Villavicencio aan de vorst, 1564, AGS, *Estado, NdFl*, 526, f° 53.

¹⁷⁶ Cfr. p. 167.

¹⁷⁷ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 30; RAG, RVI, 7616, f° 96 v°; SAG, BC 1563-1565, f° 33, 364-365.

berechting naar Kortrijk overgebracht¹⁷⁸. De — volgens een mededeling van Adriaan Smout in het schepencollege op 8 januari 1566 — talrijke doopsgezinden¹⁷⁹ schaarden zich echter weldra rond de befaamde menistenpredikant Jacob de Rore uit Kortrijk, die sinds het Wonderjaar zijn voornaamste werkterrein had in de streek van Brugge en daar de broederschap tot een voordien nooit gekende bloei bracht.

§ 4. DE BROEDERSCHAPPEN IN ZUIDWEST-VLAANDEREN

Zoals in de jaren dertig groeide in de Zuid-Vlaamse Leiestreek opnieuw een levenskrachtige doperse beweging. Hier laten de beschikbare gegevens weliswaar niet steeds toe, hecht aaneengesloten groepen te onderscheiden die zich in hun geheel tot deze of gene confessie zouden hebben bekend. In hun rekeningen vermelden Titelmans en zijn dienaars wel de namen van talrijke verdachten, maar zelden preciseren ze de aard van hun ketterse opvattingen. Het zou dan ook gewaagd zijn, al die personen zonder uitzondering bij het anabaptisme onder te brengen. Toch zijn er voldoende redenen om aan te nemen dat juist het doperdom voor een groot deel de reformatorische gezindheid in het genoemde Zuid-Vlaamse gebied heeft geïnspireerd.

Het is vooreerst erg opvallend dat, na jaren betrekkelijke stilte rond de nieuwe leer, de krachtige impuls in de reformatorische beweging daar samenvalt met de heropbloei van het anabaptisme, en dit terwijl bijvoorbeeld het aangrenzende gebied Oudenaarde-Ronse, los van de doperse invloedssfeer, al in de jaren veertig een niet onaanzienlijke en continue reformatorische opgang had gekend. We zagen reeds de uit Antwerpen teruggekeerde invloedrijke lakenkoopman Hans van den Driessche en Karel Nys in 1549 propaganda maken voor de leer van Menno in hun geboortestad Wervik; in zijn rekening betreffende zijn activiteit te Wervik einde 1549 noteerde Titelmans „dat de plaetse zeer verfaemt was”¹⁸⁰: het verband tussen deze twee gegevens lijkt ons evident. In de rekening van het volgende jaar verneemt men trouwens wie de verdachten waren: Hans Bufkin, die we in 1551 opmerken als lid van de broederschap te Gent; Joris en Barbele van den Driessche, broer en zuster van de reeds genoemde Jan; Joos Gheskieres, waarschijnlijk verwant met Jannekin Gheskieres, echtgenote van Jan van den Driessche; Martin

¹⁷⁸ ARA, AL, 463, rekening Titelmans, 19 januari 1566; rekening De Hondt, 8 maart 1566; kosten inquisitie, 27 februari 1566. In Kortrijk profiteerde Hannebeel van de moderatie der plakaten op de ketterij. In 1567 liep hij echter opnieuw in de val te Zwevegem; hij besteeg de brandstapel te Kortrijk op 8 november 1567. (A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 36.)

¹⁷⁹ VAN HAEMSTEDÉ, l.c.

¹⁸⁰ ARA, AL, 457, rekening Titelmans, 1549.

Bousser (Bossier), die in 1558 als doopsgezinde zou verbrand worden¹⁸¹; verder nog Pieter van Stoopenberghe en Martin de Decker¹⁸². Op deze twee laatsten na kunnen we dus alle verdachten met een grote graad van zekerheid in de doopsgezinde invloedssfeer thuisbrengen. Vermelden we nog dat te Gent op 27 juli Pieter van Olmen uit Wervik wegens doopsgezindheid verbrand werd¹⁸³. Een gelijkaardige conclusie dringt zich op voor Komen en Kortrijk. Een inwoner van de eerste stad, Pieter van den Broucke, werd in 1550 te Antwerpen als doopsgezinde tot de brandstapel veroordeeld¹⁸⁴. In het zelfde jaar werd in Komen zelf een zekere Pieter de Cierf ervan verdacht, de anabaptisten te begunstigen¹⁸⁵ en twee jaar later eindigde Willem van Robays op de brandstapel¹⁸⁶. Te Kortrijk liet Titelmans in 1550 en 1551 dagvaardingen uitgaan tegen Clays Meeuwels, de gebroeders Adriaan en Jan van Remeys, Gillis van Roques (Rochus), Willem de Camp (ver Camp, alias van Acker), Martin du Petis (Petits), Hans de Scheemaker, Ampleunis en Elisabeth van den Heuvel¹⁸⁷. Uit latere berichten kunnen weer verscheidenen onder hen als anabaptisten bestempeld worden: Willem de Camp († Merelbeke 11 juli 1551)¹⁸⁸, Ampleunis van den Heuvel († Antwerpen 21 oktober 1551)¹⁸⁹, Elisabeth van den Heuvel († Antwerpen 16 maart 1560)¹⁹⁰, Martin du Petis († Antwerpen 21 oktober 1551)¹⁹¹, Hans de Scheemaker († Antwerpen 17 juli 1553)¹⁹². Bij dit alles is het niet zonder betekenis dat de diaken die de geciteerde brief aan de Antwerpse kring schreef ondertekende met de (schuil-?) naam Adriaen van Cuerteryeke.

De harde anabaptistenkern bleef gedurende de jaren die volgden een constante in de reformatorische beweging in het Zuid-Vlaamse Leiegebied. In Menen en Kortrijk heeft Lenaert Bouwens tussen 1554 en 1561 aan minstens 71 personen de volwassenendoop toegediend¹⁹³. De martelaarslijsten bieden hiervan een treffende weerspiegeling: alle terechtstellingen tussen 1550

¹⁸¹ T. J. VAN BRAGHT, II, p. 200.

¹⁸² ARA, AL, 457 bis, rekeningen 1550, 1551.

¹⁸³ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 18; *Het Offer des Heeren*, p. 187-194, 594-803.

¹⁸⁴ Cfr. p. 437.

¹⁸⁵ ARA, l.c., 1550.

¹⁸⁶ T. J. VAN BRAGHT, II, p. 133.

¹⁸⁷ ARA, l.c., 1550, 1551.

¹⁸⁸ Cfr. p. 441.

¹⁸⁹ P. GÉNARD, AA, VIII, p. 415.

¹⁹⁰ *Ibid.*, IX, p. 11.

¹⁹¹ *Ibid.*, VIII, p. 415.

¹⁹² *Ibid.*

¹⁹³ K. Vos, *De dooplijst van Leenaert Bouwens*, p. 48-50.

en 1566 in Kortrijk, Menen, Wervik en Komen betreffen uitsluitend¹⁹⁴ doopsgezinden ! Hetzelfde geldt, op enkele schaarse uitzonderingen na¹⁹⁵ voor ingeborenen van deze plaatsen of in de omgeving, die te Antwerpen, Gent, Brugge, Doornik, Ieper, Rijsel en Armentières om hun geloofsovertuiging stierven. Men houde nochtans rekening met de mogelijkheid dat dit spiegelbeeld enigszins vervormd zou zijn, en dit om twee redenen : enerzijds zijn de anabaptisten veel meer dan de andere sectarissen het mikpunt geweest van de vervolgingen, anderzijds waren ze meer beginselvast (sommige auteurs zeggen : fanatieker) en hebben minder dan de sacramentariërs of de calvinisten gebruik gemaakt van de mogelijkheid, zich door afzwering het hachje te redden.

Laten we nu toch al, alvorens de gebeurtenissen in de steden aan de bovenloop van de Leie van naderbij te bekijken, een voorzichtige conclusie formuleren : de reformatorische beweging werd omstreeks 1550 geïntensiveerd door de prikkel van het anabaptisme; de doopsgezinden hebben tot aan de vooravond van de Beeldenstorm de harde kern in de hervorming uitgemaakt, maar aan de rand van die kern hebben allerlei van de roomse leer afwijkende geloofspunten ingang gevonden bij mensen die men gemakkelijksheidshalve sacramentariërs kan noemen, of die in de jaren zestig aansluiting zochten bij het calvinisme.

* * *

Begin 1553 liet Titelmans te Kortrijk de anabaptist Joos 't Kindt aanhouden, wat aanleiding gaf tot grote spanningen in de stad; telkens als de verdachte uit de gevangenis naar de vierschaar werd overgebracht troepte een massa burgers samen die een dreigende houding aannamen tegenover de gerechtelijke overheid; de dag voor de terechtstelling was de atmosfeer zo

¹⁹⁴ A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 21 en 32, vermeldt de terechtstelling in 1555 van de „libertijn” Laurens van Biesbrouck. Uit RAK, SAK, *Crimineele proceduere*, f° 62 v°, blijkt evenwel dat de „libertijn” een moordenaar, landloper en inbreker was. Een dergelijk sujet als slachtoffer van de hervorming beschouwen, uitsluitend omdat hij ergens had horen zeggen dat er geen hiernamaals was, lijkt ons ten zeerste aanvechtbaar. Joos Goetghebuer, te Kortrijk op 27 november 1560 als sacramentariër onthoofd, had geen uitstaans met de nieuwgezinden uit de stad. Hij was een Deinzenaar die naar Kortrijk — de hoofdstad van de kasselrij waartoe Deinze behoorde — was overgebracht ter berechting. (Cfr. p. 216.)

¹⁹⁵ Joos de Cruel uit Kortrijk werd, na achtereenvolgens anabaptist en sacramentariër te zijn geweest, in 1565 te Ronse terechtgesteld als calvinist. (Cfr. p. 321); Jan Sheerlambrecht uit Kortrijk en Lucas van de Carniere uit Kortrijk, in 1553 te Brugge terechtgesteld, waren geen dopers maar sacramentariërs.

geladen dat de hoogbaljuw dringend alle dienders uit alle hoeken van de kasselrij opvorderde om het gerecht tijdens de executie bij te staan¹⁹⁶.

Titelmans, die dit alles geïrriteerd had gadeslagen, kon de volgende dag, 21 januari, onverwacht de hand leggen op een pak brieven van Kortrijkse vluchtelingen (vermoedelijk te Antwerpen) aan hun familieleden en gelijkgezinden¹⁹⁷. Hieruit maakte Nicolas de Hondt een lijst op van verdachten en maakte ze op 26 januari over aan de stadsmagistraat¹⁹⁸. Titelmans zelf liet op 19 mei daaropvolgend een buitengewone vergadering van de Kortrijkse schepenen bijeenroepen. In scherpe bewoordingen hekelde hij de lakse houding van de overheid tegenover de ketters: „nerreghens”, zo zei hij, (heb ik) „ghemeente ende insetenen meer ofte zo grootelick ende van quade heresiën gheïnfecteerd ghevonden (...) als hier”. Terzelfdertijd overhandigde hij een nieuwe aangevulde lijst met de namen van zeventien verdachten, wier bezittingen onverwijld onder sequester dienden te worden geplaatst¹⁹⁹. Op die manier wou hij beletten dat de betrokkenen op de vlucht zouden gaan. Enkelen van hen kwamen zich uit eigen beweging aanmelden; anderen werden door de gerechtsambtenaren opgebracht. Op aandringen van de stadsmagistraat stelde Titelmans zich toch tevreden met hun publieke revocatie in de Sint-Maartenskerk²⁰⁰.

* * *

Een nieuwe en heel sterke impuls kreeg de anabaptistische beweging in het Kortrijkse door het bezoek van twee Noordnederlandse Oudsten uit de onmiddellijke omgeving van Menno Simons. Gillis van Aken diende in 1554 in een bos te Marke de volwassenendoop toe aan een vijftal volgelingen, onder wie Jacob de Rore, die bijna vijftien jaar lang mee de teugels zou in handen

¹⁹⁶ RAK, SAK, *Crimineele procedure 1552-1561*, f° 10, hier wordt als datum van de executie 20 januari 1553 genoemd; A. L. E. VERHEYDEN, *Le Martyrologe courtraisien*, p. 31, meldt verkeerdelijk 16 juli. Over de gespannen atmosfeer, cfr. ARA, *Rk*, 13.823, rekening 1530-1553, f° 26 v° - 27, en *Het Offer des Heeren*, p. 230, waar 't Kindt zelf verhaalt hoe zijn arrestatie opschudding verwekte. Twee brieven van 't Kindt uit de gevangenis in: *ibid.*, p. 219-234; een lied op zijn dood: *ibid.*, p. 235-237.

¹⁹⁷ ARA, *AL*, 460, buitengewone uitgave inquisitie, 1553.

¹⁹⁸ RAK, SAK, *Register van consultatiën*, f° 20 - 21.

¹⁹⁹ *Ibid.*, f° 21 v° - 23. Het is niet uitgesloten dat Titelmans de inlichtingen uit de inbeslaggenomen brieven heeft medegedeeld aan andere steden; zekerheid hebben we betreffende Brugge, (ARA, *AL*, 460, l.c.), waar tengevolge daarvan Lucas van de Carniere, Pieter van Hulle, Joos Cauwelier en Jan Sheerlambrecht gearresteerd werden (cfr. p. 340 e.v.); vermoedelijk echter moeten ook de executies van de Kortrijkzananen te Antwerpen (Hans de Scheemaker, 17 juli 1553, reeds genoemd) en te Gent (een niet nader genoemde anabaptist, 27 juli 1553) hiermee in verband worden gebracht.

²⁰⁰ ARA, *AL*, 460, l.c.

houden van het doperdom in Zuid-Vlaanderen²⁰¹. Kort daarop won Lenaert Bouwens veertien dopelingen bij tijdens twee plechtigheden te Kortrijk zelf²⁰². De uitwerking van deze bezoeken moge af te lezen zijn uit het grote aantal processen dat einde 1554 en in 1555 door de inquisiteur te Kortrijk tegen verdachten en vluchtelingen werd gevoerd, namelijk éérentwintig. Daaruit moet worden opgemaakt dat de dopelingen een uiterst werkzaam ferment zijn geweest in een breed uitdeinende beweging.

Dat die beweging zo moeilijk doorzichtig kon worden, zelfs voor de scherpzinnige inquisiteur, lag enerzijds aan de onwil van de magistraat om zijn onvoorwaardelijke medewerking te verlenen aan een meedogenloze vervolging van zijn burgers, anderzijds aan de bijzondere levenswijze van de dopers, die voortdurend van woonplaats veranderden. Nadat Bouwens in 1557 weer aan een elftal volwassenen de doop had toegediend²⁰³, werd gedacht aan een min of meer georganiseerde uittocht. In februari 1558 kwam in Gent een groep Kortrijkse lijnwaadwevers aan. Dagenlang waren ze ongedurig in de weer om stadgenoten die in Gent werkten er toe over te halen, naar hun geloof over te komen en met hen mee te trekken naar „t Nieuwe Jerusalem”. Om aan het waakzaam oog van de overheid te ontsnappen, verwisselden ze op één dag soms drie keer van kleren, en vertoonden zich „altemits ghelic boeren van buuten, altemits ghelic scippers, altemits ghelic coopliden”. Drie van hen, Pieter, Joos (de Vandere ?) en France waren tegenover een dienstmeid uit Kortrijk zo opdringerig, dat ze bij haar het verwijt uitlokten: „God gheft u de pestilencie ! Zal ic nemmermeer dese herdoopers quit en zyn ?”²⁰⁴. Met het Nieuwe Jeruzalem werd vermoedelijk Rotterdam bedoeld. Een anabaptist echter, Franchois van der Leyen, onderstreepte op 27 april 1558 te Gent „dat de beroerte nu onlanx ghebeurt inde stadt van Roterdam in Hollandt ghedaen es gheweest by de ghemeente aldaer ende nyet by huerlieden secten”²⁰⁵.

Te Kortrijk zelf leek de justitie pas einde 1558 enige vat te krijgen op de anabaptisten. Titelmans achtte nu trouwens elk verder uitstel onduelbaar, nadat de kettters begin november 1558 op de openbare weg „zeker groot

²⁰¹ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/2, f° 9 v°. Een tweede dopeling was Joris Simoens, eveneens uit Kortrijk (*ibid.*); tegen hem werd in 1558 door de inquisiteur geprocedeerd (ARA, AL, 460, rekening Eduwaert, juni 1558). Beiden hadden onderricht gekregen en waren op de doop voorbereid door Laurens de Cruel, alias van Ghelder (cfr. p. 321) en Simoen van Lerberghe (ons verder niet bekend).

²⁰² K. Vos, *De dooplijst van Leenaert Bouwens*, p. 49.

²⁰³ *Ibid.*, p. 50. Eén van de dopelingen was Betkin van Wevelburch, die tot omstreeks 1568 tot de anabaptistengemeenschap bleef behoren; bij haar arrestatie door Titelmans, waarschijnlijk in Brugge, zwoer ze haar overtuiging af. (RAB, *Brugse Vrije*, 17041/2, f° 15 v°.)

²⁰⁴ SAG, BC 1555-1561, f° 57 - 58.

²⁰⁵ *Ibid.*, f° 60 v°.

schandale ghedaen (hadden) den pasteur, gaende met den heilige sacramente" ²⁰⁶. In 1558 en 1559 werd tegen een zestiental personen geprocedeerd; in vier gevallen sprak de magistraat van Kortrijk op verzoek van de inquisiteur de doodstraf uit ²⁰⁷. Een zwaar verlies trof de broederschap door de verbranding van Daniel van der Camp (Vaercampt), de vriend en eeuwige metgezel van Jacob de Rore; hij was zowat het „brein" van de Kortrijkse groep geweest ²⁰⁸. Kort na die executies, namelijk rond Pasen 1559, kwam te Kortrijk een grote groep dopers aan uit omliggende plaatsen, die zich klaarmaakten om naar Antwerpen door te reizen. Enkele Kortrijkzanen die aan de vervolgingen waren kunnen ontsnappen voegden zich bij de groep in de herberg „De Pauw". Zoals elders verhaald wordt zou een aantal van die reizigers bij een nieuw oponthoud in Gent in handen van het gerecht vallen ²⁰⁹. Enkel bereikten Antwerpen, sommigen trokken nog verder naar veiliger geachte plaatsen. Zo werd in de herfst van 1561 te Keulen een dopers echtpaar uit Kortrijk gevangen genomen. Ze hadden hun geloof en de volwassenendoop ontvangen in hun geboortestad. Te Keulen schijnen ze tot een afzonderlijke gemeente te hebben behoord, die „In der Taube" met ongeveer twintig personen verzamelde. Heinrich Krufft, leider van de Nederlandse gereformeerde gemeente te Keulen, kende ze slechts bij naam; hun leraar was een Brabander. De dienstmeid van het echtpaar was nog niet gedoopt, maar wenste het te worden. Over de vrouw en de maid, die onbekeerbaar waren, is verder niets bekend. De man zag snel de ernst van de toestand in, zwoer zijn geloof af en deed in het openbaar penitentie ²¹⁰. Er moeten nog méér contacten zijn gegroeid tussen de doopsgezinden in het Kortrijkse en in de streek van Keulen. Inquisiteur De Hondt noteerde inderdaad in zijn rekening van 1565 dat te Avelgem een zekere Jacob, een ketter uit de omgeving van Keulen, gevangen was ²¹¹. Naast Keulen dient ook Emden als toevluchtsoord te worden vermeld. In die stad treffen we in 1565 de schoenmaker François Thibault aan, die in 1558 uit Kortrijk vertrokken was ²¹².

Het oponthoud, rond Pasen 1559, van enkele vreemde dopers, was aan de Kortrijkse magistraat niet onopgemerkt voorbijgegaan. Voor hem was dit een welkome gelegenheid om de hoofdverantwoordelijkheid voor de infiltratie

²⁰⁶ ARA, AL, 460, rekening Titelmans 1558.

²⁰⁷ A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 33-34; ARA, AL, 460, passim; ARA, StA, 279, f° 289 (de Geheime Raad zet Kortrijk ertoe aan, de gevangen anabaptisten onverwijld te berechten).

²⁰⁸ Cfr. getuigenis van Jacob de Rore : RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/2, f° 15 v°.

²⁰⁹ Cfr. p. 452.

²¹⁰ H. STIASNY, *Die strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der freien Reichsstadt Köln*, p. 47.

²¹¹ ARA, AL, 463, rekening De Hondt, 3 augustus 1565.

²¹² SAE, *Bürgerbuch*, 5 juni 1565.

in zijn stad op de vreemdelingen te schuiven. In een voorgebod, geïnspireerd op de vorstelijke ordonnantie van 1559 maar aangepast aan de concrete situatie in Kortrijk en dus in de eerste plaats gericht tegen de anabaptisten, voerde hij een strenge controle in op het komen en gaan, doen en laten van niet-Kortrijkzanen in zijn jurisdictie²¹³. Het is nochtans zeer de vraag of wel streng de hand werd gehouden aan deze reglemetering. Vóór de troebelen van 1566 werden slechts twee vreemde ketters uit de stad en de kasselrij gebannen, namelijk Gillis de Smedt uit Aalst²¹⁴ en de calvinist Pierre Pontfort uit Rijsel²¹⁵. Wisten de Kortrijkse gezagdragers dan werkelijk zo weinig af van wat er binnen hun muren gebeurde? Waren ze niet op de hoogte van het feit dat Marc van den Gheinste nog in de gevangenis een briefwisseling onderhield met geloofsgenoten buiten de stad²¹⁶? Wat belette hen op te treden tegen de Antwerpse koopman Jan Leupe, die er door Titelmans in 1560 van beticht werd, te Kortrijk de ketterij te komen propageren²¹⁷? Waarom hebben ze het initiatief van de kettervervolging bijna volledig aan de inquisiteur overgelaten, daar waar ze toch zelf formeel met een dergelijke opdracht waren belast? Waar het eigen burgers betrof probeerde de stedelijke overheid integendeel de straf zoveel mogelijk te beperken, alhoewel ze zeer goed moet hebben geweten dat velen slechts in schijn afstand deden van hun geloofsovertuiging en in stilte de nieuwe leer bleven begunstigen of bij de eerste de beste gelegenheid op de vlucht gingen²¹⁸. Talrijk zijn dan ook de namen van de verdachten die na verloop van tijd opnieuw voorkomen in Titelmans' lijst, talrijk ook degenen die, toen ze wegens ketterij werden gezocht, spoorloos bleken te zijn, zoals blijkt uit de lijst die volgt (1 = ingedaagd of gestraft, 2 = opnieuw ingedaagd of gestraft, 3 = gevlucht):

²¹³ RAK, SAK, *Kleine Keurboeck 1515-1580*, f° 107 v°, publicatie 19 juli 1559.

²¹⁴ Op 27 juni 1561. RAK, SAK, *Uutseghbouck 1531-1580*, 902, f° 34.

²¹⁵ Op 1 februari 1566. RAK, SAK, 1066 bis, *register van den criminele procedueren, 1561-1570*, f° 109 - 109 v°.

²¹⁶ ARA, AL, 462, rekening Van Hee, augustus 1559.

²¹⁷ ARA, AL, 461, rekening De Hondt, augustus 1560; ARA, Rk, 21.927, f° 25.

²¹⁸ Tekenend in dit verband is het geval Hughe Loquefier. Na begin 1555 door de inquisiteur tot een boete van 70 p. tourn. te zijn veroordeeld, ontliep de kuiper die straf door ijlings op de vlucht te gaan. (ARA, AL, 459, rekening Pollet, 1 april 1555; ARA, Rk, 21.923, f° 21.) Nu blijkt uit het Emdense burgerboek, waarin hij op 5 november van hetzelfde jaar werd ingeschreven, dat hij van de Kortrijkse magistraat een getuigenis van goed gedrag had meegekregen! (SAE, *Bürgerbuch*, XIX, 2, f° 13 v°.)

	1	2	3
Hendrik van den Broucke	1525-1526	1538	
Lowijs Croesin	1536	3 aug. 1545	
Jan de Graet	1536-1537	1538	
Pieter de Stercke	1536-1537	1538	
Jacob Terryns	1536	9 okt. 1560	
Joos de Cruel	1538	† 15 feb. 1564	vóór 1554
Synken de Cruel	1538	† 21 juli 1562	
Laurens de Cruel	1554	† 21 mei 1557	
Hans van den Dale	1550		1550
Ampleunis van den Heuvel	1550	† 21 okt. 1551	1550
Elisabeth van den Heuvel	1550	† 16 maart 1560	1550
Martin du Petis	1550	† 21 okt. 1551	1550
Willem de Camp	1550	† 11 juli 1551	1550
Gillis van Roques	1550	1556	
Joos van Reux	1551	1560	
Hans de Scheemakere	1551	† 17 juli 1553	
Arnout de Scheemakere	1551		einde aug. 1553
meester Jan Coelembier	19 mei 1553		vóór 22 jan. 1554
Jan de Crane	19 mei 1553	27 feb. 1562	
Jacob Heeme	19 mei 1553		midden 1553
Daniel van der Camp	19 mei 1553	† 9 maart 1559	
Gossaert van der Camp	1555	31 maart 1562	
Pieter de Schepene	19 mei 1553	15 jan. 1563	
Hanskin de Boosere	19 mei 1553		1555
Joris Veys	sept. 1554	17 maart 1555	
Janneken van Troys	21 dec. 1554		begin 1554
Adriaan de Vriend	1554		vóór okt. 1554
Willem Joye	1554		vóór 11 maart 1555
Catharina Petits	1555	1558-1560	omst. 26 maart 1555
Loys van den Berghe	1555	24 aug. 1562	vóór 17 sept. 1555
Loyse van den Berghe	1555		vóór 17 sept. 1555
Franchoise van den Berghe	1555		vóór 17 sept. 1555
Jenette van den Berghe	1555		vóór 17 sept. 1555
Coppin Bostijn	nov. 1555	† 16 juli 1562	
Hughe Loquefier	1555		vóór 1 april 1555
Anthoine de Veel	nov. 1555	april 1556	na 12 nov. 1557
Daniel Attente	nov. 1555		vóór dec. 1559
Mayken de Boosere	1558	† 18 sept. 1564	1558
Antheunis de Reus			vóór dec. 1559
Janne Gheeraerts	juni 1558	2 aug. 1565	
Joos de la Court	1559	24 aug. 1562	1553
Tanneken Gressy		† 27 juni 1560	vóór 1560
Synken Bornaige	1561	† 19 juli 1576	
Jan van Houtte			vóór 1561
Jan Goeybeken			vóór 1561
Pieter Feloen			1561
François de Causmacker	17 maart 1563		1 april 1564

Een niet onbelangrijk element in de verbreiding van de nieuwe leer was, zoals elders reeds werd vastgesteld, ook hier de verwantschap. We maakten

in dit verband reeds gewag van de gezinnen De CRUEL en TERRYNS. Voegen we daar nog de volgende families aan toe: Van GHEMMAERT, alias Sciveyn: Jacob, Antoine en Roger²¹⁹, Van der CAMP (Vercamp, De Camp, alias Van Acker: Willem, Daniel, Gossaert), Van den HEUVEL (Ampleunis en Elisabeth), De SCHEEMAKERE (Hans en Arnout), Van REMEYS (Adriaan en Jan), Van de WEERFT (Pieter en Bouden), PETITS (of Du Petis: Martin, Joos, Catharina en haar echtgenoot), DELMEERE (Vijntken en haar echtgenoot Daniel Caillot, Pieter), De VUEGHELE (Cornelis, Lauwereys, Hanskin, Grietken en Thomas), Van TROYS (Ampleunis, Betkin, Janneken en haar echtgenoot de schilder Adriaan de Vriend), De REUS (Antheunis en Joos), de kinderen van Oste vanden BERGHE (Jennette, Franchoise, Loyse, Loys, Cathelyne, Janneken, Isabeau), Van TYEGHEM (Karel en Jan), GHEERAERTS (Janne en Betkin), De GRAET (Jan, Gillis, Syntken en haar zoon Steven), EGHELS (Janneken en Mayken), MEEUWELS (Clays en Callekin²²⁰), Van HOUCKE (Juliaan en Gerard), Van KERSBILCK (Jacob en Christophe), Van MALE (Catherine en Beatrix), De BOOSERE (Hanskin en Mayken), VERLOMGE (Joos en Pieter²²¹).

* * *

Reeds werd gewezen op het belang van de Gentse broederschap voor de penetratie van de anabaptistische leer in Doornik²²². Na de terechtstelling van verscheidene leden der familie Vanneaulx ging vooral van de gemeenschappen in de Zuidvlaamse Leiestreek een sterke impuls uit naar de Franssprekende gewesten. De Doorniknaar Michel Delehaye ontving omstreeks 1556 de volwassenendoop in de omgeving van Kortrijk en sloot zich aan bij de menistenkring in zijn geboortestad²²³, waarvan de Kortrijkse Mayken de Boosere vanaf 1558 één der leidinggevende figuren werd²²⁴. Op haar beurt kreeg Callekin Meeuwels uit Kortrijk te Doornik de volwassenendoop toegediend in 1559²²⁵. Tot de Doornikse kring behoorden verder sinds 1560 de Gentse kleermaker Adriaan van Hee (van Yette) – in 1558 bij Armentières herdoopt –, Joos Bernard uit Dendermonde, en sinds 1562 de kousenmaker Christoffel Beyaente uit Gelderland, die in Menen de volwassenendoop had

²¹⁹ Antoine en Roger van Ghemmaert werden na de troebelen in het bezit gevonden van talrijke verdachte boeken. (A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 19, noot 6.)

²²⁰ Als doopsgezinde terechtgesteld te Antwerpen 26 februari 1571.

²²¹ Verbrand te Antwerpen 30 maart 1569.

²²² Cfr. p. 447.

²²³ G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 202-203, 350.

²²⁴ Cfr. p. 480.

²²⁵ G. MOREAU, *o.c.*, p. 202-203, 350-351. Samen met de genoemde Delehaye werden ze op 7 september 1562 terechtgesteld te Obigies.

ontvangen uit handen van Joachim Vermeeren²²⁶. Het is waarschijnlijk dat de Kortrijkzaan Jacob de Rore in augustus 1562 een grote vergadering leidde der Doornikse anabaptisten te Obigies²²⁷. Een reeks aanwijzingen dus voor de uitstraling van het doperdom in het Kortrijkse over de taalgrens heen !

* * *

Enkele vooraanstaande Kortrijkse families met vertegenwoordigers in de magistratuur verdienen een heel bijzondere aandacht. Schepen Jan Hellin²²⁸ moest zich op 1 april 1555 voor de inquisiteur verantwoorden over de vlucht van zijn vrouw Catharina Petits, wier moeder bovendien onder arrest stond onder verdenking van ketterij. Al op 24 april legde de schepen een getuigenschrift voor waarin bevestigd werd „quod uxor esset confessa Antwerpiae”²²⁹. Blijkbaar vond de inquisiteur het papiertje waardeloos, aangezien hij Catharina beboette met 130 fl., te betalen door de schepen²³⁰. Tijdens de grootscheepse opsporingen naar anabaptisten in 1558 viel opnieuw de naam Catharina Petits. Weer werd ze ingedaagd, weer werd ze bij verstek veroordeeld tot het betalen van een boete, nu van 100 fl.²³¹. In augustus was Hellin zelf in Antwerpen. De inquisiteur droeg hem schriftelijk op, onverwijld zijn echtgenote naar Kortrijk te sturen²³²; weer zonder resultaat, zodat de schepen in 1560 voor de derde keer een hoge boete diende te betalen, en wel van 300 fl.²³³. Vanaf dit ogenblik verliezen we het echtpaar uit het oog.

Was Jan Hellin reeds in 1555 – vermoedelijk ten gevolge van de tegen zijn echtgenote geuite beschuldigingen – uit de Wet verdwenen, dan was er ook bij zijn opvolgers in de Kortrijkse magistratuur enige wrevel ontstaan over de inquisitie. Sinds 1559 was de repressie tegen de anabaptisten erg streng geworden²³⁴, zeer tot ongenoegen van enkele schepenen en niet minder van de Kortrijkse bevolking²³⁵. Toen de hoogbaljuw in de laatste maanden

²²⁶ *Ibid.*, p. 201; E. MAHIEU, *Le protestantisme à Mons*, p. 223.

²²⁷ K. VOS, *Doopsgezinden te Antwerpen*, - BCRH, LXXXIV (1920), p. 344.

²²⁸ Ch. MUSSELY, *Inventaire des Archives de la ville de Courtrai*, I, p. 46-47 : Hellin was schepen in 1544-1545, 1546-1547, 1548-1549 en 1554-1555.

²²⁹ ARA, *AL*, 459, rekeningen Titelmans, De Hondt, Pollet, 1555.

²³⁰ ARA, *Rk*, 21.923, f° 21.

²³¹ ARA, *Rk*, 21.925, f° 18.

²³² ARA, *AL*, 461, kosten inquisitie.

²³³ ARA, *Rk*, 21.927, f° 23 v°. Hierin wordt medegedeeld dat de zaak tegen Catharina nog steeds hangende was.

²³⁴ A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 33-34, en de rekeningen van de inquisiteurs.

²³⁵ Tijdens de terechtstellingen moesten telkens bijzondere politie maatregelen worden getroffen, „craindant l'émotion ou obstacle du peuple”, „craindant quelque obstacle ou tumulte du peuple”, „pour empescher la presse et fureur du peuple”, „craindant la résistance des malings”. (ARA, *Rk*, 13.825, rekening 1560-1562, f° 28, 30, 42 v°.)

van 1561 weer twee dopers ingerekend had drongen de schepenen er bij hem op aan dat in het college een dispuut zou worden op touw gezet tussen pastoor Jacob 't Santele van Sint-Maarten en de beschuldigden. De pastoor weigerde evenwel op dit verzoek in te gaan, daar er volgens hem „sommeghe in de wet waeren die uut huerlieder arguacie meer quaets zouden moghen grypen ende argumenten van den herdoopers leeren, dan duecht”; hij zou zich beperken tot het stellen van enkele vragen en, in geval de antwoorden strijdig waren met de roomse leer, de verdachten in naam van de Kerk tot kettters verklaren. Dit lokte verontwaardigde protesten uit van de kant van de wethouders.

Raadsheren van de Raad van Vlaanderen, die zich met de zaak bemoeiden, kwamen druppelsgewijs de voorgeschiedenis en de achtergronden te weten. Schepen Thomas Notebaert, een rijk handelaar van hoog aanzien, had volgens meester Cornelis (eveneens pastoor van Sint-Maarten) sinds jaren de naam, de kettters te begunstigen, „selfs van dat d'heresie te Curtrycke ghecommen es”. Hiermee bedoelde hij wel de tijd omstreeks 1550. Stippen we echter aan dat Thomas' vader, Pieter Notebaert, al in 1526 een straf had opgelopen wegens ketterij²³⁶. De dochter van Thomas had de ontwikkeling nog verder doorgetrokken. Ze ging niet meer ter kerke daar ze zich, naar haar zeggen, tijdens de sermoenen van pastoor 't Santele schromelijk verveelde. Het waren de trouwplannen van het meisje die voor het eerst tot een openlijke breuk leidden tussen vader Notebaert en de pastoor. Laatstgenoemde wou alsmaar het huwelijk uitstellen „ter oorzaeke van de zelve beruchte ende quade renommee vanden voornomden Nootenbaert”. Van die slechte naam had hij zich persoonlijk kunnen overtuigen in 1560, toen op zekere dag de schepenen in het schepenhuis de inquisiteur verweten had „dat hy een vervolghere was van het onnosel bloet”. Titelmans had daarop hulpeloos het stilzwijgen bewaard, wat sommigen die het incident meemaakten de overtuiging gaf dat Notebaert wel met recht moest hebben gesproken. 't Santele nam het de schepenen bovendien erg kwalijk dat hij hem tijdens een drankfestijn had gevraagd, „waer dat hy ofte de zyne zouden connen fonderen dat men yemant om zyn gheloove behoorde te justicieren”.

Niet minder verdacht was – steeds volgens de pastoor van Sint-Maarten – schepen Alaert de Boosere en zijn familie. We zien inderdaad Alaerts zoon Hanskin al voorkomen op de dagingslijst die op 16 mei 1553 door Titelmans aan de magistraat overhandigd werd. Zijn dochter, Mayken, liet zich in 1552 of 1554 de volwassenendoop toedienen²³⁷ maar nam uit schrik

²³⁶ ARA, *Rk*, 13.821, rekening 1525-1526, f° 10.

²³⁷ G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 199-200, voetnoot 7. Het vermoeden van Moreau dat Mayken verwant was met Alaert en Hanskin wordt bevestigd door het getuigenis van 't Santele; we verkiezen daarom de naam Mayken de Boosere boven de door deze auteur gebruikte verfranste naam Marie Boisère.

voor de inquisiteur in 1558 de wijk; samen met haar echtgenoot Olivier de Roo werd ze één der leidende figuren van de kleine kern dopers te Doornik ²³⁸. Na 1558 werd ze nog herhaaldelijk in het ouderlijk huis terug gezien. Schepen de Boosere, die nog steeds kerkelijk was en de sacramenten ontving, deed alsof zijn neus bloedde; zijn echtgenote echter stak haar protestantse gezindheid niet onder stoelen of banken en toonde zich in het openbaar solidair met haar dochter. Een nicht van Alaert, Callekin Bins, had de kloostergemeenschap van het Kortrijkse hospitaal verlaten en was eveneens omwille van de religie op de vlucht gegaan. Voor dit alles hield pastoor 't Santele „den meesten deel van huerlieder bestansele (= van de familie De Boosere) voor suspect”.

Ernstige vermoedens van ketterij wogen tenslotte op de stadsontvanger Thomas de Warigny, volgens de pastoor een meester in het huichelen. Onder het voorwendsel, klaarheid te zoeken in zijn geloof – „want men altemets wel twijffelt” – stelde hij aan zijn parochieherder te pas en te onpas vragen „gheel hereticque wesende”. Toen op zekere dag het heilig sacrament aan zijn huis voorbijkwam en een meisje de bemerking maakte dat de Heer alleen in de hemel is, knikte hij haar instemmend toe: „Jae myn kindt, dat es wel gheseyt”. Een andere keer werd tijdens een gesprek tussen De Warigny en 't Santele het thema anabaptisten aangesneden. De stadsontvanger wou die secte niet onvoorwaardelijk veroordelen, alhoewel hij ze minder hoog aansloeg dan het calvinisme ²³⁹.

Tegenover die ernstige beschuldigingen van de pastoor staan getuigenissen van de heer van Herpe, hoogbaljuw van Kortrijk, en van voorschepen meester Pieter van der Gracht, die verklaarden, de genoemde personen te „houden (...) voor goede, eerlicke, catholicque personen, hantirende de kercke ende doende al dat goede kersten mensschen gehouden zyn te doene” ²⁴⁰. Zich een objectief oordeel vormen over de ware toedracht wordt nog moeilijker wanneer men de verklaringen doorneemt van Titelmans zelf, van wie geweten was dat hij onvermoeibaar het minste verdachte spoor volgde. „Het is waar, zo zei hij tot de raadslieden in Gent, dat Notebaert de naam heeft, erg voor de nieuwgezinden geporteerd te zijn, maar ik hecht daar maar weinig geloof aan; het is waar dat hij niet steeds ter kerke gaat, maar men bedenke dat hij het erg druk heeft met zijn zaken en met het ontvangen van kooplui; over de verwijten die hij me in het Kortrijkse schepenhuis zou hebben toegestuurd kan ik me niets herinneren; evenmin weet ik iets te vertellen over

²³⁸ Mayken werd als hardnekkig doopsgezinde te Doornik terechtgesteld op 18 september 1564. (G. MOREAU, *o.c.*, p. 199-205, 376.) Eén lied op haar dood komt voor in alle uitgaven van *Het Offer des Heeren* vanaf 1570 („Die op den Heere betrouwen...”)

²³⁹ Al de voorafgaande gegevens in de enquête van 21 december 1561: V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 252-256.

²⁴⁰ RAG, RVI, 720, f° 3 v°, ondervraging 27 januari 1562.

Alaert de Boosere, tenzij dat zijn dochter tot de secte der anabaptisten behoort”²⁴¹. De stadsonvanger werd niet eens genoemd!

Het getuigenis van Titelmans nam dus het karakter aan van een waarachtig pleidooi ten voordele van de verdachten – en indirect van een blaam voor pastoor 't Santele. De vergoelijkende woorden lijken ons nochtans op zijn zachtst gezegd erg zonderling. Aangenomen dat de pastoor, om welke persoonlijke redenen ook, de zaken te scherp heeft gesteld, uitsluitend verzinsels opdissen zal hij wel niet hebben gedaan. Men zoekt overigens in de rekeningen van de inquisiteur tevergeefs naar de naam van Mayken de Boosere, van wie nochtans algemeen was geweten dat ze doopsgezind was. Anderzijds stelt men vast dat de genoemde families zich na het uitbreken van de Opstand bij de protestantse partij aansloten. Jacob de Critz en diens schoonvader Thomas Notebaert volgen elkaar in 1578 op als voormannen van het door de Gentse calvinisten gepatroneerde college der XVIII, college waarvan eveneens Jaspas de Boosere – een zoon van Alaert? – en de in 1562 van ketterij verdachte Gossaert van der Camp deel uitmaakten²⁴². Is het dan overdreven te beweren dat Titelmans de gezaghebbende Kortrijkse families heeft willen ontzien en getracht heeft, de magistraat van de stad die hij als toekomstige verblijfplaats had uitverkoren zo weinig mogelijk voor het hoofd te stoten?

We durven dan ook stellen dat er in de beginnende jaren zestig, zoals te Brugge, ook te Kortrijk bij sommige vooraanstaanden verzet rees tegen terechtstellingen om geloofsredenen, een verzet dat bij enkelen geïnspireerd was door een meer dan gewone belangstelling voor de nieuwe religie. Dit groepje kon rekenen op een brede consensus in de magistraatskringen. Vandaar dat de schepenen slechts zelden de doodstraf hebben willen uitspreken, ook tegen anabaptisten²⁴³. Vandaar dat ze, indien het wél tot een doodvonnis

²⁴¹ *Ibid.*, f° 3, ondervraging 10 januari 1562.

²⁴² Jacob de Critz (de Crytsche), in 1565, 1572 en 1573 schepenen van Kortrijk (Ch. MUSSELY, *Inventaire des Archives de la ville de Courtrai*, I, p. 48, 50), werd op 10 april 1578 voorman der XVIII, maar stond reeds op 7 juni die functie af aan zijn schoonvader, om zelf stadsonvanger te worden. Hij stierf in 1582. Na aan het hoofd van de XVIII te hebben gestaan werd Notebaert op 9 juni 1579 schepenen. Hij overleed vóór 7 november 1590. (Th. SEVENS, *Handvesten rakende de Wederdoopers*, p. 40-42, 67, 68.)

²⁴³ Zo werden Rogier de Clerck, Daniel Caillot, Joos van der Loignie, Antheunis Mahieu, Jacob Mestdach, Christoffel van der Moten, Bernard Noppe, Ampleunis Troys en Jan van Tyeghem en Michiel van den Roeyeren, die in de rekeningen van de inquisiteur uitdrukkelijk anabaptisten worden genoemd, tussen 1555 en 1566 zonder de minste straf in gratie ontvangen. Dierik van de Kerchove, Willem de Duitssche, Simon Hazaert, Gillis de Smedt, Jacob Ryckaert, Pieter Delmeere en Pierre Pontfort kwamen er mits het volbrengen van een lichte straf terug op vrije voeten. (ARA, AL, 459-461; RAK, SAK, *Crimineele proceduere 1552-1561*, f° 131 - 131 v°, 138 v° - 139, 149; *ibid.*, 1066 bis, *register van den criminele procedueren 1561-1570*, f° 109 - 109 v°; *ibid.*, *Uutseghbouck*

kwam, elke verantwoordelijkheid daarvoor van zich hebben afgeschoven; dit laatste komt tot uiting in de formulering van de vonnissen : de Kortrijkse vierschaar veroordeelde de ketter nooit uit eigen hoofde tot de doodstraf, maar verklaarde hem, meestal slechts na formele instructies van de Raad van Vlaanderen, „ghevallen in de placcaten ende naervolghende den zelve gheexecuteert te zyne”. Voorschepen Pieter van de Gracht zou trouwens in naam van heel het college de inquisiteur openlijk in het gezicht hebben gezegd, „dat zy (= de wethouders) zonder de placcaten zwarichede maken zouden, omme het gheloove yemant 't executeerene”²⁴⁴. Op te merken valt dat na de terechtstelling van de anabaptisten Absolon van Tombe en Willem van Haverbeke op 20 november 1561²⁴⁵ de executies werden opgeschort tot na de troebelen van 1566, alhoewel uit de talrijke processen van Titelmans blijkt dat in de genoemde tijdspanne de anabaptistische activiteit onverminderd verder ging.

* * *

De invloedssfeer van de Kortrijkse broederschap reikte in het oosten tot *Harelbeke*, *Zwevegem* en *Deerlijk*. In het stadje aan de Leie stroomafwaarts van Kortrijk²⁴⁶ liep vooral de familie Eghels in de kijker. Naar aanleiding van de terechtstelling van Janneken Eghels te Antwerpen op 4 april 1560²⁴⁷ ging Titelmans te Harelbeke inlichtingen inwinnen nopens de doopsgezinde activiteiten aldaar, maar de plaatselijke notabelen konden slechts bevestigen dat intussen de verdachte leden van de genoemde familie de wijk hadden genomen²⁴⁸. Mayken Eghels viel zoals haar zuster te Antwerpen in handen van de justitie en werd op 5 september 1562 op haar beurt in de Schelde geworpen²⁴⁹.

Ook in *Deerlijk* woonde een erg besmette familie, zo lekte enkele jaren later uit. Bij zijn ondervraging in januari 1565 kon Jacob de Meester slechts toegeven dat zijn kinderen omwille van de religie waren uitgeweken²⁵⁰.

1531-1580, f° 34; ARA, *Rk*, 13.826, rekening 1563-1564, f° 32 v°; rekening 1565-1566, f° 37 v°.

²⁴⁴ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 256.

²⁴⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 35.

²⁴⁶ Kort vóór 1550 werd te Harelbeke Guillaume Lhermite uit Douai gezeseld en verbannen, „à cause de lutherie et vagabonde”. (ARA, *Rk*, 14.233, rekening 1547-1550, f° 9 v°.)

²⁴⁷ P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 7.

²⁴⁸ ARA, *AL*, 461, rekening Titelmans, 1560.

²⁴⁹ P. GÉNARD, *o.c.*, IX, p. 141.

²⁵⁰ ARA, *AL*, 463, rekening Titelmans, 1565.

Mattheus Haemmake, afkomstig uit het Land van Gulik, kon wél ingerekend worden; na één jaar gevangenschap te Kortrijk kreeg hij evenwel in februari 1566, mits te Deerlijk openlijk betering te doen, de vrijheid terug²⁵¹.

Voortgaande op inlichtingen die hij te Kortrijk van rederijker Ruffelaert de Cock, herbergwaard Joris Veys en Tytram Napes had kunnen loskrijgen, had de inquisiteur op 8 februari 1555 te *Zwevegem* Jan van der Cruen laten inrekenen²⁵². Nadien was het dorp buiten het nieuws gebleven, tot daar in 1562 een groep dopers aankwam die uit Hondshoote en Wervik de wijk had moeten nemen²⁵³. Talrijke Zwevegemnaren sloten zich bij hen aan en verscheidenen trokken mee naar het veiliger geachte Halewijn, onder de jurisdictie van de kasselrij Rijsel. Samen met elf geloofsgenoten werden daar twee Zwevegemnaren, namelijk Perceval van den Berghe en Kalleken de Wulf, in het nieuwe toevluchtsoord aangehouden; ze bestegen respectievelijk op 17 maart 1563 en 21 februari 1564 de brandstapel te Rijsel²⁵⁴. Van Kalleken was het vermoedelijk dat Titelmans gegevens afperste over de achtergebleven groep in Zwevegem. In april 1565 bracht hij inderdaad een bezoek aan dit dorp om er niet minder dan drieëntwintig personen in te dagen onder beschuldiging van anabaptisme²⁵⁵. Bijna allen echter hadden tijdig het gevaar zien aankomen en waren ondergedoken²⁵⁶. Ze kregen ieder een enorme boete (200 gulden), te betalen uit de opbrengst van de verkoop der nagelaten bezittingen²⁵⁷. Amand Ooghe en Ampleunis van den Berghe gingen niet mee op de vlucht met hun verwanten en vrienden. Met de hulp van vreemde gelijkgezinden, onder wie Willem Aertsz. uit Driel in Gelderland (broer van Hendrik Aertsz. die samen met Ampleunis van den Berghe te Rijsel terechtgesteld was), Joos van de Castele uit Rekkem, Jacob Mestdach uit Langemark en Karel Hannebeel uit Waasten bouwden ze een nieuwe broederschap op en lieten zich bij gelegenheid leiding geven door een doperse predikant. In april 1566 echter werd hun activiteit door Titelmans ontdekt²⁵⁸. Alleen Ooghe

²⁵¹ *Ibid.*, rekening Titelmans, 1565, 1566.

²⁵² ARA, AL, 459 en 460 bis, rekeningen Titelmans, De Hondt, Pollet, 1555.

²⁵³ Cfr. p. 504.

²⁵⁴ M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *Le protestantisme à Lille*, p. 211, 215.

²⁵⁵ ARA, AL, 462, kosten inquisitie, 1564.

²⁵⁶ Hun namen: Lauwereyns van den Ammaye en echtgenote, Pieter van den Broucke en echtgenote, Hans en Joos van Burye, Pieter de Havene en echtgenote, Joos de Heyghere en echtgenote, Joos en Pieter de Heyghere, Mayken de weduwe van Jan van der Meersch, Joos Ooghe, Marteen Ooghe en echtgenote, Jan Oste, Antheunis van den Berghe en echtgenote (ouders van de terechtgestelde Perceval van den Berghe).

²⁵⁷ De schepenen van Zwevegem deelden in november daaropvolgend mee dat de gevluchten „teenmaele aerne ende insolvent” waren, „zonder dat al 't guene by hemlieden achterghelaeten gheenen angeloot weerdich en es”. (ARA, AL 462, getuigenschrift van baljuw en schepenen van Zwevegem, 14 november 1564.)

²⁵⁸ ARA, AL, 463, rekening Titelmans en De Hondt, 1566.

kwam in 1567 terug vrij, na beloofd te hebben zijn drie jongstgeborenen te zullen laten dopen²⁵⁹. Alle anderen, ook nog de echtgenote van Van den Berghe, werden tussen 8 november 1567 en 30 april 1569 als doopsgezinden te Kortrijk verbrand²⁶⁰.

Ten zuid-westen van Kortrijk is vooral *Lauwe* te vermelden. In het dorpje leefde een kleine maar blijkbaar uiterst actieve anabaptistengemeenschap. Guillaume de Duutssche (afkomstig uit Wamberchies nabij Rijsel), Jan, Jacob en Joris Terryns, Dierik van de Kerckhove, Hendrik van Overschelde en wellicht nog anderen, beschikten er voor hun bijeenkomsten en voor het bewaren van religieuze literatuur over een eigen, afgelegen huisje. De Duutssche, goed belezen in protestantisme, zal hier het woord hebben gevoerd. Gerechtelijke vervolgingen sinds 1557 maakten omstreeks 1560 een eind aan de kern²⁶¹.

Reeds werd melding gemaakt van de heropbloei van het anabaptisme in de kleine steden aan de Leie, stroomopwaarts van Kortrijk. Niet alleen uit Kortrijk zelf, maar ook uit de kernen in het aangrenzende gebied van de kasselrij Rijsel kregen de broederschappen aldaar een niet onbelangrijke steun. Stippen we hier aan dat *Armentières* volgens Titelmans in 1561, na Antwerpen, één der voornaamste anabaptistencentra was in het Zuiden: de broodbreking werd er op drie verschillende plaatsen terzelfdertijd gedaan en op één van die bijeenkomsten had men méér dan tachtig aanwezigen geteld²⁶². Uit 1563 dateert het bericht dat talrijke doopsgezinden uit de omgeving een onderkomen zochten te Armentières²⁶³. Het heeft er inderdaad alle schijn van dat deze stad, die na de ongenadige vervolgingen van 1561 en 1562 in Vlaanderen nog relatief veilig bleef, zowat de „zetel” werd van de doopsgezinde beweging in heel Zuid-Vlaanderen. Topfiguren als Adriaan van Aer-

²⁵⁹ RAK, SAK, 1066 bis, f° 124 v°, 14 april 1567.

²⁶⁰ A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 36-38, 40.

²⁶¹ Van de Kerchove en De Duutssche toonden berouw en kregen, mits het volbrengen van een kleine straf, op 10 september 1557 resp. 27 februari 1558 de vrijheid terug. (RAK, SAK, 57, *Criminele procedure 1552-1561*, f° 131-131 v°.) Van Overschelde bleef aanvankelijk bij zijn geloofsovertuiging, werd daarom in afzondering opgesloten in de toren van de Kortrijkse gevangenis op water en brood, maar werd ziek en bekeerde zich vlak voor zijn dood tot de oude religie. (ARA, *Rk*, 13.824, rekening 1555-1558; A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 33, situeert zijn dood verkeerdelijk in 1556.) Jan Terryns werd in begin 1559 te Waasten ingerekend, maar kon uit de gevangenis ontsnappen (cfr. p. 498). Zijn broers Joris en Jacob werden midden 1560 te Lauwe opgespoord, omdat ze nog steeds doopsgezinde vergaderingen belegden. (ARA, *AL*, 460, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1560.) Na hun vlucht verdwijnt Lauwe uit de rekeningen van de inquisiteur.

²⁶² V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 230.

²⁶³ ARA, *AL*, 462, rekening Ymmeloot, 1563 (16 en 17 november).

mentiers, Hans Busschaert, Pauwels de Backere, Jacob de Rore en Joachim de Suikerbakker namen er hun intrek en oefenden van daar uit leiding uit ²⁶⁴.

Maar ook *Halewijn*, dat met de overkant van de Leie nog sterker verbonden was door een gemeenschappelijke taal – een niet onbelangrijk element in het totstandkomen van contacten, vooral daar waar het ongeletterden uit de lagere klasse betreft – was belangrijk én als uitstralings- én als opvangcentrum. Uit die plaats was Anthoine Mahieu afkomstig, die een vooraanstaand figuur was in doopsgezinde kringen te Kortrijk en te Lendeledede. In zijn huis te Halewijn vond men talrijke boeken en brieven van geloofsgenoten ²⁶⁵. Het aantal anabaptisten dat in de jaren zestig in Halewijn een onderkomen zocht moet vrij groot zijn geweest. Titelmans noemde het stadje in 1561 één der centra van het menisme ²⁶⁶. Tijdens een razzia op 6 maart 1563 kon hij er vijftien dopers inrekenen; zes van hen werden enkele dagen later te Rijsel aan de wereldlijke arm ter berechting overgeleverd en op 17 maart op de brandstapel terechtgesteld ²⁶⁷. Op de dag van de terechtstelling werden nog eens vier doopsgezinden gearresteerd te Halewijn, die weldra in Rijsel hetzelfde lot ondergingen als hun geloofsgenoten ²⁶⁸. Spijt dat alles bleef het anabaptisme een vaste waarde in het stadje. Waarschijnlijk doelde de magistraat van Menen op Halewijn, toen hij in 1564 op een vraag van de Raad van Vlaanderen geen conventikels op zijn eigen rechtsgebied wist te vermelden, „maer wel daerontrent, inde casselrie van Rysele” ²⁶⁹. Dit bericht en het feit dat de echtgenote van de onderbaljuw van Halewijn in oktober 1565

²⁶⁴ Cfr. vooral de mededelingen, verstrekt door Jacob de Rore tijdens diens proces te Brugge in 1569; het getuigenis van Jan Tymmerman uit Kortrijk en Lijntken Clyteneers uit Kortrijk in: P. GÉNARD, *AA*, XII, p. 355-358.

²⁶⁵ Hij werd met Gillis de Graet uit Lendeledede gearresteerd. Samen hadden ze, met nog anderen, doopsgezinde vergaderingen gehouden. Beiden werden op 18 februari 1559 te Kortrijk verbrand. (A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 33-34.) François Maertins uit Lendeledede, door de Kortrijkzaan Jacob de Rore op de volwassenendoop voorbereid, zou later tot de roomse religie terugkeren. (RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/2, f° 15 v°.)

²⁶⁶ E. COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 86-88.

²⁶⁷ Namelijk Jan de Zwarte, geboren te Belle of Dranouter, zijn zoon Niklaas uit Nipkerke, Pieter Meyngert uit Esen-Diksmuide, Jan Maes uit Bollezele, Hendrik Aertsz. uit Driel in Gelderland en de reeds genoemde Perceval van den Berghe uit Zwevegem. Op 21 februari 1564 eindigden Jeanette Cabilliau, echtgenote van Hendrik Aertsz., en de reeds genoemde Kalleken De Wulf (ze hadden uitstel van executie gekregen omdat ze een kind verwachtten) eveneens op de brandstapel. (ARA, *AL*, 462 bis, rekening Titelmans, 1563; 462, rekening Ymmeloot, 1563; E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 99-100; M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *o.c.*, p. 211, 215.)

²⁶⁸ De echtgenote van Jan de Zwarte, Claisse Florissa, en zijn drie zoons Christiaan, Hans en Mahieu, werden samen met Herman Buens uit Borgloon (gevangen tijdens een bezoek aan zijn geloofsgenoten in de gevangenis te Rijsel) op 27 april 1563 verbrand. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, p. 100-101; M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *l.c.*)

²⁶⁹ RAG, *RVI*, 722, f° 131.

onder verdenking van ketterij opgespoord werd, laat veronderstellen dat de nieuwgezinden daar zoniet begunstigd, dan toch minstens geduld werden ²⁷⁰. Hier zij aan toegevoegd dat de Tielse predikant Pauwels de Backere na het Wonderjaar een druk werkterrein vond in Halewijn. Jan van Acker uit Kortrijk onderstreepte dit, door toe te geven, in de omgeving van Halewijn uit zijn handen de volwassenendoop te hebben ontvangen in het bijzijn van een vijftiental gelijkgezinden ²⁷¹.

Menen was eveneens één van de plaatsen die naar het oordeel van de inquisiteur erg door het anabaptisme besmet waren. Zijn indruk wordt bevestigd door de doopcijfers van bisschop Lenaert Bouwens : 26 in de jaren 1554-1556, 21 of 46 in 1557-1561 ²⁷². Eigenaardig genoeg vindt men noch in de rekeningen van de baljuw noch in deze van Titelmans zelf hiervan een weerspiegeling. De baljuw maakte op 4 februari 1567 voor het eerst melding van een gerechtszaak tegen een protestant ²⁷³ ! De inquisiteur, van zijn kant, heeft vóór 1566 slechts twee Menenaars laten opsporen, namelijk Passchier Varvist en zijn echtgenote op 22 januari 1554. ²⁷⁴ Pas na het Wonderjaar zijn er concrete gegevens voorhanden die erop wijzen dat Menen een uitverkoren toevluchtsoord geworden was voor doopsgezinden ²⁷⁵. We hebben dan ook de indruk dat het stadje vóór 1566 zoveel mogelijk door nieuwgezinden werd gemeden en dat de Menenaars zelf, van zodra ze zich van het oude geloof hadden afgekeerd, een onderkomen zochten in den vreemde. Dit is te verklaren door het strenge toezicht van de plaatselijke overheid op het doen en laten van haar ondergeschikten. Daartoe werkten de baljuw, de burgemeester en de schepenen in gemeenschappelijk overleg een systeem uit dat elke verdachte activiteit onmiddellijk aan het licht moest brengen : op regelmatige tijdstippen werden uit elke straat tien tot twaalf „vande eerlixte lieden” op het schepenhuis ontboden om te worden ondervraagd naar het geloofsleven van hun geburen; bovendien werd er streng over gewaakt dat elke vreemdeling die zich in de stad kwam vestigen een getuigschrift van de pastoor van Menen voorlegde ²⁷⁶.

Aldus zagen verscheidene personen die uit de handen van Lenaert Bouwens de volwassenendoop hadden ontvangen ²⁷⁷ zich omstreeks 1557 genoodzaakt, de wijk te nemen. Een tiental zijn met name bekend : Jan Chom-

²⁷⁰ ARA, AL, 462 bis, rekening kosten inquisitie, 1565.

²⁷¹ K. Vos, *Menno Simons*, p. 328.

²⁷² IDEM, *De dooplijst van Leenaert Bouwens*, p. 48, 50, 65.

²⁷³ Cfr. rekeningen vanaf 1525 ; ARA, Rk, 14.269.

²⁷⁴ ARA, AL, 460 bis, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1554.

²⁷⁵ Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 38-40, nr. 23-28.

²⁷⁶ RAG, RVI, 717, f° 280-281, brief van de magistraat van Menen aan de Raad van Vlaanderen, 3 december 1559; *ibid.*, 722, f° 131 : enquête te Menen in april 1564.

²⁷⁷ Cfr. SAG, BC 1555-1561, f° 118, verklaringen van Pieter Coerte op 20 mei 1559.

baert, Rogier Varmuelene, Andries de Drivere, Pieter Raenwelen, Lenaert Pluvier, Pieter Coerte, Mayken Erclembout, Joris Wippe en Pieter de Clerck; later volgden nog Franchois van Elslande en de echtgenote van Goris Raenwelen²⁷⁸. Aan de lotgevallen van de twee voornaamsten onder hen heeft Van Braght een uitvoerig verhaal gewijd.

Na zijn vertrek uit Menen ging Joris Wippe zich in Dordrecht vestigen. Daar richtte hij met het meegebrachte kapitaal het allereerste roodverversbedrijf op. Om zijn mildheid tegenover minder gegoeden werd de Vlaming weldra zeer geacht in de Hollandse stad²⁷⁹. Toen hij als doopsgezinde bekend raakte gaf de magistraat hem een stille wenk, toch maar liever onder te duiken; op 28 april 1558 echter werd hij door de schout gearresteerd. Van Braght kreeg verscheidene brieven in handen uit de gevangenen van Dordrecht en Den Haag (waarheen Wippe overgebracht was om door het Hof van Holland te worden ondervraagd), waaruit de schrijver naar voren treedt als een rechtschapen man, een grote persoonlijkheid en een diepgelovig christen. Hij sprak zijn gezin sterkte toe, bereidde het voor op zijn dood en vroeg, de groeten over te brengen aan alle vrienden uit Menen. Zijn laatste brief was een ontroerend afscheid van zijn kinderen Joos, Hansken, Barbetgen, Pierken en de drie kleintjes, een aansporing om van hun leven iets te maken. Met tranen in de ogen voltrok de beul van Dordrecht op 1 oktober 1558 het doodvonnis²⁸⁰.

De invloedrijke Menense lakenfabrikant Lenaert Pluvier nam de wijk naar Antwerpen. Zijn anabaptistische overtuiging had hij verraden door in 1555, bij zijn verkiezing tot keurmeester van wollen lakens, te weigeren de eed af te leggen. In de handelsmetropool zette hij een nieuwe zaak op, nu als zijdehandelaar. Men hield hem daar, na de ontdekking dat hij verwant was met de in 1557 terechtgestelde Pieter Pluvier²⁸¹, opnieuw nauwlettend in het oog, zodat hij uiteindelijk plannen maakte om zich in Oost-Friesland te vestigen. Reeds had hij zijn vrouw Mayken en zijn vier kinderen vooropgestuurd, toen hij bij zijn thuiskomst van een laatste handelsreis naar Ieper door de markgraaf ingerekend werd. Met steekpenningen en juridische argumenten trachtten zijn schoonvader en zijn moeder hem opnieuw vrij te krijgen. Het mocht niet baten: op 4 april 1560 werd Pluvier in het Steen verdronken²⁸².

²⁷⁸ RAG, RVI, 717, f° 280 v°.

²⁷⁹ Ook arme geloofsgenoten uit Vlaanderen werden in zijn huis opgenomen, zo de familie Vervest uit Gent. (SAB, BS 1557-1558, f° 92.)

²⁸⁰ VAN BRAGHT, II, p. 203-207.

²⁸¹ P. GÉNARD, AA, VIII, p. 433, 437.

²⁸² VAN BRAGHT, II, p. 270-274; P. GÉNARD, o.c., IX, p. 7, 11; *Het Offer des Heeren*, p. 367-372.

Kleine lieden weken uit naar gebieden waar ze behoorlijk in hun levensonderhoud konden voorzien. Door hun geloofsovertuiging trokken sommigen van hen de aandacht van de gerechtelijke overheid op zich, met alle gevolgen vandien. De metser Franchois van Elslande, in 1559 uit Menen vertrokken²⁸³, werd op 9 oktober 1561 te Arien (Aire?) in Waals-Vlaanderen geëxecuteerd²⁸⁴. Mayken Erclembout vestigde zich, eveneens omstreeks 1559, te Antwerpen, maar kreeg er de doodstraf op 15 augustus 1561²⁸⁵. Willem de Clerck, in 1557 te Menen herdoopt door Joachim Vermeeren, ging zijn ambacht van smallekenswever uitoefenen te Nipkerke, en trad daar omstreeks 1560 vóór een doopsgezinde diaken in het huwelijk met Mayken Christiaens. Einde 1565 trok het echtpaar naar de omgeving van Antwerpen. In de Brabantse stad eindigde Willem op 30 maart 1569 op de brandstapel, zijn echtgenote kende één maand later hetzelfde lot²⁸⁶. Pieter Coerte, die omstreeks 1555 te Menen de volwassenendoop had ontvangen uit handen van Lenaert Bouwens, zocht zijn heil in het Westkwartier. Rond Pasen 1559 maakte hij zich op weg naar Antwerpen, en liet zijn vrouw en vier kinderen achter in Menen. Onderweg viel hij, samen met enkele geloofsgenoten, in handen van de Gentse justitie en stierf er op de brandstapel²⁸⁷.

Velen van die kleine lui waren dus ontheemden, mensen die hun ellendig bestaan droegen door, nu eens hier, dan weer daar, te trachten aan het levensnoodzakelijke te geraken. Ze waren gewoon met de onzekerheid en het gevaar te leven, en dat ze door hun nieuwe geloofsovertuiging, waarin ze het éniige werkelijk houvast vonden, hun bestaanszekerheid nog problematischer maakten kon hen niet meer interesseren. Een treffende illustratie van hun trieste lot biedt het voorbeeld van Pieter Casier. Al sinds 1552 had hij te Menen, bij het lezen in de Schrift, een eigen zienswijze verdedigd nopens de „hoghe ende verborghen misterien” van de christelijke leer. Daar zijn verdiensten als zelfstandig brouwer niet meer toereikend waren, ging hij rond Pasen 1556 zijn geluk beproeven in den vreemde. Ontgoocheld teruggekeerd van een avontuurlijke reis door Spanje en Italië verhuurde hij zich te Hondshoote en te Leisele als brouwersknecht. In begin 1559 was hij als zodanig werkzaam te Brugge, in de brouwerij „De Ruddere”. Zijn echtgenote, die al die tijd te Ieper aan haar lot was overgelaten, nam nu wraak door haar man bij de inquisiteur te beschuldigen, „te zyne een lutriaen ende te houdene quade opinien nopende het sacrament vanden

²⁸³ RAG, *RVI*, 717, f° 280 v°.

²⁸⁴ VAN BRAGHT, II, p. 286-287.

²⁸⁵ RAG, *RVI*, l.c.; VAN BRAGHT, II, p. 288.

²⁸⁶ P. GÉNARD, *AA*, XII, p. 348-350, 360-361. Betkin Christiaens uit Nipkerke, op 16 maart 1560 als doopsgezinde te Antwerpen verdronken, was vermoedelijk de zuster van Mayken. (ADGA, A. 64.)

²⁸⁷ Cfr. p. 602-603.

oultare." Brugge achtte evenwel de schuld niet bewezen en spande geen vervolging in²⁷⁸. Nu ging Pieter zich als droogscheerder te Ieper vestigen, maar daar werd hij nog eens ingerekend, nu door de inquisiteur zelf. Weer kwam hij vrij, na met de hand op het evangelieboek zijn dwalingen te hebben afgezworen²⁷⁹. Met uitlatingen als : „dat de roomsche Kercke metter schriftuere niet en accordeert", „dat Christus Jesus in 't sacrament des outlaers niet warachtich en is in vleessche ende bloede", „dat het dopsele inde joncheit ontfaen niet ghenouch en es ter salicheit", „dat ooc de roomsche Kercke de Kercke van den Antechrist es", e.a. trok hij kort daarop alweer de aandacht van de inquisiteur. Nu bleef hij standvastig zijn geloof belijden en staafde het met talrijke citaten uit de Schrift. Op 24 maart 1561 werd hij daarom te Ieper op de brandstapel geëxecuteerd²⁹⁰.

* * *

Te *Wervik* kenden de doopsgezinden van meetaf aan een veel rustiger bestaan. Ze werden immers de hand boven het hoofd gehouden door Joos de Cat, baljuw van de heerlijkheid Oosthove, die in zijn rechtsgebied heerste als een kleine potentaat en zich daarbij maar matig bekommerde om de kerkelijke voorschriften en de instructies van de Raad van Vlaanderen of uit Brussel. Eigengereid en tiranniek van karakter als hij was toonde hij de ene ondergeschikte de bokspoot en liep voor een andere door het vuur. Uit de lange lijst van misbruiken die hem in talrijke processen ten laste werden gelegd, slechts deze : omstreeks 1546 had hij bij nacht en ontij een moord-aanslag gepleegd op de priester Hector Luysaert; in strijd met de kerkelijke en burgerlijke wetgeving was het lijk van een weduwe die zelfmoord had gepleegd op zijn bevel in gewijde grond begraven; hij weigerde sancties te treffen tegen degenen die op zon- en feestdagen tijdens de hoogmis gingen „zittene in taveerne, etende ende drinckende, spelende, vechtende, dobbelende, zweerende ende andere insolentien doende"; hij hield geen toezicht op de publicatie van plakaten en ordonnantiën uit Brussel. Een zekere Hanskin van Claeyswerfve kon ongestraft een schimplied maken op de pastoor van *Wervik*²⁹¹.

De voornaamste beschuldiging, die tijdens het proces van 1546 tegen hem weerhouden werd, luidde dat hij zich op een maaltijd bij zijn zuster

²⁷⁸ SAB, *Overleg 1558-1559*, stuk 27, minuut van brief Brugge aan Ieper, niet gedateerd; BS 1558-1559, f° 49; op 30 januari 1559 werd hij uit de gevangenis ontslagen.

²⁷⁹ ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1560; Rk, 21.927, f° 25.

²⁹⁰ I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, p. 155-158; ARA, Rk. 14.569, rekening oktober 1560-1561, f° 6.

²⁹¹ Hij werd berecht door de Raad van Vlaanderen : RAG, RVI, 7539, f° 249 (27 april 1558.)

Medarde „vervoordert hadde, contrarie onsen kersten ghelove ende den ordonnantien vander konincklike Majesteyt te sustinerene datter gheen vaghevier en was ende dat 't zelve was eene inventie vanden papen om huerlieden singulier prouffyt ende ghierichede, ende datmen niet en bevant datter iemandt vuten zelve vagheviere ghecommen was”. Alhoewel de procureur-generaal de doodstraf eiste, omdat het niet de eerste keer was dat de beschuldigde voor gelijkaardige feiten ter verantwoording diende te worden geroepen, verkreeg De Cat toen de vrijspraak²⁹². Van enige wijziging in zijn houding tegenover de nieuwe religie was er dan ook geen sprake. Hij liet oogluikend toe dat de invloedrijke lakenhandelaar Jan van den Driessche doopsgezinde conventikels belegde op zijn rechtsgebied; hij deed geen moeite om de „verleydere vande simpel meynschen”, die in het gewoel van een volkskermis was kunnen ontsnappen, te achterhalen; hij sloot de ogen voor het feit dat de lakenkoopman zijn bezittingen te gelde begon te maken om, in geval er confiscatie vallen zou, „der konincklike Majesteyt by behendichede van zynen rechte te frauderen”²⁹³.

In zijn ijver om de nieuwgezinden „gejonstich ende favorable” te zijn verhuurde de baljuw zonder veel formaliteiten zijn huizen aan vreemde doopsgezinden die in de jaren vijftig hun toevlucht kwamen zoeken te Wervik. Zo blijkt uit de rekeningen van de markgraaf van Antwerpen dat Lenaert en Pieter Pluvier uit Menen en Elisabeth van den Heuvel uit Kortrijk een tijdlang te Wervik hadden gewoond alvorens zich in 1557 in de Scheldestad te vestigen²⁹⁴. Nieuwe bekeerlingen uit Wervik zelf – een Gillis Plumioen met zijn echtgenote en kinderen, een Andries de Heyghere, een Merten van Steerteghem, en 's baljuws eigen dochter – gingen zich omstreeks het laatstgenoemde jaar aansluiten bij belangrijke kernen in grote steden. Het gezin Plumioen treffen we later aan te Harlingen in Friesland²⁹⁵, De Heyghere

²⁹² RAG, *RVI*, 7530, f° 180 - 184, uitspraak 19. maart 1546. Cfr. *ibid.*, f° 341 - 342 v° : Michiel Ronsseel spande een proces in tegen De Cat omdat deze, na zijn vrijspraak, hem had achternagezeten en geroepen : „Ghy verradere, ghy hebt ons doen dachvaerden te Ghendt”.

²⁹³ RAG, *RVI*, 710, f° 77, 79; 7538, f° 23 v° - 25; ARA, *AL*, 458, rekening Titelmans en Pollet, 1551. Van den Driessche vestigde zich eerst in Antwerpen, maar verbleef omstreeks 1555 in Dantzig. (SAB, *BS* 1557-1558, f° 92.)

²⁹⁴ P. GÉNARD, *AA*, VIII, p. 437; IX, p. 7, 11.

²⁹⁵ Gillis' echtgenote, Anna van den Driessche, was waarschijnlijk verwant met de zopas genoemde Jan van den Driessche. Het gezin Plumioen zal zich bij de groep Antwerpse doopsgezinden hebben gevoegd die zich in 1557 in Harlingen vestigde. (J. J. WOLTJER, *Friesland in de hervormingstijd*, p. 118.) Gillis zette met zijn echtgenote een boekbinderszaak op. Zijn zoon Joos kwam in begin 1563 naar Vlaanderen terug, maar werd in februari te Gent aangehouden door de procureur-generaal. Drie boeken vond men bij hem : twee Biestkensbijbels (zoals bekend zeer populair bij menisten) en een liedboek, getiteld : *Veelderande liedekins uutten Ouden ende Nieuwe Testamenten*. De jongen vertelde dat zijn ouders herdoopt waren en dat zijn jongere broers en zusters het kinder-

werd op 1 juli 1557 ingerekend te Gent²⁹⁶, Van Steerteghem besteeg te Antwerpen samen met Pieter Pluvier de brandstapel op 29 januari 1557²⁹⁷, Mayken de Cat werd op haar beurt in juli 1559 te Antwerpen als doopsgezinde terechtgesteld²⁹⁸. Andere kinderen van de baljuw van Oosthove lieten er zich door dit afschrikwekkend voorbeeld niet van afhouden, eveneens naar het menisme over te gaan. Ze gingen in Antwerpen wonen bij hun zuster die getrouwd was met de koopman Pieter van Damme. Joos de Cat, in 1563 hieromtrent ondervraagd, gaf toe dat zijn kinderen nog regelmatig naar huis kwamen, maar ontkende ten stelligste dat ze bij die gelegenheid doopsgezinde propaganda zouden hebben gemaakt of dat ze ook maar iets met de nieuwe religie hadden te maken²⁹⁹. Erg geloofwaardig is zijn getuigenis nochtans niet: in mei 1565 werden twee van zijn dochters, Barbele en Medarde de Cat, te Antwerpen opgebracht onder beschuldiging van doopsgezindheid³⁰⁰!

In de heerlijkheid Oosthove kende de broederschap intussen een voorspoedige tijd. Talrijk waren de vreemdelingen die zich sinds omstreeks 1560 in de schaduw van de baljuw De Cat kwamen vestigen, wel wetende dat ze daar geen vervolging hoefden te vrezen. Een belangrijke groep was afkomstig uit *Tielt*. Volgens heer Gerard Quartier, één van de pastoors in die stad, waren ze bekeerlingen van de kleermaker Pauwels de Backere (alias Pauwels van Tielt of Pauwels van Menen), die algemeen bekend stond als „leraere onder de eerdopers”. Samen met zijn broers, Pieter, Menaert en Jacob de Backere, „alle vande zelve secte”, had hij kort na 1560 het stadje verlaten³⁰¹. In Wervik werd hij opnieuw als een invloedrijk, „erdooper ende predicant” gesignaleerd³⁰² wat de veronderstelling wettigt dat door zijn toedoen een aantal gelijkgezinden zich in Wervik hergroepeerde.

Tot de voornaamste woordvoerders der Tieltse doopsgezinden behoorde

doopsel niet hadden ontvangen. (V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 336-338, Raad van Vlaanderen aan Raad van Friesland, 13 februari 1563; p. 339-340, Raad van Vlaanderen aan Titelmans, 16 maart 1563).

²⁹⁶ ARA, AL, 460, rekening Titelmans en De Hondt, 1557 (hij wordt ook nog genoemd: Drieskin van Wervick).

²⁹⁷ P. GÉNARD, AA, VIII, p. 437.

²⁹⁸ *Ibid.*, IX, p. 3; VAN BRAGHT, II, p. 249-250.

²⁹⁹ RAG, RVI, 7544, f° 151.

³⁰⁰ Met de hulp van hun broer Anthonis en de reeds genoemde echtgenote van Pieter van Damme, hun zuster, konden ze langs het dak uit de gevangenis ontkomen. Op 12 mei 1565 werden ze verbannen verklaard. Kort voor hun ontsnapping hadden de gevangenisbewakers bij Medarde een in wasvorm vervaardigde sleutel gevonden, naar het model van deze die ze bij Christoffel Fabritius (cfr. p. 347) hadden ontdekt. (P. GÉNARD, AA, IX, p. 279-281, 292-293, 296.)

³⁰¹ RAG, RVI, 722, f° 115 v° - 116.

³⁰² *Ibid.*, 7544, f° 149.

de smallekenswever Pieter Potvliet. Zoals zoveel anderen³⁰³ had hij tijdens een langdurig verblijf te Antwerpen contact opgenomen met de anabaptistenkringen aldaar. Bij zijn terugkeer in Tielt in 1559 trad hij wel nog „in facie ecclesiae” in het huwelijk met Synken Sanghers, maar ging nadien toch zelden of nooit meer ter kerke, zodat pastoor Lauwereys de Fraye navraag deed bij zijn vader Lambrecht. Toen Pieter dit vernam, zocht hij met Synken zijn toevlucht in het Westkwartier en daarop in Wervik, „commende nietmin sompwyent secretelick te Thielt om gaerene ende andere haerlieden noot-sackelicheden”. Talrijke gelijkgezinden gingen hem weldra achterna, zoals gezegd vermoedelijk op instigatie van Pauwels de Backere³⁰⁴. Door tussenkomst van de Tieltse stadsgriffier Pieter Pantyn, die ook al opvallend dikwijls in het gezelschap van de doopsgezinde predikant was gezien, kregen allen een getuigschrift mee van goed gedrag³⁰⁵!

Drie gezinnen scheidden zich van de andere Tieltenaars af om zich even buiten Ieper te gaan vestigen. Karel Potvliet (broer van Pieter) en Synken Haems, Lauwers van de Walle en Callekin Strynck, Hendrik de Cock en Mayken Gheldolf leefden en werkten (als linnenwevers) onder één dak en trachtten aldus de principes van een waarachtige doopsgezinde broederschap te realiseren. Lang duurde hun samenzijn evenwel niet. Op 2 augustus 1561 deed de inquisiteur met een aantal gendarmen een inval in hun woning. Karel

³⁰³ Vermelden we nog de Tieltenaar Gillis Bernaerts die op 16 juni 1559 te Antwerpen als doopsgezinde verbrand werd. (J. GÉNARD, AA, IX, p. 2.) Blijkens een brief die hij in de gevangenis schreef moet hij een tijdlang tot de Gentse broederschap hebben behoord. (*Het Offer des Heeren*, p. 373-392.)

³⁰⁴ Buiten de reeds genoemden nog: Gillis Potvliet (broer van Pieter), Cornelis de Schepere en zijn echtgenote, Hans Lobuck met echtgenote (dochter van Pieter Strynck) en zoon Hans, Gillis Strynck (zoon van Pieter en broer van Callekin) en echtgenote, de echtgenote van Antheunis Bruiaen (zuster van Pieter Strynck), Daniël Calewaert, Gillis en Pieter de Jaeghere, Jacob Pantyn en zijn echtgenote. Pierentgen Malebosch (echtgenote van Jacob de Backere) en haar zuster Martijntgen, Catharina Neckers, echtgenote van Johannes Loosvelt zochten in 1562 aansluiting bij de doopsgezinden te Gent. (ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 18-30 mei 1562.) Misschien was Pierijntgen Loosvelt, alias Neckers, op 5 januari 1572 te Menen terechtgesteld, haar dochter. (REMBRY-BARTH, *Histoire de Menin*, II, p. 185.)

³⁰⁵ RAG, RVI, 722, f° 115 - 118. Volgens pastoor Lauwereys de Fraye had de ketterij al omstreeks 1556 een grote uitbreiding genomen te Tielt. Sinds die tijd werden de kerkelijke verplichtingen door een groot deel van het kerkvolk verwaarloosd. Toen in 1563, op last van de Raad van Vlaanderen, de plaatselijke overheid een strenger toezicht uitoefende op het geloofsleven van de ingezetenen, kon de pastoor tevreden melden: „dat in seven jaeren de inwoners vande voorseyde stede hemlieden zo stille niet ghehouden en hebben als zy alsnu doen, vele meer nu ter kercke commen dan zy en plochten”. (*Ibid.*, f° 115.) Ook de baljuw, de burgemeester, de griffier en de wethouders verklaarden unaniem dat na het vertrek van de doopsgezinden uit Tielt de ketterij omzeggens uitgestorven was.

Potvliet en Hendrik de Cock³⁰⁶ konden tijdig de plaat poetsen, maar de vier overigen werden met Antheunis Schoonevelt – een Waastenaar die toevallig op bezoek was – naar Ieper gebracht. Alleen Synken deed afstand van van haar nieuwe geloof en kwam aldus terug vrij. De baljuw van de zaal en de kasselrij Ieper, in wiens gevangenis de arrestanten opgesloten waren, diende op last van de inquisiteur 's nachts een versterkte wacht op te stellen, „pour ce que certaines personnes incognues venoient par nuyct de l'autre costé de l'eau conforter lesdicts quatre prisonniers, disans : „Ayez bon coraige, nous vous ayderons”³⁰⁷. Op 5 september werden de verdachten naar de gevangenis van Ieper-stad overgebracht. Lauwers en Callekin bestegen al in oktober 1561 de brandstapel op de Grote Markt; Antheunis kwam op 2 mei 1562 aan de beurt, Mayken op 25 juni, na het leven te hebben geschonken aan een kind³⁰⁸.

De Tieltenaars die zich in Wervik hadden gevestigd waren tot dan ongemoeid gelaten. Maar Titelmans bleef na de dreigende woorden die hij te Ieper had opgevangen waakzaam. Zijn spoor leidde naar Tielt, vandaar naar Wervik³⁰⁹. Op 24 juli 1562 meldde hij zich met een aantal assistenten bij baljuw De Cat. Deze vertoonde zich niet. Ook nadat Gillis en Pieter Potvliet en Gillis Strynck opgebracht waren, weigerde hij nog steeds met de inquisiteur te spreken. Eindelijk, „naer lanck verbeyden ende diversche botscepen”, kwam hij naar buiten. In het bijzijn van een massa volk kwam het tot een vinnige discussie. Titelmans verweet de baljuw in scherpe bewoordingen zijn lijdzaamheid tegenover de kettters, en droeg hem op, de arrestanten in de gevangenis op te sluiten. De Cat antwoordde „dat hy daermede nyet te doen en hadde”. Hij liet de inquisiteur getuigschriften zien van de schepenen van Tielt, waaruit bleek dat de gevangenen „lieden met eeren” waren, iets waarvan hij trouwens zelf ten stelligste overtuigd was. De inquisiteur zag in dat hij in die omstandigheden de anabaptisten onmogelijk in handen van de plaatselijke justitie kon laten, en eiste daarom een kar met gespan op om

³⁰⁶ Na de terechtstelling van zijn vrouw trad De Cock omstreeks 1564 in het huwelijk met Jeankin Hobbels en dit even buiten Armentières, 's nachts, tijdens een anabaptisten-bijeenkomst die geleid werd door de Kortrijkzaan Jacob de Rore. (RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/2.)

³⁰⁷ ARA, *Rk*, 14.616, rekening 1556-1561, f° 53 v°.

³⁰⁸ A. L. E. VERHEYDEN, *Martyrologia in de optiek van de martelaarslijsten*, p. 376. Buiten de daar geciteerde bronnen, nog: ARA, *AL*, 461, rekeningen Titelmans, De Hondt, Vlaminck en Van Hee, 1561; ARA *Rk*, 14.569, rekening 1560-1561, f° 7; 14.570, rekening 1561-1562, niet gefol.; de sententies in: I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIIe siècle*, p. 158-160, 161-162, 163-164; GERARADUS DE MEESTERE, *Historia episcopatus Iprensis* (Brugge 1851), p. 22. Karel Potvliet of Hendrik de Cock maakte een lied op de terechtgestelden: „Gheroert ben ic van binnen / Al van te maken bekend . . .” (BRN, II, p. 603-607.)

³⁰⁹ ARA, *AL*, 462 bis, rekening Titelmans, 1562.

ze naar Kortrijk te voeren. Ook nu was het antwoord afwijzend. Na meer dan een uur gepalaber, en dit terwijl de steeds aangroeiende massa een agressieve houding ging aannemen, zag de situatie er voor Titelmans erg beroerd uit. Eindelijk, nadat door zijn notaris nog eens luidop zijn koninklijke aanstellingsbrief was voorgelezen, kwam iemand met een wagen en twee paarden aangereden. Na nog een bitsige discussie met de plaatselijke cipier konden de arrestanten³¹⁰ op de kar worden gezet. Maar nu liet de massa haar woede pas goed vrije loop. „Ghy diefleders, coordeslepers, meshante verraders, alaerme, alaerme!”, zo werd er te allen kante geschreeuwd; men moedigde de gevangenen aan: „Broeders, houdt ulieden vulstandich, het es om gheene dieferie ofte roof”. Op dat ogenblik kwamen Frederik Buule, baljuw van Wervik-stad, en Jan de Visch, luitenant van de soeverein-baljuw van Vlaanderen, opdagen met een sterke politiemacht. Met hun hulp konden de inquisiteur en zijn dienaars heelhuids uit het gewoel ontsnappen, mét hun gevangenen.

Tijdens hun gevangenschap te Kortrijk bleven de doopsgezinden standvastig hun geloof belijden. Hun vastberadenheid klinkt op uit een brief die één van hen aan geloofsgenoten te Wervik schreef: „En gylieden ook die eenvoudig zijt, nemet wel ter herten, ende en schaemt u niet te vragen voor uwe ziele tot gy een goet onderscheyd hebt eer het nypt: Neemt dese waerschouwing ter herten, want men is soo versekert als men in syn geloove gewis is”³¹¹. Die zekerheid waarmee ze op de vragen van hun onderzoeksrechters antwoordden deed Titelmans er al vlug toe besluiten, ze aan de wereldlijke rechter uit te leveren.

De Cat werd aangemaand, onverwijld de koppige ketters te komen in ontvangst nemen, teneinde ze op zijn heerlijkheid door de schepenbank te laten berechten. Hij stuurde ontwijkende antwoorden. Op last van de Raad van Vlaanderen kwamen daarom de procureur-generaal, de soeverein-baljuw met een grote gewapende macht, en de heer van Oosthove begin november naar Wervik om er zelf het vonnis uit spreken en om toe te zien op de voltrekking ervan. Weer liet De Cat op zich wachten. Toen de beul kwam melden dat het hout en het stro van de brandstapel wegens de aanhoudende regen onbruikbaar geworden waren, verloren de hoge justitieambtenaren hele-

³¹⁰ In zijn rekening maakt Titelmans gewag van 5 arrestaties. Met Gillis Strynck en Gillis en Pieter Potvliet werd waarschijnlijk ook Sijnken Sanghers, de echtgenote van laatstgenoemde, ingerekend. Te Kortrijk toonde ze berouw en kreeg daarom op 17 maart 1563 vonnis als berouwhebbende ketter. (ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 1563.) Dit zal wel de reden zijn waarom van Braght met geen woord over haar spreekt. De vijfde gevangene, kon wegens de (opzettelijke?) onachtzaamheid van de cipier van Wervik ontkomen. (RAG, RVI, 7544, f° 465-466.) Vermoedelijk betrof het Jacob Pantijn, tegen wie als vluchteling in februari 1563 proces werd gevoerd. (ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 1563.)

³¹¹ VAN BRAGHT, II p. 291-292.

maal hun geduld. In alle haast lieten zij Pieter en Gillis Potvliet en Gillis Strynck onthalzen ³¹².

De relletjes tijdens de arrestaties te Wervik hadden eens te meer duidelijk gemaakt hoe diep gehaat de inquisiteur en zijn helpers waren, hoe groot de afkeer van de kettervervolging bij een deel van de bevolking geworden was. Toch nam de schrik voor verdere repressie weer de bovenhand op het begrip, om niet te zeggen sympathie, die velen voor de nieuwgezinden opbrachten. De procureur-generaal wenste dit vanzelfsprekend in de hand te werken en eiste daarom de doodstraf tegen de baljuw, bij wie volgens hem, door zijn al te lankmoedige houding tegenover de kettters, de oorzaak lag dat alles zo ver was kunnen komen. Maar uit eerbied voor zijn hoge leeftijd (ongeveer 70 jaar), stelde de Raad van Vlaanderen er zich mee tevreden hem voor eeuwig uit zijn ambt vervallen te verklaren en hem een boete van 400 gulden te laten betalen ³¹³. Ook de cipier van Wervik werd als medeplichtige uit zijn functie ontheven en diende een boete van 20 gulden te betalen ³¹⁴.

Na dit alles was de heerlijkheid Oosthove voor de anabaptisten gevaarlijk terrein geworden ³¹⁵. Reeds had Gillis Strynck in een brief uit de Kortrijkse gevangenis Pauwels de Backere aangeraden, zo haast mogelijk te verhuizen ³¹⁶. De predikant verlegde inderdaad zijn werkgebied naar Hondshoote, waar hij zeker tot einde 1563 ³¹⁷ maar vermoedelijk ook daarna een opmerkelijke activiteit ontplooidde. Zowel vóór, tijdens als na het Wonderjaar was hij één der bijzonderste doperse predikanten in heel Zuid-Vlaanderen, zo zelfs dat hij daar in de volksmond de naam „Paulus den Doper” kreeg. In 1566 en 1567 was hij de voornaamste leraar in Roeselare en in de omgeving van Diksmuide ³¹⁸. Na 1566 doopte en preekte hij bovendien onder meer in de

³¹² RAG, RVI, 720, f° 320, 27 augustus 1562; f° 392, 29 oktober 1562; f° 395, 31 oktober 1562; f° 396, 31 oktober 1562; VAN BRAGHT, II, p. 289-294.

³¹³ Cfr. het uitvoerige arrest tegen Joos de Cat, waaruit een groot deel van de gegevens nopens het anabaptisme te Wervik werd ontnomen, in: RAG, RVI, 7544, f° 144 v° - 151 v°, 5 mei 1563.

³¹⁴ *Ibid.*, f° 465 - 466.

³¹⁵ Na 1563 en vóór het Wonderjaar werd nog slechts één proces gevoerd tegen een ketterse inwoner van Wervik, Victor Marlière. (ARA, AL, rekening De Hondt, 1565.)

³¹⁶ VAN BRAGHT, II, p. 292.

³¹⁷ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 72. Hij diende er de volwassenendoop toe.

³¹⁸ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/2, f° 164.

omgeving van Halewijn³¹⁹, te Kortrijk³²⁰, te Hondskoote³²¹, Gent³²² en Antwerpen³²³. Of de overige Tieltenaren hun predikant gevolgd zijn, valt moeilijk na te gaan. Waarschijnlijk is dat ze zich over verscheidene anabaptistencentra hebben verspreid. Zo vestigde Pauwels' schoonzuster Pieryntgen Malebosch, wiens echtgenoot Jacob de Backere inmiddels overleden was, zich in 1563 te Gent, samen met haar zuster Martyntgen; de beide vrouwen werden daar op 12 december 1564 als doopsgezinden terechtgesteld³²⁴. Nog in 1564 werden drie andere uit Wervik gevluchte Tieltenaren ingerekend, maar dan te Armentières: Pieter de Jaeghere, Daniël Calewaert en diens dochter³²⁵; Calewaert besteedde er de brandstapel³²⁶.

*
* * *

De nieuwe vestiging en de groei van het anabaptisme in het gebied *Komen-Waasten-Nipkerke-Steenwerck-Belle-Nieuwerkerke* was, zoals op de meeste andere plaatsen, getekend door de Antwerpse stempel. Menisten die in de handelsmetropool door toedoen van Gillis van Aken of Lenaert Bouwens de volwassenendoop hadden ontvangen, vormden bij hun terugkeer het ferment van de beweging in hun geboortestreek³²⁷. Bouwens zou bovendien te Nipkerke zelf omstreeks 1557 aan 43 volwassenen de doop hebben toegediend³²⁸. Zowel te Nipkerke als te Waasten kwam een min of meer belang-

³¹⁹ Jan van Acker uit Kortrijk bekende later, in de omgeving van Halewijn uit zijn handen de volwassenendoop te hebben ontvangen, in tegenwoordigheid van een vijftigtal gelijkgezinden. (P. GÉNARD, *AA*, XII, p. 361-363.)

³²⁰ Getuigenis van schoenmaker Jacob Castelein op 30 augustus 1567. (RAK, SAK, 1066bis, f° 138 - 138 v°.)

³²¹ In 1568 doopte hij in Hondskoote Baudinken Het uit de omgeving van Sint-Winoksbergen. (A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 59.)

³²² Hij doopte er in 1572 Suzanneken en Calleken Claus (*ibid.*, p. 65) en Adriaan van der Zwalm in het bijzijn van een twintigtal personen. (RAB, *Brugse Vrije*, 17.042, f° 10). Omstreeks 1580 doopte en trouwde hij er Catharina van Hulle en Jacob Martens (SAG, *BC 1591-1594*, f° 58 v°) en doopte er in 1588 Michiel de Cleerck (A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 148.)

³²³ Op 3 maart 1569 loofde de Antwerpse magistraat 200 gulden uit voor wie „Pauwels, wesende van middelbaer statueren ende gemeynen ouderdom, geboren te Thielt oft daeromtrent” zou uitleveren. (P. GÉNARD, *o.c.*, II, p. 431.)

³²⁴ Cfr. p. 614.

³²⁵ ARA, *AL*, 461, kosten inquisitie, dec. 1563 - jan. 1564; 462, okt. 1564.

³²⁶ VAN BRAGHT, II, p. 301.

³²⁷ Cfr. daarover p. 437; ook de getuigenissen van Abraham en Karel Tanghereedt en Peronne Witgans, in: SAG, *BC 1556-1561*, f° 117 - 117 v°, 119.

³²⁸ K. Vos, *De dooplijst van Leenaert Bouwens*, p. 50.

rijke gemeenschap tot stand met een eigen predikant, zoals blijkt uit het reeds genoemde verzoekschrift van Adriaan van Kortrijk aan de Antwerpse broederschap. Ook Komen moet daar worden aan toegevoegd. Erg bloeiend zijn de vaste kernen wel nooit geworden in deze kleine plaatsjes, waar het gevaar voor ontdekking veel groter was dan in de grotere centra. Dit was dan ook één van de redenen waarom vele leden zich liever gingen aansluiten bij de broedersschappen te Armentières³²⁹, Hondshoote³³⁰, Menen³³¹, Kortrijk³³², Gent³³³, Brugge³³⁴ en vooral Antwerpen³³⁵. De georganiseerde emigratie naar deze laatste stad nam ten laatste omstreeks 1558 een aanvang. Eén van de groepen die er heen trokken – in hoofdzaak anabaptisten uit Waasten en Nipkerke waarbij zich tijdens de doortocht door Menen en Kortrijk enkele geloofsgenoten uit die steden hadden aangesloten – was het, die tijdens een oponthoud te Gent in handen van de gerechtelijke overheid viel en met twaalf terechtstellingen tussen 5 juli 1559 en 27 juni 1560 een enorme tol diende te betalen³³⁶.

Titelmans heeft ook getracht de plaatselijke kernen te Waasten, Nieuwkerke en Komen uiteen te drijven. In Nieuwkerke is hij daar in geslaagd: na de executie van Mayken Doornaerts en Francyne Wachters (herdoopt te Menen in 1555) en Margriete Herckelbouts (herdoopt te Gent)³³⁷ heeft het

³²⁹ Ondermeer Hans de Vette en Mynken Sduucs en François Clays uit Waasten hielden daar enige tijd verblijf. (SAG, *l.c.*, f° 118; ARA, AL, 459, rekening deurwaarder Sybrand Claysone 1554; rekening Titelmans, 1554); Pieter Flours uit Nipkerke werd er in 1564 als doopsgezinde verbrand. (VAN BRAGHT, II, p. 301.)

³³⁰ Onder meer de familie De Zwarte (cfr. p. 670 e.v.) en Jacob Spilleboet uit Nipkerke (SAG, *l.c.*, f° 118 v°), Martyne en Marie Allemaere uit Steenwerck (cfr. p. 504; ARA, AL, 462, getuigenis schepenen Steenwerck, 1565).

³³¹ Ondermeer Hans de Smet uit Waasten (SAG, *l.c.*, f° 117 v°) en Jan Watier uit Komen (A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 39.)

³³² Cfr. getuigenis van de Martin de Smet (SAG, *l.c.*, f° 118) en Karel Hannebeel (RAK, SAK, *Crim. sent.* 1561-1569, f° 144 - 145 v°), beiden uit Waasten, Jan van Tyeghem uit Komen (ARA, AL, 461, rekening De Hondt 1560 en Van Hee 1560).

³³³ Ondermeer Jehan Costenoble uit Nipkerke (ARA, AL, 458, rekening Titelmans, 1551; gegeseld te Gent in 1555); een zekere Jacob uit Komen (verbrand in maart 1557; A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 23).

³³⁴ Ondermeer Jacob de Zwarte uit Nipkerke (cfr. p. 671), Jan de la Beecke uit Komen (cfr. p. 465) en Nicasius Allemaere uit Steenwerck (A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 49).

³³⁵ Jacob Daneels uit Komen werd op 4 februari 1558 te Antwerpen als doopsgezinde verbrand. (P. GÉNARD, AA, VIII, p. 443).

³³⁶ Cfr. p. 452-453.

³³⁷ De executie met het vuur gebeurde te Belle. (ADN, B. 5688, rekening 1557-1558, f° 45 v°, 46 v°, 47; VAN BRAGHT, II, p. 166-167.)

menisme geen vaste voet meer kunnen krijgen in het dorp³³⁸. Te Waasten arresteerde de inquisiteur in 1558 vijf anabaptisten: Jan Terryns (uit Lauwe), zijn echtgenote Josine en zijn knecht Passchier van Zuudt, verder Jan Mouton en Hans Vermeersch. Terryns, Van Zuudt en Mouton konden, naar vermoed werd met hulp van buitenuit, uit de gevangenis ontsnappen³³⁹. Vermeersch werd in 1559 te Waasten terechtgesteld³⁴⁰. In Komen werden in 1560 Steven de Zwarte (uit Menen), Jan Bevelen en Joris van Tyeghem ingerekend, maar na hun ketterij te hebben afgezworen kwamen ze weer vrij³⁴¹. De arrestaties waren gevolgd op een strenge waarschuwing die de pastoor in opdracht van Titelmans tot zijn parochianen gericht had. Een zekere Jan Thonnelin had om die reden de parochieherder afgetuigd³⁴². Na 1560 liet de inquisiteur Komen een tijdlang met rust, zodat de doopsgezinde propaganda kon hernomen worden. De luitenant baljuw keek stilzwijgend toe en verschaftte zelfs af en toe onderdak aan zijn herdoopte zoon³⁴³. Toen op 19 mei 1564 door toedoen van de soeverein-baljuw van Vlaanderen de ketter Hippolite Bertin (of Bertry) gearresteerd werd, kon deze met de hulp van onbekenden opnieuw bevrijd worden. Volgens Pieter van den Heede zou dit met groot „tumult” gepaard zijn gegaan³⁴⁴. Titelmans achtte het in september 1565 opnieuw noodzakelijk om overleg te plegen met de hertog van Aarschot in verband met de bestrijding van de ketterij in en rond de stad³⁴⁵. De maand daarop werden Daniel Willemets en Gelein de Puudt opgebracht, maar daar beiden berouw toonden werden ze opnieuw vrijgelaten³⁴⁶.

Waren de plaatselijke kernen in deze kleine plaatsjes nauwelijks leefbaar, de veilige beschutting van het bosrijke gebied tussen Menen, Armentières en Ieper bood aan de andere kant uitstekende mogelijkheden voor massale gelegenhedenbijekomsten van doopsgezinden uit de grotere centra. Over de

³³⁸ In de beginnende jaren zestig treffen we in Friesland nog de Nieuwkerkse anabaptisten Jan Boye en Jan Soynt aan. (E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 351, 353.)

³³⁹ ARA, AL, 460, rekening Titelmans, 1558; RAG, RVI, 7615, f° 35 v°.

³⁴⁰ VAN BRAGHT, II, p. 259; *Het Offer des Heeren*, p. 458-466 (brief van Vermeersch uit de gevangenis); ADN, B. 7450, f° 9, 23-24 v°, 12 juli 1559: hierin wordt uitdrukkelijk vermeld dat Hans Vermeersch contacten had gehad met de anabaptisten die door de procureur-generaal te Gent waren gearresteerd.

³⁴¹ ARA, AL, 461, rekening De Hondt, 1560.

³⁴² *Ibid.*, rekening Titelmans, 1599: informatie te Komen „upde force by Jan Thonnelin ghedaen upden persoon ende ten huse vanden prochiepape aldaer om dat hy onse brieven gheexecuteert hade”.

³⁴³ RAG, RVI, 722, f° 148 v°.

³⁴⁴ ARA, AL, 462, buitengewone kosten inquisitie; *ibid.*, rekening Van Hee, 24 mei 1564.

³⁴⁵ ARA, AL, rekening Titelmans, 7 september 1565.

³⁴⁶ *Ibid.*, rekening Titelmans, 1565.

belangrijke vergadering in een bos bij Nipkerke in 1557, voorgezeten door bisschop Lenaert Bouwens zelf, hadden we het reeds³⁴⁷. Eveneens in een bos bij Nipkerke zou Mayken Christiaens omstreeks 1560 de volwassenendoop hebben ontvangen, en er het jaar daarop vóór een doopsgezind leraar in het huwelijk zijn getreden³⁴⁸. Titelmans van zijn kant maakte in 1561 gewag van anabaptistenbijeenkomsten in de bossen tussen Menen en Ieper, waarop naar zijn zeggen wel eens 80 tot 100 personen aanwezig waren³⁴⁹.

* * *

Een gunstige voedingsbodem vond het anabaptisme op het *platteland tussen Roeselare, Kortrijk en Menen*. Dit was in niet geringe mate te danken aan de openlijke steun van de invloedrijke grootgrondbezitter Anthoine de Veel uit Moorsele, die vriendschappelijke betrekkingen onderhield met de Kortrijkse voorganger Jacob de Rore³⁵⁰. Al in november 1555 werd De Veel, samen met zijn pachter Daniel Attente en met de Gullegemse landarbeiderschoenmaker Loy van der Beke, opgespoord door de inquisiteur. De drie verdachten schijnen echter tijdig een veiliger onderkomen te hebben gezocht. De Veel ging zich in april 1556 dan toch vrijwillig aanmelden bij Titelmans. Hij werd tot drie jaar opsluiting in Kortrijk veroordeeld, maar kwam reeds in 1557, na openlijk zijn dwalingen te hebben afgezworen, en mits het betalen van een boete, weer vrij. Dadelijk begon hij in het geheim zijn uitgestrekte bezittingen te verkopen. Toen hij in november 1558 opnieuw ingedaagd werd omdat er geruchten liepen over zijn onverpoosde activiteit ten gunste van de ketterij, had hij zich reeds naar Frankfort begeven, vermoedelijk in het gezelschap van zijn vroegere pachter die eveneens spoorloos was. De borgen verloren de borgsom van 200 p. tourn. In 1561 werd De Veel tot „contumax, obstinaet heretyck ende schismatyck” verklaard. Maar dit kon hem vanzelfsprekend niet meer deren³⁵¹.

Intussen echter hadden anderen zijn plaats ingenomen als leerverbreiders in het betreffende gebied. De baljuw van Kortrijk werd er in 1558 door Brussel van op de hoogte gebracht dat in *Dadizele* en de omliggende bossen herhaaldelijk de doper Pieter Hazaert gezien was, „lequel fyt grand mal

³⁴⁷ Cfr. p. 496.

³⁴⁸ P. GÉNARD, *AA*, XII, p. 360-361.

³⁴⁹ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 230.

³⁵⁰ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/2, f° 10.

³⁵¹ ARA, *AL*, 459, rekening Jehan Pollet, 1555; 460 bis, rekening Titelmans, 1555, rekening Van Hee, 1555; 460, rekening Van Hee, 1558; ARA, *Rk*, 21.924, f° 18 (De Veel en Attente in 1557 veroordeeld tot een boete van resp. 40 en 32 p. tourn.); 21.927, f° 24 v°; RAG, *RVI*, 7544, f° 247 v° - 250.

entre simple(s) gens”³⁵². De baljuw kwam te Dadizele inderdaad te weten dat de bejaarde Simon Hazaert zijn zoon Pieter af en toe onderdak verschafte. In het huisje werden bovendien verdachte boeken en brieven ontdekt. De oude man werd dus als begunstiger van de ketteren in beschuldiging gesteld. Een gunstig getuigenis van de dorpspastoor bewoog er echter de Raad van Vlaanderen toe, een milde straf te adviseren³⁵³.

Naar Dadizele — zijn geboortedorp — zal ook Hans Busschaert, alias de Wever, teruggekeerd zijn nadat hij in 1555 door Menno Simons zelf tot „oudste” was aangesteld. Zijn aanwezigheid wordt immers omstreeks 1562 gesignaleerd te Armentières³⁵⁴ en later op andere plaatsen in Vlaanderen³⁵⁵.

In het nabijgelegen *Gullegem* was Willem van Haverbeke de voorman der menisten. Ook in zijn huis ontdekte men een aantal ketterse geschriften³⁵⁶, zodat men mag veronderstellen dat hij een niet onbelangrijke figuur was in de doperse beweging. Als hardnekkig anabaptist werd hij op 20 november 1561 voor het Kortrijkse stadhuis verbrand³⁵⁷.

In *Roeselare* zouden ten laatste sinds 1556 doopsgezinde vergaderingen zijn gehouden³⁵⁸. Zoals op zoveel andere plaatsen ging de anabaptistische impuls hier uit van de Kortrijkse broederschap: Jacob de Rore zou hier omstreeks 1557 geprekeerd hebben, en ook diens Kortrijkse vriend Daniel van

³⁵² ARA, *Rk*, 13.824, (1555-1558), f° 46 - 46 v°. Een van zijn volgelingen was vermoedelijk Marinus Van Dale uit Dadizele, op 30 oktober 1562 als doopsgezinde te Antwerpen verdronken. (P. GÉNARD, *AA*, IX, p. 142.)

³⁵³ In de Kortrijkse vierschaar moest hij om vergiffenis bidden; hetzelfde in de vierschaar te Dadizele. Drie zondagen naeen zou hij met een wassen kaars in de processie gaan. Bovendien werd hij voor drie jaar in Dadizele gebannen. (RAK SAK, 57, *Register vanden criminele procedueren 1552-1561*, f° 149, 4 augustus 1558.)

³⁵⁴ O.m. Jan de Tymmerman uit Kortrijk zou daar uit zijn handen de volwassenendoop hebben ontvangen. (P. GÉNARD, *AA*, XII, p. 355-358.)

³⁵⁵ Hij zat de grote doopsgezinde vergadering voor te Gent op Kerstavond 1562. (Cfr. p. 458). In de periode rondom de Beeldenstorm vertoefde hij in het Noorden, waar hij zich mengde in de twisten tussen de „Vlamingen” en de „Friezen”. Hij en Jacob Pieters van der Meulen — beiden als leiders van de „Vlamingen” — banden eerst de „bekommerde menisten” (volgelingen van Quirijn van der Meulen te Dantzig), vervolgens de „heilzamen” (volgelingen van Paulus Bussemaker). Busschaert nam graag deel aan twistgesprekken met gereformeerden (in 1566, in 1571 te Keulen, in 1578 te Emden). Van omstreeks 1580 tot omstreeks 1590 was hij weer bedrijvig als leider der doperse gemeenschappen in het Zuiden, voornamelijk in Gent. Terzelfdertijd was hij ook weer gemoeid in de twisten tussen „jonge” en „oude Vlamingen”; in 1598 spraken hij en zijn vroegere gezel Jacob Pieters de ban tegen elkaar uit. (K. Vos, *Menno Simons* (Leiden 1914), p. 145-147; A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 114, 150; SAG, *BC 1588-1591*, f° 19 - 20 v°, 83.)

³⁵⁶ ARA, *Rk*, 13.825, rekening 1560-1562, f° 41.

³⁵⁷ A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 35.

³⁵⁸ A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 82.

der Camp werd daar opgemerkt³⁵⁹. De toestand in deze stad was in 1559 zo, dat de Raad van Vlaanderen herhaaldelijk ernstige waarschuwingen meende te moeten richten tot de magistraat. Er werden daarop verscheidene stadsverordeningen uitgevaardigd, die met de ketterij komaf moesten maken. In samenwerking met de inquisiteur bracht de overheid twee mannen en vier vrouwen op, allen aanhangers van het anabptisme, die toch bereid bleken om hun dwalingen te herroepen; een zekere „jouffrou” Magdalena Colens die, blijkens de bijzondere betiteling en de haast waarmee men haar bezittingen onder sequester plaatste, zeer aanzienlijk moet zijn geweest, was spoorloos. Er werden nu serieuze plannen uitgewerkt om de ketterij definitief uit de stad te bannen. Men zou streng de hand houden aan het voorleggen door elke vreemdeling die zich in de stad kwam vestigen, van een getuigschrift van de pastoor der vroegere verblijfplaats. Elk van de schepenen noteerde bovendien de verdachten die hij in zijn buurt kende. Van de pastoor en de kapelaan verwachtte men dat ze, ter gelegenheid van Kerstmis 1559, de personen in kwestie tot betere gevoelens zouden proberen te brengen³⁶⁰.

Of al die goede (?) wil veel uithaalde is zeer de vraag. Toen de Raad van Vlaanderen vier jaar later nog eens zijn licht opstak naar het reilen en zeilen van de nieuwe leer, moest hij weer vaststellen dat er aardig wat geheime vergaderingen werden gehouden. Kruidenier Pieter Lust en zijn echtgenote werden genoemd, wier kinderen al vroeger een straf hadden opgelopen; Joos de Hondt, koopman in garen en lijnwaad, die lange tijd afwezig was geweest maar nu van zich liet spreken in de stad; een aantal weversvrouwen vergaderden in de Warmoesstraat, aan de Oostmolen en bij de lijnwaadblekerij van Mattheus Calewaert op de heerlijkheid van Schuurvelde³⁶¹. Al die personen worden door de procureur-generaal uitdrukkelijk doopsgezinden genoemd³⁶². In 1566 en 1567 ontplooiden de menisten een zeer drukke activiteit, geleid door predikant Pauwels de Backere. Een burger uit

³⁵⁹ RAB, *Brugse Vrije*, 17041/2, f° 15 v°.

³⁶⁰ ARA, *AL*, rekening Titelmans 1559, 461. Op 13 januari 1560 deden volgende personen eerherstel in de kerk van Roeselare: Willem Sonnevillie, Martyne Baulaert, Jan de Wintere, Maye van Haltere, Betkin en Maye Lust. In oktober 1560 bleek Betkin Lust zich uit de voeten te hebben gemaakt. (*Ibid.*, rekening 1560.) RAG, *RVI*, 717, f° 276, Roeselare aan de Raad van Vlaanderen, 1 december 1559. ARA, *Rk*, 21.926, f° 17 v°.

³⁶¹ RAG, *RVI*, 722, f° 118-119 v°. De meest verdachte vrouwen waren: Maria van der Meersch, echtgenote van Pieter van den Bossche, Maria, weduwe van een zekere Arent, een Waalse wever, Beatrice, echtgenote van Rogier van den Eede. Deze laatste zou al in 1559 uit Roeselare verbannen zijn geweest, maar verkeerde nog dagelijks in het huis van haar man. Op te merken valt dat de schepenen en de burgemeester van Roeselare verklaarden „dat zy niet en weten dat yemant ter zulcker causen (= om ketterij) hem zoude ghabsentert hebben, nochte ooc yemant die alsnu meerckelic zoude suspect zyn van heresie”!

³⁶² ARA, *AL*, 462, rekening procureur-generaal, 24 april 1564.

Roeselare deed in de omliggende dorpen „advertissement... van huse 't huse alsmen... preken zoude”³⁶³.

Izegem werd nauwelijks door de ketterij beroerd. Wel kreeg inquisiteur Van Hee in september 1561 een seintje dat zich in die stad een doopsgezinde zou ophouden, maar opsporingen in dit verband bleven zonder resultaat³⁶⁴. Pastoor Jan de Brauwere, in 1564 over de religieuze toestand van zijn parochie ondervraagd, verklaarde, samen met zijn kapelaans nauwkeurig boek te houden van het nakomen der kerkelijke verplichtingen van de ongeveer 2000 communicanten. Op één uitzondering na gedroegen allen zich als „goede catholique personen”. Deze uitzondering was de linnenwever Joos Maes, die de vasten, de eucharistie en het bijwonen van kerkdiensten scherp op de korrel had genomen, en onder meer geweigerd had, bij de uitvaart van zijn vader ter kerke te komen. Midden 1563 had hij zich evenwel voorgoed in Menen gevestigd, zodat de parochie nu weer helemaal vrij was van ketterse invloeden³⁶⁵.

§ 5. DE BROEDERSCHAP TE HONDSCHOOTE

Dat de Tieltsse predikant Pauwel de Backere na zijn vlucht uit Wervik zich ten dienste ging stellen van de broeders te Hondshoote, getuigt van het belang van de doperse beweging aldaar, naast het zich zeer snel uitbreidende calvinisme. De heropbloei van de doopsgezinde broederschap moet ook hier rechtstreeks in verband worden gebracht met het optreden van Lenaert Bouwens en de activiteit van enkele van diens dopelingen. Jacob Pierin had in 1555 de volwassenendoop ontvangen te Emden in Oostfriesland, Arnould Haveloo en Gaspar de Deken omstreeks 1556 te Menen, Jan Maes, Jan de Zwarte en diens schoonzoon Hendrik Aertsz. in 1557 (vermoedelijk te Nipkerke), alle zes uit handen van de Noordnederlandse bisschop. Ze waren te Hondshoote onverpoost in de weer om „met notoirlyke suspecte kettters te hantieren ende frequenteren, elckander leerende, uutlegghende ende styllerende in (hun) dwaelinghen, onghelovicheyt, ketterye ende afgryselicke blasphemie”. Verscheidene jaren lang konden ze hun geloof belijden zonder door de overheid te worden verontrust. De executie van een zekere Wouter (1558)³⁶⁶, de vlucht naar Harlingen en de verbanning van Pierin, de terecht-

³⁶³ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041, f° 163 v°, 185.

³⁶⁴ ARA, *AL*, 461, rekening Van Hee, 19 september 1561.

³⁶⁵ RAG, *RVI*, 722, f° 148.

³⁶⁶ VAN BRAGHT, II, p. 202 maakt melding van de terechtstelling van deze Wouter te Hondshoote; daar hierover geen gegevens voorkomen in het sententieboek van de stad, vermoeden we dat hij door de rechtbank van Sint-Donaas te Hondshoote werd berecht.

stelling op het Hondshoote marktplein van Herveloo (23 april 1559)³⁶⁷ vermochten de beweging niet meer tegen te houden. Hele families namen de leer van Menno aan. Welk soort mensen ze veelal waren, en welk hun trieste lot soms was, wordt duidelijk uit het voorbeeld van de familie De Zwarte.

Jan de Zwarte, afkomstig uit Belle of Dranouter, had zich na zijn huwelijk met Claisse Buens, alias Florissa, te Nipkerke gevestigd. Later verhuisde hij naar Hondshoote, waar hij in het molenaars- en linnenweversbedrijf voldoende bestaansmiddelen hoopte te vinden. Na hem zelf en zijn schoonzoon, kregen zijn echtgenote en zijn oudste zonen Niklaas en Jacob in 1558 op hun beurt de volwassenendoop toegediend uit handen van Joachim Vermeeren³⁶⁸, vermoedelijk in het huis van de reeds genoemde schoenmaker Gaspar de Deken³⁶⁹. Eén van die zoons, Jacob, ging daarop te Oostende wonen, samen met zijn neef Hans van den Broucke, die — misschien op zijn instigatie — weldra de volwassenendoop ontving te Gent. In de kuststad werd Jacob een kind geboren dat hij, tegen het verlangen van de moeder in, niet wou laten dopen. Jacob en Hans onderhielden drukke relaties met de Brugse broederschap, vooral met één der meest vooraanstaande leden, hun beider neef Jan Vervest. Die relaties zouden hun uiteindelijk noodlottig worden: te Brugge aangehouden bestegen ze op 15 oktober 1558 de brandstapel³⁷⁰. Jacob's weduwe ging weer in Hondshoote wonen bij de ouders van haar man. Ze overleed er kort daarop, zonder dat een priester bij haar sterfbed was geroepen; door toedoen van Jan de Zwarte werd ze „up den ackere buiten de ghewyde eerde begraven”³⁷¹.

De procureur-generaal en de raadsheren van de Raad van Vlaanderen, die na de gereformeerde predikatie van Boeschepe enquêtes hielden naar de verbreiding van de ketterij in het Westkwartier, achtten het ogenblik gekomen om zich nader te informeren nopens een rapport van de inquisiteur. Volgens Titelmans immers waren tal van anabaptisten ondergedoken te Hondshoote; hoeveel juist kon hij zelfs niet bij benadering schatten, „car c'est un abysme!”³⁷². Uit andere bronnen weten we dat de dopers „up huerlieden maniere het nachtmal ofte brootbrekinghe te diversche stonden” hielden³⁷³. De pro-

³⁶⁷ SAH, FF 5, f° 23 v°, sententies 23 april 1559. Pierin was afkomstig van Relleuscapelle, Herveloo van Roberghe; cfr. SAH, CC. 76, rekening 1559, f° 4 v°.

³⁶⁸ SAR, 12.121, *Sentences de la gouvernance de Lille*, sententies Titelmans 16 maart en 22 april 1563.

³⁶⁹ Jacob de Zwarte vertelde inderdaad aan zijn Brugse rechters, bij de Deken de doop te hebben ontvangen.

³⁷⁰ SAB, BS 1557-1558, f° 89, 91 - 91 v°. Cfr. p. 465.

³⁷¹ SAR, 12.121, l.c.

³⁷² V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 230-231.

³⁷³ SAR, 12.121, l.c.

curieur-generaal kreeg de medewerking van „zeker joncgheselle hem onbekent, te kennen ghevende vele secreets annoopende de wederdoopers aldaer wesende, (met) belofte danof particuliere denunciatie te doene”³⁷⁴. Voor de broederschap in het algemeen³⁷⁵ en voor de familie De Zwarte was dit het begin van een moeilijke tijd. Een broer van Jan de Zwarte, de saaiwever François, die reeds op 17 augustus 1561 te Warhem (tussen Hondshoote en Sint-Winoksbergen) zijn nieuwe geloof had afgezworen en penitentie had gedaan³⁷⁶, werd begin 1562 weer opgebracht onder beschuldiging van ketterij. Als hardnekkig doopsgezinde werd hij op 23 maart te Hondshoote geëxecuteerd³⁷⁷. Zijn zwager, Karel van de Velde, afkomstig uit Gent en daar al in 1556 herdoopt, onderging hetzelfde lot op 20 april daaropvolgend³⁷⁸. Hun beider echtgenoten, Nielaide en Proneken Pertrijs, afkomstig uit Meteren, die zich omstreeks 1560 te Hondshoote hadden laten herdopen, werden op 3 oktober 1562 verdrinken³⁷⁹.

Intussen was een dagingsbevel uitgegaan tegen Jan de Zwarte en zijn vrouw³⁸⁰. Beiden hadden evenwel, samen met de nog overblijvende leden van de familie, een onderkomen gezocht, eerst in Wervik³⁸¹, na het opdoeken van de broederschap aldaar in Zwevegem³⁸², en eindelijk in Halewijn. Titelmans bleef waakzaam; tijdens een razzia te Halewijn kon hij onder meer Jan de Zwarte, zijn schoonzoon Hendrik Aertsz., en zijn zoon Niklaas inrekenen. Ter berechting naar Rijsel overgebracht bleven ze alle drie hun geloof standvastig belijden, reden waarom ze op 17 maart 1563 naar de brandstapel verwezen werden. Op de dag zelf van de terechtstellingen liet

³⁷⁴ ARA, AL, 462 bis, rekening procureur-generaal, 1562.

³⁷⁵ Buiten de familie De Zwarte stierven de volgende doopsgezinden in 1562 te Hondshoote op de brandstapel: Karel du Vivier, alias Charlo de Waele, afkomstig uit Relly in Artesië (sententie 9 maart 1562 in: E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 137-138); Martyne Allemaere, afkomstig uit Steenwerck (vonnis 23 maart 1562 in: ARA, AL, 462 bis, afzonderlijk kohier); Gaspar de Deken is te vereenzelvigen met de door Jacob de Zwarte genoemde Jasper de Schoenmaker (SAB, BS 1557-1558, f° 91 v°) en de door de procureur-generaal genoemde „corduanier” (V. GAILLARD, *o.c.*, p. 302). Over de executies te Hondshoote, cfr. VAN BRAGHT, II, p. 297-298. Al in april 1561 waren op de heerlijkheid van Sint-Donaas te Hondshoote Colaert Lauwers en zijn echtgenote Naenken Smagghe gearresteerd; de eerste werd omstreeks 11 november 1561 als obstinaat doopsgezinde te Sint-Winoksbergen verbrand, de vrouw kwam mits afzwering terug vrij. (ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1561; VAN BRAGHT, II, p. 283.)

³⁷⁶ ARA, AL 461, rekening Titelmans, 17 augustus 1561.

³⁷⁷ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, III, p. 272; IV, p. 58, 283. Het vonnis is niet bewaard.

³⁷⁸ *Ibid.*, III, p. 273; IV, p. 283. Vonnis in: ARA, AL, 462 bis.

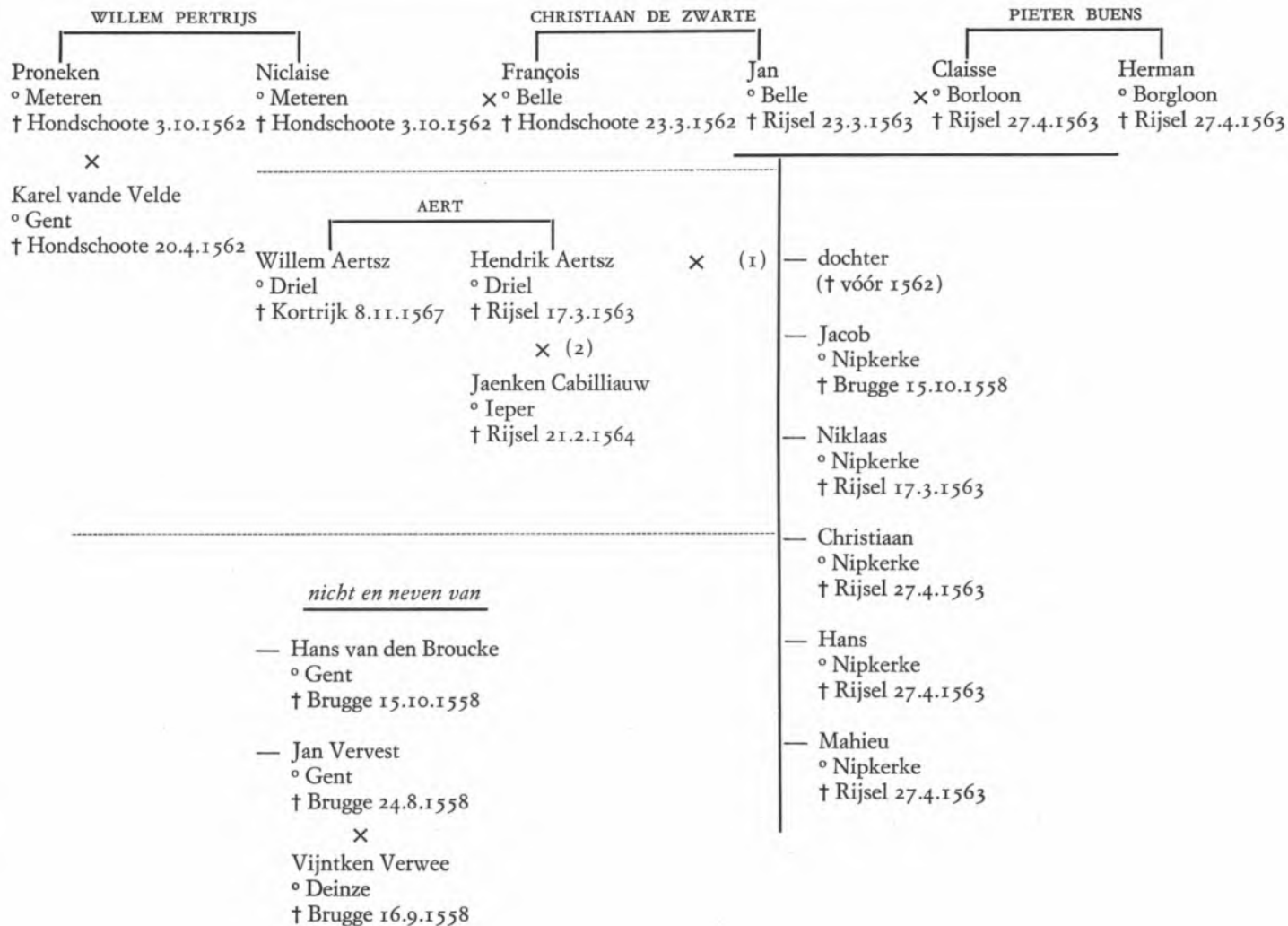
³⁷⁹ Vonnis in: E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 139-140; cfr. IV, p. 284, 286.

³⁸⁰ Op 4 mei 1562 werd tegen hem de verbanning uitgesproken. (*Ibid.* I, p. 311.)

³⁸¹ RAG, RVI, 7544, f° 149.

³⁸² Cfr. p. 483.

FAMILIE DE ZWARTE EN AANVERWANTE TAKKEN

Titelmans te Halewijn Jans echtgenote Claisse en drie van zijn zoons (Christiaan, Hans en Mahieu) arresteren, terwijl te Rijsel zijn zwager Herman Buens werd vastgenomen tijdens diens bezoek aan de gevangenen. Op 27 april 1563 bestegen ook zij de brandstapel te Rijsel³⁸³. Later ondergingen de weduwe en de broer van Hendrik Aertsz. hetzelfde lot: de eerste, Jaenken Cabilliau, op 21 februari 1564 te Rijsel³⁸⁴, de tweede, Willem Aertz., op 8 november 1567 te Kortrijk³⁸⁵. Dit maakt dat in een tijdspanne van negen jaar minstens achttien leden van één familie³⁸⁶ wegens anabaptisme terechtgesteld worden: een sprekend bewijs voor het belang van de verwantschap als verspreidingskanaal van de nieuwe religie!

* * *

Spijt de vervolgingen van 1562 kreeg Hondshoote weldra weer zijn vroegere aantrekkingskracht terug als toevluchtsoord voor menisten uit de streek. In 1563 en volgende jaren treffen we er als lid van de broederschap een Clays Boddaert aan uit Leisele, een Jan Huughe uit Veurne³⁸⁷, een Coppin Patersseune alias Lange Coppin uit Poperinge, een Jan de Quitere uit Avekapelle³⁸⁸, een Clays Baert³⁸⁹ en een Gijs Baert en zijn echtgenote³⁹⁰. Al die personen werden aangehouden buiten Hondshoote tijdens een oponthoud te Ieper, Houtem, Veurne... Dit wijst erop dat Hondshoote zelfs na 1563 een relatief veilige beschutting bleef bieden voor de doopsgezinden.

³⁸³ ARA, AL, 462, rekening Titelmans, 1563; vonnissen in: E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 99-101; ARA, Rk, 21.929, f° 47 v°; M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *Le protestantisme à Lille*, p. 215. De jongste terechtgestelden, Hans en Mahieu de Zwarte, waren nauwelijks 19 resp. 17 jaar oud!

³⁸⁴ M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *l.c.*

³⁸⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 37.

³⁸⁶ Meegerekend werden Jan Vervest en Vyntken Verwee, die verwant waren met de familie De Zwarte. Voegen we hieraan toe dat talrijke De Zwarte's uit de streek van Belle protestant werden (meestal gereformeerd): Adriaan, Andries, Cornelis, Steven, François, Antoine, Gauthier, Mayken, Martin. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, reg. in voce.) Of ze verwant waren met de genoemde familie kon niet worden vastgesteld.

³⁸⁷ Beiden werden verbrand te Veurne op 17 maart 1563. (ARA, Rk, 14.059, f° 18 v°, 19 v°: ze worden „calviniste et rébaptisé” genoemd, waarbij „calviniste” hier wel synoniem is van „hérétique”.)

³⁸⁸ *Ibid.*, f° 20. Ze werden respectievelijk op 24 maart en 1 april uit de gevangenis ontslagen na de justitie om vergiffenis te hebben gesmeekt.

³⁸⁹ Nadat hij in 1563 als berouwhebbend ketter vergiffenis had verkregen, werd tegen hem in april 1566 opnieuw een proces gevoerd. (ARA, AL, 462, rekeningen Titelmans, van Hee, 1566.)

³⁹⁰ Ze waren gehuwd vóór de doopsgezinde gemeente. Op 18 november 1565 zwoeren ze hun menistische overtuiging af en hernieuwden in de kerk van Hondshoote hun huwelijk. (*Ibid.*, 463, rekening Titelmans, 1565.)

§ 6. DE KLEINERE KERNEN (IEPER, POPERINGE, DIKSMUIDE, OOSTENDÉ)

Na een doopplechtigheid te Ieper tussen 1554 en 1556 kon Lenaert Bouwens het getal 13 inschrijven op zijn dooplijst³⁹¹. Daartegenover staat dat Ieper vóór 1566 bijna geen anabaptisten binnen zijn muren heeft gekend. Het is dan ook zeer de vraag of het op de genoemde plechtigheid geen dopelingen betrof uit de dorpjes ten zuidwesten van de stad, veeleer dan uit Ieper zelf. Opvallend is toch wel dat de Noordnederlandse bisschop tijdens zijn volgende reizen door Vlaanderen Ieper terzijde heeft laten liggen. Een anabaptist, Pieter van Acker, maakte waarschijnlijk allusie op de doopplechtigheid toen hij, — na bekend te hebben dat hij omstreeks 1552 de roomse Kerk de rug had toegekeerd — bevestigde, kort daarop aansluiting te hebben gezocht bij de doopsgezinden en „hem ghevonden in zekere secrete vergaderinghe in eenen keldere van eenen wousten huuse ende hem aldaer laeten herdopen, ontfanghende de secte, leeringhe ende exercitie vander zelve herdoperie”. Pieter was (buiten-) poorter van Ieper, maar afkomstig uit de kasselrij, waarschijnlijk uit Steenwerck. Hij was bovendien na zijn toetreding tot het doperdom een tijdlang als wolweversknecht te werk gesteld in Rijsel, zodat zijn geval niets zegt over het bestaan van een doopsgezinde kern te Ieper. Wel was het tijdens een oponthoud in deze laatste stad dat hij in 1559 aangehouden werd en op 9 augustus de brandstapel besteed³⁹². Tenzelfdertijd werden twee van zijn dochters opgebracht: Martine te Steenwerck en Callekin, nauwelijks 14 jaar oud, te Gent. De eerste zwoer op 10 december 1559 haar ketterij af in de parochiekerk³⁹³, de tweede kwam zonder verdere straf terug vrij³⁹⁴. De vier Ieperlingen die tussen 21 mei 1557 en 1 februari 1560 te Antwerpen om hun anabaptistische overtuiging ter dood werden gebracht, waren pas in de handelsmetropool tot de kring van Gillis van Aken toegetreden en hadden uit handen van deze laatste de volwassenendoop ontvangen³⁹⁵.

³⁹¹ K. Vos, *De dooplijst van Lenaert Bouwens*, p. 48, 65.

³⁹² I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, p. 153-154; ARA, *Rk*, 14.567, f° 7. (A. L. E. VERHEYDEN, *Martyrologia in de optiek van de martelaarslijsten*, p. 367, die alleen de laatste bron vermeldt, plaatst de executie verkeerdelijk op 9 augustus 1558).

³⁹³ ARA, *AL*, 461, rekening Titelmans, 1559.

³⁹⁴ SAG, *BC 1555-1561*, f° 118-118 v°. Callekin was nog niet herdoopt; ze werd toevertrouwd aan haar oom, een priester in Brugge. In 1563 schijnt ze evenwel in haar ketterij hervallen te zijn: de inquisiteur spande toen opnieuw een proces in tegen haar. (ARA, *AL*, 462 bis, rekening Titelmans, 1563.)

³⁹⁵ Jacob van Houte (verbrand 21 mei 1557), François Thibault (onthoofd 7 juli 1558), Andries Langhedul (verdrongen 9 november 1559) en Gommaar de Clerck (verdrongen 1 februari 1560). P. GÉNARD, *AA*, VIII, p. 438, 447; IX, p. 5, 11. Vermoedelijk was Andries verwant met Janneken Langhedul, echtgenote van Thomas Willems, tegen wie de inquisiteur in 1556 een geding inspande. (ARA, *AL* 460 bis, rekening Pieter van Hee, 1556; ARA, *Rk*, 21.925, f°17 v°.) Sinds 1559 woonde ook Christiaan Langhedul in

Niets van dit alles wijst op enige uitstraling van het anabaptisme te Ieper zelf. Titelmans moet dus wel degelijk goed ingelicht zijn geweest toen hij in november 1561 aan de landvoogdes schreef dat daar pas einde 1560 voor het eerst een doopsgezinde gemeenschap was tot stand gekomen, waaraan hij na amper tien maanden opnieuw een einde had gemaakt³⁹⁶. Zoals reeds werd uiteengezet bestond die gemeenschap in hoofdzaak uit Tieltenaars, zonder één enkele Ieperling. Op instigatie van de Tieltenaars was het wellicht dat Joachim de Suikerbakker in 1561 een grote bijeenkomst leidde in een bos bij Ieper, waarop veertig personen aanwezig waren en tijdens dewelke het avondmaal en de doop werden toegediend³⁹⁷. Na 1561 werd te Ieper nog één doopsgezinde terechtgesteld, de linnenwever Jan Hulle, op 4 december 1562. Met Ieper had deze evenwel niets uit te staan: hij was alleen om de één of andere reden daarheen ter berechting overgebracht uit zijn geboorteplaats Belle, waar hij al sinds 1559 tot de broederschap had behoord³⁹⁸. We mogen dus besluiten dat de Ieperse bevolking vóór 1566³⁹⁹ praktisch buiten de doperse invloedssfeer is gebleven. Binnen de stadsmuren heeft zich wel een kleine kern gevestigd, die uit vreemden bestond en minder dan één jaar heeft standgehouden.

* * *

Jacob de Rore had enige tijd zijn werkterrein te *Poperinge* en in de omgeving⁴⁰⁰. Aan zijn activiteit was de nieuwe wervingskracht van het doperdom aldaar te danken, na de eerste infiltratie in de jaren dertig. Vermoedelijk moeten de zes personen uit Westvleteren en Poperinge, die in juli 1554 in de hoofdplaats van de kasselrij, Veurne, een straf dienden te ondergaan

Antwerpen; als koopman voerde hij lakens uit naar Dantzig en importeerde graan uit de laatste stad. Hij onderhield contacten met Vlaamse dopers, onder meer met Mayken de Corte te Gent. (RAG, *RVl*, 718, f° 113; Raad van Vlaanderen aan de markgraaf van Antwerpen, 30 augustus 1560.) Hij werd op 13 september 1567 verbrand te Antwerpen. (VAN BRAGHT, II, f° 345).

³⁹⁶ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 230.

³⁹⁷ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/42, f° 15. Eén van de dopelingen was Hans van der Mote uit Reningelst.

³⁹⁸ I. L. A. DIEGERICK, *o.c.*, II, p. 170-171; A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 367 (vermeldt verkeerdelijk 1 december 1562 als datum van terechtstelling). Zijn echtgenote toonde berouw en kwam op 4 november 1562 terug vrij.

³⁹⁹ Tijdens het Wonderjaar wordt wél een doopsgezinde activiteit gesignaleerd. (Cfr. I. L. A. DIEGERICK, *o.c.*, II, p. 219-220.)

⁴⁰⁰ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/42, f° 14.

omwille van ketterij⁴⁰¹ in het doopsgezinde milieu gesitueerd worden. Tijdens een grootscheepse razzia in januari 1561, georganiseerd door de inquisiteur, werd de broederschap – op dit ogenblik één van de voornaamste in Vlaanderen⁴⁰² – uiteengedreven⁴⁰³. Velen zochten hun heil in de ballingschap of sloten zich aan bij belangrijke kernen in de naburige steden. Joos de Vinck ontving de volwassenendoop te Gent maar eindigde in die stad op de brandstapel; Jan Christiaens⁴⁰⁴ en Coppin Paterssuene ondergingen hetzelfde lot, respectievelijk in Brugge en in Hondshoote; Dierik Annoot en Willem van Oost lieten zich in 1563 de volwassenendoop toedienen te Kortrijk⁴⁰⁵; Pieter Schaefhooft en zijn echtgenote, de weduwe van kleermaker Jan Maillaert Schelewaert, de weduwe van François de Nieuwelare, Jan de Bavelare en zijn echtgenote trokken naar Harlingen in Friesland. De Bavelare, die na het overlijden van zijn echtgenote naar zijn geboortestad terugkeerde en vrijwillig zijn spijt ging betuigen tegenover de inquisiteur, wist interessante bijzonderheden te verstrekken over de toevluchtsoorden in Friesland: „zouden de wederdopers grootelick haerlieden vertreck nemen... binnen den steden van Haerlynghen ende Sneken (= Sneek) in Vrieslandt ende in een cleen prochen by Leeuwerden, zynde de ghueene residerende inde zelve prochie divers vande anderen, van waeren ooc diversche vertrocken zyn naer Dantswyck ten respecte van eeneghe placcaten”⁴⁰⁶.

Volgens het getuigenis van pastoor Jacob Meerschaert grepen in januari 1564 te Poperinge en in de omgeving nog anabaptistenbijeenkomsten plaats, „zynde de ghuen danof besmet alle vremdelinghen”⁴⁰⁷. Dit laatste strookt evenwel niet met de waarheid. Een Pieter de la Haye, die in het huis van de schout woonde, bleef nog tot aan zijn vlucht in juli 1564 propaganda

⁴⁰¹ Pieter Gheerstecoorne, Willem van den Steene, Ruebin Killet, Willem de Schaecht, Denijs de Bul en Michiel van den Steene werden aan de kaak gesteld; hun tong werd doorpriemd. (ARA, *Rk*, 14.055, rekening 1554-1555, f° 25 v°, 26, 27 v°.)

⁴⁰² A. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 86.

⁴⁰³ ARA, *AL*, 461, rekening Titelmans, januari 1561. Eustaas Hazebaert, Jacob van der Mersche, Stanken Beaugrandt, Christiaan Dobbels, Jan van den Berghe en echtgenote, Arnout Bourij, Robert Vergelo en echtgenote werden ingerekend; Jan Lievens, Christiaan Trion, Denijs van Peene, Anna, Jan en Joachim Moenaert, Gelein Moenaert en echtgenote en François Adams gingen op de vlucht. (ARA, *Rk*, 21.928, f° 25 v°; RAG, *RVI*, 8310, stuk 22.)

⁴⁰⁴ A. L. E. VERHEYDEN noemt verkeerdelijk Zeebrugge als plaats van herkomst (*Het Brugsche Martyrologium*, p. 49).

⁴⁰⁵ Ze werden bij vonnis van de soeverein-baljuw op 18 april 1569 op de brandstapel terechtgesteld. (ARA, *Rk*, 48.641, rekening 1569-1571, f° 8 v°-9.)

⁴⁰⁶ RAG, *RVI*, 722, f° 129 v°.

⁴⁰⁷ *Ibid.*, f° 130.

maken voor zijn overtuiging⁴⁰⁸. En in november 1565 spande de inquisiteur een proces in tegen zes inwoners van Poperinge, verdacht van menisme⁴⁰⁹.

* * *

Over *Diksmuide* zijn na 1545 slechts weinig gegevens voorhanden, een aanduiding wellicht dat de hervorming daar een randverschijning is gebleven in de stedelijke maatschappij. De vroegste inlichtingen hebben betrekking op dorpjes in de omgeving van de stad. Joos Aelbrecht en Jan de Hondt uit Staden werden in 1551 opgebracht om „t faict van luterie”. De eerste beschikte over een ruime bibliotheek met tal van verdachte boeken; niet alleen in zijn eigen dorp maar ook in Esen en Handzame zou hij zijn geloofsopvattingen hebben uiteengezet⁴¹⁰.

In 1553 — zo blijkt uit een brief gericht aan de Raad van Vlaanderen — vaardigde de officiaal van Ieper een dagingsbevel uit tegen Jan van der Heyde. Deze las in de bijbel, zette anderen aan hetzelfde te doen en verzette zich tegen de viering van heiligdagen. Zijn afwijzing van de sacramenten had hij openlijk gemanifesteerd door schandaal te verwekken tijdens een huwelijksplechtigheid in de kerk van Diksmuide⁴¹¹. Hem alleen op grond van deze gegevens in het anabaptisme situeren is vanzelfsprekend niet mogelijk. Het was nochtans deze beweging die enige wervingskracht heeft kunnen krijgen in Diksmuide en omgeving; dit moge al blijken uit de terechtstelling van de menist Wouter van Capelle in hetzelfde jaar⁴¹². In 1561 en 1563 liet Titelmans gerechtsdienders uitrukken om doopsgezinden in te rekenen; de eerste keer ging het om een heel gezin, de tweede keer om een ketellapper⁴¹³. Vermelden we nog dat de Diksmuidenaar Gillis Aetseman (Aefterman) in 1561 deel uitmaakte van de Brugse broederschap⁴¹⁴.

In de dorpjes rond Diksmuide is er eveneens enige invloed merkbaar van de leer van Menno. Tot de kern die op 6 maart 1563 te Halewijn op-

⁴⁰⁸ *Ibid.*, f° 148. Reeds in 1561 werd hij opgespoord; in maart 1565 werd hij te Poperinge gearresteerd. (ARA, AL, 461, 463, rekeningen Vlaminck, Titelmans en Van Hee.)

⁴⁰⁹ Janne en Maria Goddinck (Goetmijt, Goedhuut), Barbele Dobbe, Vincent Jooris, Jan de Huuschere, Clays de Grave. (ARA, AL, 463, l.c.)

⁴¹⁰ RAB, *Brugse Vrije*, 291, f° 35, 36 v°, 56, 59. Opnieuw in 1560 treffen we in de rekeningen van het Brugse Vrije Handzame en Zarren aan als plaatsen die door de ketterij waren aangetast. (*Ibid.*, 299, f° 63 v°, 14 mei 1560.)

⁴¹¹ RAG, RVI, 712, f° 180, 30 oktober 1553.

⁴¹² VAN BRAGHT, II, p. 150.

⁴¹³ ARA, AL, rekening 461, rekening Titelmans, 26 juni 1561; 462 bis, na 10 januari 1563. Telkens waren de verdachten tijdig ontvlucht.

⁴¹⁴ Terechtgesteld op 11 december 1561. Cfr. p. 467.

gerold werd behoorde schoenmaker Pieter Meyngert uit Esen⁴¹⁵. In Vladslo had de inquisiteur reeds in mei 1558 een onderzoek ingesteld naar de geloofs-overtuiging van Gillis de Poorter⁴¹⁶. Deze vertrok samen met zijn dorps-genoot, kleermaker Clays de Commere, en met Boudewijn Galle uit Werken omstreeks 1564 naar Friesland. Alle drie waren ze in 1566 en 1567 in hun geboortestreek weer druk in de weer als propagandisten van het anabaptisme⁴¹⁷.

Een reconstructie maken van de toestand der nieuwe religie te *Oostende* was slechts mogelijk aan de hand van gegevens uit de meest diverse bronnen. Na 1545 bevatten de archieven van de plaatselijke gerechtelijke overheid helemaal niets dat op enige invloed van het protestantisme in de kuststad zou kunnen wijzen. Een verklaring hiervoor vonden we in een copie van een brief waarin Daniel du Tertre, promotor van het aartsdiakonaat Brugge, zich begin juni 1561 tot de Raad van Vlaanderen wendde met het verzoek, Hubrecht Roeps en Gillis Toors in Oostende arresteren. Du Tertre had beiden ingedaagd onder beschuldiging van ketterij, in het bijzonder omdat ze „horrible blasphemien” hadden geuit tegen de Moeder Gods en tegen de eucharistie. Geen van de twee gaf gevolg aan het dagingsbevel. Nu was het volgens de promotor niet mogelijk iemand te vinden die hen mocht of wilde arresteren. De soeverein-baljuw van Vlaanderen had geen juridische bevoegdheid in Oostende. De hoogbaljuw van die stad woonde in Brugge. De onderbaljuw François Christiaens tenslotte, herbergwaard in Oostende, dacht er niet aan de verdachten in te rekenen; hij liet integendeel kettters in zijn gelagzaal verteer maken en sloot de ogen wanneer die heretieken hun bezittingen verkochten om op de vlucht te gaan⁴¹⁸. In die situatie is het goed mogelijk dat Oostende een geliefkoosd toevluchtsoord was voor de nieuwgezinden, zonder dat daar sporen zijn van terug te vinden in de baljuws-rekeningen.

Die sporen zijn echter wel terug te vinden in andere bronnen, onder meer in de geciteerde brief. In antwoord daarop stuurde de Raad van Vlaanderen de reeds genoemde deurwaarder naar Oostende met een commissie-brief voor de baljuw, waarin deze aangemaand werd, elke gevraagde bijstand te verlenen om de verdachten in te rekenen⁴¹⁹. Roeps en Toors hadden intussen

⁴¹⁵ Cfr. p. 485.

⁴¹⁶ ARA, AL, 460, rekening Van Hee, einde juni 1558.

⁴¹⁷ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041, f° 163 v° - 165, 167 v°.

⁴¹⁸ ARA, AL, 461, bewijsstuk bij rekening van deurwaarder Adriaan de Rouck.

⁴¹⁹ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 205, 4 juni 1561.

echter veiliger oorden opgezocht. Later bleek dat ze afkomstig waren uit Menen⁴²⁰, wat doet veronderstellen dat ze anabaptisten waren⁴²¹.

Oostende en omgeving waren reeds vroeger in voeling gekomen met het anabaptisme. We signaleerden de terechtstelling in 1545 van de menist Clays van der Goore⁴²². In 1558 merken we de doopsgezinde Pauwels Vermaete en zijn dochter op in Gistel, Jacob de Zwarte uit Nipkerke en Hans van den Broucke uit Gent in Oostende⁴²³. Calleken Vermaete beweerde in september 1558 nochtans dat in de eerstgenoemde plaats tot dan toe nog geen doopsgezinde vergaderingen waren gehouden „omme dat eene cleene stee es”⁴²⁴. De neven Jacob en Hans van hun kant hadden in Oostende gepoogd, nieuwe leden te winnen voor de broederschap. Ze hadden onder meer de molenaar Hendrik de Muelewerckere aangesproken; deze had geantwoord, ervan overtuigd te zijn dat hun religie „goet ende 't beste was”, maar dat hij wegens zijn verslaafdheid aan de drank „niet en coste naerder commen”⁴²⁵. Misschien hebben ze bij anderen meer succes gehad. Behoorden Jan Canin uit Ettelgem, Andries de Zeelandre en Gerard Ghauweloos uit Leffinge, Jan Aechte uit Slijpe, Andries de Vos uit Koekelare en Mark de Backere uit Gistel, nopens wie het Brugse Vrije in 1558 informaties hield onder verdenking van ketterij⁴²⁶, tot hun geloofsgenoten?

Jacob de Zwarte, die de volwassenendoop had ontvangen in Hondshoote en zich uit die stad in Oostende was komen vestigen, zal in elk geval nauwe relaties hebben onderhouden met Jan Bollaert⁴²⁷. Deze olieslager uit Jabbeke had reeds in 1555 van de officiaal van Brugge een straf opgelegd gekregen om zich in herbergen en in geheime conventikels als ketter te hebben gedragen⁴²⁸. Het jaar daarop werd hij te Hondshoote gesignaleerd: op Sacramentsdag (4 juni) 1556 werden in zijn afgelegen woning op de weg naar Sint-Winoksbergen „quade schole... metghaders oick zekere verboden leserie” gehouden. De woning was eigendom van de aanzienlijke saaiwever Maillaert

⁴²⁰ *Ibid.*, p. 214-215: brief van de Raad van Vlaanderen aan Menen, augustus 15.

⁴²¹ Het anabaptisme was in die jaren veruit de overheersende reformatorische strekking in Menen, cfr. p. 486 e.v.

⁴²² Cfr. p. 435.

⁴²³ Cfr. p. 463, 465, 503.

⁴²⁴ SAB, BS 1558-1559, f° 19.

⁴²⁵ *Ibid.*, BS 1557-1558, f° 92 v°.

⁴²⁶ RAB, *Brugse Vrije*, 298, f° 67 (9 oktober 1558). Canin werd later in Brugge geseseld. (ARA, *Rk*, 13.718, rek. 1557-1560, f° 34 (14 oktober 1558).)

⁴²⁷ Was Jan Bollaert verwant met Pieter Bollaert die in 1553 op last van het Brugse Vrije werd geseseld als „errant de foy?” (*ibid.*, 13.785, rek. 1552-1553, f° 12 v°.)

⁴²⁸ RAG, *RVI*, 7538, f° 381.

de Grave uit Leisele ⁴²⁹, die in 1568 als anabaptist te Brugge zou worden terechtgesteld ⁴³⁰. Na omwille van het voorval op Sacramentsdag door de Raad van Vlaanderen op 9 februari 1557 beboet te zijn geweest ⁴³¹, ging Jan Bollaert zich in Oostende vestigen, waar hij in 1561 opnieuw als reformato-
risch-gezinde in de kijker liep ⁴³².

Uit verklaringen afgelegd door François Haghebaert ⁴³³ uit Oostende in maart 1561, vernemen we nog meer bijzonderheden over het menisme in de kustplaats. Enkele van de dertig anabaptisten die in november 1561 te Brugge door de stedelijke justitie ingerekend waren en over wie bijna niets bekend is, hadden volgens dit getuigenis geruime tijd in Oostende gewoond. Dit was onder meer het geval met Andries Verlaere (Viblarre), afkomstig uit Zwevezele en molenaar te Oostende, zijn echtgenote Francijntgen ⁴³⁴ en Lodewijk de Stroodeckere ⁴³⁵. Luidens een enquête van de Raad van Vlaanderen van 1564 bevond zich onder de dertig te Brugge gearresteerde menisten nog de Oostendenaar Lion Sanders. Deze belegde na zijn vrijlating opnieuw vergaderingen in zijn woning te Oostende. Hij woonde verder een menisten-bijeenkomst bij in de duinen ⁴³⁶. Misschien hebben François Vergheys en zijn echtgenote Magdalene Beursse, anabaptisten uit Harlingen in Friesland, enige leiding uitgeoefend in de Oostende broederschap ⁴³⁷.

⁴²⁹ *Ibid.*, 715, f° 86, brief van de Raad van Vlaanderen aan procureur-generaal Jacob Hessels, 6 november 1556.

⁴³⁰ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 55.

⁴³¹ RAG, *RVI*, 7538, f° 381 - 381 v°.

⁴³² RAB, *Brugse Vrije*, 4104, f° 2 v°. Vermoedelijk is hij in 1564 uit het land vertrokken : op 8 april van dit jaar deed hij immers afstand van zijn vrijlaatschap van het Brugse Vrije. (RAB, *Brugse Vrije*, 569, *Register van vervreemding*, f° 17.)

⁴³³ Cfr. p. 357.

⁴³⁴ Op 10 resp. 11 december 1561 te Brugge als doopsgezinden terechtgesteld. (A. L. E. VERHEYDEN, *o.c.*, p. 48-50).

⁴³⁵ RAB, *Brugse Vrije*, 4104, f° 2, getuigenis 20 november 1561 : „Seght datter twee vande ghevanghenen bydie van Brugghe up steene zyn die hy ghesien heeft, te weten Andries Verlaere, muelenare, ghewoent 't hebbende te Ostende, ende eenen Lodwyc de Stroodeckere, de welcke ghevlucht waren eer anderstont hy die spreect ghevanghen es”.

⁴³⁶ RAG, *RVI*, 722, f° 122 - 122 v°; ARA, *Rk*, 14.311, rekening 1563-1564, niet gefolieerd. Daar Sanders zijn in 1561 opgelegde straf niet volbracht werd hij in 1564 aangemaand, zich stipt naar de bevelen van de pastoor te schikken.

⁴³⁷ ARA, *l.c.*, rekening 1566-1567 : beiden werden als doopsgezinden en om te hebben nagelaten hun twee kinderen te laten dopen, in september 1567 uit het schependom van Oostende gebannen.

DOOPSGEZINDE VOORGANGERS,
RONDREIZENDE PREDIKANTEN IN VLAANDEREN

Een Hollander	Holland		Gent	1535
Jacob van der Mase	Brussel	schoenmaker	Brussel, Brugge-Kortrijk	1537/38
Jan Smeitgen	Maastricht		Brugge	1537
Broeder Hendrik	Kortrijk	religieus	Kortrijk, Hond-schoote, Gent	1537/38
Lauwereys	Zeeland		Gent, Noord-Vlaanderen	1538
Gillis van Aken	Susteren	kapelaan	Gent, Kortrijk (Marke)	1552/54
Lenaert Bouwens	Sommelsdijk	schipper	Gent, Ieper, Kortrijk, Menen	1554/56
			Gent, Nipkerke, Menen, Kortrijk	1557/61
Adriaan van Kortrijk	(Kortrijk ?)		Kortrijk, Brugge, Gent, Menen, Armentières	± 1555/60
Cornelis Clayssone	Leiden		Gent	1552/53
Joachim Vermeeren, „de suikerbakker”	(Antwerpen ?)		Menen, Gent, Hond-schoote, Wervik, Poperinge, Kortrijk, Ieper	1556/61
Jacob de Rore	Kortrijk	linnenwever	Kortrijk, Menen, Wervik, Roeselare, Ieper, Tielt, Gent, Armentières, Brugge	± 1557/68
Pauwels de Backere	Tielt	linnenwever	Tielt, Wervik, Hond-schoote, Halewijn	± 1560/63
			Roeselare, Diksmuide, Halewijn, Hond-schoote, Kortrijk, Gent, Brugge	± 1566/72
Hans Busschaert, „de wever”	Dadizele	linnenwever	Armentières, Gent	1562
			Gent, Vlaanderen	± 1580/90
Joos Zaman	Antwerpen		Axel	1563

BESLUIT

Kan men in het gereformeerd protestantisme de meest diverse invloeden waarnemen, uit Frankrijk, Zwitserland, Engeland en het Duitse Rijk, dan stond in de heropbloeiende doperse beweging in Vlaanderen na 1550 slechts één figuur centraal: Menno Simons. Bisschop Gillis van Aken gaf vanuit Antwerpen de eerste impuls. Een andere vertrouweling van Menno, Lenaert Bouwens, bewerkte tijdens zijn rondreizen de doorbraak ter plaatse. Sinds het midden van de jaren vijftig werd hij bijgestaan door enkele ijverige voorgangers uit Vlaanderen zelf, onder wie Adriaan van Kortrijk, Jacob de Rore, Pauwels de Backere, Hans Busschaert en Joachim Vermeeren zich bijzonder op het voorplan werkten. De strenge vervolgingen, die, méér nog dan de gereformeerden, vooral de dopers tot voorwerp hadden, dwongen het naar

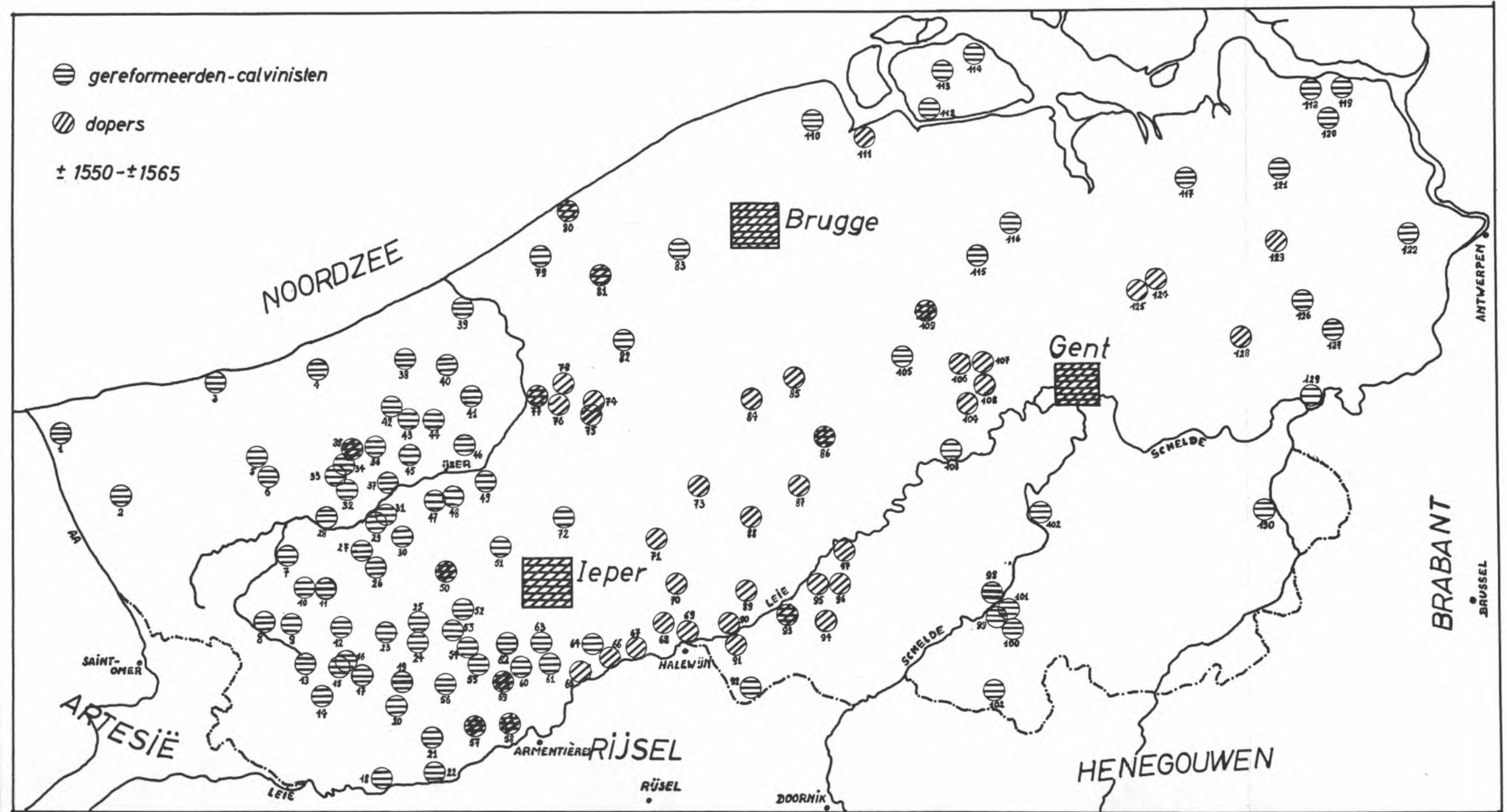
de veilige beschutting der anonimiteit zoekende menisme tot een nooit af-latende mobiliteit; hier ligt tevens de verklaring waarom nieuwe bekeerlingen slechts zelden langere tijd lid bleven van de broederschap in hun geboorteplaats, maar liever onderdoken in een milieu waar ze onbekend waren. Daaruit volgde dat de afzonderlijke gemeenten een voortdurend wisselend uitzicht kregen. De merkwaardige solidariteit in een heterogene en zich steeds wijzigende groep getuigt daarom des te duidelijker van de kracht van deze religie in de onderdrukking.

Antwerpen werd het toevluchtsoord bij uitnemendheid. Maar ook de voornaamste en tevens meest vervolgde broedergemeente in Vlaanderen, deze van Gent, fungeerde als opvangcentrum voor de vluchtelingen van heel het graafschap en was bovendien een verzamelbekken voor talrijke volgelingen uit de Noordelijke gewesten en de Waalse steden in zuiden. Naast Gent stond de broederschap van Kortrijk, waarrond zich de doperse kernen van de Leien Mandelstreek (van Steenwerck tot Dentergem en van Bellegem tot Tielt) groepeerden. De heroprichting van de Brugse gemeente in 1557 was het gevolg van de tijdelijke opheffing van deze te Gent tijdens de bloedige repressie aldaar; spoedig groepeerde het anabaptisme ook in Brugge een groot aantal volgelingen van vreemde origine. Min of meer belangrijke kernen ontstonden tenslotte nog in Hondshoote, Ieper, rond Diksmuide, de streek van Oostende, en ten noordwesten en noordoosten van Gent.

Een strak organisatorisch patroon valt in de bestudeerde tijdspanne niet waar te nemen. Toch bestond er een dichtgeweven netwerk van bindingen, niet allen via persoonlijke relaties tussen broeders van de afzonderlijke kernen of door de voortdurende uitwisseling van gemeenteleden, maar vooral dank zij het leidend optreden van de rondreizende voorgangers. Via Antwerpen was dit netwerk bovendien nauw verweven met de doperse beweging in het Noorden en uiteindelijk met de kring rond Menno Simons en zijn opvolgers. De eenheid en de eenvormigheid van de menistische beweging in Vlaanderen zijn daarom nooit in het gedrang gekomen.

Alhoewel de vervolgende overheid in de menisten steeds de erfgenamen is blijven zien van de revolutionaire wederdopers van de jaren dertig, en het anabaptisme bleef beladen met het odium van een anarchistische secte die een gevaar betekende voor de gevestigde orde, is er na 1550 geen enkel teken meer merkbaar van enig opstandigheidsgevoelen. Het doperdom heeft zich in zuiver pacifistische zin ontwikkeld, in volstrekt aanvaard dat de overheid — ook al is ze goddeloos — door God is ingesteld, en met een vérgaande lijdzaamheid in perioden van strenge vervolging. De anabaptisten waren totaal vreemd aan de woelingen in het roerige Westkwartier sinds de beginnende jaren zestig, en hebben zich trouwens ook tijdens de Beeldenstorm vérgelhouden van elke geweldpleging.

1. Grevelingen	45. Gijverinkhove	89. Gullegem
2. Broekburg	46. Lo	90. Wevelgem
3. Duinkerke	47. Westvleteren	91. Lauwe
4. Ghyvelde	48. Oostvleteren	92. Moeskroen
5. St.-Winoksbergen	49. Reninge	93. Kortrijk
6. Quaëdypre	50. Poperinge	94. Zwevegem
7. Wormhoudt	51. Elverdinge	95. Harelbeke
8. Zuydpeene	52. Reningelst	96. Deerlijk
9. Cassel	53. Westouter	97. Desselgem
10. Oudezele	54. Loker	98. Oudenaarde
11. Winnezele	55. Dranouter	99. Leupegem
12. Steenvoorde	56. Belle (Bailleul)	100. Etikhove
13. Hondeghe	57. Steenwerck	101. Pamele
14. Hazebroek	58. Nipkerke (Nieppe)	102. Gavere
15. Caestre	59. Nieuwkerke	103. Deinze
16. Eecke	60. Wulvergem	104. Nevele
17. Vleteren	61. Mesen	105. Aalter
18. Mergem	62. Kemmel	106. Hansbeke
19. Meteren	63. Wijtschate	107. Merendree
20. Merris	64. Houtem	108. Landegem
21. Zoeterstede (Le Doulieu)	65. Waasten	109. Ursel
22. Stegers (Estaires)	66. Komen	110. Westkapelle
23. Godewaersvelde	67. Wervik	111. Sluis
24. Berthen	68. Geluwe	112. Oostburg
25. Boeschepe	69. Menen	113. Groede
26. Watou	70. Dadizele	114. Breskens
27. Houtkerque	71. Moorslede	115. Eeklo
28. Bambeke	72. Langemark	116. Kaprijke
29. Haringe	73. Roeselare	117. Axel
30. Proven	74. Werken	118. Lamsweerde
31. Roesbrugge	75. Zarren	119. Saafinge
32. Oostcappel	76. Esen	120. Casuele
33. Rexpoede	77. Diksmuide	121. Hulst
34. Killem	78. Vladslo	122. Beveren
35. Hondshoote	79. Leffinge	123. Stekene
36. Leisele	80. Oostende	124. Wachtebeke
37. Beveren/IJzer	81. Gistel	125. Sint-Kruis-Winkel
38. Veurne	82. Ichtegem	126. Belsele
39. Nieuwpoort	83. Jabbeke	127. Elversele
40. Avekapelle	84. Zwevezele	128. Lokeren
41. Lampernisse	85. Wingene	129. Dendermonde
42. Wulveringem	86. Tielt	130. Aalst
43. Vinkem	87. Meulebeke	
44. Alveringem	88. Izegem	

DE MAATSCHAPPELIJKE EN RELIGIEUZE WERELD VAN DE NIEUWGEZINDEN

Dit derde deel heeft de intrinsieke betekenis van de reformatie in Vlaanderen als maatschappelijk en religieus fenomeen tot onderwerp. Voor eerst is er de vraag naar de verticale verbreiding van de nieuwe religie (Hoofdstuk I), een onderwerp dat in de Nederlandse geschiedschrijving vooral na het verschijnen van het ophefmakende boek *Het Hongerjaar 1566* (postuum verschenen in 1949; nieuwe editie 1964) van de Duits-Joodse Marxist Erich Kuttner een steeds groeiende aandacht krijgt toebedeeld. Ontegensprekelijk biedt ons onderzoek het nadeel dat het zich beperkt tot de periode die aan de Beeldenstorm voorafgaat, zodat de verdere ontwikkeling, voornamelijk van het calvinisme, er niet in kon betrokken worden; maar dit nadeel weegt niet op tegen het voordeel dat we hier de sociaal-economische implicaties kunnen nagaan in een beweging die in haar wezen en haar uitingen nog essentieel religieus was, daar waar er sinds 1566, naast het religieuze element, tal van andere determinerende factoren gingen meespelen in het algemeen opstandigheidsgevoel. Vervolgens trachten we de godsdienstige componenten te onderscheiden die aan de basis lagen van de nieuwe gezinning; niet alleen gaat onze aandacht hierin naar wat het nieuwe aftekende tegen het oude, bovendien wordt gezocht naar de eigen religieuze ideeën- en gevoelswereld van elk der reformatorische strekkingen (Hoofdstuk II).

HOODSTUK I

DE CORRELATIE TUSSEN DE SOCIALE EN PROFESSIONELE STRUCTUUR EN DE GODSDIENSTKEUZE

De sociale samenstelling van een beweging is niet toevallig, maar is in meer of mindere mate de weerspiegeling van de geestelijke eigenheid van die beweging. Het is dus de vraag of het protestantisme inderdaad in welbepaalde maatschappelijke klassen heeft gerecruiteerd en, zo ja, of het in de praktijk beantwoordde aan de verlangens en verzuchtingen die aan deze klasse eigen waren. In een eerste paragraaf pogen we de maatschappelijke verhoudingen te reconstrueren aan de hand van gegevens nopens de welstand. Die gegevens worden vervolgens verder gedifferentieerd volgens het beroep en de dagelijkse bedrijvigheid van de nieuwgezinden, waarbij voor het industriële en commerciële milieu een bijkomende aandacht wordt besteed aan de sociaal-economische verhoudingen.

* * *

Het opsporen van de sociale herkomst van de nieuwgezinden is een delicate onderneming¹. Systematische gegevens over het beroep en het bezit van de bewoners van een dorp, een heerlijkheid of een stad bezitten we voor de zestiende eeuw niet. Hieruit volgt, dat het wel nooit zal mogelijk zijn elke „ketter” heel precies in de maatschappij te situeren. Men kan alleen proberen op grond van schaarse — dikwijls toevallige! — mededelingen over enkelen onder hen, een benaderend beeld te tekenen.

¹ Tot welke tegenstrijdige interpretatie dezelfde gegevens kunnen leiden moge bijvoorbeeld blijken uit studies over de sociale herkomst van Zwitserse dopers. Paul Peachy besluit dat het doperdom daar niet een sociale beweging was (d.i. niet uitsluitend in de laagste bevolgingsklassen recruteerde) (*Die soziale Herkunft der Täufer in der Reformationszeit. Eine religionssoziologische Untersuchung* (Karlsruhe 1954), p. 74), terwijl de marxist Gerhard Zschäbitz daarentegen in de gegevens van Peachy het bewijs ziet dat het klankbord van het doperdom in werkelijkheid gevormd wordt door revolutionaire groepen uit de onderste maatschappelijke klassen (*Zur mitteldeutschen Wiedertäuferbewegung nach dem grossen Bauernkrieg* ((Oost-)Berlijn 1958), p. 155-167). Een merkwaardig contrast bieden ook de conclusies van de ongeveer gelijktijdig verschenen sociologische studies over de doperse woelingen in Munster in 1534-1535. (O. RAMMSTEDT, *Sekte und soziale Bewegung* (Keulen en Opladen 1966); G. BRENDLER, *Das Täuferreich zu Münster 1534-1535* ((Oost-)Berlijn 1966).)

De verhoren der gearresteerde en soms terechtgestelde protestanten, en de verhalen in de martelaarsboeken verschaffen veel meer gegevens over de geestelijke dan wel over de sociale structuur; zo uitvoerig ze over de eerste handelen, zo toevallig en laconisch zijn de sociale gegevens. En als er soms enkele personen, alleen ter nadere identificatie, met hun beroep (bv. als „drapier” of „brouwer”) genoemd worden, heeft men dan te doen met werknemers of werkgevers? Interessanter wordt het, wanneer de gevangenen berouw vertoonden en bekentenissen aflegden. Hun antwoorden mogen op bepaalde punten nogal onbetrouwbaar zijn, toch brengen ze ons niet zelden in voeling met het concrete leefmilieu van de nieuwgezinde gemeenschappen. Even belangrijk zijn de criminele enquêtes die door de Raad van Vlaanderen gehouden werden naar aanleiding van één of andere tip of ter gelegenheid van een ketterproces. Jammer genoeg zijn de omstandige verslagen slechts zelden volledig bewaard.

Waardevol zijn ook de confiscatierekeningen. We beschikken voor de periode vóór 1566 niet over doorlopende reeksen zoals die wel bewaard zijn vanaf 1567-1568. Van deze laatste maakten we gebruik indien iemand die we reeds vóór de Beeldenstorm als nieuwgezinde konden identificeren, ook tijdens de troebelen actief was en dientengevolge terechtgesteld of verbannen werd. Vóór 1566 is het aantal voorhanden zijnde rekeningen veel beperkter, niet alleen omdat burgers van Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije vrij waren van confiscatie, maar ook omdat in vele gevallen nooit ernstig werk werd gemaakt van de inbeslagneming, onder meer ten gevolge van voortdurende geschillen tussen de verschillende instanties die hiervoor instonden². Bovendien werden talrijke personen pas bij verstek verbannen verklaard nadat ze reeds uit schrik voor de repressie de wijk hadden genomen. Een groot deel van hen zal dan wel vooraf minstens het roerend goed te gelde gemaakt hebben of de meest waardevolle bezittingen weggehaald hebben³. Minder ge-

² De opbrengst van de inbeslaggenomen goederen werd geïnd door de plaatselijke baljuws, de soeverein-baljuw van Vlaanderen, de ontvanger van de extraordinairen van Vlaanderen en de ontvanger van de „exploicten” van de Raad van Vlaanderen. Om de daaruit voortvloeiende moeilijkheden te omzeilen stelde de Raad van Vlaanderen, in overleg met de Rijksse Rekenkamer, in 1562 één van zijn raadslieden aan tot algemeen ontvanger der confiscaties wegens ketterij in het Westkwartier.

³ We zijn bijvoorbeeld goed ingelicht nopens wat er gebeurde met de bezittingen van Jan Smalbeen uit Steenvoorde, gevlucht onder verdenking van ketterij. Toen de procureur-generaal in mei 1562 een huiszoeking ging doen stelde hij de verdwijning vast van een groot deel der meest waardevolle inboedel; andere zaken stonden al ingepakt. De volgende nacht werd Jacob Smalbeen, broer van de betichte, betrapt bij het overbrengen van nog meer goederen naar de verblijfplaats van zijn schoonzuster. (RAG, *RVI*, 7544, f° 341 v° - 342 v°.) Smalbeen gaf evenwel de pogingen om weer in het bezit te komen van zijn goederen nog niet op: na de inbeslagneming van roerende en onroerende goederen kwam Nicasius Gallant achterstallige schulden opeisen, door de deurwaarder te betalen uit de opbrengst van de verkoop; achteraf lekte uit dat de schuldeiser een valse schuldbrief

makkelijk ging dit natuurlijk met de onroerende bezittingen, die immers veelal geïventariseerd stonden in de staten van goed, de penningkohieren of de handboeken van pointers en zettters. Enkele vluchtelingen maakten echter handig gebruik van het feit, dat de schuldeisers van de opbrengst der geconfisqueerde goederen uitbetaald werden. Het was een klein kunstje om valse, desnoods geantedateerde schuldbrieven te vervaardigen vóór de afreis. Het bedrag kon dan langs een tot schuldeiser gepromoveerde tussenpersoon later wel opnieuw in de eigen geldbeugel terecht komen⁴. Nog moet hieraan toegevoegd worden dat, wegens het tekort aan personeel of de geringe medewerking van de plaatselijke overheid, het soms jaren duurde vooraleer de goederen door de ontvanger geïventariseerd of verkocht waren. Niet zelden werden dan nog processen gevoerd tegen schuldeisers. Het gebeurde zelfs, dat vluchtelingen uit Engeland overkwamen om de geconfisqueerde goederen van afgestorven bannelingen te wezenboek te laten stellen, precies alsof ze verder de rechtmatige eigenaar gebleven waren. Om al die redenen moeten de beschikbare cijfers omzichtig gehanteerd worden, en in elk geval als minimum-bedragen worden gezien.

Veel vollediger en betrouwbaarder zijn de Staten van Goed. Enkele afschriften hebben we aangetroffen in de *Acquits* van de Rijksse Rekenkamer⁵. We hebben de registers systematisch doorgenomen voor Brugge⁶, Oudenaarde⁷ en Kortrijk^{7bis}; voor Ieper en Ronse zijn ze niet of slechts fragmentarisch bewaard; voor Gent deden we slechts enkele steekproeven in de – wat onze periode betreft – bijna 10.000 niet geïventariseerde folio's; voor Oostende hebben we een volledige copie teruggevonden in het archief van de Raad van Vlaanderen⁸.

Enige aanwijzingen kunnen ook worden gehaald uit het bedrag van de

had laten opstellen, hem had laten antedateren op december 1560 (dus vóór Smalbeen de „misdad“ had bedreven), met de bedoeling de aldus verkregen sommen aan Smalbeen in Sandwich te laten worden. In zijn rapport hierover maakte de Raad van Vlaanderen er melding van dat dergelijke zaken zeer dikwijls voorkwamen. (V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 333-335.)

⁴ De Raad van Vlaanderen waarschuwde de ontvanger van de confiscaties hiervoor: „vute dien dat t'onser kennesse ghecommen es, dat by veelderande vutghezochte ende ghesimuleerde middelen ende practijcken daghelicx diveerssche partien van goedinghen, zowel mueble als immueble, ten proffyte vander coninclicke Majesteyt onsen gheduchten heere by onse commissarissen in 't Westquaertier gheweest hebbende anneghewesen ende gheconfisquiert ter causen van heresie, worden daghelicx vercocht, ghealieneert, ghetransporteert ende belast, ter grooter diminutie vanden rechte vander Majesteyt". (ADN, B. 6989, f° 1, 20 maart 1563.)

⁵ ARA.

⁶ SAB.

⁷ SAO.

^{7bis} RAK, SAK.

⁸ RAG.

boeten, voornamelijk indien uit de rekeningen blijkt dat die boeten inderdaad werden betaald. Uit een instructie van 31 januari 1560 van de Rekenkamer van Rijsel aan de Raad van Vlaanderen blijkt inderdaad dat de grootte van de geldboete diende te worden vastgesteld in verhouding tot het bezit van de veroordeelde⁹. Dergelijke indirecte aanduidingen vinden we tevens in de rekeningen van de inquisiteur, waar soms vermeld wordt dat iemand welgesteld was, of waar elders uitgaveposten voorkomen voor een kaars ter afzweering omdat de berouwhebbende ketter te arm was om die zelf te betalen.

Slechts uitzonderlijk zijn er penningkohieren van vóór 1571 bewaard. We hebben er slechts één gebruikt uit 1556: het kohier van de 10e penning van Westouter. Maar ook van de kohieren uit de tijd van Alva hebben we een nuttig gebruik kunnen maken. Men houde er evenwel rekening mee 1) dat men in de meeste gevallen slechts gegevens terugvindt nopens onroerende bezittingen als huizen en gronden; 2) dat er zich in de welstand van de betrokkenen tien jaar of meer na hun veroordeling wijzigingen kunnen hebben voorgedaan; 3) dat zelfs van die onroerende bezittingen in bepaalde gevallen slechts een onvolledig beeld wordt opgehangen omdat zekere personen ook buiten hun woonplaats eigendommen hadden. Ook hier dient men dus de uiteindelijke bezitsraming als een minimum te beschouwen.

Tenslotte konden we nog aanduidingen vinden nopens het bezit en het beroep in een haardtelling te Oudenaarde van 1540, graantellingen in de streek van Ronse uit 1565, ledenlijsten van de Vluchtelingenkerken, poortersboeken, magistraatslijsten, en — wat het Westkwartier betreft — in de door De Sagher en medewerkers gepubliceerde documenten nopens de lakenijverheid.

Al deze bronnen vormen dus een heterogeen geheel en hebben bovendien betrekking op slechts een fractie van het totale aantal bekende verdachten. We hebben daarom afgezien van statistische verwerking; de vooropgestelde eindgetallen en hun onderlinge verhouding moeten veeleer als richtingaanduidend dan als absoluut geldend worden beschouwd.

§ 1. DE SOCIALE STRUCTUUR (*)

a. *De beginnende reformatietijd (tot ca. 1545)*

De voorhanden zijnde bronnen laten niet toe, een nauwkeurige sociale stratificatie op te bouwen van de vroegste nieuwgezinden. Uit enkele rekeningen van inbeslaggenomen goederen, aanduidingen nopens het beroep, de functie, de levenswijze, de loopbaan enz. kan men nochtans voldoende ge-

⁹ ARA, *Rk, Vlaanderen*, portefeuilles, 1397.

* De nummers in deze paragraaf verwijzen naar de bijlage.

vens bijeenbrengen om enig idee te krijgen van het aandeel der verschillende standen in de ontlukende hervormingsbeweging.

Tot degenen die in Gent reeds in 1521 lutherse geschriften in hun bezit hadden moeten aanzienlijke burgers hebben behoord: een ooggetuige vertelde dat op de eerste boekenbrand talrijke luxueus ingebonden werken in de vlammen opgingen, sommige zelfs in een fluwelen band¹⁰. Onder de veroordeelden tot 1535 treffen we de volgende personen van aanzien aan: een rijke ridder die elk jaar een gedeelte van zijn bezittingen onder de armen verdeelde, een leraar Latijn en Grieks, 5 geestelijken, 6 boekbinders-handelaars, een ex-schepen, een toekomstige schepen, een riemhandelaar, een goudsmid, een kunsttapijtwever¹¹, een schilder¹² en een bakker. Naast hen ook een eenvoudige ketellapper en een schoenlapper; velen over wie we niets weten zullen eveneens tot de lagere klassen hebben behoord¹³. Onder de ongeveer 35 verdachten die in 1545 werden opgebracht, zijn voornamelijk te vermelden: de geestelijke Joos Dhauwe, de drukker Joos Lambrecht en de aanzienlijke deken van de visverkopers Martin Hueriblocq¹⁴ die duidelijk de leiding had van de protestantse kern; tot hun kring behoorde ook de zeer aanzienlijke

¹⁰ P. KALKOFF, *Die Anfänge der Gegenreformation*, II, p. 15.

¹¹ Namelijk Gillis van der Erven, ongetwijfeld verwant met de Lieven van der Erven die in 1508 en 1509 tien tapijten weefde voor het gezelschap van Sinte-Barbara in de Sinte-Veerlekerk volgens patronen van Gerard Horenbault. (V. VAN DER HAEGHEN, *Cartons de Gérard Horenbault d'après des documents de 1508-1509*, - *BMGOG*, XXII (1914), p. 30-36.)

¹² Dat Balthasar van Zeene een schilder of een etser was leiden we af uit het feit dat hem o.m. ten laste werd gelegd, smadelijke voorstellingen van het altaarsacrament, de heiligen, enz. „by figueren ghedepingiert” te hebben. (SAG, serie 212, f° 204 v°.)

¹³ Cfr. wat we schreven over degenen die in 1528 samen met ridder Joos de Backere op Sint-Pieters werden veroordeeld, p. 242-243.

¹⁴ Vermoedelijk de zoon van een raadsheer van de Raad van Vlaanderen (cfr. p. 247). Hier zij aangestipt dat de dekens der ambachten in Gent sinds 1540 gerecruteerd werden uit de edellieden, poorters en notabelen van de stad (cfr. p. 247), waaruit dus Hueriblocq's hoge maatschappelijke positie moge blijken. De waarde van het gemeenschappelijk roerend bezit van het echtpaar werd op 389 p. 13 sch. geschat; daarbij kwam nog een koffer lijnwaad. Een aantal onroerende goederen werd verkocht voor 252 p., terwijl er nog landerijen overbleven te Destelbergen en Evergem ter waarde van 192 p.; bovendien een rente met een jaarlijkse opbrengst van 60 p.; tenslotte een kelder aan de Korenlei en een huis, die evenwel door verwanten en schuldeisers opgevorderd werden. (ARA, *Rk*, 21.916, f° 11 - 11 v°, 30, 56, en de rekeningen van de volgende jaren; RAG, *RVI*, 7612, 11 mei 1548; SAG, *Staten van Goed 1545-1546*, f° 89 v° - 90; ARA, *AL*, 455, boedelbeschrijving.) Voegen we hieraan toe dat Martins broer, François Hueriblocq, in 1568 als ketter terechtgesteld te Vilvoorde, goederen bezat ter waarde van 12.367 p. 4 sch. 4 d. ! (M. DELMOTTE, *Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent*, p. 167.)

edelman Jan Utenhove¹⁵; twee personen bezaten goederen ter waarde van tussen 50 en 100 p., vier anderen tussen 10 en 50 p., 12 bezaten helemaal niets¹⁶.

Voor zover dit uit de beschikbare gegevens valt op te maken was de situatie te Brugge aanvankelijk helemaal anders. Nadat daar in 1522 een priester gestraft was om ketterse propaganda te hebben gevoerd, werd de zaak van de hervorming bijna uitsluitend verdedigd door ambachtslieden, zowel meesters — onder wie minstens twee een eigen atelier bezaten — als knechten¹⁷: 11 mutsenscheerders, 6 kleermakers, 4 of 5 schoenmakers, een messenmaker, een glazenmaker, een timmerman, een vaatspoeler, een mandenmaker, een metsersknaap, een nagelmaker, een olieslager, een lakenscheerder, een fusteinwever, een karmozijnmaker, een doekschilder, een foorkramer, een brouwer en verder nog een stadsbode. Minsten 17 gestraften of vervolgd waren bovendien van vreemde origine (uit Rijsel, Menen, Kortrijk, Poperinge, Westvleteren, Oostvleteren, Hazebrouck, Houtem, 's-Hertogenbosch, Schoonhoven, Utrecht, Dordrecht, Gapinge, Sluis). Pas in de beginnende jaren veertig werd die ambachtelijke kring doorbroken; nu werden ook gesignaleerd: een chirurgijn, 3 kasteleins (van wie één tevens goudsmid¹⁸ was), 3 onderwijzers, een boekbinder-handelaar en een stedelijke stokhouder. Onderstrepen we bij dit alles nochtans dat Brugge heel eigenzinnig is te werk gegaan in de kettervervolging, zodat het niet uitgesloten is dat aanzienlijke personen buiten schot bleven (op te merken valt dat ook de genoemde schoolmeesters, de stokhouder, de boekhandelaar en twee van de kasteleins door de gerechtelijke overheid ongemoeid gelaten werden alhoewel vast stond dat ze zich met de nieuwe religie inlieten!).

Opvallende personen in Noord-Vlaanderen zijn: de cipier-onderwijzer van Eeklo, die tevens landbouwgrond en vee bezat en verscheidene knechten in dienst had; verder de baljuw van Assenede-ambacht, de kapelaan-onderwijzer van Oostburg, een landbouwer uit Lamsweerde wiens bezittingen later

¹⁵ De waarde van zijn onroerende bezittingen werd op 5.202 p. 11 sch. geschat; nopens die bezittingen, cfr. p. 81.

¹⁶ ARA, *Rk*, 21.915, passim; ARA, *AL*, 455, rekeningen deurwaarders. Eén der genoemde minder begoeden woonde in „une maisoncelle des povres”.

¹⁷ Drie van deze kleine ambachtslui hebben we teruggevonden in de Brugse wezenboeken. Geraard van der Eecke's (nr. 857) echtgenote bezat 36 p. (SAB, *Sint-Niklaas*, 7, f° 159.) Roeland van Nieuburch (nr. 1784) bezat samen met zijn echtgenote: 21 p. (*Ibid.*, 8, f° 162.) Adriaan Peels (nr. 1869) erfde, tezamen met zijn zuster, in 1516 van zijn ouders 17 p. 11 sch. (SAB, *Sint-Jacob*, 8, f° 137.)

¹⁸ Het betreft de goudsmid-kastelein Jan van der Mote (nr. 1735); toen hij in 1555 te Frankfort in de Nederduitse Kerk opgenomen werd, was hij er één van de meest welstellende leden. (R. M. VAN DEN ABEELE, *Nederlandse vluchtelingen te Frankfort in de XVIe eeuw*, p. 7, opmerkingen.)

1151 p. 10 sch. geraamd werden¹⁹; anderzijds echter 3 Hulstenaars die helemaal niets bleken te bezitten²⁰.

In het Scheldegebied rond Oudenaarde en Ronse ging het initiatief uit van de leidende standen: 5 parochiepriesters, een edelman en zijn pachter, 4 welgestelde landbouwers²¹, twee grote tapijtwevers²² op het platteland; een lakenondernemer (zoon van een schepen) en een toekomstige schepen in Ronse; verder een zekere Jan Daelman (nr. 731) uit Berchem bij Oudenaarde die, aangezien hij later een godsdienstgesprek op touw zette met Adriaan van Haemstede en zelf het schriftelijk verslag ervan in het licht gaf, tot de intelligentsia moet hebben behoord. Uit de confiscaties en uit het feit dat zelfs kleine boeten in verschillende termijnen mochten afbetaald worden mag men verder nog 22 personen tot de allerlaagste klassen rekenen en 6 tot de kleine middenstand (tussen 75 en 100 p.)²³.

In Ieper en westelijk Vlaanderen treffen we aan: 2 augustijnen uit Ieper, een kapelaan-onderwijzer uit Wormhoudt, 2 onderwijzers uit Ieper, 1 uit Veurne, 1 uit Pollinkhove en 1 uit Sint-Winoksbergen; 2 boekbinders uit Ieper; 2 inwoners uit Caëstre die, aangezien ze Latijnse schriften lazen en sommige daarvan in de volkstaal vertaalden, intellectuelen zullen zijn geweest; 2 barbiers, een goudsmid en een klerk uit Ieper. Naast hen evenwel ook 3 bedelaars en vagebonden.

Wat de nieuwgezinden uit Kortrijk betreft weten we alleen dat de eerste die daar de nieuwe leer preekte een monnik was; dat er nog een religieus, een rederijker²⁴, de vader van een latere (zeer aanzienlijke) schepen, en de wellicht niet onbemiddelde Elooi Croesin (de Cockere)²⁵, gestraft werden.

¹⁹ J. DECAVELE, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 41.

²⁰ Joos de Naghele (nr. 1772); *ibid.*, p. 42; Cornelia Faes (nr. 900) en Jan de Hollandre (nr. 1183): RAG, RVI, 708, f° 38; ARA, AL, 129.

²¹ Joos de Vos (nr. 2589) bezat roerende goederen ter waarde van 134 p. 9 sch., een behuise hofstede, en „plusieurs heritaiges gisans en la terre de Gavre”. (RAG, l.c., f° 36 v°; ARA, Rk, 21.915, f° 7-7 v°; 21.916, f° 30; ARA, AL, 450.) Pieter Peyte (nr. 1888) bezat een hofstede in Welden. (RAG, RVI, 708, f° 37; ARA, Rk, 21.916, f° 31; 21.917, f° 28, 44 v°; ARA, AL, 450.) Joos de Pape (nr. 1845) bezat grond en huizen in Allerheiligenzwalm. (RAG, l.c., f° 37.) Adriaan Bauters (nr. 142) bezat huizen en erven in Zingem ter waarde van 641 p. (SAO, *Staten van Goed 1561-1564*, f° 2 v°).

²² Pieter van Rackelbosch (nr. 2024) en Arent de Kethele (nr. 1355) hadden elk een eigen merkteken voor de tapijten die hun bedrijf verlieten, wat dus toch op een zeker aanzien wijst van hun onderneming. (A. HULLEBROUCK, *Histoire de la tapisserie à Audenarde*, p. 40.)

²³ ARA, Rk, 21.915; ARA, AL, 455.

²⁴ Namelijk Loy de Velare (nr. 2440). Na zijn overlijden erfden zijn kinderen in 1560 een huis met bijbehorend erf en een som van 32 p. (RAK, SAK, *Wezerij*, 51, f° 5.)

²⁵ Bij het overlijden van zijn echtgenote in 1537 erfden de minderjarige kinderen uit het sterfhuis 288 p. (*Ibid.*, 44, f° 6.)

Vermelden we tenslotte dat de confiscatie van de bezittingen van 25 terechtgestelde dopers uit de eerste periode van het anabaptisme, op één uitzondering na, helemaal niets opbrachten. Die uitzondering was Jan Steyaert (nr. 2316) uit Merendree die volgens de rekening „plusieurs terres cottières de la seigneurie de Lovendeghem”²⁶ bezat. Onder de ongeveer 50 tot andere straffen veroordeelde dopers treffen we geen enkele persoon aan van bijzonder aanzien, met uitzondering wellicht van de priester Pieter van Gelder (nr. 945) (gearresteerd in Kortrijk) en een ex-koster en zijn vrouw uit Poperinge (gearresteerd in Gent).

Samenvattend voor deze vroegste periode kunnen we stellen dat alle maatschappelijke standen bij de hervorming betrokken waren: de adel (2 personen), de geestelijkheid (17 personen), de intellectuelen en onderwijzers (16 personen van wie 2 tevens priester waren), andere leden van de burgerij en van de middenstand (minstens 53 personen), al of niet zelfstandige arbeiders (minstens 64 personen). Onder deze laatsten en bij anderen wier beroepsbezigheden we niet kennen is het aantal sociaal misdeelden vermoedelijk veel groter geweest, ook hun procentueel aandeel belangrijker, dan uit de beschikbare gegevens (71 personen uit de laagste klassen) zou blijken; maar nog doet dit niets af van de conclusie dat de nieuwe religie in de beginperiode geenszins een klassereligie is geweest²⁷.

b. *De doopsgezinden na 1545*

Zoals reeds werd aangestipt kan uit de vroegste periode van het anabaptisme slechts één lid van die gemeenschap aangewezen worden met enig maatschappelijk aanzien. Ook bij zijn heropleving na 1550 recruteerde het doperdom te Brugge en te Gent opnieuw overwegend in de lagere klassen, bij al of niet geschoolde arbeiders, knechten en meiden.

We kennen de namen van 157 dopers die in de jaren 1550-1565 in Gent gesignaleerd werden. Van 39 onder hen weten we met zekerheid dat ze geen bezittingen hadden van enige waarde²⁸. 79 anderen kunnen in het am-

²⁶ RAG, RVI, 708, f° 38 v°. Hanneken Steyaert (nr. 2315), evenals Jan afkomstig uit Merendree, en in 1544 onthoofd te Vinderhoutte, had bezittingen ter waarde van 184 p. tourn. (ARA, Rk, 3159, rekening 1544.)

²⁷ Deze conclusie gaat in dezelfde richting als de vaststellingen die door G. MOREAU werden gedaan voor dezelfde periode in Doornik (*Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 384-385), maar wijkt af van de situatie in Leuven in die jaren, zoals ze werd beschreven door R. VAN UYTVEN (*Bijdrage tot de sociale geschiedenis van de Protestanten te Leuven*; p. 3-38): in de laatste stad was het ontluikend protestantisme voornamelijk een beweging van intellectuelen en kunstenaars.

²⁸ De nummers: 74, 318, 319, 399, 493, 628, 633, 685, 721, 943, 1028, 1029, 1134, 1140, 1214, 1297, 1310, 1311, 1312, 1314, 1462, 1463, 1465, 1466 (deze had in 1539 een huis gekocht voor 52 p. tourn., maar in 1551 was het nog steeds niet afbetaald, terwijl zijn schulden op dit ogenblik opliepen tot méér dan 72 p. tourn.), 1467, 1468,

bachtelijk milieu worden gesitueerd (als schoenmakers, hoedenmakers, kleermakers, saaiwevers, linnenwevers, fusteinwevers, ammelakenwevers en andere beroepen met een geringer aandeel). Van die 157 personen waren er minstens 88 (= 56 %) afkomstig van buiten Gent; meestal waren ze arbeiders uit de allerlaagste klassen die, in de hoop op een betere broodwinning of aangetrokken door de nieuwe nijverheden, naar Gent waren komen werken. In die optiek lijkt ons een bericht uit 1551 belangrijk, waarin melding wordt gemaakt van een Antwerpenaar die naar Gent was overgekomen om precies de arme vreemdelingen met aalmoezen voor het anabaptisme te winnen²⁹.

Van 25 der 34 dopers die ons uit de periode 1552-1565 te Brugge met name bekend zijn (= 76,4 %) weten we dat ze afkomstig waren van buiten de stad. Overigens komt, op één uitzondering na, geen enkele van hen voor in de wezenboeken en evenmin in de poortersboeken, zodat mag worden aangenomen dat ze nooit heel lang in Brugge hebben gewoond en zeker niet van plan zijn geweest om zich in het stedelijk bestel te integreren. Ook hier zijn bijna allen povere proletariërs geweest uit het ambachtelijke milieu, zoals genoegzaam blijkt uit het verhaal van hun wederwaardigheden en zwerftochten.

In Gent en Brugge stijgen slechts enkele anabaptisten boven dit lage maatschappelijke niveau uit. Mayken de Corte (nr. 666) uit de eerste stad bleek bij haar arrestatie in Antwerpen huisraad te bezitten ter waarde van ongeveer 232 p.; van haar maatschappelijke stand moge wellicht getuigen dat ze goede connecties onderhield met de Ieperse koopman Christiaan Langhedul (nr. 1426), een geloofsgenoot. Jan Allaert (nr. 38) en zijn echtgenote Janneken Diericx (nr. 792) bezaten een huis met inboedel, samen ter waarde van minstens 200 p. Tot de Gentse broederschap behoorde ook een tijdlang Coppens Bostijn, ex-onderwijzer van de Sint-Maartensparochie te Kortrijk (nr. 326). De Doorniknaars Alardin Parisis (nr. 1850) en de familie van zijn zwager Adrien Vanneaulx (nrs. 2431 en 497), garenskoopman en knopenfabrikant, die in 1556 en 1557 met de Gentse kring samenwerkten, waren in maatschappelijk opzicht niet onbelangrijke lui. Jacob de Baedts (nr. 87) was een ondernemer die met personeel werkte; zijn vrouw, Callekin Steyaert (nr. 2313), was de dochter van een schepen van Merendree. Een opvallend gezin in de Gentse gemeenschap was tenslotte dit van schilder Wouter van de Weyer (nrs. 2676 en 220), afkomstig uit Lier; het echtpaar had twee knech-

1469, 1493, 1610, 1826, 1836, 1899, 2012, 2325, 2430, 2445, 2574, 2671. De nummers 1365 en 1453, en 2215 en 2216 bezaten goederen ter waarde van ongeveer 61 p. tourn: (Bronnen: RAG, *Sint-Pieters*, I, 1832, rekening 1554, f° 6; I, 1833, rekening 1559-1560, f° 2, 5; RAG, *RVI*, 710, f° 50 v°, 93 v°; P. GÉNARD, *AA*, VIII, p. 468-469; IX, p. 16, 50; ARA, *AL*, 458-459; ARA, *Rk*, 21.918, f° 8, 14 v°, 15 v°; 21.919, f° 82 v°; 21.928, f° 25 v°, 17 v°; 21.929, f° 35 v°; de rekeningen van de inquisiteur; ARA, *AL*, 455-463.)

²⁹ ARA, *AL*, 458, rekening Pollet, 1551.

ten en een meid, wat wel enigszins van zijn welstand getuigt; bij zijn arrestatie trof men in zijn woning 6 voltooide en 2 nog niet afgewerkte schilderijen aan³⁰.

In Brugge genoten de anabaptisten steun van de zijdeweaver-ondernemer Robert de la Merre (nr. 1645), die toeliet dat op zijn atelier over de religie werd gediscuteerd en wiens echtgenote, zwager en schoonvader lid werden van de doperse communiteit. In de beginnende jaren zestig werd de gemeenschap in die stad begunstigd door de orgelmaker Isbrand Meysenbaert (nr. 1687), die een groot huis bezat en het openstelde voor doopsgezinde bijeenkomsten. In die tijd behoorde ook Catharina Arents (nr. 62) — die al in 1551 te Gent om haar doopsgezinde sympathieën door het gerecht was lastiggevalen geweest, en intussen door haar nieuw huwelijk met een Brugs ondernemer gestegen was op de maatschappelijke ladder (cfr. p. 472) — tot de begunstigers van de dopers te Brugge.

Kunnen dus in Brugge en Gent een zeventiental doopsgezinden of -sympathisanten als middenstanders worden beschouwd, het overgrote deel van de 164 anderen zijn kleine lui geweest.

Daarentegen stond het anabaptisme sinds ca. 1550 wél hoog aangeschreven in de Zuidvlaamse Leiestreek rond Kortrijk. Onder degenen die de definitieve stap naar het doperdom zetten, er openlijk hun waardering voor toonden, of er in stilte mee instemden, treffen we een opvallend groot aantal prominenten aan.

De lakenkoopman Jan van den Driessche (nr. 825) en Karel Nys (nr. 1795), beiden uit Wervik, die als eersten reeds kort vóór 1550 vanuit Antwerpen doopsgezinde propaganda kwamen voeren in hun geboortestreek, moeten vrij aanzienlijke lui zijn geweest. Wat de eerstgenoemde betreft valt dit op te maken uit het feit, dat na zijn afreis de erfgenamen en de ontvanger van de extraordinairen dertien jaar lang proces voerden nopens de nagelaten bezittingen, die dus niet onbelangrijk zijn geweest³¹. Diezelfde ontvanger betaalde in 1555 192 p. tourn. aan de vroegere borgen van Karel Nys uit de opbrengst van diens geconfisqueerde goederen, die dus in elk geval een nog hogere waarde moeten hebben vertegenwoordigd³². In dezelfde maatschappelijke klasse als Van den Driessche mag men met grote graad van zekerheid

³⁰ Naast het schildermaterieel werden in beslag genomen: „item een beelde gheschildert up lywaet van 't vraukin van overspele, cooper Meester Hector Claeissone; item een ander beelde up lynwaet gheschildert vande wet van Moises, cooper Augustyn van Huerne; item een ander stic up lywaet gheschildert vanden verloren zone, cooper Lievin Petrins; item een ander beelde up lynwaet gheschildert vanden avemale, cooper Jan Lauwers; item een ander stic up lywaet gheschildert eender avemale staende up 't raem, cooper Arent de Biscop"; en verder nog 2 werken die nog op de ezel stonden. (ARA, AL, 458, inventaris, 1551.)

³¹ RAG, RVI, 7537, f° 154 v° - 155; 7538, f° 223 v° - 225; 7543, f° 406 v° - 407 v°; 7613, f° 157 v°.

³² RAG, RVI, 7537, f° 263 - 263 v°.

de met hem verwante (zuster?) Anna van den Driessche (nr. 804) en haar echtgenoot, de boekbinder Gillis Plumioen (nr. 1938), situeren. Tot de hogere standen van de stad hebben tenslotte Joos de Cat (nr. 509) en zijn drie doopsgezinde dochters (nrs. 508, 510, 511) behoord: de vader was inderdaad baljuw van de heerlijkheid Oosthove, terzelfdertijd kastelein, en was bovendien — blijkens het proces dat in 1563 tegen hem werd gevoerd³³ — eigenaar van verscheidene huizen; het aanzien der familie blijkt wellicht tevens uit het feit dat een vierde dochter in het huwelijk was getreden met de Antwerpenaar Pieter van den Damme, „een treffelic koopman dicwils in Vlaenderen commende om d'affairen van zyne coopmanscepe”³⁴.

Van Braght licht ons in over de hoge maatschappelijke plaats van twee doopsgezinden uit Menen. Joris Wippe (nr. 2696), omstreeks 1557 uit Menen gevlucht, richtte in Dordrecht met het meegebrachte kapitaal een bedrijf op en genoot daar achting om zijn vrijgevigheid aan de armen³⁵. Lenaert Pluvier (nr. 1940) werd als aanzienlijk lakenfabrikant in 1555 in Menen verkozen tot keurmeester van wollen lakens; in zijn nieuw toevluchts-oord Antwerpen was hij bedrijvig als zijdehandelaar³⁶. Hij en zijn doopsgezinde broer Pieter (nr. 1941) waren hoogstwaarschijnlijk verwant met de Lenaert en Jan Pluvier die in de jaren zestig te Menen tot de middelgrote lakenondernemers behoorden³⁷. Een Rouger Courtins, waarschijnlijk te vereenzelvigen met de gelijknamige persoon die in 1536 een straf opliep wegens ketterij (nr. 675), bezat omstreeks 1566 drie huizen, landbouwgrond en roerende goederen, waarvan de totale waarde geraamd kan worden op 1480 p. 19 sch. 6 d.³⁸

Tot de Kortrijkse upper ten behoorden ontegensprekelijk Hanskin de Boosere (nr. 316), Mayken de Boosere (nr. 317), en haar echtgenoot Olivier de Roo (nr. 2064), kinderen en schoonzoon van schepen Alaert de Boosere, en diens nicht Callekin Bins (nr. 255). Ter gelegenheid van de terechtstelling van Mayken te Doornik in 1564 beschreef Pasquier de la Barre haar als „belle femme de bon parentaige et tenoit bien 400 florins de rente audit Courtray”³⁹. Van schepen Alaert zelf weten we dat hij in de luxueuse praticiërswooning „de Eik” woonde in de Doornikstraat⁴⁰. Tot hetzelfde praticiërsmilieu be-

³³ RAG, RVI, 7544, f° 147 v°.

³⁴ *Ibid.*, f° 151.

³⁵ VAN BRAGHT, II, p. 203-204.

³⁶ *Ibid.*, II, p. 270-271.

³⁷ H.-E. DE SAGHER e.a., *Documents*, 2e afdeling, III, p. 55-56.

³⁸ ARA, Rk, 18.836, f° 11; 18.837, f° 43-44 v°.

³⁹ Geciteerd door G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 199, n. 5.

⁴⁰ Th. SEVENS, *Handvesten rakende de Wederdoopers*, p. 78; SAG, serie 82/10/53, Kortrijk binnen, 1571, f° 36 v°.

hoorde Catharina Petits (nr. 1883), echtgenote van schepen Jan Hellin. Deze laatste betaalde in totaal niet minder dan 530 p. boete in naam van zijn gevluchte echtgenote: een aanduiding dat hij niet onvermogend was⁴¹. Catharina was de zuster van de eveneens verdachte Joos Petits (nr. 1882), die in 1553 als „grossier onder de Halle” wordt aangeduid; samen met hun zuster Cynken hadden Joos en Catharina van hun ouders een groot huis met erf op de Markt geërfd en een kapitaal van 648 p.⁴² In het genoemde document van 1553 wordt Jacob Keest (nr. 1339), ook al verdacht van doopsgezindheid, „mercenier onder de Halle” genoemd⁴³. Tot de meest welgestelde burgers behoorden verder meester Jan Coelembier (nr. 616), apothecaris bij de Hoorn op de Grote Markt, op wie in 1553 de verdenking van doperse sympathieën woog; blijkens de penningkohieren van 1571 was hij eigenaar van vijf huizen in Kortrijk (zijn eigen huis bij de Hoorn, luxueuse woningen in de Broelstraat en op de Garenmarkt, en twee kleine huisjes in het Hazeleerstraatje), met een totale huurwaarde van 84 p., wat een vermogen vertegenwoordigde van 1344 p. alleen al aan onroerende goederen⁴⁴. Simoen van Lerberghe (nr. 1456), de man die in de jaren vijftig Kortrijkse doopsgezinden voorbereidde op het ontvangen van de volwassenendoop, is waarschijnlijk te vereenzelvigen met de gelijknamige grootgrondbezitter en rijke pachter die in de penningkohieren van 1571 voorkomt: hij bezat zelf gronden met een huurwaarde van 52 p. 5 sch. per jaar (kapitaalraming: 1149 p. 10 sch.⁴⁵), en pachtte bovendien het uitgestrekte (26 bunders of 32 ha 73 a 94 ca) „Goed te Cleffeners” voor 255 p. per jaar⁴⁶. Clays Meeuwels (nr. 1635) had landbouwland en weiden in Kortrijk en Harelbeke die hem jaarlijks 31 p. 5 sch. aan pachten opbrachten, dus een kapitaal van 687 p. 10 sch. vertegenwoordigen⁴⁷; tot de geconfisqueerde goederen van zijn zuster Calleken Meeuwels (nr. 1634) behoorde een huis in de Lange Steenstraat

⁴¹ ARA, *Rk*, 21.923, f° 21; 21.925, f° 18; 21.927, f° 23 v°.

⁴² RAK, *SAK*, *Wezerijregisters*, 47, f° 42. Hier wordt gesproken van de helft van het huis. De andere helft behoorde vermoedelijk aan de moeder die toen nog in leven was.

⁴³ RAK, *SAK*, *Register van consultatiën*, f° 21 v° - 23.

⁴⁴ SAG, serie 82/10/53, Kortrijk binnen, f° 38, 47 v°, 62, 70 v°.

⁴⁵ *L.c.*, landeigendommen, f° 2 v°, 10 v°, 39, 43, 53. Bij het overlijden van zijn eerste echtgenote in 1553 erfden de vijf kinderen 1/2 van een behuisde hofstede en van een huis met aanhorigheden, verder $9700/2 = 4850$ kleine roeden ($\pm 4,25$ ha) en 197 p. 3 sch. (RAK, *SAK*, *Wezerijregisters*, 48, f° 10.) Bij het overlijden van zijn tweede echtgenote in 1570 erfden de minderjarige kinderen uit het tweede huwelijk: 1/2 van een boerderij en van 1400 kleine roeden (1,23 ha) land. (*Ibid.*, 54, Kortrijk-Buiten, f° 7.) Die tweede echtgenote moet overigens ook van aanzienlijke afkomst zijn geweest. (Cfr. nopens de bezittingen van haar vader: *l.c.*, f° 7 - 7 v°.)

⁴⁶ SAG, serie 82/10/53, landeigendommen, f° 2.

⁴⁷ SAG, serie 82/10/53, landeigendommen, f° 2.

ter waarde van 288 p.⁴⁸; het gemeenschappelijk bezit van Clays, Calleken en een andere broer Jan — na 1566 eveneens om religieuze redenen verbannen — omvatte verder renten met een kapitaalwaarde van 216 p., en roerende bezittingen voor een bedrag van 153 p. 18 sch. 8 d.⁴⁹ Blijkens de registers van de Wezerij van Kortrijk waren Jan de Graet (nr. 1006), Ampleunis van Troys (nr. 2399) en Pieter Feloen (nr. 904) geen onvermogene lui⁵⁰. 24 personen tenslotte kunnen worden ondergebracht in de categorie van burgers die minstens een eigen huis bezaten⁵¹. Bij de burgerij

⁴⁸ *Ibid.*, Kortrijk-Binnen, f° 22.

⁴⁹ ARA, Rk, 18.836, f° 16; 18.837, f° 60 v° - 62 v°.

⁵⁰ Bij het overlijden van Jan de Graet (in 1558) en zijn echtgenote (in 1557) erfden de minderjarige kinderen de helft van een huis met erf, 1/4 van een huis (smidse) met erf en 354 p. De Graets schoonouders bezaten een blekerij. (RAK, SAK, *Wezerijregisters*, 49, f° 40, 55 v°.)

Ampleunis van Troys : bij het overlijden van zijn echtgenote erfden zijn twee minderjarige kinderen het achtste deel van drie huizen, het vierde deel van vier renten met een gezamenlijke kapitaalwaarde van 192 p., en een som van 330 p. (*Ibid.*, 49, f° 50.)
Pieter Feloen : bij zijn overlijden in 1583 erfden zijn minderjarige kinderen een huis met erf in de Lange Steenstraat, belast met 15 p. 17 sch.; een partij landbouwgrond te Waregem van 11 bunders, 7 honderdlands (± 16 ha), renten met een kapitaalwaarde van 96 p. 4 sch. en een som van 277 p. 12 sch. 6 d. (*Ibid.*, 62, f° 21.)

⁵¹ De volgende gegevens uit SAG, serie 82/10/53. De huizen vertegenwoordigden een kapitaal, gaande van 789 tot 39 p.

- Joos Gheeraerts, vader van Janne en Betkin, Markt, 768 p.
- Gossaert van der Camp (die in 1562 gestraft werd en in 1578 zou deel uitmaken van het College der XVIII), Markt, bij de Hoorn, 480 p. (Cfr. ook RAK, SAK, *Wezerijregisters*, 48, f° 53 : bij het overlijden van zijn eerste echtgenote erfden de minderjarige kinderen 1/2 van het huis „de Hoorn” en 120 p.)
- Juliaan van Houcke, Coyestraat, 480 p.
- Joos Broeszone, Vrouwstraat en Garenmarkt, samen 466 p.
- rederijker Jan van der Crucen, Voorstraat, 432 p.
- Oste van den Berghe, uit wiens gezin zeven kinderen van anabaptisme werden verdacht, Garenmarkt (in 1571 bewoond door zijn weduwe), 384 p.; één der kinderen een huis in de wijk de Croone, 86 p. 8 sch.
- Gillis Roze, afkomstig uit Bellegem, een hofstede buiten Kortrijk, 308 p.
- Gillis Eelbo, Oude Weversstraat, 240 p. (Bij zijn overlijden in 1585 erfden zijn minderjarige kinderen 1/7 van een huis met erf in de Sint-Maartenswijk, belast met 16 p. 4 sch. 6 d. per jaar, en renten en goederen met een kapitaalwaarde van 234 p. 19 sch. (RAK, SAK, *Wezerijregisters*, 62, f° 129).)
- Michiel van den Roeyeren, Broelstraat, 336 p.
- weduwe van Jan van den Dale, huurde in 1571 een luxueus huis in de Doornikstraat voor 24 p. per jaar, en bezat zelf een huisje, Coyestraat, 72 p.
- Cornelis de Vueghele, buiten de Doornikpoort, 288 p.
- Meester Joos de Puudt, Voorstraat, 48 p.
- Jan de Crane, Lambrechtstraat, 39 p.

rekenen wij ook de onderwijzer van de Sint-Maartensparochie, de reeds genoemde Coppen Bostijn (nr. 326), voor zover bekend de enige schoolmeester die in de behandelde tijdspanne in Vlaanderen tot de actieve voortrekkers van het anabaptisme behoord heeft; verder nog de schildersfamilies van Adriaan van Remeys (nr. 2039), Jan Goeybeken (nr. 1000), Hans Symers (nr. 2351) en zijn echtgenote Tanneken Gressy (nr. 1019), Adriaan de Vriend (nr. 2576) en zijn echtgenote Janneken van Troys (nr. 2401); de rederijker Ruffelaert de Cock (nr. 607); de koopman Jan Leupe (nr. 1458). Dit maakt dat zeker 47 van ketterij verdachte of beschuldigde Kortrijkzanen tot de burgerij van de stad behoorden. Noteren wij hierbij dat de zeer aanzienlijke koopman en schepen Thomas Notebaert (nr. 1792) samen met zijn familie sinds omstreeks 1550 de nieuwgezinden de hand boven het hoofd hield ⁵².

In de onmiddellijke omgeving van Kortrijk is Anthoine de Veel (nr. 2438) uit Moorsele te vermelden, een grootgrondbezitter „vivant sur son bien”. Vóór zijn vlucht verkocht hij een heerlijkheid, renten en andere landerijen voor een bedrag van meer dan 3354 p. tourn. ⁵³. Ook zijn pachter Daniël Attente (nr. 70) behoorde tot de nieuwe religie. Ampleunis van den Berghe (nr. 202) uit Zwevegem bezat 17,62 ha landbouwgrond te Harelbeke met een huurwaarde van 108 p., of een eigenlijke waarde van 2376 p. ⁵⁴

Hadden dus in totaal 63 personen uit de Zuidvlaamse Leiestreek enige of zelfs een grote welstand, dan waren minstens 59 ⁵⁵ van de 322 overblijvende

Bij deze categorie rekenen wij ook drie personen, nopens wie gegevens voorkomen in de Wezerijregisters :

- Coppen Bouckaert : bij het overlijden van zijn echtgenote in 1577 erfden de minderjarige kinderen de helft van een huis met erf en 24 p. (RAK, SAK, *Wezerijregisters*, 58, f° 28 v°.)
- Willem Joye : bij overlijden van zijn echtgenote in 1556 erfden de minderjarige kinderen een deel van een huis met erf bij de Jaarmarkt. (*Ibid.*, 49, f° 24.)
- Ampleunis van Daele : bij zijn overlijden erfden zijn minderjarige kinderen rentebrieven met een kapitaalwaarde van 149 p. 12 sch.; bij het overlijden van zijn moeder kregen ze renten en geld met een gezamenlijke kapitaalwaarde van 268 p. 2 sch. 10 d. (*Ibid.*, 47, f° 36.)
- Tenslotte was er Trijsken van Male, die volgens ARA, *Rk*, 21.932, f° 30 bezittingen had ter waarde van minimum 300 p.

— Buiten zijn eigen woning bezat Notebaert nog drie huizen in de Sint-Maartenswijk en in de Vrouwstraat, die een kapitaal vertegenwoordigden van 1888 p. (SAG, serie 82/10/53, Kortrijk binnen, f° 80 v°, 87.)

⁵² RAG, *RVI*, 7544, f° 247-250.

⁵⁴ ARA, *Rk*, 18.827, f° 37 v°.

⁵⁵ De nummers : 32, 48, 49, 124, 183, 204, 210, 211, 223, 392, 393, 435, 450, 451, 477, 546, 547, 552, 587, 703, 704, 705, 768, 829, 870, 871, 888, 968, 1005, 1089, 1090, 1094, 1164, 1165, 1169, 1170, 1171, 1172, 1321, 1376, 1513, 1543, 1615, 1616, 1795, 1810, 1811, 1812, 1813, 1819, 1884, 1983, 2022, 2146, 2147, 2301, 2386, 2414, 2473.

verdachten die in die streek werden gesignaleerd kleine lui of zelfs sociaal misdeelden.

* *

De 23 met name bekende doopsgezinden uit Tielt waren, naar het getuigenis van de plaatselijke pastoor, „ghemeene” ambachtslieden, „simple” lui⁵⁶. Eén van hen, Pieter Potvliet (nr. 1957), komt in het register van de Tieltsse armenkamer voor bij de „secrete aermen”⁵⁷. Dit lage maatschappelijk niveau treffen we eveneens aan in westelijk Vlaanderen. Alleen Jan Boye (nr. 344) uit Nieuwkerke, Christiaan Langhedul (nr. 1426) uit Ieper en Franchois de Zwarte (nr. 2767) uit Hondshoote stegen er boven uit. De eerste trad na zijn vlucht op als factor van de Friese „smallekens”-wevers op de markt van Antwerpen⁵⁸; de tweede dreef handel tussen Antwerpen en Dantzig (exporteerde lakens, importeerde graan)⁵⁹; de derde stelde in Hondshoote blijkens de inventaris van zijn bezittingen, enkele wevers te werk⁶⁰.

Samenvattend kan men stellen dat het anabaptisme in grote mate recruteerde in de onderste lagen van het ambachtelijk milieu in de steden. In Gent en in Brugge was dit — precies zoals in Antwerpen — hoofdzakelijk bij de inwijkelingen. Alleen in de Zuidvlaamse Leiestreek genoot het doperdom een hogere maatschappelijke faam, tot zelfs bij leden van de stadsregering. Dit is vermoedelijk te verklaren door het feit dat hier de eerste propagandisten en aanhangers personen van aanzien zijn geweest. Op het agrarische platteland tenslotte heeft het doperdom bijna geen vat gehad.

c. De gereformeerden en calvinisten na 1545

Na de strenge repressie van 1545 bleef de aantrekkingskracht van het gereformeerd protestantisme in *Gent* een hele tijd beperkt tot de geletterde en kapitaalkrachtige kringen. Tientallen zonen uit aanzienlijke families gingen aan buitenlandse protestantse universiteiten studeren. Pas na 1555 werden de gereformeerden — naast de anabaptisten — ook in ambachtelijke kringen weer talrijker. Onder de aanhangers van het gereformeerd protestantisme tussen 1545 en 1565 tellen we :

⁵⁶ RAG, RVI, 722, f° 115 v° - 116.

⁵⁷ SAT, *Oud Archief*, 1267, f° 5 (1546).

⁵⁸ DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 351.

⁵⁹ RAG, RVI, 718, f° 113.

⁶⁰ Cfr. p. 545.

- 5 edelen ⁶¹;
- 7 geestelijken ⁶²;
- minstens 36 leden van de hogere burgerij en de middenstand (5 leraars-schoolmeesters, 1 advocaat, 2 deurwaarders en de echtgenote van een deurwaarder bij de Raad van Vlaanderen, 1 arts, 6 personen uit de intellectuele elite ⁶³, 1 rederijker, 1 schilder, 1 drukker (Gillis van der Erven), 1 boekhandelaar, 3 textielhandelaars ⁶⁴, 1 graanhandelaar, de zoon van een graanhandelaar ⁶⁵, 2 ondernemers van niet nader gespecificeerde producten, 1 bouwondernemer ⁶⁶, 2 goudsmeden ⁶⁷, 1 uurwerkmaker, 1 uurwerkmaker, 1 kunstgraveerder, 3 brouwers, 1 molenaar);
- minstens 26 ambachtshuizen uit de lagere klassen.

* * *

Was het protestantisme te *Brugge* vóór de beginnende jaren veertig voornamelijk een aangelegenheid van kleine ambachtelijke middens geweest, dan namen de hogere klassen en de intelligentsia na 1550 de leiding op zich van de beweging. Bovendien dient te worden gewezen op de tolerante houding

⁶¹ Van drie onder hen beschikken we over aanduidingen nopens de bezittingen: Karel Utenhove (nr. 2420) had een jaarlijks inkomen van 1128 p. 5 sch. uit zijn onroerende goederen die een gezamenlijk kapitaal vertegenwoordigden van 24.821 p. 10 sch.; zijn zoon Clays (nr. 2422) jaarlijks 358 p. 7 sch. goederen met een reële waarde van 7861 p. 14 sch. Karel Utenhove (nr. 2421) jaarlijks 139 p. 4 sch. uit 3060 p. 8 sch. (SAG, *Staten van Goed 1545-1546*, f° 75-77, verdeling der goederen 16 september 1545.)

⁶² Eén van hen, Stefaan Myelbeke (nr. 1769) bleek later bezittingen te hebben ter waarde van 2.350 p. tourn. (M. DELMOTTE, *Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent*, p. 168.)

⁶³ Nopens 3 onder hen, uit de familie Mortaigne (nrs. 1729, 1730 en 1731) beschikken we over een bezitsaanduiding: in 1567 bedroeg de „ghemeensamede vande zes inlant-sche kinderen” van Anthoine Mortaigne: 5.847 p. 13 sch. 8 d. tourn. (SAO, *Oud Archief, Oppervoogden, Register van Staten en Verdeelingen 1564-1567*, f° 157 v° - 158.)

⁶⁴ Eén van hen was Jan de Buus (nr. 466), die in 1559 tot de meest in aanzien staande koopluizen van Neurenberg behoorde. (R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, p. 187-188.) Hetzelfde geldt voor Daniel Itero (nr. 1277), die sinds omstreeks 1558 in Wesel verbleef. (W. SARMENHAUS, *Die Festsetzung der niederländischen Religionsflüchtlinge im 16. Jahrhundert in Wesel*, p. 71.)

⁶⁵ Namelijk Jacob Commelin (nr. 626), zoon van de rijke graanhandelaar Jan Commelin (die zelf in 1566 een belangrijke rol speelde in de troebelen te Gent); de bezittingen van de vader werden op 26.017 p. 13 sch. 3 d. geraamd. (M. DELMOTTE, *o.c.*, p. 167.)

⁶⁶ Namelijk Lieven de Grave (nr. 1015); bezittingen ter waarde van 733 p. 13 sch. (*Ibid.*, p. 168.)

⁶⁷ Eén van hen, Frederik de Buck (nr. 417) bezat goederen ter waarde van 1.866 p. 3 sch. 6 d. (*Ibid.*)

tegenover de gereformeerden van sommige Cassandriaanse magistraten die, zonder direct afhankelijkheid te vertonen tegenover het protestantisme, toch evenmin geneigd waren om zich in de religieuze controverse achter de orthodoxe katholieken op te stellen. Voortgaande op bezitsramingen kunnen 11 gereformeerden in de meest welstellende stedelijke bevolgingsklasse ondergebracht worden (meer dan 1000 p.); 4 in de middenstand en 3 bij de lagere klassen :

1356. Gelein Kethele, Brugge. Bij zijn overlijden erfden zijn kinderen van hemzelf en van zijn vader, Gelein sr. : kapitaal en schuldbrieven ter waarde van 14.034 p. 18 sch. tourn.; verder 15.000 roeden land in Houtave, renten met een jaarlijkse opbrengst van 183 p. tourn.

(SAB, *Sint-Jacob*, 11, f° 220-221.)

465. Jacob Buus, Brugge. Bij het overlijden van zijn echtgenote, Anna de Brouckere, erfden zijn kinderen : 2331 p. 12 sch. 6 d. tourn., renten met een jaarlijkse opbrengst van 12 p. tourn., en 3/4 van een hofstede te IJzendijke.

(SAB, *Carmers*, 6, f° 135.)

60. Catharina Arents (nr. 62). Haar echtgenoot, Jan de Brabant, bezat : 8283 roeden en 4 lijnen landbouwgrond met een boerderij te Stalhille; 15.300 roeden en een vijver te Oostkamp, Ruddervoorde en Hertsberge, belast met 48 p. tourn. per jaar; 4 huizen aan Sint-Gillis te Brugge, samen belast met 5 p. 14 sch. per jaar; 7 huisjes in de Witte Leertouwersstraat, samen belast met 13 p. 4 sch. per jaar; 1 huis aan de Oude Zak, belast met 3 p. tourn. per jaar; roerende goederen en kapitaal, samen 1283 p. 17 sch. tourn.; „onghecrighelicke” tegoeden 401 p. 19 sch. tourn.

(SAB, *Sint-Donaas*, 9, f° 108.)

2669/697. Joos van den Westhuse en echtgenote Christine de la Croix. Bezaten : het „Goed te Plasschendaele” in Adegem met 30.000 roeden land; 1 taveerne met stallen en schuur in Adegem; 1800 roeden bos, 300 roeden landbouwgrond en nog een partij grond in Oostwinkel; renten met een jaarlijkse opbrengst van 830 p. 8 sch. tourn.; roerende goederen ter waarde van 1792 p. 10 sch. tourn.

(SAB, *Sint-Jans*, 14, f° 29.)

2667/2668. Jan van den Westhuse en echtgenote Antonine. Bezaten : 2250 roeden grond in Adegem; een hofstede met 30.000 roeden te Adegem; 2700 roeden in Oostwinkel; renten met een jaarlijkse opbrengst van 8 p. 8 sch.; roerende bezittingen ter waarde van 430 tourn.

(SAB, *Sint-Jans*, 14, f° 29.)

2594. Jan van Vyven, Brugge. Bij het overlijden van zijn echtgenote erfden zijn kinderen : 645 p. 12 sch. tourn.; renten met een jaarlijkse opbrengst van 49 p. 18 sch. 6 d. Bij het overlijden van hun tante erfden die kinderen 1175 p. 2 sch.

(SAB, *Sint-Jacob*, 11, f° 38.)

514. Leonard Casenbroodt. Uit de erfenis van zijn ouders ontving hij 1631 p. 6 den. tourn.

(ADN, B. 7019, f° 38 v°.)

2274/2275. Meester Clays en zijn zoon Jacob Stallynck. Op 12 mei en 20 december 1560 werden voor hun erfenamen 1236 p. 14 sch. 6 d. te boek gesteld.

(SAB, *Sint-Jan*, 13, f° 181 v°.)

2538. Cornelis Volckaert. Bezittingen : huis en inboedel in de Wapenmakersstraat, belast met 15 p. 19 sch. tourn. per jaar; een kapitaal van 648 p. 2 sch.

(SAB, *Sint-Jan*, 13, f° 26.)

592. Hans van Cleve. Zijn dochter Tannelijn erfde goederen ter waarde van 608 p. 6 sch. tourn.
(SAB, *Sint-Jan*, 10, f° 248 v°.)
2392. Jean Toulet, afkomstig uit Armentières. In zijn sterfhuis te Brugge : 455 p. tourn.
(SAB, *Sint-Jan*, 13, f° 254 v°.)
1047. Jacob van der Haghe : 278 p. 1 sch.; renten met jaarlijkse opbrengst van 14 p. 14 sch.
(SAB, *Onze-Lieve-Vrouw*, 10, f° 75 v°.)
159. Jan de la Beecke : 40 p. 10 sch. tourn.
(SAB, *Sint-Donaas*, 9, f° 58 v°.)
1779. Pieter Nemegeheer. Zijn echtgenote bezat amper 4 p. 8 sch. 6 d.
(SAB, *Carmers*, 7, f° 11.)
2023. Gillis Roze : 20 p. 11 sch. 6 d.
(ADN, B. 7019, f° 40.)

Aan de lijst der gereformeerden uit de hogere burgerij en de middenklassen kunnen bovendien nog toegevoegd worden : de kooplui Augustin le Grand (nr. 1009), Johan van den Abbeele (nr. 1), Willem Walter (nr. 2632), Jan Jansz. (nr. 1303), Jean en Robert du Wal (nrs. 2611/2612), en de apotheker Jan van de Walle (nr. 2621), die allen in hun toevluchtsoord Frankfort tot de allerrijkste calvinisten behoorden⁶⁸. Hetzelfde kan gezegd nopens de koopman-uitgever Johan Gailliart, zijn echtgenote en zijn zoon Willem (nrs. 932, 933, 934) en de koopman Johan Rueffelaert (nr. 2090) die zich in Emden gingen vestigen⁶⁹. Minstens tot de middenstand behoorden verder nog : de koopman-advocaat en magistraat Omaar Coolman (nr. 641), een drukker, een boekhandelaar, een invloedrijk bontwerker, een ondernemer-mutsenreder, een apotheker.

In totaal tellen we dus :

- 32 leden van de hogere burgerij en de middenstand;
- 9 geestelijken;
- 3 gereformeerden uit de lagere bevolgingsklassen, bij wie waarschijnlijk ook de overige 16 met name bekende ambachtslui mogen worden ongebracht; onderstrepen we nochtans dat, zoals elders aangestipt wordt, het aantal ambachtslui – voornamelijk textielarbeiders die aangetrokken werden uit sterk geprotestantiseerde industriegebieden in het westen – veel talrijker zal zijn geweest.

* * *

⁶⁸ A. DIETZ, *Frankfurter Handelsgeschichte*, II, p. 34; R. M. VAN DEN ABBEELE, *Nederlandse vluchtelingen te Frankfort in de XVIe eeuw*, p. 6-7; L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 327.

⁶⁹ B. HAGEDORN, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jabrbundert*, p. 103 en 125.

In *Noord-Vlaanderen* zijn onder de vooraanstaande nieuwgezinden te vermelden : een minderbroeder uit Sluis, een karmeliet uit Eeklo, een kapelaan uit Oostburg, een kapelaan uit Casuele en een geestelijke uit het Land van Saaftinge; verder de baljuws van Breskens, Axel, Hulst, Hulsterambacht; de ex-burgemeester van Eeklo Jan Lippens wiens bezittingen op 5.637 p. 11 sch. kunnen geraamd worden ⁷⁰; een chirurgijn uit Axel, een procureur uit Axel, de aanzienlijke Lauwereys de Vos en zijn echtgenote uit Eeklo, 4 handelaars (Kaprijke, Eeklo, Casuele, Elversele), een brouwer-ondernemer (Groede), de universitair geschoolde Gillis Verdrickt uit Elversele. Bovendien kunnen 13 personen uit het gebied Axel-Hulst, op grond van bezitsramingen, eveneens tot de middenstand worden gerekend ⁷¹ :

777/778. Bernard van Deynse en echtgenote, Axel	6745 p.
1500. Jan Loen, Lamsweerde	1151 p. 10 sch.
1919/1920. Lievin Pit, griffier, en echtg., Axel	600 p. 12 sch.
1381. Joos de Kueeckere, procureur, Hulst	528 p.
2686. Jan Willemets, Hulst	„ryck man”
689. Danneel de Creeckeke, Axel	240 p. 15 sch. 5
1017. Victor de Grave, Vremdijk	227 p. 6 sch. 8
962. Jan Gheertsz., Hulst	216 p.
1877. Charles Persoon, Axel	150 p. 16 sch.
1209/1210. Jacob van Houcke en echtgen., Axel	148 p. 16 sch.
1207. François van Houcke, Axel	72 p.
2142/2143. Christiaan Schapere en echtgen., Axel	67 p. 4 sch.
2749. François Zoete, Hulst	geen bezit

De laatste drie van deze lijst behoorden tot de lagere standen. Bij hen mogen hoogstwaarschijnlijk de 16 Eeklonaars worden gerekend die in de rekening van 1563 „touts gens de mestier” genoemd worden ⁷², en drie gezusters uit Belsele die als „simple” en ongeletterde vrouwen werden bestempeld ⁷³. Indien deze veronderstelling juist is, dan ziet de sociale structuur zoals hij op grond van fragmentarische gegevens kan opgemaakt worden er uit als volgt :
 5 geestelijken;
 28 burgers en middenstanders;
 minstens 22 personen uit de lagere standen.

* * *

⁷⁰ A. DE VOS, *Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw*, p. 82.

⁷¹ Bronnen : ARA, Rk, 18.922-18.924, 21.933; SAG, 28/2/8, 28/7/36, 28/50/272, 28/55/292.

⁷² De nummers 469, 470, 744, 981, 982, 1860, 1979, 1993, 2031, 2100, 2101, 2579, 2580, 2716, 2719, 2724. (ARA, Rk, 13.923, rekening 1560-1564, f° 20 - 20 v°.)

⁷³ RAG, *Land van Waas*, 1894, f° 18 - 19 v°.

6 nieuwgezinden uit *Aalst* behoorden tot de intellectuele elite (nrs. 135, 136, 137, 138, 289, 290).

* * *

Voor het gebied *Oudenaarde-Ronse* en het omliggende platteland zijn de volgende gegevens nopens het bezit beschikbaar :

*Oudenaarde*⁷⁴

385. Meester Jan van den Broucke, geneesheer, Oudenaarde. Op een lijst van 23 oktober 1540 komt hij voor onder de „edele ende ghegoede lieden” van Oudenaarde. (SAO, *Beroerten*, 1 : daar wordt hij tevens „hoofdman” van de Nederstraat genoemd.) Hij bezat 2 huizen in de Nederstraat, het eerste met 1 haard, het tweede met 5 haarden = een van de grootste huizen. (SAO, *Huizen*, 5, f° 14.)
2303. Joos de Stercke, Oudenaarde. Ook hij bezat in 1540 een huis met 5 haarden in de Nederstraat. (*L.c.*, f° 13 v°.)
2597. Gillis de Waele, Oudenaarde. Bij zijn overlijden in mei 1561 bezat hij huizen, renten, inboedel en schuldbrieven voor een waarde van 1009 p. 10 sch. 11 d.
142. Adriaan Bauters, Semmerzake-Zingem. Huizen en erven te Zingem : 641 p.
2263. Willem van Spiere. Zijn moeder liet na haar overlijden 366 p. 16 sch. 8 d. achter.
1684. Meester Adriaan Meynfroot, Oudenaarde. Zijn vader, Adriaan, liet bij zijn overlijden huizen, goederen en renten na ter waarde van 351 p. 3 sch.
2324. Ingel van der Straeten, Eine. Zijn zoon Hendrik bezat uit het vaderlijk erfdeel : 263 p. 6 sc. 3 d. tourn.
1737. Gillis van der Moten, Oudenaarde. Zijn zoon Jacob bezat uit het vaderlijk erfdeel : 263 p. 6 sch. 3 d. tourn.
1574. Loys Marlier. Bezittingen : 189 p. 2 sch.
474. Antheunis Caen, Oudenaarde. Renten met een totale waarde van 189 p. 12 sch. 2 d.
815. Joos van den Dorpe. Huis en renten : 181 p. 9 sch. 6 d.
44. Meester Andries Alzuut, Oudenaarde. Een huis in de Einestraat met 4 haardsteden, ter waarde van 151 p. 10 sch. 11 d.
567. Filips Claux, Zingem. Bezit : 143 p. 17 sch. 7 d.
1175. Claeys Heyse, Zingem. Een huis met land in Zingem : 140 p. 9 sch. 7 d.
- 108/109. Pieter Baert en echtgenote, Oudenaarde. Een huis : 139 p. 9 sch. 1 d.
590. Jan de Clercq, Oudenaarde. Bezit : 49 p. 12 sch. 4 d.
1762. Andries van Mullem, Oudenaarde. Bezit : 43 p. 15 sch. 9 d.
2078. Pieter Rous, Zingem. Bezit : 27 p. 1 sch. 5 d.
2077. Jan Rous, Zingem. Zijn weduwe bezat in 1557 een huisje met varkenshok en enkele roeden land, waarde : 15 p. 17 sch.
856. Jan Eechout, Zingem. Bezit : 8 p. 8 sch.
449. Adriaan van den Burye, Oudenaarde. Bezit van zijn vrouw in 1562 : 6 p.
1663. Laurens de Mets, Oudenaarde. Bezit : 4 p. 4 sch. 6 d.

⁷⁴ Uit : SAO, *Oud Archief, Oppervoogden, Registers van Staten en Verdeelingen*, 1542-1570; *Beroerten*, 1, 2a; *Huizen*, 5.

De nummers : 1816, 2076, 2113, 2124, 2443 hadden meer schulden dan baten.

Ronse

2727. Lodewijk van Wynghen. Als student in Leuven stond hij in 1553 ingeschreven bij de „divites”. (A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, p. 496.)

1085. Meester Hermes van Hauwaert, chirurgijn, in 1564-1565 schepen van Ronse. Ook hij stond te Leuven in 1541 ingeschreven bij de „divites”. (*Ibid.*, p. 221.) Tot dezelfde sociale klasse rekenen we zijn broer Pauwels van Hauwaert (nr. 1055).

1789. Hans Noorman. Bezat 2 huizen, een watermolen en enig land, met een totale waarde van 786 p. (SAG, serie 28, *penningkohieren Ronse*, eigenaars, f° 41 - 97 v°.)

1742. Hermes Moyaert bezat minstens 100 p., een bedrag dat hij als boete betaalde. (RAR, SAR, K 1, *kerkrekeningen Sint-Hermes*, (1566-1567), f° 12 v°.)

De volgende personen bezaten een huis met een tuin of een stukje landbouwland. (Uit : SAG, serie 28, *penningkohieren*, eigenaars, f° 8, 12, 31, 41, 73, 76, 84 v°, 87, 111 v°; ARA, Rk, 1188, f° 11 en 18.)

68. Pieter van Arsdale.

73. Jan Baccou.

403. Hermes Bruggeman.

404/405. Pieter Bruggeman en echtgenote.

1263. Jan Huusman.

1262/1265. Hubrecht Huusman en dochter Martine.

1534/1535. Loys Maelbrache en zoon Martin.

2500. Cornelis de Visschere.

1614. Hermes van der Meersch.

2726. Hermes van Wynghen.

Bezaten niets :

1741. Gerard Moyaert. (J. H. BEKOUW, *Bannelingen en Vluchtelingen uit Ronse*, I, p. 26.)

1077. Gillis Hannynck. (P. VAN BUTSELE, *De Beeldenstorm en zijn nasleep*, p. 136.)

877/878. Loys Elinck en echtgenote. („midts den scamelen staet vande voorseyde ghevanghen ende gheexecuteerden”). (ARA, AL, 459, verzoekschrift van Jacob Dierins, 7 juni 1555.)

Deze lijst van goeode burgers en middenstanders (16 met min. 100 p. uit de streek van Oudenaarde, 18 met minstens een eigen woning uit Ronse) kan nog aangevuld worden met de volgende personen : 1 schoolmeester uit Oudenaarde, 2 schoolmeesters uit Ronse, 2 tapijtfabrikanten uit Oudenaarde, een textielhandelaar uit Oudenaarde, 2 textielabrikanten uit Ronse, 1 zoon van een textielabrikant uit Ronse⁷⁵, een schepen en een zoon van een schepen uit Ronse, 2 boekhandelaars uit Ronse, een apotheker en een chirurgijn uit Oudenaarde.

⁷⁵ Namelijk Filips Maelreyt (nr. 1537), stiefzoon van Jan van Wynghen. (Cfr. ARA, Rk, 18.942, f° 3 v°.)

16 personen (12 + 4) behoorden tot de lagere klassen. Bij hen mag men wellicht de 31 al of niet geschoolde arbeiders rekenen die uit dit gebied met name bekend zijn.

Met het nodige voorbehoud komt men voor het gebied Oudenaarde-Ronse en het omliggende platteland tot het volgende overzicht :

geestelijkheid : 1;

gegoede burgerij en middenstand : $34 + 15 = 49$;

lagere klassen : $16 + 31 = 47$.

* *

Over de maatschappelijke situatie van de *Oostendenaren* die op het einde van de jaren vijftig en in de beginnende jaren zestig naar de nieuwe religie overgingen, zijn we betrekkelijk goed ingelicht, en wel dank zij een enquête, in februari 1564 op last van de Raad van Vlaanderen gehouden, waarbij tevens uittreksels zijn gevoegd van het Oostendse „registre van den issue” en het „bouck vande onteerfvenessen”⁷⁶. Enkele nieuwgezinden trokken inderdaad in 1561 en 1562 naar het buitenland na tevoren een aantal bezittingen te hebben verkocht. Ze lieten zich van het Oostendse burgerschap „vervreemden” en betaalden een recht van „issue”. Hoe hoog dit bedrag was in Oostende kon niet worden nagegaan. Als maatstaf mag allicht het „issuerecht” van het Brugse Vrije worden genomen, dat daar 10 % van de waarde der onroerende bezittingen bedroeg⁷⁷. Samen met de gegevens uit de getuigenverklaringen en rekening houdend met het feit dat we alleen over de *onroerende* goederen ingelicht zijn, krijgen we het volgende beeld :

1048. François Haghebaert : 1 schip, verkocht voor 150 p.; onroerende bezittingen met een waarde van 3600 p.

256/1340. Lenaert Bisschop en Mayken Kem : „houdende eenen grooten winkele van penewaerde”; als erfenis overgedragen of verkocht : 2 huizen, 1 huis met erf, 1/8 van een huis met erf.

1396/2633. Reynoud Laerman (bakker) en Margriete Walters : 1 bakkerij, verkocht voor 480 p.; 1 huis; onroerende goederen met een waarde van 360 p.

1801/1802. Adriaan Oliviers (kuiper) en echtgenote : „wel ghestaet man”; een aantal goederen verkocht op 23 september 1561; onroerende bezittingen met een waarde van 660 p.

1805/1806. Jeronimus Oliviers (kastelein) en echtgenote : 1 huis; 1 schip; 1 groot huis, in 1564 gepacht door de baljuw van Oostende.

Tot dezelfde maatschappelijke rang mogen ook een derde broer, Gilioen Oliviers, en diens echtgenote worden gerekend. (1803/1804).

⁷⁶ RAG, RVI, 722, f° 121 v° - 124; RAB, *Brugse Vrije*, 4104, f° 2. Aan te vullen met : ADN, B. 7019, f° 45 - 45 v° en B. 7018, f° 59 v°.

⁷⁷ L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume du Franc de Bruges*, I (Brussel 1879), p. 46.

2149/2150. Adriaan Schelewaert en echtgenote Amplonie : 1 huis, verkocht voor 108 p.; 1 schip, verkocht voor 70 p.; onroerende bezittingen met een waarde van 408 p.
 1781/2057. Jan Neteman (kuiper) en Magdalena Roelmans : 1 huis met landerijen; onroerende bezittingen met een waarde van 120 p.
 263/2247. Guido Blancke en Cornelia Sneers : 1 schip; 1 huis met landerijen.
 2246. Clais Sneer (schipper), zwager van Guido Blancke : 1 schip.
 2041/2114. Corijn Rems en Tanneken Rijst : 1 schip; 1 huis, verkocht voor 240 p.
 1916/1917. Marten Pirotz (schipper) en echtgenote : 1 schip.
 2354. Albert Tabbaert (schipper) : 1 schip.
 2452/2453. Cornelis Velynck en echtgenote (timmerman) : een aantal goederen verkocht op 31 december 1561; onroerende bezittingen met een waarde van 72 p.
 1333. Zacharias Juliaens : onroerende bezittingen met een waarde van 24 p.
 63. Tanneken Arents (cipierster) : opbrengst van verkoop der bezittingen voor schuldeisers.
 1471/483. Adriaan Lhermite (barbier) en Antonine Caloens : 1 huis (barbierszaak), verkocht voor 192 p.; onroerende bezittingen met een waarde van 270 p.
 1539. Apolonia Maes : 1 huis.

De meesten van deze 30 émigré's behoorden dus tot de middenstand, sommigen tot de welgestelde burgerij. Bij hen moet nog de baljuw-kastelein François Christiaens worden gerekend. Er zij nog aangestipt dat de zoon van François Haghebaert in Parijs studeerde : ook een aanduiding voor het maatschappelijk niveau van de familie ?

* * *

Voor *westelijk Vlaanderen* beschikken we over de volgende gegevens⁷⁸ :

1//2750. Maillart Zoete, Hondshoote. Het aantal door hem geëxporteerde saaien steeg van 169 in 1554-1555 tot 2.492 in 1557-1558 en 6.159 in 1558-1559, om nadien terug te dalen tot 3.873 in 1559-1560 en 2.822 in 1560-1561. (H.-E. DE SAGHER, *Documents*, 2e afdeling, II, p. 486-487.)
 2//303. Jan Bollaert, Hondshoote. Zoals Maillart Zoete één van de grootste saaiondernemers van Hondshoote : 467 stuks in 1559-1560, 3.833 in 1560-1561, 5.242 in 1561-1562, 3.301 in 1562-1563, maar nog slechts 220 in 1563-1564. (*Ibid.*, p. 486-487.)
 3-4//2636/1633. Karel van de Water en echtgenote Mayken Meeuwe, Hondshoote. Aanzienlijke saaiondernemer : het aantal door hem geëxporteerde saaien liep op van 11 in 1551-1552 tot een piek van 2.618 in 1554-1555 om nadien terug te dalen tot 2.361 in 1555-1556 en 549 in 1556-1557. (*Ibid.*, p. 485-486.) Ter betaling van een boete opgelegd door de inquisiteur, werden renten en partijen grond verkocht voor een waarde van 600 p. De luitenant van de soeverein-baljuw schatte de totale waarde van hun bezittingen te Hondshoote en Houtkerke op ongeveer 2000 p.

⁷⁸ Tenzij anders vermeld, zijn de bronnen : E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I-IV; RAG, *RV*, 7544, f° 155 v° - 156; 8310-8311; ARA, *AL*, 461, 462, 462 bis; ADN, B. 6989, B. 6990, B. 6991, B. 7018, B. 7019; SAG, serie 28 bis/2/34.

- 5//98. Andries Baerdeloos, Hondshoote, uit een aanzienlijke handelaarsfamilie. Hoeven, partijen land en renten te Sint-Rijkers, Leisele, Stavele, Lampernisse, Proven; 2 huizen en roerende bezittingen te Hondshoote. Samen : 1528 p. 3 sch. 2 d.
- 6//371. Hans Broiteur, Steenwerck. Roerende en onroerende goederen verkocht voor 121 p. tourn. Bovendien nog 33 gemet landbouwgrond met een jaarlijkse huurwaarde van 60 p. of een eigenlijke waarde van 1320 p. Samen : 1441 p.
- 7//1971. Pieter Priem, voorschepen in Westouter. Bezat in 1556 aan onroerend bezit : 24 gemet Westouter, met een huurwaarde van 48 p. of een eigenlijke waarde van 1056 p. (SAG, 28 bis/2/34, kohier 10e penning Westouter 1556.)
- 8//543. Jan de Cherf, Steenwerck. 26 gemet landbouwgrond met een jaarlijkse waarde van 45 p. 10 sch. of een eigenlijke waarde van 1001 p.
- 9-10-11//510/511/513. Willem, Catharina en Pieter Carpentier, Mesen. Willem bezat de heerlijkheid „de Driehouck” te Mesen, „metter hoocheyt, penninghen, rente ende al diesser toebehoort”, 1300 lants groot, verkocht voor 36 p. per gemet. De broers en de zuster samen bezaten een pachtgoed in Voormezele (315 p. tourn.) en twee huizen met erf te Mesen. Roerende goederen van Willem : 120 p.
- 12//1865. Jan Pauwels, Nieuwpoort, graankoopman en ontvanger van accijnzen. Behoorde volgens de schepenen van Nieuwpoort tot een rijke familie, die evenwel in de jaren 1562-1565 een verlies geleden had van meer dan 2000 p.
- 13//2261. Gillis Speelman, Diksmuide : roerende goederen (samen met echtgenote) : 296 p. 4 sch.; onroerende met een jaarlijkse opbrengst van 316 p. 18 sch. 11 d. (B. 7019, f° 52; ARA, *Rk*, 1173, f° 34 v° - 35.)
- 14-15//2217/2218. Jan van der Slaert en echtgenote, Wulvergem. 1 huis met erf te Mesen, 2 pachthoeven te Wijtschate en Kimmel, ongeveer 17 gemet landbouwgrond. Van hun welstand getuigt ook dat Jans broer tijdens hun verblijf in Engeland regelmatig 100 daalders overbracht. (Cfr. E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 350.)
- 16//2170. Clays de Schildere, Steenwerck. Op grond van ramingen van zijn bezit werd hij tot een boete van 900 p. veroordeeld.
- 17//2571. Gelein Vrambout, Meteren. 6 gemet landbouwgrond, 8 stuks vee, 10 p. garen en 2 dwalen, waarde : 934 p. 18 sch.
- 18-19//1224/1225. Christiaan Houvenaghel en echtgenote, Nipkerke. Onroerende goederen; 18 gemet landbouwgrond met jaarlijkse huurwaarde van 30 p. of eigenlijke waarde van 660 p. Roerende goederen : 192 p. 12 sch.
- 20-21//306/2374. François Bolle en echtgenote Christine Tetin, Mesen. 2 huizen met erf, waarde 217 p. tourn.; 3 percelen grond verkocht voor 33 p. per gemet (totale oppervlakte niet bekend). Zelf hadden ze bij hun aankomst in Engeland 800 daalders mee. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 352.)
- 22//2187. Willem Scipman, Hondshoote. Roerende goederen : 843 p. 18 sch. 6 d. (ADN, B. 7019, f° 72 v° - 73; ARA, *Rk*, 1172, f° 74 v° - 75.)
- 23//1887. Jacob de Peystere, Hondshoote. Moet aanzienlijk zijn geweest : het opsporen en te gelde maken van zijn goederen alleen al kostte 88 p. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 243.)
- 24-25//602/603. Jan Cnockaert en echtgenote, Veurne. 2 hoeven met inboedel en landerijen te Reningelst, en 1 molen.
- 26-27-28-29//1239/1240/1241/1242. François, Jan en Pierken Hueseck en de echtgenote van laatstgenoemde, Nieuwkerke. Samen een landbouwuitbating, waarde 666 p.
- 30//2599. Jan de Waele, Hondshoote. Bezit samen met echtgenote : 2 huizen te Hondshoote. Als handelaar exporteerde hij in 1558-1559 107 saaien. (H.E. DE SAGHER, *o.c.*, 2e afdeling, II, p. 486.)

31-32//2133/2135. Christiaan en Willem Schaephoofd, Reningelst. Samen met hun (niet veroordeelde) broers : een landbouwuitbating, totale waarde 396 p. 12 sch. Christiaan bovendien nog, samen met zijn echtgenote : 8 stuks vee, een grote voorraad stro, ter waarde van 360 p. 15 s. 5 d.

33//2151. Nicasius Schelewaert, Diksmuide : 1 huis met brouwerij, en 1 huis met jaarlijkse waarde van 39 p. (= 624 p. eigenlijke waarde) en roerend en onroerend goed (11 p. 7 d.). (ADN, B. 7018, f° 66; B. 7019, f° 51 v°.)

34-35//54/755. Martijn Andries en echtgenote, Sint-Winoksbergen, Loberghe, Zuydpeene. 2 hofsteden : het „Crayhof” en „Ter hogher Steenbrugge” verkocht voor minstens 600 p.

36//698. Robert de Croock, Steenvoorde. Roerende goederen : 225 p. 19 sch. 6 d., een huis met inboedel in Steenvoorde : 277 p. 4 sch.; 83 pond wol.

37//1945. Jacob Pollet, Westouter. Landbouwuitbating met 72 stuks vee en roerend goed : 505 p. 15 sch. 1 d.

38//922. Peronne Godschalck, Belle. Ze wordt „zeer rijke jonghe dochtere” genoemd. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 352.)

39-40//144/145. Jan de Bavelare en echtgenote, Hondshoote. Bezitten „zeer veel goed”. (*Ibid.*, p. 343.)

41-42//146/147. Joris de Bavelare en echtgenote, Hondshoote. Bezitten een huis, waarde 255 p.

43//411. Jacob de Brune, Nieuwkerke. Roerende en onroerende goederen verkocht voor 121 p. 18 sch. In Sandwich, waarheen hij uitweek, had hij nochtans de naam „zeer ryck” te zijn. (E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 353.)

44-45//2224/2225. Jan Smalbeen en echtgenote, Steenvoorde. 27 lakens, 39 p. wol, voorraden vlas en lijnwaad, landbouwproducten, huis en stallingen. Totaal : 450 p. 15 sch. 5 d.

46-47-48//2136/2137/2138. Pieter Schaephoofd en echtgenote en zoon Pieter, Poperinge. Huizen, erven, inboedel ter waarde van 450 p.

49//2642. Karel Wecsteen, Meteren. Roerende en onroerende goederen verkocht voor 446 p. 5 sch.

50//154. Jacob van de Beck(e), Meteren. Grondbezit te Belle en Meteren, waarde 438 p. Zelf had hij de roerende goederen uit zijn saaiweefonderneming vóór zijn vlucht naar Engeland verkocht.

51//2005. Lucas van Quickelberghe, Nieuwpoort. Bezat minstens 400 p.

52-53//230/231. Pauwels de Bert en echtgenote, Reningelst. Voor het betalen van een boete werden 16 gemet en 4 roeden verkocht.

54//1485. Jacob Lievins, Eecke. Samen met zijn echtgenote : 1 oliemolen, 1 hofstede met land en landvruchten, verkocht voor 396 p. 1 sch. 5 d.

55-56//1447/1771. Jacob Lauwers, koopman, en echtgenote Bernardijne Naey, Nieuwpoort. Bezaten 2 huizen in Nieuwpoort op de Markt en op de Vestzijde, ter waarde van 312 p. Roerende goederen met een waarde van 90 p. (ARA, *Rk*, 1173, f° 24 v°.)

57//1319. Hendrik Jooris, Steenvoorde. Vee en roerende bezittingen met een totale waarde van 294 p. 16 sch.

58//2767. François de Zwarte, uit Belle, wonende te Hondshoote. 16 p. inslagwol, 14 p. witte wol, partijen garen, gekamde wol, lijnwaad en vlas, 4 spinnewielen, 13 stoelen : verkocht voor 255 p. 5 sch.

59//1924. Echtgenote van Antheunis Platevoet, Hondshoote. Bezit samen met echtgenoot : een huis en een brouwerij.

60//897. Karel Eyllinck, Meteren. Roerende en onroerende goederen ter waarde van 244 p. 5 sch.

61//796. Meester Jacob Dieusart, Nieuwkerke. Zijn niet onaanzienlijk bezit kwam in de armenkas van de Londense vluchtelinkerkerk. (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraards-protocollen*, passim.)

62//1693. Anna Moenaert, Poperinge. Landbouwgrond : 240 p.

63-64//2281/2282. Pieter van Stavele en echtgenote, Hondshoote. Landbouwgrond : 228 p.

65-66//170/1424. Gillis Behagele en echtgenote Peronne de Langhe, Waasten. 1 pachtgoed en 9 gemet landbouwgrond.

67-68//604/605. Niklaas Cnockaert en echtgenote, Reningelst. Molen „De goede Moed”, verkocht voor 224 p.

69//2568. Dochter van Pieter de Vos, Nipkerke. Haar ouders bezitten roerende goederen voor een waarde van 201 p.

70-71//2445/1879. Karel van de Velde en echtgenote Proneken Petrijs, Hondshoote. Goederen : 215 p. 8 sch.

72//1965. Hendrik Priem, Westouter. 1 landbouwuitbating met inboedel : 177 p. 11 sch. 7 d.

73//2086. Jan Ruckenbusch, Eecke. Een kleine landbouwuitbating en een huis : 186 p. 11 sch. 9 d.

Bezitten een huis, een kleine hoeve, landbouwgrond, weefwerktuigen of andere roerende goederen, waarvan de waarde werd geraamd op 50 tot 150 p. : 66 personen

nrs.	20	147	428	570	1097	1557	1671	2015	2506	2603	2750
	121	243	429	808	1119	1591	1701	2017	2507	2604	2768
	128	304	467	917	1364	1620	1733	2111	2522	2610	2769
	129	398	468	919	1405	1642	1972	2277	2523	2655	2770
	141	402	557	921	1418	1643	1975	2345	2556	2677	2771
	146	427	558	990	1431	1670	2014	2346	2602	2741	2772

Buitenpoorters van Ieper : 73 personen.

nrs.	66	401	544	1012	1364	1638	1932	1971	2168	2567	2782
	67	421	677	1120	1408	1672	1937	1972	2183	2577	2783
	170	422	686	1192	1413	1673	1944	1975	2191	2603	2784
	283	456	831	1193	1414	1685	1946	2001	2199	2680	
	288	463	905	1258	1461	1702	1847	2002	2280	2774	
	325	467	972	1349	1621	1875	1962	2087	2349	2780	
	389	468	973	1350	1622	1931	1969	2135	2375	2781	

Bezitten goederen ter waarde van minder dan 50 p. : 13 personen.

nrs.	11	313	570	755	1011	1012	1591	1893	1894	1972	2045	2615	2761
------	----	-----	-----	-----	------	------	------	------	------	------	------	------	------

Hebben geen bezittingen van enige waarde; of van hun bezittingen blijft, na aftrek van de schulden, helemaal niets over : 361 personen.

nrs.	15	176	386	608	765	1066	1284	1479	1756	2018	2218	2429	2684
	16	178	390	609	769	1067	1286	1480	1823	2034	2228	2445	2689
	21	193	391	613	770	1072	1305	1482	1851	2056	2229	2485	2698

23	194	396	623	771	1073	1306	1483	1852	2065	2230	2486	2702
39	195	410	629	775	1074	1316	1486	1871	2067	2244	2487	2703
41	196	415	631	806	1075	1329	1487	1874	2103	2250	2489	2720
90	199	424	632	807	1076	1330	1488	1889	2104	2251	2496	2722
91	228	444	634	830	1123	1331	1516	1890	2105	2253	2497	2730
92	235	445	635	847	1129	1332	1545	1891	2116	2270	2519	2738
104	257	448	638	848	1131	1342	1580	1892	2117	2271	2541	2760
105	258	457	646	859	1132	1343	1593	1930	2118	2278	2572	2763
111	261	458	647	860	1150	1369	1625	1933	2153	2283	2581	2765
115	272	460	656	883	1151	1383	1629	1935	2156	2307	2582	2766
116	273	461	657	884	1152	1384	1631	1944	2162	2310	2602	
117	295	475	661	918	1155	1387	1632	1946	2163	2320	2603	
118	298	485	662	929	1178	1400	1636	1958	2164	2343	2604	
127	299	486	669	938	1181	1407	1655	1966	2165	2355	2616	
133	300	488	677	940	1196	1408	1656	1976	2168	2356	2622	
148	322	489	688	952	1198	1409	1672	1977	2172	2357	2623	
152	342	511	691	963	1200	1410	1674	1988	2173	2370	2624	
153	344	513	708	973	1221	1416	1679	1996	2176	2372	2641	
155	351	540	709	975	1222	1420	1682	1997	2177	2379	2645	
166	356	542	718	977	1226	1421	1683	1998	2178	2388	2661	
170	357	555	723	978	1227	1433	1702	1999	2189	2391	2662	
171	358	556	732	1034	1231	1439	1711	2007	2208	2402	2673	
172	365	568	733	1035	1267	1459	1714	2008	2209	2404	2674	
173	366	573	734	1051	1268	1460	1720	2011	2211	2405	2677	
174	382	589	739	1057	1269	1475	1744	2013	2213	2409	2678	
175	383	594	763	1058	1270	1476	1754	2016	2217	2428	2683	

Uitgaande van deze beschikbare gegevens nopens het bezit kunnen 13 personen tot de allerhoogste maatschappelijke klasse worden gerekend (nummers 1-13). Ze waren aanzienlijke ondernemers, handelaars of zeer welgestelde boeren.

De nummers 14 tot 73, personen die eigendommen bezaten ter waarde van 200 tot 100 p. tourn., behoorden tot de gegoede middenstand. Ook in deze groep treffen we handelaars en ondernemers aan. Zij en hun standgenoten bezaten één, meestal meerdere huizen of landbouwuitbatingen, soms landbouwland en weiden, een molen, een brouwerij of een reeks weefwerktuigen.

Ook bij de 66 kleine middenstanders en geschoolde arbeiders (50-150 p.) waren er nog verscheidenen die een eigen huis bezaten, soms met een tuin, of een klein boerderijtje, of toch minstens waardevolle huisraad, een weefgetouw, werktuigen, enig land, enz.

De $361 + 13 = 374$ nieuwgezinden uit de lagere klassen woonden niet in hun eigen huis. Enkelen beschikten over enig waardevol huisraad, maar meestal was er niets overgebleven dat door de deurwaarders na inbeslagname kon te gelde gemaakt worden. De opbrengst van de verkoop der goederen van anderen werd volledig opgeëist door schuldeisers. Voor nog anderen moest de inquisiteur soms zelf de kaars betalen die diende voor de herroeping van hun dwalingen in de parochiekerk.

Minstens 73 nieuwgezinden waren buitenpoorters van Ieper. Hun goederen konden niet geconfisqueerd worden, zodat er dus meestal geen gegevens voorhanden zijn nopens hun bezittingen. Met het buitenpoorterschap wapenden de plattelandswevers zich sinds het laatste kwart van de veertiende eeuw tegen de stadswevers, daar ze aldus gelijke rechten bezaten. Meestal waren ze tamelijk belangrijke ondernemers⁷⁹. Moge dit laatste niet helemaal meer toepasselijk zijn op de buitenburgers in de door ons behandelde periode, dan nog mag men aannemen dat zij niet tot de allerlaagste klassen behoorden⁸⁰. Immers, indien ze het poorterschap niet verwierven door inwoning of huwelijk, moesten ze het kopen. Hierbij kwam nog de verplichting tot het betalen van een jaarlijkse belasting. „Haghepoorters” werden dus alleen diegenen die er werkelijk profijt uit konden halen, zoals zelfstandige wevers, handelaars, ondernemers. Toch mag men niet veralgemenen : zo wordt een buitenpoorter uit Reningelst „tout simple laboureur” genoemd, een ander uit Eecke „povre homme”. Mogen er dan bij die 73 buitenpoorters leden van de hoogste klassen en de gegoede middenstand zijn geweest en anderzijds armoezaaiers, dan denken we die uitersten voldoende te compenseren door de algemeenheid tot de klasse der kleine middenstanders en geschoolde arbeiders te rekenen.

De lijst van bezitlozen hebben we niet alleen opgemaakt op grond van de confiscatierekeningen, maar ook met gegevens uit andere bronnen, waarin iemand bijvoorbeeld „arm”, of „een bedelaar” wordt genoemd, of waarin vermeld wordt dat een berouwhebbende te arm was om zelf een kaars te betalen voor zijn afzwering. Zo ook kan de lijst van de nieuwgezinden uit de betere klassen aangevuld worden met gegevens nopens het beroep, de functie, de opleiding, enz.⁸¹

Allereerst is daar de religieuze stand met 17 vertegenwoordigers (seculieren en regulieren uit Alveringem, Duinkerke, Belle, Boeschepe, Caëstre, Herzeele, Hondshoote, Ieper, Cassel, Lombardzijde, Offekerque, Watou). Tot de hoogste klasse behoorden een vorstelijke ontvanger te Cassel (Jacques Taffin uit een aanzienlijke Doornikse familie) en een thesaurier te Nieuwpoort. In de gegoede middenstand zijn te situeren : 3 schepenen (Caëstre, Nieuwpoort, Westouter) en een zoon van een schepen (Caëstre), 2 luitenanten van de soeverein-baljuw (Nieuwkerke, onder wie één tevens ex-lakencontroleur), 1 drukker (Ieper), 6 boekbinders-handelaars (Ieper, Cassel, Nieuwkerke, Sint-Winoksbergen), 1 zoon van een lakenwever en -koopman uit Ieper, 1 zoon van een „notable” van het lakenweversambacht en tevens

⁷⁹ H. E. DE SAGHER e.a., *Documents*, 2e afdeling, II, p. 231.

⁸⁰ Spijtig genoeg zijn de wezenboeken van Ieper niet bewaard gebleven. Met behulp hiervan zouden we voor minstens enkele buitenpoorters nauwkeurige bezitramingen hebben kunnen maken.

⁸¹ Vanzelfsprekend worden hier niet diegenen hernomen die reeds in de vermogentabel zijn opgenomen.

ex-controleur der lakens (Nieuwkerke), 1 boekhouder van het aantal lakens (Nieuwkerke), 6 textielhandelaars (Hondschoote, Houtem, Ieper, Kimmel, Nieuwkerke), 2 ondernemers (Kimmel, Steenvoorde), 1 paardenkoopman (Reningelst); in diezelfde stand mogen ook — indien niet op grond van hun bezittingen, dan toch door hun opleiding en maatschappelijke functie — 13 schoolmeesters (Boeschepe, Hazebrouck, Herzele, Hondschoote, Ieper, Loker, Mesen, Nieuwkerke, Nieuwpoort, Zuydpeene, Waasten), 7 artsen en chirurgijnen (Alveringem, Duinkerke, Hondschoote, Lampernisse, Quaëdypre) en 2 landmeters (Hondschoote) ondergebracht worden. Als kleine middenstanders beschouwen we 4 kasteleins-herbergwaarden (Alveringem, Godewaersvelde, Loker, Steenvoorde), 3 brouwers (Elverdinge, Hondschoote, Westouter), 6 molenaars (Berthen, Cassel, Langemark, Loker, Nieuwkerke, Nipkerke) en 1 lid van de Veurnse rederijderskamer.

Wegens de onvolledigheid van de beschikbare gegevens moet voor de representativiteit van deze lijst voor de maatschappelijke stratificatie der nieuwgezinden in heel het betreffende gebied enig voorbehoud worden gemaakt. Hiermee rekening houdend kunnen we het volgende beeld vooropstellen, dat betrekking heeft op 666 personen :

geestelijkheid : 17 personen;

hoogste standen : 15 personen;

gegoede middenstand : 107 personen;

kleine middenstand en geschoolde arbeiders : 153 personen;

laagste standen : 374 personen.

Besluit

Met de nodige reserve wat de representativiteit voor de werkelijke sociale stratificatie der nieuwgezinden betreft, komen we op grond van de fragmentaire gegevens tot het volgende overzicht :

	1521-1545		1545-1565	
	luth.-sacr.	anab.	geref.-calv.	anab.
geestelijkheid	20	1	39	—
adel	2	—	5	—
intell. elite, burgerij, middenstand	67	1 (4)	456	83
lagere klassen	71	24 (20)	489	260

In verhouding moet het aandeel van de lagere klassen in werkelijkheid veel groter zijn geweest dan uit dit tabelletje blijkt. Toch is het duidelijk dat het niet-doperse protestantisme zich geenszins aan een bepaalde maatschappelijke klasse heeft gebonden. De doopsgezinde beweging had een veel

sterkere sociale inslag; we treffen er geen edelen aan en slechts één geestelijke (een vreemdeling die in 1534-1535 het avontuur van Munster had meegemaakt); in de grote steden Brugge en Gent recruteerde ze bijna uitsluitend bij de lompenproletariërs, in de Zuidvlaamse Leiestreek echter in bijna even grote mate in de meer goeode klassen als in het proletariaat.

§ 2. DE PROFESSIONELE STRUCTUUR, GESITUEERD IN DE SOCIAAL-ECONOMISCHE CONTEXT

De gegevens : ambten, beroepen, functies

Geestelijken : 60

— *seculieren* (pastoors, kapelaans, diakens, clerici) : 31

Alveringem : 1 (1560); Belle : 1 (1557); Boeschepe : 1 (1559); Brugge : 3 (1553, 1563 : 2); Caëstre : 1 (1564); Casuele : 1 (1562); Duinkerke : 1 (1562); Gavere : 1 (1545); Gent : 6 (1535 : 3, 1545, 1552, 1557); Hermelgem : 1 (1535); Herzele : 1 (1563); Hondshoote : 1 (1562); Ingelmunser : 1 (1561); Lombardzijde : 1 (1563); Lovendegem : 1 (1558); Melsen : 1 (1525); Offekerque : 1 (1551); Oostburg : 2 (1535, 1559); Saaftinge, Land van : (1565); Sint-Maria-Latem : 2 (1534, 1544); Watou : 1 (1561); Wormhoudt : 1 (1545).

— *regulieren* : 29

Brugge : 8 (3 dominicanen, 1521, 1545, ± 1560; 2 karmelieten, 1550, 1562; 1 minderbroeder, 1562; 2 niet nader gepreciseerde religieuzen); Gent : 9 (1 karthuizer, 1530; 1 minderbroeder, 1532; 2 karmelieten, 1549, 1565; 4 augustijnen, 1532 : 2, 1557, 1558); Ieper : 5 (4 augustijnen, 1525 : 2, 1560, 1564; 1 karmeliet, 1565); Cassel : 1 (karmeliet, 1560); Kortrijk : 2 (monnik, 1525; broeder, 1538); Eeklo : 1 (karmeliet, 1560); Oudenaarde : 1 (minderbroeder, 1565); Oudenburg : 1 (monnik, geëxecuteerd te — in 1562); Sluis : 1 (minderbroeder, 1560).

Schoolmeesters : 39

Boeschepe : 1559; Brugge : 1542 : 3, 1563; Dendermonde : 1565; Eeklo : 1541; Gent : 1525, 1549, 1550, 1557 : 2, 1561; Hazebrouck : 1561; Herzele : 1563; Hondshoote : 1556; Ieper : 1530, 1545, 1562, 1563; Kortrijk : 1555; Loker : 1548; Menen : 1555; Mesen : 1560; Nieuwkerke : 1553, 1557; Nieuwpoort : 1563; Oostburg : 1535; Oudenaarde : 1545, 1554, 1532; Pollinkhove : 1531; Ronse : 1548, 1550; Veurne : 1544; Waasten : 1558; Wormhoudt : 1545; Wulveringem-Vinkem : 1529; Zuydpeene : 1552.

Gezagdragers, ambtenaren, functionarissen : 43

procureurs : 3 (Axel, 1562; Hulst, 1562; Kortrijk, 1540)

advocaten : 2 (Gent, 1557; Brugge, 1564 = tevens magistratpersoon)

thesauriers : 2 (Nieuwpoort, 1565; Brugge, 1564)

pensionaris : 1 (Brugge, 1564)

deurwaarders : 3 (Gent, 1556 : 2; Nieuwpoort, 1564)

griffiers : 1 (Axel, 1564)

ontvangers : 2 (Cassel, 1561; Nieuwpoort, 1565)

baljuws : 10 (Assenede, 1529; Axel, 1564; Breskenszand, 1553; Hulst, 1564; Hulsterambacht, 1558; Merelbeke, 1565; Wervik, 1546-1562; onderbaljuw Deinze, 1554; een luitenant en een ex-luitenant van de soeverein-baljuw van Vlaanderen, Nieuwkerke, 1561)

schepenen ,ex-schepenen : 12 (Caëstre, 1561; Eeklo, 1565; Gent, 1529, 1557; Kortrijk, 1561 : 2; Nieuwpoort, 1562; Ronse, 1544, 1557 en 1562; Westouter, 1562 en 1563)

schepenboden : 2 (Brugge, 1527; Gent, 1545)

deken van ambachten : 2 (Gent, 1545; Brugge, 1563)

klerk : 1 (Ieper, 1526)

boden van het Geestelijk Hof : 1 (Nieuwkerke-Oudenaarde, 1563)

Artsen, chirurgijn : 17

Aalst, 1557 : 2; Alveringem : 1564; Axel, 1558; Brugge, 1545; Duinkerke, 1561 : 2; Gent, 1547, 1556; Hondshoote, 1562, 1564; Lampernisse, 1563; Nieuwkerke, 1560; Oudenaarde, 1548, 1554; Quaëdypre, 1563 : Ronse, 1553.

Apothekers : 4

Brugge, 1565 : 2; Oudenaarde, 1553, 1558.

Barbiers : 5

Axel, 1564; Ieper, 1527, 1528; Oostende, 1561; Gent, 1536.

Drukkers : 6 (7)

Brugge, 1552, 1553; Gent, 1545, ± 1550, ± 1559; Ieper, 1554.
1 drukkersknecht, Diksmuide, 1553.

Boekbinders en -handelaars : 23

Appelterre, 1558; Brugge, 1545, 1564; Casuele, 1562; Duinkerke, 1527; Gent, 1522, 1526 : 2, 1536, 1541, 1550-1553; Ieper, 1529, 1535, 1563; Cassel, 1563; Nieuwkerke, 1559; Ronse, 1550, 1562; Sint-Winoksbergen, 1528, 1557, 1558, 1561; Wervik, 1557.

Schilders : 8

Gent, 1527, 1551; Ieper, 1540; Kortrijk, 1550, 1554, 1560, 1561; Oudenaarde, 1544.

Beeldhouwers : 1

Brugge, 1557 : 1 steenhouwer-beeldensnijder.

Rederijkers : 19

Dendermonde, 1556 : 2; Deinze, 1554 : 4; Edegem, 1554; Gent, 1537, 1561, 1556; Ieper, 1540, 1544; Kortrijk, 1528, 1553, 1555; Roborst, 1545; Veurne, 1554; Waasten, 1562; Zwevegem, 1555.

Liedjeszangers-straatzenkers : 23

Aalst, 1549; Axel, 1564; Brugge, 1556 : 2, 1555, 1564; Deinze, 1554 : 2; Diksmuide, 1555; Eeklo : 1562, 1564; Gent, 1554, 1560, 1564, 1565 : 3, 1566; Hondshoote, 1557, 1564; Ieper, 1562, 1564; Veurne, 1544.

Niet nader gespecificeerde intellectuele beroepen : 18

Aalst, 1535, 1554, 1557, 1562; Berchem-Oudenaarde, 1539; Caëstre, 1534 : 2; Gent, 1555, 1557 : 2, 1558, 1562, 1565-1566; Ronse, 1565; Deinze, 1554; Axel, 1564; Veurne, 1550; Tielt, 1560.

Textielarbeiders (saai-, baai-, linnen-, fustein-, laken-, ammelakens-, smallekens-, zijde-, passementwevers, twijnders, spinners (-sters), dobbelwerkers, lakensnijders, volders, droog-scheerders, blauwververs, lakenkammers) 211

Axel, 1 (1564); Belle : 5 (1556, 1559 : 3, 1562); Boeschepe : 1 (1559); Brugge : 10 (1529, 1545, 1553, 1555, 1556, 1558 : 2, 1565); Dadizele : 1 (1562); Deinze : 1 (1555); Dranouter : 2 (1559, 1562); Eecke : 3 (1562, 1563 : 2); Gent : 14 (1535, 1542 : 2, 1552, 1553, 1554 : 2, 1556, 1558, 1559, 1562 : 2, 1563 : 2); Gullegem : 1 (1561); Hazebrouck : 1 (1535); Hondshoote : 43 (1546 : 2, 1551, 1556 : 6, 1557 : 4, 1558, 1560 : 6, 1561,

1562 : 19, 1563 : 3, 1564); Hulst : 2 (1564); Ieper : 6 (1535, 1555, 1559, 1561 : 2, 1562); Izegem : 1 (1564); Cassel : 1 (1561); Komen : 1 (1562); Kortrijk : 30 (1550, 1551 : 3, 1553 : 9, 1555 : 2, 1558 : 5, 1559 : 2, 1560, 1561 : 3, 1562 : 1, 1563 : 2, 1565 : 1); Langemark : 1 (1563), Menen : 7 (1555, 1557, 1559 : 4, 1564); Merendree : 1 (1562); Meteren : 5 (1561, 1562 : 4); Mesen : 3 (1561, 1562 : 2); Nieuwkerke : 27 (1561 : 4, 1562 : 20, 1563 : 3); Ninove : 1 (1554); Nipkerke : 3 (1559); Poperinge : 1 (1558); Reningelst : 4 (1554, 1561, 1562 : 2); Roeselare : 2 (1563); Ronse : 4 (1550 : 2, 1551, 1562); Steenvoorde : 4 (1561, 1562 : 3); Steenwerck : 6 (1559 : 2, 1561 : 2, 1562 : 2); Tielt : 8 (1561 : 5, 1562 : 3); Waasten : 4 (1555, 1559 : 2, 1561); Wervik : 4 (1555, 1557, 1562, 1563); Westouter : 1 (1556); Zwevegem : 1 (1556).

Tapijtwevers (legwerkers) en patroonschilders : 26

Etikhove : 1 (1562); Gent : 1 (1525); Oudenaarde en omliggende plateland : 22 (1545 : 5, 1546, 1549, 1550 : 2, 1555, 1556 : 4, 1558, 1560, 1561, 1564, 1565 : 5); Pamele : 1 (1565).

Textielhandelaars en -ondernemers : 33

Brugge : 5 (1555, 1556, 1557, 1560, 1564); Eeklo : 1 (1563); Elversele : 1 (1555); Gent : 3 (1556, 1558, 1559); Hondshoote : 6 (1560, 1561, 1562); Houtem : 1 (1562); Ieper : 1 (1559); Kaprijke : 1 (1556); Kortrijk : 2 (1553); Kimmel : 1 (1561); Menen : 1 (1557); Nieuwkerke : 3 (1562); Oudenaarde : 1 (1550); Roeselare : 1 (1560); Ronse : 3 (1557, 1558, en de stiefzoon van een lakenhandelaar, 1564); Wervik : 1 (1549); Vlaanderen : 1 (1556).

Ondernemers en handelaren van niet nader gespecifieerde producten : 10

Brugge : 2 (1554, 1560); Brugse Vrije : 1 (1556); Gent : 2 (1551, 1562); Kimmel : 1 (1561); Kortrijk : 2 (1560, 1561); Menen : 1 (1558); Nieuwpoort : 1 (1539).
Verder nog een marskramer te Brugge (1538) en één te Steenvoorde (1563).

Brouwers : 12

Brugge : 1 (1527); Brugge-Menen : 1 (1559); Diksmuide : 1 (1564); Elverdinge : 1 (1563); Gent : 3 (1556, 1557, 1558); Hondshoote : 2 (1560, 1562); Hulst : 1 (1563); Steenvoorde : 1 (1559); Westouter : 1 (1561).

Kuipers : 9

Axel : 1 (1564); Hazebrouck : 1 (1561); Kortrijk : 1 (1555); Menen : 1 (1536); Meteren : 1 (1562); Nieuwkerke : 1 (1562); Nieuwpoort : 1 (1565); Oostende : 2 (1561).

Kasteleins, herbergwaarden : 12

Alveringem : 1 (1565); Brugge : 3 (1542, 1545); Gent : 1 (1545); Godewaersvelde : 1 (1563); Hondshoote : 1 (1538); Kortrijk : 1 (1555); Loker : 1 (1562); Oostende : 1 (1560); Steenvoorde : 1 (1559); Wervik : 1 (1546).

IJzerbewerkers, smeden : 27

Axel : 1 slotenmaker (1564); Brugge : 2 kaarde-(wolkam)makers (1562), 1 speldenmaker (1562), 2 scharenslijpers (1563), 1 messenmaker (1527); Dranouter : 1 smid (1560); Drongen : 1 smid (1553); Eeklo : 1 ketellapper (1562); Gent : 1 ketellapper (1526), 1 tinnenpotmaker (1557), 1 messenmaker (1545); Hondshoote : 1 messenmaker (1561); Hulst : 1 messenmaker (1564); Kortrijk : 1 wapenschuurder (1550), 2 slotenmakers (1553); Langemark : 1 smid (1558); Nieuwkerke : 1 smid (1562), 2 kaardenmakers (1561, 1562); Nieuwpoort : 1 smid (1564); Proven : 1 slotenmaker (1564); Reningelst : 2 smeden (1556, 1563); Ronse : 1 ketellapper (1556).

Goud- en kunstsmiden : 9

Brugge : 3 goudsmiden (1545, 1553, 1562); Gent : 3 goudsmiden (1527, 1565 : 2),
1 uurwerkmaker (1565), 1 graveerder (1555); Ieper : 1 goudsmid (1526).

Diamantslijpers : 1

Gent : 1 (1535).

Schoenmakers : 38

Astene : 1 (1557); Axel : 2 (1558, 1564); Brugge : 7 (1528, 1536, 1542, 1543, 1558,
1562, 1564); Diksmuide : 2 (1541, 1562); Dranouter : 1 (1562); Gent : 6 (1526, 1545,
1551, 1553, 1557, 1563); Gullegem : 1 (1555); Hazebrouck : 1 (1562); Hondshoote : 1
(1562); Ieper : 1 (1547); Cassel : 1 (1562); Kortrijk : 3 (1537, 1558, 1560); Lampernisse :
1 (1563); Lauwe : 1 (1558); Menen : 1 (1543); Mesen : 1 (1562); Nieuwkerke : 1
(1562); Nukerke : 1 (1557); Sint-Winoksbergen : 1 (1563); Sluis : 1 (1558); Steen-
voorde : 1 (1562); Steenwerck : 1 (1559); Tielt : 1 (1562).

Metselaars : 8

Brugge : 1 (1545); Gent : 1 (1562); Geraardsbergen : 1 (1553); Groede : 1 (1556);
Ieper : 1 (1560); Komen : 1 (1558); Menen : 1 (1559); Oudenburg : 1 (1564).

Mandenmakers : 3

Gent : 1 (1560); Nipkerke : 1 (1558); Sluis : 1 (1538).

Hoedenmakers : 7

Hondshoote : 3 (1557, 1561, 1563); Gent : 1 (1562); Ieper : 2 (1560); Kortrijk : 1 (1563).

Mutsenmakers en -scheerders : 15

Brugge : 15 (1527 : 3, 1531 : 1, 1535 : 3, 1538 : 1, 1541 : 1, 1542 : 2, 1556 : 2, 1558 : 2).

Kleermakers : 48

Berthen : 1 (1562); Brugge : 9 (1527 : 4, 1529, 1545, 1561 : 2, 1562); Brugse Vrije : 1
(1538); Gent : 17 (1534, 1535, 1538, 1545 : 6, 1551, 1558 : 3, 1560 : 2, 1562 : 2, 1563,
1564); Hondshoote : 1 (1538); Ieper : 1 (1554); Killem : 2 (1561); Komen : 1 (1550);
Kortrijk : 1 (1553); Loker : 1 (1562); Mannekensvere : 1 (1557); Menen : 1 (1537);
Nieuwkerke : 1 (1562); Nukerke : 1 (1557); Ronse : 2 (1550); Sint-Winoksbergen : 1
(1561); Steenvoorde : 1 (1562); Tielt : 1 (1562); Westouter : 1 (1563); Zwevegem : 1
(1558).

Huidevetters, lederbewerkers : 11

Brugge : 1 (1542); Gent : 4 (1529, 1551 : 3); Kortrijk : 2 (1553); Oostende : 1 (1545);
Waasten : 2 (1559); Dentergem : 1 riembeslager (1563).

Kousenmakers : 2

Axel : (1564); Menen : (1562).

Handschoenmakers : 5

Brugge : 2 (1550, 1563); Deinze : 1 (1554); Esen : 1 (1558); Oudezele : 1 (1563).

Timmerlieden, schrijnwerkers, houtbewerkers : 27

Beerst : 1 (1533); Berthen : 1 (1563); Brugge : 3 (1545, 1553, 1559); Dendermonde : 1
(1562); Gent : 4 (1551, 1556, 1560, 1562); Hondshoote : 1 (1562); Ieper : 1 (1563);
Jabbeke : 1 (1563); Kortrijk : 2 (1526, 1551); Meteren : 1 (1562); Moeskroen : 1
(1556); Nieuwkerke : 1 (1562); Nipkerke : 1 (1558); Oostende : 2 (1561, 1564); Ouden-
aarde : 1 (1565); Reningelst : 2 (1562, 1563); Ronse : 3 (1544, 1550 : 2).

Wagenmakers, voerlieden („waegenaers“): 8

Axel : 1 (1558); Gent : 1 (1545); Groede : 1 (1556); Gistel : 1 (1563); Leisele : 1 (1563); Nipkerke : 2 (1559, 1562); Westouter : 1 (1561).

Molenaars : 19

Berthen : 1 (1558); Deinze : 1 (1555); Eeklo : 1 (1564); Gent : 1 (1557); Hulst : 1 (1563); Cassel : 1 (1540); Lamsweerde : 2 (1540, 1564); Langemark : 1 (1563); Loker : 1 (1563); Nieuwkerke : 1 (1562); Nieuwpoort : 2 (1565); Nipkerke : 1 (1557); Oostende : 1 (1558); Reningelst : 2 (1562, 1563); Vremdijk : 1 (1564); Zwevezele : 1 (1561).

Olieslagers : 4

Brugge : 1 (1544); Hondshoote : 1 (1556); Jabbeke : 1 (1555); Steenvoorde : 1 (1562).

Kosters : 5

Breetvelde : 1 (1557); Poperinge : 1 (1538); Sinte-Maria-Latem : 1 (1545); Vlazele : 1 (1561); Zuidkote : 1 (1562).

Kruideniers : 7

Deinze : 1 (1558); Gent : 2 (1554, 1558); Ieper : 1 (1554); Kortrijk : 1 (1553); Oostende : 1 (1562); Roeselare : 1 (1563).

Vleeskopers, vleeshouwers : 4

Brugge : 1 (1557); Gent : 2 (1557).

Viskopers en -verkopers : 6

Casuele : 1 (1562); Gent : 3 (1545, 1553, 1557); Ichtegem : 2 (1564).

Bakkers : 5

Gent : 3 (1521, 1545, 1550); Oostende : 1 (1560); Wervik : 1 (1551).

Schippers : 10

Brugge : 1 (1557); Gent-Oudenaarde : 1 (1553); Nieuwpoort : 1 (1565); Oostende : 6 (1561 : 2, 1562 : 4); Zuiddorpe : 1 (1538).

Landbouwers (boeren, pachters, landarbeiders) : 94

Belle : 1 (1559); Berthen : 4 (1562 : 3, 1563); Boeschepe : 1 (1562); Caëstre : 1 (1534); Dikkelvenne : 1 (1535); Dranouter : 2 (1562); Eecke : 5 (1562); Elverdinge : 4 (1562, 1563 : 3); Godewaersvelde : 2 (1560, 1562); Groede : 1 (1556); Houtkerke : 1 (1562); Cassel : 1 (1562); Kemmel : 2 (1562); Landegem : 1 (1561); Leffinge : 1 (1562); Loker : 3 (1561, 1562, 1563); Merris : 1 (1562); Mesen : 1 (1562); Meteren : 3 (1562); Moorsele : 2 (1555); Nevele : 2 (1560, 1562); Nieuwkerke : 1 (1562); Nipkerke : 2 (1552, 1563); Pollinhove : 1 (1562); Reningelst : 18 (1557, 1558, 1562 : 9, 1563 : 7); Roborst : 1 (1544); Semmerzake : 1 (1546); Steenvoorde : 4 (1562 : 3, 1563); Steenwerck : 3 (1555 : 2, 1559); Tielt : 2 (1562, 1563); Vleteren : 1 (1562); Welden : 3 (1544); Westouter : 14 (1558 : 3, 1559, 1561, 1562 : 2, 1563 : 7); Wulvergem : 1 (1562); Zingem : 1 (1535); Zwevegem : 1 (1564); Vlaanderen : 1 (1556).

Verder nog : 3 graanhandelaars (Brugge, 1550; Gent, 1553; Nieuwpoort, 1565); 1 bouwondernemer (Gent, 1557); 1 kaaskoper (Gent, 1551); 1 paardenkoopman (Reningelst, 1562); 1 wijnkoopman (Axel, 1564); 1 riemhandelaar (Gent, 1528); 1 oude klerenkoper (Gent, 1558); 1 zoutzieder-ondernemer (Hulst, 1565); 2 landmeters (Hondshoote, 1564; Verrebroek, 1564); 2 glazenmakers (Brugge, 1562; Ettelgem, 1558); 1 karmozijnmaker (Brugge, 1553); 1 orgelmaker (Brugge, 1565); 1 vaatspoeler (Brugge, 1545); 1 knopenmaker (Brugge, 1557); 2 strodekkers (Loker, 1563); 1 graankeerder (Gent, 1553); 1 gereedschapmaker (Eeklo, 1563); 1 bollepijpmaker (Gent, 1545); 1 pottenbakker (Axel, 1562).

INTERPRETATIE

a. *De intelligentsia en de leidinggevende standen*

Tot deze groep rekenen we al degenen die door hun opleiding, functie of beroepsactiviteit leiding hebben gegeven op bestuurlijk-politiek, religieus, wetenschappelijk of cultureel gebied en die aldus bij het volk een bijzonder aanzien genoten: geestelijken, schoolmeesters, artsen, apothekers, juristen (ambtenaren en functionarissen), gezagdragers, kunstenaars; tevens vallen alle academici — tot wie ook de ons bekende delen behoorden — binnen deze categorie. Telt men hier bovendien de drukkers, boekhandelaars en rederijkers bij, wier activiteiten nauw aansloten bij of gericht waren op het intellectuele leven, dan komt men voor deze groep tot een totaal van minstens 264 personen. We hebben elders vastgesteld dat zij, op grond van hun ruimer gezichtsveld ten gevolge van hun intellectuele opleiding, begaafdheid of interesse, veel onafhankelijker stonden tegenover de officiële Kerk en in sterke mate aan de nieuwe ideeën geïnteresseerd waren.

Minstens 43 uitoefenaars van het burgerlijk gezag komen op de lijst voor; was hun aantal in de beginperiode eerder gering, dan werden ze talrijker sinds het midden der jaren vijftig. Dit cijfer 43 biedt mede een verklaring waarom er op bepaalde plaatsen en op bepaalde tijdstippen weinig enthousiasme bestond voor een krachtdadige kettervervolgving. Wijzen we vooral op het grote aantal baljuws, burgemeesters, schepenen en stedelijke ambtenaren uit het gebied ten noorden van Brugge en Gent.

De hoge adel is volkomen afzijdig gebleven van het protestantisme. Alleen enkele intellectuele leden van de stadsadel, behorende tot de twee takken van de Gentse familie Utenhove, hebben de definitieve stap naar het nieuwe gezet, alhoewel men in Gent ook bij andere edelen een zekere sympathie waarneemt voor de reformatie.

Het groot aantal geestelijken trekt heel bijzonder de aandacht: 60 personen, met een ongeveer gelijk aandeel van regulieren en seculieren. In heel de door ons behandelde periode hebben leden van de geestelijke stand zich tot de nieuwe religie aangetrokken gevoeld, maar vooral sinds omstreeks 1557 werd hun aantal groter. Verscheidenen onder hen zijn na hun overgang actief geweest als gereformeerde predikanten.

Ook het aantal schoolmeesters ligt betrekkelijk hoog: 39 personen, met een gelijkmatige spreiding over heel de periode. Onder de overige uitoefenaars van vrije beroepen vallen voornamelijk de artsen op (17); precies zoals bij de 18 personen die een intellectuele opleiding hadden genoten maar wier beroepsbezigheden we niet kennen, stellen we hier een toenemende sympathie voor het protestantisme vast vanaf de jaren vijftig.

Het niet onbelangrijk aantal verdachten en vervolgdgen onder degenen die bij de boekdrukkunst betrokken waren (30) wekt nauwelijks verwondering

als men heeft vastgesteld hoe groot de betekenis van de druksels is geweest voor de verbreiding van de nieuwe ideeën.

Op te merken valt dat alle tot hier genoemde groepen, op enkele sporadische uitzonderingen na, onberoerd zijn gebleven door het anabaptisme. Anders lag de situatie bij de kunstenaars en de rederijkers, waar de doperse en de sacramentarisch-gereformeerde richting in ongeveer gelijke mate aanhang hebben gevonden.

*
* *

De betekenis van deze nieuwgezinden uit de intellectuele bovenlaag voor de doorstroming van de protestantse ideeën naar onder, kan nauwelijks overschat worden. De simpele boeren en handarbeiders, die dikwijls geloofden zonder zich af te vragen waar hun geloof op berustte, die hun religieuze praktijken beoefenden zonder zich al te veel om de bestaansredenen ervan te bekommeren, waren licht geneigd om als credo te aanvaarden wat een gezagsdrager, een priester, een onderwijzer, een arts, hun voorhield. In de stellingname van deze personen van aanzien voelden de gewone mensen zich gesterkt om ditgene waarvoor ze misschien in stilte sympathie gevoelden, openlijk te belijden.

b. *Het nijverheids- en handelsmilieu*

1) De lakennijverheid

Veruit het grootste aantal nieuwgezinden van wie de beroepsactiviteit bekend is, waren in de weefindustrie tewerkgesteld. Dit opvallende feit eist enige verduidelijking vanuit de sociaal-economische context waarin de nieuwe religie in hun midden ingang vond.

In de grote Vlaamse steden was de luxe-lakennijverheid in de zestiende eeuw nog slechts een vale afschaduw van wat haar drie eeuwen vroeger in de hele Westerse wereld faam had bezorgd. Omstreeks 1550 bereikte dit verval een dieptepunt. De oorzaken daarvan waren enerzijds de steeds toenemende ontwikkeling en mededinging van de Engelse lakennijverheid, gepaard met een steeds moeilijker wordende toevoer van Engelse wol die de grondstof vormde voor de luxelakens, anderzijds de steeds stijgende vraag naar lichte en goedkope stoffen⁸². In Ieper was het aantal lakengetouwen — ongeveer 2000 in de bloeperiode — verminderd tot 600 in 1517; in 1545,

⁸² H. PIRENNE, *Une crise industrielle au XVIe siècle. La draperie urbaine et la „nouvelle draperie” en Flandre (Histoire économique de l'Occident médiéval)*, p. 621-643.

datum van de definitieve teloorgang, bleven er slechts een honderdtal over⁸³. In hetzelfde jaar deed de stad nog een wanhopige poging om het getij te doen keren, door in de omliggende dorpen en lakencentra (Belle, Komen, Dranouter, Kemmel, Loker, Mesen, Meteren, Nieuwkerke, Nipkerke, Poperinge, Waasten, Wervik en Wulvergem) zijn monopolieprivilege te publiceren⁸⁴. Het bevolkingscijfer, dat in de jaren van welvaart dicht bij de 30.000 lag, bereikte in het begin van de zestiende eeuw de 10.000 niet meer⁸⁵. In Gent, waar het weversambacht tijdens de opstand van 1539 de vergane glorie kunstmatig nieuw leven had willen inblazen en tevens het monopoliegebied van drie mijlen rond de stad had willen heringevoerd zien, telde men in 1543 nog amper 53 lakenweefgetouwen⁸⁶. Ook in Brugge stierf de „grote” draperie onherroepelijk een langzame dood; in 1520 werkten er nog 212 getouwen, in 1450 : 85, in 1560 : 48 en in 1570 nog slechts 7⁸⁷. Kortrijk deed er al in de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn beklag over „que la drapperie et marchandise de draps est prez de tout faillie et venue au néant”, maar kocht nog in 1539 wol om de ellende onder de wolarbeiders te verhelpen⁸⁸. De ontstane lacune in deze grote steden werd nauwelijks opgevangen door de invoering van de nieuwe draperie of door de productie van namaaklakens met Spaanse wol op de manier van Armentières, Komen, Belle, Nieuwkerke of Leiden. Ook de linnennijverheid kwam (met uitzondering van Kortrijk) moeilijk op dreef daar de concurrentie te groot was van het platteland met zijn goedkope werkkrachten; interessanter voor die grote steden was de marktfunctie die ze voor deze linnenfabrikaten verkregen. Een min of meer belangrijke werkgelegenheid werd geschapen door de nieuw opgerichte fusteinnijverheid (in Brugge steeg de productie tussen 1543 en 1552 van ongeveer 15.000 tot méér dan 42.000 stuks per jaar) en vanaf ca. 1545 de saainijverheid naar Hondshoofs model⁸⁹.

⁸³ J. DEMEY, *Proeven tot raming van de bevolking en de weefgetouwen te Ieper van de XIIIe tot de XVIIe eeuw*, - *RBPPh*, XXVIII (1950), p. 1031-1048.

⁸⁴ H. E. DE SAEGER e.a., *Recueil*, 2e afdeling, I, p. 97-98.

⁸⁵ J. DEMEY, o.c.

⁸⁶ V. FRIS, *Histoire de Gand*, p. 170.

⁸⁷ J. VERMAUT, *Schets van de Brugse textielnijverheid tot omstreeks 1800*, p. 27.

⁸⁸ E. SABBE, *De Belgische vlasnijverheid*, I, p. 72-73.

⁸⁹ Voor Ieper (dat nooit een linnennijverheid heeft gekend) : J. DEMEY, *De „mislukte” aanpassingen van de nieuwe draperie, de saainijverheid en de lichte draperie te Ieper*, - *TG*, LXIII (1950), p. 222-235; H. PIRENNE, *Les dénombrements*, p. 480. Voor Brugge : J. A. VAN HOUTTE, *Bruges, essai d'histoire urbaine* p. 102-103; J. VERMAUT, o.c., p. 225-230; W. VAN WAESBERGHE, *De invoering van de nieuwe textielnijverheden te Brugge en hun reglementering (einde 15e-16e eeuw)*, - *ApM*, XX (1969), p. 218-238. Voor Gent : V. FRIS, o.c., p. 170 : in 1539 bedroeg het totale aantal wevers (zowel linnen- als lakenwevers) rond de 800.

Ook de „nieuwe draperie” in de smalle steden en op het platteland was al over het hoogtepunt heen. In Axel, Eeklo, Lembeke, Kaprijke, Maldegem en Langemark bleef er bijna niets van over⁹⁰. Weliswaar kende het textiel-nijverheidsgebied van de Leie (Kortrijk, Komen, Menen, Waasten, Wervik, Halewijn, Armentières) met zijn uitlopers tot in Poperinge, Diksmuide en Roeselare, tot omstreeks 1540 nog een opmerkelijke activiteit, maar aan de roem van de vijftiende eeuw, waardoor de Vlaamse lakenindustrie nog furore had gemaakt tot in Italië en Oost-Europa toe, bleef — met uitzondering van Armentières — nog nauwelijks een vage herinnering bewaard⁹¹. Beter ging het eraan toe in de kasselrijen Cassel, Sint-Winoksbergen en Belle van het Westkwartier, waar nog ijverig minder fijne wolsoorten dank zij een minder omslachtige bewerking tot goedkope lakens werden verwerkt. Daar staken Nieuwkerke-bij-Belle en vooral Hondshoote véér boven alle plaatsen uit door een intense industriële bedrijvigheid²⁹.

Sinds het einde van de dertiende eeuw was Hondshoote zich gaan specialiseren in het verwerken van minder goede wolsoorten tot goedkoper lakens of „sayen”. Deze lichte stoffen kenden in de zestiende eeuw een enorm succes, niet alleen omdat er een gretige vraag naar was in de plaatselijke kledingindustrie ten behoeve van de minder vermogende klassen, maar ook omdat ze hun weg vonden naar de warme landen aan de Middellandse Zee en in de overzeese kolonies. De indrukwekkende productiecijfers liepen op van 28.000 saailakens in 1528 naar 51.000 in 1550 en uiteindelijk, tussen 1561 en 1569, tot een jaarlijks gemiddelde van 100.000 stuks⁹². De vrije arbeidsmarkt, die slechts weinig werd geremd door ambachtelijke reglementering of corporatieve beperkingen, lokte een massa inwijkelingen aan van het omliggende platteland, uit de hele Nederlanden, en zelfs uit Duitsland

⁹⁰ E. COORNAERT, *Un centre industriel d'autrefois*, p. 23.

⁹¹ Vóór de grote brand van 9 mei 1548 waren er in Menen nog 180 getouwen in werking. In 1563 waren er nog 72 lakenwevers; de lakenproductie daalde in de jaren zestig zeer vlug: 811 stuks in 1561 en nog amper 378 in 1565. (H.-E. DE SAGHER, e.a., *o.c.*, 2e afdeling, III, p. 6-7, 55-56.) Komen verkeerde na 1545 in een periode van diep verval. (*Ibid.*, II, p. 10-11.) De geschiedenis van de lakenindustrie te Diksmuide in de zestiende eeuw beperkt zich tot een aaneenschakeling van uitzonderlijke maar nutteloze inspanningen om de herleving te bewerken. (*Ibid.*, II, p. 94-95). Alhoewel Poperinge sinds omstreeks 1520 een grote teruggang kende, moeten er toch ca. 1566 een 200-tal getouwen hebben gewerkt. (*Ibid.*, III, p. 262-265.) De lakennijverheid te Wervik was totaal ineen-geschrompeld. (*Ibid.*, III, p. 442-444.) De lakenproductie van Roeselare, in 1539-1540 nog 750 stuks, daalde tot 499 stuks in 1553-1554 en 264 in 1572-1573. (P. J. MAAS, *De lakennijverheid te Roeselare in XVIe eeuw* (Roeselare 1900), p. 25.)

⁹² Over het nieuwe structurele uitzicht van het platteland dank zij de industrialisatie, cfr. H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, II, p. 175-176, 303-304.

⁹³ E. COORNAERT, *Un centre industriel d'autrefois*, p. 28.

en Frankrijk⁹⁴. Van ongeveer 2500 inwoners in 1469 steeg de bevolking ca. 1560 tot ongeveer 15.000 hoofden⁹⁵ — volgens Titelmans in 1561 zelfs „XVIII à XX mille testes”⁹⁶. Alleen al in het jaar 1561 zouden 300 gezellen en 34 meesters zich hebben laten inschrijven in het ambacht, bijna allen afkomstig van buiten Hondschoote⁹⁷. Het cijfer 15.000 krijgt nog meer reliëf wanneer men ziet dat bijvoorbeeld het textielcentrum Leiden en de handelsstad Frankfort aan de Main toen nauwelijks méér inwoners hadden; dat Ieper en het belangrijke economisch centrum Valenciennes niet eens het getal 10.000 bereikten; dat de nabijgelegen hoofdplaats van de kasselrij, Sint-Winoksbergen, amper 3000 zielen telde. Die stormachtige ontwikkeling van Hondschoote valt duidelijk af te lezen uit de bewaard gebleven plattegrond van Jacob van Deventer (1567): een groot marktplein met vandaar, langs de toegangswegen, een wijd uitlopende sterbebouwing die — niet gehinderd door stadsmuren of versterkingen — steeds dieper in het omliggende plateland drong naarmate er nieuwe inwijkelingen aankwamen. Aan de periferie woonden de minst gegoede arbeiders; soms met drie en meer gezinnen hokten ze samen in de schamele woningen of „achterhuusekens”⁹⁸.

Geen enkele van de omliggende textielplaatsjes kon nog in de schaduw staan van Hondschoote. Sint-Winokbergen dat, naar het voorbeeld van zijn ondergeschikte, in 1433 een saaiindustrie had opgezet, slaagde er niet in de productie op een behoorlijk peil te brengen en strandde, spijs de enorme inspanningen van stadswege in de zestiende eeuw, tenslotte helemaal op de ontoereikendheid van zijn commerciële uitrusting en op het gebrek aan aantrekkingskracht op geschoolde arbeiders van buiten⁹⁹. Mesen ging in de zestiende eeuw vlug kwijnen maar kon, evenals Hazebrouck, zijn belangrijke marktfunctie behouden¹⁰⁰. Voor Waasten, Westouter, Vleteren, Kimmel, Wulvergem, Nipkerke, Godewaersvelde en Meteren betekende de draperie nog een welkome bron van bijkomende inkomsten¹⁰¹. Cassel, en ook Dranouter en Eecke — dorpjes die in de eerste helft van de zestiende eeuw nog méér dan 2000 lakens produceerden — bleven tot in de zestiger jaren enige be-

⁹⁴ *Ibid.*, p. 413, 499-509.

⁹⁵ IDEM, *La Flandre française*, p. 401.

⁹⁶ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 58-59.

⁹⁷ E. COORNAERT, *Un centre industriel d'autrefois*, p. 29.

⁹⁸ Cfr. H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, III, p. 230-231. In 1557 werden 1430 huizen geteld, veel te weinig om de massa een comfortabel onderkomen te bieden. (E. COORNAERT, *Un centre industriel d'autrefois*, p. 426.)

⁹⁹ E. COORNAERT, *Une industrie urbaine*; H.-E. DE SAGHER e.a., *Documents*, 2e afdeling, I, p. 514-516.

¹⁰⁰ *Ibid.*, III, p. 80-81.

¹⁰¹ *Ibid.*, II, p. 284-285, 292-293, 621; III, p. 87-88, 232, 424, 597.

tekenis houden¹⁰². Belle, eens een zo belangrijk textielcentrum, was reeds in de vijftiende eeuw gevoelig achteruitgegaan¹⁰³. Wormhoudt, Ledringhem en Steenvoorde, waarschijnlijk ook Lo, Pollinkhove en Alveringem, waren nog actief, voornamelijk als leveranciers van halfafgewerkte stoffen voor Hond-schoote¹⁰⁴. Een uitschieter in deze landelijke draperieplaatsjes was Nieuwkerke. Opgericht op het ogenblik dat in Hond-schoote de saainijverheid tot stand kwam, nam de lakenindustrie hier een dergelijke omvang aan dat sinds 1516 eigen markthallen konden gehuurd worden in Antwerpen en Bergen-op-Zoom. Nieuwkerke was het dat in de zestiende eeuw kordaat de leiding nam van het verzet der weversdorpen tegen de aanmatigende monopolieeisen van Ieper. Vooral in het tweede derde van de eeuw nam de productie hier een markante uitbreiding, gaande van 10.000 lakens in 1545 tot 17.000 in 1549. Dit was nochtans het hoogtepunt. Niet alleen zakte het productiecijfer vanaf dit tijdstip weer langzaam, maar de hele lakens maakten meer en meer plaats voor halve. In 1562 telde men nog 12.500 lakens, waaronder slechts 207 hele; in 1565 werd amper het getal 9000 bereikt, echter met een nieuwe toename van de hele lakens¹⁰⁵. Vermelden we tenslotte nog de betekenis van de textielnijverheid te Armentières, aan de rand van het door ons behandelde gebied, maar voor dewelke ongetwijfeld ook arbeiders uit de omgeving hebben gewerkt¹⁰⁶.

De evolutie van de lakenindustrie, voornamelijk de stormachtige ontwikkeling op sommige plaatsen in het Westkwartier, ging gepaard met een toenemende proletarisering van de arbeiders. Dit was het resultaat van de kapitalistische geest die in deze eeuw geboren werd. Waren velen tot in het begin van de zestiende eeuw nog textielarbeiders die zelf hun producten aan de man brachten, dan ging weldra de overgrote meerderheid werken voor rekening van kooplieden en ondernemers die de grondstoffen verschaften en de afgewerkte producten terug ophaalden¹⁰⁷. Er werd nog slechts geproduceerd voor de verkoop in 't groot voor de markt van Antwerpen. Omstreeks 1555 kocht één enkel koopman geheel de productie van Sint-Winoksbergen op¹⁰⁸. Meer en meer arbeiders bezaten hun werktuigen niet meer in eigendom, zodat ze afdaalden tot de rang van simpele loontrekkenden. Veel minder gehinderd — en evenmin beschermd! — door corporatieve reglemingen dan

¹⁰² *Ibid.*, II, p. 253, 268; III, p. 605-610.

¹⁰³ *Ibid.*, I, p. 497.

¹⁰⁴ *Ibid.*, III, p. 408, 598; E. COORNAERT, *La Flandre française*, p. 104.

¹⁰⁵ H.-E. DE SAGHER, *Documents*, 2e afdeling, III, p. 96-99, 210-211; cfr. de tabel in H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, p. 530-531.

¹⁰⁶ H.-E. DE SAGHER, *Documents*, I, p. 97-98.

¹⁰⁷ E. SCHOLLIERS, *Vrije en onvrije arbeiders*, p. 285, 296-297.

¹⁰⁸ J. A. VAN HOUTTE, *De historische grondslagen van de Vlaamsche textieleconomie*, (Turnhout 1941), p. 28.

in de „oude draperie” van de grote steden, vormden groepen van die loon-trekkenden, inwijkelingen of werklieden die van buiten kwamen om tijdens de week te werken, een min of meer vlottende massa. In Hondskoote hoop-ten de immigranten zich op. In Nieuwkerke kwamen „scamele lieden van buuten der prochy... weven, vullen ende sceren” en al in 1533 deden de „schamel ghemeene ambachtslieden” van het dorp er hun beklag over dat hun welgestelde collega’s „zouden wel durven nemen cnapen ofte werck lieden van buten”¹⁰⁹. De oude zekerheden van het onveranderlijke en op geestelijk gebied probleemloze milieu van familie, burens en vrienden rondom de richting-aanduidende kerktoren van het geboortedorp, verdwenen zodra de arbeider opgenomen werd in de onorganische massa „ontwortelde” proletariërs. De Nieuwkerkse drapiers waren zich van die gevaren goed bewust toen ze hun kinderen wilden beschermen voor arbeid buitenshuis, „alwaer zy dicwyle leeren de taverne ende quaet gheselschap antieren, als by nachte lopen, tuusschen ende speylen, hoerieren ende putieren ende quaede eeden sweren”¹¹⁰. Dit voortdurende komen en gaan van een bevolking zonder familie, opgehoopt in kleine centra, moest des te gemakkelijker de collectieve beroeringen aanvoelen en de psychologische ommekeer ondergaan die naar een grotere onafhankelijkheid zou leiden en naar openheid voor het nieuwe.

In het landelijke Westvlaamse nijverheidsgebied was de weefindustrie in veel gevallen nog eng verbonden met het oorspronkelijke landbouwbedrijf. Met het weefgetouw in de achterkamer poogden de boer en zijn gezin de soms povere inkomsten uit de akkerbouw aan te vullen. De sociale situatie van het merendeel der boeren en landarbeiders zal hier inderdaad niet schitterender zijn geweest dan elders in Vlaanderen¹¹¹. Zoals uit enkele bewaard gebleven penningkohieren uit de textielstreek blijkt¹¹² werd gemiddeld slechts 39 % van de grond door de eigenaars zelf uitgebaat, terwijl 61 % huurgrond was, wat betekent dat veruit de meeste uitbatingen pachthoeven zijn geweest. De kleine pachthoeven, de dwergbedrijven, lieten de bewoners ervan slechts toe, zeer weinig voor eigen gebruik te verbouwen. Wanneer de oogst op het

¹⁰⁹ ARA, *Rk*, Dozen, 261, proces 1533.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ P. DEPRez, *De boeren, II. De 16de, 17de en 18de eeuw (Flandria Nostra, I)*, p. 157-163.

¹¹² ARA, *StA*, 618/19-26-29-32-34. De verdeling was als volgt :

	pachtland	eigendom
Steigerbrugge in Steenwerck	1202 gemet	758 gemet
Mesen (heerlijkheid van de Camer)	633 gemet	422 gemet
Mesen (heerlijkheid van Hoflande)	207 gemet	116 gemet
Belle (westhoek van parochie en ambacht)	1909 gemet	1011 gemet
Godewaersvelde	1542 gemet	1153 gemet
Steenvoorde	615 gemet	429 gemet
Steenvoorde (Harinchouck)	1107 gemet	694 gemet

veld mislukt was, waren de boeren van alle bestaansmiddelen beroofd en op de openbare liefdadigheid aangewezen. Dat een deel van de karige opbrengst onder vorm van tienden nog moest afgedragen worden aan de geestelijken, zal voor velen van hen een reden zijn geweest tot anticlericalisme. In de reformatie mogen sommigen van hen dan een middel hebben gezien om aan die afhankelijkheid een einde te maken. In dit verband is het bijvoorbeeld tekenend dat een hele reeks boeren uit Reningelst vanaf 1559 weigerde, nog verder varkens- en lammertienden te betalen aan de pastoor¹¹³; zeven onder hen figureerden later op de lijst van veroordeelden om heresie. De dagloners-landarbeiders stonden er nog heel wat slechter voor. Tijdens de lente en de zomer verhuurden ze zich aan de grote landbouwwitbaters als zaaiers, maaiers, dorsers, bindsters, wiesters, enz. Gedurende de winterperiode dienden ze naar een andere bezigheid uit te zien. Een deel van die gelegenheidsarbeiders zullen wel een zekere broodwinning gevonden hebben in de wol- of de linnen-nijverheid, maar of ze ook hiermee hun lot beslissend konden verbeteren blijft nog de vraag. De integratie van landbouwers en landarbeiders in de industriële leefwereld verklaart waarom ook zij veel vroeger loskwamen uit de gesloten samenlevingsvorm die andere, zuiver agrarische gebieden kenmerkte, en opgenomen werden in de genoemde collectieve beroeringen van die industriemaatschappij.

* * *

Op al deze factoren heeft de religieuze omwenteling van die dagen zeker ingespeeld. Het kan geen toeval heten dat de ambachten van de „oude” luxe-draperie in de grote steden als Gent, Brugge, Ieper en Kortrijk, die — alhoewel ze relatief onbelangrijk waren geworden — hun leden nog steeds beschermden met strenge corporatieve bepalingen onder meer in verband met de geloofspraktijk, om zo te zeggen immuun zijn geweest voor protestantisme. Helemaal anders was het gesteld met de „nieuwe” draperie die haar zwaartepunt had in het Westkwartier. Precies in de twee sterkst geïndustrialiseerde dorpen, Hondshoote en Nieuwkerke, bereikt het aantal vervolgdgen pieken van resp. 157 en 98. Mede ten gevolge van de ruime commerciële contacten naar buitenuit, voornamelijk met Antwerpen maar ook met Brugge, Gent en de Waalse industriesteden in het zuiden, zijn de nieuwe ideeën hier zeer vroeg wortel gaan schieten. In 1536 kon een discussie over de religie in Hondshoote al leiden tot doodslag; de eerste terechtstelling in Nieuwkerke greep plaats in 1530, in Hondshoote in 1538, lang dus vooraleer men elders in Vlaanderen buiten de grote steden dacht tot dergelijke rigoureuze maatregelen te moeten overgaan. Sinds de jaren vijftig was de protestantse

¹¹³ Cfr. de drie processen ingespannen door, en tegen de pastoor Matheus Bouquet van Reningelst, in : RAG, RVI, 7544, f° 359 v° - 364 v°.

vloedgolf niet meer te stuiten. Heel het industriegebied werd er in opgenomen, weliswaar niet overal in even grote mate als in Hondshoote en Nieuwerkerke, waar in 1566 nauwelijks 20 % van de bevolking nog aan zijn paasplicht voldeed¹¹⁴, maar toch zo omvattend dat de raadsheren reeds in 1561 aan de landvoogdes schreven dat hier de plakaten naar de letter toepassen gelijk zou staan met het aanrichten van een verschikkelijke slachting¹¹⁵. Het kan geen toeval zijn dat in bijna alle daarnet opgesomde textielplaatsen van het Westkwartier protestanten werden geteld, terwijl in het agrarische gebied ten noorden en ten westen van de lijn Veurne-Sint-Winoksbergen-Cassel-Hazebrouck-Merville (met uitzondering van Duinkerke en Grevelingen die hun belang hadden als havenplaatsen) het katholicisme vrijwel onaangetast bleef. Even relevant lijkt ons de informatie uit een rapport van de bisschop van Saint-Omer van mei 1566 (dus enkele maanden vóór het uitbreken van de troebelen): hierin worden de industrieplaatsen Merville (Meregem), La Gorgue en Estaires (Stegers) met elk 30 tot 300 paasplichtverzuimers duidelijk afgelijnd tegenover de katholieke landbouwdorpen Loberghe, Capellebrouc, Blangy, Quernes, Rumilly, Volckerinckhove¹¹⁶.

Van 49 respectievelijk 30 nieuwgezinden (met echtgenoten: 59 en 38) uit Hondshoote en Nieuwerkerke weten we met zekerheid dat ze bij de saai- of de lakennijverheid betrokken waren. In werkelijkheid echter zal hun aandeel in het totale aantal nieuwgezinden van die plaatsen veel groter zijn geweest. Wat Hondshoote betreft schrijft prof. Coornaert inderdaad: „La sayetterie l'animait tout entière... Toutes les activités furent tournées vers elle, toute la vie hondshooteoise lui fut ordonnée”¹¹⁷. Het is dan ook niet zo zonderling dat de procureur-general in de beginnende jaren zestig juist het *Hallen bouck van sayen* van Hondshoote gebruikte als basisdocument voor zijn onderzoek naar ketters en gevluchten¹¹⁷. Maar ook elders was het aantal textielwerkers onder de nieuwgezinden groot (voor het industriegebied zijn er ons in totaal 126 — of 151 met de echtgenoten — met name bekend).

Ongetwijfeld behoorden de meeste aanhangers van het protestantisme in dit Westvlaamse industriegebied tot de onderste lagen van de bevolking: met een grote graad van zekerheid kunnen 374 van de in totaal 666 maatschappelijk situeerbare personen in die laagste klassen worden ondergebracht

¹¹⁴ A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 14. 6 à 700 inwoners van Hondshoote leefden afgescheiden van de roomse Kerk, „embuz de diversitez de sectes”.

¹¹⁵ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 216-219.

¹¹⁶ H. A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche*, p. 232-235.

¹¹⁷ E. COORNAERT, *Un centre industriel*, p. 30.

¹¹⁸ „Item ghegheven voor het copieren van *Hallen bouck van sayen* van die van Hondshoote omme te bevinden de ghevluchtege ende suspecte personen”. (ARA, AL, 462 bis, rekening 1562.)

(56 %). 42 % van die armoezaaiers waren woonachtig in Nieuwkerke (69 personen) en Hondshoote (89 personen). Velen van hen behoorden tot die „ontwortelden” over wie we het hoger al hadden. Minstens 59 nieuwgezinden te Hondshoote waren inwijkelingen (= 37,5 % !): de meesten uit de omliggende plaatsen in het Westkwartier, anderen uit de streek van Kortrijk, uit Tielt, Gent, Brugge, Alkmaar, Dordrecht, Rijsel, Artesië. In werkelijkheid moet dit cijfer nog veel hoger hebben gelegen. Volgens de commissarissen werd die plaats inderdaad een veilig schuiloord geacht voor al wie door de secte was aangetast; later voegden ze eraan toe dat het merendeel van de opgespoorden van heel het Westkwartier ondergedoken was in Hondshoote in de overtuiging van daar „encognuz” te zijn, „à cause qu’il y a si grande multitude des gens”¹¹⁹. Ook de inquisiteur deed zijn beklag over „ceulx qui s’absentent en grand nombre et surviennent de nouveau à toute heure”¹²⁰ en wat het aantal protestanten te Hondshoote betreft sprak hij van „ung abysme”, een afgrond¹²¹! De gerechtsambtenaren konden niet eens zeggen of alle verdachten die ze in 1562 in het saaidorp hadden gedaagd, daar wel degelijk hun vaste woonplaats hadden¹²². Volgens hen bestond het enige probate middel om er een groot aantal ketters te arresteren hierin, dat men ’s nachts met een sterke ruitermacht het dorp zou omsingelen en hermetisch afsluiten, „adfin que nul en vidast ou sortist”¹²³. De plaatselijke overheid diende erop toe te zien dat geen enkele vreemdeling zich als arbeider in het industriedorp kwam vestigen zonder voorafgaandelijk een getuigschrift te hebben voorgelegd „omme te bet voorsiene dat de ghuene elders ghebannen van heresie; huerlieden niet en zouden foureren onder huerlieden groote menigte van volcke”¹²⁴.

Ook het milieu van boeren en landarbeiders dat, zoals gezegd, in het Westkwartier een intense binding had met de industriële maatschappij, werd meegetrokken in de religieuze ommekeer. De kasselrij Belle, met voornamelijk de dorpen Reningelst (minstens 18 landbouwers) en Westouter (minstens 14 landbouwers), stond hierbij op de voorgrond. Schuren van afgelegen hoeven en veilig gewaande bergplaatsen in de Westvlaamse heuvels waren in een tijd van kettervervolging geliefkoosde oorden voor het houden van conventikels. Gretig maakten de predikanten hiervan gebruik om ook aan de landbouwbevolking het Woord te verkondigen. Een efficiënte controle van de

¹¹⁹ Cfr. p. 422.

¹²⁰ *Ibid.*, IV, p. 56.

¹²¹ Cfr. p. 503.

¹²² E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 63-64; „desquelz, disent-ils, n’estions bonnement assurez d’avoir tenu leur fix domicile”.

¹²³ V. GAILLARD, *o.c.*, p. 229.

¹²⁴ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 72.

overheid was hier om zo te zeggen uitgesloten, zodat ofwel van de bijeenkomsten helemaal niets uitlekte, ofwel – bij gebrek aan nauwkeurige informatie – over het aantal aanwezigen de meest wilde geruchten werden verspreid. Hieruit hebben de nieuwgezinden duidelijk hun profijt getrokken door bijvoorbeeld tijdens de predicatie te Boeschepe de mare rond te strooien dat een sterke macht was samengetrokken in de nabijgelegen heuvels die bij het minste teken van onraad gewapenderhand zou tussenbeide komen om de protestanten te beschermen.

In dit woelige Westvlaamse industriegebied werd het vroegst aan een gewelddadige oppositie gedacht tegen de inquisitie. De beginnende jaren zestig waren een aaneenschakeling van ophefmakende gebeurtenissen: een openbare gewapende predicatie, gevangenisbraken, pogingen tot aanslagen op de inquisiteur, doodsb bedreigingen en dreiging van grote steden in brand te steken, ernstige rellen tijdens gerechtelijke acties tegen protestanten of tijdens terechtstellingen... Hier ook brak in augustus 1566 de Beeldenstorm uit.

Hebben de immigranten in de nijverheidsplaatsen van het Westkwartier een grote aanhankelijkheid getoond tegenover de nieuwe religie, dan hebben textielarbeiders uit dit gebied, die door Brugge¹²⁵, Gent¹²⁶ en andere steden werden aangetrokken teneinde te kwijnende textielnijverheid met andere technieken nieuw leven in te blazen, op hun beurt het ferment helpen vormen voor het protestantisme in hun nieuwe woonplaatsen. We hebben daarvan in de vorige hoofdstukken talrijke voorbeelden kunnen citeren. Gent diende door de landvoogdes streng te worden berispt omdat voortdurend arbeiders opgenomen werden die geen attest van rechtgelovigheid konden voorleggen¹²⁷. De magistraat van Brugge sprak in 1565 de vrees uit dat de ongeveer 300 gezinnen uit Armentières en omgeving die zich in de stad waren komen vestigen, besmet waren met ketterij¹²⁸. In dezelfde stad was de „neerynghe van de nieuwe draperie” – bestaande uit arbeiders van het Westkwartier – in 1566 het éne ambacht dat er zich niet wou toe verbinden de geestelijkheid te zullen beschermen¹²⁹. Ook al tekenend voor de uitstraling van het

¹²⁵ J. VERMAUT, *Schets van de Brugse textielnijverheid*, p. 28.

¹²⁶ Cfr. het advies van de schepenen van Gent voor hun opvolgers in 1562: „Gheven myn heeren inshelycx te kennen, hoe zy binnen huerlieder jaersschaere hebben ghecontracteert met zekere persooene nvan Hontscote, Brugghe ende ooc van deser steden omme 't upbringhen vanden styl vander sayetterie binnen dese voorseyde stede...”. (SAG, serie 115/1).

¹²⁷ SAG, serie 95/16, *register Q*, f° 345 v° - 346.

¹²⁸ SAB, *SR 1557-1565*, f° 338 v°.

¹²⁹ „Die vande neerynghe vande nieuwe draperie tot XVIIJ in ghetale hebben in 't college ontboden gheweest ende ghevraecht of zy willen obedieren den brief vande majesteit hemlieden ghelesen ende blyven goet ende ghetrauwe den keuninck, dese stede ende doen dat 't college zal ordonneren; naer vertrocken 't hebben es by hemlieden ghanthwoort dat zy goet zyn willen voor den ceuninck ende dese stede, maet nyet vechten

protestantisme in West-Vlaanderen is wel dat rondreizende predikanten vanuit dit gebied leiding verstrekten aan de gereformeerden te Gent, Axel, Hulst, Eeklo, Oostende. De Brugse gereformeerden deden na het vertrek van Pieter Gabriel in 1565 een beroep op een predikant uit het Westkwartier.

2) De tapijtnijverheid

Wat de lakenweefnijverheid was voor het Westkwartier, dat betekende de tapijtindustrie voor het Scheldebekken rond Oudenaarde¹³⁰. Ontstaan in de eerste helft van de vijftiende eeuw kende de bedrijvigheid vooral in de zestiende eeuw een snelle groei, vooral gericht op de exportmarkt te Antwerpen. In 1539 verklaarde de Oudenaardse magistraat aan de landvoogdes dat de tapijtindustrie véruit de bijzonderste werkverschafing en bron van inkomsten betekende voor de stad, en dat 12 tot 14.000 mannen, vrouwen en kinderen van het ambacht leefden. Ongetwijfeld waren hier tevens de „buitenwerkers” inbegrepen. Inderdaad, sinds omstreeks 1520 had de tapijtnijverheid zich langs de Scheldevallei uitgebreid tot het omliggende platteland, waar goedkope werkkrachten werden gevonden, arbeiders die naast hun werk op de akker ook tapijten van mindere kwaliteit weefden buiten elk toezicht van de stedelijke corporatie¹³¹. Zowel in Oudenaarde zelf als op het platteland gingen de kapitalistische ondernemers en exporteurs die in constante relatie stonden met Antwerpen geleidelijk de activiteit domineren. De wever hield zich niet meer bezig met de zelfstandige inkoop van de grondstof; hij verwerkte wat hem werd geleverd en gaf het afgewerkte product tegen vergoeding weer af. In plattelandsdorpen woonde „groote menichte van volcke... dat daghelicx binnen deser stede (= Oudenaarde) commen ende frequenteren moet, niet alleene omme haerlieder maertganck, nemaer zonderlynghe, als wezende legwerkers, omme jehghens heurlieder meesters, in stede wonende, alle zondaghen ende mesdaghen te komen kerven, ende heurlieder werck inne te bryngghen, wulle ende gaerne te haelen, heurlieder werck thuus te bryngghen...”¹³².

voor 't geestelic; nyet min hebben beloofd indien er foulle ghebuerde inde kercken hemlieden daer neyt te vinden maer thuus te willen blyven”. (*Ibid.*, 20 augustus 1566.)

¹³⁰ H. PIRENNE, *Note sur la fabrication des tapisseries en Flandre au XVIe siècle (Histoire économique de l'Occident médiéval)*; p. 644-653; H. GOEBEL, *Wandteppiche*, I. Teil. *Die Niederlande*, I (Leipzig 1923), p. 465-469.

¹³¹ Cfr. de verklaring van de stedelijke magistraat in 1567 nopens de nabijgelegen Schelgedorpen onder de jurisdictie van de heer van Pamele in het Land van Aalst: „wesende van ghelycken zeere bewoont, niet alleene van volke doende lansneerynghe, nemaer van platers (= wolscheerders) en de tapitsiers, of legghewerkeren ende dierghelyke met handtwerke omme gaende”. (L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, V, p. 41.)

¹³² *Ibid.*, V, p. 5.

Precies zoals de samenleving in het Westkwartier was ook dit milieu zeer ontvankelijk voor de nieuwe denkbeelden. Niet alleen bij de ondernemers en handelaars die in Gent en Antwerpen onder de invloed kwamen van de gewijzigde religieuze problematiek, maar ook bij de kleine arbeiders in de buitenwijken van de stad en op het platteland die, volgens de Oudenaardse magistraat, „aerme ende van cleinen qualiteite” waren, „ende mitsdien te bequamer tot nieuwichheit ende uproeynghe te stichten...”¹³³. Van minstens 25 personen uit Oudenaarde en omgeving die reeds vóór 1566 het protestantisme gunstig gezind waren weten we met zekerheid dat ze bij de tapijtindustrie betrokken waren. Enkelen van hen hebben, samen met werkmakkers, én in 1538-1539 én in 1546 én tijdens het Wonderjaar de leiding gehad van de troebelen. Opmerkelijk is de rol die hierbij werd gespeeld door de geïndustrialiseerde plattelandsdorpen tussen Oudenaarde en Gent, waar, naast de tapijtnijverheid, ook de lijnwaadindustrie een heel bijzondere betekenis had verworven¹³⁴. Nergens in het landelijke Vlaanderen is de nieuwe geest zo vroeg en in zo intensieve mate verspreid geweest; al in de dertiger jaren, maar vooral sinds de beginnende jaren veertig was de invloed van protestantisme daar al zo groot dat men naar radicaler middelen dacht te moeten grijpen om hier paal en perk aan te stellen. In 1566 was de landelijke bevolking aldaar „zo zeere gheneghen... tot predicatie ende ander nieuwicheden, dat men van X personen qualick de drie anders ghevonden hadde”¹³⁵. Nog duidelijker valt de betekenis van de tapijt- en de linnennijverheid als verspreidingsader af te lezen uit het feit dat 79,5 % van de personen die na 1566 in het Land van Aalst (zonder de stad Ronse) om hun deelname aan de troebelen veroordeeld werden, precies uit de industriedorpen in de omgeving van Oudenaarde en Ronse afkomstig waren¹³⁶! Maar ook in de tapijtweverskringen te Oudenaarde zelf werd sinds omstreeks 1560 de invloed van het protestantisme kritiek geacht, nu er bovendien nog een flinke stimulans kwam uit de contacten met andere tapijsteden als Doornik en Brussel¹³⁷. De magistraat zag zich genoodzaakt een verordening af te kondigen, waarbij aan de meesters streng verbod werd opgelegd nog vreemde ambachtsgezellen in dienst te nemen vooraleer dezen aan de deken van het ambacht een getuigenis hadden voorgelegd van hun onbesproken religieuze houding, afgeleverd en ondertekend door de wethouders van hun vroegere woonplaats¹³⁸. Maar hiermee was de zaak zeker

¹³³ *Ibid.*, V, p. 43.

¹³⁴ E. SABBE, *De Belgische vlasnijverheid*, I, p. 148-149, 187.

¹³⁵ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, V, p. 42.

¹³⁶ J. DE BROUWER, *Bijdragen tot het godsdienstig leven in de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst volgens de verslagen van de dekenale bezoeken* (Aalst 1961), p. 137-143.

¹³⁷ Cfr. p. 384 e.v.

¹³⁸ SAO, *Oud Archief, register van edicten*, f° 511, 23 mei 1562.

niet opgelost. Mede door de toenemende werkloosheid in de tapijtweverij — volgens de magistraat in 1565 tot een gevaarlijk hoogtepunt gestegen¹³⁹ — hadden de troebelen van 1566 in Oudenaarde een bijzonder gewelddadig karakter. Reeds in januari, verscheidene maanden voor de revolutionaire beweging over de Nederlanden losbarstte, ging de terechtstelling van een calvinistische tapijtwever te Pamele met ernstige rellen gepaard¹⁴⁰; would-be brekers die op 19 augustus in het klooster van Maagdendale te Pamele kwamen waren „eenen grooten hoop schamel volx, als tapitseurs ende andere handtwerkers, zo wel vander stede als van de voorbourghen”¹⁴¹. Ook in Edingen was de religieuze ommekeer tijdens het Wonderjaar grotendeels bewerkstelligd door tapijtwevers uit Oudenaarde en omgeving¹⁴².

3) De linnennijverheid

Naast de lakennijverheid — voornamelijk geconcentreerd in westelijk Vlaanderen — en de tapijtnijverheid — in Oudenaarde en het omliggende platteland — bood ook de linnennijverheid in de zestiende eeuw een belangrijke werkverschaffing. We wezen reeds op het belang van deze industrietak op het platteland tussen Oudenaarde en Gavere, dat zeer vroeg met het protestantisme in aanraking kwam. Belangrijker nog voor ons onderwerp waren de Mandelstreek met Tielt, Izegem en Roeselare als voornaamste centra, het Kortrijkse, de onmiddellijke omgeving van Gent, en Eeklo, gebieden waar de lijnwaadfabricatie in de zestiende eeuw een buitengewone opbloei kende¹⁴³.

Voor de streek van Eeklo zijn we slecht ingelicht over het aandeel van de linnenwevers in de hervormingsbeweging. De professionele aanduidingen zijn hier inderdaad uiterst schaars. Onder de 16 nieuwgezinden evenwel die als „gens de mestier” worden bestempeld¹⁴⁴ zullen er zeker lijnwaadwevers of -verwerkers zijn geweest. Over meer informatie beschikken we nopens de bloeiende linnendorpen tussen Gent en Eeklo, die voor een groot deel de

¹³⁹ Cfr. de brief van de landvoogdes aan Oudenaarde, 6 juli 1565; „Si l'on sceut trouver quelque moyen de donner à besoigner à bonne partie de la commune, fust aux ouvrages de la ville ou aultrement, et que aussy les riches bourgeois et marchans employassent quelque argent à faire besoigner tant en tapisserie que aultrement, que tousjours de la marchandise ilz recouvreront deniers au retour du bon temps... ce serait oster aulcunement l'oysivette qui causant povreté, conduit les indigens à sédition et pillage...” (E. VAN DER STRAETEN, *Recherches sur les communautés religieuses*, II, p. 159.)

¹⁴⁰ Cfr. p. 387.

¹⁴¹ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, V, p. 34.

¹⁴² R. VAN UYTVEN, *Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze : Leuven en Edingen*, p. 268, 273, 274.

¹⁴³ E. SABBE, *De Belgische vlasnijverheid*, p. 175-178, 185-190, 226-236, 241-246.

¹⁴⁴ ARA, *Rk*, 13.923, rekening 1560-1564, f° 20 - 20 v°.

snelle ontwikkeling van de linnenmarkt van deze laatste plaats hebben bepaald¹⁴⁵. Pecies uit dit sterkst geïndustrialiseerde plattelandsgebied van de kasselrij van de Oudburg zijn inderdaad minstens 21 doopsgezinden bekend! Uitvoerige gegevens zijn tevens voorhanden voor het Kortrijkse en de Mandelstreek. Uit Kortrijk zelf en het nabijgelegen Gullegem is van minstens 33 nieuwgezinden bekend dat ze in de linnenindustrie tewerkgesteld waren, als fusteinwevers, ammelakenwevers, blauwververs, meer kunstzinnig aangelegde damastwevers, enz. In Tielt waren het er minstens 8 en in Roeselare 2 linnenwevers en 3 linnenweversvrouwen. In die laatste stad was de voornaamste verdachte een koopman in garen en lijnwaad, namelijk Joos de Hondt, terwijl het anderzijds geen toeval kan heten dat precies een lijnwaadblekerij werd uitgekozen voor het houden van doperse bijeenkomsten¹⁴⁶.

Zeer opmerkelijk is wel dat zowel in Kortrijk als in Roeselare, Tielt en het platteland tussen Gent en Eeklo, alle nieuwgezinde linnenwevers of -ondernemers aanhangers waren van het anabaptisme. Ook de enige met name bekende anabaptist uit Izegem was een lijnwaadwever. Bovendien stelt men vast dat uitgeweken Kortrijkse en Tieltsse linnenwevers de harde kern vormden van de broederschappen in Wervik, Halewijn, Hondshoote, Ieper, Gent, Brugge en Antwerpen. In Brugge werden minstens 9 Kortrijkse nieuwgezinden gesignaleerd, in Gent 26. Zowel in Gent als in Brugge werden tevens minstens 21 doopsgezinden opgemerkt uit de meest nijvere lijnwaadstreek van de kasselrij van de Oudburg: de dorpen rond Merendree.

Men kan bovendien algemeen stellen dat het anabaptisme slechts in geringe mate aanhang heeft gevonden in het milieu van wollenlakenwevers, daarentegen voornamelijk heeft gerecruiteerd bij de lijnwaadwevers, zó zelfs dat – buiten Gent en Brugge – zijn verspreidingsassen grotendeels samenvallen met de voornaamste aders van de linnenindustrie. Kleine details zetten die vaststelling in een bijzonder relief. In Ieper bijvoorbeeld, waar – zoals reeds aangestipt werd – de lijnwaadindustrie vrijwel onbestaande was, heeft er in de beginnende jaren zestig toch een klein aantal linnenwevers gewerkt: ze waren menisten uit de streek van Tielt! Enkele leden van de doperse familie De Zwarte uit Nipkerke oefende in Hondshoote het linnenweversambacht uit, temidden van een overgrote meerderheid van saaiwevers. Het is tenslotte opvallend dat de emigratiebeweging van nieuwgezinden uit de linnen-nijverheidscentra van Zuid-Vlaanderen en de Mandelstreek of uit het lijnwaad-nijverheidsmilieu van Gent en Brugge niet in de richting van het gereformeerde Engeland ging, maar via Gent naar Antwerpen, Friesland en verder noordwaarts.

Een sluitende verklaring voor deze merkwaardige samenhang tussen linnennijverheid en anabaptisme is moeilijk te geven. Wellicht is het aan louter

¹⁴⁵ E. SABBE, *o.c.*, p. 188-189.

¹⁴⁶ RAG, RVI, 722, f° 118-119 v°.

toevallige omstandigheden toe te schrijven : het feit vooreerst dat de bijzonderste voorgangers — zoals Pauwels de Backere, Hans Busschaert en Jacob de Rore — uit het linnenindustriemilieu sproten; verder de grote uitstraling van Kortrijk dat zeer vroeg in de doopsgezinde invloedssfeer opgenomen was en waar het anabaptisme bovendien een betrekkelijk hoog sociaal aanzien verwierf; tenslotte en niet in het minst het feit dat de Vluchtelingenkerken in Engeland en Oostfriesland — die gereformeerd waren en voornamelijk wollenlakenwevers aantrokken — vóór 1566 weinig interesse hebben getoond voor de de lijnwaadgebieden en geen moeite hebben gedaan om het protestantisme aldaar in gereformeerde paden te leiden.

4) Andere ambachtelijke takken

Het groot aandeel van de weefindustrie stelt de andere nijverheidstakken in de schaduw. Toch tellen we bijvoorbeeld 49 schoenmakers en lederbewerkers, 48 kleermakers, 27 smeden, 27 timmerlieden, 8 metsers. De meesten van hen waren werkzaam in of afkomstig uit Gent, Brugge en Kortrijk. Over de economische verhoudingen in deze ambachten is weinig bekend, maar over het algemeen zal het loonpeil hier zeker niet hoger hebben gelegen dan in de weefnijverheid¹⁴⁷. In de houtbewerking-schrijnwerkerij en het bouwbedrijf werden een groot aantal ongeschoolde, onvrije arbeiders opgenomen: in de jaren veertig en in de jaren vijftig streefde de Gentse magistraat ernaar dat de kinderen der armen „moghen daghelickx gestelt werden tot dienste van de goeden ...neeringhen bysondere tot metsen, temmeren, ticheldecken ende dierghelijcke”¹⁴⁸; de kroniekschrijver noemt o.m. de „metsecnepen” „seer aerme ende schaemel lieden, die upde aelmoesen leeven moesten, die in gheene neeringhe vrij en waren”¹⁴⁹. In de kledingindustrie (kleermakers, mutsenmakers, hoedenmakers, schoenmakers, handschoenmakers) waren verder voornamelijk inwijkelingen tewerkgesteld¹⁵⁰. Spijt de weinig rooskleurige toestanden konden ze, naar het getuigenis van de reformatorischgezinde Cornelis Hubrechtszone uit Jaarsveld in Utrecht „hier toch „wel de helft meer dachueren (verdienen) dan in zijn lant”¹⁵¹. Precies dit milieu van

¹⁴⁷ In die tijd verdiende een metselaar te Brugge en Gent 10 tot 12 gr. Vlaams per dag, dienders en helpers 5 tot 7 gr.; timmerlieden verdienden 8 tot 12 gr., hun helpers 5 tot 8 gr. (*Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIVe-XIXe eeuw)*, II, p. 99, 105-106, 110-111; 382, 386-387.) Sommige schoenmakers moesten zich tevreden stellen met nauwelijks 4 gr. per dag (*Ibid.*, II, p. 561.)

¹⁴⁸ M. TOCH, *De levensstandaard der Gentse lagere arbeidersklassen in de 16e eeuw* (onuitgegeven licentiaatsscriptie, Gent 1968), p. 98.

¹⁴⁹ J. VAN DE VIVERE, *Chronycke van Gent*, p. 110.

¹⁵⁰ J. VERMAUT, *Schets van de Brugse textielnijverheid*, p. 26.

¹⁵¹ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041, f° 31 v°.

vreemden vertoonde een grote openheid voor het protestantisme, vooral het anabaptisme. De ons bekende nieuwgezinde hoedenmakers waren afkomstig uit de streek van Driel in Gelderland, dat van oudtijds bekend was om zijn hoedenvlechterij¹⁵². Opvallend is ook dat alle 15 ons bekende mutsenmakers tewerk gesteld waren in Brugge, waar hun ambacht sinds omstreeks 1525 met ernstige moeilijkheden te kampen had tot het uiteindelijk volledig teniet ging¹⁵³.

5) De middenklasse in nijverheid en handel

In het industriële milieu behoorde de overgrote meerderheid van de aanhangers van het protestantisme tot de lagere klassen. Bij een oppervlakkige beschouwing zou men in die hoge cijfers licht een bevestiging kunnen zien van de these van Kuttner die de religieuze ommekeer en de religietroebelen toeschreef aan het opstandigheidsgevoel bij een hongerend poletariaat¹⁵⁴. Maar dan ziet men over het hoofd dat die lagere arbeidersklasse ook in de algemene toenmalige maatschappijstructuur veruit de meerderheid aftekenden¹⁵⁵; dat ook de beter gesitueerden proportioneel een niet onbelangrijk aantal nieuwgezinden telden. We kennen minstens 33 belangrijke textielhandelaars en -ondernemers met naam en 10 anderen wier bedrijvigheid zich waarschijnlijk eveneens grotendeels in de textielsector ontplooid; 6 onder hen kwamen uit Hondshoote, 3 uit Nieuwkerke, 7 uit Brugge, 5 uit Gent, 3 uit Ronse en 2 uit Kortrijk; bovendien tellen we minstens 5 tapijtondernemers uit Oudenaarde. Op de lijst van nieuwgezinden te Nieuwkerke komen verder een boekhouder van het aantal lakens, een „notable” van het weversambacht, en 3 keurmeesters-zegelaars van de lakens voor; ook in Menen ging een dergelijke keurmeester-zegelaar over.

Prof. Van der Wee heeft er herhaaldelijk op gewezen dat de keuze van de middenstanders dient gezien te worden tegen de achtergrond van een groeiende onrust over de economische ontwikkeling en de hiermee gepaard gaande welvaartsbedreiging. Die dreiging werd scherp aanvoeld in het midden van de jaren vijftig en opnieuw tengevolge van het Engels embargo en het Nederlands-Engels conflict in 1563-1564, waardoor de textielnijverheid

¹⁵² Cfr. A. VIAENE, *Hoedenvlechts uit Gelderland, werkzaam in Brugge omstreeks 1440, Biekerf*, LXX (1969), p. 163-166; reeds in de 15e eeuw treft men te Brugge hoedenmakers aan uit Driel, Maasdriel en Bommelerwaard.

¹⁷³ J. GAILLARD, *Ambachten en Neeringen van Brugge* (Brugge 1854), p. 60; J. VERMAUT, *o.c.*, p. 28.

¹⁵⁴ E. KUTTNER, *Het hongerjaar 1566 (Reuzesalamander, Amsterdam 1964²)*.

¹⁵⁵ E. COORNAERT, *Un centre industriel d'autrefois*, p. 426-427; E. SCHOLLIERS, *Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de XVIe eeuw*, - BGN, XI (1956), p. 285-322; H. VAN DER WEE, *The growth of the Antwerp Market*, II, p. 194-198.

erg getroffen werd¹⁵⁶. Nu is het inderdaad sinds de jaren vijftig dat voor het eerst een belangrijk aantal personen uit de middenklasse van handel en industrie op de lijsten van verdachten gingen figureren. Drie saaihandelaars uit Hondshoote kozen voor het protestantisme op een ogenblik dat hun zakencijfer zeer snel de diepte inging¹⁵⁷. In Axel en Hulst plaatsten welgestelde zoutzieders, die in de jaren zestig scherp getroffen werden door het verval van de zoutnering aldaar, zich op de voorgrond als promotors van de nieuwe leer¹⁵⁸. Ongeveer 30 nieuwgezinde middenstanders uit Oostende, onder wie meerderen eigenaars waren van schepen, verlieten in de jaren 1561-1563 hun stad, hoogstwaarschijnlijk mede ten gevolge van de dreigende crisis in de visserij¹⁵⁹, om onder een gunstiger gesternte opnieuw van wal te steken in Engeland of Harlingen¹⁶⁰. Pieter Casier, eens een meester-brouwer in Menen, was toen hij de stap naar de reformatie deed nog slechts brouwersknecht en diende zelfs aanvullende inkomsten te zoeken in het lakenscheerdersambacht¹⁶¹. Willem van den Broucke uit Gent en Jan Pauwels uit Nieuwpoort, aanzienlijke lui, verkeerden in grote geldnood en begingen onregelmatigheden in het innen en uitbetalen van geldsommen¹⁶². Handelaars en ondernemers uit Ronse, Oudenaarde, Brugge, Gent, Menen, Wervik, Ieper, Nieuwkerke en Hondshoote sloten hun ondernemingen en kantoren in hun woonplaatsen en begonnen opnieuw in Engeland of in protestantse steden van het Duitse Rijk als Duisburg, Emden, Wezel, Frankfort, Frankenthal, Neurenberg en zelfs Dantzig. Dikwijls brachten ze ook hun arbeiders mee, zoals de 6 of 7 handelaars en *Handwerkmeister* uit Brugge die met ongeveer 40 knechten in 1553 te Duisburg aankwamen¹⁶³, of de Bruggeling August le Grand die zich in 1554 met 24 gezinshoofden in Frankfort vestigde¹⁶⁴.

¹⁵⁶ H. VAN DER WEE, *Conjunctuur en economische groei in de zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw* (KVAWLSK, Mededelingen, Klasse der Letteren, XXVII, 8, Brussel 1965), p. 20 en 21; IDEM, *La Réforme protestante dans l'optique de la conjuncture économique et sociale des Pays-Bas méridionaux au XVIe siècle*, (BRGB), p. 310-312; *De economie als factor bij het begin van de opstand in de zuidelijke Nederlanden*, - BMGN, LXXXIII (1969), p. 25-31.

¹⁵⁷ Namelijk Jan Bollaert, Maillart Zoete en Karel van de Water; over hun exportcijfers tijdens hun beste jaren en de jaren van teruggang, op het ogenblik van hun overgang naar het protestantisme, cfr. p. 543.

¹⁵⁸ J. DECAVELE, *De reformatische beweging te Axel en Hulst*, p. 26-32.

¹⁵⁹ Die crisis bereikte vooral in de beginnende jaren zeventig een hoogtepunt: E. VLIETINCK, *Cartulaire d'Ostende* (Antwerpen 1910), p. 278-282.

¹⁶⁰ Cfr. p. 358.

¹⁶¹ SAB, *Overleg 1558-1559*, stuk 27; I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle*, II, p. 155-158.

¹⁶² RAG, RVI, 7614, f° 186; ARA, AL, 463, rekening 26 oktober 1565.

¹⁶³ R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, p. 131.

¹⁶⁴ K. BAUER, *Valérand Poullain*, p. 206.

Men mag tevens niet over het hoofd zien dat de industrie en de handel voornamelijk op de markt van Antwerpen geaxeerd waren, waar de commerciële wereld een grote openheid vertoonde voor de gereformeerde religie en aldus zijn stempel drukte op degenen die hiermee relaties onderhielden. Bijzonder frappant in dit opzicht lijkt ons de ontwikkeling in Noordoost-Vlaanderen, waar de nieuwe leer duidelijk werd binnengebracht in het spoor van de handelsbedrijvigheid. Handelaars die voor zaken in Antwerpen en Gent kwamen waren tijdens hun rondreizen de voornaamste propagandisten. In de jaren vijftig waren daar de linnenhandelaar Michiel de Clerck uit Kaprijke en de handelaar in kanefas Antheunis Verdrickt uit Elversele bij Sint-Niklaas; in de jaren zestig werd hun taak overgenomen o.m. door Jan Clayssone, koopman van scheerwol uit Eeklo, Gelein Brant, visverkoper uit Casuele, en de kuiper Charles Persoon uit Axel, die naar aanleiding van zakenreizen predikanten meebracht uit Antwerpen¹⁶⁵.

Ook de inquisitie zelf en haar gevolgen voor het arbeiderspotentieel heeft de onrustpsychose bij de bedreigde middenklassen aangewakkerd. De massale emigratie van nieuwgezinden heeft, voornamelijk in het Westkwartier, velen afkerig gemaakt van de oude Kerk, die immers verantwoordelijk werd geacht voor de inquisitie en de rigoureuze repressiemaatregelen. In een dreigend pamflet dat begin 1562 te Hondshoote werd verspreid deden de protestanten er hun beklag over dat de repressie een einde maakte aan de „ghemeene welvaart”: „want onse neeringhen worden met de luyden van daeghe te daeghe uut den lande verdreven”¹⁶⁶. Dit was ook enkele leden van de centrale regering niet ontgaan. Er zijn enkele voorstellen bewaard, daterend van ca. 1560, „avisans au remède des arts manuelz... du conté de Flandre, dont la draperie est le principal”; hierin wordt aanbevolen voortaan geen „artisans... ouvriers en laine comme drappiers et aultres” meer te verbannen omwille van de religie, maar hun ter plaatse een lichtere straf op te leggen „pour ainsy (les) retenir au pays”¹⁶⁷. De bijzonderste lijnwaadcentra in Vlaanderen stelden later de situatie bijzonder scherp toen ze vertoogden „hoe datter diverssche van desen lande, hemlieden gheneerende in 't lyneweaven, hemlieden uut den voirseiden lande vertransporteren met huerlieden ghetauwen, cammen, rieten ende allerande weechschalen, 't welc ooc prejudiciable es de voornoemde neringhe, niet allene duer 't uytvoeren vanden zelve halen ende instrumenten, nemaer ooc duer dien dat zij aldaer weverien stichten ende andere vuytlandtsche leeren, zo dat zij metter tijt dezelve neringhe aldaer zouden ghecrighen ende deze landen danof totalic beroofven ende spolieren”¹⁶⁸.

¹⁶⁵ Cfr. p. 365 e.v.

¹⁶⁶ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 60.

¹⁶⁷ ARA, *StA*, 394, f° 210.

¹⁶⁸ SAB, *Requesten 1551-1568*, stuk 24.

c. De landbouw

We hebben er reeds op gewezen dat de hervormde leer ingang vond in die plaatelandsgebieden die een meer of minder ver doorgedreven industriële infrastructuur hadden, waar het werk op de akker gecombineerd werd met de bedrijvigheid in de weefnijverheid. De identificeerbare nieuwgezinde boeren, landarbeiders, molenaars, woonden in de geïndustrialiseerde Scheldevallei, de Mandelstreek en het gebied rond Kortrijk, het gebied tussen Eeklo en Gent, en voornamelijk in het Westkwartier. Zuiver agrarische gebieden, die een veel meer geïsoleerde en conservatieve maatschappijvorm kenden, zijn nauwelijks door de nieuwe religie beroerd geweest¹⁶⁹. Zo blijkt tevens uit de uiteenzetting van J. De Brouwer over de Beeldenstorm en de religietroebelen in het Land van Aalst dat men de agrarische gebieden duidelijk tegenover de meer industrieel georiënteerde in de omgeving van Ronse en Oudenaarde kan aftekenen.

d. De emigratie¹⁷⁰

De min of meer georganiseerde uitwijking uit Vlaanderen van nieuwgezinden zetten pas omstreeks 1544 in. Vóór dit jaar hebben slechts geïsoleerde vluchtelingen zich naar protestantse steden in het buitenland begeven, voornamelijk intellectuelen die in het geestelijk-cultureel milieu van de reformatisch centra en van protestantse universiteiten werden opgenomen. Ook een aantal dopers, zoals degenen die in 1535 uit Gent werden verbannen, zijn vermoedelijk naar Duitsland getrokken.

De eerste emigratiegolf in 1544-1545 was het gevolg van de strenge repressie, zowel in het Doornikse als in Oudenaarde, Gent en de Scheldevallei tussen beide steden. Onder de leiding van Jan Utenhove vestigden zich een veertigtal gezinnen te Aken. Diezelfde Utenhove stichtte in de zomer van 1548 de Nederlandse Kerk te Canterbury, de eerste gereformeerde Vluchtelingenkerk op Engelse bodem. In juli 1550 werd aan die Nederlandse

¹⁶⁹ Ook elders heeft men gelijkaardige vaststellingen gedaan. J. Ruwet constateerde in zijn studie over Limburg en het Land van Herve dat dorpen met een zuiver agrarisch karakter buiten elke protestantse invloed bleven, terwijl die met een talrijk proletariaat tot op het einde van het Ancien Régime centra van protestantisme bleven. (*L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime* (Luik en Parijs 1943), p. 278-279.) In het agrarisch Haspengouw vond het protestantisme weinig weerklank. (H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, II, p. 305-306.)

¹⁷⁰ Over de Vluchtelingenkerken bestaat een vrij uitgebreide literatuur. Cfr. vooral: A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse vluchtelingen der 16e eeuw*; R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*; D. NAUTA, *Emden toevluchtsoord van ballingen* (*De Synode van Emden, oktober 1571*. Kampen 1971), p. 7-21. J. A. VAN HOUTTE, in *Economic and Social History of the Low Countries*, behandelt voornamelijk de sociaal-economische implicaties van de emigratie.

vluchtelingen de beschikking gegeven over de augustijnenkerk te Londen; de Gentenaar Maarten de Cleyne (Micronius) hield er op 21 september daaropvolgend de eerste preek. De troonsbestijging van de katholieke Mary Tudor maakte een eind aan de gemeente. Onder de leiding van Utenhove, De Cleyne en de Pool Johannes a Lasco zwierven de vluchtelingen rond langs de kusten van Denemarken en Noord-Duitsland, tot ze in maart en april 1554 te Emden werden opgenomen. Van omstreeks dezelfde tijd dateert de stichting der Vluchtelingenkerken te Norden, Frankfort, Wezel en Duisburg. Deze plaatsen bleven, samen met Frankenthal en in kleinere mate Neurenberg waar de emigrantenkerken in 1562 vanuit Frankfort opgericht waren, vóór 1566 de voornaamste toevluchtsoorden in Duitsland. De grootste aantrekkingskracht ging ontegensprekelijk uit van de Emdense gemeente, die beschouwd werd als de moederkerk in Duitsland; ze oefende tevens leiding uit voor de propaganda in het vaderland en bepaalde, via de door haar uitgezonden predikanten, de gedragslijn van de gereformeerde schuilkerken in de Nederlanden. Hierin werd ze sinds 1559 bijgestaan door de Vluchtelingenkerk in Londen, die met de steun van koningin Elisabeth heropgericht was en onmiddellijk een grote bloei kende¹⁷¹. Daar de toeloop van vluchtelingen hier te groot werd, stelde Elisabeth in 1561 het kustplaatsje Sandwich open voor de Nederlanders. In 1565 volgden Colchester en Norwich, maar eerst in 1566 ontstond hier een geregeld kerkinstituut zodat de betekenis van deze plaatsen buiten het tijds kader valt van onze studie; hetzelfde geldt voor Maidstone, Yarmouth, Stamford, Ipswich, Thetford, Lynn, Dover, Coventry e.a., die pas na de Beeldenstorm ontstonden.

Zoals in de voorafgaande hoofdstukken reeds werd uiteengezet hebben de Vlamingen een heel vooraanstaande rol gespeeld in de Vluchtelingengemeenten, zowel bij de stichting als de organisatie en de kerkleiding; ze fungeerden er als beschermheren, predikanten, ouderlingen en diakens. Bovendien hebben de protestantse emigranten uit Vlaanderen op de meeste van deze plaatsen een grondige wijziging van de economische structuur bewerkstelligd, vooral door het invoeren van de textielnijverheid. Eindelijk zijn ze een bijzonder werkzame stimulans geweest voor de culturele ontplooiing, waarvan vooral Duisburg een illuster voorbeeld is.

We konden slechts een klein aantal emigré's identificeren. Niet alleen zijn de ledenlijsten der verschillende kerken voor de periode vóór 1566 slechts zeer fragmentarisch bewaard, ze geven ook maar weinig inlichtingen over de plaats van herkomst van het kerklid, zodat we meestal alleen aan de hand van vergelijking met de namen in banvonnissen tot een nauwkeurige identificatie konden overgaan. Deze gegevens hebben we aangevuld met informatie uit kerkeradsprotocollen, poortersboeken, brieven, processen, en uit de martyrologia. Aldus komen we tot het volgende overzicht :

¹⁷¹ Cfr. J. LINDEBOOM, *Austin Friars* ('s-Gravenhage 1950).

EMIGRATIE TOT 1565
(geïdentificeerde vluchtelingen)

	25	27	32	35	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	
Canterbury											3																
Londen											3	37	1	1	4						8	35	120	13	14	4	2
Sandwich																							7	31	7		
Norwich																								1			
Emden											2			1	16	18	16	19	10		9	3	6	2	1	5	
Harlingen																		4					4	16	8	3	
Duisburg														1				3									
Buderik														3													
Wezel		1												2	1	3		1						2	1	2	1
Bremen														1													
Lübeck				1																		3					
Dantzig																1		1	1			1					
Rostock																		4									
Aken					3																						
Keulen																											
Frankfort		1													1	8	21	1	2	1	4		1				
Frankenthal																											
Heidelberg																							23				2
Neurenberg																		1		1		2	1	1			
Bazel																										2	
Zürich																		1			1			1			
Wittenberg	1		1												1												
Genève											1																

EMIGRATIE TOT 1565 (geïdentificeerde vluchtelingen)

	Canterbury	Londen	Sandwich	Norwich	Emden	Harlingen	Duisburg	Buderik	Wezel	Bremen	Lübeck	Dantzig	Rostock	Frankfort	Frankenthal	Heidelberg	Neurenberg	Bazel	Straatsburg	Wittenberg	Keulen	Aken	Genève	Zürich	
Aalst																									
Alveringem																									
Axel																									
Belle																									
Berthen																									
Beveren-IJzer																									
Boeschepe																									
Brugge																									
Caestre																									
Casuele																									
Deinze																									
Diksmuide																									
Dranaouter																									
Eecke																									
Eeklo																									
Elverdinge																									
Elversele																									
Eversam																									
Gent																									
Hazebrouck																									
Hondeghem																									
Hondschoote																									
Houtkerke																									
Ieper																									
Jabbekke																									
Cassel																									
Kemmel																									
Kortrijk																									
Lampernisse																									
Loker																									

EMIGRATIE TOT 1565 (geïdentificeerde vluchtelingen)

	Canterbury	Londen	Sandwich	Norwich	Emden	Harlingen	Duisburg	Buderik	Wezel	Bremen	Lübeck	Dantzig	Rostock	Frankfort	Frankenthal	Heidelberg	Neurenberg	Bazel	Straatsburg	Wittenberg	Keulen	Aken	Genève	Zürich
Merris		x																						
Mesen		x	x																					
Meteren		x	x																					
Moeskroen															x	x								
Moorsele															x									
Nieuwerkerke		x	x			x	x			x						x								x
Nieuwpoort		x				x																		
Ninove		x												x										
Nipkerke		x																						
Noortberquin		x																						
Oostende						x																		
Oudenaarde		x			x		x		x								x							
Oudezele		x																						
Poperinge		x	x			x																		
Relleuscapelle					x	x																		
Reningelst		x	x		x											x								
Ronse		x			x				x															
Roeselare			x																					
Sint-Jans-Cappel		x												x										
St.-Winoksbergen		x	x																					
Steenvoorde		x	x																					
Steenwerck		x			x									x										
Tielt																	x							x
Veurne			x																					
Vladslo						x																		
Waasten		x												x										
Wervik						x						x												
Westkapelle					x																			
Westouter		x	x													x								
Winnezele			x																					
Wulvergem		x																						
Zingem									x															
Zwevegem														x										

Het is duidelijk dat deze tabellen slechts zeer fragmentarische gegevens bevatten. We weten bijvoorbeeld dat Jan Utenhove in 1544 met een 30-tal gezinnen aankwam in Aken¹⁷². Het aantal Nederlandse gereformeerden in Canterbury en Londen bedroeg volgens Bucer in 1549 6 à 700¹⁷³. In Emden werd het aantal vluchtelingen rond 1560 op ca. 500 geschat¹⁷⁴. Wezel bood omstreeks 1556 gastvrijheid aan 7 à 800 Nederlanders¹⁷⁵. In Duisburg arriveerden op 4 december 1553 6 of 7 ondernemers uit Brugge met ongeveer 40 knechten¹⁷⁶. De Bruggeling August le Grand werd in 1554 in Frankfort opgenomen met 24 geloofsgenoten; het volgende jaar kwamen 100 Vlamingen aan onder A Lasco; in totaal vonden vóór 1566 ongeveer 331 volwassen Vlamingen een toevlucht in Frankfort¹⁷⁷. In Neurenberg woonden in 1562 een Gentse en een Brugse ondernemer met 5 gezinshoofden en hun vrouwen¹⁷⁸. Op 13 juni van hetzelfde jaar kwam Datheen in Frankenthal aan met 58 gezinshoofden, eveneens voor het merendeel Vlamingen¹⁷⁹. Maar véruit de belangrijkste migratiestroom ging in de richting van Engeland. Wat Londen en Sandwich betreft gaf de Spaanse ambassadeur Aquilas in april 1562 het — ongetwijfeld fel overdreven — cijfer 30.000 op¹⁸⁰, terwijl Christophe d'Assonleville in 1563 gewaagde van 18 à 20.000 en in januari 1566: „on dit que le nombre surpasse 30.000 testes”¹⁸¹.

Het is niet zonder betekenis dat de eerste leden van de Vluchtelingenkerk in Sandwich 11 families waren uit Hondschoote¹⁸²; in 1564 zouden de Vlaamse vluchtelingen al een kwart van de bevolking van deze plaats hebben uitgemaakt¹⁸³. Ongetwijfeld zijn de honderden nieuwgezinden, voornamelijk uit het Westkwartier, tegen wie in de beginnende jaren zestig banvonnissen uitgesproken werden en wier toevluchtsoord we niet kennen, naar Londen of naar het zeer gemakkelijk te breiken Sandwich uitgeweken.

Nu stelt zich natuurlijk de vraag of het wel zinvol is de aandacht te

¹⁷² W. SARMENHAUS, *Die Festsetzung der niederländischen Religionsflüchtlinge im 16. Jahrhundert in Wesel*, p. 3.

¹⁷³ *Epistolae Tigurinae... conscriptae A.D. 1531-1558 (Societas Parkeriana)* (Kantelberg 1848), p. 352.

¹⁷⁴ R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, p. 85.

¹⁷⁵ W. SARMENHAUS, *o.c.*, p. 21.

¹⁷⁶ R. VAN ROOSBROECK, *o.c.*, p. 131.

¹⁷⁷ A. DIETZ, *Frankfurter Handelsgeschichte*, II, p. 27.

¹⁷⁸ R. VAN ROOSBROECK, *o.c.*, p. 187.

¹⁷⁹ A. VAN DEN VELDEN, *Registres de l'Eglise Réformée Néerlandaise de Frankenthal*, I, p. VIII-IX.

¹⁸⁰ KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques*, III, p. 16.

¹⁸¹ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 247, 392.

¹⁸² A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraards-protocollen*, p. 242.

¹⁸³ IDEM, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 179.

vestigen op deze hoge emigratiecijfers in een studie die zich in het bijzonder met de religieuze gezindheid wil bezig houden. De migratie berustte inderdaad zeker voor een deel op sociaal-economische overwegingen. Toch mag men daarom de godsdienstige factor niet minimaliseren! Allerlei rechten betreffende het bedrijfsleven werden dikwijls alleen verleend aan hen die lid waren van de Vluchtelingenkerk. De leiding van de nijverheid en de burgerlijke administratie was meestal in handen van hen die ook in het kerkleven vooringingen. De predikanten zijn het veelal geweest die zich bemoeiden voor de opnemng van vluchtelingen in gastvrije steden. En bovendien is het niet toevallig dat de kolonies precies daar tot stand kwamen waar reeds tevoren één of andere vorm van de nieuwe religie had gezegevierd. De toelating tot inwijking werd alleen aan hen verleend die vooraf een bewijs hadden geleverd van hun rechtgelovigheid. Aan de Vlaming Jan de Coninck, die zich in 1555 bij de magistraat van Wezel presenteerde om „flamische laicken to maicken” en beloofde zich te zullen inspannen voor de „upkumpst desselvigen”, werd het poorterschap pas verleend nadat hij „getuygniss van upreichten wandell unt syns gloevens” had gedaan¹⁸⁴. Jacob de Buyzere die in juli 1561 de openstelling van Sandwich had verkregen voor de Nederlanders, drong er bij de Vlaamse broeders op aan „ne quem sinant huc venire sine fideli suae fidei vitaeque testificatione”¹⁸⁵. In bijna alle gevallen was die geloofsbelijdenis de gereformeerde, waarbij vooral aandacht werd besteed aan de avondmaalsopvatting. Hieraan hield men onwrikbaar vast, ook in de meest benarde omstandigheden. Waar de magistraten van de Duitse steden op sommige ogenblikken trouw eisten aan de Augsburgse Confessie waren de Nederlanders zelden tot enige concessie bereid. Terecht merkt Van Roosbroeck op dat wie alleen om materiële redenen het land zou hebben verlaten, wel niet zo muurvast zou zijn geweest wat de religie betreft¹⁸⁶.

Moet dus onder de motieven van emigratie de religieuze factor op de voorgrond worden geplaatst, dan had de toestroom van inwijkelingen ontegensprekelijk vërreikende gevolgen op economisch gebied. Men kan gerust stellen dat de vorsten en stadsmagistraten zich bij het openstellen van vestigingsplaatsen vooral door economische overwegingen hebben laten leiden. De Akense raad nam in 1544 de saai- en baaiwevers op „dweil das wullenhandwerk abgenomen” had in de stad¹⁸⁷. Frankfort beoogde een nieuwe impuls te geven aan de lakennijverheid en -handel¹⁸⁸. Wezel wenste de „upkumst” der fabricatie van „flamische laicken” te bevorderen en schonk daarom aan de

¹⁸⁴ A. LANGHALS, *Die Bürgerbücher der Stadt Wesel*, p. 119, 10 juli 1555.

¹⁸⁵ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocollen*, p. 228. 15 juli 1561.

¹⁸⁶ R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, p. 20, 28; cfr. A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken*, p. XXVIII.

¹⁸⁷ W. SARMENHAUS, *o.c.*, p. 3.

¹⁸⁸ A. DIETZ, *o.c.*, p. 271-272.

Vlaamse inwijkelingen kosteloos het poorterschap¹⁸⁹. Ook Neurenberg verwachtte van de immigranten een opbloei van de textielnijverheid¹⁹⁰. Emden profiteerde ruimschoots van de kennis, de vaardigheid en het kapitaal van de Nederlanders¹⁹¹. Toen Frederik van de Palts in 1562 Frankenthal opstelde dacht hij vooral aan het economische voordeel voor deze toen nog overwegend agrarische plaats¹⁹². Aanzienlijke protestantse handelaars uit Vlaanderen hebben in niet geringe mate bijgedragen tot het vernieuwen van de perspectieven van de plaatselijke industrie: in Emden onder meer de lakenhandelaars (tevens vooraanstaande leden van de kerkeraad) Jan Celosse uit Ronse, Willem de Visscher uit Oudenaarde en de Bruggelingen Jan Gailliart en Jan Rueffelaert; in Wezel de Gentse lakenhandelaar Daniël Itero en de Hondshoootenaar Karel van de Water; in Frankfort, Neurenberg, Frankenthal en Danzig de Bruggelingen August le Grand, Willem Walter, Jan Jansz., Jan van den Abbeele, Jan Toulet en de Kemmelse koopman Niklaas Behagle; in Dantzig de Ieperling Christiaan Langhedul en de Wervikenaar Jan van den Driessche; in Neurenberg hielp de Gentse calvinistische koopman Jan de Buus sinds 1559 de raad van de stad in haar bemoeiingen om de ontwikkeling van de textielnijverheid te bevorderen en volbracht daarom zendingen naar Antwerpen om textielondernemers aan te trekken. Het gevolg van dit alles was dat de textielnijverheid in de meeste van die steden een bijna stormachtige ontwikkeling kende. Wat Duitsland betreft hebben Witzel¹⁹³, Hagedorn, Sarmenhaus, Dietz en anderen¹⁹⁴ hier terecht een grote aandacht aan besteed. De immigranten hebben nieuwe bedrijfstakken tot ontwikkeling gebracht, zoals het weven van nieuwe lakensoorten, de passementnijverheid, de zijdeweverij. Ze hebben een betere arbeidstechniek ontwikkeld en er de inheemse bevolking mee vertrouwd gemaakt, ze hebben bovendien door een meer liberale geest in de organisatie van het bedrijf het verstarde ambachtsstelsel in de Duitse steden lossen en vrijer gemaakt. Dietz schrijft: „Die Gründe für die ausserordentliche Erfolge so vieler Belgier sind in ihrem her-

¹⁸⁹ A. LANGHALS, *Die Bürgerbücher der Stadt Wesel*, p. 119; cfr. W. SARMEHAUS, *o.c.*, p. 9.

¹⁹⁰ O. DE SMET, *De Engelse Natie te Antwerpen in de XVIe eeuw, 1496-1582* (Antwerpen 1950-1954), I, p. 373, II, p. 355-356.

¹⁹¹ B. HAGEDORN, *Ostfrieslands Handel und Schifffahrt im 16. Jahrhundert* (Berlijn 1910), p. 103-125.

¹⁹² R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten*, p. 191.

¹⁹³ G. WITZEL, *Gewerbegeschichtliche Studien zur niederländischen Einwanderung in Deutschland im 16. Jahrhundert*, - *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XXIX (1910).

¹⁹⁴ We waren niet in de gelegenheid het nog niet gepubliceerde manuscript in te kijken van W. SIMONS, *Die Einwanderung niederländischer Glaubensflüchtlinge im 16. Jahrhundert an dem Niederrhein und ihre Bedeutung für das Wirtschaftsleben, besonders für das niederrheinische Textilgerberbe* (Diss., Keulen 1939).

vorrageden Unternehmungsgesit, in ihrer genaueren Kenntnis des Weltmarktes, in ihren vorgeschrittenen Arbeitsmethoden, mit einem Wort in ihrer überlegenen Kultur zu suchen, welche sie hierher verplanzten. Es war ein frommes und fleissiges, aber auch trotziges, freiheitsliebendes und rücksichtsloses Geschlecht”¹⁹⁵.

Gelden deze factoren voor de Vluchtelingenkerken in Duitsland, dan zijn ze zoveel te meer van betekenis voor Engeland, waar een nog veel talrijker aantal Vlaamse textielwerkers heen toog¹⁹⁶. Kooplui uit Gent, Brugge, Hondshoote en Nieuwkerke leidden daar mede de economische opgang. Utenhove meldde in mei 1561 in de Londense kerkeraad dat er in „Sandwijcke ...twe hondert husen toegelaten werden voer die vreemde nederlandschen ghemeente”, voor „sayers, bayers, trapeniers (= drapiers) ende lakentrapeniers ende vischers...”¹⁹⁷. Jacob de Buyzere, de eerste predikant van Sandwich, zette er einde 1561 zijn collega Godfried van Wingen toe aan, samen met nijvere broeders van de gereformeerde gemeente te Nieuwkerke naar Engeland over te komen¹⁹⁸. Met verbittering wees raadsheer d'Assonleville er in januari 1566 op welk een goede zaak Elisabeth had gedaan door Sandwich open te stellen: de draperie kent er een geweldige opgang en „on dit que, toutes les semaines, vient de Sandwich en Anvers une navire chargée de sayetterie, sattinerie, bayes et semblables denrées qui solloient aller d'icy là”¹⁹⁹. Vooral de vluchtelingen uit het Westkwartier, voor wie de tocht naar het nabije Sandwich slechts enkele uren zeereis vergde, namen actief deel aan de nijverheid en eveneens aan de handel die tussen beide Kanaaloevers floreerde.

Een kleurrijk beeld van die levendige – alhoewel illegale! – handelsbetrekkingen werd in 1563 getekend door de gevangen genomen Nieuwkerkenaar Jan Hueseck²⁰⁰. Volgens zijn relaas verzorgden enkele schippers een regelmatige dienst tussen Nieuwpoort, Calais en Grevelingen, en Engeland. Van die verbindingswegen werd druk gebruik gemaakt voor de bevoorrading van de gesponnen wol en het garen voor de weefindustrie in de nieuwe Engelse centra. Zo staan we voor het eigenaardige verschijnsel, dat Spaanse of Engelse wol in Vlaanderen gesponnen werd om dan in Engeland tot weefsels verwerkt te worden. Tussen Sandwich en enkele Vlaamse centra bestonden er aldus in 1562 reeds drukke handelscontacten. Cools Boye ging het garen

¹⁹⁵ A. DIETZ, *o.c.*, II, p. 19.

¹⁹⁶ Cfr. voor Colchester na 1566: L. ROKER, *The Flemish and Dutch Community in Colchester in the Sixteenth and Seventeenth Century* (M.A. thesis, manusc., Londen 1968).

¹⁹⁷ A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraards-protocollen*, p. 193.

¹⁹⁸ J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 176.

¹⁹⁹ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 392; cfr. KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques*, IV, p. 72.

²⁰⁰ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 346-354.

kopen in Doornik, Gillis en François Ente te Armentières, Jan van den Berghe, Christiaan de Queeckere, Jacob Dieusart te Hondskoote, Mahieu Steculorum te Tourcoing, François Hughebaert en Jan Jeumaere te Hazebrouck, enz. Olivier Moenins uit Dranouter, één der bannelingen die regelmatig het Kanaal overstaken, gaf bij zijn arrestatie te Nieuwpoort in oktober 1564 toe dat „alle de ghyne die zo op Engeland syn ghewone te reysen syn meest alle besmet met de luterie”.

* * *

We hebben onze aandacht voornamelijk toegespitst op de textielindustrie, waarin inderdaad veruit de meeste immigranten een werkgelegenheid vonden. Maar ook schippers, schoenmakers, lederbewerkers, smeden, timmerlieden, hoedenmakers, bakkers, vleeshouwers... hebben het hunne bijgedragen om de economie in hun toevluchtsoord een nieuw impuls te geven. Over de betekenis van de intellectuelen en de drukkers voor het culturele klimaat hebben we het in de voorgaande hoofdstukken reeds uitvoeriger gehad.

* * *

De materiële situatie van de uitwijkelingen was verscheiden. Dat een relatief talrijke groep in gunstige omstandigheden heeft kunnen leven, dat enkelen zelfs een grote welstand bereikten — zoals de Brugse kooplui in Frankfort die daar tot de allerrijkste bevolkingsgroep behoorden — kan toch niet doen vergeten dat in alle Vluchtelingenkerken een bijzondere zorg diende besteed te worden aan de diakonie, de instelling die instond voor de bijstand aan hulpbehoevenden. Alle reeds geciteerde auteurs onderstrepen dat de pas aangekomenen in de Vluchtelingengemeenten grotendeels behoeftige lui waren, die aanvankelijk dikwijls bittere ellende kenden. Wat ze wél hadden was hun vakkennis en hun technische vaardigheid. Het valt daarom aan te nemen dat ze in de zich snel ontwikkelende nijverheid een min of meer menswaardig bestaan konden opbouwen. Een vluchteling uit de streek van Ieper schreef uit Engeland: „men hier meer coopt om een stuiver dan, soo ick hoore, t'Ijper om drie”²⁰¹. De gunstige materiële vooruitzichten — en hier komen we terug bij wat we in het begin van deze paragraaf schreven — mogen dus in de beslissing om uit te wijken hebben meegespeeld, toch bleef meestal de wens om de gereformeerde religie in alle vrijheid uit te oefenen op het voorplan staan. Tal van bewaarde brieven uit Engeland naar achtergebleven vrienden en verwanten handelen over alledaagse problemen,

²⁰¹ H. Q. JANSSEN, *De hervormde vluchtelingen van Yperen in Engeland geschetst naar hunne brieven*, - BOGZV, II (1857), p. 222.

vreugden en moeilijkheden, maar getuigen telkens ook van een diepe religieuze bewegingheid²⁰². Het best lijken ons de gevoelens en verwachtingen van de emigranten uitgedrukt in een korte zinsnede van een brief uit Norwich: Hier is het „lievelic, vredelick om 't Woort te hooren en om voor die gerne werken *den kost te krijgen*”²⁰³.

De stroom van uitwijkelingen naar buitenlandse protestantse steden mag niet doen vergeten dat er ook binnen de grenzen van de Nederlanden een min of meer belangrijke migratorische beweging plaats greep. Geldt dit vooral voor de dopers, die er niet konden op rekenen in het buitenland een rustiger bestaan te zullen vinden en daarom veelal in de anonimiteit van de grote Nederlandse steden en volkrijke industrieplaatsen onderdoken, dan hebben ook een groot aantal gereformeerden getracht zich op die manier aan de vervolging te onttrekken. In Vlaanderen zijn Gent, Brugge en Hondschote de meest sprekende voorbeelden. Nog belangrijker was Antwerpen. We hebben in deze metropool minstens 91 nieuwgezinden uit Vlaanderen kunnen identificeren. Al in 1555 achtte de bisschop van Doornik een efficiënte kettervervolging in zijn bisdom zo moeilijk omdat de verdachten, van zodra ze door de inquisiteurs of door de burgerlijke overheid opgespoord werden, veelal naar Antwerpen uitweken²⁰⁴. Commissarissen van de Raad van Vlaanderen hingen het jaar daarop een somber beeld op van de — volgens hen — nefaste aantrekkingskracht en uitstraling van de wereldstad; ze wezen erop „datter groote menichte die vut diversche steden ende plaetsen van Vlaenderen... ter cause vande secten vut vreesse van justicie ghevloten zijn ende verhuust, t'Antwerpse wonen, omme daer elck naer zyn ketttersche opinie te moghen levne, gheselschap t'hebbene ende gherief van bouxkens, de welcke — zo wel te beduchtene es — ooc daghelicx confort ghecryghen van heurlieder complicen die te Wesel, Francfort, oft in 't Land van Emde respectivelic wonen en dicwile t'Andwerpe commen of zenden; ghelijckerwys notoire es datter ooc daghelicx vut Vlaenderen ende elders van alle steden ende plaetsen vele volcx t'Antwerpe hantiert, dat zulcke contagieuse coopmanscepe thuuswaerts draecht ende verspreet, waer theghen nootzakelick es eenich remedie t'adhiberene omme dese Nederlanden van voorder corruptie ende meerder pericle van ruine ende seditie te preserverene”²⁰⁵. En hoe sprekend zijn de

²⁰² L.c., p. 211-304; een aantal brieven uit Sandwich in SAH, GG. 72; cfr. ook: A. L. E. VERHEYDEN, *Une correspondance inédite adressée par des familles protestantes des Pays-Bas à leurs corréligionnaires d'Angleterre*, - BCRH, CXX (1955), p. 95-257.

²⁰³ A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken*, p. 192.

²⁰⁴ ARA, *StA*, 1177/4, rapport van de bisschop van Doornik, 1555.

²⁰⁵ ARA, *StA*, 1475/1; rapport van de commissarissen, 1556.

woorden van de protestantse koopman Antheunis Verdrickt uit Elversele, die bij zijn arrestatie in 1558 getuigde : „Antwerpen is gelijk een werelt, men magh hem daer wel in verborgen houden sonder daer uyt te vlieden !”²⁰⁶

SLOTBESCHOUWINGEN

Uit wat voorafgaat menen we te kunnen besluiten dat het sociaal-economische feit niet weg te cijferen is uit het geheel van factoren die de verspreiding van de reformatie hebben begunstigd. Eerst en vooral is er de vaststelling dat, naast de grote steden, het protestantisme slechts wortel heeft geschoten in die gebieden waar zich een ver doorgedreven industriële infrastructuur had ontwikkeld : met de activiteit van handelaars en ondernemers wier ideeënwereld beïnvloed werd via commerciële contacten met sommige protestantse kringen in de zakenwereld; met de aanwezigheid vooral van een meer of minder homogene maar veelal „ontwortelde” arbeidersmassa en de met haar geassocieerde landbouwers en landarbeiders, waardoor voor de nieuwe religie de mogelijkheid werd geschapen om een massabeweging te worden. Hierbij kwam sinds het midden van de vijftiger jaren en opnieuw sinds de jaren zestig een economische recessie²⁰⁷, merkbaar onder meer in het stagneren of zelfs de tijdelijke teruggang van de saaiproductie in Hondshoote, de lakenproductie in Nieuwkerke, de linnenproductie in Kortrijk en Oudenaarde²⁰⁸, de zoutziederij in Axel en Hulst²⁰⁹, de visserij in Oostende²¹⁰; een recessie die in Menen²¹¹ en Ronse²¹² bovendien in de hand werd gewerkt door enorme stadsbranden. Niet alleen voor het steeds behoeftige arbeidersproletariaat, maar ook voor geschoolde arbeiders dreigde het spook van de werk-

²⁰⁶ VAN HAEMSTEDÉ, f° 320.

²⁰⁷ H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, II, p. 213-220, 228-232.

²⁰⁸ *Ibid.*, I, p. 530-531; II, p. 215.

²⁰⁹ J. DECAVELE, *De reformatorische beweging te Axel en Hulst*, p. 28.

²¹⁰ Cfr. p. 572.

²¹¹ REMBRY-BARTH, *Histoire de Menin*, II, p. 119-126. Op 9 mei 1548 werden 570 van de 700 huizen door brand vernield. De meeste werktuigen voor de weverij en de brouwerij, de belangrijkste industrietakken van de stad, gingen mee in de vlammen op. De moeizaam terug op gang gebrachte nijverheid werd sinds 1562 opnieuw door een ernstige crisis getroffen. (*Ibid.*, II, p. 135.)

²¹² Op 21 juli 1559 werd Ronse grotendeels door brand vernield. Dit had tot gevolg dat de stad, die „principaelijck onderhouden is gheweest upde neiringhe van draperije, daer mede het ghemeene volck ende populaire als volders, wevers, spinnessen ende dierghelijcke vande ghegoede ende ghestaede den cost ghewonnen hebben, die nu alle van henlieden onderhoudenisse berooft sijn, midts dat de ghegoede ende coopliden die hen plaeghen te werck te stellen oock alle verbrandt sijn, niet alleen van henlieden huisen, maar oock van catheijlen, laeckenen ende wullen berooft sijn...”. (RAR, *Ronse (kerk)*, 3, *Cartularia Van Delen*, II, f° 20 - 21 v°; cfr. *ibid.*, f° 145 v°, 295.)

loosheid²¹³, terwijl tal van middenstanders hun moeizaam opgebouwde welstand bedreigd zagen. In dit klimaat van wijdverbreide ontevredenheid kon een vernieuwingsbeweging, van welke aard ze ook was, een grote wervingskracht krijgen bij belangrijke groepen van de maatschappij.

Zeker voor de armsten was de belofte van een beter bestaan een belangrijke factor in hun keuze voor het nieuwe. De leiders hebben hiermee terdege rekening gehouden toen ze kwamen aandragen met aalmoezen²¹⁴ of toen ze tijdens de conventikels geld lieten inzamelen ten voordele van de arme broeders van de gemeente. Een rijke Boeschepenaar overreedde een schamele dagloner „dat hy de kercke behoorde te laeten ende 't zelve doende wel onderhouden soude worden zonder aalmoessen vanden disssche te nemende”²¹⁵. Voor de textielarbeiders kreeg de hoop op lotsverbetering bovendien een heel reële en concrete betekenis door de Vluchtelingenkerken. Alhoewel bij de vorsten en stadsmagistraten die deze plaatsen openstelden de economische overwegingen zeker méér doorslaggevend waren dan de religieuze, dan bleef de mogelijkheid om daar een nieuw bestaan op te bouwen toch voorbehouden aan nieuwgezinden.

Heeft de nieuwe religie aldus ingespeeld op sociaal-economische situaties en in de praktijk bij bepaalde sociale groepen zeker ook aardse heilsverwachtingen gewekt, dan is ze toch fundamenteel een religieuze beweging gebleven. Dit geldt in de eerste plaats voor het doperdom, dat nochtans in overwegende mate bij de onvrijen in de stedelijke ambachten en bij de armoezaaiers heeft gerecruteerd: hier heerste een volstrekte afkeer van welke gewelddadige poging tot sociale revolutie ook; bovendien bestond er — weliswaar niet zo principieel als bij sommige broeders in Centraal-Europa — weinig interesse voor de progressieve krachten in het economisch bestel²¹⁶.

²¹³ Cfr. voor Gent: M. TOCH, *De levensstandaard der Gentse lagere arbeidersklassen in de 16e eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 1968), p. 99-101. In zijn Testament Rhetoricael van 1561 heeft de Brugse dichter Edward de Dene in een aangrijpend gedicht de schrijnende nood van de ambachtsman beschreven in deze jaren:

„Tvolck es lastich vermoeyt;
en de spyse, voor den beesten in tvelt gheghroeyt,
Ziet men sommeghe mensschen duer armoe eten...
Ende tschamel ghemeente light in den noodt,
Thin, yser, metael dans huut om broodt...
Maer, al claeght zyn ghebreckt zulck van hongher groot,
Daer en es gheen bermherticheyt upder eerden”

(P. FRÉDÉRICQ, *Het Nederlandsch proza in de 16e eeuwse pamfletten*, p. 381.)

²¹⁴ ARA, *AL*, 458, rekening Pollet.

²¹⁵ „daer ooc pennynghen ghecollecteert zyn gheweest ten onderhoude van de schamel broeders van huerliedher gemeente”. (I. L. A. DIEGERICK, *Documents du XVIIe siècle*, II, p. 196-198.)

²¹⁶ P. J. KLASSEN, *The Economics of Anabaptism, 1526-1560*, p. 88-89, 96.

Maar ook de gereformeerde doctrine bracht op sociaal en economisch gebied weinig nieuws, ze was integendeel conservatief en sloot grotendeels aan bij de scholastiek²¹⁷. Een poging om aan de reformatie essentieel economische en sociale grondslagen toe te kennen strandt op de in deze studie gedane vaststelling dat alle maatschappelijke standen erdoor aangesproken werden, zowel de geestelijkheid, de intellectuele milieu's, de leidende klassen, de handelaars, ondernemers, als de handarbeiders en het proletariaat. Gaat men in de sociaal-economische verhoudingen, het daarmee samenhangend geestelijk emancipatieverschijnsel, en het algemeen malaisegevoel in minder gunstige perioden veel meer zien dan factoren van een bepaalde mentaliteitsvorming die aan een vernieuwingsbeweging meer armslag bood, gaat men in elk apart geval een sociaal-economische optie aanvoeren als fundamentele verklaring voor de overgang van een maatschappelijke groep naar de reformatie, dan komt men op het algemene vlak tot heel contradictorische resultaten: aldus laat men immers klassen met de meest uiteenlopende en zelfs tegenstrijdige belangen om zuiver materiële redenen naar eenzelfde nieuwe religie overgaan. Het gaat dus zeker niet op, het protestantisme te beschouwen als enkel een voorwendsel om economische ambities te rechtvaardigen; men moet het integendeel grondmotieven toekennen die voor alle aanhangers gelden. Het was precies de religieuze aantrekkingskracht die het de gereformeerde religie mogelijk maakte om een beweging te worden die alle klassen naar zich toehaalde. En naar het ons voorkomt was het uiteindelijk dit alomvattend karakter dat de reformatorische beweging in de zeventiger jaren zo massaal liet worden en zo gevaarlijk voor de gevestigde orde.

²¹⁷ R. DE ROOVER, *The Concept of Just Price: Theorie and Economic Policy*, - *The Journal of Economic History*, XVIII (1958), p. 427-428; J. C. RIEMERSMA, *Religious Factors in Early Dutch Capitalism, 1550-1560*, p. 18-21. Ook de Weberiaanse stelling (namelijk als zou het calvinisme aan groothandelaars en succesvolle middenstanders een ideologie hebben gegeven die aan hun aspiraties aangepast was, omdat ze in hun succes een aanduiding konden zien dat ze bij de uitverkorenen behoorden) hebben voor de door ons behandelde periode maar weinig betekenis; zoals we elders reeds onderstreepten was de leer van de predestinatie zeker tot aan de vooravond van de Beeldenstorm - en naar het ons voorkomt nog lange tijd daarna - slechts van zeer ondergeschikt belang. (Cfr. ook A. DAUPHIN-MEUNIER, *Kirche und Kapitalismus (Bibliothek Ekklesia, Aschaffenburg 1958)*, p. 15 e.v.)

HOOFDSTUK II

DE GELOOFSBELIJDENIS EN DE RELIGIEUZE LEEFWERELD VAN DE NIEUWGEZINDEN

§ 1. DE BEGINNENDE HERVORMINGSBEWEGING

De aard van de geloofsbelijdenis der eerste Nederlandse hervormingsgezinden was en blijft nog steeds het voorwerp van een brede discussie. J. G. De Hoop Scheffer¹, J. W. Pont² en L. Knappert³ hebben aangetoond dat het lutheranisme hier in de zestiende eeuw een zeer ondergeschikte rol heeft gespeeld. De besluiten die H. Q. Janssen uit zijn onderzoek naar het vroegste protestantisme in Vlaanderen trok, gaan dezelfde richting uit⁴. Ook de katholieke historicus professor L. J. Rogier is van mening dat „rechtstreekse invloed van Luther (...) in de Nederlanden niet dan sporadisch te bemerken (is), eigenlijk alleen in enige kloosters van augustijnen, waar aanvankelijk bij sommigen uit een gevoel aan solidariteit met de ordebroeder neiging tot meegaan in diens verzet bestond”⁵. J. Lindeboom⁶, R. Post⁷ en J. Roelink⁸ hebben deze mening enigszins genuanceerd, door erop te wijzen dat Luther, zijn geschriften en zijn gedachtenwereld dan toch een niet onbelangrijke plaats hebben ingenomen in het godsdienstig denken der zestiende-eeuwse Nederlanders. Aan Belgische zijde evenwel blijft men, althans voor de beginperiode, een overwegend aandeel toekennen aan het lutheranisme. Het is bijvoorbeeld opvallend hoe de historici uit het Zuiden de hervormden blijven onderbrengen in drie groepen, die weliswaar niet steeds duidelijk van elkaar kunnen onderscheiden worden, maar toch in hun geheel genomen een welbepaalde strekking vertegenwoordigen: de lutheranen, de anabaptisten

¹ *Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, p. 109.

² *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*.

³ *Het Ontstaan en de Vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*.

⁴ *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, I, p. 23.

⁵ *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, I³, p. 104. Dezelfde opvatting in E. G. LÉONARD, *Histoire générale du Protestantisme*, II, p. 67.

⁶ *De confessioneele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden*, p. 1-30.

⁷ *Kerkelijke verhoudingen in Nederland voor de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*, p. 518-522.

⁸ *Reformatie stromingen in het Noorden*, - AGN, IV, p. 269-271.

(met wederdopers en doopsgezinden) en de calvinisten⁹. Wel onderstreept professor Halkin in zijn overzicht van het lutheranisme: „La parenté avec lui (Luther) des premiers dissidents de Belgique est d'abord une parenté d'esprit, qui se conciliait tant bien que mal avec des opinions personnelles que Luther n'eût sans doute pas reconnues comme les siennes”¹⁰ en verder: „Zwingli et les doctrines sacramentaires n'étaient pas inconnus: de là ces proces d'hérésie où les accusés, contrairement à l'enseignement de Rome ou de Wittenberg, nient la présence réelle dans l'eucharistie”. Hij voegt daar echter aan toe: „Les sacramentaires... ne formèrent pas une secte et leur influence fut surtout négative, préparant le terrain aux luthériens, aux anabaptistes et même aux calvinistes”¹¹. Recente studies kennen nochtans een veel belangrijker aandeel toe aan deze sacramentariërs. Volgens J. Scheerder kunnen de enkele gegevens die men over de geloofsovertuiging der eerste vervolgde Gentenaars bezit zeker niet als zuiver luthers bestempeld worden: ze sluiten veeleer aan bij de sacramentarische opvattingen¹². Een belangrijke bijdrage tot de discussie leverde verder G. Moreau, in zijn in 1962 verschenen studie over het protestantisme te Doornik: alhoewel de eerste hervormden daar wel de invloed van Luther ondergingen, ontkenden ze toch de werkelijke tegenwoordigheid van God in de eucharistie, „montrant ainsi qu'ils connaissaient et adoptaient un des points essentiels des doctrines sacramentaires qui triomphaient alors en Suisse, à Strasbourg et en France”¹³. Hier wordt dus opnieuw aangeknoopt bij de visie van de Noordnederlandse kerkhistorici.

Niet ten onrechte wordt het criterium van de avondmaalsopvatting aangewend om te pogen de onderlinge afhankelijkheid te bepalen. Het grote punt van geschil tussen de onderscheiden strekkingen in de hervormingstijd betrof immers precies de eucharistie. Reeds in 1525 was het daarover tot een twist gekomen tussen de grootste vertegenwoordigers van beide zienswijzen, Luther en Zwingli. Eén waren ze slechts in het afwijzen van de rooms-katholieke transsubstantieel leer, die zegt dat bij het avondmaal brood en wijn reëel en substantieel veranderen in het lichaam en bloed van Jezus Christus en dit ook blijven; voorts waren beiden één in de afwijzing van het offerkarakter van de mis. Luther verdedigde echter dat Christus in het avondmaal lichamelijk tegenwoordig is, in, met en onder de tekenen van brood en

⁹ Cfr. de indeling van L.-E. HALKIN's *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint* (Brussel 1957). Cfr. ook R. COLLINET, *La Réformation en Belgique au XVIe siècle* (Brussel 1958), p. 29-66. A. L. E. VERHEYDEN maakt in zijn martelaarslijsten vóór 1545 uitsluitend melding van lutherse en anabaptistische martelaars (zie de samenvattende lijst in zijn *Le martyrologe protestant des Pays-Bas du Sud au XVIe siècle*, p. 171-267).

¹⁰ *O.c.*, p. 34-35.

¹¹ *O.c.*, p. 43.

¹² *Het Lutheranisme te Gent*, p. 312.

¹³ *Histoire du Protestantisme à Tournai*, p. 72.

wijn. Zwingli wilde hiervan beslist niets weten. Hij leerde dat brood en wijn slechts tekenen, afbeeldingen zijn van het heil dat Christus schenkt. Slechts voor de gelovigen is in het avondmaal Christus tegenwoordig, maar dan op geestelijke wijze; slechts voor de gelovigen zijn de tekenen van brood en wijn dus gevuld ¹⁴.

Zwingli en zijn volgelingen werden door Luther „sacramentslasteraars” of „sacramentariërs” genoemd, in de betekenis van tegenstanders van de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de eucharistie ¹⁵. Deze benaming was met dezelfde betekenis reeds bekend in de laat-middeleeuwse Nederlanden ¹⁶, wat doet aannemen dat daar toen reeds aanhangers van die leer waren gesignaleerd. Moet bijvoorbeeld het getuigenis in 1472 van een gevangene te Doornik, dat Christus niet reëel tegenwoordig is in de mis, maar slechts „spiritualiter et per gratiam, quia ibi nisi representatio predicti veri corporis” ¹⁷, niet een vertolking worden geacht van de overtuiging zoals die in een bepaalde groep gelovigen levendig was? Of welke betekenis kan men hechten aan het conflict dat in 1481 te Gent tussen de magistraat en de dominicanen rees, omdat deze laatsten vanop de preekstoel hadden gefulmineerd tegen talrijke ketters in de stad, die onder andere uitvielen tegen het sacrament van het altaar ¹⁸? En in 1517 werd te Oudenaarde Torreken van de Perre geeseld, „à cause qu’il avoit prononcé certaines parolles et blasphèmes du Saint-Sacrament de l’autel” ¹⁹. Begin 1521 meldde de pauselijke gezant Jeronimus Aleander dat de keizer bericht had ontvangen over de ontdekking in Artesië en Vlaanderen van veel ketters, die de ware tegenwoordigheid van het lichaam en bloed van Christus in de eucharistie loochenden, en dit slechts als een teken lieten gelden, zoals Wycleff en Berengarius van Tours hadden geleerd. De aanhangers van die leer zouden volgens de gezant vele tientallen jaren in het verborgen hebben geleefd, maar de Duitse en in het Duits vertaalde geschriften van Luther zouden er hen hebben toe aan-

¹⁴ R. BOON, *De critiek der Reformatie op het eucharistisch offer*, - NAK, n.s., XLVI (1963-1964), p. 141-154; E. ISERLOH, *Der Kampf um die Messe in den ersten Jahren der Auseinandersetzung mit Luther* (Münster 1952).

¹⁵ Luther noemde Zwingli en Oecolampadus „sacramentomastigas”, „Sacramentslästerer”, of „sacramentarii”. (Cfr. L. CHRISTIANI, *La controverse sacramentaire*, - *Dictionnaire de théologie catholique*, XIV (Parijs 1939), kol. 441-466.)

¹⁶ G. H. WILLIAMS, *The Radical Reformation*, p. 27.

¹⁷ P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, I, nr. 429.

¹⁸ *Ibid.*, II, p. 274-275; Jan VAN DE VIVERE, *Chronijcke van Ghendt*, p. 38; P. VAN DER MEERSCH, *Memorieboek*, I, p. 321, 322, 329, 330; P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, III, p. XVI-XVII.

¹⁹ ARA, *Rk*, 13.607, rekening 1515-1517, f° 6; P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, I, p. 515.

gezet, in de openbaarheid te treden²⁰. Een duidelijke weerklank van hun opvattingen ligt bijvoorbeeld vervat in de *Sermones oft Wtleghingen op alle de euangeliën*, daterend van 1520²¹. Volgens de – onbekend gebleven – auteur is het avondmaal „een gedencteecken (dat Christus) achterliet, op dat wi dat etende ende drinckende ymmer vermaent souden worden, dat alle onse sonden ons vergeuen sijn, ende dat daer voor voldaan is”²². De werkelijke tegenwoordigheid in de elementen worden ontkend.

Aleander herkende dus al dadelijk die typische trek van het Nederlandse protestantisme, en wel niet ten onrechte verwijst hij hier naar Wycleff. De doorwerkende invloed van deze hervormer en van zijn Boheemse volgeling Johannes Hus op het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw wordt ook door andere bronnen bevestigd²³. Nog in 1528 werd bij de Gentse ridder Joos de Backer een aantal boeken gevonden „die jehghens ghelove spreken, de welke verberrent waren tempore Joannis Hus”²⁴. Dergelijke vage gegevens in gerechtelijke sententies zijn meestal weinig betrouwbaar. Dat echter, op een ogenblik waarop de naam Luther op eenieders lippen lag als de grote reformator en kort na verscheidene openbare verbrandingen van lutherse boeken te Gent, toch nog uitdrukkelijk van de tijd van Hus wordt gesproken, laat hier nochtans geen twijfel bestaan aan de echtheid van die mededeling²⁵. Meer bijzonderheden over deze secte, zoals ze zich veertig jaar vroeger in Vlaanderen nog manifesteerde, worden verstrekt door een cisterciënsermonnik van Ter Duinen. Deze schreef in 1485 een uitvoerig relaas van zijn gesprekken met één der vijf gevangenen die op 5 juli van dit jaar wegens verraad tegen Maximiliaan en wegens ketterij te Brugge zouden ont-

²⁰ Th. BRIEGER, *Quellen und Forschungen zur Geschichte der Reformation*, I: *Aleander und Luther 1521* (Gotha 1884), p. 80-81, 171; P. KALKOFF, *Die Depeschen des Nuntius Aleander vom Wormser Reichstage 1521* (Halle 1897), p. 105-106.

²¹ Ed. ACQUOY (*Maatschappij der Vlaamsche bibliophielen*, IV, 10, Gent 1893).

²² O.c., p. 59.

²³ Cfr. P. BEUZARD, *Les hérésies pendant le Moyen Age et la Réforme jusqu'à la mort de Philippe II (1598) dans la région de Douai, d'Arras et au Pays de l'Alleeu* (Le Puy 1912), p. 47-48; A. CAUCHIE, *Nicole Serrurier, hérétique de XVe siècle*, - *ASHEB*, XXIV (1893), p. 241-336; H. VAN HOUTTE, *Lettres de Martin V concernant l'hérésie hussite dans les Pays-Bas*, - *ASHEB*, 2e reeks, X (1896), p. 13-14; een goed gedocumenteerde overzicht in: Y. LACAZE, *Philippe le Bon et le problème hussite. Un projet de croisade bourguignon en 1428-1429*, - *Revue historique*, CCXLI (1969), p. 70-72. Cfr. verder: E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, IV, p. 212-217; J. LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, p. 34-40.

²⁴ RAG, *Sint-Pieters*, I, 1825, f° 4 v°.

²⁵ Opmerkenswaard in dit verband is bijvoorbeeld de veroordeling te Leuven in januari 1526 van acht personen die beschuldigd werden van een ketterij „gelijk hun voorouders wel over 80 jaeren aanhingen” (R. VAN UYTVEN, *Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen* (BRGB), p. 260.

hoofd worden ²⁶. De pater staat lang stil bij de geloofsbelijdenis der verdachten, die hij uitdrukkelijk als volgelingen van Wycleff en Hus bestempelt. Hun voornaamste dwaling bestaat er volgens hem in, dat ze de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de eucharistie verwerpen. De vergelijking met de leer der zestiende-eeuwse hervormingsgezinden uit hetzelfde milieu leidt tot de merkwaardige vaststelling dat er verscheidene raakpunten zijn :

1485

begin 16e eeuw

„Tum primum de sacramentis cum Hussitis creditur substantia panis et vini materialiter in sacramento post consecrationem remanere, neque Christum realiter remanere praesentia corporali;

„...qui sacramentum unctionis sacrae posuerunt esse supervacuum in hiis qui baptizati sunt semel;

„Item si homo de peccatis suis fuerit corde contritus, confessio oris exterior est inutilis.

„(qui adhaeserint talibus) dicentibus nullos ritus observandos circa sacramenta ecclesiae, tam in vestibus et paramentis sacris quam orationibus et lectionibus Scripturae Sacrae seu signo crucis aut ceteris ceremoniis;

„insuper dicentibus post hanc vitam non esse purgatorium, sed omnem animam, sive de peccatis

„... quod in sacrosancto eucharistie sacramento sub specie panis et vini non erat verum corpus et sanguis Domini nostri Jesu Christi, sed dumtaxat signum et figura corporis et sanguinis Christi ²⁷.

„Ic zegghe dat ic myn helich olisel ontfanghen hebbe in 't doopsele, ende indien ic voorsienich sterve ende 't helich sacrament ontfanghen hadde, ic zoude 't helich olie weygheren ...” ²⁸

„... dat Ons heere niet gheordonneert en hadde datmen Hem bichten soude, noch zyn ghebreken belien voor eenen sterfvelicken mensche...” ²⁹

„... item non esse purgatorium sed dumtaxat paradisum et infernum...” ³⁰

²⁶ P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, III, p. 141-143 (kroniek Adriaan de But).

²⁷ SAB, VB 1490-1537, f° 197, 1527.

²⁸ SAB, WI 1542-1547, f° 76, 1544.

²⁹ RAG, RV1, 7528, f° 414, 1544.

³⁰ SAB, VB 1490-1537, f° 197, 1527.

suis perpetratis satisfecerit sive non, absque mora recipi vel in perpetuam gloriam paradisi, vel perpetuam in poenam inferni;

„vanum esse pro mortuis exorare, neque sanctorum suffragia prodesse aut adorandos esse, quippe sicut nec imagines salutiferae crucis, beatissimae Virginis aut sanctorum Dei, sed potius confrigendas aut comburendas esse;

„non quadragesimalia vel alia ab ecclesia instituta jejunia curanda, nec introducta sanctorum festa ab ecclesia fore observanda;

„... si episcopus extiterit in mortali peccato, non ordinat, non consecrat, non conficit, non baptizat, quoniam nullus praelatus, nullus civilis dominus, quicumque fuerit, in peccato mortali, posset populares subditos suos domino delinquentes ad arbitrium eorum deponere, corrigere ac punire;

³¹ *Ibid.*, f° 193, 1527.

³² RAG, RVI, 7523, f° 263, 1529.

³³ ARA, StA, 1177¹, stuk 12, 1557.

³⁴ SAB, VB 1490-1537, f° 197, 1527.

³⁵ ARA, l.c.

³⁶ *Ibid.*

„...ghezeit heift dat God rechtverdich was ende dat hij niet verstaen noch ghelooven en conste dat hy hier in dese weerlt penitencie zouden moeten doen of lijden, ende naer sin doot syn eers waermen in 't vaghevier ...”³¹

„... niet achtende de institucie vande heleghe kerken ende suffragen over de doode, hebt gheseyt dat al fantasien zyn die te doene, ende dat over de zielen, als die vuten lichame scheeden, gheen beden en was... dat ghy gheen werck en maectet vande santen noch santinnen, datmen hemlieden niet en behoort te biddene, want zy gheen macht en hebben”³²

„Item quod non liceat peregrinari ad limina sanctorum aut eorum reliquias venerari, neque coram imaginibus sanctorum in celis cum Christo regnantum genua flectere, lumen incendere aliamve reverentiam exhibere, etiam in honorem sanctorum qui per imagines representantur”³³

„... etiam consilia et ordinationes ecclesie per quas christianis sunt interdicti observationes festorum, jeiunorum, abstinentie ab eso carniū temporibus quadragesime, veneris ac quatuor temporum diebus, esse doctrine Christi et legi divine contrarias...”³⁴

„Item quod precepta ecclesie de delectu ciborum, ieiunio quadragesimali, quatuor temporum et vigiliarum, diebusque festis celebrandis, de audienda missa diebus dominicis et festis non obligant in conscientia, quia institutiones humane sunt.”³⁵

eenzelfde geest in : „quod papa seu summus pontifex Romanus non sit Christi vicarius, nisi vixerat apostolicam vitam; item quod ecclesia... in terram nullum habeat caput aut generalem pastorem quam Christum, quando papa et episcopi non vivunt apostolicam vitam”³⁶

„religiones tam professionatorum quam fratrum mendicantium reprobatae tanquam a dyabolo introductae, esse haereticos mendicantes religiosos, peccare quoque singulos, qui praebent eis elemosinas;

„omnia de necessitate absolute evenire; omnes scilicet orationes praescitorum non valere, quia praescitus habens perfectam fidem et caritatem non est pro tunc in gratia Dei gratum faciente; ... universam ecclesiam esse praedestinatorum sanctam dumtaxat universitatem;

„nullam prope vel alterius praelati timendam fore excommunicationem; fatuum credere papae vel aliorum praelatorum indulgentias;

„omnia iuramenta esse illicita, quae fiunt in iudiciis sive ad roborandum humanos contractus civiliaque commercia;

„esse sacram communionem corporis et sanguinis Christi sub eadem specie panis et vini fidelibus ministrandam;

„Item quod vota monastica seu religiones sunt humane institutiones, contra libertatem evangelicam”³⁷

„... 't ware beter det mense (= graeu broers) vut joughe... ende dat men hemlieden al name dat zy hadden, en 't vier in 't clooster stake...”³⁸

„... et quod statutis ecclesie impune et sine peccato contravenire poterat, necnon christianos personis ecclesiasticis non subbesse, censuras vero ecclesiasticas auctoritate apostolica vel alias latas tanquam nullius valoris aut momenti vitandas non esse...”³⁹

(bijzonder leerpunt van de doopsgezinden)

„ende dat men oock beyde de specien van broodt ende wijn behoorde te ontfangen...”⁴⁰

Er is dus wel een opvallende gelijkenis, met uitzondering evenwel van de leer over de predestinatie, die pas door Calvijn weer centraal zou worden gesteld. Het is natuurlijk delicaat uit deze gegevens vérgaande besluiten te trekken, ook al worden ze, zoals reeds werd aangestipt, bevestigd door studies over andere Nederlandse gewesten. Vanzelfsprekend betekent gelijkenis niet noodzakelijk continuïteit. Toch kan men op zijn minste stellen dat in de Nederlanden op de vooravond van de reformatie allerlei van de roomse leer afwijkende denkbeelden bekend waren, die meestal hun oorsprong vonden in vroegketterse bewegingen, ook een enkele keer een heel eigensoortig karak-

³⁷ *Ibid.*

³⁸ SAB, WI 1542-1547, f° 76 v°, 1545.

³⁹ SAB, VB 1490-1537, f° 225 v°, 1531.

⁴⁰ A. VAN HAEMSTEDE, f° 103 v°, 1545.

ter aannamen ⁴¹, maar heel dikwijls gekenmerkt waren door een afwijzing van de eucharistieleer.

Studies over het aangrenzende buitenland kunnen in dit verband heel instructief zijn. In een lezenswaardig artikel ⁴² heeft Prof. A. G. Dickens erop gewezen dat ook in Engeland omstreeks 1500 opnieuw een toenemende activiteit kan worden vastgesteld van de Lollarden, meer bepaald in Londen en in Zuidoost-Engeland. De oude ketterij manifesteerde zich daar in de verwerping van de transsubstantiatieleer en van de biecht, in het gebruik van geschriften in de volkstaal, in platte uitlatingen over beelden, klokken, bedevaarten, de leer over het vagevuur en de pauselijke aflaat. Omstreeks 1520 ging deze oude ketterij zich zeer geleidelijk en bijna onmerkbaar vermengen met de nieuwe lutherse en zwingliaanse doctrines, voornamelijk via de geschriften die in kringen van de Lollarden gretig gelezen werden. Kan men uit de opgesomde gegevens wellicht besluiten tot een enigszins parallelle situatie — zij het dan veel minder geprononceerd — in bepaalde gebieden van de Nederlanden?

Hier moge trouwens herinnerd worden aan de avondmaalsopvatting van de advocaat bij het Haagse Hof, meester Cornelis Hoen, die na studie van Wessel Gansfort's opstel over het sacrament tot een zuiver symbolische formulering kwam: „dit is mijn lichaam” in de zin van „dit betekent mijn lichaam”. Luther keurde deze zienswijze ten strengste af, maar Zwingli toonde er zich opgetogen over. Deze laatste publiceerde in 1525 de brief van Hoen, die een beslissende invloed moet hebben gehad op de totstandkoming van de zwingliaanse spiritualistische sacramentsopvatting ⁴³. Op hun beurt hebben de ideeën van Zwingli weerklank gevonden in Vlaanderen en er inspirerend gewerkt ⁴⁴. Zonder tot een absolute continuïteit in de leerpunten te besluiten, mag men toch wel aannemen, dat het inheemse spiritualistisch sacramentarisme een belangrijk verklaringselement was waarom de hervormingsgezinde Nederlanders niet of slechts moeilijk in staat waren, de reformatie in haar

⁴¹ Interessant zijn de geloofsopvattingen van een Gentse slotenmaker, die algemeen achting genoot als een bekwaam ambachtsman en een eerlijk mens. De kerk had hij vaarwel gezegd, de mis en de sacramenten verwierp hij. Volgens hem was Christus wél een rechtvaardig mens geweest, maar geen God. In 1500 werd hij te Brussel op de brandstapel terechtgesteld. (P. FRÉDÉRICQ, *Corpus I*, p. 493.)

⁴² A. G. DICKENS, *Heresy and the origins of English Protestantism (Britain and the Netherlands, II. Groningen 1964)*, p. 47-66. Cfr. IDEM, *Lollards and Protestants in the Diocese of York, 1509-1558* (Oxford 1959).

⁴³ A. EECKHOF, *De avondmaalsbrief van Cornelis Hoen (1525)* ('s-Gravenhage 1917); W. KOHLER, *Zwingli und Luther, I* (Leipzig 1924), p. 154-155.

⁴⁴ Er is een brief bewaard van Johannes Cousardus uit Gent aan Zwingli, waarin hij hem dankt om wat hij geleerd heeft uit diens geschriften. (*Corpus Reformatorum, XCIII, Zwingli, XI*, p. 373-377.)

lutherse vorm te aanvaarden, en hun lot later met het anabaptisme en het calvinisme verbonden.

Wordt met deze bewering de betekenis van het lutheranisme niet al te zeer onderschat? In de loop van onze uiteenzetting dienden we herhaaldelijk melding te maken van de verbreiding van de lutherse geschriften, in humanistenmiddens, bij de geestelijkheid, in kringen van de stedelijke burgerij, en zelfs in de lagere maatschappelijke klassen; van uitspraken van hervormingsgezinden waarin Luther wordt voorgesteld als degene die het ware woord heeft verkondigd. Er kan dan ook geen twijfel over bestaan dat de geschriften van de Wittenbergse reformator, in bepaalde gevallen reeds enkele maanden na de originele editie verkrijgbaar in Nederlandse vertaling⁴⁵, één van de voornaamste, zoniet de voornaamste stimulans zijn geweest voor de reformatorische doorbraak. De mededeling van Erasmus aan Pirkheimer in een brief van 28 augustus 1525, dat „het grootste deel van de bevolking van Holland, Zeeland en Vlaanderen de leer van Luther kent”⁴⁶, is zeker méér dan een holle fraze. Bovendien bleef de universiteit van Wittenberg een zekere aantrekkingskracht behouden in Vlaanderen, vooral in Gent: tussen 1520 en 1558 hebben zich twaalf Vlamingen laten immatriculeren⁴⁷. Hier dient echter dadelijk te worden aan toegevoegd dat, voor zover kan worden nagegaan, geen van deze studenten later als leerverkondiger naar de geboortestreek is teruggekeerd.

Een confrontatie van deze gegevens met de beschikbare inlichtingen nopens de geloofsstellingen van de eerste hervormingsgezinden dringt zich op. Dat de overheid de verdachten aanvankelijk bijna zonder onderscheid „luteriaenen”, „van de secte luteriaene”, „adherenten van Luyter ende andere quade opinien”, enz. noemde, en hen veroordeelde „pour ce qu'il estoit de la querele de Luther”, „pour aulcunes especes de lutherye”, enz. is hier natuurlijk weinig relevant. Al sinds de beginnende jaren twintig en nog diep in de zestiende eeuw waren deze denominaties eenvoudig synoniem met „ketter”, ook al omdat men van de burgerlijke overheid geen klaar inzicht kon verwachten in de dogmatische verschilpunten tussen de onderscheiden reformatorische strekkingen. Voor haar telde alleen het feit, dat de betrokke-

⁴⁵ Cfr. C. Ch. G. VISSER, *Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546*; meer in het bijzonder betreffende Vlaanderen: p. 5, 7, 9-10, 14-17, 31-32, 49.

⁴⁶ ALLEN, VI, nr. 1603, p. 155.

⁴⁷ Naast de drie reeds genoemde augustijnen uit Gent (1520, 1521) en de Gentenaar Sebastiaan Neusen (1525), nog: Anthonius Faber uit Gent (aug./sept. 1530), de blinde Abraham Wendelinus uit Ieper (14 sept. 1533), Franciscus Flander uit Gent (juni 1534), Petrus Flandrensis (juni 1536), Joannes Pistius uit Gent (okt. 1540), Olivier de Bock uit Aalst (mei 1554), Lieven Baten uit Aalst of Gent (november 1558) en Jan Hendrik uit Gent (dec. 1558). (C. E. FOERSTEMANN, *Album Academiae Vitebergensis*, I p. 97, 100, 127, 140, 151, 153, 161, 183, 292, 353, 354.)

nen de bepalingen, vervat in de plakaten tegen de ketterij, overtreden hadden en dus navenant dienden gestraft te worden. Gijsbert Gheeraerts uit Brugge is de eerste, die in 1542 uitdrukkelijk een „sacramentael” genoemd wordt.

Alhoewel bijzonderheden over de geloofsbelijdenis in den beginne nogal schaars blijven, zijn ze toch expliciet genoeg om vast te stellen dat de hervormingsgezinden in Vlaanderen, precies wat hun houding tegenover het altaarsacrament betreft, vér afstonden van de Wittenbergse consubstantialisten. Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de belijdenis van de eerste Brugse terdoodveroordeelde, Hector van Dommele (1527)⁴⁸. Te Gent werden, eveneens in 1527, Balthasar van Zeene en zijn echtgenote veroordeeld om „diversche here-tiqueuse poynten ende articlen, contrarie onsen helegghen kersten ghelove ende eeneghe scandaleuse woorden in versmadenese vande helegghen sacra-mente des altaers”⁴⁹. Formeel is het vonnis van Jacob Keymeulen uit Gent, die in 1528 verbannen werd „omme dieswille dat hy gheseyt hadde dat in ’t sacrament van den altaere niet meer macht en was dan in brood van zijnder schaprade”⁵⁰. De baljuw van Assenedeambacht werd in 1529 ten laste gelegd, gezegd te hebben „vanden helegghen sacramento vanden altaere dat God daer in niet en es ende datmen ’t hem alleene moet laten dincken”⁵¹. En spottend zei Adriaan Sleimans uit het Brugse Vrije : „Indien ik het altaar-sacrament hier had, ik brak het in vieren”⁵². Cornelis de Clerc vond dat de wijze waarop de communie in Lübeck uitgereikt werd, de enige zinvolle was : men gaf „hemlieden daer een hostie... ende men seyde : neemt dat in myn ghedynckenesse”⁵³. Andere uitspraken vertolken een gelijkaardige spiritualis-tische zienswijze : „... dat hy een crume broots, indien hy in een busch ware, name ende ate ter memorie van God, dat hy dat alzo goet zoude houden als ’t sacrament vanden outare” (Jan Sheerlambrecht, 1538)⁵⁴; „dat Godt niet en es noch en rustede inder kercke onder de specie vanden broede, maer dat niet en was dan broot,... dat ’t broot wezende in (hun) schapraede alzo goet was als ’t zelve broot, ende God nieuwers en was dan inden hemele” (Joos de Pape en Joos de Vos, 1545)⁵⁵, „als ’t (= de eucharistie) alsoo na uwe (= de monniken) ordinantie voorgesteld wort, zoo is ’t anders niet dan een ge-backen Godt... dat het broodt bleef broodt ende de wijn bleef wijn... al

⁴⁸ Cfr. de tekst ter vergelijking naast het document van 1485 geplaatst, p. 593.

⁴⁹ SAG, serie 212 *Ballinc boek*, f° 204 v°.

⁵⁰ P. C. VAN DER MEERSCH, *Memorieboek*, II, p. 74-75; UB Gent, Ms. 131, p. 374.

⁵¹ RAG, RVI, 7523, f° 263.

⁵² ARA, Rk, 13.714, rekening 1529-1530, f° 46 v° : „Si j'avoye le sacrement ici, je le partiroye en quatre”.

⁵³ RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 80.

⁵⁴ SAB, WI, f° 83 v°.

⁵⁵ RAG, RVI, 7529, f° 288 v° en 7612, f° 74 v°-75.

blijven se in hare substantien, soo zijn 't nochtans den geloovigen, die 't na de ordinantie Christi ontfangen, heylige teecken en van grote verborgentheydt" (Marten Hueriblocq, 1545)⁵⁶.

Daartegenover kan geen enkele tekst geciteerd worden, waarin de lutherse ubiquiteitsleer tot uitdrukking wordt gebracht. Op een ogenblik dat juist de avondmaalsleer het sjibbolet was geworden tussen gereformeerden en lutheranen, kunnen de meeste overtuigde nieuwgezinden in Vlaanderen dus moeilijk bij de laatste groep worden ondergebracht.

Het is duidelijk dat een dergelijke conclusie uit de beschikbare bronnen het gevaar inhoudt van een al te vérgaande verabsolutering, die de werkelijke toestand slechts gedeeltelijk zou uitdrukken. Eens te meer dient er hier te worden op gewezen dat de hervorming in den beginne een domein is met moeilijk te omschrijven, zich bovendien steeds wijzigende grenzen. Terecht heeft J. Woltjer opgemerkt dat de hervorming uiteindelijk meer was dan een strijd over de transsubstantiatie. Het is geenszins uitgesloten dat bepaalde gelovigen wel beïnvloed waren door andere reformatische gedachten, bijvoorbeeld door Luthers rechtvaardigingsleer, maar niet de aandacht trokken van de overheid en daardoor veelal onbekend zijn gebleven; of dat zij die nader aan Luther verwant waren gemakkelijker in de roomse Kerk gebleven zijn omdat Luthers avondmaalsopvatting minder van de roomse leer afweek en omdat daarenboven Luther alles wat naar conventikels en conventikelvorming zweemde afwees⁵⁷. Is dit inderdaad zo geweest, dan moet nochtans de invloed van deze mensen op de hervorming, zoals ze uiteindelijk vorm heeft gekregen, veeleer als „terreineffenend" dan als waarlijk „gestaltegevend" worden gedefinieerd.

* * *

In hun afkeer van de roomse avondmaalsopvatting keerden sommige hervormden zich tegen de mis, tegen de processies, tegen de aanbidding van het sacrament⁵⁸. Hun kritiek betrof echter evenzeer de volksvreemde liturgie en het al te groots opgezet uiterlijk vertoon, zonder aandacht voor de innerlijke gesteldheid. Wie geen Latijn verstaat kan niet verplicht worden de kerkdiensten bij te wonen, ook niet op zon- en feestdagen⁵⁹. Niet ongegrond was het verwijt van de hervormingsgezinde Jacob de Rycke tijdens de hoogmis

⁵⁶ VAN HAEMSTEDÉ, f° 103 - 103 v°.

⁵⁷ *Friesland in Hervormingstijd*, p. 102, 104.

⁵⁸ De Gentenaar Gillis Damman vertolkte de mening van velen toen hij verklaarde „God noch 't sacrament en huusen in gout noch in selvere, maer huusen alleene in een duechdelyc herte". (SAG, BC 1538-1540, f° 73.)

⁵⁹ RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 180 v°.

in Hillewaerscapelle aan het adres van een Ieperse karmeliet die iets in het Latijn zei : „Spreckt u moeders taele, Vlaemsch, dat men u verstaen mugh”⁶⁰. Anderen waren van mening dat in de kerk „behooren mans, vrouwen ende kynderen alle mede in Duutsche zijnghe”⁶¹. Om tot de Heer te bidden moet men overigens niet noodzakelijk in de kerk gaan : „Es onse Heer zo machtich niet up 't velt als inde kercke ?”⁶². Jan Breton uit Grevelingen achtte het zijn allereerste plicht, ook op zondag te werken en te zorgen voor zijn zieke echtgenote en zijn blinde schoonmoeder, en verklaarde „'t selve doende, mach thuus alzoovele verdienen als ter kercke te comen”⁶³. Welk een rake tijdskritiek steekt in de mening van Looy de Visschere, dat „de lieden ghaen inde kercke, méér om hemlieden te vertooghen datse mooy zyn dan om messe te hooren”⁶⁴ ! De Gentenaar Gillis Damman uitte scherp zijn afkeuring voor de collectes in de kerk tijdens de missen; iemand die zich met die taak belastte verweet hij : „Ghy, ghy waert beter vuter kercke met eender zweepe ghezweept dan te gaene also rabauten achter de kercke als zo ghy daer ghedaen hebt, doende daer inde kercke dat nyet en behouft”⁶⁵.

Hier mogen nog enkele geloofspunten, die bij de vroegste nieuwgezinden leefden, naar voren gehaald worden. Bij de niet-anabaptisten treffen we slechts enkele uitspraken aan over het doopsel. De reeds genoemde Hector van Dommele was in 1527 van oordeel dat het doopsel met water niet noodzakelijk was voor het heil van de ziel, maar slechts bedoeld was als teken en voorafbeelding van het doopsel waardoor de gelovige in het bloed van Christus wordt gedoopt⁶⁶. Een gelijkaardig geluid klinkt door in de opvatting van Andries le Roy (1531) : hij onderstreept het sacramenteel karakter van het doopsel (naast de eucharistie en het huwelijk, met uitsluiting van alle andere roomse sacramenten), maar ontkent dat het gewijd water meer kracht zou hebben dan het water van een rivier⁶⁷. Luther, voor wie het uiterlijke teken (het water) een wezenlijk bestanddeel is van het doopsel, zou deze spiritualistische zienswijze zeker hebben verworpen. Er is wél enige verwantschap met Zwingli. Vóór deze zich in 1524-1525, ten gevolge van de polemiek met de Zürichse dopers, nauwer bij Luther ging aansluiten, was voor hem een bijzondere verbinding van de geestelijke God met het doopwater, van de

⁶⁰ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, II, p. 109.

⁶¹ SAB, *Criminele Informatien 1492-1659*, los stuk.

⁶² RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 80.

⁶³ RAG, *RVI*, 717, brief 5 april 1554.

⁶⁴ RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 130.

⁶⁵ SAG, *BC 1538-1540*, f° 71-73 v°

⁶⁶ SAB, *VB 1490-1537*, f° 197.

⁶⁷ *Ibid.*, f° 225 v°.

directe en vrijmakende werking van de genade met de uiterlijke doopact, absoluut ondenkbaar⁶⁸.

De biecht en het oliesel waren heel bijzondere mikpunten van de aanvallen en de spot⁶⁹ der nieuwgezinden. Niet bij een priester moest men biechten, maar rechtstreeks bij God. „De papen zyn niet beter dan ons”, zo zei een Brugs kleermaker, „wat hebben zylieden met ons secreit te doene?”⁷⁰ Een Ronsenaar vroeg waar geschreven stond dat Christus bevel had gegeven de zonden te belijden aan een sterfelijke mens, of dat hij de zondaars slechts absolveerde na het volbrengen van hun penitentie⁷¹. De pastoor van Sinte-Maria-Latem schafte omstreeks 1538 uit eigen beweging de biecht af met het argument „dat hy de stinckende zonden vanden penitenten niet hooren en wilde, nemaer dat zy die Gode van hemelrycke biechten zouden”⁷². Elders hoort men weer een minder radicaal standpunt: de belijdenis van de zonden aan een priester is niet noodzakelijk voor het heil van de ziel; het volstaat, berouwvol bij de biechtvader te gaan, hem enkele kleine vergrijpen te biechten, en daarna te verklaren dat men oprecht berouw heeft over alle zonden⁷³. Het oliesel werd totaal nutteloos geacht: „Indien ic voorsienich sterve ende 't helich sacrament ontfanghen hadde, ic zoude 't helich olie weygheren”; toen iemand hiertegen opwierp „dat van noode was voor de ghuene die ziec laghen, om huerlieden versterkynghe, zeyde... zeer uprysende: Wildi ghesmout ende ghesmeert zyn, cruupt in een vat met olie, ghy zult ghesmeert zyn van hoofde totten voeten”; nergens staat in de bijbel dat Christus een bijzonder sacrament heeft ingesteld voor de zieken, het komt integendeel slechts voort „vut de ghierichede vande papen”⁷⁴. De cipier-onderwijzer van Eeklo, meester Zeger de Reytere, verhinderde de verwanten van een zieke vrouw de pastoor te halen om haar het Oliesel te bedienen met de commentaar: „Wat baetet smeren ofte smauten an 't lichaem, men en zal hier smauten ofte smeerren, ten mach niet helpen, roup up haer

⁶⁸ F. H. KETTLER, art. *Taufe*, III. *Dogmengeschichtlich*, - RGG, VI (Tübingen 1962), kol. 637-646.

⁶⁹ Volgens Jan Wytinc was „onse Heere (...) wel machtich te verghevene de zonden zonder biechtvadere of makelare, ende hy specialic hadde eens ghezeyt in derisie vander biechte, dat hy moeste gaen knyelen voor zynen afgod, zynen pluckepape, dat hy zes stuvers inden handt nemen zoude ende een grootkin in d'ander handt, ende indien hy hem liete duere scieten zoude hem de VI stuvers gheven, maer indien hy den zot maken wilde zoude hem 't grootkin in de vuust steken”. (SAB, VB 1490-1537, f° 193.)

⁷⁰ RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 130 v°.

⁷¹ RAG, RVI, 7528, f° 413 v°.

⁷² RAG, RVI, 7529, f° 213.

⁷³ SAB, VB 1490-1537, f° 225 v°.

⁷⁴ SAB, WI 1542-1547, f° 76-76 v°.

dat zou hebbe een vaste gheloeve''⁷⁵. Alleen het geloof geeft steun en zekerheid, niet de uiterlijke handelingen of de genademiddelen van de Kerk : een typisch reformatorisch leerpunt, dat we ook in enkele van de rederijkersstukken die in 1539 te Gent vertoond werden hebben opgemerkt, en dat ook in latere geloofsbelijdenissen steeds opnieuw terugkomt.

Zeer dikwijls klinkt in de kritiek het verwijt door dat de Kerk tal van instellingen heeft in het leven geroepen en verplichtingen opgelegd die niet hun oorsprong vinden in de bijbel. Waar staat het geschreven dat men zich aan de kerkelijke geboden van vasten en vleesderven moet houden ?⁷⁶ Dat er een vagevuur zou bestaan ? Wanneer een mens sterft, dan gaat zijn ziel terstond daarheen waar ze eeuwig blijven zal, zonder nog iets anders te kunnen verwachten; hieruit volgt „dat verlooren was vutvaerden te doene ende te bidden over de dooden''⁷⁸. God is rechtvaardig, en ik kan niet geloven dat ik hier op deze wereld zou moeten lijden of penitentie doen, en na mijn dood in het vagevuur zou moeten branden, zo meende de Brugse brouwer Wytinc; in zijn spontane schampere taal voegde hij daaraan toe „dat hij wel wilde hebben een deel vanden vagheviere onder zijne branketele, omme zyn barnynghe, als houdt ende turven, daermede te sparene; het zoude den scamelen lieden wel te passe commen, want hy te betere bier brauwen zoude, en te beter coop ze gheven''⁷⁹.

Een aantal van die kritieken gingen niet noodzakelijk uit van overtuigd reformatorisch-gezinden. Ze vonden ook in die kringen een grote weerklank, die nog steeds hun enige heil zagen in de Oude Kerk. Hetzelfde geldt voor de afkeuring van de uitwassen in de verering van de relikwieën en de heiligenbeelden. Vanaf het ogenblik echter dat men aan de heiligen zelf elke macht ging ontzeggen, overschreed men de drempel van het toelaatbare. In processen van ketters van alle strekkingen klinkt het punt van de heiligenverering het sterkst door, herhaaldelijk is dit zelfs de enige dwaling die de verdachte wordt ten laste gelegd⁸⁰. Men krijgt dan ook de indruk dat de sympathie voor het nieuwe niet zelden begon bij de kritiek op de beelden, die immers voor de kleine man het best bevattelijk en het meest reëel was. Ook propagandisten voor de hervorming hebben dat terdege begrepen toen ze zeiden : kaarsen bij de houten beelden stellen zal evenmin helpen als ze brillen op de neus zetten⁸¹, of „ja, de santen die in de kercke staen, het is houdt ghelijck

⁷⁵ RAG, RVI, 7527, f° 353 v° - 356.

⁷⁶ SAB, VB 1490-1537, f° 197, 225 v°; RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 79; SAB, WI 1542-1547, f° 77 v°.

⁷⁸ RAG, RVI, 7528, f° 413 v° - 414.

⁷⁹ SAB, VB 1490-1537, f° 193.

⁸⁰ Cfr. de vonnissen van 1545 in RAG, RVI, 7529, f° 316 v° - 317.

⁸¹ SAB, VB 1490-1537, f° 193 v°.

andere”⁸², of „wat makense daer staen kyckende, ten es niet dan ghesneden houdt of steen of gheschildert”⁸³ of nog „dat hy wel eenen sant maken zoude van eenen houten bloc die gheschildert wesende, zoudemen dien wel anbeden... ghylieden aenbeetse ende valt daervooren up u kniden, maer ghy behoordet te gaene in uwe conscientie ende den Heere te biddene”⁸⁴. Pauwels Tophuve uit Ronse sprak de overtuiging uit : „indien dat de santen wisten dat mense eerde ende ommedroughe, sy soudens hemlieden schamen”⁸⁵. Lang vóór de Beeldenstorm kwam het reeds sporadisch tot gewelddadige beeldenvernietiging. Te Menen sloeg Hans Nysen in de winter van 1533 een Mariakapelletje van een houten paal, verbrijzelde het beeld en strooide de stukken rond in de sneeuw⁸⁶. Te Gijverinkhove wou iemand in 1544 een Mariakapelletje in het vuur werpen⁸⁷.

*
*
*

In de geloofswereld van de hervormingsgezinden was er geen plaats meer voor de priester. Diens rol van bemiddelaar tussen God en de gelovige werd verworpen. Van Dommele verdedigde het beginsel van het universeel priesterschap en kante zich aldus tegen de hiërarchische organisatie van de Kerk; meer nog, de kerkelijke tonsuur was volgens hem „signum et character” van de Antichrist⁸⁸. Andries le Roy was de overtuiging toegedaan dat de Christenen niet onder het gezag stonden van de clerus, dat ze zich niets dienden aan te trekken van straffen opgelegd in naam van de pauselijke autoriteit⁸⁹. Anderen waren van oordeel dat er slechts één priester nodig was voor het verkondigen van het Woord en om „messe (te) zijnghe”, terwijl men radicaal komaf diende te maken met de religieuzen⁹⁰. De al te hoge dunk die sommige geestelijken over hun eigen waardigheid en macht hadden stootten velen tegen de borst. In Ronse preekte in 1544 een minderbroeder dat de priesterlijke staat boven alle andere staten verheven was, zelfs boven die van de engelen of van de Moeder Gods; de priester had immers de macht „te consacrerene ende te makene den almoghenden God

⁸² ADN, B. 1748, f° 119 (Hondschoote 1536).

⁸³ RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 130.

⁸⁴ SAG, BC 1538-1540, f° 71 - 71 v°.

⁸⁵ RAG, RVI, 7528, f° 413 v°.

⁸⁶ ARA, Rk, 48.640, rekening 1534.

⁸⁷ ARA, Rk, 14.048, rekening 1544-1545, f° 15.

⁸⁸ „Item quod omnes christiani sunt sacerdotes et vicarii Christi, habentes omnes eandem et similem potestatem, neque fuit beatus Petrus apostolus solus vicarius Christi, prout nec habet ecclesia aliud caput in terris quam ipsum Christum”. (SAB, VB 1490-1537, f° 197 - 197 v°.

⁸⁹ *Ibid.*, f° 225-226.

⁹⁰ RAB, *Découvertes*, 203 ter, f° 180 v°.

in vleessche ende in bloede"; hierop repliceerde de zoon van een schepen : „Hoe soude dat zyn, want van bouven, moordenaers, roovers ende malefacteurs maect men hedent priesters hebben zy ghelt... ghylieden maect Godt also groot ende cleene als ghy wilt", vragende oft der priesters temmerlieden waren, ende dat Godt inder eeuwicheyt gheweest hadde"⁹¹.

Herhaaldelijk gebeurden er incidenten of kwam het tot scheldpartijen, die symptomatisch waren voor het volslagen gebrek aan eerbied voor de geestelijken. Omstreeks 1524 werden te Gent op verscheidene plaatsen brieven en tekeningen aangeplakt „ter blamen vanden gheelen gheestelijcken state, ende omme commotie ende tweedracht te makene". De dader, Pieter Oudemaere, werd pas in 1529 gepakt en voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen⁹². Ook de Gentenaar Balthazar van de Zeene stak zijn misprijzen voor de geestelijke staat niet onder stoelen of banken : hij deed dat niet alleen met sterke verhalen maar ook met suggestieve tekeningen⁹³. De reeds genoemde Brugse brouwer Wytinc nam, evenals vele van zijn geloofsgenoten, de geldzucht en de gierigheid van de clerus scherp op de korrel; spottend merkte hij op „dat alle de alkemisten vander weerlt niet zo vele goudts uter myne vander zelve weerlt zouden connen fineren, als de papen vanden volcke cryghen metten pardoenen, vut vreesse vanden vagheviere"⁹⁴. Toen omstreeks 1529 in de zitting van de vierschaar van Assenede-ambacht een zekere kerkelijke fondatie ter sprake kwam, noemde de baljuw dit „niet dan afgoderye : alle de messen, jaerghetyden ende diensten die men doet over de doode zyn upghestelt vuter ghiericheyt ende slockernye vande presbytres"⁹⁵. Niet anders was het met de reliquieënverering. Gerard van der Eecken uit Brugge liet een roodachtig stukje glas zien : „dit zyn de helichdommen, die custe ghylieden, hier vooren gheift ghylieden hu geldt, aldus bedrieghen hulieden de papen ende ghecryghen hulieder ghelt"⁹⁶.

De felle predicaties van de bedelmonniken tegen de opkomende ketterij waren een doorn in het oog van de hervormingsgezinden. Einde 1521 ontstond er tumult tijdens de sermoenen van de minderbroeder Jan Herenthals in de Sint-Michiels- en de Sinte-Veerlekerk te Gent. De aanstoker, bakker Lieven de Zomere, snauwde de predikant nadien op straat toe : „Ghy pape, ghy hoeresone, ghy cappenot, waer hebby ter freten ghelegghen, dat ghy zulc

⁹¹ RAG, RVI, 7528, f° 414.

⁹² J. SCHEERDER, *Het Lutheranisme te Gent*, p. 318.

⁹³ SAG, *Ballinc Bouc*, f° 204 v°. Ook hij werd vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen, samen met zijn echtgenote. Beiden vestigden zich op 13 mei 1530 in Bardeyn (Bordehnen) bij Elbing in het hertogdom Pruisen. (B. SCHUMACHER, *Niederländische Ansiedlungen im Herzogtum Preussen*, p. 167-168, 183.)

⁹⁴ SAB, VB 1490-1537, f° 193 v°.

⁹⁵ RAG, RVI, 7523, f° 263.

⁹⁶ SAB, WI 1542-1547, f° 81.

eenen goddelicken leeraer (= Luther), doctryne, goddelycke leeringhe wilt te nieuwten bringhen met uwer valsscher leeringhe, die ghy den volcke te kennen gheeft ?”⁹⁷ Gelijkaardige taferelen speelden zich drie jaar later af, alweer te Gent. De Aalstenaar Joos Lodewycx ontstak er tijdens een preek van een karmeliet in woede; met geklop en grove beledigingen ging hij tot tweemaal toe het klooster in rep en roer brengen; hij daagde de predikant uit naar buiten te komen, „zegghende met quade causen, dat hy valsschelic ghepredict hadde, wauende dat betooghen met zekeren Vlaemschen bouckens”⁹⁸. Nog te Gent zette een groepje kwaadwilligen, onder de leiding van Jacob van der Straten, bij nacht en ontij de achtervolging in van een priester en schreeuwde hem toe : „Ghy bouve, preect ter waerhede”⁹⁹ ! Sinds 1526 werden de Gentenaars herhaaldelijk opgestoot tegen de vrijstelling van belastingen en accijnzen voor de bedelorden. Hier zoals in Brugge gingen stemmen op om de bedelmonniken uit de stad te verdrijven en hun kloosters in brand te steken¹⁰⁰. In de ogen van de nieuwgezinden waren dezen immers stuk voor stuk „putiers”, „slupers”¹⁰¹, „wulven in manshabyten”¹⁰², „ypocryten”, „snoode, onghelooveghe bouwen”, „kettters”¹⁰³. Begrijpelijk had men het ook helemaal niet voor die van het Geestelijk Hof te Brugge. Wytinc noemde hen „’t helse ghedrochte” of „helsche ghebroetsels”¹⁰⁴. Wegens dit alles oordeelde de suffragaan van Doornik, Nicolas de Bureau – een minderbroeder ! – het in 1542 noodzakelijk, een strenge waarschuwing te richten aan de stadsmagistraat. Het was volgens hem te verwachten dat, indien er niet spoedig ingrijpende maatregelen tegen de kettters getroffen werden, deze landen weldra de weg van Duitsland zouden opgaan, wat gepaard zou gaan met opstand van het gemeen tegen de vorst en tegen de regeringen van stad en staat. Was het geen teken aan de wand dat in verscheidene Brugse scholen ketterse boeken gelezen werden, dat veel voorname ingezetenen de hervorming toegegaan waren ? Meer nog, in de vasten van 1542 was in de kerk van de Rode Zusters een pamflet aangeplakt, „innehoudende vier fameuse versicken tot grooter blammatie vande Graeus Broeders” (= minderbroeders). De wijbisschop deed er verder zijn beklag over dat men zijn woning met stenen had bekogeld, volgens hem ongetwijfeld het werk van kettters; bovendien

⁹⁷ J. SCHEERDER, *Het Lutheranisme te Gent*, p. 309; SAG, BC 1515-1523, f° 246.

⁹⁸ J. B. CANNAERT, *Bijdragen tot het oude strafrecht in Vlaanderen*, p. 499.

⁹⁹ SAG, *Ballinc Bouc*, f° 215 (1530).

¹⁰⁰ Cfr. p. 245.

¹⁰¹ SAB, WI 1542-1547, f° 76 v°.

¹⁰² RAB, *Découvertes*, 203 ter, f°, f° 79.

¹⁰³ SAB, *Ballinc Bouc*, f° 196 v°; SAB, WI 1542-1547, f° 114.

¹⁰⁴ SAB, VB 1490-1537, f° 193 v°.

had men bedreigd, zijn dienstmeid te vermoorden, of hem op een andere manier te treffen ¹⁰⁵.

* * *

Uit al deze gegevens kan door de historicus moeilijk een samenhangend *credo*, een uitgewerkt theologisch systeem worden gedistilleerd. Dit was overigens nog niet voorhanden in een tijd, dat de grenzen tussen oud en nieuw nog niet zo scherp waren gesteld, dat de nieuwe geest zich dikwijls alleen uitte in — al of niet kwaad bedoelde — schampere opmerkingen over roomse gebruiken.

Toch kan men twee opvallende karakteristieken centraal stellen: enerzijds de grote aandacht voor het evangelie, de bijbelse fundering van de nieuwe opvattingen en van de kritieken op de oude Kerk; anderzijds de spiritualistische opvatting van de sacramenten, waardoor de hervormingsgezinden een grote verwantschap vertoonden met Zwingli. Moge Luther dan degene zijn die hier de definitieve stoot heeft gegeven aan de reformatorische doorbraak, en heeft er via de ruime verspreiding van zijn geschriften, veel van zijn geest nagewerkt, dan toch dekt de term „lutheranisme” de vroegste reformatorische verschijnselen in Vlaanderen slechts gedeeltelijk. Nauwkeuriger lijkt ons het begrip „evangelisch-” of „bijbels sacramentarisme”, waarmee de meest karakteristieke eigenschappen — het biblicisme en de eigen opvatting van de sacramenten, in het bijzonder het altaarsacrament — tot uiting worden gebracht.

§ 2. HET ANABAPTISME

Het doperdom is één van de religieuze richtingen die in de zestiende eeuw zowel van katholieke zijde als door de grote reformatoren (Luther sprak van „Schwärmer”) revolutionaire en fanatieke secten werden genoemd. In een poging tot classificatie van de verschillende reformatorische strekkingen hebben vooral Amerikaanse historici deze „sectaire” groepen een eigen plaats toegekend. Meestal worden nu de termen „linker vleugel van de reformatie” (Franklin H. Littell, Roland Bainton) of „radicale reformatie” (George H. Williams) gebruikt voor die groepen die zich vër hebben gehouden van de geïnstitutionaliseerde kerkgemeenschappen of wier bereidheid tot een breuk met het onmiddellijk kerkelijk verleden het grootst was; ze worden aldus afgetekend tegen de zogenaamde *Magisterial Reformation* van Luther, Zwingli, Calvijn, enz. Tot die „linker” of „radicale” vleugel behoorden de dopers of anabaptisten, met daarnaast andere strekkingen die in de typologie van

¹⁰⁵ SAB, SR 1541-1545, f° 53.

Williams als rationalisten en spiritualisten worden aangeduid¹⁰⁶, in deze van Heinold Fast als spiritualisten, fanatici („Schärmer”) en antitrinitariërs¹⁰⁷.

In het Nederlands anabaptisme onderscheidt men in de door ons behandelde periode nog eens twee uiteenlopende richtingen: enerzijds de revolutionaire dopers of melchiorieten (volgelingen van Melchior Hofmann), in het Nederlands taalgebruik „wederdopers” genoemd; anderzijds de zogenaamde stille dopers, mennonieten of menisten (volgelingen van Menno Simons), met een Nederlandse term — die in andere talen geen equivalent heeft — „doopsgezinden” geheten¹⁰⁸.

* * *

Reeds zetten we uiteen dat de vroegste doperse invloeden in Vlaanderen direct verband hielden met de woelingen in Munster en de Noordelijke Nederlanden in 1534-1535. Toch bleef er bij de geïsoleerde groepjes wederdopers die in Vlaanderen een toevlucht zochten maar weinig meer over van de revolutionaire aspiraties zoals ze door de eschatologische prediking gewekt waren. Weliswaar vervielen een aantal onmaatschappelijken, die blijkbaar uit het revolutionaire doperdom waren voortgekomen, na de uitroeiing van de broederschappen in Gent, Brugge en elders, tot een soort banditisme, maar bij hen merkt men van de oorspronkelijke religieuze inspiratie en bezieling weinig of niets meer, zodat ze dan ook geen invloed meer hebben gehad op de verdere ontwikkeling van het anabaptisme. Ware de beweging in haar wezen alleen maar fanatiek-eschatologisch geweest, gericht op de verwerkelijking van het Nieuwe Jeruzalem, dan zou het debâcle van Munster een volkomen einde hebben betekend. Maar onder impuls van Menno Simons kwam de nadruk weer te liggen op de zuiverheid van de gemeente, op de vroomheid in de broederschap en op de gehoorzaamheid aan de evangelische geboden.

De definitieve „Gestaltung” van het anabaptisme na 1550 in Vlaanderen was het werk van de volgelingen van deze Menno Simons. Diens werken, vooral *Dat Fundament des Christelycken leers*¹⁰⁹, zijn dan ook de leidraad bij uitnemendheid geweest voor het geloofsleven van de doopsgezinden hier te lande.

¹⁰⁶ G. H. WILLIAMS, *The Radical Reformation*.

¹⁰⁷ H. FAST, *Der linke Flügel der Reformation*, p. X-XII.

¹⁰⁸ Tot vandaag noemen de broederschappen in Nederland zich „doopsgezind”, terwijl elders in Europa en in Noord-Amerika de naam „mennonieten” gebruikelijk blijft.

¹⁰⁹ Een uiteenzetting van de doperse leer in de Nederlanden, vooral aan de hand van de werken van Menno Simons en Dirk Philips in: W. E. KEENEY, *Dutch Anabaptist Thought and Practice, 1539-1564*.

De leer van Menno sloot nauw aan bij het sacramentarisme en het biblicisme zoals die tevoren in Vlaanderen gegroeid waren. Voor de buitenstaander echter onderscheidde de dopers zich vooral door hun bijzondere opvatting van de doop. Dit onderscheid berustte niet zozeer op de afwijzing van het sacramenteel karakter van de handeling – ook de sacramentariërs en de gereformeerden dachten in die richting – als wel op de overtuiging dat de doop een kenteken en samenbinding was van de ware gelovigen, waardoor elk van hen toetrad tot de christelijke gemeente. Dit impliceerde dat de doop als teken van geloof slechts kon toegediend worden aan volwassenen, die immers vooraf getuigenis moesten hebben afgelegd van hun bekering en van hun zuiver geloof¹¹⁰. „Wi weten, zo schreef Menno, dat den kleynen kynderen onwetende syn, unde derhalven onleerlyc, waer doer hoer ghen doepe ghegheven moet worden”¹¹¹. Concreet betekende dat voor de nieuwe bekeerling dat hij zijn kinderdoopsel verloochende en de handeling op volwassen leeftijd in de volgens hem enige waarachtige zin liet voltrekken. Vandaar de naam anabaptisten, wederdopers, die door de buitenwereld aan de broederschap werd gegeven. Precies op dit punt van de volwassenendoop was het, dat in 1525 in Zürich de breuk was ontstaan met Zwingli. Indien er iets was dat de katholieken en de protestanten – van Luther tot Calvijn – kon dichter bijeenbrengen, dan was het de beslisheid om deze anabaptisten uit te roeien die zich aan de meest heiligschennende daad die men zich in die tijd kon voorstellen schuldig maakten. Hier speelde ook bij mee dat tientallen jaren na de gebeurtenissen van Munster de „stille” dopers nog steeds vereenzelvigd werden met hun revolutionaire voorzaten. Hechtte Titelmans veel belang aan de avondmaalsopvatting van de verdachte, dan gold zijn voornaamste vraag toch steeds het doopsel; bleek dat de gearresteerde het kinderdoopsel afwees, dan werd hij door de inquisiteur dadelijk beschouwd als de meest verfoeilijke en gevaarlijke ketter. Tekenend voor deze houding is de reactie van de Brugse pastoor Adriaan Smout op bepaalde geruchten die gewag maakten van de sensationele vangst van een vooraanstaand doopsgezinde: „’t en is maer een Lutheraen”, zo stelde hij zijn collega’s gerust, „want hy wil doen blijcken met een bode ende een brief dat hy een Predikant van Honscote ontboden heeft om sijn kint te doopen”¹¹².

Met die verdachtmakingen hebben de kerkelijke en wereldlijke overheid de dopers onrecht aangedaan. Op geen enkel ogenblik is er na 1550 nog enig spoor van opstandigheid merkbaar in de beweging. In een brief aan de Gentse magistraat wees Hans van Overdam er in 1551 op dat hij en zijn broeders zich niet wensten te „verweeren met eenige tijtelijcke ofte lichame-

¹¹⁰ A. E. KEENEY, *The Development*, p. 76-78.

¹¹¹ *Dat Fundament*, C, f° V v°.

¹¹² VAN HAEMSTEDE, f° 412.

lijke wapenen, dan alleene met Gods woort, dat is ons sweert, dat tweesnijdende ende scherp is. Maer wy worden daghelijcx seer belogen vanden genen die daer seggen, dat wy ons gheloove metten sweerde souden beweerē, als die van Munster deden. Die almachtige Godt wil ons behoeden voor alsulcke gruwelen”¹¹³. Nog in Gent gaf Pieter de Joncheere tien jaar later toe, op straat een medebroeder te hebben toegeroepen „dat dese stede eerlanck inghenomen zal werden, zyt goets moets, ten sal niet lange meer dueren”; dit had hij echter „vut gheen quade meeninghe” gezegd, maar „op dat nyeuwe Jerusalem, mits dat hy hoopte corts ontslegghen te zyne van desen vleessche”¹¹⁴. „Weet” zo sprak Goris Cooman van op de aangestoken brandstapel de omstaanders toe, „dat wij niet en sterven om diefte, moord ofte ketterij”¹¹⁵.

Naast de bijzondere opvatting van de doop en de volstreckte weerloosheid kreeg het anabaptisme door de ongenadige vervolgingen een derde opvallende karaktereigenschap: het martelaarschap. Geen enkele andere reformatorische strekking heeft vóór 1566 in Vlaanderen zo erg geleden onder de repressie; bij geen enkele andere reformatorische strekking ook was de bereidheid om voor het geloof te sterven zo groot. Dit moge ook onderstreept worden door de vaststelling dat de meeste dopers op de brandstapel en niet door onthoofding stierven; een bewijs dat ze hun overtuiging tot in het oog van de dood trouw bleven. Dit heldhaftige martelaarschap houdt verband met de missionaire ingesteldheid van de dopers, hun wens om tegenover de omringende wereld op een schokkende manier te getuigen. Dat de nagelaten indruk bij het publiek inderdaad groot was heeft, zoals we herhaaldelijk aanstipten, zelfs de overheid moeten erkennen. Claes de Praet verklaarde dat zijn religieuze ommekeer dateerde van het ogenblik der terechtstelling van vier Lierenaars te Gent in 1551: „doen ter tijd begonste ic te ondersoecken, om wat geloove dat die lieden daer starven so vrymoedigh ende ick ondersocht de schrifture”¹¹⁶. De bisschop van Doornik stelde in 1555 voor, de standvastige ketteren „absconsement et sans bruyct” terecht te stellen, omdat hun vastberaden houding tijdens publieke executies volgens hem een verderfelijke indruk maakte op de eenvoudigen van geest¹¹⁷. Van verscheidene zijden, ook

¹¹³ *Het Offer des Heeren*, p. 115-116.

¹¹⁴ SAG, BC 1561-1563, f° 97 bis.

¹¹⁵ A.L.E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 74.

¹¹⁶ *Het Offer des Heeren*, p. 238-253.

¹¹⁷ ARA, *StA*, 1177/4: „considéré... que facilement les simples gens, voyans publicquement morir telz hérétiques avecque ferme constance et oyans leurs propos et oraisons qu'ilz dressent vers Dieu avant morir, tombent en quelque vacillation et doubtance de la foy..., sambreroit expedient de faire le plus souvent exécuter telz hérétiques absconsement et sans bruyct”.

van de kant van doopsgezinde historici¹¹⁸, is de vraag gesteld of we hier niet te doen hebben met een ziekelijke opwinding, of de blijdschap waarmee de dood werd tegemoetgegaan geen jagen naar martelaarschap was. Op de spits gedreven exaltatie klinkt bijvoorbeeld door in het getuigenis zoals het in 1561 te Gent door Lynken Clais werd afgelegd met de brandstapel voor ogen : „al waer 't zo dat zou alleene waere op dese werelt van haere gheloofve, ende dat de ghuene die haer daertoe ghebrocht heeft an haere quame om haer bekerene, zou haer gheloofve nyet afgaen en zoude”¹¹⁹. Willem van Daele dankte de Heer „dat Hy hem weerdich ghekent hadde om zyn gheloofve voor iusticie te belydene”, alhoewel hij duidelijk wist dat dit zijn doodvonnis betekende¹²⁰. Mayken Doornaerts' laatste woorden op de brandstapel te Belle in 1557 waren : „Dit is de dag daer ik seer na verlangt hebbe”¹²¹. Kühler heeft er terecht op gewezen dat in een tijd van bloedige vervolging de spanning licht overspanning kon worden; zich uitverkoren voelen te midden van een zondige wereld moest in zulk een tijd tot dweepzucht leiden¹²².

* * *

Al deze uiterlijke eigenschappen vloeiden rechtstreeks voort uit het voor de doperse beweging meest fundamentele kenmerk : de nadruk op de zuivere gemeente der heiligen, los van de zondige wereld. Het herstel van de waarachtige apostolische christengemeente, of het Paulinische „Lichaam van Christus”, was de voornaamste doelstelling van het anabaptisme¹²³. Hans Vermeersch uit Waasten noemde de echte gemeente „de vergadering der gelovigen in Christus' naam”¹²⁴. Deze gemeente was wel *in* de wereld (waar men getuigenis moest afleggen, desnoods door martelaarschap), maar niet *van* de wereld. Hier werd, in tegenstelling tot de kerkopvatting van de leiders van de *Magisterial Reformation*, de afscheiding van de universele Kerk en van de staat bewust voltrokken, wat impliceerde dat het bestaan erkend werd van een andersdenkende wereld buiten de gemeente. De dopers verwierpen de *Kerk* als een instelling die de hele maatschappij tracht te omvatten (universalisme), maar streefden naar een *gemeente* waarvan de bekeerde gelovige uit vrije wil deel uitmaakt (voluntarisme). Het anabaptisme gaf dus

¹¹⁸ N. VAN DER ZIJPP, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 74-75.

¹¹⁹ SAG, BC 1561-1563, f° 32.

¹²⁰ *Ibid.*, f° 155.

¹²¹ VAN BRAGHT, II, p. 106.

¹²² W. J. KÜHLER, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, p. 258.

¹²³ H. FAST, *o.c.*, p. XX-XXI; C. KRAHN, *Dutch Anabaptism*, p. 258; W. E. KEENEY, *o.c.*, p. 145-155.

¹²⁴ VAN BRAGHT, II, p. 260.

het ontstaan aan wat men in het Duits een *Freikirche* heeft genoemd¹²⁵. Maar dit consequente uittreden uit de kerkelijke en staatkundige structuren van die tijd ontnam de doopsgezinden terzelfdertijd de mogelijkheid om tot een openbare erkenning te komen. Het bewustzijn een gemeente in de vervolging te zijn en te zullen blijven, heeft de solidariteit en de naastenliefde onder de broeders dan op een merkwaardige wijze versterkt. Steeds werden op de vlucht gedreven gemeenteleden liefdevol opgenomen in de broederschap van een andere plaats, en dikwijls kregen ze, zoals herhaaldelijk kon worden vastgesteld, werkgelegenheid bij een geloofsbroeder. Zelfs de meest fervente bekamper van de dopers, inquisiteur Pieter Titelmans, gaf tegenover een gearresteerde menist toe: „Ghy lieden hout wel een goede wandelinghe oft conversatie met alle menschen, ende uwen naesten te doen so ghy sout willen hebben, ende leeft met malcanderen in vrede, liefde ende eendrachticheyt, dwelc seer goet is, ende malcanderen bystaet in u lieder noot ende benautheyt ende het leven te laten voor malcanderen, hetwelck ooc seer goet is, ic en can daer niet tegen seggen...”; „maer”, zo voegde hij hier aan toe, „wat helpt dat ghy lieden nu tleven hebt, als ghijt geloove niet en hebt?”¹²⁶ In die vervolging moest men voortdurend rekening houden met het gevaar van verklikking door afvallige broeders, of door onder foltering afgedwongen bekentenissen. Vandaar dat men stelselmatig weigerde, méér dan noodzakelijke personalia van elkaar te weten te komen. „Tis onse wijs niet malcanderen te vragen, van waer sy dy ? oft waer woondy ? of hoe heet ghy ? of wat doet ghy ?”, zo merkte Claes de Praet op¹²⁷. De Waastenaar Hans Vermeersch zei: „Wy en setten onse Kercke in gheen register Boecken, als de Roomsche Kercke doet, men soudese te haest vinden, want elc soeckte te niete te doen oft te dooden”¹²⁸. Jacob de Zwarte noemde te Brugge het vragen naar geloofsbroeders een „maniere van toveraers”¹²⁹. Martin van de Walle weigerde te zeggen of zijn vrouw zijn geloofsopvatting deelde, aangezien ze „groet ghenouch was om dat zelve te zegghen... want er ghescreven stont dat wy malcanderen niet en zullen accuseren”¹³⁰. En verwijtend vroeg Pieter de Joncheere aan zijn onderzoeksrechters: „Ghy en begheert gheen verradere van my te makene?”¹³¹.

¹²⁵ W. E. KEENEY, *o.c.*, p. 193-194; J. F. G. GOETERS, *Die Rolle des Täuferturns in der Reformationsgeschichte des Niederrheins, - Rheinische Vierteljahrblätter*, XXIV (1959), p. 218, 236.

¹²⁶ *Het Offer des Heeren*, p. 247.

¹²⁷ *Ibid.*, p. 240.

¹²⁸ *Ibid.*, p. 360.

¹²⁹ SAB, BS 1558-1559, f° 91 v°.

¹³⁰ *Ibid.*, f° 17.

¹³¹ SAG, BC 1561-1563, f° 97 bis.

Toegang tot de broederschap werd verschaft door de volwassenendoop, het teken van de overwinning op de zondige wereld. Bekering en navolging van de evangelische geboden waren dus de voorwaarden om te kunnen toetreden. Een strenge zedencodex in de gemeenschap was hier het gevolg van. Het amper 13 jaar oude Betkin Vervest uit Gent wist de Brugse rechters te vertellen: „Men moet de lieden dopen als zy verstant hebben ende heurlieden leven beteren, als zy niet en lieghen nocte bedrieghen”¹³². Hans van Overdam tekende de morele opvattingen van zijn groep zelfs duidelijk af tegen die van de „Kettters ofte Lutheriaen, Die in deen hant den pot met bieren, In dander hebben dat Testament, Gods woort in dronckenschap hantieren”¹³³. Toen inquisiteur Pieter de Backere in Gent in 1559 tegenover Hans de Vette de opmerking maakte dat er onder de broeder veel „dronckaerts, ouerspeelders, ofte dier ghelijcke” waren, kreeg hij als antwoord: „dat indien daer sulcke in onse gemeente waren, datmen wel wiste, men soudese na luyde (= volgens) der scrift afdoen ende buyten sluyten”¹³⁴. In dezelfde stad antwoordde Claes de Praet op gelijkaardige aantijgingen met een heftige tirade op het gedrag van sommige geestelijken¹³⁵. Dierik Lambrechts, gevraagd waarom hij de volwassenendoop nog niet had ontvangen, zei „datmen aenden zelven doop nyet en gheraect zo wy (= de rechters) meenen, ende datmen alvooren zyn leven daertoe scicken moet”¹³⁶. Een doopsgezinde predikant drong er tijdens een sermoen te Gent in 1554 bij zijn volgelingen op aan „dat een yghelick hem wachten zoude van quaet ende beteren zyn leven”, want „alle dronckaerts ende overspeelders in 't Rijcke Gods nyet commen en zullen”¹³⁷. Jan Dhauwere beweerde dat hij niet aan de volwassenendoop was geraakt, dat de broeders hem integendeel „gheschuut hebben vut causen dat hy de tavernen bleef hantierende”¹³⁸. Een van de gearresteerde dopers te Gent in 1551 gaf toe dat de Oudste hem nog niet had willen dopen „omdat ic noch ionc in het verstant was”; de bisschop zei: „So bidde ic u, dat ghi op dees tijt hier mede paciencie hebt, tot dat ic op een ander tijt wederom come, Ondersoect de schriftuere ende bidt den

¹³² SAB, BS 1558-1559, f° 89 v°.

¹³³ *Het Offer des Heeren*, p. 518.

¹³⁴ *Ibid.*, p. 352.

¹³⁵ „Ghy lieden predict den volcke datmen niet droncken drincken zoude, ende ghy lieden selue gaet achter de strate so versmoort als verckenen: Ghy lieden predict datmen niet gierich zyn en soude, waer is meerder giericheyt dan inde Papen ende Monicken? Ghy lieden predict datmen niet ledich zyn en soude, waer is meer ledicheyt dan onder v lieden?” (*Ibid.*, p. 252).

¹³⁶ SAG, BC 1557-1561, f° 283.

¹³⁷ SAG, serie 95/19, *register T*, f° 419 v°.

¹³⁸ SAG, BC 1557-1561, f° 101.

Heere om wijsheyt, want ghy sijt noch een ionc man”¹³⁹. Pauwel Vermaete was van oordeel „dat de tafele vanden Heere es daer noch bouwen noch bordeelbrocken en commen”¹⁴⁰. Ook door de buitenwereld werd soms gunstig geoordeeld over de levenshouding van de dopers. De echtgenote en de schoonzuster van Jacob de Zwarte gaven toe, de zware zedelijke eisen van het anabaptisme boven hun eigen krachten te schatten¹⁴¹. Een gelijkaardige opmerking maakte de werkgever van Hans van den Broucke te Oostende, die wel inzag dat dit geloof „goet ende ’t beste was”, maar verklaarde dat hij wegens verslaafdheid aan de drank „niet en coste naerder commen”¹⁴². De moeder van de doopsgezinde Daniel van der Camp vroeg verontwaardigd waarom haar kwalijk genomen werd dat ze haar zoon soms onderdak verschafte, „daer hy dief noch schelm en is, maer vernaemt den degelijksten jongman van ons dorp te wesen”¹⁴³. Uitdrukkelijk verklaarde de Brugse zijde-gever Robert de la Merre dat zijn sympathie voor de menisten zo groot was omdat hij bij hen gezocht had „zyne zalicheyt, nopende ’t laten van zyne quade ende ’t annemen van eenen goeden leven”¹⁴⁴. Zelfs de gereformeerden vroegen in hun verzoekschrift van 1565 het Gentse stadsbestuur clemencie voor de dopers, die volgens hen weliswaar op verscheidene punten dwaalden, maar niettemin een onberispelijke levenswandel voerden¹⁴⁵.

Van bij de heropbloei van de broederschap hebben de Vlaamse doopsgezinden gebruik gemaakt van de ban als middel om de gemeente zuiver te houden; van de hoogoplaaiende twisten zoals ze zich in het Noorden afspeelden rond de vraag of het de gemeente dan wel de Oudste was die de ban zou hanteren, is hier evenwel niets merkbaar¹⁴⁶. Dit streven naar een gemeente zonder vlek of rimpel had wel implicaties op de huwelijksmoraal. Martin van de Walle was van mening dat „man ende wijf vry zyn van elcanderen, ende meughen herhuden d’eene of d’andere in overspil gheleift hebbende”¹⁴⁷. Pauwels Vermaete maakte een onderscheid tussen het waarachtige huwelijk en ditgene dat in de zondige wereld aangegaan wordt „ghelick

¹³⁹ *Het Offer des Heeren*, p. 122.

¹⁴⁰ SAB, BS 1558-1559, f° 18.

¹⁴¹ *Ibid.*, f° 93.

¹⁴² *Ibid.*, f° 92 v°.

¹⁴³ VAN BRAGHT, II, p. 201.

¹⁴⁴ SAB, BS 1558-1559, f° 66.

¹⁴⁵ ARA, *Handschriftenverzameling*, 187 B/2, stuk 220.

¹⁴⁶ A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 51. Hier zij opgemerkt dat de „Vlamingen”, onder de leiding van de Gentenaar Jeronimus Tinnepotghietere, in Friesland zich tegen de macht van de ambitieuze Oudsten hebben verzet in de vraag van de ban, en opkwamen voor de zelfstandigheid van de leden der gemeente, die alleen Christus en geen mensen boven zich erkenden. (W. KÜHLER, *o.c.*, p. 408-422.)

¹⁴⁷ SAB, BS 1558-1559, f° 17 v°.

bucken, wut oncusheyte ende giergheyte ende niet naar 't Wort Christi"; hij bevestigde dat „zo wanneer de vrouwen ofte mans heurlieden mesdragen, dat zy scheen meughen", maat dit hield niet in dat men daarna een nieuw huwelijk mocht aangaan, „want zo Pauwels zeght : die vrouwe die es ghehouden ane de wet van haren man" ¹⁴⁸. Blijkens een getuigenis van Clays de Commere uit Vladslo was overspel niet de enige reden tot scheiding : hij had spijt van zijn aansluiting bij de broederschap „omme dat zylieden scheeden man ende wyf om ander zaken dan overspel, te weten omme droncken dryncken, of om den lueghen" ¹⁴⁹.

De breuk met de roomse Kerk was totaal. De meeste arrestanten gaven toe, sinds hun overgang nooit meer in de kerk te zijn geweest. Daar werd immers het Woord niet zuiver gepreekt, „want de precaers 't Wort des Heeren vervalschen" ¹⁵⁰. Men hoorde er volgens George Barre niets dan „blasphemiën, boose ende duvelicke institutien omme den mensschen te bedriegen" ¹⁵¹. Pauwels Vermaete vergeleek de roomse Kerk met de afgodendienst van koning Jerobeam I van Israël. Zoals Jerobeam stelt de paus „bouven, cardinalen ende priesters" aan, „de snoetste vanden volcke ende treckende alle 't volck tot afgoderie" ¹⁵². Zijn dochter wilde zich niet voegen naar de kerkelijke verplichtingen omdat God dit niet goedkeurde en „dat zoe niet en begheert byden duvele te wesen" ¹⁵³.

De afscheiding van de omringende wereld was niet beperkt tot het kerkelijk gebied, maar greep ook in op het maatschappelijk leven. Doopsgezinde ouders stuurden hun kinderen bij voorkeur in de leer bij geloofsbroeders ¹⁵⁴. Contacten met andersdenkenden werden zoveel mogelijk vermeden : Pauwels Vermaete had „veel werels ghezinde" gekend, „die hy ghelaten heeft, daerof dat hy Godt danct" ¹⁵⁵. Een groep anabaptisten uit Tielt ging in de beginnende jaren zestig in totale afzondering van de zondige omgeving samenwonen in Ieper om er gezamenlijk het – overigens op dat ogenblik in die stad nog bijna onbekende – linnenweversambacht uit te oefenen ¹⁵⁶. Huwelijken werden aangegaan met personen uit de eigen geloofskring en tijdens besloten plechtigheden in de gemeente. Een praktische moeilijkheid werd geschapen

¹⁴⁸ *Ibid.*, f° 18 v°; een gelijkaardige mening bij Jan de la Beecke : *ibid.*, f° 18 v° - 19.

¹⁴⁹ RAB, *Brugse Vrije*, 17.041, f° 167 v°.

¹⁵⁰ SAB, *BS 1558-1559*, f° 17.

¹⁵¹ RAK, SAK, *Crimineele proceduere 1552-1561*, f° 65.

¹⁵² SAB, *l.c.*, f° 23 v°.

¹⁵³ SAB, *l.c.*, f° 19 v°. Pauwels Vermaete zei „dat hy laet de Kercke van Rome in haere weesen, hem houdende an de heleghe kersten Kercke die hem de scripture bewyst, dat es dat goede ende suvere Woordt Christi". (SAB, *l.c.*, f° 17 v°.)

¹⁵⁴ Cfr. p. 464 e.v.

¹⁵⁵ SAB, *l.c.*, f° 18 v°.

¹⁵⁶ Cfr. p. 492-493.

door het feit dat men pasgeborenen aan het katholieke doopsel wenste te onttrekken¹⁵⁷. Ter hulp geroepen vroedvrouwen zouden hierover allicht argwaan hebben kunnen krijgen, vooral wanneer het een zwak kind betrof. Dikwijls zal men daarom nagelaten hebben, vreemden te betrekken bij een bevalling. Eenzelfde geheimhouding werd bewaard rond een sterfgeval. Men wou immers de doden niet op het kerkhof begraven. De doopsgezinde echtgenote van Jan Camerlinck en zijn 10-jarige zoon werden na hun overlijden te Brugge in 1562 onder de vloer van een privaat huis begraven¹⁵⁸. Jan de Zwarte uit Nipkerke werd door de inquisiteur in 1563 ten laste gelegd, zijn dochter en zijn schoondochter in zijn huis te hebben laten sterven zonder een priester te hebben geroepen, en hen op een akker „buiten de ghewyde eerden” te hebben begraven¹⁵⁹.

De afscheiding van de wereld doet de vraag rijzen naar de verhouding tegenover de wereldlijke overheid. Hierover zijn slechts weinige getuigenissen bewaard. De bewering van Petronella van de Velde, „datter egheen overheit en zoude zyn”, was waarschijnlijk veeleer een afwijzing van de hiërarchische structuur in de Kerk dan een verwerping van het wereldlijk gezag¹⁶⁰. Het valt aan te nemen dat de doopsgezinden in Vlaanderen op dit punt de richtlijnen van Menno Simons hebben gevolgd. Deze eiste gehoorzaamheid aan het wereldlijk gezag, ook als het een tyranniek gezag was, daar zelfs dan een minimum aan ordening werd verzekerd; het gezag van de overheid werd alleen beperkt door het hogere gezag van God. Wanneer dus de overheid iets eiste dat niet inging tegen de evangelische geboden, dan moest de christen onvoorwaardelijk gehoorzaam zijn¹⁶¹. De Gentenaar Hans van Overdam drukte deze principes als volgt uit : „Weet ghy Edel Heeren, Raetsheeren, Borgermeysters, ende Schepenen, als dat wi den Staet ws dienst bekennen voor recht ende goet, iae van God geordineert ende ingestelt. Te weten, dat wereltijcke Sweert tot straffinge der quaetdoenders, ende tot bescherminge der goeden, ende wy begeeren v in alle schattingen, tollen ende ordinancien ghehoorsaem te zijn, zo verre als het niet tegen Godt en is. Ende waer ghy ons in alsulcken wijze onghehoorsaem vint, begeeren wy gheerne onsen straf te ontfangen als misdaders...”¹⁶². Dit respect voor de wereldlijke overheid

¹⁵⁷ Tal van gehuwden gaven bij hun arrestatie toe, één of meerdere kinderen te hebben die niet gedoopt waren.

¹⁵⁸ RAK, *d'Ennetière*, I, 37, f° 104.

¹⁵⁹ SAR, *Sentences de la gouvernance de Lille*, 12.121, vonnis 16 maart 1563.

¹⁶⁰ ARA, *StA*, 281, f° 136 - 136 v°.

¹⁶¹ W. E. KEENEY, *o.c.*, p. 129-131.

¹⁶² *Het Offer des Heeren*, p. 116. Cfr. p. 107 : „Wy en hebben teghen die Keyserlijcke Maiesteyt niet misdaen, nae den ghewelt, die hy van Godt ontfanghen heeft, ende wil hem gehoorsaem zijn in alle ordinancien, so verre als ick metter Waerheyte vermach”; maar wat het verbod betreft van de uitoefening van hun geloof, merkte Hans op :

impliceerde echter niet dat die overheid als echt christelijk kon worden beschouwd. Een christen kan geen politieke, bestuurlijke of rechterlijke functie uitoefenen. God heeft het overheidsambt alleen voor de gevallen mensheid ingesteld. Christus echter bracht de verlossing en plaatste liefde in de plaats van dwang en vrees. In de gemeente der heiligen geldt aldus een nieuwe orde die in de plaats komt van de staatsorde. Stellen we in de door ons bestudeerde periode herhaaldelijk vast dat schepenen en baljuws (zo te Kortrijk en Wervik) een meer dan gewone sympathie hadden voor het menisme, dan is geen enkele van hen daadwerkelijk tot de broederschap toegetreden. Daarbij kwam dat het zweren van een eed, nodig voor de aanstelling in een overheidsfunctie, volstrekt onverenigbaar was met de doperse principes. Joris Wippe raakte als doopgezinde bekend toen hij bij zijn verkiezing tot keurmeester van de lakens te Menen weigerde de eed te doen¹⁶³. De eed werd beschouwd als een der kentekens van een onchristelijke maatschappij, waar nog aan de oprechtheid van het gegeven woord kon getwijfeld worden. Voor de broeders had ook hier het gebod van de Bergrede (Mt. 5, 37 : „Maar uw ja moet ja zijn en uw neen, neen”) voorrang op een eis van wereldlijke gezagdragers. Willem van Daele en Dierik Lambrechts weigerden als opgeroepen getuigen te Gent onder ede een verklaring af te leggen omdat „Christus 't zelve verboden hadde”, en werden aldus op hun beurt in beschuldiging gesteld¹⁶⁴. Bijna alle doopsgesinden van wie een volledige geloofsbelijdenis bewaard is verklaarden „datmen gheenszins zweren en mach noch eedt doen, al waermen oock by d'overheyt daer toe verzocht omme ghetuughenesse der waerheyt te ghevene”.

* * *

De genoemde geloofsbelijdenissen bieden een interessante samenvatting van de geloofspunten die naar de mening van de inquisiteur en de gerechtelijke overheid het sterkst van de orthodoxie afweken. Voor de jaren 1550 tot 1565 zijn er een vijftwintigtal dergelijke belijdenissen bewaard. De meeste werden na ondervraging van de betichte opgesteld door Titelmans en overgeschreven in de registers van criminele sententies van Kortrijk, Gent, Brugge, Hondshoote, Ieper en zelfs Rijsel (in het Nederlands ! het betrof hier vonnissen tegen dopers uit het Westkwartier en uit Zwevegem die in Halewijn gearresteerd waren). Hierin komen steeds de volgende punten voor :

„Sulcke gheboden te maken, en is hem van Godt niet ghegheven, daer treet hy buyten den ghewelt, die hem van Godt ghegheven is, daer inne en kennen wy hem niet als een overste, want onser sielen salicheyt gaet ons naerder, dat wy God gehoorsaemheyt bewijzen”.

¹⁶³ VAN BRAGHT, II, p. 203.

¹⁶⁴ SAG, BC 1561-1563, f° 154 v°, 155.

1. Alleen ditgene moet men geloven wat uitdrukkelijk in de Schrift vermeld staat.
2. De roomse Kerk is niet de waarachtige Kerk van Christus op deze wereld; de paus is niet de stadhouder van Christus voor de Kerk, maar hij is een kind van het verderf; al wat men doet en leert in de roomse Kerk is valsheid en afgodendienst.
3. Het kinderdoopsel is van generlei waarde; men behoort pas gedoopt te worden als men verstand heeft en het geloof bezit; door het doopsel verkrijgt men niet de zaligheid, maar het is alleen een teken van gehoorzaamheid en van een zuiver geweten; kinderen die zonder doopsel sterven zijn toch zalig¹⁶⁵.
4. Christus is niet waarachtig in vlees en bloed aanwezig in het sacrament na de consecratie; het altaarsacrament is een afgod; door mis te horen of het altaarsacrament te aanbidden doet men aan afgodendienst.
5. De christen moet zijn doodzonden niet afzonderlijk belijden voor een priester om vergiffenis te verkrijgen; de priester bezit niet de macht om in Christus' naam zonden te vergeven.
6. Na dit leven is er geen vagevuur voor de zielen; men doet dus tevergeefs missen, gebeden, goede werken voor de overledenen; de zielen die van deze wereld scheiden komen niet in de hemel of in de hel, maar rusten tot de jongste dag; ook de Moeder Gods en de heiligen zijn niet in hemel.
7. De kerkelijke geboden nopens het vleesderven, vasten en vieren van heiligdagen moet men niet in acht nemen.
8. Men mag in geen enkele omstandigheid een eed doen.
9. Christus is niet nedergedaald ter helle.
10. Het is verkeerd, Maria en de heiligen aan te roepen.
11. Christus heeft zijn menselijke natuur niet aangenomen uit het vlees van Maria.

Dit leerstuk sluit aan bij de opvatting van Menno en van Melchior Hofmann, maar wijkt af van de leer der Zwitserse dopers¹⁶⁶. Menno aanvaardde wel de menselijkheid van Christus, aanvaardde dat hij *uit* Maria geboren was, maar niet *van* Maria; God koos Maria enkel als een genadekanaal, zoals een zonnestraal doorheen een glas water dringt zonder aan het water zelf deel te hebben¹⁶⁷. Volgens het getuigenis van Willem van

¹⁶⁵ Nopens de kinderen zei Martin van de Walle dat zij, „wer zy ghedoopt of niet ghedopt en zyn, deur 't lyden Godts gherechtverdicht werden, ende dat huerlieden dopsele niet gherekent en wert tot zonde, want hemlieden dat ghedaen wert in heurlieden onnoselheid”. (SAB, BS 1558-1559, f° 17 v°.) Pauwels Vermaete „zeght dat de kinderen ghedoopt zyn in 't bloet Christi, ende dat vreselick es om horen datmen die zoude willen zegghen verdompt te zyne, ghelyck de papisten zeghen”. (*Ibid.*, f° 18 v°.)

¹⁶⁶ C. KRAHN, *Dutch Anabaptism*, p. 259.

¹⁶⁷ W. E. KEENEY, *o.c.*, p. 89-96.

Daele te Gent is Jezus Christus zoon van David en Abraham naar de belofte en niet naar het vlees; „zoude hij vuten lenderen van David zyn”, dan zou dit betekenen „dat David met Mariam conversatie ghehad zoude hebben”¹⁶⁸. Martin van de Walle was van mening dat „t Wordt des Vaders, Jesus Christus, es vleesch gheworden in Maria, maer niet zyn weesen ghenomen van Marie”¹⁶⁹; en Dierik Lambrechts „en ghelooft nyet dat Christus yet heeft vande lichaeme van Maria”¹⁷⁰. Ook talrijke geloofsbelijdenissen van Vlaamse martelaren, zoals ze in het *Offer des Heeren* opgenomen werden, spreken in dezelfde zin¹⁷¹.

12. Er is maar één persoon in God, namelijk de Zoon Gods („dat God den Vader gheen God en es, maer Christus alleene”¹⁷²; „dat hy inde zelve (= heyliche Drievuldicheyt) gheen drye personen en kendt, nemaer alleenlick eenen God”¹⁷³; „dat in de godheit maer een persoon en es, te weten den zuene Gods”¹⁷⁴).

Hier staan we voor een opvatting die, voor zover kan worden nagegaan zijn oorsprong niet vindt in de gedachtengang of de werken van Menno¹⁷⁵. Op dit punt stonden de Vlaamse doopsgezinden dicht bij de antitrinitariërs, vooral bij Michaël Servet¹⁷⁶. Toch tasten we in het duister nopens de herkomst van deze opvatting, of nopens het kanaal waarlangs ze tot de Vlaamse dopers is gekomen¹⁷⁷. Het is niet uitgesloten dat de dopers na 1550, in hun verlangen om zich duidelijk af te tekenen tegenover de snel aan betekenis winnende

¹⁶⁸ SAG, BC 1557-1561, f° 282.

¹⁶⁹ SAB, BS 1558-1559, f° 17 v°.

¹⁷⁰ SAG, BC 1557-1561, f° 283.

¹⁷¹ Cfr. de bijlagen in W. E. KEENEY, *o.c.*, p. 215-216.

¹⁷² SAG, BC 1561-1563, f° 98 : Pieter de Joncheere en Jan van Eenhoorne. De pastoor van Sint-Michiels te Gent was zo verbijsterd door hun uitspraak dat hij de stadsmagistraat meedeelde dat hij „noynt eeneghe ghehadt en heeft die min kennesse van God hadden”.

¹⁷³ SAG, BC 1557-1561, f° 283.

¹⁷⁴ In alle geloofsbelijdenissen vanaf 1558.

¹⁷⁵ Menno aanvaardde de traditionele leer der Drieëenheid, maar ging er niet dieper op in. (N. VAN DER ZIJPP, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 52; W. E. KEENEY laat dit leerstuk, als zijnde van minder belang in de leer van Menno, helemaal onbesproken.)

¹⁷⁶ Volgens Servet is de Christus die de enige bron van Openbaring is, niet het eeuwige, preëxistente wezen, maar wel de *mens* Jezus : juist aldus is Hij de voorafschaduwing van God en in die ondergeschikte zin God zelf; binnen de Godheid is er dus maar één persoon. (Cfr. H. FAST, *o.c.*, p. 362.)

¹⁷⁷ Stippen we hier aan dat de Gentenaar Pieter Anastasius de Zuttere, die bij zijn vlucht uit Gent in 1551 waarschijnlijk tot het doperdom behoorde, in Genève vermoedelijk Servet heeft gekend en diens opvattingen heeft gedeeld; hij schreef, kort na de terechtstelling van Servet, in 1553-1554 te Bazel een boek *Historia de Serveto et ejus morte*. (P. ROGGHÉ, *Pieter Anastasius de Zuttere*, - *ApM*, XX (1969), p. 293-296.)

calvinisten in Vlaanderen, juist die leer tot de hunne hebben gemaakt die bij Calvijn de grootste afschuw had verwekt (terechtstelling van Servet te Genève in 1553!).

* *

De nadruk op de heilige gemeente had ook een weerslag op de opvatting van het leraarsambt. Dit werd niet beschouwd als een beroep, waarvoor men een speciale scholing diende te ondergaan, of als een functie waarin men door de overheid benoemd werd. De leider was de emanatie van de religieuze en zedelijke elitegemeente. Het leiderschap had aldus een charismatisch karakter : op grond van zijn zedelijke kwalificatie en zijn begaafdheid werd de „dienaar des Woords” door God zelf geroepen en door de gemeente aangesteld. Zijn taak was het, de gelovigen in een gemeenschap samen te brengen, hen te vermanen en te leiden om hen door de prediking van het evangelie tot redding te brengen¹⁷⁸. Er bestonden verscheidene functies. De „bisschop” of „oudste” oefende toezicht uit op de afzonderlijke gemeenten¹⁷⁹, preekte, stelde andere dienaars des Woords aan, en bediende de doop en het avondmaal. Na 1550 waren de in Vlaanderen gesignaleerde oudsten de Noordnederlanders Gillis van Aken en Lenaert Bouwens, en de Vlamingen Pauwels de Backere, Hans Busschaert en Joachim Vermeeren alias de Suikerbakker. Naast hen traden de „voorstanders”, „dienaars van de gemeente” op, die instonden voor de armenzorg, „die ’t ghemeente by een roupen en doen vergaderen”, de vermaningen deden, en huwelijksplechtigheden leidden¹⁸⁰. Ze waren niet gerechtigd de doop toe te dienen¹⁸¹. De meest op de voorgrond tredende „voorstaander” was Jacob de Rore, maar naast hem merkt men ook talrijke leiders op van plaatselijke broederschappen.

* *

¹⁷⁸ W. E. KEENEY, *o.c.*, p. 45-56.

¹⁷⁹ Cfr. het verzoek van de gemeenten in Vlaanderen kort na 1550 om „eenen man... die wy met stemmen der ghemeente by uwen raet hadden mueghen inde prouwe stellen ende laeten hen also alom duer Vlaanderen een opsicht hebben op alle de gheme(n)ten...”. (ARA, *StA*, 1191/10)

¹⁸⁰ Cfr. vooral de mededelingen van Jacob de Rore en Jacob van Kersbilck tijdens hun ondervraging in Brugge in 1569 : RAB, *Brugse Vrije*, 17.041/2, f° 14, 16; ook wat Van Braght mededeelt nopen Jan de Zwarte uit Belle/Nipkerke : „Namaels is hy tot een Dienaer der Gemeente gekoren en geordineert, in welken dienst hy na vermogen in eenvuldigheyd hem alsoo gedragen heeft (niet alleen in ’t Diakenschap, met den armen te besorgen, maer ook na sijn van God ontfangen gave, in het uytdeelen van het woord der vermaninge, dat hy een seer liefallig man geworden is, by alle die hem kenden”. (*Het Bloedig Tooneel*, II, p. 299.)

¹⁸¹ Getuigenis van de „voorstaander” Jacob de Rore; „alzo verre als hem zelve an ghaet, en heeft niemant ghedoopt ende en es daertoe niet bequaem”. (RAB, *l.c.*, f° 16.)

Besluitend kunnen we zeggen dat het doperdom in Vlaanderen enerzijds door zijn radicaal biblicisme en door zijn spiritualistische sacramentsopvatting¹⁸², nauw aansloot bij de sacramentarische richting en bij de gereformeerden (hierdoor kan verklaard worden waarom de beweging zo gemakkelijk kon recruterende in de andere reformatorische strekkingen), maar zich anderzijds door de heel bijzondere opvatting van de gemeente – met alle hieruit voortvloeiende punten van geloof, plichten en doelstellingen – duidelijk aftekende tegenover deze andere richtingen.

§ 3. HET GEREFORMEERD PROTESTANTISME NA 1550

Voor zover de bewaard gebleven geloofsbelijdenissen hierover klaarheid verstrekken, is er na 1545 wel een geleidelijke verdieping maar geen plotse en grondige wijziging merkbaar in de geloofsopvattingen der nieuwgezinden. Weliswaar bleef er van de directe doorwerking van het lutherse standpunt niet veel over, maar ook de leerstellingen en de kerkopvatting van Calvijn raakten slechts langzaam bekend en waren tot in de beginnende zestiger jaren nog lang geen algemeen aanvaard gemeengoed bij de niet-doperse reformatorische strekkingen. Onderstrepen we hier dat de eerste Nederlandse vertaling van de *Instutio* pas van 1560 dateert en zelfs toen nog niet dadelijk een ruime verspreiding heeft gekend. Men kan dus de nieuwgezinden uit de jaren 1550-1565 bezwaarlijk zonder meer „calvinisten” noemen; juister lijkt ons de meer algemene term „gereformeerd protestantisme”, waardoor een verwantschap uitgedrukt wordt met, of een al of niet directe beïnvloeding door, de reformatorische ideeën zoals ze in Zwitserland en Frankrijk én door Zwingli en zijn opvolgers, én door Calvijn en zijn epigonen tot uitdrukking worden gebracht.

De grootste moeilijkheid bij het afbakenen van de invloedssferen ligt in het gebrek aan objectieve criteria uit de geloofsleer. Die criteria zijn bijvoorbeeld wél voorhanden voor de doopsgezinden: de volwassenendoop, de bijzondere conceptie van de heilige gemeente, het verwerpen van de eed, de leerstukken nopens de incarnatie en de Drievuldigheid, bieden voldoende houvast om deze aparte groep naar zijn eigenheid te karakteriseren. Anders is de situatie bij de gereformeerden. In geen enkele confessie hebben wij bijvoorbeeld een min of meer duidelijke uitspraak gevonden nopens het dogma van de predestinatie, zodat we dit leerstuk als irrelevant mogen beschouwen voor

¹⁸² In hun mondelinge en schriftelijke disputen met de doopsgezinden hebben noch Johannes à Lasco, noch Martin Micron, noch Guy de Bray kritiek uitgeoefend op de doperse avondmaalsleer; Calvijn zelf verklaarde zelfs uitdrukkelijk dat de opvattingen der anabaptisten op dit punt met zijn zienswijze overeenstemden. (W. E. KEENEY, *o.c.*, p. 104.)

de reformatorische beweging in Vlaanderen vóór 1566¹⁸³. Het hoofdaccent valt wél telkens op de radicale eis tot bijbelse fundering van het geloofsleven, op de afwijzing van de roomse Kerk als een instituut dat helemaal los is komen te staan van de stichting door Christus, en voornamelijk op de ontkenning van de leer der transsubstantiatie. Maar hiermee kan men nog verscheidene richtingen op : Zwingli, Bullinger, Calvijn; of dichterbij : Anastasius Veluanus, Cornelis van der Heyden, Martin Micron; of men kan hier eenvoudig de lijn laten doorlopen zoals ze aangezet was door de eerste generatie sacramentariërs.

In wat volgt zullen we trachten, aan de hand van enkele markante getuigenissen, een — zij het defectief — beeld op te hangen van de concrete geloofsleer en de kerkopvatting ter plaatse, om vervolgens langs geschiedkundige weg na te gaan van waar precies de inspiratie kwam voor de reformatorische beweging in Vlaanderen en wie er zijn stempel heeft op gedrukt.

* *

Een centrale plaats werd toebedeeld aan de bijbel. Niet zelden werden tijdens huiszoekingen bij verdachten niet de geschriften van een reformator maar wel bijbels ontdekt. In de bewaard gebleven verslagen van ondervragingen der gearresteerden valt het op hoe grondig de nieuwgezinden de bijbel kenden. Alleen uit de Schrift haalden ze hun argumenten, meestal met letterlijke citaten en dikwijls zelfs met de juiste opgave der vindplaatsen; zelden of nooit deden ze in hun argumentatie een beroep op uitspraken en geschriften van de grote hervormers. Omzeggens allen hebben ongeveer in dezelfde zin gesproken als Antheunis Verdrickt uit Elversele, die tijdens zijn gevangenschap een twistgesprek inleidde met de woorden : „Ghy weet dat het geloove op Godts woordt behoort gevestight te zijn, gelijk Paulus seyt Rom. 10.17., daerom bidde ick u, dat ghy alleen met Godts woordt voortkomt, ende niet anders by en brengt”¹⁸⁴. Zo ook was de geestelijke Stefaan Myelbeke in 1557 van oordeel „quod nihil sit credendum aut agendum ut Deo gratum et acceptum, nisi scriptura id clare et aperte doceat”¹⁸⁵. Toen de inquisiteur tegenover een Oudenaarde onderwijzer de opmerking maakte dat het persoonlijk lezen en verklaren van sommige moeilijke bijbelteksten zonder gebruik te maken van de verklaringen der kerkvaders, licht tot ketterij zou kunnen leiden, kreeg hij tot antwoord : „Ik houd me alleen aan de tekst

¹⁸³ Nog de Heidelbergse Catechismus die in 1566 de vertaling van Datheen furore maakte in de Nederlanden, bewaart een voorzichtig stilzwijgen over de predestinatie. In art. 16 van de Nederlandse geloofsbelijdenis werd die leer voor het eerst schuchter tot uitdrukking gebracht. (Cfr. F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, II, 2, p. 527.)

¹⁸⁴ VAN HAEMSTEDÉ, f° 321.

¹⁸⁵ ARA, *StA*, 1177/1, stuk 12.

van de Schrift in die zin zoals hij er door de heilige Geest aan gegeven wordt, en ik wil geen rekening houden met de theologen en de verklaringen die tegen die ware zin ingaan. De heilige Geest maakt de geheimenissen van God duidelijk en is aan niemand gebonden, want hij waait waar hij wil”¹⁸⁶.

Bij de Nederlandse gereformeerden deed de avondmaalsopvatting, die zowel van de lutherse als van het roomse standpunt afweek, zich voor als het meest principiële sluitstuk van de leer. Ook in hachelijke omstandigheden, namelijk toen ze als vluchtelingen uit Engeland in Noordduitsland aankwamen op zoek naar een nieuwe vestigingsplaats, waren de Nederlandse emigranten op geen enkel ogenblik bereid om op dit stuk toegevingen te doen. In Rostock, Wismar, Lübeck en Hamburg weigerden de luthers en hen daarom op te nemen¹⁸⁷. In Wezel waren er voortdurend twisten met de Nederlanders die zich niet aan de Augsburgse Confessie wilden houden¹⁸⁸. Niet anders ging het er aan toe in Frankfort en Straatsburg¹⁸⁹. In Pruisen bleef de avondmaalsopvatting sinds de jaren dertig en verder gedurende heel de zestiende eeuw een punt van wrijving tussen de Nederlanders en de plaatselijke luthersgeoriënteerde Kerk¹⁹⁰.

Ook in Vlaanderen zelf was de avondmaalsleer zowat het herkennings-teken bij uitnemendheid van de gereformeerden in hun controverse met de rooms en. Martin Micron schreef in 1552 in Engeland zijn *Een claer bewijs, van het recht gebruyck des Nachtmaels Christi* naar aanleiding van de geloofsvervolgingen in Brabant, Vlaanderen en Henegouwen, met de bijzondere bedoeling de plaatselijke magistraten aldaar in te lichten over dit voorname leerpunt van zijn geloofsgenoten¹⁹¹. Hij kloeg in dit verband de uitwassen aan in de verering van wat hij uiterlijke tekenen noemde, en voer uit tegen het geloof in de mirakuleuze kracht van stoffelijke elementen, zoals het brood van de eucharistie of de relikwieën van Christus' lichaam; volgens hem trachtten de geestelijken hun bedrieglijke praktijken zoveel mogelijk te bedekken, „gelijck alst heylich bloet (so sijt namen) te Brugghe heymeliick inde mouwe (so men seyt) ghedraghen werdt. Also bedeckt de duuel syn valscheyt,

¹⁸⁶ VAN HAEMSTEDÉ, f° 174.

¹⁸⁷ F. A. NORWOOD, *The London Dutch Refugees in Search of a Home*, p. 64.

¹⁸⁸ W. SARMENHAUS, *Die Festsetzung der niederländischen Religionsflüchtlinge im 16. Jahrhundert in Wesel*, p. 11, 13.

¹⁸⁹ A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken*, p. 218-219; K. BAUER, *Valérand Poullain*, p. 210 e.v.; G. E. STEITZ en H. DECHENT, *Geschichte der von Antwerpen nach Frankfurt am Main verpflanzten niederländischen Gemeinde Augsburgser Confession* (Frankfort 1885), p. 27-28.

¹⁹⁰ B. SCHUMACHER, *Niederländische Ansiedlungen im Herzogtum Preussen*, p. 143-153.

¹⁹¹ Ed. F. PIJPER, - BRN, I, p. 437-563; de reden voor het schrijven van het tractaat : p. 440-441, 448.

ende der(f) in het licht nyet comen''¹⁹². Wij zagen dat in Brugge, Gent, Axel, Oudenaarde-Pamele en op andere plaatsen van de kant der gereformeerden herhaaldelijk openlijk kritiek werd uitgebracht op de transsubstantiatieleer, soms op een opzienbarende manier door te pogen openlijk een dispuut aan te gaan in een kerk, door het uitplakken van pamfletten, of door het uitlokken van schandalen.

De bewaard gebleven geloofsbelijdenissen bevatten soms uitvoerige uiteenzettingen over het avondmaal. Volgens de in Gent terechtgestelde onderwijzer Mathieu de le Becque zijn het brood en de wijn voorafbeeldingen van het vlees en het bloed van Christus, misterieën en „sacramenten” van het ware eten door geloof en van het ware nuttigen van het ware vlees en ware bloed van Christus die op het kruis voor de gelovigen geofferd werden aan de hemelse vader¹⁹³. Men mag volgens de schoolmeester het avondmaal van Jezus Christus niet lichamelijk verstaan, maar wel geestelijk : de geest maakt levend, het vlees strekt niet tot nut¹⁹⁴. Oste van de Kathelijne werd in 1555 te Gent gearresteerd ten gevolge van zijn openlijke kritiek op een sermoen van de dominicaan-inquisiteur Pieter de Backere in de Sint-Michielskerk op Witte Donderdag; de predikant had uitgeweid over het altaarsacrament met het betoog dat het brood door de woorden van de consecratie verandert in het lichaam van de Heer, zodat men in dit brood de Heer moet aanbidden en aanroepen. „Och ghy valsche mensche”, zo had Oste uitgeroepen, „dat ghy de lieden doet te verstaene, dat het broodt God sy, d’welcke maer een ghe-dachtenisse is, van het ghebroken lichame Christi voor ons”¹⁹⁵. Al in 1555 verscheen van de hand van Oste’s stadsgenoot Martin de Cleyne (Micron) een beschrijving van diens arrestatie, ondervraging en dood, aangevuld met een uitvoerige uiteenzetting van de avondmaalsleer en met tal van argumenten tegen de roomse mis; dit druksel kende een ruime verspreiding zodat mag aangenomen worden dat de daarin voorkomende opvattingen — in feite een samenvatting van Microns reeds vroeger uitgegeven tractaat over het avondmaal — gretig werden opgenomen door de gereformeerden.

Uitvoerig sprak ook de Oudenaardse onderwijzer Gelein de Mueleneere over het avondmaal. Hij achtte het een heilige instelling van Jezus Christus door dewelke de gelovigen verzekerd zijn van de goddelijke genade. Telkens als het avondmaal wordt gevierd neemt de gelovige gemeenschap deel aan het lichaam en bloed van Christus door het geloof en door de werking van de heilige Geest. Door het geloof heeft men in het avondmaal waarachtig deel aan het lichaam en bloed en dus aan alle verdiensten van Christus’ offer op

¹⁹² *Ibid.*, p. 485.

¹⁹³ H. W. TE WINKEL, *De geloofsbelijdenis van Mattheijs de le Becq*, p. 96.

¹⁹⁴ *Ibid.*, p. 107.

¹⁹⁵ *Waerachtghe Historie van Hoste van der Katelyne*, ed. F. PIJPER, - BRN, VIII, p. 183-

Calvarie. De uiterlijke tekenen echter zijn hiervan slechts een zinnebeeld en een bezegeling, en worden op geen enkel moment het lichaam en bloed zelf van Christus. De verering van het geconsacreerde brood in de roomse Kerk is dus niets dan afgoderij, want men vereert slechts een stuk gebakken brood dat kan aangevreten worden door honden, katten, ratten, of wormen, dat kan bederven door ouderdom. Hoe kan het mogelijk zijn dat de goddelijkheid van Jezus Christus, die overal tegenwoordig is, zou opgesloten worden in een stuk brood of in een kast? Ook zijn lichamelijkheid kan niet in dit stuk brood gevangen worden, aangezien Christus zijn lichaam, dat gekruisigd, gestorven en begraven is en de derde dag verzezen, aan het oog van de apostelen heeft onttrokken en dat het opgenomen is ten hemel; daar zetelt de Heer aan de rechterhand van de Vader, vanwaar hij niet vroeger persoonlijk en zichtbaar zal terugkeren dan op de jongste dag. Het avondmaal is de maaltijd van de gelovigen, waarin de elementen slechts een afbeelding zijn van de genade die Christus door zijn offer voor de gelovigen heeft verdiend¹⁹⁶. Antheunis Verdrickt uit Elversele vatte in zijn geloofsbelijdenis zijn opvattingen over het avondmaal samen in deze acht punten:

1. In het avondmaal dient men én het brood én de wijn te gebruiken en uit te delen; de beker aan de gemeente onthouden gaat in tegen het gebod van Christus.
2. In het avondmaal worden het brood en de wijn niet veranderd.
3. Men kan het brood van het avondmaal niet opsluiten of ter verering tentoonstellen; Christus heeft immers bevolen het te eten, niet het te aanbidden.
4. Het avondmaal is geen offerande voor levenden en doden, want Christus is door zijn bloed eens en voorgoed in het heilige binnengegaan waardoor hij de eeuwige verlossing heeft bewerkt; het is dus niet mogelijk dat Christus zijn offer dikwijls zou herhalen.
5. In het avondmaal zal men de dood van Christus verkondigen en aldus het avondmaal vieren te zijner gedachtenis.
6. Het avondmaal zonder geloof dat betrouwt op de beloften die in dit avondmaal verkondigd worden, dient tot niets; het werkt niet uit kracht van eigen werkdadigheid (*ex opere operato*).
7. Degenen die in het avondmaal de beloften geloven en aannemen, hebben waarachtig, en ontvangen, de gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus die voor de gelovigen aan het kruis gebroken en uitgestort zijn.
8. Het avondmaal kan niet door een persoon alleen gevierd worden, maar alleen in de vergadering van de gelovigen¹⁹⁷.

¹⁹⁶ VAN HAEMSTEDÉ, f° 167 v° - 174.

¹⁹⁷ *Ibid.*, f° 323 v°.

Precies zoals De Mueleneere verwierp Verdrickt verder de lichamelijke alomtegenwoordigheid van Christus. De roomsen „willen ons alsoo Christum wijzen in de gedaente des broodts” maar zij die roepen „Christus is hier oft daer” dwalen op de ergste wijze, want „wy sullen hem soecken daer boven in den hemel, daer hy sit aen sijns Vaders rechterhandt”¹⁹⁸.

Karel Eylinck uit Meteren drukte deze opvattingen kernachtig uit; „’t Nachmael houde ick voor een verbondt-teecken, of een segel der genade Godts in den doot sijns Soons bevestight, ’t welcke hy sijner Gemeynthe tot een Godtsaligh gebruyck, namelick tot gedachtenisse sijns doodts nagelaten ende ingestelt heeft”¹⁹⁹. Peter Annoot schreef in zijn afscheidsbrief aan zijn geloofsgenoten vanuit de gevangenis van Duinkerke: „Ghy ontfangt oock Christus Lichaem ende Bloet door ’t gheloove, ende verloochent alsoo de veranderinghe des Broots ende des wijns inden Nachmaele... Ghy en aanbidt niet, noch doet oock aenbidden een stucxkens Broots, noch een stopken Wijns voor uwen Salichmaker, maer alleen den eenigen ende eeuwighen Godt”²⁰⁰. Karel de Coninck verklaarde tijdens zijn gevangenschap te Brugge „angaende ’t sacrament van ’t nachtmaelt te houdene dat Christus daer in persone ende lichaemelick niet en is, maer is alleene nudus panis ende instellinghe vanden mensche”²⁰¹. De brouwer Jan Herwijn werd in Hondshoote door de inquisiteur als ketter overgeleverd „aldermeest om dat hy niet en geloofde dat Christi vleesch ende bloet in ’t Avondmael tegenwoordigh was”²⁰².

Uit deze enkele getuigenissen — ze kunnen met talrijke andere worden aangevuld die dezelfde richting uitgaan²⁰³, niet altijd in even verheven taal vooral als gespot werd met de zogenaamde „broodgod”²⁰⁴ — blijkt dus duidelijk dat zowel de roomse transsubstantiatieleer als de lutherse ubiquiteitsopvatting en de hieruit volgende consubstantiatieleer radicaal afgewezen werden. Positief kan men de gereformeerden dan zowel bij het zwingliaanse standpunt als bij Calvin laten aanleunen, naarmate sterker of minder sterk de nadruk werd gelegd op het louter zinbeeldige van de handeling, naarmate niet of wel de klemtoon viel op het werkelijk deelhebben aan het vlees en bloed van Christus. Nergens is er enig spoor van meningsverschil op dit punt tussen eerder zwingliaans-gerichten en calvinisten. Men kan zeker aannemen dat de meeste, zoniet alle gereformeerden in Vlaanderen zich achter de *Consensus Tigurinus* (1549) zouden hebben geschaard, waar het tot een overeenkomst was gekomen tussen Calvin en Bullinger nopens de avondmaalsleer.

¹⁹⁸ *Ibid.*, f° 323.

¹⁹⁹ *Ibid.*, f° 377 v°.

²⁰⁰ *Ibid.*, f° 312.

²⁰¹ SAB, BS 1554-1557, f° 81.

²⁰² VAN HAEMSTEDÉ, f° 351 v°.

²⁰³ *Ibid.*, f° 345 v°, 378, 412-414.

²⁰⁴ Cfr. J. DECAVELE, *De reformatoische beweging te Axel en Hulst*, p. 9-10.

Zoals het avondmaal is de doop gefundeerd in het Kruisoffer. In de doop wordt de gave van het evangelie geschonken, namelijk de vergiffenis der zonden en de gave van de heilige Geest als vrucht van het volbrachte offer van Golgotha. De waterdoop is voor de christenen een „segel ende seker getuyghenisse” van de zuivering van zonden door het bloed van Christus; het is ook een zegel van de verbondenheid in God, waardoor de kinderen Gods afgescheiden worden van de ongelovige wereld, zoals dat bij de Joden gebeurde door de besnijdenis. De doopakt, de wassing, moet behouden blijven aangezien ze door Christus zelf werd bevolen; maar het uiterlijke teken dat slechts een afbeelding is van de zuivering door het bloed van Christus, is niet noodzakelijk voor het verwerven van het heil. Een Oudenaardse onderwijzer zei : „ick versake dat den Doop noodigh is ter saligheydt, want dat ware van den Doop eenen Afgodt maken, ende genade Christi Jesu ende eeuwige saligheydt den verderffelicken elementen toe te schrijven”²⁰⁵. Het doopsel zal toegediend worden aan de kinderen, maar het is verkeerd te beweren dat kinderen die zonder doopsel sterven niet zalig zouden zijn. De kinderen der gelovigen worden immers, zoals hun vaders, alleen gered door de verdienste van Christus, zonder hulp van uiterlijke en zichtbare tekenen. „Ghy houdt oock ende gelooft”, zo schreef Pieter Annoot naar zijn geloofsgenoten „dat alle kinderens der geloovighen, uyt de cracht der beloftenisse Godts (ja alwaert schoon dat zy den Doop niet en conden becomen) salich zijn. Want soo Christus zeght, hen comt dat Rijke der Hemelen toe”²⁰⁶. Karel de Coninck zei dat de kinderen die „sterven onghedoept ooc salich zyn ende kynderen Gods”, omdat zij „’t saedt der gheloveghen zyn”; de woorden „si non renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancti” slaan op de volwassenen, niet op de kinderen²⁰⁷.

De gereformeerden legden dus een grote nadruk op het significatieve van de doopakt, terwijl de roomsen en luthersen het doopsel eerder zagen als een causatief en generatief middel. De Oudenaardse onderwijzer Gelein de Mueleneere formuleerde de volgende kritieken op de roomse opvatting²⁰⁸ :

1. Het doopsel wordt tot een afgod gemaakt omdat het heil afhankelijk wordt gesteld van het water, niet van hetgeen door dit water gesymboliseerd wordt, namelijk Christus.
2. Door bezweringen op kinderen wil men de duivel uit hun lichaam verdrijven.

²⁰⁵ VAN HAEMSTEDE, f° 169 v° - 170; cfr. H. W. TE WINKEL, *De geloofsbelijdenis van Mattheijs de le Becq*, p. 94; VAN HAEMSTEDE, f° 311 v° - 312, 321 v° - 322, 377 v°, 344 v° - 345.

²⁰⁶ VAN HAEMSTEDE, f° 312.

²⁰⁷ SAB, BS 1554-1557, f° 81.

²⁰⁸ VAN HAEMSTEDE, f° 169 v° - 170.

3. De betekenis van het doopsel wordt totaal onkennelijk gemaakt voor de gelovigen door het prevelen van enkele Latijnse woorden, door bijkomstigheden als zout, olie, kaarsen.

De doop en het avondmaal waren de enige sacramenten die gehandhaafd werden omdat alleen deze volgens de Schrift duidelijk door Christus zelf zijn ingesteld. Die sacramenten werken dus niet *ex opere operato*, door het feit van hun voltrekking, maar zijn teken en zegel van het heil dat Christus schenkt. Scherp zijn dan ook dikwijls de uitvallen tegen de roomse opvattingen van avondmaal en doop, en tegen de vijf andere sacramenten die als louter menselijke uitvindingen werden bestempeld en die, volgens de gereformeerden, in de christenheid tot ongehoorde misbruiken hadden geleid.

Telkens ook klinkt bittere spot of heftige kritiek door op de goede werken, het offeren voor de overledenen, het vagevuur, de vasten, het verplicht onderhouden van de zondagsrust, het celibaat van de priesters, de heiligen- en relikwieënverering. Uit verschillende delen van Vlaanderen werden gewelddaden gemeld tegen heiligenvoorstellingen. Zo gooide Hendrik Billet in de parochiekerk van Killem de gebrandschilderde ramen stuk²⁰⁹. Jan Pieters, alias Heystergem uit Lebbeke rukte een Mariabeeld uit een wegkapelletje, beging aan dit beeld „diverses hérésies” en dreigde ermee, alle afbeeldingen van heiligen die hem onder de ogen kwamen te zullen vernielen²¹⁰. De verlopen priester Jan Hendrickx uit Alveringem nam in 1564 in Daknam een Lieve-Vrouwbeeldje uit een nis aan de voorgevel van een herberg en gooide het in de Durme; dezelfde priester liet tijdens zijn gevangenschap te Rupelmonde alle beelden van de slotkapel verwijderen en verbijzelen²¹¹. In de Kortrijkse gevangenis rukte Georges Barre een Maria-beeldje van de muur en gooide het in de vlammen; tijdens de daaropvolgende vergadering der schepenen verklaarde hij, dat hij hetzelfde zou doen met het kruisbeeld in de schepenkamer indien hij er aan kon; Christus zelf had het zo immers zo bevolen²¹². Jacob Ryckaert uit Bissegem en Pieter Delmeere uit Kortrijk vierden eveneens hun woede bot op een afbeelding van Onze-Lieve-Vrouw²¹³. Brugge werd in de beginnende jaren zestig herhaaldelijk in beroering gebracht door brutale schendingen van heiligenafbeeldingen²¹⁴.

De „afgodendienst” in de heiligenverering en in zoveel andere kerkelijke praktijken werd geacht een gevolg te zijn van de nefaste en misleidende invloed van een onwaarachtige roomse Kerk en haar bedienaars. Vlak voor hij in Duin-

²⁰⁹ ADN, B. 5865, rekening 1548-1549, f° 33 v° - 34.

²¹⁰ ARA, Rk, 14.384, rekening 1551, 7 mei 1551. Als straf werd hij in Dendermonde met roeden buiten de stad geseld.

²¹¹ J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 26-27.

²¹² ARA, Rk, 13.824, rekening 1555-1558, f° 19 v° - 20.

²¹³ ARA, Rk, 13.826, rekening 1563-1564, f° 32 v°.

²¹⁴ Cfr. p. 343 e.v.

kerke de brandstapel besteeg, gaf Pieter Annoot tegenover de omstaande menigte een aantal redenen aan, waarom de gelovigen, vooral in Vlaanderen, volgens hem zo ver van de ware Kerk waren afgedwaald. „Ten eersten seyde hy, om dieswille, datter nu ettelijke hondert Jaren, in de plaetse van Godtsalighe ende trouwe dienaers des Goddelijcken woordts, anders niemant dan valsche Leeraers, Huerlingen, ja Wolven, inden kerkelijcken dienst geduldet waren, ende de Godsalige vervolcht, verdreven, ende onderwijlen schandelijcken ter doot ghebracht. Daer beneffens dat oock de Overheyte door de Pauselijcke autoriteyt langen tijt verblint is geweest, ende also alle Afgoderije ende valschen Godsdienst beschermt heeft, ende nu noch neerstelijck voor vecht. Ende tenderden, om dat sy oock inde plaetse van Godtvreesende Schoolmeesters, die de kinderen in hare joncheyt, inde vreesse Gods, ende Hoofstukken des geloofs souden onderrichten, anders gheene en wilden lijden, dan die kinderen in alle Superstitien, schadelijcke Ceremonien, ende ja oock meer dan heydensche Afgoderijen vanden kintschen dagen af totten volcomen ouderdom gantsch droncken maken”²¹⁵.

Niet alleen de nefast geachte invloed van de roomse kerkorganisatie werd aangeklaagd, ook haar institutie zelf en haar hiërarchische structuur werden door de gereformeerden verworpen. Oste van de Kathelyne antwoordde op vraag of volgens hem de paus het hoofd is van de Kerk,, „dat ick sulcks van hem gheensins en gheloofde : maer ick ghelooue dat hy is het hooft der Antichristischer kercke, ende dat Iesus Christus onser alder salichmaker ende hooghe Priester, zy het hooft zijnder heyligher ghemeyne lidmaten, en niet de Paus”²¹⁶. Het is waar, zo zei Jan Herwyn in Hondschoote, dat er in de tijd der apostelen en later een kerk bestond in Rome evenals in Korinthe, Galatië, Filippi en elders; maar nadat ze zich van het ware Woord Gods had afgekeerd of het zelfs vervalst had, nadat ze wat oorspronkelijk kerkdiscipline was tot geloofsleer had omgevormd, heeft God zich van haar afgewend en verdient ze niet de Kerk van God maar die van de duivel te worden genoemd²¹⁷. Gelein de Mueleneere zei : „Alhoewel Christus lichamenlijk van de Kerk gescheiden is, blijft hij toch bij haar door zijn Geest. Hij is het die alle macht bezit in de hemel en op aarde, en die zijn Kerk bestuurt, onderwijst, troost en bewaart tot het einde der tijden. Er zijn altijd dienaars in de Kerk geweest, zoals bisschoppen, pastores, predikanten en andere, die door God tot herders werden aangesteld over zijn kudde om ze het Woord te verkondigen. Indien de paus één van die dienaars zou zijn, als hij aan de Kerk bouwt door zijn zuivere leer en heilige levenswandel, dan zou ik hem voor een dienaar van God houden, ik zou bevestigen dat men naar hem moet

²¹⁵ VAN HAEMSTEDE, f° 312.

²¹⁶ *Ibid.*, f° 190.

²¹⁷ *Ibid.*, f° 350-351.

luisteren als naar Christus zelf. Maar zonder deze kenmerken ken ik hem niet. De roomse Kerk en haar bedienaars hebben de Schrift, de enige bron van het geloof, bedorven door hun valse toevoegingen en hun verkeerde interpretatie. Bovendien hebben ze door menselijke uitvindingen het enige fundament verworpen van het heil, namelijk Jesus Christus en al zijn verdiensten”²¹⁸. De Gentse geestelijke Stefaan Myelbeke verwierp de waarachtigheid van de roomse Kerk omdat er in de loop van de eeuwen zoveel misstanden waren binnengeslopen. Hij wou slechts horen van de Kerk van Christus: nu de paus en de bisschoppen geen apostolisch leven leiden, is Christus het enige hoofd en de opperherder op aarde²¹⁹. Volgens de uitgetreden Gentse karmeliet Karel de Coninck was de ware Kerk „de ghemeenschap vande ghuene die (de) Gheest Gods hebben, ende al de ghuene die anders leren ende leven te wesen vuter Kercke, ghelyck ooc die doen vuter insettynghe van God ende anders leeren, zo de prelaeten van desen tyde doen, als paeus, cardinaelen ende andere die al doen contrarie d’insettynghe ende leer Gods”²²⁰.

Aan die radicale verwerping van het roomse kerkinstituut hebben de overtuigde gereformeerden zich principieel gehouden. Vandaar bijvoorbeeld dat Dathenus zo heftig reageerde tegen het — volgens hem uiterst gevaarlijke — geschrift van Joos Daelmans uit Berchem-bij-Oudenaarde, waarin deze de gereformeerden ertoe aanzette, een *modus vivendi* te zoeken binnen de oude Kerk, teneinde van hieruit de geloofsleer en het kerkelijk leven te saneren²²¹. Toch zijn er velen geweest die in de geest van Daelmans hebben gevoeld en gedacht. Men vindt ze in allerlei schakeringen: onder de pragmatisch-gerichte protestanten die, gezien de heersende kerkelijke en politieke situatie, niet durfden of niet wilden denken aan een breuk met het oude; onder de kritische maar orthodoxe katholieken, diegenen namelijk die weldra gingen meijveren voor een herstel van de zuiverheid binnen de katholieke Kerk; tenslotte onder de humanisten, erasmianen en cassandrianen die weliswaar afkerig stonden van het autoritaire machtsinstituut van de Kerk, maar toch door hun op de Oudheid gerichte humanistenideaal de kloof tussen de religies trachtten te overbruggen.

* *

Rechtstreekse contacten tussen de plaatselijke kernen in Vlaanderen en de grote reformatoren zijn er niet geweest. De beïnvloeding gebeurde in de eerste plaats via de Vluchtelingenkerken, aanvankelijk alleen die van Londen,

²¹⁸ *Ibid.*, f° 170.

²¹⁹ ARA, *StA*, 1177/1, stuk 12.

²²⁰ SAB, *BS* 1554-1557, f° 81.

²²¹ *Cfr.* p. 383-384.

later ook deze van Emden, Wezel, Frankfort, Sandwich en andere. Emden en Londen waren, zoals werd uiteengezet, leidinggevend voor de reformatorische beweging in Vlaanderen. Stefaan Myelbeke uit Gent vertolkte de mening van velen, toen hij in 1557 als zijn overtuiging te kennen gaf „quod ecclesia fugitivorum olim in Anglia cui tunc prefuerunt Joannes a Lasco et Joannes Uutenhove et alii, dicta „de Duutsche Keercke”, sit et fuerit de Christi ecclesia, similiter et ecclesia eiusdum fidei in Germania (= Emden), et quod fides earum ecclesiarum bona sit et vera”²²². Opvallend is het ook dat bijvoorbeeld de Nieuwkerkse chirurgijn Jacob Dieusart tijdens zijn gevangenschap te Veurne in 1560 niet de naam van Luther vermeldde, maar wel Zwingli, Calvijn en de leiders der Emigrantenkerk Johannes a Lasco en Martin Micron aanwees als dé grote reformatoren²²³. De banden met de Vluchtelingenkerken werden aangehaald niet alleen door de heen en weer reizende emigranten, maar ook en voornamelijk door de predikanten die van daaruit overkwamen. Al in de beginnende jaren vijftig kwamen te Brugge boeken van de pers die én voor Londen én voor de plaatselijke gereformeerden bestemd waren²²⁴.

De geschriften van de Gentenaar Micron, die lange tijd de leidraad vormden voor de Vluchtelingenkerken van Londen en Emden, hebben hun stempel gedrukt op de reformatie in het moederland. De *Corte Ondersouckinghe des gheloofs* — er werd ook in Vlaanderen mee gecolporteerd²²⁵ — werd zowat de voornaamste geloofsbelijdenis waaraan trouw moest beleden worden door degenen die naar Londen of Emden wensten uit te wijken. Later voegde Micron hier nog een *Kleyne Catechismus* aan toe. In deze werken, zoals in zijn *Van het Nachmael Christi ende van de Misse* en zijn uiteenzetting van het avondmaal bij het martelaarsbericht van Oste van de Kathelijne uit Gent, klinkt voornamelijk de zwingliaanse leer door; de auteur stond, zoals Gerretsen heeft aangetoond, veeleer onder de directe invloed van Bullinger dan van Calvijn²²⁶. Jan Utenhove schreef aan Bullinger, — met wie ook hij goede relaties onderhield — dat Micron met groot gezag helemaal volgens de manier van Zürich het Woord predikte²²⁷.

Maar niet alleen via Londen en Emden was Bullinger een bekende. Gillis Verdrickt uit Elversele werd door Micron uit Norden naar Zürich bij Bullinger gezonden om er te studeren, en kwam als predikant naar zijn ge-

²²² ARA, *StA*, 1177/1; stuk 12.

²²³ VAN HAEMSTEDÉ, f° 349.

²²⁴ Cfr. p. 337-338.

²²⁵ Cfr. p. 415.

²²⁶ J. M. GERRETSEN, *Martin Micron*, p. 108-113, 124-129; cfr. F. PIJPER, *Jan Utenhove*, p. 41-42, 135.

²²⁷ *Ibid.*, p. 23.

boortestreek terug²²⁸. Zijn woord moet er een ruime weerklank hebben gevonden bij de gereformeerde elite in de Nederlanden, die volgens Polman in grote mate haar ideeën had overgenomen van Bullinger²²⁹. Het meest waren hier de vijftig sermoenen gewaardeerd, de *Sermones decades*, uitgegeven tussen 1549 en 1551 en weldra in het Nederlands vertaald onder de titel *Huysboeck*²³⁰. Bullinger was in zijn werken afkerig van elk dogmatisme, streefde niet naar de opbouw van een gesloten theologisch stelsel, maar beoogde een praktisch christendom en een ethische theologie: de noodzakelijkheid van een nieuw leven zonder hetwelk het geloof ijdel is.

Dicht bij Bullinger stond ook Johannes Anastasius Veluanus, wiens befaamde *Der Leecken Wechwyser* (in het Gelders dialect 1554, in het Nederlands 1555)²³¹ zeker sinds het einde van de jaren vijftig in Vlaanderen verspreid was²³². Allermint kan men hier van een calvinistisch geschrift spreken²³³; Veluanus verwierp de predestinatie, was in dogmaticis (avondmaalsopvatting) nauw verwant met Zwingli, maar preekte voor alles een diepe evangelische spiritualiteit²³⁴. Al in 1556 schreef de Gentse dominicaan Jan de Bundere een uitvoerige repliek, die het jaar daarop tevens in het Nederlands verscheen²³⁵: wellicht een bewijs te meer van de vroegrijdige populariteit van de *Wechwyser* in Vlaanderen.

Goede relaties met de opvolger van Zwingli te Zürich onderhield verder Joris Cassander, de geleerde Pittemnaar die ook na zijn afreis zoveel persoonlijke vrienden had te Brugge, Gent en elders in Vlaanderen, en wiens christelijk humanisme dat de kloof tussen de religies wou overbruggen, een grote weerklank vond in geletterde kringen²³⁶. In allerhande aangelegenheden vroeg hij de raad van Bullinger, of verschaft op zijn beurt zelf adviezen²³⁷. Hij zou een tractaat hebben geschreven over de eucharistie, waarin hij nauw

²²⁸ VAN HAEMSTEDÉ, f° 310.

²²⁹ P. POLMAN, *L'élément historique dans la controverse religieuse du XVIe siècle*, p. 95-109.

²³⁰ J. ROELINK, *Reformatiorische stromingen in het Noorden*, p. 268, 279, 284.

²³¹ Ed. F. PIJPER, - BRN, IV, p. 81-376. Biografische gegevens: W. HOLLWEG, *Johannes Anastasius Veluanus*, - *Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes*, XVI (1967), p. 220-237; nopens *Der Leecken Wechwyser*: p. 224-225.

²³² Cfr. p. 366-367.

²³³ G. OORTHUYNS, *Anastasius' „Wechwijser”, Bullingers „Huysboeck” en Calvijs „Institu-tie” vergeleken in hun leer van God en Mensch* (Leiden 1919).

²³⁴ L. KNAPPERT, *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, p. 244-248; J. LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, p. 52-53; E. G. LÉONARD, *Histoire générale du Protestantisme*, II, p. 68; P. POLMAN, *o.c.*, p. 141-143.

²³⁵ A. ROERSCH, art. *Van den Bundere (Jean)*, - BN, XXVI, kol. 287; S. ARTS, *De Predik-beeren te Gent 1228-1854* (Gent 1913), p. 172.

²³⁶ Cfr. p. 64 e.v.

²³⁷ F. PIJPER, *o.c.*, passim; J. HESSELS, *Archivum*, II, passim.

aansloot bij de opinie van Zwingli; het werd echter, vermoedelijk omdat de auteur te allen prijze een breuk wou vermijden met de katholieke Kerk, nooit gepubliceerd²³⁸. Cassander was nochtans principieel in zijn eis tot het uitreiken van de communie onder twee gedaanten, en in zijn verwerping van het verplichte priestercelibaat. Het is opmerkelijk dat Johannes Anastasius Veluanus precies aan Cassander zijn *Wechwyser* ter correctie voorlegde voor de tweede editie.

Meer nog dan Cassander bleef de priester Cornelis van der Heyden trouw aan zijn katholieke afkomst. Zijn te Gent gedrukte *Corte instructy*e is, zoals we hebben aangetoond, bijzonder populair geweest in Vlaanderen²³⁹. Voor hem is de Schrift de enige kenbron van de waarheid en hij acht het geloof de enige weg naar de rechtvaardiging. Aan beelden, de kerkelijke hiërarchie, de biecht en andere sacramenten raakt hij niet, maar een echte heilswaarde kent hij alleen toe aan de doop en het avondmaal. Lindeboom noemt hem „een gereformeerde van ondogmatische allure, met een sterken katholieken inslag”²⁴⁰.

Op het Vlaams protestantisme van gereformeerde stempel kon de eerder luthers gerichte Bucer geen vat krijgen. Prof. Dankbaar heeft in een interessante studie aangetoond dat Bucer met de Nederlanden en de Nederlanders velerlei betrekkingen heeft onderhouden, maar of die, speciaal dan in het door ons bestudeerde gebied, van blijvende aard zijn geweest, moet betwijfeld worden. Hebben de vroegste Nederlandse Vluchtelingenkerk in Engeland en in het bijzonder haar stichter Jan Utenhove veel ontvangen van Bucer²⁴¹ (zelf verbleef hij van 1549 tot zijn dood in 1551 in Engeland) dan is het door toedoen van A Lasco spoedig tot twistgesprekken gekomen, speciaal in verband met de avondmaalsleer²⁴²; ten gevolge hiervan gingen ook Utenhove en Micron dichter aanleunen bij Bullinger en de Zwitsers. Eenzelfde ontwikkelingsgang stellen we vast bij de Gentse karmeliet Karel de Coninck: aanvankelijk was hij student bij Bucer in Londen, maar later nam hij in de Emdense Emigrantenkerk de vigerende opvattingen over²⁴³.

* * *

²³⁸ M. E. NOLTE, *Georgius Cassander en zijn oecumenische streven*, p. 26.

²³⁹ Cfr. p. 238-240.

²⁴⁰ J. LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, p. 49.

²⁴¹ W. F. DANKBAAR, *Martin Bucers Betrekkingen zu den Nederlanden*, p. 48-54.

In de jaren 1545-1548 had Utenhove met Bucer in Straatsburg verkeer. (*Ibid.*, p. 29.)

²⁴² Bucer verwierp het zwingliaanse symbolisme; volgens hem werden bij de uitdeling en bij het ontvangen der sacramenten niet alleen de uiterlijke tekenen en symbolen, maar ook de heilsmysteriën zelf uitgereikt die God voor zijn uitverkorenen bereid heeft. (*Ibid.*, p. 52.)

²⁴³ SAB, *BS 1554-1557*, f° 80 v° - 84 v°.

De reformatorische ontwikkeling in Vlaanderen na 1550 is dus niet uitsluitend uit Calvin te verklaren. Weliswaar stonden de verschillende tendenties in het gereformeerd protestantisme niet tegenover Calvin, maar ze kunnen met hem toch ook niet geheel op een lijn worden geplaatst. Steeds meer nochtans is deze Zwitsers-zwingliaans georiënteerde richting — sommige auteurs willen het eigen karakter, het Nederlandse karakter onderstrepen met de naam „nationaal-gereformeerden” — in de calvinistische bedding gaan vloeien.

We wezen er reeds op dat de eerste duidelijk te onderscheiden contacten met het calvinisme dateren van omstreeks 1550: nieuwgezinden uit Frankrijk en uit de Waalse steden brachten voor het eerst (in het Frans gestelde!) geschriften van Calvin naar Gent en Brugge; Vlaamse emigranten anderzijds namen rechtstreeks contact op met Calvin en na 1556 ook met Théodore de Bèze. Maar vooral na 1559 werd het terrein voor de calvinistische beïnvloeding breed opengelegd. Belangrijk hiervoor was vooreerst dat een voor naam, zoniet het voornaamste uitstralingscentrum, namelijk de in 1559 heropgerichte Vluchtelingenkerk in Londen, al dadelijk de calvinistisch-confessionele weg opging; de catechismus van Micron verdween en er werd, naar het voorbeeld van Genève, een oligarchisch-aristocratische kerkregering ingesteld²⁴⁴. Bovendien verzekerde de vrede van Cateau-Cambrésis in 1559 het vrije grensverkeer met het hugenootse Frankrijk zodat de daar heersende opvattingen gemakkelijk konden doordringen tot in de aanpalende Waalse steden en in Vlaanderen.

De procureur-generaal, de raadsheren van de Raad van Vlaanderen en de inquisiteur Titelmans spreken in hun rapporten van 1561 en 1562 over een gevangene „ayant hanté les conventicles, calviniste tout oultre”²⁴⁵, van een andere „wesende van der duitscher kercke in Inghelandt... ende es ghenouch houdende die leeringhe van Calvinus”²⁴⁶, van „Hanskin Broiteur ende andere calvinisten”²⁴⁷, van Willem Damman „ung des docteurs calvinistes”²⁴⁸, Lowijs de Zomere, Gaspard van der Heyden en Albert Ritzer, die allen „preechten ende doceerden de leerynghe van Calvinus”²⁴⁹, van de activiteiten van „plusieurs... se portans pour dogmatiseurs entre les calvinistes”²⁵⁰ enz.; in een dreigbrief aan Hondshoote van 1562 eisen de gereformeerden de vrijlating van gevangen geloofsbroeders die ze zelf „7 of 8 der leere

²⁴⁴ A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken*, p. 140 e.v., 319.

²⁴⁵ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 88.

²⁴⁶ *Ibid.*, I, p. 93.

²⁴⁷ *Ibid.*, I, p. 346.

²⁴⁸ V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 270.

²⁴⁹ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, I, p. 102-103.

²⁵⁰ ARA, *StA*, 1702, los stuk, 1562.

Calvynij'' noemen²⁵¹. Boekencolporteurs togen op weg met werken van Calvijn²⁵². De *Confession de la foy chrétienne* van Théodore de Bèze was ten laatste in november 1561 in Vlaanderen bekend²⁵³, kort daarop waarschijnlijk ook de Nederlandse vertaling²⁵⁴. De Gentse dichter Lucas de Heere inspireerde zich bij Marot en De Bèze voor zijn Nederlandse psalmberijming²⁵⁵.

De meest actieve predikanten van het Westkwartier droegen duidelijk de calvinistische stempel. Pieter Hazaert en Jan Hendrickx woonden in 1562 de opstandige bijeenkomsten bij van de Franse hugenoten in Parijs, en gingen nadien onderhandelen met Guy de Bray in Amiens²⁵⁶. Dit laatste moge wellicht een getuigenis zijn van het aanzien dat De Bray tevoren al, als predikant van Rijsel en Doornik, in het Nederlands sprekende gedeelte van Vlaanderen had verworven²⁵⁷. Men constateert in elk geval dat er van de gereformeerde gemeenschappen in Doornik en Rijsel, en tevens die van Valenciennes, een calvinistische impuls uitging over de taalgrens heen, niet alleen in Ieper en het Westkwartier, maar tot in Gent toe²⁵⁸.

²⁵¹ E. DE COUSSEMAKER, *o.c.*, IV, p. 61.

²⁵² Cfr. de gegevens nopens Sébastien Hannelin, p. 332. Jan Hacke uit Nieuwkerke, de man om wie zoveel te doen was tijdens zijn gevangenschap in het klooster van Mesen in 1561, werd genoemd: „uno che vendea libri di Calvino”. (G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 166).

²⁵³ SAG, serie 93/18, register S, f° 274.

²⁵⁴ *Bekentnisse des Christelicken Gheloofs... Ende nieuweyck in Nederlandsche sprake overgheset...* (Frankfort, Michel Chirat, 1561). Cfr. de mededeling van Olevianus aan Bèze op 10 april 1561: „mittit ad te D. Johannes Junius Senator Antwerpiensis confessionem tuam factam flandricam, ut imposterum Flandris etiam fidem tuam confitendo multos lucrificias”. (H. AUBERT, H. MEYLAN en A. DUFOUR, *Correspondance de Théodore de Bèze*, III (1559-1561), p. 96.

²⁵⁵ Cfr. p. 205.

²⁵⁶ J. DECAVELE, *Jan Hendrickx*, p. 21.

²⁵⁷ Een werkje van Guy de Bray, namelijk het in 1555 te Antwerpen gedrukte *Le baston de la foy chrestienne* (hierover: E. DROZ, *Christofle Plantin imprimeur de Guy de Brès*, 1555, - HB, XXXVII (1965-1966), p. 57-72), werd vóór 1557 door de Gentenaar Karel de Coninck in het Nederlands vertaald en in Emden uitgegeven. (D. DEDDENS, *Rondom het eerste geschrift van G. de Brès*, „*Le baston de la Foy*”, - *Lucerna*, III, 6 (1961), p. 817-838.) Vermelden we nog dat De Bray in 1556 hoogstwaarschijnlijk enige tijd in Gent heeft vertoefd. (L. A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, p. 20.)

²⁵⁸ Cfr. p. 332-334. Een der belangrijkste was Paul Chevalier, die wellicht terecht „ministre par toutes les Eglises du Pais-Bas” werd genoemd. (G. MOREAU, *o.c.*, p. 241.) Hij vertoefde niet alleen in Gent maar ook in het Westkwartier, in het bijzonder te Waasten en Deulemont, waar hij, volgens de procesgegevens „multos seduxit et ad suam doctrinam pertraxit ac heresi infecit”. (L. A. HALKIN en G. MOREAU, *Le proces de Paul Chevalier*, p. 35.)

ALGEMEEN BESLUIT

In zijn befaamd artikel in de *Revue Historique* van 1929¹ heeft L. Febvre de aandacht gevestigd op het feit dat de reformatie iets helemaal anders is geweest dan een blote reactie tegen de misbruiken in de Kerk, dat ze integendeel inpaste in een breed uitdeinende vernieuwingsbeweging van de religieuze gedachte en van het christelijk leven. Deze vernieuwing uitte zich in het streven naar bijbelse herbronning, een verlangen om de theologie en de spiritualiteit dichter bij elkaar te brengen, een benadrukken van het persoonlijke engagement van de christen tegenover God. Die tendenzen kwamen in het gecultiveerde milieu van de humanisten min of meer diffuus tot uiting in het wantrouwen tegenover de doctrinale categorieën en de institutionele vormen van het kerkelijk leven; ze vonden een manifeste uitdrukking in de protestantse crisis. Deze wijd-uitlopende beweging was het, die wij bij het begin van de reformatietijd ook in Vlaanderen hebben vastgesteld. Er is daar in de groei van het nieuwe religieuze krachtveld een wisselwerking geweest tussen de ontwaakte rede van de culturele elite en het kritisch-wordende geloof van de gewone mensen in de straat. Voor beide groepen was de bijbel weer een open boek geworden, niet alleen een boek van de Kerk, maar ook het boek waarvan de boodschap betrekking heeft op heel het menselijk leven.

In die evangelische beweging namen een aantal humanisten en verlichte magistraten een voorname plaats in. Afkerig van de scherpslijperij der eindeloos disputerende theologen zochten ze, via de bijbel en zijn eerste commentatoren, een christendom van waarachtigheid en eenvoudige toewijding, in een directe verhouding van het individu tot God. De meesten verwierpen daarom nog niet principieel de roomse ceremoniën, maar ze gaven er wel een nieuwe inhoud aan en ontnamen er het dwingende en afhankelijk-makende karakter aan. Maar met hun individualistische houding, waarbij zij zich het recht toeëigenden om ook buiten de officiële kanalen van de Kerk kennis te nemen van de geestelijke stromingen die zich op het Europese vlak aandienden, wekten ze de argwaan op van behoudsgezinde theologen, vooral de bedelmonniken en later ook de inquisiteur Titelmans. Deze laatsten gingen op de duur al te gemakkelijk elke afwijking van de traditionele geloofsuitingen over één kam scheren met het protestantisme. Het spanningsveld werd bovendien gevoed door het streven van sommige magistraten — nochtans grotendeels in de lijn van de sinds eeuwen gegroeide Vlaamse stadscultuur — om bepaalde

¹ *Une question mal posée : les origines de la Réforme française et le problème général des causes de la Réforme*, - *Revue historique*, CLXI (1929).

opdrachten, die geacht werden én onder de stedelijke én onder de kerkelijke jurisdictie te ressorteren, eigenmachtig te saneren en te rationaliseren. Uit de polemiek rondom de hervorming van de armenzorg en rondom een aantal „kwesties” — waaronder de kettervervolging! — blijkt duidelijk dat een dergelijke spanning licht tot oververhitting kon leiden. Daarom moet men deze op de spits gedreven toestanden, waarin gemakkelijk onberedeneerde verwijten werden gericht aan het adres van de tegenpartij, sterk relativeren.

In werkelijkheid was het zo dat het merendeel der humanisten en verlichte magistraten, toen ze kiezen moesten, uiteindelijk kozen voor de éénheid en dus voor de paus, van wie ze overtuigd waren dat hij de Kerk wel zou zuiveren. Al stonden ze soms huiverig tegenover een té hardhandige aanpak van de geloofsvervolging, dan zagen ze toch voor zichzelf en voor de hen omringende maatschappij het enige heil in de roomse orthodoxie. Een tweede groep nam, in het voetspoor van Cassander, een minder dogmatische middenpositie in. Uitgaande van de overtuiging dat het leerstellige tot een weinig omvangrijke, voor allen geldende waarheidskern moest worden gereduceerd, dat hetgene waar het op aankwam de zuivere beleving was van het geloof op grond van het Woord in de bijbel, achtten ze een verzoening van reformatorisch-gezinden en katholieken nog altijd mogelijk. Een laatste groep intellectuelen eindelijk hadden zich al te zeer losgemaakt van de voorgedij van de roomse Kerk en toonden zoveel geestesverwantschap met het protestantisme dat de toestand voor hen in het streng-repressieve klimaat hier onhoudbaar werd. De meest invloedrijke kern van deze strekking, de gecultiveerde vriendenkring rond de Gentse edelman Karel Utenhove, is ca. 1557 uiteindelijk moeten zwichten voor de almacht van Titelmans.

De bijbelse gerichtheid was ook buiten het humanistenmilieu kenmerkend voor bepaalde vernieuwingstendenzen in het religieuze leven. De vroegste protestantse kernen zijn heel duidelijk gegroeid uit kleine groepjes bijbellezers die zich in de beginnende jaren twintig te Gent, Brugge en Ieper, vóór 1530 in de voornaamste kleinere steden, en omstreeks 1535 ook al in sommige plattelandsgebieden hadden gevormd. Naarmate de reformatorische invloeden uit den vreemde zich sterker lieten gelden, toen er naast de bijbels ook geschriften van Luther in de volkstaal circuleerden, ging men zich steeds kritischer opstellen tegenover het traditionele geloofspatroon. De dichters en rederijkers, die dikwijls deel uitmaakten van dergelijke bijbelgroepen, maar vooral in hun eigen „sociëteit” nogal vrijmoedig religieuze problemen plachten te bespreken, bepleitten weldra in hun dichtwerken de bijbelse herbronning van het geloofsleven of gaven — soms op een pedante toon — lucht aan hun bezwaren tegen de kerkelijke praktijken. Zowel met hun ernstige stukken „int vroede” als met hun spottende rijmelarij zijn zij tot aan de vooravond van de Beeldenstorm een niet onbelangrijk ferment geweest in het psychologisch losweken van het kerkvolk uit de alomvattende greep van de Kerk.

Eenmaal de repressie ernstig was op gang gebracht — de terechtstellingen,

al in 1524 ingezet, gingen vooral vanaf 1530 sneller op elkaar volgen — moesten de nieuwgezinden in de ogen van de buitenwereld noodzakelijk als „andersdenkenden” worden beschouwd. Ze waren toen nochtans nog ver van de gedachte, een aparte kerkgemeenschap te gaan vormen. Ze kozen niet bewust vóór de reformatie en tegen de roomse Kerk en dachten nog minder aan een eigen organisatorische opbouw. Alleen bleven ze, tegen het kerkelijke en burgerlijke verbod in, het recht opeisen om de bijbel te lezen en er hun geloofsleven naar te richten, zonder te willen inzien dat ze hierdoor de grens van het toelaatbare konden overschrijden. Een klare dogmatische omlijning van de geloofsopvattingen moet men bij hen dan ook niet zoeken. „Lutheranen” zonder meer waren ze geenszins, alhoewel vaststaat dat naar Luthers stem wel degelijk werd geluisterd. Naast het biblicisme was hun meest opvallende trek wel de louter geestelijke visie op de betekenis van de sacramenten, in het bijzonder van het altaarsacrament.

Uit het conglomeraat van bijbelse, humanistische, lutherse en spiritualistisch-sacramentarische elementen, dat kenmerkend was voor de vroegste reformatorische beweging in Vlaanderen, trad ca. 1534-1535 voor het eerst een aparte secte naar voren die de breuk met de roomse Kerk radicaal had voltrokken. Het ontstaan van het anabaptisme houdt duidelijk verband met de doperse woelingen in het Noorden en in Munster. Weliswaar trokken er slechts weinige Vlamingen op naar de Sion-stad, maar na het debâcle aldaar in 1535 kwamen verscheidene groepen vluchtelingen zich in Vlaanderen vestigen, waar ze eigen gemeenten stichtten. Er vormden zich anabaptistenkernen in Gent, Brugge, Noordwest-Vlaanderen, de streek Axel-Zuiddorpe, Kortrijk, Menen en Hondshoote, die zich hecht gingen aaneensluiten. Hun consequent biblicisme en hun spiritualistische opvatting van het avondmaal en de doop sloten gedeeltelijk aan bij de reeds vroeger gegroeide bijbels-sacramentarische traditie; aangezien de dopers bovendien hun chiliastisch-revolutionaire aspiraties hadden laten varen, vond hun leer onmiddellijk weerklank bij de plaatselijke nieuwgezinden. De vervolgende overheid heeft nochtans de levenskrachtige opbouw van hun gemeenten verhinderd. In 1538 werd inderdaad een over heel Vlaanderen gecoördineerde repressie gevoerd, die leidde tot de volledige uitroeiing van de anabaptistenkernen.

De reformatorische beweging buiten de doperse invloedssfeer kon zich intussen verder ontwikkelen. Met uitzondering van Oudenaarde en omgeving, waar in het vaarwater van de nieuwe religie een militant anticlericalisme was ontstaan, is er in 1539-1540 van het protestantisme geen stuwing van enige betekenis uitgegaan op het algemeen opstandigheidsgevoel. Toen Karel V, als straf voor de opstand, een aantal steden en kasselrijen de bevoegdheid inzake kettervervolgning ontnam, kregen de hervormingsgezinden meer armslag. Niet alleen in Brugge en Gent, maar ook in verscheidene plattelandsgebieden vergrootten ze hun aanhang op korte tijd aanzienlijk. Ook zij echter dienden na de hevige repressie van 1544-1545 hun openlijke activiteit

stop te zetten. Het jaar 1545 is het voorlopig eindpunt geweest van de eerste reformatische opgang, en het had er de schijn van dat de overheid in de strijd tegen de ketterij haar slag had thuisgehaald.

Slechts schijnbaar was de reformatie op een dood spoor beland. Na 1550 nam ze levenskrachtiger dan ooit weer bezit van de verloren gewaande stellingen, en ze zou in de komende decennia in toenemende mate het maatschappijbeeld gaan beïnvloeden. Deze heropbloei in Vlaanderen van het protestantisme in zijn verschillende strekkingen, is vooral toe te schrijven aan een aantal impulsen van buiten uit. Omstreeks 1550 was het inderdaad, dat degenen die sinds 1545 hadden meegewerkt aan de opbouw van de gereformeerde Nederduitse Vluchtelingengemeenten op vreemde bodem, contact zochten met het moederland om er hun geloofsopvattingen uit te dragen. Omstreeks 1550 was het ook, dat de doopsgezinde leiders uit de kring rond Menno Simons naar Antwerpen reisden en van daaruit het Vlaamse hinterland gingen bewerken. Parallel lopend maar onafhankelijk konden beide strekkingen zich zeer vlug in de bijbelse, spiritualistisch-sacramentaris milieus vastzetten. De repressie van de wereldlijke overheid en vooral van de nieuwe, nochtans voortreffelijk functionerende inquisitierechtbank van Pieter Titelmans, heeft de grote expansieve kracht wel enigszins afgeremd, maar is er nooit in geslaagd de verdere penetratie tegen te houden.

Ongetwijfeld hebben na 1550 de sociale en economische omstandigheden ingespeeld op dit succes. Het protestantisme heeft zijn aanhang vooral gerecruiteerd in de steden en in de plattelandse textielgebieden met een verdoorgedreven industriële infrastructuur, plaatsen waar de emancipatie op alle niveau's zich het sterkst had doorgezet en waar er in het spoor van de commerciële bedrijvigheid levendige relaties bestonden met de hervormingscentra. Korte maar hevige economische recessieverschijnselen en het daarmee gepaard gaande malaisegevoel schiepen een gunstig klimaat voor een vernieuwingsbeweging. Werden er in de praktijk bij bepaalde sociale groepen dan ook vage aardse heilsverwachtingen gewekt, dan is de reformatie nochtans in wezen een beweging van religieuze aard gebleven. Een poging om in de sociaal-economische verhoudingen veel meer te zien dan factoren van een bepaalde mentaliteitsvorming die aan de beweging meer armslag bood, strandt op de in deze studie gemaakte vaststelling dat, van hoog tot laag, alle maatschappelijke klassen erdoor aangesproken werden, zowel de clerus, de intelligentsia, de leidende klassen, de handelaars en ondernemers, als handarbeiders en het proletariaat. Voor hen allen waren de grondmotieven dezelfde: de religieuze aantrekkingskracht was het die het de nieuwe religie mogelijk maakte een beweging te worden die alle standen naar zich toehaalde.

Deze nieuwe religie kreeg haar inspiratie van twee zijden, en werd in respectievelijk gereformeerde en doperse paden geleid. De Emigrantenkerken te Londen (tot 1553 en opnieuw sinds 1559), Emden (sinds 1554) en Sandwich (sinds 1561) gaven hoofdzakelijk de koers aan voor de gereformeerden hier

te lande. Zij stuurden predikanten en leerverkondigers uit die niet alleen als propagandisten kwamen, maar tevens leiding uitoefenden over de bestaande kernen. Naast de Vluchtelingengemeenten kwamen er sinds het einde van de jaren vijftig en vooral vanaf de beginnende jaren zestig steeds krachtiger impulsen van Antwerpen enerzijds en van de Waalse industriesteden in het Zuiden anderzijds, die tevens de brug sloegen naar het Franse calvinisme. Deze veelzijdige oriëntatie is er mede de oorzaak van geweest dat de reformatie in Vlaanderen zich aanvankelijk niet en later slechts aarzelend aan het confessioneel patroon van een welbepaalde hervormer heeft gebonden. Naast haar principiële gerichtheid op de bijbel en haar streven naar een evangelische levenswandel, bleef haar spiritualistische opvatting van de sacramenten, vooral van het avondmaal, het sluitstuk van haar leer, zodat ze in de praktijk nog het dichtst bij de Zwitsers-zwingliaanse richting stond. Eerst omstreeks 1560 is deze brede gereformeerde stroom steeds duidelijker in de calvinistische bedding gaan vloeien. Pas dan merkt men voor het eerst een geleidelijk streven om een gestructureerde kerkorganisatie op te bouwen.

Waren er omstreeks 1560 in de meeste Vlaamse steden al relatief belangrijke gemeenschappen, dan lag het zwaartepunt van de expansieve gereformeerde richting ontegensprekelijk in het Westkwartier. Als aantrekkelijk vestigingsgebied voor terugkerende Nederlandse emigré's uit Londen en Sandwich en niet het minst door zijn openheid voor de invloeden uit het aanpalende hugenootse Frankrijk in de periode van vrede die op het verdrag van Cateau-Cambrésis volgde, ging dit geïndustrialiseerde gebied met zijn roerige maatschappij een eersterangsrol spelen in de reformatorische doorbraak. Gelijktijdig met de ontwikkeling in Frankrijk, Doornik, Valenciennes en Rijsel, drong zich hier in 1561-1562 een radicale vleugel naar het voorplan die, vanuit zijn religieuze overtuiging, een gewelddadige oppositie tegen de goddeloze en tirannieke overheid niet alleen geoorloofd maar zelfs wenselijk achtte. De indrukwekkende machtsontplooiing van het repressieapparaat heeft nadien slechts enkele jaren van kunstmatige kalmte gebracht. De spanningen bleven en ontladden zich, mede ten gevolge van de politieke omstandigheden, in 1566 in hun meest extreme vorm.

De tweede richting, het anabaptisme, heeft een meer doorzichtige ontwikkeling gekend dan het gereformeerd protestantisme. Hebben nauwe medewerkers van Menno Simons omstreeks 1550 via Antwerpen het réveil in Vlaanderen bewerkt, dan zijn de krachtlijnen van het doperdom ook door heel de door ons bestudeerde periode heen in de kring rond Menno en zijn opvolgers blijven samenlopen. Eigen Vlaamse voorgangers namen het werk van de eerste, Noordnederlandse, leerverkondigers over, werkten aan de opbouw van een groot aantal bloeiende gemeenten en brachten een dichtgeweven netwerk van bindingen tot stand tussen de afzonderlijke kernen, een netwerk dat via Antwerpen eng verbonden was met de doperse beweging in het Noorden en uiteindelijk met de leidersgroep rond Menno Simons. Zo is diens

zeer bevattelijk gehouden *Fundament*, dat door de daarin uiteengezette spiritualistische opvattingen met betrekking tot de betekenis van de sacramenten en door de eis van een radicaal biblicisme direct kon inhaken op de nieuwgezinde beweging in Vlaanderen, de leidraad bij uitnemendheid geworden en steeds gebleven. Dat er spijs de vele leerstellige raakpunten met het gereformeerd protestantisme toch een duidelijke scheiding is blijven bestaan tussen beide strekkingen, volgde uit de bijzondere doperse opvatting van de gemeente. Met als uiterlijk teken de volwassenendoop werd in de zuivere gemeente der heiligen, de „gemeente zonder vlek of rimpel”, de afscheiding van de „zondige wereld” bewust voltrokken. De dopers banden zich aldus in werkelijkheid zelf uit de maatschappij, bovendien in een enigszins aanmatigend bewustzijn van de eigen zedelijke volmaaktheid, daar waar integendeel voor de grote reformatoren alle mensen zondaars blijven, ook na het ontvangen van het heil. Om die redenen wekt het geen verbazing, te constateren dat het anabaptisme in veel mindere mate dan de gereformeerde richting bij de intelligentsia, de overheidspersonen en de gegoede klassen heeft kunnen recrutereren. Deze consequente afscheiding van de wereld heeft in Vlaanderen van de dopers de meest gewantrouwde en meest vervolgte vleugel van de hervorming gemaakt. Nochtans hebben ze op geen enkel ogenblik afstand gedaan van hun principe van volstrekte weerloosheid. Hun geschiedenis is dan ook in zeer sterke mate getekend door de voortdurende migratie van de ene plaats naar de andere, en vooral door de nooit afwezige tragiek van het martelaarschap.

In dit algemeen besluit moge worden onderstreept dat de reformatie in Vlaanderen aan de vooravond van de Beeldenstorm, spijs haar aanzienlijke werfkracht en de breed uitlopende deining van de door haar verwekte golfslag, uiteindelijk nog maar een relatief klein gedeelte van de gelovigen werkelijk had geëngageerd. Men bedenke weliswaar dat die minderheid sterker is geweest dan uit de hier samengebrachte informatie zou blijken, aangezien een aantal overtuigde nieuwgezinden zeker aan de aandacht van de gerechtelijke overheid zijn ontsnapt. De overgrote meerderheid van de bevolking was echter nog katholiek, bleef waarde hechten aan de traditionele vormen der vroomheid, en stelde nog haar vertrouwen in de oude Kerk, al was er ook hier veel wrijving en kritiek. Toch waren het dan weer hervormden die, toen ze in een onverzoenlijk conflict met de gevestigde machten kwamen, het karakter van de komende decennia in grote mate gingen bepalen.

INHOUD

WOORD VOORAF	V
LIJST DER AFKORTINGEN	XVII
BIBLIOGRAFIE	XX
INLEIDEND HOOFDSTUK : HET ADMINISTRATIEVE, GERECHTE- LIJKE EN KERKELIJKE KADER	I
§ 1. De bestuurlijke, rechterlijke en kerkelijke instellingen	I
§ 2. De repressie	6

DEEL I

RELIGIEUZE SPANNINGEN IN HET GEESTESLEVEN EN DE POLITIEK TIJDENS DE BEGINNENDE HERVORMINGSTIJD

HOOFDSTUK I. HUMANISME EN OPKOMENDE REFORMATIE	53
§ 1. Brugge	53
§ 2. Gent	68
§ 3. Buiten Brugge en Gent	106
Besluit	115
HOOFDSTUK II. CONFLICTEN TUSSEN GEESTELIJKHEID EN MAGISTRAAT	117
§ 1. Polemieken rondom de hervorming van de armenzorg	117
§ 2. Spanningen tussen de geestelijkheid en de magistraatsgroep te Brugge na de aankomst van bisschop Curtius (1562-1566)	151
Besluit	191
HOOFDSTUK III. REDERIJKERS EN DICHTERS IN DE BEGIN- NENDE HERVORMINGSTIJD	193
§ 1. De rederijkers	196
§ 2. Liedereren, refreinen, balladen	220
Besluit	230

DEEL II

VESTIGING EN OPBOUW VAN HET PROTESTANTISME

HOOFDSTUK I. DE VROEGSTE REFORMATORISCHE INVLOEDEN (omstreeks 1520-1545)	235
§ 1. Gent	235
§ 2. Brugge	251
§ 3. Noord-Vlaanderen	262
§ 4. Het Scheldegebied stroomopwaarts van Gent	265
§ 5. Ieper en het Westkwartier	280
§ 6. Kortrijk	287
§ 7. De regulieren in de beginnende hervormingsbeweging	289
Besluit	298
HOOFDSTUK II. DE OPKOMST VAN HET ANABAPTISME TIJDENS EN ONMIDDELLIJK NA HET „SION” VAN MUNSTER (1534-1538)	299
§ 1. Wervingskracht van de chiliastische dopers uit het Noorden (1534-1535)	301
§ 2. Opbouw van de eerste doperse kernen in Vlaanderen na de val van Munster (1535-1538)	303
§ 3. Voorlopig einde van de anabaptistische expansie ten gevolge van de repressie van 1538	311
§ 4. Anarchistische uitlopers van de doperse beweging na 1538	315
Besluit	319
HOOFDSTUK III. DE EXPANSIE VAN HET GEREFORMEERD PROTESTANTISME NA 1545	322
§ 1. Gent	322
§ 2. Brugge	336
§ 3. Noord-Vlaanderen	357
§ 4. Het gebied Oudenaarde-Ronse	374

§ 5. Ieper en het Westkwartier	388
Besluit	433
HOOFDSTUK IV. DE HEROPBLOEI EN DE DEFINITIEVE DOOR- BRAAK VAN HET ANABAPTISME NA 1550	
§ 1. De penetratie van Menno Simons' ideeën via Antwerpen om- streeks 1550	436
§ 2. De broederschap te Gent	437
§ 3. De broederschap te Brugge	462
§ 4. De broederschapen in Zuidwest-Vlaanderen	469
§ 5. De broederschap te Hondshoote	502
§ 6. De kleine kernen (Ieper, Poperinge, Diksmuide, Oostende)	507
Besluit	514

DEEL III

DE MAATSCHAPPELIJKE EN RELIGIEUZE WERELD VAN DE NIEUWGEZINDEN

HOOFDSTUK I. DE CORRELATIE TUSSEN DE SOCIALE EN PROFESSIONELE STRUCTUUR EN DE GODSDIENSTKEUZE		521
§ 1. De sociale structuur		524
§ 2. De professionele structuur, gesitueerd in de sociaal-economische context		550
Besluit		586
HOOFDSTUK II. DE GELOOFSWERELD EN DE RELIGIEUZE LEEFWERELD VAN NIEUWGEZINDEN		589
§ 1. De beginnende hervormingsbeweging		589
§ 2. Het anabaptisme		606
§ 3. Het gereformeerd protestantisme na 1550		620
ALGEMEEN BESLUIT		635

OVERZICHTSKAARTEN

Het protestantisme in Vlaanderen ± 1521 - ± 1545	tegenover	234
Het protestantisme in Vlaanderen ± 1550 - ± 1565	tegenover	516
Toevluchtsoorden van protestanten uit Vlaanderen		579

TABELLEN

Professionele en maatschappelijke structuur	tegenover	554
Emigratie tot 1565		576-578

D/1975/0455/4